ژین

گۆڤاری "بنکەی بەڵگاندن و لێکۆڵینەوەی ژین"

ژمارە ١٢ | ساڵی سیازدەیەم | کانوونی یەکەمی ٢٠٢١

سەرۆکی نووسین

سدیق ساڵح

سکرتێری نووسین

حسێن حەسەن کەریم

دەستەی نووسین

- د. عیماد عەبدوسەلام ڕەئووف
- د. هەڵکەوت حەکیم
- د. زرار سدیق تۆفیق
- د. کۆزاد محەمەد ئەحمەد
- د. خەلیل عەلی موراد
- د. عەبدولفەتاح عەلی یەحیا
- د. حیسامەدین نەقشبەندی
- د. نەجاتی عەبدوڵڵا

عیراق: هەرێمی کوردستان، سلێمانی؛ شەقامی ١١ پیرەمەگروون، گەڕەکی ١٠٧ بەرانان، تەلاری بنکەی ژین
٠٧٧٠١٤٨٤٦٣٣؛ ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤ ژ. سندووقی پۆست: ١٤ بەختیاری
پێگە: www.zheen.org پێوەندی: zheen@zheen.org

بنکەی بەڵگاندن و لێکۆڵینەوەی ژین، دەزگایەکی قازانجنەویستی ئەهلییە، بایەخدەدا بە کەلەپوور و ڕۆشنبیریی هەرێمی کوردستان، کە لە دامەزرانی دەوڵەتی عیراقەوە ساڵی ۱۹۲۱ دوچاری پرۆسەگەلێکی نەخشەبۆکێشراوی وێرانکاری بوون. بنکە، بە شێوەیەکی تایبەت، لە هەوڵی چەسپاندن و بەهێزکردنی ناسنامە و یادەوەرییەکی کوردستانیدایە، بە کۆکردنەوە، پاراستن، مشتوماڵدان و بڵاوکردنەوەی کەلەپووری نووسراو و هۆشیاریدان سەبارەت بە بایەخی و خستنیە بەردەستی توێژەرەوە و خوێندکارانی خوێندنی بەرز لە ناوەوە و دەرەوەی هەرێمی کوردستان. بنکە، بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجانەی خۆی، پەنادەباتە بەر هەموو شێواز و ڕێگەیەکی ڕەخساوی وەک کۆڕی ئەکادیمی، بڵاوکردنەوەی لێکۆڵینەوە، سازکردنی کارخانە (وۆرکشۆپ)، پەرەپێدانی کتێبخانەی تایبەتمەند و دامەزراندنی ئەرشیفێکی مێژوویی.

**

مركز ژين للتوثيق والدراسات، مؤسسة أهلية غير ربحية، يعنى بتراث وثقافة اقليم كردستان الذي تعرض لعمليات تدمير ممنهج من قبل السلطة المركزية منذ تأسيس دولة العراق في عام ١٩٢١. ويسعى المركز بشكل خاص الى تعزيز الهوية والذاكرة الكردستانية من خلال جمع التراث المكتوب وحمايته وصيانته ونشره والتوعية بأهميته ووضعه في متناول الباحثين وطلبة الدراسات العليا داخل اقليم كردستان وخارجه. ومن أجل تحقيق أهدافه تلك، يتوسل المركز بكافة الوسائل المتاحة، كعقد الندوات الأكاديمية ونشر الدراسات واقامة ورشات عمل وتطوير مكتبة تخصصية وانشاء أرشيف تأريخي.

**

مرکز اسناد و پژوهش ژین، مؤسسه‌ای غیر انتفاعی و غیر دولتی است که در راستای اعتلای میراث و فرهنگ اقلیم کردستان گام برمی‌دارد؛ همان میراث و فرهنگی دیرپای که از بدو تأسیس دولت عراق در سال ۱۹۲۱ به شیوه‌های مختلف در معرض استحاله و نابودی قرار گرفته‌اند. این مرکز با در نظر گرفتن سبک و سیاقی منحصر تلاش می‌کند تا به تقویت هویت ملی و حافظه تاریخی مردمان سرزمین کردستان بپردازد. در این زمینه بر آن است تا ضمن گرداری و بازسازی میراث نوشتاری و بازنشر آنها در روند روشنگری در رابطه با اهمیت اسناد و دیگر متون سهیم باشد. و همچنین در داخل و خارج کردستان آماده همکاری با پژوهشگران و دانشجویان سطوح عالی بوده و خواهد بود. این مرکز تحقق اهداف خود در تمامی زمینه‌های لازم با قابلیت‌های خاص اقدام به برگزاری سیمینارهای علمی- دانشگاهی، انتشار متون پژوهشی، برگزاری کارگاه‌های آموزشی، گسترش کتابخانه‌های کارویژه و ایجاد آرشیوی تاریخی و طبقه‌بندی شده، می‌نماید.

العراق: إقليم كردستان، السليمانية؛ شارع ١١ پيرمگرون، محلة ١٠٧ برانان، عمارة مركز ژين
٠٧٧٠١٤٨٤٦٣٣؛ ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤ ص. ب: ١٤ بختياري

عراق: اقلیم کردستان، سلیمانیه، خیابان ۱۱ پیرمگرون، محله ۱۰۷ برانان، تالار مرکز ژین
٠٧٧٠١٤٨٤٦٣٣؛ ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤ ص. پ: ١٤ بختیاری

ناوەڕۆک

گۆڤاری "ژین"
کۆستێکی گران ٥-٦
مجلة "ژين"
فاجعة كبيرة ٧-٨
نضال محمود حاج درويش
الميديون وامتداد امبراطوريتهم ٩-٢٢
سەعید ڤەڕۆژ
محەمەدئەمین فەیزی (١٨٦٢-١٩٢٩): لەشکەرییەک دیرۆکزان، شاعیر و فەلسەفەڤان ٢٣-٥٦
سوداد ڕەسووڵ
زمانی کوردی لە باشووری قەفقاز (١٩٢١-١٩٩١) ٥٧-١٠٦
د. هێمن عومەر ئەحمەد
ڕێبەری دۆسیەی کارگێڕیی زانا و ناودارانی کوردستان لە کتێبخانەی مەشیخەتی تورکیا ١٠٧-١٤٤
د. زرار سدیق تۆفیق
کتێبی "بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە": هەڵسەنگاندنێکی ڕەخنەگرانە ١٤٥-١٦٠
یوسف بالوکن
أنساب الأكراد: وثيقة مهمة من القرن السادس عشر عن عشائر الأكراد وأنسابهم ١٦١-١٦٤
ئێرینا پۆپۆڤا، ناتالیا ئیسایێڤا، د. پێشەوا خالید
ناسەربەخۆیی سیاسیی نەتەوە و ڕۆڵی وەک هۆکارێکی بابەتیانە لە نەخشەدانانی ژیانی لاوانی کورددا ١٦٥-١٧٦
ئەفراسیاو هەورامی
نامەیەکی مێژوویی مۆڵەتۆڤ: هەڵسەنگاندن و توێژینەوە ١٧٧-١٨٤
حسێن حەسەن کەریم
ژیانی کەسی و زانستیی مەلا مارفی قازی ١٨٥-٢٠٦
جوردي تيجيل جورجس/ الترجمة من الانجليزية: د. شمال الحويزي
التعبئة الحضرية في كردستان العراق أثناء الانتداب البريطاني: السليمانية ١٩١٨-١٩٣٠ ٢٠٧-٢١٨
میشێل لیزینبێرگ/ لە ئینگلیزییەوە: ڕەوەند سەباح
شەبەک و کاکەیی: بزاوتی ئەتنیکی لە کوردستانی عیراق ٢١٩-٢٣٦
ڕۆبەرت هـ دایسۆن، ئیننا مەدڤەدسکایا، عیزەت ئو. نیگەهبان/ لە ئینگلیزییەوە: چیا سدیق
سێ شوێنەواری ڕۆژهەڵاتی کوردستان ٢٣٧-٢٤٢

کتێبی گۆڤاری ژین: ١

جۆن ماکدۆناڵد کنییەر/ لە فەرەنسەییەوە: د، نەجاتی عەبدوڵڵا

گەشتێک بە کوردستاندا پێش دووسەد ساڵ: سەفەرنامەی جۆن ماکدۆناڵد کنییەر بۆ کوردستان ساڵی ١٨١٤ (بەشی پێنجەم و کۆتایی) ٢٦٢-٢٤٣

کتێبی گۆڤاری ژین: ٢

ویرایش و پژوهش: عبدالحمید حسینی (سەپان)

"زبدة التواريخ"، تألیف ملا محمد شریف قاضی ٣٥٤-٢٦٣

ڕەفیق ساڵح

پێڕستی گۆڤاری "ژین"، ژمارە ١–١٢، (٢٠٠٩–٢٠٢١) ٣٨٤-٣٥٥

کۆستێکی گران

خوێندەواری ئازیز،

ئەم ژمارەیەی "ژین" لە کاتێکدا دەردەچێ کە مامۆستای زانکۆ و نووسەر و ڕۆشنبیری ناوبەدەرەوەی عیراقی، بەڕێز دکتۆر عیماد عەبدوسەلام ڕەئووف، ئەندامی دەستەی نووسینی گۆڤارەکەمان، لە ناوماندا نییە و ئیتر بە یەکجاری بەجێی هێشتووین. بەداخەوە بۆ لەدەستچوونی ئەو زانا گەورەیە کە بە درێژیی تەمەنی خزمەتێکی شایانی قەدرزانیی پێشکەشی کتێبخانەی زانستیی عیراقی و عەرەبی کردووە و ئەستەمە ڕۆشنبیریی عیراقی و عەرەبی وا بە زوویی نموونەیێکی هاوشێوە بێنێتەوە مەیدان.

بەڕێزیان کاتی خۆی کە ڕوومان لێنا ببێتە ئەندامێکی دەستەی نووسینی گۆڤاری ساڵانەی "ژین"، بە حوکمی شارەزایی و ئاگاداریی پێشوەختی لە کاروباری "بنکەی بەڵگاندن و لێکۆڵینەوەی ژین"، بە شانازی و پێخۆشحاڵییەوە قبووڵیکرد لەم پڕۆژەیەدا ئەندام بێ، بەوپێیە لە ژمارە ٢ی ساڵی دووەم (١٩١٠)ەوە تا ژمارە ١١ لەگەڵمان بوو. ئەو ساڵانە دوو بابەتی لە "ژین"دا بڵاوکردەوە. پێبەپێ دەستنووسێکی کۆنیشی ساغکردەوە و لە چوارچێوەی چاپەمەنییەکانی بنکەکەماندا بە ناونیشانی (روضة الأخبار في ذكر أفراد الأخيار)ەوە بڵاوکرایەوە. دوایین پڕۆژەی هاوبەشی لەگەڵ "بنکەی ژین"، لێکۆڵینەوە و ئامادەکردنی سەد ژمارەی هەوەڵی ڕۆژنامەی زەورا "الزوراء"ی ئۆرگانی ڕەسمیی ویلایەتی بەغدا بوو، کە یەکەم ژمارەی لە ١٨٦٩/٦/١٥دا لە بەغدا بە تورکیی عوسمانی و عەرەبی دەرچووە. بەڕێزیان هەر زوو لێکۆڵینەوەکەی خۆی پێشکەشکرد و چاوەڕوانبوو وێنەی کۆپیکراوی ئەو ژمارانەی ڕۆژنامەکە پاکبکرێتەوە و کتێبەکە بە چاپکراوی ببینێ، بەداخەوە ئەو کارە لەبەر ناڕوونیی نوسخەکانی لامان زۆر درێژەی کێشا و درەنگکەوت.

بەڕێزیان ئێوارەی پێنجشەممە ٢٠٢١/٦/٢٦، ڕۆژێک پێش ڕۆژیماڵئاواییی لە ژیان، لە "کتێبخانەی تەفسیر"ی شاری هەولێر، بە خزمەتی گەیشتین، ماوەیێکی خۆشمان بە بیستنی بیرەوەرییە خۆشەکانی بەسەربرد؛ بە شادمانییەوە نموونەی پاک و ئامادەکراوی ژمارەیەکی ڕۆژنامەی زەورا "الزوراء"ی دی و گفتی دا و هیوای خواست پێکەوە درێژە بە ئامادەکردن و بڵاوکردنەوەی سەرجەمی ژمارەکانی ئەم ڕۆژنامە بایەخدارە بدەین. مخابن کە بەیانیی ڕۆژی دوایی کوتوپڕ تاسەر بەجێیهێشتین و ئەو ئاواتە گرنگەی لەگەڵ خۆی بردە ژێر گڵ. ئێمە وەک ئەنجومەنی بەڕێوەبردنی "بنکەی ژین" بەڵێندەدەین هەموو هەوڵێکمان بخەینەکار بۆ پەیداکردنی ژمارەکانیتری "الزوراء" و هێنانەدیی ئاواتی مامۆستای کۆچکردوومان.

بنەماڵەی گۆڤارەکەمان، لە کاتێکدا سەرخۆشی لە خێزان و کەسوکار و دۆستانی مامۆستای کۆچکردوو دەکا، پێداگرە هەر ئەو ڕێچکە زانستییە ڕاستیخوازە بگرێ کە

مامۆستای گەورەمان ساڵانێکە ڕەنگی ڕشتووە و شاگردانێکی زۆری بۆ پێگەیاندووە. خودا سەبووریی هەمووان بداتەوە و ڕۆحی کۆچکردوویش شادبێ، یادی بەخێر.

کورتەی ژیاننامەی دکتۆر عیماد عەبدوسەلام ڕەئووف:

١٩٤٨ لە بەغدا لەدایکبووە، خێزانەکەی بە بنەچە خەڵکی مووسڵە. لە بەغدا خویندوویە و ١٩٧٠ بەشی مێژووی کۆلیجی ئادابی زانکۆی بەغدای تەاوکردووە. ١٩٧٢ ماستەری مێژووی سەبارەت بە "ویلایەتی مووسڵ لە سەردەمی جەلیلیدا ١٧٤٩-١٨٣٩" و ١٩٧٦ دکتۆرای لەسەر "ژیانی کۆمەڵایەتی لە عیراقی سەردەمی مەمالیکدا ١٧٥٠-١٨٣١" بەدەستهێنا. سەرۆکی "ناوەندی ژیاندنەوەی کەلەپووری زانستیی عەرەبیی سەر بە زانکۆی بەغدا بوو. مامۆستای مێژووی نوێ بوو لە کۆلیجی پەروەردەی هەمان زانکۆ. سەرپەرشتیی ژمارەییێکی زۆری ماستەرنامە و تێزی دکتۆرای مێژووی ئیسلامیی کردووە. بەیانیی ڕۆژی ٢٠٢١/٦/٢٧ کۆچی یەکجاریی کرد.

ژمارەییێک دانراوی وەرگێڕدراوە بۆ ئینگلیزی و تورکی و فارسی و کوردی و ئەندەنووسی و چینی و بابەتی لە نزیکەی حەفتا گۆڤاری زانستیدا بڵاوکردووەتەوە، لەوانە: السومر، المورد، آداب الرافدين، مجلـ المجمع العلمي العراقي، المسلم المعاصر، اسلامية المعرفة، المؤرخ العربي، التجديد، العلم والايمان، مجلة جامعة أم القرى، الدراسات الاسلامية، مجلة التاريخ الاسلامي، آفاق الثقافة والترث، ژين و .... ١٠٢ کتێبی لەچاپدراوی هەیە: ٦٢یان دانراوی خۆین، ٦٠یان ساغکردنەوەی ئەون.

یادی بەخێر.

فاجعة كبيرة

قراءنا الأعزاء

يتزامن صدور هذا العدد من مجلة "ژين"، رحيل الأستاذ الجامعي والكاتب والمثقف العراقي وعضو هيأة تحرير مجلتنا الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف إلى جوار ربه الكريم، فغاب عنا أبديا. فوا أسفاه على فقدان ذلك العالم الكبير الذي قدم خلال حياته خدمات ثمينة جليلة إلى المكتبة العلمية العراقية والعربية، ومن الصعوبة بمكان أن تولد الثقافة العراقية والعربية مثله إلى ساحتها في قابل قريب من الزمان.

ولما فتحناه لأن يقبل بعضويته في هيأة تحرير مجلة ژين السنوية، نظرا إلى خبرته وإطلاعه على شؤون مركز ژين للتوثيق والدراسات، لبى الطلب فورا وبكل سرور وإعتزاز، فأصبح عضوا في هذا المشروع. وبمقتضى ذلك كان مع هيأة التحرير والعاملين في المركز من العدد الثاني (السنة الثانية) إلى العدد الحادي عشر من المجلة. ونشر في تلك السنوات بحثين في المجلة. كما حقق مخطوطة قديمة، ونشرها ضمن مطبوعات مركزنا، وهي بعنوان (**روضة الاخبار في ذكر أفراد أخيار**). وآخر مشروع له هو المشروع المشترك مع مركز ژين. وهو تحقيق الأعداد المئة الأولى من **جريدة الزوراء** التي كانت لسان حال ولاية بغداد في العهد العثماني. صدر أول عدد منها في ١٥ حزيران ١٨٦٩م، في مدينة بغداد باللغتين العربية والتركية. فقدم المرحوم بحثه مبكرا. وكان ينتظر أن تنظف صور اعداد الجريدة الكترونيا مما لحق بها من نثار المداد وغيره مما شوه الصور وأثر عليها سلبا، لكي يراها مطبوعة. ولكن -وباسف شديد نقول- ان عملية التنظيف تمادت، بسبب كثرة ما ترسب فيها من مشوهات. فلم تكتمل في الوقت المنظور. قبل يوم من وفاته لقيناه في (مكتبة التفسير) بأربيل يوم ٢٦ حزيران ٢٠٢١، وقضينا معه وقتا ممتعا، وهو يحدثنا عن ذكرياته الطيبة، وقدمنا له نموذجا منظفا من صورة العدد الأول من الجريدة (جريدة الزوراء). فسر رؤيتها وأكد على أمله في أن نواصل معا العمل لإعداد ونشر كل اعداد تلك الجريدة ذات الأهمية. ولكن وياللأسف من وفاته الفجائية صبيحة اليوم التالي، ورحل عنا إلى الأبد ضاما أمنيته معه ضريحه.

ونحن -مجلس إدارة مركز ژين- نعاهده أن نعمل جاهدين لإستحصال الأعداد الأخرى لجريدة الزوراء وتحقيق أمنية أستاذنا الراحل.

أسرة مجلتنا إذ تقدم تعازيها لأهل الدكتور عماد وأقاربه وأصدقائه، مصرة على إنتهاج تلك الطريقة العلمية الحقة التي انتهجها أستاذنا الكبير منذ سنين وخطط لها ورى عليها تلاميذه. ألهمنا الله جميعا الصبروالسلوان وأسكن المغفور له جنته الأبدية، تحيا ذكراه بكل خير.

موجز عن حياة الأستاذ الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف:

ولد في بغداد عام (١٩٤٨م)، يعود أصل أسرته إلى محافظة نينوى (الموصل). بدأ دراسته في بغداد، وتخرج في قسم التأريخ/كلية الآداب- جامعة بغداد، سنة ١٩٧٠م. وحصل على درجة الماجستير في التأريخ (ولاية الموصل في العهد الجليلي ١٧٤٩-١٨٣٩م) سنة ١٩٧٣م. وفي سنة ١٩٧٦م، حصل على الدكتوراه في الجامعة المذكورة عن (الحياة الإجتماعية في العراق في عهد المماليك ١٧٥٠-١٨٣١م). كان رئيسا لمركز إحياء التراث العلمي العربي التابع لجامعة بغداد، كما كان إستاذا للتأريخ الحديث في كلية التربية وفي الجامعة نفسها. أشرف على أعداد من رسائل الماجستير وأطاريخ الدكتوراه في التأريخ الإسلامي. توفى صبيحة ٢٠٢١/٦/٢٧.

ترجمت مجموعة من مؤلفاته إلى اللغات الفرنسية والإنگليزية والتركية والفارسية والكردية والأندنوسية والصينية. ونشر مايقارب من سبعين مجلة علمية وثقافية مثل: السومر، المورد، مجلة المجمع العلمي العراقي، آداب الرافدين، المسلم المعاصر، إسلامية المعرفة، المؤرخ العربي، التجديد، العلم والإيمان، مجلة جامعة أم القرى، الدراسات الإسلامية، مجلة التأريخ الإسلامي، آفاق الثقافة والتراث، ژين وغيرها. وله (١٠٢) كتاب مطبوع. (٦٢) منها من تأليفه، و (٦٠) منها من تحقيقه.

الميديون وامتداد امبراطوريتهم

نضال محمود حاج درويش

الخلاصة

ما زال الباحثون يعانون من مصاعب كثيرة بخصوص البحث في تاريخ الميديين ودورهم السياسي والحضاري في الشرق القديم، رغم اكتشاف المزيد من المواقع الأثرية الميدية في السنوات الأخيرة، التي تساعد على كشف جوانب مهمة من تأريخهم. ويعتمد الباحثون في دراساتهم وأبحاثهم -بشكل أساسي- على ما دونه المؤرخ اليوناني هيرودوت وعلى الكتابات البابلية والآشورية أيضا. ونظرا للتناقض الموجود بين تلك المصادر بخصوص دور الميديين في سقوط الامبراطورية الآشورية، وأحداث أخرى، بالإضافة إلى صعوبة التعرف على آثار الميديين خارج مناطق ميديا المركزية، فقد ظهر بين الباحثين فريق يشك بما أورده هيرودوت من تفاصيل بخصوص الامبراطورية الميدية، وبالتالي الشك بوجود الامبراطورية الميدية في التاريخ. هذا البحث يناقش وبشكل مفصل، وبالاستناد إلى الأدلة الأثرية والمصادر التاريخية المختلفة، دور كل من الميديين والبابليين في سقوط الامبراطورية الآشورية والمناطق التي سيطر عليها كل طرف بعد زوال تلك الامبراطورية. أضف إلى ذلك، فإن البحث يشير وبشكل مختصر إلى بداية ظهور الميديين في شرقي كردستان، وإلى طبيعة الوضع السياسي وطبيعة الاستيطان في مناطقهم المركزية.

*

أسفرت التنقيبات الأثرية التي تمت في مناطق كردستان إيران وجوارها عن كشف الكثير من الحصون والأبنية العائدة إلى الفترة الميدية، أهمها ما تم اكتشافها في مواقع كودين تبه Godin Tepe وتبه نوشي جان Nuš-i Ğan Tepe وبابا جان تبه Bāba Ğan Tepe وكونيسبان Gūnespān (شرقي كردستان) وتبه اوزبكي Ozbaki (٧٥ شمال-غرب طهران) وتل كوبا Guba (منطقة حمرين)، واولوك تبه Ulug Depe (جنوب تركمانستان)؛ هذه المواقع وغيرها هيأت لعلماء الآثار مادة غزيرة لدراسة خصائص العمارة الميدية، إلا أن الحظ لم يحالف المنقبين حتى الآن في العثور على نصوص كتابية تلقي الضوء على تاريخ الميديين ودورهم السياسي والحضاري.

خلال القرن الثامن والسابع ق.م كانت الأبجدية الآرامية منتشرة في الشرق الأوسط ومنها ايران الحالية،[1] وقد تمت كتابة معظم نصوص تلك الأبجدية على مواد قابلة للتلف، بعكس الكتابات المسمارية التي كتبت على مواد صلبة قارعت ظروف الطقس كالألواح الطينية أو الأحجار، ربما استخدم الميديون أيضا اللغة الآرامية في سجلاتهم الإدارية، فلا يعقل وجود مدن محصنة قوية مذكورة في النصوص الآشورية،[2] بدون وجود إدارة مركزية وما يتعلق بها من نشاطات اقتصادية وإدارية تتطلب استخدام الكتابة.

يظهر عمق المشكلة التي تصادف الباحثين، من خلال التنقيبات الأثرية التي أجريت حتى الآن في همدان/اكباتانا (عاصمة الميديين)، إذ لم تسفر تلك التنقيبات عن الكشف عن أية طبقات أثرية من الفترة الميدية، وما عليه حتى الآن يعود بشكل أساسي إلى الفترات التي أعقبت العصر الأخميني (العصر السلوقي والبارثي والساساني).[3]

---

[1] على سبيل المثال عثر في حيدر خان/ Qalaichi (٨ كم شرق مدينة بوكان بكردستان إيران) على مسلة عليها نص آرامي من ١٣ أسطر، يعود إلى القرن الثامن ق.م، ولكن ولسوء الحظ فان أجزاء من النص والمسلة مفقودة، لكن القسم الباقي يحتوي على لعنات موجهة ضد أي شخص يقوم بإزالة المسلة أو العبث بها، انظر:
Curtis 2005b, 116.

[2] من بين المدن الميدية المذكورة في النصوص الآشورية مدينتا تيكراتا و كشسيم Kišessim اللتين خلد الملك الآشوري شروكين الثاني ذكرى احتلالهما على ألواح تم اكتشافها في الغرفة الثانية من قصره بخورسباد (دور-شروكين)، وقد تم التعرف على موقع كشسيم بفضل احدى مسلات الملك شروكين المكتشفة في قرية نجف آباد في قلب بلاد ميديا والتي تشير إلى الاسم القديم للموقع، ولكن لم يتم التنقيب في الموقع بعد. انظر في:
Gopnik 2017, 43; Radner 2003, 119; Radner 2013, 443.
كان حاكم كشسيم يدعى بيل شرو اوصر. انظر في:
Radner 2003, 119.

[3] Stronach/Roaf 1978; Genito 2005, 329; Young/Levine 1974; Boucharlat 2020; Naseri/Malekzadeh/Naseri 2016 , 103.

لهذا فأن الباحثين المهتمين بتاريخ الميديين يعتمدون بشكل أساسي على ما ذكره المؤرخ اليوناني المعروف هيرودوت، وكذلك سجلات ملوك بابل وآشور وبشكل أقل على علم الآثار. وبسبب التناقض في المعلومات الواردة في تلك الكتابات وكذلك صعوبة التعرف وبشكل مؤكد على الآثار الميدية خارج مناطق ميديا المركزية، فأن النقاش ما زال جاريا بين الباحثين بخصوص بداية ظهور الميديين في التاريخ واصولهم ودورهم السياسي والحضاري. فظهر فريقان من الباحثين: فريق يؤمن بما ذكره المؤرخ هيرودوت الذي أشار إلى وجود امبراطورية ميدية قوية امتدت من مناطق زاغروس في الشرق إلى نهر هاليس (حاليا قيزل ارماق في وسط الاناضول) في الغرب، أما الفريق الآخر، فيشك في سرد ما ذكره هيرودوت وبالتالي يشك بوجود امبراطورية ميدية في التاريخ. في هذا المقال سأتجنب الكثير من التفاصيل التي تم ذكرها في الأبحاث السابقة، وسأعرض وبشكل موجز تاريخ الميديين وسأناقش بشكل أساسي آراء الفريقين بخصوص وجود أو عدم وجود الإمبراطورية الميدية ودور الميديين في سقوط آشور.

لا نستطيع تحديد الموطن الأصلي للميديين بدقة قبل هجرتهم إلى مناطق شمال غرب إيران، لكن أغلب الدراسات الحديثة ترجح هجرتهم مع اقربائهم الفرس من مناطق اسيا الوسطى في النصف الثاني من الألف الثاني ق.م، ربما حوالي ١٢٠٠ ق.م.[٤]

وقد جلب هؤلاء المهاجرون معهم تغييرات كثيرة يمكن تتبعها من خلال السجلات الأثرية التي تتعلق بنوع الفخار واستخدام البرونز في صنع الاسلحة والأدوات الأخرى، مع الاعتماد بشكل أقل على الحديد، مع ان البداية المحتملة لوصول الميديين إلى المنطقة تزامنت مع عصر الحديد. إضافة إلى ذلك، دفن المهاجرون الجدد موتاهم في مقابر خاصة، بعكس الفترة التي سبقت ظهورهم والتي تميزت بدفن الموتى تحت أرضية البيوت.

استقر الميديون بشكل رئيسي في ماهي دشت وإلى الشرق منها في سهول همدان، واستقر بينهم بعض القبائل الفارسية (الحكم من خلال المصادر الآشورية). ولكن الغالبية العظمى من الفرس انتقلوا نحو الجنوب إلى مناطق العيلاميين (مملكة انشان). عاش الميديون والفرس حياة شبه بدوية حتى فترة متأخرة من القرن الخامس، حيث يذكر هيرودوت بأن أربع قبائل رئيسية من الفرس تمارس البداوة.[٥] ولكن ولسوء الحظ لم يعثر حتى الآن على نصوص كتابية تلقي الضوء على تاريخ الميديين في تلك الفترة.

مع صعود دور الآشوريين في الألف الأول ق.م، لازلنا نسمع أخبارا أكثر عن الشعوب المجاورة والبعيدة ومن بينها شعوب زاغروس. كانت مناطق زاغروس تتمتع بأهمية كبيرة للآشوريين من الناحية الاقتصادية، حيث كانوا بحاجة ماسة إلى الخيول والمواشي وكذلك الى البرونز واللازورد وغيرهما من الأحجار والمعادن الثمينة من مناطق زاغروس. هذا الأمر دفع الآشوريين منذ القرن التاسع ق.م للقيام بحملات منتظمة إلى مناطق زاغروس، وخاصة في الفترات التي رفض فيها الحكام المحليون دفع الضرائب للآشوريين أو أثناء مزاحمة مملكة اورارتو للآشوريين في السيطرة على مناطق كردستان إيران،[٦] واستمرت تلك الحملات إلى الربع الأخير من القرن السابع عشر ق.م. ومع ذلك لم تصبح ميديا أبدا جزءا من إمبراطوريتهم،[٧] فقط خلال حكم تيغلات بلاصر الثالث (٧٤٤-٧٢٧ ق.م) وسرجون الثاني/شروكين (٧٢١-٧٠٥ ق.م) حاول الآشوريون فرض سيطرتهم المباشرة على ميديا، وذلك من خلال تأسيس مدن جديدة غرب زاغروس،[٨] وإعطاء أسماء آشورية لبعض المدن، وحولوا بعض المدن الميدية إلى مراكز آشورية وأضافوا الى أسمائها لقب كار التي تعني

---

[4] Dandamayev/Lukonion 1989, 45; Gopnik 2017, 40; Koch 2004, 372-373.

[5] Boyce 1982, 5.

[٦] قارن مع:
Brown 1987-1990, 619-623; Frye 1984, 69; Tulpin 2004, 236.

[7] Diakonov 1985, 77-79; Dandamayev/Lukonin, 1989, 45; Dandamayev/Medvedskaya 2006; Wójcikowski 2008, 3-4.

[٨] على سبيل المثال غير آشور ناصربال الثالث (٨٨٣-٨٥٩ ق.م) اسم مدينة اتليلا (حاليا تل بكراوة قرب حلبجة في كردستان العراق) إلى دور آشور، وغير سرجون الثاني وابنه سنحاريب أسماء عدة مدن من بينها مدينة كشيشلو Kišešlu إلى كار- نابو، وكشسيم إلى كار- نركال وخرخر إلى كار شروكين ووقنداو إلى كار-سين وانزاريا إلى كار أدد وبيت باكايا إلى كار ايسار والنزاش إلى كار سنحاريب، أما تيغلات بلاصر فقد بنى مدينة بارسو Parsua عند منباع ديالى (نهر سيروان) الشمالية الشرقية، في منطقة سننج في أقليم كردستان الحالية في إيران ولكن لم يتم التعرف على موقع المدينة بعد، أما بيت همبان Bit-Hamban فكان يقع جنوب أقليم بارسوا. انظر في:
Radner 2013, 450-443.

(مركز تجاري)،[٩] على غرار مراكزهم التجارية القديمة في الأناضول خلال بداية الألف الثاني ق.م (مثل كاروم كانيش)؛ هذا الأمر يشير إلى وجود تجار ومراكز تجارية آشورية في مناطق زاغروس.

أقدم الكتابات التي تذكر الميديين تعود إلى عصر الملك الآشوري شلمنصر الثالث عند سرد أخبار الحملة التي قادها سنة ٨٣٦ ق.م، التي خلدها على ما يعرف بالمسلة السوداء والموجودة حاليا في المتحف البريطاني، حيث يذكر في اخبار هذه الحملة انه احتل ارزياش وكرخر، ومدن اخرى في بلاد الميديين وقتل الجنود ونهبت الممتلكات وحرقت ودمرت المدن.[١٠] من خلال المصادر الآشورية يبدو واضحا أن بلاد ميديا خلال تاريخها المبكر كانت مقسمة إلى عدة دويلات ضعيفة يحكمها زعماء اطلق عليهم الآشوريون اسم (بيل آلاني)، أي حاكم المدينة،[١١] على سبيل المثال يذكر شلمنصر الثالث (سنة ٨٣٤ ق.م) تلقيه الجزية من ٢٧ حاكما ميديا، في حين أن سرجون الثاني تلقى الجزية من ٢٨ حاكما ميديا.[١٢] وآخر مرة يرد فيها ذكر بيل آلاني يعود إلى سنة ٦٥٦ ق.م، حيث قام الملك آشور بانيبال بحملة ضد حاكمين ميديين تمردا ضد الآشوريين، وانتهت الحملة بالقبض عليهما ومن ثم جلبهما إلى نينوى.[١٣]

إلى جانب حكام المدن، كانت توجد قبائل ميدية تعيش البداوة، حيث يشير الآشوريون إلى هؤلاء على أنهم "عرب شروق الشمس"،[١٤] وهي تسمية كان يطلقها الآشوريون على من كان يمارس نمط الحياة البدوية. وتشير النصوص الآشورية إلى أن منطقة ميدية كانت متميزة بكثافة الاستقرار سواء في القرى أو المدن، وكدليل على ذلك ما ورد في سجلات الملك الآشوري شمشي أدد الخامس (٨٢٣-٨١١ ق.م) بخصوص احدى حملاته على بلاد ميديا: "صرت إلى أرض الميديين (كور ماتا) الذين أصيبوا بالذعر من أسلحة الإله آشور، وتخلوا عن مدنهم، وصعدوا إلى جبل وعر وطاردتهم. لقد ذبحت ٢٣٠٠ جندي من جنود الملك الميدي خاناسيروكا وأخذت منه ١٤٠ من سلاح الفرسان، واستوليت على كميات لا حصر لها من ممتلكاته، وهدمت ودمرت وأحرقت ساغبيتا Sagbita، مدينته الملكية، مع ١٢٠٠ مدينة اخرى من مدنه".[١٥] بالتأكيد هذا النص لايخلو من المبالغة، على غرار نصوص الملوك الآشوريين الآخرين، ولكنه بالرغم من ذلك يظهر طبيعة الاستيطان والاستقرار في القرى والمدن المنتشرة في المنطقة.

الأمر المثير للاهتمام هو أن النصوص الآشورية وصفت الميديين في بعض الأحيان بـ"الميديين البعيدين" وكذلك "الميديين الأقوياء"، وهذا الأمر يثير الدهشة، وذلك لأن الآشوريين في العادة حاولوا تشويه سمعة أعدائهم وليس تعظيمهم.[١٦]

كانت تعيش في منطقة جبال زاغروس شعوب وكيانات سياسية متنوعة (انظر الشكل ١). فالإضافة إلى الميديين كانت المنطقة مأهولة أيضا من قبل المانيين والكاشيين واللولوبيين، وقد شكلوا دويلات منفصلة، تقع بين آشور وأورارتو. كانت تلك الشعوب، من ناحية، تقاوم دائما الغزوات الآشورية، ولكن من ناحية أخرى، كانت تطلب أيضا مساعدة الآشوريين في تسوية نزاعاتهم المحلية.[١٧]

---

[9] Gopnik 2017, 43; Radner 2013, 443.

[10] Brown 1987-1990, 620; Frye 1984, 65; Boyce 1982, 6-7; Stronach 2010, 667; Gopnik 2017, 43; Witzel 2013, 234; Tulpin 2004, 232.

[11] Frye 1984, 67; Lanfranchi 2003, 92; Radner, 2003, 9; Stronach 2010, 667; Curtis 2005b.

[12] Koch 2004, 373; Gopnik 2017, 44; Witzel 2013, 234; Tulpin 2004, 232.

[13] Gopnik 2017, 53.

[14] Tulpin 2004, 232.

[١٥] انظر على سبيل المثال في:

Gopnik 2017, 43.

[١٦] على سبيل المثال شبه سرجون الثاني المانيين بالأشرار وشعوب سوريا بالكلاب وشبه روزا ملك اورارتو بإمرأة في المخاض وطائر هارب وخنزير.. وهكذا، انظر في:

Gopnik 2017, 45.

[17] Diakonov 1985, 36; Dandamayev/Lukonin 1989, 46-47,49; Radner 2003, 59-60; Dandamayev/ Medvedskaya 2006; Wójcikowski 2008, 3.

على سبيل المثال، قاد الملك اسرحدون في السنة الخامسة من حكمه (٦٧٦ ق.م) حملة باتجاه مناطق ميديا استجابة لنداء ثلاثة من حكام المدن الميدية طلبت منه التدخل لحل الصراع الداخلي بين بعض الكيانات الميدية (Brown 1987-1990, 621.)، وفي نص آخر من نفس الفترة يرد ذكر قدوم حاكم ميدي (راماتايا من اوراكازابارنا) إلى نينوى وجلبه للضرائب التي شملت الخيول واللازورد وذلك سعيا منه في الحصول على دعم الآشوريين ضد زعيم ميدي آخر. انظر في:

Gopnik 2017, 48.

ومع ذلك لم تتمكن تلك الشعوب ولفترة طويلة من تشكيل كيان سياسي مستقل يكون قادرا على موازنة القوة الآشورية. لكن التدخل الآشوري المتزايد والذي رافقته عمليات تدمير للمناطق الميدية وترحيل السكان والضرائب الهائلة المفروضة على السكان، دفعهم إلى الوحدة السياسية لمواجهة الخطر الآشوري. ومع ذلك، فان تفاصيل هذه العملية لاتزال غير معروفة وذلك بسبب نقص المصادر المكتوبة.[١٨] ولكن يبدو من سجل الملك الآشوري اسرحدون بأن الميديين استطاعوا تنظيم أنفسهم خلال القرن السابع ق.م، حيث قام عدة زعماء ميديين بالثورة ضد الآشوريين، وكان أكثر الزعماء أهمية هو كاشتاريتي (خشاتريتا/خواخشترا) حاكم كاركاشي، حيث استطاع هذا الزعيم توحيد القبائل الميدية حوالي سنة ٦٧٢ ق.م. وشكل خطرا على الآشوريين، وترد أخبار هذه الثورة في ٢٣ نص من نصوص الفأل الآشورية.[١٩] استطاع كاشتاريتي تحرير القسم الأعظم من مناطق ميديا من الآشوريين،[٢٠] وقد ساعده في ذلك المانيين والكيميريين[٢١] والسكيثيين.[٢٢] خلال تلك الحروب، استطاع اسرحدون تحييد بعض القبائل الميدية، ونجح في ضم السكيثيين إلى جانب آشور.[٢٣] لكن الميديين ظلوا محتفظين باستقلالهم، حيث يرد ذكر اسم ميديا كمملكة مستقلة في الأرشيف الآشوري بعد ذلك الحدث بثلاث سنوات (٦٦٩ ق.م.)، ولكن امتداد المملكة لم يكن معلوما خلال ذلك الوقت.[٢٤] في سنة ٦٥٣ ق.م قاد كاشتاريتي حملة جديدة ضد الآشوريين، لكن السكيثيين هاجموه من الخلف، وانتهت الثورة بمقتل كاشتاريتي واحتلال ميديا من قبل الاسكيثيين ولمدة ٢٩ عاما (٦٥٣-٦٢٥ ق.م).[٢٥]

كاشتاريتي أو خشاتريتا كان على الأرجح لقبا للحاكم الميدي فرااورتيس ابن دايوكو الذي ذكره هيرودوت، حيث يظهر من خلال نقش الملك داريوس الأول/دارا في بيهستون/بيسوتون بأن هذا اللقب كان لقبا تشريفيا بعد اعتلاء العرش. حيث يذكر داريوس قيام الزعيم الميدي فرافارتيش Fravartiš (فرااورتيس في الكتابات اليونانية) بالثورة ضد داريوس سنة ٥٢٢-٥٢١ ق.م وادعى هذا الزعيم بانه خشاتريتا من عائلة الملك الميدي كياكساريس.[٢٦] يذكر هيرودوت قيام فرااورتيس بالسيطرة على بلاد فارس ومن ثم قيادته لثورة ضد الآشوريين الذين دحروه وقضوا عليه بعد فترة حكم استمرت ٢٢ سنة. ويظهر من خلال هيرودوت بأن خشاتريتا كان لقبا للملك الميدي كياكساريس أيضا.[٢٧]

---

[18] Radner 2003, 39, 62; Wójcikowski 2008.

[١٩] في احدى تلك النصوص يستفسر الملك اسرحدون من الإله شمش: "شمش، أيها السيد العظيم، أعطني إجابة حسنة صارمة على ما أطلبه منك! كاشتاريتي، زعيم مدينة كاركاشي، الذي كتب إلى ماميتارشو Mamitiaršu، سيد مدينة الميديين، على النحو التالي: "دعونا نعمل معا وننفصل عن أشور". فهل سيستمع ماميتارشو إليه؟ هل سيمتثل؟ هل سيكون مسرورا؟ هل سيعادي اسرحدون ملك أشور هذه السنة؟". انظر في:
Gopnik 2017, 47.

[20] Dandamayev/Medvedskaya 2006; Diakonoff 1985, 110; Dandamaev/Lukonin 1989, 52; Frey 1984, 71.

[21] Wójcikowski 2008; Koch 2004, 374; Frye 1984, 71.
الكيميريون قبائل بدوية ذات أصول هندو-اوربية، كانت تعيش شمال جبال القفقاس، في جنوب روسيا ومن ثم انتقلت إلى جنوب تلك الجبال، واضطرت تحت ضغط الأسكيثيين للنزوح نحو آسيا الصغرى، توجه الكيمريين نحو الغرب وقضوا على مملكة الفريكيين Phirigien في وسط تركيا الحالية. أول ذكر للكيمريين يعود إلى سنة ٧١٤ ق.م حيث ساعدوا الملك الآشوري سرجون الثاني في حربه ضد مملكة اورارتو. وفي فترة لاحقة هاجم الكيمريون المستعمرات الآشورية في كيليكيا وغيرها من المواقع فحاربهم الآشوريين وانتصروا عليهم في عهد كل من الملكين اسرحدون وآشور بانيبال. انظر في:
Frye 1984, 70.

[22] Dandamayev/Medvedskaya 2006; Brown 1987-1990 ,619-623; Dandamaev/Lukonin 1989, 52
الاسكيثيون قبائل بدوية ذات أصول إيرانية، ازدهروا في الفترة بين القرنين السابع والرابع ق.م في المناطق الواقعة شمال البحر الأسود. أقدم الدلائل على وجود الاسكيثيين تعود إلى عصر الملك الآشوري اسرحدون، (بين ٦٧٩ و ٦٧٧)، الذي هزم "المانيين وحلفائهم السكيثيين بقيادة إيشباكايا، وفي فترة لاحقة (٦٧٢ ق.م.) تزوج الملك السكيثي من أبنة أسرحدون ودخل الطرفان في علاقة تحالف ضد الميديين واستطاع السكيثيون احتلال مناطق كردستان إيران إلى أن تمكن كياكساريس من طردهم سنة ٦٢٥ ق.م بعد احتلال دام ٢٨ سنة، وفي أواخر القرن السابع وصل السكيثيون في غزواتهم إلى حدود مصر ونهبوا عدة مدن في فلسطين ودحروا الكيميريين. انظر بالتفصيل في:
Ivantchik 2018; Frye 1984, 70-71.

[23] Ivantchik 2018; Koch 2004,374; Diakonov 1961, 50; Frye 1984, 71.

[24] Dandamayev/Medvedskaya 2006; Diakonoff 1985, 110; Dandamaev/Lukonin 1989, 52; Wójcikowski 2008,3.

[25] Koch 2004, 374; Dandamaev/Lukonin 1989, 52.

[26] Dandamayev/Medvedskaya 2006; Diakonoff 1985, 110.

[٢٧] هيرودوت، ص٨٠.

الشكل ١: التوزيع التقريبي للمجموعات العرقية في بداية الألف الأول
Dandamaev/Lukonin 1989, Map

بعد وفاة آشور بانيبال (٦٦٩-٦٢٦ ق.م)، الذي أوصل آشور خلال حكمه إلى ذروة قوتها، اجتاحت أزمة خطيرة الإمبراطورية بأكملها. ارتبطت زعزعة الاستقرار في البلاد بقضية خلافة العرش، فضلا عن الوضع الاقتصادي السيئ الذي أدى إلى الفوضى.[28] هذا الأمر أتاح الفرصة للميديين وغيرهم من الشعوب للتحرر من سيطرة الآشوريين وحلفائهم،[29] وفي فترة لاحقة تمكن التحالف الميدي-الكلداني من القضاء بشكل نهائي على الإمبراطورية الآشورية. ونظرا للخلاف بين الباحثين حول دور كل من القوتين في سير الأحداث، فسأورد هنا مجريات الأحداث بشيء من التفصيل: في حوالي ٦٢٥ ق.م، استطاع الملك الميدي كياكساريس[٣٠] توحيد القبائل الميدية وإعادة تنظيم الجيش الميدي على غرار القوات النظامية،[٣١] وتمكن بذلك من تحرير ميديا من حكم السكيثيين، حلفاء الآشوريين.[٣٢] وبعدها تمكن من اخضاع الفرس والمانيين والاورارتيين.[٣٣]

في جنوب بلاد الرافدين استغل حاكم بابل الكلداني - نابوبولاصر هذا الوضع وفي عام ٦٢٦/٦٢٧ ق.م، وتمرد ضد الملك الآشوري سين-شر-إشكون. من أجل تعزيز موقعه، أعلن نابوبولاصر نفسه ملكا. استغل نابوبولاصر ضعف الآشوريين وتوجه نحو الشمال لتحرير بابل من قبضة الآشوريين.[٣٤] شاركت دول أخرى من المنطقة في هذا الصراع الدائر، حيث انضمت مصر إلى جانب الآشوريين[٣٥] وكذلك المانيون، حلفاء نينوى جنوب بحيرة اورميا، الذين تعرضوا للهزيمة من قبل البابليين.[٣٦] في عام ٦١٦ استطاع الكلدانيون تحرير بابل من حكم الآشوريين وانتصرو عليهم بالقرب من كركوك ومن ثم حاولوا احتلال نينوى، لكن الآشوريين استطاعوا صدهم.[٣٧] وفي ٦١٥ ق.م فشل البابليون في الهجوم على آشور وتعرضوا لهجمات معاكسة ارغمتهم على التراجع نحو الجنوب.

تغير الوضع في خريف عام ٦١٥، وذلك بعد ظهور الميديين على الحدود الآشورية، حيث كان الميديون في وضع يسمح لهم بالهجوم على كركوك واحتلالها، ومن ثم سيطروا على تاربيصو وآشور. بعد هذا الانتصار عقد ملكهم كياكساريس تحالفا مع نابوبولاصر ملك بابل[٣٨] توج بزواج نبوخذ نصر، ابن نابوبولاصر، من أميتيس Amytis، ابنة كياكساريس.[٣٩]

---

[28] Zawadzki 1996, 11; Johannes 2007, 32-33.
كانجيك-كيرشباوم ٢٠٠٨، ٩٧-١٠٠.

[29] Zawadzki 1996, 11.

[٣٠] يرد ذكره في السجل البابلي بصيغة اوماكيشتار. انظر في: Gopking 2017, 48.

[٣١] يذكر هيرودوت بأن كياكساريس قام بتنظيم الجيش وفقا لنوع الأسلحة التي يستخدمها الجنود، وبالتالي تشكيل مجموعات من الرماة والنبالة والفرسان، وكان لكل من هذه المجموعات مكانها المنفصل في تسيير المعركة. قبل حكمه كان الجميع يقاتلون معا كمجموعة واحدة. انظر في: هيرودوت ص٨٠.

[32] Dandamaev/Lukonin 1989,55; Koch 2004, 374.
ظلت المملكة الاسكيثية محتفظة باستقلالها في أذربيجان إلى أن تم القضاء عليها من قبل كياكساريس سنة ٥٩٠ ق.م. انظر في: Diakonoff 1985, 125.

[33] Koch 2004, 374.

[34] Pietraszewski 1924, 42; Diakonov 1961, 54; Godard 1962, 103-104; Frye 1984, 75; Zawadzki 1996, 11; Joannes 2007, 33, 85.

[35] Zawadzki 1996,23-25.

[36] Dandamaev/Lukonin 1989, 54.

[37] Dandamaev/Lukonin 1989, 54; Roaf 1990, 198.

[38] Dandamayev/Medvedskaya 2006; Brown 1987-1990, 620-623; Wiseman 1956, 15-20; Roaf 1990, 198; Frye 1984, 75-76.

[39] Frye 1984, 81; Dandamayev/Lukonin 1989, 55; Dandamayev/Medvedskaya 2006.

لقد غير مجيئ الميديين نتيجة هذه الحملة تماما، ففي عام ٦١٤ ق.م، حاول الميديون حصار نينوى من جديد، لكن الدفاع الشرس والتحصينات القوية للآشوريين دفعتهم للانسحاب من أسوار المدينة. كان هدفهم التالي هو مدينة آشور، العاصمة القديمة للآشوريين. تمكن (الميديون) من الاستيلاء على المدينة وتدميرها. في عام ٦١٢ ق.م. حاصر الميديون مدينة نينوى ومن ثم تمكنوا من السيطرة عليها وقتل الملك الآشوري سين-شر-إشكون.[40] لم تنته الحرب بالاستيلاء على المدن الآشورية الرئيسية وتدميرها ولم يكن النصر كاملا، والأكثر من ذلك، كان الجيش الآشوري لايزال قويا. بعد سقوط نينوى انسحب الميديون إلى بلادهم وتوقفت الأنشطة العسكرية لمدة عامين، الأمر الذي فسح المجال للآشوريين بتنظيم صفوفهم من جديد.[41]

استؤنف القتال عام ٦١٠ ق.م.، وهذه المرة كان الآشوريون تحت إمرة آشور أبلط الثاني (٦١٢-٦٠٨) الذي أخذ زمام المبادرة وهزم البابليين في حران. لكن هذا الانتصار لم يغير من نتيجة الحرب. بعد معركة حران بوقت قصير، هزم الميديون آشور أبلط الثاني في نفس المكان.[42]

انتهى الفصل الختامي من هذه الحرب بسلسلة من المعارك بين الميديين والأورارتيين - أعداء آشور القدامى، حيث أراد الاورارتيون الاستفادة من الوضع واستعادة قوتهم السابقة، لكن الميديين استطاعوا الانتصار عليهم مرة أخرى.[43]

منذ ٦٠٧ ق.م.، حدث العديد من المعارك بين بابل ومصر وكان ختامها معركة كركميش (٦٠٥ ق.م.) التي انتهت بهزيمة المصريين مع بقايا القوات الآشورية التي كانت تحارب إلى جانبهم.[44] ختم هذا الانتصار البابلي ميزان القوى الجديد في المنطقة، وتم تقسيم الأراضي الآشورية بين المنتصرين.[45] ولكن المصادر لا تشير بشكل واضح إلى البلاد التي خضعت للحكم الميدي المباشر،[46] ولكن يبدو من الكتابات الكلاسيكية ومجرى الأحداث بأن الميديين حكموا مناطق إيران وأرمينيا والجزء الشرقي من الأناضول وشمال بلاد الرافدين، وفي الشرق امتدت حدود ميديا إلى باكتريا (حاليا بلخ) والهند، أما البابليون فقد حكموا مناطق جنوب بلاد الرافدين وسوريا وفلسطين.[47]

تشير النظرة العامة للانهيار الآشوري إلى أن الميديين كانوا القوة الرئيسية في الصراع وأن البابليين لم يكونوا بذلك المستوى من القوة ليفرضوا سيطرتهم على المناطق الشمالية أيضا. لكن هذه الحقيقة تبدو متناقضة مع سجل الملك نابوبولاصر الذي يميل إلى تقليص الدور الميدي ووصف الكلدان بأنهم القوة الرئيسية في التحالف البابلي الميدي،[48] حيث يشير السجل إلى انسحاب الميديين إلى بلادهم بعد سقوط نينوى سنة ٦١٢، بينما استمر الكلدانيون بالهجوم، حيث توجهوا نحو الشمال سنة ٦١١ ق.م. واحتلوا نصيبين وروصابو Rusapu، ثم توجهوا بعد ذلك نحو سوريا وأعالي نهر الفرات. يبدأ ظهور الميديين من جديد عند

[40] Diakonofff 1985, 122-123; Dandamayev/Lukonion 1989, 57; Dandamayev/Medvedskaya 2006; Wójcikowski 2008, 4-6; Koch 2004, 374; Roaf 1990, 198; Frye 1984, 76.

كانجيك-كيرشباوم ٢٠٠٨، ٩٨.

[41] Dandamayev/Luknion 1989, 57; Liverani 2003, 12; Raede 2003, 151-152; Rollinger 2003, 291-292; Dandamayev/Medvedskaya 2006.

[42] Frye 1965, 73; Frye 1984, 73; Dandamayev/Luknion 1989, 57; Liverani 2003, 12; Raede 2003, 151-152; Rollinger 2003, 291-292; Dandamayev/Medvedskaya 2006; Joannes 2007, 33-34, 85.

[43] شكل الاورارتيون خطرا حقيقيا على الميديين وفي النصف الأول من القرن السابع واستمرو في النشاطات العسكرية في المناطق الشرقية واختراق المناطق الإيرانية.وفي منتصف القرن نفسه، تم تدمير جميع القلاع في الأطراف الشرقية من سيطرة اورارتو بالنيران أو تم التخلي عنها. وفي نهاية حكم الملك الاورارتي روسا الثاني (٦٨٥-٦٤٥/٦٣٩ ق.م) تعرضت مدينة بسطام المدينة التي بناها الملك شمال بحيرة اورمية إلى النهب والتدمير، هذا الأمر ربما يعود إلى صعود الميديين لأنهم كانوا القوة الوحيدة التي كانت قادرة على هزيمة اوراراتو في المنطقة في ذلك الوقت (Dandamayev/Medvedskaya 2006)، ربما سيطر الميديون في ذلك الوقت على جزء من ممتلكات اورارتو، حيث يعتقد دياكونوف بأن اورارتو خضعت للميددين حوالي سنة ٦٠٩ ق.م، بينما يشير باحثين آخرين إلى أن نهاية مملكة اورارتو كانت حوالي ٥٩٠ ق.م وذلك خلال حروب الملك الميدي كياكساريس ضد ليديا. انظر في:
Roaf 1990, 202; Frye 1984, 72.

[44] Dandamayev/Lukonin 1989, 59; Roaf 1990, 198; Frye 1984, 76.

[45] Diakonov 1961, 55; Frye 1984, 76; Dandamayev/Lukonin 1989, 58.

[46] Tuplin 2004, 234.

[47] انظر على سبيل المثال في:
Klengel 1989, 349; Herzfeld 1968.

[48] Wójcikowsk 2008, 5-6.

ذكر أحداث ٦١٠ ق.م. حيث -وبحسب السجل- اتحد الجيشان الميدي والكلداني سوية وهاجموا مدينة حران، حيث كان الملك الآشوري آشور أبلط الثاني متحصنا فيها ويدعمه المصريون. يذكر السجل توجه الجيشين معا نحو الغرب، ولكنه لا يشير إلى الميديين عند ذكر احتلال مدينة حران بعد أن تركها الملك الآشوري آشور أبلط. ولكن يظهر في نهاية السجل بأن الميديين كانوا مشاركين في احتلال المدينة، عندما يتم ذكر انسحاب الجيشين وعودتهم إلى بلادهم. بخصوص أحداث السنة اللاحقة لا يشير السجل إطلاقا إلى الميديين، وإنما يذكر بأن آشور أبلط قد هاجم حران واستطاع في البداية دحر البابليين خارج المدينة ولكنه لم يستطع السيطرة على المدينة. ثم يستمر السجل بذكر توجه نابوبولاصر - بغرض إراحة الجند- نحو الشرق، لم يتوجه نابوبولاصر نحو حران مباشرة وأنما توجه نحو الشمال ضد إزاللا وابعد من ذلك نحو اورارتو. إضافة إلى ذلك، يشير نابوبولاصر في أحداث سنة ٦٠٨ إلى أنه غزا المناطق الجنوبية من اورارتو.[٤٩]

إضافة إلى السجل البابلي، فأن النصوص البابلية - بحسب الباحث كورتيس- تشير إلى أن آرابخا كانت- على الأقل منذ عهد نبوخذ نصر -تحت سيطرة بابل، وإلى أن الملك البابلي نيرجلسر Neriglissar (٥٦٠-٥٥٦ ق.م) أعاد تمثال إله إلى ارابخا. ويشير كورتيس كذلك إلى أربعة نصوص مسمارية تم اكتشافها في "الدار الحمراء" في تل شيخ حمد، كتبت تلك النصوص باللغة والكتابة الآشورية، لكنها تعود إلى السنة الثانية والخامسة من عصر نبوخذ نصر (٦٠٣، ٦٠٠ ق.م)، وهي تتعلق ببيع الأرض.[٥٠] وقد عثر على ألواح مشابهة في تل حلف أيضا، لكن الباحث يضيف أنه ليس من الضروري أن تكون المدينة تحت سيطرة البابليين.[٥١] ويرى الباحث باكر أنه في ظل غياب أي أثر يشير إلى وجود بنية تحتية من العصر البابلي في كل من تل شيخ حمد وتل حلف، فأن وجود تلك الألواح لا يشير إلى الوجود البابلي في المنطقة، فربما وصلت تلك الألواح إلى الموقعين من الخارج أو ربما كتبت تحت تأثيرات شخصية لمهاجرين بابليين أو زوار خلال العقود الأخيرة من عمر الامبراطورية الآشورية.[٥٢] ويبدو هذا الرأي معقولا من خلال استخدام اللغة والكتابة الآشورية في كتابة تلك الألواح.

إضافة إلى ما تم ذكره وكذلك عدم التعرف على آثار ميدية في شمال بلاد الرافدين وابعد منها في الغرب، دفع بعض الباحثين للتشكيك بالدور الميدي في احتلال حران وكذلك التشكيك بوجود الامبراطورية الميدية،[٥٣] مدعين أن الأمر لا يتعدى تشكيل كونفدرالية من الكيانات السياسية في منطقة زاغروس، تشكلت لمحاربة الإمبراطورية الآشورية ومن ثم بطل عقدها بعد هزيمة الآشوريين.[٥٤]

مقابل هذا الرأي، سأورد هنا بعض الدلائل التي تشير إلى أن ما تم ذكره من قبل هيرودوت بخصوص الميديين هو الأقرب للحقيقة، وأن نابوبولاصر في سجله بالغ في إبراز الدور البابلي في سقوط الإمبراطورية الآشورية على حساب الميديين.

١. أظهرت احداث الحرب في الفترة بين ٦١٥-٦٠٨ ق.م أن الكلدانيين كانوا ضعفاء مقارنة بالقوة الميدية الضاربة، حيث استطاع البابليون الحفاظ على وجودهم بفضل الدعم الميدي، فعندما اندلعت ثورة ضد الملك البابلي في ربيع عام ٦١٣، في سوهو-وهي منطقة تقع على نهر الفرات الأوسط -امتدت لاحقا إلى وسط وجنوب بابل، كان نابوبولاصر على وشك أن يفقد قوته لصالح الآشوريين، لكن الميديين أنقذوهم من هذا الخطر.[٥٥] إضافة إلى ذلك، يظهر من أحداث سنة ٦١١ ق.م أن البابليين لم يكن باستطاعتهم قيادة المعركة لوحدهم ضد الآشوريين، وأن التدخل الميدي هو الذي حسم المعركة.[٥٦] في عام ٦١٠ ق.م، خلال المرحلة الثانية من الحرب، قاتلت قوات آشور الضعيفة من أجل البقاء، ولكنهم مع ذلك كانوا أقوياء بما يكفي لضرب البابليين في حران.[٥٧] هذه المعركة أظهرت بوضوح نقاط الضعف البابلية مقابل التفوق العسكري للميديين، سواء في المناطق البعيدة عن حدودهم أو في تأمين قلب البلاد (بما في ذلك

---

49 Wiseman 1956.

50 Curtis 2005a, 1: Curtis 2003, 163.

51 Curtis 2005a, 1: Curtis 2003, 163.

52 Baker 2012, 928.

٥٣ انظر في الكتاب المشترك الذي نشره:
Lanfranchi, Giovani B./Roaf, Michael/Rollinger, Robert (Edit.) 2003.

54 Degen/Rollinger 2019, 273.

55 Dandamayev/Medvedskaya 2006; Dandamaev/Lukonin 1989, 55.

56 Wiseman 1956, 18.

57 Wójcikowski 2008, 6-5.

الحدود الشرقية)، الأمر الذي يشير بوضوح إلى أن الميديين كانوا منظمين ضمن إدارة مركزية قادرة على فرض سيطرتها على مناطق واسعة، وربما بشكل مشابه لوضع الأخمينيين في الشرق، خاصة وأن الأخمينيين تبنوا الكثير من مظاهر الحضارة الميدية من عمارة وملابس وتقاليد إدارية تظهر آثارها في المصطلحات الإدارية التي تم استخدامها من قبل الأخمينيين.

٢. بعد الحرب على آشور، أصبح الميديون أقوى أمة في المنطقة. وكان البابليون يدركون جيدا هذه الحقيقة، لهذا فأنهم كانوا دائما يخشون أن يقوم الميديون بغزو بلادهم، فبادروا بإنشاء خط من التحصينات بالقرب من حدود ميديا، يسمى بـ"السور الميدي"، والذي تم ذكره بالاسم في كتابات المؤرخين الكلاسيكيين، وقد سمي بهذا الأسم لأن نبوخذ نصر بناه -على الأرجح بنهاية فترة حكمه (٦٠٥-٥٦٢ ق.م)- تحسبا لهجمات الميديين،[٥٨] ولكن الميديين لم يقوموا بمهاجمة بابل أبدا، لأنهم كانوا مهتمين أكثر بأراضي آسيا الصغرى.[٥٩]

٣. ففي "نص حلم نابوئيد"،[٦٠] الذي يعود إلى السنة الأولى (٥٥٦ ق.م.) من حكم نابوئيد -آخر ملك بابلي- يشير الملك إلى تدمير معبد إله القمر سين في مدينة حران قبل ٥٤ عاما من ذلك التاريخ من قبل الميديين والى أن الميديين كانوا يسيطرون على مدينة حران في الفترة بين ٦٠٧-٥٥٣ ق.م،[٦١] حيث يقول الملك: في السنة الأولى من حكمي الأبدي: "وقف مردوخ، الرب العظيم، وسين، منير السماء والأرض (هناک)؛ قال لي مردوخ: نابونيدوس، ملک بابل، أحضر اللبن على عربتک الحربية (التي يجرها فرسک)، (أعد) بناء إخلخل (معبد الإله سين) ودع سين، الرب العظيم، يأخذ مسكنه هناک! قلت لأنليل الآلهة مردوخ: "إن أومان ماندا (هنا: الميديون)[٦٢] يحيطون بالمعبد الذي أمرتني (أنا) ببنائه وقوتهم المسلحة عظيمة جدا!"، لكن مردوخ قال لي: "أومان ماندا الذين تحدثت عنهم، هم وبلدهم و(جميع) الملوک وحلفاؤهم، سيختفون من الوجود!" (وبالفعل) عندما جاءت السنة الثالثة، دفع (مردوخ وسين) ضدهم كورش، ملک أنشان (المقصود هنا كورش الأخميني)، خادمه الشاب، وقام (كورش) بتشتيت العديد من أومان ماندا بجيشه الصغير وأسر أستياجس Astyages ملک أومان ماندا وجلبه مقيدا إلى أرضه (كورش). كان هذا من فعل السيد العظيم مردوخ الذي لا يمكن تغيير أمره.[٦٣]

---

[58] Diakonow 1961, 56-57; Frye 1965, 73; Collins 1974, 20; Diakonov 1985, 126; Frye 1988, 82; Liverani 2003, 7-8; Rollinger 2003, 305-316; Dandamayev/Medvedskaya 2006; Roaf 1990, 198.

تم بناء السور الميدي شمال مدينة بابل القديمة، وذلک خلال الجزء الأخير من عهد نبوخذ نصر الثاني (٦٠٥-٥٦٢ ق.م)، ذكر هذا السور من قبل عدة مؤرخين رومان وأغريق مثل هيرودوت وسترابون واريان وبليني واميانوس مارسيلينيوس وغيرهم. يذكر اكسينيفون/زينوفون في كتابه أناباسيس أن الجدار كان موجودا في عام ٤٠١ ق.م، وكان مبنيا من الآجر والقار وبحسب وصفه بلغ عرض السور حوالي ٦.١ مترا وارتفاعه ٣٠ مترا وطوله ٢٠ حوالي ١١٠ كيلومترات. وقد ورد أخبار بناء سور دفاعي لحماية بابل في كتابات نبوخذ نصر أيضا، ولو أنه لم يذكر الميديين بالاسم. في الثمانينيات من القرن الماضي، بدأ فريق من علماء الآثار البريطانيين والبلجيكيين حفر خندق يبلغ طوله حوالي ١٥ كيلومترا يتوافق مع بقايا جدار قديم في منطقة تبعد حوالي ٣٠ كيلومترا جنوب-جنوب غربي بغداد. ويعتقد الكثيرون أنها تتوافق مع الجدار الميدي الذي بناه نبوخذ نصر. بالنسبة إلى القرويين المحليين على طرفي الجدار، يعرف اليوم باسم حبل السهر ("سلسلة الحجارة")، انظر بالتفصيل في:

Da Riva 2010,17.

زينفون، ١١٠.

[59] Wójcikowski 2008, 7

[٦٠] كتب النص على اسطوانة من الطين، عثر عليها في مدينة سيبار (حاليا أبو حبة، ٦٠ كم شمال بابل).

Pietraszewski 1924, 53-55; Diakonow 1961, 55; Frye 1965, 69; Zawadzki 1988, 66-67; Dandamayev/ Lukonin 1989, 55-56; Dandamayev/Grantovskif; Dandamayev/Medvedskaya 2006.

[61] Diakonoff 1985, 125.

[٦٢] كان مصطلح أومان ماندا مصطلحا ازدرائيا، استخدم لوصف شعوب مختلفة أقل تحضرا كالكيمريين والسكيثيين والميديين وغيرهم. ليس هناک شک في أن المصطلح في هذين النصين استخدم للإشارة إلى الميديين. استخدم هذا الوصف نوعا ما لغاية الدعاية، حيث وصف حلفاء البابليين على أنهم قبائل بربرية، انظر في:

Dandamayev/Lukonin 1989, 55-56; Dandamayev/ Medvedskaya 2006. Wójcikowski 2008, 5; Frye 1984, 70.

[٦٣] انظر في:

Oppenheim 1956, 250; Rollinger 2003, 297-300.

يشير الملک الأخميني كورش في نصه الموجود على ما يعرف بـ"اسطوانة كورش" إلى أن مردوخ أخضع له الميديين وبلاد الكوتيين، أحد أقدم شعوب كردستان القديمة، وقد ساهم أحد الحكام الكوتيين واسمه Ugbaru في حملة كورش على مدينة بابل سنة ٥٣٩ ق.م. انظر، على سبيل المثال في:

Tulpin 2004, 235.

بعد قراءة هذا النص هل يبدو أمرا معقولا أن نتخيل بأن نابوئيد يمكن أن يجبر سكان بابل على التخيل بأن الميديين هم من يحتلون حران وليس البابليين؟ ما هو غرض نابوئيد في انكار حقيقة الوجود البابلي في حران؟ خاصة وأن ملوك الشرق تباهوا وبالغوا بشكل كبير في ابراز قوتهم.

٤. يذكر الملك الأخميني داريوس الأول في نقشه في بيهستون/بيستون بأن الساكارتيين Sagartian– وهي قبيلة ميدية– قد قاموا بثورة ضده بقيادة قائدهم ايسانتخما/ Issantaxma، الذي تم إعدامه في أربيل، وقد اعتبر هذا الأمر بالنسبة للباحث دياكونوف وغيره من الباحثين دليلا على الوجود الميدي في أربيل والتي كانت قبل ذلك أحد المراكز الرئيسية للآشوريين ومركزا لعبادة الإلهة عشتار.[٦٤] إضافة إلى ذلك، يشير نقش بيسوتون إلى أن اورارتو -بخلاف ما جاء في سجل نابوبولاصر- كانت خاضعة للميديين حتى سقوط المملكة الميدية على يد الأخمينيين سنة ٥٥٠ ق.م، حيث يشير داريوس إلى مناطق شرق الأناضول، شمال بحيرة اورميا، أثناء الحديث عن الثورات فيها، تحت عنوان قمع التمردات في مناطق ميديا.[٦٥] ويؤكد هذه الحقيقة أيضا ما جاء في احاديث النبي ارميا، حيث يصف ارميا أحداثا تعود إلى سنة ٥٩٣ ق.م، ويظهر من خلالها بأن اورارتو كان تابعة للميديين.[٦٦]

٥. يذكر هيرودوت (١، ٧٤) بأن الميديين وبعد سقوط آشور بحوالي ٢٠ سنة قد خاضوا حربا استمرت خمس سنوات (٥٩٠–٥٨٥ ق.م.) ضد مملكة ليديا غربي آسيا الصغرى، وقد توقفت الحرب بين المملكتين نتيجة حدوث كسوف الشمس، الأمر الذي أحدث رعبا بين المتخاصمين، حيث اوعزوا هذا الأمر إلى غضب الآلهة، وقد توسط الملك البابلي بين المتخاصمين، وأصبح نهر هاليس (قيزيل ارماک في وسط تركيا الحالية) حدا يفصل بين المملكتين، أي أن ساحة المعارك كانت في المناطق الشمالية وأن أغلبية المناطق الواقعة شرقي تركيا الحالية كانت تحت سيطرة الميديين.[٦٧] أضف إلى ذلك، أن هذا الحدث يشير إلى عدم صحة الرأي القائل بأن التحالف الميدي قد ظهر نتيجة ظرف معين، وهو محاربة آشور ومن ثم انفرط عقد هذا التحالف بعد أداء المهمة، لأننا إذا حسبنا الفترة بين سقوط آشور وانتهاء الحرب الميدية – الليدية، يكون قد مضى حوالي ٢٥ عاما. تشير المصادر الأغريقية والمصرية وكذلك التوارة إلى الأخمينيين على أنهم ميديون[٦٨] حيث تطلق تلك المصادر على داريوس الأول لقب الملك الميدي، وإلى الحروب بين الأخمينيين والإغريق باسم الحروب الميدية،[٦٩] الأمر الذي يشير إلى أنه تم النظر إلى الأخمينيين على أنهم استمرار للحكم الميدي.

٦. في القرن الخامس ق.م وما بعده، كان ينظر إلى قلب مناطق الآشوريين في الذاكرة الشعبية على أنها أرض ميدية، حيث يظهر هذا الأمر بشكل خاص من خلال كتاب زينوفون (اناباسيس) الذي يذكر خلال حديثه عن انسحاب المرتزقة اليونانيين بأنهم مروا ولمدة ستة أيام عبر الصحراء داخل ميديا.[٧٠] وأثناء سيرهم نحو الشمال وصلوا إلى لاريس (نمرود) والتي يصفها زينوفون بأنها مهجورة وأنها كانت فيما مضى مسكونة من قبل الميديين إلى أن تم احتلالها من قبل الفرس، ثم يضيف بأنهم وصلوا بعدها إلى ميسبلا Mespila (نينوى) التي كانت أيضا فيما مضى مسكونة من قبل الميديين.[٧١] ومن خلال قراءة أبحاث كل من لاكارد ونولدكة واولسهاوزن نصل إلى حقيقة الوجود الميدي في المنطقة واستمراره إلى أن شكل الميديون مع شعوب كردستان القديمة الشعب الكردي، ومن ثم أصبح المصطلح يستخدم بالمعنى الجغرافي. حيث يؤكد نولدكه بأن أسم ميديا استمر في الأستخدام حتى نهاية العصر الساساني،[٧٢] ومن ثم اطلق العرب المسلمون

64 Diakonoff 1985, 125; Curtis 2005a, 1.

٦٥ انظر على سبيل المثال في:

Rollinger 2004, 14.

66 Diakonof 1985, 125.

67 Curtis 2003, 166; Roaf 1990, 198.

68 Dandamayev/Medvedskaya 2006.

69 Tuplin 2004, 231.

70 Dandamayev/Medvedskaya 2006; Dandamaev/Lukonin 1989, 58;

زينوفون، ١١٣.

٧١ زينوفون، ١٥٥.

Curtis 2005a, 10.

٧٢ هذا الرأي أورده نولدكه في دراسته لما يعرف بـ"كارنامەکی ئەرتەخشیری بابەکان Kār-Nāmag Ī Artachšīr ī Pāpakān التي كتبت باللغة البهلوية، وهي تبحث في سيرة الملك الساساني أردشير الأول (١٨٠–٢٤٢ للميلاد)، وفيها يظهر أيضا وبشكل صريح الصلة التي تربط الكرد بالميديين والتي أكد عليها

مصطلح ماه للإشارة إلى المنطقة الغربية من ميديا، أي أن ماه هو نفس الاسم القديم ماد.[73]

أما اولسهاوزن فأنه يذكر في بحثه عدة أمثلة صريحة على هذا الأمر، سأذكر هنا فقط ما اقتبسه الباحث من كتاب العالم المسلم البيروني (توفي سنة ١٠٤٨ للميلاد): سيطر الاشكانييون على العراق وعلى بلاد ماه وهي الجبال، ويقصد هنا المرتفعات الميدية.

ثم يضيف اولسهاوزن: "في الواقع أصبح استخدام مصطلح الجبال وبلد الجبل ومن ثم أيضا عراق العجم – التسمية التي كانت تطلق على المرتفعات– تسمية شائعة، إذا جاز التعبير، التسمية الشائعة بين العرب لوصف بلاد ميديا." ولكن التسمية لم تكن محصورة بمنطقة المرتفعات وإنما كانت تطلق على مناطق أوسع، على سبيل المثال يذكر أبو الفداء المصطلح لوصف ميديا وكذلك أصفهان في الجنوب والراج في الشمال الشرقي.[74]

أما بخصوص الحجة المتعلقة بعدم وجود آثار للميديين خارج المناطق المركزية للميديين، فيمكننا ايراد الآتي:

خلال تنقيبات السنوات الأخيرة في بعض المواقع الاورارتية، مثل ايريبوني في جنوب غرب أرمينيا، تم العثور على صالة ذات أعمدة تعود على الأرجح إلى نهاية القرن السابع، أي الى الفترة التي قضى فيه الميديون على الإمبراطورية الآشورية وامتدادهم نحو الشمال حسب ما ذكره هيرودوت، وقد تم العثور على عمارة مشابهة في موقع آلتين تبه بالقرب من أرزنجان في كردستان تركيا وهي ربما تعود إلى نفس الفترة،[75] وهي شبيهة بتلك التي تم العثور عليها في كودين تبة Godin وتبه نوشي جان (٦٠ كم جنوب همدان) وكونيسبان Gūnespān وبابا جان (لورستان) في منطقة همدان. أضف إلى ذلك، فقد تم العثور على الفخار الميدي في بعض المواقع الاورارتية مثل بستام (شمال بحيرة اورميا) وهوروم (في أرمينيا) وفي منطقة وان،[76] وفي اوزبكي تبه Ozbaki (٧٥ شمال-غرب طهران) واولوك تبه Ulug Depe جنوب تركمانستان أيضا تم العثور على أبينة من الفترة الميدية.[77] وباتجاه الغرب في كردستان العراق، تم الكشف عن بناء من الفترة الميدية في تل كوبا Gubba في منطقة حمرين.[78] وعلى بعد حوالي ٥٠ كم غرب مدينة السليمانية توجد مدفنان ميديان، وهما مدفن قزقابان ومدفن كور وكج (كورٍ و كچ)، وقد قام الباحث الألماني هوبيرتوس فون كال بدراسة مفصلة للمقبرتين وأرخهما بالاستناد إلى المقارنات الفنية بنهاية الفترة الأخمينية أو ربما الفترة السلوقية.[79]

وعثرت البعثة الأثرية البولندية في تل عربيد في منطقة الخابور السورية على آثار بناء يعود إلى الفترة التي تلت العصر الآشوري مباشرة، وذلك في المجال A (التل الصغير غرب التل الرئيسي)، وقد عثر ضمن إحدى غرف البناء على قاعدة عمود، يرجح المنقب بأنه جزء من عمارة صالة الاستقبال ضمن البناء، ويعتبر هذا الأمر نادر في بلاد الرافدين وهو تقليد إيراني له مثيل في العمارة الميدية في كودين تبه ونوشي جان وبابا جان وحسنلو. ربما يشير هذا العمود بحسب المنقب على الحضور الميدي في شمال بلاد الرافدين والتأثيرات الميدية.[80]

وفي موقع تيلة هويوك Tille Höyük (١٠٠كم شمال حران)، عثر على بناء وبضمنه أعمدة على غرار الأبنية الميدية، ربما يعود ذلك البناء أيضا إلى الميديين، لكن الباحث ستروناك في بحث عن العمارة الميدية يرفض تلك الفكرة.[81]

المستشرق الروسي مينورسكي في أكثر من بحث، منها كتابه دراسات في في تاريخ القفقاس (Studies in Caucasian History) الذي صدر سنة ١٩٥٣ (الصفحات ١٢٥-١٢٦).

في سيرة أردشير يرد مايلي:

جمع أردشير جيش ضخم وتوجه لقتال الملك الكردي الميدي ماديك، وحدثت معركة حامية الوطيس وسال الكثير من الدماء وانهزم اردشير. ثم جمع أردشير ٤٠٠٠ فارس وباغت الميديين في الليل وقتل ألف من الكرد، وجرح وأسر الآخرين، وبعثهم إلى فارس من بينهم أبناء الملك وأخوانه وأحفاده. انظر:

(Nöldeke 1879, 48-49, 6) والهامش رقم.

73 Nöldeke 1879, 48, 6.

74 Olshausen 1876, 46-47.

75 Kroll 2003, 283, 286, Fig.1.

76 Kroll 2003, 283, 286, Fig.1.

77 Almasi/Motarjem/Mallazadeh 2017; Gopnik 2017, 52.

78 Roaf 1990, 203.

79 نشر الباحث دراسة مفصلة عن المقبرتين باللغة الألمانية سنة ١٩٨٨ تحت عنوان "قبر قزقابان الصخري، نصب من محيط الطريق الملكي الأخميني"، وقد تم نشر ترجمتي للمقال باللغة العربية مع إضافة تعليقات في كتابي "دراسات في آثار ميديا وبلاد الرافدين العليا" الذي صدر عن دار الزمان سنة ٢٠٢٠.

80 Kolonski/ Reiche 2008, 5152.

81 Stronach 2012.

بقي أن نضيف أن مسألة عدم التعرف على آثار ميدية في مناطق أبعد نحو الغرب أو في شمال بلاد الرافدين، لا يشكل دليلا على عدم وجود تلك الآثار أو عدم الحضور الميدي هناك، ولفهم الأمر بشكل أوضح سأجري هنا مقارنة بين الفترة الميدية والأخمينية في بلاد الرافدين.

إذا قسنا الفترة الزمنية التي حكم فيها كل من الميديين والأخمينيين على حدة، فأن الفارق كبير جدا، حيث حكم الميديون حوال ٦٠ عاما في الفترة بين صعود ميديا كامبراطورية سنة ٦١٢/٦٠٨ وبين نهايتها على يد الاخمينيين سنة ٥٥٠ ق.م.

بالمقابل حكم الأخمينيون حوالي ٢٢٠ سنة خلال الفترة بين القضاء على الإمبراطورية الميدية سنة ٥٥٠ ق.م وسقوط الإمبراطورية الأخمينية سنة ٣٣٠ ق.م على يد الأسكندر الكبير. لقد ترك الفرس آثارا هائلة في مدنهم الرئيسية في فارس (سوسا، برسيبوليس، وباسارجاديه) وفي اكباتانا عاصمة الميديين. أما آثار الأخمينيين خارج مدنهم الرئيسية، فهي تعتبر شبه معدومة. ولعل من المفيد هنا أن استشهد بما ذكره الباحث سويني بخصوص آثار الأخمينيين والميديين في بلاد الرافدين:

إن عدم العثور على طبقة أثرية من الفترة الميدية في آشور يعود -على الأرجح- إلى أن آشور كانت أرضا قاحلة خلال الحقبة الميدية، حيث أن الميديين قاموا بحرق المدن ونهبها وقتلوا السكان. أما بخصوص الفرس، فيؤكد الباحث أنه "لا يوجد بناء رئيسي واحد في كل بلاد آشور يمكن بشكل قاطع تحديده على أنه فارسي. وحتى القطع الأثرية الصغيرة، مثل الألواح المسمارية والأختام الأسطوانية، غير شائعة للغاية، إن لم تكن غير موجودة. "لسوء الحظ، لا توجد ألواح مسمارية من قلب الأراضي الآشورية مؤرخة بشكل آمن إلى العصر الأخميني.... نحن لسنا واثقين من قدرتنا على تحديد الفخار الأخميني.... في الوقت نفسه، لا يوجد دليل على المراكز الحضرية الكبرى، مع استثناء محتمل في أربيل، ومن المشكوك فيه أن تكون موجودة. في حين أن هيرودت يخبرنا بأن آشور من أغنى المناطق الأخمينية وتساهم بشكل كبير في دفع الضرائب للملك. كذلك بالنسبة لبابل: يلاحظ كوهرت، وهو أحد أكثر علماء الآثار خبرة في هذا المجال، أن "المواد الأثرية في بابل للفترة [الفارسية] ككل ولمرحلتها الباكرة على وجه الخصوص ليست مكثفة للأسف". ومع ذلك، فإن فعل الاختفاء الفارسي في بابل هو لغز كامل، لأنه لا يوجد أي مبرر على الإطلاق في رؤيتها على أنها أرض قاحلة خلال العصر المعني. على العكس من ذلك، أصر الكتاب القدامى، مطولا وفي مناسبات عديدة، على أن بابل كانت مركزا رئيسيا، وربما المركز الرئيسي، للملكية الأخمينية، خلال فترة الإمبراطورية بأكملها".[٨٢]

الباحث كورتيس في مقال له عن "الآثار الأخمينية في شمال العراق" يؤكد ما ذهب إليه الباحث سويني، ولكنه يؤكد أن هناك دلائل أثرية تشير إلى عدم انقطاع الاستقرار (ولو بشكل محدود) في المدن الآشورية الرئيسية نمرود ونينوى وآشور وخورسباد، ولكنه يشك بوجود دائم للميديين ومن بعدهم الأخمينيين في المنطقة. ويضيف بأن كتابات داريوس الأول لا تشير إلى جلب المواد الخام أو استخدام العمال من آشور أثناء الحديث عن أعمال البناء في سوسا، ولكن يتم الحديث عن مساهمة الآشوريين في نقل خشب الأرز من لبنان إلى بابل. ثم يذكر أن البعثة الإيطالية قد عثرت في نيمرود/كلخو أواخر الثمانينات على آثار تعود إلى العصر الميدي - الأخميني، ولكن لم يتم نشر نتائج تلك التنقيبات.[٨٣] طالما أنه لم يتم التثبت حتى الآن من وجود الميديين ومن بعدهم الأخمينيين في المدن الآشورية، فأنه ربما استطاع قسم من الآشوريين العودة إلى مدنهم والاستقرار فيها، لكنهم كانوا تابعين إداريا لساتراب ميديا ولا يستبعد وجود حاميات عسكرية ميدية وأخمينية في المنطقة، وإلا كيف يمكن لسترابون الغريب عن المنطقة من التعرف على اسم المدينة وتاريخها الذي كان مازال محفورا في ذاكرة أبناء المنطقة.

بقي أن نضيف بأن التنقيبات المستقبلية سواء في مناطق ميديا المركزية أو جوارها كفيلة بإزالة الكثير من الغموض حول الميديين وتاريخهم ودورهم الحضاري، خاصة وأن السنوات الأخيرة شهدت اكتشاف المزيد من الحصون الميدية في المناطق المحيطة بهمدان/اكباتان عاصمة الميديين.

[82] Sweeney 2008, 172-173.

[83] Curtis 2005a, 5-6.

المصادر:

Almasi, Tayyebeh/Motarjem, Abbas/ Mollazadeh, Kazem (2017). Tepe Yalfan: A Newly-Found Iron Age III site on the Hamedan Plain. In International Journal of the Society of Iranian Archaeologists vol. 3, No 6. 61-71.

Baker Heather D. (2012). The Neo - Babylonian Empire. In D.T. Potts (Edit.), A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East, First Edition. Edited by Blackwell Publishing Ltd.

Boucharlat, Rémy (2020). The Citadel of Ulug Depe and the "Median Forts" in Western Iran. In Niknami, Kamal-Aldin, Hojabri, Ali (Eds.), Archaeology of Iran in the Historical Period. 403-418.

Boyce, M., A History of Zoroastrianism, Vol. II (Leiden/Köln 1982) 6-7.

Brown, St.C. (1987-1990). In Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 619-623.

Curtis, J. (2003). The Assyrian Heartland in the period 612-539 BC. In Lanfranchi, Giovani B./Roaf, Michael/ Rollinger, Robert (Edit.). Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia. (Padova) 157-167.

Curtis, J. (2005a). The Achaemenid period in Northern Iraq. In P. Briant and R. Boucharlat (eds), L'archeologie de l'empire achemenide: nouvelles recherches. Persika 6 (2005), 175-195.

Curtis, J. (2005b). Iron Age Iran and the Transition to the Achaemenid Period. In Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart, Birth of the Persian Empire Volume I. London 112-132.

Dandamayev M. A./ Lukonin V. G. 1989. The Culture and Social Institution of Ancient Iran (Cambridge), tr. Philip L. Kohl and D. J. Dadson, Cambridge.

Dandamayev, M. and Medvedskaya, I. (2006). Media. In Encyclopaedya Iranica. (MEDIA – Encyclopaedia Iranica (iranicaonline.org).

Da Riva, Rocio (2010). Just Another Brick in the Median Wall. In ARAMAZD, Armenian Journal on Near Eastern Studies.

Degen, Julian/Rollinger, Robert (2019). How Greek the Medes were? Herodotus' medikos logos, Athens and the transformation of empire from symmachia to arche. In Badalkhan, Sabir, Gian Pietro Basello and Matteo de Chiara (eds.). 2019. Iranian studies in honour of Adriano V. Rossi. Napoli. 273-289.

Diakonoff, I.M. (1985). Media. In Ilya Gershevitch, the Median and Achaemenian Periods. he Cambridge History of Iran, Vol. 2, (London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney).

Edzard, D. O. (2004). Gechichte Mesopotamies. Von der Sumeren bis zu Alexander dem Großen (Munich).

Frye, R. N.)1984(. The History of Ancient Iran (Munich).

Gopnik, H. (2017). The Median Confederacy. In Touraj Daryaee ed. King of the seven Climes, A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE - 651 CE).

Herzfeld, Ernst (1968). The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, ed. Gerald Walser, Wiesbaden, 1968.

Ivantchik, Askold (2018). Scythians. In Encyclopaedia Iranica.

Klengel, H. (edit) (1989). Kulturgeschichte des Altenvorderasien. (Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte).

Koch, Heidemarie (2004). Medes and Persians. In Stöllner, Thomas/ Slotta, Rainer/ Vatandoust, Abdolrasool (Hg.). Persiens antike Pracht: Bergbau, Handwerk, Archäologie : Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum vom 28. November 2004 bis 29. 372-381.

Kolonski, Rafal / Reiche, Andrzej (2008). After the Fall of Assyria. In Dominik Bonatz, Rainer M. Czichon und F. Janoscha Kreppner (Edit.), Fundstellen Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne. Wiesbaden, 51-59.

Kroll, Stephan (2003). "Medes and Persians in Transcaucasia: archaeological horizons in northwestern-Iran and Transcaucasia", in: G.B. Lanfranchi, M. Roaf, R. Rollinger, Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia, (Padova 2003) 282-288.

Robert (Edit.). Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia. (Padova) 289-319.

Stronach, D.)2012). "The Territorial Limits of Ancient Media: An Architectural Perspective". In H. Baker, K. Kaniuth und A. Otto (edit.), Stories of long ago. Festschrift für Michael D. Roaf. Munich, 667-684.

Summers, G.D. (2000). 'The Median Empire reconsidered: a view from Kerkenes Dag'. AnSt 50, 55–73.

Tulpin, C. (2004). Medes in Media, Mesopotamia, and Anatolia: Empire, Hegemony, Domination or Illusion? In Ancient West & East 3, 223-251.

Hubertus von Gall, Das Felsrelief von Qiyqapan. Ein Denkmal aus dem umfeld der achämenidischen Königsstraße. In: Baghdader Mitteilungen 19 (1988) 557-582.

Waters, M. (2011). Notes on the Medes and Their 'Empire' from Jer. 25.25 to Hdt. 1.134. In A Common Cultural Heritage: Studies on Mesopotamia and the Biblical World in Honor of Barry L. Eichler, ed. G Frame et al. (CDL Press, 2011). 243-253.

Witzel, M. (2013). Iranian Migration. InDaniel Potts (ed.) The Oxford Handbook of Ancient Iran. 422-441.

Wiseman, D.J. (1956). Chronicles of the Chaldaean kings (626-556 B.C.) in the British Museum. London.

Wójcikowski, Robert S. (2008). The Median Empire in Iran and the fall of Assyria. In Payam-e Bastanshenas (Journal of Archaeology of the Islamic Azad University of Abhar) IV/8, pp. 3-8.

زينوفون. حملة العشرة آلاف، الحملة على فارس، ترجمها عن الإنكليزية يعقوب افرام منصور. بغداد (١٩٦٥).

تاريخ هيرودوت، ترجمة عبد الإله الملاح، مراجعة أحمد السقاف وحمد بن صراي. أبو ظبي (٢٠٠١).

كانجيک-كيرشباوم، إيفا، تاريخ الآشوريين القديم. ترجمة د. فاروق إسماعيل (٢٠٠٨).

Lanfranchi, Giovani B./Roaf, Michael / Rollinger, Robert (Edit.) (2003). Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia. (Padova).

Liverani, M. 2003: 'The rise and fall of Media', in Lanfranchi et al. 2003, 1-12 Piotrowicz, L. 1928: Upadek Asyrji w swietle nowo odkrytej kroniki babilonskiej (Krakow) Radner, K. 2003: 'An Assyrian view on the Medes', in Lanfranchi et al. 2003, 37-64 Rollinger, R. 2003: 'The western expansion of The Median „empire"; a Re-Examination', in Lanfranchi et al, 2003, 289-320.

Medvedskaya, I (2006). Media. In Encyclopaedia Iranica.
(www.iranica.com).

Naseri Reza/ Malekzadeh, Mehrdad/ Naseri, Ali (2016). Gūnespān: A Late Iron Age Site in the Median Heartland. In IranicaAntiqua, vol. LI. 103-139.

Nöldeke, Th.)1879. Geschichte des Artachsir i Papakan aus dem Pehlewi üebersetzt.

Olshausen, J. (1876). Parthava und Palilav, Mādā und Māh. Berlin.

Oppenheim, L. (1956). The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book. Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Vol. 46, No. 3.

Radner, K. (2013). Assyria and the Medes. In D.T. Potts (ed.), The Oxford Handbook of Ancient Iran. Oxford. 442-456.

Radner, K. (2003). A Median Sanctuary at Bīt-Ištar. In In Lanfranchi, Giovani B./Roaf, Michael / Rollinger, Robert (Edit.). Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia. (Padova) 119-130.

Roaf, M. (1990). Cultural atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East. Oxford.

Robert Rollinger (2004), The Median "Empire", the End of Urartu and Cyrus' the Great Campaign in 547 B.C. (Nabonidus Chronicle II 16) To be published in: Proceedings of the 1st International Conference on Ancient Cultural Relations Between Iran and West Asia, Tehran.

Rollinger, R. (2003). The Western Expansion of the Median Empire: A Re-examination. In Lanfranchi, Giovani B./Roaf, Michael / Rollinger,

پوخته

توێژەرەوەکان هێشتا بەدەست گەلێک کێشەی تایبەت بە باسی مێژووی مادەکان و نەخشی سیاسی و ژیارییان لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا داماون، هەرچەندە ئەم ساڵانەی دوایی زۆر جێگەی شوێنەواریی مادی دۆزراوەتەوە، کە یاریدەی پەردەلادان لەسەر لایەنێکی گرنگی مێژوویان دەدا. ئەوانە لە لێکۆڵینەوە و توێژینەوەکانیاندا بە شێوەییێکی سەرەکی پشت بە زانیاریی تۆمارکراوی مێژوونووسی یۆنانی هێرۆدۆت و نووسینەکانی بابلی و ئاشووریش دەبەستن. لەبەرئەوەی ناکۆکییەک لە نێوان ئەو سەرچاوانەدا هەیە سەبارەت بە نەخشی مادەکان لە ڕووخانی ئیمپڕاتۆریی ئاشووری و ڕووداوی‌تردا، سەرباری دژواریی ناسینەوەی شوێنەواری مادەکان لە دەرەوەی ناوچە ناوەندییەکانی میدیادا، تیپێک لەنێو توێژەرەوەکان دەرکەوتووە گومان‌دەکا لەو وردەکارییە کە هێرۆدۆت لەبارەی ئیمپڕاتۆریی مادەکانەوە هێناویەتەوە و دواجاریش بەگومانە ئیمپڕاتۆریی ماد لە مێژوودا هەبووبێ.

ئەم توێژینەوەیە بە شێوەییێکی ورد و درێژ و پشتبەستوو بە بەڵگەی شوێنەواری و سەرچاوەی هەمەجۆری مێژوویی، لە نەخشی هەریەکە لە مادەکان و بابلییەکان لە ڕووخانی ئیمپڕاتۆریی ئاشووری‌دا و ئەو ناوچانەیش کە هەر لایەک دەستی بەسەردا گرت پاش نەمانی ئەو ئیمپڕاتۆرییە، دەکۆڵێتەوە. وێڕای ئەوە، توێژینەوەکە بەکورتیش ئاماژە بۆ سەرهەڵدانی مادەکان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان‌دا و سروشتی بارودۆخی سیاسی و سروشتی نیشتەجێبوون لە ناوچە ناوەندییەکانیان‌دا دەکا.

Abstract

Although more Median archaeological sites have been discovered in recent years, researchers - due to the lack of written sources - still encounter great difficulties in researching the history of the Medes and their political and cultural role. In their studies, researchers rely mainly on what was written by the Greek historian Herodotus and on Babylonian and Assyrian writings. Because of the contradiction between these sources regarding the role of the Medes in the fall of the Assyrian Empire and other events, in addition to the difficulty of identifying the archaeological remains of the Medes outside the central regions of Media, a group of researchers began to doubt what Herodotus provided details about the Median Empire and thus doubt the existence of a Median empire in Date. This research discusses in detail - and based on archaeological evidence and various historical sources - the role of the Medes and Babylonians in the collapse of the Assyrian Empire, and consequently the areas that each party controlled after the demise of that empire. Furthermore, the research briefly refers to the beginning of the emergence of the Medes in Iranian Kurdistan and to the nature of the political situation and the nature of settlement in their central areas.

محەمەدئەمین فەیزی (١٨٦٢-١٩٢٩):
لەشکەرییەک دیرۆکزان، شاعیر و فەلسەفەڤان

سەعید ڤەڕۆژ

لە پیتی لاتینییەوە گۆڕین:

عیماد شکور مەحموود

پوختە

ئەم بابەتە سەبارەتە بە ئەمین فەیزی، ڕۆشنبیرێکی دیاری کوردی چارەکی یەکەمی سەدەی بیستەم، کە هەم مامۆستایەکی قوتابخانەی سەربازیی عوسمانی بووە و هەم نووسەرێکی دیاری ئەو ڕۆژگارە و کۆمەڵێک کتێبی لەبارەی زانست و بیر و ئەدەبیاتەوە نووسیوە، لەوانە یەکەم هەوڵی نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی کوردی بە ناوی "ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد"ەوە، کە پێشەکییەکە و نموونەی شیعری ژمارەیەک شاعیری تا ئەو دەمە ناوبەدەرەوەی کوردی تێدا هێناوەتەوە. بیرەوەرییەکانیشی، کە بە تورکیی عوسمانیی نووسیویە، ڕووناکی دەخاتە سەر ژیان و بیرکردنەوە و چالاکییەکانی وەک کاربەدەستیکی حکوومەت و مونەووەرێکی بەناوبانگی سەردەمەکە. بە حوکمی ئەندامێتیشی لە جەمعییەتی تەعالیی کوردستان‌دا، لە گۆڤارەکانی "ژین" و "کوردستان"ی ئەستەموول‌دا نووسیویە. بەرهەمەکانی نووسەر خۆی سەرچاوەی ئەم توێژینەوەیەن.

*

١. جیێ ژدایکبوون، ژیان و سەرپێهاتی

محەمەدئەمینێ کو ب ناڤێ مەخلاسێ ئەمین فەیزی تێتە ناسین، ل تاخا (گۆیژە) یا باژارێ سلێمانییێ ژ دایکبوویە. ئەو د بەرهەما خوە یا ب ناڤێ "أثر حیات فیضی" دە دبێژە: «ناڤێ من محەمەدئەمینە و ماخلاسێ من ژێ فەیزییە. ناڤێ باڤێ من دەروێش عەبدولقادرئاغایە و ناڤێ باڤکالێ من ژێ مستەفائاغایە. ئەز د سالا (١٢٧٨/ ١٨٦٣م)دە ل تاخا گۆیژەیا باژارێ سلێمانییێ ژ دایکبوومە.»[١]

ئەو ل گۆیژە دەست ب خوەندنا خوەیا سەرەتایی دکە و هەروەها د سالێن خوەندنا خوەیا سەرەتاییدە قورئانێ خەتم دکە. دبێژە: «د ئیعتقاتێدە ئەز شۆپا ئیمام ماتوریدی داژۆم، د عیبادەتێدە ژێ تەقلیدا ئیمامێ ئەعزەم حەزرەتی ئەبوحەنیفە دکم.»[٢]

زارۆکییا وی ب ئێش و بوویەرێن خەمگین دەرباس دبە؛ ئەو، د ٤-٣ سالییا ژییانا خوەدە، دەما کو د ناڤا مالێ دە باز ددە، د ئەنجاما قەزەیێکدە دکەڤە ناڤ تەڕافا ئاگرێ تفکێ، هەر دو پیێن وی دشەوتن. پشتی ڤێ بوویەرا خەمگین، جارەکێ دن ب بوویەرەکە ڤێ ڕەنگی دشەوتە؛ دەما کو ئەو ل بەر لامپەیا گازێ بوویە، د ئەنجاما قەزەیێکدە لامپە دقولپە و ژ بەر بەلاڤبوونا گازا وێ، ئاگر ب دۆروبەرێ دگرە و ژ بەر کو نێزیکێ لامبەیێ بوویە، لنگێ وی یێ ڕاست حەتانی بەر چۆک دشەوتە. هەروەها دەما کو ئەو بچووک بوویە، هەسپەک ب لەز و بەز د بەر وی ڕە دەرباس دبە، پێ ل لنگێ وی یێ ڕاستێ دکە و دەجقینە. ئێشا ڤێ برینێ ژێ ب حەفتەیان دەوام دکە.[٣]

پشتی کو خوەندنا سەرەتایی خەلاس دکە، د بەشا مولکییە یا ڕوشدییەیا سلێمانی دە تێتە قەیدکرن و حەتا پۆلا (سنفا) چاران دخوینە. لێبەلێ ئێش و بوویەرێن خەمگین وی بەرنادن، د پۆلا چاران دە تووشێ نەخوەشییا تیفۆیێ دبە، ژ بەر نەخوشییێ دەمەکە درێژ نکارە دەواما خوەندنێ بکە و ژ بەر ڤێ دەرەنگماینێ پۆلا چاران دووبارە دکە. د ڤێ دەما خوەندنێ دە، دو

---

[١] امین فیضی، أثر حیاتی فیضی (اسف زمان ماضی)، نجم استقبال مطبعەسی، استانبول، ١٣٤٠، ص٤.

[٢] امین فیضی، ژێدەرا بەری، ١٣٤٠، ر٤.

[٣] امین فیضی، ژێدەرا بەری، ١٣٤٠، ر٥

ماموستەیێن وی؛ عەبدولفەتاح ئەفەندی و شێخ نەسیم ئەفەندی، تەئسیرەکە پڕ گرینگ و ئەرێنی ل سەر وی دکن. ئەو دبێژە: ((ئەو زانینا کو د تەمامییا ژییانا من دە چێبوویە، ئەسەرێ علم، فەزیلەت، جەهد و ئالیکارییا ڤان هەر دو بەڕێزانە.))[4] حەتا ١١-١٢ سالییێ، ئێش و کەدەرا شەخسێ وی هەیە، د ڤێ دەمێ دە برایێن وی ژی دمرن، ئێش و خەمگینییا وی ئەوقاسێ دن ژی زێدە دبە.

ئەو، پشتی کو دبستانا سەرەتایی خەلاس دکە، د ٩یێ حەزیرانا (١٢٩١-١٨٧٥م)ان‌دە شەهادەتنامەیا خوە وەردگرە و بەرێ خوە ددە بەغدادێ و ل وێ دەرێ د ئعدادییەیا لەشکەری (عەسکەری)دە تێتە قەیدکرن. ب ڤێ ئاوایێ، ژ بۆ دەوامکرنا خوەندنا خوە ژ دێ و باڤێ خوە ڤەدقەتە، ژ مالباتێ دوور دکەڤە. ڤەقەتاندنا ژ مالباتێ و غەریبی، تەسیرەکە گران ل سەر وی دهێلە. محەمەدئەمین دبێژە: ((ژ بەر ڤان تەئسیران، ئەز بەر ب داوییا سالێ ڤە نەخوەش کەتم، ژ بۆ تەڤدیلێ هەوا من رێکرن سلێمانییێ. پشتی سێ-چار مەهان ئەز جاردن ڤەگەریام بەغدادێ. ئەز ب حەمییەتەکە مەزن دخەبتیام و ژ ئالییێ تەحسیلێ ڤە هەر ل پێش بووم. د سالا سسێیا خوەندنا ئیعدادییەیێ‌دە، ژ بەر سەرکەڤتنا منا د ئەزموونێ‌دە، ئەز ژ ئالییێ رێڤەبرییا دبستانێ ڤە ب دییاریکرنا سەعاتێ بێریکێ هاتم خەلاتکرن. د پۆلا چارەمین دە، ئەز جارەک دن نەخوەش‌کەتم و ژ بەر نەخوەشییا خوە دەرەنگ کەتم، چەند مەهـ پشتی هەڤالێن خوە گەیشتم دەرسەعادەتێ (ئیستەنبولێ.))[5]

ئەو د ٢٠یێ ئەیلوولا ١٢٩٥ان (٢یێ سەرماوەزا ١٨٧٩ان)دە، ب رێیا سەر حەلەبێ رە بەرێ خوە ددە بازارێ ئیستەنبولێ. د ڤێ رێویتییێ‌دە خەرجیەیا وییا نەهـ-دەهـ لیرەیێ پەرەیێن عوسمانی وەنددبن. ب تەڤی ڤێ خەمگینی و تەنگاسییێ، د داوییا دو مەهێن رێویتییەکا ب ئاستەنگ و زەحمەتییان دگێژە ئیستەنبولێ. ئەو د مەهەندیسخانەیا مەکتەبا ئیستیقام و تۆپ ئاڤێژییێ دە قەیدا خوە چێدکە. ژ بەر دەرەنگهاتنێ، ب جەهد و خەباتەکە فەوقلعادە، د ناڤ دەمەکە کورت دە مەسافەیا ناڤبەرا خوە و هەڤالێن خوە یێن پۆلێ دگرە و دگێژە وان. د ڤێ دەمێ دە ب تەڤی بارگرانییا دەرسان، خەمخوری، زەحمەتی و تەنگاسییێن خەریبییێ، دایکا وی ژی کۆچا داوی دکە.

د دەما خوەندنا مەکتەبا ئیستیقامدە، سالا سسێیان دخوازە تەڤلی پۆلا ئەرکانێ حەربییە ببە، لێبەلێ ئەڤ داخوازا وی پێکنایێ. د ڤێ ناڤبەرێ دە نەخوەشییا "ڤاقرودەم" [کێم‌خوینی] ژی پێرە چێ دبە، ژ بەر ڤێ، پرانییا دەما وی د خەستەخانەیان دە دەرباس دبە، ئەڤ هەموو تەنگاسی و نەخوەشی ب خوە رە ئارزایێن ئەعسابییەتێ ژی پەیدادکن. ژ بەر کو ئەو خوەندەڤانەکی ژێهاتی و سەرکەڤتی بوو، د ئەزموونا دەرچوونا دبستانێ دە سەرکەڤتنەک گرینگ ب دەست ڤە ئانییە. وی د ٢٠ێ حەزیرانا ١٢٩٩ان (٢یێ تەمووزا ١٨٨٣ان)دە ب رتبەیا مولازمێ ئەوەل شەهادەتنامەیا خوە وەرگرتییە و ژ دبستانێ دەرچوویە.

٢. دەستپێکا کار و ماموستەییا رێژمانا عوسمانی

پشتی کو دبستانێ خەلاس دکە، ب ئارزوونامەیەکێ سەردانا ژ بۆ دەست پێکرنا کار دکە. ل سەر ڤێ سەردانێ، وەک ماموستەیێ عیلمی حال و زمانێ عوسمانی ژ بۆ دبستانا رشدییەیا لەشکەری یا بەغدادێ تێتە وەزیفەدارکرن. ئەو ژ ئیستەنبولێ ڤە بەرێ خوە ددە بەغدادێ و د داوییا سالا پەروەردەییێ‌دە، پشتی پێنج سالێن کەسەرا دوورکەتنا ژ وەلات، هاڤینا وێ سالێ تێ بازارێ سلێمانییێ. د دەستپێکا سالا پەروەردەیی‌دە جاردن ڤەدگەرە بەغدادێ و دەمەک درێژ ل دۆروبەرێ ویلایەتا بەغدادێ دخەبتە. د بیرانینێ خوە دە دبێژە: ((من د رۆژا ٦یێ گولانا١٣٠٢ان (١٨ێ گولانا ١٨٨٦) دە رتبەیا یوزباشیتییێ گرت.))[6] ژ وەرگرتنا ڤێ رتبەیێ شوون ڤە، جارەکە دن ژ بۆ تەڤدیلێ هەوا دچە بازارێ سلێمانییێ و دەما کو ل وێ دەرێیە ب رێیا مورشیدێ ب ناڤێ عوسمان عوسمانی تەڤلی تەریقاتا نەقشەبەندی دبە. ل گۆر نڤیساندنا محەمەد مستەفا حەمەبۆر، ((مەلا وەسمان لە ١٨٠٦-١٩١٤ دا ژیاوە. هەرچەند مەلا وەسمان ٥٦ ساڵ بەر لە ئەمین فەیزی لەدایک‌بووە، بەڵام لە ژیاندا رێکەوتی چاخی یەکیان کردووە و ئەمین فەیزی بەگ وەک پیرێکی پیرۆز چووەتە دیدەنیی و خۆی بە موریدێکی داناوە.))[7] ژ بۆ شێخێ نەقشەبەندی مەرحووم عوسمان ئەفەندییێ سلێمانی، ب سەرنڤیسا تەبع بولەند [خوییێ بلند] شیعرەک دنڤیسینە و دبێژە:

[4] امین فیضی، ژێدەرا بەری، ١٣٤٠، ر٧.

[5] امین فیضی، ژێدەرا بەری، ١٣٤٠، ر٨.

[6] امین فیضی، ژێدەرا بەری، ١٣٤٠، ر١٢.

[7] محەمەد مستەفا حەمەبۆر، ئەمین فەیزی‌بەگ، بەیان (گۆڤارێکی مانگانەی ئەدەبییە)، ژمارە ٩٣، ١٩٨٣، بەغداد، ر٧١.

تەبع بولەند [خوییێ بلند]
شەرەف دا جیهانێ حەزرەتی عوسمان عوسمانی
هێژایی هەر پەسنیە هیممەتا عوسمان عوسمانی
هەر خوەدیمەقامێ کو کامل و حەقیقەتبین بە
مەدارێ ئیفتخارە هێزا حوکما عوسمان عوسمانی
ڕۆناهییا وی نە تەنێ ژ بۆ ئەوێ بێکەس مایێ بەلکی
ژ جیهانێ ڕە بوو واجب، حورمەتا عوسمان عوسمانی
مەگەر ژ ئەربابێ حەقێ پیشەگاهی پر گونەهان
ئیلاهـ کێم نابە نیعمەتێ عوسمان عوسمانی
سەرانسەرێ جیهانێ ب حوکما نوورا وی خەرق دکە
هەر کو ڕۆژ هلتێ، ڕۆناهییا عوسمان عوسمانی
حەتا ڕۆژا محشەرێ فەرقا وی ژ ملەتێ، ب عیززەت و
گەورەبوونی
دێ نوموجساز بکە ڕایەتی (ئالا) عوسمان عوسمانی.
سلێمانییە، ١٣٠٣ (١٨٨٥)[8]

محەمەدئەمین، حەتانی سالا ١٣٠٥ (١٨٨٩)ان کارێ مامۆستەییا قەواعیدێ عوسمانی بەردەوام دکە. د ڤێ مودەتێ دە نە تەنێ دەرسێن قەواعیدێ عوسمانی، هەروەها د مەکتەبا ڕوشدیەیا مولکیەیێ دە ژی حەتانی تەشرینا سانییا سالا ١٣٠٦ان مامۆستەییا دەرسێن حەساب و جۆگرافیایێ دکە.

ئەو د سالا ١٣٠٥ان دە زەوجییە، لێبەلێ زەواجا وی پر درێژ نەئاژۆتییە. هەر ڕۆژا کو دەرباس دبە ناکۆکییێن ناڤبەرا وی و خزمێن وی زێدە دبە و داوییێ ژنکێ بەرددە. ل گۆر نەقلکرنا نڤیسکار کاکەی فەلاح، «خوشکێکی کە ناوی فاتیمە خانە و تەمەنی هەشتا ساڵ دەبێت و وتی: کاکەم، ئەمین فەیزی کەچی نەقیبی بەغدا هێناوە و دووایی سێ مانگ ژنەکە نەیتوانی مەرجەکانی کاکەم بەرێتە سەر، ئەمیش ناردییەوە ماڵی باوکی و دەستبەرداری بوو، منالیشیان نەبووەوە...»[9] پشتی ڤێ تەجروبەیا سەرنەکەفتی، «قەت نازەوجە و ئێدی حەتا داوییا ژیانا خوە، خوە وەقفێ تەئمینکرنا ئیدارەیا مەرڤێن خوە یێن فەقیر و لاواز دکە.»[10]

د هەڵبەستەکا خوە دە دوورکەتنا ژ وەڵات و دەردێ دلێ خوە وەها دهێنە زمان:
دڵ وەکوو بولبول دەناڵێنێ هەمیشە زاری زار
بۆ فیراقی ڕوویێ جانان، بێسکوون و بێقەرار
هێند لەبەر دووریت دەناڵێنم لەبەر دەردی دڵم
خوێن لە چاوم دێت بەخوڕ وەکوو بارانی بەهار.»[11]

د سالا ١٣٠٦ ان دە تەرفع دکە ژ بۆ مامۆستەییا ماتەماتیکا ڕوشدیەیا باژارێ سانایێ، لێبەلێ ژ بەر وەزیفەیەک ئاوارتە نەکارییە بچە سانایێ. د سالا ١٣٠٧ (١٨٩١)ان دە، دەما کو ل ئیستەنبولێ بوویە، باڤکالێ وی وەفات کرییە و ئەو ب ڤێ نووچەیێ گەلەک خەمگین بوویە. هەموو خەمبارییا ژییانێ و بارگرانییا وەزیفەیێن لەشکەری و پەروەدەیی، نەکارینە پێشی ل بریار و داخوازا وی یا نڤیساندنێ بگرن.

نڤیسکارییا وی، ب چاپکرنا پرتووکێن "هوای نسیمی" و "اجمال نتایج" دەست پێ کرییە. ئەو د بیرانینێن خوە دە دبێژە: «من ژ خوە ڕە ئیدارە دکر و هەموو مەعاشێ خوە یێ یوزباشیتییێ ددا چاپخانەیێن ئیرانی و ئەرمەنییان، دا کو هەر دو پرتووکێن منێنی نڤیساندی، بێن چاپکرن و نەشرکرن.»[12] یەک ژ ڤان پرتووکان ب ناڤێ "هەوای نەسیم" (١٣٠٨) بوو، یا دن ژی ب ناڤێ "اجمال نتایج" (١٣٠٨) بوو. ژ ڤان هەر یەک پرتووکان دو هەزار نوسخە تێنە چاپکرن. بەشەکێ ڤان پرتووکان وەک دیاری ددە دۆست و هەڤاڵێن خوە و یێن مایی ژ لایێ پرتووکفرۆشێن ئیرانی و ئەرمەنییان. ڤە ب بووهایەکە پر ئەرزان تێنە فرۆتن و بەدێلێ وان ژی نایە داین. د بەشێ (پرتووک و نڤیسێن وی)دە، ئەم دێ ب بەرفرەهی بەحسا ڤان بەرهەمێن وی بکن.

محەمەدئەمین، د ١٤ یێ نیسانا ١٣٠٨ ان (٢٦ نیسانا ١٨٩٢ان) دە، ب ڕوتبەیا قولئاغاسی دبە مدورێ ڕوشدییەیا عەسکەرییا بەغدادێ. ڤێ جارێ ئەو ب ڕێیا ئاناتۆلیایێ ڤەدگەڕە؛ د سەر باژارێ سینۆپ، سامسون، ئاماسیا، سیواس، مەڵەتیە، خارپووت، دیاربەکر و مووسلێ ڕە دچە بەغدادێ. حەتا باژارێ سامسونێ ب ڕێیا بەحرێ و ژ ور شوون ڤە حەتا

---

[8] طوپچو میرالاینلرندن امین فیضی، شعاعات، درسعادت، بابکیان مطبعەسی، ١٣٢٨، ص١٨.
[9] کاکەی فەلاح، چوار نووسینی دێرین و پێناسێکی ڕابەرایەتی ئەمین فەیزی، گۆڤاری بەیان، ژمارە ٩٣، ١٩٨٣، بەغداد، ڕ٢٨.
[10] امین فیضی، أثر حیاتی فیضی، ص١٥.
[11] عەلی کەمال باپیر، شاعیرە ناو ونبوەکانی کورد، سلێمانی، ١٩٧٣ (٢٥٨٣یی کوردی)، ڕ٣٢.
[12] امین فیضی، ژێدەرا بەری، ١٣٤٠، ڕ١٦.

دیاربەکرێ ب ئۆتۆمۆبیلێ و ژ ور شوون ڤە ژی ب کەلەکێ سەیەحات دکە. د هەر باژارەکی دە چەند رۆژان دمینە و ل وان دەران سەردانا جیێن دیرۆکییێن بالکێش دکە.

دەما کو ئەو ل بەغدادێیە، د سالا ١٣١١ (١٨٩٥)ان دە بوویەرەکە کو وی پڕ خەمگین بکە، چێ دبە؛ برایێ وی عەبدولفەتاحێ کو خوەندەڤانێ مەکتەبا حەربییێ بوو، ژ بەر نەخوەشییێ ل ئیستەنبولێ وەفاتدکە. ژ بەر کو عەبدولفەتاحێ برایێ وی دگەل کەکێ خوە دما و وی ب خوە ئەو دابوو خوەندن، ئەو گەلەک ل بەر مرنا برایێ خوە دکەڤە، ئەڤ مرن، وی تەنێ دهێلە و د ڕوحێ وی دە برینەکە نوو ڤەدکە.

د سالا ١٣١٢ان دە دەما کو ئەو ل بەغدادێ کار دکە، د تاخا فەزڵ (فضل) دە ڕوودنشت. د ناڤا ڤێ سالێ دە ژی دوو بوویەرێن نەخوەش ب سەر وی دە تێن؛ دز دکەڤن مالا وی و هنەک ئالاڤێن گرانبها ددزن، هەروەها د ئۆدەیا وییا دبستانا ڕوشدیەیێ دە، ئەو سیکەیێن/پارەیێن جور ب جورێن "دەولەتێن مەزن" (بریتانیا، فرانسا، ئالْمانیا، ئاڤوستوریا، ماجەریستان، ڕووسیا، ئیتالْیا و...) کو ژ زوو ڤە ب مەراقەک مەزن دابوون هەڤ، وەندا دبن.

د ٢یێ تەشرینا ئەوەلا سالا ١٣١٣ان (١٤ێ سەرماوەزا ١٨٩٧ان)دە ڕوتبەیا وی بلند دبە و دبە بینباشییێ ئالاییا تۆپاڤێژا بەغدادێ. ئەو، هەتا سالا ١٩٠٢یێ کاروبارێ مدوری و ئیدارییێ ئیعدادییەیا لەشکەری و ڕوشدیەیا ب وی ڤە گرێدایی دمەشینە. دگەل دەرسێن عوسمانی، د مەکتەبا کەلدانییان دە دەرسێن ماتەماتیکێ ژی ددە خوەندن. دەما کو ئەو مدورێ ڤان دبستانان بوویە، سێ سالان دەرسێن فەننی ماکینە و موهەندیسییێ، سالەک ژی دەرسێن تاریخ و فرانسزییێ، پێنج-شەش سالان ژی دەرسێن قەواعیدا عوسمانی ددە خوەندن. «د ٢١ یێ ئەیلوولا ١٣١٨ان (٤ یێ سەرماوەزا ١٩٠٢ان) دە، ب بریارا هەیئەتا مەعاریفێ ژ بۆ مامۆستەییا زمانێ ترکی تێتە تاعینکرن د مولکییەیا ئیعدادی دە.»[١٣] ئەو د دەما کارکرنا خوە دە، ب تایبەتی ژ بەر خەباتێن خوەیێن ل سەر پەروەردەیی و زانستی، گەلەک جاران ژ ئالییێ ڕێڤەبرێن ئیستبدادا عەبدولحەمید ڤە تێتە خەلاتکرن، نیشان و مەدەلیا ددنە وی. دڤێ ئەم بالا خوە بدن ڤێ یەکێ کو هەڤالێن وی بەردەوامی ژ ئالییێ ڕێڤەبرێن وێ دەمێ ڤە تێنە تەرفیعکرن، لێبەلێ محەمەدئەمین نایێ تەرفیکرن و ب تەیبەتی وی ل سەر کاروبارێ پەروەردەیی وەزیفەدار دکن.

ئەو د داوییا سالا ١٩٠٤ ان دە، ژ بۆ چوونا حەجێ، دەست ب سەفەرا حیجازێ دکە. د ٢٨ ێ تەشرینا ئەوەلا سالا ١٣٢٠ان (١٩٠٤)دە ژ بەغدادێ بەر ب حیجازێ دکەڤە رێ. محەمەد ئەمین فەیزی دبێژە: «د سالا ١٣٢٠ان (١٩٠٤)دە، دەما کو من د دەربارێ چوونا خوەیا حەجێ دە ئاگاداری دا شێخ ڕزا، شێخ ژ من ڕە گۆت: حەج ژ بۆ تە نە فەرزە، نەچە، ل سەر ڤێ گۆتنا وی، من ژ وی ڕە ڤێ بەیتێ خوەند:

گەر مەخسەدا تە خالق بە، نەچە ژ بۆ دەعاکرنا ژ خەلکێڕە

گەر ئارمانجا تە عەشقێ حەقیقی بە، نەچە یا مەجازییێ

مقصدک خالق اسه، خلقه نیازه گیدمه

أملن عشق حقیقی ایسه، مجازه گیدمه»

شێخ ڕزا هنەک فکری و ڤەگەریا، ب ڤێ بەیتێ بەرسڤا من دا:

کعبۂ دل گبی بر طور تجلك واردر

(مینا کابەیێ دل تەرزەکی خوییانیا تە هەیە)

سندەدر منزل مقصود حجازه گیدمه.

(د تە دایە جهێ مەخسەدێ، تو نەچە حیجازێ)[١٤]

د ناڤبەرا شێخ ڕزا تەڵەبانی[١٥] و محەمەدئەمین دە نێزیکایی و هەڤالتییەک پێ باوەر هەبوو، هەڤپرسین و پەیوەندییا ناڤبەرا وان، بەردەوامی ب بەیت و شیعران چێ دبوو. دەما ئەم ل مالک و چارینێن شێخ ڕەزا بنێڕن، ئەو د ڕێزک و شیعرێن خوە دە پەسنێ

---

[١٣] امین فیضی، أثر حیاتی فیضی، ص٣١.

[14] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Şeyh Riza [Efendi], Cüz: 8, İstanbul Maarif Matbaası,1939, s. 1501.

[١٥] محەمەد مستەفا حەمەبۆر د مەقالەیا خوەیا ب ناڤێ (ئەمین فەیزی بەگ) دە دبێژە: "شێخ ڕەزا بە تەمەن ٢٣ ساڵ لە ئەمین فەیزی بەگ گەورەتر بوووە،" واتە ئەوەندە ساڵە بەر لەو لەدایکبووە. هەروەک سیازدە ساڵیش بەر لە ئەمین فەیزی بەگ مردووە (گۆڤاری بەیان، ژمارە ٩٣، ١٩٨٣، بەغداد، ڕ٦٠-٦١).

شاعیرێ مە ددە، ژ بەر چارینێن وی یێن هێژا.[١٦]

((شاعیرێ ناڤدارێ کورد ڕزا تاڵەبانی د نامەیەکی خوە دە ژ بۆ محەمەدئەمین گۆتییە، ئەو قیمەتەک گەورەیە و هێژایێ تەقدیرێیە.))[١٧]

ئەو ژی د بەرسڤا خوەدە وەها دبێژە:

بەرسڤا ژ بۆ جەنابێ شێخ ڕزا ئەفەندی
گەهیشتن بەر دەستێ من شیعرێن جەنابێ تە
گەلەک خۆشە تەرزێ فکریاتا زاتێ تە
ئەو ڕۆژ ب نوورا ئیفتخارێ خەرق بوو
ئەو قولێ بێ قیمەت گەلەک سپاسدار بوو
لەورا هاتە عیززەت و ئیقبال
نامەیا تە یا مەنزووما قیمەتدار
پڕ پەسنێ من دایە جەنابێ تە
ڤایە ئەز ژی بووم منەتدارێ تە
ژ تە ڕا شاعر گۆتن پڕ خەلەتە
لەورا وەک سهێرە هەموو ئەسەرێن تە
جان دبەخشینە ژ مێرێ سەد سالی ڕە
شێوەیا گۆتنێن وە یێن ب جەوهەر
خوییێ وە جوانمێردییا برجا ڕۆژێیە
ڕۆناهییا وە ل عالەمێ بەلاڤ بوویە
گاڤا کو من جەنابێ تە دیت، بووم عاشقێ تە
دیتنا ڕوویێ تە دلێ من فەراهـ دکە
مالا وە قبلەگەها ئەهلێ دلایە
ئەوێ کو جیناری وە بە بەختیارە
تەکییا وە یا مبارەک هەر دائیمی بە
هیمێ خانییێ تە هەر ئەبەدی بە
جەهد و خەباتا تەیا بلند و شیعرێن تە سحێرا حەلالە
ل بەر وان شاعرێ هەری گەورە مات و لالە
د مەجلیسا تە دە هەرکی کو بکە داوایی کەمال
متلەقا هەیە د شوورا وی دە زەوال و ئیحتیلال
گەر ئاریستۆ ژ قەبرا خوە ڕابە، بکە بەحس و قال
مەجالنابینەکولهەمبەرێ شێخ بکە بەحسا عیلمێ حال
گەر ئەو لوتف نەکە ب دیتنا مە بێ ئیمکانە
بویرەحەسبیحالکرنلجییکولنگێ وی عەرد گرتنە
گەرچی دیرهەمەک نینە ل نک جەنابێ وی مال
ژبۆزاتێ وی قەنجی حەقە، هەم کەمال و هەم جەمال.[١٨]

دەما کو ژ بۆ تەوافا حەجێ دچە حیجازێ، د سەر بەسرایێ ڕە ب ڕێیا کەشتییێ پێشییێ دچە باژارێ

---

[16] Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul, 2012, r. 319.

[17] Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, Baskı-Cilt: Eramet, İstanbul, 1996, s.147.

[١٨] جەوابی شێخ ڕزا ئەفەندی:
واصل اولدی دستمه اشعاریکز
پک کوزلەر منهج افکاریکز
غرق نور مفخرت اولدی او گون
چوق شکر بوعبد بی مقداریکز
چونکه گلدی عزت و اقبال ایله
نامهٔ مظوم قیمتداریکز
سز بنی پک چوق ثنا اتمشسیکز
ایشته اولدم بند منتداریکز
پک خطادر سزلره شاعر دیمک
سحردر چونکه بوتون أثاریکز
جان باغشلار مردهٔ صدسالەیه
شیوهٔ گفتار جوهر بارکیز
مهر برج مکرمتدر طبعکز
منتشردر عالمه انواریکز
عاشق اولدم گوردیکم یردە سزه
جانفزادر رؤیت دیداریکز
قبلگاه اهل دلدرحجرەکز
بختیار اولدرکه اولمش جاریکز
برقرار اولسون مبارک تکیەکز
پایدار اولسون بنای داریکز

شیخ علی همتک اشعاری هپ سحر حلال
قارشینده اک بوبوک شاعر اولور مبهوت و لال
مجلسنده ایله بر کیمسه دعوای کمال
مطلقا واردر شعورنده زوال و اضتلال
چیقه قپرندن ارسطو ایله بسط مقال
شیخه قارشی علمدن دم اورمغه بوطاز مجال
لطفی اوطزسه مساعده بزجه بر امر محال
خاکپاینده دوروب ایتمک اونکله حسابحال
گرچه یوقدر نزد عالیسنده بر درهمج مال
ذاتنه احسان حقدر هم کمال و هم جمال
سلیمانیەلی امین فیضی، علاوهٔ شعاعات، نجم استقبال مطبعەسی، استانبول ١٣٤١، ص١٨.

بۆمبایێ، ژ وێ دەرێ ڤە ژێ دچە هەرێما قەرەچییێ و نێزیکێ بیست ڕۆژان ل وێ دەرێ دمینە، د ڤێ ناڤبەرێ دە، سەردانا گەلەک جی و واران دکە. پاشێ ب ڤاپۆرەکێ (کەشتییەکێ) تاجرێن مسلمان، د سەر ئۆقیانووسا هندی ڕە بەرێ خوە ددە باژارێ جیددەیێ. محەمەدئەمین بەگ د دەربارێ مەخسەدا سەفەرا خوەیا حیجازێ دە، وەها دبێژە: «مەخسەدا هەری مەزنا ڤێ سەفەرا من ئەڤ بوو، کو ئەز ژ بن حوکما قوماندارێن بێ ئەخلاقێن ڤێ دەرێ و ژ بن عەزابێن ماددی مەعنەوییێن بەغدادێ خەلاس ببم، د ناڤ فرقەیا حیجازێ یان ژێ ئارتێشا پێنجان دە ب جی ببم.»[19] موڕاجەعەتا وییا ژ بۆ پێکانینا ڤێ گوهارتنێ، تو ئەنجامەک نادە. ئەو، ژ بێگاڤییێ ڤەدگەرە جییێ خوەیێ بەرێ. پشتی زیارەتا عەرەفاتێ، ڕۆژا ٢یێ ئادارا ١٣٢١ێ بەرێ خوە ددە مەدینەیێ و ژ ٨ ڕۆژان شوون ڤە ژ وێ دەرێ ڤە ب ڕێزێ سەردانا یەنبوع، تووری سینا، بحوورا سووەیشێ، ئیسماعیلییە، پۆرت سەعید دکە و ڕۆژا ٢٤یێ ئادارا ١٣٢١یێ دگێژە بەیرووتێ. ژ بەیرووتێ ڤە دچە یافا و ژ ورڤە دچە ژ بۆ زیارەتکرنا مەسجیدێ ئەقسا و پاشێ دەرباسێ خەلیلوڕەحمان و بەیتەلەحمایێ دبە و ژ وێ شوون ڤە ڤەدگەرە شامێ. ئەو نێزیکێ سالەک ل شامێ دمینە و د ڕۆژا ٢١یێ ئەیلوولا ١٣٢٢ان (١٩٠٦)دە دگهێژە بەغدادێ.

محەمەدئەمین د ١٨یێ ئەیلوولا ١٣٢٦ان (١٩١٠) دە دبە قوماندارێ ئالایا تۆپاڤێژا ٣٥ان و ژ بۆ ڤێ تەرفیعێ بەرێ خوە ددە ئیستەنبولێ. د سەردانا ڤێ جارێیا ئیستەنبولێ دە نێزیکێ حەفت مەهان ل وێ دەرێ دمینە. ئەو ڤێ دەما درێژا مایینا ل ئیستەنبولێ، باش ب کار تینە و دو ئەسەرێن خوەیێن ب ناڤێ "شعاعات" و "تفرقەء ریاضیە" ددە چاپکرن.

٣. مژوولاییا ب نڤیسکاریڕە دبە سەبەبێ مالنشینییا پێشوەخت

پشتی کو ئەو ڤەدگەرە بەغدادێ، ب وەزیفەداری دچە مووسلێ ژ بۆ سازکرن ئالاییا تۆپاڤێژێن مووسلێ. دەما کو ئەو ل مووسلێیە، ب سیفەتێ وەکیلێ فرقا ٣٥ان ئارتێشا دۆزدەهان و ب بریارا هەژمارا ٥٥٦ان، د ڕۆژا ١١یێ تەشرینا سانییا ١٣٢٨ان (٢٤ چریا پێشینا ١٩١٢ان) دە ژ بۆ کو تەقاوید ببە ژ وەزیفەیێ هاتییە دوورخستن.

د بریارنامەیێ دە سەبەبێ دوورخستنا وی وەها هاتییە دەست نیشانکرن: ژ بەر کو ب ئەدەبییات و ماتەماتیکێ ڕە مژوولە، وەزیفەیا خوە ئیهمال دکە[20]. محەمەدئەمین ڤێ ئیدەعایێ ڕەد دکە و دبێژە: «ژ بەر کو من دەما خوەیا ڤالا ب خوەندن و شرۆڤەکرنا پرتووکان دەرباس دکر، نڤیس و ئەسەرێن من هەبوون، ژ بەر ئیخبارکرنا کەسێن خێرنەخواز و منافقان من ژ وەزیفەیێ دوورخستن.

ژ ئالییێدنڤە ژێ هون دزانن کو ئەدەبییات فکراندنە و ماتەماتیک ژێ حەقیقییاتێ دیاردکە. د ڤان هەر دوو عیلمێن بلندێن زدێ هەڤدە، خوەدی زانین بووین و پێشکێشکرنا وێ، نەرەحەتی دایە وژدانا دژمنان.»[21] د دەربارێ ڤێ یەکێ دە هەموو ئیعترازێن وی تێنە ڕەدکرن و ئەو د ١١یێ گولانا ١٣٢٩ان (٢٤یێ گولانا ١٩١٣ان) دە، ب ٢٥٢٢ قورش مەعاشێ (مووچەیێ) مەهانە مالنشین دبە.

محەمەدئەمینبەگ؛ هەتا ڕوتبەیا میرالاییێ ب ئاوایەکی سەرکەڤتی کارێ لەشکەری، مامۆستەیی، قایمەقامی و مهەندیسییێ کرییە. دگەل ڤان کاروبارێ مەسلەکی، ب زانستا فەنی، ئەدەبییات، پەروەردەیی، جۆگرافیا، ماتەماتیک و فەلسەفەیێ ڕە مژوول بوویە. هەری داوییێ، وەک مهەندیس د شارەدارییا مووسلێ دە خەبتییە و ژ ڤی کاری ئیستیعفا کرییە و د ١٥یێ نیسانا ١٣٣٠ان (٢٨یێ نیسانا ١٩١٤ان)دە ژ ویلایەتا مووسلێ دەرکەتییە.[22] د سەر باژارێن حەلەب و بەیرووتێ ڕە، ب ڕێیا بەحرێ چوویە ئیستەنبولێ.

٤. گەرا بەر ب ئاورووپایێ ڤە

پشتی کو ئەمین فەیزی مالنشین دبە، بریار ددە کو سەردانا وەلاتێن ئاورووپایی بکە. دبێژە: «هەم ژ بۆ سەیر و سەیەحاتێ و هەم ژێ ژ بۆ تەداوییوون و تەڤدیلێ هەوا، من بریار دا کو بچم وەلاتێن ئاورووپایێ. من د ڕۆژا ٣٠یێ حەزیرانا ١٣٣٠ان دە بەرێ خوە دا بەر ب پاریسێ ڤە. د سەر باژارێن ئەدرنەیێ، سۆفیا، ئالەکسناج، نش، بەلگراد، بوداپێشتەیێ ڕە دەرباس بووم و ڕۆژا ٣یێ تەمووزا ١٣٣٠ان دە گەهیشتم ڤییانایێ. ل ڤێ باژارێ قەدیم من سەردانا دارووڵ فنوون، موزەخانە، عەدلیە، ئاقەدەمی، مەبعووسان و ئەعیان، شارەداری، کتێبخانە،

[19] امین فیضی، أثر حیاتی فیضی، ص٥٢.
[20] امین فیضی، أثر حیاتی فیضی، ص٦٣.
[21] امین فیضی، ژێدەری بەری، ١٣٤٠، ر٦٥.
[22] امین فیضی، ژێدەری بەری، ١٣٤٠، ر٧٠.

دێر و جیێ مەسیرەیان کر.»[٢٣]

دەما کو ئەو ل باژارێ ڤیانایێ دگەرە، بوویەرەک بالکێش تێ سەرە وی؛ جل و بەرگێن وی بالا پۆلیسێ باژار دکشینە، رۆژەک پۆلیس پێشییا وی دگرە و ناسنامەیا وی ژێ دپرسە و هەروەها سەروو بەرێ وی ژێ کۆنترۆل دکن. د سەر وی دە خەریتەیەک ڤییەنایێ و دەبانچەیەک برۆونینگ تێتە دیتن و ژ بەر ڤێ یەکێ وی دبن ناڤەندا پۆلیسان. د ڤێ ناڤەندێ دە ب رێیا تەرجومانەکی فرانسزی هنەک پرسان ژێ دپرسن و وی ئیفادە دکن. ژ بەر بالکێشییا وێ دیالۆگا ناڤبەرا وی و پۆلیسان، دخوازم ل رێزەیێن ژێرێ بەشەکێ وێ دیالۆگێ پێشکێشێ وە بکم.

– «ژ بەر چ هون ڤێ خەریتەیێ ل سەر خوە دگەرینن؟

– ژ بۆ رەهبەرییا گەرا ناڤا باژار.

– گەلۆ تو ژ خەریتەیێ فێم دکی؟

– ئەز هەم ژ خەریتەیێ فێم دکم و دکارم ژ ڤێ خەریتەیێ باشتر ژێ چێ بکم. میسال، د فلان زکاکێ دە ترامڤای هەیە کو د ڤێ خەریتەیێ دە نەهاتییە نیشاندان. ژ ڤێ خویا دبە کو ئەڤ خەریتە کێمە.

– هون هەندەسەیێ (جیۆمەترییێ) دزانن گەلۆ؟

– ئەز تەنێ نە هەندەسە، زانستێن فەنییێن وەکی جۆگرافیا، حیکمەت، ئاسترۆنۆمی و ماکینەیێ ژێ دزانم.

– ئەڤ کاغزێن نڤساندییێن ناڤا جزدانا وە چ نە؟

– شیعر (هەڵبەست)ن.

– تو ژ هەڵبەستێ فێم دکی؟

– ئەز هەم ژ شیعرێ فێم دکم و هەم ژێ پرتووکا منا شیعران هەیە. ...»[٢٤]

پشتی ڤان دیالۆگان، پۆلیس موعامەلەیەکە باش ب وی رە دکە، کەلوپەلێ وی ددە و دبێژن رێیا تە ڤەکری بە. ئەو، سێزدەهـ رۆژ ل ڤییانایێ دمینە و پاشێ بەرێ خوە ددە پاریسێ و د سەر پاریسێ رە دچە هەتا زوریخێ.

ئەو دوازدە رۆژ ل پاریسێ دمینە و د ڤێ دەمێ دە سەردانا گەلەک جیێن دیرۆکی و ناڤەندێن کولتوری دکە. سەردانا کتێبخانەیا گشتی دکە، دێرێن "ساکرەکۆر"، "نۆتەردام" و "مەدلەن" زیارەت دکە، سەردانا بەخچەیێن نەباتانیێن وەکی "لوکسەنبورگ" و "شاندومارس" و بەخچەیێن حەیواناتان دکە. هەروەها سەردانا سەرایا ئەلیزا، سەرایا مەزن، سەرایا پچووک و ترۆکادرۆ دکە. سەردانا قەلعەیا شاتلەتێ و بەخچەیێن دۆرێبەرێ وێ دکە، دچە ناڤەندێن ترێنا شەرق ئۆرلۆن، لییۆنێ و سەردانا داروولفونوونا سۆربۆنێ دکە. من د قاتا سەرییا قولەیا ئەیفەل و ئەتڤالێ دە تەماشەیا باژارێ پاریسێ کر. د مەیدانێن وەکی رەپۆبلیک، باستیل، واندۆم و کانکۆردێ دە گەریام...[٢٥] دەما کو ئەمین فەیزی بەگ ل پاریسێیە، ژ بەر دەست پێکرنا شەرێ یەکەم، ل ئیستەنبولێ سەفەربێرلخ دەست پێ دکە و ژ بەر ڤێ بویەرێ، ئەو ژێ گەرا خوە نیڤچە دهێلە و ڤەدگەرە ئیستەنبولێ. ب رێیا بەحرێ و پشتی رێویتییەکا پانزدەهـ رۆژان، د ١٣یێ تەباخا ١٣٣٠ان (٢٦ تەباخا ١٩١٤ان) دە دگهیژە باژارێ ئیستەنبولێ.

٥. دەستپێکرنا شەرێ عموومیێ جیهانێ

ڕێڤەبرێن ئیتحاد و تەراقی و دەستهلاتدارێن ئیمپەرەتۆرییا عوسمانی، د رۆژا ٢٩یێ چرییا پێشینا ١٩١٤ان دە تەڤلی شەرێ عوموومی بوون. دەما شەرێ عوموومی دەست پێکر، خەباتا گەلەک جەمعیەت و دەزگەهێن کوردانێن وێ دەمێ ژ ئالییێ دەستهلاتدارییا سیاسیڤە هاتە راوەستاندن. وێ دەمێ د سەرێ پرانییا رەوشەنبیر، عولەما و نڤیسکارێن کورد دە، هین فکرا نەتەوەیی زێدە گەش نەبووبوو. گاڤا ئەم بالا خوە بدن وەشانێن وێ دەمێین کوردان، دیار دبە کو فکرا "ئۆمەتپارێزی" و "عوسمانیپارێزی" بێتر د رەواجێ دەیە و یا نەتەوەپارێزی گەلەک لاوازە. ژ بەر ڤێ یەکێ، گەلەک رەوشەنبیرێن کورد، ب ڤین و ئیرادەیا خوە تەڤلی شەرێ عوموومی دبن. ئەمین فەیزی یەک ژ وان کەسایە کو دخوازە دگەل عوسمانییا تەڤلی شەر ببە. ئەو دبێژە: «وەکی گەلەک هەموەلاتییێن عوسمانی، من ژێ کاربوو ل پاریسێ ب جی بووما. لێ حەیسییەتا منا ملی ڤێ یەکێ قەبوول نەدکر. چاوا کو عوسمانی تەڤلی شەرێ عوموومی بوون، من موراجەعەتا وەزارەتا حەربییێ کر دا کو د شەر دە وەزیفە بگرم.... وەزارەتێ د بەرسڤا خوە دە ژ من رە گۆت؛ ئامرێن تەقاود نکارن ببن قوماندارێ هێزان، ئەڤ یەک نە ل گۆر نیزامێیە.»[٢٦]

---

[٢٣] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص٧١.

[٢٤] امین فیضی، أثر حیاتی فیضی، ص٧٣.

[٢٥] امین فیضی، ژێدەرا بەری، استنبول، ر٧٤.

[٢٦] امین فیضی، أثر حیات فیضی، ص٨٢-٨٣.

پشتی ڤەگەرا ژ ئاورووپایێ حەتا داوییا سالا ١٩١٤ان ل ئیستەنبولێ دمینە و د ئادارا ١٩١٥ان دە بەرێ خوە ددە حەلەبێ و ژ حەلەبێ ڤە ژی دچە بەیرووتێ. قاسێ مەهەک ل بەیرووتێ دمینا و ژ نوو ڤە ڤەدگەرە حەلەبێ. ئەو قاسێ سالەکێ ل حەلەبێ دمینە و د ڤێ دەمێ دە خەریتەیەک باژارێ حەلەبێ چێ دکە. ژ سالەکێ شوون ڤە د ٢یێ گولان ١٣٣٢ان (١٥ گولانا ١٩١٦ان) دە ڤەدگەرە مووسلێ. ئەمین فەیزی دبێژە، دەما کو ئەز ل مووسلێ بووم، ژ بەر رەوشا شەر، تونەیی و بهابوونا ئەرزاقێ دەست پێکر، ژ بەر تونەبوون و برچیبوونێ، ژ لەشکەر و خەلکێ فەقیر و ب تایبەتی ژی کوردێن مهاجر، گەلەک مرۆڤ مرن... تونەبوون و بهابوونا ئەرزاقێ گەهیشتە قۆناغەک وەها کو ئەز ب خوە گەلەک رۆژان برچی مابووم.[27]

پشتی کو بەغداد دکەڤە بن حوکما بریتانیایێ، ئەمین فەیزی بەگ د گولانا ١٩١٨ان دە مووسلێ ل جی دهێلە و بەرێ خوە ددە حەلەبێ. سێ چار مەهان ل حەلەبێ دمینە و پاشێ ژ وێ دەرێڤە ژی بەرێ خوە ددە ئیستەنبولێ و د ٢٣یێ سەرماوەزێ دە دگیژە باژارێ قۆنیایێ و وێ زڤستانێ ل قۆنیایێ دەرباس دکە و بهارێ دچە ئیستەنبولێ. ل وێ دەرێ د تاخا مەحموودپاشا دە، ل خانا بالتاجی ئۆدەیەک کرێ دکە و ل ئۆدەیەکێ وێ خانێ ژییانا خوە بەردەوام دکە.

مخابن وەکی گەلەک جیبێن دن، ل ڤێ دەرێ ژی دز رەحەتییێ نادن وی. دبێژە: «رۆژەکێ ئەز هاتم خانێ و من مێزە کر کو دەرییێ ئۆدەیا من ڤەکرییە، هەر دەر تەڤلی هەڤ کرنە، د داوییێ دە ٥-٦ زێرێن منێن عوسمانی و دابانچەیا منا رەڤۆلڤر هاتییە دزین. باوەرییا من ئەو بوو کو دز ژ ناڤا خانێ بوو و ئاگادارییا مەسوولێ خانێ ژ ڤێ بوویەرێ هەبوو. ژ بەرێ ڤە د هەر جیبەکێ دە دزینا مال و کەلوپەلێ من، ل گۆر تەقدیرا خوەدێ بوو. فەقەت د راستییێ دە سەبەبێ وێ، بێکەسبوونا من بوو. نە کو هەر جارێ قوسوورا من هەبوو و ئەز بێ تەڤدیر بووم. ل نک من ئەولادەک و مەرڤەکی من تونەبوون کو وەرن هەوارا من.»[28]

[27] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص٨٨.

[28] امین فیضی، ژێدەرا بەری، ر٩٢.

٦. ئەمین فەیزی بەگ و جەمعییەتا تەعالییا کوردستانێ (جتک)

ئیمپەرەتۆرییا عوسمانی، د داوییا شەرێ یەکەمێ جیهانێدە ب ئیمزەکرنا پەیمانا مۆندرۆسێ (١٩١٨/١٠/٣٠) بەلاڤ بوو، ئیستەنبولا پایتەختێ ئیمپەرەتۆرییێ ژی هاتە داگرتن ژ ئالییێ هێزێن هەڤپەیمان ڤە و ژ بۆ سازکرنا نیزاما نوویا جیهانێ پێڤاژۆیەکە نوو دەستپێکر. د ڤێ پێڤاژۆیێ دە، کورد ژ نوو ڤە دەست ب رێخستنێ دکن؛ ژ ئالییەکی ڤە ئەو رێخستنێن وانێن کو بەرییا شەرێ جیهانێ هاتبوون دامەزراندن، ژ نوو ڤە ئاکتیڤ دکن و ژ ئالی دن ڤە ژی رێخستنێن نوو دادمەزرینن و ب وان ڤە گرێدایی رۆژنامە و گۆڤارێن نوو دەست ب وەشانێ دکن. جەمعییەتا تەعالییا کوردستانێ (جتک) یەک ژ وان رێخستنایە کو د ڤێ پێڤاژۆیێدە ب سەرۆکاتییا سەید عبدولقادرێ کورێ شێخ عوبەیدوڵاهێ نەهری هاتییە دامەزراندن. د ماددەیا یەکەمین ئا نیزامنامەیێ دە ئارمانجا جەمعیەتێ وەها هاتییە نڤیساندن: «ژ بۆ تەئمینکرن، پاراستن و پێشخستنا بەرژەوەندییێن گشتیێن کوردان، رێخستنەک ب ناڤێ جەمعییەتا تەعالییا کوردستانێ»،[29] هاتییە دامەزراندن. د گەلەک هەڤدیتن، داخویانی و وەشانێن ب گرێدایی (جتک)ێ دە، داخوازا تەتبیقکرنا "پرەنسیبێن ویلسۆن" هاتنە کرن ژ بۆ ملەتێ کورد. ل سەر رۆژا دامەزراندنا جتکێ، تاریخێن جودا تێنە دیارکرن. تونایا، ل گۆر نڤیسەکە وەزارەتا ناڤخوەیی، دبێژە ئەڤ کۆمەل د رۆژا ١٧یێ کانوونا ئەوەلا ١٣٣٤ان (کو تەقابولێ ٣٠یێ کانوونا ١٩١٨ دکە)[30] دە هاتییە دامەزراندن. د رێزنامەیا ناڤخوەییا کۆمەلێدە ژی تاریخا ٦یێ تەشرینا سانییا ١٣٣٤ان هاتییە نڤیساندن [کو ئەڤ ژی تەقابولێ ١٩یێ کانوونا ١٩١٨ان دکە]. دامەزرێنەر و رێڤەبرێن جتکێ، ئەڤ شەخسیەتێن ناڤدارێن کورد بوون: «سەرۆک: سەیید عەبدولقادر ئەفەندی (کورێ شێخ عوبەیدوڵا ئەفەندییە)، کاتبێ گشتی: حوسێن شوکری بابان بەگ، دکتور شوکری مەحمەد سەکبان بەگ، موحیدین نەعیمبەگ،

[29] Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler [Li Turkiyeyê Partiyên Sîyasî], Cild: 2, İletişim Yayınları, 4. Baskı, 2010, Îstenbul, r. 215.

[30] Tarık Zafer Tunaya, J. b., r.198.

بابانزادە حیکمەتبەگ، عەزیزبەگ.))[٣١]

نڤیسکار د ژێرەنۆتا هەمان بەرهەما خوە دە ژی دبێژە: ((ڕێڤەبرێن کۆمەلەیێ تەنێ نە ئەڤ کەس بوون. ڤان ناڤان، ١ێ تەمووزا ١٩٧٦ان، د هەڤپەیڤینا من و شوکری بابان‌دە هاتنە دەستنیشانکرن. مە نکاری لیستەیەکە تەمامی چێ بکن. دڤێ ناڤێ کەسێن ل ژێرێ ژی وەک دامەزرێنەر، ڕێڤەبر و ئەندامێن چالاک ل سەر لیستەیێ بێنە زێدەکرن: کاموران عالی بەدرخان، نەجمەدین حوسەین، ڕەشید ئاغا (سەرۆکێ کارکەرێن کورد)، قازیزادە م. شەوقی، ئاراوسیزادە مەحمەد شەفیق (سەرنڤیسکارێ گۆڤارا کوردستان)، مەحمەد میهری (مەسوولمودرێ کۆڤارا کوردستان)، حەمزە (مەسوولمودرێ گۆڤارا ژین)، ئەمین فەیزی، م. سەلیمبەگێ وانی، عبدولواحید بەرزنجیزادە، دکتۆر حەمید شاکر، لاو ڕەشید، دکتور. ف. بەرخۆ، عەبدوڕەحیم ڕەحمییێ هەکاری، یامولکیزادە عەزیز، هیزانیزادە کەمال فەوزی.))[٣٢]

هەروەکی کو د لیستەیا ژۆرێ‌دە ژی هاتییە دیارکرن، ئەمین فەیزی ژی ئەندامێ (جتک)ێ بوو. ئەو، د پرتووکا خوەیا "اثر حیات فیضی"دە، ل سەر تێکلیای خوە و (جتک)ێ وەها دبێژە: ب سەرۆکاتییا ئەشرافێ کوردستانێ و ئەعیانێ کیرام حەزرەتی سەید عەبدولقادر ئەفەندی، ل دەرسەعادەتێ [ئیستەنبولێ] جەمعییەتا تەعالییا کوردستانێ هاتبوو دامەزراندن، ئەز ژ بۆ ئازاییا جەمعییەتێ ب پرانییا دەنگان هاتم هلبژارتن و دو سالن کو ئەز ئەندامێ جەمعییەتێمە.[٣٣] ئەمین فەیزی، نە تەنێ ئەندامەکی سادەیێ جەمعیەتێ بوو، هەروەها ئەو ب زانین و قەلەما خوەیا خورت و بەرهەمدار، نڤیسکارەکی گرینگێ وەشانێن ب گرێدایی (جتک)ێ بوو. د ناڤ هەژمارێن کۆڤارا ژین و کوردستانێ‌دە، ل سەر دیرۆکا کوردستانێ و ب تایبەتی ژی ل سەر میرنشینییا بابان مەقالەیێن وێن بالکێش هاتنە بەلاڤکرن.

٧. دەمێن داوییێن ژیانا وی

محەمەدئەمین فەیزی بەگ، ((د هەر مژارێ دە فەوقەلعادە فەدەکار بوو. ژیانا وی پر باسید و سادە بوو. قەزەنجا وی مەعاشێ وی بوو و ئەو ژی ب سەر فەقیر و موحتاجان پارڤە دکر.))[٣٤] لێبەلێ سالێن داوییێن ژیانا وی؛ د ناڤ فەقیری، تونەبوون، بێکەسی و نەخوەشییێدە دەرباس بوویە.

نڤیسکار ڕەوشا ژیانا خوەیا وان ڕۆژ و سالان ب ڤێ ئاوایێ دهێنە زمان: ((ژ بەر کەتنا نرخێ پارەیێن عوسمانی ب نێزکایێ ژ ٨٨٪ ڕۆژ ب ڕۆژ بهابوونا تشتان و نەخوەشییا من، بەردەوامکرنا ژیانا ڕۆژانە گەلەک زەحمەت کر. ژ بەر ڤێ یەکێ، گەلەک جاران ژ بۆ کو نەمرم، ئەز مەجبوور دمام کو ب دەستێ خوە شۆرباوێ چێ کم و تەنێ ب خوارنا وێ ژیانا خوە بەردەوام بکم.

نەخوەشییا من گاڤ ب گاڤ ژ ژیانا من کێم دکر و ژ بۆ دەرمانکرنا نەخوەشییێ، پێدڤییا دیتنا حەقێ دختۆر و مەسرەفێن تەداوییێ هەبوو. گەلەک ڕۆژان ئەز حەیری دمام کو ب چ ئاوایی ڤێ چارەسەر بکم. دەما کو ئەز ل ئوسکیدارێ د ئۆدەیێ خانەکی دە ل بەندەیێ بوویەرێن داهاتوویێ بووم، ڕەوشا من ئەڤ بوو. دڤییا ئەز د ناڤ هەبوونێ دە بووما، لێبەلێ دەما مالنشینییا من ب ڤێ ئاوایێ دەرباس دبوو. ئەگەر من تەرزێ ئیدارەیەک سڤک و باسید ترجیع بکرا، نەممکون بوو ئەز د نڤسین و چاپکرنا پرتووکان دە و د سەیر و سەیەحاتێ دە موەفەق ببووما... هەر کەسی ئەو پەرەیێ کو ژ بۆ مەسرەفێن مالێ و کرینا ملک و ئاقارێ سەرف دکر، من ژ بۆ کتێبان، سیلەح و هەسپان سەرف دکر.))[٣٥]

نڤیسکار عوسمان ئایدن دبێژە: ((ئەمین فەیزی بەگ، خوەدی قەرەکتەرەکی پێباوەرە، هەر دائیم کوردیتییا خوە دایە پێش، لەشکەرەکی باش، سیاسەتڤانەکی زانا، ئەدەبییاتحەز و پاراستڤانێ خوەزا و وەرزشێ بوو... د ناڤ جڤاتا کورددە، ئەو یەکەمین کەسە کو ل سەر خوەزا، وەرزش، پرسگرێکێن دۆرهێلێ، زانست و کوولتورێ پرتووک نڤسینە.))[٣٦]

دەما ئەم بالا خوە بدن ژییانا ئەمین فەیزییێ لەشکەر، مەهەندیس، شار، دیرۆکزان، فەلسەفەڤان، بیرکار و پاراستڤانێ زانستێ، وەها دیار دبە کو د ڤێ مودەتا ژیانا

---

[31] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [Li Turkiyeyê Partiyên Sîyasî], Cild: 2, İletişim Yayınları, 4. Baskı, 2010, Îstenbul, r. 198.

[32] Tarık Zafer Tunaya, J. b., r. 198.

[٣٣] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص٩٧.

[34] Osman Aydın, *Bilim ve Sanat Dünyasının Ünlü Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul, 2018, r.121.

[٣٥] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص٩٧.

[36] Osman Aydın, *Bilim ve Sanat Dünyasının Ünlü Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul, 2018, r. 121.

خوە دە گەلەک وەسفێن گرینگ و گران هلدانە سەر ملێ خوە. وەها خویا دبە کو دبن ڤێ بارێ گراندە، گەلەک ئێش و عەزاب کشاندییە و ژ تو کەسی ڕە ژی ئاشکەرە نەکرییە. نڤیسکار د بارەیێ ڕەوش و حالێ خوە یێ وێ دەمێ دە دبێژە: ئەو تشتێن کو هناڤ و غەزەبا من دهەلاند، ئاگادارییا کەسی لێ تونەبوو، تەنێ خوەدێ دزانە.

تو کەس نزانە داخوازێن ناڤ دلێ کەسی،

تەنێ خوەدێ دزانە ئەحوالێ قول ب تەمامی.[37]

ئەو د هەڵبەستا خوە یا ب ناڤێ "حال یأس و کدر [حالێ کەدەر و بەختەوارنەبوونێ]" دە نەخوەشییا خوە، نەتوانییا خوە، تەنێبوون و بێکەسییا خوە و هەر وەها موسیبەتێن کو ب سەر وی ڤە هاتنە، ب ڤان هەڤۆکان ڕێز دکە و دهێنە زمان.

"هالێ کەدەر و بەختەوارنەبوونێ

ژ ڕۆژا کو بوومە ئەسیرێ خەستەخانەیان، دنالم

ئەو قاس عاجزم، کو ژ خانییێ خوە بێزارم

بوو دو سال کو شەڤ و ڕۆژ ب گرین و ناڵینم

هناڤا من برینە و ژ گرینێ خوین دبارە ژ چاڤێن من

ژ هێز و تاقەتێ کەتم و خانەیێ سەبرا من خەراب بوو

مەقام و مەسکەنێ من بوون دۆژەها زەحمەت و عەزابێ

ب حەقارەتێ، جەفا و جەڤرێ بووم زار و زەبوون

ب نەحەقییێ بووم دوچارێ کەلەپچە و زنجیران

ئەڤ چ دلشکەسنە کو ژ تەبیعەتا بەشەر دبینم

چما د گۆتنێن تو کەسی دە نینن ئەسەرێن جددی

من بەرێ خوە دا کیژان ئالییێ، ڕاستێ دەردو بەلایان هاتم

من جەفا دیت ل ئەو دەرێن کو دۆست زان دکر

د بهارا حەیرەت و بێ هێڤیتییێ دە دوجارێ بۆهتانێ بووم

د دۆژەها عاجز و زیللەتێ دە گریفتارێ جەزایێ بووم

موسبەت ژ ڕۆژێن ئەوەل ڤە بوونە قسمەتێ من

د وێ ڕێدا تێکچوون مەزنترە ژ هەر خەنیمەتێ من

دڤێ حەتا ڕۆژا مەحشەرێ د ڕێیا ڕاستی و پاکییێدا سەبات بکن

دێ موکەفاتا من ژ ئالییێ جەنابێ خوەدا ڤە بێتە تەقدیرکرن

گەرچی جاهلم، نینە کەمال و عیلم و عیرفانا من

ب هەزار جاران حەمد و شوکور بە کو ئەهلێ ئیمانێ خالسم

ژ شەفەعاتێ ڤە ئومیدا من هەر محەمەد مستەفایە

فەقەت عەفوو و عینایەت، ژ جەنابێ کبرییایە

پێدڤییا هەری پێشی، تەنێ ژ ڕەحمەتا یەزدانە

لاڤاییکرنا ژ خوەدا، دەرمانەکی شیفا بەخشکرنێیە

چیە گونەهـ و جرمێ من، حیکمەتا د وێدا چیە، یا ڕەب؟

کو کی بخوازە ڕادبە من تەکدیر دکە، یا ڕەب!

هەر چ قاسی گونەهێ من پڕ بە ژی، بێ شک نە قاسی عەفوویا تەیە

جییێ کو بەخشاندنا تە هەبە، هیچ خەمگینی و کەدەر نابە

یێن کو خەتایێ بدن کرن هەبن، ژ بۆ سەوابێ ڕێبەری بکە

گەر تە ژ بۆ عەزابێ ئەمر نەدابە، ڤێ دەرد و قەهرێ کێم بکە

ژ ڤێ زێدەتر من نەکە هەدەفێ زولم و تەحکیرێ

نەمایە تەحەموولا من ژ ئازاردان و نەحەقییێ ڕە"[38]

ئەمین فەیزی بەگ د داوییا بیرانینێ خوەدا بەحسا لاوازبوون، ئێخسیربوون و حەقیربوونا خوە دکە، لاڤایی ژ خوەدێ دکە و دبێژە:

"نیاز و تضرع (داخواز و لاڤایی ژ خوەدێ)

---

[37] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص۹۷.

[38] سلیمانیەلی امین فیضی، علاوهٔ شعاعات، ص۳۸، ۳۹، ٤٠.

حال یأس و کدر

اسیر خستەخانە اولدوم کوندنبری زارم

او رتبەعاجزم کە کندی جانمدندە بیزارم

اکی ییلدر علیلم روز و شب گریان و نالانم

درونم داغدار اولدی چشم گریانم

کسلدی تاب و طاقهت خانهٔ صبرم خراب اولدی

مقام و مسکنم بر دوزخ رنج و عزاب اولدی

حەقارتلە جفا و جور ایلە زار و زبون اولدم

مظلملە دوچار قید و زنجیر جنون اولدم

نەدر طبع بشردە گوردیکم میل دل زاری؟

نیچن هیچ کیمسەنن قولندە یوق جدیت آثاری

نە سمتە أیلدمسە بر نظر درد و بلا گوردوم

محل دوست ظن ایتدیکم یردن جفا گوردوم

خزان یأس و حیرتە دچار افترا الدم

جحیم عاجز و ذلترە گرفتار جزا اولدم

بکە روز ازلدە قیمت اولشدر مصیبتلر

أنکچون بیتری عمرم بیتحیور حالابو مختلر

قبول اتمز کوگل أزادەلک باب عنایتدن

فکرێ من پەریشان و حالێ من پەریشان
ئەی ڕەبێ زیشان تو مەرحەمەت بکە
یێن مەزن و پچووک ژی ژ ئاخێ و د ناڤ کەدەرێدانە
ئیتەعەتکار و عاسی تەڤ کەدەر دکشینن
هستوخوار بم، ئان ژی عاسێ بم،
تو مەرحەمەتێ ل من بکە، مەرحەمەتێ ل من بکە
ئەی فەیزی ئەقدەس، ئەی نوورێ مەزترا!
ئەی خالقێ تەڤان، ئەی ڕەبێ عالەم!
زمانێ من ژ حەدێ خوە دەرباس کر
ب دەرد و کەدەرێ دەرباس بوو دەما من
وردێ زمانێ من تو مەرحەمەتێ ل من بکی
لوتف و هیمەتا تە ئەوێ چ وەخت بە
گونەهێ من پرە، یێ کو من بپارێزە نینە
تو مەرحەمەتێ ل من بکە، ئەی پادیشاهێ من!
تشتێ کو مەخلووق دکن بەهانەنە
خەتا و سەواب ئەفسانەنە
ل مقابلێ عەفوویێ دە ئەڤا چ نە؟
ل خەتا و سەوابێ مێزە نەکە
ب ئاگرێ غەزەبێ ڤێ قولی نەشەوتینە

ئەز لاوازم، ئەسیرم، خوارم و حەقیرم
حالێ منێ لاواز ژ خەلکێ نەدییارە
دەرد و ڕەوشا من ژ تە ڕە عەیانە
ب لوتف و کەرەما خوە ببە دەستگرێ من
مەقام و مەسکەن، ملک عەدەم بوون
ملکێ قەدیم نەوێ ئادەم بوو
مەقەرەک خوەش و عالەمەک خوەش بوو
پشتی کو تە من ئانی ڤێ دنیایێ
تو مەرحەمەت بکە ل ڤی حالێ منێ پەریشان
ڕوحێ کو خەم دییە کو بکە فەریاد
قەلبەک بریندار کو بکە نالین
ئەو ئاخا کو جیگەرسۆتە کو بگیژە عەرش،
کی دکارە ڤانا بپارێزە
ژ غەینی تە ئەوێ کی ببە مەدەدکار،
ئەی خودایێ کو حەق د دەستێ تەدەیە و حەکیمێ موتلاق تویی،
تو مەرحەمەت بکە، تو مەرحەمەت بکە[٣٩]

ئەمین فەیزی، ژ زارۆکیێ بگرە حەتا کۆچا داوی، سەرووڤەنا وییا ژیانێ قەت خوەش دەرباس نەبوویە، چاوا کو ئەو ڕەوشا کوردستانێ ب "بەدبەختی"یێ ب

---

[٣٩] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص٩٩-١٠٠-١٠١.

نیاز و تضرع

فکرم پریشان، حالم پریشان
ای رب ذیشان سن مرحمت قیل
اعلا و دانا خاک در کدر؟
مطیع و عاصی هپ چاکر کدر
مطیع و ایسەمدە،عاصی ایسەمدە
سن مرحمت قیل، سن مرحمت قیل
ای فیض اقدس، ای نور اعظم
ای خالق کل، ای رب عالم
حددن تجاوز اتی زبانم
درد و کدر لە گچدی زمانم
"ارحم بنا" ورد زبانم
لطف و عممک نە وقت مراحمک هپ کیمک ایچین در
چوقدر گناهم، یوقدر پناهم
سن مرحمت قیل ای پادشاهم
کردار مخلوق بهانلردر
خطا و صواب افسانلردر
عفوک یاننده بونلر نەلردر؟
خطایە باقمە، ثوابە باقمە
نار غضبلە بو عبدی یاقمە
زارم اسیرم، خوارم، حقیرم
حال زبونم حلقە نهاندر
درد درونم سنجە عیاندر
لطف و کرملە اول دستگیرم
مقام و مسکن ملک عدمدی
ملک قدیم نوع آدمدی
بر گوزل مقر بر خوش عالمدی
کیتردککچین بو محتزادە
سن مرحمت قیل بو حال زادە
غمدیدە بر روح فریاد ایدرسە
بر قلب مجروح نالان اولورسە
آه جکرسوز عرشە چیقارسە
بونلر اچین کیم نگهدار اولسون
سندن باشقە کیم مددکار اولسون
خدای بر حق حکیم مطلق
سن مرحمت قیل، سن مرحمت قیل

ناڤ دکه و دبێژه "کوردستانا بەدبەخت"،[٤٠] هەروەها وی ب خوە ژی ژیانەکە بەدبەخت/ بەختڕەش دەرباس کرییە. دبێژە: «شێست سالێن ژیانا من تەڤ ب ئێش و کەدەرێ دەرباس بوون. ئەز دکارم کورتەیا سەرگوزەشتا ڤان شێست سالێن ژیانا خوە ب ڤان هەڤۆکان بینم زمان: دەرد و نەخوەشی و بێ قیمەتبوون، خەریبی و خەمگینی، فەقیری و زاروورەت، مەخدوورییەت و تێکچوون. قەدەرا ڕەش ڤان هەموو بوویەران ئانی سەرێ من. وەها تێ زانکرن کو ژ بۆ دیتنا ڤان مووسیبەتان ئەز ئانیمە ڤێ دنیایێ.

سینه سوزان دلفروزان، کووچه کوچه دربدر

کس مبادا همچو من آواره از یار و دیار

کورمانجییا وێ:

سینەسۆژ و دلفرەوان، کوچە ب کووچە دەربەدەر

تو کەس وەکی من ئاوارە نەبە د یار و دیار.»

ئەمین فەیزی، د ڕۆژا ٦یێ گولانا ١٩٢٩ان دە ل داروولاجەزەیا ئیستەنبولێ، د ٦٧ سالییا خوە دە کۆچا داوی کرییە و گۆرنێ وی ل نێزیکێ تەکیەیا ل ژێرێ ئۆقمەیدانییا قاسم پاشایە.

٨. پرتووک و نڤیسێن ئەمین فەیزی

دەما ئەم بالا خوە بدن کەوارا نڤیسێن ئەمین فەیزی، وەها خویا دبە کو وی دگەل کارێ خوەیێ لەشکەری، ل سەر مژارێن/ بابەتێن جودا جودا لێکۆلین و لێگەرینێن بالکێش کرنە؛ د وارێ زانست، ئەدەبییات و فەلسەفەیێ دە گەلەک پرتووک و مەقالەیێن جور ب جور نڤیسینە. «ئەو د ماتەماتیکێ دە خوەدییێ زانینەکێ بەرفرەه بوو، د ڤێ بابەتێدە پرتووکا وییا ب ناڤێ "تفرقه رياضيه" و "اجمال نتايج" دەلیلێن هەری گرینگن. دگەل ڤان هەردو پرتووکان، پرتووکا وییا ب ناڤێ "هوای نسيمى" ژی بەرهەمەکە پڕ گرینگە. پرتووکێن وییێن ب ناڤێ "شعاعات" و "ئەنجومەنێ ئەدیبانی کورد"ژی مەزناییا وییا د وارێ ئەدەبییاتێ دە نیشان ددن.»[٤١] خەباتێن وییێن زانستی ل وەلاتێن ئاورووپایێ ژی دەنگدانە. «ئەمین فەیزی بەگ، ژ بەر خەباتێن خوەیێن زانستی، ژ بۆ ئەندامەتییا کۆمسیۆنا زانستا پاریسێ ژی هاتبوو قەبوولکرن. ڤێ کۆمسیۆنێ، ژ بەر خەباتێن وی یێن عیلمی، ئەو ب مادەلیەیەک خەلات کربوون.»[٤٢] د بەرهەمێن ئەمین فەیزیدە، ناڤێ وی یێ نڤیسکاری جودا جودا هاتنە نڤیساندن؛ جارنا وەکی "سولەیمانیەلی ئەمین فەیزی"، جارنا "مەحمەدئەمین فەیزی"، جارنا "سولەیمانیەلی مەحمەدئەمین" دەرباس دبە. دڤێ ل ڤێ دەرێ ئەم بالا خوەندەڤان و لێکۆلینەران بکشینن سەر خالەکە گرینگ کو د هنەک چاڤکانییێن ترکیدە بوویە سەبەبێ خەلەتییێ. ناڤێ "سولەیمانیەلی محەمەدئەمین" فەیزی و محەمەدئەمین زەکی بەگ تێتە تەڤلی هەڤکرن .دەما ناڤێ ئەڤ هەردو هێژایان وەک "سولەیمانیەلی محەمەدئەمین" تێ نڤیساندن، د هنەک مژاراندە دبە سەبەبێ تەڤل هەڤی و خەلەتییێ. ژ خەینی پرتووکەکا وییا کو د "اثر حيات فيضى"دە ب ناڤێ "شئون كردستان"٤٣ دەرباس دبە، یێن مایی هەموو ل بەردەستێ مە هەنە.

ب تەڤی پرتووکێن ل ژۆرێ، ب ناڤێ "حيوانات مائيه"٤٤ پرتووکەک دن ژی نڤسییە. د پرتووکا ناڤبۆریدە، د ڕێزەیا داویدە دبێژە: «هنەک ئەسەرێن وی یێن دن ژی هەنە کو هین نەهاتنە چاپکرن.»[٤٥] ژ ئاگادارییێ نڤیسکار ب خوە دیار دبە کو پرتووکەکا وییا ب ناڤێ "شئون كردستان" ژی هەیە، لێبەلێ نەدیارە کو ئەڤ پرتووکا ناڤبۆری چاپ بوویە یان نا. ل گۆری ئاگادارییا نڤیسکار، ئەڤ پرتووک؛ «ب گشتی ل سەر ڕەوش و دیرۆکا کوردستانێیە و ب خوسووسەن ژی ل سەر ڕەوش و بوویەرێن دیرۆکا کوردێن بابان و حکوومەتا بابانە.»[٤٦] هەتا ڤێ گاڤێ نەهاتییە دیتن، ژ خەینی ڤان پرتووکان، د ڕۆژنامە و گۆڤارێن وەکی کوردستان، ژین، تەرجومانی حەقیقەت، سبيل الرشاد نڤیسا ب ناڤێ "عرصهٔ عرفات" و... دە مەقەلەیێن وی

[٤٠] امين فيضى، بدبخت كردستان، عدد، ٩، ١٠، ١١، ١١ حزيران ١٣٣٥/ ١١ حزيران ٩١٩.

[41] Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul, 2012, r. 319.

[42] Mehmed Emin Zeki Bey, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri (Meşahirê Kurd û Kurdistan)*, Özge Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara, 2005, r. 115.

[٤٣] امين فيضى، اثر حيات فيضى، ص٩٥.

[٤٤] امين فيضى، ژێدەرا بەری، استنبول، ١٣٤٠، ر٩٤.

[٤٥] سليمانيەلى امين فيضى، علاوهٔ شعاعات (هەڵبەست)، ص١٩٢٥.

[٤٦] امين فيضى، اثر حيات فيضى، ص٩٥.

هاتنە بەلاڤکرن. د رۆژنامەیا تەرجومانی حەقیقەت[٤٧]دە، هەڵبەستەکێ وی و دبن سەرنڤیسا "ورقە"یێدە بەحسا شێلاندنەکێ ئالییێ باژارێ سلێمانییێ دکە.

٨. ١. خەبات و نڤیسێن ل سەر دیرۆکا کوردستانێ

ل سەر دیرۆکا کوردستانێ بەرهەمەکە وییا ب رێکوپێک ل بەردەستێ مە نینە. لێبەلێ دەما د ڤێ دەربارێدە ئەم بالا خوە بدنە داخویانی، نڤیس و مەقەلەیێن وی، دیار دبە کو ئەو ب گشتی ل سەر دیرۆکا کوردستانێ و ب تایبەتی ژی ل سەر دیرۆکا میرنشینییا بابان خوەدی ئاگاداری و زانینەکە بەرفرهە. پرتووکا وییا چاپنەبوویییا ب ناڤێ "شئون کردستان" و مەقەلەیێن وییێن د گۆڤارا ژینێ دە، دەستپێک و پارچەیێن ژ ڤێ خەباتێ تێنە حەساب. ئەو پر گرینگی و قیمەتێ ددە حوکومدارییا میرنشینییا بابان و رێڤەبرێن وێ، ئەدیب و رۆشنبیرێن وێ. هەروەها د نڤیسێن خوە دە پەسنێ قەبلییەتا لەشکەری و تەکنیکی یا بابانییان ددە. شیرا وی یا ب سەرنڤیسا "ئولو جەناب (جەنابێ گەورە)" کو ب زمانێ عسمانی هاتییە نڤسین، تێدە بەحسا خاسلەت و فەرەسەتا حەمدی پاشایێ بابان هاتییە کرن کو ئەو نشتمانپەروەرەکی گەورە بوو.

عولوو جەناب (جەنابێ گەورە)

هەر چ کەسێ تە هەبە ب عەقل و ئەدەب و ئیزعان
ناف و دەنگێ وییێ بلند ب حورمەتێ تێ یادکرن
شیانا هونەرێ و قەلەما کو مەدحێ وی بدە، نینە
مەگەر لوتف و کەرەما رەبانی نەگهیژە ئیمدادێ
ژ کەرەم خوە رە ئیزاع بکن کییە ئەوێ هون پەسنێ
وی ددن
تا کو خاک-رەهنە دەینن پیشانی
حاکمێ مولکی کەرەم، حەزرەتێ حەمدی پاشا
چاڤێ فەلەکێ نەدییە کەسێ دویەمینێ وەک وی
گەلۆ چ قاسە لوتف و قەنجییا وی؟
گەلۆ مەرحەمەت و قەنجییێ ل قەرواشێن خوە دکە؟
مەردێ مەیدانا هیممەتێ ئانجاخ ئەوە ل ڤێ عالەمە
وی ڤێ مەیدانێ ژ کەسی رە نەهشتییە و ناهێلە
ب کی رە مقایەسە دکی ئەم بکن بێ شک
ب ئالییێ لوتف، ئیحسان و کەرەما خوە گەورەبوونا وی
خویا دبە
حوکمێن وی هەر دائیم ب عەدالەتێ تێنە تەتبیقکرن؟
گەلۆ باوەرییا وی بەر ب خێرێ ڤە ناچت؟
ب شەریعت و قانوونێ کار کرن،
هەر مرۆڤێ کامل شادومان (خۆشحال) کرییە
خوەنیشانداندن د پەیدابوونا ئوفقا پیرۆز دە دبە
ب شەمسی ئیقبال و نەجمی شەرەفی عوسمانی
گەلۆ عاقل و ئەدب و کەمالەتا حاکیمانەیە؟
کا چ قاس ئە عەجێب مەرتەبەیا ئیرفانا وی
گەرچی نە حەدێ من ئە کو قەدرێ وی تەقدیر بکم
ل وی خوەش تێ حوکمێ عونوانێ ئەفلاتوون
هەر چ قاس خولقینا وی ب خوییێ نەرم هاتبە خەملاندن ژی
تشتێ کو دلان دترسینە فەرمانا وییە
ئەگەر خسم خزمەتا وی یا ژ بۆ دین ئینکار بکن
دۆستێن وی دێ رێیەک چاوا ببینن ژ بۆ ناسینا ڤێ خزمەتێ
کی ژ دین رە خزمەتێ بکە، خەباتا وی تەسدیق دکە
گەر کو باوەرییا وی هەبە ب پێغەمبەرێ وی
کەسێ کو نە ئەهلێ دین بە قەتعەن نینە
ئیمکانا جەلبکرنا حوسنێ نەزەرا وی
ژ بەر ڤێ یەکێ ئەم ژی مەدحێ وی ددن
ب جسم و جان خوە وەقفێ راستبوونا وی دکن.[٤٨]

---

[47] سلیمانیەلی امین فیضی، ورقە، ترجمان حقیقت، نمرو: ١٠١٠، ٣.

[48] طوپچو، میرالایلرندن امین فیضی، شعاعات، ص٣٥، ٣٦، ٣٧.

علو جناب

هرکمیک وار ایسە عقل و ادب و اذعانی
یاد ایدر حرمت ایلە اصف والاشانی
مدحنی یازمە یوق کلک هنردە طاقت
مگر امداد اید لطف و کرم ربانی
لطفآ ایظاح ایدکز کیمدر او وصف اتیدیککز؟
تاکی خاک رهنە وضع ایدلم پیشانی
داود ملک کرم حضرت حمدی پاشا
کورمەمش چشم فلک ذاتنە مثل و ثانی
نقدردر عجبا لطف و عنایاتی اونک؟
وارمیدەر قوللرینە مرحمت و احسانی؟
مرد میدان همم انجق اودر عالمدە
ورمدی، وارمیەجق کیمسەیە اول میدانی
هر کیمە نسبت ادرسەک ایدەلم بی شبهە

ژ نامەیەکێ حەمدی پاشایێ سەکرەتەرێ گشتییێ جەمعیەتا تەعالییا کوردستانێ (جتک)، وەها تێ فێمکرن کو دەما ئەو ل باشوورێ کوردستانێ بوو، تێکلییا وی و ئەندامێن جتکێ دەوام دکە. حەمدیپاشا (نازرێ بەحرییەیێ بەرێ)، د نامەیا خوەیا کو ژ ئاتنایێ رێکرییێ دە، دبێژە:

«ئاتنا، (٢٠ تەشرن، ١٩٢٣) (٢٠ ئۆکتۆبر، ١٩٢٣)

عەزیزێ من پاشا [مستەفا یامولکی]؛

ئەندامێ جەمعییەتا مە زەینەلعابیدین بەرییا دو مەهان ژ مەکەیێ هاتبوو ڤرا (ئاتینایێ) و ژ وی پێ حەسیان کو جەنابێ تە د حکومەتا باشوورێ کوردستانێ دە بوویە وەزیر. ئەز ب بهیستنا ڤێ نووچەیێ گەلەک مەمنوون بووم. جەنابێ تە تەبریک دکم و ژ بۆ سەرکەوتنا وە دوعاکارم. ئەم ڤێ گاڤێ ل ئاتینایێ دمینن و ژ بۆ یەکیتی و سەرخوەبوونا کوردستانێ خەباتا خوە بەردەوام دکن. ژ بەر ڤێ، دخوازم تێکلییا مە ب هەڤ رە هەبە و ئەم هەڤ ئاگادار بکن. ژ ئەندامێن کۆمیتەیا مە مەحمەد شوکری بەگ ل بەیروودێ یە و مەمدووح بەگ ژی ل مسرێیە. خەلیل بەگێ بەدرخانی، حەمزە بەگ و یێن دن ژی ل وێ دەرێنە. لێبەلێ ئەز ئادرەسا وان نزانم، ئەگەر جەنابێ تە کاربە ئادرەسا وان ژ بۆ من رێکە، ئەز دێ کێفخوەش ببم. ئەز ژ جەنابێ تە پر رجا دکم و ل بەندا تەمە کو کاربی ب بەرسڤەکێ ل سەر رەوشا ڤێ گاڤێیا کوردستانێ مە ئاگادار بکی، گەلەک مەمنوون دبم.

هەڤالێ تە

نازرێ بەحرییەیێ بەرێ

حەمدیپاشا

ئاتنا، پۆست رەستانتە»

مەقالەیێن وییێن د ناڤ کۆڤارا کوردستان و کۆڤارا ژینێ دە، ڤێ ئاگاداری و زانینا وی، ب زەلالی ل بەر چاڤان رادخینە. د کۆڤارا کوردستانێدە ل سەر دیرۆکا کەڤنارەیا کوردان رێزەنڤیسەکێ وی هاتییە بەلاڤکرن، کو د ناڤەرۆکا واندە ل سەر ژێدەرا پەیڤا کورد و جۆگرافیایا کوردستانێ هاتییە راوەستەندن ب تەڤی نیشاندانا خەباتێن نڤیسکارێن بیانی. ژ ڤێ رێزەنڤیسێ، ئەنجامەکێ وەها دەردکەڤە مەیدانێ کو وی خوەستییە ل سەر دیرۆکا کوردستانێ ئەسەرەک ئامادەبکە. ئەڤ ئارمانج، ژ رێزەنڤیسێن وییێن ل ژێرێ ژی خویا دبە:

کوردستانا بەدبەخت[49]

ناڤێ کورد ژ کوڤە هاتییە؟

د رووپەلێن پرتووکا حەکیمەکێ مەشهوورێ وەکی "جۆلنۆس"دە، ب دەست نیشانکرنا ئاگاداری و بوویەرێن بهووری دبێژە: "کورد مێرخاسن". ئەڤ گۆتنێن راست و ناڤدار، دەلیلێ ڤێ یەکێنە کو مێرخاسی و وێرەکی، خوسووسییەتێن ئەساسی و مەزییەتێن بژارتەیێن کوردان نیشان ددن.

دگەل ڤێ، ل گور زانینا هنەک کەسێن دن ژی ناڤێ "کورد" ژ پەیڤا "گورد"ا فارسی هاتییە و دەما ئەڤ پەیڤ وەرگەراندنە زمانێ عەرەبی، ژ بەر کو د عەرەبیدە تیپا "گ" نینە، "ک" هاتییە نڤیسین. ئەڤ نەراستە.

لێبەلێ ئەم دکارن ڤێ یەکێ ژی بێژن؛ د ناڤا قەومێن ئیرانیدە یێن کو ب مێرخاسییا خوە هاتنە ناسین، کورد ژی وەکی وان هاتنە نیشاندان و پەی دەرپەی د داوییێ دە ئەڤ کەسێن کو خوەدییێ ڤان وەسفان بوونە، ناڤێ کورد ل وان هاتییە کرن و ممکونە کو د ڤێ پێڤاژۆیێدە "ک"یا عەرەبی ژی گوهەرییە سەر "گ"یا فارسی. هنەک

لطف و احسان و کرمدە کورینور رجمانی
هپ عدالتلەمی اجرا ایدئیور احکامی
خیرە معطوف اولیورمی نظر اممانی
سرح و قانون ایلە انفاذ امور اتمکلە
شادمان ایلەدی اولور جلوە نما
شمس اقبال ایلە نجم شرف عثمانی
عقل و ادب و کمالت حکیما ئەمیدر
نە قدردر عجبا مرتبۀعرفانی
گرچە حدم یوق اونک قدریتی تقدیرە فقط
یاقیشیر اولە فالاطون حکم عنوانی
فطرتی رفع و نوازشلە حزین ایسەدە
دهشت افزانی قلوب اوطەدەدر فرمانی
دن ایچن خزمتنی خصمی ایدرسە انکار
انو تأویلە نصل یول بولەجق یارانی؟
خدمتدینە اولان سعیدنیایلر تصدیق
هر کیمک وار ایسە پیغمبرینە ایمانی
اهل دین اولماز سەبر کیمسەیە یوقدر اصلا
حسن انظرینی جلب ایلە منەنک امکانی
ایدەرز اویلەایسە بزدە اوکا عرض پنا
وقف ایدەرک صدق ایلە جسم و جانی
(شام شریف–١٣٢١ (١٩٠٣–١٩٠٤).

[49] کوردستان، ژ٩، ١١یێ حەزیرانا ١٣٣٥ان/١١یێ حەزیرانا ١٩١٩ان؛ ژ١١، استانبول، ١٩ تموز ١٣٣٥– (١٩ تەموز ١٩١٩)؛ ژ. ١٣، ٣١یێ ئۆگەستا ١٣٣٥ / ٣١یێ تەباخا ١٩١٩.

ژی دبێژن ناڤێ کورد، ژ ناڤێ زاتێ عامر بین عەمیر ئەمیرێ عەرەبان هاتییە نەقلکرن. ب گەلەک زەلالی ڤە دیارە کو ئەڤ نێرین ژی نەراستە.

ناڤێ کورد، ژ پەیڤا "ئۆردهو" هاتییە گرتن و پەیداکرن کو ئاشووران ڤی ناڤی ل وان کرییە.

ئۆردهو، خۆردوو، خۆرد.

پشتی ڤان گوهارتنان د ئەسەرێن داوی دە دەرباسێ لەهچەیێن کوردی بوویە.

دیرۆکزانێ ناڤدارێ یەونانی هەرۆدۆت، دەما کو بەحسا کوردان دکە، دبێژە "خۆرداخ". د دیرۆکا "کۆلگیدا"دە، ناڤێ وان وەکی "قۆردوو" دەرباس دبە. ل گور لێکۆلینێن مامۆستەیێ داروولفونوونا ئۆکسفۆردێ "سەیج"، پەیڤا "ئۆردهو" تێ واتەیا چیا.

دخوازی ب ڤێ ئاوایی بە یان ژی د مانا چیادە بە، د هەر حال و کاری دە شکلێ وێ یێ ئیرۆ پەیڤا "کورد"ە و ئەڤ پەیڤ بوویە ناڤێ کوردان کو پرانییا وان د هەرێمێن چیاییدە دژین. وەها دیار دبە کو د فرانسزی دە پەیڤا "هۆردە=ئۆرد"ا کو ژ بۆ قەبیلەیێن نەمەدەنی تێتە گۆتن و هەروەها پەیڤا "ئۆردو"یا ترکی هەیە کو ئەڤ هەر دو پەیڤ هەم ب ئالییێ بلێڤکرنێڤە و هەم ژی ب ئالییێ مانایێڤە دشوبهن یا ئاشوورییێ.

کورد د دیرکۆکێ دە ب ناڤێ "ماد" تێنە ناسکرن و ل "مەدیا"یێ ب جی بوونە، کو ئەڤ دەر پارچەیەکی گرینگێ کوردستانێیە. ئەڤ ناڤ، ب کوداندنا دەمێ ڕە ب پەیڤا "کورد" ڕە کەلژییە و بوویە "کوردماد". د ناڤا دەمێ دە ئەڤ پەیڤ ژی گوهەرییە و بوویە "کوردمانج"، "کورمانج". ژ بەر ڤێ یەکێیە کو ئیرۆ د پرانییا کوردستانێ دە، ل شوونا پەیڤا کورد، کورمانج تێتە بکارانین .ناڤێ «کەرمانشاهی ژی د ئەسلێ خوەدە ژ "کورمانج شاهـ"ێ تێ.»

ئەسل و فەسلێ زمانێ کوردی چییە؟

هنەک دبێژن و ئیدەعادکن کو زمانێ مەوجوودێ کوردی، شاخەکی (چقلەکێ) زمانێ فارسییە. فیلۆزۆفێ مەشهوور سەید جەمالەدین ئەفغانی، زانایەکی کو ب دووربینییا ژیریتی و فەرەزانییا خوە تێتە ناسین. زاتێ ناڤبۆری دبێژە: نە کوردی ژ فارسی پەیدابوویە و نە ژی فارسی ژ کوردی پەیدابوویە، هەر دو ژی شاخێ (چقلێ) یەک کۆکێ موشتەرەکن. ب دیتنا من، هەرحال کو ئەم شکلێ وانێ زاهیری بینن بەر چاڤان، دییار دبە کو کوردی قەدیمە و فارسی ژی نوویە. تێ زانین کو شکلێ باسیدێ زمانەکی، ب حالێ خوەیێ ئیپتیدای، دەلیلێ شاهدییا قەدیمبوونێ نیشان ددە.

د دەستپێکێ دە هیچ زمانەک نە موکەمەلە. پەی دەرپەی ئەدەبییات، شیعر و کتابێن وی چێ دبن. قاعیدەیێن وی تێنە دەست نیشانکرن و بەر ب تەکامولبوونێڤە دچە. ئەڤ زمانێ کو د ڤێ ڕەوشا هانێ دە بەیانی حالێ خوەیێ ئەسلی و نوو پاراستی بە، تێ ڤێ واتەیێ کو ئەو زمان قەدیم/کەڤنارەیە. ئەگەر ترکییا عوسمانی و ترکییا چاخاتایێ بێنە مقایەسەکرن، ڕاستییا ڤێ مەسەلەیێ دیاردبە .ئیرۆ نیسبەت و مناسەبەتا ناڤبەرا زمانێ کوردی و فارسی ژی ئەوقاسە و ژ ڤێ پێک هاتییە. یانی کوردی قەدیمە و ب حالێ خوەیێ نوو موعادلە وێیە. دەلیلێ ڤێ یەکێ ژی ئەڤە کو کوردی، ژ فارسی بێتر دشوبهە پەهلەوییا قەدیم.

د دەستپێکێ دە حالێ زمانێ کوردی، وەکی ژیانا عەشیرەتییێ، دەنگێن وی هشک و حەرفێن وی هاشین بوونە. ئەدیب و عالمێن کوردان، ژ بەر مەوقع و مناسەبەتێن دینی، پڕانی ب عیلمێن عەرەبی و ئەدەبییاتا فارسی ڕا مەشغول بوونە و قیمەت نەدانە زمانێ خوە. ئەسەرێن کو ب عەرەبی نڤیساندنە، تەڤلی ئەسەرێن عالمێن عەرەبان بوونە و ئیرۆ ژ وان تێنە حەسباندن. دگەل ڤێ یەکێ، گەلەک دیوانێن شیعران هەنە کو ب کوردی هاتنە نڤیساندن. بەرهەمێن کوردییێن ئەدەبی و گرانبهایێ شەخسییەتێن وەکی مەلە ئەحمەدێ جزیری، شێخ ئەحمەدێ خانی، ژ عولەمایا سلێمانییێ شێخ مەعرووف و شێخ حوسێن قازی و هەروەها نالی، مەولەوی و ... ئیرۆ د مەوقعەکێ بلند و ڕێزداردە جی گرتنە. زمانێ کوردی ژی، وەکی فارسی نڤیساندنا وییا ب حەرفێن عەرەبی هێسانە، دیوان و ئەسەرێن وانێن ئەدەبی هەموو ب نڤیسا شەرقێ هاتنە نڤیساندن. خەبەردانا وانا ب هەڤ ڕە ژی، ب ڕێیا نڤیساندنێیە.

ئاوروپییان، ل گۆری ئیمکانێن خوە لوغات و قاعیدەیێن کوردی دانە بەرهەڤ و هەروەها تەرجومەیێ زمانێ خوە کرنە. ب ڤێ ئاوایی کتێبەک ب زمانێ ئیتالیانی هاتییە نڤیساندن و بەرییا دوسەد (٢٠٠) سالان ل ڕۆمایێ هاتییە چاپکرن. من دو نوسخەیێن ڤێ کتێبێ، د کتێبخانەیا فرانسزی یا مووسلێ دە دیت بوون. د زمانێن شەرقی دە هین ل سەر گرامەرا ڤێ زمانی پرتووکەک نەهاتییە

نەشرکرن. لێبەلێ ئیرۆ بالا ئەربابێن زانست و موتەفەکیران ل سەر ڤێ بابەتێیە، د دەمەکێ نێزیک دە وێ پرتووکێن ب ڕێکوپێکێن ل سەر قەواعید و لوغاتێ بهێنە چێکرن و وەرگەراندن.

کیژان دەر وەلاتێ کوردستانێیە؟

دیرۆکزان و جۆگرافیازانێ کەڤنارەیێن یەونانی؛ هنەک جییێن قەومێ عەجەمێن ئیرانی و ئازەربەیجانێ ب ناڤێ مەدیا دیاردکن و ڤان دەران جودا دکن ژ جییێن دنێن ئیرانێ کو ئەڤ دەر ب ناڤێ ناڤچەیێن فارس تێنە بناڤکرن. مەدیا؛ ژ ئالییێ ڕۆژاڤاڤە دگهیشت وەلاتێ ئاشوورییان، ژ ئالییێ باکوورڤە دگهیشت بەحرا هەزارێ، ژ ئالییێ ڕۆژهەلاتڤە دگهیشت خۆرەسانێ، ژ ئالییێ باشوورڤە دگهیشت خوزیستان (دۆروبەرێ بەسرایێ) و وەلاتێ فارسان.

پۆلیبێ یەونانی دەما کو مەدیایێ تەسویردکە، دبێژە: مەدیا، ب گەورەبوون و بلندییا خوە، بالادەستێ جییێن دنێن ئاسیایێ بوو و هەروەها گەلەک خەلکێن جەسوور/ وێرەک د ناڤ دە هەبوون. وەلاتێ مەدیایێ کو تخووبێن (سینۆرێن) وێ هاتە دەست نیشانکرن ئەڤە، ڤێ گاڤێ هەرێما کو خەلکێ وی کوردە و ب ناڤێ کوردستانێ تێتە ناسین ژێ، ئەڤ دەرە. کەسەنۆفێ یەونانییێ کو ٤٠٠ سال بەرییا زایینێ، ب لەشکەرێن خوەڤە چوویە ئالییێ مەدیایێ و پشتی مەخلوبییەتێ ب ئاوایەکی پەریشانی ڤەگەرییایە و د سەفەرنامەیا خوە دە نڤسییە و دیار کرییە؛ د دەڤەرێن وەکی دیاربەکر، خارپووت و هەر دەرێ ئەو جییێن دنێن کو مە بەحسا وان کر دە، ئەم ڕاستێ خەلکەکی هاتن کو ئەو مەنسووبێ قەومێ "کۆردوخ" بوون. گەلەک ئاشکەرەیە کو کۆردوخ، کورد ب خوەنە. قەتحەن نایێ ئینکارکرن کو د ناڤبەرا بەحرا هەزارێ و پەراڤا (دەلاڤا) بەسرایێ دە، ئەردەکی بەرفرەھ هەیە، کو ب ناڤێ کوردستانێ تێتە بناڤکرن. گەرۆکێ (سەیاحێ) فرانسزییێ ب ناڤێ هەنری، بەندەر، پرتووکەک ب ناڤێ کوردستان نڤسییە و ئەو ئەسەر د ناڤ خەلکێدە مەوجوودە، هەروەها پرتووکێن وەکی وێ ژی گەلەکن.

ژ بەر کو سینۆرێن (حدوودێن) ئاشوور و مەدیا دگهیژن هەڤ و د ناڤبەرا وان دە ئەردەکی دن نینە، مەدیا، کوردستان ب خوەیە. ئەوێن کو ئیدەئا بکن بێژن مەدیا نە کوردستانە، ئەو تێ واتەیا ئینکارکرنا هەبوونا کوردستانێ. ئیرۆ ژی گوند و خەلکێن دۆروبەرێ باژارێ هەمەدانێ (ئاکباتان) هەموو کوردن و ئەڤ دەر جییێ حکومدارییا کەیقوباد بوو کو ئەو پادیشاهەکی مەدیایێ بوو. ل ویلایەتا دیاربەکر ناڤچەیەک هەیە کو هین ژی ڤێ ناڤێ قەدیمێ مەوجوود دپارێزە: میدیات. وەک ڤێ، گەلەک ناڤێن دن ژی هەنە کو ب هنەک گوهارتنێن پچووک هەبوونا خوە بەردەوام دکن. نڤیسکارێن وەکی "تت لیۆ" و "پەلن"، هەموو ژی مەدیا وەک جییێ قەومێن کورد دەست نیشان دکن کو ئیرۆ ژی ئەو ل وێ دەرێ نشتەجینە.

خولاسە ب گۆتنەکا کورت، چاوا کو مەدیا کوردستانە، هەروەها مەد ژی کوردن. دڤێ ئەم ڤانا ژی بزانن؛ دگەل کو خەلکێ وەلاتێ کوردستانێ کوردن، لێبەلێ هەموو کورد نە ل کوردستانێ بوونە. لەورا کورد تەنێ ب نفووسەکێ هندک ل وێ هەرێمێ ب جینەبوونە، ئەو ل هەرێمێن وەکی شام، حەلەب، ئاناتولیا و گەلەک دەڤەرێن ئیرانێ، خۆرەسان، ئافغانستان، بەلووجستان و ئالییێ قەفقاسیایێ ژی گەلەک عەشیرەتێن کوردان هەنە. ئەوێن کو بەلاڤ بوونە و چوونە جییێن دوور، دگەل قەومێن دن ب هەڤ رە دژین. هەتا کوردان ئەو عەرەب و ترک و قەومێن دنێن کو ب مێڤانی ل وەلاتێ خوە قەبوول کرنە، وان کرنە هەڤپارێ ئەخلاقێ خوە ژێ.

(دوماهیک هەیە)

ئەو، د مەقالەیا خوەیا ب سەرنامەیێ "کردلر هانکی عنصردندرلر" (کورد ژ کیژان عونسرینە)دە، بەحسا قەوماندنا تووفانا نووح دکە و دبێژە: «دەرگووشا سەرەکەیا ئینسانەتییێ ل کوو دەرە دبە بلا ببە، کەشتییا نووح هاتییە ل سەر چی یایێ جوودی دانشتییە و ئەو دەر ژێ کوردستانە. زارۆکێن حەزرەتێ نووح، ل کوردستانێ ب جیبوونە، ل وێ دەرە زێدە و ژ ور ڤە بەلاڤ بوونە. ل گۆری ڤێ، بەحسکرنا بابەتا ئیرانیبوون و توورانیبوونێ نەحەوجەیە، دڤێ ئەڤ بێتە قەبوولکرن و تەسدیقکرن کو کورد ئەولادێن تەور نێزیکێ جەنابێ نووحن.»[٥٠]

ل سەر دیرۆکا کوردستانێ خەباتێن وی یێن دن؛ نڤیسێن د ناڤ کۆڤارا ژینێ و پرتووکا وییا ب ناڤێ "شئون کردستان"ە. ناڤەرۆکا ڤێ پرتووکا نەخویا و مەقەلەیان، ل سەر کولتوور و دیرۆکا میرنشینییا بابانە. ل گور گۆتنا نڤیسکار پرتووکا وییا ناڤبۆری، «ب گشتی ل سەر ڕەوش و دیرۆکا کوردستانێیە و ب

[٥٠] کوردستان، عدد ١٩، ایکنجی سنە، استانبول، پازار ارتسی، ٢٩ مارت ١٣٣٦ (٢٩یێ مارتا ١٩٢٠).

خوسووسەن ژی ل سەر ڕەوش و بوویەرێن دیرۆکا کوردێن بابان و حکوومەتا بابانە.»[٥١]

ئەو د مەقەلەیێن خوەدە پەسنێ شەرڤانی و مێرخاسییا کوردێن سۆران ددە و دبێژە: «زەند و بەندێن هێزدارێن کوردێن بابانی وەک گورزێ مێرخاسیێنە، سینگێ وانێ تژە ب حیس و غیرەتا نەتەوەیی ژی، وەک سیپەرەکێ هێزا هێراندان وانە. هەموو شەرێن کو ئەو تێدە بەشداربوونە، پێدڤییا غیرەت و مێرخاسییێ چ ببە، وان پێکئانییە و د ڤێ رێدە ئەو ل پێشییا هەموو خەلکێ بوونە و هیچ قسوورەکی نەهشتنە. ئەم دکارن ببێژن کو سلێمانییە و دۆربەرێ وی، یانی ئەو جیێن د بن دەستهلاتدارییا میرەکێن بابان، ٦٠٠ سالێ کو ل هەمبەرێ ئێریشێن ژ ئالییێ ڕۆژهەلاتێڤە وەک قەلعەیەکێ زەخم ڕاوەستیانە.

د سەرکەڤتنا شەرێ چلدێرانێ دەما سلتان سەلیمێ (١)دە و هەروەها ب تایبەتی ژ بۆ تحکرن و پاشڤەگرتنا بەغدادێ د دەما سلتان مورادێ (٤)دە، ژ بۆ پاراستنا شان و شەرەفێ یێن کو هەری زێدە جانێ خوە کرنە سیپەر، کوردێن بابانن و خەلکێ سلێمانییە. ئەڤ هەموو مەزناهی و گەورەیی، ئەسەرێ قەبیلییەتا پێشکەتییا جەوهەرێ مسلمانتی و کوردیتییە.»[٥٢]

ژ ڤان هەڤۆکێن داوییێن نڤیسکار وەها خویا دبە کو وێ دەمێ هین ژی باندۆرا فکرا "ئومەتپارێزی" و "عوسمانیپارێزی"، ل سەر گەلەک ڕەوشەنبیر و نڤیسکارێن کوردە هەبوویە، پاراستنا یەکیتییا مسلمانان و پاراستنا کوردیتییێ ب هەڤ ڕە گرێدایی و وەکهەڤ دیتنە.

ئەمین فەیزی بەگ، گرینگی و پێدڤییا هەبوونا حکوومەتا میرنشینییا بابان ژ بۆ ئیمپەرەتۆرییا عوسمانی ب ڤان هەڤۆکێن بالکێش دهێنە زمان و دبێژە: «ئەگەر کو هکومەتا بابان د ڕەوش و هێزا خوە یا بەرێ دە بوونا، دێ ئیرۆ ب قاسێ حکوومەتا متەفیقا ئالمانیایێ ببوونا پشتەک و پشتگرەک... خولەسە، نێرین و تەدبیرێن دەربارێ کێرهاتنییا قەبیلییەتا شەرڤانییا ڕێبەرێن میرنشینییا بابان، ب ڕاستی ژی بالکێشن.

ئەحمەدپاشایێ بابان، چاوا کو ژ بۆ بەشێن وەکی تۆپاڤێژی، ئیستحکام، پیادە، سوارییان خەستەخانە و بارەگاهـ و دەپۆ دانە چێکرن و هەروەها پرانییا مالەزیمە و پێدڤییێن خوەیێن لەشکەری ژی ب خوە ئامادەدکر و چێ دکرن. دەما کو ڤان تابوور و ئالاییان بەش ب بەش ب هەڤ ڕە ئامەدەکارییێن پەروەردەیی دکر و ڕێوڕەسمێن/tören فەرمی ساز دکرن، خەلک بەرهەڤ دبوون و پر زێدە کێفا خوە ژ وان ڕە دانین. هەروەها ل هەمبەرێ کاروبارێ لەشکەری یێ ئەحمەد پاشا، شارێ ڕاستگۆ نالی ئەفەندی ژی ب جۆش، کۆشش و پێژنێ شاعیرانە، ل سەر کارکرنا وان لەشکەران ڕێزکێن شیرێن خوە دادرشت. ئەز ژی دخوازم گۆتنێن خوە ب پێشکێشکرنا ڤان مالک و ڕێزکێن وی یێن د دەربارێ ڕێخستنبوونا فەوقالەدە یا لەشکەرێن ئارتێشا بابان دە، ب داوی بینم.»[٥٣]

ئەو طاقمە مومتازە

ئەو طاقمە مومتازە، کەوا خاصەی شاهن
ئاشووبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن
صەف صە کە دەوەستن بە نەظەر خەطی شوعاعن
هەڵقە کە دەبەستن وەکو خەرمانەیی ماهن
نەرگسی نیگەهـ و ساق سەمەن و کورتە بەنەوشەن
مووسونبول و ڕوومەت گوڵ و هەم لالەکولاهن
گولزاری دەر و دەشتن و غلمانی بەهەشتن
ئاهووصەف و ئاتەش بەکەف و تیرنیگاهن
صەحرا بە تەجەللی دەکەنە وادیی ئەیمەن
قامەت شەجەر و مەظهەری ئەڵطفی ئیلاهن
گەهـ طاوس و گەهـ کەبکن و گەهـ بۆقەلەموونن
گەهـ ئاتەش و گەهـ شوعلە و گەهێ دوودی سیاهن
لالەن بە بەدەن، ئەطلەسی و ئەخضەر کە لەبەرکەن
نەورەستە گوڵن بەستە لەگەڵ دەستە گیاهن
تەنهایی سەمەن بەرگی بەنەوشە کە لەبەرکەن
وەک نووری دڵی مؤمین و ظوڵماتی گوناهن

[٥١] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص٩٥.
[٥٢] امین فیضی، ژین، نمرو٢٣، باباک کردلرنک ساواش، نالی دن بر پارچە، ٢٨ اغسطس ١٣٣٥ (٢٨یێ تەباخا ١٩١٩)، وەشانخانا دەنگ، ١٩٨٨، سوید، ڕ٩٨٨.
[٥٣] امین فیضی، ژین، نمرو٢٣، بابان کردلرنک ساواش، نالی دن بر پارچە، ٢٨ اغسطس ١٣٣٥ (٢٨یێ تەباخا ١٩١٩)، وەشانخانا دەنگ، ١٩٨٨، ١سوید، ڕ٩٨٩-٩٩٠.

بۆ سەیری خەرامیدەنی ئەو سەروقەدانە
صۆفی لە طەڵەب دان و هەموو سالیکی ڕاهن
بێ زوڵف و ڕوخ و ئەبرووی چون زوڵفی سیاتان
عالەم وەکوو نالی هەموو با ناڵە و ئاهن
نالی بەخودا خەیفە دەڕەنجێنی دڵی خۆت
ئەم طاقمە مەخصووصە هەموو صاحیبی جاهن.»[54]

نڤیسکار د مەقەلەیەکێ خوەیێ دن دە ژی، بەحسا پێشکەڤنا قەبیلییەتا زانستی و سەنایعیا کوردێن بابان دکە و دبێژە: «کوردێن بابان، ژ بۆ تەئمینکرنا ئیحتیاجێن خوە یێن هەرێمی، خوەدی گەلەک دەزگەهێن کێرهاتی یێن سنایعیێ بوون. بەشێ هەری پێشکەڤتی یێ سەنایعیا وان، بەشێ چەک چێکرنێ بوو. دخوازم ببێژم کو کوردێن بابان، نە تەنێ د وارێ بکارانینا چەکان‌دە، هەروەها قەبلییەت و کارینا وانا چەک چێکرنێ ژی پێشکەتبوو. د دەما حکوومەتا بابان دە، تۆپخانەیەک هاتبوو چێکرن، کو ئەم دکارن ببێژن ل گۆر دەما خوە گەلەک ب ڕێکوپێک بوو. ژ بەر کو ئیستەنبول گەلەک دوور بوو و ژ ور ڤە ئانینا چەکێن گران زەحمەت بوو، ئەو چەکێن گران ل باژارێ سلێمانی و بیزاج ژ ئالییێ هۆستەیێن خۆمالیێن هەرێمێڤە دهات چێکرن...

بەرییا ئیجادکرنا سیلەحێن ئاگربەر، تفنگ و دابانچەیێن کو وێ دەمێ ل ئاورووپایێ دهاتن بکارانین، هەری چاکێ وان ل سلێمانییێ دهاتن چێکرن. هەروەها د ڤان دەمەن داوی‌دە، چێکرنا تفنگێن ئاگرپاش ژی ب ئاوایەکی گشتی پێشکەت و بوو بەشەکی عومومییێ سەناعییێ. دگەل کو سلێمانی ناڤچەیەکی پچووک بوو، د ناڤ مانگەکێ‌دە ٢٠٠–٣٠٠ تفنگێن هەنری مارتین دهاتن چێکرن. کوردێن بابان، چاوا کو د کارێ لەشکەری دە خوەدی قەبلیەتن، هەروەها د کارێ زانست و سەنایعی دە ژی خوەدییێ وەسفێن گرینن، ب تایبەتی د ڤان دەمێن داوی‌دە، یێن کو ب زانینا خوە بەغدایێ ڕاکرنە و گەش کرنە، هەموو ژی زانیارێن خووپاکێن سلێمانییێنە. ل بەغدایێ خانەدانێن هەری مەزنێن زانستێ، ژ خەلکێ سلێمانییێنە. عیلمدار و زانیارێن وەکی زەهاو یزادە و حەیدەری زادەیان، هەموو یان ل باژارێ سلێمانی و یان ژی ل گوندێن دۆروبەرێ وی پەروەردەبوونە...٥٥ نڤیسکار د داوییا مەقالەیا خوەدە، ب نەقلکرنا شیعرەکی شێخ ڕزا، دخوازە وەسفێن ڕەوشا دەما دەستهلاتدارییا حکوومەتا میرنشینیا بابان بدە دەست نیشانکرن.

ئالی بابان

لە بیرم دێ سولەیمانی کە دارولمولکی بابان بوو
نە مەحکوومی عەجەم، نە سوخرەکێشی ئالی عوثمان بوو
لە بەر قاپیی سەرا صەفیان دەبەست شێخ و مەلا و زاهید
مەطافی کەعبە بۆ ئەربابی حاجەت گردی سەیوان بوو
لە بەر طابووری عەسکەر ڕێ نەبوو بۆ مەجلیسی پاشا
صەدای مۆزیقە وو نەققارە تا ئەیوانی کەیوان بوو
دریغ بۆ ئەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەصرە، ئەو ڕۆژە
کە مەیدانی جریدبازی لە دەشتی کان یاسکان بوو
بە ضەربی حەملەیێ بغدای تەسخیرکرد و تێی هەڵدا
سولەیمانی زەمان، ڕاستت دەوێ، باوکی سولەیمان بوو
عەرەب، ئینکاری فەضلی ئێوە ناکەن، ئەفضەلن ئەمما
صەلاحەدین کە دنیای گرت، لە زومرەی کوردی بابان بوو
قوبووری پرلەنووری ئالی بابان پڕ لە ڕەحمەت بێ
کە بارانی کەفی ئیحسانیان وەک هەوری نیسان بوو
کە عەبدوڵا پاشا لەشکەری والی سنەی شڕکرد
ڕەضائەو وەقتە عومری پێنج و شەش طفلی دەبستان بوو.
شێخ ڕزا[56]

٨. ٢. پرتووکێن ئەمین فەیزی

ئەمین فەیزی، ب تەڤی گەلەک مەقالەیێن جور ب جور، د بابەتێن جودا جودادە گەلەک پرتووک ژی نڤسینە. وی، ل گۆر ڕەوشا هەرێمی و گشتییا دنیایا دەما خوە، پڕ باش قیمەتێ قەلەمێ دزانی، هونەرا قەلاما وی ژی سەرکەڤتی بوو. ئەو د هەلبەستەکێ خوە دە هونەرا قەلەمێ ب ڤی ئاوایی دهینە زمان:

[54] امین فیضی، ژین، نمرو ٢٣، بابان کردلرنک ساواش، نالی دن بر پارچە، ٢٨ اغسطس ١٣٣٥ (٢٨یێ تەباخا ١٩١٩)، وەشانخانا دەنگ، ١٩٨٨، سوید، ڕ٩٦٩.

[55] Emîn Feyzî, *Jîn*, no.: 25, *Baban Kürdlerinin Sanayi ve Bilimdeki Yetenekleri,* 2 Teşrin-i Evvel 1335/ 2yê Çirîya Pêşîn 1919, Weşanxana Deng, 1988, Sweden, r. 1059.

[56] امین فیضی، ژین، ژ٢٥، ژێدەرا بەری، ڕ١٠٣٩.

کلکی هونەر [قەلەما هونەرێ][٥٧]

ئەی قەلەما هونەرێ، ملکێ کاملبوونێ یێ تەیە
شان و شەرەف و فەخر و پەسندان ب تەیە
تە ب ئەسەرێ خوە فەیز دان ئەدەبییاتێ
ئەی چاڤییا کەرەمێ، حەقێ موکەفاتێ یێ تەیە
شەوق ددەیی و جان و دل دبە شیرا تە
داخوازێن نەگۆتی و مەقالەیێ تەنە
تو بوویی وەکی شەرەفا شوورێ بەختەوار
ئەی قەلەما زانیار، کەرامەتیا تەیە
دگەل پیرۆزباییێ حەسکرنا خوەیا ژ دل دیار دکم
ڕاستی و دۆستانییا د دلێ من دە یێ تەیە.

د دەربارێ پرتووکێن ویدە م. ئەمین زەکی بەگ دبێژە: ((وی چەند پرتووکێن کو حەجمێ وان پچووک، لێ فایدەیێ وان مەزن، نڤیسینە. پرتووکا وییا ب ناڤێ "اجمال نتایج"، ل سەر مەسەلەیێن ڕیازات و عیلمێن سروشتییە. دگەل ڤانا پرتووکێن ب ناڤێ طبقات الهوا (هوای نەسیمی)، تفرقه ریاضیه" و "شعاعات" نڤیسینە. ژ خەینی ڤانا، ب ناڤێ "ئەنجومەنی ئەدیبابی کورد" پرتووکەکێ دن نڤیسییە، کو تێدە بەحسا ژیانا شاعر و ئەدیبێن کورد دکە.))[٥٨] ئەمین فەیزی، ب تەڤی کەدا خوەیا بێ هەمپا، ژ بۆ چاپکرنا ڤان پرتووکان گەلەک هەول دایە، فەدەکاری کرییە و تەنگاسی کشاندییە. دبێژە: ((من د سالا ١٣٠٧اندە، ئیدارەیا خوە تەنێ ب خوارنا عەسکەری کر و هەموو مەعاشێن خوە دان چاپخانەیان.))[٥٩]

نڤیسکار و لێکۆلەر کاکەی فەلاح، د مەقالەیا خوەیا ب ناڤێ "چوار نووسینی دێرین و پێناسێکی ڕابەرایەتی ئەمین فەیزی"دە ژ مامۆستە حوزنی موکریانی نەقل دکە و دبێژە: ((ئەمین فەیزی کتێبێکی بە ناوی "کوردستان"ەوە کە درێژێکی کوردستانەوە تەرجەمەیی هەندەک پییاوانی کوردە چاپی کرد، لە تەئەلیفەکانی تەنیا ئەوە دوایی "ئەنجومەنی ئەدیبان و کوردستان"ی بە کوردین، هی تری ب تورکییە.))[٦٠] هەروەها د بەردەوامییا مەقالەیا خوەدە ل سەر هەژمارا پرتووک و ناملکەیێن وی ژی وەها دبێژە: ((مامۆستا ئەمین فەیزی هەشت کتێب و نامیلکەی چاپکراوی هەیە کە ئەمانەی خوارەوەن:

١- هوای نەسیمی
٢- أجمال نتایج
٣- تفرقه ریاضیه
٤- شعاعات
٥- ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد
٦- عیلم و اراده
٧ - اثر حیات فیضی
٨- علاوۀ شعاعات))[٦١]

ئەحمەد تاقانە د مەقالەیا خوەدە دبێژە: ((ئەو بەرهەمانەی ئەمین فەیزی کە باسیان دەکات، ئەم جۆرەیە: بەرهەمە چاپکراوەکان:

هوای نەسیمی
اجمال نەتایج
شعاعات
اثر حیات فیضی
تفرقه ریاضیه

بەرهەمە چاپنەکراوەکان:

توپچو جزدانی (لەبارەی تەقاندن و ئاگرکردنەوە بە چەک و تاکتیکی جەنگییەوەیە).

حەیواناتی مائییە

٥٧ سلیمانیەلی امین فیضی، علاوۀ شعاعات، ١٣٤١، ڕ٢٦.

کلکی هنر (قەلەما هونەرێ)

ای کلکی هنر ملک کمالات سنکدر
شان و شرق و مخر و مباحات سنکدر
وردک اثرکله ادبیاته فوضات
ای کان کرم حق مکاقاتسنکدر
شق آور جان و دل اولور زادۀ طبعک
نشکفته مضامین و مقالات سنکدر
اولدک شرشرف سعادت ایله توأم
ای خامۀ علامه کرامات سنکدر
تبریک ایله تردیف ایدرم عرض خلوصی
قلبمده اولاصدق و موالات سنکدر

58 Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul, 2012, r. 319.

٥٩ امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص٩٧.

٦٠ کاکەی فەلاح، چوار نووسینی دێرین و پێناسەیەکی ڕابەرایەتی ئەمین فەیزیبەگ، گۆڤاری بەیان، ژمارە ٩٣، ١٩٨٣، بەغداد، ڕ٢٧.

٦١ کاکەی فەلاح، ژێدەرا ببەری، ١٩٨٣، ڕ٢٧.

عیلم و ئیرادە

ئەنجومەنی ئەدیبان

شئونی کوردستان.))[٦٢]

د پرتووکا وییا "علاوه‌ٔ شعاعات"دە، ناڤەرۆک و ناڤێن ئەسەرێن (پرتووکێن) وییێن چاپکری وەها هاتنە ڕێزکرن؛ ((هوای نەسیمی: د ڤێ پرتووکێ دە ل سەر حالێن حوکمی و کیمیەوییێن هەوایێ هاتیە ڕاوەستاندن. اجمال نتایج: ل سەر دەهـ موختەرعێن دەرباری فەنی هاتیە ڕاوەستاندن. تفرقه ریاضیه: د ڤێ پرتووکێ دە ل سەر هنەک دستوورێن عیلمێ جەبیرێ هاتیە ڕاوەستاندن. شعاعات: ئەڤ پرتووک، پێکهاتیە ژ هەلبەستێن نڤیسکار. ئەنجومەنی ئەدیبان: د ڤێ پرتووکێ دە بەحسا شیعرێن پانزدەه شاران تێتە کرن. علم و اراده: د دەرباری ڕەدییەیا مەزهەبا ماددییوون (ماتەریالیزم)دەیە. اثر حیات فیضی (اسف زمان ماضی): د دەرباری تەرجومەیێ حال و ژیانا خوسووسییا نڤیسکاردەیە. دگەل ڤان ئەسەران، هنەک بەرهەمێن وییێن کو نەهاتنە چاپکرن ژی هەنە.))[٦٣]

د داوییا پرتووکا وییا ئەنجومەنی ئەدیبانی کوردده، ل سەر پرتووکێن وییێن چاپکری، داخویانییەک وەها هاتیە نڤسین: تەلیفاتێن تورکییێن ئەمین فەیزی بەگ: اجمال نتایج (خولاسەیی دا لە فەن لە ڕیبازییات وە لە تەبیعییات دا)؛ هوای نسیمی (باحیسە لە ئەحوالی حەکیمیە و کیمیاوییەی هەوا)؛ تفرقه ریاضه (جەمعی زۆر قەواعیدی موهیمیە لە عیلمی جەبیردا)؛ شعاعات (مەجموعەیی (کۆمەکی) ئەشاعیرە کە لە تەرەف خۆیوە تەبع کراوە.)[٦٤]

دگەل ڤان ئاگادارییێن هەیی، وەسا خویا دبە کو هەتا ئیرۆ هەژمارا پرتووکێن وی ب ئاوایەکی ڕاست و ب تەمامی نەهاتییە تەسبیتکرن. ل گۆری لێکۆلینا من، ل سەر هەڤ ١٥ پرتووکێن وی هاتنە چاپکرن.

٧. ٢. ١. هوای نسیمی (هەوای نەسیم)

پرتووکا هەوای نەسیمی ب زمانێ عوسمانی هاتییە نڤیساندن و ل سەر هەڤ ١٢٠ رووپەلە. پرتووک ل ئیستەنبولێ د سالا ١٣٠٨اندە ل چاپخانەیا ئاختارێ دو هەزار لب هاتییە چاپکرن. ل سەر بەرگێ پێشییێ پرتووکێ وەها نڤسییە: ((مامۆستەیێ قەواعیدا عوسمانی د ڕوشدییەیا عەسکەریا بەغدادێ دە؛ یووزباشییێ تۆپاڤێژ ئەمین فەیزییێ سولەیمانی. ب ڕوخساتنامەیا هەژمارا ٢٢٧ان و ب دەستوورا بلندا وەزارەتا مەعارفێ هاتییە چاپکرن. هەموو مافێن دەربارەیێ ڤێ پرتووکێیێ نڤیسکارە. ئەو نوسخەیێن کو نەهاتبن مۆرکرن، موعامەلا سەختەبوونێ ب وان تێتەکرن.))[٦٥]

نڤیسکار د دەرهەقێ ناڤەرۆکا ڤێ پرتووکا خوەدە وەها دبێژە: ((بەحسا حال و خوسووسییەتێن تەندروستی و کیمیەوییێ هەوایێ دکە.))[٦٦]

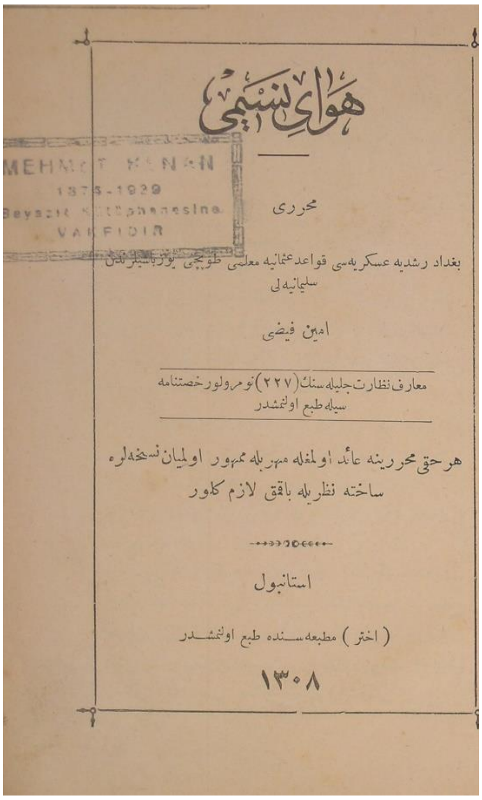
هوای نسیمی

محرری

بغداد رشدیه عسکریه‌سی قواعد عثمانیه معلمی طوپجی یوزباشیلرندن
سلیمانیه‌لی

امین فیضی

معارف نظارت جلیله‌سنك (٢٢٧) نومرولو رخصتنامه
سیله طبع اولنمشدر

هر حقی محررینه عائد اولمغله مهر ایله ممهور اولمیان نسخه‌لره
ساخته نظریله باقلق لازم کلور

استانبول

(اختر) مطبعه‌سنده طبع اولنمشدر

١٣٠٨

MEHMET KENAN
1878-1939
Beyazıt Kütüphanesine
VAKFIDIR

نڤیسکار د پێشگۆتنێ دە ل سەر مەبەستا ئامادەکرنا ڤێ پرتووکا خوە وەها دبێژە: ((کائینات (کۆزمۆس)؛ ژ حەیوان/ ئاژەل و نەباتێ زندی پێکهاتییە. زندی ب سایا هەوایێ (ئۆکسیژەنێ) ژیانا خوە بەردەوام دکن. چاوا کو ماسی نکارن ل دەرڤاریێ ئاڤێ بژین، ئینسان و حەیوانێن دن ژی نکارن بێ ئۆکسیژەن بژین.

---

[٦٢] ئەحمەد تاقانە، ئەمین فەیزی، بەیان، ژمارە ٩٣، ١٩٨٣، ڕ٣٧.
[٦٣] سلیمانیەلی امین فیضی، علاوه‌ٔ شعاعات، ڕ٢.
[٦٤] امین فیضی بەگ، ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد، چاپخانەیا تەرجومانی حەقیقەت، استانبول، ١٣٣٩، ڕ ١٤٢.
[٦٥] سولەیمانیەلی، امین فضی، هوای نسیمی، استانبول، ١٣٠٨.
[٦٦] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ڕ١٧.

دگەل ڤێ، دەما کو هەوا ژ بەر کارتێکرنێن دەرڤەیی خەراب ببە، تایبەتمەندییێن خوەیێن مفادار/کێرهاتی وەندا دکە و زندییێن ناڤا خوە ژێ ڕادەستێ پەنجێن مرنێ دکە. خوسارێ کو هەوایێ خەراب/نەچێ ددە جانێ مە، ژ خوسارێن خوارن و ڤەخوارنێ بێترە.

لەورا ئەو خوسارێن کو ژ بەر کارتێکرنا خوارن و ڤەخوارنێ پەیدا دبن، ممکونە کو ب ئیسهال و ڤەڕشاندنێ دەرباس ببن ئان ژێ ب ئاوایەکی دن بهێنە سەرەراستکرن. لێبەلێ هەوایێ خەراب؛ ژ بەر کو پەی دەرپەی و ب ئاوایەکی نەرم دەرباسێ ناڤ بەدەنا مە دبە، د ناڤا دەمێ دە مە هەلاک دکە (دکوژە) و ممکونە کو ژ تەداوییێ ڕە ژێ وەخت نەمینە.

هەر چقاس خوسارا خوارن و ڤەخوارنێ ژێ هەبە، ب تەداوییێ تێکبرنا زرارا وێ ممکونە. لێبەلێ هەوایێ نەپاقش، ژ بەر کو تەسیر ل ڕوتووبەتا بەدەنا مە دکە، ژ جارەکی ڤە دکارە ئەنجامەکی خەتەرناک دەرخینە مەیدانێ، ببە سەبەبێ تا و ئیسهالێن د دەرەجەیا مرنێ دە؛ د ناڤ چەند ڕۆژان و بەلکی ژێ چەند ساعەتان دە ببە سەبەبێ مرنا مە.... ب ڤێ خەباتێ مەبەستا من ئەڤە، ژ ئەولادێن وەتەنێ کو بخوازن د دەربارێ هەوایێ نەسیمی دە بگێژن هنەک ئاگاداری و زانینێ عاجیزانەیێ وەک من ئەڤ ڕیسالە سەرەراست و بەرهەڤ کرییە. ئەگەر د ناڤ دە کێماسییێن قەلەمێ هەبن، هێڤیدارم یێن خوەدییێ هونەر من عەفوو بکن.»[67]

کۆپییا وێ یا ئەلەکترۆنیک، د کتابخانەیا IBBیا ئیستەنبولێ دە ل سەر ناڤنیشانا ژێرێ هاتییە قەیدکرن.

https://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=Emin%20Feyzi

۷. ۲. ۲. ضروب مثال فرانسوی

ئەڤ پرتووک ل سەر هەڤ ۳۰ ڕووپەلە و سالا ۱۳۰۸ (۱۸۹۱) ل ئیستەنبولێ د مەتبەعەیا قسبار دە چاپ بوویە. ل سەر بەرگێ پرتووکێ دبێژە موحاریرێ وێ "سولەیمانیەل محەمەدئەمین"ە. کۆپییا ئەلەکترۆنیکا ڤێ پرتووکێ، د کتابخانەیا ئونڤەرستەیا بۆغازیچییا ئیستەنبولێدە ل سەر ناڤنیشانا ژێرێ هاتییە قەیدکرن.

https://www.worldcat.org/title/durub-i-emsal-i-fransevi/oclc/949496794&referer=brief_results

"ضوروب امثال فرانسوی" تێتە واتەیا گوتنێن پێشییێن فرانسەوی. "ضورووبی ئەمسال"، شکلێ پرهەژمارییا "ضربی مەسەل"ە کو ب واتەیا "گوتنێن پێشییان" هاتییە بکارانین. د زمانێ هەر قەوم و ملەتێ دە گوتنێن پێشییان هەنە. ب ئاوایەکی نڤیسکی گوتنێن پێشییان، د دیرۆکێ دە جارا ئەوڵ ل سەر تابەلەت و کتابەیێن ل مەزۆپۆتامیایێ هاتنە دیتن. دەربومەسەلێن ل سەر ڤان تابلەتان، وەک ضەربومەسەلێن هەری کەڤنارەیێن دیرۆکێ تێنە قەبوولکرن. ئەم دزانن کو ژ دەما سومەرییان و ڤر ڤە دەربومەسەل (گوتنێن پێشییان)، وەک واسیتەیەکێ پەروەردەییێ هاتنە بکارانین.

محەمەدئەمین، د موقادیمەیا پرتووکێ دە کورتەپێناسەیەکە ضەربومەسەلان کرییە و گوتییە: د هەر زمانێ دە هنەک حوکوم، ب پەیڤێن کێم و هندک تێنە ئیفادەکرن (گوتن) و ئەڤ گوتن پەی دەرپەی بەلاڤ دبن کو ئەم ژ وان ڕە دبێژن ضربوومەسەل. د ڤێ پرتووکا محەمەدئەمیندە ۱۲۲ ضەربومەسەل هەنە؛ دەستپێکێ تورکییا ڤان ضەربومەسەلان هاتییە نڤسین و پاشێ ژێ ل بەر وان فرانسزییا وان هاتییە نڤسین و ل گور ئالفابەیا لاتینی هاتنە ڕێزکرن. د پرتووکێ دە، پێشییێ ضەربومەسەلێن مەشهوورێن عوسمانی هاتنە نڤیساندن و ل پێشبەرێ وان ژێ یێن فرانسزی هاتنە نڤیساندن. ئەوێن

[67] بغداد رشدیه عسکریەسی، قواعد عثمانیه معلمی؛ طوپچی یوزباشیلردن سلیمانیەلی امین فیضی، هوای نسیمی، اختر مطبعەسی، استانبول، ۱۳۰۸ (۱۸۹۲-۱۸۹۳)، ر۲-۳.

کو فرانسزییا وان تونه بوویە، ئیزەهاتا وانا فرانسزی هاتییە کرن. هەروەها ئەو ضەربومەسەلێن کو د زمانێ فرانسزی دە هەنە و موقابلێ وانێن تورکی تونەیە، ب هەمان ئاوایی ئەو ژی ب ئیزەهاتا ترکی هاتنە نڤیساندن.

ئەو، ئارمانجا نڤسینا ڤێ پرتووکێ وەها دهێنە زمان: مەخسەدا نەشرکرنا مەجمووعەک ڤان ضەربومەسەلان، نە ئەڤە کو خوە وەک نڤیسکار نیشان بدم، ب چاپکرنا ڤێ پرتووکێ من خوەست کو موقایەسەیا ضەربومەسەلێن د هەردو زمانان دە بکم و فەرقا ناڤبەرا وان دیاربکم.

د پرتووکا نڤیسکار دە هنەک نموونەیێن زەربومەسەلێن فرانسزی و ترکی:

بخش آتکه دیشنه باقلماز[68]

هر حولیات کوپک اسرماز[69]

اییلک ات دکنیزه آت بالق بیلمزسه خلف بلر[70]

تەقنجی کر باڤێژە بەحرێ کو ماسی نەزانییە خودێ دزانە

سکوت اتمک گبی عالمده[71]

هایدک گلن- هویا گدر[72]

کۆپییا ئەلەکترۆنیکا ڤێ پرتووکێ، د کتابخانەیا ئونڤەرستەیا بوغازچییا ئیستەنبولێ دە ل سەر ناڤنیشان ژێرێ هاتییە قەیدکرن.

https://www.worldcat.org/title/durub-i-emsal-i-franse vi/oclc/949496794&referer=brief_results

٧. ٢. ٣. اجمال نتایج یاخود مخطرهٔ فنون اعدادیه

پرتووکا "اجمال نتایج یاخود مخطرەء فنون اعدادیه"؛ د سالا ١٣٠٩ (١٨٩٢)ان دە ل ئیستەنبولێ د ماتبەعایا قەرەبێت [قربت] دە هاتییە چاپکرن و ل سەر هەڤ ٣٥٢ رووپەلە. ل سەر بەرگێ پێشییێ دبێژە موئەلیفێ وێ: "سولەیمانیەلی ئەمن فەیزی"یە. ژ بۆ خوەندەڤانێن مەکتەبێن لەشکەرییێن ئیعدادی هاتییە ئامادەکرن و ناڤەرۆکا وێ پێکهاتییە ژ خولاسەیا دەرس و زانینێن ئیعدادی. مفەدارییا ویا ژ بۆ خوەندەڤانێن مەکتەبێن لەشکەری، ژ ئالییێ مەجلیسا مەعاریفا لەشکەریا وێ دەمێ ڤە ژی هاتییە تەسدیقکرن. دگەل کو بریارا ئیزنا چاپکرنا وێ ژی هاتبوو داین، ئەڤ بریار نەهاتە پێکانین و رێنەدان کو قاسێ پێدڤی پرتووک بێتە بەلاڤکرن.

ئەڤ پرتووک ل سەر هەڤ دو هەزار لب هاتییە چاپکرن. ل گور ئاگادارییا نڤیسکار، ژ بەر کو رێ ل بەر بەلاڤکرنا وێ هاتییە گرتن، هەژمارەکی زێدەیێ ڤێ پرتووکێ وەک دیاری تەقدیمێ دۆست و هەڤالێن خوە کرییە. پڕانییا یێن پرتووکێن مایی ژی، ب بهایەکی د

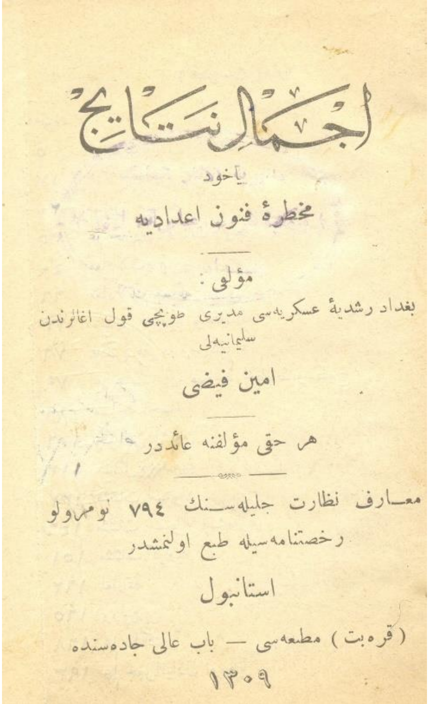
اجمال نتایج
یاخود
مخطرهٔ فنون اعدادیه

مؤلفی:
بغداد رشدیهٔ عسکریه‌سی مدیری طوپچی قول اغاسندن
سلیمانیه‌لی
امین فیضی

هر حقی مؤلفنه عائددر

معارف نظارت جلیله‌سنك ٧٩٤ نومرولو
رخصتنامه‌سیله طبع اولنمشدر
استانبول
(قره‌بت) مطبعه‌سی — باب عالی جاده‌سنده
١٣٠٩

دەرەجا بێ دەوایێ دە دایە کتابخانەیێن ئیرانی، ئەرمەنی و هتد. لاکین ڤان کتابخانەیان بەدێلێ وان نەڤەگەڕاندنە ژ بۆ وی، خوارنە.[73]

کۆپییا ئەلەکترۆنیکا ڤێ پرتووکێ، د کتابخانەیا ئونڤەرستەیا بۆغازیچییا ئیستەنبولێ دە ل سەر ناڤنیشانا ژێرێ هاتییە قەیدکرن.

https://www.worldcat.org/title/icmal-i-netayic-yahud-muhtra-i-funun-idadiye/oclc/949523598&referer=brief_results

٧. ٢. ٤. پلونه قهرمانی غازی عثمان پاشا

ئەڤ پرتوک، جلد ب جلدە و ژ ئالییێ لژنەیەک ڤە هاتییە نڤیساندن و محەمەدئەمین یەک ژ ئەندامێن ڤێ

---

[68] کورمانجییا وێ: بدرانێ هەسپێ بەخشکری نایێ نهێرین.

[69] کورمانجییێ وێ: کوچکێ کو دوتە ب مرۆڤان ناگرە.

[70] کورمانجییا وێ: د داوییێ دا وەکی سکوتکرنێ بەرسڤەک نەزانە نینە.

[71] کورمانجییا وێ: بەرێ خووە وەنداکرن.

[72] کورمانجیا وێ، بادیهەوا هات و بادیهەوا چوو. سلیمانیەلی محمدامین، ضروب امثال فرانسوی، کسبر مطبعەسی، استانبول، ١٣٠٨ (١٨٩١).

[73] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص١٧.

لژنەییە. ل سەر پرتووکێ ناڤێ لژنەیا نڤیسکاران وەها هاتییە رێزکرن: عوسمان سەنائی ئەردەمگل، سولەیمانیەل محەمەدئەمین. ئیسماعیل سافا؛ شەیخ واصف؛ مەنەمەنلی زادە محەمەد تاهیر، نەشئەت، عەندەلیب، عەیانزادە نامیق ئەکرەم. ل سەر جلدێ یەکەمین، ناڤێ وی وەها نڤساندییە: "ژ قەهرەمانێن پلەونەیێ میرالای یوونس بەگ/م. ئەمین". پرتووک د سالا ١٣١٧ (١٩٠٠)ێدە ل ئیستەنبولێ د مەتبعەیا فەریدییە دە هاتییە چاپکرن و ئەڤ جلدێ وێ ٨٠ رووپەلە. کۆپییا ئەلەکترۆنیکا ڤێ پرتووکێ، د کتابخانەیا ئونڤەرستەیا بۆغازیچییا ئیستەنبولێدە ل سەر ناڤنیشان ژێرێ هاتییە قەیدکرن.

https://www.worldcat.org/title/plevne-kahraman-gazi-osman-pasa/oclc/949497926&referer=brief_results

٧. ٢. ٥. صرف ترکی (ژ بۆ سالێن دەستپێکا مەکتەبا روشدیەیا عەسکەرییە)

ئەڤ پرتووکا محەمەدئەمین؛ د سالا ١٣٢٢ (١٩٠٤)اندە ل پانگالتییا ئیستەنبولێ د ماتبەعایا مەکتەبی حەربییەدە هاتییە چاپکرن. ل سەر بەرگێ وێ دبێژە: ئەڤ کتێب ژ بۆ سالێن پێشیێن روشدیەیا عەسکەرییە. هەروەها ل سەر بەرگێ وێ ناڤ و عونوانێ محەمەدئەمین وەها هاتییە نڤیساندن: "اثر مکتب عسکرئیە شاهانە مفتش عمومىغى معیشە مامور قایمقام محمدامین". کۆپییا ئەلەکترۆنیکا ڤێ پرتووکێ، د کتابخانەیا ئونڤەرستەیا بۆغازیچییا ئیستەنبولێ دە ل سەر ناڤنیشان ژێرێ هاتییە قەیدکرن.

https://www.worldcat.org/title/sarf-turki-mekatib-i-rusdiyye-i-askeriyye-birinci-senelerine-mahsustur/ocl-c/949529792&referer=brief_results

٧. ٢. ٦. تفرقۀ ریاضیە (Tefrîka-i Riyaziye)

د سالا ١٣٢٧اندە ل ئیستەنبولێ د مەتبەعەیا جیهان دە هاتییە چاپکرن و ل سەر هەڤ ١٩٤ رووپەلە. ل سەر بەرگێ وێ ناڤێ نڤیسکار وەها هاتییە نڤسین: "سیار طوپچی اوتوز بشنجی آلای قوماندانی سلیمانیەلی امین

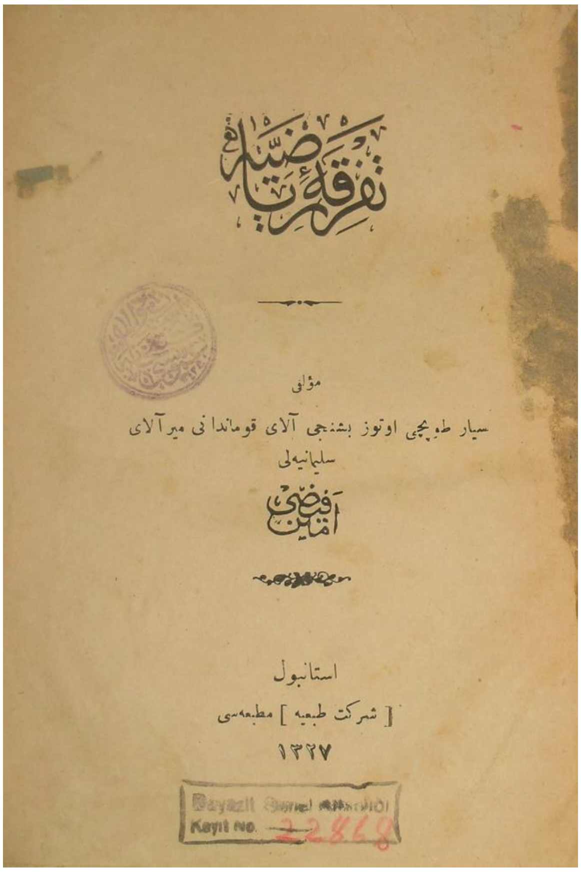

فیضی استنبول، شرکت طبعیه مطبعەسی، ١٣٢٧."[74]

ئەڤ پرتووک ل سەر ماتەماتیکێ (بیرکاری)یە، د ناڤەرۆکا وێ دە ل سەر هنەک قاعیدەیێن بلندێن جەبیرێ هاتییە راوەستاندن.

د رووپەلا سیێەمینا ڤێ پرتووکێ دە، ل سەر ئەسەرێن چاپبوویێن ئەمین فەیزی بەگ وەها هاتییە نڤسین: "اجمال نتایج: یاخود مخطرەء فنون اعدادیە؛ هوای نەسیمی: بەحسا ئەحوالێ حوکمی، کیمیەوییێ هەوایێ نەسیمی دکە؛ شعاعات: ژ شیعران پێکهاتییە."[75]

د رووپەلا داوییا پرتووکێ دە داخویانییەک وەها هاتییە بەلاڤکرن: "تفرقە ریاضیە، ب بوهایێ ٧ قورشان ل کتابخانەیێن ل سەر جاددەیا بابی عالی تێ فرۆتن."[76] نڤیسکار د دەربارێ ڤان هەردو پرتووکان دە وەها دبێژە: «ژ بۆ فرۆتنێ، من ئەڤ هەردو پرتووک ب ئەمانەتی دانیبوو بەر کتێبفرۆشێن ئەرمەن و عەجەمان دا کو بگەهینن دلخوازێن وان، لێبەلێ ئەوان د شوونا فرۆتنێ دە، پرتووکێن من ب گرانیا ئۆقەیێ وەک کاخزێ

[74] کورمانجییا وێ: تۆپاڤێژێ سەیار و قوماندانێ ئالاییا سیەهـ و پێنجەمین میرالای ئەمین فەیزییێ سلێمانییەیی، ئیستەنبول، مەتبەعەیا شریکەیا تەبعییە، ١٣٢٨.

[75] سلیمانیەلی امین فیضی، تفرقۀ ریاضیە، شرکت، طبعیە، متطبعەسی، استانبول، ١٣٢٧، ر٣.

[76] سلیمانیەلی امین قیضی، ژێدەرا بەری، ر١٩٤.

کێرنەهاتی ل سەر هەڤ فرۆتنە جهوویان. ژ بەر کو ئەز نە حازر بووم، جهوویان ژی ئەو دو هەزار پرتووکێن منێن دەلال چراندنە، کرنە تا و کەسە. ڤێ بوویەرێ ئەز گەلەک خەمگین کرم.))[٧٧]

کۆپییا وێیا ئەلەکترۆنیک، د کتابخانەیا IBBایا ئیستەنبولێ دە ل سەر ناڤنیشان ژێرێ هاتییە قەیدکرن.
https://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=Emin%20Feyzi

٧. ٢. ٧. شعاعات

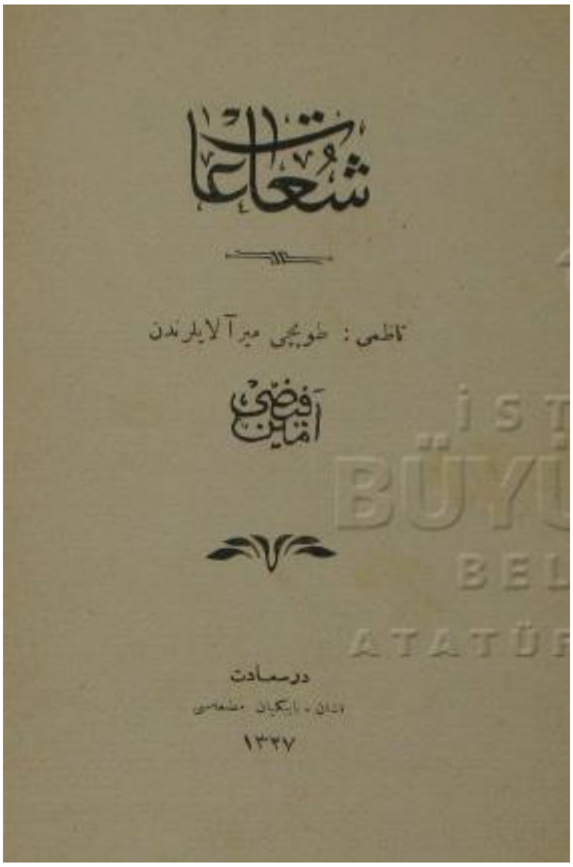

ڕیسالەیەکە ئەدەبی و مەنزوومە، ل سەر هەڤ ١٠٩ ڕووپەلە. ل سەر بەرگێ پرتووکێ وەها هاتییە نڤسین: "تەنزیما وێ: ئەمین فەیزییێ میرالایێ تۆپاڤێژ، دەرسەعادەت (ئیستەنبول)، چاپخانەیا بابکیان، ١٣٢٧ (١٩٠٩/١٩١٠)". ل سەر بەرگێ هوندرێ ڤێ پرتووکێ، ب ئیمزە و دەستنڤیسا ئەمین فەیزی، پرتووک ژ دۆکتۆر فەخری ڕە هاتییە دیاریکرن. د وێ دەستنڤیسێ دە کو ب عوسمانی هاتییە لێکرن، وەها دبێژە: ((ژ جەنابێ دۆکتۆر فەخری ئەفەندی ڕە؛ ئەگەر تو بخوازی فەهم و دیرایەتێ نیشان بدی، ژ بۆ هەر نەخوەشی بێ حەساب بدە ئەسەرێ لوتف و عینایەت، تو دێ ب حوسن و ئیلتفاتان قەنجییێ بکی ژ هەر کەسی ڕا فەخر بکە وێ دەمێ ب فەزل و کەمال و هونەرا خوە.

ئەمین فەیزی

سنە: ١٣٤١ شرکت طبعیە، درسعادت/ وەزیرخان))

د دەستپێکێ دە، ناڤێ ڤان هەر دو ئەسەرێن چاپبوویێن نڤیسکار هاتنە نڤسین:

١- اجمال نتایج

٢- هوای نەسیمی[٧٨]

هەروەها نڤسییە کو پرتووکا وێیا ب ناڤێ "تفرقە ڕیاضیە"، ژ بۆ چاپکرنێ د بەر دەستێ وان دەیە. دەما ئەم بالا خوە بدن ناڤ ڕووپەلێن پرتووکێ، ئەم دبینن کو ئەڤ شیعرێن وی، د ناڤبەرا سالێن ١٣٢٠- ١٣٢٣ان دە ل مەکان و باژارێن وەکی مەککەیێ موکەرەمە، مەدینەیێ منەوەرە، بەغداد، سلێمانی، قودسا شەریف، شام، دەرساعادەت (ئیستەنبول)، ئاماسییە، مووسل، بەیرووت و بۆمبایێ هاتنە نڤیساندن. زمانێ پرتووکێ ب ترکییا عوسمانییە و پرانییا ڤان شیران ژی ل بەغداد، شام و سلێمانییێ هاتنە نڤیساندن.

کۆپییا وێیا ئەلەکترۆنیک، د کتابخانەیا IBBادا ئیستەنبولێ دە ل سەر ناڤنیشان ژێرێ هاتییە قەیدکرن:
https://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=Emin%20Feyzi

٨. ٢. ٨. طوپچو جوزدانی

ئەڤ پرتووک پێکتێ ژ نۆتێن وییێن دەما خوەندنا مەکتەبا تۆپاڤێژییێ. نڤیسکار د بارەیێ ڤێ بەرهەما خوەدە وەها دبێژە: ((من پاشێ ئەو زانینێن کو ژ مەکتەبا تۆپاڤێژییێ ب دەست خستبوون، ب بەرهەڤکرنا وان برۆشۆرەکی ب ناڤێ "تۆپچو جوزدانوو" تەئلیف کر. ژ بەر ڕەوشا داوییێ، من نەکارێ بدمە چاپکرن.))[٧٩]

٧. ٢. ٩. گرافیک تعلیم و تربیە پرۆغرامی یاخود وظیفە خریطەسی

ئەڤ بەرهەما وی، ناملکەیەکە ٨ڕووپەلییە و د سالا ١٣٢٩ (١٩١٣)ان‌دە ل ئیستەنبولێ د مەتبەعەیا عەسکەریەدە

[٧٧] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ر٦٢.

[٧٨] میرالای امین فیضی، شعاعات، ص٢.

[٧٩] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص٦٥.

هاتییە چاپ کرن.

کۆپییا ئەلەکترۆنیکا ڤێ پرتووکێ، د کتابخانەیا ئونڤەرستەیا بۆغازیچی و لیبرارى ئۆف کۆنگرێسدە ل سەر ناڤنیشان ژێرێ هاتییە قەیدکرن.

https://www.worldcat.org/title/grafik-talim-ve-terbiye-program-yahut-vazife-haritas/oclc/949502348&referer=brief_results

۷. ۲. ۱۰. علاوهٔ شعاعات

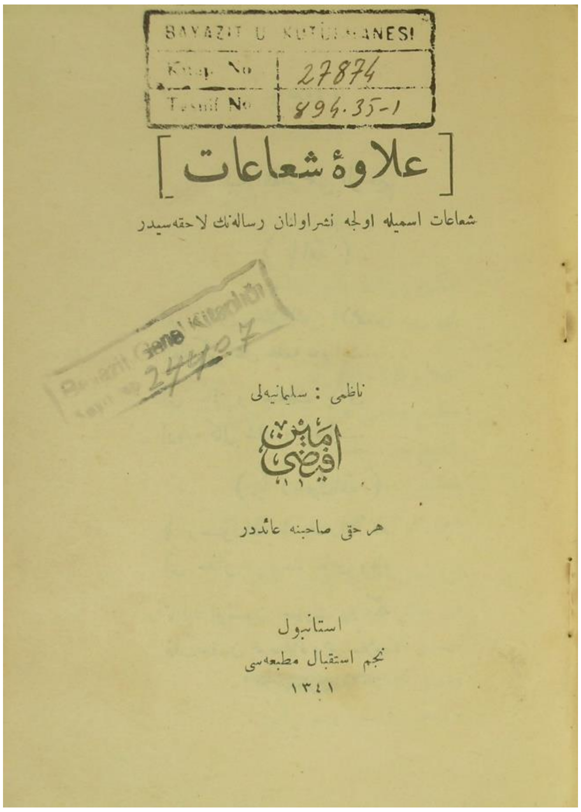

ئەڤ پرتووکا نڤیسکار ژ ٤٨ رووپەلان پێکهاتییە. ئەڤ پرتووک لاحیقا (بەردەوامییا) پرتووکا وییا "شعاعات"ە. ل سەر بەرگێ پرتووکێ وەها نڤسییە: "نڤیسکارێ وێ؛ ئەمین فەیزییێ سلێمانییە، هەر حەقێ وێ عائیدێ نڤیسکارە، ئیستەنبول مەتبەعەیا نجمی ئیستقبال، ١٣٤١ (٢٢/١٩٢٢) (هیجری)".

نڤیسکار د ڤێ پرتووکا خودە ل سەر شیعر و شاعیرێن رۆژهەلاتێ وەها دبێژە: ((د ناڤ شاعیرێن شەرقیێدە، ژ بەرێڤە عادەتەک هەیە کو ب قەسیدەیان پەسنێ کەسێن گەورە ددن و ژ بۆ ڤێ یەکێ ژێ هاتنە خەلاتکرن. لەوما د وارێ شیعر و ئەدەبییاتێ دە پێشکەڤتێ نە. زاتێن کو ل سەر وان دهاتە نڤیساندن، ئەو ژێ دخەبتین کو ب ڤان مەتحییەیان ئیستحقاقێ ئیسپات بکن و ب ڤێ ئاوایی ژ ئەخلاقییاتێ رە خزمەتکرنە. پاشێ ژ بۆ کو ئەڤ نەبە سەبەبێ پەیدابوونا ئیستبداد و خودبینییێ، عادەتێ ناڤبۆرى هاتییە تەرککرن.

لێبەلێ ئەوێن کو دوورێ حسییاتا عەدالەتێ بن، هەر حال بخوازن تشتەکێ بکن دێ بکن. یانی تشتێ کو وان بکە زۆردار نە شیعرە. فەقەت ئیستبدادا وان، هنەک کەس ژ خوەرە کرنە مەدداح (پەسندار).))[80]

وی د شیعرێن خودە گەلەک بابەتێن جور ب جور ئانینە زمان؛ ب پرانی ژێ ل سەر مەعارف، زانین، عیلم، عەشق، عەدالەت، فەقیرى و گەندەلییا دەستهلاتدارییا سیاسییا وێ دەمێ راوەستیایە و وان رەخنەکرییە. د شیعرا خوەیا کو ب ترکییا عوسمانی و ب سەرنڤیسا "عهد استبداد [دەورا ئیستبدادێ]" هاتییە نڤیساندنە، گازند ژ رەوش و رێڤەبرێن وێ دەمێ دکە و وەها دبێژە:

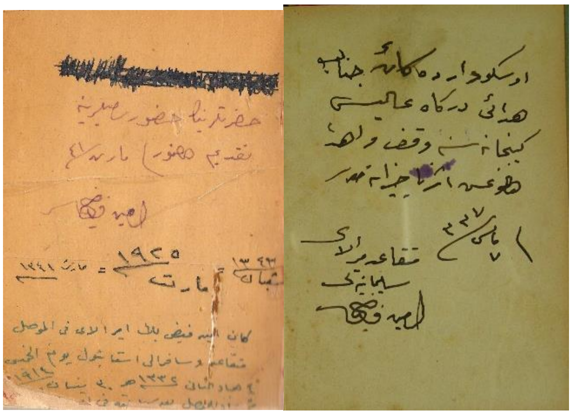

دەستنڤیسا محەمەد ئەمین فەیزى ل سەر بەرگێ هوندرینێ پرتووکا ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد

دەورا ئیستبدادێ

ئەم ژ بۆ گرتنا مەعاشەکێ ڤێ محنەتێ دکشینن
هەر کی کو پەرە بخوازە ژ دەرییێ تێنە قەوراندن
ل ویلایەتێ (بەغدادێ) مەئموور نکارن مەعاشێ خوە بگرن
گەر نیڤێ مەعاشێ خوە نەدن دەفتەرداران
مەعاش وەرگرتنا لەشکەران ژێ،
وەکی پێشکەڤتنەک تێتە عەرزکرن ژ بۆ پادیشا
هەر دەم مالێ فەقیران دکن پێشکێشێ وەزیران
رزقێ کورموورییێ دکن پێشکێشێ ماران

[80] سلیمانیەلی امین فیضی، علاوهٔ شعاعات، ص٤٨.

گەر مرۆڤەکی فەقیر بمرە ژ برچیبوونێ
کەس ناچە مالا وی و پرسا وی ناکە
د ناڤ فەقیری و زەروورەتیدەیە خەلکێ مسلمان
کو ژ بۆ هەر کاری دل دبژینە نەیاران
دەرەجەیا ئیقبالا هەر کەسی ب پێشکەتییە
ژ بۆ چێکرنا مەملەکەتێ کی تەنەزول دکە
ئەو زالمێ کو قەتل کرییە و رەڤیایە تشتەک پێ نایێ
فەقەت ل دیوارێ تێ هەلاویستن ئیعلانا وی ب لەوحەیێ
ژ گەورەیان یەکێ هەزار قەبەحەتان بکە
جاردن کەس نەوێرە وی ئیختار بکە
ب قاسی زەرەیێ قەبحەتەک بکە یەکێ ژ رێزێ
وێ هنگێ موقتەدیر وی دبن بەر سێدارێ
جیهەتێ عەدلییەیێ دشوبهە چارشییەکێ خوەشک
کی بکەڤە ناڤ وێ، دفرۆشە دین ب دیناران
ئەڤ چ جەهالەت و رەزالەت و بێشەرمییە
کو ب ئاقچەیان روتبە تێ فرۆتن ژ بۆ تجاران
ئەڤ چیە کو رەوا تێتە دیتن ژ بێ خزمەتکارێ ملک و ملەتێ وەکی من
حەفت مەهـ دەرباس بوون کو قورشەک پەرە نەکەت بەر دەستێ من
گەر ئەز ببێژم ئەو تشتێن کو دزانم
دێ دیسا ببێژن دەست دایە زولفێن یارێ.[٨١]

کۆپییا وێیا ئەلەکترۆنیک، د کتابخانەیا IBBایا ئیستەنبولێدە ل سەر ناڤنیشان ژێرێ هاتییە قەیدکرن:
https://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=Emin%20Feyzi

٧. ٢. ١١. ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد

پرتووکا ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد، د رەبیعولئەوەلا سالا ١٣٣٩ (١٩٢٠/ ١٩٢١)اندە ل ئیستەنبولێ د چاپخانەیا تەرجومانی حەقیقەتدە هاتییە چاپکرن. پرتووک ل سەر هەڤ ١٤٢ رووپەلە. ئەڤ پرتووکا وی ب زمانێ کوردی هاتییە نڤسین. د ناڤەرۆکا وێدە شیعرێن/ هەلبەستێن بژارتەیێن پانزدەهـ شاعیرێن کورد هەنە. ئەگەر د قونجکێ کتابخانەیاندە خەباتێن نوویێن ب

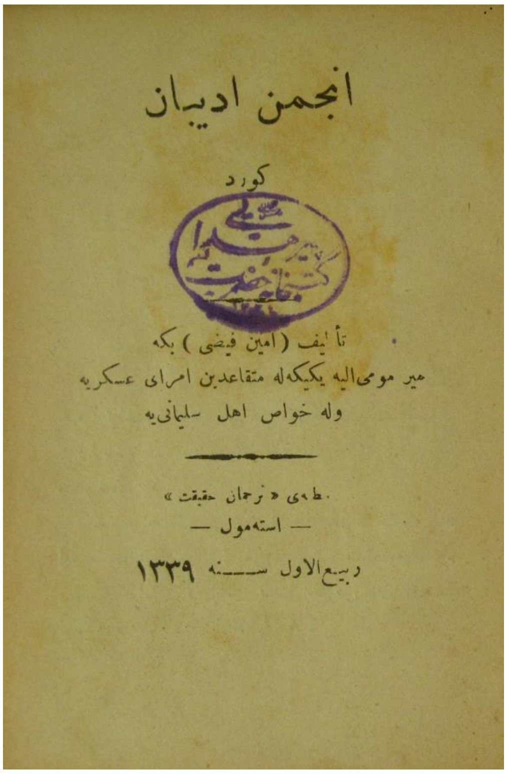

ڤێ جورەیێ دەرنەکەڤن مەیدانێ، باوەردکە ئەڤ خەبات، یەکەمین ئانتۆلۆژییا شاعیرێن کوردە.

ئەو، د بەشێ موقادیمەیێ ئەنجومەنی ئەدیبانی کورددە، سەبەبێ نڤیساندنا ڤێ پرتووکێ وەها دهێنە زمان: ((ئەدیب و شاعرێن کورد زۆرن، لاکین ئەسەرێن وان ب تەواوی نەهاتنە بەرهەڤکرن و چاپکرن. من نییەت کر کو هنەک ژ شاعیرێن کوردێن بابان تەبع و نەشر بکم، تا بزانی مولکێ بابان چاقس مەنبەعێ فەیز و زەکایە.

من ژ شیعرێن هەر شارەکی چەند پارچەیەک ئینتخاب کر و ئەڤ مونتەخەباتا (بژارەیێن) ریسالەیا منا "ئەنجومەنی ئەدیبان" هێنایە وجوود. ب ڤێ وەسیلەیێ، خوەندەڤان و راخبەتکێشان کێمەک خەلاس بوون ژ شیعرنووسینا ل سەر دەفتەر پارچە ب پارچە. من حەز کر کو بەرییا هەر تشتی نەبزەیەک دبارەیێ وەسفێن ئەو شاعیران دە بەیان بکم. ئەوانێن کو شوهرەتا وان هەیە، ئەڤن: مەولانا ضیائەدین شێخ خالد، مەلە خدر (نالی)، شێخ رزا، ئەحمەدێ کۆر، مەلا سالح (ئاهی)، سەید عەبدورەحیم (مەولەوی)، هجری، کوردی، سالم و هتد.))[٨٢]

پشتی بەیانکرنا ئارمجا ڤێ خەباتێ و رێزکرنا ناڤێ شاعرێن د ناڤ رووپەلێن ڤێ پرتووکدە، ل سەر شاعیرێن

---

[٨١] سلیمانیەلی امین فیضی، علاوهٔ شعاعات، ص١٤، ١٥، ١٦.

[٨٢] امین فیضی بەگ، ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد، ر٤-٥.

کو شیعرێن وان نەکەتنە بەردەست، وەها دبێژە: «لە دائیرەیی مەملەکەتی باباب دا بە غەیری ئەوانەی کە ئەوسافیان زکر کرا، گەلێ ئەصحابی هاتوویە وجوود کە هیچیان نەخوێندووە، لەگەل ئەوەش زۆر شیعری پاک و تەمیزیان نەزم کردووە. حەسەن کەنۆش، عەبدوڵای حەسەن و عەلی بەردەشانی لەو سنفە شاعیرانەن. لە زەمانی حازریشدا وەکوو محەمەد خاڵس ئەفەندی کە مەخدوومی جەنابێ شێخ ڕەزایە و کەزا وەکوو زێوەر ئەفەندی، موەعەدید ئودەبا و شوعەرا مەوجوودە، حەیف کە ئاساریانمان دەست نەکەوت تا دەرجی سەحیفەی ئیفتخاری بکەین.»[٨٣]

نڤیسکار د بەردەوامییا موقادیمەیا ئەنجومەنی ئەدیبانی کورددە، ب کورتایی دبارەیێ شاعرێن ناڤبۆریدە هنەک ئاگادارییێن گرینگ ددە و دبێژە:

«نالی؛ خەلکێ دەهێکە (گوندەکە) ل سەر شارەزۆرە کو دکەڤە تەرەفێ شەرقێ سلێمانییێ و ناڤێ وی خاک و خۆڵە. مەرحووم تەحسیلا خوە ل قەرەداخ و ل سلێمانی ئیکمال کرییە. قەرەداخ شەش ساعەت دوورە ژ سلێمانییێ. نالی بۆ ئیفایێ حەج چوویە حیجاز. ل وێ دەرێ دەرحەقێ حەزرەتی ڕەسوول قەسیدەیەکی موکەمەل و موتەوەلی نەزم کرییە.

پاشێ چوویە ئیستەنبول و ل ئەسنایێ سۆحبەتا لگەل ئودەبا و فوزەلایێن کو ئاساری فکر و فەتانەتی نواندووە و زۆر مەزهەری تەوەجوە بوویە. تا داوییا ژییانا خوە ل ئیستەنبولێ ماوە.

گۆرنێ وی موبارەکی ل گۆرستانا ئوسکودارێیە. زەکایا نالی ئینکار نابە، لاکین ئەوەندەی سەنایعیی لەفزییەی ئیستیعمال کرییە پیاو ڕەنگە بلێ شیعرێن وی نەتیجەیێ عیلم و ئیشتغالە.»[٨٤]

هەروەکی کو محەمەدئەمین زەکی بەگ ژی دبێژە؛ د ناڤبەرا شێخ ڕزا تەڵەبانی و محەمەدئەمین فەیزی دە نێزیکایی و هەڤالتییەک پێ باوەر هەبوو، پەیوەندییا ناڤبەرا وان، بەردەوامی ب بەیت و شیعران چێ دبوو.

ئەمین فەیزی، د دەرحەقێ شێخ ڕزا تاڵەبانی و شیعرێن ویدە وەها دبێژە: «شێخ ڕزا ژ عەشیرەتا تاڵەبانی یە و ل قەزا بازیان هاتییە دنیایێ. ل کەرکووکێ گەورە بوویە. ئەو ژی وەکی نالی فەرەزییا حەجی کرییە و ژ ور ڤە ژی چوویە ئیستەنبول. د ئەسنایی مولاقاتا خوەیا لگەل ئەکابیر و فازیلەتدارێن ئیستەنبولێدە، ب قەوەتا زەکا و دیرایەتا خوە، ئەو مات و مبهووت کربوون. یەک ژ وان ئەدیبێن مەشهور کەمال بەگ بوو. باوکێ مەرحووم کو مەشهورە ب ناڤێ شێخ عەبدورەحمانێ تاڵەبانی، هەم شێخەکی ساحب نەزەر بوو و هەم شاعیرەکی پڕ هونەر بوو. شیعرێ شێخ ڕزا ئەوەلەن وەهبی (داینا خودا) و فتری بوو، سانییەن کەسبی (ب قودرەت و ئیرادەیا خوە).

ب چار زمانان دنڤیساند، بیلخەسە شیعرێن وییێن کوردی هەموو ب فەساحەت و بەلاغەتن، لێ نوکاتی دەقیقە و زەرافەت و ساعەتی قەرییە و مەعلووماتی خارجی تەقریرە.

ل بەغدایێ وەفات کر. ل چواری حەزرەتی غەوسێ گەیلانی مەدفوونە. دوو بەیتێن ئاتی کو یێ وی ب خوەنە، ل سەر کێلا قەبرا وی هاتنە نڤسین.

یا رسول الله چه باشد چون سگ اصحاب کهف
داخل جنت شوم در زمرهء احباب تو
او رود در جنت و من در جهنم کی رواست
او سگ اصحاب کهف و من سگ اصحاب تو.»[٨٥]

نڤیسکار د بارەیێ هجری (کوردی) و سالم دە ئاگادارییێن پڕ کورت ددە و تەنێ دبێژە: ئەو هەر دو شاعر ژ خەلکێ سلێمانییێنە، شیعرێ وان پڕ تەراوەت و ئاشقانەیە.

«مەولەوی؛ خەلکێ هەورامانە. ژ سەعادەتی کیرام و ژ مەشایخێ عەزامی نەقشەبەندیە. خەلیفەیێ شێخ عوسمانێ تەوێلییە. مەسلەکێ مەولەوی، مەسلەکێ زوهد و تەقوا بوو. لگەل وێ ژی شاعرەک بوو بێ نەزیر. هەورامان دکەڤە ناڤبەینا کوردستانا عوسمانی و کوردستانا ئیرانێ. ... د ناڤ شاعیرێن کورد دە مەولەوی، موقابلێ ب نیزامییە. گەرچی لەهجەیا هەورامان و لەهجەیا سلێمانی نەختی ل یەک دوورن. ئەمما شیعرێ مەولەوی ئەمەندە ئاهەنگدار و ڕوحنەوازە، خەلکێ سلێمانی د گۆرانیدا ئەغلەب شیعرێن وی دخوینن.

[٨٣] ژێدەرا بەری، ڕ١٣٥.
[٨٤] ژێدەرا بەری، ڕ٥-٦.
[٨٥] ژێدەرا بەری، ڕ٦-٧.

ئاهی؛ خەلکێ سلێمانییە. ئیشتغالێ لگەل عیلم بوویە و پرانییا وەختێ خوە ل شارێ کۆیێ بۆراندییە. شیعرێن وی ژی رەنگینن.

ئەحمەدێ کۆر؛ خەلکێ ئالییێ سەبلاخێیە. عالم نەبوویە، لێبەلێ شیعرێ وی خایەت موزەیەن و خایەت عارفانەیە.

حەزرەتی مەولانا زیائەدین شێخ خالد؛ ژ عەشیرەتا مکائیلییە. مکائیلی، عەشیرەتەکێ ل دۆروبەرێ سلێمانی گەشتوگوزار دکن. شێخ خالد، تەحسیلا خوە ل باژارێ سلێمانی و دۆروبەرێ وی کرییە. دەما کو ژ بۆ ئیفایی حەج دچتە مەککەیا موکەرەمە، ل وێ دەرێ زاتێک ژ وی رە دبێژە کو ژ بۆ تە فەیز و بەرەکەت ل تەرەفێ هندیستانێ پەیدادبێ.

ل پاش عەودەتی بۆ سلێمانی، رۆژەکێ هندییەک دهێتە لایێ. ئەو هندییە شێخ هەلدگرە ب سەر مولکێ ئیران و ئەفغان ڤە دبە تا داخلێ شارێ دەهلییێ دکە. حەزرەتی مەولانا ل خزمەتێ شاه عەبدولا کو یەکێک بوویە ژ ئەولیاییێن کاملین تەریقەتێ نەقشەبەندی ئیقتباس دکە.

ل زەرفی شەش مانگ مەئزوون دبە و ژ بۆ ئیرشادێ ڤەدگەرە، دچتە سلێمانییێ. لاکین ل وێ دەرێ ئیسترەحەت ناکە، دچتە بەغدا. ژ وێ دەرێڤە ژی ب تەشریفی دچتە شام. ل وێ دەرێ وەفات کرییە و ل مەحلەیێ سالحییێ دەفنێ خاکێ رەحمەت بوویە... موحەززا مەرتەبەیا شاعرتییا وی ژ یا حەزرەتێ حافز و سەعدی زێدەتر نەبە، کێمتر نییە. دیوانا وییا کو ب ئیرادەیا سلتان مەجیدخان هاتییە تەبعکرن، ئەگەر بێتە تەدقیقکرن سدقێ ئیفادەیێ مە مەعلووم دبە. ئاما ئەوەندە هەیە شیعرێ کوردی کێم گۆتییە.

.... میرالایی متەقاود: ئەمین فەیزی))[86]

٧. ٢. ١٢. اثر حیات فیضی (اسف زمانی ماضی)

ئەڤ پرتووکا نڤیسکار ل سەر هەڤ ١٠٢ رووپەلە، ل ئیستەنبولێ د مەتبەعەیا نەجمی ئیستقبال دە سالا ١٣٤٠ (١٩٢٤م) هاتییە چاپکرن.

ئەڤ پرتووک، ئۆتۆبیۆگرافییا نڤیسکارە کو وی پێنج سالێ پشتی نڤیساندنا ڤێ ئۆتۆبیۆگرافییێ کۆچا داوی کرییە. پرتووک ب ترکییا عوسمانی هاتییە نڤسین. ئەڤ بەرهەما هێژا ب ئاوایەکی بەرفرەه رۆناهی ددە سەر ژیان، سەرپێهاتی و خەباتا نڤیسکار. ژ بەر گرنگییا وێ، مە ڤێ پرتووکێ ژ تیپێن عەرەبی ترانسکریبەیێ تیپێن لاتینی کر و هەروەها سادە کر ژ بۆ ترکییا ئیرۆ. دا کو خوەندەڤان هین ب ئاسانی تێبگێژن. ژ بەر کو ئەڤ پرتووک د ڤێ لێکۆلینێدە ل گەلەک جیان وەک چاڤکانی هاتییە نیشاندان و ئۆرژینالێ مەتنێ ژی د داوییا ڤێ لۆکۆلینێدە هاتییە چاپکرن، ناخوازم د دەربارێ ڤێ بابەتێدە گۆتنا خوە زێدە درێژ بکم.

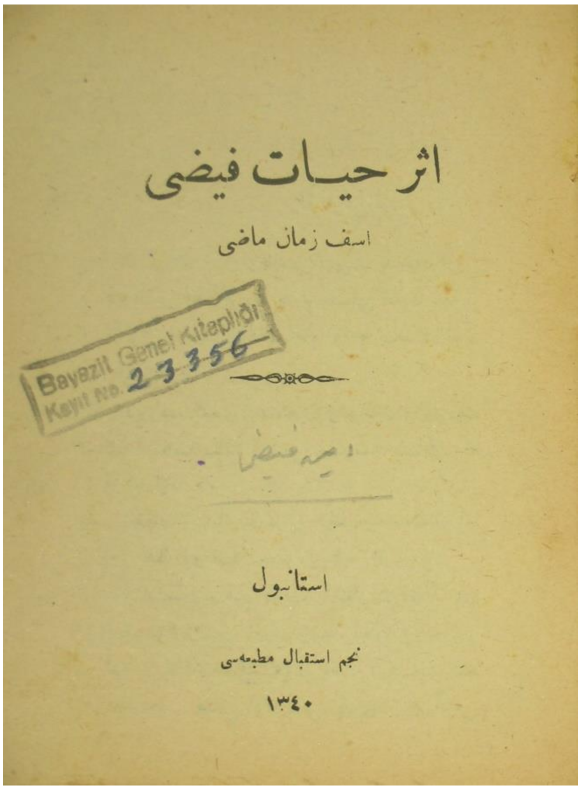

کۆپییا وییا ئەلەکترۆنیک، د کتابخانەیا IBBێ ئیستەنبولێدە ل سەر ناڤنیشان ژێرێ هاتییە قەیدکرن.
https://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=Emin%20Feyzi

٧. ٢. ١٣. علم و اراده (عیلم و ئیرادە)

(موحتەوا وێ رەدکرنا مەزهەبێ ماددییوونە)

ئەڤ پرتووکا نڤیسکار د سالا ١٣٤٢ (١٩٢٧)ان دە ل ئیستەنبولێ د چاپخانەیا نەجم ئیستقبال دە هاتییە چاپکرن و ل سەر هەڤ ١٧٦ رووپەلە. د بەرگێ پێشییێدە وەها هاتییە نڤیساندن: "موئەلیف: تۆپچی میرئالایلغندن

[86] ژێدەرا بەری، ر٧، ٨، ٩، ١٠.

متقاعد سلیمانیه‌لی امین فیضی. هر حق مؤلف عائددر."[٨٧]

پرتووکا "عیلم و اراده" [عیلم و ئیراده] خەباتەکە فەلسەفییە و ڕەدییەیەک ماددییوون [ماتەریالیزم]ێیە. نڤیسکار دبێژە: ((د ڤێ پرتووکێ دە ب دەلیلێن فەنی، ماتەریالیزم هاتییە ڕەدکرن و بەتالکرن. ب ڤێ خەباتێ دیانەتا ڕاستین و سیفەتێن خودێ هاتنە ئیسپاتکرن.))[٨٨] هەروەها د پێشگۆتنا پرتووکێ دە دبێژە: ((ماتەریالیست دخوازن دائیمی زانینا خوە بسپێرن زانست و تەجروبەیێ. ئەو، ب ئەگەرا کو خوە نەسپارتنە نەتیجەیێن زانستی، فکر و شرۆڤەیێن فیلیزۆفێن دن ڕەد دکن....

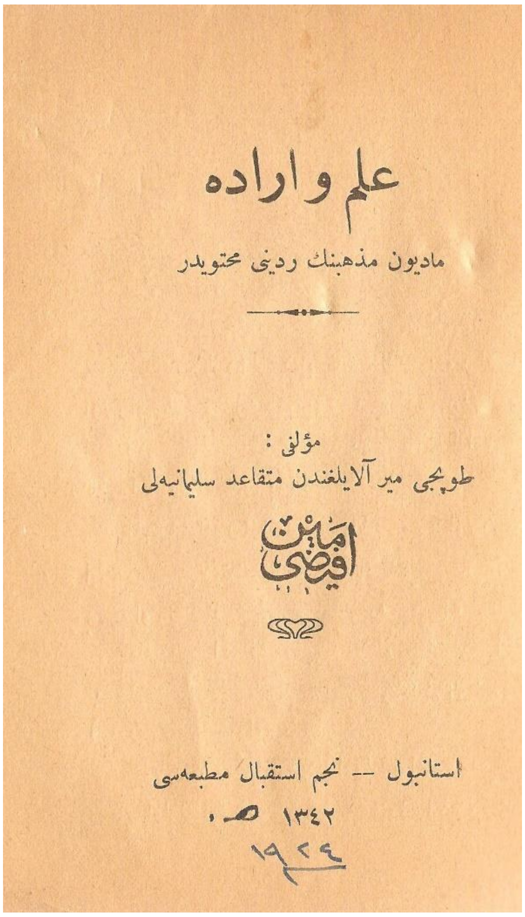

ئارمانجا نڤیسینا ڤێ پرتووکێ ئەڤە کو ل هەمبەری فکر و ئەسەرێن متەریالیستان، دائیمی هشیاری و تەیاقوزەک پەیدا بکە و ئالییێن خەلەتێن ڤێ مەزهەبا باتنی نیشانێ چاڤێن کو ل حەقیقەتێ دگەڕن بدم. پڕ هندک بە ژی، من خوەست ب ڤێ ڕیسالەیێ، قاسێ قەترەیەک عیلاوەیێ دەریا زانینا ئیسلامی بکم.... خالا ئەساسییا هەدەفا کو ئەز دخوازم بگێژم، ئەڤە. ب ڕەدییەیا ئیدعا ماتەریالیستان، عیلم و ئیرادەیێ دەرخینم مەیدانێ.))[٨٩] د پێداچوونا نڤیسا خوەدە ئەمین فەیزی ژی، وەکی ئیسلامیپارێزێن موحافەزەکار ب کورتایی دبێژە: ((چاەس قاعیدەیێن کۆمەلایەتی، ئیقتیسادی، سییاسی و ئەدەبی دبن بلا ببن، ئەساسێن گشان د قورانێ دە هەیە.))[٩٠]

پرتووکا ناڤبۆری پێکهاتییە ژ پانزدەه بەشان: ((موقەدیمە، مەزهەبا ماددییوون (ماتەریالیزم)، کائینات، ئیعترازێن بوجهنەر، مەبەدی حەیات (ژێدەرا ژیانێ)، سیلسیلەیا حەیوانان، مەزهەبا لامارک و داروین، ڕوحێ ئینسانی، حسسێ قبل الوقع، خەون، سپرتزم، دیانەت، ئەخلاق، تەسەووف و وحدەتی وجوود.))[٩١]

کۆپییا ویا ئەلەکترۆنیک، د کتابخانەیا IBBیا ئیستەنبولێ دە ل سەر ناڤنیشان ژێرێ هاتییە قەیدکرن!

https://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=Emin%20Feyzi

٧. ٢. ١٤. حیوانات مائیه (ئاژەلێن ئاڤی)

نڤیسکار ڤێ پرتووکا خوە وەک ڕیسالە ب ناڤ دکە. دبێژە: ((هن بەشێن ڤێ پرتووکێ وەرگەرە و ب گشتی ل سەر دیرۆکا تابیعاتێ هاتییە نڤیساندن. لێ مخابن من نەکاری مەسرەفێ وان ئێ چاپ- کرنێ تەدارک بکم.))[٩٢]

٧. ٢. ١٥. شئون کردستان

ئەڤ پرتووک ب زمانێ عوسمانی هاتییە نڤسین. ناڤەرۆکا وێ، ب گشتی ل سەر ڕەوش و دیرۆکا کوردستانێیە و ب خوسووسەن ژێ ل سەر ڕەوش و بوویەرێن دیرۆکا کوردێن بابان و حکوومەتا بابانە ممکونە، ئەو دو نڤیسێن وییێن د هەژمارا کۆڤارا ژینێ دە کو ب سەرنڤیسا "بابان کردلنک ساواش یەتەنەغاڤە نالی دن بر پارچە" و "بابان کردلرن صنایع و بلمدکی یەتەنەکلەر"، هەر یەک پارچەیەک ژ ڤێ خەباتا وییا ب ناڤێ "شئون کوردستان" بن.

[٨٧] نڤیسکار: موتەقاعید میرالایێ تۆپاڤێژ ئەمین فەیزییێ سلێمانی. هەموو مافێن ڤێ پرتووکێ عائیدێ موئەلیفە.

[٨٨] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص٩٤.

[٨٩] امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص٦-٧.

[٩٠] ژێدەرا بەرێ، ڕ١٢٦.

[٩١] ژێدەرا بەرێ، ڕ٩٤.

[٩٢] ژێدەرا بەرێ، ص٩٣.

٨. داوی

محەمەدئەمینێ سلێمانی یان ژی ب پاشناڤێ خوەیێ مەخلاس ئەمین فەیزی، ژ ٦٧ سالێن بەشەکی پڕ زێدە ژیانا خوە د سالێن داوییێن ئیمپەرەتۆرییا عوسمانی دە ب سەربازییا لەشکەری دەرباس کرییە، وی دەهـ سالان د ڕوتبەیا/پلەیا پێشرەو (راید) دە وەزیفە کرییە. لەشکەرەکی د کارێ خوەدە تێر زانا و سەرکەڤتی بوویە، هەروەها ئەو ب خەباتا خوەیا زانستی و ڕەوشەنبیری، نڤیسکارەکی ژی تێر و تژە بوویە. ژ بەر خەباتێن خوەیێن زانستی، ئەدەبی و نڤیسکاری، ژ لایێ حکومەتا دەمێڤە هاتییە بێگاڤکرن کو پێشوەخت تەقەویت بە. لێبەلێ ژ لایێ دنڤە، ژ بۆنا ڤان خەباتێن زانستی، "جەمعییەتا زانستا دیرۆکا ناڤنەتەوەییا پاریسێ"، ئەو خەلات کرییە و وەک ئەندامێ فەخرییێ جەمعییەتا ناڤبۆری هاتییە قەبوولکرن.

ڕەفیق حیلمی د پرتووکا خوەیا ب ناڤێ شیعر و ئەدەبییاتی کوردیدا دبێژە: ئەمین فەیزی بەگ، یەکێک لە زانایانی بە ناوبانگی کوردە. "عەسکەرێکی عالم و ئەدیبێکی عەسکەر بوو"لە زەمانی حکوومەتی عوسمانیدا."[٩٣]

«ئەمین فەیزی، ڕۆشنبیرێکی گەورە و ڕابەرێکی نەمری ئەدەب و ڕۆشنبیری نەتەوەیی کورد و دڵسۆزێکی بێ هاوتای زمان و کەلەپووری کوردیمانە لەو سەردەمە... ئەمین فەیزی بەگ کە تا مردن لە هەموو جێگایەک لەگەڵ هاونشتمانە کوردەکانی خۆیا بە کوردی قسەی کردووە و دۆستەکانی تایبەتی و دائیمی خۆی لە پێگەییشتووان و تێگەیشتوانی کورد هەڵبژاردووە، بەڵێ ئەمین فەیزی بەگ کە پایەی عیلم و زانستی هونەری خۆی بە ئاساری عیلمی دەرخستبوو و لەوە زیاتر دەرخستنی لە توانادا بوو ئەو ئەمین فەیزی کە ئاکادەمیی فرانسا بە ڕەسمی تەقدیری کەمالاتی کردبوو و ئەگەر بە ڕوح و گیان کورد نەبوایە لەهەموو باسی و سوحبەتێکا شیعری کوردی نەدەخوێندەوە.»[٩٤]

وی، د مودەتێ ژیانا خوەدە ل سەر بابەتێن جوور ب جوور قاسێ پانزدەهـ کتێب و ڕیسالە نڤیساندنە و بەشەکی زێدەیێ وان ب پارەیێ خوە دانە چاپکرن. بێ گومان وێ دەمێ، چاپکرنا ئەوقاس کتێبان، ب فەدەکاری و تعویزێن ژیانا شەخسی ممکون بوویە. ئەو، ڤێ ڕەوشا هانێ ب ڤان هەڤۆکان دهێنە زمان: ئەز نە مەیلدارێ زەوق و سەفاییێ بووم، من وەکی هن کەسێن دن مەسرەفا زێدە نەدکر. هەرکەسی پارەیێ خوە ژ بۆ مال و ملک و ئاقارێ سەرف دکر، من ب پرانییێ خوە ژ بۆ پرتووکان و هنەک ژی ژ بۆ چەک و هەسپان خەرج کرن.

دگەل ڤێ میراسا دەولەمەندا ئەدەبی و ڕەوشەنبیری و زانستی، ٦٧ سالێن ژیانا وییا شەخسی ب بەخترەشییێ دەرباس بوویە؛ «د ناڤ عیلەت و زیلەت و فەقیری و خەمگینی و غەریبییێ دە دەراباس بوویە.» ئەو دبێژە؛ هەر وەکی کو خوەدێ ڤان موسیبەتان نیشانێ من بدە، ئەز ئانیمە ڤێ دنیایێ.

ڕوحێ وی شاد، جییێ وی ئارام و گولیستان بە.

٩. چەند ڕووپەل ژ کۆپییێن دەستنڤیسا "ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد"، ئان ژی ب ناڤێ خوەیێ ل سەر نوسخەیێ دەستنڤیسێ "مونتەخەباتی ئەشعار کوردییە"

نوسخەیەک دژیتالا دەستنڤیسا ئەنجومەنێ ئەدیبان، د کوتبخانەیا میلەتا ئیستەنبولێ دە هەیە و ب ناڤێ "مونتەخەبات ئەشعار کوردییە" هاتییە قەیدکرن. ل هەمبەرێ بەشا "بابەتا" پرتووکێ، "زمان و ئەدەبییاتا فارسی" هاتییە نڤیسین. ئەڤ میناکەکە، گەلەک بەرهەمێن کوردی ب ڤێ ئاوایی ل سەر ناڤێ فارسی هاتنە قەیدکرن.

---

[٩٣] کاکەی فەلاح، چوار نووسینی دێرین و پێناسێکی ڕابەرایەتی ئەمین فەیزی، گۆڤاری بەیان، ژ٩٣، ١٩٨٣، بەغداد، ڕ٢١.

[٩٤] کاکەی فەلاح، ژێدەرا بەری. ڕ٢٤.

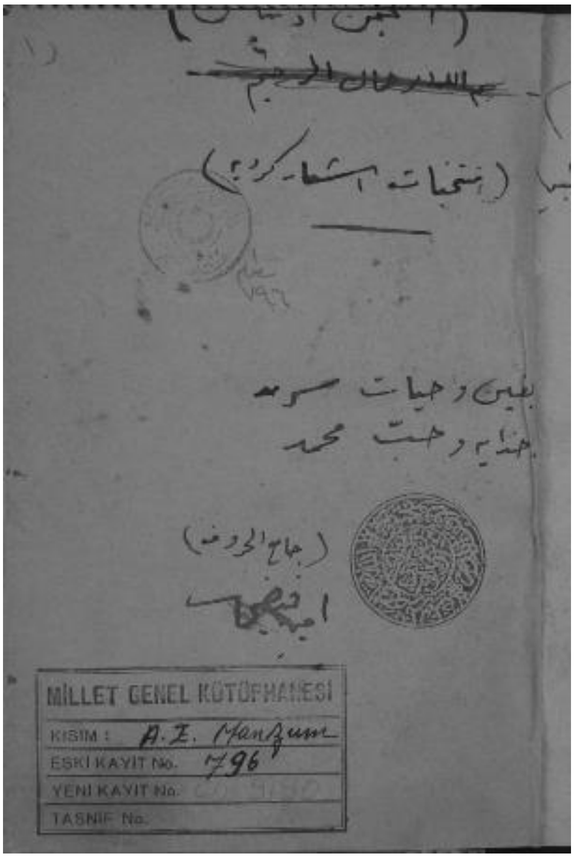
(منتخبات اشعار کردی)
بعض و حیات سوید
جنایه و حیت محمد
(جامع الحروف)
MİLLET GENEL KÜTÜPHANESİ
KISIM : A.E. Manzum
ESKİ KAYIT No. 796
YENİ KAYIT No.
TASNİF No.

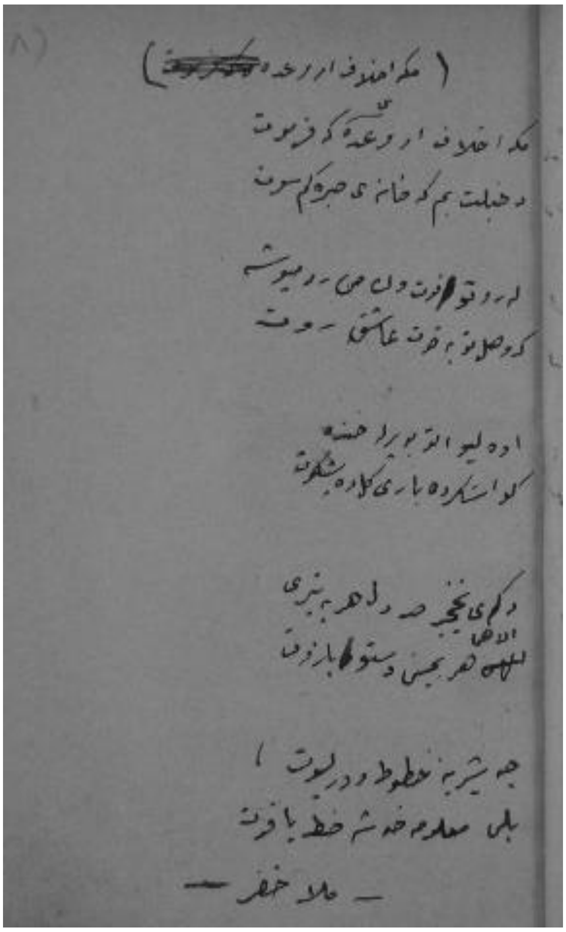
(مكه اخلافه ازرخه)
مكه اخلافه ازوعده‌که‌ی در سوت
دهبلت بم که خانه‌ی صبر کم سوت
(ملاخضر)

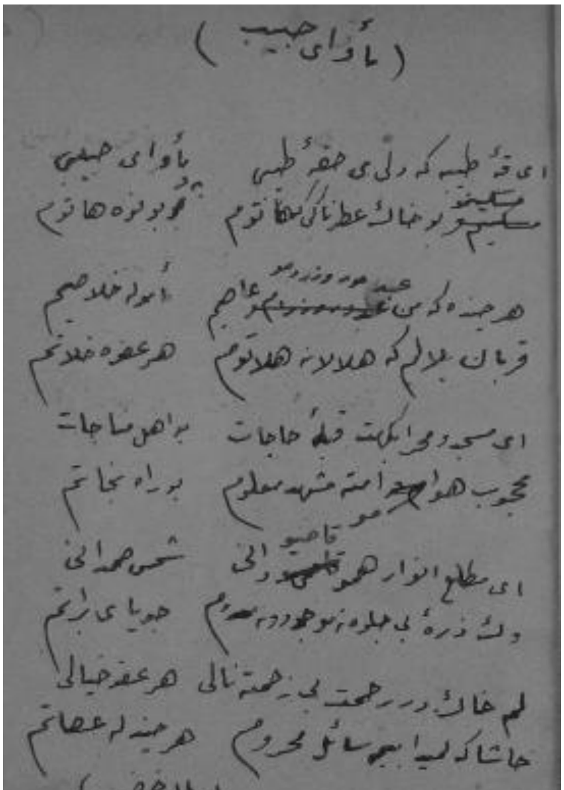
(یاوای حبیب)
ای قبلهٔ طیبه که دلی پی حففه طیبی — یاوای حبیبی
ای مسجد و محراب تو قبلهٔ حاجات — بو اهل مناجات
ای مطلع انوار — شمس صمدانی
(ملاخضر)

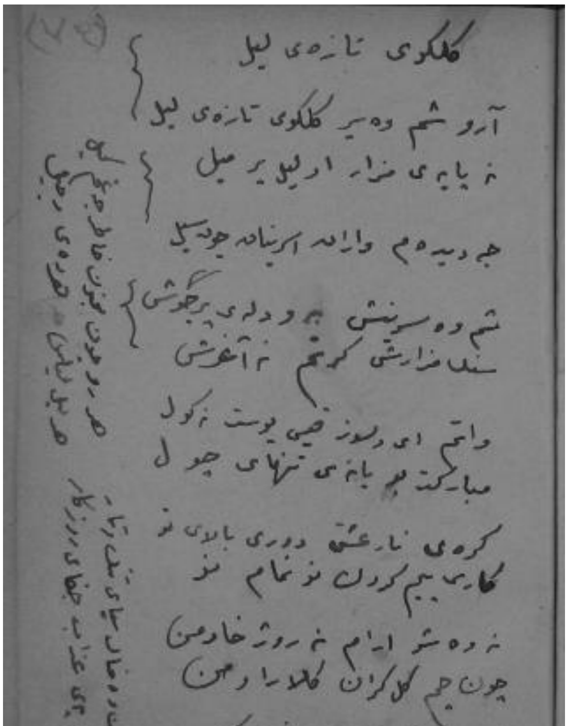
کلکوی تازه‌ی لیل
آرو شم وه‌ یر کلکوی تازه‌ی لیل
نه پایه‌ی مزار اولیو پر میل
چه و ساوه گردشی ای چرخ چپه کرد

١٠. کرۆنۆلۆژییا محەمەدئەمین فەیزی

٦٣/١٨٦٢ محەمەدئەمین فەیزی، د سالا ١٢٧٨ڕ (١٨٦٣/١٨٦٢م)دە ل تاخا گۆیژەیا باژارێ سلێمانییێ ژ دایکبوویە.

١٨٧٥ د ٩ێ حەزیرانا ١٢٩١ (١٨٧٥م)اندە شەهادەتنامەیا خوە وەردگرە و بەرێ خوە ددە بەغدایێ و ژ بۆ خوەندنا ئیعدادییا لەشکەری (عەسکەری).

١٨٧٩ د ٢٠ێ ئەیلوولا ١٢٩٥ان (٢یێ سەرماوەزا ١٨٧٩ان)دە، ب ڕێیا سەر حەلەبێ ڕە بەرێ خوە دایە باژارێ ئیستەنبولێ.

١٨٨٣ د ٢٠ێ حەزیرانا ١٢٩٩ان (٢یێ تەمووزا ١٨٨٣ان)دە ب ڕوتبەیا مولازمێ ئەوەل شەهادەتنامەیا خوە وەرگرتییە.

١٨٨٦ د ڕۆژا ٦ێ گولانا ١٣٠٢ان (١٨یێ گولانا ١٨٨٦)دە ڕوتبەیا یووزباشیتییێ (مولازمێ سانی، قۆل آغاسی) گرتییە.

١٨٨٩ ئەو د سالا ١٣٠٥اندە زەوجییە، لێبەلێ زەواجا وی پڕ درێژ نەئاژۆتییە.

١٨٩١ سالا ١٣٠٧ (١٨٩١)ان، دەما کو ل ئیستەنبولێ بوویە، باڤکالێ وی وەفات کرییە.

– پرتووکا وییا ب ناڤێ ضرب و أمثالی فرانسوی، سالا ١٣٠٨ (١٨٩١) ل ئیستەنبولێ د مەتبەعەیا کاسبار دە هاتییە چاپکرن.

١٨٩٢ محەمەدئەمین، د ١٤ێ نیسانا ١٣٠٨ان (٢٦ نیسانا ١٨٩٢ان)دە، ب ڕوتبەیا قۆلاغاسی دبە مدورێ ڕوشدییەیا عەسکەرییا بەغدادێ.

– پرتووکا وییا ب ناڤێ "هوای نسیمی" ل ئیستەنبولێ د سالا ١٨٩٢دە ل چاپخانەیا ئەختەرێ هاتیە چاپکرن.

– پرتووکا وییا ب ناڤێ "اجمال نتایج یاخود مخطرهٔ فنون اعدادیه"؛ د سالا ١٣٠٩ (١٨٩٢)ان دە ل ئیستەنبولێ د مەتبەعەیا قەرەبێت [قرەبت] دە هاتییە چاپکرن.

١٨٩٥ د ڤێ سالێدە بوویەرەکە کو وی پڕ خەمگین بکە چێ بوویە؛ برایێ وی عبدولفەتەحێ خوەندەڤانێ مەکتەبا حەربییێ، ژ بەر نەخوەشییێ ل ئیستەنبولێ وەفات کرییە.

١٨٩٧ د ٢یێ تەشرینا ئەوەلا سالا ١٣١٣ ئان (١٤ یێ سەرماوەزا ١٨٩٧ان)دە ڕوتبەیا وی بلند دبە و دبە بینباشییێ ئالاییا تۆپاڤێژا بەغدادێ.

١٩٠٠ پرتووک وییا ب ناڤێ پلونه قهرمانی غازی عثمان پاشا، د سالا ١٣١ (١٩٠٠)ێدە ل ئیستەنبولێ د مەتبەعەیا فەریدییەدە هاتییە چاپکرن.

١٩٠٢ ڕۆژا ٢١یێ ئەیلوولا ١٣١٨ان (٤یێ سەرماوەزا ١٩٠٢ان)، ب بریارا حەیەتا مەعاریفێ ژ بۆ مامۆستەییا زمانێ ترکی تێتە تەعیینکرن د مولکییەیا ئیعدادیدە.

١٩٠٤ د ٢٨ێ تەشرینا ئەوەلا سالا ١٣٢٠ان (١٩٠٤)ان)دە، ژ بۆ چوونا حەجێ، دەست ب سەفەرا حیجازێ دکە.

– پرتووکا وییا ب ناڤێ صرف ترکی (ژ بۆ سالێن دەستپێکا مەکتەبا ڕوشدییەیا عەسکەرییە)، د سالا ١٣٢٢ (١٩٠٤)اندە ل پانگالتییا ئیستەنبولێ د مەتبەعەیا مەکتەبی حەربییەدە هاتییە چاپکرن.

١٩٠٦د ڕۆژا ٢١ێ ئەیلوولا ١٣٢٢ئان (١٩٠٦ئان)دە، ژ سەفەرا حەجێ ڤەگەڕییایە و گەهشتییە بەغدادێ.

١٩٠٩ پرتووکا وییا "تفرقه ریاضیه"، د سالا ١٣٢٧ (١٩٠٩)اندە ل ئیستەنبولێ د مەتبەعەیا جیهان دە هاتییە چاپکرن.

١٩١٠ د ١٨ێ ئەیلوولا ١٣٢٦ان (١٩١٠٩)دە دبە قومانداری ئالایا تۆپاڤێژا ٣٥ان و ژ بۆ ڤێ تەرفیعێ بەرێ خوە ددە ئیستەنبولێ.

– پرتووکا هەڵبەستێن وییێن ب ناڤێ "شعاعات"، سالا ١٣٢٧ (١٩٠٩/١٩١٠ هجری) ل ئیستەنبولێ، د چاپخانەیا بابکیان دە چاپ بوویە.

١٩١٣ ئەو د ١١یێ گولانا ١٣٢٩ان (٢٤ێ گولانا ١٩١٣ان)دە تەقاوود (مالنشین) بوویە.

– ناملکەیا وییا ب ناڤێ "گرافیک تعلیم و تربیه پرۆغرامی یاخوت وضیفه خریطەسی"، د سالا ١٣٢٩ (١٩١٣)اندە ل ئیستەنبولێ د مەتبەعەیا عەسکەرێدە هاتییە چاپکرن.

١٩١٤ پشتی کو ئەمین فەیزی مالنشین بوویە، بریار ددە کو سەردانا وەلاتێن ئاوروپایی بکە. د ڕۆژا ٣٠یێ حەزیرانا ١٣٣٠اندە بەرێ خوە ددە بەر ب پاریسێڤە.

– ژ بەر دەستپێکرنا شەڕێ یەکەمێ جیهانێ، د ١٣یێ تەباخا ١٣٣٠ان (٢٦یێ تەباخا ١٩١ان)دە

ڤەدگەڕە باژارێ ئیستەنبولێ.

- ئیمپەرەتۆرییا عوسمانی، د ڕۆژا ٢٩یێ چرییا پێشینا ١٩١٤ان‌دە دگەل ئەڵمانیایێ تەڤلی شەڕێ عوموومی بوویە.

١٩١٥ محەمەدئەمین فەیزی، د ئادارا ١٩١٥ان‌دە ژ ئیستەنبولێ بەرێ خوە ددە حەلەبێ و قاسێ سالەک ل وێ دەرێ دمینە.

١٩١٦ د ٢یێ گولان ١٣٣٢ان (١٥یێ گولانا ١٩١٦ان)دە ژ حەلەبێ دچە مووسلێ.

١٩١٨ د گولانا ١٩١٨ان‌دە باژارێ مووسلێ ل جیدهێلە و بەرێ خوە ددە حەلەبێ. سێ چار مەهان ل حەلەبێ دمینە و پاشێ ژ وێ دەرێڤە ژی بەرێ خوە ددە ئیستەنبولێ.

- ب ئیمزەکرنا پەیمانا مۆندرۆسێ (٣٠، ١٠، ١٩١٨)، ئیمپەرەتۆرییا عوسمانی، د داوییا شەڕێ یەکەمێ جیهانێ دە بەلاڤ بوو.

- د ١٧ێ کانوونا ئەوەلا ١٣٣٤ان (٣٠یێ کانونا ١٩١٨ان)، ل ئیستەنبولێ ب سەرۆکاتییا سەید عبدولقادرێ کورێ شێخ عوبەیدوڵایێ نەهری جەمعییەتا تەعالییا کوردستانێ تێتە ئاڤاکرن.

- محەمەد ئەمین فەیزی، دبە ئەندامێ (جتک) جتکێ.

- ژمارا یەکەمینا گۆڤارا ژینێ، د ڕۆژا ٧ێ چرییا پاشینا ١٣٣٤ان (١١/٧/ ١٩١٨)دە هاتییە چاپکرن.

١٩١٩ یەکەمین ژمارا گۆڤارا کوردستانێ، د ڕۆژا ٣٠یێ کانوونا سانییا ١٣٣٥ (٣٠یێ کانوونا ١٩١٩)ان دە هاتییە چاپکرن.

١٩٢٠ پرتووکا "ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد"، د ڕەبیعولئەوەلا ١٣٣٩ (١٩٢٠/١٩٢١٩)ان‌دە ل ئیستەنبولێ د چاپخانەیا تەرجومانی حەقیقەت‌دە هاتیە چاپکرن.

١٩٢٢ علاوهٔ شعاعات (هەلبەست)، لاحیقا (بەردەوامییا) پرتووکا وییا شعاعاتە. سالا ١٣٤١ (١٩٢٢) ل ئیستەمبۆلێ، د چاپخانەیا نەجمی ئیستقبال دە هاتییە چاپکرن.

- جەمعییەتا زانستا دیرۆکا ناڤنەتەوییا پاریسێ، ژ بەر خەباتێن وییێن عیلمی و فەنی خەلاتێ ددە وی و هەروەها ب وی ڕە هەڤپەیڤینەک چێ دکە ژ بۆ کۆڤارا ب گرێدایی ڤێ جەمعییەتێ.

١٩٢٤ پرتووکا وییا "اثر حیات فیضی (اسف زمان ماضی)"، سالا ١٣٤٠م (١٩٢٤ان) ل ئیستانبول، د چاپخانەیا نەجمی ئیستقبال هاتییە چاپکرن.

١٩٢٧ پرتووکا وییا علم و ارادە [عیلم و ئیرادە] د سالا ١٣٤٢ (١٩٢٧)ان‌دە ل ئیستەنبولێ د چاپخانەیا نەجمی ئیسستقبال دە هاتییە چاپکرن.

١٩٢٩ محەمەدئەمین فەیزی، د ڕۆژا ٦یێ گولانا ١٩٢٩ان‌دە ل دارولجەزەیا ئیستەنبولێ، د ٦٧ سالییا خوەدە کۆچا داوی کرییە.

چاڤکانی:

١. پرتووک:

- عەلی کەمال باپیر، شاعیرە ناو ونبوەکانی کورد، سلێمانی. ١٩٧٣.

- امین فیضی، اثر حیات فیضی (اسف زمان ماضی)، نجم استقبال مطبعەسی، استانبول، ١٣٤٠.

- ئەمین فەیزی بەگ، ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد، چاپخانەیا تەرجومانی حەقیقەت، استانبول، ١٣٣٩.

- طوپچو میرالایلرندن امین فیضی، شعاعات، درسعادت، بابکیان مطبعەسی، ١٣٢٨.

- Mehmed Emin Zeki Bey, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri* (Meşahirê Kurd û Kurdistan), Özge Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara, 2005.

- Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, Baskı-Cilt: Eramet, İstanbul, 1996.

-Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul, 2012.

- سلیمانیەلی امین فیضی، هوای نسیمی، اختر مطبعەسی، استانبول ١٣٠٨ (١٨٩٣/١٨٩٢).

- سلیمانیەلی امین، علاوهٔ شعاعات، نجم استقبال مطبعەسی استانبول ١٣٤١ (١٩٢٥).

- سلیمانیەلی محمدامین، ضبر المثل- فرانسوی، قصبار مطبعەسی، استانبول، ١٣٠٨ (١٨١٩).

- سلیمانیەلی امین فیضی، تفرقە ریاضیە، شرکت طبعیە مطبعەسی، ١٣٢٧ (١٩٠٩-١٩١٠).

- سلیمانیەلی امین فیضی، علم و ارادە، نجم استقبال مطبعەسی، استانبول، ١٣٤٢.

-Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [Li Turkiyeyê Partiyên Sîyasî], Cild: 2, İletişim Yayınları, 4. Baskı, , İstenbul, 2010.

- Osman Aydın, *Bilim ve Sanat Dünyasının Ünlü Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul, 2018.

٢. کۆڤار و ڕۆژنامە:

- بەیان (کۆڤار)، ژ٩٣، بەغدا، ١٩٨٣.
- ژین، نو. ٢٣، ٢٨ آغسطوس ١٣٣٥ (٢٨ تەباخا ١٩١٩)، وەشانخانا دەنگ، سوید، ١٩٨٨.
- ژین، نو. ٢٥، ٢ تشرین اول، ١٣٣٥/ ٢یێ چرییا پێشینا ١٩١٩، وەشانخانا دەنگ، ١٩.
- کوردستان، ژ٩، مطبعەیا نەجم استقبال، استانبول، ١١ حزیران ١٣٣٥ (١١یێ حەزیرانا ١٩١٩).
- کوردستان، ژ١١، ١٩ تموز ١٣٣٥ (١٩یێ تەمووزا ١٩١٩).
- کوردستان، ژ١٣، ٣١ آغسطوس ١٣٣٥ (١٩١٩/٨/٣١).
- کوردستان، ژ١٥، چارشامبا ٢٩ تشرین اول ١٣٣٥ (١٩یێ تەمووزا ١٩١٩).
- کوردستان، ژ١٦، ٢٨ تشرین ثانی ١٣٣٥ (١٩یێ تەمووزا ١٩١٩).
- کوردستان، ژ١٩، ٢٩ مارت ١٣٣٦ (٢٩یێ مارتا ١٩٢٠).
- ترجمان حقیقت، ورقە، نومرو ١٠١٠، ٣١-١٩، تشرین اول ١٨٨١.

الخلاصة

محمدأمين فيضي.. عسكري وشاعر وعالم بالتأريخ والفلسفة

بقلم: سعيد فروز

هذا الموضوع عن أمين فيضي، المثقف الكردي البارز في الربع الأول من القرن العشرين، كما كان معلما في المدرسة العسكرية العثمانية وكان أيضا كاتبا بارزا في ذلك العهد. وألف كتبا عن العلم والفكر والأدب، كان منها كتابه "ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد" (مجلس الأدباء الكرد) عن تاريخ الأدب الكردي، كتب مقدمة ونماذج من أشعار اعداد من الشعراء الكرد المشهورين. ومذكراته التي كتبها باللغة التركية تلقي الضوء على حياته وتفكيره وأنشطته كموظف حكومي ومتنور مشهور في عهده لعضويته في جمعية تعالي كردستان، وكان يكتب مقالات في مجلتي ژين وكردستان الصادرتين في استانبول. مصادر هذا البحث هي آثار ونتاجات الكاتب نفسه.

Abstract

Muhammad Amin Faydi:
a military historian, poet and scholar philosophy

By: Said Veroj

This article is about Amin Faydi, the prominent Kurdish intellectual in the first quarter of the twentieth century, who was a teacher in an Ottoman military school and was also a prominent writer at that time. He wrote books on science, thought and literature, including his book “Anjumani Adibani Kurd (Council of Kurdish Writers) on the history of Kurdish literature. He wrote the introduction and samples of poems prepared by famous Kurdish poets, and his memoirs, which he wrote in Turkish, shed light on his life, his thinking, and his activities as a government employee and an enlightened ones during his time for his membership in the Association of Ta'ali Kurdistan, and he was writing articles in the Istanbul-based Zheen and Kurdistan magazines.The sources of this research are the articles produced by the author himself.

زمانی کوردی لە باشووری قەفقاز
١٩٢١–١٩٩١

سوداد ڕەسووڵ

پوختە

نیشتەجێبوونی کورد لە باشووری قەفقاز (ئازەربایجان، ئەرمەنستان، گورجستان)، مێژوویەکی درێژی هەیە و بۆ زیاتر لە هەزار ساڵ پێش ئێستا دەگەڕێتەوە، لە هەندێک سەردەمیش کورد لە قەفقاز خاوەن دەسەڵات و میرنشینی بووە. لە سەدەی دەیەمی میلادیدا، میرنشینی شەدادیی کوردی بەسەر بەشێکی فراوانی ئەو هەرێمەدا فەرمانڕەوا بووە. دواتر لە سەدەکانی شازدەم تا سەرەتای سەدەی بیستەمیش کورد بە کۆچبەری و ئاوارەیی ڕووی لە باشووری قەفقاز کردووە. دوای بەرقەراربوونی دەسەڵاتی سۆڤیەت بەسەر ناوچەی قەفقازدا ساڵی ١٩٢٢، گۆڕانێکی سیاسی و فەرهەنگی لە ژیانی نەتەوەکانی ئەم هەرێمەدا ڕووی دا، سۆڤیەت سیاسەتێکی نوێی زمانیی هەبوو بۆ نەتەوەکان، نەتەوە بە ژمارە کەمەکان بۆیان هەبوو وەک نەتەوە گەورەکان بە زمانی دایک بخوێنن. کورد وەک نەتەوەیەکی بە ژمارە کەم لە قەفقاز، ئەم ماوەیە، بەتایبەت لە ئەرمەنستان، سەرەڕای خوێندن بە زمانی کوردی لە قوتابخانەکان، لە کۆمەڵێک مافی دیکەی کولتووریش سوودمەندبوو. ماوەی نێوان ١٩٢٨–١٩٣٨ زمانی کوردی بە دیالێکتی کوردیی باکوور و ئەلفبێی لاتینی لە ئەرمەنستان بەخێرایی گەشەی‌کرد، لە زمانێکی زارەکییەوە بوو بە زمانێکی ستانداردی پێشکەوتوو و ئەرکەکانی فراوان بوو، بابەتە زانستییەکانی لە قوتابخانە پێ‌نووسرا و خوێندرا، سەرەڕای گەشەکردنی زمانەکە لە بواری چاپکردنی کتێب و ڕۆژنامەگەری و پەخشی ڕادیۆ و هونەری شانۆدا. ئەم پێشکەوتنە زۆری نەخایاند، ماوەی حوکمڕانیی ستالین، مافە کولتوورییەکانی نەتەوە بچووکەکان قەدەغەکران. دواتر ماوەی حوکمڕانیی خرۆچیف، دوای ١٩٥٥ جارێکی دی مافە کولتوورییەکان گەڕێندرانەوە، خوێندن بە کوردی لە قوتابخانەکان دەستی پێ‌کردەوە، ئەمجارە بە ئەلفبێی کریلی و تەنیا دەرسێک بۆ زمان و ئەدەب. ئەم مافە کولتوورییە بەم شێوەیە بەردەوامبوو. دوای بەرپابوونی شەڕی قەرەباغ و هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەت لە ١٩٩١دا، بارودۆخێکی سەختی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی بۆ کورد لە قەفقاز هاتە پێش، پشتگیریی سۆڤیەت بۆ مافی کەمە نەتەوەکان نەما، چالاکییە فەرهەنگییەکان کەم‌بوونەوە، یا نەمان. کوردی موسڵمان لە قەرەباغ و ئەرمەنستان ئاوارەبوون. کوردە ئێزدییەکانی ئەرمەنستان و گورجستانیش، لە ڕووی نەتەوەییەوە بوون بە دوو بەش: بەشی زۆریان ناسنامەی ئێزیدییان کرد بە نەتەوە و بەشەکەی‌دی هەر بە کوردی ئێزیدی مانەوە، زمانی کوردییش لە نێوانیاندا دوو ناوی لێ‌نرا: زمانی ئێزدیکی و کوردی. لەبەر خراپیی بارودۆخی ئابووری و کۆچکردنی بەردەوام، ئامارەکانی دانیشتووان لەوێ، نیشانی‌دەدەن کە ژمارەی کورد لە قەفقاز لە دابەزینێکی خێرادایە. لە ڕووی خوێندن بە کوردییەوەش، تەنیا لە ئەرمەنستان بە کوردی دەخوێندرێ و لە گورجستان و ئازەربایجان ناخوێندرێ. ئەم هەلومەرجە، پێشبینیی ئەوەی لێ‌دەکرێ کە مانەوەی کورد و زمانی کوردی لە قەفقاز، بەتایبەت لە هەردوو کۆماری ئازەربایجان و گورجستان پاشەڕۆژی گەش نییە و بەرەو توانەوە و لەناوچوون دەچێ.

وشە سەرەکییەکان: باشووری قەفقاز، کوردی شەدادی، کوردی ئێزیدی، کوردی موسڵمان، گەشەکردنی زمان.

*

پێشەکی

ناوچەی قەفقاز لە ڕۆژئاوای ئاسیا، مێژوویەکی پڕ لە بەسەرهات و شەڕ و ڕووداوی هەیە، ئەم ناوچەیە بەدرێژیی مێژوو مەیدانی شەڕ و کوشتار و هێرشی داگیرکاریی ئیمپراتۆریەت و زلهێزەکانی دەوروبەری بووە. لە هەمان کاتدا، قەفقاز بەردەوام شوێنی تێپەڕبوون و نیشتەجێبوونی گەل و ئەتنیک و نەتەوەی هەمەچەشن

بووە، و مۆزائیکێکی گەل و زمانی جۆراوجۆر لەم هەرێمە بەدی هاتووە، کە لە کەم ناوچەی‌دیی ئاسیا بەم شێوەیە هەمەچەشنیی زمانی و نەتەوەیی هەیە.

کورد یەکێکە لە نەتەوە کۆنەکانی قەفقاز کە بەر لە هاتنی تورک و عەرەب، دانیشتووی ئەوێ بووە و لە زۆربەی سەرچاوە مێژووییەکان‌دا ئاماژە بە بوونی کورد وەک گەلێکی نیشتەجێی قەفقاز دراوە. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە بنەماڵەیەکی ناسراوی کوردی بەنی‌شەداد ناو سەدەی دەیەم حوکمڕانی بەشێکی ئەو هەرێمەی کردووە و ڕۆڵێکی مێژوویی و سیاسیی گرنگی گێڕاوە. لەپاڵ ئەوەش‌دا، هەندێک عەشیرەتی کورد لە بەشی ئیمپراتۆریی عوسمانی و سەفەوی، لە سەدەی شازدەمەوە تا سەرەتای سەدەی بیستەم، بە ئاوارەیی و کۆچبەری ڕوویان لە قەفقاز کردووە و تێیدا نیشتەجێ‌بوون، جارێکی‌دی بووەتەوە بە مەڵبەندێکی نیشتەجێبوونی کورد.

مێژووی نیشتەجێبوونی کورد لە قەفقاز بابەتێکی گرنگی مێژووی کوردە، لە هەمان کات‌دا جێگەی مشتومڕە کە کورد ئەم ماوە درێژە کە لەوێ نیشتەجێ‌بووە و میرنشینی هەبووە، ئاخۆ دەکرێ بڵێین جوگرافیای خاکی کوردستان بۆ ئەوێ درێژدەبێتەوە؟

جگە لەم ڕەهەندە مێژووییە، لایەنێکی دیکەی بایەخی ناوچەی قەفقاز بۆ کورد، گەشەکردنی زمانی کوردییە بە دیالێکتی کوردیی باکوور لە ماوەی حوکمڕانی یەکێتیی سۆڤیەت‌دا. ئەم مێژووە، لاپەڕەیەکی گرنگ و پرشنگداری مێژووی زمانی کوردییە، کە دوای بەرپابوونی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ و دامەزراندنی یەکێتیی سۆڤیەت، هەلێکی گرنگ بۆ نەتەوەکانی ئەو وڵاتە، بەتایبەت نەتەوە بچووکەکان، ڕەخسا تا زمانەکانیان ببووژێننەوە، یەکێک لەم زمانانە کوردی بوو، وەک زمانی نەتەوەیەکی بە ژمارە کەم، لە بیستەکانی سەدەی بیستەمەوە، مافی بەکارهێنان و پێشکەوتنی بۆ ڕەخسا.

مێژووی گەشەکردنی زمانی کوردی لە کۆمارەکانی ئەرمەنستان، ئازەربایجان، گورجستان، کە بە باشووری قەفقاز ناسراوە، لە توێژینەوەکان‌دا کەمتر ئاوڕی لێ‌دراوەتەوە، بەتایبەت لە ڕووی زمانەوانییەوە لێکۆڵینەوەی لەسەر نەکراوە و قۆناغەکانی گەشەکردنی ئەم زارە کوردییەش بەوردی دەست‌نیشان‌نەکراوە، بەتایبەت لە ئەرمەنستان، کە دوای بەرقەراربوونی حوکمڕانیی یەکێتیی سۆڤیەت، گرنگترین مەڵبەندی پێشکەوتنی زمانی کوردی بوو. ئەمە لە کاتێک‌دا بوو کە هەر ئەو سەردەمە ئەم زارە کوردییە لە باکووری کوردستان (تورکیا) بەتوندی قەدەغە بووە و ئاخاوتن بە کوردی سزای لەسەر بووە، بەڵام لە ئەرمەنستان بە ماوەیەکی کورت و خێرایی پەرەی‌ستاند و لە زمانێکی زارەکییەوە بوو بە زمانێکی ستانداردی گەشەکردوو، کە بابەتە زانستییەکانیشی لە قوتابخانە پێ‌خوێندراوە، سەرەڕای بەکارهێنانی لە بواری ڕۆژنامەگەری و هونەری شانۆ و پەخشی ڕادیۆدا.

ئەم توێژینەوەیە بە میتۆدی مێژوویی شیکاری، وێستگەکانی گەشەکردن و لاوازبوونی زمانی کوردی لە باشووری قەفقاز تیشکی خراوەتە سەر و هەنگاو بە هەنگاو ڕوون‌کراوەتەوە. لەپێش‌دا هەوڵ‌دراوە چەند پرسیارێک وەڵام‌بدرێتەوە: کورد کەی لە قەفقاز نیشتەجێ‌بووە؟ ئایا ڕاستە کوردستان لە قەفقاز هەیە، وەک هەندێک لە توێژەرەوە و نووسەرانی کورد بانگەشەدەکەن کە پارچەی پێنجەمی کوردستان لە قەفقازە؟ زمانی کوردی لەوێ چۆن گەشەی‌کردووە و چ ڕۆڵێکی لە ڕەوتی گەشەکردنی مێژووی زمانەکەدا هەبووە؟ بۆچی زمانی کوردی لە ئەرمەنستان پێش‌کەوتووە، بەڵام لە گورجستان بەو ڕادەیە نەبووە؟ لە ئازەربایجانیش، نەک هەر زمانی کوردی پێش‌نەکەوتووە، بەڵکوو کورد لەوێ زۆربەی زمان و ناسنامەی کوردبوونی لەدەست‌داوە و لەناو زۆرینەی ئازەری‌دا تواوەتەوە.

بۆ وەڵامی ئەم پرسیارانە، پێویستە بە دیدێکی ئەکادیمی لە باسەکە بڕوانین و ڕاستییە مێژووییەکان سەبارەت بە مێژووی بڵاوبوونەوە و نیشتەجێبوونی کورد لە قەفقاز ڕوون‌بکەینەوە. سەرەتا بەخێرایی ئاوڕێک لە مێژووی قەفقاز دەدەینەوە، قۆناغەکانی نیشتەجێبوونی کورد لەوێ ڕوون‌دەکەینەوە، هەروەها ڕۆڵی کورد وەک نەتەوەیەکی حوکمڕان لە ژیانی سیاسیی قەفقازدا دەست‌نیشان‌دەکەین، دواتر، بەدرێژی باسی گەشەکردنی زمانی کوردی لە هەر یەک لە کۆمارەکانی ئەرمەنستان و ئازەربایجان و گورجستان دەکەین، هەر لە دەستپێکی خوێندن بە کوردی بە ئەلفبێی ئەرمەنی لە ١٩٢١ لە ئەرمەنستان هەتا هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەت لە ١٩٩١دا.

پێشینەی مێژوویی کورد لە قەفقاز[1]

ئەو ناوچەیەی کە دەکەوێتە نێوان دەریای قەزوین و دەریای ڕەش کە بە قەفقاز (قەوقاز، کافکاز، *Caucasia*) ناسراوە، هەمیشە ڕێگەیەک بووە بۆ تێپەڕبوونی گەلانی ئاسیا بۆ چیاکانی زاگرۆس و بانی ئێران، بۆیە بەدرێژیی مێژوو مۆزائیکێکی ڕەنگاوڕەنگی گەل و نەتەوە و ئەتنیکی هەمەچەشن لێی نیشتەجێبووە. زنجیرەچیای قەفقاز لە باکووری ڕۆژئاوایەوە بۆ باشووری ڕۆژهەڵاتی درێژبووەتەوە و بەربەستێکی سروشتیی پێکهێناوە. هەرێمەکەی کردووە بە دووبەشەوە: قەفقازی باکوور و قەفقازی باشوور.

قەفقاز، لە ڕووی سیاسییەوە ئێستا هەر سێ کۆماری ئازەربایجان و ئەرمەنستان و گورجستان دەگرێتەوە، کە ئەمانە لە باشووری قەفقاز هەڵکەوتوون، هەندێک جاریش بە پشت قەفقاز (ماوراء القفقاس *Transcaucasian*) ناوی هاتووە. بەڵام باکوورەکەی ئێستا لەناو خاکی ڕووسیایە. قەفقاز بەگشتی لە ڕووی هەمەچەشنیی زمانییەوە یەکجار دەوڵەمەندە. ئەمڕۆش لە دنیای زماناندا ئەم ناوچەیە بە یەکێک لەو ناوچانەی جیهان دادەنرێ کە زۆرترین ژمارەی زمان و گەلی هەمەچەشنی تێدا نیشتەجێیە. نزیک بە ٥٠ زمانی جیاواز لە قەفقاز هەیە؛ جگە لە زمانی هەر سێ نەتەوەی سەرەکیی ئەم هەرێمە: ئازەری و ئەرمەنی و گورجی، کۆمەڵێک زمانی دیکەی جیاواز و نەتەوە و گەلی هەمەچەشن لە بناری شاخ و دۆڵەکانی قەفقاز نیشتەجێن، وەک ئاڤاری، لەزگینی، دەرگینی، تەبەساری، چیچینی، تاتی، تالشی، ئۆسێتی، ئەبخازی، لازی، ئەنگوشی، چەرکەسی.[2] زمانی کوردیش یەکێک لە زمانە هەمەچەشنەکانی ئەم مۆزائیکە زمانییە پێکدێنێ، چونکە کورد هەر لە زووەوە شانبەشانی ئەرمەن و خەزەر و ڕۆم نیشتەجێی ئەوێ بووە. دوای هاتنیئیسلامیش بۆ ئەم ناوچەیە، نەتەوەیدیی وەک عەرەب و تورکیش لێی نیشتەجێی بوون،[3]

لە ماوەی فەرمانڕەوایی عەباسییەکان بەسەر قەفقازدا، کورد ڕۆڵێکی مێژوویی لە سیاسەت و کارگێڕیی هەرێمەکەدا گێڕاوە. ناوی کورد و دەسەڵات و میرنشینی کوردی، لە کتێبە مێژووییەکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا کە سەبارەت بە مێژووی ئەم ناوچەیە نووسراون، هاتووە. هەر بەهۆی ئەم پاشخانە مێژووییەی کوردەوە لەم هەرێمە، هەندێک لە نووسەرانی کورد پێیان وایە جوگرافیای خاکی کوردستان بۆ ئەو ناوچەیە درێژدەبێتەوە و بە کوردستانی قەفقاز ناویدەبەن. لەم بەشەدا هەوڵدەدەین بەکورتی باسی پێشینەی مێژوویی نیشتەجێبوونی کورد لە قەفقاز بکەین و پێگەی کوردیش لەم مێژووەدا دەستنیشانبکەین.

ناوچەکانی باشووری قەفقاز لە کۆندا بە چەند ناوێک ناسراوبوون، لە سەرچاوە کلاسیکییە یۆنانی و ڕۆمانییە کۆنەکاندا بە ئەلبانیا ناسراوبووە، دواتریش یۆنانییەکان بە ئەریانا ناسیویانە، بەڵام لە سەرچاوە عەرەبییەکاندا بە (الران) یا (آران) ناوی هاتووە.[4] ئەم ناوەی دوایی جێگۆڕکێی دەنگیی هەمان ناوی کۆنی ئەلبانیا و ئەریانا بووە و لای عەرەبەکان بەم شێوە گۆڕانی بەسەرداهاتووە.

ساڵی ٦٤٠ز وڵاتگیریی ئیسلام بۆ قەفقاز دەستی پێکردووە و دینی ئیسلام بووە بە دینی زۆرینەی دانیشتووانەکەی، بەڵام ئەرمەنی و گورجی هەر بە مەسیحی مانەوە.[5] هاتنی ئیسلام بۆ قەفقاز گۆڕانێکی کولتووری و سیاسیی لە ناوچەکە هێنایەئاراوە، دوای ئەوە دوو نەتەوەی دی، عەرەب و تورکی سەلجووقی بۆ ئەم ناوچەیە هاتن. ئەم هەرێمە لە ڕووی کارگێڕییەوە بوو بە بەشێک لە مەمالیکی ئیسلام و دینی ئیسلامیش بەنێو گەلانی هەرێمەکەدا بڵاوبووەوە، هەر لەم سەردەمەشدا بوو کە نەتەوەکانی باکووری قەفقاز بوون بە موسڵمان.

---

[1] ئەم بەشە سەبارەت بە مێژووی کورد لە قەفقاز زۆر لەوە درێژترە کە لێرە بڵاودەکرێتەوە، چونکە بڵاوبوونەوەی لەم گۆڤارە وەک توێژینەوەیەک هەر ئەوەندە ڕێگەپێدراو بوو.

٢ غلامعلی سلیمانی، مرتضی باقیان زارچی، قفقاز، موزائیک اقوام، علل و عوامل، ماهنامه ایراس، سال چهارم، شمار پنجم، ١٣٨٨ (٢٠١٠م). ص١٢٥-١٢٦.

[3] اسماعيل شكر رسول، الأمارة الشدادية الكردية في بلاد آران، دراسة سياسية حضارية، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، أربيل، ٢٠٠١. ص٤٣.

[4] اسماعيل شكر رسول، الامارة الشدادية الكردية في بلاد آران. ص٣٤.

[5] سرژ آفاناسیان، ارمنستان، آذربایجان، گرجستان: از استقلال تا استقرار رژیم شوروی، ترجمه: عبدالرضا هوشنگ مهدوی، انتشارات معین، تهران، ١٣٧٠. ص٧.

ئەمجارە شارستانێتییەکی نوێ، ژیانی فەرهەنگی گەلانی ناوچەکەی داڕشتەوە و ناسنامەیەکی نوێی بۆ قەفقاز هێنایەکایەوە، کۆمەڵێک شار و ئاوەدانی نوێ بنیاتنران، شەقڵی فەرهەنگی ئیسلامییان پێوە دیاربوو. ناوی کۆمەڵێک شاری سەدە ناوەنجییەکانی هەرێمی قەفقاز لە سەرچاوە مێژووییەکانی وڵاتناسانی عەرەبدا هاتووە، وەک: بەرزەعە (بردە)، جەنزە (گنجە)، البيلقان، دەبیل (دوین)، الباب و الأبواب (دەربەند)، شەماخی، شەمکور، شیروان، باکەویە، شەکی. ئەم شارانە لە قەفقاز، چەند مەڵبەندێکی شارستانی و بازرگانی و هەندێکیان پایتەختی میرنشینییەکان بوون.

دوای هاتنی ئیسلام، لە سەردەمی عەباسیدا، ناوچەی قەفقاز دوو هەرێمی ئیداریی هەبوو، بە هەرێمی ئازەربایجان و ئەرمینیا ناسراوبوون. هەرێمی ئازەربایجان لە نێوان هەرێمی چیاکان (أقليم الجبال) و وڵاتی ئاران (الران)دا هەڵکەوتووە، هەرچی هەرێمی ئەرمینیایە لە باکووری ئازەربایجان و جەزیرە هەڵکەوتووە و سنوورەکەی بەردەوام لە گۆڕاندا بووە. ئەو سەردەمە ئەم هەرێمە لە ڕۆژهەڵاتەوە کەوتبووە نێوان ئازەربایجان و ئاران، وڵاتی ڕۆم و باکووری جەزیرە لە ڕۆژئاوای بووە. لە باشوورەوە، ویلایەتی دیاربەکر و لە باکوورەوە، چیاکانی قبق (قەفقاز) و وڵاتی گورج و لاز بووە.[6]

بەپێی سەرچاوە مێژووییەکان، ئەم ناوچەیەی قەفقاز لە سەردەمی ئیسلامیدا بەردەوام کوردی لێ نیشتەجێبووە، بەتایبەت ئەو هەرێمەی کە نزیک بە دەریاچەی وانە، درێژبوونەوەی کوردستانە بەرەو ئەرمینیا. کورد لەم شوێنانە حوکمڕان بووە و قەڵات و پایەگای هەبووە، تەنانەت ناوی یەکێک لە دەرگاکانی شاری بەردا (برذعة) لە سەدەی چوارەمی کۆچی (دەیەمی زایینی)دا (باب الأكراد) بووە.[7] لە ئەرمینیاش، نزیک بە شاری دبیل (دوین)، ڕووبارێکی (نهر الأكراد) ناو هەبووە، یەکێک بووە لە چۆمەکانی ڕووباری ئاراس.[8]

[6] د. زرار صديق توفيق، الكرد في العصر العباسي، دار موكرياني للطباعة و النشر، مطبعة شهاب، أربيل، ٢٠١٨. ص٤١، ٤٧.

[7] نفس المصدر السابق. ص. ٤٧-٤٩.

[8] نفس المصدر السابق. ص٤٧-٤٨.

ئەم سەردەمە، کورد نەک هەر نەتەوەیەکی نیشتەجێی باشووری قەفقاز بووە، بەڵکوو ڕەگەزێکی گرنگی سیاسی و حوکمڕانیی هەرێمەکەش بووە. دوو ماڵباتی هۆزی ڕەوادی بە ناوەکانی بەنوشەداد و ڕەوادی لەم هەرێمە نیشتەجێبوون. ماڵباتی بەنوشەداد سەرەتا لە شاری دبیل یا دوین نیشتەجێبوون، ئەوجا چوونەتە بەردا، دواتریش لە شاری گەنجە گیرساونەتەوە، هەر ئەم شارەشیان لە ٩٧٠ز دا کردووە بە پایتەختی ئیمارەتەکەیان، ئیمارەتی شەدادی.[9] هۆزی ڕەوادی، ئەم هۆزە کوردەش کە دوای ٩٠٥ز لە شاری دبیل (دوین) نیشتەجێبوون، لە بنەڕەتەوە لە ناوچەی بادینانەوە کۆچیانکردووە بۆ ئەوێ، دواتر لە ساڵی ٩٥٦ دەستیان بە سەر شاری تەورێزدا گرتووە و کردوویانە بە مەڵبەندی حوکمڕانیی خۆیان و لە ماوەی نێوان (٩٥٣-١٠٧٠ز)دا و بە ناوی میرنشینی ڕەوادییەوە فەرمانڕەواییان کردووە.[10]

مینۆرسکی لە توێژینەوەیەکیدا سەبارەت بە مێژووی قەفقاز، ئاماژەی بە بوونی کورد داوە لە دوین، کە هەر لە زووەوە لەم شارە و دەوروبەری نیشتەجێبووە؛ ئاماژەی بە بنەچەی سەلاحەدینی ئەیووبیش داوە کە بنەماڵەکەی لە هۆزی کوردی ڕەوادیی هەزبانییە، بە بنەچە دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەی دوین. شادی، باپیری سەلاحەدین ئەیووبی، خەڵکی گوندێکی ئەجدانکان ناو بووە لە نزیکی دوین. کوردی ڕەوادی لەم گوندە نیشتەجێبووە. دواتر شادی بە خۆی و هەردوو کوڕەکەیەوە، نەجمەدین و شێرکۆ، ڕووی لە تکریت کردووە.[11]

میرنشینی شەدادی (٩٥١-١٠٧٥ز) کە لە هەرێمی ئاران فەرمانڕەوا بووە، پایتەختەکەی شاری دوین و محەمەد کوڕی شەدادیش دامەزرێنەری ئەم میرنشینە بووە. حوکمڕانیی شەدادییەکان لە ئاران، کۆمەڵێک دەستکەوت و پێشکەوتنی هەبووە، ژیانی زانستی بەرەو پێشچووە و چەندین زانا لەو سەردەمەدا بەدەرکەوتوون، لە حوکمڕانی و ئیدارەی وڵاتدا

[9] اسماعيل شكر رسول، الأمارة الشدادية الكردية في بلاد آران. ص٤٥-٤٦.

[10] د. عماد كامل مرعی آل ظاهر اللهيبی، دور الأكراد في حماية المسلمين في بلاد القفقاس في القرنين الرابع و الخامس الهجريين، مجلة جامعة كركوك للدراسات الأنسانية، المجلد: ٧، العدد: ٣، ٢٠١٢. ص٢-٣.

11 V. Minorsky, Studies in Caucasian History, Taylor's Foreign Press, London, 1953. Pp. 116 -125.

دادپەروەربوون، هەر بۆیە خەڵک لێیان نزیکبووەتەوە. لە ڕووی ئاوەدانی و بیناسازییەوەش، پردیان لەسەر ڕووباری ئاراس دروستکردووە، بایەخیان بە ئاوەدانکردنەوە و بنیاتنانی کۆشک و باڵەخانە داوە. هەروەها لە ڕووی بەرگری و پارێزگارییەوە لە خۆیان، چەند شەڕێکیان لەگەڵ ڕۆم و ئەرمەن لە گەنجە بەرپاکردووە، توانیویانە ئەم شارە لە داگیرکاریی ئەم دوو هێزە هێرشەبەرانە بپارێزن.[١٢]

لەم بەڵگە مێژووییانەوە بەڕوونی دیارە کە کورد پێش هاتنی تورکی ئوغوز، لەپاڵ ئەرمەن و گورج و ڕۆم و تات و تاڵش و نەتەوەکانی دیدا، نەتەوەیەکی نیشتەجێی باشووری قەفقاز بووە و لە هەندێک سەردەمیشدا دەسەڵاتدار بووە. بەڵام ئاماری دانیشتووانی کورد لەو شار و گوندانە ڕووننییە چەند بووە، وەک دیارە لە هیچ شارێک زۆرینە نەبوون و زیاتر دەستەی دەسەڵاتدار بوون، وەک میر و کارگێڕ و بەڕێوەبەری کاروباری سیاسی و ئیداری.

سەرەتای سەدەی یازدەم، ئەم هەرێمە ڕووبەڕووی شەپۆلی هێرشی تورکی ئۆغوز بووەوە کە لە ئاسیای ناوەڕاستەوە هاتبوون. دواتر تورکە سەلجووقییەکان هاتن کە لقێکی ڕۆژئاوای تورکی ئۆغوز بوون، هەموو ناوچەی قەفقاز و ئێران و ئەنادۆڵیان داگیرکرد و ئیمپراتۆرێتییەکی گەورەیان لە هەرێمەکەدا دامەزراند. ئەم هێزە هێرشبەرە تورکانە وازیان لە دینە کۆنەکانی خۆیان هێنا کە پەرستنی دیاردە سروشتییەکان بووە و بوون بە موسڵمانی سوننی. هەر کە بوون بە موسڵمان، خۆیان لە خەڵکەکە نزیککردەوە و حوکمڕانیی جیهانی ئیسلامیان بۆ ئاسانبوو.[١٣] سەلجووقییەکان وەک هێزێکی شەڕکەر و فراوانخواز بەسەر ناوچەکەدا زاڵبوون و تەنگیان بە نەتەوە بچووکەکانی دەڤەرەکە هەڵچنی، دیمۆگرافیای ناوچەی قەفقازیان گۆڕی و نەخشەی سیاسی و ئەتنیکی و زمانیشیان گۆڕی.

[١٢] د. ابراهيم محمد على مرجونه، تاريخ الأكراد، دراسة تاريخية حضارية في ظل الخلافة العباسية، مؤسسة شباب الجامعة، أسكندرية، ٢٠١٠. ص١٨٨-١٩٥.

[١٣] د. نیشتمان بەشیر محەمەد، کورد و سەلجووقییەکان، لێکۆڵینەوەیەک لە پەیوەندییە سیاسییەکان، وەرگێڕانی: ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی دووەم، هەولێر، ٢٠٠٣. ل٩٦.

دوای ئەوە تورکی ئازەری وەک نەتەوەیەکی زاڵ و زمانێکی زاڵ لەم هەرێمە سەریانهەڵدا، نەتەوەکانی دی لە بۆتەی تورکدا توانەوە.

میرنشینە کوردییەکانی ئاران و ئازەربایجان، دوای هێرشی سەلجووقییەکان، ئەو سەربەخۆیییەی کە هەیانبوو، نەما و دەسەڵاتیان بەرەو کزی و بێهێزی چوو، تا ئەوەبوو لە سەردەمی سوڵتان مەلەکشاهی سەلجووقیدا، کە سیاسەتی حوکمڕانییەکی ناوەندیی پێڕەوکرد و دەسەڵاتی میرنشینەکانی کەمکردەوە؛ بۆیە دوای ئەوە بەرەبەرە میرنشینی شەدادی لە ١٠٧٥م دا و میرنشینی ڕەوادیش ١٠٧٦ دەسەڵاتیان نەما و ڕووخان.[١٤] دوای ڕووخانی میرنشینە کوردییەکان، قۆناغی میرنشینی و دەسەڵاتی کوردی لە قەفقاز کۆتاییهات. سەدەکانی دوایی، لە پاش سەدەی پازدەم و شازدەمەوە تا سەرەتای سەدەی بیستەم، کورد بە کۆچبەری و ئاوارەیی ڕووی لە قەفقاز کرد و تێیدا نیشتەجێبوو.

دوای سەرهەڵدانی هەردوو ئیمپراتۆرێتیی عوسمانی و سەفەوی، ناوچەی قەفقاز بوو بە جێگەی چاوتێبڕینی هەردوو زلهێزی ڕکابەر، شەڕ و ململانێیان لەسەر ئەم ناوچەیە بوو. لەم مێژووە بەدواوە، هەندێک هۆزی کورد بە کۆچبەری ڕووی لە قەفقاز کرد. دوای سەرکەوتنی عوسمانی بەسەر ئێراندا لە شەڕی چاڵدێرانساڵی ١٥١٤، سوڵتان سەلیم عەشیرەتی حەیدەرانلوو و تیرەکانی دیکەی ڕاگواست بۆ باکوور و بۆ ئەرمەنستان، بەدرێژیی سنووەرکانی ئێران و گورجستان نیشتەجێیکردن، بۆ ئەوەی پارێزگاری لە سنووری عوسمانی بکەن دژ بە ئێران. ئەم عەشیرەتانە لەبەر ئەم خزمەتەیان بە دەوڵەتی عوسمانی، لە پێدانی باج بەخشران.[١٥] ساڵی ١٥٨٩ لە ماوەی شەڕەکانی سەفەوی و عوسمانیدا، ئەو کوردانەی کە لەگەڵ سوپای عوسمانی بوون، ڕوویان لە ئازەربایجان کرد و لەوێ نیشتەجێبوون.[١٦]

[١٤] هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢٧٥-٢٨٠.

[١٥] واسيلى نيكيتين، كرد و كردستان، ترجمه: محمد قاضى، انتشارات نيلوفر، چاپ دوم، تهران، ١٣٦٦، ص٣٤٨-٣٤٩.

[16] Howell , Wilson Nathaniel , Jr. The Soviet Union and the Kurds, A Study of National Minority Problems in Soviet Policy. Ph.D., University of Virginia, 1965 P.240.

کوردە ئێزدییەکانی باکووری کوردستان کە لەبەر جیاوازیی ئایینی و نەتەوەیی، لەژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا چەوساوەبوون، چاویان لە وڵاتێک بوو لەم دەوروبەرە داڵدەیان بدا. بۆ ئەمە، نزیکترین وڵاتانی مەسیحی هاوسێیان، گورجستان و ئەرمەنستان بوو. ماوەی سەدەی هەژدەم تا سەدەی بیستەم، کوردە ئێزدییەکان لە باکوورەوە کۆچیانکردووە بۆ ئەم دوو وڵاتە مەسیحییە. بەپێی بەڵگەنامەیەکی مێژوویی، ساڵی ١٧٦٠ کوردی ئێزیدی و ئاشووریی مەسیحی لەگەڵ ئیراکلی دووەمی شای گورجی لە پەیوەندیدا بوون. دواتر ساڵی ١٧٦٨ دەوڵەتی عوسمانی لەدژی ڕووسیا شەڕی هەڵگیرساند. ڕووسیا ئیراکلی دووەمی ڕازیکرد بچێتە شەڕەوە لەدژی عوسمانییەکان. شای ناوبراو پێی باشبوو لەم شەڕەدا پشتگیریی ئەم دوو پێکهاتە دینییە بکا دژ بە دەوڵەتی عوسمانی. بۆیە دوای ئەوە، ڕێگەی دا ئەم دوو پێکهاتەیە کۆچبکەن بۆ گورجستان؛ بۆ ئەم مەبەستە نامەیەکی نارد بۆ گەورەی ئێزدییەکان، چۆبانئاغا و گەورەی ئاشوورییەکان، سیمۆن، کە ئەگەر پشتگیریی عەسکەرییان بکەن لە دژی تورکیای دوژمنی هاوبەشیان، لە بەرانبەردا دەسەڵاتێکی ناوچەییان پێدەدەن لە گورجستان. دوای ئەم ڕێککەوتنە، زانیاری هەیە کە نزیک بە چوار هەزار ماڵباتی ئێزیدی کۆچیانکردووە بۆ گورجستان و لە هەرێمی کاخێتیی ڕۆژهەڵاتی گورجستان جێوارکراون.[17]

ڕووسیای قەیسەری و ئێرانیش لە سەدەکانی هەژدەم و نۆزدەمدا بۆ داگیرکردنی قەفقاز بەردەوام شەڕ و پێکدادانیان هەبووە. ماوەی ئەم دوو سەدەیە، هەر یەکێک لەم دوو ئیمپراتۆرێتییە بەشێکی قەفقازیان لەژێر دەستدا بووە.

لە ماوەی شەڕەکانی ڕووسی و ئێرانیدا، ساڵانی ١٨٠٤-١٨١٣ و ١٨٢٦-١٨٢٨، ژمارەیەکی زۆری کوردی ئێران لە قەفقاز نیشتەجێبوون، ساڵی ١٨٠٧، ٦٠٠ ماڵباتی کورد لە قەرەباغ نیشتەجێبوو.[18] دواتر لەبەر بەستنی پەیمانەکانی گوڵستان ساڵی ١٨١٣ و تورکەمەنچای ساڵی ١٨٢٨، ئێران و ڕووسیا کۆتاییان بەو شەڕانە هێنا. ئێران، ناوچەی قەفقازی بۆ ڕووسیای قەیسەری بەجێهێشت و ئەو کوردانەش لەوێ مانەوە و بوون بە هاووڵاتیی ڕووسیای قەیسەری.[19]

هەر ئەم سەردەمە تا برانەوەی شەڕی یەکەمی جیهانی، کورد و بەتایبەت کوردە ئێزدییەکان بە شەپۆل بۆ ناوچەکانی قەفقاز کۆچیانکردووە. ئەو کوردانەی ئەرمەنستان، زۆربەیان دوای شەڕی قرم (١٨٥٣-١٨٥٦) و شەڕی ڕووسی و عوسمانی (١٨٧٧-١٨٧٨)، لە لە شارەکانی عەینتاب و قارس و وانی باکووری کوردستانەوە هاتوون و لە ئەرمەنستان جێواربوون.[20]

کۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم، شەپۆلێکی دیکەی کورد لە باکووری کوردستانەوە بە ئاوارەیی ڕووی لە قەفقاز و بەتایبەت ئەرمەنستان و گورجستان کرد. ئەمجارەیان بەهۆی شەڕی هەردوو ئیمپراتۆرێتیی عوسمانی و ڕووسییەوە بوو لەسەر ناوچەی قارس و ئەردەهان.

قارس بەر لەوەی لە لایەن ڕووسیاوە داگیربکرێ، لەژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریی عوسمانیدا بووە و بەپێی پەیمانی سان ستێڤانۆ لە ساڵی ١٨٧٨دا، بە ڕەسمی خراوەتە سەر خاکی ڕووسیا و مانگی مایسی ١٩١٨ پاش ٥٩ ساڵ، ئەم شارە لە لایەن هێزەکانی تورکەوە داگیرکرایەوە. پاش شکستی تورکیا لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا، داشناکەکانی ئەرمەنستان داگیریانکرد و سەرەنجام بەپێی پەیمانی قارس لە ١٩٢١دا، درایەوە بە تورکیا.[21] ئەم شارەی کوردستان، بوو بە گۆڕەپانی شەڕی هەردوو زلهێزی ئیقلیمی، کە کوشتار و تاڵان و ئاوارەبوونی دانیشتووانەکەی لێکەوتەوە. لە ئەنجامی ئەم شەڕە سەختەدا، کوردێکی زۆری ئێزیدی کە لە قارس دوازدە گوندیان هەبوو، لە زێدی خۆیان ئاوارەبوون و

---

[17] Iraklii Chikhladze, The Yezidi Kurds and Assyrians of Georgia, The Problem of Diasporas and Integration into Contemporary Society, Journal of the Central Asia & the Caucasus (3 /21) 2003. p. 3

١٨ د. تۆسنی ڕەشید، کوردی یەکەتیی سۆڤیەت: پێشتر و ئێستا. گۆڤاری واتە، ژمارە (٦)، بڵاوکراوەی دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠١١. ل٣٤.

[19] Howell , Wilson Nathaniel , Jr. The Soviet Union and the Kurds : p. 240

[20] Ibid. p.241.

[21] د. ئەفراسیاو هەورامی، کوردستانی پشت قەفقاس، (لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین)، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٥. ل٥٨.

ڕوویان لە ناوچەی قەفقاز کرد و لە ئەرمەنستان و گورجستان گیرسانەوە.

دوای بەرقەراربوونی حوکمڕانیی یەکێتیی سۆڤیەتیش، هاتوچۆی هۆزە کوردەکان بۆ ناوچەی قەفقاز هەبووە. چەند عەشیرەتێکی کورد، لە ناوچەی سنووری نێوان ڕووسیا و عوسمانی و ئێراندا، نیشتەجێن، وەک بروکی، جەلالی، میلان... ئەم عەشیرەتە کوردانە، ڕەوەند و نیمچەڕەوەند بوون، بۆ گەرمێن و کوێستان بەردەوام هاتوچۆی نێوان ئەم سنوورانەیان کردووە، بەتایبەت پێش ئەوەی سنوور دابنرێ و هاتوچۆ قەدەغەبکرێ. لە ڕاپۆرتێکی باڵیۆزخانەی سۆڤیەتدا لە ماکۆ ساڵی ١٩٢٢ دا هاتووە: عەشیرەتی بروکی کە لە ناوچەی ویلایەتی وان نیشتەجێبووە، هاوینەهەواری لە ناوچەی سورمالنسکی قەفقاز هەبووە. ساڵی ١٩٢٢ دووسەد بنەماڵەی ئەم عەشیرەتە لە نەخچیوان نیشتەجێبوون، چونکە ناوچەی نەخچیوان و ئیرەوان لەوەڕگەکانی باش و بەپیتن، وەک لەوەڕگەی ناوچەی وان نین. هەروەها ئەم عەشیرەتە لە ڕیزی ئەو کوردانەدا نووسرابوون کە دەبوو بچن بۆ سەربازی، بۆیە ئەندامانی ئەم عەشیرەتە پێیان باشبوو لە تورکیا دوورکەونەوە و کۆچبکەن بۆ نەخچیوان.[22]

دوای نسکۆی ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران ١٩٢٥، کوردێکی زۆر لە باکووری کوردستان ئاوارەبوو، هەندێک لەو ئاوارانە پەڕیوەی سنووری یەکێتیی سۆڤیەت بوون و لە چەمی ئاراس پەڕینەوە و گوندیان لە بەری نەخچیوان بەدرێژیی چەمەکە ئاوەدانکردەوە، ئەو شوێنەیان کرد بە هەواری نوێی خۆیان. ئەو کوردانە لەم ماوەیەدا بەردەوام هاتوچۆیانکردووە بۆ باکووری کوردستان، بەڵام کاتێک یەکێتیی سۆڤیەت لە سییەکاندا سنووریی لەگەڵ وڵاتانی دەوروبەری داخست، ئەوان لە نەخچیوان مانەوە، دواتر ساڵی ١٩٣٧ دانیشتووانی هەموو ئەو گوندانە لە لایەن ستالینەوە دوورخرانەوە بۆ ئاسیای ناوەڕاست.[23]

لەم کورتە مێژووەوە ڕوون‌دەبێتەوە کە کورد لە باشووری قەفقاز زیاتر لە هەزار ساڵ مێژووی هەیە و هەر لە زووەوە بەر لە هاتنی عەرەب و تورکی ئۆغوز، نەتەوەیەکی نیشتەجێی قەفقاز بووە، بەڵام ئەم ماوە درێژە، کورد دانیشتووانێکی بە ژمارە زۆر و هەمیشەیی ئەم هەرێمە نەبووە، زیاتر بە ئاوارەیی لێی نیشتەجێبووە، یا بۆ لەوەڕگەی مەڕوماڵات چەند عەشیرەتێکی کورد ڕوویان تێکردووە و دواتر گەڕاونەتەوە بۆ باکووری کوردستان. سەبارەت بە کوردە شەددادییەکان کە حوکمڕانی ناوچەی ئاران بوون، و ئەمڕۆ چەند بەشێکی ئازەربایجان و ئەرمەنستان دەگرێتەوە، ئەوانیش زیاتر وەک دەستەی حوکمڕان بەسەر ئەو ناوچەیەی قەفقازدا فەرمانڕەوا بوون، بەڵام دانیشتووانی ئەم میرنشینە هەمووی کورد نەبووە، ئەرمەن و گورج و لاز و تات و تالش و لەزگین-یش لەوێ ژیاون، هەروەها لەپاڵ میرنشینی کورددا، میرنشینی عەرەبیش هەبووە، ئەوانیش دەستەی حوکمڕان بوون، بەڵام دانیشتووان عەرەب نەبووە. بۆ ئەوەی باشتر لەم دەسەڵاتە کوردییەی قەفقاز تێبگەین، دەکرێ ئاماژە بە حوکمڕانیی بنەماڵەی ئەیووبی لە میسر و شام بدەین کە کورد لەوێ دەستەی حوکمڕان بووە بەسەر

---

[22] هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣١٥-٣١٦.

[23] لە سەفەرێکمدا بۆ ئاسیای ناوەڕاست مانگی ئۆکتۆبەری ٢٠١٩، سەرم لەو کوردە دوورخراوانە دا کە لە قەرغیزستان و قازاغستان دەژین، چاوم بە سێ کەسێتیی کوردی ئەم وڵاتانە کەوت و چاوپێکەوتنم لەگەڵ کردن: نادر نادرۆڤ، کنیاز ئیبراهیم میرزۆیڤ، ڕەمەزان سەیدۆڤ. پرسیارم لێکردن سەبارەت بە سەرەتای نیشتەجێبوونیان لە نەخچیوان و دواتریش دوورخستنەوەیان بۆ ئاسیای ناوەڕاست، هەموویان جەختیان لەوە کردەوە کە باوک و باپیرانیان لەدوای شۆڕشی شێخ سەعیدی پیرانەوە کۆچبەر بوون بۆ نەخچیوان و هەتا پێش دوورخستەوەیان لەم بەینەدا بۆ باکووری کوردستان، هاتوچۆیانکردووە بۆ بینینی خزم و کەس‌وکاریان. کاتێک سنوور داخراوە، لە نەخچیوان ماونەتەوە، ئەوجا دواتر ساڵی ١٩٣٧ لە سەردەمی ستالیندا، بە زۆرەملێ کۆچیان پێکراوە بۆ ئاسیای ناوەڕاست. نادر نادرۆف لە تەمەنی تەنیا پێنج‌ساڵیدا بووە شاهێدی ئەم دوورخستنەوەیە لەگەڵ ئەندامانی خێزانەکەی و خەڵکی گوندەکەی کە لە نەخچیوانەوە کۆچیان پێکراوە بۆ قازاغستان.

- چاوپێکەوتن لەگەڵ نادر نادرۆڤ لە ئالماتی - قازاغستان، ڕێککەوتی ٢٠١٩/١٠/٢٠.

- چاوپێکەوتن لەگەڵ دوکتۆر کنیاز ئیبراهیم میرزۆیڤ، سەرۆکی کۆمەڵەی کوردی قازاغستان - بەربانگ- لە ئالماتی، قازاغستان، ڕێککەوتی ٢٠١٩/١٠/٢٥.

- چاوپێکەوتن لەگەڵ ڕەمەزان سەیدۆڤ سەرۆکی کۆمەڵەی کوردی قەرغیزستان -مەدیا- لە بیشکیک پایتەختی قەرغیزستان، ڕێککەوتی ٢٠١٩/١٠/١٠.

دانیشتووانی غەیرەکورددا کە زۆربەیان عەرەب بوون. دەکرێ بڵێین حوکمڕانیی کورد لە ناوچەی قەفقازش، هەمان شێوەی حوکمڕانی بووە. ئەو ماوەیەش کە میرنشینی شەدادی لەوێ دەسەڵاتدار بووە، کورد بە ژمارەی زۆر کۆچی نەکردووە بۆ ئەوێ، تا قورساییەکی دانیشتووان لەوێ پێکبێنێ و شاری گەورە و مەڵبەندی فەرهەنگی و شارستانیی تێدا دامەزرێنێ، ئەوەی هەبووە کۆمەڵە گوندێکی پەرش‌وبڵاو بووە لەناو زۆرینەی ئەرمەنی و گورجی و ئەوانی‌دی‌دا. دواتریش کە تورکی ئۆغوز ناوچەکەی داگیرکردووە و دانیشتووانی ئازەربایجان کراون بە تورک، کورد لەژێر شەپۆلی هێرشی تورکی سەلجووقی‌دا، بووە بە کەمینەیەکی لاواز و ژێردەستە و لە چەند گوندێک خۆی گرتووەتەوە. سەدەکانی دواتریش بە هۆی هاودینی و هاومەزهەبی لەگەڵ تورکی ئازەری، بەخێرایی لەناو تورکدا تواوەتەوە.

سەبارەت بە ناوچەی قەرەباغ، کورد بە بەراورد لەگەڵ ئەرمەنستان مێژوویەکی کۆنتری لەم ناوچەیەدا هەیە. بەپێی ڕەوتی مێژووی ناوچەکە، ئەو کوردانەی ئەوێش زیاتر بە ئاوارەیی و کۆچپێکردن لە قەرەباغ نیشتەجێ‌بوون، لە لایەن دەسەڵاتدارانی سەفەوییەوە کۆچیان پێ‌کراوە بۆ ئەوێ، وەک کۆچپێکردنی کورد لە سەردەمی شاعەباسی سەفەوی‌دا لە سەدەی شازدەم بۆ خوراسان. لە ڕووی جوگرافییەوەش ئەگەر سەرنجی ناوچەی قەرەباغ بدەین، خاکی قەرەباغ درێژبوونەوەیەکی سروشتیی خاکی کوردستان نییە. ئەگەر سەرنجی نەخشەش بدەین، نێوان ناوچە کوردنشینەکانی ئێران لە ماکۆ و خۆی بەدرێژیی دووسەد کیلۆمەتر تا دەگا بە قەرەباغ، تورکی ئازەریی تێدا نیشتەجێیە. ئەم مەسافەیە لە ڕووی مێژوویی و جوگرافییەوە خاکی کوردستان نییە. بۆیە لە بەر تیشکی ئەم ڕاستییانەدا، ناتوانین بڵێین خاکی کوردستان درێژدەبێتەوە بۆ ناو قەفقاز و پارچەی پێنجەمی کوردستان لەناو خاکی ئازەربایجان و ئەرمەنستانە، وەک هەندێک لە نووسەرانی کورد بانگەشەی بۆ دەکەن. بەڵام هیچ گومان لەوەدانییە کە کورد بۆ ماوەیەکی درێژ، نەتەوەیەکی چالاکی باشووری قەفقاز بووە و لە سەردەمێکدا بەشدارییەکی گرنگی لە مێژووی حوکمڕانیی هەرێمەکەدا کردووە، هەروەها زمانی کورد یەکێک بووە لە زمانە هەمەچەشنەکانی ئەم هەرێمە، کە لە ماوەی حوکمڕانی سۆڤیەت‌دا گەشەکردنێکی بەرچاوی بەخۆوە بینیوە و لە گەلێک بواری فەرهەنگیش‌دا ڕۆڵی پێشەنگی هەبووە. لە بەشەکانی دیکەی ئەم توێژینەوەیەدا بەوردی تیشک دەخەینە سەر ئەم بابەتە.

سەرهەڵدانی یەکێتیی سۆڤیەت و سیاسەتێکی نوێی زمانی

پێش بەرپابوونی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و حوکمڕانیی سۆشیالیستیی سۆڤیەت، زمانی ڕووسی لە ڕووسیای قەیسەری تاکە زمانی باڵادەستی ئەو ئیمپراتۆرییە بووە بۆ هەموو کاروبارێک، بەتایبەت بۆ خوێندنی باڵا و کاروباری ڕەسمیی ئیمپراتۆری.[٢٤] سەدەی نۆزدەم کە ناسیۆنالیزمی ڕووسی لە گەشەکردن‌دا بوو، ڕووسیا زیاتر ئامانجی زاڵکردنی زمانی ڕووسی و فەرامۆشکردنی زمانی نەتەوەکانی‌دی بوو، بەتایبەت نەتەوە بچووکەکانی وەک کورد، تات، تاڵش، لەزگین، .. تاد. ئەم نەتەوانە هیچ مافێکیان بۆ بەکارهێنانی زمانەکەیان لە سیستەمی پەروەردەی ڕووسیادا نەبووە، هەوڵیش‌نەدراوە نەخوێندەواری لەنێو ئەم گەلانەدا بنبڕبکرێ. سەرەتای سەدەی بیستەم، لەژێر دەسەڵاتداریی ڕووسیادا، قوتابخانە لە سێ گوندی کوردیی ئێزیدیی ئەلەگەز و و سورمەلی و باجورلوو لە قارس، بە زمانی ڕووسی بۆ منداڵانی کورد کرایەوە، بەڵام زۆر درێژەی‌نەکێشا و ڕۆڵێکی گەورەشی نەبوو لە بنبڕکردنی نەخوێندەواریی ناو کورداندا.[٢٥]

بەرپابوونی شۆڕشی ئۆکتۆبەر ساڵی ١٩١٧ و هاتنە سەر کاری بۆلشەفییەکان لە ڕووسیا، کۆتاییی بە دەسەڵاتی ڕووسیای قەیسەری هێنا، هاوکات گۆڕانێکی گەورەی سیاسی هێنایەکایەوە و هەموو هەرێمەکە جارێکی‌دی نەخشەیەکی نوێی سیاسیی بە بەردا کرایەوە، دەسەڵاتێکی نوێ بە ئایدیۆلۆجیایەکی نوێوە حوکمڕانیی ڕووسیا و قەفقاز و ئاسیای ناوەڕاستی کرد. ئەم گۆڕانکارییە سیاسییە، کۆمەڵێک

---

[24] Alex Krouglov, Language planning and policies in Russia through a historical perspective, Current Issues in Language Planning, Taylor & Francis, UK , 2021. p.6

[25] Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêtê, Weşanên peywend, Çapa duyem, Îstanbul, 2019. R 14.

گۆڕانکاریی کولتووریشی لەگەڵ خۆی هێنا و لە هەمان کاتدا پلانێکی نوێی زمانی دارشت بۆ زمانی نەتەوەکانی ناو سۆڤیەت، بەتایبەت بۆ نەتەوە بچووکەکان کە مافیان هەبوو وەک نەتەوە گەورەکان بە زمانی خۆیان بخوێنن و مافی کولتوورییان هەبێ.

یەکێتیی سۆڤیەت بە ڕەسمی لە ۱۹۲۲/۱۲/۳۰دا دامەزرا. نەتەوە گەورەکانی نێو ئەم یەکێتییە ڕێگەیان پێدرا کۆمارێکی نەتەوەییان هەبێ و نەتەوە بچووکەکانیش مافی ئۆتۆنۆمی یا یەکەیەکی ئیداریی نەتەوەییان هەبوو، کە لە چوارچێوەی ئەو کۆمارە نەتەوەییەدا لێی نیشتەجێبوون.

دوای شۆڕشی ئۆکتوبەر، دەسەڵاتی ڕووسیای قەیسەری لە قەفقاز نەما و هەر سێ نەتەوەی سەرەکیی قەفقاز، ئەرمەن و ئازەری و گورجی، سێ کۆماری نەتەوەییی دیموکراتیی سەربەخۆیان ڕاگەیاند و ماوەی سێ ساڵ (۱۹۱۸-۱۹۲۱) بەردەوامبوو، دواتر ساڵی ۱۹۲۲ بەهۆی بارودۆخی سیاسی و جیۆپۆلیتیکیی هەرێمەکە و هەروەها بەهێزبوونی بزاڤی بۆلشەفیزم لەنێو چینی ڕۆشنبیرانی هەر سێ نەتەوەدا، هەر سێ کۆماری باشووری قەفقاز، خۆویستانە دایانەپاڵ سۆڤیەت و بوون بە سێ کۆماری سۆشیالیستیی یەکێتیی سۆڤیەت.[٢٦] بەم پێیە، هەرێمی قەفقاز جارێکیدی کەوتەوە ژێر حوکمڕانیی ڕووسیا، بەڵام ئەمجارە بە حوکمڕانیی سۆڤیەت و سیاسەتێکی نوێی کولتووری و بە بیری سۆشیالیسم بەڕێوەچوو.

دوای دامەزرانی حوکمڕانیی سۆڤیەت لە باشووری قەفقاز، گەلی کوردیش بوو بە یەکێک لە نەتەوەکانی سۆڤیەت، کە ئەوسا زۆرینەی دانیشتووانی کورد بە پەرشوبڵاوی لە هەر سێ کۆماری باشووری قەفقاز نیشتەجێبوون. کۆمەڵگەیەکی کوردیش لە کۆماری تورکەمەنستان نیشتەجێبوو.[٢٧] کورد لە قەفقاز بەگەرمی پێشوازیی لە دەسەڵاتی نوێی سۆڤیەت کرد و چالاکانە بەشداری لە جێگیرکردنی ئەم دەسەڵاتە کرد. هاوینی ۱۹۲۱ چەند هەزار کوردێک لە دەڤەری کوتورلینی ئازەربایجان کۆبوونەوە و برووسکەیەکیان بۆ ئەنجومەنی کۆمیسارانی گەل لە کۆماری ئازەربایجان نارد؛ لە بروسکەکەدا جەختیانکردەوە کە ئەوان بە سروشت لەگەڵ دەسەڵاتی سۆڤیەتدان کە دەسەڵاتی کرێکاران و جووتیارانە.[٢٨]

یەکێتیی سۆڤیەت دوای دامەزرانی وەک دەوڵەتێکی ئایدیۆلۆجی، کۆمەڵێک چەمک و تێگەیشتنی نوێی هەبوو بۆ نەتەوە و مەسەلەی نەتەوایەتی. سیاسەتی حکوومەتی بۆلشەفی بۆ مافی نەتەوەکان لەسەر بنەمای ئایدیۆلۆجیی مارکسی - لینینی بەڕێوەدەچوو. لەم ڕووەوە ستالین ساڵی ۱۹۱۳ کتێبێکی سەبارەت بە مەسەلەی نەتەوایەتی لە ڕوانگەی مارکسیزمەوە نووسی، ئەم کتێبە شرۆڤەیەکی گرنگی هزری مارکسییە بۆ مەسەلەی نەتەوایەتی. ستالین لەم کتێبەدا، نەتەوە بەم شێوەیە پێناسەدەکا: "نەتەوە کۆمەڵە خەڵکێکی چەسپاو و دامەزراوە، لە مێژوودا پەرەیسەندووە و بەرهەمهاتووە، لەسەر بنچینەی زمانێکی هاوبەش، ناوچەیەکی هاوبەش، ژیانێکی ئابووریی هاوبەش، هەروەها پێکهاتەی دەروونیی تاکەکانیشی لە کولتوورێکی هاوبەشدا کۆدەبنەوە".[٢٩] لە هەمان کاتدا جەختی لەسەر ئەوەش

[٢٦] سرژ آفاناسیان، ارمنستان، آذربایجان، گرجستان: ۱۳۷۰. ص۲۷۸.

[٢٧] بوونی کورد لە تورکەمەنستان، دەگەڕێتەوە بۆ کۆچپێکردنی بە کۆمەڵی کورد بۆ خوراسان لە کۆتایی سەدەی شازدەم لە سەردەمی شاعەباسدا. دەوڵەتی سەفەوی لە سەردەمی ئیسماعیلی سەفەوی (۱۵۰۱-۱۵۲٤م)دا، ڕووبەڕووی هێرشی تورکمان و ئۆزبەک دەبووەوە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران. ئۆزبەکەکان دوای عوسمانییەکان دووەم نەیاری سەفەوییەکان بوون، چەندین جار هێرشیانکرد و ئەو ناوچانەی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێرانیان داگیرکرد. لەپێناوی پاراستنی ئەم سنوورانەدا، دەوڵەتی سەفەوی لە سەردەمی شاعەباس (۱۵۸۸-۱۶۲۹)دا بە هەزاران خێزانی کوردی لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و قەفقاز و ئازەربایجانەوە، کە ئەوسا ئەم ناوچانە لە ژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکاندا بوون، کۆچ پێکرد بۆ خوراسان و لە شارەکانی قۆچان و شێروان و بوجنورد و سەبزەوار جێواریکردن. دواتر هەندێک لەم هۆزە کوردانە چوون بۆ تورکمەنستانی ئێستا و لە شاری عیشقاباد نیشتەجێبوون و کۆمەڵگەیەکی کوردییا لە وڵاتەکە پێکهێنا. دوای دامەزرانی دەسەڵاتی سۆڤیەت، ئەوانیش بوون بە پێکهێنەرێکی نەتەوەیی لە تورکمەنستان و یەکێتیی سۆڤیەت. بڕوانە:
کلیم الله توحدی، حرکت تاریخی کرد به خراسان، چاپ دوم، سازمان چاپ مشهد، مشهد، ۱۳۷۱، ص۳٤.

[٢٨] م. ئە. هەسراتیان، کوردی یەکێتیی سۆڤیەت، وەرگێڕانی بۆ کوردی: د. جەبار قادر، لە کتێبی: کوردستان و کورد، کۆوتاری کوردناسانی سۆڤیەت و ڕووسیا، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ۲۰۲۱، ل٤٢١-٤٢٢.

[29] Joseph Stalin, Marxism and the National Question, International publisher co., New York, 1942. p. 12

کردووەتەوە کە ئەگەر هەر یەکێک لەم تایبەتمەندییانە لە نەتەوەدا کەم بوو، ئەوا بە نەتەوە دانانرێ. هەروەها پێی وابوو ناسنامەی نەتەوە بۆ هەمیشە بە چەسپاوی نامێنێتەوە، بەپێی بارودۆخەکان گۆڕانی بەسەردادێ.[30]

سۆڤیەت بەم بنەما ئایدیۆلۆجییە، بەپێی بارودۆخی سیاسی و بەرژەوەندیی یەکێتیی سۆڤیەت و دەسەڵاتی لەنێو یەکێتییەکە و کۆمارەکانی سۆڤیەتدا، مامەڵەی لەگەڵ پرسی نەتەوایەتی دەگۆڕا. کورد لە سەرەتای بیستەکاندا لە لایەن دەسەڵاتدارانی سۆڤیەتەوە وەک نەتەوە ناسرا، کە بە ڕووسی پێی‌دەڵێن نارۆد (*Narod*). بەڵام ئەم ناسنامە نەتەوەییە وەک پێویست مامەڵەی لەگەڵ نەکرا. بۆ نموونە، مافی هەرێمێکی ئۆتۆنۆمی کە بە ڕووسی پێی‌دەگوترێ (ئۆبلاست *oblast’* یا ئۆکروگ *okrug*) بە کورد نەدرا، ئەوەی کە سۆڤیەت لە کوردستانی سۆریش لە ناگۆرنۆ – قەرەباغی ئازەربایجان ساڵی ١٩٢٣ بۆ کوردی دامەزراند، تەنیا یەکەیەکی ئیداری بوو، کە بەڕووسی پێی‌دەگوترێ (ئویەزد *Uezd*)؛ کە دواتر لە ١٩٣٠دا هەڵوەشێنرایەوە، بەڵام بۆ مافی خوێندن بە زمانی کوردی لە قۆناغەکانی سەرەتایی و دواناوەندی‌دا، ڕێگەپێدراو بوو.[31]

سیاسەت و پلانی نوێی زمان لە سۆڤیەت، کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر پێشکەوتنی زمانی نەتەوە بچووکەکان لە سۆڤیەت هەبوو، هەر بۆیە زمانی کوردیش دوای ئەم گۆڕانە سیاسییە بەخێرایی بووژایەوە و گەشەی سەند. جێبەجێ‌کردنی ئەم پلانە زمانییە، لە هەموو سەردەمێکدا وەک یەک نەبووە، بەپێی سەردەمی حوکمڕانیی سۆڤیەت گۆڕانی بەسەردا هاتووە. لە خوارەوە بەکورتی ئاماژە بە سێ سەردەمی حوکمڕانیی سۆڤیەت دەدەین، وەک بەرچاوڕوونییەک بۆ تێگەیشتن لە ڕەوشی زمانی کوردی لە سۆڤیت و ئەو سیاسەت و پلانە زمانییەی کە بۆ مافی نەتەوەکان جێبەجێ‌دەکران.

حوکمڕانیی لینین:
مافی زمان بۆ هەموو نەتەوەکانی سۆڤیەت

ڤیلادیمێر لینین (١٨٧٠–١٩٢٤) یەکەم سەرۆکی حکوومەتی ڕووسیای سۆڤیەت بووە لە نێوان ١٩١٧ تا ١٩٢٤دا، ماوەی ١٩٢٢ تا ١٩٢٤ش سەرۆکی حکوومەتی هەموو یەکێتیی سۆڤیەت بووە. کۆمەڵێک بەرنامە و پلانی کولتووریی هەبوو بۆ ئەوەی کۆمەڵگەی سۆڤیەت بە بیری سۆشیالیزم و ئامانجەکانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر پەروەردەبکا، بۆ گەیشتن بەم ئامانجەش، دەبووایە نەخوێندەواری بنبڕبکا، کە سۆڤیەت ئەو کاتە ٦٠٪ی دانیشتووانەکەی نەخوێندەوار بووە.[32] سۆڤیەت لە سەردەمی لینین‌دا پلانێکی ئابووری نوێی هەبوو، دەیویست کۆمەڵگەی سۆڤیەت بەرەو سۆشیالیزم ببا. بۆ ئەمە دەبووایە کۆمەڵگەیەکی خوێندەواری مۆدێرن بەرهەمبێنێ، هەر نەتەوەیەکیش بە زمانی خۆی. بۆ ئەم مەبەستە، پلانێکی زمانی و کولتووریی بۆ نەتەوەکانی نێو سۆڤیەت هەبوو، پێی‌دەگوترا کۆرێنیزاتاسیا korenizatsiia، واتە بەنەتەوەییکردن و بەخۆماڵیکردن. ئەم پلانە بەڕەسمی لە ١٩٢٣ دەستی پێ‌کرد، ئامانجی ئەوە بوو نەتەوە غەیرەڕووسەکانی نێو یەکێتیی سۆڤیەت بۆ ئەوەی ناسنامەیەکی سۆڤیەتییان هەبێ، لە هەر کۆمارێک کەسانی ئیداری و تەکنیکی و ئەکادیمی لە ناوچەکەی خۆیان پێ‌بگەیەنێ و بە زمانی خۆیان، هەموو کاروبارێکیش لە کۆمارەکان‌دا بە زمانی نەتەوەی کۆمارەکە و زمانە ناوچەییەکانی دیکەی ناو ئەو کۆمارە بێ. سیاسەت و پلانی زمان لە سۆڤیەت لەو سەردەمەدا ئەوەبوو نەتەوە بچووکەکان وەک نەتەوە گەورەکان مافی کولتووری و خوێندن بە زمانی خۆیان بۆ دابین‌بکرێ. ئەم بەرنامەیە بە گەرمی لە لایەن نەتەوەکانی سۆڤیەتەوە پێشوازیی لێ‌کرا.

نێوان ساڵانی ١٩٢٠ و ١٩٣٠، ١٣٠ زمان لە سۆڤیەت ئاخاوتنی پێ‌دەکرا، لەم زمانانە، تەنیا ٢٠ زمان لە سەردەمی قەیسەرەکان‌دا ئەلفبێی نووسینیان هەبوو، ئەوانی‌دی تەنیا زمانی زارەکی بوون و خەت و ئەلفبێ و ئەدەبی نووسراویان نەبوو.[33] ئەم پلانە زمانییەی سۆڤیەت ڕێگەی خۆش‌کرد، زۆر لە زمانە بچووکەکان کە ئاخێوەرانیان بە ژمارە کەم بوون یا زمانی کەمینە نەتەوەکان بوون، لە لەناوچوون ڕزگاریان‌بوو، لە زمانی زارەکییەوە بوون بە زمانی نووسین و خوێندن. کوردیش یەکێک بوو لە نەتەوەکانی باشووری قەفقاز، ماوەی نێوان ١٩٢٨ تا ١٩٣٨ هەتا ڕادەیەکی زۆر لەم

[30] Ibid. p.12.

[31] Michiel Leezenberg, Soviet Kurdology and Kurdish Orientalism, in " The Heritage of Soviet Oriental Studies" 1st Edition, Routledge, 2011.. P. 89.

32 Alex Krouglov, Language planning and policies in Russia through a historical perspective. P. 8.

[33] Jacob M. Landau, Barbara Kellner-Heinkele, Politics of language in the ex-Soviet Muslim states, Hurst and Company, London, 2001, P.51.

پلانە زمانییەی سۆڤیەت سوودمەندبوو، زمانی کوردی بووژانەوەیەکی گەورەی بەخۆیەوە بینی، کە لە بەشەکانی دیکەی ئەم تویژینەوەیەدا بەدرێژی باسیدەکەین.

سیاسەتی سۆڤیەت لە بیستەکاندا بۆ کۆرێنیزاتسیا ئەوەبوو تا لە ڕێی پێدانی مافی زمانی و کولتوورییەوە بە نەتەوەکان، پشتگیریی نەتەوە غەیرەڕووسەکان بۆ حوکمڕانیی سۆڤیەت بەدەست بێنێ، بەتایبەت پشتگیریی چینە ڕۆشنبیرەکانیان. ئەم سیاسەتە پێی وابوو بە پێدانی مافی نەتەوەییی کولتووری، دەکرێ نەتەوەکانی سۆڤیەت لە نەتەوایەتیی سیاسی دوورکەونەوە. ئەم سیاسەتە لە بیستەکاندا جەختی لەسەر دەکرایەوە بۆ مافی نەتەوەکان، سەرەتا هەموو نەتەوەکان پێکەوە گەشەبکەن و دواتر تێکەڵبن و پێکەوە گرێدراوبن، ئەوجا لە کۆتاییدا هەموویان خۆ بە سۆڤیەتی بزانن و دوورکەونەوە لە نەتەوایەتیی بۆرجوازی[٣٤]، کە لە دیدی مارکسدا، بەرهەمی قۆناغی سەرمایەدارییە و چینی بۆرجوازی پشتی دەگرێ. ئەم چینەش لە ڕێی نەتەوایەتییەوە جیاکاری و ڕەگەزپەرستی لە نێوان نەتەوە و ئەتنیک و ڕەگەز و نەژاد و دینەکاندا دروستدەکا و لە یەکیان دووردەخاتەوە، ئەمەش دەبێتە هۆی دوورکەوتنەوەی کۆمەڵگە لە ململانێی چینایەتی و کۆسپ لە بەردەم یەکگرتنی چینی پرۆلیتاریای جیهانیدا دروستدەکا. هەروەها مارکس پێیوایە نەتەوایەتی بە تێپەڕبوونی کات لەبەیندەچێ و نامێنێ، چونکە ئایدیۆلۆجیای چینی بۆرجوازییە، کە ئامرازەکانی بەرهەمهێنانی لە بەردەستە و چینی کرێکار دەچەوسێنێتەوە، دواتر لە ئەنجامی شۆڕشی چینی پرۆلیتاریادا، چینی بۆرجوازی لەناودەچێ و نەتەوایەتیش لەگەڵی کاڵدەبێتەوە، بە تێپەڕبوونی کات لە پاشەڕۆژدا نەتەوە نامێنێ.[٣٥]

لەم ڕوانگە ئایدیۆلۆجییە، سۆڤیەت مامەڵەی لەگەڵ نەتەوە و زمانی نەتەوەکان کردووە. وەک ئاشکرایە ئەم پلانە زمانییە، هەرچەندە سەرەتا کاریگەر بوو بۆ بووژاندنەوەی زمانی نەتەوەکان، بەڵام دەبووایە زمان ئامرازێک بێ بۆ خزمەت بە ئایدیۆلۆجیای حزب و دەوڵەت کە لەسەر بیری سۆشیالیزم و کۆمۆنیزم بەڕێوەدەچوو. لەم ڕووەوە ستالین پێی وابوو پێویستە فەرهەنگ و کولتووری نەتەوەکان بە ڕواڵەت نەتەوەیی بێ، بەڵام پێویستە لە ناوەڕۆکدا سۆشیالیستی بێ.[٣٦] ئەم بۆچوونە ئایدیۆلۆجییە، بەڕوونی دیارە کە پێشکەوتنی فەرهەنگی کوردی لە سۆڤیەت ئامانج نەبووە، بەڵکوو ئامانج بەکارهێنانی زمانەکە بووە وەک ئامرازێک بۆ گەیاندنی بیری سۆشیالیزم بە کورد و گەلانی سۆڤیەت.

لە لایەکی دیکەوە، پشتگیریی سۆڤیەت لە مافە کولتوورییەکانی کورد لەو سەردەمەدا، سیاسەتێکی دیکەی دەرەکیی هەبوو، دەیویست لەم ڕێگەیەوە پشتگیریی کورد لە هەموو بەشەکانی کوردستان بۆ خۆی بەدەستبێنێ و دژایەتیی هێزە کۆلۆنیالییە ئەوروپییەکان بکا، دەیویست نیشانیبدا سۆڤیەت وەک هێزە کۆلۆنیالییە ئینگلیز و فەرەنسییەکان نییە، کە کورد دەکەن بە ئامرازێک بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی کۆلۆنیالیی خۆیان لە هەرێمەکە، هەروەها وەک ئەو دەوڵەت - نەتەوانەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش نییە کە ئێران و عێراق و تورکیان، مافی نەتەوەی کورد زەوتدەکەن و هەوڵی تواندنەوەیان دەدەن.[37] ئەم ئامانجە سیاسی و ئایدیۆلۆجییانە هاندەر بوون بۆ سۆڤیەت بەو شێوەیەی کە خۆیان مەبەستیانە، پشتگیریی مافی زمان و کولتووری کورد بکەن، بۆیە هەر کاتێک ئەم مافانە ڕێگر بوون بۆ سیاسەت و ستراتیجیی سۆڤیەت لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بە ئاسانی و بێ هیچ دوودڵییەک هەموو مافەکانیان دەکێشایەوە یا قەدەغەیاندەکرد.

حوکمڕانیی ستالین:
سەردەمی تۆقاندن و سەرکوتکردن

بەرنامەی بەخۆماڵیکردن korenizatsiia لە سۆڤیەت هەتا ساڵی ١٩٣٧ بەردەوامبوو و هەنگاوێکی گەورە چووە پێشەوە، هەموو گەلانی سۆڤیەت بە کوردەوە لەم پلانە زمانییە سوودمەندبوون.

دوای مردنی لینین ساڵی ١٩٢٤، جۆزێف ستالین بوو بە جێنشینی لە یەکێتیی سۆڤیەت. ماوەی حوکمڕانیی ستالین هەتا ساڵی ١٩٣٦یش لەسەر ئەم پلانە بەردەوامبوو کە شۆڕشی ئۆکتۆبەر و لینین

---

34 E.A. Rees, ‘Stalin and Russian Nationalism’, in Geoffrey Hosking, and Robert, Service, (eds), Russian Nationalism, Past and Present (London, 1997) p.82

35 Khiterer, V. (2004) 'Nationalism in the Soviet Union', in "Encyclopedia of Russian History", Macmillan Reference USA

٣٦ واسیلی نیکیتین، کرد و کردستان. ص٥٩٣.

37 Harun Yilmaz, The Rise of Red Kurdistan, Iranian Studies, 47:5 Routledge, London, 2014. P.801.

بەرنامەیان بۆ دارشتبوو. بەڵام دوای ئەوە گۆڕانێکی گەورە لە دەسەڵاتی ستالین دەستی پێکرد، کە بەرەو دیکتاتۆری و حوکمی تاکڕەوی چوو. ماوەی نێوان ١٩٣٧ تا ١٩٣٨، ئەم ساڵە لە سۆڤیەت بە سەردەمی تۆقاندن و تیرۆر دادەنرێ. ستالین بە دەستێکی ئاسنین حوکمی سۆڤیەتی کرد، سەرەتا پاکسازییەکی بەرفراوانی لە حیزبی کۆمۆنیست و دەسەڵاتدا کرد، ئازادیی سیاسی نەما و هەموو دەنگێکی ئازاد و نارەزایی کپکرا، بە هەزاران بەرهەڵست و رۆشنبیر تیرۆرکران یا خرانە کونجی زیندانەوە.

ستالین بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتەکەی، ناوچە سنوورییەکانی سۆڤیەتی لە دانیشتووان چۆڵکرد، بە بیانووی ئەوەی جاسووسی بۆ وڵاتە هاوسێکانیان دەکەن، دوورخرانەوە بۆ سیبریا و ئاسیای ناوەراست. نێوان ساڵانی ١٩٣٧ تا ١٩٤٤، بە زۆرەملێ خەڵکی کۆچ پێکرد و دوورخستەوە. ئەو گەلانەی کە بوون بە قوربانیی ئەم دوورخستنەوە و کۆچپێکردنە: فینلاندی، کۆری، یۆنانی، چیچانی، ئەنگۆشی، تورکی مەسخەتی (واتە تورکی گورجستان)، ئەڵمانی، پۆڵەندی، ئەرمەنی، بولگاری، تاتاری، کورد، مۆڵداڤی، بالکار.. تاد. ئامارەکان ئاماژە بەوە دەدەن کە نزیک بە یەک ملیۆن و نیو لە گەلانی یەکێتیی سۆڤیەت بەزۆر کۆچیان پێکرا و لە زێدی خۆیان دوورخرانەوە بۆ هەرێمە جیاوازەکانی نێو یەکێتیی سۆڤیەت.[٣٨] ئەم سەردەمە، کورد قوربانییەکی گەورەی ئەم سیاسەتی کۆچپێکردنە زۆرەملێیەی ستالین بوو، کە کوردی بە دوو جار راگوێزاوە: جاری یەکەم ساڵی ١٩٣٧ کوردەکانی ئازەربایجان و ئەرمەنستان، جاری دووەم ساڵی ١٩٤٤ کوردەکانی گورجستان بوون، بەزۆر کۆچیان پێکرا بۆ ئاسیای ناوەراست و لە قازاغستان و ئۆزبێکستان و قەرغیزستان جێگیرکران. هەر ئەو سەردەمە، ستالین ناوچە ئۆتۆنۆمییەکان هەڵوەشاندەوە، لەوانە ناوچەی ئۆتۆنۆمیی (کوردستانی سۆر)یش لە قەرەباغ ساڵی ١٩٢٩ هەڵوەشایەوە. چالاکییە کولتوورییەکان و خوێندن بە زمانی نەتەوە بە ژمارە کەمەکانی وەک کورد، وەستێندرا، هەوڵدرا سۆڤیەت بەرەو بەرووسیکردن ببرێ، زمانی رووسی وەک زمانی هاوبەشی سۆڤیەت بەسەر هەموو نەتەوەکانی سۆڤیەتدا سەپێندرا، ناسیۆنالیزمی رووسی کرا بە بەرنامە و رابەر بۆ هەموو گەلانی سۆڤیەت. حوکمرانیی ستالین بوو بە حوکمرانییەکی تۆتالیتێری پڕ لە زۆرداری و چەوسانەوە، ستالینیش سەرۆکێکی دیکتاتۆر. راگەیاندنی وڵات خزمەتی بە ئایدیۆلۆجیای کۆمۆنیزم و سەرۆکەکەی کرد، گۆڤار و رۆژنامە و کتێبی قوتابخانەکان بەئایدیۆلۆجیکران و پڕکران لە وێنەی ستالین و لینین، پرۆگرامی خوێندن، بابەتەکانی هەمووی رێکلام بوو بۆ بیری سۆشیالیزم و کۆڵخۆزات و چینی پرۆلیتاریا و سوپای سوور. هەر بە ئامانجی بەرووسیکردن، ئەلفبێی کریلیی رووسی بەزۆر بەسەر نەتەوە غەیرەرووسەکاندا سەپێندرا. نەتەوە تورکەکانی وەک ئازەری، ئۆزبێکی، قازاغی، قەرغیزی کە تازە هاتبوونە ناو یەکێتیی سۆڤیەت، دە ساڵێک بوو ئەلفبێیان گۆڕیبوو بۆ لاتینی. ئەمجارە ستالین بە بیانووی ئەوەی کە ئەم ئەلفبێ لاتینییە، ئەلفبێی ئیمپریالیزمە، بەزۆر ناچاریکردن ئەلفبێ بگۆڕن بۆ کریلی، بۆ ئەوەی بە ئەلفبێ لە زمانی رووسی نزیکببنەوە و تواندنەوەیان ئاسانبێ.[٣٩] کوردیش هەر لەم کاتەدا بە هەمان شێوە، ناچارکرا ئەلفبێ لە لاتینییەوە بگۆڕێ بۆ کریلی.

ئەم سیاسەتەی ستالین لە سۆڤیەت کاریگەریی بۆ پلانی زمانەکەش هەبوو، ئەوەی شۆڕشی ئۆکتۆبەر هێنابووی بۆ مافی گەل و نەتەوەکان، هەمووی پێچرایەوە. چالاکییە کولتوورییەکانی کوردیش هەموو بەستران و قەدەغەکران. ئەم سیاسەتە پڕ لە توندوتیژی و تۆقاندن و پاکسازییە، هەتا مردنی ستالین ساڵی ١٩٥٣ و هاتنی خرۆچێف بۆ حوکمرانیی یەکێتیی سۆڤیەت، بەردەوامبوو.

حوکمرانیی خرۆچێف: گەڕانەوە بۆ مافی کولتووری

نیکیتا خرۆچێف لە ماوەی نێوان ١٩٥٣ تا ١٩٦٤دا سەرۆکی یەکێتیی سۆڤیەت بوو. حوکمرانیی خرۆچێف بۆ سۆڤیەت سەردەمێکی نوێ بوو، هەوڵی دا سەردەمی ترس و تۆقاندنی ستالین کۆتایی

[٣٨] Isabelle Kreindler, The soviet deported nationalities: A summary and an update, Soviet Studies, 38:3, (1986) p.387-405.

[٣٩] Peter Kenez, A History of the Soviet Union from the Beginning to the End, second edition, Cambridge University Press, UK. Pp. 119 -122.

پێبێنێ، بۆیە هەر لە سەرەتاوە بە ئاشکرا ئیدانەی تاوانەکانی ستالینی کرد. چاکسازیی لە گەلێک بواردا کرد: زیندانە سیاسییەکانی بەردا کە ملیۆنێک خەڵکی سیاسی و ڕۆشنبیر لە زینداندا بوون، ئەو زوڵم و ناهەقییەی کە ستالین دژ بە نەتەوەکانی نێو سۆڤیەت ئەنجامیدابوون، هەوڵی دا ڕاستیبکاتەوە، یا قەرەبووی بکاتەوە. بڕیاری دا ئەوانەی کە دوورخراونەوە و لە تاراوگە دەژین، بگەڕێنەوە بۆ شوێنی خۆیان. ئەوەبوو زۆرێک لەو نەتەوانە گەڕانەوە بۆ زێدی خۆیان، ئەوانەی ناوچەی ئۆتۆنۆمیشیان هەبوو، هەڵوەشاوە بوو، جارێکیدی بۆی گەڕاندنەوە، مافی خوێندن بە زمانی نەتەوە بە ژمارە کەمەکانیشی گەڕاندەوە، بۆ کوردیش ئەم مافە گەڕایەوە و دوای ١٩٥٥ جارێکیدی خوێندن بە کوردی دەستی پێکردەوە، بەڵام ئەمجارە هەر بە ئەلفبێی کریلی بەردەوامبوو و تەنیا بۆ دەرسێکی زمان و ئەدەب بوو، چالاکیی کولتووریی وەک شانۆ و پەخشی ڕادیۆش گەڕایەوە، بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامە و کتێبیش دەستی پێکردەوە. واتە جارێکیدی نەتەوەکانی سۆڤیەت بووژانەوە، بەڵام هەرگیز وەک سەردەمی پێشوو نەبوو کە مافەکان بە شێوەیەکی فراوان دەستەبەرکرابوون. ئەم سەردەمە بەم شێوەیە لە حکوومەتەکانی دواتری سۆڤیەتیشدا، هەتا ڕووخانی یەکێتیی سۆڤیەت، ئەو چەند مافە کولتوورییە بۆ نەتەوەکان بەردەوامبوو.

کورد لە ئەرمەنستان

وەک لەپێشدا ئاماژەی پێدرا، کوردانی ئەرمەنستان زۆربەیان ئەو هەزاران کوردە ئێزدییانەن کە لەبەر شەڕی ڕووسی - عوسمانی لە دوادوای سەدەی نۆزدەمدا و دواتریش لە ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، لە زێدی خۆیان لە ناوچەی قارسی باکووری کوردستانەوە ئاوارەی ئەرمەنستان و گورجستان بوون. بۆیە لە ئەنجامی ئەم شەڕانەدا بە هەزاران کوردی ئێزدی لەسەر سنووری تورکیا و ڕووسیا کوژران و بە هەزاران منداڵی کوردیش بێ دایک و باوک بوون. هەتیوخانە لە چەند شارێکی ئەرمەنستان بۆ ئەم منداڵە هەتیوانە کرایەوە، یەکێک لەوانە لە شاری ئاشتاراک بوو، ٦٠ منداڵی هەتیوی ئێزدی لەو هەتیوخانەیەدا هەبوو. دوو لەم منداڵانە حەجییێ جندی (١٩٠٨-١٩٩٢) و ئەمینێ عەڤدال (١٩٠٦-١٩٦٤) بوون کە لەم هەتیوخانەیە گەورە بوون. جەردۆیێ گەنجۆ (١٩٠٤-١٩٤٥) و جاسمێ جەلیل (١٩٠٨-١٩٩٨) و ئوسڤێ بەکۆ (١٩٠٩-١٩٦٩) و چەندانیدی، ئەوانیش لە ئەنجامی شەڕ و ئاوارەییدا هەتیوکەوتن و لە هەتیوخانە گەورەبوون. دواتر ئەمانە کە گەورەبوون، چەند نووسەرێکی توانا و پڕبەرهەمیان لێ پەیدابوو و پێشخستنی زمان و ئەدەبی کوردییان لەم وڵاتە لەئەستۆگرت. بۆیە ئەو ئەدەبە کوردییەی کە ساڵانی سیی سەدەی بیستەم لە ئەرمەنستان هاتە بەرهەم، بە ئەدەبی سێوی یا ئەدەبی هەتیوان ناودەبرێ.[٤٠]

کۆمەڵگەی کورد لە ئەرمەنستان، سەرەتای سەدەی بیستەم کۆمەڵگەیەکی تەواو عەشایەری و نیمچەڕەوەند بوو، بەگشتی نەخوێندەوار بوو، چینی ڕۆشنبیری نەبوو، وەک ئەو چینە ڕۆشنبیرەی کە لە باکوور و باشووری کوردستان هەبوو. زمانی کوردی تەنیا زارێکی زارەکی بووە، خەت و نووسینی نەبووە، بەڵام دوای ئەوەی سۆڤیەت و حکوومەتی ئەرمەنستان پشتگیریی مافە کولتوورییەکانی کوردیان کرد، ئەم کۆمەڵگە کۆچەرییە، کۆمەڵگەیەکی خوێندەواری لێ بەرهەمهات و کۆمەڵێک نووسەر و ئەدیب و شاعیر و پیاوی زانا سەری لێهەڵدا کە توانیویە بزاڤێکی فەرهەنگیی کوردی لە ئەرمەنستان بەرپابکا، لە زۆر ڕووەوە پێشەنگ بێ.

ئەو سەردەمە لە ناوەڕاستی بیستەکاندا لە کۆماری ئەرمەنستانی سۆڤیەت، ژمارەی کورد ١٥ هەزار کەسێک بووە. ئەوانە زۆرینەیان کوردی ئێزیدی بوون، لە بیست گوندێکی سێ پارێزگای وڵاتی ئەرمەنستان نیشتەجێبوون، کە ئەم گوندانە هەتا ئێستاش وەک خۆیان ماون. لە پارێزگای ئاراگاتس، لەم گوندانە نیشتەجێن: ئەلەگەز، ڕیاتازە (قونداغساز)، ئاڤشێن، جاموشڤان، سیپان، دێرک (جەرجەریس)، میرەک، کارڤانسەرای، ئۆرتا چیا، سانگیار (کانیا شیر). لە پارێزگای تالین، لەم گوندانە نیشتەجێن: گەلتۆ، سۆریک، بایسز، حەکۆ، بەرۆژ، ئاف تۆنە، تیلک، قەبەخ تەپە. لە پارێزگای ئاشتاراک،

[٤٠] د. تۆسنێ ڕەشید، ئەدەبی کوردی لە یەکیەتی سۆڤیەت، گۆڤاری واتە، ژمارە (٣)، بڵاوکراوەی دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠، ل١٠٤.

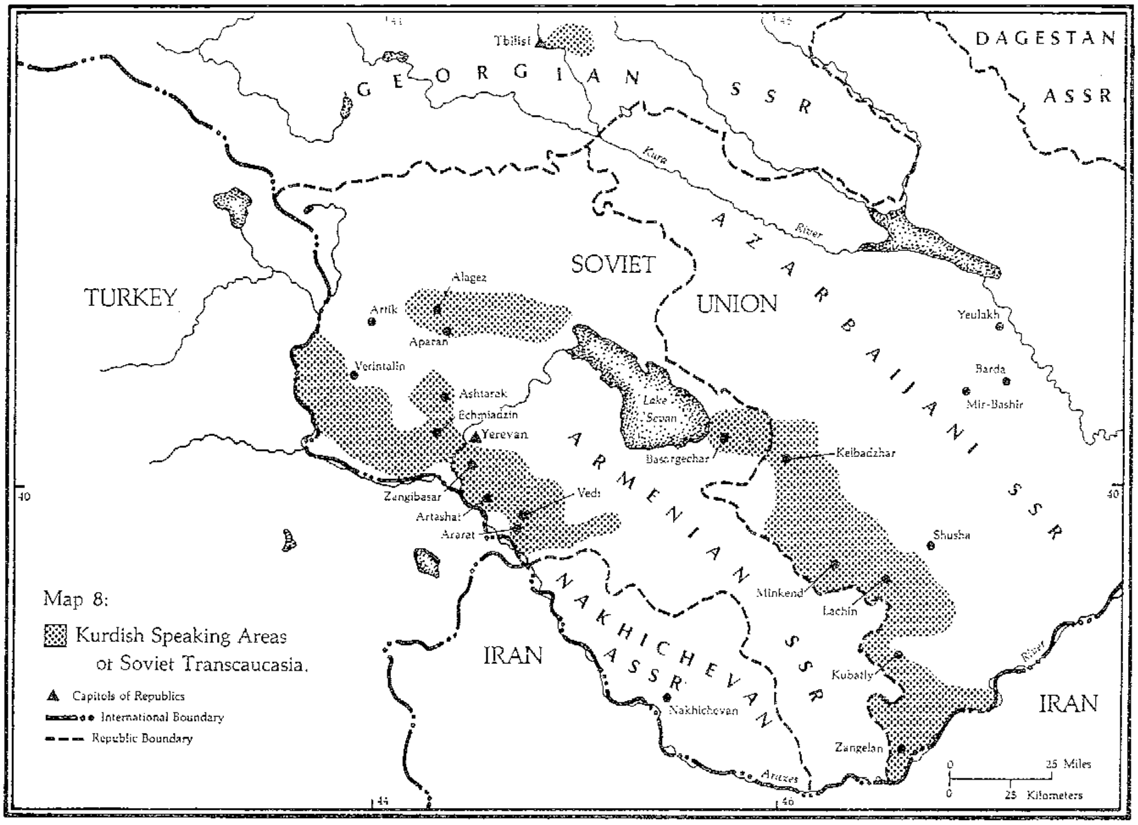

نەخشەی ناوچە کوردنشینەکان لە باشووری قەفقاز

لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە هەتا پێش شەڕی ناگۆرنۆ قەرەباغ لە هەشتاکانی سەدەی بیستەمدا

سەرچاوە: Amir Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan 1918 – 1985, Mellen Research University Press, San Francisco, 1992.

لەم دوو گوندە نیشتەجێن: شامیران، فێریک. بەڵام کوردانی موسڵمان لە سنوورەکانی ڕۆژئاوای ئەرمەنستان کە هاوسنوورە لەگەڵ تورکیا، نیشتەجێبوون و ساڵی ١٩٣٧ زۆربەیان دوورخرانەوە بۆ ئاسیای ناوەڕاست. ئەم خشتەیەی خوارەوە ژمارەی کورد لە ماوەی سەدەیەکدا لە ئەرمەنستان نیشاندەدا[٤١]:

ساڵ	ژمارەی دانیشتووانی کورد لە ئەرمەنستان
١٩٢٢	٨٥٠٠
١٩٢٦	١٥٢٢٦
١٩٥٩	٢٦٠٠٠
١٩٨٩	٦٠٠٠٠
٢٠٢٠	٤٥٠٠٠

ئەم ئامارە نیشانی دەدا کە کورد لە ئەرمەنستان هەتا کۆتاییی هەشتاکان، کە ژمارەیان ٦٠ هەزار کەس بووە، بە شێوەیەکی سروشتی زیادیکردووە، لە هەموو کوردی کۆمارەکانیدی باشتر بە زمان و فەرهەنگ و دانیشتووان خۆیان پاراستووە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو جوگرافیایەی کە لێی نیشتەجێن، لە سێ کۆمەڵە گوند کۆبوونەتەوە، پەرشوبڵاو نەبوونەوە وەک کوردی ئازەربایجان و گورجستان، پەیوەندیی کۆمەڵایەتییان لەنێواندا بەهێزە و ژن و ژنخوازی لەناو خۆیاندا دەکەن و تێکەڵ بە بێگانە نابن، هەر بە زمانی خۆشیان قسەدەکەن و ئامادەنین بە هیچ هۆکارێک دەستبەرداری زمانەکەیان بن.

دوای هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەت و شەڕی قەرەباغ، ژمارەیەکی زۆری نزیک بە یازدە هەزار کوردی موسڵمان ناچارکران ئەرمەنستان بەجێبهێڵن. ژمارەیەکی زۆری کوردی ئێزیدیش بەهۆی خراپیی باری ئابوورییەوە، ئەرمەنستانیان بەجێهێشت و ئاوارەی ڕووسیا بوون، بۆیە ئاماری

---

[٤١] بۆ ژمارەی دانیشتووانی کورد لە ئەرمەنستان سوود لەم سەرچاوانە وەرگیراوە:
Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêtê, Weşanên peywend, Çapa duyem, Îstanbul, 2019. R.43.
Garnik Asatryan, Victoria Arakelova, The ethnic minorties in Armenia, Yerevan, 2002. P.11.

کورد لەم وڵاتە لە دوای نەوەدەکانەوە بە شێوەیەکی بەرچاو هاتووەتە خوارەوە بۆ ٤٠ هەزار کەسێک. لەم ئامارەی ئێستادا، تەنیا ١٥٠٠ کوردی موسڵمان ماوە، ئەوانی‌دی هەموویان کوردی ئێزیدین.

ڕەوشی زمانی کوردی لە ئەرمەنستان

لەنێو هەر سێ کۆماری باشووری قەفقازدا، کۆماری ئەرمەنستان مەڵبەندێکی گرنگی بووژانەوەی زمانی کوردی بووە. کورد لەم کۆمارە ڕۆڵێکی پێشەنگ و بەرچاوی لە بەکارهێنان و گەشەپێدانی زمانی کوردی‌دا هەبووە لە بواری جیاوازدا، وەک بەکارهێنانی لە بواری پەروەردەدا بە کوردی لە قوتابخانەکان، ڕۆژنامەگەری، بڵاوکردنەوەی کتێب، پەخشی ڕادیۆیی، هەروەها بەکارهێنانی لە بواری شانۆ و سینەماشدا. زمانی کوردی لەم وڵاتە، لە زمانێکی زارەکییەوە بوو بە زمانێکی خاوەن پلەوپایە و بەرهەمی ئەدەبیی نووسراو.

کوردی ئەم وڵاتە لە باکووری کوردستانەوە ئاوارەبوون، واتە لە وڵاتێک کە کوردستان نەبووە ئەوان تێیدا پەنابەر و کۆچبەر بوون، نیشتمانیان تەنیا کۆمەڵە گوندێک بووە لە ئەرمەنستان. ئەم ژمارە کەمە لە کورد، دەستەیەک لە ڕۆشنبیریان تێدا هەڵکەوتووە، بزاڤێکی گەورەی بووژانەوەی زمان و فەرهەنگی کوردییان لەم وڵاتە بەرپاکردووە، هەر بۆیە زۆربەی ڕۆشنبیرانی کوردی سۆڤیەت لە ئەرمەنستان پەیدابوون. هۆکاری ئەم گەشەکردنەش، دەگەڕێتەوە بۆ بەهێزبوونی هەستی نەتەوەیی لەنێو کوردانی ئەم وڵاتە، هەروەها زۆرینەی کوردی ئەرمەنستان ئێزیدی بوون و دۆستایەتییەکی مێژوویی لە نێوان ئێزیدی و ئەرمەنی‌دا هەبووە.[42]

نووسەری کوردی ئەرمەنستان، تۆسنێ ڕەشید، گەشەکردنی زمان و ئەدەبیاتی کوردی لە ئەرمەنستان و هەموو یەکێتیی سۆڤیەت بۆ سێ قۆناغ دابەش‌دەکا:

قۆناغی یەکەم: کرانەوەی قوتابخانە بە زمانی کوردی لە گوندی کوردان، بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەی "ڕیا تازە" و پشتگیریی حکوومەت بۆ زمان و ئەدەبی کوردی. ئەم قۆناغە هەتا ساڵی ١٩٣٨ بەردەوامبوو.

[42] د. تۆسنێ ڕەشید، کوردی یەکەتیی سۆڤیەت، پێشتر و ئێستا. ل٤١.

قۆناغی دووەم: لە ساڵی ١٩٣٨ەوە دەستی پێ‌کردووە هەتا مردنی ستالین، ئەویش هەتا ساڵی ١٩٥٥ درێژەی‌کێشا. لەم قۆناغەدا زمان و ئەدەبی کوردی لە سەرانسەری یەکێتیی سۆڤیەت‌دا دامرکاوە بووە، هەموو چالاکییەکان قەدەغەکرابوون.

قۆناغی سێیەم: لە ساڵی ١٩٥٥ەوە دەستی پێ‌کردووە تا هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەت ساڵی ١٩٩١ بەردەوامبووە، کە قۆناغی ژیانەوەی زمان و فەرهەنگی کوردییە.[43]

لەم باسەدا هەوڵ‌دەدەین تیشک بخەینە سەر قۆناغەکانی دەستپێک و گەشەکردنی زمانی کوردی لە ئەرمەنستان، لە بواری خوێندنی قوتابخانەکان، چاپەمەنی، ڕۆژنامەگەری، پەخشی ڕادیۆ، هونەری شانۆدا.

گەشەکردنی زمانی کوردی لە بواری پەروەردەدا

زمانی کوردی لە باشووری قەفقاز هەر لە سەرەتاوە تا ئێستا سێ ئەلفبێی جیاوازی بۆ بەکارهێنراوە: ئەرمەنی، لاتینی، کریلی، دوای هەڵوەشاندنەوەی سۆڤیەت جارێکی‌دی گەڕانەوە بۆ لاتینی، واتە لە هەر قۆناغێکی گەشەکردنی زمان‌دا بە ئەلفبێیەک بووە. لە خوارەوە بەپێی قۆناغەکانی گۆڕینی ئەلفبێ، باسی پێشکەوتنی زمانی کوردی دەکەین.

دەستپێکی خوێندن بە زمانی کوردی بە ئەلفبێی ئەرمەنی ١٩٢١–١٩٢٩

٢٣ی نیسانی ١٩٢١ کۆمیساریی ئەرمەنستان بڕیاری دا خوێندن لە هەموو قوتابخانەکانی کۆماری ئەرمەنستان بە زمانی دایک بێ.[44] لە سەرەتای خوێندن‌دا بە زمانی کوردی لە ئەرمەنستان، کورد هیچ بنکەیەکی فەرهەنگیی لەم وڵاتە نەبووە، زمانەکەشی ئەلفبێی نەبووە، ئەو ئەلفبێیە عەرەبییە کە لە باکووری کوردستان بۆ نووسراوی ئەدەبی کلاسیکی بەکارهاتووە، لای کوردە ئێزدییەکان بەکارنەهاتووە. بۆیە ئەو زمانە کوردییە کە ئەوان قسەیان پێ‌کردووە، زمانێکی تەنیا زارەکی بووە و ئەلفبێی نەبووە، هەروەها خوێندەواری لەناویاندا نەبووە و مامۆستای زمانی کوردیشیان نەبووە بۆ ئەوەی

[43] د. تۆسنێ ڕەشید، ئەدەبی کوردی لە یەکەتیی سۆڤیەت. ل١٠١.

[44] Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêtê, Weşanên peywend, Çapa duyem, Îstanbul, 2019. R.44.

شاگردانی کورد لە قوتابخانە فێری زمانی کوردی بکەن. ئەم ئەرکە سەرەتا لە ئەستۆی چەند ئەرمەنییەکی خوێندەواردا بووە کە زمانی کوردییان باش زانیوە و لەم بوارەدا کارێکی پێشەنگیان ئەنجامداوە.

یەکەم ئەلفبێی کوردی لە ئەرمەنستان لەسەر بنەڕەتی پیتی ئەرمەنی بوو کە ساڵی ١٩٢١ لە لایەن ئەرمەنییەکی هاکۆب غازەریان (١٨٦٩-١٩٢٦) ناوەوە کە بە لازۆ ناسراوبوو، سازکرا. لازۆ، ئەرمەنییەکی خەڵکی بایەزید بوو و کوردی باش زانیوە و لەناو کوردان‌دا ژیابوو، شارەزای ژیان و فۆلکلۆری کوردان بوو، کتێبە ئەلفبێیەکەی بە ناوی "شەمس"ەوە ناسراوە. ساڵی ١٩٢٢ لە هەتیوخانەی ئاشتاراکی ئەرمەنستان ،یەکەم قوتابخانەی کوردی کرایەوە، بەم ئەلفبێیە زمانی کوردی خوێندراوە. دواتر قوتابخانە لە گوندە کوردنشینەکانی ئەرمەنستان کرایەوە، مامۆستاکانیش زۆربەیان ئەو ئەرمەنییانە بوون کە لە باکووری کوردستانەوە ئاوارەبوون و زمانی کوردییان باش زانیوە، بوون بە مامۆستا و دەرسی زمانی کوردییان داوەتەوە. لە ساڵی ١٩٢١ لە گوندی کوردان لە ئەرمەنستان ٥ مەکتەب (قوتابخانە)ی کوردی کرانەوە، ٢٦٧ شاگرد(قوتابی) هەبوو، بۆ ساڵی فێربوونی ١٩٢٥ – ١٩٢٦ ژمارەی مەکتەب گەیشتە ١٠ مەکتەب و ٥٢٠ شاگرد، هەتا ساڵی ١٩٢٧ بوو بە ١٣ مەکتەب.[45] هەر لەم ماوەیە ئەلفبێی ئەرمەنی لە گورجستانیش بۆ خوێندنی کوردی کاری پێ دەکرێت، کە دواتر لە بەشی زمانی کوردی لە گورجستان باسی لێوە دەکەین.

ئەم ئەلفبێیە هەتا ساڵی ١٩٢٩بەردەوام بووە، لە چەند قوتابخانەیەک بەم ئەلفبێیە دەرسی زمانی کوردی دەدرایەوە، بەڵام کتێبی چاپکراو بەم ئەلفبێیە نەبووە، تەنیا کتێبێکی فێربوونی ئەلفبێ بووە، بە ناوی (شەمس) کە تەنیا ڕێبەرێک بووە بۆ فێربوونی خەت و نووسینی کوردی. ئەم قۆناغە لە ئەرمەنستان بۆ خوێندن بە ئەلفبێی ئەرمەنی، قۆناغێکی سەرەتایی و بنچینەیی بووە بۆ گواستنەوەی زمان لە زارەکییەوە بۆ نووسین و پێشخستنی زمان و خوێندەوارکردنی کورد، کە ئەو کاتە ڕۆڵێکی پێشەنگ و بنچینەیی هەبووە.

[45] Çavkanî berî. R.44.

گۆڕینی ئەلفبێ لە ئەرمەنییەوە بۆ لاتینی ١٩٢٨–١٩٤١

بەردەوامبوونی خوێندن بە ئەلفبێی ئەرمەنی سەخت بوو، چونکە ئەم ئەلفبێ ئەرمەنییە تەواو پڕاوپڕی هەموو فۆنیمەکانی زمانی کوردی نەبوو، کەموکووڕیی هەبوو، هەروەها ئەم ئەلفبێیە تەنیا کوردانی ئەرمەنستان قبووڵیان‌دەکرد، بەڵام بۆ کوردی هەرێمەکانی دیکەی ناو یەکێتیی سۆڤیەت وەک ئازەربایجان و گورجستان و تورکەمەنستان، کە پێی ئاشنانەبوون، قبووڵنەدەکرا.[46] بۆیە هەوڵدرا ئەلفبێی ئەرمەنی واز لێ‌بێنن و لاتینی بەکاربێنن، کە ئەو سەردەمە، لاتینی ئەلفبێیەکی جیهانی و ڕەمزی پێشکەوتن بوو. ساڵی ١٩٢٥ لە کۆبوونەوەیەکی کوردانی نەپارتیڤانی ناحیەی حاجی خەلیلێ، داوا لە حکوومەتی ئەرمەنستان کرا، ڕێگەبدا بە سازکردنی ئەلفبێ لەسەر پیتی لاتینی بۆ نووسینی کوردی.[47]

ئەوەی زیاتر هانی کوردی دا بۆ گۆڕینی ئەلفبێ بۆ لاتینی، ئەو شەپۆلی بەلاتینیکردنە بوو کە ئەو کاتە هەموو دنیای تورکی گرتبووەوە، هەر لە ئاسیای ناوەڕاستەوە تا قەفقاز و تورکیای نوێ. سەرەتای ئەم گۆڕینە لە ئازەربایجان دەستی پێ‌کرد، کە کۆنگرەی تورکناسی ساڵی ١٩٢٦ لە باکۆ بەسترا. سەرجەمی نەتەوە تورکی‌زمانەکانی یەکێتیی سۆڤیەت لەم کۆنگرەیەدا بڕیاریان دا واز لە ئەلفبێی عەرەبی بێنن و ئەلفبێی لاتینی بەکاربێنن.[48]

ئەم شەپۆلە، کوردیشی گرتەوە. ساڵی ١٩٢٨ ئیسحاق مارۆگولۆڤ Isahak Marogulov (١٨٦٨-١٩٣٣) (کە مەسیحییەکی ئاشووری بوو) و عەرەب شەمۆ (١٨٩٨-١٩٧٨)، ئەلفبێیەکی نوێیان لەسەر بنەڕەتی ئەلفبێی لاتینی دانا. ئەم ئەلفبێیە هەموو کوردانی قەفقاز و تەنانەت کوردانی تورکەمەنستانیش قبووڵیان‌کرد و هەتا ساڵی ١٩٣٨ پێی‌خوێندرا و کتێبی پێ چاپکرا.

ئەم ئەلفبێ لاتینییە، پێش ئەلفبێ لاتینییەکەی جەلادەت بەدرخانە، ئەوەی بەدرخان ساڵی ١٩٣٢ بۆ یەکەم جار لە گۆڤاری "هاوار"دا بڵاوکرایەوە، واتە ئەلفبێی لاتینیی کوردانی قەفقاز چوار ساڵ پێش ئەلفبێی لاتینیی بەدرخان کەوتووە.

[46] Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêtê. R.45.
[47] Çavkanî berî. R.45.
[48] Ayca Ergun, Politics of Romanisation in Azerbaijan (1921–1992), Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland (Third Series), Cambridge University Press, 2010. pp.37-38.

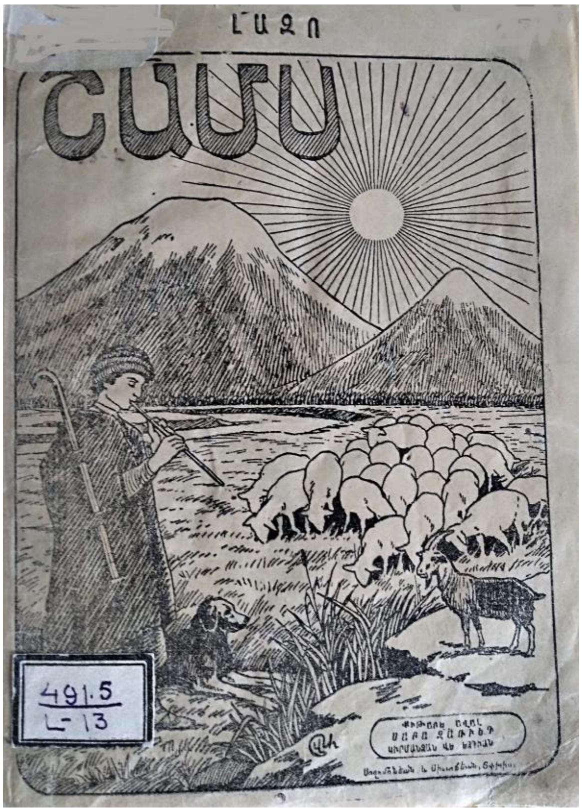

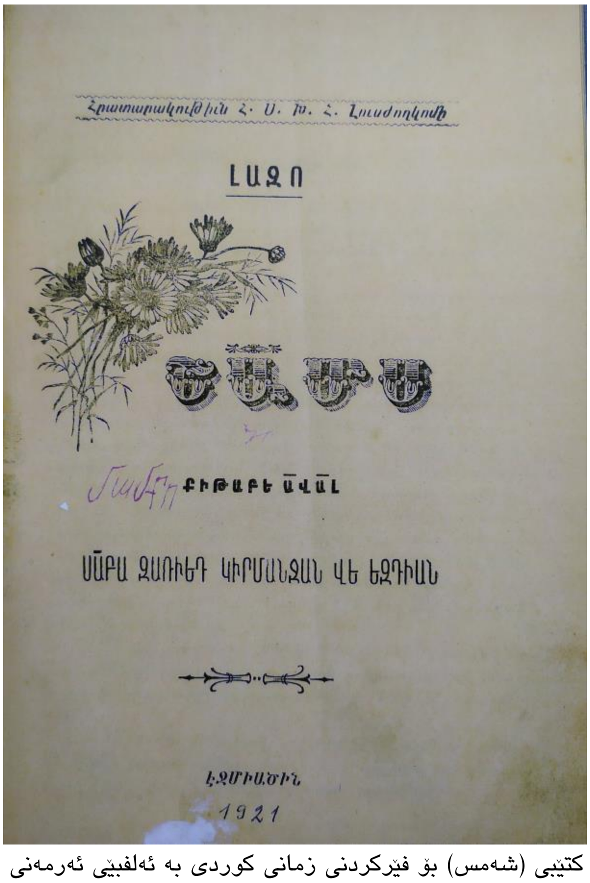

کتێبی (شەمس) بۆ فێرکردنی زمانی کوردی بە ئەلفبێی ئەرمەنی سالّی ١٩٢١ لە لایەن لازۆوە دانراوە

له بەراوردێکی ئەم دوو ئەلفبێ لاتینییەدا، بە ڕوونی دیارە کە چەندین پیتی جیاوازی هەبووە و لە ئەلفبێی

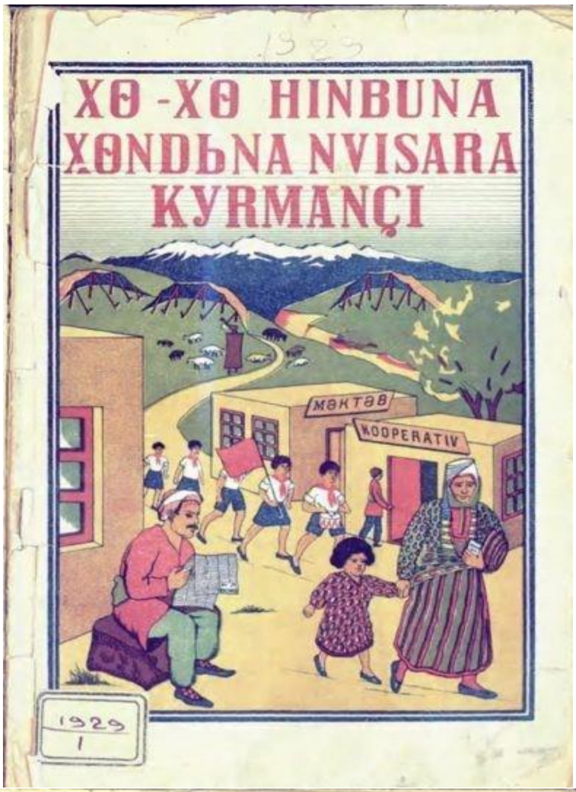

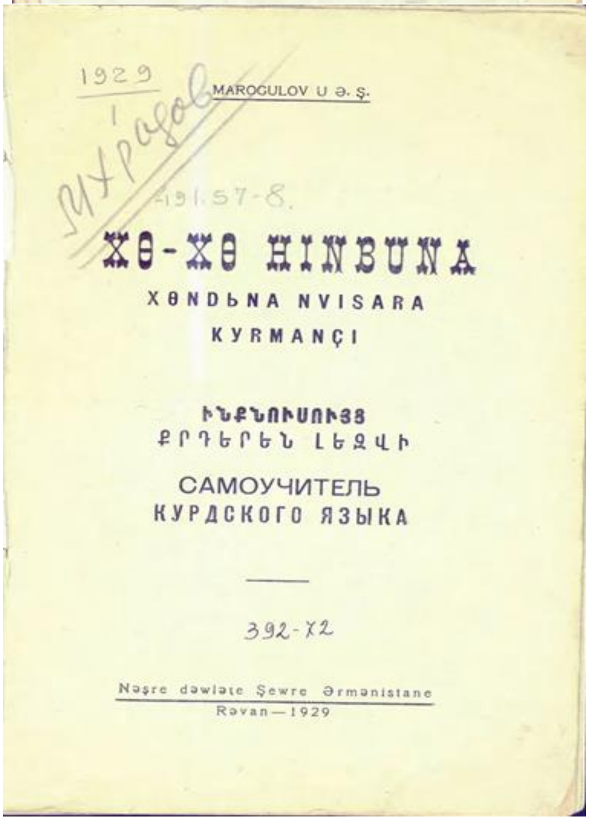
MAROGULOV U Ə. Ş.

XΘ-XΘ HINBUNA
XΘNDЬNA NVISARA
KYRMANÇI

ԻՆՔՆՈՒՍՈՒՑԻՉ
ՔՐԴԵՐԵՆ ԼԵԶՎԻ

САМОУЧИТЕЛЬ
КУРДСКОГО ЯЗЫКА

Nəşre dəwlətə Şewrə Ərmənistanə
Rəvan—1929

ئیسحاق مارۆگولۆڤ، خۆ- خۆ هینبوونا خۆندنا نڤیسارا کورمانجی، ڕەوان، ١٩٢٩

لاتینیی "هاوار"دا نەبووە، ئەم پیتانەش هەندێکیان لە ئەلفبێی کریلی وەرگیراون و لەگەڵ لاتینییەکە گونجێندراون. ئەو پیتانەی کە لە ئەلفبێی "هاوار"دا نین و لە ئەلفبێی

مارۆگولۆڤدا هەبوون یا پیتەکانیان جیاوازبوون، ئەمانەن: پیتی ʒ بۆ فۆنێمی (ژ)، دانراوە وەک ژن ʒʙn، پیتی ə بۆ (ە) وەک کەو kəw، ئەز əz، پیتیy بۆ (و یان وو) وەک گوند gynd، پیتی c بۆ (چ)، وەک چەڤ cəv ، چەوا cəwa، پیتی ç بۆ (ج) وەک کورمانج kyrmanç، پیتی j بۆ (ی) وەک هەیە heje، یەک jek، پیتی e بۆ (ێ) وەک ڕێ re، پیتی ə́ بۆ (ع)، وەک جماعەت çʙmaə́t، عەرد ə́rd، پیتی ɑ بۆ (غ) وەک کاغەز kaɑəz، پیتی ħ بۆ (ح) وەک حکوومەت ħykymət، پیتی ʙ بۆ بزرۆکەی (i) وەک چاندن candʙn، هرچ hʙrc.

ئەم ئەلفبێیە، بێجگە لە پیتە لاتینییەکان، ئەو پیتانەی کە هەموارکراون بۆ فۆنێمەکانی دەنگسازیی کوردی تەنیا سێ پیتی لەگەڵ ئەلفبێی "هاوار" هاوبەشبووە، کە ئەمانەن: پیتی q بۆ (ق)، x بۆ (خ)، ş بۆ (ش). بەڵام هەرسێ فۆنێمی (ح) و (ع) و (غ) کە لە ئەلفبێی "هاوار"دا پیتی بۆ نییە، لە لاتینیی ماروگولۆڤدا پیتی بۆ هەبووە. بۆیە دەکرێ بڵێین ئەم ئەلفبێ لاتینییە باشتر خۆی گونجاندووە لەگەڵ سیستەمی دەنگسازیی لەهجەی کوردیی باکوور تا ئەو ئەلفبێ لاتینییەی کە ئێستا لە باکوور و ڕۆژئاوا بەکاریدێنن و ئەم سێ پیتەی کەمە.

ئەلفبێی نوێ زەمینەخۆشکەر بوو بۆ ئەوەی زمانی کوردی لە قاڵبی ئەم ئەلفبێیەدا گەشەبکا و کتێبی قوتابخانەکانی پێ بڵاوبکرێتەوە و لە هەمان کاتدا نەخوێندەواریش لەنێو کۆمەڵگەی کوردیدا بنبڕبکرێ، کە پلانی دەسەڵاتی سۆڤیەت بوو نەخوێندەواری لە سەرانسەری یەکێتیی سۆڤیەتدا نەهێڵێ، خەڵکەکەش بە بیری مارکسیزم – لینینزم و کۆمۆنیزم پەروەردەبکا. هەر بۆیە لە سییەکانی سەدەی بیستەمدا، خوێندەواری بە خێرایی لەنێو کورددا بڵاوبووەوە.

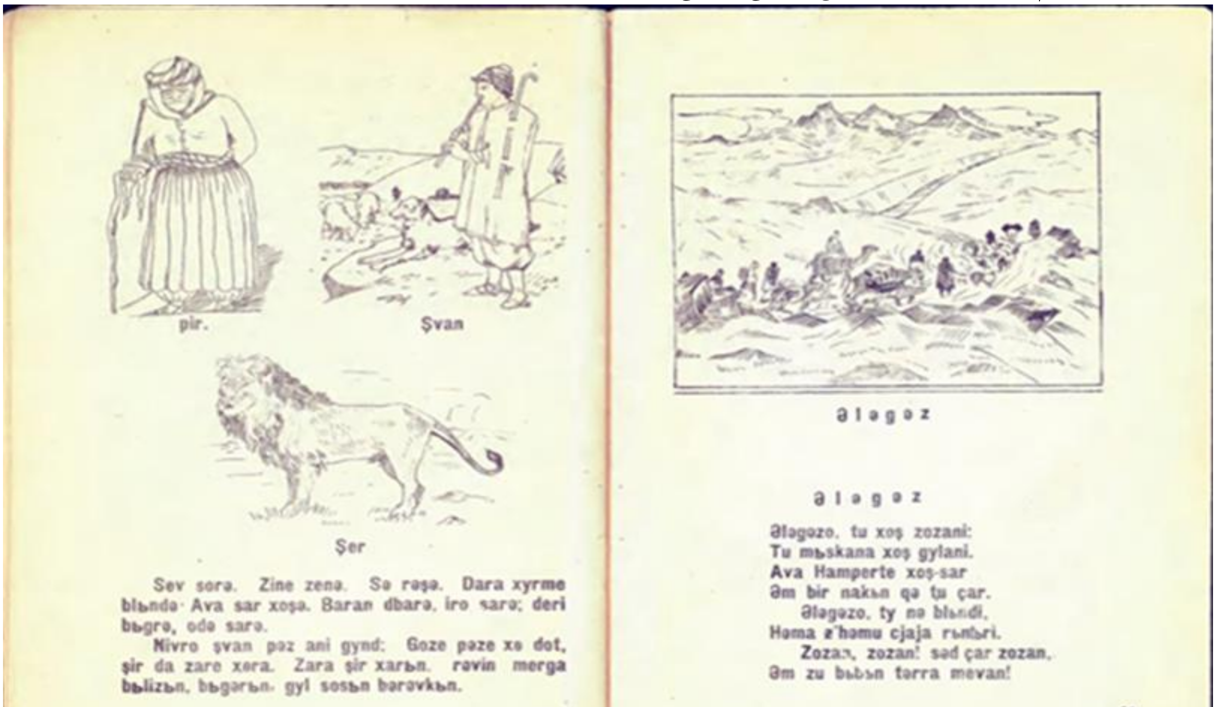

لاپەڕەیەک لە کتێبی (خۆ- خۆ هینبوونا خۆندنا نڤیسارا کورمانجی) بە ئەلفبێی کوردی بە پیتی لاتینی.

ئەم ماوەیە هەتا ساڵی ١٩٣٨، کورد، مافی هەبوو هەموو بابەتە دەرسییەکانی قوتابخانە لە هەموو قۆناغەکاندا بە کوردی بخوێنێ، بۆ ئەم مەبەستەش دەبووایە کتێبەکانی قوتابخانە تەرجەمەی کوردی بکرێن یا بنووسرێن. هەر بۆیە لەم ماوەیەدا کۆمەڵێک کتێبی دەرسی بۆ هەردوو بابەتی زانستی و مرۆیی تەرجەمەی کوردی کراون، کە دواتر لەم توێژینەوەیەدا، لە بەشی گەشەکردنی زمان لە بواری چاپەمەنیی کتێبدا، بەدرێژی باسیدەکەین. زاراوەی ئەم بابەتە زانستییانەش بە کوردی دانراون، کە بێگومان ئەمە سەرەتایەکی گرنگ بوو بۆ ئەوەی ئەم زارە کوردییە پرۆسەی بەستانداردکردنی دەستپێبکا و کتێبی خوێندن و

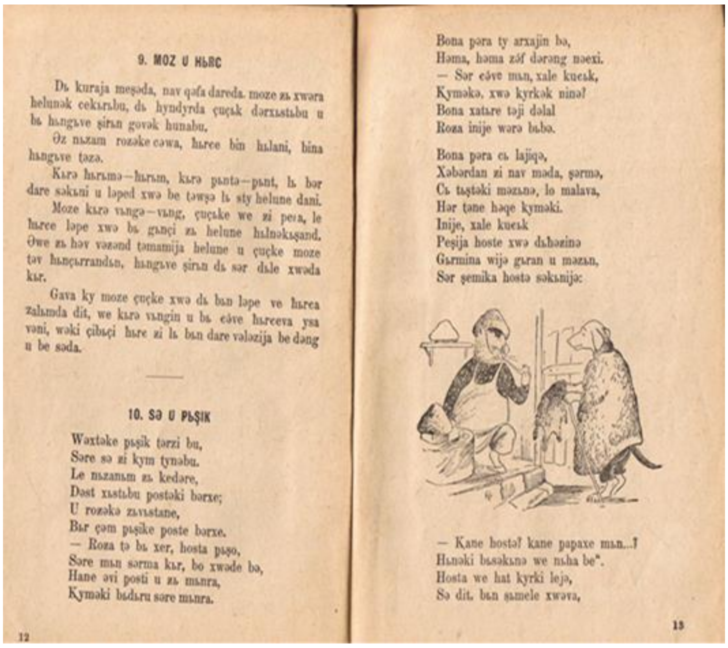
9. MOZ U HЬRC

Dь kuraja meşəda, nav qəfa dareda. moze zь xwəra helunək cekьrьbu, dь hyndyrda çuçьk dərxьstьbu u bь hьngьve şirьn govək hunabu.

Əz nьzam rozəke cəwa, hьrce bin hьlani, bina hьngьve təzə.

Kьrə hьrьmə—hьrьm, kьrə pьntə—pьnt, lь bər dare səkьni u ləped xwə be təwşə lь sty helune dani.

Moze kьrə vьngə—vьng, çuçьke we zi pera, le hьrce ləpe xwə bь gьnçi zь helune hьlnəkьşand. Əwe zь həv vəzənd təmamija helune u çuçke moze tər hьnçьrrandьn, hьngьve şirьn dь sər dьle xwəda kьr.

Gava ky moze çuçke xwə dь bьn ləpe ve hьrca zalьmda dit, we kьrə vьngin u bь cəve hьrceva ysa vəni, wəki çibьçi hьre zi lь bьn dare vələzija be dəng u be səda.

10. SƏ U PЬŞIK

Wəxtəke pьşik tərzi bu,
Səre sə zi kym tynəbu.
Le nьzanьm zь kedəre,
Dəst xьstьbu postəki bərxe;
U rozəkə zьvьstane,
Bьr çəm pьşike poste bərxe.
— Roza tə bь xer, hosta pьşo,
Səre mьn sərma kьr, bo xwəde bə,
Hane əvi posti u zь mьnra,
Kyməki bьdьru səre mьnra.

12

Bona pəra ty arxajin bə,
Həma, həma zəf dərəng nəexi.
— Sər cəve mьn, xale kucьk,
Kymək, xwə kyrkək ninə!
Bona xatьre təji dəlal
Roza inije wərə bьbə.

Bona pəra cь lajiqə,
Xəbərdan zi nav məda, şərmə,
Cь tьştəki məzьnə, lo malava,
Hər təne həqe kyməki.
Inije, xale kucьk
Peşija hoste xwə dьhəzinə
Gьrmina wijə gьran u məzьn,
Sər şemika hostə səkьnijə:

— Kane hostə! kane papaxe mьn...!
Hьnəki bьsəkьnə we nьha be".
Hosta we hat kyrki lejə,
Sə dit. bьn şamele xwəva,

13

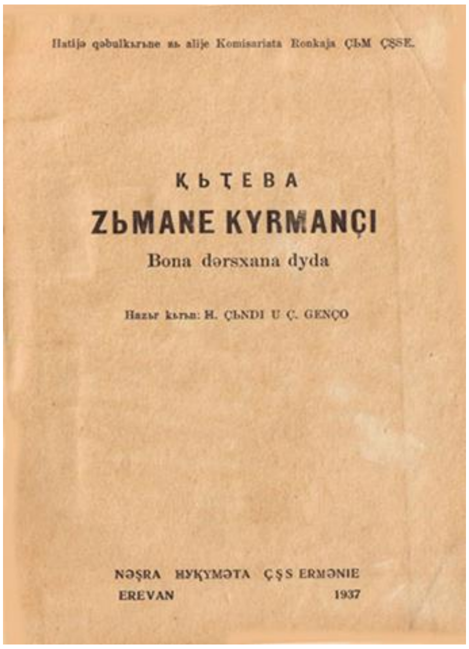
Hatijə qəbulkьrьne zь alije Komisariata Ronkaja ÇЬM ÇŞSE.

ĶЬŢEBA

ZЬMANE KYRMANÇI

Bona dərsxana dyda

Hazьr kьrьn: H. ÇЬNDI U Ç. GENÇO

NƏŞRA HYĶYMƏTA ÇŞS ERMƏNIE

EREVAN 1937

کتێبا زمانێ کورمانجی، بۆنا دەرسخانە دودا، حازر کرن: حەجییێ جندی و جەردۆیێ گەنجۆ، ڕەوان، ١٩٣٤.

پەروەردە بە زمانێکی ستانداردی یەکگرتوو ئامادەبکرێ.

ئەم ماوەیە هەتا ساڵی ١٩٣٨، کورد، مافی هەبوو هەموو بابەتە دەرسییەکانی قوتابخانە لە هەموو قۆناغەکاندا بە کوردی بخوێنێ، بۆ ئەم مەبەستەش دەبووایە کتێبەکانی قوتابخانە تەرجەمەی کوردی بکرێن یا بنووسرێن. هەر بۆیە لەم ماوەیەدا کۆمەڵێک کتێبی دەرسی بۆ هەردوو بابەتی زانستی و مرۆیی تەرجەمەی کوردی کراون، کە دواتر لەم توێژینەوەیەدا، لە بەشی گەشەکردنی زمان لە بواری چاپەمەنیی کتێبدا، بەدرێژی باسیدەکەین. زاراوەی ئەم بابەتە زانستییانەش بە کوردی دانراون، کە بێگومان ئەمە سەرەتایەکی گرنگ بوو بۆ ئەوەی ئەم زارە کوردییە پرۆسەی بەستانداردکردنی دەستپێبکا و کتێبی خوێندن و پەروەردە بە زمانێکی ستانداردی یەکگرتوو ئامادەبکرێ.

هەر ئەم ئەلفبێ نوێیە ئاسانکاریی کرد بۆ بڵاوبوونەوەی کتێبی پرۆگرامی خوێندن لە ئازەربایجان و تورکمەنستانیش، کە لەوێش بۆ یەکەمجار بە زمانی کوردی دەستکرا بە خوێندن. ساڵی ١٩٣٠ هەتا ساڵی ١٩٣٨، لە ئازەربایجان بە زمانی کوردی ٢٦ کتێبی پرۆگرامی خوێندن و ئەدەبیات، لە تورکمەنستانیش ٨ کتێب چاپبوون.[٤٩]

هەر ئەم ماوەیە ژمارەیەکی بەرچاوی قوتابخانە لە گوندە کوردنشینەکان کرایەوە. ساڵی ١٩٣٢ ژمارەی قوتابخانەی کوردی لە ئەرمەنستان گەیشتە ٣٥ قوتابخانە و ٢٠٥١ قوتابی.[٥٠] لە وتارێکی بڵاوکراوەی ڕۆژنامەی "ڕیا تازە"دا ساڵی ١٩٣٥ ئاماژە بەوە دراوە کە قوتابخانە لە هەموو گوندە کوردنشینەکان کراوەتەوە.[٥١] کرانەوەی قوتابخانە لە هەموو گوندێک، بەڵگەی ئەوەیە کە هەڵمەتێکی چڕ لەئارادابووە بۆ نەهێشتنی نەخوێندەواری لەنێو خەڵکی شار و گوندنشیندا، هەر نەتەوەیەکیش بە زمانی خۆی. ئەگەر بەراوردێک بکەین لەگەڵ بارودۆخی گوندەکانی باشووری کوردستان لەم ساڵانەدا، کە قوتابخانە بەدەگمەن نەبێ لە گوندەکاندا نەبووە، تەنانەت لە شار و شارۆچکەکانیش قوتابخانە کەمبووە، ئەوجا دەتوانین لەو هەڵمەتە تێبگەین کە سۆڤیەت دەستی پێکردبوو بۆ بنبڕکردنی نەخوێندەواری. هەروەها ئەوەش دەردەخا کە حکوومەتی ئەرمەنستان هیچ بەربەستێکی بۆ خوێندن بە زمانی کوردی دروستنەکردووە، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە کۆمەڵێک مامۆستا و نووسەری ئەرمەنیش لەم

[49] Eskerê Boyîk, Ji dîroka elfebên kurdî li Ermenistanê, kovara Dilop, Hejman 15, Tirmeh-Tebax (Temmuz-Ağustos) 2020. R.42

[50] Çavkanî berî. R.42.

[51] Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia: The survival and revival of the Kurdish-Kurmanji language in the Middle East, 1925—1960, Ann Arbor, United States. 2011. P.322.

پرۆسەی خوێندندا بە کوردی بەشدار و هاوکار بوون. ئەمەش بەڵگەیە کە حکوومەتی ئەرمەنستان هیچ هەوڵی‌نەداوە کورد لە ئەرمەنستان ئەسمیلەبکا، وەک ئەوەی لە ئازەربایجان ئەسمیلەکردنی کورد هەبووە.

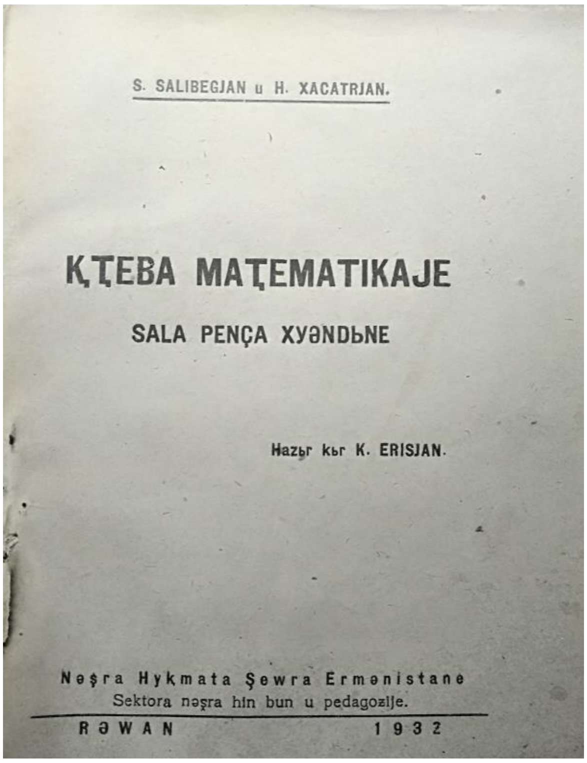
S. SALIBEGJAN u H. XACATRJAN.

KŢEBA MAŢEMATIKAJE

SALA PENÇA XYƏNDЬNE

Hazьr kьr K. ERISJAN.

Nəşra Hykmata Şewra Ermənistane
Sektora nəşra hin bun u pedagozije.
RƏWAN 1932

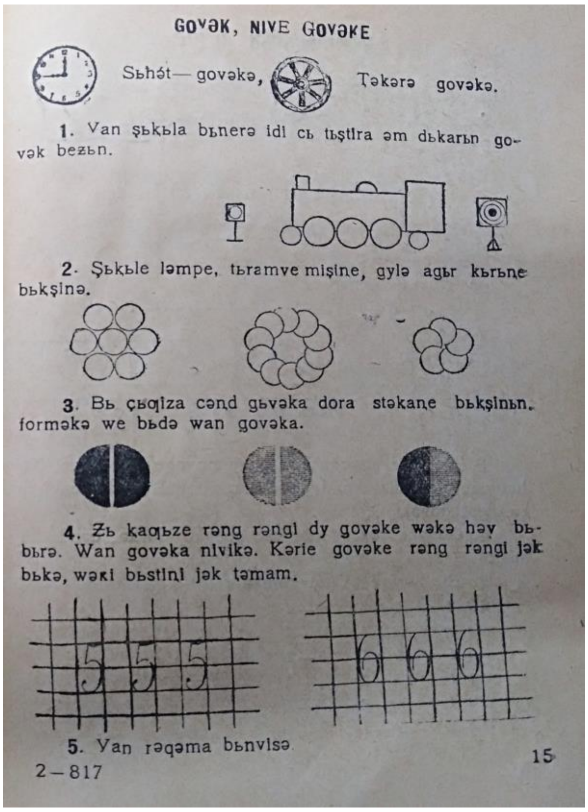
GOVƏK, NIVE GOVƏKE

Sьhət— govəkə, Təkərə govəkə.

1. Van şьkьla bьnerə idi cь tьştira əm dькarьn govək bezьn.

2. Şьkьle ləmpe, tьramve mişine, gylə agьr kьrьne bьkşinə.

3. Bь çьqiza cənd gьvəka dora stəkane bьkşinьn. formәkә we bьdә wan govәka.

4. Ƶь kaqьze rəng rəngi dy govəke wəkə həv bьbьrə. Wan govəka nivikə. Kərie govəke rəng rəngi jək bьkə, wəki bьstini jək təmam.

5. Van rəqəma bьnvisə

2—817 15

کتێبا ماتەماتیکایێ، سالا پەنجا خوەندنێ، حازر کر: ک. ئێریسیان، ڕەوان، ١٩٣٢

هەنگاوێکی گرنگی پێشکەوتنی زمانەکە، زاراوەسازیی زانستی بووە، کە دانانی ئەم زاراوانە ڕێگەی خۆشکردووە کتێبی جیاوازی زانستیی پێ تەرجەمەبکرێ، بۆ ئەم مەبەستەش لیژنەیەک دانراوە بۆ زاراوەسازیی زانستی و تەکنەلۆجی. ئەم لیژنەیە ئەرکی تەرجەمەکردنی زاراوە بووە لە زمانی ئەرمەنی و ڕووسییەوە بۆ کوردی. ساڵی ١٩٣٦ ئەم لیژنەیە نامیلکەیەکی دەرکردووە، ١٥٠٠ زاراوەی زانستیی وەک زاراوەی فیزیایی، کیمیایی، ئەلەکتریکی، میکانیکیی لەخۆگرتووە. ئەوانەی کە ئەرکیان دانانی زاراوەی نوێ بووە لەم لیژنەیەدا، ئەمانە بوون: جەردۆیێ گەنجۆ، حەجییێ جندی، ئەمینێ عەڤدال، جاسمێ جەلیل، وەزیرێ نادر، ڤ. پەتۆیان.[٥٢]

ساڵی ١٩٣١ پەیمانگای ئامادەکردنی مامۆستایان (پیداگوگی) کە ناوی (تێخنیکوما کورمانجا) بوو لە یەریڤان کرایەوە. لەماوەی نێوان ١٩٣١-١٩٣٢ ژمارەی قوتابییانی بەشداربوو ٦٠ قوتابی بوو، لە ساڵانی دواتر هەتا ساڵی ١٩٣٦ هەر ساڵەی١٠٠-١٦٠ قوتابی بەشدار بوون. حەجییێ جندی، نووری، وەزیرێ نادر، کیراکۆس یەریتسیان، لەو مامۆستایانە بوون کە لەم پەیمانگایە دەرسیان داوەتەوە. لە نێو ئەم قوتابییانە ژمارەیەک ئافرەتیش بەشدار بوون بەڵام ژمارەیان کەم بووە، بۆ نموونە لە ساڵی ١٩٣٤ تەنیا سێ ئافرەت هەبووە. لە یەک لە ژمارەکانی "ڕیا تازە"دا ئافرەتێک بە ناوی گۆهارا حاجۆوە، وتارێکی سەبارەت بەم پرسە نووسیوە. ژمارەیەک لەم دەرچووانە وەک مامۆستای زمانی کوردی نێردراون بۆ ناوچەیدی لە باشووری قەفقاز، کە دانیشتووانی کوردی لێ نیشتەجێبوون. بۆ نموونە، هەر ئەو ساڵە ١٩٣٤، ١٦ کادر نێردراون بۆ نەخچیوان و ٨ کادر بۆ ئاجارستانی ئازەربایجان.[٥٣] ئەم ژمارەیە نیشانی‌دەدا کە لە ماوەی شەش ساڵدا نزیک بە ٤٠٠ مامۆستا لەم پەیمانگایە ئامادەکراون بۆ ئەوەی لە قوتابخانەکان بە کوردی دەرس‌بڵێنەوە.

ئەم زارە کوردییە لە کاتێکدا لە باکووری کوردستان بەتوندی قەدەغەکراوە و ڕێگەنەدراوە گەشەبکا، بەڵام لە ئەرمەنستان زۆر بەخێرایی گەشەیکردووە. هۆکاری گەشەکردنی وەک دیارە

[52] Ibid. P.305.
[53] Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia. P.319 -320.

دەگەڕێتەوە بۆ ئەو هەلومەرجە سیاسییە یا ئەو پلانە زمانییە کە سۆڤیەت هەیبوو بۆ زمانی نەتەوە بچووکەکان لە چوارچێوەی یەکێتیی سۆڤیەتدا.

لە لایەکی دیکەوە، داتاکانی قوتابی و قوتابخانەکان و ناونیشانی کتێبە چاپکراوەکانیش، نیشانیدەدەن کە کۆمەڵگەیەکی عەشایەری و کۆچەری، چەندە بەخێرایی بە زمانی خۆیان خوێندەوارکراون، پاشان کۆمەڵێک نووسەری توانا و خوێندەواریش لەم قوتابخانانە بە زمانی کوردی پەروەردەبوون، درێژەیان بە کاروانی گەشەپێدانی زمان و فەرهەنگی کوردی داوە لە ئەرمەنستان و هەموو سۆڤیەت.

کۆڵخۆزڤانێ دەربدار، ئەلیفبا، بۆنا مەزنا، حەجێی جندی، ڕەوان، ١٩٣٣.

کۆنفرانسی زمانی کوردی لە یەریڤان ساڵی ١٩٣٤

گەشەکردنی زمانی کوردی بۆ خوێندن لە قوتابخانەکان و فراوانبوونی ئەرکەکانی لە ئەرمەنستان و کۆمارەکانی دیکەی سۆڤیەت کە کوردی لێنیشتەجێن، پێویستی بە پلان و نەخشەی زمان هەبووە، بۆ ئەوەی زمانەکە لەگەڵ ئەو پێشکەوتنانە هەنگاوهەڵگرێ و پلانێک هەبێ بۆ یەکخستن و پێشخستنی، هەروەها ئەو کێشە و گرفتە زمانییانەی کە هاتوونە بەردەم پێشکەوتنی زمانەکە وەک کێشەی بەستانداردکردن و زاراوەسازی و ڕێنووس، پێویستیان بە بەستنی کۆنفرانسێکی زمان بووە بۆ یەکلاکردنەوەی ئەم پرسانە و سازکردنی زمانێکی یەکگرتووی کوردی بۆ هەموو کورد لە سۆڤیەت.

مانگی ئەیلولی ١٩٣٤ کۆنفرانسی زمانی کوردی لە یەریڤان بەسترا و شەش ڕۆژی خایاند و ٩٠ نوێنەری کورد لە ئەرمەنستان و ئازەربایجان و تورکەمەنستانیشی تێدا بەشداربوون، وێڕای بەشداریی چەند کوردناسێک لە لێنینگراد و مۆسکۆ. لەم کۆنفرانسەدا لەسەر چەند پرسێکی زمانەوانی وتوێژکراوە، وەک زمانی ستاندارد، ڕێزمان، ئەلفبێ، ڕێنووس، زاراوەسازی.[54]

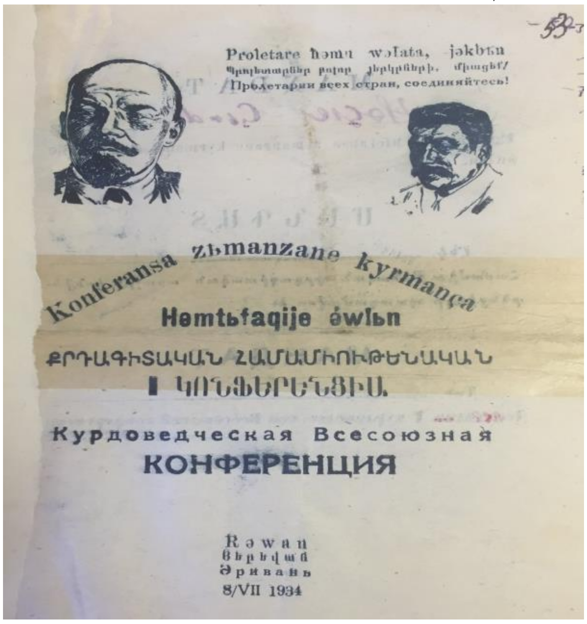

برۆشوری (کۆنفەرانسا زمانزانێ کورمانجا)، ڕەوان (یەریڤان)، ١٩٣٤.

ئەوانەی کە بە وتار و توێژینەوە بەشداری کۆنفرانسەکە بوون، وەک پرۆفیسۆر خاچاتریان، قسەی لەبارەی زارە کوردییەکانەوە کردووە و ئاماژەی بەوە داوە کە کورد پێویستی بە زمانێکی یەکگرتوو هەیە بۆ کۆمەڵانی کرێکار و ڕەنجدەری خۆی بە ئامانجی دروستکردنی کۆمەڵگەیەکی سۆشیالیستی. ئۆهانسانیان ئاماژەی بەوە داوە کە نابێ کۆکردنەوەی فۆلکلۆر بە تەنیا لە ئەستۆی ئینستیتوتێکدا بێ، بەڵکوو پێویستە ڕۆشنبیران و مامۆستایانیش فۆلکلۆر کۆبکەنەوە. لە وتارێکیدیدا ئاماژە بە هەردوو سەرچاوەکانی مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی دراوە، هەروەها باسی ئەلفبێی لاتینیی "هاوار" و بڵاوکراوەکانی دەرەوەی یەکێتیی سۆڤیەتیش کراوە کە پێویستە سوودیان لێوەربگیرێ،

54 Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêtê. R.48–49.

بەڵام بە ئاگایییەوە و نەک بۆ هەموو شتێک. هەروەها ئاماژەی پێدراوە کە زمانەکە پەتیبکرێ و وشەکانی ئەرمەنی و فارسی و گورجی و ڕووسی و عەرەبی و تورکی لابدرێن. وتارێکی ئەمینێ عەڤدال ئاماژەی بەوە داوە کە نووسینی زمانی کوردی پێویستە لەسەر بنەڕەتی قسەکردن بێ. حەجییێ جندی وتارێکیداوە سەبارەت بە کۆکردنەوەی فۆلکلۆر. جەردۆیێ گەنجۆی سەرنووسەری "ڕیا تازە"، زانیاریی داوە لەبارەی کارەکانی "ڕیا تازە"وە. جاسمێ جەلیل وەک نووسەری کتێبی کوردی لە سییەکاندا، زانیاریی لەبارەی چاپ و بڵاوکردنەوە و تیراژی کتێبی کوردی داوە. ڕوبێن درامبیان وتارێکی سەبارەت بە ڕێنووسی کوردی پێشکەشکردووە. لە کۆتایییشدا بڕیاریانداوە ساڵی داهاتوو (١٩٣٥) کۆنفرانس لە ئازەربایجان ببەسترێتەوە.[٥٥]

لەم کۆنفرانسەدا چەند بڕیارێک دراوە، کە گرنگترینیان ئەمانە بوون، یەکەم- لەمەڕ یەکلاکردنەوەی زمانی ستاندارد، هەموو نوێنەران بە یەکدەنگ بڕیاریان داوە شێوەزاری کوردیی کوردانی ئەرمەنستان بکرێ بە بناغە بۆ زمانێکی یەکگرتووی ئەدەبی، کە ئەمە گرنگترین بڕیار بووە بۆ ئەوەی هەموو کورد لە سۆڤیەت یەک زمانی نووسینی هەبێ بە بنزار و شێوەزارە ناوچەییەکان نەنووسرێ؛ دووەم- دامەزراندنی ناوەندێکی کوردناسی لە سەرتاسەری یەکێتیی سۆڤیەت بۆ لێکۆڵینەوە لە کێشەکانی زمان و ئەدەبی کوردی؛ سێیەم- کردنەوەی بەشێکی کوردناسی لە پەیمانگای دەوڵەتی لە یەریڤان؛ چوارەم- دانانی چەند لیژنەیەک بۆ زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی و ڕێنووس و زاراوەسازیی زمانی کوردی؛ پێنجەم- سوودوەرگرتن لە وشە و زاراوەی زمانی کوردیی کوردانی ئازەربایجان و گورجستان و تورکمەنستان؛ شەشەم- بەستنی کۆنفرانسێکی دیکەی زمان لە ساڵی داهاتوو (١٩٣٥)دا لە ئازەربایجان.[٥٦]

ئەم کۆنفرانسە ڕووداوێکی گرنگی زمانی کوردییە و بایەخێکی زۆری هەیە، چونکە یەکەم کۆنفرانسی زمانی کوردییە، لەسەر ئاستی هەموو کوردستان، کە بۆ پرسی زمان و یەکخستنی بەسترابێ و هەنگاوێکی گرنگیش بووە بۆ یەکخستن و پێشخستنی زمان؛ بە یەکەم کۆنفرانسی زمانیش دادەنرێ لە مێژووی زمانی کوردیدا، کە باسی کێشەکانی زمانی کوردیی تێدا کراوە و هەموو نوێنەرانیش یەکدەنگ بوون بۆ چارەسەری پرسە زمانییەکان، بەتایبەت لە یەکلاکردنەوەی زمانی ستانداردی نووسیندا کە لەسەر بنچینەی کام شێوەزار بێ. سەرەتای نووسین و پێشکەوتنی زمانی کوردی لەناو کوردانی ئەرمەنستان دەستی پێکردبوو، هەر بۆیە هەموو نوێنەران پێیان باشبووە ئەم شێوەزارە بکرێ بە بنچینە بۆ ئەم زمانە ستانداردە کوردییە. کوردانی سۆڤیەت هەرچەندە هەموو ئاخێوەرانی سەر بە یەک زاری سەرەکیی کوردین کە کوردیی باکوورە، بەڵام شێوەزاری جیاوازی ناوچەییان هەبووە، بەتایبەت شێوەزاری کوردیی کوردانی قەرەباغ کە زۆربەیان لە ئێرانەوە هاتوون و کوردانی تورکەمەنستان کە لە سەدەی شازدەمەوە لە باکووری کوردستانەوە کۆچیان پێکراوە بۆ خوراسان و شێوەزارێکی تایبەتیان هەیە و جیاوازە لەگەڵ شێوەزاری کوردانی قەفقاز. کوردانی ئەرمەنستانیش زۆربەیان لە ناوچەی قارسەوە هاتوون، ئەوانیش خاوەنی شێوەزارێکی دیکەی کوردیی باکوورن، بەڵام لەم کۆنفرانسەدا هەموو کۆکبوون کە زمانی ستانداردی خوێندن بۆ هەموو کوردانی یەکێتیی سۆڤیەت بە شێوەزاری کوردیی کوردانی ئەرمەنستان بێ.

ئەم کۆنفرانسە لە ڕووی سیاسییەوە تورکیای نیگەرانکردووە و نارەزایییان دەربڕیوە لە بەرانبەر سۆڤیەتدا کە ئەوسا پەیوەندیی کۆماری نوێی تورکیا لەگەڵ سۆڤیەت دۆستانە بووە. تورکیا، ترسی ئەوەی هەبووە ئەم کۆنفرانسە مەسەلەی کورد زیاتر بەرەوپێش ببا و کاریگەریی بۆ کوردانی تورکیا هەبێ، کە تورکیا لەم سەروبەندە لە وڵاتەکەی لە هەوڵی ڕیشەکێشکردنی زمان و فەرهەنگی کورددا بووە، پێی خۆشنەبووە مەسەلەی کورد و زمانی کوردی لە هیچ شوێنێک سەردەربێنێ و باسبکرێ.

دوای ئەم کۆنفرانسە، چەند بەڵگەنامە و نامەیەکی نهێنیی سەفیری یەکێتیی سۆڤیەت کە لە تورکیا نێردراوە بۆ سۆڤیەت، ئاماژەی تێدا داوە بەوە کە ئەم کۆنفرانسە بووە بە مایەی ئەوپەڕی بێزاریی دەسەڵاتدارانی تورکیا و پێیان وایە ئەم جۆرە کۆنفرانسانە دەبنە مایەی هۆشیاربوونەوەی کورد لە تورکیا. ئەمەش دەبێتە ڕێگری ئەو سیاسەتی سڕینەوەی ناسنامەی کوردە کە تورکیا هەوڵی بۆ دەدا. یەکێتیی سۆڤیەتیش ڕوونیکردووەتەوە

[55] Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia.p. 306–308.

[٥٦] د. ئەفراسیاو هەورامی، کوردستانی پشت قەفقاس. ل١١٤-١١٦.

که ئەم کۆنفرانسە تەنیا بۆ مەبەستی زمان و ڕێنووسە، هیچ بابەتێکی سیاسیی تێدا تاوتوێ نەکراوە.[٥٧]

نیگەرانیی تورکیا لە هەموو چالاکییەکانی کورد لە ئەرمەنستان، جارێکی دی ئەو ڕاستییە دەسەلمێنێ کە تورکیا دژی هەموو مافێکی کورد بووە، نەک هەر لە تورکیا، بەڵکوو بۆ دەرەوەی تورکیاش. یەکێتیی سۆڤیەت هەر لەپێناوی ڕازیکردنی تورکیادا، هەمیشە مەرجی ئەوەی هەبووە کە پێویستە چالاکییەکانی کوردی سۆڤیەت تەنیا لە چوارچێوەی زمان و ئەدەبدا بن و هەرگیز خۆ لە قەرەی سیاسەت و مێژووی کورد نەدەن.

ئەمجارە بۆ دڵنیاکردنەوەی تورکیا سەبارەت بە چالاکییەکانی کوردی سۆڤیەت کە هیچ کاریگەریی بۆ سەر کوردی تورکیا نابێ، لە نامەیەکی نهێنی نوێنەری وەزارەتی کاروباری دەرەوەی یەکێتیی سۆڤیەتدا کە م. سکوبیلۆڤ نووسیویە و کۆپییەکی بۆ لیڤ میخائیلۆڤیچ قەرەخانی سەفیری یەکێتیی سۆڤیەت لە تورکیا نێردراوە، ئەم خاڵانەی تێدا هاتوون: ١- ئەو کۆنفرانسەی کە وا بڕیارە مانگی حەوتی ئەمساڵ لە باکۆ ببەسترێ، بەڕێوەناچێ؛ ٢- ناوەندی کوردناسی دەگوێزرێتەوە بۆ تبلیس، واتە بۆ بەشی کۆڕی زانیاریی پشت قەفقاز کە سەر بە کۆڕی زانیاریی یەکێتیی سۆڤیەتە و کاروباری ئەم مەڵبەندە کوردناسییەش مەرجە بەتوندی لە چوارچێوەی زانیاریی زمان و ئەدەبیاتدا بێ؛ ٣- ڕۆژنامەی "ڕیا تازە" دەبێ ببێتە ڕۆژنامەیەکی ئاسایی ناوخۆ و میللی، جگە لەوە ئەم ڕۆژنامەیە بۆی نییە و نابێ باسی کوردانی دەرەوە بکا؛ ٤- ئاڵوگۆڕی پەیوەندیی کوردناسانی سۆڤیەت لەگەڵ زانایانی دەرەوە، بە چاودێریی کۆمیتەی ناوەندیی سەرتاسەری سۆڤیەت دەبێ بۆ دانانی ئەلفبێی نوێ و هەروەها لە لایەن کۆمیتەی حیزبیی پشت قەفقازی سۆڤیەتەوە دەبێ؛ ٥- بردنە دەرەوەی ڕۆژنامە و کتێبی خوێندن و هەر چەشنە نووسراوێکی کوردی قەدەغەیە؛ ٦- پەیمانگای پەروەردەیی (پید تیخنیکوم)ی کوردی لە یەریڤان هەڵبوەشێنرێتەوە و بکرێ بە قوتابخانەیەکی حیزبی بۆ ئامادەکردنی فەرمانبەرانی حیزبی و سۆڤێتی، بۆ ئەو شوێنانەی کە زۆرینەی دانیشتووانەکەی کوردن.[٥٨]

ئەم بەڵگەنامە نهێنییانە کە بەم دواییە دەرکەوتوون و ئاشکرابوون، سیاسەت و پلانی سۆڤیەت ڕوون‌دەکەنەوە، کە ئەو سەردەمەی سییەکان چۆن مامەڵەی لەگەڵ پرسی زمان و فەرهەنگی کوردی کردووە، هەر بۆ ئەوەی تورکیا لە خۆی ڕازی‌بکا و پەیوەندییان تێکنەچێ.

گۆڕینی ئەلفبێ
لە لاتینییەوە بۆ ئەلفبێی کریلی ١٩٤١

ئەم بزاڤە فەرهەنگییە لەنێو کوردانی قەفقازدا هەتا ساڵی ١٩٣٨ بە ئەلفبێی لاتینی بەردەوامبوو. دوای ئەوە ستالین لە نێوان ١٩٣٧-١٩٣٨دا سیاسەتی تۆقاندن و سەرکوتکردنی لە حوکمڕانیی سۆڤیەتدا گرتەبەر، هەموو مافە کولتوورییەکانی کە بە کەمینە نەتەوەکانی ناو یەکێتیی سۆڤیەت درابوون، وەستاند و زۆربەی هەرێمە ئۆتۆنۆمییەکانی کەمە نەتەوەکانیشی هەڵوەشاندەوە. لە هەمان کاتدا هەوڵی دا سیاسەتی بەڕووسیکردن لەنێو نەتەوەکانی غەیری ڕووس‌دا پەیڕەوبکا، بۆ ئەم مەبەستە ناچاری‌کردن ئەلفبێ بگۆڕن بۆ کریلی، کە ئەلفبێی زمانی ڕووسییە. ئەم ماوەیە هەموو نەتەوە تورکەکانی نێو یەکێتیی سۆڤیەت کە لە ساڵی ١٩٢٦ەوە ئەلفبێیان گۆڕیبوو بۆ لاتینی، ناچارکران ئەمجارە ئەلفبێ بگۆڕن بۆ کریلی. ستالین پێی وابوو ئەلفبێی لاتینی، ئەلفبێی ئیمپریالیزمە، نابێ لە سۆڤیەت بەکاربێ. نەتەوەی کوردیش لە سۆڤیەت ناچارکرا، ئەو ئەلفبێ لاتینییەی کە هەمواری‌کردبوو بۆ نووسینی کوردی، وازی لێ‌بێنێ و کریلی بەکاربێنێ. گۆڕینی ئەمجارەی ئەلفبێ لە سەرەوە سەپێندرا و ئارەزوومەندانە نەبوو، واتە سیاسەت و پلانێکی زمانیی سۆڤیەت بوو بۆ بەڕووسیکردنی نەتەوەکانی سۆڤیەت.

ئەم سەردەمە، قۆناغی دووەمی زمانی کوردی دەستی پێ‌کرد کە قۆناغی دامرکاندنەوە و قەدەغەکردنی هەموو چالاکییە فەرهەنگی و ئەدەبی و پەروەردەیی و هونەرییەکانە. ئەم ماوەیە تەنیا شانۆی ئەلەگەز مایەوە بە کوردی شانۆگەری پێشکەش‌بکا، ساڵی ١٩٤٧ ئەویش داخرا.[٥٩]

هەر ئەم ماوەیە چەندین نووسەر و ڕۆشنبیری کورد زیندانی‌کران یا دوورخرانەوە. عەرەبی شەمۆ بۆ سیبریا دوورخرایەوە، جەردۆیێ گەنجۆ و ئەحمەدێ مرازی و

---

[٥٧] هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٢١.
[٥٨] هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٢-١٤٣.
[٥٩] د. تۆسنی ڕەشید، کوردی یەکەتیی سۆڤیەت، ل٤٣.

حەجییێ جندیش زیندانی کران.[٦٠] حەجییێ جندی، دوای ساڵێک مانەوە لە زیندان، ئازادکراوە و ساڵی ١٩٤١ کۆمیتەی تێرمینۆلۆگیی کۆمارە سۆشیالیستەکانی سۆڤیەتی ئەرمەنستان، کاری ئەلفبێی نوێی بە پیتی کریلی پێسپێردرا، ئەویش ئەم ئەلفبێ کریلییەی بە زیادکردنی هەندێک پیتی لاتینی و ئەرمەنی ئامادەکرد، بەڵام بەهۆی شەڕی دووەمی جیهانەوە، بەتایبەت شەڕی سۆڤیەت و ئەڵمانیا، کارکردن بەم ئەلفبێ نوێیە وەستا، تا ساڵی ١٩٤٤ جارێکیدی مەسەلەی ئەلفبێ بێتەوەگۆڕێ. ئەمجارە کۆمسیۆنی نوێ، زیادکردنی پیتی ئەرمەنی بۆ ئەم ئەلفبێیە بە ڕاست دانەنا و جارێکیدی هەموارکرایەوە، تا دواجار ساڵی ١٩٤٦ کتێبی ئەلفبێی نوێی حەجییێ جندی بۆ قوتابخانەی کوردانی گوندی کوردان بڵاوکرایەوە.[٦١]

ئەم ئەلفبێ کریلییە لە چلەکانەوە هەتا دوای هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەتیش چاپکراوی کوردیی بە ڕۆژنامەی ڕیا تازەوە پێنووسراوە. دواتر دوای ساڵی ٢٠٠٠ جارێکیدی گەڕانەوە بۆ سەر ئەلفبێی لاتینی، بەڵام ئەمجارە ئەلفبێی لاتینیی "هاوار" یا جەلادەت بەدرخان بەکارهێنرا، نەک ئەوەی مارۆگولۆڤ.

لەم قۆناغەدا، ئەگەر سەرنج بدرێ، هەتا ساڵی ١٩٥٥ هیچ کارێکی جیددی لە زمان و ئەدەبیاتی کوردیدا ئەنجامنەدراوە. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە ئەلفبێی نوێ دابڕانێکی لەگەڵ ئەو ڕابردووە دروستکرد کە پێشتر هەر بە ئەلفبێی لاتینی بووە.

دوای مردنی ستالین ساڵی ١٩٥٣، خرۆچێڤ بوو بە سەرۆکی یەکێتیی سۆڤیەت. سەرۆکی نوێی سۆڤیەت هەوڵی دا ئەو ستەمەی کە ماوەی حوکمی ستالین لە نەتەوەکانی ناو سۆڤیەت کراوە، قەرەبووی‌بکاتەوە. ئەم قۆناغە دوای ساڵی ١٩٥٥ دەستی پێکرد، کە سەردەمێکی نوێیە لە سۆڤیەت و قۆناغی سێیەمی گەشەکردنی زمان و فەرهەنگی کوردییە و لە ساڵی ١٩٥٥ەوە هەتا ساڵی ١٩٩١ بەردەوامبوو، دیسان زمان و ئەدەبیاتی کوردی لە ئەرمەنستان بووژایەوە، ئەمجارە بە ئەلفبێی کریلی، بەڵام هەرگیز وەک ئەو سەردەمە نەبوو کە بۆ ماوەی دە ساڵی نێوان ١٩٢٨-١٩٣٨ بەردەوامبوو. لەم قۆناغە نوێیەدا بە ئەلفبێی کریلی، خوێندنی کوردی لە قوتابخانەکان بوو بە دوو سەعات، ئەویش تەرخانبووە تەنیا بۆ زمان و ئەدەبی کوردی، بابەتە زانستییەکانی وەک فیزیا و زانستی سروشتی و جەبر و ئەندازە و جوگرافیا چیدی بە کوردی نەخوێندران.

ئەم قۆناغە چەندین کادر و مامۆستا و نووسەری نەتەوەییی کورد پەیدابوون، ئەرکی بەردەوامبوونی ئەم قۆناغەیان گرتەئەستۆ. ئەوانەی کە لە زیندانبوون، ئازادکران، جەردۆیێ گەنجۆ و ئەحمەدێ مرازیش لە زیندان دەرچوون، عەرەبی شەمۆ لە مەنفا گەڕایەوە، لەگەڵ قاچاخی مراد، ئوسفێ بەکۆ، عەلی عەبدوڕەحمان، میرۆیێ ئەسەد، ئەمینی عەڤدال، جاسمێ جەلیل، خەلیل موڕادۆڤ، شاکرۆی خدۆ، میکائیل ڕەشید، پێکەوە هاوکار بوون بۆ پێشخستنی زمان و فەرهەنگی کوردی لە ئەرمەنستان. لەم قۆناغەدا کۆمەڵێک داستان و کورتەچیرۆک و دیوانی شیعر بڵاوکرانەوە.[٦٢]

ئەم قۆناغەش کە دەسەڵاتی ستالین نەما، گەشەکردنی زمان و فەرهەنگی کوردی لە ئەرمەنستان زیاتر لە بواری زمان و فۆلکلۆر و بابەتی کولتووریدا بووە، هەرگیز بەلای سیاسەت و مێژوودا نەچوون. سۆڤیەت لەسەر هەمان بەرنامەی ناسیۆنالیزمی کولتووری ڕۆیشتووە، ڕێگەی‌نەداوە کورد بەلای بابەتی مێژووی کورد و بزووتنەوەی سیاسیدا بچێ. لە لایەکی دیکەوە، سیاسەتی سۆڤیەت لە بەرانبەر تورکیای کەمالیدا، سیاسەتێکی دۆستانە بووە و هەوڵیداوە تورکیا ڕازیبکا، کە ئەوسا پێی خۆشنەبوو کورد لە ئەرمەنستان هۆشیاریی نەتەوەییی هەبێ و کار بکاتە سەر کوردانی تورکیا.

بەڵام هیچ گومانی تێدانییە کە کوردانی ئەرمەنستان، بەهۆی خوێندن بە زمانی کوردی بۆ ئەو ماوە درێژە و هەتا ئێستاش، هەر بە کوردییەکی ڕەوان دەدوێن و

٦٠ سەردەمی ڕژێمی ستالین، تۆقاندن و سەرکوتکردن بەڕادەیەک بوون، ئەوەی کەمێک گومانی لێبکرایە پەیوەندی بە دەرەوەی سۆڤیەتەوە دەکا، دەستگیردەکرا. حەجییێ جندی دوای بڵاوبوونەوەی گۆڤاری "هاوار" لە دیمەشق، ڕۆژنامەی "ڕیا تازە" و چەند کتێبێکی کوردیی کە لە ئەرمەنستان چاپبوون، بۆ جەلادەت بەدرخان ناردووە، ئەویش وەک هەواڵێک ئەم ڕۆژنامە و کتێبانەی لە گۆڤاری "هاوار"دا بڵاوکردووەتەوە کە ئەم بڵاوکراوە کوردییانەی لە یەریڤانەوە بۆ هاتوون. سەرانی سۆڤیەت بەم کارەیان زانیوە و حەجییێ جندی لەسەر ئەم کارە تۆمەتبار و دەستگیر کراوە و بۆ ماوەی ساڵێک خراوەتە زیندان.

61 Eskerê Boyîk, Ji dîroka elfebên kurdî li Ermenistanê, kovara Dilop, Hejman 15, Tirmeh-Tebax (Temmuz-Ağustos) 2020. R.43.

62 Sedat Ulugana, Kurdolojya Sovyetê û kronolojya edebyate wê ya kurdê (1922 -1991), kovara Wêje û Rexne, hejmar: 9/10, sal 2017. Ru. 48 - 49

بەهۆی زمانەوە هەست بە ناسنامەی کوردبوونی خۆیان دەکەن، ئەگەر بەراوردبکرێ لەگەڵ کوردانی ئازەربایجان و تورکەمەنستان کە بە کوردییان نەخوێندووە، ئەوان زۆربەیان ئەسمیلەبوون.

لە لایەکی دیکەوە، کوردانی ئەرمەنستان زۆرینەیان کوردی ئێزیدین، کۆمەڵگەی ئێزیدیش زمانی کوردیی لا زمانێکی پیرۆزە و زمانی دوعا و نوێژەکانیانە، هەموو ڕێورەسمە دینییەکانیان بە کوردی ئەنجامدەدەن. ئەمە وێڕای ئەوەی کە کۆمەڵگەی ئێزیدی، لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە، کۆمەڵگەیەکی داخراوی دینییە، ژن و ژنخوازی لە دەرەوەی کۆمەڵگەی خۆیان ناکەن، واتە ڕێگەنادەن کەسێکی غەیری ئێزیدی ژنیان لێبخوازێ، لە غەیری ئێزیدیش ژناهێنن، لەناو خۆشیاندا تەنیا بە کوردی دەدوێن، هەرگیز زمانێکیدی بە کارناهێنن. ئەگەر کەسێکی دیکەش بێتە ناویان وەک مێوان، ئەرمەنی بێ و یا ئازەری، ئەوان ئامادەنین زمانیان بگۆڕن بۆ ئەو کەسە، هەر بە کوردیی خۆیان قسەدەکەن. واتە زمانی کوردی لە کۆمەڵگەی کوردیی ئێزیدیدا زمانێکە پلەوپایەی هەیە، چونکە زمانی پیرۆزی دین و زمانی کۆمەڵگەی ئێزیدییە. ئەمانەش هەموو هۆکارن کە زمانی کوردی لە ئەرمەنستان لەنێو دانیشتووانی کوردی ئێزیدیدا بە باشی ماوە و هەتا ئێستا بە کوردییەکی پاراو قسەدەکەن. بەڵام لە بەرانبەر ئەوەدا کوردانی ئازەربایجان بەهۆی هاوئایینییەوە تێکەڵی ئازەرییەکان بوون و ژن و ژنخوازییان لەگەڵ کردوون، لەنێو کۆمەڵگەی ئازەریدا تواونەتەوە. لەم ڕوانگە زمانەوانییە کۆمەڵایەتییەوە، دەتوانین لە ڕەوشی زمانی کوردی تێبگەین کە بۆچی لە ئەرمەنستان بە باشی ماوەتەوە و لە ئازەربایجانیش زۆربەیان ئەسمیلەبوون.

دوای هەڵوەشاندنەوەی سۆڤیەتیش، پرۆگرامی خوێندن بە زمانی کوردی لە گوندە کوردنشینە ئێزدییەکانی ئەرمەنستان، هەر هەفتەی دوو سەعات بۆ زمان و ئەدەبیاتی کوردی، هەتا ئێستا بەردەوامە.

گەشەکردنی زمانی کوردی لە بواری چاپەمەنیدا

بوارێکی دیکەی گرنگی گەشەکردنی زمانی کوردی لە ئەرمەنستان، چاپ و بڵاوکردنەوەی کتێبی کوردییە. ژمارەی کتێبی کوردی و ئەو بابەتانەی کە لەوبارەوە

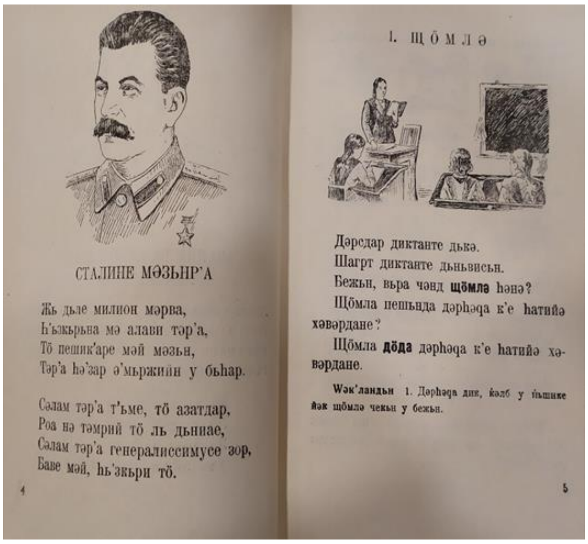

ئەمینێ عەڤدال، زمانێ کورمانجی، گراماتیکا، راستنڤیساندن، راستگۆتن و پێشدابرنا خەڤەرێ،
ڕەوان (یەریڤان)، ١٩٥٢، (ئەلفبێی کریلی)

نووسراون بە نووسین یا تەرجەمە، فرەچەشن و بە ژمارە زۆرن. لە قۆناغی یەکەمی گەشەکردنی زمانی کوردیدا، پێشکەوتنێکی بەرچاو لە چاپکردنی کتێبی کوردیدا هەیە، بەتایبەت چاپ و بڵاوکردنەوەی کتێبی پرۆگرامی خوێندن و کتێبی گشتی. بۆ نموونە، لە نێوان ساڵانی ١٩٢٨–١٩٣٨دا، ماوەی ئەم دە ساڵە کە ماوەی چاپکردنی کتێب بوو بە ئەلفبێی لاتینی، ژمارەی کتێبی

چاپکراو بەخێرایی بەرزبووەتەوە، ئەو ماوەیە ١٨٢ ناونیشان کتێبی کوردی بە ئەلفبێی لاتینی دەرچوون. بەشی زۆری ئەم کتێبانەش کتێبی پرۆگرامی خوێندن بوون، وەک کتێبی ڕووەکناسی، فیزیا، زانستی سروشتی، ماتماتیک، جەبر، ئەندازە، پزیشک، دەرمان، جوگرافیا، مێژوو، ئابووریی کشتوکاڵی. ئەوانی‌دی کتێبی فێربوونی زمان و پەروەردە و ڕێبازەکانی فێربوون و بابەتی ئایدیۆلۆجی بوون. هەر لەم ماوەیەدا ١٠ ناونیشان کتێبی ئایدیۆلۆجی دەرچوون: ٤ کتێب سەبارەت بە مارکسیزم – لێنینیزم، ٥ کتێبیش سەبارەت بە دامەزرێنەرانی مارکسیزم – لێنینیزم، وەک مارکس، ئەنگلس، لێنین، ستالین، کتێبێکیش لەبارەی ئیلحادەوە.[٦٣]

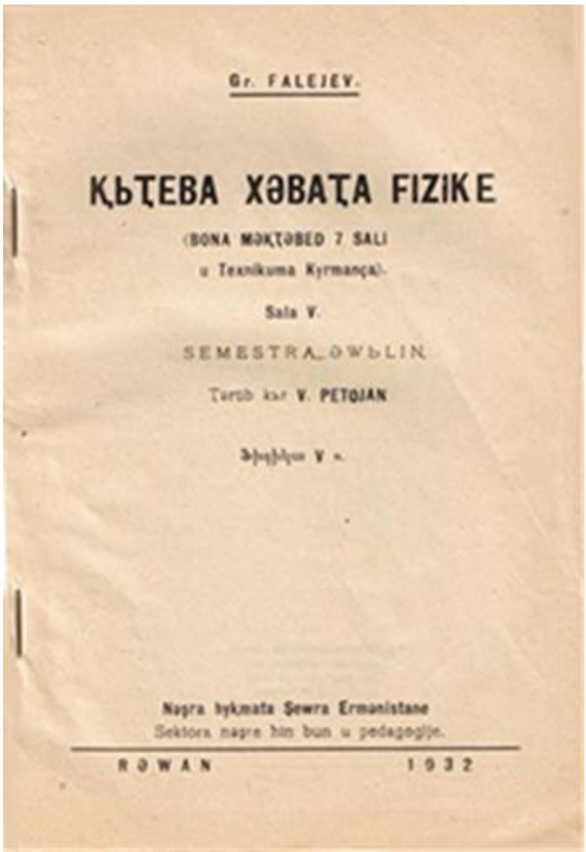

کتێبا خەباتا فیزیکێ، بۆنا مەکتەبا ٧ سالی، تەخنیکوما کورمانجا، سەمەسەتەرا ئەولین، تەرتیب کر: ڤ. پەتۆیان، ڕەوان، ١٩٣٢.

لەبارەی ژمارەی ناونیشانی ئەم کتێبانەوە، کە ١٨٢ ناونیشانی کتێبە، ئەم ژمارەیە بۆ ماوەی دە ساڵ ژمارەیەکی یەکجار بەرزە، چونکە هەتا ساڵی ١٩٣٨ ئەوەندە کتێبە لە هەموو بەشەکانی کوردستان چاپنەبووە.

بەپێی "بلیۆگرافیای کتێبی کوردی" کە لە ساڵی ١٩٧٧ مستەفا نەریمان بڵاوی‌کردووەتەوە، هەتا کۆتاییی ١٩٣٨ ژمارەی کتێبی چاپکراوی کوردی ١٨٨ کتێب بووە، لەوانە ٦٩ کتێب چاپکراوەکانی کوردی ئەرمەنستانە، ئەگەر ئەمەی لێ‌دەرکەین، ئەو کتێبە کوردییانەی کە دەمێننەوە و لە دەرەوەی یەریڤان چاپبوون، ١١٩ کتێبن. واتە هەتا ساڵی ١٩٣٨، ٦٣ کتێب زیاتر لە هەموو بەشەکانی کوردستان کتێبی کوردییان لە یەریڤان چاپ و بڵاو کردووەتەوە. شایانی گوتنە، بلیۆگرافیاکەی نەریمان کتێبی پرۆگرامی خوێندنی باشووری کوردستانی تێدانییە، تەنیا کتێبی گشتییە، بەڵام ئەگەر ئەویش حیساب‌بکەین لەم ماوەیەدا هەر ٢٠ کتێبێکی پرۆگرامی خوێندن لە باشووری کوردستان دەرچوون، هێشتا هەر کوردی ئەرمەنستان لە وەرگێران و چاپ و بڵاوکردنەوەی کتێبدا لە باشوور چالاکتربوون. ئەم داتایانەی کتێب، نیشانی‌دەدەن کە نووسین و تەرجەمە و چاپ و بڵاوکردنەوەی کتێبی کوردی لە ئەرمەنستان، چەندە پێشکەوتوو بووە، لە کاتێکدا کورد هێشتا لە ئەرمەنستان نووسەری پێ‌نەگەیاندووە و هەندێک لە نووسەرانی ئەرمەنیی کوردیزان کاریان بۆ زمانی کوردی کردووە. هەروەها لە وڵاتێک کە کوردستان نییە و دەسەڵاتێکی کوردی لەوێ نەبووە، ئەو هەموو وزە و توانایە بۆ نووسین و بڵاوکردنەوەی کوردی هەبووە.

لە بابەتەکانی ئەم کتێبە چاپکراوانە، زانستییەکانی لێ‌دەرچێ، مرۆییەکان تەواو ئایدیۆلۆجین و خزمەتی هزری مارکسیزم و کۆمۆنیزمیان کردووە، هەر بۆیە هیچ کتێبێکی تێدانییە باسێکی مێژووی کورد و نەتەوایەتیی کوردی بێ، تەنانەت بۆ لایەنی دینیش هیچ کتێبێکی تێدانییە باسی دینی ئێزیدی بکا بۆ کوردە ئێزدییەکان، بەڵام کتێب چاپکراوە بۆ برەودان بە ئیلحاد و بێ‌باوەڕی، کە ئەمانەش دەری‌دەخەن هەتا چ ڕادەیەک خوێندن و چاپکراوی سۆڤیەت بۆ خزمەتی ئایدیۆلۆجیای مارکسی – لێنینی و حکوومەتی سۆڤیەت بووە و ڕێگە بە بواری ناسیۆنالیزمی سیاسی و پەروەردەی دینی نەدراوە. ئەم جۆرە سیاسەتە پەروەردەییەش، ڕەنگدانەوەی سیاسەتی ئایدیۆلۆجییانەی سۆڤیەت بووە بۆ خوێندن بە زمانی نەتەوەکان.

بەدەر لەم ڕەهەندە ئایدیۆلۆجییە، دەرکردنی ئەم کتێبانە لەم ماوە کورتەدا، پێشکەوتنێکی گرنگی زمان بووە،

---

[63] Amir Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan 1918 – 1985, Mellen Research University Press, San Francisco, 1992. Pp. 214- 215.

بەتایبەت کتێبە زانستییەکان، بۆ زمانی کوردی بە زاری کوردیی باکوور هەنگاوێکی گەورە بووە بۆ بەستانداردکردنی زارەکە و فراوانبوونی ئەرکەکانی کە بابەتی زانستی هەمەچەشنی پێنووسراوە و پێخوێندراوە. لەم قۆناغەدا، زمانەکە لە زمانی زارەکییەوە بووە بە زمانی زانست و بابەتی زانستی لە قوتابخانە پێخوێندراوە.

کتێبا ئەلگێبرایێ، پارا ئەولین، بۆنا دەرسخانێد ٦ و ٧، رەوان، ١٩٣٧.

ئەگەر سەرنجی کتێبەکانی پرۆگرامی خوێندن بدرێ، بەتایبەت ئەوانەی کە لە بواری زانستیدا زۆربەیان لە ئەرمەنی و ڕووسیەوە تەرجەمەکراون، هەندێک لە کتێبەکان لە ڕووی ناوەڕۆکەوە دەوڵەمەندن. سەرنجکێشە کە ساڵانی سیی سەدەی بیستەم ئەم کارە زانستییانە تەرجەمەی کوردی کراون، وەک کتێبی عەرد پیڤاندن و ئەلجێبرا و ماتماتیک و فیزیک، زانبوونا دنیایێ... ئەمە لە کاتێکدا ساڵانی سیی سەدەی بیستەم لە باشووری کوردستان، شتێکی وامان بە کوردی بۆ ئەم بابەتانە نەبووە، ئەگەر هەشبووبێ چەند نامیلکەیەکی سەرەتایی و ئەوەندە پێشکەوتوو نەبووە، بەڵام ئەوەی لەوێ کراوە بۆ ئەم چەند هەزار کوردە، مایەی سەرنجدان و وردبوونەوەیە. ئەمە نیشانیدەدا کە لەم ماوەیەدا ئەو کوردانەی ئەرمەنستان کە هەندێک نووسەر و ڕۆشنبیری ئەرمەنیشیان لەگەڵ بووە، زۆر بە چالاکی و دڵسۆزی کاریان بۆ زمانی کوردی کردووە و کتێبی کوردییان بۆ ئەم بابەتە زانستییانە بە کوردی ئامادەکردووە.

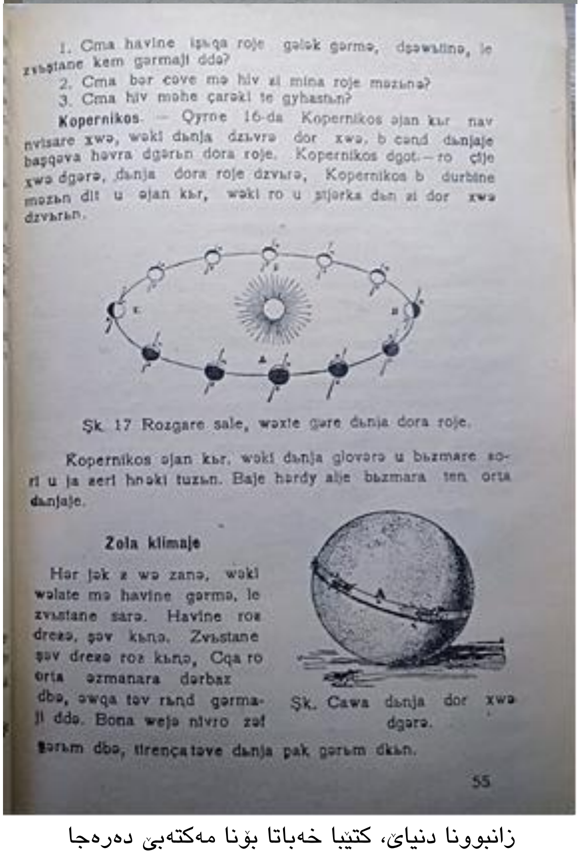
1. Cma havine işьqa roje gələk gərmə, dəəwьtine, le zvьstane kem gərmaji ddə?
2. Cma bər cəve mə hiv zi mina roje mezьnə?
3. Cma hiv mehe çarəki te gyhastьn?

Kopernikos. — Qyrne 16-da Kopernikos əjan kьr nav nvisare xwə, wəki dьnja dzьvrə dor xwə, b cənd dьnjaje başqəva həvra dgərьn dora roje. Kopernikos dgot.—ro çije xwə dgərə, dьnja dora roje dzvьrə, Kopernikos b durbine mezьn dit u əjan kьr, wəki ro u stjərka dьn zi dor xwə dzvьrьn.

Şk. 17 Rozgare sale, wəxte gəre dьnja dora roje.

Kopernikos əjan kьr, wəki dьnja glovərə u bьzmare sori u ja zeri hnəki tuzьn. Baje hərdy alje bьzmara ten orta dьnjaje.

Zola klimaje

Hər jək z wə zanə, wəki wəlate mə havine gərmə, le zvьstane sarə. Havine roz drezə, şəv kьnə. Zvьstane şəv drezə roz kьnə, Cqa ro orta əzmanara dərbaz dbə, əwqa təv rьnd gərmaji ddə. Bona weja nivro zəf gərьm dbə, tirençatəve dьnja pak gərьm dkьn.

Şk. Cawa dьnja dor xwə dgərə.

55

زانبوونا دنیایێ، کتێبا خەباتا بۆنا مەکتەبێ دەرەجا کۆما سسێیا و چارا، ڕەوان، ١٩٣٣.

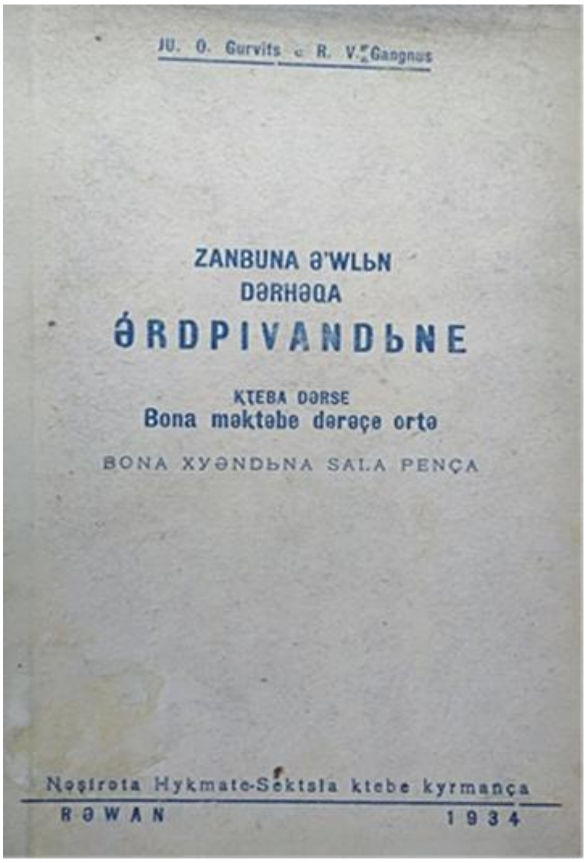

زانبونا ئەولین دەرهەقا عەرد پیڤاندنێ، کتێبا دەرسێ بۆنا مەکتەبا دەرەجێ ئۆرتە، بۆنا خوەندنا سالا پەنجا، ڕەوان، ١٩٣٤.

کوردانی قەفقاز، زمانە کوردییەکەیان لە ڕووی ئەدەبی زارەکییەوە دەوڵەمەندبووە، نووسەرانی کورد لە ئەرمەنستان زۆر چالاکبوون بۆ ئەم بوارە، چەندین کتێبی ئەدەبی زارەکی و فۆلکلۆریان بڵاوکردووەتەوە. بڵاوکردنەوەی ئەم کتێبانە خزمەتێکی گەورە بووە بۆ کۆکردنەوەی ئەدەبی زارەکی، کە ئەمڕۆ گەنجینەیەکی گرانبەهای داستان و فۆلکلۆری میللیی کوردی لەم کتێبانەدا پارێزراون. سۆڤیەتیش بۆ ئەم جۆرە کتێبانە کێشەی نەبووە و پشتگیریی‌کردووە، چونکە خۆی لە قەرەی ناسیۆنالیزمی سیاسی نەداوە.

ئەم ساڵانە لە لایەن حەجییێ جندی و ئەمینێ عەڤداڵەوە، کارێکی مەزن بۆ فۆلکلۆری کوردی بڵاوکرایەوە، ئەویش "فۆلکلۆرا کورمانجا" بوو ساڵی ١٩٣٦ بڵاوبووەوە. ئەم کتێبە ٦٦٣ لاپەڕەیە،ە گەلێک داستان و چیرۆک و گۆرانیی کوردی لەخۆگرتووە.[٦٤]

ساڵی ١٩٣٥ عەرەبی شەمۆ کتێبی "شڤانێ کورمانجا و کوردێ ئەلەگەزێ"ی بڵاوکردەوە، کە بە یەکەمین ڕۆمانی کوردی دادەنرێ. هەر ئەم ڕۆمانە بۆ گەلێک زمان تەرجەمەکراوە.[٦٥]

ئەو کوردانەی کە لەم قۆناغەدا چالاکبوون بۆ خزمەتی زمان، کۆمەڵێک نووسەری کوردی ئێزیدی بوون، وەک عەرەبی شەمۆ، جاسمێ جەلیل، وەزیری نادری، حەجییێ جندی، ئەمینی عەڤدال، مەکسیمی خەمۆ (١٩٣٤-٢٠١١)، جەردۆیێ گەنجۆ، قەناتی کوردۆ (١٩٠٩-١٩٨٥)، کارلێنی چەچان، ئەحمەدێ مرازی، عەتارێ شەڕۆ... ئەمانە لە ڕۆشنبیرە پێشەنگەکان بوون کە ڕۆڵێکی گەورەیان گێڕاوە بۆ خزمەتکردن و گەشەپێدانی زمان و فەرهەنگی کوردی لە ئەرمەنستان. هەڵبەت حکوومەتی ئەرمەنستانیش لەم بوارەدا ڕۆڵی هەبووە کە زەمینەی ڕەخساندووە بۆ چاپکردن و بڵاوکردنەوەی کتێبی گشتی و کتێبی دەرسیی کوردی.

ماوەی نێوان ١٩٣٩-١٩٤٥ هیچ کتێبێکی کوردی دەرنەچووە. ئەو تاکە ڕۆژنامەیەش کە هەبوو "ڕیا تازە"، نێوان ساڵانی ١٩٣٨-١٩٥٤ لە بڵاوکردنەوە وەستا، چونکە لەم قۆناغەی سەردەمی ستالین‌دا، چالاکییە فەرهەنگییەکانی کورد قەدەغەکران. دوای ساڵی ١٩٤٦ ڕێگەدراوە کتێبی کوردی چاپبکرێتەوە، بە ئەلفبێی کریلی. ماوەی ساڵانی نێوان ١٩٤١-١٩٦١ تەنیا ٥٦ کتێبی کوردی چاپکراوە. ماوەی ١٩٦١-١٩٨٠ تەنیا ١٣٨ کتێب دەرچووە.[٦٦] ئەم کتێبانەش زیاتر کتێبی پرۆگرامی خوێندن و پەروەردەیی و هەندێک کتێبی دیکەی بابەتی فۆلکلۆر و شیعر و داستان بوون بۆ کوردانی ناو ئەرمەنستان بوون.

---

[٦٤] ئەم کتێبە لە لایەن تۆسنێ ڕەشیدەوە خراوەتە سەر ڕێنووسی کوردی - لاتینیی جەلادەت بەدرخان و دواتریش خراوەتە سەر ڕێنووسی کوردی - عەرەبی و لە دەزگای ئاراس چاپ و بڵاو کراوەتەوە، بڕوانە: حەجییێ جندی و ئەمنینێ عەڤدال، فۆلکلۆرا کورمانجا، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨.

[٦٥] بەپێی هەندێک لێکدانەوە، ئەم کتێبە بۆ یەکەمجار بە ڕووسی نووسراوە و ساڵی ١٩٣١یش بە ڕووسی بڵاوبووەتەوە، بەڵام چاپە کوردییەکەی بۆ یەکەمجار ساڵی ١٩٣٥ بڵاوبووەتەوە. ڕایەکی دیکە هەیە کە عەرەبی شەمۆ ئەم ڕۆمانەی سەرەتا بە کوردی و ڕووسی نووسیوە، بەڵام چاپە کوردییەکەی درەنگ کەوتووە و ساڵی ١٩٣٥ بڵاوکراوەتەوە. ئەم ڕۆمانە لە ڕووسییەوە بۆ کوردیی ناوەندی تەرجەمەکراوە. بڕوانە: عەرەبی شەمۆ، شوانی کورد، وەرگێڕانی: د. کامران ئەمین ئاوە، کۆمەڵگای فەرهەنگیی ئەحمەدێ خانی، ٢٠٢٠، ل١٠-١٢.

[66] Amir Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan 1918–1985, Mellen Research University Press, San Francisco, 1992. Pp. 214–215.

سەرجەمی کتێبی چاپکراوی کوردی لە یەکێتیی سۆڤیەت لە نێوان سالانی ١٩٢١–١٩٦٠دا گەیشتووە بە ٢٣٨ کتێب. لەم کتێبانە ٦٧ کتێب، واتە ٢٩٪ی کتێبەکان، تایبەت بوون بە بابەتی پێشخستنی زمانی کوردی وەک کتێبی ئەلفبێ، ڕێزمان، فەرهەنگ، کتێبی خوێندنەوەی دەقەکان. تیراژی کتێبەکانیش بۆ هەر ناونیشانێک لە هەزار دانە کەمتر نەبووە، هەندێک کتێب تیراژی دوو تا سێ هەزار دانە بووە. ئەم ماوەیە ٣٧٠ هەزار کۆپیی کتێبی کوردی چاپبووە.[٦٧]

ئەم ماوە درێژە هەر لە سییەکانەوە هاتە هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەت ساڵی ١٩٩١، ئەم گەشەکردنەی زاری کوردیی باکوور نەیتوانی کاریگەریی هەبێ بۆ سەر باکوور و باشووری کوردستان، تەنانەت ئەو کتێبانەش کە لەوێ بڵاودەکرانەوە بەدەگمەن نەبێ نەگەیشتوون بە باشووری کوردستان، جگە لە کۆمەڵێک کتێب کە سییەکان هەتا ساڵی ١٩٣٨ لە یەریڤان دەرچوون و گەیشتوون بە باشووری کوردستان و مستەفا نەریمانیش لە ببلیۆفرافیاکەیدا ئاماژەی پێداوە. بەڵام دواتر کە سەردەمی تیرۆر و تۆقاندنی ستالین دەستی پێکردووە، هەموو شتێک قەدەغەکراوە بچێتە دەرەوە. سۆڤیەت هەر لە سەردەمی ستالینەوە و دواتریش، وڵاتێکی تەواو داخراو بووە بە رووی جیهاندا، ڕێگەنەدراوە ئەم بەرهەمانە بۆ بەشەکانی دیکەی کوردستان بچن. تەنیا شتێک کە کاریگەریی هەبوو، پەخشی ڕادیۆی یەریڤان بوو، کە بەرنامەکەی دەگەیشت بە هەموو بەشەکانی کوردستان، ئەو بەرنامانەش زیاتر بابەتی گۆرانی و هەواڵ بوون. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە کتێبە چاپکراوەکان بە ئەلفبێی لاتینی و کریلی بوون، لە باشوور و باکوور خوێنەریان کەم یا هەر نەبووە. بەڵام –لەگەڵ ئەوەشدا– ئەم زارە کوردییە لەو سەردەمەدا بۆ کوردانی ئەرمەنستان بەتایبەت و بۆ ئەو کوردانەش کە لە سەرانسەری یەکێتیی سۆڤیەت ژیاون، ڕۆڵێکی گەورەی لە پاراستن و بووژانەوەی زمان و فەرهەنگ و فۆلکلۆری کوردیدا هەبووە.

گەشەکردنی زمانی کوردی لە بواری ڕۆژنامەگەریدا

لایەنێکی دیکەی گەشەکردنی زمانی کوردی لە ئەرمەنستان، ڕۆژنامەگەری بووە. ڕۆژنامە وەک ئامرازێکی گواستنەوە و گەیاندنی هەواڵ، ڕۆڵێکی کاریگەری هەیە لە پێشخستنی زمان و بەستانداردکردنی، چونکە ڕۆژنامە بابەتی هەمەچەشنی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووری و پەروەردەیی بڵاودەکاتەوە، بۆ هەر یەکێک لەم بابەتانەش، زاراوە و ئیدیۆمی نوێ پێویستە بۆ وەسفکردن و شرۆڤەکردنیان، بۆیە ئەرکەکانی زمان لەم هەواڵنامە ڕۆژانەیەدا بەخێرایی فراوان دەبێ. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە ڕۆژنامە، زمان دەپارێزێ و بەردەوامیی پێدەدا. ڕۆژنامە ڕۆڵێکی دیکەی مێژوویی و کولتووریی هەیە کە تۆمارکردنی مێژووی ژیانی ئەو کۆمەڵگەیەیە کە ڕۆژنامەکەی تێدا بڵاودەبێتەوە، واتە ڕۆژنامە لە یەک کاتدا زمان دەپارێزێ و گەشەی پێدەدا، لە هەمان کاتدا لەنێو یادگەی ئەو زمانەدا، ڕۆژانە مێژوو تۆماردەکا و دەیگوێزێتەوە بۆ نەوەکانی داهاتوو. دەرکردنی ڕۆژنامەی "ڕیا تازە" وەک یەکەم ڕۆژنامەی کوردی لە ئەرمەنستان و سۆڤیەت بۆ ئەو ماوە درێژە، ئەم ڕۆڵە گرنگانەی بۆ کۆمەڵگەی کورد لە قەفقاز و هەموو سۆڤیەت گێڕاوە.

ڕیا تەزە Riya Teze یا ڕیا تازە، یەکەم ژمارەی لە یەریڤان لە ڕێککەوتی ١٩٣٠/٣/٢٥دا بە ئەلفبێی لاتینی بڵاوبووەتەوە. ڕیا تازە هەر هەفتەی دوو ژمارەی بە چوار لاپەڕە لێبڵاودەکرایەوە. ئەم ڕۆژنامەیە هەرچەندە زمانیحاڵی کۆمیتەی ناوەندیی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمەنستان بووە، ئامرازێک بووە بۆ گەیاندنی بیری مارکسیزم و کۆمۆنیزم بە کۆمەڵگەی کوردی، لە هەمان کاتدا تاکە ڕۆژنامە بووە کە کورد لە ئەرمەنستان دەریکردووە و هەموو کوردیش لە یەکێتیی سۆڤیەت هەتا ساڵانی هەشتا هەر "ڕیا تازە"ی هەبووە. ئەم ڕۆژنامەیە گەیشتووە بە هەموو کۆمارەکانی دیکەی سۆڤیەت کە کوردیان تێدا نیشتەجێیە، وەک کۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاست، قەرغیزستان و قازاغستان و ئۆزبێکستان.

ئەم ڕۆژنامەیە بەپێی قۆناغەکانی حوکمڕانیی سۆڤیەت و گۆڕینی ئەلفبێ، چەند قۆناغێکی بڕیوە و هەتا ئێستاش دەردەچێ. قۆناغی یەکەم لە ماوەی گەشانەوەی زمان و کولتووری کوردیدا بە ئەلفبێی لاتینی، هەتا ساڵی ١٩٣٨ بەردەوامبووە. لەم ماوەیەدا چەند کەسێک ئەرکی نووسین و بڵاوکردنەوەی ئەم ڕۆژنامەیەیان لەئەستۆگرتووە: هراچیا کۆچەر، هاروتیون مکیرتچیان،

67 Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia. P.328.

کە دوو ئەرمەنیی کوردیزان بوون و لەناو کورددا ژیاون و شارەزای فەرهەنگ و دابونەریتی کورد بوون، دواتر جەردۆیێ گەنجۆ (١٩٠٤-١٩٤٥) کە کوردێکی ئێزیدی بووە لە ١٩٣٤ەوە تا داخستنی لە ١٩٣٨دا سەرنووسەر و بەڕێوەبەری بووە.[٦٨] لەم قۆناغەدا ڕۆشنبیر و خوێندەواری کورد هێشتا دەرنەکەوتوون، ئەرمەنییە کوردیزانەکان ڕۆڵیان لە پێشخستنی زمان و فەرهەنگی کوردیدا هەبووە. دوا ژمارەی "ڕیا تازە" کە ٦١٠ بووە لە ڕێککەوتی ١٩٣٨/٢/٢٧دا دەرچووە، دوای ئەوە بە بڕیاری ڕاستەوخۆی ستالین لە بڵاوکردنەوە وەستاوە. ئەم ڕۆژنامەیە ماوەی ١٧ ساڵ بەهۆی سیاسەتی سەرکوتکاری و قەدەغەکردنی چالاکییەکانەوە، لە سەردەمی ستالیندا ڕاگیراوە. دوای مردنی ستالین، قۆناغی دووەمی دەست پێکردووەتەوە لە ١٩٥٥/٢/١دا، ئەمجارە بە ئەلفبێی کریلی هەر هەفتەی دوو ژمارەی لێ بڵاوبووەتەوە، لە هەمان کاتدا لە ڕووی کولتوورییەوە بووە بە دەنگی هەموو کوردانی سۆڤیەت. لەم قۆناغەدا میرۆیێ ئەسەد (١٩١٩-٢٠٠٨) بۆ ماوەی ٣٤ ساڵ هەتا ساڵی ١٩٨٩ سەروەختی هەڵوەشاندنەوەی سۆڤیەت، بەرپرسیاری یەکەم و سەرنووسەری ڕیا تازە بووە. دوای هەڵوەشاندنەوەی سۆڤیەت لە ١٩٩١دا، ئیدی ئەرمەنستان بوو بە کۆمارێکی سەربەخۆ، قۆناغی سێیەمی دەرکردنی ئەم ڕۆژنامەیە دەستی پێکرد.[٦٩] لەم قۆناغەدا ڕۆژنامەکە لە ڕووی هزری و ئایدیۆلۆجییەوە سەربەخۆ بووە و چیدی پاشکۆی سیاسەتی سۆڤیەت نەبووە، ئەمجارە بووە بە دەنگی کوردانی ئەرمەنستان. ئەم قۆناغە ئەمەریکێ سەردار (١٩٣٥-٢٠١٨) سەرنووسەر و گریشارێ مەمێ، بەرپرسیاری گشتیی "ڕیا تازە"یان لە ئەستۆگرتووە. بەڵام بەهۆی نەمانی پاڵپشتی سۆڤیەتەوە بۆ مافی نەتەوە بچووکەکانی نێو وڵاتەکە، کەوتووەتە دۆخێکی سەختەوە و هەندێک جار مانگی یەک ژمارەی لێدەچووە یا دوو مانگ ژمارەیەک. بۆیە لەم قۆناغەدا بەردەوام ڕووبەڕووی وەستان بووەتەوە، بەڵام تا ئێستا هەر خۆڕاگر بووە. ڕیا تازە لە مێژووی ڕۆژنامەگەریی کوردیدا هێشتا بەتەمەنترین ڕۆژنامەی کوردییە و ماوەی زیاتر لە ٩٠ ساڵە بەردەوامە لە بڵاوبوونەوە.[٧٠] ئەم ڕۆژنامەیە هەتا ساڵی ٢٠٠١یش هەر بە کریلی دەرچووە، دوای ئەوە جارێکی دی ئەلفبێ گۆڕایەوە بە لاتینی، ئەمجارە ئەو پیتە لاتینیە بەکارهات کە ئێستا لە باکوور و ڕۆژئاوای کوردستان بۆ نووسینی کوردی بەکاریدێنن، کە بە ئەلفبێی "هاوار" یا جەلادەت بەدرخان بەناوبانگە.

ڕیا تازە لە ساڵی ١٩٣٠ەوە تا ئێستا، جگە لەو ناوانەی کە سەرەوە ئاماژەیان پێدرا، کۆمەڵێک نووسەر و ڕۆشنبیری دیکەی کوردی ئەرمەنستان ڕۆڵیان لە دەرکردن و بڵاوکردنەوەیدا هەبووە، وەک: قەچاخێ مراد (١٩١٤-١٩٩٢)، ئەمینێ عەڤدال (١٩٠٦-١٩٦٤)، کارلێنێ چەچان (١٩٣٠-٢٠١٢)، وەزیرێ ئەشۆ (١٩٣٤-٢٠١٥)، جاسمێ جەلیل (١٩٠٨-١٩٩٨)، شاکرۆیێ خدۆ (١٩٣٠-٢٠٠٧)، عەلیێ عەبدولڕەحمان (١٩٢٠-١٩٩٤)، تیتال مورادۆڤ، عەگیدێ خودۆ (-١٩٩٩)، تەیمورێ خەلیل (١٩٤٩...)، پریسکێ محۆیی (١٩٥٨..)، تیتالێ عەفۆ (١٩٤١-٢٠٠٣)... تاد، ئەمە جگە لەوەی کە زۆربەی نووسەر و ڕۆشنبیرانی کوردی ئەرمەنستان و کۆمارەکانی دیکەی سۆڤیەتی جاران، وتار و بابەتیان تێدا بڵاوکردووەتەوە و بە ئابوونە لە ڕێی پۆستەوە گەیشتووە بە دەستیان.[٧١]

ئەم ڕۆژنامەیە لەبەرئەوەی زمانیحاڵی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمەنستان بووە، زۆربەی ژمارەکانی دو هەتا سێ لاپەڕەی یەکەمی تەرخانبووە بۆ تەرجەمەی قسەکانی بەرپرسێکی پارتەکە لە کۆبوونەوە یا لە دیدارێکدا، بۆیە ڕۆژنامەکە ئایدیۆلۆجیای حزب بەسەریدا زاڵبووە، بەڵام ئەوەی بایەخی ئەم ڕۆژنامەیەی زیادکردووە، ئەو چەند لاپەڕەیە بووە کە تەرخانکرابوو بۆ هەواڵی حاڵ و گوزەرانی گوندە کوردنشینەکان، یا تەرجەمەی چەمک و زاراوە ئایدیۆلۆجییەکانی بڵاودەکرەوە، یان هەندێک جار داوایان لێکراوە گۆرانییە کوردییەکان کۆبکەنەوە و لە ڕۆژنامەکەشدا بڵاودەکرایەوە، ئەمە سەرەڕای باسکردنی کێشە و گرفتی گوندەکان کە ڕۆژنامەکە وەک ناوەندێک بووە بۆ باسکردن و چارەسەری کێشەکان.[٧٢]

---

[68] Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêtê. R.55.

[٦٩] ڕێناس نەورۆزی، ڕۆژنامەڤانی کوردی، لە ڕووسیا و وڵاتانی یەکێتیی سۆڤیەتی پێشوو، چاپخانەی خانی، دهۆک، ٢٠١٥، ل١٩-٢٢.

[٧٠] ڕۆژنامەی ڕیا تازە، سەرەڕای هەموو قەیرانە داراییەکان، هەتا ئێستاش مانگانە ژمارەیەکی لێدەردەچێ، تیتالێ کەرەم سەرنووسەر و مرازێ جەمالیش بەڕێوەبەری نووسینی ڕۆژنامەکەیە.

[٧١] ڕێناس نەورۆزی، ڕۆژنامەڤانی کوردی، لە ڕووسیا و وڵاتانی یەکێتیی سۆڤیەتی پێشوو، ل٢٤.

[72] Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia. p. 333–334.

RJA ȚƏZƏ
"Əlifвaje təzə l şərqe inglaвəkə məzьnə„
Inglaвa oktjaвre u əlьf-вaje təzə
TƏBRIK
№ 1

ڕووپەلی ژمارەی یەکەمی ڕۆژنامەی ڕیا تازە، ڕێککەوتی ٢٥ی ئاداری ١٩٣٠.

РЙА Т'ƏЗƏ
ЛЬ СОВЕТА МИНИСТРЕД Т'Р'СС
ЧУНƏ БАЖАРЕД ЖЬ ƏРДҺƏЖАНДЬНЕ ЗИЙАНЕК'ƏТИ

ڕۆژنامەی ڕیا تازە بە ئەلفبێی کریلی، ساڵی ١٩٨٨.

لاپەرەکانی ڕیا تازە، کۆمەڵێک وێنە و ڕووداوی ڕۆژانەی لە بیرەوەریی خۆیدا تۆمارکردووە، ژینامەی ٩٠ ساڵەی کوردانی پشت قەفقازمان بۆ دەگێڕێتەوە. هەر بۆیە ئەم ڕۆژنامەیە لە مێژووی ڕۆژنامەگەریی کوردیدا، پێگەیەکی یەکجار گرنگ و بایەخداری هەیە.

گەشەکردنی زمانی کوردی لە بواری پەخشی ڕادیۆدا

هەموو جۆرەکانی میدیا وەک تەلەفزیۆن و ڕادیۆ و ئینتەرێت، لە ڕێی زمانەوە دەسەڵاتیان هەیە لە شکڵپێدانی کولتوور و لە هەمان کاتدا ئاوێنەیەکن تا لەم ڕێگەوە کولتوور بە ئێمە بگەیننەوە. بەکارهێنانی زمانی کوردی لە ئەرمەنستان لە بواری پەخشی ڕادیۆ و دەقی شانۆدا، کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر ئاخێوەرانی زمانەکە هەبووە، کە بتوانن بە چاوی بایەخەوە لە زمانەکەیان بڕوانن، لە هەمان کاتدا ناسنامەیان بۆ زمانەکەشیان بەهێزبێ.

ڕادیۆ وەک میدیایێکی ئەلیکترۆنی، ئامرازێکی گرنگی بڵاوکردنەوەی زانیاری بوو بۆ خەڵک، ئەم ئامرازە گرنگە لە سییەکانی سەدەی بیستەمدا بۆ یەکەم جار هەواڵ و گۆرانیی کوردی لە هەواوە بۆ گوێگرانی پەخشکردووە. لە ڕێگەی ئەم میدیایەوە، خەڵک توانیویانە زانیاریی هەمەچەشن بەدەستبێنن، وەک هەواڵ و دەنگوباس، پەروەردەکردن، بابەتی دیکەی سەرگەرمیی وەک گۆرانی و مۆسیقا. ئەمە بەتایبەت لەو سەردەمەدا کە ڕادیۆ داهێنانێکی نوێ بووە، ئامرازی هاوشێوەی کەم بووە یا نەبووە، ئەگەر بەراوردیبکەین بە ئەمڕۆ کە میدیای جیاواز و هەمەچەشن دەرکەوتوون بۆ گەیاندنی هەواڵ، ئەو سەردەمە ڕادیۆ ئامرازێکی گرنگی گەیاندن و بڵاوکردنەوەی هەواڵ بووە.

ڕادیۆی یەریڤان یا وەک کوردی قەفقاز پێیدەڵێن (ڕادیۆیا ڕەوانێ)، ساڵی ١٩٣٠ لە یەریڤانی پایتەختی ئەرمەنستان دامەزراوە.[٧٣] سەرەتا ڕۆژانە تەنیا ١٠ دەققە بابەتەکانی پەخشکردووە. پێش ئەم مێژووە هێشتا ڕادیۆ نەگەیشتووە بە بەشەکانی دیکەی کوردستان. یەکەم ئێزگەی ڕادیۆ لە عێراق ساڵی ١٩٣٦ دامەزراوە، دواتر لە ساڵی ١٩٣٩ ڕۆژانە ١٥ دەقە بە زمانی کوردی پەخشی هەبووە. فەرەنسییەکان نیو سەعات بەرنامەیان بە کوردی هەبووە لە بەیروت – لوبنان ساڵی ١٩٤١، هەفتەی دوو جار بۆ پرۆپاگەندەی شەڕی دووەمی جیهانی و بۆ ماوەی چوار ساڵ بەردەوام بووە، دوای بڕانەوەی جەنگ داخراوە.[٧٤] ڕادیۆ

---

[٧٣] سەبارەت بە مێژووی دامەزرانی ئێزگەی کوردیی ڕادیۆی یەریڤان، چەند مێژوویەکی جیاواز هەیە. ئەمیری حەسەنپوور ساڵانی ١٩٢٣-١٩٢٩ بە ساڵی دامەزرانی ئەم ڕادیۆیە دادەنێ، بەڵام زانیاریی نوێ هەیە لای کوردانی ئەرمەنستان کە ساڵی ١٩٣٠ ئەم ڕادیۆیە دەستی بە پەخش کردووە.

[74] Amir Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan 1918 – 1985,. P. 282.

کوردییەکانی‌دی لە یافای فەلەستین (١٩٤٢)، لە قاهیرەی میسر (١٩٥٧)، پەخشەکانی‌دیی ڕادیۆکان لە تەوریز و سنە و کرماشان و مەشهەدی ئێران دواتر کرانەوە. بۆیە بەپێی ڕیزبەندیی مێژووی دەرکەوتنی یەکەم ئێزگەی ڕادیۆی کوردی، ڕادیۆی کوردیی یەریڤان لە ئەرمەنستان لە کۆنی‌دا پێشەنگە.

کاتێک زمان لە مێدیایەکی وەک ڕادیۆدا بەکاردێ، لە چەند ڕوویەکەوە پەرەسەندن بەخۆیەوە دەبینێ: ١- لە ڕووی پلەوپایەوە کە ئەو زمانە لای ئاخێوەرانی ئاستی بەرزدەبێتەوە، کە زمانەکە بووە بە ئامرازێکی گەیاندنی هەواڵ؛ ٢- بەستانداردکردنی زارەکە و زاراوەسازی پەرە پێ‌دەدا و ئەرکەکانی فراوان دەبێ، زمان لە ڕادیۆ ژمارەیەکی زۆر زاراوەی سیاسی و ئابووری و عەسکەری و ئیداری و زانستی پێویستە بۆ بڵاوکردنەوەی هەواڵەکان، بۆیە ئەم زمانە دەبێ زاراوەی نوێ دروست‌بکا یا زاراوە بخوازێ، بۆ ئەوەی زمانەکە بتوانێت لەگەڵ ئەم بابەتانە بگونجێ و هەواڵی پێ‌بڵاوبکرێتەوە؛ ٣- زمانەکە پەتی‌دەکرێ و زمانێکی پاراو بەرهەم‌دێنێ؛ ٤- لە ڕێی ئەم کەناڵەوە، زمانێکی هاوبەش بەرهەم‌دێنێ کە زرۆینەی کۆمەلانی خەڵک لێی تێ‌دەگەن و جیاوازیی شێوەزار و بنزارەکان کەم‌دەکاتەوە، هەر ئەو زمانەش بۆ کاروباری ڕەسمیی ئەو کۆمەڵگە یا وڵاتە بەکاردێ، بۆیە ئەم زارە یا ئەو زمانە لە کۆمەڵگەی ئاخێوەرانی‌دا پلەوپایەیەکی کۆمەلایەتیی بۆ پەیدادەبێ؛ ٥- بڵاوکردنەوەی هەستی نەتەوەیی و هاونیشتمانی بەم کەناڵە لە هەواوە بۆ گوێگرانی، چونکە پەخشی ڕادیۆ بەربەستی سنووری سیاسی و سانسۆر دەبڕێ و ڕاستەوخۆ بەخێرایی لە هەواوە دەگا بە گوێگرانی. بەپێچەوانەی بڵاوکراوەی کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامەوە، کە گواستنەوە و گەیاندنی ئاسان‌نییە، بەتایبەت ئەگەر قەدەغەکردن و بەربەستی سنووری هەبن.[٧٥]

ئەگەر لەم ڕوانگەیەوە سەیری یەکەم ڕادیۆی کوردیی یەریڤان بکەین، دەتوانین بە ڕوونی هەستی پێ‌بکەین کە ئەم ڕادیۆیە لە ماوەی زیاتر لە نیو سەدەدا بۆ گشت کۆمەڵگەی کوردی چوارچێوەی یەکێتیی سۆڤیەت و لە سەرانسەری کوردستانیش‌دا ئەم ڕۆڵەی بۆ زمان و نەتەوە گێڕاوە، چونکە بەکارهێنانی زمان لە پەخشی ڕادیۆدا بۆ نەتەوەیەکی ژێردەستە کە زمانەکەی هەوڵی سڕینەوە و لەناوبردنی دراوە، ڕۆڵێکی گرنگ و بەرچاو دەگێڕێ، بەتایبەت ڕۆڵی لە گەیاندنی هەستی نەتەوەیی‌دا بە باکووری کوردستان، کە زمانی کوردیی تێدا قەدەغە و سزای لەسەر بووە، ڕادیۆی یەریڤان بۆ ئەوان ئەو ڕۆڵە نەتەوەیییەی گێڕاوە کە لە ڕێی ئەم کەناڵەوە گوێیان لە زمانی کوردی و مۆسیقا و گۆرانیی کوردی بووە.

ڕادیۆی کوردیی یەریڤان، ساڵی ١٩٣٧ وەک هەموو چالاکییە فەرهەنگییەکانی‌دی لە لایەن دەسەلاتی ستالینەوە داخرا، بەڵام دواتر ساڵی ١٩٥٥ دەستی بە پەخشی ئاساییی خۆی کردەوە و هەتا ئێستاش هەر بەردەوامە. قۆناغی دووەمی پەخشی ڕادیۆی یەریڤان، جاسمێ جەلیل بەڕێوەبەری ڕادیۆکە و بەرپرسی بەشی ئەرشیفی مۆسیقا و ئەدەبیاتیش بووە و هەتا ساڵی ١٩٦٣ لەم ئێزگەیە درێژەی بە کار و چالاکی داوە. ئەم ماوەیە ٧٠٠ گۆرانیی لە ڕادیۆ تۆمار و پەخش کردووە. کۆمەڵێک کوردی ئەرمەنستان لە دەستەی ڕادیۆکەدا کاریان‌کردووە، وەک: ئەحمەدێ گۆگێ، بارییێ مەحموود، جەمالێ ئوسیڤ، مورادێ خەلیلۆڤ، فەریکێ ئوسیڤ، نووری پۆلاتۆڤا... زۆری‌دی. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە دەنگی ژنی کوردیش لەم ڕادیۆیەدا تۆمارکراوە، جەمیلە جەلیل بۆ ماوەیەکی درێژ کاری‌کردووە. توێژەرەوە و نووسەری کوردی وەک قەناتێ کوردۆ، ئەمینێ عەڤدال، حەجیێ جندی، هەروەها کوردناسی ڕووسی مینۆرسکی، بابەت و وتاریان بۆ ناردووە و خوێندراوەتەوە.[٧٦]

لایەنێکی زۆر گرنگی ئەم ڕادیۆیە، تۆمارکردنی گۆرانی و سترانی دەنگبێژانە، کە ئەرشیفێکی یەکجار گەورە و دەوڵەمەندی هەیە. ئەم ڕادیۆیە لە کاتێک‌دا گۆرانیی بە کوردی بڵاودەکردەوە کە زمان و گۆرانی و ئاوازی کوردی لە باکووری کوردستان بەتوندی قەدەغەبووە، تەنانەت گوێگرتن لە ئێزگەیەکی کوردی بە تاوان دانراوە و سزای لەسەر بووە، بۆیە ئەم ڕادیۆیە دەسکەوتێکی گرنگ و کاریگەر بووە بۆ باکوور. کوردانی باکوور زیاتر گوێیان لە ڕادیۆی کوردیی یەریڤان گرتووە، نەک ڕادیۆکانی‌دی لە بەغدا و تاران، چونکە ئەم دووەی دوایی بە لەهجەی کوردیی ناوەندی بووە، بەڵام ئەوەی یەریڤان بە کوردیی باکوور (کورمانجی) بووە، کە هەمان لەهجەی کوردیی باکووری کوردستانە.

[75] Ibid. P. 298.

[76] Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia.p. 344 – 345.

ئیسماعیل بێشکچی لە شەستەکانی سەدەی بیستەم، خەریکی توێژینەوەیەکی مەیدانی بووە لەنێو هۆزە ڕەوەندەکانی گوندی ئالیکان Alikân، کە گوندێکی نێوان ئەلعەزیز و مەلاتیای باکووری کوردستانە، بۆی ڕوونبووەتەوە خەڵکی ئەو ناوچەیە هەرگیز گوێ لە ڕادیۆیەکانی ئەنقەرە و وان ناگرن کە بە تورکی پەخش دەکرێن، بەڵکوو گوێ لە ڕادیۆ کوردییەکانی یەریڤان و تاران و بەغدا دەگرن. ئەمەش جارێکیدی بایەخی ئەم ڕادیۆیە بۆ باکووری کوردستان ڕووندەکاتەوە کە چەندە کاریگەر بووە لەسەر دانیشتووانی کوردی تورکیا.[77]

ئەو کوردانەی نیشتەجێی نەخچیوان و ئازەربایجان و گورجستان کە ساڵانی ١٩٣٧ و ١٩٤٤ لە سەردەمی ستالیندا دوورخرابوونەوە بۆ ئاسیای ناوەڕاست، ژێردەستە بوون و لە هەموو مافێکی خوێندن بە زمانی خۆیان بێبەشبوون، لەو دووروڵاتییە ڕادیۆی کوردیی یەریڤان ڕۆڵێکی گرنگی بۆ ئەوانیش هەبووە بۆ پاراستنی زمان و ناسنامەی نەتەوەییان.[78]

ڕادیۆی یەریڤان، دوای تێپەڕبوونی ٩٠ ساڵ بەسەر دامەزرانیدا، لەم ماوە درێژە پڕ لە خزمەتەدا ئەرشیفێکی دەوڵەمەندی هەیە، نزیکەی دە هەزار بابەتی فۆلکلۆر و کەلەپووری کوردیی ئەرشیفکردووە، کە بابەتی ناوازە و دەگمەنی تێدایە، جاروبار شانۆگەریشی بڵاوکردووەتەوە. ئەمە جگە لە گێڕانەوەی ڕووداو و بەسەرهاتی مێژووی کورد لە قەفقاز.[79]

گەشەکردنی زمانی کوردی لە بواری شانۆدا

بوارێکی دیکەی گەشەکردنی زمانی کوردی لە ئەرمەنستان، بواری هونەری شانۆ بووە. پێشکەشکردنی شانۆ بە زمانی ناوچەییی خەڵک ڕۆڵێکی گرنگی لە پاراستن و پێشخستنی زماندا هەبووە. شانۆ و دراما و سینەما ئاوێنەیەکی کولتووریی کۆمەڵگەن و بەکارهێنانی زمانن لە کارە هونەرییەکان و گەیاندنی پەیامدا بە شێوەی هونەری. شانۆ بە زمانی ئەو کۆمەڵگەیە زمان لای ئاخێوەرانی بەهێزدەکا و پلەوپایەی پێدەبەخشێ، لە هەمان کاتدا پرۆسەی فێربوونی ئەو زمانەش لای منداڵ ئاسان و بەهێز دەکا. هەر زمانێک کە هاتە بواری شانۆ و سینەما، ئەو زمانە چیدی زمانێکی زارەکی نییە، ئاستی بەرزدەبێتەوە بۆ زمانی هونەر و فەرهەنگ.

لە ڕووی هونەری شانۆوە، کورد لە ئەرمەنستان پێش بەشەکانی دیکەی کوردستان ئەم چالاکییە هونەرییەی هەبووە. وەک دیارە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ پێکەوەژیانی کورد و ئەرمەنی لە ئەرمەنستان. نەتەوەی ئەرمەن زۆر بایەخ بە بوارەکانی هونەری وەک مۆسیقا، شانۆ، سینەما، دراما... دەدا و گەلێکی کۆن و خاوەن فەرهەنگێکی دەوڵەمەندی نووسین و ئەدەبیاتە، کاریگەریی ئەم نەتەوە خاوەن فەرهەنگە بەڕوونی بەسەر ژیانی کوردانی ئەرمەنستانەوە دیارە، وای لێکردوون ئەوانیش وەک ئەرمەن بایەخ بە بواری هونەری شانۆ و مۆسیقا بدەن. لە هەمان کاتدا، حکوومەتی ئەرمەنستانیش هیچ ڕێگرییەکی نەکردووە بۆ پێشخستنی کولتووری کوردیی کوردانی ئەرمەنستان، لە هەموو بوارێکدا زەمینەخۆشکەر بووە بۆ ئەوەی کورد لە بواری جیاواز پێشبکەوێ. پێشخستنی هونەری شانۆ لای کوردە ئێزدییەکان کە پاشخانێکی عەشیرەتی و نیمچەڕەوەندییان هەبووە، بێگومان کارێکی ئاسان نەبووە، بەڵام خوێندەواربوونیان بەخێرایی و ژیانیان لە کۆمەڵگەیەکی ئەرمەنی هونەردۆستدا هاندەر بووە بۆ ئەوەی ئەوانیش هەمان ڕێبازی هونەری بگرنەبەر. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە گەلێ ئەرمەنیش زۆر هاوکار و پشتیوانی کوردە ئێزدییەکان بووە، هەوڵیداوە کورد لە ئەرمەنستان لە هەموو ڕوویەکەوە پێشبخا. هەندێک نووسەر و ڕۆشنبیری ئەرمەنی زمانی کوردییان بە باشی زانیوە و کاریان بۆ پێشخستنی زمانی کوردی و کۆمەڵگەی کورد کردووە، باشترین نموونەش لازۆیە کە یەکەم ئەلفبێی کوردیی لەسەر پیتی ئەرمەنی بۆ کوردانی ئەرمەنستان و گورجستان سازکرد، وەک لە سەرەوە باسکرا. لە بواری هونەریشدا، چەندین هونەرمەند و شانۆکار و سینەماکاری ئەرمەنی لەگەڵ کورد هاوکاربوون یا فیلمیان لەسەر ژیان و گوزەرانی کورد دەرهێناوە، ئەمڕۆ ئەم فیلمانە بوون بە فیلمی بەڵگەنامەیی بۆ ژیانی کوردە ئێزدییەکانی قەفقاز.

ساڵی ١٩٣٧ شانۆی کوردی بە بڕیاری حکوومەتی

---

[77] Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia.p.342.

[78] چاوپێکەوتن لەگەڵ ڕەمەزان سەیدۆڤ سەرۆکی کۆمەڵەی کوردیی قەرغیزستان (مەدیا)، لە ڕێککەوتی ٢٠١٩/١٠/١٠ لە بێشکیک، پایتەختی قەرغیزستان.

[79] چاوپێکەوتن لەگەڵ تیتالی کەرەم، بەڕێوەبەری بەشی کوردیی ڕادیۆی یەریڤان، لە ڕێککەوتی ٢٠١٩/٧/٢٧ لە یەریڤان، پایتەختی ئەرمەنستان.

کۆماری ئەرمەنستان لە ناحیەی ئەلەگەز، کە پێشتر ناوی جاموشڤانای مەزن بوو، دامەزرا. پێش دامەزرانی شانۆی ئەلەگەز، خوێندکارانی تێخنیکوم لە یەریڤان چەند دەقێکی شانۆییان پێشکەشکردووە، وەک پیەسی وەزیرێ نادری بە ناوی "ڕەڤا ژنێ" کە ئەم دەقە شانۆییە لە لایەن قوتابییانی تێخنیکومەوە کراوە بە شانۆگەری و لە یەریڤان پێشکەشکراوە.[٨٠]

دامەزرانی شانۆ لە گوندی کوردان هەنگاوێکی گرنگ بووە بۆ پێگەیاندنی ئەکتەری باش و پسپۆڕی شانۆیی، کە ڕۆڵێکی گەورەیان لە پێشکەشکردنی شانۆدا نوواندووە. نووسەرانی ئەرمەنیش لە ئەرمەنستان چەندین وتاریان سەبارەت بە شانۆی کوردی نووسیوە و باسی پێشکەوتنی شانۆی کوردییان کردووە. بوونی ئەم شانۆیە لە ئەلەگەز لە ماوەی پێنج شەش ساڵدا، کاریگەریکردووە کۆمەڵێک گەنجی ئاسایی کە پێشتر ئەکتەر نەبوون، بتوانن لە شانۆی ئەلەگەزدا داهێنان بکەن و ئەکتەری پسپۆڕیان لێدەرچێ، لە هەمان کاتدا شانۆگەرییەکانیشیان بینەری زۆری بووە، بە ڕادەیەک کە ساڵۆنەکەی پڕ خەڵک بووە و خەڵکێکیش بەپێوە وەستاوە.[٨١]

یەکێک لەو شانۆگەرییانەی کە پێشکەشکراون و بینەران زۆر حەزیان پێکردووە، شانۆگەریی "مەم و زین" بووە. ئەم شانۆگەرییە نووسەرێکی ئەرمەنی سۆخۆمۆن تارۆنسی ناو بە کوردی نووسیویەتی، چونکە کوردیی باش زانیوە. شانۆگەرییەکە لە داستانی فۆلکلۆریی مەم و زین وەرگیراوە و بە شێوەی پیەسی شانۆیی نووسراوەتەوە، ئەوجا لە شانۆی ئەلەگەز پێشکەشکراوە. ئەم نووسەرە ئەرمەنییە دۆستی کورد بووە و کۆمەڵێک داهێنانی کوردیشی بۆ ئەرمەنی تەرجەمەکردووە. شانۆگەرییەکەش ئەوەندە سەرنجکێش بووە، هەتا ئێستا لە بیرەوەری خەڵکدا ماوەتەوە.[٨٢]

پێش دامەزراندنی شانۆی حکومی لە ئەلەگەز، چەند نووسەرێکی کورد دەقی شانۆیان نووسیوە. لەم ڕووەوە حەجییێ جندی بایەخێکی زۆری بەم دەقە شانۆییانە داوە بە نووسین و تەرجەمەکردن. ناوبراو چەندین پیەسی شانۆیی ئامادەکردووە: "قوتیا دوو دەرمانا" و "ئاوا، یانێ وا"، دوو پیەسی شانۆیین ساڵی ١٩٣٢ لە یەریڤان چاپبوون، دوو پیەسی دیکەشی لە ئەرمەنییەوە تەرجەمەی کوردی کردووە بە ناوەکانی: "ڕیا تەزە"، ١٩٣٤ چاپ بووە، "سەر ڕیا دەولەمەندییێ" ١٩٣٥ چاپبووە.[٨٣] ئەم پیەسانە بە شێوەی دیالۆگی نێوان ئەکتەرەکان نووسراون، بۆ ئەوەی وەک شانۆگەری بە شێوەی هونەری لەسەر تەختەی شانۆ پێشکەشبکرێن.

بێگومان هاتنی شانۆ بۆ گوندی کوردان، ڕۆڵێکی مەزنی هەبووە بۆ نووسەرانی کوردی ئەرمەنستان کە دەقی شانۆیی بە کوردی بنووسن یا تەرجەمەبکەن. ئەمەش جارێکی دی هەنگاوێک بووە بۆ پێشخستنی زمانەکە لە بواری دەقی داستان و چیرۆکی شانۆییدا. ئەم جۆرە پەخشانە، لە سییەکانەوە بووە بە جێگەی بایەخی نووسەرانی کوردی ئەرمەنستان.

لە بواری سینەماشدا، یەکەم فیلمی کوردی بە ناوی "زاریێ"وە لە ئەرمەنستان دەرهێنراوە، فیلمێکی ٧٢ دەقیقەیی بێدەنگ بووە، دەرهێنەری بەناوبانگی فیلمی سینەمایی ئەرمەنی، هامۆ بێک - نازاریان ئامادەیکردووە و ساڵی ١٩٢٦ پەخشکراوە. فیلمەکە کورتە چیرۆکێکە نووسەری ئەرمەنی لازۆ (هاکۆب غازەریان) نووسیویەتی و چیرۆکێکی دڵدارییە و هاوکات دابونەریت و ژیانی ڕەوەندیی کوردانی ئێزیدیش نیشاندەدا. زاریێ لەم فیلمە، ئەکتەرێکی ئافرەتی ئەرمەنییە، ناوی ماریا تێنازییە.[٨٤] سینەمای ئەرمەنی هەر لە سەرەتاوە زۆر بایەخی بە ژیانی کولتووریی کوردانی ئەرمەنستان داوە، هەر بۆیە ئەم دەرهێنەرە ئەرمەنییە ئەم فیلمەی لەسەر کورد بەرهەمهێناوە، فیلمەکەش لە زۆزانی ئەلەگەز ئامادەکراوە کە هەواری گوندی کوردە ئێزدییەکانە.

ئەم فیلمە هەرچەندە لە ڕووی زمانەوە ڕۆڵی نەبووە، چونکە فیلمێکی بێدەنگ بووە، ئەم دواییە بە دەنگیش دەرهێنرایەوە، بەڵام ئەم فیلمە سەرەتایەکی گرنگ بووە بۆ دەرکەوتنی هونەری سینەما لەناو کورددا و ڕێگەی خۆشکرد بۆ دەرکەوتنی چەندین فیلمی دیکەی کوردی.

[80] Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêtê. R. 116.
[81] Çavkanî berî. R. 117.
[82] Çavkanî berî. R. 118.

[٨٣] فریدا هەجی جەواری، هەجییێ جندی و مالباتا وی، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٢، ل-٢٢٥.

[84] A. Bakhchinyan, Zaré and Kurds-Yezids. The representation of the Kurds in two Soviet Armenian films. Cinergie – Il Cinema E Le Altre Arti, 4(7), 2015. Pp. 105–111.

ڕیکلامی فیلمی کوردیی زاریَ، لە ساڵی ١٩٢٦.

پیەسی شانۆگەریی ڕیا تەزە، ١٩٣٤.
حەجیێ جندی لە ئەرمەنییەوە تەرجەمەی کوردی کردووە

کورد لە ئازەربایجان

کورد لە ئازەربایجان، بە بەراورد لەگەڵ کۆمارەکانی دیکەی باشووری قەفقاز، وەک پێشتر ئاماژەی پێدرا، لە زۆر زووەوە لە ئازەربایجان و بەتایبەت ناوچەی قەرەباغ نیشتەجێبووە. دوای دامەزرانی دەسەڵاتی سۆڤیەت لە ئازەربایجان، کورد لەم ناوچانەی کۆمارەکە نیشتەجێبووە: ناوچەی باشوور و ڕۆژئاوای قەرەباغی شاخاوی، ناوچەی زاردابا کە دەکەوێتە ناوەڕاستی ئازەربایجان، هەروەها دەوروبەری سیدەرەک و تەیڤاز لە نەخچیوان.[85] هەموو کوردی ئازەربایجان، کوردی موسڵمانن و کوردی ئێزدی لەوێ نیشتەجێنەبووە.

ژمارەی دانیشتووانی کورد لە ئازەربایجان، بەپێی ئامارەکانی سەرژمێریی ساڵی ١٩٢١، لە لادێکانی کۆماری ئازەربایجانی سۆڤیەت ٣٢٧٨٠ کەس بووە. دواتر ژمارەی کورد، بەپێی یەکەم سەرژمێریی یەکێتیی سۆڤیەت ساڵی ١٩٢٦، لە ئازەربایجان ٤١ هەزار کەس بووە، کە دەیکرد ١،٨٪ی هەموو دانیشتووانی ئازەربایجان.[86] ئەم خشتەیەی خوارەوە ژمارەی دانیشتووانی کورد لە ئازەربایجان لە ماوەی نزیک سەدەیەکدا نیشاندەدا.

ساڵ	ژمارەی دانیشتووانی کورد لە ئازەربایجان
١٩٢١	٣٢٧٨٠
١٩٢٦	٤١٠٠٠
١٩٣٩	٦٠٠٠
١٩٥٩	١٥٠٠
١٩٧٠[87]	٥٥٠٠
١٩٧٩	٥٧٠٠
١٩٨٩	١٢٢٠٠
١٩٩٩	١٣١٠٠
٢٠٠٩[88]	٦١٠٠

ئەم ئامارە دەریدەخا کە ژمارەی کورد لە ئازەربایجان، نەک هەر زیادینەکردووە، بەڵکوو بەردەوام لە کەمبوونەوەدا بووە، بەتایبەت دوای ساڵی ٢٠٠٠ کە بەخێرایی دابەزیوە بۆ ٦١٠٠ کەس. ئەگەر بەراوردێکی ژمارەی ساڵی ١٩٢٦ی دانیشتووانی کورد لە ئەرمەنستان بکەین کە تەنیا ١٥٢٢٦ کەس بووە، لەگەڵ کوردی ئازەربایجان کە ٤١ هەزار کەس بووە، دەردەکەوێ

[85] تۆسنی ڕەشید، کوردی یەکەتیی سۆڤیەت، پێشتر و ئێستا، ل٣٥.

[86] شاکرۆیێ محۆیی، دیسان سەبارەت بە کوردەکانی ئازەربایجان، وەرگێڕانی بۆ کوردی: د. جەبار قادر، لە کتێبی: کوردستان و کورد، کۆوتاری کوردناسانی سۆڤیەت و ڕووسیا، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ٢٠٢١، ل٤٥٨.

[87] بۆ ئاماری ساڵانی ١٩٢٦ تا ١٩٧٠ی کورد لە ئازەربایجان، بڕوانە: شاکرۆیێ محۆیی، دیسان سەبارەت بە کوردەکانی ئازەربایجان. ل٤٦٢.

[88] ئاماری نێوان ساڵانی ١٩٧٩ تا ٢٠٠٩ی دانیشتووانی کورد لە ئازەربایجان، لە ئاماری ڕەسمیی ئازەربایجان وەرگیراوە. بڕوانە: https://web.archive.org/web/20121023024344/http://www.azstat.org/statinfo/demoqraphic/en/AP_/AP_1.shtml accesed 14/12/2021

کوردی ئازەربایجان ئەوسا لە ڕووی ژمارەی دانیشتووانەوە نزیکەی سێ ئەوەندەی کوردی ئەرمەنستان بووە، بەڵام ئەمڕۆ کوردی ئەرمەنستان ٤٠ هەزار کەس و کوردی ئازەربایجانیش ٦ هەزار کەسێک دەبن. لەم بەراوردەدا دیارە کە کورد لەم وڵاتە زۆر بەخێرایی کەمدەبنە و دەتوێنەوە. ئەمەش زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ سیاسەتی کۆماری ئازەربایجان کە بەدرێژیی حوکمڕانیی سۆڤیەت نەتەوە بچووکەکانی ئەسمیلەکردووە. هەروەها ستالین ساڵانی سی، هەزاران کوردی لە نەخچیوانی ئازەربایجانەوە کۆچ پێکرد بۆ ئاسیای ناوەڕاست. دواتریش بەرپابوونی شەڕی کۆتاییی هەشتاکان لەسەر قەرەباغ، بووە هۆی ئاوارەبوونی دانیشتووانی کورد لە قەرەباغەوە بۆ ناو ئازەربایجان و ڕووسیا، هەروەها پەرتەوازەبوونی کورد لەنێو کۆمەڵگەی ئازەریدا و تووانەوەیان لەنێو ئەم کۆمەڵگەیە.

ڕەوشی زمانی کوردی لە ئازەربایجان

ڕەوشی زمانی کوردی و خوێندن بە کوردی لە کۆماری ئازەربایجان، لە دۆخێکی تەواو جیاوازدا بووە، ئەو مافەی کە هەبووە لە چوارچێوەی یەکێتیی سۆڤیەتدا بۆ خوێندن بە زمانی دایک و لە ئەرمەنستان جێبەجێکراوە، بۆ کوردانی ئەوێ وەک پێویست جێبەجێنەکراوە، هەرچەندە وەک ئەرمەنستان لە ڕووی سیاسی و کارگێڕییەوە لە چوارچێوەی یەکێتیی سۆڤیەتدا بووە، دەبوایە هەمان بەرنامەی مافی نەتەوە بچووکەکان بۆ زمان لەوێش جێبەجێبکرێ. ئەمە وێڕای ئەوەی کە کورد لەم کۆمارە مێژوویەکی کۆنتری هەیە، بە بەراورد بە مێژووی نیشتەجێبوونی کورد لە ئەرمەنستان و گورجستان. هەروەها ناوچەیەکی ئۆتۆنۆمیی ئیداری کوردیش لە ناوچەی ناگۆرنۆ قەرەباغ هەبوو، بە کوردستانی سوور ناسراو بوو و زۆرینەی دانیشتووانەکەشی کورد بوو. بۆیە بە پێوەرە سیاسی و کارگێڕی و مێژووییەکان بێ، دەبوایە کوردانی ئازەربایجان لە کوردانی ئەرمەنستان زیاتر مافی خوێندن بە زمانی کوردی بەدەستبێنن، بەڵام سیاسەتی دەسەڵاتدارانی ئەم کۆمارە کارێکیکردووە پێیان خۆشنەبێ کورد لە وڵاتەکە وەک نەتەوەیەکی بچووک هەبێ و پێشبکەوێ. تورکیاش ئەوسا و ئێستا لەگەڵ ئازەربایجان هاوکار و دۆست بووە. بۆیە ئەم مافە وەک پێویست جێبەجێنەکراوە و کوردەکانیش لە ڕووی زمان و نەتەوە ئەسمیلەکراون و لە ئامارەکانیشدا ساڵ لە دوای ساڵ ژمارەیان کەمبووەتەوە.

لەم بەشەدا باسی ئەو یەکە ئیدارییە دەکەین لە قەرەباغ کە بە کوردستانی سوور ناسراو بووە و زۆربەی دانیشتووانی کوردیش لە ئازەربایجان لەوێ نیشتەجێبوون. هەروەها تیشک دەخەینە سەر ئەو هەوڵانەی کە دراون بۆ چەسپاندنی خوێندن بە زمانی کوردی لەم ناوچە کوردنشینە.

کوردستانی سوور و ڕەوشی خوێندن بە زمانی کوردی

کوردستانی سوور ئەو هەرێمە بوو کە دەسەڵاتدارانی سۆڤیەت ٧ی تەمووزی ١٩٢٣ لە ڕۆژئاوای ناوچەی ناگۆرنۆ قەرەباغی کۆماری ئازەربایجان دایانمەزراند و پێیدەگوترا کوردستانی ئویەزد Kurdistan Uezd، واتە ناحیە یا قەزای کوردستان. ئویەزد یەکەیەکی ئیداری بووە لە سۆڤیەت، وەک یەکەی ئیداریی ناحیە و قەزا لە سیستەمی ئیداریی عێراقدا. کوردستانی ئویەزد، هەندێک جار کوردستانی سوور یا کوردستانی سۆڤیەتیشی پێگوتراوە، تەنیا یەکەکی ئیداری بووە و هیچ ناسنامەیەکی نەتەوەییی نەبووە، چەند ناوچەیەکی گرتووەتەوە: کەڵبەجار، لاچین، کوباتلی، زەنگلان، بەشێکی جبرەئیلیش، پایتەختەکەی شاری لاچین بووە. دانیشتووانەکەی کوردی موسڵمانی شیعە بوون.[89] ئەم یەکە ئیدارییە، هەرچەندە وەک یەکەکی ئۆتۆنۆمی ناوی براوە، بەڵام هیچ دامودەزگایەکی ئۆتۆنۆمیی وەک ئەنجومەنی یاسادانان و ئەنجومەنی ڕاپەراندنی نەبوون، وەک ئەوەی دوای بەیانی یازدەی ئاداری ١٩٧٠ لە باشووری کوردستان دامەزرا.

هاوکات هەمان ڕۆژی ٧ی تەمووزی ١٩٢٣ هەر لە قەرەباغ، بەتەنیشت کوردستانی سوورەوە، هەرێمی ئۆتۆنۆمیی ناگۆرنۆ – قەرەباغیش دامەزرا، کە دانیشتووانەکەی بە زۆرینە ئەرمەنی و پایتەختەکەی شاری ستێپەنەکێرد Stepanakert بوو. بەپێچەوانەی کوردستانی سوورەوە، ئەم هەرێمە ئۆتۆنۆمییە ئەرمەنییە، دەزگاکانی یاسادانان و بەڕێوەبردنی هەبوو.[90]

---

89 Harun Yilmaz, The Rise of Red Kurdistan, Iranian Studies, 47:5 Routledge, London, 2014. P.802 -803.
90 Ibid. p.803.

٨ی نیسانی ١٩٢٩، کۆنگرەی شەشەمی ئازەربایجانی سۆڤیەت، ڕیفۆرمی لە یەکە ئیدارییەکان‌دا کرد و هەموو ئویەزدەکانی هەڵوەشاندەوە و کوردستانی ئویەزدیش هەڵوەشایەوە. ئەم هەڵوەشاندنەوەیە، بەشێک بوو لە سیاسەتی سۆڤیەت بۆ هەڵوەشاندنەوەی هەموو ئویەزدەکان لە یەکێتیی سۆڤیەت. دوای ئەوە ناوچەکانی کوردستانی سۆر خرانە سەر هەرێمی (ئۆکروگ)ی ئۆتۆنۆمیی ناگۆرنۆ – قەرەباغ، بوو بە کوردستانی ئۆکروگ Kurdistan Okrug. ئوکروگیش یەکەیەکی ئیدارییە لە سۆڤیەت، لە ئویەزد گەورەترە. ئەم هەرێمە ئیدارییەش چەند مانگێکی خایاند، دواتر ئەنجومەنی کۆمیساری گەل لە سۆڤیەت و کۆمیتەی ناوەندیی جێبەجێکردن لە ٢٣ی تەمووزی ١٩٣٠ هەموو سیستەمە ئیدارییە ئوکروگەکانیش لە سۆڤیەت هەڵوەشێندرایەوە.[91] بەم پێیە هەتا ساڵی ١٩٣٠ لە سۆڤیەت یەکە ئیدارییە ئۆتۆنۆمییەکان، بە ئویەزد و ئوکروگی کوردستانی سۆریشەوە، هەموویان هەڵوەشانەوە.

ئەم یەکە ئیدارییە کوردییە کە شەش هەتا حەوت ساڵ بەردەوامبووە، هیچ دەستکەوتێکی زمان و فەرهەنگی نەبووە و ئەم ماوەیە لە هیچ یەک لە گوندەکانی‌دا بە کوردی نەخوێندراوە. بەڵام دواتر ساڵانی سی، نێوان ١٩٣١ تا ١٩٣٦، چەند هەوڵێکدراوە بۆ ئەوەی خوێندن بە زمانی کوردی لەم هەرێمە جێبەجێبکرێ، ئەمە دوای ئەوەی کە کوردستانی سۆر لە ڕووی ئیدارییەوە لەسەر نەخشەی سیاسی و ئیداریی ئازەربایجان سڕابووەوە.

بەگوێرەی ئامارێکی ساڵی ١٩٢٦، تێکڕای ژمارەی کورد لە کوردستانی سۆر لە ئازەربایجان ٣٧,١٨٢ کەس بووە (٧٢,٢٪ی دانیشتووانی ئویەزد) لەمانە تەنیا ٣,١٢٣ کەس بە کوردی قسەیانکردووە. بەڵام دانیشتووانی کوردی نەخچیوانی ئازەربایجان، ساڵی ١٩٢٥ بە ٣٠٠٠ کەس تۆمارکراوە. لەم ژمارەیە، ساڵی ١٩٢٩ تەنیا ١٧,٨ کورد لە ئازەربایجان توانیویانە بە کوردی قسەبکەن.[92] ئەم ئامارە نیشانی‌دەدا کە دانیشتووانی کورد لە ئازەربایجان، بەتایبەت لە کوردستانی سۆر، پێشوەخت بە زۆرینە ئەسمیلەبوون. هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ژن و ژنخوازیی نێوان تورکی ئازەری و کورد، کە بە حوکمی ئەوەی سەر بە یەک دین و مەزهەبن، هەردوو لا موسڵمانی شیعە بوون، تێکەڵ بەیەک بوون. لەبەر زاڵبوونی زمانی تورکیی ئازەریش، زمانی کوردی لە خێزانەکەدا نەگوێزراوەتەوە بۆ منداڵان. بۆیە ئەوانەی کە لە شار و شارۆچکەکان بوون، ئەسمیلەبوون. ئەوانەی کە لە شاخ و دوور لە شار ژیاون، فێری زمانی تورکی نەبوون و زمانی کوردییان پاراستووە. ئەم حاڵەتە لەنێو کوردە ئێزدییەکان‌دا نەبووە، کە تێکەڵ بە ئەرمەنی و تورک نەبوون، تەنانەت تێکەڵ بە کوردی موسڵمانیش نەبوون، بۆیە زمانی کوردییان بە چاکی پاراستووە.

ئەمانە و چەندین ئاماری دیکەی دواتریش، دەریدەخەن کە ئەو کوردانەی وا توانیویانە بە کوردی قسەبکەن، ڕێژەکەی زۆر کەمبووە، واتە سەردەمی پێش حوکمڕانیی سۆڤیەت لەو ناوچانەی قەفقاز، کوردانی ئازەربایجان بە زۆرینە ئەسمیلە بووبوون.

لە لایەکی دیکەوە، زمانی کوردی لە ئازەربایجان بە کەم سەیرکراوە، چونکە زمانێک بووە هیچ پلەوپایەیەکی نەبووە و زمانی خەڵکی گوندی بووە، بەڵام زمانی ئازەری زمانی باڵادەست و خاوەنی پلەوپایە بووە، کاروباری ئیداری و بازرگانی و ئابووری و خوێندن هەموو بە ئازەری بووە.

کورد لەم هەرێمە چەند هۆزیک بووە، ژیانێکی نیمچە ڕەوەندی هەبووە، لە هاوین چووەتە چیاکانی زەنگەزۆر لە ئەرمەنستان. دەسەڵاتی ئازەربایجانیش ئەم کۆمەڵگە عەشایەریی تەقلیدییەی بە کەم سەیرکردووە، بە کۆمەڵگەیەکی عەشایەریی نیمچەڕەوەندی پاشماوەی دەرەبەگیی داناوە، کە لە پاشخانێکی دواکەوتووەوە هاتووە، دەبێ ئەم سیستەمە دەرەبەگییە عەشایەرییە لە یەکێتیی سۆڤیەت لەبەین‌بچێ و خەڵکەکەی خوێندەوار بکرێ و کۆمەڵگەیەکی مۆدێرنی لێ بەرهەمبێ؛ بۆ ئەمەش، خوێندن بە زمانی خۆیان ئەم پرۆسەیە ئاسانتر جێبەجێدەکا.[93]

---

91 Ibid. p.799 -822.

92 Ibid. P. 813.

93 Ibid. P. 808.

بوکشپان، نووسەری کتێبی "کوردی ئازەربایجان" بە ڕووسی، کە ساڵی ١٩٣٢ لە باکۆ چاپکراوە،[٩٤] باسی ڕەوشی کوردی ئازەربایجانی کردووە کە زوڵم و زۆرداریی دەرەبەگە تورکەکانیان لەسەر بووە و ژێردەستە بوون. لەبارەی زمانی کوردیشەوە باسی ئەوەی کردووە کە کۆمەڵگەی تورکی ئازەری بە کەم ڕوانیویەتە دەوروبەری خۆی و گاڵتەی بە کوردان کردووە کە بە کوردی دوواون، بۆیە ئەوانیش لە نێوان خۆیان سوێندیان خواردووە کە ئیدی بە کوردی قسەنەکەن،[٩٥] بۆ ئەوەی چیدی سووکایەتییان پێنەکرێ. ئەم دۆخە ژێردەستییە، توانەوەی زمانی لەنێو کۆمەڵگەی نەتەوەی سەردەستدا خێراترکردووە.

بوکشپان لەم ڕووەوە ئاماژەی بە گوتەی یەکێک لە بیرمەندەکانی موساوات داوە کە ناوی وەلیییڤ و ناسناوی بەهارلی بووە، بەئاشکرا لەسەر مردنی زمانی کوردی و زمانانی دیکەی ناو ئازەربایجان دوواوە و گوتوویەتی: "زمانی تورکیی ئێستا زیاتر و پتر دەستکەوتی هەیە، تەنگی بە زمانەکانی دیکە هەڵچنیوە، ئەو زمانانەی کە کۆنن و سەردەمیان بەسەرچووە و باویان نەماوە، وەک زمانی تاتی، تاڵشی، لەزگینی و کوردی، و .. تاد."[٩٦] هەڵبەت هەر ئەم جۆرە بووچوونەش بووە سەبارەت بە زمانی کوردی کە دەسەڵاتدارانی ئازەربایجان هەتا ساڵی ١٩٣٠ هیچ کارێکیان بۆ خوێندن بە زمانی کوردی نەکردووە، هەمیشە دوایانخستووە و کۆسپ و تەگەرەیان بۆ دروستکردووە.

ئەو ماوەیەی کە ئیدارەیەکی کوردی لە ناوچەی ناگۆرنۆ- قەرەباغ دامەزرا، هیچ قوتابخانەیەکی کوردی لەم هەرێمە نەکرایەوە، لە ڕووی خوێندنەوە بە زمانی کوردی هیچ دەستکەوتێکی نەبوو. کاتێک ساڵی ١٩٣٠ ئەو هەرێمەی کوردستانی سۆر و هەموو هەرێمە ئۆتۆنۆمییەکانی دیکەی نەتەوە بچووکەکانیدی هەڵوەشیندرانەوە تا ئەو ساڵەش یەک کتێبی دەرسیی کوردی لە ئازەربایجان نەبوو.[٩٧] ئەمەش چەند هۆیەکی هەبووە: سەرەتا ساڵانی بیست برسیەتی هەبووە لە هەرێمەکە، کە ماوەی چەندین ساڵ بەردەوامبووە، برسیەتی بە ڕادەیەک بووە کە برستی لە خەڵکە هەژارەکە بڕیوە. ساڵی ١٩٢١ سەرۆکی ئەنجومەنی کۆمیسارانی گەل لە کۆماری ئازەربایجان، نەریمان نەریمانۆف، لە نامەیەکیدا بۆ لینین داوای یارمەتیی کردووە. لینینش لە وەڵامدا بڕی چل ملیۆن ڕۆبڵی ناردووە و گوتوویە ئەم بڕە پارەیە بۆ "برسییەکانی ڤۆلگا و کوردستانی برا". دیارنییە ئەم بڕە پارەیە هەتا چەند کێشەی هەژاری و برسیەتیی چارەسەرکردووە، چونکە ساڵانی ١٩٢٢ تا ١٩٢٩ ئابووریی کوردستانی ئازەربایجان زۆر سەختبووە.[٩٨] هەر بۆیە ئەم ماوەیە ئیدارەی هەرێمەکە بە کاروباری ژیان و گوزەرانی خەڵکەوە سەرقاڵبووە، کەمتر پەرژاوەتە سەر جێبەجێکردنی بەرنامەی خوێندن بە زمانی دایک. هەروەها ناوچەکەش شاخاوی و ڕێگاوبانی کەم بووە، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە زمانەکە ئەلفبێیەکی بۆ خوێندن و نووسین و ئەدەبی نووسراو و چاپکراویشی نەبووە، هەروەها جیاوازیی لەهجەیی لە نێوان ئاخێوەرانیدا هەبووە. ئەمە وێڕای ئەوەی کە بەشێکی زۆری کۆمەڵگەی کورد ئەسمیلەبووبوو و کوردیی نەدەزانی. لە هەمووی گرنگتر، کورد ئەوسا کۆمەڵگەیەکی عەشایەریی شوانکارەیی و ڕەوەند بووە و ئەم پێکهاتە کۆمەڵایەتییەش بە ئاسانی نەچووەتە بەر خوێندن لە قوتابخانە. ئەمانە کۆمەڵە کۆسپێک بوون لەبەردەم خوێندن بە زمانی کوردیدا.[٩٩] خاڵێکیدی کە گرنگە ئاماژەی پێبدرێ، دەسەڵاتدارانی ئازەربایجان وەک ئەرمەنستان نەبوون، زەمینە بۆ خوێندن و گەشەکردنی زمانی کوردی بڕەخسێنن، وەک چۆن حکوومەتی ئەرمەنستان هەموو ئاسانکارییەکی کردووە بۆ پێشخستنی زمانی کوردی، بەڵام حکوومەتی ئازەربایجان بۆ ئەمە بە پێچەوانەوە بووە.

---

٩٤ بوکشپان، سەرۆکی ئەو نێردە کولتووری و ئەتنۆگرافییە بووە بۆ ناوچە کوردنشینەکانی ئازەربایجان، بەتایبەت ناوچەی کورستانی سۆر، کە لە لایەن سۆڤیەتەوە ڕەوانەکرابوو بۆ کۆکردنەوەی زانیاری لەبارەی ژیان و گوزەرانی کورد و نەتەوەکانی دیکەی ئەو هەرێمەوە.

95 A. Bukşpan, Kurdên Azirbêcanê, Wergera Ji Rûsî: Têmûrê Xelîl, Weşanên Lîs, Amed, 2018. R.97 – 98.

96 Çavkanî berî. R.100.

هەروەها بڕوانە: د. ئەفراسیاو هەورامی، کوردستانی پشت قەفقاس، ل٦٩.

97 Harun Yilmaz, The Rise of Red Kurdistan. P.818.

٩٨ م. ئە. هەسراتیان، کوردی یەکێتیی سۆڤیەت، وەرگێڕانی بۆ کوردی: د. جەبار قادر، لە کتێبی: کوردستان و کوورد، کووتاری کوردناسانی سۆڤیەت و ڕووسیا، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ٢٠٢١. ل٤٢٣-٤٢٤.

99 Harun Yilmaz, The Rise of Red Kurdistan, P. 822.

سێ باڵ لەناو حکوومەت و پارتی کۆمۆنیستی ئازەربایجان هەبوو بۆ مەسەلەی مافی خوێندن بە زمانی کەمە نەتەوەکان: باڵێکیان کە نێونەتەوەیی بوو، لەگەڵ مافی خوێندن بوو بۆ هەموو کەمە نەتەوەکان لەناو ئازەربایجان، باڵێکیدی ڕووسیخواز بوو، پێی باشبوو کەمە نەتەوەکان بە زمانی ڕووسی بخوێنن باشترە، چونکە خوێندن بە زمانی کەمە نەتەوەکان کێشە بۆ کۆمەڵگە دروستدەکا، هەروەها زمانی ڕووسی زمانی هاوبەشی ناو هەموو گەلانی سۆڤیەتە. باڵێکیدی تورکخواز بوو، لەنێوان هەردوو باڵدا بوو، دژی خوێندن بوو بە ڕووسی، هەروەها دژی ئەوەش بوو بە زمانی کەمە نەتەوەکان بخوێندرێ؛ پێی وابوو ئەم خوێندنە دەبێتە مایەی دابەشبوون لەناو کۆمەڵگە، کە زۆرینەی بە ناسنامە و کولتوور تورکییە، بۆیە هاندانی خوێندن بە زمانی کەمە نەتەوەکانی بە پیلانێکی دژ بە ناسنامەی تورکی دەزانی. لە نێوان ئەم سێ باڵەدا، هەردوو باڵی ڕووسیخواز و تورکیخواز یەک ئامانجی هاوبەشیان هەبوو، ئەویش دواخستن و جێبەجێنەکردنی پلانی خوێندن بە زمانی کەمە نەتەوەکان بوو.[100] بوونی ئەم دوو باڵە لە دەسەڵاتی ئازەربایجانی سۆڤیەتدا، ڕۆڵێکی گەورەی گێڕاوە کە زمانی کوردی لە ئازەربایجان و گەشەنەکا و دانیشتووانە کوردەکەشی لە بۆتەی زمانی تورکیدا بتوێنەوە، بەڵام ئەم جۆرە ڕەوتە لە ئەرمەنستان لە دەسەڵاتدا نەبووە، بۆیە دەسەڵات لەوێ بەپێچەوانەوە یارمەتیدەر بووە بۆ گەشەپێدانی زمانی کوردی.

سەرەتای سییەکانی سەدەی بیستەم لە یەکێتیی سۆڤیەت، جارێکیدی هەوڵێکی چڕ هەبوو بۆ هەموو کۆمارەکان بۆ ئەوەی خوێندن بە زمانی کەمینە نەتەوەکان جێبەجێبکرێ. مۆسکۆ لە ڕێی کۆمیتەی مەرکەزیی کۆمارەکانی قەفقازی سۆشیالیستی فیدراسیۆنی سۆڤیەتییەوە، داوای لە هەرسێ کۆماری ئازەربایجان و ئەرمەنستان و گورجستان کرد ڕەوشی زمانی کەمینە نەتەوەکان باشبکەن، بە ڕووسی یا زمانی ڕەسمیی نەتەوەی سەرەکیی کۆمارەکەی نەبێ، بەڵکوو پێویستە بە زمانی نەتەوەکەی خۆیان بخوێنن.

درەنگ دەرکەوتنی ئەلفبێی کوردی بە لاتینی، ئەویش هۆکارێک بوو کە خوێندن لە ئازەربایجان دوابکەوێ. سەرەتا کوردانی ئازەربایجان هیچ ئەلفبێیەکیان بۆ نووسین نەبوو، لە لایەکی دیکەوە، کوردانی ئازەربایجان لەگەڵ کوردەکانی ئەرمەنستان هەرچەندە سەر بە یەک لەهجەی کوردیی باکوور (کورمانجی) بوون، بەڵام جیاوازیی بنزاریان هەبوو، چونکە لە دوو ناوچەی جیاوازی کوردستانەوە هاتبوون. کوردیی ناوچەی لاچین – کەڵبەجار لەگەڵ ئەوەی کە لە نەخچیوان قسەی پێدەکرا، جیاوازبوو. کوردی ناوچەی قەرەباغ لە بنەڕەتدا لە ئێرانەوە هاتوون و زمانەکەیان زۆر لەژێر کاریگەریی تورکیی ئازەریدا بووە، بەڵام کوردی نەخچیوان زۆربەیان لە باکوورەوە (کوردستانی تورکیا) هاتبوون. ئەمانە چەند کۆسپێک بوون، پێویست بوو یەکلابکرێنەوە پێش ئەوەی دەستبکرێ بە خوێندن لە قوتابخانەکان.

ئەو ئەلفبێ لاتینییەی کە لە ئەرمەنستان سازکرابوو، لە ساڵی ١٩٣٠وە کاری پێکرا، کوردانی ئازەربایجانیش هەر هەمان ئەلفبێیان بەکارهێنا، ئیدی دەستیانکرد بە بڵاوکردنەوەی کتێب و کتێبی دەرسی بە زمانی کوردی. ساڵی ١٩٣١ کۆمیتەی ناوەندیی پارتی کۆمۆنیستی ئازەربایجان و بەشی کولتووری، کۆنفرانسێکی لە باکۆ ڕێکخست، باسی بایەخی خوێندنی بە زمانی کەمە نەتەوەکانی ناو ئازەربایجان و هەروەها چۆنیەتیی جێبەجێکردنی ئەم بەرنامەیەی تێدا کرا. لە شوشا ساڵی ١٩٣١ کۆرسی هاوینە لە قوتابخانەی باڵای پەروەردەیی ڕێکخرا بۆ ئامادەکردنی مامۆستایان بۆ دەرسدانەوەی زمانی کوردی لە قوتابخانە سەرەتاییەکان. بەشێکی کوردی لە هەمان قوتابخانە کرایەوە و سێ کتێبی دەرسی ساڵی ١٩٣٣ بەچاپ گەیەنرا، بۆ ئەوەی قوتابییان لەم قوتابخانە باڵایە فێرە خوێندنی کوردی بن و ببن بە مامۆستای زمانی کوردی. نێوان ساڵانی ١٩٣٣ و ١٩٣٤، کتێبی دەرسی لە ئازەربایجان بڵاوکرایەوە، ساڵی ١٩٣٦ کتێبی دەرسی ئامادەبوو بۆ ساڵی یەکەم و دووەمی خوێندن. تەنیا دەرسێکی کوردی لە قوتابخانەی باڵای پەروەردەیی شوشا دەخوێندرا، ئەویش زمان و ئەدەبی کوردی بوو. ئەدەبی کوردیش نەدەگوترایەوە، چونکە هیچ کتێبێکی دەرسی نەبوو. بۆ دەرسی ئەدەب، هەندێکی ئەدەبی ئازەری و ڕووسی تەرجەمەی کوردی کرابوو (وەک پوشکین، لێرمۆنتۆڤ، سەمەد ڤورگون، سابیر). ئەم تەرجەمەیەش دووربوو لە مەبەستی دەرسەکە کە تەرخانکرابوو بۆ ئەدەبی کوردی و دەرسەکانیدی هەموو بە تورکیی ئازەری بوون. ئەم ماوەیە کە دەرسی

[100] Ibid. P.814–817.

کوردیی تێدا دەدرایەوە بۆ ئامادەکردنی مامۆستایان لە ماوەی سێ ساڵدا، قوتابییان هێشتا بە باشی سوودیان لەم کۆرسە کوردییە نەبینی و خوێندەوارنەبوون، چونکە ئاستی خوێندنەکە نزمبوو. ئەو زمانە کوردییە یا ئەو لەهجەیەی کە کرابوو بە زمانی خوێندن، هەموو کورد لە ناوچە جیاوازەکان و بە عەشیرەتی جیاواز بە چاکی لێی تێنەدەگەیشتن، کێشەی جیاوازیی لەهجەیی هەبوو. هەر بۆیە دەبووایە زیاتر کار بکرێ بۆ یەکخستنی زمانەکە و بەدیهێنانی زمانێکی یەکگرتوو بۆ خوێندنی زمانی کوردی لە قوتابخانەکان. دوای ئامادەکردنی مامۆستایان، ساڵی ١٩٣٨ خوێندنی کوردی لە قۆناغی سەرەتایی لە چەند قوتابخانەیەک هەبوو، بەڵام زۆر سەرکەوتوو نەبوو. ئەو ساڵە ٨٠٨ قوتابی لە ١٢ قوتابخانە خوێندوویانە، ئەویش بۆ چەند ساڵێکی خوێندن بوو.[101]

لێرەدا ڕووندەبێتەوە کە هەلومەرجی خوێندن بە زمانی کوردی لە کوردستانی سۆر و هەموو کۆماری ئازەربایجان زۆر سەخت و دژوار بوو، پشتگیریی حکومەت بۆ خوێندن بە کوردی نەبووە و هەوڵێکی جیدی بۆ نەدراوە، ئەوەی جێبەجێشکراوە ساڵی ١٩٣٨ زۆر درەنگ بووە، چونکە هەر ئەو ساڵە کە ستالین خوێندنی بە زمانی کەمە نەتەوەکان قەدەغەکرد، کورد یەکێک بوو لەو نەتەوانە کە زمانەکەی بۆ خوێندن قەدەغەکرا. بەم پێیە، زمانی کوردی کە پێشوەخت لە لایەن زۆربەی ئاخێوەرانی کوردەوە قسەی پێنەکراوە، ئەوەی قسەشی پێکردووە، دواتر کە پێی‌نەخوێندووە، بەخێرایی لەنێو کۆمەڵگەی تورکی ئازەریدا توواوەتەوە.

تەنانەت ئەو ڕۆژنامانەش کە لە کوردستانی سۆر دەردەچوون، هیچ بایەخیان بە زمانی کوردی نەداوە، ئەمە هەرچەندە ناوی کوردستانیان هەڵگرتووە. وەک ڕۆژنامەی "سۆڤیەت کوردستان" کە ساڵی ١٩٣١ یەکەم ژمارەی لە لاچین بڵاوبووەتەوە. ڕۆژنامەکە هەرچەندە بە ناوی کوردستانەوە بووە، بەڵام هەموو بابەتەکانی بە زمانی ئازەری بووە و ڕۆژنامەیەکی هەفتانە بووە بە ئەلفبێی لاتینی. ئەم ڕۆژنامەیە دیارنییە هەتا چ ساڵێک بەردەوامبووە، بەڵام ئەو ژمارانەی کە دۆزراونەتەوە، نیشانیدەدەن کە هەتا ساڵی ١٩٤٥ دەرچووە. ڕۆژنامەکە زیاتر بایەخی بە هەواڵی دەڤەرەکە داوە و زیاتر پڕوپاگەندە بووە بۆ دەسەڵاتدارانی سۆڤیەت، ژمارەکانی بە وێنەی لینین و ستالین ڕازێنراوەتەوە.[102] دوای ئەوە ڕۆژنامەیەکیدیی شورا کوردستان ناو بە زمانی ئازەری و ئەلفبێی لاتینی - کریلی دەرچووە، سیاسیی گشتی بووە، ئەویش ناوەڕۆکەکەی زیاتر هەواڵی دەڤەرەکە و پڕۆپاگەندە بووە بۆ دەسەڵاتی سۆڤیەت.[103]

شایانی گوتنە، ئەم ڕەوشە زمانی و نەتەوەیییەی کە بەسەر کورددا هاتووە لە کوردستانی سۆر و ناوچەی قەرەباغ، هاوکات بوو لەگەڵ سیاسەتی تورکیای کەمالی بۆ نکوولیکردن لە مافی زمان و نەتەوەی کورد لە تورکیا، کە ئەو سەردەمە زۆر بەتوندی شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی کوردی سەرکوتدەکرد و هەوڵی سڕینەوەی کوردی دەدا. کۆماری ئازەربایجانیش کە بە نەژاد تورک و هاوزمانی بوو، ئەویش هەمان هەڵوێست و تێڕوانی بۆ کورد و زمانی کوردی هەبوو و هەوڵی لەناوبردنی دەدا. ئەمە جگە لەوەی کە حکوومەتی سۆڤیەت پەیوەندییەکی دۆستانەی لەگەڵ تورکیای کەمالیدا هەبوو، نەیدەویست لەبەر چەند مافێکی کورد لە ئازەربایجان دڵی دۆستەکەی برەنجێنێ. هەر ئەم سیاسەتەش بوو کە حکوومەتی ئازەربایجان دەویست خۆی ڕزگاربکا لەو یەکە ئیدارییە کە ناوی کورستانی هەڵگرتبوو و تورکیا ئەم ناوەی پێ خۆشنەبوو، لە وڵاتەکەشی ناوی کودستانی قەدەغە کردبوو.[104] تەنانەت سەردەمی حوکمڕانیی خرۆچێفیش، ئەو نەتەوە بچووکانەی کە ناوچەی ئۆتۆنۆمییان هەبوو و لە سەردەمی ستالیندا هەڵوەشابووەوە، ئەو سەردەمە جارێکیدی بۆیان گەڕایەوە، کوردی ئازەربایجان بۆ ئەمەش ڕێگەی پێنەدرا جارێکیدی ئەم ناوچە ئۆتۆنۆمییە زیندووبکاتەوە، چونکە دەسەڵاتی ئازەربایجان ڕێگەی‌نەدەدا دووبارە یەکەیەکی ئیداری لەسەر خاکەکەی بە ناوی کوردستانەوە دابمەزرێتەوە.

هەر ئەم سەروبەندەش بوو، ستالین بۆ مەحکەمکردنی سنوورەکانی سۆڤیەت و پاکسازیی ئەوانەی گومانی لێدەکردن، ناوچە سنوورییەکانی لە

---

101 Ibid. pp. 819 -821.

١٠٢ فەخرەدین تاهیر، ڕۆژنامەی سۆڤیەت کوردستان، بیبلیۆگرافیا و شرۆڤە، لە بڵاوکراوەکانی خەندان بۆ پەخش و وەشاندن، چاپخانەی شڤان، هەولێر، ٢٠٠٦. ل٩٣.

١٠٣ ڕێناس نەورۆزی، ڕۆژنامەڤانی کوردی، لە ڕووسیا و وڵاتانی یەکێتیی سۆڤیەتی پێشوو. ل١٣.

١٠٤ شاکرۆیی محۆیی، دیسان سەبارەت بە کوردەکانی ئازەربایجان. ل٤٦١.

دانیشتووان چۆڵکرد و خەڵکەکەی بەزۆر بۆ ئاسیای ناوەڕاست و سیبیریا ڕاگوێزا. کوردیش لەم ڕاگوێزانەدا بوو بە قوربانی.ساڵی ١٩٣٧ نزیک بە ١٢ هەزار کورد لە کوردانی ئازەربایجان و ئەرمەنستان کە کوردی موسڵمان بوون، لە گوندی سیدەرەکی ناوچەی نەخچیوانی ئازەربایجان کە هاوسنوور بوو لەگەڵ ئێران، لە گوندی ڤیدی و ماسیستی ئەرمەنستانیش کە هاوسنووره لەگەڵ تورکیا، بە زۆرەملێ کۆچیان پێکرا بۆ ئاسیای ناوەڕاست، لە قەرغیزستان و قازاغستان و ئۆزبێکستان نیشتەجێکران. بەڵام کوردانی قەرەباغ کۆچیان پێنەکرا، چونکە ئەوان لەسەر سنووری سۆڤیەت نەبوون.[١٠٥]

ئەم ئامارەی ساڵی ١٩٧٩ کە ژمارەی دانیشتووانی کوردی تێدا لە ئازەربایجان دابەزیوە، بە ٥٧٠٠ کەس دانراوە، ڕەنگدانەوەی سیاسەتی ئەسمیلەکردنی کوردە لە ئازەربایجان، لە کاتێکدا بەپێی ڕێژەی زیادبوونی ساڵانەی دانیشتووان، دەبووایە دانیشتووانی کورد ئەم ساڵە کەمتر نەبووایە لە ٣٥٠ تا ٤٠٠ هەزار کەس.

کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتووانی کورد لە ئازەربایجان، ڕەنگە بەشێکی بەهۆی تواندنەوەی خۆبەخۆی کوردەوە بێ لەگەڵ ئازەری، کە کورد ئارەزوومەندانە وازی لە زمانەکەی خۆی هێناوە، ئەمانە هەتا ڕادەیەک ڕاستیيان تێدایە، بەڵام سیاسەتی کۆمارەکە کە پشتگیریی خوێندن بە زمانی کوردیی نەکردووە و پێی خۆشنەبووە هیچ یەکەیەکی ئیداریش لەسەر خاکەکەی بە ناوی کوردستانەوە هەبێ؛ ئەمانە هۆکاری ڕاستەخۆن کە وایان لە کورد کردووە کە چیدی لەم کۆمارە خۆی بە کورد دانەنێ یا ئەوان بە کوردیان نەنووسیوە، بۆیە ژمارەی کورد ئەو ساڵە هەتا ئەو ڕادەیە دابەزیوە. ئەم جۆرە تواندنەوەیە لە ئەدەبیاتی جینۆسایددا پێیدەگوترێ جینۆسایدی سپی.

بارودۆخی کوردانی قەرەباغ و ئازەربایجان هەر بەم شێوەیە مایەوە و ئەسمیلەکردنیش هەر بەردەوامبوو، چونکە هیچ قوتابخانەیەکی کوردی نەبوو تا زمانی کوردی لە فەوتان ڕزگاربکا یا -هەر هیچ نەبێ- ئەسمیلەکردن ڕاگرێ، تێکەڵیی کورد و ئازەرییش بەهۆی هاوئایینی و هاومەزهەبییەوە هەر بەردەوامبوو. ئەم دۆخە بەم شێوەیە درێژەیکێشا هەتا هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەت و هەڵگیرسانی شەڕی نێوان ئەرمەنستان و ئازەربایجان لەسەر ناوچەی قەرەباغ، کە لە ئەنجامی ئەم شەڕە و داگیرکردنی ناوچەی قەرەباغدا لە لایەن سوپای ئەرمەنییەوە، هەموو کوردانی دانیشتووی قەرەباغ ئاوارەبوون و ناوچەکە چۆڵبوو لە دانیشتووانی کورد.

کورد لە گورجستان

کورد، وەک پێشتر ئاماژەی پێدرا، لە ماوەی سێ سەدەی ڕابردوودا لە گورجستان نیشتەجێبوو. ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیی سەرەتای سەدەی بیستەمیش، شەپۆلێکی دیکەی کوردی ئێزیدی لەبەر چەوسانەوەی ئایینی و کوشتاری ئەرمەنەکان، ئاوارەی گورجستان بوو. ماوەی دەسەڵاتی یەکێتیی سۆڤیەت، زۆربەی کوردانی گورجستان کۆچیکرد بۆ شاری تبلیسیی پایتەخت و هەندێکیشی لە شارەکانی ڕوستاڤی و باتوومی و تێلاڤی مایەوە.

کوردانی گورجستان بە زۆرینە ئێزیدی بوون، سەرەتا هەندێک کوردی موسڵمانیان تێدابوو. سەرەتای نیشتەجێبوونیشیان وەک کوردی ئەرمەنستان گوندیان ئاوەداننەکردووەتەوە، بە پەرشوبڵاوی لە شارەکانی گورجستان نیشتەجێبوون، ئەمەش وای کردووە بەخێرایی لەناو زۆرینەی دانیشتووانی گورجیدا ئەسمیلەبن و هەلومەرجی خوێندنیشیان بە زمانی خۆیان لەم جوگرافییە پەرشوبڵاوە ئاسانەبێ، هەر بۆیە خوێندن بە زمانی کوردی لەنێو کوردانی گورجستان وەک ئەرمەنستان بەردەوامنەبووە و بەڕێکوپێکیش ئەنجامنەدراوە، ئەمە هەرچەندە هەندێک سەردەم زمان و کولتووری کوردی لەوێ لە گەشانەوەدا بووە.

سەبارەت بە ژمارەی دانیشتووانی کورد لەم وڵاتە، ئەویش وەک کوردی ئازەربایجان، زۆر بەخێرایی لە کەمبونەوەدایە. ئەم خشتەیەی خوارەوە ژمارەی دانیشتووانیکوردیگورجستان لە سەدەیەکدا نیشاندەدا:

ساڵ	ژمارەی دانیشتووانی کورد لە گورجستان
١٩٢٦	٥٤٢٨
١٩٣٩	١٢٩١٥
١٩٥٩	١٦٢٠٠

[١٠٥] چاوپێکەوتن لەگەڵ ڕەمەزان سەیدۆڤ، سەرۆکی کۆمەڵەی کوردی قەرغیزستان -مەدیا- لە بیشکیک پایتەختی قەرغیزستان، ڕیککەوتی ٢٠١٩/١٠/١٠.

١٩٧٠	٢٠٧٠٠
١٩٧٩	٢٥٧٠٠
١٩٨٩	٣٣٣٠٠
٢٠٠٢	٢٠٨٤٣

ئەم ئامارەی سەرەوە دەریدەخا کە بەپێی ئامارەکانی سەرژمێریی ساڵی ١٩٢٦ی یەکێتیی سۆڤیەت لە گورجستان، ژمارەی دانیشتووانی کورد ٥٤٢٨ بووە، ئەم ڕێژەیە تەنیا ٠،٥٪ ی کۆی دانیشتووانی گورجستان بووە.

ساڵی ١٩٤٤ کۆچپێکردنی زۆرەملێ کوردانی گورجستانی گرتەوە. بەپێی بەڵگەنامە ڕەسمییەکان کە ئەم دواییە دەرکەوتوون، ٨٦٩٤ کورد دوورخرانەوە بۆ ئاسیای ناوەڕاست. دوو نەتەوەیدی تورکی مەسختەتی و هێمشین کە ئەوانیش گەلێکی موسڵمانی نیشتەجێی مەسخەت و ئاجاریا بوون لە گورجستان و ناوچەکەیان هاوسنووری تورکیا بوو، لەم کۆچەدا دوورخرانەوە بۆ قەرغیزستان و قازاغستان و ئۆزبێکستان لە ئاسیای ناوەڕاست. ئەم کۆمەڵە خەڵکە دوورخراوەیە پێکەوە لەگەڵ کورد ژمارەیان ٨٦ هەزار کەس بووە، ستالین پێی وابوو ئەم کۆمەڵە خەڵکە موسڵمانەی نزیک بە سنووری تورکیا، جێگەی گومان و مەترسییە بۆ ئاسایشی سۆڤیەت و پەیوەندیی سیاسیی لەگەڵ تورکیا هەیە.[١٠٦] ئەم هەڵمەتەی دوایی ڕاگواستنی ستالین، زیاتر مەبەستی تورکی مەسختەتی بوو کە زۆربەیان لەوان بوون، کورد و هێمشینیش بەر ئەم ڕاگواستنە کەوتن. کوردە ڕاگوێزراوەکان زیاتر کوردی موسڵمان بوون و کوردی ئێزدیشیان لەگەڵ بوو. دوای ئەم دوورخرانەوەیە، کوردی موسڵمان بە یەکجاری لە گورجستان نەما.[١٠٧] پاش مردنی ستالین، کوردە ئێزدییەکان هەموو گەڕانەوە بۆ گورجستان و کوردە موسڵمانەکان نەگەڕانەوە و هەر لەوێ مانەوە.

دوای ئەوە هەتا هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەت، ژمارەی دانیشتووانی کورد لەم وڵاتە بە شێوەیەکی سروشتی لە زیادبووندا بوو کە لە دوا ئاماری سەرژمێریی یەکێتیی سۆڤیەتدا ساڵی ١٩٨٩، ژمارەی دانیشتووانی کورد بەرزبووەوە بۆ ٣٣٣٠٠ کەس، بەڵام ١٣ ساڵ دواتر لە ٢٠٠٢دا، بەپێی ئاماری گورجستان، ژمارەیان دابەزی بۆ ٢٠٨٤٣، واتە ڕێژەی دانیشتووانی کورد بە ڕادەی ٣٧٪ دابەزی، ئەمەش دابەزینێکی گەورەیە.[١٠٨] بەپێی خەمڵاندنێکی ساڵی ٢٠١٩، ژمارەی کورد دابەزیوە بۆ ١٢٥٠٠ کەس.[١٠٩] ئەم ئامارە، ئاماژەیە کە دابەزینەکە هێشتا زۆر خێرایە و ئەگەر وەها بەردەوامبێ، لەوانەیە پاشەڕۆژ ئیدی کورد لە گورجستان نەمێنێ. بێگومان ئەمەش کۆمەڵێک هۆکاری هەیە، زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بارودۆخە سەختەی کە دوای هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەت لەم کۆمارە هاتە پێش، وەک سەختیی باری ئابووری و شەڕ و ململانێی نەتەوەیی و شەڕی ناوخۆ، خراپیی گوزەرانی کورد لەم وڵاتە؛ کە کاریگەریکردووە کوردێکی زۆر ڕوو لە دەرەوە بکەن و ئاوارەی ڕووسیا و ئەمەریکا و ئەورووپا بن.[١١٠]

ڕەوشی خوێندن بە زمانی کوردی لە گورجستان

هەلومەرجی خوێندن بە زمانی کوردی لە گورجستان لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، هەمان ئەو هەلومەرجە بوو کە بۆ کوردانی ئەرمەنستان هاتە پێش، کە سەرەتا بە ئەلفبێی ئەرمەنی دەستی بە خوێندنی کوردی کرد. ساڵی ١٩٢٢ بە هەوڵدانی لازۆ و ئەحمەدی مرازی، لە تبلیسی لە ڕێی "یانەی کارکەرێن کورد"ەوە، قوتابخانەیەکی ئێوارە کرایەوە، شەوانە دەرسی زمانی کوردی دەخوێندرا، بەشێکی ڕۆشنبیر و نووسەری کورد لە سۆڤیەت سەرەتای خوێندەواربوونیان بە کوردی لەم قوتابخانەیە و بەم ئەلفبێ ئەرمەنییە بووە، وەک قەناتێ کوردۆ، چەرکەزێ بەکۆ، جەردۆیێ گەنجۆ، قاچاخێ مراد، سەمەند سیابەندۆڤ، خالید چەتۆییڤ و چەندانیدی.[١١١] ئەم خوێندنە تا ساڵی ١٩٢٩ بەردەوامبوو، دواتر ساڵی ١٩٢٨ ئەلفبێی لاتینی سازکرا و چیدی بە ئەلفبێی ئەرمەنی نەخوێندرا هەتا ساڵی ١٩٣٨، کە ئیتر لەم ساڵە بەدواوە سەردەمی ستالین هەموو چالاکییە کولتوورییەکان وەستا و قەدەغەکرا، خوێندن بە کوردیش لە گورجستان ڕاگیرا.

---

[106] J. Otto Pohl, Kurds in the USSR, 1917 -1956, Kurdish Studies Journal, Volume: 5, no. 2. 2017. p.40.

[١٠٧] تۆسنێ ڕەشید، کوردی یەکەتیی سۆڤیەت، پێشتر و ئێستا. ل٣٥.

[108] Mamuka Komakhia, Yezidi Kurds in Georgia: Ethnic Self-Awareness and Consolidation, Journal Article - Central Asia and the Caucasus (2/32), 2005. Abstract.

[١٠٩] چاوپێکەوتن لەگەڵ عەگیدێ پیر ڕێککەوتی ٢٠١٩/٨/٨ لە زیارەتگای قوبەی سوڵتان، تبلیسی – گورجستان. ناوبراو لەم چاوپێکەوتنەدا ئەم ئامارەی پێبەخشیم.

[110] David Szakonyi, Ethnic Mobilization in Post-Soviet Georgia: The Case of the Yezidi-Kurds, JEMIE 6 (2007) 2, 2007. p. 7.

[١١١] د. تۆسنێ ڕەشید، کوردی یەکەتیی سۆڤیەت، پێشتر و ئێستا. ل٣٨.

ساڵانی ١٩٦٠ -١٩٨٠، تبلیسی ناوەندێکی کولتوور و زمانی کوردی بوو؛ ٩ قوتابخانەی کوردی لە شارەکە هەبوو، قوتابیی کورد بە کوردی تێیدا دەیخوێند. شانۆی کوردیش لە تبلیسی چالاک بوو، تیپی فۆلکلۆری کوردی و تیپی هەڵپەرکێی کوردیش هەبوون. کورد نوێنەری لە پەرلەمانی کۆماری گورجستان هەبوو، لە ڕادیۆی دەوڵەتیش بەرنامەی بە کوردی هەبوو.[١١٢]

ئەم بارودۆخە کولتوورییە بەم شێوەیە بەردەوامبوو هەتا هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەت. دوای ئەوە چالاکییە کولتوورییەکان بەرە بەرە پووکانەوە و خوێندن بە زمانی کوردیش نەما، چونکە ئەو هاوکارییەی سۆڤیەت بۆ مافی کولتووریی نەتەوە بچووکەکان بۆ خوێندن بە زمانی خۆیان نەما و دەسەڵاتی کۆماری سەربەخۆی گورجستانیش وەک پێویست پشتگیریی‌نەکرد.

ڕەوشی کورد و زمانی کوردی لە باشووری قەفقاز دوای هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەت

دوای هەڵوەشانەوەی یەکێتیی سۆڤیەت، کێشەی نەتەوایەتی لەپشت قەفقاز لەزیادبووندابوو. ئەم کێشەیەی نێوان ئەرمەنی و ئازەری لە ١٩٨٨دا، شەڕی کارەساتباری ناگۆرنۆ - قەرەباغی لێکەوتەوە، کە کارێکی سەلبیی کردە سەر ڕەوشی سیاسی و ناسنامەی نەتەوەیی و زمانی کوردانی قەفقاز بەگشتی و ئازەربایجان و ئەرمەنستان بەتایبەتی.

وەک ئاشکرایە مەیدانی ئەم شەڕە ناوجەرگەی ناوچە کوردنشینەکانی کوردستانی سوور بوو، گوندەکانی کەڵبەجار، قوبادلی، زەنگلان، شووشە، فزوولی، لاچین، خۆجەڤەندی گرتەوە. کورد هەتا پێش ئەو شەڕە لەم گوندانەی قەرەباغ نیشتەجێبوو، بەڵام دوای شەڕەکە دەربەدەر بوو و وەک ئاردی ناو دڕکانی لێهات، بە هەموو لایەکدا بڵاوبووەوە؛ هەندێکی ئاوارەی ناو ئازەربایجان و هەندێکیشی پەریوەی ڕووسیا بوو. لە ئەنجامی ئەم شەڕەدا ئەو خاکەی کە چوار سەدە زیاتر بوو کورد لێی نیشتەجێبوو، بۆ یەکجاری لە سەر جوگرافیای قەرەباغ سڕایەوە. دوای نەمانی کورد لە قەرەباغ، بوونی کورد لە ئازەربایجان وەک گرووپێکی بچووکی ئەتنیکی و وەک زمانێک لەبەردەم مەترسیی فەوتان و بزربووندایە. ئەوەندە دانیشتووانە کوردەش کە ماوە، لە شوێنێکی دیاریکراوی جوگرافی پێکەوە کۆنەبووەتەوە، وەک کۆبوونەوەی کورد لە ئەرمەنستان لە کۆمەڵە گوندێک، کە بە شێوەیەکی ڕێکوپێک بە کوردی دەخوێنن. بەڵام کوردی ئازەربایجان، ئەوەی ماوە لە چەند گوندێکی دوورەدەست دەژی، بە دەگمەن نەبێ دەرس و زمانی کوردیی تێدا ناخوێندرێ، تەنیا لە دوو گوند نەبێ: گوندی سەیدلەر کە لە نزیکی گەنجەیە، هەفتەی سێ سەعات دەرسی زمانی کوردی لە قوتابخانە دەگوترێتەوە، لە گوندی دەرەکەندی نەخچیوانیش بۆ ماوەی سێ سەعات بە کوردی دەخوێنن. ئەوانی‌دی کە لە شارە گەورەکانی وەک باکۆ نیشتەجێن، لە خوێندن بە زمانی کوردی بێبەشن، لەناو ئازەری تووانەتەوە، یانیش بە ڕێگەوەن بۆ توانەوەی یەکجاری.[١١٣]

هەر لە ئەنجامی شەڕ و ململانێی ئەرمەن و ئازەری‌دا لەسەر قەرەباغ، کوردانی موسڵمانی ئەرمەنستان جێگەیان پێ لەقبوو، نەیانتوانی چیدی لە ئەرمەنستان بمێننەوە، مەبادا بکەونە بەر ڕقی پاکسازیی دینی و نەتەوەییی ئەرمەنەکان. نزیک بە ١١ هەزار کوردی موسڵمان[١١٤] لە ئەرمەنستانەوە ئاوارەی ئازەربایجان و ناوچەی کراسنۆدار Krasnodarی ڕووسیا بوو.[١١٥] هەر بۆیە ژمارەی کورد لە ئەرمەنستانیش کەمبووەوە.

هەر لە ماوەی ئەم شەڕەدا، دۆخێکی نەخوازراو لە ئەرمەنستان بۆ کورد هاتە پێش، کوردی موسڵمان و ئێزیدی لە ڕووی ئایینی و نەتەوەیییەوە لە نێوان دوو بەرەی شەڕەکەردا دابەشبوون، حکوومەتی ئازەربایجان هەوڵی دا کوردی موسڵمان بۆ خۆی کێش‌بکا دژ بە ئەرمەنستانی مەسیحی، حکوومەتی ئەرمەنیش هەمان تاکتیکی بەکارهێنا و کوردی ئێزیدیی بۆ خۆی ڕاکێشا دژی ئازەربایجان و لەمەش‌دا سەرکەوتوو بوو کە زۆرێکی ئێزدییەکان وەک سەربازی خۆبەخش چوونە بەرەکانی شەڕ دژ بە سوپای ئازەری جەنگان. بۆیە کوردی موسڵمان و ئێزیدی لە ململانێی نێوان ئەم دوو دەوڵەتەدا بەرانبەر یەک وەستان. لەم بەینەدا ناوی کورد لە ئەرمەنستان، واتە موسڵمان. ئەم سەنگەرگرتنە، درزی خستە نێو کوردە ئێزدییەکان و بوون بە دوو بەش:

---

[١١٢] هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٩.

[١١٣] چاوپێکەوتن لەگەڵ تاهیر سلێمان سەرنووسەری ڕۆژنامەی دیپلۆماتا کورد، لە ڕێککەوتی ٢٠١٩/٨/١٠ لە باکۆ، ئازەربایجان.

[114] Anna Matveeva, The South Caucasus: Nationalism, Conflict and Minorities, Minority Rights Group International, 2002. P. 11.

[١١٥] م. ئە. هەسراتیان، کوردی یەکێتیی سۆڤیەت. ل٤٤٣.

ئەوانەی کە بە نەتەوە خۆیان پێ کورد بوو، ئەوانەش کە ئێزیدییان بە گرووپێکی سەربەخۆی نەتەوەیی دادەنا و خۆیان بە کورد حیسابنەدەکرد.[116]

پەیوەندیی دۆستانەی ئێزیدی و ئەرمەنی کۆنە، لە ڕابردووشدا پێکەوە هاوکار و هاوچارەنووس بوون. لە جینۆسایدی ئەرمەنیشدا، ئێزیدی و ئەرمەنی پێکەوە قوربانیی دەستی تورکە عوسمانییەکان بوون، چونکە ئێزدییەکانیش بەر ئەو کوشتار و جینۆسایدە کەوتن کە ئەرمەنییەکان ڕووبەڕووی‌بوونەوە. سوارەی حەمیدیی کوردیش بەشداری ئەم جینۆسایدە بووە و کوردی ئێزدیش بە دەستی ئەوان کوژراوە. ئەم ڕووداوانە لە بیرەوەریی ئەو ئێزدییانەدا کە لەم کوشتارە ڕزگاربوون و ئەرمەنستان ئەوانی دالدەی‌داون، هەر ماوە.

بەهۆی ئەم پاشخانە مێژوویی و کولتوورییەوە و لە ئەنجامی ئەم ململانێ ئاینییەدا، کۆمەڵێک لە ئێزدییەکان بە سەرۆکایەتیی عەزیز تەمۆیان و جێگرەکەی خدر حاجۆیان ساڵی ١٩٨٩ ڕێکخراوێکی ئێزیدیی "یەکێتیی نەتەوەیی ئێزیدی" ناویان دامەزراند. ئەم ڕێکخراوە بانگەشەی ئەتنیکێکی سەربەخۆی ئێزیدی دەکا و ئەو کوردیی کورمانجییەش کە قسەی پێ‌دەکەن، ناوەکەی دەکا بە زمانی ئێزیدیکی. دوای ئەم گۆڕانە سیاسییە، ئاماری ڕەسمیی سۆڤیەت لە ١٩٨٩دا، ئێزیدیی وەک گرووپێکی سەربەخۆی ئەتنیکی تێدا هەژمارکراوە و ٥٢٧٠٠ کەس خۆی بە ئێزیدی داناوە. بەپێی ئاماری پێشووتر کە ٦٠ هەزار کورد هەبوو، واتە ٨٨٪ی دانیشتووانی کورد لە ئەرمەنستان خۆی بە ئێزیدی ناساندووە، نەک کورد.[117] هەر ئەم ڕێکخراوە ئێزدییە دوو گۆڤار بە ناوەکانی لالش و ئێزدیخانە بە ئەرمەنی دەردەکا، زۆربەی وتارەکانیش نووسەرانی ئەرمەنی دەینووسن.[118]

ساڵی ٢٠٠٥ پەرلەمانی ئەرمەنی، ئێزیدیکی وەک زمانێکی سەربەخۆ ناساند، هەردوو گرووپی ئێزدیش هەر یەکە و سەعاتێک مافی پەخشی تەلەفزیۆنیی لە تەلەفزیۆنی نەتەوەیی ئەرمەنستان بە زمانی خۆی هەیە، سەعاتێک بۆ کورمانجی و سەعاتێکیش بۆ ئێزیدیکی. لە ڕووی جوگرافییەوەش، ئەو ئێزدییانەی کە لە دەشت دەژین، زۆربەیان خۆیان بە ئێزیدی دەزانن، بەڵام ئەوانەی کە لە ناوچەی شاخاوی ئەپاران دەژین، زۆربەیان خۆ بە کوردی ئێزیدی دەزانن. کوردە ئێزدییەکان پێیان وایە ئەم ڕەوتە نەتەوەخوازییە ئێزدییە لە لایەن نەتەوەپەرستە ئەرمەنییەکانەوە پشتگیری‌دەکرێ. ئێزدییەکانیش، کوردە ئێزدییەکان بە لایەنگری پەکەکە دادەنێن. ئێزدییەکان پێیان وایە ئەوان هەر لە زووەوە خۆیان بە ئێزیدی زانیوە، بەڵام حوکمڕانیی سۆڤیەت ئەوانی بە کورد نووسیوە و مافی نەتەوەبوونی ئێزدیی لێ‌زەوتکردوون. لە لایەکی دیکەوە، کوردە ئێزدییەکان پێیان وایە ئەم دابڕان و جودابوونەوەیە لەنێو کوردی ئێزدی‌دا نەبووە، ئەم دیاردەیە نوێیە و بەرهەمی شەڕی قەرەباغە. ئێزدییەکانی گورجستانیش کە پەیوەندی و خزمایەتییان لەگەڵ ئەوانەی ئەرمەنستان هەیە، هەمان کێشەی ناسنامەیان بۆ پەیدابووە و بە هەمان شێوە بوونەتە دوو گروپ.[119] بەپێی ئاماری ٢٠٠٢ی سەرژمێریی گورجستان، لە کۆی ٢٠٨٤٣ کەسی دانیشتووانی کوردی ئێزیدی، ١٨٣٢٩ کەس خۆیان بە ئێزدی داناوە و ٢٥١٤ کەسیش خۆیان بە کورد داناوە.[120]

پرۆفیسۆر هەسرەتیان، لەبارەی پارچەبوونی ناسنامەی نەتەوەییی کوردە ئێزدییەکانەوە، چەند هۆکارێکی باسکردووە، کە ئەمانەن:

١- نەزانینی ڕاستییە مێژووییەکان سەبارەت بە بنەچەی نەتەوەییی خۆیان و تێکەڵکردنی فاکتەری ئاینی و نەتەوەیی لەگەڵ یەک؛

٢- ترسی ژمارەیەک میر و پیری ئێزیدی کە دەسەڵات و کاریگەری لەسەر کوردە ئێزدییەکان لەدەستبدەن، کە دەبێتە هۆی لەدەستدانی بەرژەوەندییە داراییە زۆرەکان؛

٣- ترسی هەندێک لە کوردە ئێزدییەکان کە ئەگەر خۆیان بە کورد دابنێن، هەمان چارەنووسی کوردە موسڵمانەکانیان دەبێ و ناچاردەکرێن ئەرمەنستان جێ‌بهێڵن و ئاوارەبن، ٤- یادەوەریی تاڵ و ناخۆشی بەشێکی ئێزدییەکان کە لە پێشینیانەوە گوێیان لە

[116] Garnik Asatryan, Victoria Arakelova, The ethnic minorties in Armenia, Yerevan, 2002, p. 12.

[117] Ibid. p.11.

[118] تۆسنی ڕەشید، کوردی یەکەتیی سۆڤیەت، پێشتر و ئێستا، ل٤٦.

[119] Estelle amy de la brete` que, The Yezidis in the Soviet Union. In "The Cambridge History of Kurds", Edited by Hamit Bozarslan, Cengiz Gunes, Veli Yadirg, Cambridge University Press, 2021. pp.467 – 469.

[120] David Szakonyi, Ethnic Mobilization in Post-Soviet Georgia, p. 7.

چەوسانەوەی ئێزدییەکان بە دەستی موسڵمانان بووە و کوردی موسڵمانیش بەشداری چەوساندنەوەکە بوون.[١٢١]

تۆسنی ڕەشید پێی وایە کاربەدەستە ئەرمەنییەکان پشتگیریی ئەم بزاڤە نەتەوەخوازییە ئێزدییە دەکەن و بەڕێوەی‌دەبەن. ئەو کۆنگرەیەی کە ڕێکخراوی ئێزدیی دامەزراند، دوو ڕۆژهەڵاتناسی ئەرمەنی بەڕێوەی‌برد، ئەوانیش گارنیک ئاساتریان و ئارشاک پۆڵادیان بوون، لێ نەگەڕان ڕووناکبیرێکی کوردی ئێزدیی وەک د. عەسکەرێ بۆییک بچێتە کۆنگرەکە.[١٢٢] هەروەها پێی وایە ئەم سیاسەتەی ئەرمەنستان بەرانبەر بە کوردە ئێزدییەکان، بەشێکی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ترسەیان لە بوونی کورد لەسەر خاکی ئەو وڵاتە کە بۆی هەیە کورد هەوڵبدا بەشێکی ئەو خاکە بە کوردستان دابنێ. ئەم سیاسەتەش بە ڕوونی لە قسەی ڤیکتۆریا ئاراکێلۆڤای پرۆفیسۆری ئەرمەنیی زانکۆی یەریڤاندا هاتووە کە دەڵێ: ڕۆژهەڵاتناسانی ئەرمەنی، ئێزدییان وەک گرووپێکی ئەتنۆ-ئایینیی جودا دانا، ئەمەش بۆ ئاسایشی نەتەوەیی ئەرمەنستان گرنگە، چونکە چیدی ئەو مەترسییە لەئارادانابێ کە کورد نەتەوەیەک بێ لەسەر خاکی ئەرمەنستان.[١٢٣]

بێگومان هەموو ئەم هۆکارانە کاریگەرییان هەبووە لەسەر ئەم دابڕانە نەتەوەییەی نێو ئێزدییەکانی ئەرمەنستان. بەڵام ئەم دیاردەیە تەنیا تایبەت نییە بە ئێزدییەکانی ئەرمەنستان، ئێزدییەکانی باشووری کوردستانیش لە شنگاڵ و شێخان، کە لە ڕووداوەکانی قەرەباغ و ململانێی ئازەری و ئەرمەنیشەوە دوورن، دوچاری هەمان پارچەبوونی ناسنامە هاتوون. ئەمە ئێزدییەکانی گورجستانیشی گرتووەتەوە.

لە چاوپێکەوتنێکی دوو پیری ئێزدی لە زیارەتگای (قوبەی سوڵتان)ی تبلیسیی پایتەختی گورجستان، هەندێک لە هۆکارەکانی ئەم پارچەبوونی ناسنامەیە ڕوونکرایەوە. عەگیدێ پیر (پسپۆڕی قانوونی نێودەوڵەتی و پارێزەری مافی مرۆڤ)[١٢٤] پێی وایە ئێزدی هەرچەندە بە زمان بە کوردی قسەدەکەن، بەڵام بە کولتوور و ئایین و دابونەریت تەواو لە کورد دوورن. هەروەها ئاماژەی بەوە دا کە کوردی موسڵمان بەدرێژیی مێژوو بە خراپی لەگەڵ ئێزدیی مامەڵەی کردووە و هەوڵی‌داوە لەناوی ببات. کوردی موسڵمان ئەوان بە مرۆڤی پیس دادەنێن و دەستاو و خواردنی ئەوان ناخۆن، ئەوانیان پێ کەمە و وەک کۆیلە تەماشایان‌دەکەن. ئێزدیش ناتوانێ وەک هاووڵاتییەکی ئاسایی لە کۆمەڵگەی کوردی موسڵماندا بژیێ، ئێزدیی لەم کۆمەڵگەیە هیچ پلەوپایەکی نییە و ئاستی زۆر نزمە. ئێزدی بە ئاسانی کاری دەستناکەوێ، ئەگەر کار و دووکانیشی هەبێ، کەس مامەڵەی لەگەڵ ناکا و شتی لێ‌ناکڕێ، هەر لەبەرئەوەی ئێزدییە و موسڵمان نییە. ئەگەر کوردی موسڵمان ئەوە مامەڵەی بێ لەگەڵ ئەوان، کەواتە بۆ خۆیان بە کورد بزانن؟!

دیما پیر (توێژەری بواری ڕۆژهەڵاتناسی)[١٢٥] گوتی: ئێمە ناتوانین کورد بین، چونکە کورد ئێمەی ناوێ و مێژوویەکی خوێناویی پڕ لە فەرمان و قڕکردنمان لەگەڵ کورد هەیە. هیچ شتێک نییە ئێمە بە کورد ببەستێتەوە تەنیا زمان نەبێ. زمان بۆ ئێمە گرنگ نییە، ئێمە گرووپێکی ئەتنیکیی دینین، نەک گرووپێکی ئەتنیکیی زمان.

بەرانبەر بەم بۆچوونانە، مرازێ جەمال (بەڕێوەبەری نووسینی ڕۆژنامەی "ڕیا تازە")[١٢٦] وەک کوردێکی ئێزدی، زۆر دژی ئەو کەسانەیە کە دەڵێن ئێزدی کورد نین، پێی وایە ئەگەر ئێزدی کورد نەبن، ناتوانن هیچ نەتەوەیەکی دیکە بن، چونکە ئێزدی دینە و نەتەوە نییە.

لەم بۆچوونانەوە ڕوون‌دەبێتەوە کە ڕوانگەکان سەبارەت بە پرسی ئێزدی لای کوردە ئێزدییەکان جیاوازن؛ ئەوانەی وەک پرسێکی ئایینی سەیری کێشەکە دەکەن، زیاتر خۆیان بە ئێزدی دەزانن و ئەوانەش کە نەتەوە و زمان لەگەڵ پرسی ئایین جودادەکەنەوە، هەرچەندە دان بە جیاوازییەکانی نێوان کوردی ئێزدی و موسڵماندا دەنێن، ناتوانن نکوولی لە کوردبوونی خۆیان بکەن، چونکە جگە لە ئێزدی وەک دینێکی جیاواز، دینی دیکەی وەک کاکەیی (یارسان، ئەهلی هەق) و عەلەوی و موسڵمانی شیعەی ئیمامیش لەنێو کورددا هەن، ئەوانەش

[١٢١] م. ئە. هەسراتیان، کوردی یەکێتیی سۆڤیەت. ل٤٤٤.

[١٢٢] تۆسنێ ڕەشید، کوردی یەکەتیی سۆڤیەت، پێشتر و ئێستا. ل٤٤.

[١٢٣] هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٤٦.

[١٢٤] چاوپێکەوتن لەگەڵ عەگیدێ پیر، ڕێککەوتی ٢٠١٩/٨/٨ لە زیارەتگای قوبەی سوڵتان، تبلیسی - گورجستان.

[١٢٥] چاوپێکەوتن لەگەڵ پیر دیما، ڕێککەوتی ٢٠١٩/٨/١٠ لە زیارەتگای قوبەی سوڵتان لە تبلیسی - گورجستان.

[١٢٦] چاوپێکەوتن لەگەڵ مرازێ جەمال، ڕێککەوتی ٢٠١٩/٧/٢٥ لە یەریڤان - ئەرمەنستان.

هەتا ڕادەیەک ڕووبەڕووی کێشە و ئاڵۆزی بوونەتەوە لەگەڵ کوردی موسڵمان، بەڵام نەگەیشتووەتە ڕادەی ئەوەی نکوولی لە ناسنامەی کوردییان بکەن.

هیچ گومان لەوەدانییە کە هۆکاری دینی ڕێگر بووە لەوەی کوردی موسڵمان و ئێزیدی تێکەڵ بە یەک نەبن و لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە دوورەپەرێز بن. ئەمەش وای کردووە دوو ناسنامەی نەتەوەیی و کولتووری بەرهەمبێ: کوردێک کە ئێزیدی و بە ژمارە کەمە و کوردێکیش کە موسڵمان و زۆرینەیە، ئەم دوو ناسنامە جیاوازە هەمیشە ڕێگرە کە ئەم نەتەوەیە لە ڕووی ناسنامەی نەتەوەیییەوە بەهێز و یەکگرتوو بێ، جیاوازی لە دیندا، لە مێژووی هەموو نەتەوەکاندا ناسنامەی نەتەوەیی لاواز و لەرزۆک دەکا و کاتی سەرهەڵدانی هەر کێشە و ئاڵۆزییەک، بۆی هەیە بەخێرایی هەڵوەشێتەوە.

هەمان کێشەی دینی لە نەوەدەکانی سەدەی بیستەمدا کەوتە نێوان سرب و بۆسنەی یۆگوسلاڤیای پێشوو، کێشەکە ئەوەندە ئاڵۆزبوو، شەڕ و کوشتاری خوێناویی لێکەوتەوە، لە ئەنجامدا ناسنامەی نەتەوەیی سرب و کروات و بۆسنە بە زمانی یەکگرتووی سربۆ - کرواتی لەیەک هەڵوەشایەوە و بۆسنییەکان زمانێکی نوێی بۆسنییان بۆ خۆیان جاڕ دا لەسەر ئەو لەهجەیەی وا ئاخاوتنی پێ دەکەن و سەر بە زمانی سربۆ - کرواتی بوو. دوای ئەم کێشەیە خۆیان وەک نەتەوەی بۆسنی ناساند و زارەکەشیان کرد بە زمانی بۆسنی. بۆیە ئەم دیاردەیە بە تەنیا لەناو کورددا نییە، لەنێو ناسنامەی نەتەوەییی زۆربەی نەتەوەکانی جیهاندا هەیە کە پێکهاتەی دینی و مەزهەبیی جیاوازیان هەیە.

لەم توێژینەوەیەدا ئێمە پێمان وایە سەرەڕای کاریگەریی ئەم هۆکارانەی سەرەوە لەسەر پارچەبوونی ناسنامەی کوردی ئێزیدی لە ئەرمەنستان و گورجستان، چەند هۆکارێکی دی هەن کاریگەرییان هەبووە لەسەر ئەم پارچەبوونە نەتەوەیییەی نێو کوردە ئێزدییەکان:

١- پتەونەبوونی ناسنامەی نەتەوەیی

کوردانی ئەرمەنستان، هەرچەندە لە ڕووی خوێندن بە زمانی کوردییەوە لەپێش بەشەکانی دیکەی کوردستانەوە بوون، وەک پێشتر باسکرا، لە سییەکاندا هەموو بابەتەکانی قوتابخانەیان بە کوردی خوێندووە، بەڵام ناوەڕۆکی هەموو بابەتەکان، بەتایبەت کۆمەڵایەتییەکان، زیاتر خزمەت بە ئایدیۆلۆجیای لینینزم - ستالینیزم و دوور بووە لە پەروەردەیەکی ڕاستەقینەی نەتەوەیی. دواتر سەردەمی ستالین ئەوەندە خوێندنەش بە زمانی نەتەوە بەردەوامنەبوو و ماوەی ١٧ ساڵی نێوان ١٩٣٨ هەتا ١٩٥٥ ئەم مافە زمانییەش نەما و قەدەغەکرا. دواتریش کە گەڕانەوە بۆ خوێندن، بە کوردی بە پیتی کریلی بوو، جارێکیدی دابڕان دروستبووەوە لەگەڵ ئەو ڕابردووە کە بە ئەلفبێی لاتینی بوو. ئەمجارە خوێندن بە کوردی تەنیا بۆ دەرسێک بوو، ئەویش زمان و ئەدەبیات بوو، بۆیە ئەم ماوەیە ئەو کوردانەی ئەرمەنستان ناسنامەیەکی پتەوی نەتەوەیییان بۆ دروستنەبوو، کە لە ڕووی نەتەوەیییەوە تەواو خۆیان بناسن، چونکە لەم سیستەمە خوێندنەدا ڕێگەیان پێنەدرا مێژووی کورد و بزووتنەوە سیاسییەکانی کورد بخوێنن، یا باسی کوردستانی گەورە بکرێ، واتە پرۆسەی خوێندن بە زمانی دایک و زمانی نەتەوە بە شێوەیەکی ڕێکوپێک گەشەینەکرد، بۆ ئەوەی ناسنامەیەکی پتەوی نەتەوەیی بۆ تاکەکانی دروستبکا، کە کێشە و ململانێی دینی و سیاسی کاری تێنەکا و بە ئاسانی هەڵنەوەرێ.

٢- هۆکاری ئابووری

بەپێی هەموو تیۆرییەکانی پەیدابوونی نەتەوە، گەشەی ئابووری، ڕۆڵێکی گەورە دەگێڕێ بۆ گەشەکردنی بیری نەتەوەیی؛ چونکە لەگەڵ گەشەسەندنی ئابووریی شار و کەڵەکەبوونی سەرمایە، خەڵک لە گوندەوە کۆچدەکەن بۆ شار و لە ئەنجامی ئەم گەشە ئابوورییەدا، پێکهاتەی خێڵەکیی کۆمەڵگە هەڵدەوەشێتەوە و چینی بۆرجوازیی نەتەوەیی لە شارەکان سەرهەڵدەدا و ڕێبەرایەتیی کۆمەڵگە دەکا بۆ مەسەلەی نەتەوایەتی، لە هەمان کاتدا نەتەوە دەبێ بە خاوەن ئابوورییەکی هاوبەش. ئەم جۆرە ئابوورییە، زمان و نەتەوە پەرە پێدەدا و ناسنامەی نەتەوەیی بەهێزدەکا. هەر لەم ڕوانگەیەوە، ئەگەر سەرنجی ئابووریی کوردانی ئەرمەنستان بدەین، ئەوان هەر لە سەرەتاوە هەتا ئێستا لە کۆمەڵە گوندێکی ڕۆژئاوای ئەرمەنستان نیشتەجێن و لە دووری شارەکان دەژین، ژیان و گوزەرانیان ئابووریی کشتوکاڵ و بەخێوکردنی مەڕومالاتە، پێکهاتەی کۆمەڵایەتییان هێشتا هەمان پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی عەشایەری - ئایینییە. بێگومان ئەم جۆرە ئابووری و پێکهاتە کۆمەڵایەتییە، نەتەوە و نەتەوایەتی پێ گرنگ نییە، زیاتر هەوڵی پاراستن و مانەوەی خۆی دەدا. واتە ئەو

گۆڕانە ئابوورییە لای ئەوان نەهاتووتە کایەوە کە ببێ بە مایەی سەرهەڵدانی چینی ڕۆشنبیری نەتەوەیی و کۆمەڵگەیەکی ئابووریی شار بە پەروەردەیەکی نەتەوەیی. ئەمە هەرچەندە ئەو چینە ڕۆشنبیرەی کە دواتر لەنێو کوردە ئێزدییەکان‌دا پەیدابوو، لە دەرەوەی گوندەکان دەژیا، کاریگەریی لەسەر دانیشتووانی گوندەکان کەمبوو، نەبوو بە هۆی دروستبوونی ناسنامەیەکی بەهێز و پتەوی نەتەوەیی لەنێو کۆمەڵانی خەڵکی ئێزیدی. بیری نەتەوەیی و نەتەوایەتی تەنیا بە بیری نوخبە ماوەتەوە و گوتارێکی نەتەوەییی یەکگرتووی بۆ هەموو کوردی ئێزیدی دروستنەکردووە. بۆیە ئەگەر سەرنجبدرێ لەم گۆڕینی نەتەوەیەدا، ئەوانەی چینی ڕۆشنبیری نەتەوەیی بوون و لە ڕووی نەتەوەیییەوە باش خۆیان ناسیوە، هەرگیز ناسنامەی نەتەوەییان نەگۆڕیوە، بەپێچەوانەوە، ئەو کوردە ئێزدییانە کە سواری شەپۆلی گۆڕینی نەتەوە بوون، زۆربەیان خەڵکی گوند و خەڵکانێکن هۆشیاری و ڕۆشنبیرییەکی نەتەوەییان نییە.

٣- نەبوونی خاکێکی هاوبەش

جوگرافیایەکی هاوبەش فاکتەرێکی گرنگی بوونی نەتەوەیە، نەتەوە لەسەر ئەم خاکە هەست بە ناسنامەی نیشتمانی و ڕابردووی خۆی دەکا. کوردە ئێزدییەکان لە باشووری قەفقاز بە پەرتەوازەیی لە هەردوو کۆماری سەربەخۆی ئەرمەنستان و گورجستان نیشتەجێن، ئەو خاکەی لێی نیشتەجێن، کوردستان نییە، ئەوان لە ڕووی جوگرافییەوە سەر بە نیشتمانی ئەرمەنی و گورجین. لەم حاڵەتەدا نەبوونی جوگرافیایەکی هاوبەش بۆ نەتەوە کە نیشتمانە، ناسنامەی نەتەوەیی بێهێزدەکا، بۆیە کوردە ئێزدییەکانی قەفقاز لەم ڕووەوە ناسنامەی نەتەوەییان پتەونییە و بە ئاسانی لە کوردبوون دووردەکەونەوە، بەڵام کوردە ئێزدییەکانی باشووری کوردستان کە بە خاک و نیشتمان لەگەڵ کوردن، لەم ڕووەوە نیشتمانی هاوبەش بۆ ئەوان فاکتەرێکی گرنگە بە ناسنامەی نەتەوەیی لەگەڵ کورد بمێننەوە و هاونەتەوە بن. کاتێک ئێزدییەکی کورد مێژوو دەخوێنێتەوە کە ئەوان لە کوردستانەوە لەبەر جیاوازیی ئایینی کۆچبەربوون و لە ئەرمەنستان و گورجستان داڵدەدراون، ئیدی ئەوان لەو دوو وڵاتە زیاتر لە کوردستان هەست بە ئاسایش و مانەوەی خۆیان دەکەن.

٤- چارەنووسی هاوبەش

چارەنووسی هاوبەش، فاکتەرێکی گرنگە بۆ گرێدانی تاکەکانی نەتەوە بەیەکەوە. لەم ڕووەوە ئێزدییەکان کە بە دین لەگەڵ کورد جیاوازن و بەهۆی جیاوازیی دینیشەوە لە کۆمەڵگەی موسڵمانان‌دا، بە موسڵمانی کوردەوە، ڕووبەڕووی کوشتار و ماڵوێرانی و ئاوارەیی بوونەتەوە، بۆیە هەست بە چارەنووسێکی هاوبەش‌ناکەن لەگەڵ کوردی موسڵمان، بەڵکوو بۆ چارەنووسێکی هاوبەش هەوڵیان‌داوە لە کوردی موسڵمان دوورکەونەوە ڕوو لە دنیای مەسیحی بکەن، کە ئەویش وڵاتی ئەرمەنستان و گورجستانە. بێگومان هەستنەکردن بە چارەنووسێکی هاوبەش لەگەڵ کوردی موسڵمان، کەلێنێکی گەورەی لە ناسنامەی کوردبوونیان‌دا دروستکردووە. لەبەر ئەم هۆکارە، ئەوان لەگەڵ گەلی مەسیحیی ئەرمەنی و گورجی زیاتر هەست بە چارەنووسێکی هاوبەش دەکەن، هەر لەبەر ئەوەشە ئێزدییەکانی ئەرمەنستان لە شەڕی قەرەباغدا بێباکانە چوونە سەنگەری سوپای ئەرمەنی دژ بە ئازەری. واتە کوردی ئێزیدی ناسنامەی هاووڵاتیی ئەرمەنی لە ناسنامەی ئینتیمای بۆ کورد بەهێزترە.

بە کورتییەکەی، جیاوازیی ئایینی و نەبوونی گەشەی ئابووری و نیشتمانێکی هاوبەش و چارەنووسێکی هاوبەش، ڕێگربوون لەپێش گەشەکردنی ناسنامەیەکی بەهێزی نەتەوەیی‌دا لەنێو کوردە ئێزیدییەکانی ئەرمەنستان و گورجستان. ئەمە دوای هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەت بەڕوونی خۆی دەرخست، کە کوردی ئێزیدی لە ئەرمەنستان زۆر بەخێرایی دەستبەرداری ناسنامەی کوردبوونی بوو، لە ماوەیەکی زۆر کورت و دیاریکراودا بە هەزاران کوردی ئێزیدی ناسنامەی خۆیان گۆڕی لە کوردەوە بۆ ئێزیدی. ئەمە هەرچەندە -وەک دەگوترێ- سیاسەتی ئەرمەنستانی لەپشتە، بۆی هەیە هەتا ڕادەیەک ڕاستبێ، بەڵام ئەگەر کوردی ئێزیدی ناسنامەی نەتەوەیی بەهێز و پتەو بایە، نەک هەر ئەرمەنستان، ئەگەر هەموو دەوڵەتانی قەفقاز کاریان بۆ بکردایە، نەیاندەتوانی کوردی ئێزیدی لە کوردبوون دابڕن.

ئەنجامی باسەکە

لە مێژووی هەزار ساڵی ڕابوردوودا، کوردی باشووری قەفقاز پێکهێنەرێکی چالاکی ئەو هەرێمە بووە. سەدەکانی ناوەڕاست میرنشینی شەدادی (٩٥١-١٠٧٥م) ماوەی زیاتر لە سەدەیەک حوکمڕانیی چەند بەشێکی باشووری قەفقازی

کردووە و ڕۆڵێکی بەرچاوی لە پێشخستن و بەرگریکردن و ئاوەدانکردنەوەی ناوچەکەدا هەبووە. دوای هێرشی سەلجووقییەکان، میرنشینە کوردییەکان بێهێزبوون و لەناوچوون و قۆناغی میرنشینی و دەسەڵاتی کوردی لە قەفقاز کۆتاییهات. دواتر لە سەدەی شازدەمەوە تا سەرەتای سەدەی بیستەم، کورد بە کۆچبەری و ئاوارەیی ڕووی لە قەفقاز کرد و تێیدا نیشتەجێبوو. بەتایبەت ئاوارەبوونی کوردە ئێزدییەکانی سەرسنوور لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەمدا بەشێکی کۆچیکرد بۆ گورجستان و ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیش، کوردە ئێزدییەکانی قارس کۆچیانکرد بۆ ئەرمەنستان. جاروباریش هەندێک عەشایەری کورد بۆ لەوەرگەی مەڕومالات ڕوویان تێکردووە و لەوێ نیشتەجێبوون.

بە سەرنجدان لەم مێژووە دووروودرێژەی کورد لە قەفقاز، ڕوووندەبێتەوە کە کورد قورساییەکی دانیشتووانی لەوێ پێکنەهێناوە، چەند شارێک ئاوەدانبکاتەوە و ببێ بە دانیشتووانێکی هەمیشەیی ئەو هەرێمە، ئەوەی هەبووە زیاتر وەک دەستەیەکی حوکمڕانی بووە کە میرنشین و دەسەڵاتێکی کوردی لەوێ هەبووە، فەرمانڕەوای دانیشتووانێکی بە زۆرینە غەیرەکوردی وەک ئەرمەنی و گورجی و تاڵش و تات و لاز بووە. بۆیە لەبەر ڕۆشنایی ئەم مێژووەدا، ناتوانین ئەوە بسەلمێنین کە خاکی کوردستان درێژدەبێتەوە بۆ ناو باشووری قەفقاز، بەڵام هیچ گومان لەوەدانییە کە کورد لەوێ نەتەوەیەکی چالاک بووە.

زمانی کوردی لە قەفقاز هەتا سەردەمی دامەزراندنی یەکێتیی سۆڤیەت، تەنیا زمانێکی زارەکی بووە و هیچ بەرهەمێکی نووسراوی نەبووە، بەڵام دوای حوکمڕانیی سۆڤیەت بەسەر قەفقازدا، زمانەکە بە شێوەیەکی بەرچاو گەشەیکردووە، ئەمە دوای ئەوەی دەسەڵاتی سۆڤیەت مافی خوێندن بۆ زمانی نەتەوە بچووکەکان ڕەخساند، ئیدی زمانی کوردی ئەم ماوەیە لە چەندین بواری جیاوازی وەک پەروەردەیی، چاپەمەنی، فەرهەنگی، هونەری، ڕۆژنامەگەری، پەخشی ڕادیۆدا، ماوەی نیو سەدە زیاتر، پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆوە بینیوە، لە هەندێک بواریشدا لە مێژووی زمانی کوردیدا پێشەنگ بووە.

لە دوای ڕووداوەکانی قەرەباغ و هەڵگیرسانی شەڕی نێوان ئازەربایجان و ئەرمەنستان و دواتریش هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤیەت، کورد لە قەفقاز ڕووبەڕووی کۆمەڵێک قەیران بووەوە. لە ئەنجامی ئەم شەڕەدا، کوردانی نیشتەجێی قەرەباغ هەموو دەربەدەربوون، کوردە ئێزیدییەکانیش لە ڕووی ناسنامەی نەتەوەیییەوە کێشەیان بۆ دروستبوو و بوون بە دوو گرووپی نەتەوەیی: ئێزیدی و کورد. لە لایەکی دیکەوە، ئەو پشتگیرییە دارایی و سیاسییەی کە بۆ نەتەوە بچووکەکان لە سۆڤیەت هەبوو، بەهۆی نەمانی دەسەڵاتی سۆڤیەتەوە ئەویش نەما. چالاکییە فەرهەنگییەکانی کوردیش کەمبووەوە یا نەما. هەروەها لەبەر خراپیی باری ئابووری، بەشێکی زۆری کورد ئاوارەی ڕووسیا بوون و ژمارەی دانیشتووانی کوردیش لە هەر سێ کۆماری سەربەخۆی باشووری قەفقاز، ئەرمەنستان و ئازەربایجان و گورجستان، بەخێرایی و بە بەردەوامی لە کەمبوونەوەدایە، بە ڕادەیەک کە مەترسیی ئەوەی لێدەکرێ لە پاشەڕۆژدا کورد لە قەفقاز نەمێنێ. لە ئازەربایجان، کورد لە قەرەباغ نەماوە، ئەوەی ماوە بە پەرتەوازەیی لە چەند گوندێک خۆی گرتووە و زۆربەیان زمانی کوردی نازانن و لە چەند گوندێکیش نەبێ، بە کوردی ناخوێنن. لە گورجستان، کوردە ئێزدییەکان ژمارەیان بەردەوام لە دابەزینە و لەبەر خراپیی باری ئابووری کۆچدەکەن بۆ هەندەران، زمانی کوردییان لەدەستنەداوە، بەڵام بە کوردی ناخوێنن، بۆیە ئەوانیش نەوەکانی داهاتوویان زمانی کوردی لەدەستدەدەن. لە ئەرمەنستان بارودۆخەکە جیاوازە، کورد لەوێ بە بەراورد لەگەڵ کۆمارەکانیدی باشتر ماوە و لە ڕووی دانیشتووانەوەش ژمارەیان لەوانیدی زیاترە، کەمتر کۆچدەکەن بۆ هەندەران، چونکە ئەوان لە کۆمەڵە گوندێکی نزیکی یەک نیشتەجێن و بەرێکوپێکیش هەفتەی دوو سەعات بە کوردی دەخوێنن. لە ڕووی چالاکیی فەرهەنگییەوەش، لەوانیدی باشترن، ڕۆژنامەی "ڕیا تازە" سەرەڕای هەموو قەیرانە داراییەکان هەتا ئێستا هەر دەردەچێ و ڕادیۆی کوردیی یەریڤانیش هەتا ئێستا پەخشی بە کوردی هەیە. ئەوان لەڕووی زمان و فەرهەنگەوە باشتر و بە باشی ماونەتەوە، چونکە کوردە ئێزدییەکان زمانی کوردییان لا پیرۆزە و زمانی دینەکەیانە، لەناو خۆشیاندا هەر بە کوردی قسەدەکەن و لەگەڵ دەرەوەی خۆیشیان ژن و ژنخوازی ناکەن، بەڵام ئەوانیش کێشەی ناسنامەی کوردبوونیان بۆ پەیدابووە،

٨٨٪ی دانیشتووانی کورد لەوێ خۆیان بە کورد نازانن، ناسنامەی دینیی ئێزیدی دەکەن بە ناسنامەی نەتەوە و زمانە کوردییەکەشیان بە زمانی ئێزیدیکی ناودەبەن، بەڵام بەشەکەیدی وەک جاران بە نەتەوە کوردە و بە دین ئێزدییە. هەمان کێشەی ناسنامە دوچاری کوردە ئێزدییەکانی گورجستانیش بووە.

ئامارەکانی دانیشتووانی کورد لە قەفقاز نیشانیدەدەن کە ژمارەی کورد بەردەوام لە کەمبوونەوەدایە، بارودۆخی خراپی ئابووری و پارچەبوونی ناسنامەی نەتەوەیی و نەخوێندن بە زمانی کوردی، .. تاد، ئەمانە هەموو دەریدەخەن کە پاشەڕۆژی بوون و مانەوەی کورد لە قەفقاز گەش نییە، ئەگەر هاوکارینەکرێن، کورد وەک نەتەوە لەوێ بە یەکجاری بەرەو تووانەوە دەچێ و بزردەبێ، بەتایبەت هاوکاریی حکوومەتی هەرێمی کوردستان لەم وەختەدا بۆ ئەوان زۆر گرنگە و بەجێگەیاندنی ئەرکێکی نەتەوەییە. دوای هەڵوەشاندنەوەی سۆڤیەت، کورد لەوێ بێپشتوپەنایە، پشتگیری و پاراستنی کورد و زمانەکەی لە قەفقاز، ئەرکێکی نەتەوەیی هەموو کوردێکە. مانەوەی کورد لە قەفقاز، بەردەوامیی مێژووی کوردە لەم هەرێمە، کە بۆ ماوەی زیاتر لە هەزار ساڵ لەوێ مێژووی هەبووە، لە سەردەمێکیشدا کورد حوکمڕانی بەشێکی گەورەی باشووری قەفقاز بووە.

الخلاصة

اللغة الكردية في جنوب قفقاس ١٩٢١–١٩٩١

بقلم: سداد رسول

توطن الكرد في جنوب قفقاس له تأريخ مديد، يعود إلى أكثر من ألف سنة. وفي بعض الفترات كان لهم السلطة والإمارة؛ ففي القرن العاشر الميلادي بسطت الإمارة الشدادية الكردية حاكميتها على أجزاء واسعة من ذلك الاقليم، ومن القرن السادس عشر إلى بداية القرن العشرين توجه الكرد مهاجرين أو متشردين إلى جنوب قفقاس. وبعد إستحكام سلطة السوفيت على اقليم ففقاس سنة (١٩٢٢)، حدثت تغيرات سياسية وثقافية في حياة شعوب ذلك الإقليم، فكان للسوڤيت سياسة جديدة عن لغات الشعوب الواقعة في قبضة السلطة الجديدة. فكان للشعوب القليلة النسمة الحق، مثل الشعوب الكبيرة، أن يتعلموا ويدرسوا بلغة الأم. فتمتع الكرد -كشعب قليل النسمة- داخل قفقاس وفي أرمينيا بالذات وإضافة إلى دراستهم باللغة الكردية في المدارس الرسمية وبلهجتهم الكرمانجية، بحقوق ثقافية. ففي سنوات (١٩٢٨–١٩٣٨م) ازدهرت اللهجة الكرمانجية الكردية بحروفها الهجائية (الالفباء) اللاتينية إزدهارا سريعا، فتحولت اللغة الكردية من لغة التخاطب الشفهية إلى لغة رسمية مزدهرة. وزادت حالات إستعمالاتها، فكانت لغة التعليم والتعلم في المدارس، وكتب بها كتب المناهج التعليمية لمختلف العلوم، إضافة إلى التطور الذي شهدته في مجالات طبع الكتب والدوريات والرسائل ونشرها وكذا في مجال الإذاعة والفن المسرحي.

لم يستمر هذا الإزدهار الثقافي واللغوي الكردي كثيرا، ففي مدة حكم ستالين منعت الشعوب الصغيرة عن التمتع بحقوقها الثقافية. وبعد سنة (١٩٥٥م) في عهد حكم خروشوف تحديدا، فسح المجال أمام تلك الشعوب لممارسة حقوقها الثقافية، فأعيدت وبدأت الدراسة باللغة الكردية في المدارس تحديدا. ولكن هذه المرة بدأت بالفباء كريلي وبواقع درس واحد للغة والأدب، وإستمرت الحالة على هذا الشكل. وبعد إندلاع معركة قرەباغ وتفكيك الاتحاد السوڤيتي سنة (١٩٩١م)، أتت على حياة الكرد في قفقاس ظروف قاسية سياسية وإجتماعية وإقتصادية، فانقطع دعم السوفيت للأقليات وحقوقها، وتلاشت الأنشطة الثقافية أو احتجبت. وتشرد الكرد المسلمون من أرمينيا وأنقسم الكرد الايزيديون القاطنون في ارمينيا و گورجستان (جورجيا) على أنفسهم، فصاروا قسمين أو فريقين: قسم منهم جعلوا من هويتهم الايزيدية الدينية هوية قومية، واطلقوا تسميتين على اللغة الكردية فيما بينهم اليزيدية والكردية.

احصائيات سكان تلك المنطقة، نظرا لسوء الحالة الإقتصادية والهجرة المستمرة، ترينا أن عدد الكرد في قفقاس في تناقص مستمر سريع. ومن حيث التعلم باللغة الكردية، فإن اكراد ارمينيا هم وحدهم يتعلمون باللغة الكردية ولاتدرس الكردية في آذربيجان وگورجستان. إستمرار هذه الأوضاع في قفقاس تنذر بأن وضع اللغة الكردية سيئ، وان المستقبل لايبشر بالخير وان بقاء الكرد في قفقاس وارمينيا وگورجستان وآذربيجان سيذوب إلى آخر الزمان.

كلمة المفتاح: جنوب قفقاس، الكرد الشداديون، الكرد الايزديون، الكرد المسلمون، تطور اللغة

Abstract

The Kurdish Language in South Caucasus 1921 –1991

By: Sudad Rasool

The presence of Kurds in South Caucasus (today Azerbaijan, Armenia, Georgia) has a long history, dates back to more than a thousand years ago. During some period in the Middle Ages, Kurds established Shadadi emirate, which reigned over a large part of the region. Later, from 16th century until 20th century, the Kurds emigrated from neighboring countries to South Caucasus. The establishment of the Soviet Union in 1922 on the south Caucasus was a significant political and social change in the lives of the nations in the region. Soviet had a new language policy that the minorities groups like other big nation had the right to learn in their mother tongue in schools. This right, included Kurdish nation in Caucasus as well. Therefore, The Kurdish language (northern dialect - Kurmanji) in Armenia, was a vernacular without script, first modified Armenian script, latere a Latin script. During the period 1928 – 1938, the dialect has developed quickly become a standard language for the Kurds in Soviet Union, expanded its functions, scientific books were translated into Kurdish and taught in schools. The language also developed in other domains such as publications, press, Radio broadcast and drama. During Stalin's era, all cultural rights of minorities were banned. Later, during the Khrushchev era, after 1955, the situation has improved, resumed some cultural rights for minorities, but this time the language right was entitled only for one subject: the Kurdish language and literature. These cultural rights continued during Soviet time. After the outbreak of the war in Karabagh and the dissolution of the Soviet Union in 1991, these developments negatively affected the presence of the Kurds in Caucasus and the cultural rights also declined, since the Soviet support for minorities has ceased and their cultural activities have been declined. As a result of the war, most Muslim Kurds fled from Armenia and Karabagh to other areas, this affected also on the national identity of Yazidi Kurds in Armenia and Georgia, they split into two groups: most of them created a separate national identity known as Yezidi, the rest maintained the Kurdish identity. The name of the language also divided into two names: Ezidiki and Kurdish. However, the bad economic situation led to a large migration of the Kurds from Caucasus to other regions. In addition, the statistics of population indicate that the population of the Kurds in Caucasus is declining constantly, in other hand, in terms of language learning, Kurdish language only being taught regularly in schools in Armenia, therefor, if the situation continues on this trend, the presence of Kurds and the Kurdish language in Azerbaijan and Georgia in the future will be assimilated and extinct.

Key words: South Caucasus, Shadadi Kurds, Yezidi Kurds, Muslim Kurds, Language development

ڕێبەری دۆسیەی کارگێڕیی زانا و ناودارانی کوردستان
لە کتێبخانەی مەشیخەتی تورکیا

د. هێمن عومەر ئەحمەد*

پوختە

بەدرێژیی ئەو چەند سەدەیەی کە دەسەلاتی عوسمانییەکان بەسەر بەشی زۆری خاکی کورداندا، چ لە سەردەمی میرایەتییە کوردەکاندا و چ دوای نەمانیان، زانا و ناودارانی کورد ڕۆڵی گەورەیان لە دامودەزگاکان و سیستەمی کارگێڕیی ئەو دەوڵەتەدا گێڕاوە، تەنانەت بەشێک لە قازی و موفتییەکان لە دەرەوەی سنووری خاکی کوردستانیش فەرمانبەربوون و هەندێکیان لە ئاستی دەوڵەتی عوسمانیدا گەیشتوونەتە پلەی بەرز و لە تەواوی جیهانی ئیسلامیشدا ناسراوبوون. کتێبخانەی مەشیخەت لە شاری ئەستەنبوڵ کە دەیان هەزار دۆسیەی قازی و موفتییەکانی دووسەد ساڵەی کۆتاییی حوکمی عوسمانییەکانی تێدا پارێزراوە، لەو نێوانەدا دۆسیەی نزیکەی پێنجسەد کوردی تێدایە، کە ئەم وتارە لە شێوەی بیبلیۆگرافیادا بەپێی زێد و شوێنی لەدایکبوونیان، شوێنی کارکردن، ساڵی لەدایکبوون، ژمارەی لاپەڕەی دۆسیەکان و ژمارەی ناسینەوەی دۆسیەکەیدا ڕیزیکردوون. ئەم ڕێبەرە (ڕێبەری دۆسیەی کارگێڕیی زانا و ناودارانی کوردستان لە ئەرشیڤی مەشیخەتی تورکیا) یارمەتیدەرە بۆ بۆ دۆزینەوەی ئەرشیفی هەموو ئەو زانا فەرمانبەرە کوردانەی کە لە نێوان ساڵانی ١٨٠٠-دا ژیاون.

وشەی کلیلی: زانایانی کورد، موفتی، فەرمانبەرانی بەرزی دەوڵەتی عوسمانی، ئەرشیڤی مەشیخەت

*

بەدرێژیی ئەو چەند سەدەیەی دەسەلاتی عوسمانییەکان بەسەر بەشی زۆری خاکی کوردستاندا، چ لە سەردەمی میرایەتییە کوردییەکان و چ دوای نەمانیان، زانا و ناودارانی کورد ڕۆڵی گەورەیان لە دامودەزگاکان و سیستەمی کارگێڕیی ئەو دەوڵەتەدا گێڕاوە، تەنانەت بەشێک لە قازی و موفتییەکان لە دەرەوەی سنووری خاکی کوردستانیش کاریانکردووە و هەندێکیان لەسەر ئاستی دەوڵەتی عوسمانیدا گەیشتوونەتە پلەی بەرز و لە تەواوی جیهانی ئیسلامیشدا ناسراوبوون.

لەنێو فەرمانگەی ئەرشیفی دەوڵەتی عوسمانیدا کە ئێستا ناوەندی سەرەکیی لە شاری ئەستەنبوڵە و زیاتر لە سەد ملیۆن بەڵگەنامەی کارگێڕیی سەردەمی عوسمانیی تێدا پارێزراوە، هەزاران بەڵگەنامە سەبارەت بە زانا و ناودارانی کورد هەن، بەڵام ئەو بەڵگەنامانە زۆر بەکەمی بۆ کەسایەتی و زانایەکان جیاکراونەتەوە و بەگشتی زانیاریی کارگێڕی، سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئایینی لەبارەی کورد و کوردستانەوە لەخۆدەگرن. دۆزینەوە و پۆلێنکردنی هەموو ئەو بەڵگەنامانەی کە دەربارەی کورد و کوردستانن، کاری چەند کەسێک و ساڵێک و دووان نییە و ئومێد هەیە ڕۆژێک بێ لەسەر دەستی دڵسۆزانی کورد وێنەی لەبەرگیراوی بەشی زۆری ئەو ئەرشیفە بهێنرێتەوە و ببێتە کەرەستەی توێژینەوەی توێژەرەوەکانمان.

بەندە چەند ساڵێک دەبێ پێوەم لە ڕێی ئەرشیفخانەی عوسمانییەوە بەشێک لە ژیانی شاعیر و زانایانی کورد بدۆزمەوە. لەو چەند جارەدا کە ڕێم کەوتووەتە ئەستەنبوڵ، زۆربەی جار سەرمداوە لە کتێبخانەی مەشیخەت، کە تەنیا دۆسیەی قازی و موفتییەکانی سەردەمی عوسمانیی تێدا پارێزراوە و هەر جارە و بەدوای دۆسیەی کارگێڕیی زانایەکدا گەڕاوم. دواجار ئەو دەفتەرە کە لەوێ دانراوە و ئەوانەی سەر لەو کتێبخانەیە دەدەن بەهۆی ئەو دەفتەر و تۆمارەوە لەو کەسایەتییانە دەگەڕێن کەوا دەیانەوێ توێژینەوەیان لەسەر بکەن، بڕیارم دا تەنیا لەسەر چەند زانایەکی دیاریکراوی کورد کارنەکەم، بەڵکوو وەک تەواوکەری پڕۆژەی مێژووی زانایانی کورد لەنێو بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا،[١] ئەمەشی ڕەگەڵبخەم و هێواش هێواش کاریان تێدا بکەم. پلانەکەشم وا دانا، لە ڕێی جێی لەدایکبوونیانەوە

---

* Hemin.ahmad@soran.edu.iq

[١] چەند ساڵێکە خەریکی ئەم پڕۆژەیەم و ئێستا بەرگی یەکەمی ئامادەی چاپە.

دەستپێبکەم و هەموو ئەو زانایانەی کە لە خاکی کوردستان لەدایکبوون (ئەگەر تاکوتەرا لەو شوێنانەی نەتەوەیتریشی لێن)، ئەوانیشیان بخەمە نێو و وەک ئاسانکارییەکیش لە شێوەی نیمچە پێڕست و ناسنامەیەکدا ئامادەیانبکەم تا توێژەرەکان بتوانن بە ئاسانترین شێوە لەو کتێبخانەیەدا دەستیان بە دۆسیەی دڵخوازی خۆیان بگا.

بێگومان هەندێک گرفت هاتنە پێش ئەم کارە، ئەگەرچی ئەم ڕێبەرەی بەردەست ناسنامەی دۆسیەی نزیکەی ٤٨٠ زانای کوردە، بەڵام وێڕای ئەوەی کە دەشێ ژمارەیەکی کەمیان لە نەتەوەی کورد نەبن، لەبەر هەڵکەوتەی جوگرافیای بەشێک لە ناوەندی شارەکانی وەک کەرکووک، ئورفا، ماردین و سێرت.. هتد، بەڵام هەر قەزایەک کە زانیومانە کوردی تێدا نەبووە، نەمانخستۆتە نێو ئەو ڕێبەرە. بۆ وێنە قەزای خاس کۆی سەر بە شاری (مووش)ە و تەواوی دانیشتووانی عەرەب بوون، ئێمە هیچ زانایەکی خەڵکی ئەم قەزایەمان لای خۆمان تۆمارنەکردووە، لەگەڵ ئەوەشدا ناوەندی شارێکی وەک مووسڵ دۆسیەی نزیکەی چل زانای هەبوو، بەڵام چەند دانەیەکمان وەک نموونە داناوە و دڵنیاشین بەشی زۆری زاناکانی کورد بوون، ئەمە بۆ بەغدا و ئەستەنبوڵیش ڕاست دەبێ.

گرفتێکی دیکە ئەوەیە کە هەندێ لە دۆسیەکان ئاماژەیان تێدا بە نەتەوە یان کوردیزانین نەکراوە. وێڕای ئەمە، بەشێکی زانایانی کورد کە کۆچیان بۆ شارە گەورەکانی وەک بەغدا و ئەستەنبوڵ کردووە، کوڕ و نەوەکانیان لەو شارانە لەدایکبوون و بوونەتە زانا و پلەی کارگێڕی و ئایینییان لە دەوڵەتی عوسمانیدا هەبووە. کاتێ کورتەی ژیاننامەی خۆیان لەو دۆسیانەدا نووسیوەتەوە، ئاماژەیان بە زێدی باب‌وباپیرانیان نەکردووە و تەنیا زاگەی خۆیان نووسیوە. بێگومان لەمەشدا زۆر زانای کورد هەن، ونبوون و نازانرێ ئاخۆ لەنێو ئەو هەزاران دۆسیەی زانایانەدا چەندیان کورد بوون و لە وڵاتی غەریبی گیرساونەتەوە!

هەندێ لەو شوێنانەی کە ئەو زانایانەی تێدا قازی و موفتی بوون، ئەو کاتە ناحیە بوون و ئێستا گوندن، یا ناویان گۆڕاوە و ئێستا بەئاسانیی نادۆزرێنەوە. بۆیە دەشێ هەندێ شوێنیتری کوردستان هەبێ، ئێمە لەم ڕێبەرەدا ئاگاداری نەبووبین و لە داهاتوودا بدۆزرێنەوە و بیانخەینە نێو ئەم ڕێبەرە.

ئەو شوێنانەی کە کەوتوونەتە سووریای ئێستا، بێگومان بەشێکی خاکی کوردستانن و کورد لێیان نیشتەجێبوون. بەڵام نەبوونی زانیاری سەبارەت بەو شوێنانە لە سەردەمی عوسمانیدا، وای کردووە لەم ڕێبەرەدا زانیاریی ئەوتۆ لەبارەی زانا کوردەکانی کوردستانی سووریا و تەنانەت ئەوانەی شام و حەڵەبیشەوە بەدەستنەخەین.

ناوەڕۆکی دۆسیەکان:

دۆسیەکان تەنیا هیی چلپەنجا ساڵ بەر لە ڕووخانی دەوڵەتی عوسمانین و کۆنتریان تێدانییە. مەگەر خوا بزانێ چەند دەیە و سەدە پێش ئەو مێژووە هەزاران زانای ناوونبوویتری کورد هەن و تا ئێستاش کەس پێیان نازانێ و مێژوو تۆماری‌نەکردوون. بەپێی سیستەمی دۆسیەکان، بەشی هەرە زۆریان فۆرمێکیان تێدایە، ناو و ناسناو، مێژوو و زاگە، سەربوردەی خوێندن، خزمەتی فەرمانبەری و بەرهەمی زانستیی لە لاپەڕەیەکدا جێکردووەتەوە و پێویست بووە فەرمانبەرەکە شوێنە واڵاکانی بە زانیارییەکانی خۆی پڕبکاتەوە. شوێنێکیش پێویستی بە بەڵگە هەبووبێ، وەک بەڵگەی ئیجازەی زانستی، یا فەرمانی چاپکردنی کتێب و فەرمانی دامەزراندن و مووچە، خراوەتە ناوی. وێڕای ئەوە، چی نووسراوی گواستنەوە، ڕاژە، زیادکردنی مووچە و هەموو کێشەکانی تایبەت بە فەرمانبەری دەوڵەت خراوەتە نێو ئەو دۆسیە و تۆمارەی فەرمانبەران. بۆیە بایەخی ئەو دۆسیانە تەنیا ئەوەیە کە هەر هاوکار نییە بۆ ساغکردنەوەی بەشێک لە ژیانی ئەو زانایانە، بەڵکوو زۆر جار زانایانی ناوچەکە بە ناو و ئیمزای خۆیانەوە پشتگیریی زاناکەیان کردووە و ئەو پشتگیرینامەیەش خراوەتە نێو دۆسیەکە. لە ڕێی ئەو دۆسیەیەشەوە، زانیاری لەبارەی زۆر لەو زانا کوردانەی کە فەرمانبەری دەوڵەت نەبوون، ئاشکرادەبێ، سەرباری زانیاری سەبارەت بە دەزگا زانستی و ئایینی و دادوەرییەکانی کوردستان، کە بە هەموویان بەشێکی باشی مێژووی کورد و کوردستان ڕووناکدەکەنەوە.

ناساندنی ڕێبەرەکە:

لەم پێڕست و ڕێبەرەدا، حەوت زانیاریمان بۆ هەر زانایەک نیشانداوە، کە بریتییە لە:

ژمارە: ژمارەی دۆسیەکەمان تێدا، وەک ژمارەی دۆسیەی کتێبخانەی مەشیخەت، بە هەمان شێوە گواستووەتەوە.

ناو: ناوی خودی زانایەکە، هەندێکیان ناوی لێکدراون، وەک محەمەدئەسعەد، محەمەدعەلی.. هتد.

ناوی باوک: تەنیا ئاماژەدانە بە ناوی باوک، هەندێ جار زانایەکە ئاماژەی بە ناوی باپیری خۆیشی کردووە، ئەگەرنا بەگشتی لە ناوی خۆیان و باوکیان و هەندێ جار ناسناویان زیاتر هیچی دیکەیان نەنووسیوە.

زاگە: بەشی زۆری زانایەکان ناوی ناوەندی شارەکەی خۆیان بۆ لەدایکبوون نووسیوە و هەندێکیشیان ناوی گوندەکەیان لەگەڵ نووسیوە.

مەئمووریيەت: شوێنی کارکردن، هەندێ لە زانایان لە زۆر شوێن فەرمانبەر بوون، بەڵام ئەو شوێنە لێرە نووسراوە کە پێی ناسراو بووە، یا بەڵگەنامەی نێو دۆسیەکان زیاتر پەیوەندیی بە مەئمووریيەتی ئەو شارەوە هەبووە، بۆیە ئەوەیان دانراوە.

ساڵی لەدایکبوون: لە سەردەمێکی دەسەڵاتی عوسمانیدا ساڵی ڕۆمی بۆ کاروباری دارایی و ساڵی کۆچیش بۆ کاروباری ڕەسمی دانراوە. هەندێ لە زانایان ساڵی لەدایکبوونی خۆیان بە ڕۆمی و هەندێکیتر بە کۆچی نووسیوە، بۆیە ئێمە نیشانەی (ڕ)مان لەپاڵ ساڵەکەدا بۆ مێژووی ڕۆمی و نیشانەی (ک) لەپاڵ ساڵەکەدا بۆ مێژووی کۆچی داناوە. ئەگەر نیشانەکانی (ڕ) و (ک)یش نەبووبێ، واتە دیارنەبووە ساڵی لەدایکبوونەکەی بە حیسابی ڕۆمییە یان کۆچی، هەروەها ئەگەر ساڵەکەشی دیارنەبووبێ، بە واڵایی بەجێمانهێشتووە.

ژ. لاپەڕە: واتە ژمارەی لاپەڕەی دۆسیەکان، کە چەند لاپەڕەیەکی کەم بۆ دەیان لاپەڕە لەخۆدەگرێ و لەو شوێنەدا کە هیچ ژمارەیەک دانەنراوە، واتە دۆسیەکە لە کتێبخانە نیشانی توێژەرەوەکان نادرێ، یا لە شوێنی دیکە باسکراوە و لێرە ناوەکەی دووبارەکراوەتەوە.

ئێمە هەوڵمان داوە دەیان پەراوێز بۆ چەند مژارێک بنووسین و بەشێکیشان سەرچاوەمان بۆ بەکارهێناوە، لەوانە:

١. کورتەی ژیانی چەند دانەیەکی کەم لەو زانا ناسراوانەی کوردمان لە پەراوێزدا نووسیوە.

٢. ناوی ئەو قەزا و ناحیە و شوێنانەی کە لای خوێنەری کورد کەم ناسراون، بەتایبەت ئەو شوێنانەی وا کەوتوونەتە باکووری کوردستان، بەشی زۆریمان ناساندووە و بەگوێرەی لایەنی کارگێڕیی ئێستای وڵاتی تورکیا، ژمارەی ئەو گوند و ناحیانەمان لە ناساندنەکەدا دەستنیشانکردووە.

٣. هەندێ لەو زاراوانەی وەک نائیب، ئۆدەجی، موسەووید، موقەیید.. هتد، کە پلەی وەزیفیی زاناکانمان بوون، لە پەراوێزدا بەگوێرەی توانا ڕوونمانکردوونەتەوە.

٤. ئەگەر هەڵەیەک لە دەفتەری تۆماری کتێبخانەی مەشیخەتدا کرابێ، چ بۆ ناوی شوێن، یا ناوی کەسێتی، هەوڵمانداوە لە پەراوێزدا ڕاستیبکەینەوە.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا وەک پۆلێنکردن، ئێمە بەگوێرەی زاگەی زاناکە ڕیزمانکردوون و ڕەچاوی شاری گەورە و بچووکمان نەکردووە؛ ناوی زێدەکە چۆن هاتبێ، کردوومانەتە سەرناو و چەند زانا لەبن ئەو سەرناوەدا هەبووبن، دامانناون. ئەمانە کورتەی ناسنامەی دۆسیەی نزیکەی پێنجسەد زانای کوردستانن، خۆی لە چەند هەزار لاپەڕەی بەڵگەنامەدا دەبینێتەوە و دڵنیاین ئەمە دەستپێکێک دەبێ بۆ دۆزینەوەی دۆسیەی زیاتری زانایانمان کە بە زمانی تورکی نووسراون و لە ماوەی دادێدا -پشتیوان بە خودا- ژیانی هەموو ئەمانە لە دووتوێی چەند بەرگێکدا بە زمانی شیرینی کوردی دەخەینە بەر دەستی خوێنەرەوە و توێژەرەوەی کورد.

هەولێر

ژمارە	ناو	ناوی باوک	جێی لەدایکبوون	مەئمووریيەت	ساڵ	ژ. لاپەڕە
0305_02	محەمەدئەسعەد ئەفەندی[٢]	شێخ محەمەدسەعید ئەفەندی	هەولێر	سەرۆکی ئەنجومەنی مەشایخ	١٢٥٩- ١٩٣١ز	٣

[٢] مەبەست ئەسعەد ئەفەندیی ئەربیلییە، کە ناوی محەمەدئەسعەد کوڕی محەمەدسەعید ئەفەندی و نەوەی خەلیفە هیدایەتوڵڵای ئەربیلییە، ساڵی ١٨٤٧ی زایینی لە هەولێر لەدایک بووە. لە مەدرەسەکانی هەولێر خوێندوویە، پاشان لە تەمەنی ٢٣ ساڵیدا و ساڵی ١٨٧٩ دوای پێنج

0788_02	سیبغەتوڵڵا ئەفەندی	سیبغەتوڵڵا ئەفەندی	هەولێر	نائیبی[3] کەرکووک	١٢٧٢ک-	٧٨
1107_01	ئیبراهیم ئەفەندی[4]	حەیدەریزادە عاصم ئەفەندی	هەولێر	ئەندامی ئەنجومەنی مەعاریف، مەئمووری شەرعی	١٢٨١ک-	٤٩

ساڵ خوێندن و ئیرشاد، بووەتە خەلیفە. هەر هەمان ساڵ چووەتە حەج. دوای ئەوەی زانیویە شێخەکەی (شێخ تەها هەریری) وەفاتیکردووە، هەر لە ڕێگەدا بڕیاریداوە بچێتە ئەستەنبووڵ. لەوێ وەک مێوان لە تەکیەی بەشیرئاغا ماوەتەوە. داوای لێکراوە لەو تەکیەیە دەست بە ئیرشاد بکا. دواتر ساڵی ١٨٨٣ هەر لەو تەکیەیە دامەزراوە. حەمیدپاشای زاوای سوڵتان عەبدولحەمید بانگهێشتی کۆشکی سوڵتانی کردووە و قسە و گفتولفتیی زۆر بەدڵ بووە و بەو هۆیەوە بە ئەندامی ئەنجومەنی مەشایخان دامەزراوە. دواتر تەکیەیەکی لە ئەستەنبووڵ بۆ کراوەتەوە و لەوێ ئیجازەی تەریقەتی قادریی داوە و هەموو ڕۆژانی دووشەم و پێنجشەم زیکری قادریی کردووە. هەر لەو تەکیەیە یەکەم کتێبی بە ناوی "كنز العرفان في أحاديث نبي الرحمن"ەوە بڵاوکردووەتەوە. دوای چاپکردنی ئەم کتێبە، شێخ لە لایەن زاناکانی ئەوسای عوسمانییەوە ڕووبەڕووی ڕەخنەیەکی زۆر بووەتەوە. ساڵی ١٩٠٠ و بە هۆیەکی نادیار، سوڵتان عەبدولحەمید شێخ محەمەدئەسعەدی بە بڕیارێک بۆ هەولێر دوورخستووەتەوە. هەندێک پێیان وابووە دوورخستنەوەکەی لەبەر بەرژەوەندی بووە، ئەوسا حاکمێکی تازە بۆ هەولێر دامەزرابوو و شێخیان لەگەڵ حاکمەکە بۆ هەولێر ناردووە تا هاوکاریی بکا. لەم ماوەیەدا شێخ کتێبی دووەمیی نووسیوە بە ناوی "المكتوبات"ەوە. دوای چەند ساڵێک مانەوەی لە هەولێر و دوای لادرانی سوڵتان عەبدولحەمید لە خەلیفایەتی و ڕاگەیاندنی مەشرووتییەت، شێخ ساڵی ١٩١٤ گەڕاوەتەوە بۆ ئەستەنبووڵ و کراوەتە سەرۆکی مەجلیسی مەشایخ. هەر لەو ماوەیەدا چەند نووسینێکی لەبارەی تەسەووفەوە نووسیوە، لەبەر پلەوپایە و زیرەکییەکەی، سوڵتان ڕەشاد وەک سەرۆکی وەفدی کاروانی حاجییانی دەستنیشانیکردووە. ساڵی ١٩١٥ دەستی لە کاری سەرۆکی مەجلیسی مەشایخ کێشایەوە. دوای هاتنە سەر کاری مستەفا کەمال ئەتاتورک و حکوومەتی کۆماری، شێخ لە ماڵەکەی خۆی نەچووە دەرەوە و خۆی لە چاوی خەڵک بەدوورگرت. ئەگەرچی خانووەکەیشی لەژێر چاودێری پۆلیسدا بوو. ڕۆژی ٢٣ی کانوونی یەکەمی ١٩٣٠ بە هۆی ڕووداوێکەوە دەستگیرکرا و حوکمی ئیعدامی بەسەردا درا، بەڵام لەبەر پیرییەکەی حوکمەکەیان بۆ زیندانی هەتاهەتایی گۆڕی. بەڵام شێخ عەلی ئەفەندیی کوڕیان ئیعدامکرد. شێخ محەمەدئەسعەد لە زیندان نەخۆشکەوت و دوای گواستنەوەی بۆ نەخۆشخانە، شەوی ١٣|١٤ی مانگی ئادار و لە نیوەی شەودا کۆچیدوایی کرد. پۆلیس تەرمەکەیان نەدایەوە کەسوکارەکەی و لە گۆڕستانێکی نادیاردا نێژرا. بۆ زیاتر زانیاری، بڕوانە: (TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 11, sayfa: 348).

[3] نائیب واتە قازی، ئەوانەی کە دەوڵەت وەک قازی دەیناردنە قەزا و ناحیە و شوێنە بچووکەکان. بۆیە لەم وتارەدا لە هەر شوێنێک وشەی (نائیب) هات، بە واتای (قازی)یە.

[4] مەبەست شێخولئیسلام ئیبراهیم حەیدەرییە. بەگوێرەی ئینسکلۆپیدیای ئیسلامیی تورکی، ناوبراو ساڵی ١٨٦٤ لە هەولێر لەدایک بووە، کوڕی عاصم ئەفەندیی حەیدەرییە. لە حوجرە خوێندوویەتی و لای مامۆستای تایبەتیش دەرسی خوێندووە. ساڵی ١٨٨٤ لە دادگا دامەزراوە. دوای ئەوەی تاقیکردنەوەی پێکراوە و بەرامبەر بە دەستەی دادگا بە باشترین پلە سەرکەوتوو بووە. ١٩ی ئابی ١٨٨٦ بووەتە نائیبی زاخۆ تا ٢١ی نیسانی ١٨٩٠ لەو پۆستەی ماوەتەوە. پاشان ٩ی شوباتی ١٨٩١ بووەتە نائیبی شاری جەزیرە و لەوێ هەمان کات بۆ سێ مانگ بووەتە جێگری قائیمقامی شارەکەش. پێش تەواوکردنی ماوەکەی، جەزیرەی بەجێهێشتووە و چووەتە ماردین. ٢٩ی تەمووزی ١٨٩٤ بووەتە سەرۆکی دادگای بەراییی شاری جددە، دوای ساڵێک ١٣ی دیسەمبەری ١٨٩٥ دەستی لە کارەکەی کێشاوەتەوە. دوای پازدە ڕۆژ وەک جێگری داواکاری گشتیی دادگای مەرکەزی شاری مووسڵ دامەزراوە. لەبەرئەوەی سکاڵا دەرهەقی هەبووە، ٢٩ی ئاداری ١٨٩٩ لە پۆستەکەی نەماوە. ٢١ی ئاداری ١٩٠١ بووەتە ئەندامی ئەنجومەنی مەعاریف، ٢٢ی نۆڤەمبەری ١٩٠١یش نیشانەی سێیەمی مەجیدیی پێدراوە. وێڕای ئەمانە، ٢١ی ئابی ١٩٠٤ بووەتە بەڕێوەبەری مەکتەبی دارولخیلافە. دوای ماوەیەک پلەکەی بووەتە دووەم لە ئەنجومەنی مەعاریف. دوای وەرگرتنی چەند پلەوپایەیەکیتر، ١٠ی تەمووزی ١٩١٠ لە بەشی کاروباری شەرعیی دەفتەری خاقانی دامەزراوە. ساڵی ١٩١٦ لە (مدرسة الواعظين) دەرسی مێژووی فیرقە و گرووپە ئیسلامییەکانی وتووەتەوە. ئیبراهیم ئەفەندی ٥ی ئابی ١٩١٨ لە (دار الحكمة الاسلامية)ی سەر بە خیلافەت بە ئەندام دامەزراوە. دوای ماوەیەک لە ١١ی نۆڤەمبەری ١٩١٨دا وەک شێخولئیسلام لە حکوومەتەکەی توفیق پاشادا دامەزراوە. دوای ئەوەی لە ٣ی ئاداری ساڵی ١٩١٩ توفیقپاشا دەستی لەکارکێشاوەتەوە، ئیبراهیم ئەفەندیش وازیهێناوە. دوای ئەوەی حکوومەتی فەریدپاشا هاتووەتە سەر حوکم، ئیبراهیم ئەفەندی بووەتەوە بە شێخولئیسلام و ڕۆڵێکی گرنگی گێڕاوە، بەتایبەتی لە گفتوگۆکانی لەگەڵ وەفدی کوردی و بەتایبەتتر کۆمەڵەی تەعالیی کوردستاندا. ئەم کارەی ئیبراهیم ئەفەندی تا دەستلەکارکێشانەوەی فەریدپاشا لە ٢٠ی تەمووزی ١٩١٩دا درێژەیکێشاوە. ناوبراو ساڵی ١٩٣٣ لە بەغدا کۆچیدوایی کردووە و هەر لەوێش نێژراوە. کۆمەڵێک بەرهەمی بە زمانی تورکی چاپکردووە.

1165_01	سەید عەبدولفەتاح ئەفەندی	ئیبراهیم ئەفەندی مودەڕیس	هەولێر	نائیبی ڕەواندوز	١٢٦٥ک-	٣٦
1312_03	یووسف نەجمی ئەفەندی	ئەحمەدئاغا	هەولێر	مودەڕیسی هەولێر	١٢٧٦ک-	٢٧
2030_01	ئیبراهیم ئەفەندی	حەیدەریزادە عاصم ئەفەندی[5]	هەولێر	نائیبی شاری جزیرە	١٢٨١ک-	٣٣
2157_02	ئەحمەد ئەمین ئەفەندی	شێخ محەمەدسەعید ئەفەندی	هەولێر	نائیبی حەما	١٢٦٨ک-١٣٢٧ڕ	٨
2751_01	عەبدوڵڵا ئەفەندی	عەبدولڕەحمان ئەفەندی	هەولێر	موفتیی هەولێر	١٢٩٥ک-	٣٧
2792_01	داود فەهمی ئەفەندی	حاجی هیدایەتوڵڵا ئەفەندی	هەولێر	نائیبی ئوفاجیک	١٢٥٣ک-	١٢
2934_02	محەمەدسەعید ئەفەندی	حاجی مستەفا ئەفەندی	هەولێر	نائیبی مونتەفیق	١٢٦٢ک-	١٦
2936_02	مەولوود ئەفەندی	عەبدولقادر ئەفەندی	هەولێر	نائیبی ئاکرێ	١٢٤٩ک-	٣٦
2942_01	عەبدولکەریم ئەفەندی	حاجی مەولوود ئەفەندی	هەولێر	نائیبی عەشائیری سەبعە	١٢٨٨ک-	١٤
2949_01	مستەفا فەوزی ئەفەندی	مەلا ڕەمەزان	هەولێر	نائیبی ناحیەی سوڵتانییە	١٢٩٤ک-	٤
2950_01	(محەمەد) ئیسماعیل عەلی ئەفەندی	مەلا محەمەد ئەفەندی	هەولێر	نائیبی ناحیەی بەلەک[6]	١٢٨٥ک-	٦
2953_01	فەیزوڵڵا ئەفەندی	عەبدوڵڵا ئەفەندی	هەولێر	کاتبی دادگای شەرعیی هەولێر	١٢٨٩ک-	٨
2999_01	ئیبراهیم حەققی ئەفەندی	حاجی عەبدوڵڵا	هەولێر	کاتبی دادگای شەرعیی کۆیسنجەق	١٢٧٩ک-	٥
3000_02	خورشید ئەفەندی	ئەلیاس	هەولێر	ئۆدەجیی[7] دادگای شەرعیی کۆیسنجەق	١٢٨٠ک-	٤
3097_02	محەمەدعەلی ئەفەندی	سەعیدئاغا	هەولێر	کاتبی دادگای شەرعیی گەڤەر	١٣٠٨ک-	٨
3113_02	محەمەد ئەفەندی[8]	کوچوک مەلازادە عوسمان ئەفەندی	هەولێر	موفتی و مودەڕیسی هەولێر	١٢٨٥ک-	٣٣

[5] شێخولئیسلام ئیبراهیم حەیدەری دوو دۆسیەی جیاوازی هەیە، لەبەرئەوەی کەسایەتییەکی گەورە و دوو جار شێخولئیسلام بووە، وێڕای ئەوە سەردەمێک نائیبی شاری جزیرەش بووە.

[6] لەوانەیە باڵەک بێ، کە ئەو کاتە مەرکەزەکەی گوندی گەلاڵەی نزیک بە قەزای چۆمانی سەر بە پارێزگای هەولێر بووە.

[7] ئۆدەجی: ئەو کەسەی ڕێکخەری ژووری دادگایە و بەرپرسی لایەنی کارگێڕی و بەڕێوەبردنەکەیەتی.

[8] مەبەست مەلا محەمەد ئەفەندیی باپیری مەلای گچکەی هەولێرە و باوکی شێخ عومەر ئەفەندیی ئەربیلییە.

5338_01	محەمەد عەلی ئەفەندی	حاجی محەمەد ئەسعەد	هەولێر	مودەڕیسی دەرسبێژ	١٢٩١ک-	٨
0249_45	عەبدولڕەحمان ئەفەندی	ئیسحاق ئەفەندی	هەولێر	موفتی	١٢٥٠ک-	٤
0250_24	محەمەدمەولوود ئەفەندی	عەبدولقادرئاغا	هەولێر	نائیب	١٢٤٩ک-	٢
0250_25	داغستانیزادە حەیدەر ئەفەندی	عەبدوڵلا ئەفەندی	ڕەنگە هەولێری بووبێ	نائیبی ئەربیل	١٢٤٣	٢٧
0251_19	مستەفا فەیزی ئەفەندی زیارەتی	مەلا ڕەمەزان	هەولێر	نائیبی سیلڤان	١٢٩٥ک-	٢٧
0251_21	محەمەد حەمدی ئەفەندی	مەلا سالّح ئەفەندی	هەولێر	نائیبی داقووق	١٢٩٧ڕ-	٦
0251_30	مەلا عەبدوڵلا	محەمەد ئەفەندی	هەولێر	نائیب	١٢٩٤ک-	٤
0251_31	محەمەد موخلیص ئەفەندی	ئەحمەد عیزەت ئەفەندی	هەولێر	نائیب	١٢٩٩ک-	٤
0251_33	محەمەد تەوفیق ئەفەندی	حاجی محەمەد مەولود ئەفەندی	هەولێر	؟	١٢٩٦ک-	٧

سلێمانی

0117_03	محەمەد مەعرووف ئەفەندی	عەبدولفەتاح ئەفەندی	سلێمانی	نائیبی هندییە	١٢٥٥ک-	٢٨
0284_01	ئەحمەدفائیز ئەفەندی[٩]	شێخ مەحموود ئەفەندی	سلێمانی	نائیبی قەسطەموونی	١٢٥٨ک-	٢٠

[٩] مەبەست ئەحمەدفائیز بەرزنجەییە، کە لە کتێبەکەی خۆیدا "أبهى القلائد"، ژیاننامەکەی نووسراوە و کورتەکەی بەم شێوەیەیە: سەید ئەحمەدفائیز کوڕی سەید مەحموود کوڕی حاجی سەید ئەحمەد کوڕی سەید عەبدولسەمەد فەزلەدین کوڕی قوتبی زەمان سەید حەسەنی گڵەزەردەیە. گڵەزەردە گوندێکە دەکەوێتە ڕووی قیبلەی شاری سلێمانی، کوڕی سەید محەمەدی نۆدێیی کوڕی سەید عەلی کوڕی باباڕەسووڵ کوڕی سەید عەبد کوڕی سەید عەبدولڕەسوول کوڕی سەید قەلەندەر کوڕی سەید عەبدولسەید کوڕی سەید عیسا کوڕی سەید حسێن کوڕی سەید بایەزید کوڕی سەید عەبدولکەریم کوڕی سەید عیسایە کە بەرزنجەی بنیاتناوە. ئەم سەید عیسایەش کوڕی باباعەلی هەمەدانی کوڕی سەید یووسف هەمەدانی کوڕی سەید مەنسوور کوڕی سەید عەبدولعەزیز کوڕی سەید عەبدوڵلا ئەصغەر کوڕی سەید ئیسماعیلی موحەدیث کوڕی ئیمام مووسای کازم کوڕی ئیمام جەعفەری صادق کوڕی ئیمام محمد باقر کوڕی ئیمام زەینەلعابدین عەلی کوڕی حەزرەتی حوسێن کوڕی ئیمام عەلی کوڕی ئەبوتاڵب. ئەحمەدفائیز ساڵی ١٢٥٨ی کۆچی لە گڵەزەردە لەدایکبووە. قورئانی پیرۆز و هەندێ ڕیسالەی فارسی و تەصریفی زنجانیی لای باوکی خوێندووە، پاشان عەوامیل و شەرحی زنجانی و شەرحی کافیە و ئیساغۆجی و فەناری و ڕیسالەی وەضع و ئیستیعارەی مەلا ئەبوبەکری میرۆستەمی و "رسالة الحنفية في الاداب" و بەشێک لە عەبدوڵلا یەزدی و "شرح تهذيب المنطق للتفتازاني"ی لای محەمەد غالب ئەفەندی خوێندووە. پاشان "رسالة علي قوشچي"ی لە عیلمی وەضع و "شرح الشمسية في المنطق" و "تهذيب الكلام للتفتازاني" و "علم العروض"ی لای سەید مستەفا ئەفەندیی بەرزنجی خوێندووە. هەروەها "شرح الهداية في الحكمة مع بعض حواشيه"ی لای ئەحمەد ئەفەندیی نۆدشیی موفتیی سلێمانی خوێندووە. دواتر بەشێکی لە کتێبی "المطول"ی لای ئەحمەد ئەفەندیی پیرحەسەنیی موفتیی سلێمانی خوێندووە. هەروەها ئوسووڵی فیقه و فەرموودە و بەشێک لە تەفسیری بەیزاویی لای کاکئەحمەدی شێخ کە خاڵی بووە، خوێندووە. لە ڕووی کارگێڕییەوە، لە ناوەوە و دەرەوەی کوردستان قازی

0766_02	محەمەدڕەشید ئەفەندی	ئەحمەدحەمدی ئەفەندی	سلێمانی	قازیی گوڵعەنبەر	١٢٩٢ک-	٤٧
1011_03	مستەفا ئەفەندی	مەحموود ئەفەندی	سلێمانی	نائیبی گوڵعەنبەر	١٢٥٨ک-	٣٨
1055_01	عەبدولقادر ئەفەندی	مەعرووفئاغا	سلێمانی	موقەیید[10]ی دادگای شەرعیی مونتەفیق/ ناسرییە	١٢٩١ک-	٦
1073_01	عوسمان نووری ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	سلێمانی	کاتبی دادگای شەرعیی سنجاقی عەممارە	١٣١٠ک-	٤
1074_01	محەمەدعەلی ئەفەندی	عەزیز ئەفەندی	سلێمانی	موحزیر[11]ی دادگای شەرعیی سنجاقی عەممارە	١٢٩٢ک-	٥
1076_01	محەمەدئەمین ئەفەندی	مەلا ئەحمەد ئەفەندی	سلێمانی	بەڕێوەبەری ئەیتامی عەمارە	١٢٨٩ک-	٥
1159_02	محەمەد عارف حیکمەت ئەفەندی[12]	ئەحمەدفائیز ئەفەندی	سلێمانی	نائیبی سەڵاحییە	١٢٨٢ک-	١٥
1220_03	محەمەدئاغا	ئەحمەد ئەفەندی	سلێمانی	کاتبی دادگای شەرعی دیوانییە	١٢٦٩ک-	٣
1224_02	حوسێن حیلمی ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی	سلێمانی	قازیی ئیدلب	١٢٧٢ک- ١٣٣٣ڕ	٣٣
1464_02	محەمەد ناصح ئەفەندی	مەحموود ئەفەندی	سلێمانی	نائیبی سەقز	١٢٥٩ک-	١٦
2172_02	محەمەد صالح ئەفەندی	عەبدولڕەحمان ئەفەندی	سلێمانی	موفتیی کەرەک	١٢٧٠ک-	١٢
2728_01	عەبدولعەزیز ئەفەندی[*]	حاجی محەمەدەمین ئەفەندی	سلێمانی	موفتیی سلێمانی	١٢٩٩ک-	١٣
2729_01	عەبدوڵڵا عیرفان ئەفەندی[**]	مەلا ڕەسووڵ	سلێمانی	سەرکاتبی دادگای شەرعیی سلێمانی	١٢٦٤ک-	٩

بووە و زۆر پلەوپایەی لە دەوڵەتی عوسمانیدا هەبووە، لە کتێبەکەدا هەمووی باسکراوە، بەڵام لەبەر درێژیی دەرفەت نەبوو لێرە بیاننووسین. وێڕای ئەمە، ئەحمەدفائیز زیاتر لە بیست بەرهەمی لەپاش بەجێماوە.

[10] موقەیید: تۆمارکەر، ئەو کەسە بوو کە گوتن و کاروباری نێو دادگای بە شێوازی نووسین تۆماردەکرد.

[11] موحزیر (محضر): جۆرە وەزیفەیەک بوو لەنێو دادگا، هەندێ جار ڕۆڵی قازیی دەبینی و هەندێ جاریش ئەوراقەکانی بۆ قازی ئامادەدەکرد. موحزیر لە سەردەمێکدا ڕۆڵێکی سەربازی و ئەمنیشی لەنێو ژووری دادگادا بینیوە (بۆ زانیاریی زیاتر، بڕوانە: تورک ئیسلام ئەنسیکلۆپیدیاسی).

[12] مەبەست عارف حیکمەتی کوڕی زانای گەورە ئەحمەدفائیز بەرزنجییە.

[*] برای مەلا مەحموودی موفتی (بێخود) و شاعیر و ناسناویشی فەوزی بووە. بۆ ژیاننامەکەی بڕوانە: پێشکەوتن: یەکەمین ڕۆژنامەی سلێمانی ١٩٢٠-١٩٢٢، ئامادەکردن سدیق ساڵح و ڕەفیق ساڵح، (لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین)، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠١٢، ل٢٧-٢٨. (گۆڤاری ژین)

[**] باوکی جەمال عیرفان و عەلی عیرفانە. (گۆڤاری ژین)

2730_01	محەمەدڕەشید ئەفەندی	عوسمانئاغا	سلێمانی	بەڕێوەبەری ئەیتامی دادگای شەرعیی سلێمانی	١٢٧٠ك-	١٠
2735_02	محەمەد نەجیب ئەفەندی	مەلا حەمید ئەفەندی	سلێمانی	موفتیی مووسڵ	١٢٩١ك-	٨
2749_01	محەمەدئەمین ئەفەندی	حاجی عەبدوڵڵا	سلێمانی	باشکاتبی دادگای شەرعیی مەعمووره	١٢٩٢ك-	٣٠
2760_02	حەققی ئەفەندی	حەسەن ئەفەندی	سلێمانی	مودەڕیسی کۆیسنجەق	١٢٧١ك-	٧
2925_02	مەحموود فەوزی ئەفەندی	سەید ئەحمەد ئەفەندی	سلێمانی	نائیبی سامەڕا	١٢٥٥- ١٣١٧ڕ	٤
2933_01	ئەحمەد ئەفەندی	شێخ عەبدوسەلام ئەفەندی	سلێمانی	نائیبی هەولێر	١٢٦٩ك-	٦
2943_01	عەلی ئەفەندی	عەبدوڵڵا ئەفەندی	سلێمانی	نائیبی قەڵاسێوکە	١٢٨٧ك-	٥
2946_01	سەید ئەحمەد ئەفەندی	شێخ عەبدولڕەحمان	سلێمانی	نائیبی ناحیەی پشدەر	١٣٠٦ك-	٤
2984_01	تەوفیق ئەفەندی	محەمەد ساڵح ئەفەندی	سلێمانی	بەڕێوەبەری ئەیتامی دادگای شەرعیی بازیان	١٢٨٩ك-	٤
2985_01	محەمەدئەمین ئەفەندی	عەبدولڕەحمان بەگزادە عەزیزبەگ	سلێمانی	موحزیری دادگای شەرعیی بازیان	١٣١٠ك	٣
2998_01	عارف حیکمەت ئەفەندی	حاجی حەسەن ئەفەندی	سلێمانی	بەڕێوەبەری ئەیتامی کۆیسنجەق	١٢٩٩ك-	٥
3057_02	محەمەدڕەئووف ئەفەندی	مەلا عەزیز ئەفەندی	سلێمانی	موفتیی عاصر	١٣٠١ك	١٧
3056_02	مستەفا ئەفەندی	شێخ عەبدولکەریم ئەفەندی	سلێمانی	نائیبی گەڤەر	١٢٥٩ك- ١٣١٧ڕ	٢٠
5313_01	زوهدی ئەفەندی	شێخ حەسەن بن سەلامی	سلێمانی	موفەتیشی مەدرەسەکان	١٢٦٩ك	١٠
0249_39	نەصروڵڵا سەبری ئەفەندی سولەیمانیەلی	؟	سلێمانی	نائیبی شارباژێڕ	؟	١
0249_40	عەبدوڵڵا ئەفەندی سلێمانیەلی	؟	سلێمانی	نائیبی بازیان	؟	٢
0253_65	عەبدولڕەحمان ئەفەندی	؟	سلێمانی	دەرسیم	١٢٨١ك-	٢

قەرەداغ

2018_03	مەحموود ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	قەرەداغ	موفتیی خانەقین	١٢٧٢ك-	١٤

4353_01	جەلالەدین ئەفەندی	عەبدولفەتاح ئەفەندی	قەرەداغ	موفتیی موسەووید[١٣]ی سلێمانی	١٢٩٣ک-	٢٤

گوڵعەنبەر

2540_02	محەمەدتاهیر ئەفەندی	عەزیزبەگ	گوڵعەنبەر	موفتیی مەرکەزی ئادەنە	١٢٨٤-١٣٣٨ڕ	١١٩
2741_02	مستەفا ئەفەندی	سەید محەمەد	گوڵعەنبەر	موفتیی گوڵعەنبەر	١٢٨٨ک-	٦

شارەزوور

1760_01	محەمەدسەعید ئەفەندی	شێخ ئەحمەد وەسیم ئەفەندی	شارەزوور	مامۆستای وانەبێژ لە بایەزید	١٢٦٥-	٤٦
2927_01	ئەحمەد عیززەت ئەفەندی	خەلیل خاڵص ئەفەندی	شارەزوور	نائیبی کۆیسنجەق	١٢٥٨	١٨

شارباژێر

2954_0	عەبدوڵڵا فەهمی ئەفەندی	مەلا خدر ئەفەندی	شارباژێر	نائیبی ناحیەی قزڵجە	١٢٧١ک-	٧
2986_01	عومەر فەوزی ئەفەندی	عەبدولڕەحمان ئاغا	شارباژێر	موحزیری دادگای شەرعیی بایەزید	١٣٠٧ڕ	٤

خانەقین

1206_02	محەمەدغالب ئەفەندی	فەوزی ئەفەندی	خانەقین	مودەڕیسی خانەقین	١٢٨٤	٣

سەلاحییە[١٤]

2982_01	عەلی ئەفەندی	محەمەدڕەزا ئەفەندی	سەلاحییە/ کفری	باشکاتبی دادگای شەرعیی صەلاحییە	١٢٧٤ک-	٥
2983_01	عەبدولڕەحمان ئەفەندی	عومەربەگ	سەلاحییە/ کفری	کاتبی دادگای شەرعیی صەلاحییە	١٣٠٨ک-	٦

کۆیسنجەق

1167_01	محەمەدئەمین ئەفەندی	مووسا ئەفەندی	کۆیسنجەق	نائیبی دلێم	١٢٥٨ک-	٣٦
2759_01	محەمەد ئەفەندی[١٥]	مەلا عەبدوڵڵا ئەفەندی	کۆیسنجەق	موفتیی کۆیسنجەق	١٢٩٩ڕ-	٣١

---

[١٣] موسەووید: جۆرە کاتبێک بوون، ڕەشنووسی نووسراوی ڕەسمیی دادگایان ئامادەکردووە.

[١٤] مەبەست شاری کفریی ئێستایە.

[١٥] مەبەست مەلا محەمەدی جەلیزادە، مەلای گەورەی کۆیەیە.

2760_01	بەهائەدین ئەفەندی	شێخ مەلا تەیب ئەفەندی	کۆیسنجەق	مودەڕیسی کۆیسنجەق	١٢٩٢ک-	٩
2936_01	محەمەدساڵح ئەفەندی	ئیبن زاهیدی محەمەد ئەفەندی	کۆیسنجەق	موفتیی کۆیسنجەق	١٢٥٩ک- ١٣٣٠ڕ	١١
2947_01	محەمەدنەجیب ئەفەندی	حاجی محەمەد ئەمین ئەفەندی	کۆیسنجەق	نائیبی ناحیەی گل لە کەرکووک	١٣٠٥ک-	٤
2992_01	محەمەد تەوفیق ئەفەندی	حاجی محەمەد ئەفەندی	کۆیسنجەق	موقەییدی دادگای شەرعی کەرکووک	١٢٩٤ک-	٥

ڕەواندز

2755_02	محەمەدئەمین ئەفەندی	عەبدولحەکیم ئەفەندی	ڕەواندز	موفتیی ڕەواندز	١٢٨٨ڕ-	٢٠
2975_02	محەمەدساڵح ئەفەندی	حاجی عومەر ئەفەندی	ڕەواندز	بەڕێوەبەری ئەیتام لە دادگای شەرعیی ڕەواندز	١٣٠٤ک-	٧
2976_01	ئەحمەد نووری ئەفەندی	مستەفا ئەفەندی	ڕەواندز	بەڕێوەبەری ئەیتامی ڕەواندز	١٢٨٢ک-	٧
2977_01	تۆفیق سامی ئەفەندی	حاجی خەلیلبەگ	ڕەواندز	کاتبی دادگای شەرعیی ڕەواندز	١٣٠١ک- ١٣٠٩	٤
2978_02	مستەفا ئەفەندی	عەزیز ئەفەندی	ڕەواندز	خزمەتکاری دادگای شەرعیی ڕەواندز	١٢٧٥	٥
2989_02	محەمەدنووری ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی	ڕەواندز	دادگای شەرعیی هەولێر	١٣٠٣ک-	٦
0253_11	محەمەدتەوفیق ئەفەندی	حاجی جەمیلبەگ	ڕەواندز	باشکاتب	١٣٠١ڕ	١٢

کەرکووک

0561_01	عەبدولفەتاح ئەفەندی	عەبدولقادر ئەفەندی	کەرکووک	مودەڕیسی مەخموور	١٢٨٠ک-	٣
0917_01	حاجی سەید عەبدولسەتار ئەفەندی	سەید ئەحمەد عەبدولغەنی ئەفەندی	کەرکووک	لە نەقیب و ئەشرافەکانی کەرکووک	١٢٧٥ک-	١٣
1161_01	یووسف سینان ئەفەندی	مەلا ئەحمەد ئەفەندی	کەرکووک	نائیبی سلێمانی	١٢٥٥ک- ١٣٢٢ڕ	٨
1400_01	عەبدولخالق ئەفەندی	محەمەدنەجیب ئەفەندی	کەرکووک	نائیبی مەندەلی	١٢٩٩ک-	٣٧
2025_02	حەسەن (حوسێن) ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	کەرکووک	نائیبی گەرمک	١٢٤٦ک-	١٥

2743_01	حەسەن سامی ئەفەندی	سەید عەبدولغەنی ئەفەندی	کەرکووک	موفتیی کەرکووک	١٢٧٣-	٢٠
2802_01	عارف مەعرووف ئەفەندی	عەبدوڵلا ئەفەندی	کەرکووک	نائیبی مەعموورەتولعەزیز	١٢٥٤ک-	١٩
2926_01	ئەحمەدنامی ئەفەندی	عەبدولفەتاح ئەفەندی	کەرکووک	نائیبی ڕوطبە	١٢٦٥ک-	٩
2944_01	کامل ئەفەندی	محەمەدعەلیبەگ	کەرکووک	نائیبی سرۆچک	١٢٩٧ک-	٦
2945_01	محەمەدڕەئووف ئەفەندی	یووسف ئەفەندی	کەرکووک	نائیبی ناحیەی تکریت	١٢٩٩ک-	٦
2951_01	عەبدولستار ئەفەندی	سەید محەمەد ئەفەندی	کەرکووک	نائیبی ناحیەی ؟	١٣٠١ک-	٥
2993_01	ئەمین ئەفەندی	مەلا عەبدوڵلا ئەفەندی	کەرکووک	کاتبی دادگای شەرعی مەعموورە	١٢٨٧-	٥
2996_01	جەمیل ئەفەندی	خورشید بەگ	کەرکووک	بەڕێوەبەری ئەیتامی ئامێدی	١٣٠٦ک-	٤
3045_01	عەبدولقادر ئەفەندی	سەید حوسێن ئەفەندی	کەرکووک	موفتیی زۆر	١٢٥٨ک- ١٣٢٢ر	١٤
3587_01	محەمەد دەروێش ئەفەندی	لوتفوڵلا ئەفەندی کەرکووکی	کەرکووک	نائیبی ناحیەی زۆر	١٢٥٠ک-	٢٩
3666_01	عەبدولسەمەد ئەفەندی	مەلا حەسەنئاغا	کەرکووک	مامۆستای دەرسبێژی مەدرەسەی ئایاسۆفیا	١٢٨٢ک-	١٠
0250_06	مستەفا ئەفەندی	سەعید ئەفەندی	کەرکووک	نائیبی قەزای سەلاحییە	١٢٨٣ک-	٩
0251_26	محەمەدڕەئووف ئەفەندی ناجی ئەفەندیزادە	ئەحمەد ناجی ئەفەندی	کەرکووک	نائیب	١٣٠٤	٣
0251_29	عەبدولستار ئەفەندی	سەید محەمەد ئەفەندی	کەرکووک	نائیب	١٣٠١ک-	٤
0251_32	ئیسماعیل ئەفەندی	قاضی محەمەد ئەفەندی	کەرکووک	مودەڕیس	١٢٨٤	٧
0252_30	سەید ئەحمەد شاکر	سەید محیەدین ئەفەندی	کەرکووک	مامۆستای مەکتەبی سەرەتایی سلێمانی	١٢٩٨ک-	١٠
0254_49	عەبدولسەمەد ئەفەندی	؟	کەرکووک	مامۆستای ئەدەبی عەرەبی	١٢٨١	١

بەغدا[١٦]

[١٦] گەلێک زانا لەنێو دۆسیەکانی بەغدادا هەیە، بەڵام نازانرێ چەندیان کورد بوون، بەشێک لەوانە باوک و باپیر و بنەماڵەکەیان لە کوردستانەوە کۆچیانکردووە بۆ بەغدا و لەوێ لەدایکبوون. دەبێ لە داهاتوودا هەوڵبدەین یەکبەیەک ناوەڕۆکی دۆسیەکان تەماشابکەین، بۆ ئەوەی زێدی ئەسڵییان بدۆزینەوە. لە دۆسیەی بەغدادا تەنیا مەلا سەعیدی کوڕی موفتی زەهاویمان ناسییەوە.

2010_03	محەمەدسەعید ئەفەندی	زەهاویزادە محەمەدفەیزی ئەفەندی	بەغدا	موفتیی بەغدا	١٢٦٧ر-	٢١

موووسڵ[١٧]

2753_02	مەلا سلێمان ئەفەندی	حاجی مەلا محەمەد	موووسڵ	موفتیی ڕانیە	١٢٧٢ک-	١٤
0250_42	محەمەدسەلیم ئەفەندی	مەلا ئەحمەد ئەفەندی	موووسڵ	نائیبی مەحموودی	١٢٤٢ک-	١٣
2756_01	محەمەد سەعید ئەفەندی	مەلا محەمەد	موووسڵ	موفتیی سەلاحییە	١٢٨٤ر-	١٠
1237_01	محەمەد شەوقی ئەفەندی	سیبغەتوڵلا ئەفەندی	موووسڵ	موفتیی دهۆک	١٢٦٦ک-	٣

سنە[١٨]

1013_01	محەمەد جەسیم ئەفەندی	شەیخوڕەجم ئەفەندی[١٩]	ئێران (ڕاستی سنەیە)	نائیبی قەطیف	١٢٦٠ک-	٩

دهۆک

2715_02	محەمەد ساڵح ئەفەندی	محەمەد شەوقی ئەفەندی	دهۆک	موفتیی دهۆک	١٢٨٤ک-	٢١
2716_02	تەها ئەفەندی	عەبدوڵلا ئەفەندی	دهۆک	مودەڕیسی دهۆک	١٢٩٦-	٦
2956_01	محەمەد سەلیم ئەفەندی	عەبدولرەحمان ئەفەندی	دهۆک	مودەڕیسی دهۆک	١٣٠٢ک-	٦
2995_01	ئەحمەد شەوقی ئەفەندی	سیبغەتوڵلا ئەفەندی	دهۆک	موفتیی دهۆک	١٢٦٨ک-	١٦

ئاکرێ

2722_01	هەیبەتوڵلا زیهنی ئەفەندی	محەمەد سەعید ئەفەندی	ئاکرێ	موفتیی ئاکرێ	١٢٩٨ک-	١٦
2723_01	مەلا عەبدوڵلا ئەفەندی	مەلا ئەحمەد	ئاکرێ	مودەڕیسی ئاکرێ	١٢٥٧ک- ١٣٣١ڕ	٥

[١٧] لەنێو کتێبخانەکەدا ئەوانەی وا لەدایکبووی شاری موووسڵن، چل کەسن. پێمان وایە ئەم چل کەسە بەشی زۆریان کوردە، چونکە زۆربەیان لە ناوچە کوردنشینەکان کاربەدەست و وەزیفەدار بوون. ئێمە هەر بۆ نموونە ئەم چوار دانەیەمان هەڵبژارد.
[١٨] شاری سنە ئەوسا لەبن دەسەڵاتی قاجارییەکاندا بووە و هەندێ لە زانایانی مەردۆخی کۆچیانکردبووە بن دەسەڵاتی عوسمانییەکان، بۆیە عوسمانییەکان ئەوانیان هەر بە ئێرانی داناوە.
[١٩] پێدەچێ ناوەکە بە هەڵە نووسرابێ.

2980_02	محەمەد ئەفەندی	تاهیر ئەفەندی	ئاکرێ	ئۆدەجی دادگای شەرعیی ئاکرێ	١٢٩٩ک-	٢

زاخۆ

2719_01	قاسم ئەفەندی	شێخ یوسف ئەفەندی	زاخۆ	موفتیی زاخۆ	١٢٦٥ک-	٩
2720_01	عەبدوڵڵا ئەفەندی	شێخ یوسف زادە قاسم ئەفەندی	زاخۆ	مودەڕیسی زاخۆ	١٣١٠ڕ	٧
0253_49	مەلا یونس ئەفەندی	تەها ئەفەندی	زاخۆ- موسڵ	موفتیی قەزای زاخۆ	١٣٠٦	٥

سنجار

3792_01	ئەحمەد تەوفیق ئەفەندی	ساڵح ئەفەندی	سنجار	کاتبی دادگای شەرعی سنجار	١٢٨٢	٢٠

ئامێدی

1010_01	عەبدوڵلا نووری ئەفەندی	عەبدولعەزیز ئەفەندی	ئامێدی	نائیبی سوق الشیوخ	١٢٥٥	٢٠
2726_01	ئەحمەد خیرالدین ئەفەندی	ئەسعەد ئەفەندی	ئامێدی	موفتیی ئامێدی	١٣٠١ک-	٨
2727_02	محەمەد تەیب ئەفەندی	شەوقی ئەفەندی	ئامێدی	مودەڕیسی ئامێدی	١٣٠١ک-	٦
0251_20	محەمەد شوکری ئەفەندی	عەبدوڵلا ئەفەندی	ئامێدی- موسڵ	موفتیی ئامێدی	١٢٩١ک-	٨

هەکاری

4790_01	سەید عەلی نامق ئەفەندی	سەید ئەبوبەکر حسێن ئەفەندی	هەکاری	مودەڕیسی زاخۆ	١٢٩٠ک-	٥
0254_68	شێخ عەلائەدین ئەفەندی	؟	هەکاری	مودەڕیس	١٢٨٠ک-	١

جۆلەمێرگ[٢٠]

2794_02	مەلا یاسین ئەفەندی	حاجی ساڵح ئاغا	جۆلەمێرگ	موفتیی جۆلەمێرگ	١٢٧٢- ١٣٣٣ر	١٩
2795_01	ئەحمەد ئەفەندی	فەیسەل قەڕەنیزادە ئیسماعیل ئەفەندی	جۆڵەمێرگ	مودەڕیسی جۆڵەمێرگ	١٢٨٣ک-	٥

[٢٠] جۆڵەمێرگ ئێستا ناوەندی پارێزگای هەکارییە لە تورکیا.

2807_03	محەمەد ئەمین ئەفەندی	شێخ یاسین ئەفەندی	جۆلەمێرگ	مودەرِیسی خۆشاب	١٢٩١ر-	٩
3098_01	تەها ئەفەندی	مەلا عەبدولرەحمان ئەفەندی	جۆلەمێرگ	موفتیی هەکاری	-١٢٥٢	٢٤
3108_01	محەمەد سەبری ئەفەندی	مستەفا ئەفەندی	جۆلەمێرگ	موحزیری دادگای شەرعیی خۆشاب	١٣٠٩ك-	٥

وان

0360_02	حوسێن ئەفەندی	شێخ محەمەد ئەفەندی	وان	مودەرِیسی بایەزید	١٢٦٣ ر-	١٣
0598_02	عومەر فارووق ئەفەندی	مستەفا ئاغا	وان	موفتیی زیادین	-١٢٨٥	١٧
1976_02	عومەر ئەفەندی	محەمەد شەریف ئەفەندی	وان	موفتیی بولانق	١٢٩٢ر-	
2763_01	محەمەد سدیق ئەفەندی	سەید فەهمی ئەرواسی	وان	موفتیی وان	١٢٩٥ر-	٧
2765_01	بەکر ئەفەندی	مستەفا ئەفەندی	وان	باشکاتبی دادگای شەرعیی وان	١٢٧٨ك-	١٠
2766_01	محەمەد نەزیف ئەفەندی	مستەفا ئەفەندی	وان	دادگای شەرعیی وان	١٢٩٧ك-	٨
2777_02	حەسەن حوسنی ئەفەندی	ئەحمەد فائیق	وان	موفتیی شیتاک	١٢٨١ك-	١٩
3073_02	حەمدی ئەفەندی	عەلی ئەفەندی	وان	موفتیی خۆشاب	١٢٨٩ر-	٥
3075_01	محەمەد عەونی ئەفەندی	مەحموود ئەفەندی	وان	باشکاتبی دادگای شەرعیی خۆشاب	١٢٨٧ك- ١٣٣٠ ر	٦
3079_02	یوسف ئەفەندی	ئیسماعیل ئەفەندی	وان	نائیبی هۆدی	١٢٨٢ ر-	١٩
3085_01	سدیق ئەفەندی	ئەحمەد بەگ	وان	کاتبی دادگای شەرعیی وان	١٢٩٩ر-	٤
3087_01	ئیسماعیل حەققی ئەفەندی	محەمەد ئەمین ئەفەندی	وان	بەرِێوەبەری ئەیتامی وان	١٢٧٥ك-	٤
3089_01	عەبدولرەزاق ئەفەندی	عەبدولفەتاح ئەفەندی	وان	موحزیری دادگای شەرعیی مەحموودی	١٣٠٠ك-	٣
3090_01	ئەحمەد ئەفەندی	عەلی ئەفەندی	وان	بەرِێوەبەری ئەیتامی هەکاری	-١٢٨٩	٥
3093_02	شەوکەت ئەفەندی	ریفعەت ئەفەندی	وان	موحزیری دادگای شەرعیی هەکاری	-١٣٠٧	٤
3095_01	مەقسوود ئەفەندی	مستەفا ئاگا	وان	کاتبی دادگای شەرعی شیتاک	١٣٠٢ك-	٥

3100_01	مستەفا نەجاتی ئەفەندی	محەمەد تۆفیق ئەفەندی	وان	کاتبی دادگای شەرعی گەوەش	١٢٩٩ک-	٥
3102_01	محەمەد ئەفەندی	عابد ئەفەندی	وان	بەڕێوەبەری ئەیتامی ئەردیش	١٢٩٧ک-	٣
3104_01	سلێمان رفقی ئەفەندی	سواری حسێن ئەفەندی	وان	دادگای شەرعیی ئەردیش	١٣٠٦ک-	٦
3105_01	عاکف ئەفەندی	یوسف ئەفەندی	وان	موحازیری دادگای شەرعیی ئەردیش	١٣٠٥ک-	٤
3106_01	عەبدولقادر ئەفەندی	شێخ حەیدەر	وان	بەڕێوەبەری ئەیتامی خۆشاب	١٢٩٤ک-	٣
3107_01	مستەفا عاصم ئەفەندی	عەبدولرەحمان ئاغا	وان	کاتبی دادگای شەرعیی خۆشاب	١٣٠١ ک-	٣
3110_01	خالید ئەفەندی	مستەفا ئاغا	وان	کاتبی دادگای شەرعیی شەمدینان	١٢٩٨ک-	٦
3543_02	محەمەد فەیزی ئەفەندی	حاجی مەحموود ئەفەندی	وان	مامۆستای دەرسبێژ[٢١] لە بایەزید	١٢٩١- ١٣٣٣ر	٩
4050_01	عەبدولحەکیم ئەفەندی	شێخ مستەفا ئەفەندی	وان	لە واعیزانی ئەستەنبوڵ	١٢٨١ر-	٨
4464_01	سەید تەها ئەفەندی	سەید مستەفا ئەفەندی	وان	موفتیی وان	١٢٨٠ک-	٣

شەمدینان[٢٢]

2798_01	عەبدولڕەحیم ئەفەندی	مەلا ئەحمەد ئەفەندی	شەمدینان	موفتیی شەمدینان	١٢٨٧ک-	١٢
2799_01	ئەحمەد ئەفەندی	ناصر ئەفەندی	شەمدینان	مودەڕیسی شەمدینان	١٢٦٦ک-	٦
3111_02	سەید محەمەد ئەفەندی	سەید سافی ئەفەندی	شەمدینان	کاتبی دادگای شەرعیی شەمدینان	١٣٠١ک-	٥
3112_01	محەمەدتاهیر ئەفەندی	حاجی ئیسماعیل ئەفەندی	شەمدینان	بەڕێوەبەری ئەیتامی شەمدینان	١٢٩٧ک-	٤

گەوەش[٢٣]

2764_02	سەعید ئەفەندی	خەتیبزادە مووسائاغا	گەوەش	مودەڕیسی وان	١٢٩٤ر- ١٣٣٢ر	٢١
2810_01	حەسەن ئەفەندی	شێخ فەهیم ئەفەندی	گەوەش	موفتیی مەعموورەتولڕەشاد	١٢٩٩ر-	٩

---

[٢١] دەرسبێژ وەرگێڕاوی وشەی (درسعام)ی عوسمانییە، ئەم زاراوەیە بۆ ئەو مامۆستایانە بەکارهاتووە کە شایستەی دەرسگوتنەوە بوون، دوای ئەوەی کە لە تاقیکردنەوەی شایستەیی سەرکەوتووبوون. بڕوانە: معجم المصطلحات العثمانية.

[٢٢] شەمدینان یان شەمزینان، قەزایەکی پارێزگای جۆلەمێرگ (هەکاری)ە، ئێستا ناحیەیەک و ٢٢ گوندی بەسەرەوەن. لە کەسێتییە ناودارەکانی شەمدینان، شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری یا شەمدینییە.

[٢٣] گەوەش ئێستا قەزایەکە سەر بە پارێزگای وان.

3076_02	عەبدولجەلیل ئەفەندی	عەبدولحەق ئەفەندی	گەوەش	موفتیی گەوەش	١٢٦٠ک-	٨
3078_01	تەها شەهابەدین ئەفەندی	سافی ئەفەندی	گەوەش	نائیبی (؟)	١٣٠٣-	٩
3101_01	محەمەدئاغا	ئیبراهیمئاغا	گەوەش	ئۆدەجی دادگای شەرعیی گەوەش	١٣٠٥ک-	٦

چاتاک/ شاخ[٢٤]

2467_02	عەلی عوسمان ئەفەندی	عوسمان زوهدی	چاتاک	مودەڕیسی سوپا	١٢٦٨ک-	٦

خۆشاب[٢٥]

3072_01	حاجی عەلی سەبری ئەفەندی	مستەفا شەوقی ئەفەندی	خۆشاب	موفتیی مەئموورییەتولحەمید ییە	١٢٥٧ک-	١٩٦
3074_02	نەزیف ئەفەندی	مەلا ئیسماعیل ئەفەندی	خۆشاب	موفتیی هەکاری	١٢٥٣-	١٢

جزیره[٢٦]

2074_01	عەبدولڕەحمان نووری ئەفەندی	مەحموود مەلا	جزیره	مودەڕیسی عونیه	١٢٩٢ک	٧
2293_01	حسێن فەهمی ئەفەندی	عەبدوڵڵا ڕەحمی ئەفەندی	جزیره	مودەڕیسی سلیڤان	١٢٨٨ر	٧
2300_01	حاجی ئەحمەد حیلمی ئەفەندی	حاجی محەمەد ئەفەندی	جزیره	موفتیی جزیره	١٢٨٠ر- ١٣٤٠ر	٥٠
3609_01	ئەحمەد ئەفەندی	ئەحمەد مەلازاده	جزیره	مودەڕیسی نسێبین	١٢٩٣ک-	٤
1940_03	عەلی رفقی ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	جزیره	موفتیی قوبرس	١٢٤٦-	٢٠

نسێبین[٢٧]

2086_01	عەلی ڕەزا ئەفەندی	مەلا ڕەسووڵ ئەفەندی	نوسەیبین	کاتبی دادگای شەرعیی نوسەیبین	١٢٩٣ک-	٥

[٢٤] شاخ کە بە تورکییەکەی چاتاکی پێدەڵێن، قەزایەکی سەر بە پارێزگای وانە و ٨٧ کیلۆمەتر لە ناوەندی شارەکە دووره، لە سەردەمی عوسمانییەکاندا سەر بە هەکاری بووە. ژمارەی دانیشتوانەکەی بیست هەزار کەسە.

[٢٥] ناحیەی خۆشاب ٥٢ کیلۆمەتر لە شاری وانەوە دووره و واتای وشەکە بە خۆشئاو یا ئاوی خۆشە. ئەم شوێنە بە قەڵای خۆشاب ناسراوە، کە قەڵایەکی دێرینە.

[٢٦] مەبەست شاری جزیرەی بۆتانە.

[٢٧] نسێبین قەزایەکە سەر بە ماردین و کەوتووەتە باشووری شارەکە. سێ ناحیە و ٦٦ گوندی بەسەرەوەن.

سیوەرەک[28]

2034_02	زولفەقار ئەفەندی	مەلا عەلی حەسەن ئەفەندی	سوێرک/ سیوەرەک	موفتیی سوێرک	١٢٦٢ک- ١٣٢٣ک	١٥
2081_01	محەمەد ڕاغب ئەفەندی	شەریف ئەفەندی	سوێرک	بەڕێوەبەری ئەیتام لە دادگای شەرعیی سوێرک	١٢٨٧ک-	٤
2082_01	حسێن حوسنی ئەفەندی	مەلا مستەفا ئەفەندی	سوێرک	موفتیی سوێرک	١٢٩٣ک-	٤
2083_03	محەمەدفائیق ئەفەندی	حسێن سامی ئەفەندی	سوێرک	موقەییدی دادگای شەرعیی سوێرک	١٢٩٨ک-	٤
2297_02	عوسمان ئەفەندی	حاجی ئەیوب ئەفەندی	سوێرک	موفتیی سوێرک	١٢٦٧ک-	٧٤
4346_01	حاجی عەبدولقادر ئەفەندی	حاجی محەمەد عەلی ئاغا	سوێرک	مودەڕیسی سوێرک	١٢٦٩ک- ١٣٣٩ر	١٠
4462_01	هەمزە فەهمی ئەفەندی	ئەبوزەڕ زیهنی ئاغا	سوێرک	کاتبی دادگای شەرعیی سوێرک	١٢٩٣ک-	١٩
0254_13	عوسمان ئەسعەد ئەفەندی خۆجەزادە	حاجی ئەیوب ئەفەندی	سوێرک	موفتیی سوێرک	١٢٦٩ک-	٢

1028_01	ئەحمەد ڕەفعەت ئەفەندی	قازیزادە حوسێن ئەفەندی	پالۆ[29]	موفتیی یالۆڤا و موفتیی پالۆ	١٢٧٠ک-	١٧
2093_01	سالح سوبحی ئەفەندی	عەلیرەزا ئەفەندی	پالۆ	چاودێر(ئۆدەجی)ی دادگای شەرعیی ئەرغەنی	١٢٩٣ر-	١٠
2296_02	شێخ حەسەن ئەفەندی	شێخ عەلی ئەفەندی	پالۆ	موفتیی پالۆ	١٢٦٥ک-	٤٠
2817_02	محەمەدخوڕەم ئەفەندی	حاجی حوسێن ئەفەندی	پالۆ	موفتیی مەعموورەتولعەزیز	١٢٢٠-١٣١٦	٦
3362_01	ئەحمەدحەمدی ئەفەندی	یووسف ئەفەندی	پالۆ	مودەڕیسی پالۆ	١٢٧٤ک-	١٩

[28] سێوەرەگ، سێورەگ، سوێرەگ، سێرەگ: یەکێک لە قەزایەکانی ئورفا (رحا)یە، خەڵکەکەی هەمووی کوردن، کەوتووەتە نێوان ئامەد و ئورفا. ژمارەی دانیشتووانی ئێستا زیاتر لە سەد هەزار کەسە.

[29] پالۆ قەزایەکە سەر بە شاری خەرپووت (ئەلعەزیز) و بە زێدی شێخ سەعیدی پیرانیش دادەنرێ، چونکە بنەماڵەی شێخ سەعید لەو گوندە نیشتەجێبوون و لای خەڵکی ناوچەکە شێخ سەعید بە شێخ سەعیدی پالۆ بانگدەکرێ. دوو ناحیە و ٣٥ گوندی بەسەرەوەن.

5356_01	عەلیڕەزا ئەفەندی[30]	شێخ حەسەن ئەفەندی	پاڵو	موفتیی پاڵو	١٢٩٤ک-	١١

مادەن[31]- ئەرغەنی[32]

2026_02	محەمەدزیهنی ئەفەندی	بەکر ئەفەندی	مادەن	بەڕێوەبەری ئەیتامی باقیە	١٢٨٣-	٧
2041_01	ئیبراهیم خەلیل ئەفەندی	موفتیزادە عەبدولحەمید ئەفەندی	ئەرغەنی مادەنی	موفتیی مادەن	١٢٦٦ک-	٤
2095_01	بورهانەدین ئەفەندی	عەلی ئەفەندی	ئەرغەنی مادەنی	کاتبی دادگای شەرعیی ئەرگەنی	١٢٨٧ر-	١٥
2096_01	عەلی عولوی ئەفەندی	حوسێنئاغا	ئەرغەنی مادەنی	کاتبی دادگای شەرعیی ئەرگەنی	١٣٠٠ک-	٤
2097_01	محەمەدشەریف ئەفەندی	مەحموود زولفیقار ئەفەندی	ئەرغەنی مادەنی	موحزیری دادگای شەرعیی ئەرغەنی	١٢٨١ک-	٤
2099_02	مستەفاکەمال ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی	ئەرغەنی مادەنی	کاتبی دادگای شەرعیی ئەرغەنی	١٣٠٣ر-	٤
2101_01	محەمەدشوکری ئەفەندی	حەسەن ئاغا تۆپالئۆغلۆ	ئەرغەنی مادەنی	کاتبی دادگای شەرعیی ئەرغەنی	١٢٨٧ر-	٤
2102_02	ئیسماعیلحەقی ئەفەندی	خەلیل ئەفەندی	ئەرغەنی مادەنی	موقەییدی دادگای شەرعیی ئەرغەنی	١٣٠٠ک-	١٥
2689_02	حافز یوونس سەبری ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی دوخانجیزادە	کەبان مادەنی	موفتیی نازمییە	١٢٧٢ک-	١٧

بایەزید- بازید[33]

[30] مەبەست لێی شێخ عەلیڕەزا کوچک ئەفەندی (١٨٧٧-١٩٢٥)یە: کوڕی شێخ حەسەنی نەقیی موفتیی پاڵو کوڕی شێخ عەلی سبتییە. لە پاڵو لەدایکبووە. دایکی گوڵێ خانم کچی زەینەڵئاغای شادی کە بنەچەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەلاحەدینی ئەیووبی. زەینەڵئاغا لە نزیک قەرەقۆچان ژیاوە، مەدرەسەیەکی هەبووە لە هەموو لایەکەوە فەقێ ڕوویان تێکردووە. شێخ عەلیڕەزا سەرەتا لە مەدرەسەکەی باوکی دەستی بە خوێندن کردووە. دواتر هەر لەوێ بووەتە مودەڕیس و ساڵی ١٩٠٦ ئیجازەی زانستی و تەریقەتی لە باوکی وەرگرتووە و ئەو کاتە تەمەنی بیستوشەش ساڵان بووە. دوای مردنی باوکی، حەوت ساڵ بووەتە موفتی لە پاڵو، تا ئەو کاتەی لەشکری ئەتاتورک هەڵیکوتاوەتە سەر ماڵەکەی و بە دەستبەستراوی لەگەڵ چل کەس لە هاوەڵەکانی لەسەر ڕێگەی ئەلعەزیز کوشتوویانن. تا ئێستایش گۆڕی ئەو چل کەسە دیارنییە (بڕوانە: نووسینەوەی مەرگ- قەتڵوعامی دوای ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعیدی پیران، هێمن عومەر خۆشناو، زانکۆی سۆران، ٢٠٢٠، ل٢٥١).

[31] قەزایەکی سەر بە پارێزگای ئەلعەزیزە بە دووریی هەشتا کیلۆمەتر و دانیشتووانەکەی بەزۆری کوردی زازایە.

[32] ئەرگەنی قەزایەکی دیاربەکرە و کەوتووەتە سەر ڕێگەی دیاربەکر - ئەلعەزیز بە دووریی ٥٨ کیلۆمەتر و بەشی زۆری دانیشتووانەکەی کوردی زازایە.

[33] بایەزید یان بازید قەزایەکی سەر بە پارێزگای ئاگرییە بە دووری ٩٣ کیلۆمەتر لە ڕۆژهەڵاتەوە، شارێکی کەڤنارە و بە کۆشکی ئیسحاقپاشا و مەزاری ئەحمەدی خانی بەناوبانگە. دوو ناحیە و هەشتاوپێنج گوندی بەسەرەوەن.

0321_02	عارف حیکمەت ئەفەندی	عەبدولرەزاق ئەفەندی	بایەزید	موقەییدی دادگای شەرعیی بایەزید	١٣٠٧ک-	٥
0363_02	شوکری ئەفەندی	سالح ئەفەندی	بایەزید	موقەییدی دادگای شەرعیی بایەزید	١٣٠٢ک-	٥
0592_04	سەلیم ئاغا	کەلۆ ئاغا	بایەزید	کاتبی دادگای شەرعیی سەنجاقی بایەزید	١٢٧٢ک- ١٣٣٤ر	٢٥
1359_02	مەحموود حەمدی ئەفەندی	محەمەد گوڵشەن ئەفەندی	بایەزید	موفتیی لیوای بایەزید	١٢٥٣ک	٤
1539_01	محەمەد ئەفەندی	شێخ عەبدوڵلا ئەفەندی	بایەزید	مودەریسی قەرەکلیسە	١٢٧٠	٧

گیادین[٣٤]

0358_01	محەمەدسەعید ئەفەندی	عیسائاغا	گیادین	بەڕێوەبەری ئەیتامی گیادین	١٢٧٩ر-	٤
0936_01	بەکر فەوزی ئەفەندی	عوسمانئاغا	گیادین	باشکاتبی دادگای شەرعیی سامسۆن	١٣٠١ک-	٥

ئەڕواس[٣٥]

0586_03	ڕەسووڵ ئەفەندی	سەید تەها ئەفەندی	ئەڕواس	موفتیی بایەزید	١٢٨٠- ١٣٣٤ر	٨
1300_01	عەبدولغەفار ئەفەندی	مەلا شەریف ئەفەندی	ئەڕواس	مودەڕیسی بتلیس	١٢٦٦ر- ١٣٣١ر	٧
2781_02	مەعصووم ئەفەندی	سەید فەهیم ئەفەندی	ئەڕواس	موفتیی عادلجەواز	١٢٩٤ر-	١٦

پەرواری[٣٦]

1955_03	ڕەسووڵ زەکی ئەفەندی	خۆجە ڕەسووڵ ئەفەندی	پەرواری	موفتیی پەرواری	١٢٨٠ک-	١٢
1071_01	خەلیل حیلمی ئەفەندی	حوسێنئاغا	پەرواری	قازیی سوروج	١٢٨٤ر-	٥٤

4046_01	شێخ مەعرووف ئەفەندی	شێخ ئەمین	نەزانراو[٣٧]	مودەڕیسی سلێمانی	؟	٤

[٣٤] گیادین کە بە تورکییەکەی دیادینە، قەزایەکە سەر بە پارێزگای ئاگرییە و دەکەوێتە ڕۆژئاوای شارەکە. ناحیەیەک و ٢٦ گوندی بەسەرەوەن.

[٣٥] ئەرواس گوندێکی سەر بە قەزای مکسی وانە.

[٣٦] پەرواری ناوی ڕەسمییە و بە کوردی (خسخێر)ی پێدەڵێن، قەزایەکە و دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی شاری سێرت. لە باکوورەوە هیزان، لە ڕۆژهەڵاتەوە چاتاک و لە باشوورەوە شرناخ و ئەروهـ و لە ڕۆژئاواوە شیرڤان هەن.

[٣٧] پێدەچێ هەر خەڵکی سلێمانی بێ.

خنس[38]

0560_01	عیسا ئەفەندی	محەمەد ئاغا	خنس	موفتیی خنس	١٢٧٦ک-	١١

هانی- هێنی[39]

2057_02	محەمەد رەشید ئەفەندی	عیززەت ئاغا	هانی	نائیبی حەزرۆ	١٣٠٠ک-	٤
2079_01	عەبدولقادر حیلمی ئەفەندی	ئیسماعیل ئەفەندی	هانی	مودەڕیسی هانی	١٢٧٧ک-	٩
3365_01	محەمەد سالح ئەفەندی[40]	سەعید بەگ	هانی	مودەڕیسی ئەرگەنی	١٢٨٩ر-	٩

لجێ- لجە[41]

2036_01	عەبدولحەمید ئەفەندی	حاجی ئەحمەد ڕوشدی ئەفەندی	لجە	موفتیی لجە	١٢٧٧ک-	٦٦
2068_01	عەبدولڕەحمان ڕەحمی ئەفەندی	حاجی ئەحمەد ئەفەندی	لجە	بەڕێوەبەری ئەیتامی لجە	١٢٨٨ک-	٣
2069_01	محەمەد (هادی) ئەفەندی	شێخ سیبغەتوڵلا ئەفەندی	لجە	مودەڕیسی لجە	١٢٦٨-	٥
2070_02	محەمەد ساڵح ئەفەندی	عەبدوڵلەتیف ئەفەندی	لجە	کاتبی دادگای شەرعیی لجە	١٢٧١ک-	٤
2071_01	مستەفا ئەفەندی	عوسمان ئەفەندی	لجە	خزمەتکاری دادگای شەرعیی لجە	١٢٨٢ک-	٤

[38] خنس یا خنووس قەزایەکی سەر بە شاری ئەرزەڕۆمە و ١٤٥ کیلۆمەتر لە شاری ئەرزەڕۆمەوە دوورە و دوو ناحیە و ٨٢ گوندی بەسەرەوەن. کوردی کورمانج و زازا لە شارۆچکەکەدا هەن.

[39] هێنێ کە لە تورکیدا بە (هانی) ناسراوە، یەکێک لە قەزایەکانی دیاربەکرە و دەکەوێتە باکووری شارەکە بە دووریی ٩٧ کیلۆمەتر و لە ڕۆژهەڵاتەوە لجێ، لە ڕۆژئاواوە پیران، لە باکوورەوە چەولیگ (بینگۆل) و ئەلعەزیزە. سێ ناحیە و نۆزدە گوندی بەسەرەوەن.

[40] مەبەست لێی ساڵحبەگی هێنییە کە هاوڕێ و هاوخەباتی شێخ سەعیدی پیران بووە، ساڵحبەگی هانی/ هێنی (١٨٧٣-١٩٢٥): بە ساڵحبەگی دیاربەکری و هانییش ناسراوە، زانا، شاعیر، ئەدیب، شەرعزان، سۆفی و قارەمان بوو. ناوی ساڵحبەگ کوڕی سەعیدبەگی زەرقەعیی حوسێنییە. بنەچەکەی بۆ میرەکانی زەرقەعی دەگەڕێتەوە. هەر وەک لە تۆماری مەشیخەتدا بە خەتی خۆی نووسیوێتی، سەعیدبەگی باوکی میرلیوای لەشکری خۆبەخش بووە لە شەڕی ڕووسیا و هەرێمی قارسدا. هەر لەو ساڵەی شەڕیشدا باوکی کۆچیدواییی کردووە. ساڵحبەگ لە گەڕەکی دەری بەگانی قەزای هانێی دیاربەکر لەدایکبووە. لە چوارساڵیدا باوکی مردووە و لای دایکی پەروەردەکراوە. لە قوتابخانەی ڕوشدییەی عوسمانی لە هانێ، دەستی بە خوێندن کردووە و بڕوانامەی لەو قوتابخانەیە وەرگرتووە. پاشان دەستی بە خوێندنی ئایینی کردووە لە مەدرەسەی شێخ مەعرووفی هانێ، شێخ محیەدین و مەلا ئیبراهیمی هانێ. پاشان چووەتە دیاربەکر و لە مەدرەسەی محەمەد زاکی ئەفەندی لە مزگەوتی بالقلی خوێندوویە. هەر لەو مەدرەسەیە، ئیجازەی زانستیی ساڵی ١٩١٠ وەرگرتووە. ناوبراو زمانەکانی کوردیی بە هەردوو شیوەئاخاوتنی کورمانجی و زازا، عەرەبی، فارسی، تورکی، ئەرمەنی و فرەنسیشی زانیون، هەر بۆیە کرابووە ئەندامی هەمیشەییی دادگا لە ناوچەکە. ساڵی ١٩١١ بووەتە موفتی لە قەزای ئەرغەنیی سەر بە دیاربەکر، تا ڕۆژی شەهیدبوونی ماوەی پازدە ساڵ لەو پۆستە ماوەتەوە. لە دادگا لەگەڵ شێخ ئادەمی هانێ، موفتیی خنس، موفتیی پالۆ، موفتیی چەپاخچوور، موفتیی گێنج و زۆر لە شێخ و زانای دیکە لەسێدارەدراون. لە دادگاکەدا -وەک زانراوە- ساڵحبەگ بەرپرسیاریی ئەو بزاڤە ئیسلامییە کوردییەی خستووەتە ئەستۆی خۆی، بۆ ئەوەی شێخ سەعید و هاوەڵەکانی ڕزگاریان بێ. تا ئێستایش گۆڕەکەی دیارنییە (بڕوانە نووسینەوەی مەرگ، ل٢٤٩).

[41] لجێ یەکێک لە قەزایەکانی دیاربەکرە و کەوتووەتە نێوان دیاربەکر و بینگۆل، ئێستا ئەو شارۆچکەیە لە سێزدە گەڕەک پێکدێ و پەنجاوشەش گوندی بەسەرەوەیە و ناوچەیەکی ستراتیژی و چیاییە.

2071_02	محەمەدڕەشید وەهبی ئەفەندی	عەبدولفەتاح ئەفەندی	لجە	کاتبی دادگای شەرعیی لجە	١٢٧١ک-	١٠
2087_01	ئەحمەد شوکری ئەفەندی	مستەفا ئاگا	لجە	کاتبی دووەمی دادگای شەرعیی سیلڤان	١٢٨٧ر-	٥
3366_01	عەبدوڵلا ئەفەندی	شێخ ئیبراهیم ئەفەندی	لجە	مودەڕیسی دیاربەکر	١٢٩٤ک-	٥
5224_01	ئەحمەد ئیلهامی ئەفەندی	حەسەن ئەفەندی	لجە	موفتیی لجە	١٢٨٣-	١٠
0249_48	حاجی حەسەن ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	لجە	نائیب	١٢٣٠ک-	١٠

گێل/ ئێغل[٤٢]

2056_02	حەسیب ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی	گێل/ ئێغل	نائیبی ئێغل	١٢٧٨ک-	٦
3601_01	محەمەد شەوقی ئەفەندی	گولسەنئاغا	گێل/ ئێغل	خزمەتکاری دادگای شەرعیی زۆر	١٣١٠ک-	٣
0251_15	محەمەد حەسیب ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی	گێل/ ئێغل	نائیبی ئێغل	١٢٧٧ک-	١٣

سیلڤان[٤٣]

1973_01	عەبدولڕەحمان حیلمی ئەفەندی	مەلا یوسف ئەفەندی	سیلڤان	مودەریسی قولپ	١٣٠٢ک-	١١

قولپ[٤٤]

0930_02	محەمەدشەریف ئەفەندی	شێخ حەسەن ئەفەندی	قولپ	خزمەتکاری دادگای شەرعیی قولپ	١٢٩٤ک-	٥
0251_38	عەلی ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	قولپ- بتلیس	هاجە	١٢٨٢ک-	١

هیزان[٤٥]

0952_01	خەلیل ئەفەندی	-	هیزان	بەڕێوەبەری ئەیتامی هیزان	١٢٧٠ر-	٤

---

[٤٢] قەزایەکی دیاربەکرە بە دووریی ٥٢ کیلۆمەتر، دانیشتووانەکەی بە کوردیی زازاکی قسەدەکەن.

[٤٣] سیلڤان یا فارقین، ناوی فارقین لە مەیافارقینەوە هاتووە و یەکێکە لە قەزاکانی دیاربەکر. لەسەر ڕێگەی دیاربەکر - سێرتە. لە ڕۆژئاواوە ناوچەی ئامەد و حەزرۆیە و لە باشوور قەزای بسمل و لە باکوور قەزای لجێ و لە ڕۆژهەڵاتیش شارۆچکەی ئەلیهێیە. ئەم قەزایە ٧٥ گوندی بەسەرەوەیە.

[٤٤] قولپ یا پاسوور یەکێک لە قەزایەکانی دیاربەکرە، ١٢٧ کیلۆمەتر لە دیاربەکرەوە دوورە و سێ ناحیە و پەنجا گوندی بەسەرەوەن.

[٤٥] هیزان: تورک هیزان و کورد خیزانی پێدەڵێن. قەزایەکی سەر بە شاری بتلیسە و ساڵی ١٩٣٦ بووەتە قەزا و تەواوی خەڵکەکەی کوردن و ناوچەیەکی دڵرفێنە و زانا و نووسەری وەک بەدیعوزەمان سەعیدی کوردی و کەمال فەوزی و مەلا خەلیل سێرتی و سەلیمی سولەیمان و زۆریتر خەڵکی ئەم ناوچەیەن.

0956_01	محەمەدسەعید ئەفەندی	شەمسەدین بەگ	هیزان	بەڕێوەبەری ئەیتامی موتکی	١٢٩٦ک-	٦
1940_04	عەلیڕەزا ئەفەندی	خۆجەزادە محەمەد ئەفەندی	هیزان	موفتیی هیزان	١٢٦٨ک-	٧
1941_02	محەمەدئەمین ئەفەندی	خۆجەزادە ئەحمەد ئەفەندی	هیزان	مودەڕیسی هیزان	١٢٩٦ر-	٨

غەرزان[٤٦]

1962_02	نەسروڵڵا ئەفەندی	عومەر ئەفەندی	غەرزان	موفتیی غەرزان	١٢٩٣-	٣

صەور[٤٧]

2073_01	ئەحمەد جەمیل ئەفەندی	عەلی ئەفەندی	صەور	موحزیری دادگای شەرعیی صەور	١٣١٤ک-	٥

دیاربەکر

0002_02	فەیزوڵڵا ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی	دیاربەکر	نائیبی دێرک	-	١٠
0871_01	ئەحمەد جەمیل ئەفەندی	ڕامز ئەفەندی	دیاربەکر	نائیبی کورجای	١٢٩٣ک-	٢٥
0917_03	ئیسماعیل ئەفەندی	ئیسماعیلئاغا	دیاربەکر	بەڕێوەبەری ئەیتامی ئەڕوھ	١٢٦٨ر-	١١
0917_05	محەمەد فائیق ئەفەندی	شێخ ئەحمەد ئەفەندی	دیاربەکر	کاتبی دادگای شەرعیی میسر	١٢٨٨ک-	١٨
1159_03	مەسعوود ئەفەندی	سەید ئەحمەد خڵووصی ئەفەندی	دیاربەکر	نائیبی لجە	١٢٧١ک-	٤٩
1248_01	ئەحمەدحیلمی ئەفەندی	یووسفئاغا	دیاربەکر	موفتیی دیاربەکر	١٢٥٧ک- ١٣١٧ر	٤٤
2040_02	سلێمان ئەفەندی	-	دیاربەکر	سەرکاتبی دادگای شەرعیی یالۆڤا	-	٣
2044_03	زولفەقار ئەفەندی	خەیروڵڵا ئەفەندی	دیاربەکر	کاتبی دادگای شەرعیی دیاربەکر	١٢٧٤ک-	٢٥
2058_02	محەمەدصابر ئەفەندی	عومەر ئەفەندی	دیاربەکر	نائیبی هانی	١٣٠٠ر-	٨
2061_01	یووسف نەجیب ئەفەندی	شێخ ئەحمەد ئەفەندی	دیاربەکر	کاتبی زابتی دادگای شەرعیی دیاربەکر	١٢٨٠ک- ١٣٣٢ر	١٠
2087_03	محەمەد سەعید ئەفەندی	عومەر ئاغا	دیاربەکر	موحزیری دادگای شەرعیی سلیڤان	١٣٠٣ک-	٤

[٤٦] غەرزان هەرێمێکی فراوانە و ناوی ڕووبار و دەشتیشە و سەر بە قەزای قورتاڵانی شاری سێرتە.

[٤٧] ستەور یان ستەوریَ کە بە تورکی ساڤوری پیَدەڵێن، یەکێک لە قەزایەکانی پارێزگەی ماردینە و ٤٧ کیلۆمەتر لە ناوەندی ماردینەوە دوورە و سیَ ناحیە و ٣٣ گوندی بەسەرەوەن، دانیشتووانی کورد و ئاشوورین.

2287_01	ئیبراهیم ئەفەندی	سەید عەبدولغەنی ئەفەندی	دیاربەکر	موفتیی دیاربەکر	١٢٨٦ك-	١١
2288_02	مەحموود ئەفەندی	یوسف زیا ئەفەندی	دیاربەکر	موسەویدی موفتیی دیاربەکر	١٢٦٤ك-	١٤
2289_02	محیەدین ئەفەندی	حوسێن حوسنی ئەفەندی	دیاربەکر	موفتیی بەشیری	١٢٩٩ك-	٢٢
2427_03	محەمەدسەعید ئەفەندی	ئەحمەد حەمدی ئەفەندی	دیاربەکر	موحزیری دادگای شەرعیی دیڤریغی	١٣٠٠-١٣٣١ك	٧
2801_01	محەمەد سەعید ئەفەندی	موسا ئەفەندی	دیاربەکر	نائیبی ئاکچەداغ	١٢٣٤-	٩
3002_01	محەمەد نەجاتی ئەفەندی	سادق ئەفەندی	دیاربەکر	مودەڕیسی قەڵای سوڵتان	١٢٧٧-١٣٣٦ر	٢٠
5288_02	محەمەدساڵح ئەفەندی	حوسێن ساڵح ئەفەندی	دیاربەکر	موفتیی صەور	١٢٨١ك-	١٥

چێرمیک[٤٨]

1136_01	ئەحمەد فەهمی ئەفەندی	حوسێن ئەفەندی	چێرمیک	قازیی شارباژێر	١٣٠٠ك-	١٩
2065_02	مستەفا نەدیم ئەفەندی	حاجی یووسف ئەفەندی	چێرمیک	کاتبی دادگای شەرعیی دیاربەکر	١٣٠١ك-	٨
2094_02	مستەفا وەسفی ئەفەندی	حاجی ئیبراهیم ئاغا	چێرمیک	مودەڕیسی ئەرغەنی	١٢٨١ر-	٦

گەنج/ گێنج[٤٩]

0643_03	شەوکەت ئەفەندی	عەلی حیلمی ئەفەندی	گەنج	نائیبی ناحیەی ئالاگۆز	١٢٩٢ك-	٥
0887_01	عەبدوڵلا ئەفەندی	عەبدولکەریم ئەفەندی	گەنج	کاتبی دادگای شەرعیی گەنج	١٣٠١ك-	٤
0963_01	تاتارئاغا	گونەیئاغا	گەنج	کاتبی دادگای شەرعیی سنجاقی گەنج	١٣٠٧ك-	٦
0964_01	یووسفئاغا	-	گەنج	ئۆدەجی دادگای شەرعیی سنجاقی گەنج	١٣٠٥ك-	٤
1964_01	حەسەننەقی ئەفەندی	حاجی محەمەد حەمدی ئەفەندی	گەنج	موفتیی گەنج	١٢٩٣ك-	١٠

[٤٨] قەزایەکە سەر بە شاری دیاربەکر، ساڵی ٢٠٢٠ دانیشتووانەکەی بیست هەزار کەس بووە.

[٤٩] قەزایەکە سەر بە پارێزگەی چەولیگ (بینگۆل) و کەوتووەتە باشووری ڕۆژهەڵاتی شارەکە.

چەبەقچوور[٥٠]

0940_01	ئەحمەد ئەفەندی	مەلا محەمەد ئەفەندی	چەبەقچور	مودەڕیسی چەبەقچور	١٢٧٤ک-	٦
1969_02	شەهابەدین ئەفەندی	سەید محەمەد ئەفەندی	چەبەقچور	موفتیی چەبەقچور	١٢٧٧ر-	١٤

ڤارتۆ[٥١]

0927_03	ڕوشدی ئەفەندی	محەمەدئاغا	ڤارتۆ	موحزیری دادگای شەرعیی ڤارتۆ	١٢٩٨ک	٤
1984_01	خالید ئەفەندی	-	ڤارتۆ	موفتیی ڤارتۆ	-١٢٩٢	٢

کیغی[٥٢]

5384_01	حاجی محەمەد نورەدین ئەفەندی	ساری قازیزادە خەلیل ئەفەندی	کیغی	موفتیی کیغی	١٢٨٢ر-	٣

بتلیس

0620_02	محەمەدڕەشید ئەفەندی	حوسێن ئەفەندی	بتلیس	خزمەتکاری دادگای شەرعیی گەلاتە	١٢٦٧ک-	٥
0873_01	محەمەدئەمین ئەفەندی	قازیزادە عەبدولعەزیز ئەفەندی	بتلیس	نائیبی موتکی	-١٢٥٩	٩
0883_01	جەلالەدین ئەفەندی	شێخ فازڵ ئەفەندی	بتلیس	نائیبی موتکی	١٢٩٥ک-	١٦
0890_05	مستەفا عاصم ئەفەندی	مەلا عیسا ئەفەندی	بتلیس	نائیبی نورەدین	١٢٧٨ک-	٧
0892_03	شەمسەدین ئەفەندی	سەید محەمەد فازڵ ئەفەندی	بتلیس	نائیبی ئەزاکپور	١٢٨٧ک-	٥
0899_06	محەمەدشەفیق ئەفەندی	وەلیئاغا	بتلیس	کاتبی دادگای شەرعیی سەنجاقی گەنج	١٣٠٩ک-	٤
0902_01	ئەحمەدحەمدی ئەفەندی	مەلا عەلی ئەفەندی	بتلیس	موسەوویدی موفتیی بتلیس	١٢٨١ک-	٦

[٥٠] چەپاچوور ناوی کۆنی پارێزگای بینگۆلی ئێستایە.

[٥١] ڤارتۆ یا گمگم، قەزایەکی سەر بە شاری مووشـە، لە باکوورەوە ئەرزەڕوم، لە ڕۆژئاواوە چەولیگ، لە ڕۆژهەڵاتەوە کۆپ (بولانک) و لە باشوورەوە چیای شەرەفەدین هەیە. سێ ناحیە و ٩٣ گوندی بەسەرەوەن.

[٥٢] کیغی قەزایەکی شاری بینگۆلە و ٧٥ کیلۆمەتر لە ناوەندی شارەکەوە دوورە. بیستەکانی سەدەی ڕابردوو سەر بە شاری ئەرزنجان بووە و دواتر خراوەتە سەر شاری بینگۆل و ئێستا ژمارەی دانیشتووانی سەرووی پێنج هەزار کەسە و ٢٨ گوندی بەسەرەوەیە.

0903_02	محەمەد حوسێن ئەفەندی	عەزیز ئاغا	بتلیس	مودەڕیسی بتلیس	١٢٨٠ک-	٤
0904_01	عەبدوڵلا ئەفەندی	سەید محەمەد ئەفەندی	بتلیس	مودەڕیسی بتلیس	١٢٨١ک-	٤
0905_01	عەبدولڕەحمان ئەفەندی	حاجی ئەحمەد ئەفەندی	بتلیس	کاتبی دادگای شەرعیی بتلیس	١٢٩٥ک-	٥
0906_01	عەبدولڕەحمان محەمەد ئەفەندی	حاجی سەعید ئەفەندی	بتلیس	کاتبی دادگای شەرعیی بتلیس	١٣٠٧ک-	٣
0907_02	یەحیا حەققی ئەفەندی	شێخ هەمزە ئەفەندی	بتلیس	کاتبی دادگای شەرعیی بتلیس	١٣٠٤ک-	٤
0908_03	ئیبراهیم خەلیل ئەفەندی	حاجی عەبدوڵلا ئەفەندی	بتلیس	موحزیری دادگای شەرعیی بتلیس	١٣٠٧ک-	٤
0909_01	قاسمئاغا	حاجی عوسمانئاغا	بتلیس	موحزیری دادگای شەرعیی بتلیس	١٣٠٦ر-	٥
0913_01	عیسا ئەفەندی	حاجی عەبدوڵلا ئەفەندی	بتلیس	کاتبی دادگای شەرعیی شیرڤان	١٢٨١-	٤
0922_02	ڕەجەب ئەفەندی	شێخ شەعبان ئەفەندی	بتلیس	کاتبی دادگای شەرعیی پەرواری	١٢٨٩ک-	٥
0925_01	محەمەد عارف ئەفەندی	شێخ عەبولغەنی ئەفەندی	بتلیس	بەڕێوەبەری ئەیتامی ڤارتۆ	١٢٧٣ک-	٨
0928_01	محەمەدڕوشدی ئەفەندی	ڕەشیدئاغا	بتلیس	کاتبی دووەمی دادگای شەرعیی قولپ	١٣٠٠ک-	٥
0941_01	عەبدولحەمید وەهبی ئەفەندی	حاجی قاسم ئەفەندی	بتلیس	باشکاتبی دادگای شەرعیی مەلازگرد	١٣٠٢ک-	٣
0947_03	عوسمان ئەفەندی	مەلا خەتیبزادە سلێمان ئەفەندی	بتلیس	مودەڕیسی مەلازگرد	١٣٠٢ر-	٥
0957_01	محەمەدشەوکەت ئەفەندی	ئەحمەدئاغا	بتلیس	کاتبی دادگای شەرعیی موتکی	١٣٠٩ک-	٦
0958_01	فەتاح عەونیبەگ	شەمسەدینبەگ	بتلیس	موحزیری دادگای شەرعیی موتکی	١٢٨٩ک-	٦
0960_01	ئیسماعیل حەققی ئەفەندی	پۆلادئاغا	بتلیس	بەڕێوەبەری ئەیتامی دادگای شەرعیی سەنجاقی گەنج	١٢٧٤ک-	٧
1932_01	سەید عەبدولمەجید ئەفەندی	سەید عەبدوڵلا ئەفەندی	بتلیس	موفتیی بتلیس	١٢٩٢ک-	١٣
1934_03	سەعید ئەفەندی	شێخ محەمەد ئەفەندی	بتلیس	موسەویدی موفتیی بتلیس	١٢٩٢ر-	١٠
1939_01	عەبدولغەنی ئەفەندی	خەلیل ئەفەندی	بتلیس	موفتیی ئەخلات	١٣٠٢ک-	٢٣

1942_05	محەمەد مەحفووز ئەفەندی	عەبدولحەمید ئەفەندی	بتلیس	مودەڕیسی موتکی	١٣٠٤ر-	٣٧
3068_01	ئەحمەد فائیق ئەفەندی	عەبدولعەزیز ئەفەندی	بتلیس	نائیبی عادلیجەواز	١٢٦٩ک-	٥١
3069_01	ئیسماعیل حەققی ئەفەندی	خەتیبزادە عەبدوڵلا ئەفەندی	بتلیس	نائیبی هەکاری	١٢٥٠- ١٣٢٨ر	٣
3281_01	مەلا عەبدولمەجید ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی	بتلیس	باشکاتبی دادگای شەرعیی هیزان	١٢٨٣ر-	١٥
5350_01	مستەفا سیڕی ئەفەندی	-	بتلیس	موفتیی حەڕان	-	٢
5404_01	ساڵح فەوزی ئەفەندی	مەلا عەلی	بتلیس	باشکاتبی دادگای شەرعیی موتکی	١٢٩٠ر- ١٣٣١ر	٨
0251_36	عەبدولقادر قەدری ئەفەندی	مەلا عەبدولعەزیز ئەفەندی	بتلیس	مامۆستای خوێندنەوە و نووسینی قوتابخانە	١٢٨٤ک-	١٤

ئەخلات[٥٣]

0888_04	عوسمان نووری ئەفەندی	شێخ مەحموود ئەفەندی	ئەخلات	نائیبی ناحیەی مسک	١٢٨٠ک-	٩
0949_01	عوسمان نووری ئەفەندی	شێخ مەحموود ئەفەندی	ئەخلات	بەڕێوەبەری ئەیتامی ئەخلات	١٢٨٠ک-	-
0950_01	حەسەن تەحسین ئەفەندی	حاجی تیموور ئەفەندی	ئەخلات	کاتبی دادگای شەرعیی ئەخلات	١٢٨٨ک-	٤
0951_01	مستەفا وەسفی ئەفەندی	ئەحمەدئاغا	ئەخلات	موحزیری دادگای شەرعیی ئەخلات	١٢٨٤ک-	٤
0962_01	ئیبراهیم حەققی ئەفەندی	یووسف چاوش	ئەخلات	کاتبی دادگای شەرعیی سنجاقی گەنج	١٣٠٨ک-	٤
3071_02	حوسێن حوسنی ئەفەندی	سادق ئەفەندی	ئەخلات	موفتیی وان	١٢٤٢-	٩
3103_01	حوسێن حیلمی ئەفەندی	سوڵتان ئاغا	ئەخلات	بەڕێوەبەری ئەیتامی ئەرجیش	١٣٠٥ک-	٤

[٥٣] ئەخلات یان خەلات: قەزایەکە سەر بە شاری بتلیس و کەوتۆتە باکووری ڕۆژئاوای دەریاچەی وانە، دوو ناحیە و ٢٦ گوندی بەسەرەوەیە. شارێکی کەڤنارە و گەلێک شوێنەواری مێژوویی لێ هەن، وێڕای ئەوەش گەلێک زانای کوردی لێ‌هەڵکەوتوون.

ئەردیش[٥٤]

0277_02	محەمەد عیزەت ئەفەندی	حاجی حەمزە ئەفەندی	ئەردیش	نائیبی مەرکەزی وان	١٢٩٧ک-	٧
2773_02	نەجمەدین ئەفەندی	خۆجە حوسێن ئەفەندی	ئەردیش	موفتیی ئەردیش	١٢٨٥	١٦

دەرسیم

0336_01	ئیسماعیل ئەفەندی	عەلی ئەفەندی	دەرسیم	مودەڕیسی گەڕۆک	١٢٥٧- ١٣٢٨ر	٢
2905_01	جەمال ئەفەندی	ئەمین ئاغا	دەرسیم	موحزیری دادگای شەرعیی دەرسیم	١٣٠٦ک-	٧

ئۆڤاجک[٥٥]

2892_01	دورسون ئەفەندی	حوسێنئاغا	ئۆڤاجک	کاتبی دادگای شەرعیی ئۆڤاجک	١٢٩٥ک-	٤
2895_01	خدر ئەفەندی	یووسفئاغا	ئۆڤاجک	موحزیری دادگای شەرعیی ئۆڤاجک	١٣٠٢ک-	٤

مازگرد[٥٦]

2867_01	محەمەدڕەئووف ئەفەندی	عوسمانئاغا	مازگرد	کاتبی دادگای شەرعیی مازگرد	١٢٩١ک-	٤
2868_02	خدر ئەفەندی	عەلیئاغا	مازگرد	بەڕێوەبەری ئەیتامی مازگرد	١٢٧٥ر-	٤

گەمیشگەزەک[٥٧]

0355_01	ئەحمەد ڕوشدی ئەفەندی	سلێمان ئەفەندی	گەمیشگەزەک	خزمەتکاری دائیرەی مەشیخەت	١٢٨١ک-	٢١
0390_02	نافز مستەفا حەزمی ئەفەندی	مستەفا ئەفەندی	گەمیشگەزەک	کاتبی مەحفەلی شەرعییەت	١٢٦٧ک-	٢٦

[٥٤] ئەردیش کە بە تورکی ئەرجیشی پێدەڵێن، یەکێک لە قەزاکانی پارێزگای وانە بە دووریی سەد کیلۆمەتر، لە ڕۆژئاواوە گەلیی زیلان و لە باشوورەوە گۆلی وانە. پێش ڕاپەڕینەکەی ئاگری، ئەردیش سەر بە ئاگری بووە. دوو ناحیە و ٨٥ گوندی بەسەرەوەن.

[٥٥] ئۆڤاجک: کورد پولور یان پلووری پێدەڵێن، یەکێکە لە قەزایەکانی پارێزگەی دەرسیم.

[٥٦] مێزگر یا مازگێرد یان مازکێرد: بە تورکی مازگرتی پێدەڵێن، یەکێک لە قەزایەکانی شاری دەرسیمە، زۆربەی زۆری خەڵکەکەی کوردی کورمانجە و هەندێکی بەشی باکووری شارەکەیش کوردی زازایە. سێ ناحیە و ٧٦ گوند سەر بەم قەزایەن.

[٥٧] ئەم قەزایە سەر بە شاری دێرسیمە و بە سنوور دەکەوێتە نێو سنووری خاکی کوردان، شەرەفخانیش باسیکردووە، بەڵام دوای ئەرمەنییەکان، تورکمانی زیاتر لێ نیشتەجێبوون، بۆیە ئێمەش لە کۆی هەژدە کەسی لەدایکبووی ئەم قەزایە، تەنیا چوارمان بە نموونە نووسیوە.

		(یەکێک لە زانایان)				
0987_01	بەکر سدقی ئەفەندی	خۆجەزادە شێخ عەلی ئەفەندی	گەمیشگەزەک	نائیبی مەعموورەتولعەزیز	١٢٦٧ک-١٣٣٠ر	٣٠
1147_03	سلێمان ئەفەندی	ئەمین مەلا	گەمیشگەزەک	کاتبی سەھزادە ئیمارەت	١٢٩٩ک-	٥

شیرڤان[58]

0135_01	محەمەد خاڵص ئەفەندی	حاجی محەمەد ئەفەندی	شیرڤان	ئەندامی ئەنجومەنی تەدقیقات	١٢٥٩-١٣٢٨ر	٣٤
1172_01	حاجی عەبدولمەجید ئەفەندی	سلێمان ئەفەندی	شیرڤان	مامۆستای زمانی فارسی لە دارولخیلافەتولعالییە	١٢٦٣ک-	٣
1956_01	حوسێن ئەفەندی	ڕەسووڵ ئەفەندی	شیرڤان	مودەڕیسی پەرواری	١٢٨٥ر-	٤
1978_02	عیسا ئەفەندی	ڕەسووڵ ئەفەندی	شیرڤان	قازیی سامسۆن	١٢٩١ک-	١٣
3399_01	یووسف زیائەدین ئەفەندی	عەبدولڕەحمان سامی ئەفەندی	شیرڤان	مامۆستای دەرسبێژ لە فاتح	١٢٦١-١٣٣١ر	١٦
0249_30	ئیبراھیم ئەفەندی	؟	شیرڤان	نائیبی شیرڤان	؟	٤

ئەروھ[59]

0919_04	عیسائاغا	عەبدوڵلا ئەفەندی	ئەروھ	ئۆدەجی دادگای شەرعیی ئەروح	١٢٩٠ک-	٤

مەدینە[60]

1744_01	سەید ئیسماعیل ئەفەندی	سەید جەعفەر ئەفەندی	مەدینە	نائیبی غورون	١٢٧٨ک-	٦

بەشیری[61]

2090_01	یووسف سدقی ئەفەندی	مەلا عەلی ئەفەندی	بەشیری	مودەڕیسی بەشیری	١٣٠٢ک-	١٣

[58] شیرڤان یان شێروان یان کوفرە، قەزایەکی سەر بە شاری سێرتە.

٥٩ ئەروھ یا بە کوردی دهی، قەزایەکی سەر بە شاری سێرتە، لە بەشی ڕۆژھەڵاتی‌دا شاری شڕناخە و لە باکووری‌دا پەروارییە. ٥٣ کلم لە ناوەندی سێرتەوە دوورە. ساڵی ٢٠١٦ ژمارەی دانیشتووانەکەی نزیکەی بیست ھەزار کەس بووە.

[60] ھەندێ لە زانایانی کورد لە مەککە و مەدینە لەدایکبوون، لەنێو دۆسیەی مەدینەدا تەنیا سەید ئیسماعیل بەرزنجیمان ناسییەوە.

[61] بەشیر کە بە کوردییەکەی قوبینی پێ‌دەڵێن، قەزایەکی پارێزگای باتمانە و ئێستا لەگەڵ شارەکە تێکەڵبووە.

ویرانشار[62]

2298_02	ئیبراهیم ئەفەندی	-	ویرانشار	موفتیی ویرانشار	١٢٨٩ك- ١٩٢٧ز	٣

مووش[63]

0897_01	عەلیڕەزا ئەفەندی	ئیبراهیم ئەفەندی	مووش	کاتبی دووەمی دادگای شەرعیی مووش	١٣٠٠ر-	٩
0921_02	محەمەد ڕەشید ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	مووش	کاتبی دووەمی دادگای شەرعیی مووش	١٢٧٩ك-	٤
0926_04	محەمەد نادر ئەفەندی	حوسێن حوسنیئاغا	مووش	موقەییدی دادگای شەرعیی ڤارتۆ	١٣٠٩ك-	٧
0929_02	محەمەد کامل ئەفەندی	خالید ئەفەندی	مووش	کاتبی دادگای شەرعیی قوڵپ	١٣٠٤ك-	٦
0931_01	عەبدولکەریم حیلمی ئەفەندی	عەلیئاغا	مووش	بەڕێوەبەری ئەیتام	١٢٩٠ك-	٣
0932_02	یووسف ئەفەندی	ئەسکەندەر ئەفەندی	مووش	موقەییدی دادگای شەرعیی مووش	١٢٩٨ك-	٤
0933_01	محەمەد سۆفی ئەفەندی	تاهیر ئەفەندی	مووش	موحزیری دادگای شەرعیی مووش	١٢٩٩ك-	٦
0934_03	میرزا ئەفەندی	زەڤەرئاغا	مووش	موحزیری دادگای شەرعیی مووش	١٣٠٥ك-	٥
0938_02	محەمەد تۆفیق ئەفەندی	یەعقووب ئەفەندی	مووش	موقەییدی دادگای شەرعیی بولانق	١٢٩٨ك-	٤
0942_02	یووسف ئەفەندی	یەعقووبئاغا	مووش	بەڕێوەبەری ئەیتامی مەلازگرد	١٢٩٥ك-	٦
0943_02	عوسمان نووری ئەفەندی	عومەرئاغا	مووش	کاتبی دادگای شەرعیی مەلازگرد	١٢٩٣ك-	٣
0944_03	محیەدین ئەفەندی	تاهیرئاغا	مووش	موحزیری دادگای شەرعیی مەلازگرد	١٣٠٣ك-	٩
0945_01	یووسف زیا ئەفەندی	مودەڕیس جەعفەر ئەفەندی	مووش	مودەڕیسی مەلازگرد	١٢٧٠ر-	١٥
0946_01	فەهیم فەهمی ئەفەندی	فەتحوڵلا ئەفەندی	مووش	مودەڕیسی مەلازگرد	١٢٩٢ر	٧

[62] یەکێ لە قەزایەکانی ئورفایە و تورک پێیدەڵێن ڤیران شەهر، ئەم قەزایە لە ڕۆژئاواوە بە دووریی ٩٠کلم شاری ئورفایە و لە ڕۆژهەڵاتدا بە دووریی ٩٥ کلم شاری ماردین و لە باکوورەوە بە دووریی ٩١ کلم شاری دیاربەکر و لە ڕۆژهەڵاتیدا جەیلانپنار لەسەر سنووری سووریا هەڵکەوتووە.

[63] مووش ئێستا پارێزگایەکی تورکیایە و کەوتووەتە نێوان دیاربەکر، بینگۆل، بتلیس و ئەرزەڕۆم، زۆربەی هەرە زۆری دانیشتووانەکەی کوردە، تەنیا قەزای حصکۆی نەبێ کە عەرەبە. بۆیە زانیانی ئەو قەزایەمان نەخستنە نێو باسەکەمان.

1965_01	ئەحمەد ئەفەندی	مەلا دەروێش ئەفەندی	مووش	مودەڕیسی گەنج	١٢٦١ک-	٨
1974_01	خەلیل ئەفەندی	مەلا مەولوود ئەفەندی	مووش	مودەڕیسی مووش	١٢٩٠ر	٧
1974_02	محەمەد حەمدی ئەفەندی	عەبدوڵلا ئەفەندی	مووش	موفتیی مووش	١٢٤٨-١٣٣٢ر	٢٢
0251_35	موفتیزادە حەسەن کامل ئەفەندی	شێخ عەبدوڵلا ئەفەندی	مووش	مودەڕیس	١٢٩٦ک-	٣

سێرت

0877_02	ئیبراهیم ئەفەندی	حاجی عومەر ئەفەندی	سێرت	نائیبی غەرزان	١٢٦٧ک-	٢٣
0880_01	ئەحمەد تۆفیق ئەفەندی	قازیی حەسەن ئەفەندی	سێرت	موفتیی سێرت	١٢٦١ک-	١٤
0889_04	حەسەن حوسنی ئەفەندی	حەیدەرئاغا	سێرت	نائیبی فندک	١٢٩٧ک-	٦
0894_03	حوسێن نائیل ئەفەندی	حاجی عەبدوڵلا ئەفەندی	سێرت	نائیبی سێرت	١٢٩١ک-	٤
0895_02	محەمەد بەهجەت ئەفەندی	خەلەفزادە سەیفەدین ئەفەندی	سێرت	باشکاتبی دادگای شەرعیی ئەڕوح	١٣٠٠ک-	٣
0900_01	حامد حەمدی ئەفەندی	سەید عوسمان ئەفەندی	سێرت	موفتیی شیرڤان	١٢٨٤ک-	١٠
0910_02	خەلیل ئەفەندی	حاجی عەبدولڕەزاق ئەفەندی	سێرت	باشکاتبی دادگای شەرعیی ئەروح	١٢٩٩ر-	٨
0911_02	ئەحمەد خلووسی ئەفەندی	شێخ سلێمان ئەفەندی	سێرت	بەڕێوەبەری ئەیتامی شیرڤان	١٢٨٤ک-	٩
0914_01	عەبدولغەنی ئەفەندی	ئیسماعیل حەقی ئەفەندی	سێرت	کاتبی دادگای شەرعیی شێرڤان	١٣٠٢ک-	٤
0915_01	عەبدولڕەحمان حەسیب ئەفەندی	حوسێن ئادەم ئەفەندی	سێرت	موقەییدی دادگای شەرعیی شێرڤان	١٢٩٩ک-	٦
0918_03	محەمەد حیلمی ئەفەندی	مەلا ئەحمەد ئەفەندی	سێرت	کاتبی دادگای شەرعیی ئەڕوح	١٣٠٧ک-	٦
0923_02	عەبدولواحید حەمدی ئەفەندی	حاجی عەبدولفەتاح ئەفەندی	سێرت	کاتبی دادگای شەرعیی پەرواری	١٣٠٤ک-	٥
0924_03	حەسەن حوسنی ئەفەندی	مەحموود ئەفەندی	سێرت	موحزیری دادگای شەرعیی پەرواری	١٢٩٨ک-	٦

0937_02	بایەزید ئەفەندی	خۆجە عەبدولعەزیز ئەفەندی	سێرت	کاتبی دووەمی دادگای شەرعیی سامسۆن	١٢٩٦ک-	٥
0953_01	ئەحمەد حیلمی ئەفەندی	حاجی عەلی ئەفەندی	سێرت	کاتبی دادگای شەرعیی سێرت	١٢٨٣ک-	٤
0954_01	نووری ئەفەندی	بورهانەدین ئەفەندی	سێرت	موحزیری دادگای شەرعیی سێرت	١٢٩٠ک-	٤
0955_01	عیسا ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	سێرت	ئۆدەجی دادگای شەرعیی سێرت	١٢٩٤ک-	٥
0965_01	عەبدولقادر فەهمی ئەفەندی	مەلا ئەحمەد	سێرت	بەڕێوەبەری ئەیتامی غەرزان	١٢٩٣ک-	٧
0966_01	سالّح زیهنی ئەفەندی	حاجی ئیبراهیم ئەفەندی	سێرت	باشکاتبی دادگای شەرعیی غەرزان	١٣٠١ک-	٤
1013_02	مستەفا ئەفەندی	حاجی محەمەد سادق ئەفەندی	سێرت	قازیی سەلاحییە	١٣٠٣- ١٣٣١ر-	٢٨
1066_01	ئەحمەد تۆفیق ئەفەندی	قازیی حەسەن ئەفەندی	سێرت	موفتیی سێرت	١٢٦١ک-	-
1942_03	خەلیل خولقی ئەفەندی	حاجی محەمەد ئەفەندی	سێرت	موفتیی سێرت	١٢٨٥-	٢
1944_02	حامید ئەفەندی	-	سێرت	مودەڕیسی سێرت	١٢٧٥-	٢
1951_02	محیەدین ئەفەندی	مەلا عەبدولمەجید ئەفەندی	سێرت	موفتیی ئەروح	١٢٩٣ک-	٨
1959_01	عەبدولرەحمان حەسیب ئەفەندی	حاجی حوسێن ئەفەندی	سێرت	موفتیی شێرڤان	١٢٩٩ک-	٨
2789_01	عوسمان ئەفەندی	مەلازادە حاجی ئەحمەد ئەفەندی	سێرت	موفتیی مەحموودی	١٢٨٣ک-	٣٠
5239_01	شێخ عەبدولعەزیز ئەفەندی	شێخ خەلیل ئەفەندی	سێرت	موفتیی شرناخ	١٢٨٣ک-	١٢
5628_01	مستەفا لوتفی ئەفەندی	عەبدولمەجید ئاغا	سێرت	لە زانایانی سێرت	١٢٩٩ک	١

ماردین

0162_04	یوسف سدقی ئەفەندی	عومەر شەوقی ئەفەندی	ماردین	نائیبی موسڵ	١٢٤٠ک- ١٣١٨ر	٥
0923_01	عەبدولغەفوور ئەفەندی	سەید شێخ ئەحمەد حەمدی ئەفەندی	ماردین	لە پایەکانی حەڕەمەین	١٢٥٥ک-	٣
1208_01	حوسێن حوسنی ئەفەندی	ئەیووب سەبری ئەفەندی	ماردین	کاتبی دادگای شەرعیی جەزیرە	١٣٠٨ک-	٧

1340_01	بەکر ئەفەندی	محەمەد موخلیص ئەفەندی	ماردین	نائیبی نسێبین	١٢٧٢ک-	٤٢
2021_01	عەبدولوەهاب ئەفەندی	محەمەد مەسعوود ئەفەندی	ماردین	نائیبی ئەڕوح	١٢٦١ک-	١٣
2031_02	عەبدولکەریم ئەفەندی	فەیزوڵڵا ئەفەندی	ماردین	موفتیی بەشیری	١٢٦٥ک-	٦
2039_01	عەبدولغەنی ئەفەندی	مەلا ئەحمەد ئەفەندی	ماردین	مودەڕیسی ماردین	١٢٥٨ک- ١٣٢٩ر	٤
2045_02	مەحموود موخڵیص ئەفەندی	حاجی یونس ئەفەندی	ماردین	کاتبی دادگای شەرعیی ماردین	١٢٦٣ک-	٣٧
2051_01	عەبدولرەزاق ئەفەندی	محەمەد عاکف ئەفەندی	ماردین	نائیبی کەربۆران	١٢٧٨-	٤
2054_03	تاهیر ئەفەندی	عەبدولخەلیل ئەفەندی	ماردین	نائیبی جزیرە	١٢٨٦ک-	٢٧
2055_01	محەمەد عیزەت ئەفەندی	مووسا(؟) ئەفەندی	ماردین	نائیبی حەسەنکێف و میدیات	١٢٧٠ک-	٥
2063_01	قاسم ئەفەندی	حاجی مستەفا ئەفەندی	ماردین	کاتب زابتی دادگا	١٢٥٢ک-	٧
2072_01	شەوقی ئەفەندی	ئەحمەد ئاغا	ماردین	بەڕێوەبەری ئەیتامی عونیە	١٢٨٧ک-	٧
2075_01	عەبدولڕەزاق ئەفەندی	شێخ ئیسماعیل ئەفەندی	ماردین	باشکاتبی دادگای شەرعیی میدیات	١٢٩٩ر-	٣٤
2077_01	جەمالەدین حەقی ئەفەندی	یووسف ئەفەندی	ماردین	باشکاتبی دادگای شەرعیی جزیرە	١٢٩٧ک-	١٠
2078_02	محەمەد تۆفیق ئەفەندی	شێخ مستەفا ئەفەندی	ماردین	بەڕێوەبەری ئەیتامی جزیرە	١٢٩١ک-	٧
2084_02	محەمەد دەروێش ئەفەندی	بەکرئاغا	ماردین	بەڕێوەبەری ئەیتامی نسێبین	١٢٦٧ر-	٤
2085_02	صادق بەکر ئەفەندی	محەمەد نەجیب ئەفەندی	ماردین	موحزیری دادگای شەرعیی نسێبین	١٢٩٤-	٤
2091_01	حەسەن ئەفەندی	عەبدولقادر ئەفەندی	ماردین	ئۆدەجی دادگای شەرعیی ماردین	١٢٧٦	٤
2299_01	حوسێن ئەفەندی	حاجی محەمەد ئەفەندی	ماردین	موفتیی ماردین	١٢٧٥ک-	٩
2302_02	محەمەد شاکر ئەفەندی	محەمەد عەلیبەگ	ماردین	موفتیی میدیات	١٢٩٠-	٢٣
2303_01	ئەحمەد حیلمی ئەفەندی	مەلا عەبدوڵڵا ئەفەندی	ماردین	موفتیی نسێبین	١٢٨٨ک-	٧

2303_02	محەمەدتاهیر زەکی ئەفەندی	قاسم ئەفەندی	ماردین	موفتیی نسێبین	١٢٩٧ك-	٢٠
2719_02	محەمەد عیزەت ئەفەندی	شێخ مستەفا ئەفەندی	ماردین	موفتیی عونیە	١٢٧٣ك-	١٨
3367_01	ئەحمەد ئەفەندی	شێخ ئەیوب ئەفەندی	ماردین	مودەڕیسی ماردین	١٢٩٨ك-	٢٦
5236_01	عومەر كەسیف ئەفەندی	سەید عەبدوڵڵا وەهبی ئەفەندی	ماردین	موفتیی رەئسولعەین	١٢٨٠ر-	١٤
0149_15	ئەحمەدحیلمی ئەفەندی شێخزادە	حاجی یونس ئەفەندی	ماردین	موفتیی ماردین	١٢٥٠-	٢٥
0250_27	سلێمان سالم ئەفەندی	شێخ ئەحمەد ئەفەندی	ماردین	نائیب	١٢٥٦ك-	١١
0253_09	دەروێش عەلی ئەفەندیزادە محەمەد تاهیر زەكی ئەفەندی	قاسم ئەفەندی	ماردین	موسەوییدی فەتوای ماردین	١٢٩٧ك-	٤

میدیات[٦٤]

2030_03	محەمەدئەمین لوتفی ئەفەندی	حاجی ئیبراهیم عالم ئەفەندی	میدیات	موفتیی میدیات	١٢٩٥ر-١٣٢٧ر	٥
2048_02	ئەحمەد ئەفەندی	موفتیزادە ئیبراهیم ئەفەندی	میدیات	كاتبی دادگای شەرعیی میدیات	١٢٧٤ر-	٢٢
2066_01	عەبدوڵڵا ئەفەندی	محەمەد سەعید ئەفەندی	میدیات	مودەڕیسی دیاربەكر	١٢٨٨ر-	١٥
3363_01	حوسێن ئەفەندی	مەلا عەبدولڕەحمان ئەفەندی	میدیات	مودەڕیسی میدیات	١٢٩٨ر-	١٣
3368_01	ئیبراهیم ئەفەندی	تلۆ ئاغا	میدیات	موفتیی چێرمیك	١٢٦٦-	٢٢

ئورفا (رحا)

0017_03	مەزهەر ئەفەندی	شێخ محەمەد ئەفەندی	ئورفا	نائیبی قارتال	١٢٨٢-١٣٢٤	-
0299_04	محەمەد ناسیح ئەفەندی	عەلی نەقی ئەفەندی	ئورفا	نائیبی مكس	١٢٦٠ك-	٩
1228_02	محەمەدصادق ئەفەندی	ئەحمەد لامع ئەفەندی	ئورفا	باشكاتبی دادگای شەرعیی خوراسان	١٢٨٦ك-	٤
1373_03	سەفوەت ئەفەندی	شێخ عەبدولقادر ئەفەندی	ئورفا	سەرۆكی مەجلیسی مەشایخ	١٢٨٢-١٩٥٠ز	٤

[٦٤] میدیات قەزایەكی ماردینە و موسوڵمان و دیان و ئێزدیی لێ نیشتەجێن، ٥٥ گوند و شەش ناحیەی بەسەرەوەن.

1409_01	عەباس وەسیق ئەفەندی	ساڵحئاغا	ئورفا	موفتیی سوروج[٦٥]	١٢٧٦ک-	٣
1483_03	محەمەدئەمین ئەفەندی	-	ئورفا	مودەڕیسی حەوران	١٢٧٨-	٧
1619_02	محەمەد ئەمین ئەفەندی	عەبدولڕەحمان ئەفەندی	ئورفا	موفتیی حەڕان	١٢٦٨ر-	١٤
1624_01	عەبدوللەتیف جەمالەدین ئەفەندی	عەبدوڵلا ئەفەندی	ئورفا	موفتیی ئورفا	١٢٤٠ک-	١١
1625_01	موسلیم حیلمی ئەفەندی	سەلیم ئەفەندی	ئورفا	بەڕێوەبەری ئەیتامی ئورفا	١٢٧٤ر-	٤
1630_02	موسلیم ئەفەندی	موفتیزادە عەبدولڕەحمان ئەفەندی	ئورفا	موفتیی ئورفا	١٢٧٤ر-	١٦
1646_02	بەکر سدقی ئەفەندی	ساڵح ئەفەندی	ئورفا	مودەڕیسی سوروج	١٢٨١ک-	٨
1667_01	محەمەد شەفیق ئەفەندی	مستەفا ئەفەندی	ئورفا	موباشیری دادگای شەرعیی سوروج	١٣٠٦ک-	٥
1668_01	مستەفا فائیق ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	ئورفا	بەڕێوەبەری ئەیتامی سوروج	١٢٩٨ک-	٦
1683_03	عومەر حەقی ئەفەندی	شێخ مستەفا ئەفەندی	ئورفا	مودەڕیسی ئورفا	١٢٧٢ر-	٣
1684_01	بەکر سدقی ئەفەندی	حاجی محەمەد ئەفەندی	ئورفا	مودەڕیسی بیرەجیک	١٢٩٤	٦
2146_01	حوسێن ئەفەندی	سەید یەحیا ئەفەندی	ئورفا	مودەڕیسی حەلەب	١٢٧٥ک-	٥
2194_01	عەبدولقادر ئەفەندی	مەلا محەمەد ئەفەندی	ئورفا	موفتیی سوروج	١٢٧٢ر- ١٣٣١ر	٥٧
4020_01	محەمەدئاغا	-	ئورفا	خزمەتکاری بەڕێوەبەری ئەوراق	-	٤
4205_01	خەلیل حەقی ئەفەندی	یەعقووب ئەفەندی	ئورفا	مودەڕیسی حەڕان	١٢٩٩ک-	٥
4439_01	عەبدولڕەحمان خاڵص ئەفەندی	شێخ ئەحمەد ڕوفاعی ئەفەندی	ئورفا	مودەڕیسی ئورفا	١٢٨٤ک-	١١
4466_01	بەکر فەرید ئەفەندی	ساڵح ئەفەندی	ئورفا	باشکاتبی دادگای شەرعی سوروج	١٣٠٠ک-	٦

[٦٥] سوروج قەزایەکی شاری ئورفایە و هەموو دانیشتووانەکەی کوردە.

0126_02	حافز عوسمان نووری ئەفەندی	حافز سلێمان ئەفەندی	خەرپووت	ژمێریاری بەیتولمال	١٢٧٩ک-	٤١
0310_01	حوسێن‌ئاغا	عوسمان‌ئاغا	خەرپووت	خزمەتکاری دارایی	١٢٦٦ک-	١٦
0899_07	مستەفا تۆفیق ئەفەندی	عەبدولڕەحمان ئەفەندی	خەرپووت	نەقیبولئەشراق	١٣١٧ک-	١
2658_02	عومەر عەونی ئەفەندی	حاجی عوسمان‌ئاغا	خەرپووت	مودەڕیسی مەعموورەتولعەزیز	١٢٧٦ک-	٤
2659_01	ئەحمەد ئەسعەد ئەفەندی	محەمەد عەلی ئەفەندی	خەرپووت	موسەوییدی موفتیی مەعموورەتولعەزیز	١٢٧٦ک-	٤
2662_02	ئیسماعیل حەقی ئەفەندی	مستەفا سەبری ئەفەندی	خەرپووت	زابت کاتبی دادگای شەرعیی مەعموورەتولعەزیز	١٢٧١ک-	١٣
2666_02	محەمەد عەلی ئەفەندی	حاجی یووسف ئەفەندی	خەرپووت	موحزیری دادگای شەرعیی مەعموورەتولعەزیز	١٢٨٤ر-١٣٣٣ر	١٠
2669_04	عومەر فەهمی ئەفەندی	وەلیەدین ئەفەندی	خەرپووت	موفتیی خەرپووت	١٢٥٨ر-١٣٣٣ر	٢١
2670_03	مستەفا سەفوەت ئەفەندی	حاجی عەلی ئەفەندی	خەرپووت	مودەڕیسی خەرپووت	١٢٧١	١٢
2687_03	ئیبراهیم ئەفەندی	ئەحمەد عاصم ئەفەندی	خەرپووت	موفتیی نازمییە[٦٦]	١٢٧٨ر-	١١
2687_04	ئیسماعیل ئەفەندی	قارەمان ئەفەندی	خەرپووت	موفتیی چارشەنجاک	١٢٧٠ر-١٣٣٢ر	١٢
2819_02	محەمەد ڕەفعەت ئەفەندی	حوسێن ئەفەندی	خەرپووت	موفتیی کەبان	١٢٤٧-١٣١١ر	٢٢
2826_03	مستەفا صەبری ئەفەندی	قاپانزادە حەسەن ئەفەندی	خەرپووت	نائیبی پەرتەک[٦٧]/ دەرسیم	١٢٩٢ک-	٤
2854_01	عومەر ئەفەندی	حافز ئەفەندی	خەرپووت	مودەڕیسی ناحیەی پەرتەک	١٢٩٢ک-	٥
2855_01	ئیبراهیم ئەفەندی	حەسەن‌ئاغا	خەرپووت	زابت کاتبی دادگای شەرعیی مەعموورەتولعەزیز	١٢٥٧ک-	١٥

[٦٦] نازمییە: قسلە یا قزل کلیسەشی پێدەڵێن، یەکێک لە قەزایەکانی پارێزگەی دەرسیمە. سێ ناحیە و ٢٦ گوندی بەسەرەوەن.

[٦٧] پێرتەگ یا پەرتەک قەزایەکی سەر بە شاری دەرسیمە، چوار ناحیە و ٤٧ گوندی بەسەرەوەن.

2861_01	مستەفا ڕاغیب ئەفەندی	ئەحمەدئاغا	خەرپووت	باشکاتبی دادگای شەرعیی نازمییە	١٢٩٩ک-	٣
2887_01	محەمەد زولفی ئەفەندی	بەکر ئەفەندی	خەرپووت	موقەییدی دادگای شەرعیی خەرپووت	١٣٠٦ر-	٤
2888_01	یونس عەونی ئەفەندی	محەمەد عەلی ئەفەندی (موفتی)	خەرپووت	لە کاتبانی دادگای شەرعیی خەرپووت	١٢٨٢ک-	٥
2889_01	محەمەد بەهائەدین ئەفەندی	حاجی عەلی ڕەزا ئەفەندی (لە زانایانی خەرپووت)	خەرپووت	بەڕێوەبەری ئەیتامی خەرپووت	١٢٨٥ک-	٧
2890_01	ئەحمەد فەرید ئەفەندی	محەمەد حەنەفی ئەفەندی	خەرپووت	ئۆدەجی دادگای شەرعیی خەرپووت	١٣٠٧ک-	٤
2893_01	عەبدولرەحمان ئەفەندی	حاجی حەسەنئاغا	خەرپووت	بەڕێوەبەری ئەیتامی ئۆڤاجک	١٢٦٨ر-	٤
2910_02	مستەفا صەبری ئەفەندی	محەمەد ئاغا	خەرپووت	موسەوویدی موفتیی دەرسیم	١٢٧١ک-	٦
3227_02	مەحموود کامل ئەفەندی	عومەر وەلیەدین ئەفەندی	خەرپووت	موفتیی خەرپووت	١٢٨١ک-	١٧
3472_01	ئەبوبەکر ئەفەندی	عەبدوڵلا ئەفەندی	خەرپووت	مامۆستای دەرسبێژ لە بایەزید	١٢٥٥ر- ١٣٢٩ر	١٤
3567_01	حەسەن ناعمی ئەفەندی	-	خەرپووت	مامۆستای بایەزید و موسەوویدی فەتواخانە[68]	١٣١٦ر-	٤
3586_02	ناعم ئەفەندی	-	خەرپووت	مامۆستای دەرسبێژ	-	٢
0252_24	محەمەد فەوزی ئەفەندی	قۆجە عەلیزادە حەسەن ئەفەندی	خەرپووت	یەکێک لە زانایان	١٢٨١ک-	٢
0252_25	عەبدولحەمید حەمدی ئەفەندی	عومەر نوعمان ئەفەندی	خەرپووت	مودەڕیسی مەدرەسەی کامڵپاشا	-	١٥
0252_26	ئیبراهیم ئەفەندی	ئەحمەد عاصم ئەفەندی	خەرپووت	مودەڕیس	١٢٧٩ک-	٢

مەعموورەتولعەزیز (ئەلعەزیز-ئەلازیغ)

0113_01	محەمەد حیکمەت ئەفەندی	ئەحمەد ئاغا	مەعموورەتولعەزیز	کاتبی موحاسەبەی عیلمییە	١٢٨٨-	٤

[68] فەتواخانە: بریتیبوو لە ژووری ئەمینی فەتوا کە لە تەنیشت ژووری ئێخولئیسلامەوە بوو.

0116_01	ئەحمەد حیلمی ئەفەندی	محەمەد خلوصی ئەفەندی	مەعموورەتولعەزیز	کاتبی موحاسەبەی عیلمییە	١٢٩٣ک-	٩
0268_01	ئیبراهیم روشدی ئەفەندی	حاجی حەسەن ئەفەندی (لە زانایانی خەرپووت)	مەعموورەتولعەزیز	نەقیبولئەشراف	١٢٧١ک-	١٥
0290_03	عومەر ئەفەندی	مووسا تیموورئاغا	مەعموورەتولعەزیز	لە ئاغایانی مەشیخەتی عولیا	١٣٠٥-	-
0318_02	حوسێنئاغا	ئەحمەدئاغا	مەعموورەتولعەزیز	ئۆدەجی دەرس بە وەکالەت	١٢٩٣-	٣
0323_0	مستەفا ئەفەندی	حەسەن ئەفەندی	مەعموورەتولعەزیز	خزمەتکاری فەرمانگەی مەشیخەت	١٣٠٩-	٢
0348_04	مستەفا ئەفەندی	عەبدوڵلا ئەفەندی	مەعموورەتولعەزیز	بەڕێوەبەری ئەیتامی کوروچای	١٢٨٧ک-	٣
0438_02	حوسێن صەبری ئەفەندی	ئیبراهیم ئەفەندی	مەعموورەتولعەزیز	نائیبی ئیچەل	١٢٤٩ک-	١٩
1015_02	ڕوشدی ئەفەندی	مەلا ئەحمەد	مەعموورەتولعەزیز	موفتیی حصن منصور	١٢٤٥ک-	١٨
1142_02	حەسەن تەحسین ئەفەندی	مستەفا سەبری ئەفەندی قەرە مەحموودزادە (لە نائیبەکان)	مەعموورەتولعەزیز	نائیبی قەرەپنار	١٢٧٨ک-	٤٥
1846_02	عومەر ئەفەندی	بەکر ئەفەندی	مەعموورەتولعەزیز	نائیبی دەرسیم	١٢٨١ ک-	٧
2649_01	محەمەد ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	مەعموورەتولعەزیز	باشکاتبی دادگای شەرعیی پۆتورگە	١٢٩١ک-	٧
2827_02	مستەفا ئەفەندی	دەروێش ئەفەندی	مەعموورەتولعەزیز	نائیبی سەگەدین	١٢٧٢ک-	٥
2838_01	حەسەن ئەفەندی	شێخ عومەر	مەعموورەتولعەزیز	نائیبی ناحیەی کەلال سەر بە قەزای ئۆڤاجک	١٢٩٢ک-	٦
2842_02	عوسمان ئەفەندی	حاجی حوسێن ئەفەندی	مەعموورەتولعەزیز	نائیبی شێخ حاجی	١٢٧٩ک-	٧
2845_01	میقداد ئەفەندی	عوسمان ئەفەندی	مەعموورەتولعەزیز	نائیبی ناحیەی قەرەجە	١٢٨١ر-	٧
2847_01	فازڵ ئەفەندی	حەسەنئاغا	مەعموورەتولعەزیز	نائیبی ناحیەی چایکەرەئالی لە مەعموورەتولعەزیز	١٣٠٠ک-	١٧

2848_01	رەشید ئەفەندی	حوسێن ئەفەندی	مەعموورەتولعەزیز	نائیبی ئەیتام لە مەعموورەتولعەزیز	١٢٨٣ک-	٢
3420_01	عەبدوللەتیف ئەفەندی	حاجی مستەفا ئاغا	مەعموورەتولعەزیز	مامۆستای دەرسبێژ	١٢٥٨ک-	١٨
0249_29	حاجی حافز عەبدولرەحیم ئەفەندی	حاجی ئیبراهیم ئەفەندی	مەعموورەتولعەزیز	مودەرریس- موعەلیم	١٢٦٥ک-	١
0250_41	حافز ساڵح سامی ئەفەندی	محەمەد تورهان ئەفەندی	مەعموورەتولعەزیز	سەرۆکی دادگای بەرایی سێرت	١٢٦٢ک-	٣

الخلاصة

دليل الإضبارات الإدارية لعلماء كردستان ومشاهيرها في مكتبة المشيخة التركية

لقد أدى علماء الكرد ومشاهيرهم الدور الكبير الفعال في مؤسسات النظام الإداري العثماني، طيلة القرون التي بسط العثمانيون سلطتهم على معظم أراضي الكرد (كردستان)، سواء في عهد الإمارات الكردية، أو فيما بعد سقوط تلك الإمارات. ووصلت إيجابية أدوارهم إلى أن قسما من القضاة والمفتين الأكراد كانوا خارج أرض كردستان، ووصل اعداد منهم إلى مراتب وظيفية رفيعة في عموم العالم الإسلامي وكانوا من المشاهير المعروفين.

إن مكتبة المشيخة في مدينة استانبول التي تضم عشرات الآلاف من إضبارات وملفات القضاة والمفتين عامة لأكثر من مئتي سنة من القرون الأخيرة لحكم آل عثمان، فيها مئتا إضبارة لما يقارب من خمسمئة قاض ومفتن كردي. تناولنا في هذا المقال في شكل بيبلوغرافيا وبالتسلسل موطنهم ومحل وسنوات ولادتهم وأماكن عملهم وأرقام إضبارتهم وصفحاتها المتضمنة لتلك المعلومات.. فهذا الدليل المعنون اعلاه يساعد على كشف إضبارات كل أولئك العلماء الأكراد الموظفين في الدولة العثمانية فيما بين سنوات ١٨٠٠-١٩٣٠.

كلمة المفتاح: علماء الكرد، المفتون، الموظفون الكبار في الدولة العثمانية. ارشيف المشيخة.

Abstract

A guid of administrative files for Kurdistan scholars and celebrities in the Turkish Sheikhdom Library

Throughout the decades of Ottoman authority on the large swaths of Kurdistan, Kurdish scholars and notables, either during the reign of Kurdish Emirates or after their disappearance, played their major role in the institutions and administrative systems of that state. Some of the cadis and muftis were employees even outside the Kurdistan borders, some others even reached to higher states, and got known worldwidely. Mashikhat library in Istanbul keeps tens of thousand of cadis and muftis dossiers of two hunderd years ago of Ottoman Empire, among them, about five hundered accounts of Kurdish figures are kept. In this article, they are listed, in the format of bibiliography based on their place of birth, place of work, date of birth, page number of dossiers, and recognizing document pages.

This guide (The guidebook of administrative dossier of Kurdistan scholars in Mashikhat archive in Turkey) serves to find the archive of all Kurdish scholar personnels who lived from 1800-1930.

Keywords: Higher position Personnel in Ottoman Empire, Kurdish Scholars, Mashikaht Archive, Mufti.

کتێبی "بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە"
هەڵسەنگاندنێکی ڕەخنەگرانە

د. زرار سدیق تۆفیق

پێشەکی:

مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداغی کەسێتییەکی زانستیی ناودار و خەمخۆرێکی دڵسۆز و لەخۆبوردەی کەلەپووری نووسراوی کوردییە و نزیکەی نیو سەدەیە خەریکی گەڕان و پشکنینە بەنێو کتێبخانە و حوجرە و دەستنووسخانەکاندا، بە ئومێدی دەستخستنی کەشکۆڵ و بەیاز و دەستخەتی پەراگەندە و ساخکردنەوە و لەچاپدانی دیوانی شاعیرانی کلاسیک و بڵاوکردنەوەی دەستخەتەکانی مێژوو و شیعر و پەخشانی کوردی؛ لەبەرئەوە زۆر لەوە ناسراوترە لێرە پێویستبکا بیناسێنین و دەربارەی بدوێین. "ئەکادیمیای کوردی" بەر لە چەند ساڵێک، وەک پێزانینێک بۆ کۆشش و خزمەتەکانی، ڕێزی لێنا و دیارە لای هەموو ڕۆشنبیر و خوێندەوار و ئەدەبدۆستێکی کورد ئاشکرایە کە خەرمانی کتێب و لێکۆڵینەوە و گوتار و ساخکردنەوەکانی بە کوردی و عەرەبی: (مەهدینامەکەی ئیبنحاج:١٩٧٥) و (دیوانی وەفایی:١٩٧٨) و (تذكرة العوام: ١٩٧٩) و (کەشکۆڵی کەلەپووری ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم:١٩٨٠) و من تا بەرگی حەوتەمم پەیداکردووە (٢٠٠٧) و بەردەوام بەرگی تازەی لێدەردەچێ، دیوانی ڕەنجووری (١٩٨٣) و "دەقنامە" و "كنوز الكرد" و "ورود الكرد في حديقة الورود) و (نفثة المصدور".. هتد، سەرچاوەگەلێکی ناوازە و سوودبەخشن بۆ گشت توێژەرەوەکانی ئەدەب و دیرۆک و زمان و چاندی کوردی، نەخاسمە بەرگەکانی کتێبی "بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە" کە لە چەند ئەڵقەیەکیدا، ئاشنای دەستخەتگەلێکی دەگمەن و ناوازەی کردووین و چەردەیەک زانیاریی گرنگ و دەنگوباسی نوێ و بەکەڵکی خستووەتەڕوو و من خۆم لە کتێب و لێکۆڵینەوەکانمدا، زۆربەی بەرهەمەکانیم بەکارهێناوە و پشتم پێبەستوون و سوودم لێوەرگرتوون.

لە دەمی خوێندنەوەی وردی کتێبی "بووژاندنەوە مێژووی زانایانی کورد"دا، لەمێژە پەیتاپەیتا سەرنج و تێبینیم لەکن پەیدابووە و کاتی خۆی لە میانەی ئاخافتنماندا بە تەلەفۆن، باسی دووسێیەکیانم بۆ مامۆستا قەرەداغی کردووە. ئێستایش هەرچەند زیاتر لە بیست ساڵ بەسەر بڵاوکراونەتەوەی یەکەم بەرگیدا تێپەڕیوە، ئەم سەرنج و ڕەخنانەم دەخەمەڕوو سەبارەت بە پێنج بەرگی یەکەمی کتێبەکە کە لە نێوان ساڵانی (١٩٩٨-٢٠٠٣)دا[1] لە بەغدا چاپکراون و پتر لە بەرگەکانی دواتر زانیاریی نوێ و ناساندنی دەستخەتی ناوازە و بەهاداریان تێدایە. دیارە منیش -بێگومان- تەنها مەبەستم خزمەتکردنی دیرۆک و چاند و ئەدەبیاتی کوردییە و هیوادارم ئەگەر بەڕاست دەزانرێن، لە چاپی داهاتوودا لە بەرچاوبگیرێن و بیستوومە وا بڕیارە بکرێن بە کرمانجی و پیتی لاتینی.

پێویستە ئەوەش بڵێین کە کارەکەم دەربارەی ڕەسەنی و هەڵبەستراوی یا کۆن و نوێیی یان ڕەسەنی و دەستکاریکراویی مێژووی دەستخەتەکان نییە و ناکرێ لەم مژارانە بدوێم، چونکە من هیچیانم نەبینیوە، ئەوانە نەبێ کە چاپ و بڵاو کراونەتەوە و دەستمکەوتوون، بەڵکوو کارەکەی من تەنها سەرنج و تێبینییە لەبارەی خوێندنەوە و سەرودەریی مامۆستا قەرەداغییەوە لەگەڵ ئەم دەستخەتانە و میتۆدی کارکردنی سەبارەت بە ناساندنی دانەر یا ناسیخەکانیان و چۆنیەتیی دانانیان بە کورد.

١) پرسی میتۆدی نووسین:

بەر لە هەموو شتێک پێویستە ئەوە بڵێین: ئەم کتێبە مخابن لەسەر بنەمایەکی پێشوەخت بنیادنراوە و سۆزدارانە نووسراوە و سۆزی "کوردایەتیی ئاوێتەی دینداری"ی بەسەردا زاڵە، واتا سەرەتا بڕیارەکە دراوە و ئەوجا ئەنجامەکە ئاشکراکراوە، پاشان هەوڵدراوە و کار

---

[1] بەرگی یەکەم، چاپخانەی (وميض) (بەغدا: ١٩٩٨)، بەرگی دووەم، چاپخانەی السالمي (بەغدا: ١٩٩٩)، بەرگی سێهەم و چوارەم و پێنجەم، چاپخانەی الخنساء (بەغدا: ٢٠٠٠، ٢٠٠٢، ٢٠٠٣).

بۆ سەلماندنی کراوە. بنەماکەش ئەوەیە کە وا دانراوە کوردستان مەڵبەندێکی ئاوەدان و پڕ جموجووڵی زانست و خوێندن و دانان بووە و بزاڤێکی گەرموگوڕی دانان و نووسینەوە لە قوتابخانە و مزگەوتەکانی‌دا هەبووە و "کتێبخانە گەورە و ناودارەکانی.. هەزاران دانە کتێبی نایاب و کەموێنەی تێدابووە" و توێژی خوێندەوار و ڕۆشنبیری کورد خزمەتێکی زۆری ئایینی ئیسلام و زانست و ئەدەبیاتیان کردووە و سەدان نووسەر و شاعیر و مامۆستا و مەلا و زانا هەڵکەوتوون و وێڕای نووسینەوەی دەستخەتی کەڵەزانایان، دریغییان لە نووسین و ڕوونوسکردنی ژمارەیەکی زۆری دیوانی شیعر و کتێب و نامیلکەی ئایینی‌دا نەنوواندووە. بەمەش "چەندین گەوهەری شەوچرایان کردۆتە ملی چەرخ" و "ئەوەی ماوە، وەک دڵۆپ لە دەریا وایە"[٢]؛ گوایە "ئەگەر دەستخەت و شوێنەواری زانایانی کورد بمانایە، ئەوا بەقەد قەبارە و بڵندیی کێوێکی کوردستان دەبوو"، بێ ئەوەی ئەوە ڕەچاوبکرێ کە خوێندەواران و ڕووناکبیرانی کورد لە جڤاکێکی گوندنشین و شوانکارە و کوردستانێکی دواکەوتوو و گیرۆدەی دەیان دەرد و کێشە و نەهامەتی و هەڕەشەی دەرەکی و شەڕوشۆڕ و ئاڵۆزیی ناوخۆیی‌دا، هەرگیز دەلیڤەی ئەوەیان بۆ هەڵنەکەوت، وەک مامۆستا خۆیشی زیاد لە جارێک ئاماژەی پێ‌داوە، ئەو ڕۆڵە بگێڕن و توانای خۆیان بخەنەگەڕ. ئاخافتن لەم مژارە زۆری دەوێ و بەکورتی دەڵێم: ئەگەر سەیری کتێبەکانی "الوافي بالوفيات" و "الدرر الكامنة في أعيان المئة الثامنة" و "الضوء اللامع لأهل القرن التاسع" و "كشف الظنون" و "الكواكب السائرة" و "خلاصة الأثر" و "سلك الدرر" و "البدر الطالع" و "هدية العارفين" و "إيضاح المكنون" و "عوثمانلى مؤلفرى" و "معجم المؤلفين".. هتد. بکەین، دەبینین ڕێژەی نووسەران و دانەرانی کورد ئەوەندە کەمە، لەگەڵ ئەوانەی میللەتانی دیی موسوڵمان بەراوردناکرێ و ئەوانەی هەشن و هەڵکەوتوون، زۆربەیان هەر بە منداڵی کوردستانیان بەجێ‌هێشتووە و لە کۆمەڵگەی کوردی دابڕاون و ئەو کتێبانەیش کە لە کوردستان نووسراون و نووسراونەتەوە، پتر کورت و پوختە بوون و لە خوێندنگەکان دەخوێنران، یا نامیلکە و مەنزوومە و شرۆڤە (شرح) و لێدوان (تعليق) و پەراوێز (حاشية)ی سەر سەرچاوە جۆربەجۆرە ناسراوەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی بوون.[٣]

بۆ چەسپاندنی ئەم بنەما پێشوەختە لە کتێبەدا، چەندین کەسێتیی ناسراوی غەیرەکورد کراون بە کورد و پاساو بۆ بە کورد نەژماردنیان هێنراوەتەوە؛ شتی بچووک و لاوەکی گەورەکراوە و زیاد لە پێویست باس و وەسف کراوە، هەر نووسراوێک لە کوردستان نووسرابێتەوە، هەوڵدراوە خاوەندەکەی بکرێتە کورد، گوندی نەبووی وەک (بەردەر، بەرکێو، کەردەر) چێ‌کراوە و کراون بە زێدی نووسەرێکی غەیرەکورد، تا بێ بەڵگە و تەنها بە مەزندە بکرێنە کورد و خەڵکی ئەو گوندانە. بەدوور نەزانراوە فلان مامۆستا کتێبی دیشی هەبووبێ و فەوتابێ، فەقێ و کۆلکەمەلا و ناسیخ و خەتخۆش، کراون بە زانای مەزن و کەڵەزانا و مامۆستای پایەبەرز.. هتد. ئەی ئەگەر ئەمانە وا وەسف‌بکرێن، ئەدی بە چ ناسناوێکی زانستی، ستایشی کەڵەزانایانی وەک ئیبراهیم کوڕی حەسەنی گۆرانی (م: ١١٠١ک/١٦٨٩ز) و محەمەد کوڕی باباڕەسووڵی بەرزنجی (م:١١٠٣ک/١٦٩١ز) و مەلا عەبدوڵای بێتووشی (م:١٢١١ک/١٧٩٦-١٧٩٧ز) و ئیبن‌ئادەمی باڵەکی (م:١٢٥٢ک/١٨٣٦ز) و حەیدەرییەکان.. هتد. بکەین و پێیاندا هەڵبدەین؟!

لە ڕاستی‌دا ئەو کەسانەی وا قورئان و کتێب و کەشکۆڵ و دیوانی شاعیرانیان دەنووسیەوە و لەم کتێبەدا باس‌کراون، هەرگیز مەرج نییە گشتیان مەلای پایەبڵند و زانای ئایینی بووبن، بەڵکوو زیاتر فەقێ و مەلای ئاسایی یا خوێندەوارێکی خەتخۆش بوون[٤] و زۆربەشیان ئەو کارەیان بە خۆڕایی نەکردووە، بەڵکوو بە پارە و پاداشت و وەک کاسبی و دابینکردنی سەرچاوەیەکی بژێوی ئەنجامیان‌داوە بۆ میرێک و ئاغایەک و کوێخایەک و زانایەک و بازاڕی سەودا و ئاڵوگۆڕ و کڕین و فرۆشتنی دەستخەتیش گەرم‌بووە.[٥]

---

[٢] بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد، ١/ ٢٤٠، ٣/ ٢٢٩، ٢٧١/٤.

[٣] محەمەدئەمین زەکی لە کتێبی "مشاهير الكرد وكردستان"دا، سەدان ناوداری کوردی بەکورتی ناساندووە، ژمارەیەکی کەمیان نووسەرن.

[٤] بڕوانە: هێرش کەمال ڕێکانی، گەنجینەیا بەهدینان، پرۆژەی بەندەر (تەهران: ٢٠٢٠).

[٥] بڕوانە: د. عابد سليمان المشوخي، تجارة المخطوطات وطرق

ئەوەتا یەکێک لە ئامێدی، دانەیەکی "شرح المحرر"ی نوورەدین عەلی زیادی بە چوار لیرە کڕیوە؛ خەتخۆشێکیش شازدە جار قورئانی نووسیوەتەوە و دیارە ئەم ڕەنجەی بێ پاداشت و بە خۆڕایی نەکێشاوە.[6] نەجمەدین مەلا (١٨٩٨-١٩٦٢)ش هەر کەشکۆڵێکی بە دوو دینار نووسیوەتەوە.

لە لایەکیدییەوە، ڕێژەیەکی بەرز لە کتێبە دانراو و ڕوونووسکراوەکان، کتێبی کورت و ساکار و مەنهەجی خوێندن بوون و لە حوجرە و قوتابخانەکاندا خوێندراون و خواستی زۆریان لەسەربووە، فەقێ و شاگردان دانەیان بۆ خۆیان یا بۆ هەڤاڵ و مامۆستاکانیان لێنووسیوەتەوە تا سوودی لێببینن و مەرجیش نییە مەبەستیان خزمەتکردنی زانست و کەلتووری کوردی بووبێ! کەچی مامۆستا هەر کەسێک قەڵەمی لەسەر کاغەز دانابێ و شتێکی ڕوونوس‌کردبێ یا چەند نامیلکە و شیعرێکی دانابێ، زیادەڕۆیی لە ستایشکردن و پێداهەڵدانیدا کردووە. جاری وا هەیە، شاعیر یا مەلایەکی ئاسایی کراوە بە مامۆستای مەزن و زانایەکی پایەدار و "ئەستێرەیەکی دیکەی ئاسمانی زانست و ڕۆشنبیریمان" و ئەمەش لە زۆربەی هەرەزۆری ئەڵقەکاندا بەدیدەکرێ.[7] بۆ نموونە، سێجار مەلای گوندێکی خۆشناوەتیی بە "مامۆستای مەزن" وەسف‌کردووە، تەنها چونکە نامیلکەیەکی داناوە و لە عەریزەیەکدا بۆ حاکمی شەقڵاوە، داوای دامەزراندن و بڕینەوەی مووچەیەکی شایستەی بۆ کراوە.[8]

خاڵێکی دیکەی جێگای سەرنج، ئەوەیە کە بۆ ئاشنابوون بە کەسێتییەکان، جاروبار نەبێ، پشت‌نەبستراوە بە سەرچاوەی بڕواپێکراوەکانی وەک "کشف الظنون" و "إيچاح المكنون" و "هدية العارفين" و "معجم المؤلفين" کە تایبەتن بە ناساندنی دانەران و نووسەرانی جیهانی ئیسلامی؛ هەروەهاش ورد نەخوێندنەوەی کتێبەکانی نەمر محەمەدئەمین زەکی (م: ١٩٤٨) و "تأريخ العراق بين إحتلالين" بە نموونە، بۆ بەرچاوڕوونی و شارەزابوون لە هێڵە پانەکانی ڕەوتی مێژوویی و ڕەوشی سیاسیی کوردستان و عیراق و دەوڵەتی عوسمانی و بارودۆخی کۆمەڵگەی کوردی. ئەم کتێبانە گشتیان لەمێژە چاپکراون و لە کتێبخانەی مۆزەخانەی بەغدا بەسانایی دەستدەکەوتن، بەڵکوو دەستخەتەکانی بەردەست کراونەتە بناغە و بە دەگمەن نەبێ، گومان لە سەردەم و ساڵی نووسینەوەیان نەکراوە. جاری واش هەیە، مامۆستا پێش‌وەخت چەند زانایەکی بە کورد زانیوە و کاتێک چووەتەوە سەر ژیاننامەی لەم سەرچاوانەدا، بۆی دەرکەوتووە کورد نین، لەبریی ئەوەی وازیان لێبهێنێ و دەستبەرداری ناساندنیان بێ، زانیاریی نێو سەرچاوەکانی پشتگوێ خستووە، چونکە بەدڵینەبووە و "لە ئاستی ئەوەی ناو یەو دەستخەتانەدا نەبووە" و سووربووە لەسەر کوردبوونیان.[9] لێکۆڵەرەوە، ئەگەر لە بابەتێکدا گەیشتە ئەنجامێکی بەرایی و دواتر پاش سۆراخ و گەڕان، بۆی دەرکەوت ئەو ئەنجامەی وا پێیگەیشتووە، ئاوەها نییە و ڕاستەکەی بە شێوەیەکی دییە، دەبێ دەستبەرداری ڕای خۆی بێ. هەروەها دەمێک دەقێکی گرنگی کۆتاهی یا پەراوێز یان لێدوانی سەر دەستخەتێک گواستووەتەوە، بە دەگمەن نەبێ، وێنەی ئەو لاپەڕە و شوێنەی بڵاونەکردووەتەوە. وێنە بڵاوکراوەکانیش، زیاتر هی دەستخەتی قورئان و کتێبی عەرەبیی ناسراون.[10]

٢) پێشەکیی بابەتەکان:

مامۆستا سەرەتا بابەتەکانی دووتوێی کتێبەکەیی، بە زنجیرە گوتار لە ساڵانی نەوەددا لە گۆڤار و ڕۆژنامەکاندا بڵاوکردووەتەوە و دەمێک بڕیاریداوە بیانکاتە کتێبێکی چەندبەرگی، پێیاندا نەچووەتەوە و یەکەمجار چۆنی نووسیون، بێ هەڵەچنی و پێداچوونەوە و ڕێکخستنەوە و یەکخستن و لابردنی شتە دووبارە و ناکۆک و زیادەکان، کوتومت وەک خۆی دایناونەتەوە، بەو ڕستانەوەش کە کاتین و تەنها بۆ دەمی نووسینەکە دەستیان‌داوە: ".. ناردووە بۆ گۆڤاری (ڕەنگین) و چاوەڕوانی بڵاوکردنەوەین" و "هیودارم لە گۆڤاری (ڕەنگین) بڵاوبێتەوە" و "بە هیوام..

فحصها وتقييمها (القاهرة: ٢٠١١).
تا ڕۆژگاری ئەمڕۆش بازرگانیکردن بە گەنجینەی دەستخەتەوە بەردەوامە و کار و بیزنسی هەزاران کەسە، خەڵکانی کوردی وەهاش هەن دەستخەتی دەگمەنیان پەیداکردووە و وەک هەر کاڵایەکی بازرگانی، نە خۆیان بڵاوی‌دەکەنەوە و نە دەیدەنە شارەزایان و ڤەکۆڵەران و داوای نرخێکی گران دەکەن بۆ فرۆشتنی.

[6] بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد، ١٠٢/٣، ٢٢٣/٤.

[7] تەنها وەک نموونە بگەڕێوە بۆ بەشی یەکەمی بووژاندنەوە، ٣٣٧/١، ٣٤٣، ٣٤٩، ٣٧٤.

[8] بووژاندنەوە، ١٧٣/٥.

[9] بووژاندنەوە، ٧١/٣-٧٥، ١٠١، ٢٦٤، ٢٨١/٥.

[10] بووژانەوە، ٨٨/٤-٨٩، ٣٣٧-٣٣٩، ٢٣/٥-٣٢.

بڵاوبێتەوە" و ".. ناردم بۆ ئەو گۆڤارە، بەڵام تا نۆرەی هات.."[11] و ناوی کتێبەکەی بە زنجیرەگوتار بردووە، نەک کتێب؛[12] یان لە چەند گوتارێکدا ئاماژەیداوە بە یا بابەتە پەیوەندیدارەکان کە پێشتر بڵاویکردونەتەوە یا بە کتێبی بووژاندنەوە. کاتێک ئەم گوتارانە دەکرێنە کتێب، ناکرێ لە ناوەڕۆکیدا ناوی تەواوی بەرگێکیدیی هەمان کتێب بنووسی و خوێنەری بۆ ئیحالەبکەی. تەنانەت جارێک باسی کتێبەکەی کردووە و گوتوویە لە دانانی نووسەری ئەم گوتارەیە؛[13] یا کە باسی دانراوی زانایەکی کردووە، پێویستبوو -هەر هیچ نەبێ- بابەتە پەیوەندیدارەکان یەک لەدووی یەک دابنرێن.[14] لە ئەڵقەی (١١٨)دا شیعرێکی درێژی پێنجخشتەکیی سەوادیی شاعیری لەسەر شیعرێکی جودایی داناوە، کەچی هەمان شیعری لە ئەڵقەی (١٢٤) بە جیاوازیی نووسینەوە و خوێندنەوەوە وەک شیعری عەلی حەریری بڵاوکردووەتەوە، لە کاتێکدا پێشتر زانیویەتی سەوادی خاوەندی شیعرەکەیە، کەچی دواتر بە ناوی عەلی حەریرییەوە دووبارە بڵاویکردووەتەوە.[15] ئەمەش بەڵگەیەکی حاشاهەڵنەگرە کە ئەم گوتارانە دەقاودەق وەک خۆیان و بەبێ بچووکترین دەستکاری کراونەتە کتێب.

لە پێشەکیی کتێبەکەدا، باسی ئەوەی کردووە کە گوتارەکان وەک خۆیان و بێ دەستکاری و پێداچوونەوە دانراو، نەک پاش دەستکاری، بە شێوەیەکی زانستییانە پوختە و کاکڵەی کردبنەوە، ئەوجا بڵاویکردبنەوە؛ لە کاتێکدا میتۆدی زانستی و پرسی زیاتر سوودگەیاندن بە خوێنەر، سەرەڕای بایەخی بژارکردن و ڕاستکردنەوەی هەڵە و کەموکووڕییەکان و پڕکردنەوەی ناتەواوییەکان و دارشتنەوەی پێشەکییەکان و یەکخستنی بابەتە لێکنزیکەکان، وای دەخواست ڕێگەی دووەمی بگرتایەتەبەر، چونکە ناکرێ گوتارگەلێکی لێکجیا پاش چەندین ساڵ لە بڵاوکردنەوە وەک خۆیان و بەپێی ڕۆژی بڵاوبوونەوەیان بە ڕیز دابنرێنەوە و بکرێنە کتێب. مخابن -وەک گوتمان- هەرچەند زانیویەتی ڕێگای دووهەم زانستیتر و سوودبەخشترە، بەڵام بەهۆی بێدەرەتانی و تەنیابالی و سەرقاڵییەوە، ڕێگەی یەکەمی پەسندکردووە، وەک بڵێی نەیویستووە ڕەنجی بەفیڕۆبچێ و ئەو ماندوێتییەی کە بە نووسینی پێشەکیی بابەبەتێکەوە دیویە، بەهەدەربچێ. ئەمەش بووەتە مایەی ئاڵۆزی و دووبارەکردنەوە و پچڕپچڕی و تەنانەت ناکۆکی لە نێوان ئەڵقەکاندا. هەر بۆ نموونە، لە پێشەکیی بەشی یەکەمدا، ڕەخنەی توندی ئاراستەی "زەلامێک" کردووە، کە بازرگانیی بە چەند دەستخەتێکەوە کردووە و لێکیترازاندوون و لەتلەتیکردوون، تا هەر لەتەی بە دەستخەتێک بفرۆشێ و پارەی زیاتری چنگبکەوێ، کەچی هەمان زەلامی لە هەمان بەشدا بە "برای بەڕێزم مامۆستا" و "برامان" و "مامۆستا" وەسفکردووە.[16] یان شیعرێکی شێخ ڕەزا لە دوو ئەڵقەی لەدوای یەکدا بڵاوکراوەتەوە و لە یەک لاپەڕەدا سێ جار ڕستەیەک دووبارەکراوەتەوە[17] و تەنها لە دوو لاپەڕە (٣١٢/١-٣١٣)دا بیستویەک جار و لە یەک لاپەڕە (٢٥/٣)دا دوازدە جار و تەنها لە دە دێڕدا (٢٨٩/٣) یازدە جار وشەی (مامۆستا) بەکارهاتووە. خۆزگە بەڕێزیان چەند خەریکی نوسین دەبوو، چارەکی ئەوەندەش خەریکی پێداچوونەوە و چاوپێداخشاندنەوە دەبوو.

مامۆستا لە زۆربەی پێشەکیی بابەتەکاندا -وەک گوتمان- جۆرە زیادەڕۆییەکی لە وەسفکردن و پێداهەڵدانی دەستخەت و زانایانی کورد و فەوتانی بەرهەمەکانیاندا کردووە و وشەی هاوواتا و دەربڕینی سۆزاوی و کاردانەوەی خۆی دووپاتکردووتەوە: "برینی قەتماغەبەستووی چەند ساڵەیان کولاندمەوە و بێپەروا فرمێسک لە چاوانمانەوە داباری و باشبوو بەهۆشهاتم و فریاکەوتم و نەمهێشت وەک دڵۆپە و دۆرنج و نم.." و "لە کاتێکەوە ئایینی ئیسلام لە ئاسۆی چیا سەرکەشەکانی

[11] بووژاندنەوە، ٢١٨/٣، ٢٤٨، ٣٧٧، ٣٨٧، ١٥١/٥. و بڕوانە: ٢١٨/٣.

[12] بووژاندنەوە،١٧٦/١، ١٩٦.

[13] بووژاندنەوە، ٣٤٨/٤، ٣٥٠، ٣٨٧، ٣٣/٥، ٨٩-٩٠، ٩٩، ٣٢٩. لەگەڵ ئەمەشدا زۆر جار خوێنەر ئیحالەدەکا بۆ بەرگێکی دیکەی کتێبەکە، وەک (٦٣/٣، ٣٦٨/٥) و بریا لە هەموو ئەڵقەکاندا وا بکرابایە.

[14] بۆ نموونە، لە ئەڵقەی (٢٩)دا باسی کتێبی "الوضوح"ی مەلا ئەبوبەکری موصەنیف و پاشتر لە ئەڵقەی (٤٠)دا باسی کتێبەکەی دیکەی "سراج الطریق" کراوە (٢٠٩/١-٢١٥، ٢٤٩-٢٥٠)، یا باسی ئیسماعیلی بانەیی (٢٦٤/٤-٢٦٧، ٦٣/٥-٦٤) و حەسەنی زەردەبەنی (٢٧٠/٤-٢٧٤، ٦٩/٥-٧١) و شاعیران غەریبی و دەردین و شیخ ڕەزای تاڵەبانی.. هتد. کە لە دو سێ ئەڵقەی پچڕپچڕدا باسکراون.

[15] بووژاندنەوە، ٢٥٧/٢-٢٦١، ٢٨٧-٢٨٨.

[16] بووژاندنەوە، ١/ ١١٠-١١١، ١٥١، ٢١٥، ٣٦٠.

[17] بووژاندنەوە، ٢٠٣/٤، ٢٠٥، ٣٧٨/٣.

کوردستانەوە بەیانی‌داوە و بە تیشکی زێڕینی دڕی بە تاریکی و شەوەزەنگی کوفر و ستەم داوە و ڕایماڵیون و نەوەی گەلی کورد بەپەرۆشەوە سینگیان بۆی کردۆتەوە و لە ئامێزیان گرتووە و بە گەلێ جۆر و شێوە، خزمەتی ئەو ئاینە پیرۆزەیان کردووە" و "دەستخەتەکانیان هێنا و بە خزمەتیان گەیشتم و بە بینینیان چاوم ڕوونبووەوە و دڵم گەشایەوە و شادمانییەکی بێ‌سنوور ڕووی تێکردم و ئەو کاتە کەمە بە ئەندازەی ساڵەها لە دڵمدا جێگەی گرت و ئەو ڕۆژە بوو بە ڕۆژێکی لەبیرنەکراو و لە هەموو ڕۆژانی ژیانمدا و بەئاسانی لە دڵ و مێشکم دەرناچێت.. نازانم چۆن باسی ئەوە بنووسم کە خەریکبوو لەو کاتەدا شاگەشکە ببم". بۆنەی ئەم هەڵوێستەش تەنها دۆزینەوەی قورئانێکی دەستخەتی کوردێک بووە و "لە لایەکەوە گریان گرتمی و فرمێسک بە چاومدا هاتە خوارەوە"[١٨] و دەیان ڕستە و بڕگەی دیی هاوشێوە لە کتێبێکی زانستی‌دا، ناکرێ ئەم شتانە زیاد لە پێویست بنووسرێن.

هەروەها لە پێشەکیی هەر ئەڵقەیەکدا لە جارێک زیاتر بەدرێژی دەربارەی شتی زۆر ئاسایی و زانراو دوواوە، کە هیچ پێویست بەو لێدوان و ڕوونکردنەوە دووبارانە ناکا، وەک: بایەخدان بە نووسینەوەی قورئان، چۆنیەتیی گەڕان و موژدەی دۆزینەوەی دەستخەتێک لە دەزگای دەستنووسخانەی عیراق لە بەغدا یا لای برادەرێکی، گرنگیی کۆکردنەوەی دەستخەتی کوردی و کێشەکانی، کاریگەریی ڕەوشی ئاڵۆزی کوردستان، بێزاریی مامۆستایەک لە ڕۆژگار و کۆچ و ئاوارەبوونی بۆ وڵاتی غەریبی، لەناوچوونی کتێب و بەرهەمی زانایەک، بێ‌نازکەوتن و گومبوونی دەستخەتێک، نەناسراویی زانایەک یا شاعیرێک.. هتد. خوێنەر دەبێ هەرجارەی دووسێ لاپەڕە بخوێنێتەوە، ئەوجا دەزانێ مژار چییە و پێزانینێکی دەستدەکەوێ.[١٩] ئەڵقەی وا هەیە بە دووسێ دێڕ، تەواوی مەبەست بەدەستەوەدراوە. لێرە تەنها نموونەیەک دەهێنمەوە: سێ لاپەڕە پڕکراوەتەوە سەبارەت بە داکۆکیکردن لە مەلا ئیدریسی بدلیسی (م:٩٢٧ک/١٥٢٠ز) و ڕابوونی بە نووسینەوەی دیوانی دوو شاعیری هاودەمی و ئەم کارەی بدلیسیی بە هەڵوێستێکی جوامێرانە لەقەڵەمداوە. دیارە ئەم کارە لە مێژووی ئیسلامی‌دا تا بڵێی باو و بڵاو بووە و تا هەنووکەش بەردەوامە و چەندین خوێندەوار و ڕووناکبیر هەبوون دیوان و بەرهەمی مامۆستا یا هاوڕێ و دۆستانیان کۆدەکردەوە و دەیاننووسییەوە.

دیارە ناوەڕۆکی زۆربەی ئەم بابەتانە دووبارەن و بە شێوەی پەخشان نووسراون و لە سۆز و پێداهەڵدان بەدەرنین و بۆ پێشەکیی کتێبێکی زانستی دەستنادەن. دەکرا هەموو ئەم پێشەکییانە یەکبخرێن و لێکدانەوە و زانیارییە چەندبارەکان لاببرێن و بە کورتی و نموونەوە باسی حاڵەتەکان بکرێ. دەکرێ بێژین ناوەڕۆکی سەرجەمی پێشەکییەکان بریتییە لە دووان لەم پرس و بابەتانە:

١. ژمارەیەکی زۆر شاعیر و زانا و مەلا و دانەری کورد هەبووە، ژیاننامە و سەرگوزشتەیان تۆمارنەکراوە و تەنها ناویان هاتووە و بەرهەمەکانیان فەوتاوە یا کەمێکی ماوە.

٢. بە پێچەوانەی گەلانی جیهانەوە، ڕۆڵەکانی گەلی کورد کەمتەرخەم بوون و هێندە لە خەمی کۆکردنەوە و پاراستنی کەلتووری نووسراوی زانایانی خۆیان‌دا نەبوون و پشتگوێیان خستوون. لەبەرئەوە گەلێک پێویستە ڕۆشنبیر و خوێندەوارانی دڵسۆز خەمی لێ‌بخۆن و بایەخ‌بدەن بەوەی کە ماوە و بیپارێزن.

٣. بە هۆی شەڕوشۆڕ و داگیرکردنی دوژمنان و کێشە و ململانێی نێوخۆیی و سووتان و وێرانکردنی مزگەوت و قوتابخانەکان و کارەساتی سروشتییەوە، سەدان دەستخەت کە زادەی ڕەنج و کۆششی زانایانی کورد بوون، لەناوچوون و لەبەر پشتگوێ‌خستن و فەرامۆشکردن و بایەخ‌نەدان بە خەرمانی کەلتووری نووسراوی گەلەکەمان، ڕێژەیەکی بەرچاوی بە شێ و دڵۆپە، یا مشک و مۆرانە، فەوتاوە یا ڕزاوە و بەکەڵکی خوێندنەوە نایێ.

٤. کەسانی تەماعکار و بازرگان، بێ لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندی نەتەوەیی و بەرزڕاگرتنی کەلەپووری نووسراومان، کەوتوونە دەستکاری و سڕینەوەی مێژووی نووسینەوەی دەستخەت یا پارچەکردن و فرۆشتنی هەر پارچەیەکی وەک دانەیەکی سەربەخۆ.

٥. ژمارەیەک مامۆستا و زانای کورد، کوردستانیان بەجێ‌هێشتووە و ناسناوی شوێنی

---

[١٨] بووژاندنەوە، ٢١١/١، ٣٦/٥، ١٥٩.

[١٩] بگەڕێوە بۆ: بووژاندنەوە، ٣٦٣/٣-٣٦٥، ٣٦٨-٣٦٩.

تازەی ژیانیان هەڵگرتووە، بۆیە بە کورد نەناسێندراون و لە کورد دابڕێندراون و نووسەرانی ئەو گەل و وڵاتانەیش نکووڵییان لە کوردبوونیان کردووە و بە هیی خۆیان دایانناون.

لە کۆتاییی بەرگی یەکەمدا، مامۆستا کارێکی زانستی و بەجێی کردووە و ددانی بەوەدا ناوە کە گەلێک سەرنجی "دەربارەی ناوەڕۆک و ڕێکخستن و گونجاندنی بابەتەکانی هەیە" و پەیمانیداوە لە چاپی داهاتوودا چارەسەریانبکا، بەڵام مخابن لە بەرگەکانیدیشدا، ئەو کەموکووڕی و سەرنجانە وەک خۆیان ماونەتەوە، تەنانەت هەندێکیان پەڕیونەتە نێو هەردوو بەرگی کتێبی (کنوز الكرد، بەرگی یەکەم: سلێمانی ٢٠١٣، بەرگی دووەم: هەولێر٢١٠٤).[٢٠] لێرە تەنها لە یەک حاڵەت دەدوێم: ساڵی نووسینەوەی دانەیەکی "أنوار التنزيل" کە عەبدوڵا کوڕی مەولانا نەبی کوڕی مەولانا حوسێنی بڵباس لە گوندی کلکانی ویلایەتی بابان نووسیویەتیەوە، سێ جار بە (٧٣٠ک)ی خوێندووەتەوە[٢١] و چ گومانێکی لە ڕاستیی ئەو ساڵە دەرنەبڕیوە، بەڵکوو لە (کنوز الکرد، ٢١٦/١)دا چوارباره‌ی کردووەتەوە و لە هەمان لاپەڕەدا، لە هەمان عەبدوڵای بڵباس دوواوە کە ساڵی (١١٠٨ک)، واتا پاش (٣٧٨) ساڵ، دانەیەکی "شرح الشمسية"ی نووسیوەتەوە(!). مامۆستا ئەگەر لە دەستخەتەکە وردبایەتەوە، یا دواتر پەلەینەکردایە و بە گوتارەکاندا بچووایەتەوە و پاش کردنیان بە کتێب، هەڵەچنییکردبان، هەرگیز ساختەکاریی وای بەسەر تێنەدەپەڕی، لە کاتێکدا هەر خۆیشی ڕەخنە و سەرنجی لە کەموکووڕیی نووسینی کەسانیدی گرتووە، کە هەندێکی لە ئەنجامی پەلەکردنەوە بووە.[٢٢]

ڕوونە لەو دەمەدا، واتە سەدەی ٨ک/١٤ز، نە ویلایەتێک هەبووە ناوی بابان بێ و نە هۆزی بڵباسیش لە سەرچاوە بڕواپێکراوەکاندا ناوی هاتووە و ساڵی٧٣٠ ساختەیە و ڕەنگە ڕاستەکەی ١١٣٠ بێ.

[٢٠] کنوز الکرد، ٢٦١/١-٢٦٢، ٢/ ٣٥٨-٣٥٩.
لەم کتێبەشدا هەر دانەر و ناسیخێک درابنەپاڵ شارێکی کوردستان، بە کورد هەژمارکراون، تەنانەت ئەردەبیلییەکانیش بە کورد دانراون.

[٢١] بووژاندنەوە، ١٠٢/١، ٥٥/٢، ٦٣/٤.

[٢٢] بڕوانە: بووژاندنەوە، ٣٦٦/٥.

٣) کردنی دانەرانی غەیرەکورد بە کورد:

خەوشێکی زەقی ئەم کتێبە ئەوەیە کە چەندین دانەری ناسراوی غەیرەکورد، بەخورتی بە کورد هەژمارکراون و ئەمەش تەنها بە گومان و خەمڵاندن یا بە لێکچوونی کونیە و ناسناویان بووە و دەیان لاپەڕەیان بۆ تەرخانکراوە. لەمەش سەیرتر، بە دوور نەزانراوە دانراویان بە زمانی شیرینی کوردیش هەبووبێ،[٢٣] لەوانە:

- ئەڵقەی (٧٤) دەربارەی (سبط الماردیني: م٩١٢ک/١٥٠٦ز)یە و بە "مامۆستایەکی مەزنی کورد" ناوبراوە،[٢٤] کەچی چ بەڵگە و ئاماژەیەک لەمەڕ کوردبوونی نییە، لە کاتێکدا خەڵکی دیمەشق و کچەزای زانا جەمالەدینی ماردینی (م:٨٠٩ک/١٤٠٦ز) بووە، بۆیە بەو ناوە بەناوبانگ بووە. لەوە ناچێ جەمالەدینی ماردینیش کورد بێ، چەندین ماڵبات و زانای غەیرەکورد لە ماردین و زۆربەی شارەکانی کوردستان دەژیان و سەدان زانا و شاعیر و مێژوونووسیش هەن خەڵکی شارە کوردنشینەکان بوون، وەک ئیبنئەزرەقی فارقی (ابن الأزرق الفارقي) و ئیبنئەثیری جەزەری (ابن الأثير الجزري) و ئیبنموستەوفیی ئەربلی (ابن المستوفي الأربلي) و قازییە شەهرەزورییەکان.. هتد؛ ئەمانە عەرەب بوون، نەک کورد. هاوکات سەدان ناوداری کورد هەبوون، لە بەغدا و دیمەشق و حەڵەب و قاهیرە و مەککە.. هتد. دەژیان.

- ئەڵقەی (٨٠) پێنج لاپەڕەی سەبارەت بە بنەماڵەی عیمادی (العمادي) نووسیوە و بێ هیچ دوودڵییەک و تەنها بە پاساوی لێکچوونی ناوی بنەماڵەکەیان لە عیمادیە-ئامێدی، کردوونی بە کوردی ئامێدی و دەربارەیان دەڵێ: "پاش ئەوەی کوردستانیان بەجێهێشتووە، لە حەڵەب و شام گیرساونەتەوە، ئیتر ئەستێرەیان لە ئاسمانی زانستدا درەوشاوەتەوە و وەک ڕۆژی ڕووناک جیهانیان ڕووناک کردۆتەوە، خەڵک لە زانست و بیر و هۆشیان بەهرەمەند بوون و ئەو ڕووناکیی و پرشنگ و پرتەوی ئەستێرەیەی بنەماڵەکەی لە ئاوابوون پاراستووە...".[٢٥] کەچی ئەم بنەماڵەیە نە ئەوەندە بەو شێوەیە بوون و نە کوردن و نە دوور و نزیک پەیوەندییەکیان بە کوردستان و باژێڕی

[٢٣] بۆ نموونە بڕوانە: بووژاندنەوە، ٢١٩/٤، ٣٩٠.

[٢٤] بووژاندنەوە، ٣٨٠/١-٣٨٣.

[٢٥] بووژاندنەوە، ٨٨/٢-٩٣.

ئامێدییەوە هەیە، لە کاتێکدا دەیان کەسێتی و دانەر هەن ناسناویان (العمادي)یە و خەڵکی ئامێدی نین،[26] ئەمانە بە ناوی (عماد الدين)ی باپیرەگەورەیانەوە ناسراون و چەند ئەندامێکیان بوونەتە زانا و موفتی و کەسێتیی ناوداری حەڵەب و (المحبي) دەیانجار باسیکردوون و ئاماژەی بە ڕۆڵیان داوە و بە هیچ شێوەیەک نەیگوتووە کوردن و خەڵکی ئامێدین.[27] کەچی دەمێک باسی زانایانی کوردی خەڵکی ئامێدی دەکا، بە (الكردي العمادي) دەیانناسێنێ، تا لە زانایانی ماڵباتی (العمادي) جیایانبکاتەوە، وەک: ئەحمەد کوڕی عیمادی و شێخ حەسەن کوردیی عیمادی (م: ١٠٤٨ک/١٦٣٨ز)، کە نزیکەی ساڵی ١٠٣١ک/١٦٢١ز چووەتە دیمەشق،[28] ئەبولسعودی عیمادی (ابو السعود العمادي: م٩٨٢ک /١٥٧٤ز)یش هەرچەندە مێژوونوسانی کورد لەمێژە بە کوردیان زانیوە، بەڵام کورد و ئامێدی نییە و ڕۆمە و خەڵکی ئەسکەلیبی ئەنادۆڵە.

– ئەڵقەی (١٥٥) تایبەتە بە فەقیهی حەنەفی عەبدولغەفوور کوڕی لوقمانی کەردەری کە خەڵکی شارۆچکەی کەردەر (کردر)ی خەواریزمە، کەچی بە یەکێک لە مامۆستا مەزنەکانی کوردی داناوە، خاکی کوردستان زادگای بووە و چوار لاپەڕەی لەبارەوە ڕەشکردووەتەوە و گوایە پاشتر مێژووەکەی شێوێنراوە، ئەمەش تەنها بە پاساوی ئەوەی کە لە هەندێک دەستنووسدا (الكردري) بە هەڵە کراوە بە (الكردي)؛ وەک چۆن لە چەند شوێنێکی دانەی چاپکراوی هەردوو کتێبەکەی ئیبنعەدیم (ابن العديم: م٦٦٠ک/١٢٥٨ز)دا، (الكردري) کراوە بە (الكردي)[29] و ناساندنە ڕاست و دروستەکەی (عمر رضا كحالة)[30] لە نووسینی ئەم بابەتە ساردینەکردووەتەوە و لە کۆتایدا گوتوویە: بە پشتئەستورییەوە دەڵێم کوردە و چەندین گوند لە کوردستان بە ناوی (کۆردەرە)وە هەن.[31]

بێگومان ئەم فەقیهە ناسراوە نە کوردە و نە پەیوەندیی بە کوردستانەوە هەیە و لە سەردەمی نوورەدین مەحموود کوڕی زەنگی (م:٥٦٩ک/١١٦٤ز)دا، ئیمامی مەزهەبی حەنەفی و قازیی حەڵەب بووە و ساڵی ٥٦٢ک /١١٦٧ز مردووە، سەرچاوەکان وا ناساندوویانە کە خەڵکی گوندێکی کەردەر (لەسەر کێشی جەعفەر) ناوە لە خەواریزم.[32] یاقووتی حەمەوی (م:٦٢٦ک/١٢٢٩ز) لە یەکەمینی ئەو سەرچاوانەیە کە دەربارەی عەبدولغەفوور کوڕی لوقمان ئاخافتوون، پرسەکەی بڕیوەتەوە کە خەڵکی کەردەرە و لە ناساندنی ئەم گوندەدا گوتوویە گوندەوارێکە لە خەواریزم و خەڵکەکەی زمانێکیان هەیە نە خەوارزمییە و نە تورکی و عەبدولغەفوور کوڕی لوقمانیش خەڵکی ئەوێیە.[33]

– لە ئەڵقەی (١٥٧)دا، محیدین تاڵشی (محي الدين الطالشي)ی بە کورد داناوە و پێنج لاپەڕەی بۆ تەرخانکردووە و لەبارەیەوە نووسیویە: "لە کاتی گەڕانم بەناو دەستخەتەکان و پشکنینی دانراوەکاندا، چەندجار ڕێگەم لە ناوی محیدینی تاڵشیی کەوتووە و هەر جارێک شتێکم دەربارەی دیبێ، لە کارتێکی تایبەتی نوسیومە، تا لە ئەنجامدا چەند کارتێکم کۆکردەوە کە بە هەموویان ئەوەیان سەلماند ئەم مامۆستایەش یەکێکە کە لە مامۆستا مەزنەکانی کورد...".[34] لە کتێبی "کنوز الكرد"یشدا، کە پاش پتر لە دەساڵ بڵاوکراوەتەوە، هەر بە کوردی داناوە و بەرهەمەکانی خستووەتە ڕیزی گەنجینەکانی کوردەوە.[35] کەچی هیچ بەڵگە و نیشانەیەک لەسەر کوردبوونی نەخراوەتە ڕوو و تەنها لەبەرئەوە بە کورد داندراوە کە حاشیەکەی (حاشية الطالشي) لە کوردستان بڵاوبووەتەوە و چەند دانەیەکی لێنووسراوەتەوە. وەک ڕوونە شوێنێک نییە لە کوردستان، چ شار و بازێڕ و چ گوندێکی ناودار، بە ناوی تاڵشەوە. تاڵش دەڤەرێکی ناسراوی هەرێمی گێلانە، وەک لە ئەڵقەی (٢٢١)ی کتێبی بووژاندنەوەی (٣٨٩/٣) خۆیدا هەیە و دیارە ئەم دانەرە هەر ئەحمەدی تاڵشیی گەیلانیی عەجەمی (احمد الطالشي

---

[26] بروانە: معجم المؤلفين، ٨٣/١٥.

[27] خلاصة الأثر، ٢٣/١؛ قاموس الأعلام، ١٦٢/٢، ١٧٨/٣، ٣٣٢.

[28] خلاصة الأثر، ١١١/١، ٢٧٨.

[29] بغية الطلب في تاريخ حلب، ١٩٨٩/٤، ٣٥٣/٧، زبدة الحلب، ٣٤٢/١.

[30] معجم المؤلفين، ٢٦٩/٥-٢٧٠.

[31] بووژاندنەوە، ٧١/٣-٧٥.

[32] الحنفي، محى الدين عبدالقادر بن محمد (ت:٧٧٥ه/١٣٧٣م)، الجواهر المضية في طبقات الحنفية (كراتشي: بلا)، ٣٢٢/١، ١٤٨/٢؛ ابو الجناة محمد عبدالحي اللكنوي، الفوائد البهية في تراجم الحنفية، مطبعة دار السعادة (القاهرة: ١٣٢٤ه)؛ الزركلي، قاموس الأعلام، ٣٢/٤.

[33] معجم البلدان، ١٢٩/٤.

[34] بووژاندنەوە، ٨١/٣-٨٦.

[35] كنوز الكرد، ٢٤٩/١-٢٥١.

الجيلي العجمي: م٩٣٩ک/١٥٣٣ز)یە و چەند حاشییەیەکی لەسەر کتێبە ناسراوەکان هەیە.[٣٦]

– لە ئەڵقەی (١٦٢)دا، پێنج لاپەڕەی سەبارەت بە نوورەدین عەلی زییادی (الزيادي) نووسیوە و لەبارەیەوە گوتوویە: "دەبێ دانەری ئەم کتێبە کورد بێت، چونکە هەستێکی گەرم و قووڵی نەتەوایەتی نەبێت، چی ئەوە دەکات زەلامێک کتێبێکی چەند بەرگیی گەورە بە خەتی خۆی بنووسێتەوە و شاری عیمادییە هەڵبژێرێ بۆ ئەوەی ئەو کتێبە بکا بە دیاری و بینێرێ بۆ زانایان و ناودارانی؟".[٣٧] لێرە مەبەست کتێبی "المقرر في شرح المحرر"ە لە فیقهی شافیعی، کە شەرحی کتێبی "المحرر"ی رافیعی قەزوینی (م: ٦٢٢ک/١٢٢٥ز)یە. دەمێکیش گەڕاوەتەوە بۆ کتێبی "معجم المؤلفين" و زانیویە کورد نییە و میسری (المصري)یە،[٣٨] پاساوی هێناوەتەوە و گومانی لەکن دروستبووە کە "وشەی (المصري)ی بە هەڵە و نەزانی خراوەتە سەر" و گوایە "کتێبەکە زۆر کوردانە و خۆماڵییە و هاوارئەکا، ئەڵێ: من ماڵی کوردم". ئەم بە کورددانانەی زییادی و پێهەڵدان و هاوارکردنی کتێبەکەی کە خۆماڵییە، تەنها لەبەرئەوەیە کتێبەکەی پێشکەش بە میرێکی کورد کراوە و وا دیارە پاشتر فەقێ یا خوێندەوارێکی کورد لە ئامێدی بۆ زیاتر تێگەیشتن لە کتێبەکە، هەندێک وشەیی وەرگێڕاوە بۆ زمانی کوردی. ئەوەتا خۆی دەڵێ: "ئەم خەتە خەتی نووسەرەوەی کتێبەکە نییە". لە کتێبێکیدیدا، هیچ گومانی لەوەدا نەماوە کە زییادی مامۆستایەکی گەورەی کوردە، بێ ڕەچاوکردنی ئەوەی کە لە سەرچاوە عەرەبییەکاندا بە مامۆستایەکی عەرەب ناونووسکراوە.[٣٩]

بێگومان نوورەدین عەلی زییادی (م:١٠٢٤ک/١٦١٥ز) نە کوردە و نە خەڵکی کوردستان و باوەڕناکرێ هاتبێتە کوردستانیش، بەڵکوو خەڵکی گەڕەکی زییادی شاری مەحەللە (المحلة)یە لە میسر، بەڵام ئەم کتێبەی وەک (المحبي: م١١١١ک/١٦٩٩ز) دەڵێ، زۆر بڵاوبووە لە وڵاتی کوردان[٤٠] و ناوی ئیسماعیلپاشای بابانی (م:١٩٢٠ز)یشی -وەک لە دەستنووسەکە باسکراوە- هێناوە، دانەر دانەیەکیشی کتێبەکەی بەخشیوە بە میری ئامێدی و بە دیاری بۆی ناردووە.[٤١]

– ئەڵقەی (١٧٠) دەربارەی نامیلکەیەکی محەمەدئەمین کوڕی خەیروڵا عومەری (العمري:م١٧٨٨ز)یە کە خۆی و یاسینی برای (م:١٨٢٠ز)، دوو دیرۆکنووسی مووسڵیی تەواو ناسراون و دەڵێ بە دووری نازانم کورد بێ،[٤٢]() کەچی ئەمانە عەرەبن و خۆیان بە نەوەی خەلیفە عومەر دەزانن و ژمارەیەک کتێبیان داناوە، تەنانەت بە خراپی و تانەلێدانیش باسی کوردیان کردووە.[٤٣]

– لە ئەڵقەی (١٩٤)دا، دانەری کتێبی "بيان المشكلات"ی بە کورد ژماردووە و سەرەتا وای زانیوە محەمەدوەهبی کوڕی مەلا ئەحمەدی زڵزڵییە کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا ژیاوە، دواتر کە زانیویەتی ئیسماعیلپاشای بابانی ناوی ئەم کتێبەی هێناوە،[٤٤] دەستی لەم باسە بەرداوە و پێچاویەتیەوە. پاشان وا دیارە لای خۆشنەهاتووە ئەم ڕەنجەی بەفیڕۆبڕوا، بۆیە گەڕاوەتەوە سەری و نووسەرەکەی بە کورد داناوە و باسەکەی تەواوکردووە؛ پاساوی ناونەهێنانیی بە کورد بەوە هێناوەتەوە کە -گوایە- "زۆر لە دانەرانی کورد پیشەیان وابووە لەبەرئەوەی کارەکەیان بۆ ناو و شۆرەت نەبێت و پوخت و بێگەرد بۆ خودا بێت، ناوی خۆیان نەبردووە و ناویان لای خودا ویستووە و بەس".[٤٥] کەچی دانەری ئەم کتێبە نە کوردە و نە پەیوەندیی بە کوردستانەوە هەیە، بەڵکوو عەلائەدین محەمەد کوڕی ئەحمەدی تەرابولسی (م: پاش١٠٦٠ک/١٦٥٠ز)یە و کتێبێکیدیی بە هەمان ناونیشان هەیە، گەڕێندراوەتەوە بۆ مەلا حوسێنی ڕۆمی (م: ١٠٨٤ک/١٠٧٥ز).[٤٦]

[٣٦] حاجي خليفه، كشف الظنون، ٣٤٦/١؛ البابانی، هدية العارفين، دار الكتب (بيروت: ١٩٩٢)، ١٤٠/١.

[٣٧] بووژاندنەوە، ٣/١٠٠-١٠٣.

[٣٨] معجم المؤلفين، ٢٦٠/٧.

[٣٩] بایەخدانی میرانی ئامێدی بە ڕۆشنبیری لە دەڤەری بادیناندا، دەزگای ئاراس (هەولێر: ٢٠٠٦)، ل٤٣-٤٥.

[٤٠] خلاصة الأثر، ١٩٥/٣-١٩٦.

[٤١] هدية العارفين، ٧٥٤/١.

[٤٢] بووژاندنەوە، ١٤٦/٣.

[٤٣] معجم المؤلفين، ٧٢/٩، ١٧٧/١٣.

[٤٤] إيضاح المكنون، ٢٠٧/٣.

[٤٥] بووژاندنەوە، ٢٦٣/٣-٢٦٥.

[٤٦] دەستنووسی ئەم دوو کتێبە لە سایتەکاندا بەردەستە.

- گومان‌دەکا دانەری کتێبی "سوانح القريحة" کە خەڵکی شاری مووسڵە و ناوی ئەبومحەمەد عەبدوڵا کوڕی فەخرەدین حوسێنی (ابو محمد عبدالله بن فخر الدين الحسيني (م: ١١٨٩ک/١٧٧٥ز)یە، مامۆستایەکی کورد بێ، بێ ئەوەی هیچ بەڵگەیەک هەبێ و تەنها پاساوی ئەوەیە کە ناوبراو لە پێشەکیی کتێبەکەی‌دا باسی دوورکەوتنەوەی خۆی لە ماڵ و وڵاتی خۆی کردووە.[٤٧]

- ئەڵقەی (٢٢٤) حەوت بەرپەڕی گرتووەتەوە و دەربارەی کتێبی "كشف أسرار المحتالين"ی زەینەدین عەبدولڕەحمان کوڕی ئەبی‌بەکر عومەر جەوبەری (زين‌الدين عبدالرحمن بن ابي‌بكر عمر الجوبري: م٦٦٣ک/١٢٦٤ز)یە و لە پێشەکی‌دا بەدرێژی لە ئاین‌وئۆین و تەڵەکە و دەستبڕینی کەسانێک ئاخافتووە و نموونەیەکی لە کتێبەکە هێناوەتەوە. سەیر لەوەدایە کە بێ هیچ بەڵگەیەک دووجار دانەری کتێبەکەی بە یەکێک لە مامۆستا مەزنەکانی کورد داناوە و پێی وایە زۆربەی ڕووداوەکانیشی لەسەر خاکی کوردستان و شارە کوردییەکان تۆمارکردووە.[٤٨] کەچی جەوبەری نە کوردە و نە هاتووەتە کوردستان و نە کتێبەکەشی لەسەر مێژووی زمان و ڕۆشنبیری و زانایانی کوردە، بەڵکوو خەڵکی جەوبەر (جوبر)ی دەوروپشتی دیمەشقە و کتێبەکەیی تەرخانکردووە بۆ فڕوفێڵ و ئۆین و تەڵەکەبازیی چەشنە کەسانێکی هەموو چین وتوێژەکانی ناو کۆمەڵگەی ئیسلامی و کورتکراوەی ئەم کتێبەیش (المختار في كشف الأسرار وهتك الأستار) چەندین ساڵە چاپکراوە و من خۆم خوێندوومەتەوە و شتێکی وەهای تێدانییە پەیوەندیی بە کوردەوە هەبێ.[٤٩]

- ئەڵقەی (٢٤٨) تەرخانکراوە بۆ کتێبی "نخب الذخائر في احوال الجواهر"ی نۆژدار و زانا و گەردووناسی ناودار محەمەد کوڕی ئیبراهیم کوڕی ساعیدی سنجاری (م:٧٤٩ک/١٣٤٨ز)ی ناسراو بە ئیبن‌ساعیدی ئەنصاری (ابن ساعد الأنصاري) و ئیبن ئەکفانی (إبن الأكفاني) کە لەدایکبووی شنگال و نیشتەجێی قاهیرە بووە و کتێبگەلێکی زانستی و نۆژداریی هەیە و یەکلانەبووەتەوە کە ئاخۆ کوردە یان نا.[٥٠] ئەم کتێبە لەمێژە (ساڵی ١٩٣٩) و چەند جاری‌دی چاپکراوە و هیچ پێویستی‌نەدەکرد لێرە ئەڵقەیەکی بۆ تەرخان‌بکرێ و بەدرێژی قسەی لەسەر بکرێ، چونکە هیچ پەیوەندییەکی بە ڕۆشنبیری و ئەدەبیاتی کوردییەوە نییە، بەڵام مامۆستا بۆ ئەوەی بیسەلمێنێ کوردە، لەخۆیەوە (الأكفاني)ی بە (الكتاني) لێکداوەتەوە و ئەمەشی کردووەتە بەڵگەی کوردبوونی،[٥١] چونکە کەتانی لە هۆزە دێرینەکانی کوردە. کەچی -لە ڕاستی‌دا- کەتانی هۆز نییە و بنەماڵەیەکی دانیشتووی ئامێدییە، ئەو دەمانە هەر نەبووە و لەم سەدانەی دوایی‌دا دەرکەوتووە و لەو چاپەی "هدية العارفين"دا کە من بۆی گەڕامەوە (الأكفاني) هاتووە، نەوەک (الكتاني) و لە هەموو سەرچاوەکانیش‌دا ناوی هەر بە (ابن الأكفاني) هاتووە.[٥٢]

- ئەڵقەی (٢٥٢): محەمەد کوڕی پیرعەلی بیرکەوی (البركوي:م٩٨١ک/١٥٧٣ز)، زانایەکی ناودار و فەقیهێکی شارەزای دەوڵەتی عوسمانییە و خەڵکی باژێڕی (بیرکی)یە، بە بیرکەوی ناسراوە و لە لایەن مێژوونوسانەوە ناسێنراوە و بە ڕۆمیی حەنەفی ناوبراوە و دەیان کتێب و نامیلکەی لە زانستە جۆرەبەجۆرەکان‌دا هەیە، وەک "إظهار الأسرار" و "إمتحان الأذكياء" و ژمارەیەک لێکدانەوە و حاشییە و شرۆڤە بۆ بەرهەمەکانی کراوە و هیچ پەیوەستی و نزیکییەکی بە کورد و کوردستانەوە نییە،[٥٣] کەچی تەنها و تەنها لەبەرئەوەی لە دەستخەتێک‌دا سەر و بۆر بۆ ناوی کراوە و بە (بەرکوی) هاتووە، بێ ئەوەی بگەڕێنرێتەوە بۆ کورد، بە مامۆستایەکی دێرینی کوردی دانراوە و چوار لاپەڕە و نیوی دەرهەق نووسراوە و بەدرێژی پاساوی بۆ هێنراوەتەوە کە بۆچی بە کورد هەژمارنەکراوە و وا لێکدراوەتەوە کە ئەمە (بەرکێوی)یە، بێ ئەوەی ڕوون‌بکرێتەوە ئاخۆ ئەم شوێنە، گوندە، شارە، یا ناوچەیە و دەکەوێتە کوێی کوردستانەوە؟! بەڵام چونکە بەرقەڵایی هەیە و زێدی

[٤٧] بووژاندنەوە، ١٠٦/٣.

[٤٨] بووژاندنەوە،٨٧/٤-٩٤.

[٤٩] قاموس الأعلام، ٣١٩/٣.

[٥٠] البابانى: هدية العارفين، ١٥٥/٢؛ الزركلي، قاموس الأعلام، ٢٩٩/٥.

[٥١] بووژاندنەوە،١٧٥/٤-١٧٧.

[٥٢] بگەڕێوە بۆ: الزركلي، قاموس الأعلام، ٢٩٩/٥؛ عمر رضا كحاله، معجم المؤلفين، ٢٠٠/٨-٢٠١.

[٥٣] هدية العارفين، ٢٥٢/٦؛ الزركلي، الأعلام، ٦١/٦؛ معجم المؤلفين، ١٢٣/٩-١٢٤.

زانای ناوداری کورد محەمەد بەرقەلایی (محمد برقلعلی)یە،[٥٤] دەبێ (بەرکێوی)یش هەبێ، گوایە لە ڕێی دەستخەتێکەوە کە ڕوونووسکەری گرێکوێرەکەی کردووەتەوە، پەی بەم ڕاستییە بردراوە و ئەگەر ئەو نەبووایە، ئەم گرێیە هەر وەک خۆی دەمایەوە و ئەم مامۆستایەش بە نادیاری لە ڕیزی ناوونبووانی مێژووی گەلی کورددا دەمایەوە.[٥٥] واتا لێرە تەنها لەبەر خاتری سەروبۆری تاکە وشەیەکی دەستخەتێک، پشت لەو هەموو سەرچاوە بڕواپێکراوانە کراوە کە (بیرکەوی)یان ناساندووە. بگرە هەرچی بەرهەمی ناوبراو هەیە لە کتێب و نامیلکە و حاشییە، بە گەنجینەی بێخەوشی کورد لەقەڵەمدراوە.[٥٦]

– لە ئەڵقەی (٢٧٠)دا، موەفەقەدینی کەواشی (الكواشي)ی بە مامۆستایەکی وا دێرینی کورد داناوە، کە کەس پێی نازانێ و هەواڵیکی لەسەر نییە، بۆیە چوار لاپەڕەی بۆ تەرخانکردووە و گوتوویە کەسانیک بە نەزانی یا لەبەر هۆی دی ویستوویانە لە کوردی دابڕن و گازندەدەکا کە ناوی باوکیشی لە سەرچاوە عەرەبییەکاندا بە هەڵە تۆمارکراوە، گوایە دوو مامۆستای کوردیش ئەم هەڵەیەیان بۆ بەرهەمەکانیان گواستووەتەوە و دۆزینەوەی دانەیەکی دەستخەتی تەفسیرەکەشیی بە موژدەیەکی گەورە زانیوە.[٥٧] ئەوەی ڕاستی بێ، موەفەقەدینی کەواشی (م:٦٨٠ک/١٢٨١ز) کەسێتییەکی تەواو ناسراوە و تەفسیرەکەشی ناوداره و هیچ پەیوەندییەکی بە کورد و کەلتووری کوردییەوە نییە و خۆی عەرەبی شەیبانییە و بنەماڵەکەیان لە گوند و قەڵای کواشێ نیشتەجێبوون، کە دەکەوێتە دامێنی زنجیرەچیایەکی دەستەڕاستی ڕێگای دهۆک – زاخۆ. بۆ زانینی ناوی ڕاست و دروستیشی، پێویستە بۆ سەرچاوەکانی سەدەکانی ناوەڕاست بگەڕێینەوە، ئەوانەی هاودەمیبوون یا ماوەیەک پاش ئەو ژیاون، لە هەموویاندا ناوی ئەحمەد کوڕی یووسفە و سوێدان ناوی باوکی نییە، بەڵکوو ناوی باپیرە هەرەگەورەیەتی و تەفسیرەکەشی ساڵی ٢٠٠٦ز لە لایەن (د. محيي هلال السرحان)ەوە بڵاوکراوتەوە و لە لاپەڕە شازدەی پێشەکیدا، ناوی ئەو سەرچاوانە ڕیزکراون کە لە ژیاننامەی کەواشی دوواون، هەموویان بە عەرەبی شەیبانییان داناوە.

– لە ئەڵقەی (٢٩٥)دا، مەحموود بەردەریی بە کورد داناوە، بێ ئەوەی هیچ بەڵگەیەکی کوردبوون لە ناو و ناسناو و ناسنامەیدا هەبێ و وای مەزندەکردووە کە خەڵکی گوندی بەردەر بێ، کەچی –وەک زانراوە– گوندێک بەو ناوە لە کوردستان نییە و ئەگەر هەشبێ، نازانرێ لە کوێندەرە. بەڵام پاساوی ئەوەبووە کە چۆن سەرگەڵوو و بەرگەڵوو و پشدەر و سەردەر و بێدەر و سێدەر هەن، دەبێ بەردەریش هەبێ. ئەمە تەنها بەو مەبەستە کە کابرای ناوبراو بکاتە کورد! گریمان گوندێکی بەو ناوە لە کوردستان هەبووە، ئایە مەرجە ئەو کەسێتییە خەڵکی ئەو گوندە بێ، لە کاتێکدا ناوی لە کتێبەکەدا بە مەحموود کوڕی حەسەن .. کوڕی جەمال بەردەریی مەککی (محمود بن الحسن ... بن الجمال البردري المكي) هاتووە، گوایە کتێبی "فتاوى المحمودية"ی بۆ زیرەکی کوڕی هۆلاجۆی کوڕی هۆلاکۆ داناوە و "تۆ بڵێیت وەک ئەم کوڕەزای هۆلاکۆ بووە بە موسڵمانێکی وەها ... بووبێتیش بە کوردێکی زیت و (زیرەک)"! بێگومان ناوی (زیرەک) لەناو تورک و فارسیش هەبوو و چەند کەسێتیەکی زیرەک ناو لە مێژوودا هەن. پاشان چەند پرسیارێکیشی وروژاندووە: دەبێت میر زیرەک میری چ ناوچەیەک بووبێت و مامۆستای بەردەری لەکوێ دانیشتبێت، دەبێت زیرەک میری ناوچەیەکی کوردستان بووبێت و بەردەریشی لێوە نزیکبووبێت و بەو کتێبەی خۆی پێ ناساندبێ.[٥٨]

دیارە ناوی ئەم کتێبە نەک هەر لە سەرچاوەکانی

---

[٥٤] سەدەی ١٠ک/١٦ز ژیاوە و شەرەفخانی بدلیسی پەسنیداوە و ستایشیکردووە. شرفنامة، مؤسسة موكرياني (أربيل: ٢٠٠١)، ص٥٧٦–٥٧٧.

مستەفا دیهقانیش بە زمانی ئینگلیزی شرۆڤەی فەتوایەکی کردووە کە دەرهەق بە یەزیدییەکانە و لە گۆڤاری ئەکادیمی "نوبهار"، ژمارە (٣)ی ساڵی دووەم: ٢٠١٥، ل١٣٧–١٥١دا بڵاویکردووەتەوە و بیستوومە بە کوردیش بەرهەمی هەیە.

[٥٥] بووژاندنەوە، ٢١٦/٤–٢٢١ ، ١١/٥، ١٥.

[٥٦] كنوز الكرد في خزائن المخطوطات العراقية (السليمانية: ٢٠١٣)، ٢١٠/١–٢١١.

[٥٧] بووژانەوە، ٣٠٧/٤–٣١٠.

[٥٨] بووژاندنەوە، ١٨١/٥–١٨٦.

سەردەمی مەغۆل و سەدەکانی ناوەڕاست نەهاتووە و ڕەنگە تێکەڵییەک ڕوویدابێ، بەڵکوو دوو کتێب بەو ناونیشانەوە هەن، یەکێکیان مەحموود کوڕی محەمەد نەسیبی حەمزاوی (١٨٢١-١٨٨٧زم) بە عەرەبی دایناوە (الفتاوی المحمودیة) و چاپ و بڵاو کراوەتەوە[59] و ئەوەی‌دیشیان بە زمانی ئۆردووییە و مەولانا موفتی مەحموود حەسەن گنگوهی دایناوە. وێنەی لاپەڕەیەکی دەستخەتەکەشی بڵاوکردووەتەوە و تەمەنی بە حەوتسەد ساڵ خەمڵاندووە، بە بەڵگەی ئەوەی هۆلاکۆ ساڵی٦٦٣ک /١٢٦١ز مردووە، کەچی ئەگەر لێی‌وردبینەوە، دەزانین خەتەکەی زۆر نوێیە و بە هیچ شێوەیەک ناگەڕێتەوە بۆ سەردەمانی مەغۆل. دیارە ئەم کتێبە هیچ پەیوەندییەکی بە کورد و کوردستانەوە نییە و لەوانەیە دانەرەکەشی نەوەی مێژوونوس (الجمال المکي: م٨٨٧ک/١٤٨٢ز) بێ.

– ئەڵقەی (٣٠١): بێ هیچ بەڵگە و ئاماژەیەک (قوام الدین الحسیني)ی بە کورد داناوە و لە ناونیشانی ئەو ئەڵقەیەدا کە بۆی تەرخانکراوە، هاتووە: "مامۆستایەکی مەزنی نەناسراوی کوردە" و حەوت لاپەڕەی بۆ داناوە.[60] کەچی ئەم زانا و شاعیرە شیعییە کورد نییە و خەڵکی قەزوێنە، بنەچەی دەگەڕێتەوە بۆ شاری حیللەی عیراق (الحلة السیفیة) و ناوی تەواوی (قوام الدین محمد بن محمد مهدي القزویني الحسیني السیفي:م١١٤٠ک /١٧٢٨ز)یە و یەکێکە لە زانایانی حەوزە زانستییەکان و شیعری بە عەرەبی و فارسی و تورکی هەیە و چەند کتێب و نامیلکە و ئەرجوزەی هەن، وەک (التحفة القوامیة في فقه الإمامیة) و (المقطعات والقصائد) و (الشافیة).. هتد.[61]

– لە ڕیزبەندی ناوی ئەو قوتابخانانەدا کە لە گوندەکانی کوردستان هەن، ناوی هەندێک گوند هاتووە، قەت لەوە ناکەن لە کوردستان بن، وەک: (دربرهان) و (بولاقه) و (القلعة الشنجیة) و (شیخ نصیر) و (مرقرین) و (النقیریة) و (القرناصیة) و شاری (قرقر)؛[62] یان مێژووی وا بۆ دەمی نوسینەوەی دەستخەتێک لە چەند دێهاتێک داندراوە کە جێگای گومانن و بڕواناکرێ ئەو دەمانە هەبووبن و دەبێ دەستکاری‌کرابن و نازاندرێ بە چ پاساوێک ناوی شاری ئامەد کراوە بە (ئامۆدا).[63]

٤) تێکەڵکردنی کەسێتییەکان:

– ئەڵقەی (١٣٤): نزیکەی شەش لاپەڕەی گرتووەتەوە و لەسەر ڕابوونی مەلا ئیدریسی بدلیسییە بە نووسینەوەی دیوانی دوو شاعیری فارسی هاودەمی: قازی مەسیحەدین عیسای ساوی و شێخ نەجمەدین مەسعوودی ساوی.[64] مامۆستا قەرەداغی بەخورتی ویستوویەتی بیانکا بە کورد:

ئـ. گومانی زۆری بۆ ئەوە دەچێ کە کوردبن، کەچی وەک لە ناویاندا دیارە، فارسن و خەڵکی شاری ساوە و ئامۆزان، لە ئەنجانی شەڕ و ئاڵۆزییەکانی دوایین ساڵانی دەوڵەتی تورکمانیی ئاقۆینلوودا کوژراون و عەباس عەزاوی بەدرێژی ناساندوونی.[65]

ب. ئەو دوو شاعیرە پسمامە نەوەی زانایەکی ناوداری دەرگەزێنن، مامۆستا هەوڵی‌داوە دەرگەزێن کە گەورەدێیەکی ڕۆژهەڵاتی هەمەدانە بەرەو زنجان،[66] ببەستێتەوە بە قەڵای دەرزینی و چەند شوێنێکی‌دیی هاوناوی کوردستانەوە، کە لە "شەرەفنامە"ی بدلیسی‌دا ناویان هاتووە، تا بنەچەیان بگەڕێنێتەوە بۆ کوردستان.

پ. ئەو دوو شاعیرە، بەرپرسی باڵای ڕۆژگاری شاه یەعقووببەگ کوڕی ئۆزۆن حەسەنی ئاقۆینلوو (١٤٧٨-١٤٩٠ز) بوون و هەر ئەو ڕۆژگارە هاتنە کوشتن، بۆیە ناوی ئەو شاهەی ئاقۆینلوو لە پێشەکیی دیوانەکەیاندا براوە، کەچی دەڵێ: لەوانەیە ئەم یەعقووببەگە، میری کورد یەعقووببەگی زەرقی – زەرگی بێ، کە خاوەندی دەرزینی بوو و ساڵی ١٥٧٨ز مرد، ئەمەش تەنها بۆ ئەوەی ئەو دوو شاعیرە بکوردێنێ!

ت. ڕەحمەتی مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانی (١٩١٣-٢٠٠١) لاپەڕەی یەکەمی دیوانەکەی کە لەبارەی هەردوو شاعیرەکەوەیە، لە تورکییەوە وەرگێڕاوە و لەوێش هەر

[59] الزرکلي، قاموس الأعلام، ١٨٥/٧؛ معجم المؤلفین، ٢٠٠/١٢.

[60] بووژاندنەوە، ٢٨١/٥-٢٨٨.

[61] معجم المؤلفین، ٣٠٤/١١.

[62] بووژانەوە، ٩٠/١-١٠٧.

[63] بووژاندنەوە، ٨٨/١، ٩٣، ٩٩.

[64] بووژاندنەوە، ٣٤٥/٢-٣٥٠.

[65] تاریخ العراق بین إحتلالین، الدار العربیة للموسوعات، ٢٨٦/٣-٢٩٠، ٢٩٦-٢٩٨.

[66] یاقوت الحموي، معجم البلدان، دار إحیاء التراث العربي (بیروت: بلا)، ٢٩٨/٢.

باس‌وخواسی پەیوەندییانە بە یەعقووب‌بەگی ئاقۆینلووەوە. کەچی بەمەشەوە هەر وازی‌نەهێناوە، ڕازی‌نییە ئەم دوو شاعیرە کورد نەبن و سووورە لەسەر کوردبوونیان و پێی وایە ئەم پێزانینە "ڕاست و ڕەوانە" کە بە قەڵەمی بێگانە و دوژمنان و ناشارەزایان لە بارودۆخی ئێمە نووسراوە.. وەک تفەنگ بە تاریکییەوە نان وایە، دوورنییە بەڵگە و شتی وا بدۆزرێتەوە، ئەم ڕا و بۆچوونانەی ئێستە دەمەونخوون کاتەوە".[67] منیش دەڵێم: ئەگەر بەڕێزیان "شەرەفنامە" و کتێبی "تأریخ العراق بين إحتلالين"ی بەوردی بخوێندایەتەوە، ئاشنای زیندەگیی ئەو دوو شاعیرە دەبوو و دەیزانی نێوانی هەردوو یەعقوب‌بەگ نزیکەی سەدساڵە و نێوان دەرگەزێن و درزینییش سەدان کیلۆمەترە!

– مەلا یووسفی مەجمەری کورد کە تا ساڵی ١٩٣١ مابوو و مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس لە چەمچەماڵ دیتبووی، تێکەڵکراوە بە شاعیری فارس مەجمەری ئەصپەهانی (١٧٧٦-١٨١٠ز) کە لە خزمەتی فەتحعەلی شاهی قاجار (١٧٩٧-١٨٣٤ز)دا بووە و چووەتە گێلان و ئازەربیجان بۆ بەشداری لە شەڕی دژی ڕووسیادا و بە شیعر ستایشی شاهی قاجاری کردووە و یاداشتی خۆی گێڕاوەتەوە.[68] وا دیارە ئەم کێشەیە بەهۆی تێکەڵبوونی دەستخەتی ئەم دوو کەسێتییەوە هاتووەتە ئاراوە. مامۆستا ئەگەر پەلەپەلی‌نەکردبایە و بە سۆراخ و پشکنینی سەرچاوەکان درکی بەم تێکەڵکردنە دەکرد و دەیزانی مەلا یووسفی مەجمەر کە پاش ساڵی ١٩٣١ مردووە و ئەو ساڵە کچێکیشی بووە، چۆن باسی دوو بەرپرسی قاجاری: (ضرغام السلطنه) و(اسد الممالک)ی سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمی کردووە و چۆن لە ڕێگەی حەجی ماڵی خودادا، لە ئەصفەهان و زنجان و تاڵش و گێلان و ئێنزەلی و باکۆیە- باکۆ و تفلیس و باتوومی، کە (دار الملک)ی ڕووسیایە! دوواوە.[69]

جاری‌واش هەیە بێ‌سۆراخکردن و دڵنیابوون و تەنها بەهۆی لێکچوونی کونیە و ناسناوی دوو کەسێتییەوە، بێ‌سێ‌ودوو تێکەڵکراون یا یەکێکی غەیرەکورد کراوە بە کورد یان نووسەر و ڕوونووسکەرەوە لێکجیانەکراونەتەوە. لە ئەڵقەی (١٧٦)دا، ئەبولوەفا خواجەی خەواریزمی (م:٨٣٥ک/١٤٣١ز)، خاوەندی چەند چوارینەیەک و نووسەری کتێبی "کنز الجواهر" و ناسراو بە "پیری فریشتە"، کراوە بە سۆفیی ناودار و پایەبەرزی کورد تاجولعارفین ئەبولوەفای حولوانی (م: ٥٠١ک/١١٠٧ز). ئەم سێ لاپەڕە و نیوە هیچ پەیوەستییەکی بە ژیاننامەی زانایانی کوردەوە نییە، ئەوەندە هەیە پێش پتر لە چوار سەدە لە باژێڕی تەوێڵە نوسراوەتەوە.[70]

– حوسێنی شیڤکی، زانایەکی ناوداری کوردە و لە سەدەی هەژدەهەمدا ژیاوە، خەڵکی گوندی شیڤکیی دەڤەری مزوورییە لە بەهدینان؛ چەند نامیلکە و فەتوایەکی هەیە، یەکێکیان دەرهەق بە یەزیدییەکانە و ئەوەی‌دیبیان دەرهەق بە شیعەی قزڵباشە،[71] کەچی چەند جارێک بەبێ بەڵگە کردوویەتی بە شەوەکی و شەڤەکی.[72]

– ئەڵقەی (١٩٣) دەربارەی کتێبی "زواهر اللغة"ی مەلا محەمەدی جوانڕۆییە کە سەبارەتە بە شرۆڤەکردن و لێکدانەوەی پەیڤەکانی گوڵستان و بۆستانی سەعدی شیرازی و لە کوردستان بەردەستبووە و دانەگەلێکی لێ‌نووسراوەتەوە، نەخاسمە لە بەهدینان و یەکێک لە ڕوونووسکەرەوەکان دەیان پەیڤی کتێبەکەی کردووە بە کوردیی باکوور،[73] کەچی مامۆستا جوداوازیی‌نەکردووە لە نێوان دانەر و ڕوونووسکەرەوەدا و گوتوویە: "ئەوەی جێگەی سەرنجە، دانەرەکەی (جوانڕۆیی)یە و شێوەی نووسین و زارەکەی بادینییە و نازانین ئەمە چۆن ڕووی‌داوە" و ناوی تەواوی ڕوونووسکەرەوەکەشی بە وردی نەخوێندووەتەوە و" الكيستي نسبا والهروري وطنا" بووە، بە "الكيسي نسبا الهروي وطنا"ی داناوە،[74] لە کاتێکدا کێستە و هروور دوو دێی ناسراوی دەڤەری بەرواری باڵان.

– لە کەشکۆڵەکەی مەولانا حەمزەدا، شیعری دەیان

[67] بووژاندنەوە، ٢/٣٤٥-٣٥٠.

[68] محمد شريفى، فرهنگ ادبيات فارسى، فرهنگ نشر نو (تهران: ١٣٩٠ش)، ل١٢٦٦.

[69] بووژاندنەوە، ٣/٣٨٨-٣٩٠.

[70] بووژاندنەوە، ٣/ ١٦٦-١٧٠.

[71] داود جلبي، مخطوطات الموصل، مطبعة الفرات (بغداد: ١٩٢٧)، ص٢٧٤.

[72] بووژاندنەوە، ٤/١٧٧-١٨١، هەروەها: ٢/٣٥٣-٣٥٥، ٣/١٤٦.

[73] هێرش کەمال ڕێکانی، گەنجینەیا بەهدینان، ل٥٤، ١٣٦.

[74] بووژاندنەوە، ٣/٢٥٨، ٢٦٢.

شاعیری کورد و غەیرەکورد هاتووە، یەکێکیان شیعری محەمەد خانی ناودار بە خانەی جوانڕۆیە (محمد خان مشهور بخانا جوانرود)، گوتوویە دەبێ ئەمە محەمەدی جوانڕۆییی نووسەری کتێبی "زواهر اللغة" بێ،[٧٥] کەچی گومان لەوەدانییە کە محەمەد خانی جوانڕۆ هەمان خانای قوبادییە، وەک لە پێشەکیی دیوانەکەی خانای قوبادیدا ساغکراوەتەوە[٧٦] و دڵنیاشنەبووە کە محەمەد خانای قوبادی هەر خانای قوبادییە.[٧٧]

- ئەوەی کەمێک شارەزای ئەدەبی کلاسیکیی کرمانجی بێ، دەزانێ هەردوو شاعیر، فەقێی تەیران و مەلای جزیری، هاودەمی یەک بوون و مونازەری شیعرییان هەیە. فەقێ تەیران لە چەند شیعرێکیدا ناسناوی (م. ح) و مەلای جزیریش ناسناوی (مەلێ - مەلا)ی بۆ خۆی داناوە.[٧٨] کەچی مامۆستا قەرەداغی (م. ح) و (مەلا)ی بە مەلای باتەیی داناوە و ئەم بۆچوونەی لە شوێنێکی دیکە دووپاتکردووەتەوە.[٧٩]

- لە ناساندنی شاعیر شەهابدا، مامۆستا خزمەتێکی گەورەی بە ئەدەبی کوردی بەخشیوە و شێخ شەهابی -کە پێدەچێ شاعیرێکی ناسراو و پڕبەرهەم بووبێ- زیاتر پێناساندووین و بیستودوو شیعری دۆزیوەتەوە، بەڵام باشتربوو پشت بە کتێبە نازانستی و بێسەرچاوەکەی محەمەدسدیق بۆرەکەیی نەبەستێ و ئەو ئاخافتنەی لێوەرنەگرێ کە دەڵێ: شەهابەدینی شەهرەزووری(؟) و شەهابەدینی سوهرەوەردی (م:٦٣٢ک/١٢٣٤ز)یش شیعریان بە کوردی هەیە؛ یەکەمیان کەسێکی وەهمی و هەڵبەستراوە و لە هیچ سەرچاوەیەکدا ناوی نەهاتووە و دووەمیانیش ڕوونە هیچ شیعر و نووسینێکی بە کوردی نەبووە و ئەو دەمانە (سەدەی ٦-٧ک/١٢-١٣ز) کەنگێ شیعر و نووسین بە کوردی دەرکەوتبوون.[٨٠] لە باسی شاعیر (حاجی)دا، باسی حاجی نیعمەتوڵای جەیحونئابادی (١٨٧١-١٩٢٠) و حاجی نوورعەلی ئیلاهیی کوڕی (١٨٩٥-١٩٧٤)ی کردووە، کە لە ڕێبەرانی ئەهلی حەق بوون و سەردەمیان ئەوەندە دوورنییە و دەبێ لێرە لاببرێن و بەو حاجییە شاعیرە بەراوردنەکرێن کە ڕەنجووری لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا باسیکردووە.[٨١]

٥) ورد نەخوێندنەوەی مێژوو و ناوەڕۆکی ژمارەیەک دەستخەت:

بازرگانانی چڵێس و ساختەکاری دەستخەتەکان، بەدرێژیی ڕۆژگار و بە مەرامی جۆربەجۆر و مەبەستی دەستخستنی قازانجی ماددی و مەعنەوی و تا دەستخەت بە نرخێکی گرانتر بفرۆشن، بەردەوام کەوتوونە دەستکاریی مێژووی نووسینەوەیان و بردوویاننەوە بۆ ساڵانی کۆنتر.[٨٢] مامۆستا کە شاسوارێکی شارەزای دەستنووسە و وێڵ و شەیدای دەستخستن و ساخکردنەوەیەتی و خۆیشی ئاماژەی بە زۆر حاڵەتی لەم چەشنە داوە،[٨٣] نەدەبوو ئەو ساختەکارییانە بە سانایی بەسەریدا تێپەڕن و ئەو برە ناتەواوییە بکەونە کتێبەکەیەوە.

- ئەگەر تەنها سەیری لاپەڕە (٥٠)ی کتێبەکەی صادق بەهائەدین "هۆزانڤانێت کورد"ی بکردایە، کە ساڵی١٩٨٠لە بەغدا چاپکراوە، دەیزانی مەلای جزیری لە نیوەی دووەمی سەدەی (١٠ک) و نیوەی یەکەمی سەدەی (١١ک) ژیاوە و گومانی لە مێژووی ئەو دەستنووسەی دیوانەکەی دەکرد کە گوایە ساڵی ٩٣٢ک /١٥٢٦ز نووسراوەتەوە، واتە نزیکەی نیو سەدە پێش لەدایکبوونی جزیری خۆی.[٨٤] کەچی پاش ئەوەی دیوانەکەیی خوێندووەتەوە، کە تەحسین دۆسکی بڵاویکردووەتەوە، لە بەر ڕۆشناییی ئەم دەستنووسەدا، هەندێک وشە و لەنگیی ڕاستکردووەتەوە،[٨٥] ئەوجا زانیویەتی مێژووەکەی هەڵەیە و سەدەیەک بەر لە مردنی مەلای جزیری نووسراوە. پێویستبوو لێرە ئاماژە بەو هەڵەیە بکا، کە پێشتر بەسەریدا تێپەڕیبوو.

[٧٥] بووژاندنەوە، ٣٧٥/٣.

[٧٦] دیوانی خانای قوبادی، کۆکردنەوە و لێکدانەوەی کاروان عوسمان خەیات (سنە:٢٠١١)، ل٧٣-٧٩.

[٧٧] بووژانەوە، ٣٢٢/٤.

[٧٨] بڕوانە: صادق بهاء الدین ئامێدی، هۆزانڤانێت کورد (بەغدا: ١٩٨٠)، ل١٩٥، ٢٠٠-٢٠١، ٢٠٥.

[٧٩] بووژانەوە،٢٠٣/١، ١١٤/٣.

[٨٠] بووژاندنەوە، ٩٤/٥-٩٧.

[٨١] بووژاندنەوە، ١٣٠/٥.

[٨٢] بڕوانە: د. عابد سلیمان المشوخي، التزویر والإنتحال في المخطوطات العربیة، مركز الدراسات والبحوث (الریاض: ٢٠٠١).

[٨٣] بووژاندنەوە، ١/ ١١١، ٦٠/٢، ٣٧٥، ٢١٨/٣، ٦٧/٥.

[٨٤] بووژاندنەوە، ١٨٢/١. دواتر ئاماژەی بەم مێژووە هەڵەیە داوە.

[٨٥] بووژاندنەوە، ٣٧٢/٥.

– پێشەکی گوتم دەستخەتەکانم نەبینیوە، بەڵام دڵنیام جاری وا هەیە مامۆستا بە قووڵی نەیخوێندوونەتەوە، ئەگینا لە (ئەڵقەی ١٣٥)دا دەیزانی مەلا عەبدوڵای ڕبتکی (م: ١١٥٩ک/١٧٤٦ز) –نەک ڕەبتەکی– هەرگیز نەیگوتووە من کچەزای مەلا ئەبوبەکری موصەنیفم (م:١٠١٤ک/١٦٠٥ز)[٨٦] و ڕوونە و ڕێشی تێناچێ وەهابێ. باسی مەلا زەینەلعابدینی گۆرانی (م:١٠٧٠ک/١٦٦٠ز)ی خاوەندی کتێبی "اليمانيات المسلولة على الرافضة المخذولة"ی کردووە و گوتوویە: کچەزای مەلای موصەنیفە. مەلای گۆرانی خۆی لەم کتێبەدا گوتوویە کچەزای ئەبوبەکری موصەنیفم و باسی عەبدولکەریمی خاڵیشیی کردووە. شایانی باسە، لە ئاکامی هەژموونی شیعەگەری و فشاری نەبڕاوەی ئەو دەوڵەتە شیعییانەدا کە حوکمی ئێرانیان کردووە، وەک صەفەوی، نادرشاهی ئەفشار، زەندی، قاجاری و شاڵاو و شەڕ و ململانێیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیی سوننی، زانا و مامۆستا و فەقیهانی کورد ناوبەناو فەتوایان دەرکردووە و کتێب و نامیلکەیان سەبارەت بە توانجدان و ڕەخنەگرتن لە مەزهەبی شیعی داناوە، لەوانەش گۆرانی و ڕبتکی و پشکێکی ئەم فەتوایانە ساڵی ١٩٩٧ لە لایەن مەلا حەمدی عەبدولمجید سەلەفییەوە چاپ و بڵاو کراونەوە.[٨٧]

– لە بەرگی یەکەمدا (١٩٩٨)، ناوی مەلا محەمەد شەریفی شاهۆییی گۆرانیی بە محەمەدی کوڕی (شربت) خوێندووەتەوە! کەچی لە گوتارێکیدا کە لە ڕۆژنامەی "هاوکاری" (١٩٩٧/٧/٨)دا بڵاوکراوەتەوە و کراوەتە ئەڵقەی (٢٥٨)، واتا ساڵێک بەر لە دەرچوونی بەرگی یەکەمی کتێبەکەی، ناوی ئەم زانا کوردەی بە دروستی خوێندووەتەوە. دەبوو پێش ئەوەی ئەو گوتارە لە کتێبەکەدا بڵاوبکاتەوە، ئەم هەڵە زەقەی ڕاستبکردایەتەوە.[٨٨]

– لە پێشەکیی بەشی دووەمدا، مامۆستا باسی ناسیخێکی زاخۆیی کردووە، کە ساڵی ١٢٢٦ک کتێبی "أجزاء القضية"ی لە شاری (پیرجب) نووسیوەتەوە، بێ ئەوەی بپرسێ کوا شارێک بەم ناوە لە کوردستان هەیە؟! دواتر لە بەرگی پێنجەمدا باسی هەمان دەستخەت و ناسخی کردووە و گوتوویە لە مزگەوتی پیرجبی شاری ئاکرێ نووسیویەتیەوە.[٨٩] پیرجب، مەزارێکە لە ئاکرێ، دەگەڕێتەوە بۆ موجاهید پیر جوبرائیل کە بە نیازی شەڕی جیهاد لە دژی ناپلیۆن، ڕووی‌کردووەتە شام و میسر.

– باسی سێ دەستخەت کراوە، گوایە ساڵانی٧١٥ک/١٣١٥ز، ٧٧٧ک /١٣٧٥ز، ٨٩٥ک/ ١٤٩٠ز، لە قوتابخانەی قوببەهان نووسراوەتەوە.[٩٠] دەشێ ئەم ساڵانە ئاوها نووسرابن، وەلێ دەبوو گومانی لە ڕاستییان بکردایە، چونکە ئەو دەمانە ئەم قوتابخانەیە هەر نەبووە، کە سوڵتان حوسێنی میری ئامێدی (١٥٣٣-١٥٧٣ز) بنیادی‌ناوە.

– دووجار باسی کتێبی "صرف التنازع"ی عەبدوڵای شەمعەدینیی(؟) کردووە، وەک کۆنترین دەستخەتی سەر بە دەڤەری بانە، گوایە ساڵی ٩٧٠ک/١٥٦٣ز لە گوندی بەڕۆژە نووسیویەتیەوە و لە پەراوێزدا خوێنەری ئیحالەکردووە بۆ لاپەڕە بیستی بەرگی دووهەم. کەچی مێژووی نووسینی هەمان کتێب و بە خەتی هەمان نووسەر، لەوێ ساڵی ١٠٩٧کیە.[٩١] جیاوازیی نێوان ئەم دوو مێژووە، کە بایەخی خۆی هەیە، بۆ مێژووی شاری بانە (١٢٧) ساڵە.

– یەکێک شەرحێکی بۆ کتێبێکی عەبدولڕەحمان جامی (م: ٨٩٨ک/١٤٩٢ز) نووسیوە و گوتوویە: "ویسیتم بچم بۆ (دار الخلافة)ی بەغدا".[٩٢] وەک ئاشکرایە بەغدا ساڵی ٦٥٦ک/١٢٥٨ز لە لایەن مەغۆلەوە داگیرکراوە و خیلافەی عەباسی لەناوبراوە، وابزانم ئاڵۆزییەک لێرەش هەیە.

– ساڵی مردنی سەید عەبدوڵای مەئالی، شاعیری کوردی شەنبەک – شەبەک بە ١١٩٨ک هاتووە، کەچی شاعیری ناوبراو باسی گەلی ڕۆمان و شوخی(؟) شێخی بریفکانی کردووە[٩٣] و دەبێ موریدی شێخ نووریی بریفکانی (م:١٢٦٨ک/١٨٥١ز) بووبێ. ڕەنگە ڕاستەکەی ١٢٩٨ک بێ و پێشتریش دەقی شیعرێکی شێخ نوورەدین (نووری)ی هێناوەتەوە، باشتر بوو ئاماژە بەوە بکرێ کە

[٨٦] بووژانەوە، ٣٥٤/٢.

[٨٧] بگەڕێوە بۆ: رسائل في الرد على الرافضة، مطبعة خبات (دهوك: ١٩٩٧).

[٨٨] بووژاندنەوە، ٣٤٥/١، ٢٥٦/٤.

[٨٩] بووژاندنەوە، ٢٣/٢، ٦٨/٥.

[٩٠] بووژانەوە، ١٠١/١.

[٩١] بووژاندنەوە، ٢٠/٢، ٤٤/٥، ٧٢.

[٩٢] بووژاندنەوە، ٢٠٩/٢-٢١١.

[٩٣] بووژاندنەوە، ٢٣٠/٢-٢٣١.

ئەم شاعیرە نوورەدین بریفکانییە.[٩٤]

- شەهابەدینی خەففاجی ساڵی ١٠٨٥ك/١٦٧٤ز کتێبی "نسیم الریاض في شرح شفاء القاضي عیاض" داناوە و پاشتر مەلایەکی بانەیی دانەیەکی لێنووسیوەتەوە،[٩٥] لە کاتێکدا ناوبراو ساڵی ١٠٦٩ك/ ١٦٥٧-١٦٥٨ز مردووە.[٩٦]

- قورئانێک ساڵی ١١٢٩ك نووسراوەتەوە و قورئانێکیدی ساڵی١١٧٩ك بە خەتی هەمان کەس نووسراوەتەوە و جیاوازیی ئەم دوو مێژووەی وا لێکداوەتەوە کە -گوایە- ناوبراو پەنجا ساڵ سەرقاڵی نووسینەوەی قورئان بووە و "دەبێ لە ماوەی ئەم٥٠ ساڵەدا چەند قورئان و شوێنەواری جوانی نووسیبێتەوە؟ بەڵام کوان و لە کوێن؟". من پێم وایە ئەم دوو ساڵە هەر یەکن و بە هۆی هەڵەی نووسین یا هەڵەی خوێندنەوە وایان لێهاتووە. خۆشنووسێک کە بە مەزندە ساڵی١١٠٠ك هاتبێتە دنیاوە، چۆن بە پیری و ساڵی ١١٧٩ك توانای بینین و نووسینی ئەو کارە پڕوردەکارییەی بووە.[٩٧]

- دەستنوسێک کە لە قوتابخانەی ڕەواندوز ڕوونووسکراوە، مێژووەکەی شێوێندراوە یا بەئەنقەست دەستکاریکراوە بۆ ٧٤٩ك، پاشان لە بەرگی دووەمدا ڕاستکراوەتەوە بۆ (١٢٤٩ك) و هەست بەم ساختەکارییە کراوە. دەبوو ئاماژە بە هەڵەی پێشتر بکرایە و ڕاستبکرایەتەوە.[٩٨]

- هەڵە لە ساڵی نووسینەوەی دەستنووس: ساڵی (١١٩٩) کراوە بە (١٢٩٩ك)[٩٩] و مردنی محەمەدی شەڕانشی بە (١٠١٦) و (١٠٦٠) هاتووە و مێژووی نووسینەوەی دەستخەتێک بە (١٠٣٧) و (١٣٠٧) و هیی یەکێکیدی بە (١٢٦٣ك) و (١٢٣٦ك) و هیی یەکێکی دیش بە (١٢٣٠ك) و (١٢٤٠ك).. هتد. هاتوون.[١٠٠]

دیارە هەڵەی نووسینەوە یا چاپ دیاردەیەکی باوە و لەمێژە شتێکی ئاسایی بووە و کەم کتێب هەیە لێی بەدەربێ. بەڵام شتێکی ئاسایی نییە هەڵە لە نووسینەوەی ساڵی بەتایبەتی دانان یا نەسخی دەستنووسێکدا بکرێ کە -وەک ڕوونە- کاریگەرییەکی قووڵی دەبێ لەسەر ڕاستییە مێژووییەکان و ئێمە نازانین سەرچاوەی ئەم ساڵە ناکۆکانە چییە، ئایا لە ئەسڵەکەدایە یا هەڵەی نووسینەوە و چاپە. هەرچۆنێکبێ، نەدەبوو بە هەڵە بڵاوبکرایانەتەوە.

٦) بابەتی زیادە و بەدەر لە سنووری ناونیشان:

دەیان بابەت و پێشەکی و لاپەڕە و بڕگەی زیاد لە هەر پێنج بەرگەکەدا هەن و پەیوەندییەکی وەهایان بە ناوەڕۆک و ناونیشانەکەیەوە نییە، لەوانە:

- ئەڵقەی (٧٠) دەربارەی کتێبێکە و پێشەکییەکی گشتیی دوولاپەڕەیی بۆ نووسراوە و نازانرێ کێ دایناوە و بە "مامۆستایەکی گەورەی کورد" دانراوە.[١٠١]

- زۆربەی ئەڵقەی (٧٢) و ئەڵقەی (٢٨٦) دەرباری بنەماڵەی شێخانی دێی (تەلوە)یە و شەش لاپەڕەی بۆ تەرخانکراوە.[١٠٢] ڕاستە ئەمانە هاتوونەتە کوردستان و ماوەیەک لە جزیرەی بۆتان نیشتەجێبوون و دواتر گواستوویانەتەوە بۆ گوندی تەلوەی لای ئەسعرد - سێرت، بەڵام -وەک خۆیان دەڵێن- عەرەبن و هیچ خزمەتێکیان بە زمان و ڕۆشنبیریی کوردی نەگەیاندووە. ئەڵقەی (٧٨) و (١٣٨)یش پەیوەندییان بە پرسی بووژاندنەوەی زانایانەوە نییە.[١٠٣]

- زنجیرەی (١٩٢) تەرخانکراوە بۆ ئاخافتن لەسەر پێشەکی و ناوەڕۆکی کتێبێکی عەرەبی دەربارەی زانستەکانی ئایین، کە هیچ پەیوەندییەکی بە مێژووی کوردەوە نییە، تەنها ئەوە نەبێ کە لە شاری سنە - کوردستانەوە نێردراوەتە ئەستانبووڵ و بێ ئەوەی بزانرێ دانەرەکەی کێیە و ناوی چییە، بە مامۆستایەکی کورد دانراوە.[١٠٤]

- ئەڵقەی (٢٥٥) پازدە لاپەڕەی گرتووەتەوە و سەبارەت بە ئەمجەد زەهاوی (١٨٨٢-١٩٦٧) نووسراوە[١٠٥] و ڕوونە ناوبراو "سەرانسەری ژیانی خۆی بۆ ئایینی پیرۆزی ئیسلام تەرخانکردووە"، هەرچەند

[٩٤] بووژاندنەوە، ١/١٥١.

[٩٥] بووژاندنەوە، ٥/٤٦.

[٩٦] ئەم کتێبە لە (دار الکتب العلمیة) لە بەیروت چاپکراوە.

[٩٧] بووژاندنەوە، ٥/٣٣-٤٢.

[٩٨] بووژاندنەوە، ١/٩٥، ٢/٣٤.

[٩٩] بووژاندنەوە، ٥/٤٠.

[١٠٠] بووژاندنەوە،١/٢١٨، ٤/٦٣، ٦٦، ٧٧، ١٠٨، ١١١.

[١٠١] بووژاندنەوە، ١/٣٦٨-٣٧١.

[١٠٢] بووژاندنەوە، ١/٣٧٣-٣٧٦، ٤/٣٨٧-٣٩٢.

[١٠٣] بووژاندنەوە، ٢/٧٨-٨٤، ٣٦١-٣٦٣.

[١٠٤] بووژاندنەوە، ٣/٢٥٥-٢٥٧.

[١٠٥] بووژانەوە،٤/٢٣١-٢٤٦.

بنەچەی کوردە، بەڵام هیچ خزمەتی زمان و ئەدەبیات و ڕۆشنبیریی کوردیی نەکردووە و باسی هیچ دەستخەتێکی نەکراوە و ناوەڕۆکی گوتارەکە لەگەل ناونیشانی کتێبەکە یەکناگرنەوە و شوێنی ئێرە نییە.

- ئەڵقەی (٢٥٨): پێنج لاپەڕە تەرخانکراوە بۆ ئاخافتن لەسەر کتێبی "الأمم لإیقاض الهمم"ی ئیبراهیم کوڕی حەسەنی گۆرانی (م:١١٠١ک/ ١٦٨٩ز) و بە دەستخەت ناوی بردووە، کەچی ئەم کتێبە پێش زیاتر لە سەدەیەک و ساڵی ١٣٢٨ک لە حەیدەرئابادی هیند چاپکراوە و بەردەستە و پێشتریش ئەڵقەی (١١١) بۆ ناوی بەرهەمەکانی دانراوە.[106]

- ئەڵقەی (٢٦٩) کە دوو لاپەڕە و نیوی گرتووەتەوە، زیادە؛ باسی نە دەستخەتە و نە زانایەکی ناسراوی کوردە و تەنها گێڕانەوەی ڕووداوێکی زارەکییە.[107]

- ئەڵقەی (٢٧١) ئاخافتنە لەسەر محەمەد نووری قادری (القادري) و سێ لاپەڕە و نیوی بۆ تەرخانکراوە، کە نە کوردە و نە بە کوردی نووسیویەتی و نە لە نووسینەکانیشیدا خزمەتی ئەدەب و ڕۆشنبیریی کوردیی کردووە، تەنها ئەوەندە هەیە ماوەیەک لە سلێمانی بووە و مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس دیتوویەتی.[108]

- ئەڵقەی (٢٧٦) کە چوار لاپەڕەی گرتووەتەوە، دەربارەی دەسخەتی قورئانێکە، یەکێک بۆ کەسێتییەکی نووسیوەتەوە، نازاندرێ کێن و کوێندەرین.[109]

- ئەڵقەی (٢٨٦) دەربارەی یازدە بەڵگەنامەی میرنشینی ئەردەڵانە و باسی مەستوورە خانم کراوە، زیادە و شوێنی ئێرە نییە.[110]

- ئەڵقەی (٢٩٦) هەژدە لاپەڕەیە و تەرخانکراوە بۆ ئاخافتن لەسەر کتێبی "ریاض المشتاقین"ی مەلا حامیدی بیارەیی، بێئەوەی شتێک لەبارەی ژیان و سەرگوزشتەیەوە گوترابێ.[111]

- ئەڵقەی (٣١٣) سێزدە لاپەڕەی گرتووەتەوە، هیچ تێکەڵی و پەیوەندییەکی بە ناونیشانی کتێبەکەوە نییە و زیاتر پێداهەڵدان و ستایشێکی پڕزێدەڕەویی زێدی نووسەرەوەیە، گوندی تەکیە و قەرەداغ و نەدەبوو بئاخێنرێتە کتێبەکەوە.[112] ئەڵقەکە وەک خستنەسەر و ڕوونکردنەوەیەکە بۆ گوتارێکی عەتا قەرەداغی لەمەڕ مێژووی قەرەداغ و ڕەخنەی ئەوەی لێگرتووە کە چۆن و بە چ بەڵگەیەک گۆڕ و شەخس و گڵکۆکانی وڵاتی قەرداغی گەڕاندووەتەوە بۆ ئەو فەرماندە موسوڵمانانەی کە لە فەتحکردنی قەرەداغدا کوژراون و "بۆ ڕوودوایێک کە پێش پتر لە ١٣٠٠ ساڵ ڕوویدابێ، قسەی ڕووت و بێبناغە.. ناچێ بە گوێی مێژوودا و خوێنەری ژیریش دەپرسێ: براله ئەم قسانەت لە کوێوە هێناوە؟"

ئەم ئاخافتنە تەواو ڕاست و بەجێیە، بەڵام هەمان "خوێنەری ژیر"، هەمان پرسیار ئاڕاستەی مامۆستا دەکا و لێیدەپرسێ: ئەرێ لە چ سەرچاوەیەکی مێژووییدا -نەک قسەی بێبنەمای ئەم و ئەو- بە دێرینی و شکۆداریی ئەو دوو شوێنەت زانی؟!

- ئەوەتا قسەی مامۆستایەکی قەرەداغی دەگێڕێتەوە کە فەرموویەتی: "یەکەم زانکۆ لە جیهان دروستبووە، لە قەراغدا بووە"!! وەک بڵێی ناڕاستەخۆ پشتگیریی‌بکا، ئەگینا نەیدەگێڕایەوە.

- ناوچەی قەرەداغ یەکێکە لە ناوچە هەرە دێرینەکانی کوردستان و بگرە جیهانیش و شار بووە و لەو دەستخەتەدا کە باسی شاری قەرەداغ کراوە، هیچ مەرج نییە مەبەست ئەم قەرەداغە بێ.

- گوندی "تەکیە پتر لە هەزار ساڵ گوند و جێگای پیاوچاک و سەیید و شێخ بووە.. مەڵبەندی ڕۆشنبیری و زاناکانی بە جیهاندا بڵاوبوونەتەوە".

-ماڵباتی صەفەوییەکان و شائیسماعیلی صەفەوی، سەرەتا لە گوندی تەکیە دەرچوون!! کەچی ئیبنبەزاز ئەردەبیلی (ابن بزاز أردبیلي) کە ساڵی ٧٥٨ک/ ١٣٥٧ز کتێبی "صفوة الصفا"ی لەسەر ژیاننامە و مەناقیبی شێخ صەفیەدین و باب و باپیرانی داناوە، هەرگیز باسی شتی وای نەکردووە.

لە کۆتاییدا، دووبارەیدەکەمەوە کە مەبەست و ئامانجم لە نووسینی ئەم گوتارە، تەنها خزمەتکردنی دیرۆک و ئەدەب و ڕۆشنبیریی گەلەکەمانە و پتر بۆ ئەوەشە کە ئەم کتێبە بەڵگەنامەییە بەکەڵک و بەهادارە، لە چاپی داهاتوودا لەو خەوش و کەموکوورییانە پاکبکرێتەوە، لە کاتێکدا هەرگیز لە بەها و نرخی کەمناکەنەوە.

---

[106] بووژانەوە، ٤/٢٥٥-٢٦٠.

[107] بووژاندنەوە، ٤/٣٠٤-٣٠٦.

[108] بووژاندنەوە، ٤/٣١١-٣١٤.

[109] بووژاندنەوە، ٤/٣٣٦-٣٤١.

[110] بووژاندنەوە، ٤/٣٨٣-٣٨٦.

[111] بووژاندنەوە، ٥/١٨٧-٢٠٤.

[112] بووووژاندنەوە، ٥/٣٨٠-٣٩٣.

أنساب الأكراد:

وثيقة مهمة من القرن السادس عشر
عن عشائر الأكراد وأنسابهم

يوسف بالوكن*

حين ما ندرس عن المدارس المؤسسة من قبل أمراء الأكراد، طالعنا بعض المخطوطات الموجودة في مكتبات تركيا وخاصة مكتبة ضياء كوك آلب (Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi) التي تحتوي نوادر الممخطوطات وتقع المكتبة في القسم الشمالي من الجامع الكبير بمدينة آمد أو ديار بكر. فوجدنا هناك كثيرا من المخطوطات التي استنسخت في المناطق الكردية, وصادفت يوما على مخطوط كان يتشكل من ١٣٢ ورقات ويحتوي على بعض الكتب والرسائل المدرسية باللغة العربية أو الفارسية، ومن بينها كتاب قول أحمد على الخيالي، ولكن النسخة ناقصة من البداية ومع ذلك رأينا في الورقة الأولى صحيفة ليست من متن الكتاب ولكنها ملتصقة به وكتب عليها أسماء بعض عشائر الأكراد تحت عنوان أنساب الأكراد[١] فالصحيفة المذكورة كانت مكتوبة بخط جيد بيد حسين بن علي بن عز الدين الخالتي في سنة ١٠٠١ الهجرية وسنة ١٥٩٢ الميلادية[٢] بحثنا عن المستنسخ ولم نجد شيئا، ولكن من نسبته فهمنا إنه كردي ومن عشيرة الخالتية أو الخالدية الشهيرة ويدعون أنهم من نسل الصحابي خالد بن وليد (رضي الله عنه).

بحثنا عن اسم هذه الوثيقة في بطون المصادر، فصادفنا عنوان كتاب أبي حنيفة الدينوري ورأينا أن بعض المؤلفين المتأخرين نقلوا من كتاب أبي حنيفة الدينوري المسمى بتاريخ أكراد وأنساب عجم[٣] أو كتاب أنساب الأكراد.[٤]

ذكر مرتضى الزبيدي في "تاج العروس" كتابا في نفس الموضوع ونقل عنه وقال: وقد ألف في نسب الأكراد فاضل عصره العلامة محمد أفندي الكردي وذكر فيه أقوالا مختلفة بعضها مصادم للبعض وخبط فيه خبط عشواء، وهم قبائل كثيرة ولكنهم يرجعون إلى أربعة قبائل السوران والگوران والكلهر واللر. ثم إنهم يتشعبون إلى شعوب وبطون وقبائل كثيرة لا تحصى، متغايرة ألسنتهم وأحوالهم، وهم طوائف شتى والمعروف منهم السورانية والگورانية والعمادية والحكارية والمحمودية والبختية والبشنوية والجوبية والزرزائية والمهرانية والجاوانية والرضائية والسروجية والهارونية واللرية، إلى غير ذلك من القبائل التي لا تحصى ونقله هكذا العلامة محمد أفندي الكردي في كتابه.[٥]

عندما بحثنا عن هذه المعلومات، وجدنا المقريزي نقل في إحدى تأليفاته نفس المعلومات أو قريبا منها، وقال أن الأكراد هم قبائل منهم الگورانية بنو گوران والهذبانية والبشنوية والشاهنجانية والسركجية واليزولية والمهرانية والزرزارية والكيكانية والجاك واللر والدنبلية والروادية والديسنية والهكارية والحميدية والوركجية والمروانية والجلالية والشنبكية والجوبي.[٦]

وأما شرف خان البدليسي يقول أن طائفة الأكراد تنقسم إلى أربعة أقسام كل قسم منهم متغاير بعضهم للبعض في اللسان والآداب والأطوار، وهم كرمانج ولر وكلهر وگوران.[٧] ولكن كاتب هذه الوثيقة قسم العشائر إلى قسمين تحت رئاسة البهتان، يعني البختية و البژنوان، يعني البشنوية العريقة في التاريخ الكردي حيث صاروا حكاما في مناطق الزوزان من القرن الرابع الهجري.

بعد دراسة عميقة فهمنا أن الكاتب ذكر أسماء عشائر الكرمانج فقط، إذ قال شرف خان أنه سمع من رواة

---

* دكتور قسم تاريخ الإسلام في كلية الإلاهيات بجامعة يوزغاط بوز أوق، yusufbaluken@gmail.com

١ انظر قول أحمد على الخيالي، مكتبة ضياء كوك آلب بمدينة ديار بكر، الرقم ٩٠١، الورقة ١ب.

٢ انظر مكتبة ضياء كوك آلب بمدينة ديار بكر، الرقم ٩٠١، الورقة ٩١ أ.

٣ يذكر باسيل نيكيتن مخطوطا مجهول المؤلف عن تاريخ الدنابلة وأشار فيه إلى كتاب أبي حنيفة الدينوري بين مصادر المخطوط المذكور انظر إلى Basil Nikitine, Les Afšārs d'Urumiyeh, Journal Asiatique, Janvier-Mars 1929, 122.

٤ عبد الرزاق بن نجفقلي دنبلي، تاريخ دنابله، كتابخانه مركزى و مركز أسناد، رقم الميكروفلم ٧٥٦٨، الورق ١ب.

٥ محمد مرتضى الحسيني الزبيدي، تاج العروس من جواهر القاموس، تحقيق عبد الستار أحمد فراج، الكويت ١٩٧١، الجزء التاسع، ١٠٤-١٠٥.

٦ انظر المقريزي، السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق محمد مصطفى زيادة، القاهرة ١٩٥٦، الجزء الأول، القسم الأول، ٣-٤.

٧ شرف خان البدليسي، شرفنامه، بتحقيق محمد علي عوني وبتصحيح محمد عباسي، تهران نشر حديث، ٢٣-٢٤.

ثقات عن أحوال طائفة بجنوي أن بجن وبخت كانا أخوين من أولاد حكام جزيرة عمرية ووقع بينهما النزاع من أجل الحكم، فاستقر الحال على أن حكومة جزيرة تكون بيد بخت وذهب بجن إلى حصن كيف وأقام هناك. وذكر شرف خان رواية أخرى، وقال أن الأكراد كانوا من أولاد بجن وبخت جميعا.[٨]

هذا التقسيم يفيد أن الأكراد كانوا يجتمعون تحت رئاسة هذين العشيرتين في بداية القرن الحادي عشر الهجري ونهاية السادس عشر الميلادي، إما من جهة سياسية أو اجتماعية وعرفية. وفي كل حال هذه الصحيفة وثيقة مهمة عن تثبيت وتصنيف عشائر كردستان الشمالي وقابلنا أسماء تلك العشائر بكتاب "شرفنامه" وبعض مصادر أخرى أشرنا إليها في الهوامش.

(متن الوثيقة)

أنساب الأكراد

هذه المذكورة يسمونهم بالبهتوي

زرقوي[٩] ملوي[١٠] سويدي[١١] بازكوي[١٢] روژكوي[١٣] بيكوي[١٤] قره كيجوي[١٥] شقاقوي[١٦] يزيدي، خالدي[١٧] وماسكوي[١٨] استوركي[١٩] ببوي[٢٠] شيروي[٢١] مهمدوي، رشانوي[٢٢] زاخروي، كاوانوي، محلمي[٢٣] شيخ بزنوي.[٢٤] تمت طوايف المنسوبة إلى البهتان.

وهذه المذكورة من بعد كلهم يسمونهم بالبژنواني

بانوكوي[٢٥] هفيدوي[٢٦] زكتوي[٢٧] برازوي[٢٨] پوژوي[٢٩] زيلوي[٣٠] بيسوي[٣١] هكاروي[٣٢] بهادنوي[٣٣] سندوي[٣٤] آشتي[٣٥] مهرآني[٣٦] جانبكوي، شادوي[٣٧] صوراني[٣٨] جوفانوي، ملک خليلوي[٣٩] ميردسوي[٤٠] شبنكاروي[٤١] بژنوانوي[٤٢] كارسوي[٤٣] تمت الطوايف المنسوبة إلى البژنوان

قال النبي صلى الله عليه وسلم من شرب الماء في ثلاثة أنفاس أوله رحمة وأوسطه مغفرة وآخره شفاء

تصوير الورقة (١ب) التي نشرنا:

---

[٨] شرفنامه، ١٥٨.

[٩] شرفنامه، ٣٠٩-٣٢٧.

[١٠] تسمى هذه العشيرة بالأكراد الملية في المصادر القديمة انشرت أفرادها في مختلف مناطق كردستان، انظر تاريخ ميافارقين لابن الأزرق الفارقي، بتحقيق كريم فاروق الخولي ويوسف بالوكن، مكتبة نوبهار ٢٠١٤، ٦١٩.

[١١] شرفنامه، ٣٢٧-٣٣٨، ٤٣١.

[١٢] شرفنامه، ٤٣١-٤٣٨.

[١٣] شرفنامه، ٤٦٧-٤٧٤.

[١٤] أو پيكان من عشائر جزيرة شرفنامه، ١٥٩.

[١٥] انظر أبو بكر طهراني، كتاب ديار بكريه، بتصحيح واهتمام نجاتي لوغال وفاروق سومەر، ١٩٧٧ تهران، ٢٣٤.

[١٦] شرفنامه، ١٩٦، ٢٠١.

[١٧] شرفنامه، ٤٧٤.

[١٨] شرفنامه، ١٥٩.

[١٩] شرفنامه، ٢٠١.

[٢٠] منهم مولانا زين الدين ببي ومولانا خضر ببي، انظر شرفنامه، ١٧١، ٤٥٥.

[٢١] شرفنامه، ١٥٩، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢٥١، ٢٦٤، ٢٦٦، ٢٩٩-٣٠٩.

[٢٢] أو رشان شرفنامه، ٢٠١، ٢٠٧.

[٢٣] شرفنامه، ٢٥١،

[٢٤] شرفنامه، ١٥٩.

[٢٥] شرفنامه، ٣٤٠-٣٤١.

[٢٦] شرفنامه، ٣٤١.

[٢٧] من أكراد إيران انظر شرفنامه، ٤٢٤.

[٢٨] أو برازي شرفنامه، ٣٤١.

[٢٩] أو بوجيان انظر شرفنامه ٣٤١، ٣٤٩-٣٥٠.

[٣٠] أو زيلان ٣٤١، ٣٤٩.

[٣١] بسيان أو پسيان انظر شرفنامه، ٢٦، ٣٤١، ٣٤٥، ٣٤٧، ٣٤٩-٣٥٠.

[٣٢] أو حكاري شرفنامه، ٣٤، ١٢٦-١٤٥، ٣٧١، ٥٧٠.

[٣٣] شرفنامه، ١٤٥-١٥٦.

[٣٤] شرفنامه، ١٤٧، ١٤٩.

[٣٥] شرفنامه، ٢٠١.

[٣٦] شرفنامه، ١٩٦، ٢٠١.

[٣٧] أو شادلوي في ولاية لر كوجک انظر شرفنامه ٥٧.

[٣٨] أو سهران انظر شرفنامه، ٣٥٢-٣٦٢.

[٣٩] نسبة إلى ملک خليل أيوبي حاكم حصن كيف انظر شرفنامه، ١٥٥-١٥٨.

[٤٠] شرفنامه، ٢٣٠-٢٥٠.

[٤١] في الأصل سبنكاروي صححناه حسب ما ورد في ابن بلخي، فارسنامه، تصحيح وتحشية كاي لبسترانج ورينولد آلن نيكلسون، ١٣٨٥ ايرانشهر، ١٦٤-١٧٠، شبانكاره اي، مجمع الأنساب، بتصحيح مير هاشم محدث، تهران ١٣٦٣، ١٥١-١٨١، شرفنامه، ٤٦.

[٤٢] شرفنامه، ١٩٦، ٢٠١، ٢٠٧-٢٠٩.

[٤٣] شرفنامه، ١٥٨-١٥٩، ٤٧٤.

انساب الاكراد

قول احمد على الجبالي

هذه المذكورة يسمونهم بالبهتوى

زدقوى ملوى سويدى بازكوى دوژكوى بيكوى قره كيجوى مشاقوى پيروى

خالوى وماسكوى استوركى بيوى مشبردى مهمدوى رشانوى زاخروى

كاوانوى محلمى شيخ بزنوى تمت طايفة وايضا المنسوبة الى البهتان

وهذه المذكورة من بعد كلهم يسمونهم بالبزنوان

باندكوى هفيدوى زكتوى برازوى پوژوى زبلوى بيسوى هكاروى بهـ

سندوى آشيتى مهران جانبكوى شادوى صوران جوفانوى ملكى خلبلوى

ميردسوى سيبكاروى پيژندانوى كارسوى تمت الطوايف المنسوبة الى البزنوان

قال النبى صلى الله عليه وسلم من شرب الماء فى ثلثة انفاس

اوله رحمة واوسطه مغفرة واخره شفاء

قال النبى صم

قال

اسم المستنسخ في الورقة (٩١ أ)
تم بعون الله الملك المنان على يد أفقر العباد وأحوجهم إلى رحمة ربهم حسين بن علي بن عز الدين الخالتي في تاريخ سنة ١٠٠١

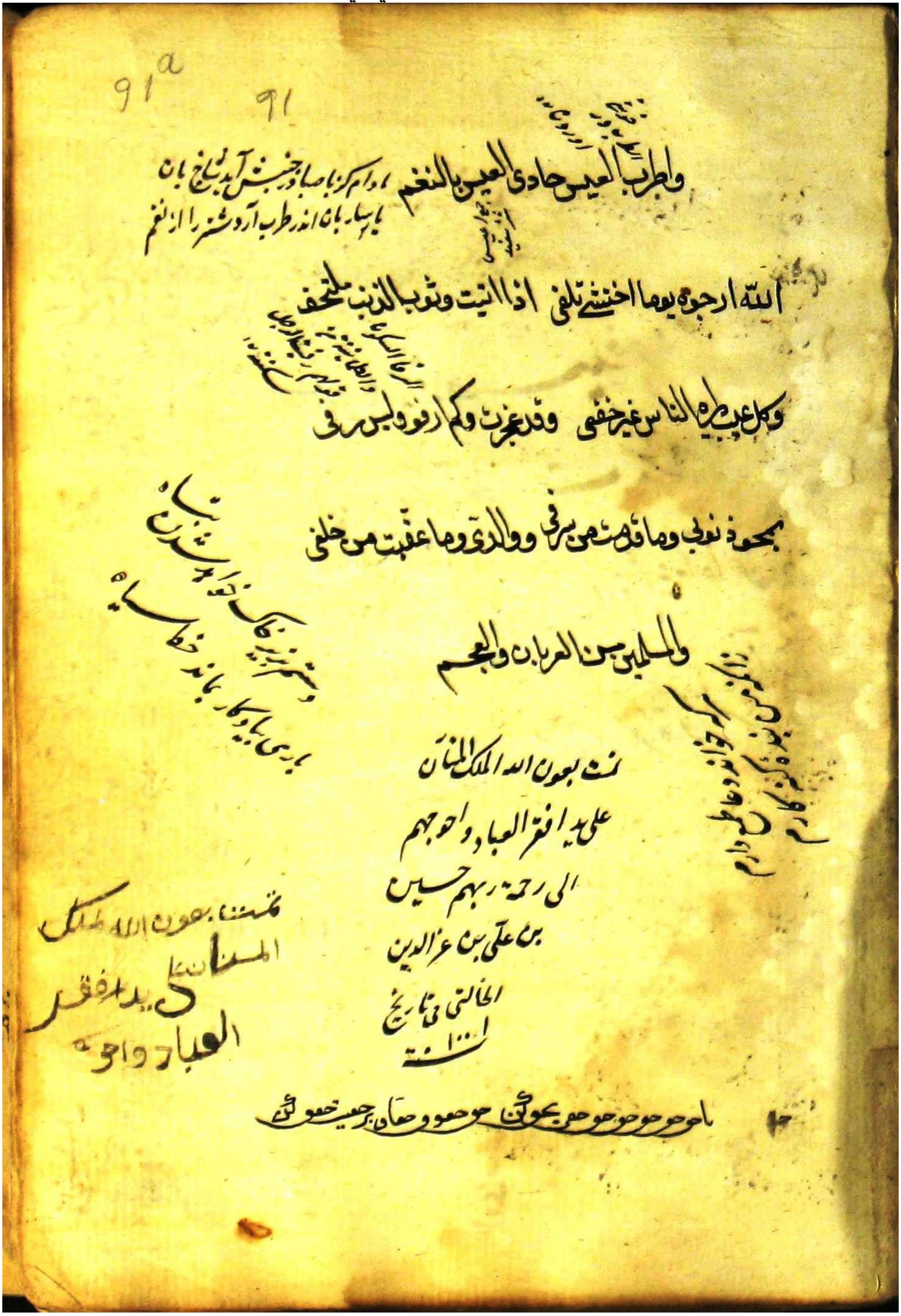
91a 91

والطرب العيس حادي العيس بالنغم

الله ارجوه يوما اخشى تلفي اذا اتيت وثوب الذنب ملتحف

وكل عيب يراه الناس غير خفي وقد عجزت وكم ارفو ولبس رقي

بمحو ذنبي وما قدمت من سرفي ووالدي وما عقبت من خلفي

والمسلمين من العربان والعجم

تمت بعون الله الملك المنان
على يد افقر العباد واحوجهم
الى رحمة ربهم حسين
بن علي بن عز الدين
الخالتي في تاريخ
سنة ١٠٠١

ناسەربەخۆییی سیاسیی نەتەوە و
ڕۆڵی وەک هۆکارێکی بابەتیانە لە نەخشەدانانی ژیانی لاوانی کورددا

ئامادەکردن:
ئیرینا پۆپۆڤا (پرۆفیسۆری یاریدەدەر)
ناتالیا ئیسایێڤا (مامۆستای زانکۆ، هاوکار لە بەشی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان)
د. پێشەوا خالید

پوختە

مافی گەلان بۆ دیاریکردنی چارەی خۆنووسین، بێگومان یەکێکە لە سەرمایە هەرە بەرچاوەکانی مرۆڤایەتی. بەڵام -لەگەڵ ئەوەشدا- جێبەجێکردنی، لەبەر نەبوونی گونجان لە ناوچە جیاجیاکانی جیهاندا، جیاوازیی هەیە. ناکۆکیی نێوان مافی گەلان بۆ دیاریکردنی مافی چارەی خۆنووسین و یەکپارچەییی خاکی دەوڵەت، لە چوارچێوەی جیهانگیریدا، پەرەدەستێنێ. پەرەپێدانی میکانیزمی یاسایی بۆ ڕێکخستنی پەیوەندییەکان لەم ڕووەوە، لە چوارچێوەی ململانێ هەنوکەییەکاندا، بایەخی زۆری هەیە. پراکتیزەکردنی ڕاستەقینە ئەوە دەردەخا کە بۆ جێبەجێکردنی پرۆسەی هەم یاسادانان و هەم یاسا، پێویستە ڕێکخراوی ناحکوومی دروستبکرێ و لە هەر بارێکدا دەسەڵاتی چارەسەری ئەو ململانێیەی هەبێ کە پەیوەندیی بە مافی چارەی خۆنووسینی نەتەوەیەکەوە هەیە. بەرجەستەکردنی مافی دیاریکردنی چارەی خۆنووسینی نەتەوەکان، هەمیشە بە مانای ناچاریی دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ نایێ، شێوەی جیاوازی بەجێهێنانی گونجاویتریش هەیە، بۆ نموونە: فیدراڵیزم، سەربەخۆییی کولتووری، ئۆتۆنۆمیی نەتەوەیی - کولتووری، ئۆتۆنۆمیی هەرێمی.

دەکرێ لەگەڵ ئی. ڤ. چالابایڤا هاوڕابین کە دەڵێ: ئەگەر بەرجەستەکردنی مافی دیاریکردنی چارەی خۆنووسین مەترسییەکی ڕوون و ئاشکرای لەسەر بەرژەوەندی زیندووی خەڵکیتر دروستکرد، ئەوا دەبێ بۆ هەلێکیتر دوابخرێ، یا لە حاڵەتی زۆر توندا مافەکە هەڵبوەشێنرێتەوە (٩، ل٩٨).

سەرباری ئەوە، پێویستە بایەخ بەو دەروبەر و ژینگەیە بدرێ کە پرسی چارەی خۆنووسیی نەوەکەی تێدایە. بەدیهاتنی ئەم مافە ڕاستەوخۆ بەندە بە تایبەتمەندیی چۆنیەتی و مەرجەکانی بوونی ژیانی نەتەوەکە لەناو خاکی دەوڵەتی نیشتەجێبووندا. تایبەتمەندیی سەرەکیی بابەتی چارەی خۆنووسین، دەبێ لەبەرچاوبگیرێ: "سەربەخۆیی لە پەیوەندییە سیاسی و یاساییەکاندا، بوونی بەرژەوەندی تایبەت و پێداویستی و ئامانج و دروستبوونیان، توانای دانانی ئامانج و چالاکیی ئامانجدار لەسەر بنەمای ئیرادەیەکی هاوبەش؛ هەموو ئەمانە بە شێوەیەکی سەرەکی بە ئاستی خودئاگایی دیاریدەکرێ (١٠، ل٩).

*

ئەم توێژینەوەیە لە ڕوانگەیەکی یاسایی و سۆسیۆلۆژییەوە باس لە کێشەی ئەو نەتەوانە دەکا کە لە دەوڵەتیتردا دەژین. هەروەها لە پرسی نێوان مافی چارەی خۆنووسین و بنەماکانی یەکپارچەییی خاکی دەوڵەت وەک پرسێکی هەنووکەییی لاوانی کورد و کاریگەرییەکانی ئەم کێشەیە لە چۆنێتیی نەخشەدانانی ژیانیاندا دەکۆڵێتەوە. سەرنج دەخاتە سەر پێویستیی بەمرۆییکردنی یاسا نێودەوڵەتییەکان لە پەیوەندیدا بەو نەتەوانەوە کە لە دۆخی ناسەربەخۆییی سیاسیدا دەژین. بە ئامانجی

کەمکردنەوەی توندوتیژی، پێشنیازی بەکارهێنانی یاسا نێودەوڵەتییەکان و کاراکردنی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان و بەمرۆییکردنی کۆی پرۆسە کۆمەڵایەتییەکان کراوە. بۆ ئەوەی چارەسەری ئەم پرسە لە مەحاڵ نزیکنەبێتەوە، هەروەها بۆ کەمکردنەوەی ئاستی توندوتیژییەکانی پەیوەست بەم پرسە، پێویستە یاسایەکی نێودەوڵەتی دەربکرێ، تا دەرفەت بەو نەتەوانە بدا کە خەبات لە پێناوی سەربەخۆیی‌دا دەکەن، مافی چارەی خۆنووسینیان بەرجەستەبکەن.

بە پشت‌بەستن بە ئەنجامی توێژینەوەیەکی سۆسیۆلۆژیی ناونیشان "نەخشەی ژیانی لاوانی کورد لەناو خاکی هەرێمی کوردستان - عیراق"، ئەوە نیشان‌دەدرێ کە چۆن ئەو فاکتەرە بابەتییانەی وەک ناسەربەخۆیی سیاسی، کاردەکەنە سەر پێکهێنانی پلانی ژیانی لاوان و چ ئەنجامێکیان لێ‌دەکەوێتەوە؟ سەلمێنراوە کە دۆخی گەلی کورد تەنیا کێشەیەکی سیاسی نییە، بەڵکوو کێشەیەکی کۆمەڵایەتیشە. ئاسۆی نزمی پلانی ستراتیژیی ژیانی نەوەی نوێ، بووەتە هۆی ئەوەی بڕوایان بە ئایندە نەبێ، کۆسپ بۆ پێکهێنانی خێزان دروست‌دەکا و بیرۆکەی کۆچکردنیان لا پەیدادەبێ. کەسێک توانای نەخشەدانانی ژیانی خۆی نەبێ، دوچاری بێ‌هیوایی و خەمۆکی دەبێ هەوڵ‌دەدا دەرچەیەک بدۆزێتەوە تا خۆی لەو دۆخە ڕزگاربکا. پێویستیی بە مرۆییکردنی پرۆسەی چارەی خۆنووسینی نەتەوەیەک، لەوەوە هاتووە کە ژیان لە دۆخی ناسەربەخۆیی‌دا کاریگەریی خراپی لەسەر گرووپە نەتەوەییەکان بەگشتی و نەوەی نوێ بەتایبەتی دەبێ.

چەمکە سەرەکییەکان: چارەی خۆنووسین، یەکپارچەیی خاک، یاسا نێودەوڵەتییەکان، دۆخی ناسەربەخۆیی سیاسی، بەمرۆییکردن.

**

ئەو پرسە نێودەوڵەتییانەی کە لە بنەڕەت‌دا کێشەی ئاڵۆز و دژبەیەکن، پێویستیان بە ئاگاداری و بایەخ‌پێدانی بەردەوام هەیە. هۆکاری بەرچاو لێرەدا بریتییە لە دیاردەی چارەی خۆنووسینی نەتەوەیی کە هەم بە ڕێکخەرێکی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان و هەم بە یەکێک لە سەرچاوە هەرە سەرەکییەکانی سەرهەڵدانی کێشەی نێونەتەوەیی دادەنرێ. پێش ئەوەی بانگەشەبکرێ بۆ بنەمای مافی چارەی خۆنوسینی نەتەوەیی لە لایەن ڕووسیای سۆڤیەت و دواتریش وۆدرۆ ویلسۆنی سەرۆکی ئەمریکاوە کە ئەم مافەی لە کۆنفرانسی ئاشتیی ڤێرسای‌دا ڕاگەیاند، هەموو ئیمپراتۆرییە ئەورووپاییەکان بەهۆی جەنگی بێ‌وێنە و زنجیرەیەک شۆڕشەوە ڕووخان و جودابوونەوە. سەرباری ئەوە، دەبوو جەنگێکی‌تری جیهانی بەرپابێ و چەند دەیەیەک تێپەڕێنرێ، ئەوسا مافی نەتەوە بۆ چارەی خۆنووسین لە لایەن هەمووانەوە بووە بنەما و یاسایەکی نێودەوڵەتی ددان‌پێدانراو. لێ -لەگەڵ ئەوەش‌دا- بەکارهێنانی ئەم یاسایە بە شێوەیەکی کاریگەر لە چوارچێوەی نێودەوڵەتی‌دا جێی پرسیار و گومانە. پێناسەیەکی ڕوون بۆ جەوهەر و ناوەڕۆکی یاساکە نییە، بەردەوام گۆڕانکاری لە بیر و بۆچوونی ئەو وڵاتانەدا سەبارەت بەم یاسایە کە خۆیان دەریانچواندووە، دەبینرێ. پێش هەموو شتێک ئەمە پەیوەندیی بە سەرهەڵدانی کێشەی نوێی نێونەتەوەیی و دەوڵەتەکانەوە هەیە، بەم هۆیەوە ڕێگە بە خۆیان دەدەن قسان لەبارەی ڕوویەکی‌تری کێشە و ئاڵۆزییەکانەوە بکەن و پێیان‌وایە لایەنی‌تر دێنە مەیدان و داوای چارەی خۆنووسین دەکەن.

مافی گەلان بۆ دیاریکردنی چارەی خۆنووسین، یەکێکە لە بنەما هەرە بنەڕەتییە پەسەندکراوەکانی یاسا نێودەوڵەتییەکان. ناوەڕۆکی ئەم بنەمایە بریتییە لە مافی گەلان بۆ دیاریکردنی شێوەی دەوڵەتی خۆیان یا لەناو دەوڵەتی‌تردا، یان وەک دەوڵەتی سەربەخۆ. دەکرێ سەرهەڵدانی ئەم بنەمایە و هەروەها دیاریکردنی مافی دامەزراندنی دەوڵەت لە هەر هەلومەرج و بارودۆخێک‌دا بگەڕێنینەوە بۆ نێوان سەدەکانی ١٦-١٩، کە بە شێوەیەکی سەرەکی گرێ‌دراوە بە بزووتنەوە ڕزگاریخوازە نەتەوەییەکانی ئەورووپا و کۆلۆنیالیی ئەمەریکا. ئەو بەڵگەنامە سەرەکییانەی کە ئەم بنەمایەیان تێدا

ڕەنگدەداتەوە، بریتین لە ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی بۆ وڵاتانی داگیرکراو کە لە ١٤ی دیسێمبەری ساڵی ١٩٦٠دا لە لایەن پازدە ئەندامی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە پەسەند و ئیمزا کرا. ئاماژە بەوە کراوە کە بنەڕەتی سەرەکیی چارەی خۆنووسین بریتییە لە مافی دامەزراندنی دەوڵەتی خۆت لە هەر دۆخێکدا: "یەکگەل - یەکدەوڵەت" (پ. مانچینی، هـ یا. دانیلێڤسکی، ئا. د. گرادۆڤسکی). بەڵام ئەم بنەمایە تەنیا لەنێو "گەلانی خاوەنشارستانێتی"دا جێبەجێکرا، ئەمەش بووە هۆی داگیرکاری و شێوازەکانی چەوساندنەوەی گەلانی ژێردەستە. گفتوگۆی چالاکانەی بنەڕەتەکانی ئەم بنەمایە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای یەکەمین جەنگی جیهانیدا دەستی پێکرد، کاتێک وڵاتانی پێشەنگی جیهان سیاسەتی کۆلۆنیالیزمیان بەڕێوەدەبرد. بۆ نموونە، لە بڕیارەکانی دووەم کۆنگرەی نێودەوڵەتیی ساڵی ١٩٨٦دا، بنەڕەتەکانی ئەم بنەمایە بە ئامانجی ڕێکخستنی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان پێکهێنرا.

پەیمانی ئاشتیی وێستفالیان وەک ڕێڕەوێک لە سیستەمی یاسای نێودەوڵەتیدا خزمەتدەکا و هێمایەکە بۆ دروستکردنی سیستەمێک لە یاسای نێودەوڵەتی، هاوکاری باڵادەستیی دەوڵەتە سەردەستەکان دەبێ. تایبەتمەندیی سەرەکیی ئەم پەیماننامەیە بریتییە لە دابەشبوونی نێوان ئەو یاسا ئەورووپاییانەی کە ڕوخسارێکی سیاسی و ئایینیی یەکێتیی مەسیحێتییان هەبوو لەگەڵ سیستەمی سۆڤیەتیی هاوچەرخی خاوەن سەروەری و دەوڵەتانی یەکسان کە تا کۆتایی دووەم جەنگی جیهانی هەبوون. ئەم ڕێکخستنە لە سەرچاوە زانستییەکاندا بە یاسای نێودەوڵەتی و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان وەسفکراوە، ئەوەی جیایدەکاتەوە بریتییە لە سنووردارکردنی ڕووبەری دەسەڵاتی سیاسی و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان.

یەکپارچەیی خاک - یەکێک لە بنەما بنچینەییەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتییە. بەپێی ئەم بنەمایە، نابێ دەست بۆ خاکی وڵاتێکیتر ببرێ، بەتایبەت لە لایەن دەوڵەتانیترەوە، جا بە بەکارهێنانی هێز یاخود هەڕەشەی بەکارهێنانی هێز بێ. ئەم بنەڕەتە لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا جەختی لەسەر کراوەتەوە. بۆیە هەموو ئەو ئەندامانەی نەتەوە یەکگرتووەکان کە ئەم پەیماننامەیان ئیمزاکردووە، خۆیان بەدووردەگرن لە بەکارهێنانی هێز، یاخود هەڕەشەی بەکارهێنانی هێز، بە ئامانجی بردنی بەشێک لە خاکی ئەویتر.[1]

هەمیشە ڕووداوی مێژوویی لە هەرێمەکانی جەنگ، یاخود مەیدانی جەنگ ڕوویداوە. لەگەڵ پێشکەوتنی تەکنەلۆژیای جەنگی وێرانکەریشدا، هەمیشە ئاماری قوربانییەکان زیاتردەبێ. بۆیە ئەمە پێویستییەکە بۆ چەسپاندنی بنەمای یەکپارچەیی خاک کە لە یاسای نێودەوڵەتیدا ڕاگەیێندراوە و لەو کردارە نێودەوڵەتیانەیە کە لە لایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوە پەسەندکراوە. هەروەها بەڵگەنامەکان خاڵێکی گرنگیتریان تێدایە سەبارەت بەو ڕاستییەی کە ئەگەر -بۆ نموونە- گرووپێکی نەژادی بیەوێ سەربەخۆ بێ، نابێ بە زەبری هێز سەرکوتبکرێ. پێویستە ئەوەش بگوترێ کە داگیرکردنی خاکی ئەویدی بە ئامانجی ئابووری و بووژاندنەوەی وڵات، ئەمڕۆ ڕێگەیەکی باوە و دروستنییە. لەگەڵ پێشکەوتنی مرۆڤایەتیدا، بنەمای یەکپارچەیی خاک، لایەنیدیکەی پەیداکردووە، زیاتر پەیوەندیدارە بە واقیعی جیهانی ئەوڕۆوە. لە ڕوانگەی بنەمای یاسای نێودەوڵەتییەوە، دژیەکی لە نێوان بنەماکانی یەکپارچەیی خاک و مافی گەلانی ژێردەستەدا بۆ سەربەخۆیی پەیدابوو. لە پەیمانی نێودەوڵەتیدا سەبارەت بە مافی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووری و پەیمانی نێودەوڵەتیی تایبەت بە مافەکانی سڤیل و مافە سیاسییەکانی ١٩ی دیسەمبەری ١٩٦٦ هاتووە، دەڵێ: "هەموو گەلان مافی چارەی خۆنووسییان هەیە. باری سیاسیی خۆیان لە

[1] Устав ООН: (сайт). URL: http://www.un.org/ru/documents/charter/ (дата обращения: 27.09.2020).

ڕێگەی ئەم مافەوە بە ئازادی دیاریدەکەن و ئازادانە بەدوای گەشەی ئابووری و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیی خۆیاندا دەچن.... هەموو ئەو وڵاتانەی کە بەشدارن لەم پەیماننامەیەدا، بەپێی ئەو برگانەی کە لە پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتووە، دەبێ زەمینەسازی بۆ جێبەجێکردنی مافی چارەی خۆنووسیی گەلان بکرێ و ڕێز لەو مافەیان بگیرێ".[2]

لە بەیاننامەیەکی سەبارەت بە بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتی (٢٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٠)دا هاتووە: "بەپێی بنەمای یەکسانی و دیاریکردنی چارەی خۆنووسینی گەلان کە لە پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا نووسراوە، هەموو گەلان مافیان هەیە بە ئازادی باری سیاسیی خۆیان دیاری و بەبێ دەستتێوەردانی دەرەکی گەشەی ئابووری و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیی خۆیشیان بەرجەستە بکەن، هەروەها دەبێ گشت دەوڵەتان بەپێی ئەم بنەمایەی نەتەوە یەکگرتووەکان ڕێز لەو مافە بگرن."

پێویستە تێبینیی ئەوە بکرێ کە بنەمای یەکپارچەیی خاک، بەتایبەتی ئامانجی پاراستنی دەوڵەتە لە دەستدرێژیی دەرەکی. ئەم فۆرمەلەیە کتومت پەیوەندیدارە بە ماددەی ژمارەی چوار، بڕگەی ژمارە دووی یاسای نەتەوە یەکگرتووەکان: "هەموو ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان خۆ لە چوارچێوەی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا لە هەڕەشە یا بەکارهێنانی هێز لە دژی یەکپارچەیی خاک، یا سەربەخۆییی سیاسیی هەر وڵاتێک، یان بە هەر شێوازێکیتری ناتەبا لەگەڵ مەبەستەکانی نەتەوە یەکگرتووەکاندا، بەدووربگرن." لەگەڵ ئەوەشدا پارێزگاریی بنەمای یەکپاچەیی خاک پەیوەستە بە بەدیهێنانی مافی چارەی خۆنووسییەوە. بەم شێوەیە لە بەیاننامەی بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتیدا هاتووە: "نابێ هیچ شتێک لە کردەوەی دەوڵەتاندا وەک دنەدان یا هاندانی هەر کردەوەیەک هەبێ، کە دەبێتە

² Международный пакт о гражданских и политических правах от 19 декабря 1966 (статья 1): (сайт), URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (дата обращения: 02.09.2020).

هۆی لەتکردن، یا بە بەشکردن، یا بەتەواوی پێشێلکردنی یەکپارچەیی خاک، یان یەکێتیی سیاسیی ئەو دەوڵەتە سەربەخۆیانەی کە ڕێز لە بنەمای یەکسانی و مافی چارەی خۆنووسیی گەلان لە مامەڵەیاندا دەگرن. بە مانایەکیدی، بنەمای پارێزگاریی یەکپارچەیی خاک بۆ ئەو دەوڵەتانە نییە کە ڕێز لە مافی ئەو گەلانە ناگرێ کەوا تێیدا دەژین و لێناگەڕێ ئازادانە مافی چارەی خۆیان بنووسن. هەر لەو بەیاننامەدا هاتووە کە دەشێ ڕێگاکانی بەرجەستەکردنی مافی چارەی خۆنووسی "دروستکردنی دەوڵەتی سەربەخۆ بێ، یا یەکگرتن لەگەڵ دەوڵەتێکی سەربەخۆدا، یانیش دامەزراندنی هەر ستاتۆیەکی دیکەی سیاسی."[3]

سروشتی نادیموکراسیی سیاسیی نەتەوەییی ژمارەیەک لە دەوڵەتە مۆدێرنەکان، بریتییە لە ستەمکردن لە گرووپە جیاوازەکانی کولتووری و نەژادیی دانیشتووان و ڕەتکردنەوەی بەڕەسمی داننان بە کەمایەتییە ئەتنییەکان و هەروەها جیاکاریی کۆمەڵایەتی و سیاسییان -بۆ نموونە- لە قەدەغەکردنی بەکارهێنانی زمانی دایک و نەریتە کولتوورییەکانیتریاندا.

لەگەڵ ئەوەشدا زەحمەتە باسی کاریگەریی بەکارهێنانی ئەم بنەمایە بکرێ لە پراکتیزە نێودەوڵەتییەکاندا، بە سەرهەڵدانی ناکۆکیی نوێی نێودەوڵەتی کە لە ڕووی ناوەڕۆک و هەروەها بنەماکانی یەکسانی و مافی چارەی خۆنووسییەوە پێویستی بە ڕوونکردنەوە هەیە؛ بۆ نموونە، هێنانەکایەی تێڕوانینێکی نوێ بۆ بابەتی پەیوەندییە ڕێکخراوەییەکان؛ سەرنجدان لە ڕووە نوێیەکانی

³ Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций, принята резолюцией 2625 (XXV) Генеральной Ассамблеи ООН от 24 октября 1970 года: (сайт). URL:http://www.un.org/ru/docu-ments/decl_conv/declarations intlaw_principles. shtml (дата обращения: 05.10.2020).

پرۆسەی سەربەخۆیی نەتەوە. لێرەدا وەک نموونە دەتوانین باسی ڕووخانی چەند دەوڵەتێکی سۆسیالیستیی وەک یوگۆسلاڤیا، چێک و سلۆڤاکیا و یەکێتیی سۆڤێت بکەین. جیهان شاهیدی سەرهەڵدانی چەند کێشەیەکی نێونەتەوەییە کە سنوورەکانی دوای جەنگی تێدا هەژێنران. مێژووی جەنگی کەتەلۆنیا و شۆتلاندیا لە پێناوی سەربەخۆیی‌دا، بەڵگەی ئەمەیە. لە لایەکەوە، ناتەبایی و ئاڵۆزیی ئەم ناکۆکییانە ئەوەی خواست جارێکی‌تر وەک گرنگترین ڕێکخەری پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان ڕوو لە دیاردەی چارەی خۆنووسیی نەتەوەیی بکەین، لە لایەکی‌تریشەوە وەک یەکێک لە سەرچاوە هەرە نزیکەکانی کێشەی نێونەتەوەیی لێی بنوارین.

گەشەکردنی خێرای ڕەوتی جیهانگیری و پەرەسەندنی بیرۆکەکان لەبارەی مافی مرۆڤەوە، پاراستنی ئەم بنەمایە وەک جێبەجێ‌کردنی ئەرکێکی سیاسی دەخاتە گومانەوە. دژیەکییەکی‌تر لە پێکهاتەی سیاسیی جیهان‌دا، لە ڕێکخستنی ئارامیی جیهانی‌دا هەیە بە یارمەتیی یاسا نێودەوڵەتییەکان کە تا دێ زیاتر ڕوون‌دەبێتەوە: بنەمای دەستوەرنەدانە کاروباری دەوڵەتە سەردەستەکان، دژی بنەمای دەستتێوەرنەدانە. بنەمای دەستتێوەردان پێویستە، لەبەر ناکۆکیی ناو دەوڵەتی باڵادەست، وەک جینۆساید، ململانێی ئایینی و شتی‌تر کە دەوڵەت خۆی ناتوانێ چارەسەریان‌بکا. بەم شێوەیە مافی چەند گرووپێک لە خەڵکی دیاریکراو پێشێل‌دەبێ. پراکتیکی سەردەمیانە ئەوەیە کە لەم جۆرە حاڵەتانەدا ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان کە ڕێکخراوی ناحکومین، بەدەم ئەو خەڵکە ستەمدیوانەوە بێن و هاوکارییان‌بکەن. ئەو حاڵەتە تایبەتانەی کە پێویستی بە دەستتێوەردانی ئەو جۆرە ڕێکخراوانە و بەکارخستنی یاسای نێودەوڵەتی هەیە، بریتین لە خەباتی نەتەوەکان لەپێناوی بەرجەستەکردنی مافی چارەی خۆنووسی‌دا. لە ڕوانگەی یاساییەوە، ئەم پرۆسەیە لەسەر بنەمای مافی گەلان بۆ بەرجەستەکردنی مافی چارەی خۆنووسی دامەزراوە.

ئەم پرۆسەیە دوو پێناسەی هەیە: جیابوونەوە و جوداخوازی. جیابوونەوە نموونە سەرکەوتووەکەی جیاخوازییە، واتا جیابوونەوەی بەشێک لە خاکی دەوڵەتێک (٢، ل١٨٧). مافی جیابوونەوە لەوانەیە وەک مافی بەدەوڵەتبوون بناسرێ و ددانی پێدابنرێ، یان بە پێچەوانەوە. لە حاڵەتی دووەم‌دا، هەوڵدان بۆ جیابوونەوە پرسی یاسایی لە بەجێ‌هێنانی بنەمای پاراستنی یەکپارچەیی خاکی دەوڵەت و هەروەها مافی گەلان‌دا بۆ دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان دروستدەکا. یاسای نێودەوڵەتی ئەولەوییەت دەداتە جێبەجێ‌کردنی مافی دیاریکردنی چارەی خۆنووسی لە حاڵەتی داگیرکاری‌دا، ئەویش بە مەرجی ڕاپرسی کە دانیشتووان بە زۆرینەی دەنگ پشتگیریی جیابوونەوەی تێدا بکەن. بەڵام هیچ دەوڵەتێک نییە، تەنانەت ئەگەر یاسایی و دیموکراتیش بێ، بە جیابوونەوەی بەشێک لە خاکەکەی ڕازی‌ببێ و سوود لە بنەمای پاراستنی یەکپارچەیی خاک وەرنەگرێ. ئەمڕۆ جیهان پڕە لە ناوچەی کێشەلەسەر، کۆمار و وڵاتی ددان‌پێدانەنراو و ناوچەی نێودەوڵەتی.

دیوێکی‌تری ئەم کێشەیە، بوونی زۆرێک لە گەلانن بەبێ دەوڵەت. یەکێک لەو گەلانە کوردەکانن کە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی خۆیان تێ‌دەکۆشن. بەڵام لە ڕوانگەی یاسای نێودەوڵەتییەوە، ناکۆکیی نێوان مافی چارەی خۆنووسین و بنەمای یەکپارچەیی خاک، بە چارەسەرنەکراوی ماوەتەوە. هیچ نەتەوەیەک ناخوازێ واز لە بەرجەستەکردنی مافی چارەی خۆنووسین بهێنێ و هیچ دەوڵەتێکیش ناخوازێ ڕێگەبدا بە پێشێلکردنی یەکپارچەیی خاک. لێرەدا پرسیارەکە ئەوەیە، ئاخۆ ئاستی ئەو توندوتیژییە چەندە کە بەو هۆیەوە ڕوودەدا. مرۆڤایەتی دەیەوێ دڵنیابێ لەوەی کە بەرجەستەکردنی ئەم مافە لە ڕێگەی پاکتاوی ڕەگەزی و کوشتاری بەکۆمەڵ، شەڕی ناوخۆ و پاشکۆیەتییەوە بۆ وڵاتانی ناوچەیی، پێکنایێ. واتە پێویستمان بە بەکارهێنانی یاسای نێودەوڵەتی و بوونی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان و بەمرۆییکردنی کۆی پرۆسە کۆمەڵایەتییەکان و

ڕێزگرتنی بەهای ژیانی مرۆڤە بۆ کەمکردنەوەی توندوتیژی. دەرچوواندنی یاسایەکی تایبەتی نێودەوڵەتی دەرفەت بدا بەو گەلانەکەی کە لەپێناوی سەربەخۆیی‌دا دەجەنگن، تا بتوانن مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان بەرجەستەبکەن، دەشێ ئەم کێشەیە چارەسەربکا و لە هەمان کات‌دا توندوتیژییەکانیش سنوورداربکا و کەمیان‌بکاتەوە. ئەم یاسایانە ڕێگەدەگرن لە ستەم و دەست‌درێژیی دەوڵەت بۆ سەر ئەو کەمە نەتەوەییانەی کە تێیدا دەژین، هەروەها نابێ زەمینەسازی بۆ تێکدانی کۆدەنگیی نێودەوڵەتی بکا، بۆ ئەوەی ئەو وڵاتە مافی نەبێ وڵاتێکی‌تر بە دابەشکردنی خاکەکەی تاوانباربکا. ئاشکرایە ئێستا کۆدەنگییەکی نێودەوڵەتی نییە بتوانێ ئەو پێوەرە هاوبەشانە پێش‌بخا کە ڕێگە بە دیاریکردنی مافی ڕاستەقینەی نەتەوەیەک بدا بۆ بەرجەستەکردنی مافی چارەی خۆنووسی و میکانیزمی جێبەجێکردنی لەناو دەوڵەتێکی دیاریکراودا.

بۆ ئەوەی ئاستی توندوتیژیی کێشەکان کەم‌بکرێنەوە، پێویستە پرۆسەی بەرجەستەکردنی مافی دیاریکردنی چارەی خۆنووسی بەمرۆیی‌بکرێ. بەمرۆییکردنی پرۆسەکە، پێش هەموو شتێک واتە باشکردنی دۆخی ژیانی ئەو نەتەوەیەی کە لە وڵاتێکدا دەژی دانی تێدا نانێ بە بەرجەستەکردنی مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆی‌دا. ئەو دەوڵەتانەی کە ڕووبەڕووی کێشەی جیابوونەوەی یەکێک لە نەتەوەکانی ناو سنووریان بۆ دروستکردنی دەوڵەتی خۆیان بوونەتەوە، هۆکاری خۆیان هەیە کە ڕێگە بەو کارە نەدەن. ئەم هۆکارانە زۆرجار پەیوەستن بە بواری ژیانی ئابووری و سیاسی. کێشەکە ئەوەیە؛ زۆرجار کاتی وردبوونەوە لە مافی گەلان بۆ بەرجەستەکردنی مافی دیارکردنی چارنووسی خۆیان، شێوازێکی تاک‌لایەنە دەگیرێتەبەر، مافەکان دابڕاو لە بنچینە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکەیان تەنها لە ڕووی سیاسی و ئەتنیکییەوە لێک‌دەدرێنەوە. لە ڕاستی‌دا بنەمای بزووتنەوە ڕزگاریخوازە نەتەوەییەکان و پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی، لە بنەڕەت‌دا بەستە بە ژیانی ماددی و ئابووریی خەڵکەوە، ئەمەش پێویستیی بە یاسای ئابووری و یاسای تایبەت و دەوڵەتێکی سەربەخۆ هەیە، کە بە شێوەیەکی سەرەکی لە پرۆسەی دیاریکردنی دانیشتووان و زمان و کولتووردا پێکدێ. ئەرکی سەرەکیی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانی مافی مرۆڤ بریتییە لە تەرجەمەکردنی کێشە دەست‌نیشانکراوەکە بۆ ناو ڕووبەری کۆمەڵایەتی، واتە لە ڕووی بەمرۆییکردنی هەڵوێستەوە بەرامبەر بە هەر نەتەوە و گەلێکی بن‌دەست و بێ‌سەروەریی نەتەوەیی، بە شێوەیەک کە کاریگەریی لەسەر دۆخەکەی دەبێ.

هەردوو لا (واتە دەوڵەت و نەتەوە بێ‌دەوڵەتەکەی ناوی) سەبارەت بە کێشەکە لەبەردەم ماف و بەرپرسیارێتیدان. لە لایەکەوە، نەتەوە مافی دیارکردنی چارەی خۆنووسینی بێ‌چەندوچۆنی هەیە؛ لە لایەکی‌ترەوە، دەبێ ئەوە بسەلمێنێ کە کۆمەڵگەیەکی سیاسییە و توانای کارکردنی لە شێوەی دەوڵەتی سەربەخۆدا هەیە. دەوڵەتیش لە لای خۆیەوە مافی پاراستنی یەک‌پارچەیی خاکی هەیە، بەڵام ناچارە لەبەر بەرژەوەندی بابەتی بەرجەستەکردنی مافی دیاریکردنی چارەی خۆنووسین ڕێ‌پێشاندەربێ، نەک سوودی ئابووری و بەرژەوەندی تایبەتی خۆی لەبەرچاوبگرێ.

مێتۆد:

بۆ تێگەیشتن لە بایەخی چارەسەرکردنی ئەو جۆرە کێشانە کە تا دێ ئاڵۆزتردەبن و پەیوەندییان بە ژیانی زیاتر لە نەوەکانی نەتەوەیەکەوە هەیە، پێویستە لە ڕێگای مێتۆدی ئەزموونگەرییەوە نیشانی‌بدەین ئەم خەڵکە چۆن لەم هەل‌ومەرجەدا دەژین و داهاتووی گەلەکەیان چۆن دەبینن. بۆ ئەم مەبەستە ئێمە توێژینەوەیەکی سۆسیۆلۆژیمان لەسەر بابەتەکە کردووە بە ناونیشانی: "پلانی ژیانی لاوان وەک کێشەیەکی کۆمەڵایەتیی گرووپێکی ئەتنی کە لە حاڵەتی ناسەربەخۆییی سیاسی‌دا دەژین"ەوە. بنەمای

ئەزموونكارییەكە پشتبەستوو بە ئەنجامەكانی توێژینەوەی نەخشەی ژیانی لاوانی كوردە كە لە چوارچێوەی خاكی هەرێمی كوردستان - عیراقدا دەژین. ئۆبێكتی توێژینەوەكەمان بریتییە لە خوێندكارانی زانكۆكانی كوردستانی عیراق، كە تەمەنیان لە نێوان هەژدە بۆ سی ساڵدایە، ژمارەی بەشدارانیش سێ‌سەد خوێدكارە.

ئەنجامەكان:

بۆ بە دەستهێنانی هەڵوێستی لاوان سەبارەت بە دۆخی خەڵكەكەیان لەسەر خاكی عیراق، ئەو پرسیارەمان كرد: "دەتانەوێ منداڵەكانتان لەسەر هەمان خاك و لە هەمان بارودۆخدا بژین، كە خۆتان تێیدا دەژین؟" ئەنجام:

بەڵێ، بەتەواوی ئەوەم دەوێ - ١٦،٩٪

نەخێر، بە هیچ شێوەیەک ئەوەم ناوێ - ٨٣،١٪

ئەم ئەنجامگیرییە نیشانی‌دەدا كە زۆربەی زۆری لاوانی كورد كە لە هەرێمی كوردستانی عیراق دەژین، لە دۆخی ڕۆژگاری ئەوڕۆدا، هەڵسەنگاندنێكی نەرێنییان بۆ چۆنیەتی و بارودۆخی ژیانی ئەو گرووپە نەژادییە هەیە. گۆڕانی دۆخەكە بە شێوەیەكی سەرەكی پەیوەستە بە تێگەیشتنی تاک لە پێگەی داهاتووی، لە پەیوەندی‌دا لەگەڵ ئەو دەوڵەتەی كە تێیدا دەژی. هەروەها دەبێ سەركردەی بزووتنەوە ڕزگاریخوازییەكان نوێنەرایەتیی بۆچوونی زۆرینەی كۆمەڵگا بكەن، نەک تەنها هیی خۆیان. بۆیە لە توێژینەوەكەدا داوا لە لاوان كراوە (ڕەزامەندی/ ناڕەزایەتی)ی خۆیان لەمەڕ ئەم بۆچوونانە نیشان‌بدەن:

"گەلی كورد دەبێ دەوڵەتی جیای خۆی هەبێ" (٧٤،١٪)،

"گەلی كورد دەبێ ئۆتۆنۆمیی خۆی لە دەوڵەتدا هەبێ" (٧٥،٢٪)،

"گەلی كورد نابێ لەو دەوڵەتە جودابێتەوە كە تێیدا دەژی، دەبێ بە یەكسانی لەگەڵ نەتەوەكانی‌تردا بژی" (٥٣،٩٪).

ئەم ئەنجامە بەپێی بژاردەكانی "ڕازیم" و "ڕەنگە ڕازی‌بم" وەرگیراوە.

ئەنجامە وەرگیراوەكان دەستگیرۆییمان‌دەكەن بۆ هەڵسەنگاندنێكی گرنگ: لەنێو بەشدارانی توێژینەوەكەدا كە تا ڕادەیەک ڕۆشنبیرترین بەشی كۆمەڵگان، هیچ بۆچوونێكی ڕوون لەسەر پرسی مافی چارەی خۆنووسیی گەلان نییە. ناكرێ لەگەڵ ت. یا. خابرییڤا هاوڕانەبین كە دەڵێ: چارەی خۆنووسی لە فۆرمی دەوڵەتدا پێویستی بە هۆشیارییەكی یاسایی و ئاگاییەكی دەوڵەتداریی نەتەوەیی هەیە، كە لە ئاستێكی بەرزدا بەرجەستەبكرێ. ئەگەر بێ‌هێزیی یەكێک لە جێگرەوە (ئەڵتەرناتیڤ)كان بۆ مسۆگەركردنی سەربەخۆییی گرووپێكی نەژادی و باشكردنی ڕێگاكانی خۆژیاندن لەئارادابێ، ئۆتۆنۆمیی كولتووری دەبێتە بژاردەی سەرەكی و دەرفەت بۆ پەیوەندییەكی بەهێزی نێوان مافی مرۆڤی تاک و مافی گرووپێكی نەژادی دەرەخسێنێ، بەڵام لەبەر چەند هۆكارێک مەرجەكانی پێكهێنانی فۆرمەكانی ئۆتۆنۆمیی نەتەوەییی سیاسیی تێدانییە (٣، ل٢٤٣). ئۆتۆنۆمیی نەتەوەیی و كولتووریی كۆمەڵگە ئەتنییەكان، لە چوارچێوەی بنەماكانی یاسادانانی كولتووردا، بە ئامانجی پاراستن و گەشەپێدانی ناسنامەی كولتووری و نەتەوەیی، نۆژەنكردنەوە و پاراستنی ژینگەی كولتووری و مێژووییە (٤، ل١١٥).

ڕێژەی لایەنگرانی سەربەخۆیی و ئۆتۆنۆمی لەنێو لاوانی كورددا، تا ڕادەیەک وەكوویەكە، ئەمە جگە لەوەی كە بەشێكی بەشداران پشتیوانی لە بیرۆكەی سەربەخۆیی ناكەن. لەبەر ڕۆشنایی ئەم شێوەیە لە ڕای گشتیی نەوەی نوێ‌دا، دەكرێ بڵێین یەكریزیی بزووتنەوەی ڕزگاریی نەتەوەییی گەلی كورد بۆ ئامانجی بەرجەستەكردنی مافی سەربەخۆیی لەگۆڕێ‌دانییە. وەڵامی بەشداران لەم پرسیارەی خوارەوەدا پشتیوانیی ئەم ئەنجامگیرییەمان دەكا: "دۆخی گەلی كورد زیاتر پشت بە كێ دەبەستێ؟"

پشت بە كوردەكان خۆیان دەبەستێ (١٩،٥٪)؛

پشت بە سەركردە كوردەكان دەبەستێ (٢٥،٧٪)؛

پشت بە سەركردەكانی ئەو وڵاتە دەبەستێ كە كوردەكان تێدا دەژین (٩،٤٪)؛

پشت به سەرکردەکانی کۆمەڵگای جیهانی دەبەستێ (٪٢١،٧)؛

ناتوانم بڕیاربدەم (٪٢٣،٧).

ژمارەی ئەو بەشدارانەی کە بژاردەی "پشت بە کوردەکان خۆیان دەبەستێ"یان هەڵبژاردووە، ئاماژەیە بۆ نەبوونی کۆمەڵگای مەدەنی لەنێو ئەو گەلەدا. زۆریی ڕێژەی ئەو بەشدارانەی کە بژاردەی "ناتوانم بڕیاربدەم"یان هەڵبژاردووە، ئاماژەیە بۆ ناڕێکخراوی و نەبوونی هۆشیاریی جەماوەری لاوان لەمەڕ بژاردەکانی چارەسەری ژیان و پاراستنی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانیان.

چواریەکی بەشداران چارەسەرکردنی کێشەی کورد دەبەستنەوە بە ڕۆڵی سەرکردە کوردەکانەوە، ئەمەش بەس‌نییە بۆ بەرهەمهێنانی خەباتێکی ڕێکخراو لەپێناوی گۆڕینی دۆخی خۆیاندا. پێشبینیکردنی پێنجیەکی بەشداران سەبارەت بەوەی کە تەنها کۆمەڵگای نێودەوڵەتی دەتوانێ پرسی کورد چارەسەربکا، پەیوەندیی بە تێگەیشتنی لاوانی کوردەوە هەیە کە پێیان وایە چارەسەرکردنی پرسی کورد بەبێ بەشداریی لایەنی سێیەم ئەستەمە. لەبەرئەوە بۆ دڵنیاییی زیاتر ئەم پرسیارەمان لێ‌کردوون:

"بە بۆچوونی تۆ، متمانە بە کێ دەکەی بۆ چارەسەرکردنی پرسی کورد؟" ئەو بژاردەیەی کە هاوکاریمان‌دەکا بۆ هەڵسەنگاندنی دۆخی ناڕوونی سیاسی و ناسەربەخۆیی لە بارودۆخی هاوچەرخی ئەوڕۆدا، بەرزترین ڕێژەی تۆمارکرد:

٪٦٨،٤ بژاردەی "هیچ لایەنێک ناتوانێ پرسی کورد چارەسەربکا"ی هەڵبژاردووە.

٪٢٢،٤ بژاردەی "ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا"یان هەڵبژاردووە. ٪٣،٧ بژاردەی "دەوڵەتی عیراقیان هەڵبژادووە".

٪٢،٨ بژاردەی "یەکێتیی ئەورووپا"یان هەڵبژاردووە.

٪١،٨ بژاردەی "ڕووسیا"یان هەڵبژاردووە.

٪٠،٩ بژاردەی "تورکیا"یان هەڵبژاردووە.

ناچاریی بەمرۆییکردنی پرۆسەی چارەی خۆنووسیی گەلان، لەبەرئەوەیە کە ژیان لە دۆخی نادڵنیاییی سیاسی‌دا کاریگەرێکی خراپ دەکاتە سەر گرووپی نەژادی بەگشتی و سەر نەوەی نوێ بەتایبەتی. بەپێی زانیارییە بەدەستهاتووەکانی ئێمە، سێ‌یەکی بەشداران -بەگشتی- ناڕازین لە ژیانی خۆیان. هۆکاری سەرەکیی ئەو ناڕازیبوونەش بریتییە لە ناسەقامگیریی دۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری لە حکوومەتەکەدا. دۆخی ژینگەی کۆمەڵایەتی، وەک فاکتەرێک کاریگەری لەسەر ئاسۆی پلاندانانی ژیانی لاوان دادەنێ. هەر لە سەرەتای دروستبوونی تێگەیشتنی "نەخشە پلانی ژیان"ەوە لە کۆمەڵناسیی سۆڤێتدا، نووسەری ئەم چەمکە ئاماژە بەوە دەکا کە ئەم دیاردەیە "... پەیوەستە بە شێوازە تایبەتەکانی ژیان و هەروەها ڕێگایەکی تەواو هۆشمەندانە و نایابە بۆ گەیشتن بە پایەیەکی دیاریکراوی کۆمەڵایەتی" (٥، ل٨٠). پلانی ژیان کۆمەڵێک ئامانجە، مرۆڤ بەنیازە لە ئایندەی نزیک یا دووردا جێ‌بەجێی‌بکا، هەروەهایش دیاریکردنی ڕێگا و کاتی بەرجەستەکردنی ئامانجە خوازراوەکەی" (٦، ل٦٢). کۆمەڵناسیی ڕووسی هەردەم پشتیوانی ئەو بۆچوونەیە کە پێی وایە "پلانی ژیان ئەرکی کاراکردن و ڕێکخستن ئەنجامدەدا، واتە هانی مرۆڤ دەدا بۆ ئەوەی چالاکی بنوێنێ" (٧، ل٣٠٧).

بەپێی هەڵسەنگاندنی ڕادەی هەڵکشانی کێشەکە، پێویستە سەرنج‌بدرێ کە پێش‌مەرجێکی زۆروزەوەند و پێویست بۆ تێگەیشتنێکی قووڵ لە هەڵبژاردن و پێکهێنانی ستراتیژی ژیان و میکانیزمەکانیان هەن. زۆربەی نووسەرانی تیۆریی جۆراوجۆری بوارەکانی کۆمەڵناسی و سیاسی، تێبینیی تایبەتمەندییە ستراتیژییە سەرەکییەکانی ژیانی لاوان دەکەن، وەک چالاکی و هەڵوێستی کەسی، ئامانج و مەبەست، سیستەمی بەهاکان، ڕادەی بەرجەستەبوون، هەروەها تیشک خستنە سەر توانا سەرەکییەکانی تاک وەک بابەتێک بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی ژیان. واتە نەک هەر پشت بە ژیان دەبەستێ، بەڵکوو پێناسەی ژیانیش دەکاتەوە (٨، ل١١٢). بۆیە لە توێژینەوەکەماندا پرسیارێکمان کردووە کە ئامانج لێی بریتییە لە دەستنیشانکردنی ئاست و دۆخی پلانی ژیانی لاوانی کورد، لە وەڵامی پرسیاری:

"دەتوانی چی بڵێی لەبارەی پلانەکانتەوە بۆ داهاتوو؟"

٪٤١،٢ بەوە وەڵامیاندەوەتەوە کە هیچ پلانێک بۆ داهاتوو دانانێن و بەپێی ڕۆژ دەژین.

٪٢٢،٦ تەنها پلانی یەکساڵ دادەنێ.

ئەزموونی پلاندانانی لاوان ئەوە نیشاندەدا کە ٪٦٥ی لاوان لە ماوەی پێنجساڵی ڕابوردوودا تەنها نیوەی پلانەکانیان سەریگرتووە. بەڵام ٪١٧،٥ بە درێژیی پێنجساڵ هیچ پلانێکیان سەرینەگرتووە. هۆکارە سەرەکییەکانی سەرنەگرتنی پلانەکان، بریتیبوون لەمانە:

٪٣٢،٣ ناسەقامگیریی دۆخی دەوڵەت.

٪٢٠،٣ هۆکاری کەسی.

٪٨،٣ هۆکاری خێزانی.

وەها ئاسۆیەکی پلاندانان دەرهاویشتەی کۆمەڵایەتیی هەیە، هەم بۆ تاک و هەم بۆ نەتەوە وەک گشتێک. بۆ کەسێک کە توانای پلاندانانی ژیانی نییە، دوچاری دۆخی بێهیوایی، خەمۆکی، بێتوانایی لە دروستکردنی خێزاندا دەبێتەوە و پاشان هەوڵدەدا بەدوای ڕێگایەکدا بگەڕێ بۆ دەرچوون لەو دۆخەی کە تێیکەوتووە. لە دۆخێکی ئاواییشدا، کورتترین ڕێگا بۆ ڕزگاربوون، گرتنەبەری ڕێگای بەجێهێشتنی وڵاتە. سەبارەت بە لاوانی کورد لە عیراق:

٪٦٠ی بەشداران ئامادەن وڵاتەکەیان بەجێبێڵن.

٪٢٩،٢ زۆر ئارەزوودەکەن ڕوو لە وڵاتانی ئەورووپا بکەن.

٪٢٦،٣ زۆر ئارەزوودەکەن ڕوو لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بکەن.

٪٢١،٤ زۆر ئارەزوودەکەن ڕوو لە ڕووسیای فیدراڵ بکەن.

٪١٧،٧ زۆر ئارەزوودەکەن ڕوو لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نزیک بکەن.

٪١١،٧ زۆر ئارەزوودەکەن ڕوو لە تورکیا بکەن.

٪٢٢،٣ بژاردەی "هەر وڵاتێکیتر، جگە لە عیراق"یان هەڵبژاردووە.

ئەو ئەنجامەی کە دەوڵەت ڕووبەڕووی دەبێتەوە، بریتییە لە: سەرهەڵگرتنی چینێکی لاو و خوێندەوار، لەگەڵ کەمبوونەوەی هێزی گرنگی کار.

بەرجەستەبوونی پلانەکانی ژیان، بنەمایەکی گرنگە بۆ ڕازیبوونی کەسێک بە ژیان و پاشخانی خۆی و بەئەنجامگەیشتنی خۆی. لە هەموو توخمەکانی ژینگەی کۆمەڵایەتیدا، بەهێزترین فاکتەر لە پێکهێنان و جێبەجێکردنی ستراتیژەکانی ژیاندا، بریتییە فاکتەری مێژوویی، کە بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسیی نەتەوەیەک دەگرێتەخۆی، لەسەر خاکی دەوڵەتی بێگانە دەژی. لە توێژینەوەکەدا چەند پرسیارێک لەبارەی پێشبینیکردنی داهاتووی خود، داهاتووی نەتەوە و هەروەها ئایندەی خوازراو بۆ نەتەوە کراوە:

١. داهاتووی خۆت لە ساڵی ٢٠٢٥دا چۆن دەبینی؟

٢. داهاتووی نەتەوەکەت ساڵی ٢٠٢٥ چۆن دەبینی؟

٣. ئارەزووتدەکرد داهاتووی نەتەوەکەت چۆن بێ؟

زۆربەی وەڵامە لێکچووەکان بەم شێوەیەی خوارەوە بوون:

– پێموایە پێنجساڵی داهاتوو بە هەمان شێوەی پێنجساڵی ڕابوردوو دەبێ. پێناچێ هیچ گۆڕانکارییەک دروستببێ.

– ژیان لەسەر خاکی ئێمە وەستاوە و بەرەو پێشەوە ناچێ. عیراق ناوچەیەکە لەمێژە بەدەست تەنگژەی سیاسییەوە ناڵاندوویەتی و شەڕەکانی ناوخۆ و دەرەکیش ڕێگری بەرەوپێشەوەچوونی بوون. خەڵک هەمیشە قوربانی دەبێ و داهاتووش باشنابێت.

– داهاتووی گەلی من ئەوەیە کە هەر یەکێک لە ئێمە دڵخۆش و ئازاد بێ. داهاتووی نیشتمانی من کە شوێنی لەدایکبوونمە، سەخت و ناخۆشە، لەبەرئەوەی هەڵکەوتەی جوگرافیی کوردستان گۆڕەپانی ململانێی نێوان سێ دەوڵەتی دیکتاتۆرییە. سیاسییەکانی ئێمەش کۆمەڵێک بازرگان و ستەمکار و گەندەڵن.

– هیوادارم سیستمێکی چاکی تەندروستی و پەروەردە و ئاسایش دابینبکرێ. هیوادارم لاوەکانمان دووربن لە شەڕی ئایینی. هیوادارم پلانێکی درێژخایەنی تەندروستی بۆ هەمووان سەرڕێبخرێ. هیوادارم لاوەکانمان وڵات بەجێنەهێڵن. خەون بە کوردستانێکی ئازاد و سەربەخۆوە دەبینم.

– پێم وایە ئایدەی گەلەکەم تەنها بۆ خراپتر دەگۆڕێ، چونکە گەلی کورد سەرکردەکانی خۆیان خۆشدەوێ، جا هەرچۆنێک بن.

– دەمەوێ خەڵکەکەمان بەخۆدابێنەوە. من دەمەوێ لاوەکانمان وەکوو لاوانی وڵاتانیتر تەنیا پشت بە ئەنجامی توێژینەوەی زانستی ببەستن. هیوادارم ڕۆژێک دابێ گەلی من چارەنووسی خۆی بگۆڕێ. دەوڵەتێکی دیمۆکراسی و ئازاد خەونی منە.

– وابزانم بەم زووانە وڵات بەجێدێڵم، بۆ ئەوەی لەسەر پێی خۆم بوەستم. لە کوردستان –لە ڕاستیدا– پرۆسەی گواستنەوەی دەسەڵات یا بەشێکی دەسەڵات، بە میرات و پشتاوپشتە. بۆیە گەلی کورد ئەو دەرفەتەی نییە دەسەڵاتی سیاسیی خۆی بگۆڕێ. لەسەر ئەم بنەمایە، پێویستە تێبینیی ئەوە بکرێ کە داهاتوومان باشترنابێ.

– من بە هیچ شێوەیەک لە داهاتووم دڵنیانیم. داهاتووی خەڵکەکەم لە مەترسییەکی مەزندایە، چونکە گەنجەکانمان ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لە ئایین نزیکدەبنەوە، جگە لەوەش، سیاسەتمەدارەکانی ئێمە بە ئاشکرا داهاتی گشتی تالاَندەکەن، نەوت و پارە بۆ ئەوان گرنگترین شتن.

– من دەخوازم لاوانی ئێمە بەخۆدابێنەوە و شتێک بۆ وڵاتەکەمان بکەن.

– پێم وایە داهاتووم پشت بە خۆم دەبەستێ، چونکە باوەڕم بە خۆم هەیە و دەتوانم چارەنووسم بگۆڕم.

سەرچاوەکان:

Ссылки / References

1. Народы и религии мира. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. 928 с. URL: http://iea-ras.ru/index.php?go=Files&in=view&id=178 (дата обращения: 02.10.2020).

2. Бьюкенен в А. Сецессия. Право на отделение, права человека и территориальная целостность государства. М.: Рудомино, 2001, 239 с,

3. Хабриева Т. Я. Самоопределение народов в современном мире; конституционно и международно-правовые аспекты. М., 2011, 260 с.

4. Гоголев П. В. Национально-культурная автономия как форма этнокультурного самоопределения коренных малочисленных народов севера // Вестник СВФУ, 2015 Т. 12. № 1. С. 112-116.

5. Рубина Л. Я. Советское студенчество, М.: Мысль, 1981. 207 с.

6. Растова Л. М. Жизненные планы: общий анализ Социальные проблемы жизненного самоопределения молодежи Алтая, Барнаул: Алт. кн. изд-во, 1989. С. 62.

7. Рыжикова Л. В. Роль учителя в формировании жизненных планов выпускников школ //Модернизация профессионально-педагогического образования: тенденции, стратегия, зарубежный опыт: материалы международной научно-практической конференции. Барнаул, 2014. С. 307.

8. Шилова Н. А. Жизненные стратегии молодежи как предмет социально гуманитарного знания // Известия Южного федерального университета. Педагогические науки, 2014 № 7. С. 108-114.

9. Чалбаева В. В. Право этноса и нации на самоопределение: теоретико методологические проблемы // Человеческий капитал. 2013. № 1 (49), С. 95-100.

10. Сампиев И. М. Самоопределение народов: теория и онтология. Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ, 2004.

الخلاصة

اللاستقلالية السياسية للشعب ودورها كسبب موضوعي في تخطيط حياة الشباب الكرد

اعداد: ايرينا بوبوفا، ناتاليا ايساييفا، د. پيشەوا خالد

حق الشعوب في تقرير مصيرها، من أهم ما تملكه الإنسانية. ولكن -مع تلك الأهمية له بسبب إنعدام الإنسجام والوئام في مختلف أقاليم العالم- يختلف أسلوب تنفيذه. فالتناقض بين حقوق الشعوب لتقرير مصيرها ووحدة أراضي الدول القائمة في إطار النظام العالم الراهن ينمو ويتزايد. وتطوير الآلية القانونية لتنظيم العلاقات بين الدول -ضمن الصراعات الراهنة- ذو أهمية بالغة. وتطبيقه الحقيقي يكشف عن ضرورة إقامة منظمات غير حكومية لتفعيل عملية تشريع القوانين وتنفيذها، وينبغي في كل حال أن يتمتع بمعالجة الصراعات التي تتعلق بحق تقرير مصير شعب وتطبيق حق تقرير مصير الشعوب لايعني دائما وبالضرورة إنشاء دولة مستقلة، فله أشكال أخرى مناسبة، مثل الاتحاد الاختياري، الاستقلال الثقافي والحضاري، الحكم الذاتي القومي، الحكم الذاتي الإقليمي. ويمكن أن نتوافق في الرأي مع ف. جالابايفا، إذ يقول: ان أدنى تطبيق حق تقرير المصير لشعب يؤدي إلى خطر ماثل واضح على المصالح الحيوية للآخرين، ينبغي أن يؤجل إلى أمد آخر، أو يلغى في حالة ما إذا كان الخطر أشد جدا.

ومع ذلک ينبغي أن يهتم بالبيئة والمحيط الإجتماعي الذي فيه مسألة حق تقرير المصير لذلک الشعب المطالب به. فتحقق هذا الحق مربوط رأسا بخصوصيات كيفية وشروط حياة ذلک الشعب في اراضي الدولة التي هو مقيم فيها. فيجب مراعاة الخاصية الأساسية لموضوع حق تقرير المصير، فالاستقلال في العلاقات السياسية القانونية ووجود المصالح الخاصة والحاجيات والاهداف والتمكن من وضع اهداف وأنشطة هادفة على أساس إرادة مشتركة. كل ذلک -وبشكل اساسي- يحدد على مستوى الوعي الذاتي.

Abstract

The political dependence of the people and its role as an objective reason in planning the live of the Kurdish youth

By: Irina Popova, Natalia Isaieva, Dr. Peshawa Khalid

The right of peoples to self-determination is one of the most important possessions of humanity. But - with its importance due to the lack of harmony and harmony in the various regions of the world - the method of its implementation differs. The contradiction between the rights of peoples to self-determination and the territorial integrity of existing states within the framework of the current world order is growing and increasing. The development of the legal mechanism for regulating relations between states - within the current conflicts - is of great importance. And its true application reveals the necessity of establishing non-governmental organizations to activate the process of legislation and implementation of laws, and in all cases it should enjoy dealing with conflicts related to the right to self-determination of a people and implementation of the right to self-determination of peoples does not always

necessarily mean the establishment of an independent state. It has other appropriate forms, such as voluntary union, cultural independence, national autonomy, and regional autonomy. We can agree with V. E Galabaeva, who says: The slightest application of the right of self-determination of a people to a clear present danger to the vital interests of others, should be postponed for a further period, or thrown in the event that the danger is very severe.

Nevertheless, he should pay attention to the environment and the social environment in which the question of the right of self-determination for that claimed people is concerned. The realization of this right is directly linked to the peculiarities of the manner and conditions of life of that people in the lands of the state in which they reside. The basic characteristic of the subject of the right to self-determination must be taken into consideration, as independence in political and legal relations, the existence of special interests, needs and goals, and the ability to set goals and meaningful activities on the basis of a common will. All of this - fundamentally - is determined at the level of self-awareness.

❊

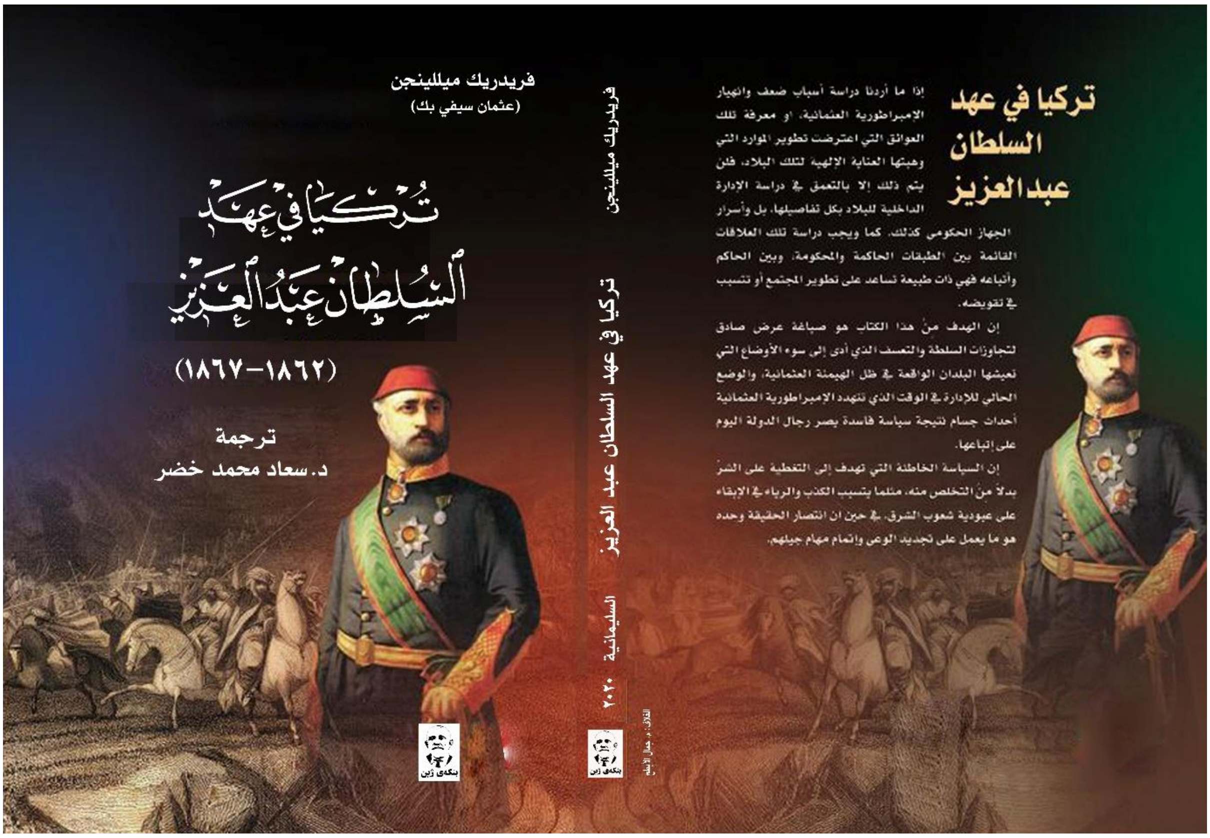

نامەیەکی مێژوویی مۆڵەتۆڤ

(هەڵسەنگاندن و توێژینەوە)

ئەفراسیاو هەورامی

ڕۆژ: ٣١ی ئابی ١٩٤٢   نهێنی*

ژمارە: ١٤٢-م   کۆپیکردنی یاساغە

لەو ڕاسپاردنانەی کە کۆمیساریای گەل بۆ کاروباری دەرەوە (وەزارەتی دەرەوە)، ڕۆژی ١٣ی مانگی مەیی ئەمساڵەوە لە ڕێگەی برووسکەوە ناردوویە بۆ باڵیۆزخانە، ئەو هەڵسوکەوتە ناڕاستانە دەستنیشانکرابوون کە نوێنەرانی کونسوڵخانە و هێزە سەربازییەکانمان لە ئازەربایجانی ئێران نواندوویانن؛ بۆ وێنە، بەرگریکردن لە هاتنی سوپای ئێران بۆ ڕەزائییە، یەکێکە لەو هەڵوێستە چەوتانە کە لێیەوە پەیدابووە. ئێمە لە ١٣ی مانگی ئەمساڵدا - بەتایبەت- دەستنیشانی ئەوەمان کردبوو کە نابێ کونسوڵەکانمان مەرجی تایبەت بەرامبەر بە کاربەدەستانی سەربازی و هێزی ئێران بۆ چەسپاندنی ئاسایش و هێمنایەتیی ناوچەکە دابنێن. لەبەرئەوە:

یەکەم: ئەوە پێچەوانەی ئەو ڕاسپاردە و فەرمانانەیە کە ئێمە لەمبارەوە سەبارەت بەم کێشەیە، داومانن.

دووەم: ئەو سنوور و مەرجانە کە ئێوە سەبارەت بە سەپاندنی هێمنی و ئاسایشی ناوچەکە بۆ ئێرانییەکانتان داناون و ئێرانییەکان هەڵیانسەنگاندوون، ئێوە پشتگیرییان لێدەکەن. تەواوی ئەو بەرپرسییە سەبارەت بە دواخستن و کۆتاییهێنان بەو ئاژاوە و نائارامییە دەخرێنە ئەستۆی ئێمە، کە ئەمەیش زیان بە بەرژەوەندی یەکێتیی سۆڤێت دەگەیێنێ.

سەرەڕای ئەو ئاگادارکردنەوەیە، فەرمانبەرانی کونسوڵخانە و هێزەکانمان پابەند و ئاشنای وێنەی ئەو فەرمانەی دەوڵەتن سەبارەت بە هاتنی سوپای ئێران بۆ ڕەزائییە، کە نابێ کەند و کۆسپ بخەنە سەرڕێگەیان. بەڵام لە ئەنجامی چەند هەنگاوێکی ناڕاستی عەمەلیدا، سەربازگەی ئێرانتان خستووەتە بارودۆخێکەوە کە نەیتوانیوە هیچ هەنگاوێکی عەمەلی هەڵنێ بۆ سەقامگیرکردنی هێمنی و ئارامیی ناوچەکە. ئەمەش تەنیا ئەوە دەگەیێنێ کە دەبێ فەرمانبەرەکانمان بەپێی دەستووری ناوەند بجووڵێنەوە و لەم بارەیەوە لە هەڵە سیاسییەکانی خۆیان تێنەگەیشتوون و ئەنجامی پێویستیان لێ وەرنەگرتوون. ئەرکی ئێوە ئەوەبوو لە هەڵەی فەرمانبەرەکانمان بکۆڵنەوە و دەستنیشانیانبکەن تا کاروبارەکانیان بە ڕێکوپێکی بەڕێوەببەن.

جگە لەوە، نامەی ٢٥ی مەیی باڵوێز سەبارەت بە ڕووداوەکانی ڕەزائییە بۆ کونسوڵەکانمان، ئەو هەڵانەی فەرمانبەرانی بەڕوونی تێدا دیاریکردوون. ئەو نامەیە کە ڕێنوێنی و چۆنایەتیی هەڵسوکەوتە بۆ کونسوڵەکان، تێیدا هاتووە: "بە هەڵسەنگاندنی ڕووداوەکانی ڕەزائییە، دەبێ بوترێ فەرمانبەرانی کونسوڵخانە و لەشکریمان لە ناوەڕۆکی تێنەگەیشتوون. ئێرانییەکانیش وا حاڵیبوون کە ئێمە پشتیوانیی کوردان دەکەین و نەرمونیانییان لەگەڵ دەنوێنین." ئەم هەڵسەنگاندنەی هەڵسوکەوتی فەرمانبەرانمان ڕاستنییە.

کارەکە ئەوەنییە کە ئێرانییەکان هەڵسوکەوتی فەرمانبەرانی کونسوڵخانە و لەشکریی ئێمەیان بە هەڵە وەرگرتووە و گوایە لەگەڵ کوردانیش نەرمونیانین، بەڵکوو لەوەدایە کە فەرمانبەرانی ئێمە -لە ڕاستیدا- لە گێرەوکێشەکانی ڕەزائییەدا لایەنی کوردە "ڕەنجاوەکان"مان گرتووە و تەگەرەمان ناوەتە بەر کاربەدەستانی ئێرانی و نەمانهێشتووە هێمنی و ئاسایش بگێڕنەوە بۆ ناو ئەو کوردانە کە لەژێر دەستی ئێران دەرچوون. ئەم هەڵەیە بە هەڵکەوت نییە، بەڵکوو لەوەوەیە کە فەرمانبەرانی ئێمە پێیان وایە

* وێنەیەکی دەستخەتی ئەم نووسینەی نووسەری کۆچکردوو دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، بەڕێز دکتۆر نەجات عەبدوڵا خستیە بەردەست بۆ بڵاوکردنەوە. ئێمەیش پێمان باشبوو وەک یادگارێکی ئەو زاتە کە لە ڕێگەی ئەرشیفی ڕووسییەوە خزمەتێکی گەورەی مێژوونووسیی کوردیی کرد، بە دەستکاریی ناچاریی شێوەی نووسین و تا ڕادەیەک زمانەوە، بیخەینە بەرچاوی خوێندەواران. ناونیشانەکەیش، خۆمان بۆمان هەڵبژارد. گیانی دکتۆر ئەفراسیاو شاد و یادی بەخێر! (گۆڤاری ژین)

سەرکردەکانی کورد لایەنگری سۆڤیەتن و لێیان تێگەیشتوون و بە کەسانێکی هەرە متمانەپێکراو و بەئەمەگ و پاڵپشتی بەرژەوەندەکانمان لە ئازەربایجانی ئێران داتاناون. شاهیدی ئەم هەڵوێستەیش، دەربڕینی ساکار و خۆشباوەڕانەی هاوڕێ ماکسیمۆڤی کونسووڵی ئێمەیە لە ڕەزائییە، کە دەڵێ: "زۆربەی زۆری سەرکردەکان (مەبەستی سەرکردەکانی کوردە) لایەنگری یەکێتیی سۆڤیەتە." فەرمانبەرانی ئێمە بەو هەڵوێستە کە نوواندوویانە، واتە پشتگیری یا پاراستنی "لایەنگریی یەکێتیی سۆڤیەت" و "کوردە چەوساوەکان"، ئاڵۆزی و ناکۆکییە نەتەوایەتییەکانیان لە ئێران لە بەرچاونەگرتووە، بەتایبەت ناکۆکیی کۆنی نێوان کوردانی ئێران لە لەیەک و ئێرانییەکان و ئازەربایجانییەکانی ئێران لە لایەکیترەوە، لە ئەنجامی سیاسەتی کۆنەپەرستانەی ڕژێمی شای پێشووەوە.

کوردان کە دژ بە کردەوە ئاژاوەگێڕی و خراپەکانی دەسەڵاتدارانی خۆجێیی ئێران ڕاپەڕیون، لە هەمان کاتیش‌دا دەستیان‌داوەتە تاڵانکردنی دانیشتووانی بێتاوانی ئێران. ئەو خەڵکە لە ترسان‌دا پەنادەبەنە بەر شار، تا دەسەڵاتدارانی خۆجێیی بیانپارێزن. بەڵام دەسەڵاتداران ناتوانن بیانپارێزن، لەبەرئەوە بەرامبەر بە کوردانی چەکدار بێهێزدەبن. بۆیە پێویستبوو هێزی لەشکریی ئێران بهێنرێ و بێتە مەیدان. نوێنەرانی کونسوڵخانە و لەشکریمان بە یەکجاری بەرگری لەوان دەکەن. فەرمانبەرانی ئێمە، لە ئاکامی ڕەوتی ڕووداوەکان‌دا، کەوتنە بەرەی کوردان دژ بە زۆربەی دانیشتووانی ئازەربایجانی ئێران، واتە ئازەربایجانییەکان و ئێرانییەکان کە کوردان تیرۆر و تاڵانیان دەکەن. ئاشکرایە ئەمەیش کێشایەوە بۆ دوورکەوتنەوەی هەندێ لە ئازەربایجانی و ئێرانیی نزیک بە ئێمە و ناڕازیبوونیان لە هەڵسوکەوتی نوێنەرانمان.

سیخوڕانی تورکیا دەمودەست کەڵکیان بینی لە هەڵەی نوێنەرانمان لە ئازەربایجانی ئێران و خۆیان لە دەوری پارێزەرانی ئازەربایجانییەکان بینییەوە و بەڵێنیان پێدان کە ئەگەر پێویستبێ یارمەتیی چەکدارییان ددەن و سنوورەکانی تورکیایان بە ڕوودا دەکەنەوە. بەم چەشنە هەڵسوکەوتی فەرمانبەرانمان بە قازانجی سیخوڕانی تورکیا شکایەوە و لە ڕووداوەکانی ڕەزائییەدا سوودیان لێوەرگرت بۆ بەهێزکردنی دەوری خۆیان لە ئازەربایجانی ئێران.

نوێنەرانی ئێمە بەم چەشنە بە کۆسپ دروستکردن بۆ دەسەڵاتدارانی ئێران سەبارەت بە دابینکردنی هێمنی و ئاسایش لە ناوچە کوردییەکان‌دا، دەوری سەرپەرشتێکی ناپێویستیان بینی و دەستیان وەردایە کاروباری ناوخۆی دەسەڵاتدارانی ئێران، لە کاتێکدا کارێکی ناڕەوای شیاوی دەربردن و وەڵامدەرەوەی بەرژەوەندەکانی ئێمەیش نییە.

هەڵەی نوێنەرەکانمان نیشانی‌دەدا کە ئەوانە خراپ لە پێوەندییە کۆمەڵایەتی و نەتەوایەتییەکانی ئێران تێگویشتوون و لایان ڕوون‌نییە و نازانن کە خەباتی کوردانی ئێران بۆ ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆیی، بەپێی ناوەڕۆکە کۆمەڵایەتییەکەی خۆی، کۆنەپەرستانەیە و پارێزگاریی فیۆدال - خێڵە کوردە جیاییخوازەکانە دژ بە سیاسەتی ناوەندگری (سەنترالیزەکردن). کوردان بەش‌بەش‌کراون و زۆرجار خێڵەکان دوژمنایەتیی یەکتر دەکەن و یەکگرتنی نەتەوایەتییان نییە. جیاییخوازیی کوردان لە ئێران، هەمیشە چەک یا ئامرازێکی سیاسەتی بریتانیا و تورکیا بووە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. خەباتی یەکگرتووی کوردان بۆ جیابوونەوە لە ئێران، ئەگەرچی لە ڕابوردوویش‌دا هەبووە، بە هاندانی هەندێ تاقمی ئینگلیسی یا تورکی، بۆ باجوەرگرتن و پاشەکشەپێکردنی سیاسی و ئابووری لە ئێران. سەرکردەکانی کورد خۆیان، کە خەڵکی ئاسایی کورد بێچەندوچۆن بەدوایانەوەن، سەرجەمیان نۆکەر و پیاوی نزیکی دەوڵەتە ئیمپریالیستییە جیاجیاکانن، ئەوانەیشیان کەمنین کە نۆکەری دەوڵەتانی فاشیستین.

فیۆداڵە سێرواژەکانی کورد کە دەسەڵاتی موڵکداریی خۆیان بە دەسەڵاتی سەرکردایەتیی خێڵەکییەوە گرێ‌داوە، ئەمانە بەپێی هەڵکەوتی بەرژەوەندەکانیان زۆر بە ئاسانی ئاغاکانی خۆیان (ئیمپریالیستەکان) گۆڕیوە و لە کوێ بەرژەوەندیان زیاتربووبێ، ڕوویان لەوێ کردووە. لەبەرئەوە نابێ وا بیربکەینەوە کە هەڵسوکەوتی سەرکردە کوردەکان کەوا ئێستە پێوەندییان لەگەڵ ئێمە باشە، تاسەر دەمێنێتەوە. ئێستە پشتیان بەستووە بە سوپای سوور لە خەباتی دژ بە دەسەڵاتدارانی ئێرانی‌دا، چونکە بەرژەوەندی خۆیانی تێدا دەبیننەوە. دیارە ئەمەیش دەبێتە هۆی سەرلێشێواوی و گومڕاییی فەرمانبەرانی ئێمە، کە لەبەر بێئەزموونی و ساکارییان پێیان وایە هەموو سەرکردەکانی کورد، یا لایەنی کەم زۆربەیان، لایەنگری سۆڤیەتن. ئەم باوەڕ یا بۆچوونە،

ئەگەر بێت و نەگۆڕدرێ، یا ڕاستنەکرێتەوە، لەوانەیە کردەوە و شوێنەوارێکی زیانبەخشی بۆ ئێمە بەدواوە بێ؛ وەک کوشتن و بریندارکردنی سەربازانی سوپای سوورمان، درێژەدانی کوردان بە تالآنکاری سەرباری هەنگاوی بەرهەڵستکارانەی ئێمە، بەردەوامیی مەڕومالآت بردن بە قاچاخ بۆ تورکیا .. هتد. دەبێ نوینەرانی ئێمە وازبێنن لە کوێرانە بڕواکردن بە کوردان و سەرانیان و لێیان دوورەپەرێزبن.

دەبێ فەرمانبەرانی ئێمە، بۆ بەرگریکردن لە قوولبوونەوەی هەڵەکان، دەستهەڵگرن لەو هێڵە ناڕاستە و نەرمونیانی نواندن بەرامبەر بە کوردان و ڕێبازی پتەوکردن و پەرەپێدانی پێوەندییەکان لەگەڵ دانیشتووانی ڕەسەنی ناوچەکە و لە ڕیزی یەکەمدا لەگەڵ ئازەربایجانییەکان بگرنەبەر، کە ئاشکرایە زۆربەی دانیشتووانی ئازەربایجان پێکدەهێنن و لە باری ئیتنۆگرافی و مێژوویییەوە پێوەندییەکی نزیکیان بە یەکێتیی سۆڤیەت (ئازەربایجانی سۆڤیەت)ەوە هەیە و هەمیشە زۆربەی هێزی بزووتنەوەی دیموکراتیی ئێران بوون. فەرمانبەرانی ئێمە لە ئازەربایجانی ئێران، دەبێ پشتببەستن بە کۆمەڵ و کەسە پێشەنگە پێشکەوتنخوازەکانی دانیشتووی ئازەربایجان، نەک بە سەرکردە کۆنەپەرست و خۆفرۆشەکانی کورد. ئەمە وا ناگەیێنێ کە ئێمە واز لە هەموو پێوەندییەک لەگەڵ کوردان بێنین و کەڵک لەو جۆرە پێوەندییانە وەرنەگرین بۆ بەرژەوەندی خۆمان. بەڵام دەبێ پشتئەستووربین بە ئازەربایجانییەکانی ئێران، بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری سیاسیمان لە باکووری ئێران. دەبێ ئەوەیش بزانرێ کە دەشێ زۆرتر لەناو ئەوانەدا، نەک ناو کوردان، کەسانێکی بڕواپێکراو و دڵسۆزی ئێمە بدۆزرێنەوە. بۆ ئەم مەبەستەیش پێویستە واز لە پشتگیری (سەرپەرشتیی ڕۆحی)ی کوردان بهێنرێ و هیچ کەندوقۆرتێک نەخرێتە ڕێی دەسەلآتدارانی ئێران بۆ دابینکردی هێمنی. بە پێچەوانەوە پێویستە یارمەتیی دەسەلآتدارانی ئێران بدرێ بۆ نەهێشتنی تالآنکاریی کوردان لە ئازەربایجان، تا ئاسایش و هێمنییەکی تەواو بۆ دانیشتووانی ئەوێ دابینبێ، کە کەوتوونە بەر پەلامار و تالآنکاریی کوردان.

پێویستە نادروستی و چەوتیی ئەو ڕێبازە، واتە پشتیوانی و هاوکاریی کوردان بۆ گەیشتنیان بە ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆیی ددانپێدانراوی کوردستان، وازی لێبهێنرێ. لەبەرئەوە ئەم داخوازییە لەم بارودۆخەی ئەمڕۆی ئێراندا بێبناغە و کۆنەپەرستانەیە. بەکورتی، پێویستە نوێکردنەوە (پێرسترۆیکا)یەکی بنەڕەتی لە کاروباری فەرمانبەرانماندا لە ئازەربایجانی ئێران ئەنجامبدرێ، ئەویش لە ڕێگەی پەرەپێدانی بنکە و پێگەکانمانەوە لەناو دانیشتووانی ڕەسەنی ئەوێدا، واتە ئازەربایجانییەکان.

دەبێ ئێوە زۆربەی فەرمانبەرانی باڵیۆزخانە و کونسوڵخانەکان و فەرمانبەرانی لەشکری و فەرماندەکانی کەرتە لەشکرییەکانیشمان لە ئێران، لەم نامەیە ئاگاداربکەنەوە. پاش ئاشنابوونیان بەم نامەیە، دەبێ بنێردرێتەوە بۆ کۆمیسارییای گەل بۆ کاروباری دەرەوە (وەزارەتی دەرەوەی یەکێتیی سۆڤیەت).[١]

تێبینی: ئەم بەڵگەنامە گرنگە بۆ یەکەمین جار لە لایەن نووسەری ئەم دێڕانەوە ئاشکراکرد و لە دکتۆرانامەکەمدا ساڵی ١٩٩٤ ئاماژەم بۆ کردووە. پاشتر ١٩٩٦ لە گۆڤاری "گزینگ" (سوئید)دا بە بۆنەی شەست ساڵەی کۆماری مەهابادەوە، لەگەڵ هەندێ بەڵگەنامەیتر، بڵاوکردەوە. ئەم بەڵگەنامەیە، وەلآمدەرەوەی زۆر بۆچوونی چەوت و هەڵبەستراوە و بە دەرکەوتنی، سیاسەتی ڕاستەقینەی سۆڤیەت بۆ کورد ئاشکرابوو و چەند کوردناسێکی سۆڤیەتی و بیانیش کەڵکێکی زۆریان لێوەرگرتووە.

*

جێی داخ و کەسەرە کە سیاسەتی سۆڤیەت دەرهەق بە کێشەی کورد لە ماوەی چەند ساڵێکدا، هەر ئەم ڕێباز و فەرمان و ڕێنوێنییانەی مۆڵەتۆڤ بووە. بۆ وێنە، لە بەڵگەنامەییکیتردا هاتووە: "ڕاوێژکاری باڵیۆزخانەی سۆڤیەت لە ئێران، ئاریاکۆڤ (بە ڕەگەز ئازەری- هەورامی)، ڕۆژی ١٩٤٥/٣/٤ لە نامەیەکیدا بۆ کونسوولی سۆڤیەت لە ورمێ، نووسیویە: فەرمانەکانی هاوڕێ مۆڵەتۆڤ سەبارەت بە کێشەی

[١] ئارشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی کۆماری فیدراڵیی ڕووسیا (یەکێتیی سۆڤیەتی پێشوو)، فۆندی 094 سکرتاریەتی مۆڵەتەڤ. ڤ، کۆپیی 4، دۆسیەی 188، کارتۆنی 18، لاپەڕەکانی ١٠-١٤.

کورد جێبەجێبکەن."[2] واتە نزیکەی چوار ساڵ ئەم سیاسەتەیان پێڕەوکردووە.

نامەی ناوبراو لە لایەن باڵیۆزی سۆڤیەتەوە بە دەستی نێردراوە بۆ کاربەدەستانی دیپلۆماسی و لەشکریی سوپای سوور لە ئێران. پاش خوێندنەوەی نامەکە، ئیمزایانکردووە و وەک وترا، کۆپیکردنی قەدەغەبووە و تەنیا دراوە بە بەرپرسە باڵاکانی دیپلۆماسی و لەشکری، لەوانە کونسوڵەکانی سۆڤیەت لە تەوریز و ورمێ و ماکۆ و کرماشان و مەشهەد، سکرتێری یەکەمی باڵیۆزخانە لە تاران و تەوریز و ورمێ، سەرۆکی ئەرکانی سوپای سۆڤیەت لە ئێران، ژەنەراڵ ڤاسیلۆڤسکی و ژەنەراڵ ئەمیر ئەسلانۆڤ و ... هتد.[3] ئەوەی کە لە سەرەتا یا سەردێڕی ئەم بەڵگەنامەیەدا هاتووە، ئەوەیە کە زۆر زۆر نهێنییە و لە لایەکیتری نووسراوە: کۆپیکردنی قەدەغەیە، نەوەک بکەوێتە دەستی لایەنێک و لەقاوبدرێ و ڕیسوایی بەدواوە بێ. هەروەک لە نامەکەدا هاتووە، جاری یەکەم نەبووە ئەم چەشنە فەرمان و ڕێنوێنییانە بدرێن و پاش ئەم فەرمانەیش، وەکوو پاشتر ئاماژەی بۆ دەکەین، جەخت لەسەر بەجێهێنانی کراوە. ئەم نامەیە ئاماژەی تێدا دراوە بە جێبەجێکردنی فەرمانەکە و فەرمانبەرانی دیپلۆماسی و لەشکریی سۆڤیەتیش لە ئازەربایجانی ئێران، بە پێچەوانەی فەرمانەکەی مۆسکۆوە جووڵاونەتەوە و نیشانەی تێنەگەیشتنی مۆلەتۆڤ و وەزارەتی دەرەوەی سۆڤیەتە لە بارودۆخی ناوچەکە و کێشەی کورد و سیاسەتی ئێران و تورکیا و .. هتد، لە کاتێکدا فەرمانبەرانی سۆڤیەت لەوێ و لە مەیدانی کاردا باشتر ئاگاداری دۆخەکە بوون و بەپێی بەرژەوەندەکانی دەوڵەتەکەیان جووڵاونەوە. کورد بەپێی هەموو بەڵگەنامەکانی سۆڤیەتی (کونسوڵەکانی لە ورمێ و ماکۆ و ..)، بە هانای سۆڤیەتییەکانەوە چووە و پشتیوان و یاریدەدەریان بووە و کە هاتوونەتە ناوچەکە، بە گەرمی بەپیریانەوە چوون و شادییان گێڕاوە و تفاق و خواردەمەنییان پێداون و ئاژەڵیان بۆ سەربڕیون و ڕێگەیان پێنیشانداون و سیخوڕ و پیاوانی ئەڵمانیا و ئێران و تورکیایان پێناساندوون، تەنانەت پارە و پیتاکیان کۆکردووەتەوە و ناردوویانە بۆ سوپای سوور لە بەرەکانی شەڕ و ئامادەبوون بچنە بەرەکانی شەڕ لە ئەوروپا، شانبەشانی سوپای سوور بجەنگن و هەتا ناوی گوندێکیشیان گۆڕیوە بە ستالینئاباد و .. هتد. (کۆمەڵە بەڵگەنامەییکم بەجیا لەم بارەیەوە بڵاوکردووەتەوە).

فەرمانبەرانی سۆڤیەت لەبەر ئەم هەڵوێستانە بووە کە هاوهەستیی خۆیان بەرامبەر بە کورد دەربڕیوە و -بە وتەی خۆیان- یارمەتییانداون و پشتیان گرتوون. هەر بەپێی ڕاپۆرتەکانی خۆیان و بەڵگەنامە و سەرچاوەکانی ئێرانی و کوردیش، کاربەدەستانی ئێرانی لەو پێوەندییە نزیک و باشانەی کورد و نوێنەرانی سۆڤیەت نیگەران و نارازی بوون، کە نەیانتوانیوە وەک ڕابوردوو خەڵک تاڵانبکەن و دەسەڵات بەڕێوەببەن و هەر ڕۆژە بیانوویەک و پیلانێکیان گێڕاوە، تا کوردی پێ بەدناو یا سەرکوت بکەن. بەپێی سەرچاوە و بەڵگە ناوبراوەکانی سەرەوە و بگرە سەرچاوە ئازەرییەکانیش، ئازەرییەکان پاڵپشتی دەسەڵاتی ئێرانی بوون و نەک هەر لە سۆڤیەتییەکان دوورەپەرێزبوون، بەڵکە دژایەتیشیانکردوون و ئەم دۆخە تا دامەزرانی فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان لە پاییزی ١٩٤٥دا و ڕاگەیاندنی دەسەڵاتی نیشتمانیی ئازەربایجان، هەر بەردەوامبووە.

تا ئەو دەمە هەموو چەشنە دەنگ و هەوڵێکی ئازادیخواز و نیشتمانیی کورد، بە ڕێگری و تاڵانکاری و کوشتن و جیابوونەوە لە ئێران و دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ لەقەڵەمدراوە.

کەرتەکانی سوپای سوور و فەرمانبەرانی سۆڤیەت کە نەیانهێشتووە سوپای ئێران بێتە ناوچەکە، لەبەر پشتیوانیی کورد نەبووە، وەک خۆیان لە بەڵگەنامەکانیتردا (تەنانەت لە یادەشتەکانیاندا بۆ دەوڵەتی ئێران) وتوویانە، بەڵکوو دژی هاتنی سوپای ئێران بوون بۆ ناوچەکە، چونکە دۆخی ناوچەکە هێمن بووە و پێویستی بە هێنانی سوپای ئێران نەبووە. لە لایەکیترەوە وتوویانە سوپای ئێران بێتە ناوچەکە، دەبێتە هۆی تێکدانی دۆخەکە و شەڕ و ئاژاوە نانەوە لە نێوان کورد و سوپای ئێراندا، ئەمەیش سەرئێشەیەکی زۆر بۆ فەرمانبەرانی سۆڤیەت دروستدەکا و دەگلێنە داوی هەرا و ئاژاوە. ئەوانە جەختیانکردووە کە کوردان گوێڕایەڵی سیاسەتی سۆڤیەت و لەژێر کۆنترۆڵی ئەودان. هاتنی

[2] هەمان سەرچاوە، کۆپیی ٣١، دۆسیەی ٧٥، کارتۆنی ٣٥٤، ل٣٥.
[3] هەمان سەرچاوە، کۆپیی ٤، دۆسیەی ١٨٨، کارتۆنی ١٨، ل١٥-١٦.

سوپای ئێران و ئاڵۆزیی ناوچەکە، کەڵکی بۆ کۆنەپەرستانی ئەو ناوە و لایەنگرانی ئەڵمانیای فاشیستی هەبووە و لە ڕێگەی تورکیا و ناوچەکانیتری ئێرانەوە دزەیانکردووە و پیلانەکانی خۆیان جێبەجێکردووە. فەرمانبەرانی سۆڤیەت پێیان وابووە هێزی پێویستی ئێران لە ناوچەکەدا هەیە بۆ پاراستنی هێمنی و ئاسایش و پێویست بە هێنانی هێزی زیاتر ناکا، لە کاتێکدا دەسەڵاتدارانی کۆنەپەرستی ڕژێمی پێشوو و سیخوڕەکانی تورکیا، ئاژەرییەکانیان بە یارمەتیی کۆنەپەرستانی ناوچەکە دژی کورد و سۆڤیەت هانداوە و کاربەدەستانی ئێرانیش هیچ داخوازییەکی کوردانیان بەجێنەهێناوە. لە ڕاپۆرتێکی تایبەتدا کە فەرمانبەرانی سۆڤیەت لە ناوچەکە بۆ باڵیۆزی سۆڤیەت لە تاران و وەزارەتی دەرەوە لە مۆسکۆیان ناردووە، وتوویانە: کوردان چەند جار ویستوویانە ورمێ و شوێنەکانیتر بگرن، بەڵام ئێمە (سۆڤیەتییەکان) نەمانهێشتووە.

جگە لەوە، هاتنی سوپای ئێران دەوری کاربەدەستانی سۆڤیەتی لە ناوچەکە و بەتایبەت لەناو دانیشتوواندا کزدەکرد و نەدەهێشت و پێشبینیشدەکرا تێکهەڵچون لە نێوان ئەوان و هێزەکانی ئێراندا ڕووبدا، کە شتێکی نەخوازراوبووە بۆ ئەوان، چونکە چارەنووسی دووەم جەنگی جیهانی هێشتا نادیاربوو و هەموو هەوڵەکان ئاراستەی شکستپێهێنانی فاشیزم کرابوو. وەک لە هەندێ سەرچاوەدا ئاماژەی بۆ کراوە، فەرمانبەرانی سۆڤیەتی باسی سیاسەتی کۆنەپەرستانە و شۆڤێنییانەی ڕژێمی ڕەزاشایان بەرامبەر بە کورد و ئاژاوە و دوژمنایەتی دروستکردنی نێوان گەلانی دانیشتووی ناوچەکە و بەتایبەت ئازەری و کورد کردووە، کە وایان لە کورد کردووە بە چاوێکی خراپ و بێبڕواییەوە بڕواننە سوپای ئێران و گومانبکەن کە بۆ پاراستنی ئاسایش و هێمنی دێن!

باڵادەستیی دەسەڵاتدارانی سۆڤیەتی (و بەگشتی هێزی هاوپەیمانان لە ئێران) لە ناوچەکە، ستراتیژی سیاسەتیان بوو و نەیاندەهێشت ئەم باڵادەستییە لەدەستبدەن و فەرمانبەرانی ئێرانی جێبڕوایان نەبوون، چونکە ڕژێمەکەیان تا دوێنێ بوو لایەنی ئەڵمانیای فاشیستیی گرتبوو و دژی سۆڤیەت بوو و تەنانەت پاش داگیرکرانی ئێرانیش لە لایەن هاوپەیمانانەوە، ئەو هەڵوێستەیان نەدەشاردەوە. نزیکبوونەوەی کوردی چەوساوە و زوڵملێکراو لە فەرمانبەرانی سۆڤیەت، بووبووە مایەی نیگەرانی بۆ دەسەڵاتدارانی ئێرانی و تورک. تورکیایش هێشتا ئەوپەڕی گومانی لەسەربوو کە لە شەڕدا بێلایەن بمێنێتەوە.

ئەوەی ڕاستیبێ، بەپێی ڕاپۆرتی کونسوڵ و فەرمانبەرانی لەشکریی سۆڤیەت، کوردەکان بوون کە باوەشیان بۆ سوپای سوور کردەوە و دۆست و متمانەپێکراوی بەئەمەگی ئەوان بوون، لە کاتێکدا فەرمانبەرانی سۆڤیەت هیچ ڕاپۆرتێکیان لەسەر گەلێکیتری ناوچەکە و بەتایبەت ئازەری نەداوە، نیشانیبدا یارمەتییانداون، بە پێچەوانەوە ڕاپۆرتەکانیان لە هاوکاریی ئازەرییەکان و دەسەڵاتدارانی ئێران دەدوێن و ئەم ڕاپۆرتانەیش نێردراون بۆ مۆسکۆ بۆ وەزارەتی دەرەوەی سۆڤیەت، کە مۆڵەتۆڤ سەرکردایەتییکردووە. پرسیار ئەوەیە: ئەگەر کورد بەو شێوەیە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ سۆڤیەتییەکان نەکردبایە، فەرمانبەرانیان پشتیان پێدەبەستن؟ بێگومان نەخێر. مۆڵەتۆڤ کە لە نامەکەیدا باسی تالان و ڕاووڕووتی کوردی کردووە، گوایە خەڵک هەراسانبوون لە دەستیان و هەڵاتوونە شار و پەنایان بۆ دەسەڵاتدارانی ئێرانی بردووە لەدەست کورد بیانپارێزن و داوای هاتنی سوپایان لە تاران کردووە، هەمان ئەو ئاژاوە و هەراوهوریایە بووە کە ڕژێمی شا ماوەیەک بوو دروستیکردبوون. کورد ئەگەر بەم شتانەوە خەریکبووە، چۆن داوای ئۆتۆنۆمی یا سەربەخۆیی و جیابوونەوە و مافی خۆی لە ئێران کردووە؟ بیرۆکەی ئازادیخوازی و سەربەخۆییی کوردستان -مۆڵەتۆڤ وتەنی- کۆنەپەرستانە و بۆ پارێزگاریی بەرژەوەندی سەرۆکخێڵ و فیۆداڵە کوردەکان بووە و بەستراوەتەوە بە ئیمپریالیزم. ئەم بۆچونەی مۆڵەتۆڤ سیاسەتی درۆزنانە و دووڕوویانەی قێزەونی دەوڵەتەکەی دەردەخا، کە -گوایە- پشتیوانی گەلانی چەوساوە و ژێردەست و مافی چارەنووسیان بووە.

گریمان -بەپێی وتە بێشەرمەکانی مۆڵەتۆڤ- کورد هەمیشە داردەست بووە، بەڵام ئەمجارە داردەستی ئەوان بووە و هەرزانیش فرۆشتوویانە! خۆ کورد و ئازەری - بە وتەی خۆیان- ئەو سەردەمە هیچ پێوەندییەکیان بە ئینگلیسەکانەوە نەبووە و ئینگلیس و تورک لەو ناوچەیە

نەبوون، تا مرۆڤ گومانیان لێبکا و داوای ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆییشیان نەکردووە تا بەرژەوەندەکانی سۆڤیەت بکەوێتە مەترسییەوە. لەپاڵ ئەوەدا، ئەگەر ئیمپریالیستەکان هەمیشە کێشەی کوردیان بۆ تەنگپێهەڵچنینی ئێران و تەنازول و پاشەکشەپێکردن و وەرگرتنی ئیمتیازی سیاسی و ئابووری بەکارهێنابێ، ئایا کۆماری مەهاباد لە لایەن دەوڵەتەکەی مۆڵەتۆڤەوە بۆ وەرگرتنی ئیمتیازی نەوت لە ئێران بەکارنەهێنرا و پاشان بێشەرمانە نەفرۆشرا؟! مۆڵەتۆڤ تەنیا کوردی بەو هەموو تاوانە نارەوایانە بەدناونەکردووە، بەڵکوو بە لایەنگری و هاوهەستی لەگەڵ دەوڵەتانی فاشیستیش تاوانباریکردووە. نووسەری ئەم دێڕانە پتر لە پازدە ساڵە خەریکی لێکۆڵینەوەی پێوەندیی سۆڤیەت و کوردە، بەتایبەت لە سەردەمی کۆماری مەهاباددا، یەک بەڵگە یا هەواڵ یا سەرچاوەیەکی نە لە ئارشیفەکانی سۆڤیەت و نە لە سەرچاوەکانیتردا نەدیوە، کورد سەربازی سوپای سووری کوشتبێ یا بریندارکردبێ! ئەگەر بەدرێژیی مێژوو، کوردی ئەمبەروئەوبەری سنوورە دەستکردەکانی نێوان ئێران و تورکیا هاتوچۆ و پێوەندیی بنەماڵەیی و بازرگانییان بووبێ و کوردی ئێران -بۆ نموونە- مەروماڵاتی بردبێتە کوردستانی تورکیا، بۆچی دەبێ ئەوە بە قاچاخچێتی و .. دابنرێ؟!

خاڵێکیتر کە مۆڵەتۆڤ لە نامەکەیدا ئاماژەی بۆ کردووە، جەختکردنیەتی لەسەر ئەوە کە زۆربەی دانیشتووانی ئازەربایجان -گوایە- ئازەرییە و وتوویە دەبێ دۆستایەتی لەگەڵ ئەوان دامەزرێنین، لە کاتێکدا ئازەربایجانی رۆژاوا هیچ کاتێک زۆرینەی دانیشتووانی ئازەری نەبووە و بەشێکی جیانەکراوەی کوردستان بووە، با ئازەریشیان هینابێتە ئەوێ و دیمۆگرافیای ئەوێیان تێکدابێ. مۆڵەتۆڤ وتوویە: دانیشتووانی رەسەنی ئەوێ زۆربەیان ئازەربایجانین و لە باری مێژوویی و ئێتنۆگرافیاوە نزیک بە ئازەربایجانی سۆڤیەتە و پێیەوە گرێدراون و ئازەرییەکان هەمیشە زۆرینەی هێزی دیموکراتیخوازی ئێرانیان پێکهێناوە، بۆیە دەبێ پشت بەوان ببەسترێ، نەک بە کورد. ئازەری پێشڕەو و پێشکەوتووخواز و کورد کۆنەپەرست و جێڵەکی و خۆفرۆش و .... دەبێ بە یەکجاری واز لە کورد بهێنرێ و رێبدرێ بە سوپای ئێران بێتە ناوچەکە و یارمەتیشیبدرێ هێمنی و ئاسایش بگێڕێتەوە بۆ ئەو ناوە.

هەر ئەم مۆڵەتۆڤە و دەوڵەتەکەی، کە فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجانیان بۆ ئازەرییەکانی ئێران دروستکرد و ویستیان ئازەربایجانی ئێرانیش بلکێنن بە ئازەربایجانی سۆڤیەتەوە، یاخۆ بیکەنە دەوڵەت یا پێگەیەک بۆ خۆیان لە ئێران بکەنەوە، یارمەتیی ئازەرییەکانیان دا بۆ چەککردنی تەواوی هێزەکانی ئێران و بەگشتی پێچانەوەی دەسەڵاتی ئێران لە ئازەربایجانی رۆژهەڵات و رۆژاوا، لە کاتێکدا کورد پێش ٤ یا ٥ ساڵ ویستی شارەکانی ورمێ و خۆی و ماکۆ و سەڵماس و .. بخەنە ژێر دەستی خۆیان، کەچی سۆڤیەتییەکان نەیانهێشت تەنانەت سەقز و سەردەشتیش ئازادبکەن.

ئەمە سیاسەتی زلهێزێک بوو کە کورد زیاتر لە ٧٥ ساڵ هیوای لەسەر هەڵچنی و هێزە سیاسییەکانی بەدرێژیی تەمەنی سۆڤیەت تەپڵ و زورنایان بۆ لێدا. ئیتر نە تاوانی ئەم رژێمە بەرامبەر بە سمکۆ و درۆکردنی لەگەڵ شێخ مەحموود، نە هاوکارییان لەگەڵ کەمالییەکان بۆ لێدانی سۆڕشەکانی شێخ سەعیدی پیران و ئاگری و دەرسیم، نە بەزۆر گواستنەوەی کوردانی سۆڤیەت، نە هەرەسپێهێنانی کۆماری مەهاباد.. هتد، لە لێکدانەوە و خوێندنەوە و .... هیچ هێزێکی سیاسیی کورددا رەخنەی لێنەگیرا و لەسەر ئەو رێبازە بەردەوامبوون تا لەگۆڕنانی بەناو ئۆردووگای سۆسیالیزم بە سەرۆکایەتیی یەکێتیی سۆڤیەت.

خاڵێکیتر کە لەم نامەیەی مۆڵەتۆڤدا دەبێ رەچاوبکرێ، بێوەفاییی سۆڤیەتە لە ئاستی هەموو خزمەتە پێشکەشکراوەکانی کورددا بەو دەوڵەتە، کە سەرباری خۆنزیکخستنەوەیان لە سۆڤیەت و پاڵپشتی و یاریدەدانیان، با بە شێوەیەکی کاتیش بووبێ، سەرەنجام دەستیان بە رووودا نرا. ئایا ئەو هەڵوێستە نارەوایەی مۆڵەتۆڤ شایستەی کورد بوو؟! ئەگەر ئیمپریالیستەکان درۆیان لەگەڵ کورد کردبێ، دەبوو ئەمجارە ئەوان درۆی لەگەڵ نەکەن!

ناتوانین بڵێین تەنیا تاقمی باقرۆف و نوێنەرە ئازەرییەکانی سۆڤیەت لە ئێران دەوری سەرەکییان لە هاندان و ئامادەکردنی ئەم نامەیەدا هەبووە و تاوانبارن، گەرچی دەوری نەرێنییشیان لە دارشتنی سیاسەتی سۆڤیەتدا بەرامبەر بە کورد کەمنەبووە. بەڵام خۆ مۆڵەتۆڤ هەر ئەو کەسێتییە بوو کە لە دوورخستنەوە و قەڵاچۆکردنی کوردانی سۆڤیەتدا خاوەنی دەنگ و بڕیار

بوو و لە سەرکردایەتیی حیزبی و دەوڵەتیی یەکێتیی سۆڤیەتدا بوو. ئایا دەبێ گەلێکی چەوساوە و ژێردەستی وەک کورد بەو چەشنە تاوانبار و بەدناو بکرێ و بێشەرمانە بڵێ هەموو پێوەندییەکانیان لەگەڵ کورد بپچڕێنن و بۆ بەرژەوەندی خۆیان لە باکووری ئێران بەکاریبێنن و باسی نەک هەر مافی کورد، بەڵکوو مافی کولتووریشیان نەکرێ!

لێدان و هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵەی ژێکافیش لە لایەن سۆڤیەتەوە، هەر لەو ڕوانگەیەوە بووە کە کورد لە چوارچێوەی ئازەربایجانی ئێراندا بمێنێتەوە و سەرەنجام هەرەسپێهێنانی کۆماری مەهابادیش درێژەی ئەو سیاسەتە نامرۆڤانەیە بوو کە بە فەرمانێکی مۆسکۆ شانۆی تراژیدیای کوردی پێ کۆتایی پێهێنرا!

- مۆڵەتۆڤ ڤیچیسلاڤ میخائیلۆڤیچ (١٨٩٠-١٩٨٠)

کەسێتییەکی حیزبی و دەوڵەتیی سۆڤیەتییە، لە نێوان ١٩٢٦-١٩٥٢دا ئەندامی بیرۆی سیاسیی پارتی کۆمونیستی یەکێتیی سۆڤیەت بووە و ١٩٣٠-١٩٤١ سەرۆکی شووڕای کۆمیسارییاکانی گەل و وەزیری کاروباری دەرەوەی یەکێتیی سۆڤیەت بووە. یەکێک بووە لەو کاربەدەستانە کە چالاکانە بەشدار و بڕیاردەری گرتن و کوشتن و بێسەروشوێنکردنی ڕووناکبیران و نیشتمانپەروەران و ئازادیخوازانی سۆڤیەت و دوورخستنەوەی گەلانی گومانلێکراوی وەک کورد بووە. هەزاران بەڵگەنامە کە پاش هەڵوەشانەوەی یەکێتیی سۆڤیەت ئاشکراکراون (بگرە پێش هەڵوەشانەوەیش ژمارەیەکیان بڵاوکرایەوە)، ئیمزا و فەرمان یا ڕەزامەندیی گرتن و کوشتنی مۆڵەتۆڤیان پێوەیە. دەڵێن زۆرجار خۆی بە باشی تەماشای ئەو نووسراوانەی نەکردووە تا بزانێ کامیان گوللەباران یا زیندانی دەکرێ یا دووردەخرێتەوە. بەکورتی، سێ پیتی (ئەوپەڕی سزای تاوانباری کە بە ڕووسی ڤ. م. ن، واتە ئەو. س، تا)ی لەسەر نووسیون و ئیمزای کردوون. لە ١٩٤٩دا لە پۆستی وەزیری کاروباری دەرەوەی سۆڤیەت لابرا، بە تاوانی ئەوەی وا ژنەکەی جوولەکەیە و پێوەندیی بە جوولەکەکانەوە هەیە. پاش مەرگی ستالین لە ١٩٥٣دا، دیسان کرایەوە بە وەزیری دەرەوە. ١٩٥٧ لە سەرکردایەتیی حیزب دەرکرا و کرا بە باڵیۆزی سۆڤیەت لە مەغۆلستان. ١٩٦٣ خانەنشینکرا.

مۆڵەتۆڤ ماوەیەکی درێژ کەسێتیی دووهەمی پاش ستالین بوو لە یەکێتیی سۆڤیەت. ئەو نووسەر و مێژوونووس و مافپەروەر و لێکۆڵەرەوانەی کە لەسەر مۆڵەتۆڤیان نووسیوە، لەسەر ئەوە کۆکن کە ڕابوردووی ناوبراو ڕەش و پڕلەتاوانە. تاوانی بەرامبەر بە کوردیش (کوردی سۆڤیەتی پێشوو و ڕۆژهەڵاتی کوردستان) یەکێکە لە دۆسیەی تاوانەکانی.

محەمەدئەمین زەکی
خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان
جلدی دووەم
تاریخی دەوڵەتان و ئەمارەتانی کوردی
پێداچوونەوە و پەراوێزنووسین
د. حوسامەدین نەقشبەندی
د. زرار سدیق توفیق
د. کۆزاد محەممەد ئەحمەد
سدیق ساڵح
محەمەدئەمین زەکی
خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان
جلدی دووەم
سلێمانی
٢٠٢١
A Summarized History of the Kurds and Kurdistan
Vol. II
History of the Kurdish States and Principalities
Edited and Annotated by
Dr. Husamadin Naqshbandi
Dr. Zrar Sidiq Tofiq
Dr. Kozad Muhammad Ahmed
Sidiq Salih
کەس ناتوانێ ئینکاری بکا، کە لە هەموو میللەتێکدا -کەمێ زۆرێ- مەیلی سەربەخۆیی هەیە و ئەمەش لە حقووقی ئەساسییە و طەبیعییەی ئەفراد و ئەقوامە. لەم خصووصەوە تەعییبی هیچ کەسێ و هیچ قەومێ نابێ بکرێ. ئەوەندە هەیە ئەو قەومە، باخصووص تێگەیشتووانی ئەو قەومە، ئەبێ لە پێش هەموو شتێکدا بۆ ئەم سەربەخۆییە چی پێویستە، ئەوە بکەنە هەدەف و غایە و ڕێگەیەکی ماقووڵ و ئەمین بگرنە پێش، لە عیلم و مەنطیق قەت لانەدەن و ڕۆح و ماڵی خۆیان بەبێ وەقت و بە هەڵەشەیی و بە خۆڕایی صەرفنەکەن، هێمن و وریا بن، بە برایەتی و دڵسۆزی دەس بدەنە دەستی یەک و بەبێ شەڕ و هەرا سەعی بکەن، ڕوشدی ئیجتیماعی و سیاسیی خۆیان بە مەکاریمی ئەخلاق و عیلم و ثەروەتیان ئیثباتبکەن، چونکە پێویستی سەربەخۆیی ئەمانەیە و لازمە بزانرێ کە لەم عەصرەدا سەربەخۆیی لەگەڵ جەهل و فوقردا ناژی و لەباتیی ڕەفاهو سەعادەت بۆ قەومەکە، ئیستیبداد و فەلاکەت ئەهێنێ و بەدەس غەریبە وەیا موتەغەللیبەوە گیرۆدە و ذەلیلی ئەکا.
بنکەی ژین
پرۆژەی هاوبەش
د. تەها ڕەسووڵ خەرجیی لەچاپدانیی کێشاوە

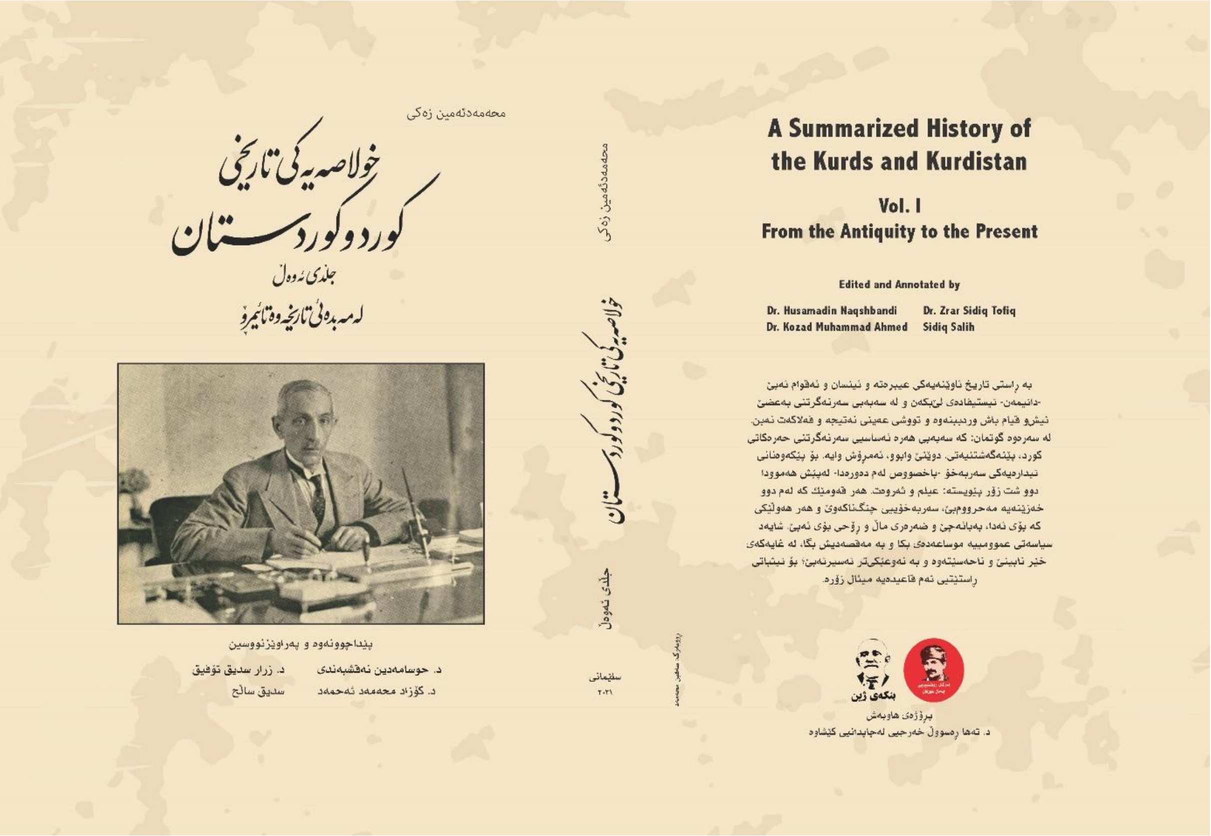
محەمەدئەمین زەکی
خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان
جلدی ئەووەل
لە مەبدەئی تاریخەوە تا ئێمڕۆ
پێداچوونەوە و پەراوێزنووسین
د. حوسامەدین نەقشبەندی
د. زرار سدیق توفیق
د. کۆزاد محەممەد ئەحمەد
سدیق ساڵح
محەمەدئەمین زەکی
خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان
جلدی ئەووەل
سلێمانی
٢٠٢١
A Summarized History of the Kurds and Kurdistan
Vol. I
From the Antiquity to the Present
Edited and Annotated by
Dr. Husamadin Naqshbandi
Dr. Zrar Sidiq Tofiq
Dr. Kozad Muhammad Ahmed
Sidiq Salih
بە ڕاستی تاریخ ئاوێنەیەکی عیبرەتە و ئینسان و ئەقوام ئەبێ -دانیمەن- ئیستیفادەی لێبکەن و لە سەبەبی سەرنەگرتنی بەعضێ ئیش و قیام باش وردببنەوە و تووشی عەینی نەتیجە و فەلاکەت نەبن. لە سەرەوە گوتمان: کە سەبەبی هەرە ئەساسیی سەرنەگرتنی حەرەکاتی کورد، پێنەگەشتنیەتی. دوێنێ وابوو، ئەمڕۆش وایە. بۆ پێکەوەنانی ئیدارەیەکی سەربەخۆ -باخصووص لەم دەورەدا- لەپێش هەمووداا دوو شت زۆر پێویستە: عیلم و ثەروەت. هەر قەومێک کە لەم دوو خەزێنەیە مەحرووم بێ، سەربەخۆیی چنگناکەوێ و هەر هەوڵێکی کە بۆی ئەدا، بەبانەچێ و ضەرەری ماڵ و ڕۆحی بۆی ئەبێ. شایەد سیاسەتی عموومییە موساعەدەی بکا و بە مەقصەدیش بگا، لە غایەکەی خێر نابینێ و ناحەسێتەوە و بە ئەوعێکیتر ئەسیرئەبێ؛ بۆ ئیثباتی ڕاستێتیی ئەم قاعیدەیە میثال زۆرە.
بنکەی ژین
پرۆژەی هاوبەش
د. تەها ڕەسووڵ خەرجیی لەچاپدانیی کێشاوە

ژیانی کەسی و زانستیی

مەلا مارفی قازی

حسێن حەسەن کەریم

بنەماڵەیەکی ئایینپەروەر و خوێندەوار و لقێکی شێخانی پیرخدری شاهۆیی، کە بنەماڵەی مەلایان یا - ڕاستتر بڵێین- مەلازادەکانی گوندی باسنێی مەڵبەندی ناحیەی سیوەیلی سەر بە قەزای شارباژێڕ پێکدەهێنن، واتە بنەماڵە زانستی و ئایینییەکەی مەلا سلێمانی باسنێ، کە نەوەکانی بە شیری دینداری و خوێندەواری و مەلایەتی گۆشکرابوون، مەلا مەعرووفیان لە گوندی 'سیرێ'ی دراوسێدێی 'باسنێ' لە خانەوادەی مەلا ڕەسووڵ تێدا هەڵکەوتووە، کە هەر لەوێ لەدایکبووە.[١] ناوەکەی، وەک نەریتی کوردان زیاتر بە (مارف) ناسراوە. ناوی تەواوی مەلا مەعرووف کوڕی مەلا ڕەسووڵ کوڕی مەلا سەید سلێمان کوڕی مەلا ڕەسووڵ کوڕی مەلا مەحموود کوڕی مەلا حوسەین کوڕی مەلا ئیبراهیمە، لە بنەماڵەی شێخە مەلاکانی باسنێیە، کە چەندین نەوە یەک لەدوای یەک زانایان لێنەبڕاوە؛ لەو زانایانە، حاجی مەلا حەمزەی باسنێ، کە مەلایەکی مودەڕیس و گەورەی بنەماڵەکەیە. هەروەها یەکێکیتر لە زانایانی ئەم بنەماڵەیە، مەلا حوسەین کوڕی مەلا مەحموود کوڕی مەلا حوسەین کوڕی مەلا ئیبراهیم کوڕی حاجی مەل حەمزەیە. چەندین دەستنووس لەنێو کتێبخانە دەستنووسەکەی مەلا مارفی قازیدایە، بە دەستی ئەم زانایە نووسراوەتەوە. لە یەکێک لەو دەستنووسانەدا بەم جۆرە ناو و ڕەچەڵەکی خۆی تۆمارکردووە: "حسين بن محمود بن حسين بن إبراهيم بن الحاج حمزة بن علي بن داود بن محمد الشاهوي الباسني". لە یەکێکیتردا ئەوەی نووسیوە کە ئەم دەستخەتەی لە قەڵاچوالان لە سەردەمی حکوومەتی خالید پاشادا نووسیوەتەوە.[٢]

مەلا مارف پاش ئەوەی تەمەنی گەیشتووەتە شەش یا حەوت ساڵان، لای باوکی (مەلا ڕەسوڵ) دەستیکردووە بە خوێندن. قورئانی پیرۆزی خەتمکردووە و چەند کتێبێکی بچووکی کوردی و فارسیی خوێندووە و بە مەشقکردن لەسەریان، نەک هەر فێری خوێندنەوە و نووسین بووە، بەڵکوو بە خەتێکی جوان و زۆر خۆش نووسیویە و بە جوانووس لەناو هاوەڵ و ناسیاوانیدا ناوی دەرکردووە.

پاشان بۆ تەواوکردنی خوێندن، وەک نەریتی قوتابیی ئەو سەردەمە، چەند قوتابخانەیەکی دیاری ئەودەم گەڕاوە. ئەوەی زانراوە لە قەرەداغ لە مەدرەسەی شێخ عەبدوللەتیفی قەرەداغی خوێندوویە.[٣] پاشتر ڕوویکردووەتە شارە گەشەکردووەکەی سلێمانی، لە حوجرە و مەدرەسەی مزگەوتی موفتی لای زانای بەناوبانگ و موفتیی سلێمانی، حاجی مەلا محەمەدئەمینی موفتی کوڕی مەلا ئەحمەدی دێلێژەیی ناسراو بە مەلا ئەحمەدی موفتیی چاومار. درێژەی بە خوێندن داوە و فەقێیەکی زیرەک و لێبڕاو بووە بۆ خوێندن. هەر لە مەدرەسەی شکۆداری مزگەوتی موفتیی سلێمانی، خوێندنی تەواوکردووە و زانستەکانی سەردەمەکەی کە ماددەی خوێندنی حوجرە و مەلایەتی بوون، وەک (نحو، صرف، بلاغة، منطق، فقه، أصول الفقه، علم الكلام، آداب البحث والمناظرة، علم الحساب والهيأة والفلك و... هتد) خوێندووە.

مەلا مارفی قازی، چونکە خۆی زیرەک و لێهاتوو بووە و مامۆستاکەی مەلا محەمەدئەمینی موفتی زانایەکی گەورەی سەردەمەکەی بووە، توانیویەتی بە سەرکەوتوویی قۆناغەکانی خوێندن تەواوبکا و ببێتە مەلایەکی زانا. لەبەرئەمە مەلا محەمەدئەمین مۆڵەتی

---

[١] دیوانی ڕەمزی مەلا مارف، ئامادەکردن: شەهاب ڕەمزی، چ٢، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، ٢٠١٤، ل٤٥-٤٧.

[٢] بۆ زانیاریی زیاتر دەربارەی دەستخەتەکانی، بڕوانە: الفهرس الوصفي لمخطوطات مركز ژين للتوثيق والدراسات، الجزء الثاني، تأليف: حسين حسن كريم، چ١، چاپخانەی، سلێمانی، ٢٠٢٠، لاپەڕەکانی: ٣٩١، ٣٩٢، ٣٩٣، ٤٠٦، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤٠٩، ٤١٠، ٤١٢، ٤٨٦، ٤٨٨، ٤٨٩.

[٣] زانیاریی بەڕێز فەوزی ڕەمزی مەلا مارف، کە لە پێوەندییەکی تەلەفوونیدا پێیڕاگەیاندم.

زانستیی داوەتێ ببێتە پێشەوای ئایینیی موسوڵمانان و ماددەکانی زانستە ئیسلامی و عەرەبییەکان بڵێتەوە بە فەقێ و قوتابیانی مەدرەسە ئایینییەکان. هەر لەبەر لێهاتوویی و توانا زۆرەی لە زانستدا، هاوکات لەبەر هەڵسوکەوت و ڕەوشتجوانی و ڕێزدارییەکەی، مەلا محەمەدئەمین کچێکی خۆی کردووە بە هاوسەری و ڕۆڵی مامۆستا و باوکی بینیوە بۆی.

ئەم پێوەندی و هاوسەرگیرییە بوونە هۆی ئەوەی کە مەلا مارف زیاتر لە بنەماڵەی موفتی، هەم مامۆستاکەی (مەلا محەمەدئەمین) و هەم هەردوو کوڕی دیاری (مەلا عەبدولعەزیزی موفتی و مەلا مەحمودی بێخود)، نزیکبێتەوە. مەلا عەزیزی موفتی، دوای کۆچیدواییی باوکی، بووەتە جێنشینی و ئەرکی پێشنوێژی و تەدریس و فتوادان و نوێنەرایەتیی مەشیخەتی ئیسلامیی سەڵتەنەتی عوسمانیی وەرگرتووە. بێگومان ئاوێتەبوونی لەگەڵ بنەماڵەی موفتی، کاریگەریی ئەرێنیی کردووەتە سەر کەسێتیی زانستی و ئیداری و کۆمەڵایەتیی مەلا مارفی سیرێ؛ چونکە ژینگەی پێشکەوتوو و گونجاوی زانستی و ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی ئەوەندەیتر مرۆڤی لێهاتوو پێشدەخا و چاوکراوەتردەبێ.

مەلا مارف، دوای وەرگرتنی ئیجازەنامەی زانستی، بووە بە مودەڕیس لە مەدرەسەی مزگەوتی موفتی، شانبەشانی مەلا عەبدولعەزیزی موفتی زانستەکانی سەردەمی خۆی بە فەقێیان وتووەتەوە. پاش چەند ساڵێک چووەتە سەر کاری میری و وەک دادوەر (قاضي) فەرمانی بۆ دەرچووە. لە چەندین شار و شارۆچکە، کاری قازێتیی کردووە، لەوانە سلێمانی، ڕانیە، ئامێدی، دهۆک و چەند ساڵێکی زۆری تەمەنی بە قازێتییەوە بەسەربردووە، بە جۆرێک کە بە مەلا مارفی قازی ناسراوە. ئەندامی ئەنجومەنی ویلایەتی مووسڵیش بووە. پاش جەنگی یەکەمی جیهانی و پێکهاتنی یەکەمین ئیدارەی سەربەخۆی کوردی لە باشووری کوردستان لە لایەن شێخ مەحموودی حەفیدەوە ساڵی ١٩١٨، مەلا مارف وەک قازیی کاروباری شەرع (دادوەری باری کەسێتی) دیاریکراوە و لە ڕیاسەتی دووەمیشدا دیسانەوە وەک قازیی شەرع و عەدل لە حکوومەتەکەی مەحمووددا بەشداربووە.

لە ماوەی کاری دادوەرییدا، گلەیی و گازندەی لەسەر نەبووە، چونکە بەوپەڕی ویژدان و ڕەوشتبەرزی و دەست و دڵ پاکی ئەنجامیداوە. هەر بۆیە کاتی داگیرکردنی وڵات لە لایەن ئینگلیزەوە، هەیبەت و بەهێزیی کەسێتیی مەلا مارف بە شێوەیەک کاریگەریی لەسەر ئینگلیزەکان هەبووە کە زۆر ڕێزیان لێگرتووە و شوێن و پایەی خۆی لای حکوومەت و میللەت لەدەستنەداوە. بەڵام -لەگەڵ ئەمەشدا- نەیانتوانیوە فریوی‌بدەن و مەرامەکانی خۆیانی پێ جێبەجێبکەن و لە بەرەی خەڵکی بترازێنن و بیخەنە ڕیزی کاسەلێسانی خۆیان، چونکەتوانیویەتی هاوسەنگی ڕابگرێ. ئەمەش ئایینپەروەری و زانایی و بەهێزیی کەسێتیی ئەومان بۆ دەردەخا.

مەلا مارف لە هەموو زانستە باوەکانی سەردەمی خۆیدا لێوەشاوە و زانا بووە، زۆربەی ئەو ماددانەی بە دەرس وتووەتەوە و چەندین کتێبی لەو زانستانەدا ڕوونووسکردووە، بەتایبەتی لە هەردوو زانستی بیرکاری (رياضيات) و فیقهـ دا کەموێنە بووە. کتێبێکی لە بابەتی (فەرائیز - دابەشکردنی ماڵی میراتی بەسەر بەشبەران)دا داناوە، بەداخەوە چاپنەکراوە، لە کاتێکدا ئەم بابەتە یەکێکە لە بابەتە قورس و پڕکێشە و ئاڵۆزەکانی نێو زانستی فیقهی ئیسلامی و مەلای زۆرباش نەبێ نایزانێ، چونکە لق و پەلوپۆی زۆری لێدەبێتەوە و حاڵەتەکانی تێکەڵی یەکتر دەبن و گریمان و گۆڕانکاریی لە ڕێژە و چەندێتیی بەشەکاندا تێدەکەوێ. مەلا مارف، سەرەڕای زمانی کوردی، هەردوو شێوەزاری کرمانجیی ژووروو و ناوەند، زمانەکانی عەرەبی و فارسی و تورکیی زۆرباش زانیون، کتێب و شیعری پێنووسیونەتەوە و کاری دادگا و وانەوتنەوەی بە شێوەیەکی سەرکەوتوو بەو زمانانە ڕاپەڕاندووە.

مەلا مارف چەند کوڕ و کچێکی لە ئامینەخانی مەلا محەمەدئەمینی خێزانی بووە، بە ناوەکانی محەمەد ڕەمزی، نووری، عەتییە. محەمەد ڕەمزی (١٩٠٢-١٩٧٦) شاعیرێکی دیارە و بە (ڕەمزیی مەلا مارف) ناسراوە.

مەلا مارفی قازی ساڵی ١٣٥٧ک/ ١٩٣٨ز لە شاری سلێمانی کۆچیدوایی کردووە. مامۆستا بێخود شیعرێکی ناسک و بەسۆزی بۆ کۆچی نووسیوە، تێیدا وتوویە:

دەمێکە وەک ژنی سکپڕ زەمانەیی بەدخوو
بە خوێنی سەیید و شێخ و مەلا ئەکا بێزوو
دەمێکە داسی ئەجەل تیژئەکا وەکوو وەرزێر
خەریکی عالەمە پاکۆیئەدا بە ڕیزە هەموو
کە هات و ڕشتەیی عومرت گەیشتە وەختی پسان
تەخەللوفی نییە بیللا بە قەدری یەک سەری موو
لە خانەدانی سەیادەت، لە دوودمانی عولووم
لە جێهەواری سەخا، حاتەمێکی هەڵکەوتوو
جەنابی حەزرەتی 'مەعرووف ئەفەندیی قازی'
کە ئاشیانەیی شەهبازی ئەو بوو، ئەوجی عولوو
درایێ ڕوتبە و تاجی سەعادەتی ئەبەدی
هومایی ڕۆحی فڕی بۆ بەهەشتی خولدی سەروو
خودا بە مەرحەمەتی خۆی مەقامی عالیکا
بە جاهی سدرەنشینانی مونتەهای ژووروو[٤]

گەر سەرنجبدەینە ناوەڕۆکی شیعرەکەی بێخود، زۆر بەوردی و لە ڕێگای هێمای ناو دێڕەکانەوە تێدەگەین کە مەلا مارف چەندە زانایەکی توانا و خاوەنتەقوا و دادوەرێکی سەرڕاست و حەقخواز بووە. هەر لەوەوە باشتر تێدەگەین کە ئەو زاتە تا چەند خۆشەویست و ڕێزدار بووە لەناو خەڵک بەگشتی و ناو زانایان و ڕۆشنبیران و بنەماڵەی موفتیدا بەتایبەتی. بێخود کە برای هاوسەرەکەی مەلا مارف بووە و خۆیشی زانا و شاعیر و کەسێتییەکی کۆمەڵایەتی و ئایینیی دیار بووە، بەم شێوەیە ستایشی مەلا مارفی کردووە:

لە خانەدانی سیادەت، لە دوودمانی عولوم
لە جێهەواری سەخا، حاتەمێکی هەڵکەوتوو
جەنابی حەزرەتی مەعرووف ئەفەندیی قاضی
کە ئاشیانەیی شەهبازی ئەو بوو، ئەوجی عولوو

لێرەدا بێخود وا وەسفی دەکا کە مەلا مارف ئەفەندی بە ڕەچەڵەک و پشتاوپشت لە نەوەی پێغەمبەرە و لە خانەدانی سیادەتە، ئەوەش جێگەی شانازییە. دووەم، لە بنەماڵەیەکی زانستییە (دوودمانی عولووم)؛ ئەوەش حەقیقەتێکە گومانی تێدانییە و باوک و باپیرانی زانا و ڕێبەری ئایینی و کۆمەڵایەتی بوون. مەلا مارف و باپیرانی (مەلایانی باسنێ و سیرێ لە ساداتی پیرخدری) بۆ چەندین پشتیان مەلا و پێشەوای ئایینی بوون، دەستنووس و دانراوەکانیان شایەتی ئەو ڕاستییەن کە (ذو الجناحين) بوون، واتە باڵی سیادەت و باڵی زانست. هاوکات لە سەخاوەت و دەست و دڵ گوشادیدا، وەسفیدەکا بە حاتەمی هەڵکەوتووی سەردەمی خۆی. ئەو خانەدانە، بەتایبەت مەلا مارف و دواتر ڕەمزی ئەفەندیی کوڕی، ماڵیان دیوەخانی میوان و کۆڕ و کۆبوونەوەی زانایان و ڕۆشنبیران و خزمان و پیاوماقووڵان بووە و کەم بنەماڵە بەو شێوە بەرفراوانە لە خزمەتی خەڵکدا بوون.

دیارە کەسێک بەو سیادەت و زانایی و حوکمدارییە پڕ لە دادوەری و حەقخوازییەوە، وێڕای میواندۆستی و یارمەتیدانی خەڵکانی بێنەوا و لێقەوماو و خزمەتی دین و کۆمەڵگە؛ دەبێ ئەم ئایەتە پیرۆزانەی خوای گەورە بیگرنەوە کە فەرموویە: ((وأزلفت الجنة للمتقين))، ((إنما يخشى الله من عباده العلماء))، ((إن الأبرار لفي نعيم)). بۆیە بێخود وتوویە:

ئاشیانەیی شەهبازی ئەو بوو، ئەوجی عولوو
درایێ ڕوتبە و تاجی سەعادەتی ئەبەدی
هومایی ڕۆحی فڕی بۆ بەهەشتی خولدی سەروو

واتە: بە کار و کردەوە و سیفەتە جوانەکانی و ئیمان و باوەڕی بە دین و بەجێهێنانی شەریعەت لە کارەکەیدا؛ پلە و پایە و تاجی بەختەوەری هەمیشەیی لای خوای گەورە پێبەخشراوە. پاشان بێخود وەک چاوکردن لەو فەرمایشتانەی پێغەمبەر (د.خ) کە دوعاکردنیان بۆ مردوو بە باش و کاریگەر داناوە، دوعای بۆ کردووە لەبەر خاتری سیدرەنشینان کە پێغەمبەرانن، پلەی لای خودا بەرزبێتەوە و وتوویە:

خودا بە مەرحەمەتی خۆی مەقامی عالیکا
بە جاهی سیدرەنشینانی مونتەهای ژووروو

بێخود لە کۆتایی قەسیدەکەدا مێژووی کۆچی یەکجاریی ئەوی بە هەردوو ساڵنامەی کۆچی و زایینی تۆمارکردووە و وتوویە:

کە ساڵی مەغفیرەتی ئەو بوزورگەیان پرسی
لە بێخودی لە عەزاخانەیی خەما کەوتوو

---

[٤] دیوانی بێخود هۆنراوەی: مامۆستا مەلا مەحمودی موفتی (بێخود)، کۆکردنەوە و ڕێکخستن و لەسەرنووسینی: محەمەدی مەلا کەریم، چاپی یەکەم، چاپخانەی سلمان الأعظمي، بەغدا، ١٩٧٠، ل٧٣-٧٥.

ئەویش بە گریە و ئاهـ و هەنسکی حەسرەتەوە حورووفی موعجەمەی ئەم شیعرە دواییەی فەرموو:

هەزار و نۆسەد و سیوهەشتی فەجری میلادی
(١٩٣٨)

هەزار و سیسەد و پەنجاوحەوتی هیجری بوو[٥]
(١٣٥٧)

خوالیخۆشبوو ڕەمزیی مەلا مارفیش لە شیعریکیدا بەم جۆرە باسی باوک و دایک و نەسەبی بنەماڵەکەیانی کردووە:

(حەمە)یە ناو و شۆرەتم (ڕەمزی)
بولبولی سەرچڵی ڕەسەن بەرزی
باوکم حاکمی شەریعەت بوو
حامیی دین و ڕیی حەقیقەت بوو
دایکم کیژی موفتیی چاومار
عالمیکی شەهیری عالی تەبار
جەددی ئەعلامە سەییدولشوهەدا
نووری دیدەی ئەمینی وەحیی خودا
ئەمەیە ناو و شۆرەت و لەقەبم
ئەمەیە ڕیشە و ڕەگی نەسەبم[٦]

*

مەلا مارفی سیرەیی، ڕوونووسی چەندین کتێبی زانستی و ئەدەبیی کردووە، لەوانە:

یەکەم: کتێبەکانی خۆی ڕوونووسیکردوون، ئەمانەن:

(١) زانستی نەحو (ڕێزمانی عەرەبی):

ئـ. پەراوێزی مەلا حەمزە بەسەر کتێبی شەرحی عەبدوڵلاوە

پەراوێزنووس: مەلا حەمزە
مێژووی ڕوونووسکردن: ١٢٩٦ک
ژمارەی لاپەڕەکان: ١٠
ئەندازە: ٢١×١٥سم.
ڕەنگی کاغەز: سپی.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
جۆری خەت: نەسخ.
ژمارەی دێڕ لە لاپەڕەیەکدا: ٢١.

ئەم نامیلکەیە پەراوێزە بەسەر کتێبی شەرحی گەورەی سەعدوڵلا لە زانستی (نەحو)دا. پەراوێزەکە هەموو کتێبەکەی سەعدوڵلای نەگرتووەتەوە، تەنها پەڕەکانی یەکەمی بریتین لە پێشەکیی کتێبەکە و بابەتی یەکەمی. ڕوونووسەکەر هێڵی سووری هێناوە بەسەر دەستەواژەکانی دەقی کتێبەکەدا، بۆ جیاکردنەوەی لە شەرحی کتێبەکە. هەموو دەستەواژەکانی دەقەکەی لەدوای وشەی (قوله) داناوە. نووسینەکە جوان و چڕە. سەرەتای کتێبەکە، دوای (بسم الله الرحمن الرحيم)، وا دەستپیدەکا: ((بسم الله أقول. أي باستعانة اسمه أؤلف أو ابتديء تأليفي وأصل (اسم) (سمو) بمعنى الإرتفاع عند البصريين، حذف عجزه وعوض عنه همزة وصل، فوزنه إفع..)). کۆتاییی کتێبەکەش بەمە هاتووە: ((... اللهم إلا أن يقال هذا بيان حكم من أحكام نوع الوضع النوعي لاتعريف له ومحصله أن وضع المجازات هو أن يفيد أن ذكر الدال على الملزوم، فقوله جائز خبر أن المشددة))، تمت.

دوای ئەوەی بنووس مێژووی نووسینەوەکەی تۆمارکردووە، ویستوویەتی پەراوێزێکیتر بە ناوی (حدائق الدقائق)ی دانراوی سعدالله بەردەعی بنووسێتەوە لەسەر کتێبی (الانموذج)ی زانستی نەحوی زانای گەورە جاروڵلا مەحموودی زەمەخشەری.

ب. ناوی کتێب: حدائق الدقائق في شرح أنموذج الزمخشري.

ناوی دانەر: سعدالله البردعي
مێژووی دانان: نەزانراوە.
مێژووی ڕوونووسکردن: نەزانراوە.
ژمارەی لاپەڕە: ١٥٧ (٣٠٤ لاپەڕە)
پێوانەی لاپەڕە: ٢١×١٥سم.
ڕەنگی لاپەڕە: سپی.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: نێوان (١١-١٣).

ئەم دەستنووسە جوان نووسراوەتەوە، بە ئاسانی دەخوێندرێتەوە. وشەکان چڕوپڕن. لەبەرئەوەی دەق و ڕاڤەی دەستەواژەکانی دەقەکە لە کتێبی (أنموذج)دا نووسراونەتەوە، ناونیشان و سەرباسی بابەتەکان بە مەرەکەبی سوور نووسراوە. پەراوێز و ڕوونکردنەوەی زۆر بەسەر دەستنووسەکەوە هەن. جگە لە (١٠) پەڕەی

---

[٥] دیوانی بێخود، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٥.

[٦] دیوانی ڕەمزی مەلا مارف، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٦.

کۆتایی، ئاراستەی پەراوێزەکانی جیاوازن. تەنانەت لەنێوان دێڕەکانی ڕاڤەکاندا ڕوونکردنەوەی وردەپەراوێز هەیە. هەندێک پەڕە شێدارە بووە، بەهۆی شێ و تەڕبوونەوە و بووەتە هۆی گۆڕینی پەڕە بەرکەوتووەکان، بێ ئەوەی کاریگەریی هەبێ لەسەر وشە و دێڕەکان. بۆ هەر پەراوێزێک، تەنانەت ڕاڤەیەکیش، هێمای تایبەت دانراوە. بۆ دیاریکردنی ژمارەی لاپەڕەش، دوا وشەی کۆتایی لاپەڕەی پێشوو دانراوە، بە مەبەستی تێکەڵنەبوون و دیاریکردنی زنجیرەی لاپەڕەکان.

سەرەتای کتێبەکە دوای (بسم الله) بەم شێوەیە دەستپێدەکا: ((اللهم انا نريد الشبه بمن يحمدك على آلائك)). کۆتایی دەستنووسەکە دوا لاپەڕەی نەماوە، بەم شێوەیەیە: ((فكما أن المنادي مخصوص من بين قومه بالنداء، كذلك المندوب مخصوص من بين قومه بالندبة، فلذا يذكرون المندوب في بحث...)).

(٢) کۆمەڵێ دەستنووس لە بەرگێکدا، کە ئەمانەن:

ئـ . نامیلکەیەک لە (آداب البحث والمناظرة)دا:

ناوی نامیلکە: رسالة الآداب.

ناوی دانەر: ئیسماعیل کوڕی مستەفا گەلەنبەوی.

مێژووی دانان: نەزانراوە.

مێژووی ڕوونووسکردنی: حەوتەم ڕۆژی مانگی جومادای یەکەمی ساڵی ١٣٠٣ک.

ژمارەی لاپەڕە: ٢٥

پێوانەی لاپەڕە: ٢١×١٥,٥سم.

ڕەنگی لاپەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ١١، جگە لە یەکەم و دووەم لاپەڕە کە ٨ دێڕن.

ئەم دەستنووسە بە خەتێکی جوان نووسراوەتەوە و لاپەڕەکانی هیچ زیانیان بەرنەکەوتووە. کوژاندنەوە و خەت بەسەرداهێنان و ڕەشکردنەوەی تێدانین. پەراوێز لە شەش لاپەڕەی یەکەمدا هەیە، زۆربەری هیی مەلا عەبدولڕەحمانی پێنجوێنییە. ناونیشانەکان بە مەرەکەبی سوور نووسراون. بۆ دیاریکردنی ژمارەی لاپەڕەش لەبریی ژمارە، دوا وشەی کۆتایی لاپەڕەی پێشوو دانراوە. مە دەستنووسە بریتییە لە پێشەکی و (٣) فەسڵ. سەرەتاکەی دوای (بسم الله الرحمن الرحيم)، بەم دەقە دەستپێدەکا: ((يقول العبد الفقير إلى رب العباد القدير، لما كانت متون علم الآداب لم تشتمل على تفصيل أمثلة البحث لجميع الأبواب....)). کۆتاییەکەشی بەم دەقە هاتووە: ((... والكشاف مشحون بذلك، قد يقع تتميم وترقيم هذا الكتاب)). دواتر وتەی ڕوونووسکەرەوەیە.

(ب) زانستی (آداب البحث والمناظرة)

ناوی نامیلکە: شرح رسالة الآداب.

ناوی دانەر: نەزانراوە.

مێژووی دانان: نەزانراوە.

مێژووی ڕوونووسکردن: نەزانراوە.

ژمارەی لاپەڕە: ٢٧ (١٤ پەڕە).

پێوانەی لاپەڕە: ٢١×١٥,٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

ژمارەی دێڕ لەهەر لاپەڕەیەکدا: ١١، تەنها یەکەم و دوایین لاپەڕە (١٠) دێڕن.

ئەم نامیلکەیە هیچ کەموکورتییەکی نووسینەوە و لاپەڕەی لە لاپەڕەی یەکەم و دووەمدا نەبێ، تێدانییە. پەراوێزیش نییە. بۆ دیاریکردنی ژمارەی لاپەڕەش، لەبریی ژمارە دوا وشەی کۆتایی لاپەڕەی پێشوو دانراوە. نامیلکەکە دوای (بسم الله الرحمن الرحيم)، بەم دەقە دەستپێدەکا: ((يا من يجيب سوآل سائله ولايمنع أحدا من نائله، ولايناقض شيئ ما قضاه، ولايعارض أحد ما أمضاه، صل وسلم على سيدنا وسندنا محمد ....)). کۆتایەکەشی بەمە هاتووە: ((... ونسأله أن يؤدبنا بأحسن الآداب، ويوفقنا الى ما يوجب الاسعاد في يوم الحساب)).

دواتر وتەی ڕوونووسکەر دێت لە تەواوکردنی دەستنووسەکە.

ج. نامیلکەیەکیتر لە زانسی (آداب البحث والمناظرة)دا:

ناوی نامیلکە: فتح الوهاب في شرح رساله الآداب

ناوی دانەر: محەمەد ناسراو بە حەسەن پاشازادە.

مێژووی دانان: نەزانراوە.

مێژووی ڕوونووسکردن: نەزانراوە.

ژمارەی لاپەڕە: ٨٦

پێوانەی لاپەڕە: ٢١ × ١٥.٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ١٩.

ئەم نامیلکەیە ڕاڤەی (رسالة الآداب)ی ئیسماعیل گەلەنبەویە، بە خەتێکی زۆر جوان نووسراوەتەوە.

پەراوێزی لەسەر نییە. بۆشاییی گونجاو لە نێوان دێڕ و وشەکانیدا هەیە. دەستەواژەکانی دەقەکە هێڵی سووریان بەسەرەوەیە. پەڕەکان ساغ و بێعەیبن. دوو پەڕەی پێش کۆتایی، شوێنەواری شێی پێوە دیارە.

سەرەتای دەستنووسەکە دوای (بسم الله الرحمن الرحیم) بەم دەقە دەستپێدەکا: «الحمدلله ذي الجلال والإکرام، والصلوة علی رسوله الملزم بالحجة الباهرة علی الکفرة المعاندین اللئام. وعلی آله وأصحابه المتأدبین بآدابه...». کۆتایەکەشی ئەمەیە: «.... والحمد لله ملهم الصواب والصلوة علی رسوله المبعوث بأعظم الآیات وفصل الخطاب وعلی آله وأصحابه المرشدین لمن اقتدی بهم إلی طریق الصواب».

ئەدەب و شیعر:

ناوی نامیلکە: تخمیس قصیدة بانت سعاد لکعب بن زهیر

ناوی شاعیر: شێخ مارفی نۆدێیی

مێژووی دانان: نەزانراوە

مێژووی ڕوونووسکردن: ١٢٢٤ک

پێوانەی لاپەڕە: ٢٤,٥×١٩سم.

ژمارەی پەڕە: ٢٢.

ڕەنگی پەڕە: زەرد.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ لە لاپەڕەیەکدا: نێوان ١٤-١٦

لاپەڕەی یەکەم قەسیدەیەکی (بیدل)ی شاعیری ئێرانیی تێدایە بە زمانی فارسی. پێش پێنجخشتەکییەکەی شێخ مەعرووفیش، ڕوونکردنەوەیەک نووسراوە لەسەر چۆنیەتیی موسڵمانبوونی شاعیری عەرەب کەعب بن زوهێر. شەرحی قەسیدەکان بە فارسییە و پەراوێزەکانی عەرەبین.

(٣) کۆمەڵە نووسینێک لە بەرگێکدا ئەمانەن:

ئـ. زانستی کەلام:

ناوی دەستنووس: الفرائد في نظم العقائد.

ناوی دانەر: شێخ مەعرووفی نۆدێیی (محەمەد بن مستەفا)

مێژووی دانان: ١١٨٥؟

مێژووی ڕوونووسکردن: ١٣٢٧ک.

پێوانەی لاپەڕە: ٢١,٥× ١٥,٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی، تەنها (١١) لاپەڕەی زەردە.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ١١، تەنها یەکەم لاپەڕە ١٠ دێڕە و دوا لاپەڕەش (٨) دێڕ.

ئەم کتێبە شیعرییە بۆ فێربوونی بنەماکانی ئایینە بە سوودوەرگرتن لە ناوەڕۆکی (العقائد النسفیة)ی شێخ نەجمەدین نەسەفی کە شێخ مەعرووف لە دێڕی هەژدەهەمدا دەفەرموێ:

حتی صرفت بعض أوقاتي

في نظم عقائد الإمام النسفي

ئەم دەستنووسە تەواوە و هیچ کەموکورتییەکی تێدانییە، بە خەتێکی زۆر جوان نووسراوەتەوە. ناونیشانی بابەتەکان بە ڕەنگی سوور نووسراوەتەوە. هەر ناونیشانێک ناوی (فەریدە)ی لێنراوە، وەک فەریدە في..... هەمووی (٥٥٥) بەیتە (دێڕە شیعر). هەر دێڕە سەروای خۆی هەیە. ژمارە بۆ لاپەڕەکان دانەنراوە. پەڕەکان تا ڕادەیەک ئەستوورن.

دەستنووسەکە بەم دێڕە دەستپێدەکا:

قال فقیر من هو الرؤوف

محمد بن المصطفی معروف

پێش دەستپێکردنی شیعرەکە، پێشەکییەکی (١٦) بەیتی هەیە بۆ ناساندنی زانستی کەلام. دوا دێڕی ئەمەیە:

والحمد علی الإکمال

وهو الذي ینعم بالنوال

مصلیا علی النبي الأفضل

والآل والصحب المسراء الکمل

ب. ئەدەب و شیعر

پێنجخشتەکییەکە بەن اوی (یا من یری.....)ی شێخ مەعرووفی نۆدێیی، مێژووی دانانی نەزانراوە.

مێژووی ڕوونووسکردن: ١٣٢٧ک.

ژمارەی لاپەڕە: ٦.

پێوانەی پەڕە: ٢١,٥×١٥,٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ١٢.

ئەم پێنجخشتەکییە (١٢) دانەیە، بە تەواوی و جوان نووسراوەتەوە و بە ئاسانی دەخوێندرێتەوە.

ج. شیعر

ناوی قەسیدە: پێنجخشتەکی بە ناوی (أأنعم عشیا).

ناوی دانەر: شێخ مەعرووفی نۆدێیی (محەمەد بن مستەفا).

مێژووی ڕوونووسکردن: ١٣٢٧ک.

ژمارەی پەڕە: ٤.

پێوانەی پەڕە: ٢١،٥×١٥،٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ١٢.

قەسیدەکە تەواوە و پەڕەکانی عەیبیان نییە، بە خەتێکی جوان نووسراونەتەوە. سەرەتاکەی بەم دێڕە دەستپێدەکا:

شبابي مضى ما كنت فيه بناهضي

على عمل الطاعات غير فرائضي

کۆتاییەکەی بەم پێنجخشتەکییە تەواودەبێ:

وأغفر لعبد ما وفي بمقاله

والطف به وأصلح قبيح فعاله

والحمد للباري على أفضاله

ثم الصلوة على النبي وآله

خير الخلائق شافع ومشفع

د. ئامۆژگاری و ڕێنمایی

ناوی دەستنووس: ايها الولد.

ناوی دانەر: محەمەد بن محەمەد (ابو حامد) الغزالي (حجة الاسلام).

مێژووی دانان: نەزانراوە.

مێژووی ڕوونووسکردن: مانگی ذیلحیجەی ساڵی ١٣١٩ک.

ژمارەی پەڕە: ١٨.

پێوانەی پەڕە: ٢١،٥×١٥،٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ١٣ تەبها یەکەم لاپەرە ١٢یە.

ئەم نامیلکەیە، لە بواری پەروەردە و ئامۆژگاریدا بۆ ڕەوشتی بەرز و جوان، زۆر بەنرخە. بە خەتێکی جوان نووسراوەتەوە، گەرچی ڕوونووسکەر باسی پەلە نووسینەوەی دەکا. سەرباسەکان بە سوور نووسراونەتەوە. سەرەتاکەی بەمە دەستپێدەکا: ((اعلم ايها الولد العزيز المختار، أطال الله بقاءه بطاعته وسلك بك سبيل أحبائه...)). بەمە کۆتایی هاتووە: ((... واعتق رقبنا ورقاب آبائنا وأمهاتنا وجميع المؤمنين من النار، يا عزيز يا غفار، يا أرحم الراحمين)).

(ه) فیقهی ئیسلامی:

ناوی کتێب: نهاية التدريب في نظم غاية التغريب.

ناوی دانەر: شێخ شەرفەدین یەحیا کوڕی شێخ نوورەدین کوڕی مووسا کوڕی ڕەمەزان کوڕی عەمیرەی عمريطی.

مێژووی ڕوونووسکردن: ١٣٢٧؛

پێوانەی پەڕە: ٢١،٥×١٥،٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا:١١.

ئەم کتێبە شیعری فێرکارییە سەبارەت بە فیقهی ئیسلامی لەسەر ڕێبازی شافیعی، جوان نووسراوەتەوە. سەرباسەکان بە ڕەنگی سوور و لاپەڕەکان ساغ و بێخەوشن، کوژاندنەوەیان تێدانییە. پاش (بسم الله) بەم دێڕە دەستپێدەکا:

يا طالب الفقه خذ أرجوزة نظمت

نزم اللآلي باسلاك من الذهب

دوای (بسم الله) ئەم دێڕە دێت:

الحمد لله الذي قد اصطفى

للعلم خير خلقه وشرفا

وشەکان سەروبۆریان بۆ کراوە، تا بە جوانی و ڕاستی بخوێندرێنەوە. لە هەندێ شوێندا ئەو سەروبۆرانە

بە هەڵە داندراون. لاپەڕەکان ژمارەیان لەسەر نییە.

دوا دێڕی ئەم کتێبە بەم شیعرە کۆتایی پێدێت:

فالحمد لله على تمامه

ثم صلوة الله مع سلامه

على النبي وآله وصحبه

والتابعين ثم كل حزبه

ڕوونووسکەر پێرستی بۆ کتێبەکە بەپێی بابەت و فەسڵەکانی لە سێ لاپەڕەی کۆتاییدا کردووە.

(٤) دەستنووسێک لە بەرگێکدا دوو کتێبی تێدایە:

ئـ. ئەدەب:

ناوی کتێب: المقالات.

ناوی دانەر: جاروڵڵا مەحموود کوڕی عومەری زەمەخشەری.

مێژووی دانان: نەزانراوە.

مێژووی ڕوونووسکردن: نەزانراوە.

ژمارەی پەڕە: ٤٨.

پێوانەی پەڕە: ٢١.٥ × ١٦.٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕی هەر لاپەڕەیەک: نێوان (٧-١٠)دا.

ئەم نامیلکەیە چەند وتار یا پەیامێکی لە بواری ئامۆژگاریی بەنرخ و پڕ لە حیکمەتی تێدایە، بە شاکارێکی ئەدەبی ناوازە ئەژمێردرێ. ژمارەی وتەکان (١٠٠) وتارە. پەڕەکانی ساغ و سەلامەتن. خەتەکەی زۆر جوانە. ناونیشانەکان بە ڕەنگی سوورن. لایەنی ڕەوانبێژیی تێدایە. دەستەواژە و بڕگەکانی بە سەجع نووسراون. ڕاڤەیەکی ٤٠ لاپەڕەییی بە زمانی تورکی تێدایە، نازاندرێ هیی کێیە.

سەرەتای نامیلکەکە دوای(بسم الله) بەم دەقە دەستپێدەکا: ((اللهم إني أحمدك ما أنزلت إلي من نعمتك، وعلى ما أزلت عني من نقمتك، على أني لم أكن أهلا للأولى، وكنت بالثانية أولى....)). کۆتاییی دوا وتەیش ئەمەیە: ((... فكيف رضيت لدنيك بالقذى، والمؤمن لايرضى بذا؟ والحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، وصلوة الله على نبينا محمد وآله وسائر الأنبياء أجمعين)).

(ب) شیعری فێرکاری لە زانستی (نەحوو)دا:

ناو: بێ ناونیشان.

ناوی دانەر و مێژووی: نەزانراوە.

مێژووی ڕوونووسکردن: نەزانراوە.

ژمارەی پەڕە: ٣.

پێوانەی پەڕە: ٢١,٥×١٦,٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ٧.

ئەم نامیلکەیە سەبارەت بەو ناوانەن کە لە ڕێزمانی عەرەبیدا بە (مؤنث) دانراون، بێ ئەوەی نیشانەی (مؤنث)یان هەبێت کە پێیاندەوترێ (مؤنث سماعی). شاعیر ئەو ناوانەی باسکردووە. کاغەزی دەستنووسەکە ساغە و تەواوە، هیچ شوێنەوارێکی شێواندنی لەسەرنییە، بەڵام لە نێوان دێڕەکاندا ڕستە و پەراوێزی کەمی ڕوونکردنەوە هەن. کۆی هۆنراوەکان ٣٥ بەیتە. سەرەتاکەی دوای (بسم الله(ئەم بەیتەیە:

الحمد لله وصلى الله

على النبي الذي اجتباه

(ج) پەند و قسەی نەستەق:

ناوی نامیلکە: بی ناونیشان.

ناوی دانەر: نەزانراوە.

مێژووی ڕوونووسکردن: ١٣٢٨ک.

ژمارەی پەڕە: ٢١

پێوانەی پەڕە: ٢١.٥ × ١٦.٥سم

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ٧.

ئەم نامیلکەیە کۆمەڵێک پەند و قسەی نەستەقی پڕ لە حیکمەتی گرتووەتەخۆ. بەپێی ڕیزبەندی پیتەکانی (هیجا) ڕیزکراون. کۆمەڵێک پەراوێز و ڕوونکردنەوەی بە زمانی تورکی لەسەر نووسراوە، هەندێکیان لە قەراخی لاپەڕەکان و هەندێکی‌تریان لە نێوان دێڕەکانی دەقی نامیلکەکەدان. زۆربەی پەڕەکان دووبارە نووسراوەتەوە، لەبەر دیارنەمانی ئەسڵی دەستنووسەکە. ئەم پەڕانە سپی و بێخەوشن و هەندێک پەڕەی بچووکی تێهەڵکێش‌کراوە کە پەراوێز و ڕوونکردنەوەن.

سەرەتا بەمە دەستپێدەکا: ((اللهم ان منحتني من النعم السوابغ الهام هذه الكلم النوابغو ناطقة بكل زاجرة وموعظة، وحاثة على كل عبرة موقظة..)) نامیلکەکەش بەمە کۆتایی دێ: ((يا طالب المال طال بك الرضاع فمتى العظام؟ أحذر لاينبذنك في الحطمة هذا الحطام، يا دنيا تحلين لاولادك ثم تمرين، وتحلين بهم ثم تحرمين)).

دوای ئەوەش وتەی ڕوونووسکەر دێ لە تەواوکردنی دەستنووسەکە.

(٥) بەرگێک ئەم دەستنووسانەی تێدایە:

ناوی کتێب: نظم السراجية.

ناوی دانەر: عەبدولمەلیک ئەلفتنی.

مێژووی دانان: نەزانراوە.

مێژووی ڕوونووسکردن: ١٣٢٨ک.

ژمارەی پەڕە: ١٦.

پێوانەی پەڕە: ٢١،٥×١٥،٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ١١

ئەم نامیلکەیە تەواوە و کەموکووڕیی نییە، بریتییە لە شیعری فێرکاری سەبارەت بە فەرائیز، واتا قانوونە شەرعییەکانی دابەشکردنی میرات. پەڕەکان ساغ و بێخەوشن. نووسینەکان بە ئاسانی دەخوێندرێنەوە. هیچ شوێنێکی ئەم دەستنووسە، پەراوێز و خشتەی بۆ حەلکردنی مەسەلەکان تێدانین.

دوای (بسم الله) بەم دوو دێڕە دەستپێدەکا:

الحمد لله القديم الوارث

الدائم المحيي المميت الباعث

وأفضل الصلاة والسلام

على موصل هدى الإسلام

کۆتاییی بەم بەیتە هاتووە:

وأحمد الله على الإتمام

وأرتجيه الحسن في الختام

دوای ئەم نامیلکەیە، چوار لاپەڕە تەرخانکراوە بۆ مەسەلەکانی تەڵاق بە هێنانی ئامرازەکانی هەڵپەساردنی تەڵاق بەم دێڕە:

أداة تعليق إذا و إن ومن وما

متى، حيثما، أي، أين، اينما

دوای نووسینەوەی هەر چوار دێڕە هۆنراوەکە و ڕاڤەکردنی، واتای هەر یەکەی ڕوونکردووەتەوە. لە دوا لاپەڕەدا مەلا مارف وتوویە: ئەم بابەتە زانای خاوەنچاکە پێنجوێنی دایناوە «وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين». چەند پەراوێزێکی لەسەر ئەو مەسەلانە نووسیوە، لەگەڵ دوو دێڕ هۆنراوە لە لاپەڕە چواردا سەبارەت بە تەڵاق. چەند پەراوێزێکی لە قەراغی لاپەڕەکان نووسیوەتەوە و چوار دێڕ هۆنراوە لەسەر خولع و دوو لاپەڕەی داناوە، یەکێکیان نەنووسراوەتەوە و دووەمیشیان پێنج دێڕ هۆنراوەی فارسییە کە بە مەرەکەبی سوور نووسراوەتەوە.

(ە) فیقهی ئیسلامی:

ناوی نامیلکە: كتاب الفرائض (ناتەواوە).

ناوی دانەر: نەزانراوە.

مێژووی دانان: نەزانراوە.

مێژووی ڕوونوسکردن: نەزنراوە.

ژمارەی پەڕە: ٢٧.

پێوانەی پەڕە: ٢١،٥×١٦،٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ١١ جگە لە لاپەڕەی یەکەم (٨) دێڕ و دوا لاپەڕەش (١٠) دێڕە.

ئەم نامیلکەیە (مەتن) و (ڕاڤەیە)، لە کتێبێکی فیقهی گواستراوەتەوە. دەستەواژەی مەتنەکە هێڵی سووری بەسەرەوەیە. چەندین پەڕەی قەبارە جیاواز و تێهەڵکێش لە نێوان پەڕەکانیدا هەیە بۆ ڕوونکردنەوەی دەستەواژەی نامیلکەکە، کە هیی کۆمەڵێ زانان وەک: عەلی قزڵجی و مەلا عەبدولڕەحمانی پێنجوێنی و مەلا عەبدوڵڵای حەیدەری و زانایانیتر... پەراوێزەکان زۆرن و بە دیزاینێکی زۆر جوان دانراون.

دوای (بسم الله) نامیلکەکە بەمە دەستپێدەکا: «كتاب الفرائض أي مسائل قسمة المواريث، جمع فريضة، بمعى (مفروضة)، أي: مقدرة. لما فيها من السهام المقدرة، فغلبت على غيرها...». کۆتاییەکەشی ئەم دەقەیە «... وما صحت منه لمسئلتين كالمسألة الأولى، فإذا مات ثالث عمل في مسئلته ما عمل في مسئلة الثاني، وهكذا». پاش دوا پەڕەی ئەسڵی کتێبەکە، پەڕەیەکی زیاد هەیە، هەندێک ڕوونکردنەوە و حەللی کۆمەڵێک مەسەلەی تێدایە. پاش ئەویش پەڕەیەکیتر دێ، ڕووی یەکەمی سێ مەسەلەی فەرائیزی تێدا حەلکراوە، لە دوا مەسەلەشدا نووسراوە: «مەعرووف نووسیویەتیەوە». دیارە دەستخەتەکە هیی مەعرووف سیرەیییە.

لە بەرگێکدا کۆمەڵێک دەستنووس کۆکراوەتەوە، کە ئەمانەن:

(ئـ) ڕەوانبێژی:

ناوی نامیلکە: رسالة الإستعارات أو البيان.

ناوی دانەر: مەلا ئەبوبەکری میرڕۆستەمی.

مێژووی دانان: نەزانراوە.

مێژووی ڕوونووسکردن: ١٢٩٤ک.

ژمارەی پەڕە: ٨.

پێوانەی پەڕە: ٢١،٥×١٦،٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
جۆری خەت: نەسخ.
ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ١١.

ئەم نامیلکەیە تەواوە و کەموکورتی تێدانییە. ئەم نامیلکەیە لە هەموو حوجرە و قوتابخانە ئاینییەکانی کوردستان دەخوێندرا و دەبووایە قوتابییەکان لەبەریبکەن، زۆر جوان نووسراوەتەوە و بە دیزاینێکی جوان ڕازێنراوەتەوە و پەراوێزی زۆری لەسەرە. پەڕەکانی ساغ و بێخەوشن. ڕوونووسکەرەوە مەرەکەبی سووری بەسەر ناونیشانی بابەتەکان و هێمای سووری بەسەر پەراوێزەکان هێناوە.

نامیلکەکە دوای (بسم الله الرحمن الرحيم) بەم دەقە دەستپێدەکا: «الحمد لمن ليس ابتداء الوهيته أيسا، والشكر لمن أيس انتهاء الوهيته ليسا». کۆتاییيەکەشی بەم شێوەیە «... ولكن المخاطب مراد من اللفظ وغيره من سوقه وخارج الكلام. تم الكلام في الاستعارات».

(ب) زانسی وضع:
ناوی نامیلکە: نامیلکەیەک لە زانستی وضع.
ناوی دانەر: مەلا ئەبوبەکری میرڕۆستەمی.
مێژوو دانان: نەزانراوە.
مێژووی ڕوونووسکردن: ١٢٩٤ک.
ژمارەی پەڕە: ٧.
پێوانەی پەڕە: ٢١،٥×١٦،٥سم.
ڕەنگی پەڕە: سپی.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
جۆری خەت: نەسخ.
ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ١١.

نامیلکەکە تەواو و بێکەموکوورییە، بە خەتێکی زۆر جوان و دیزاینێکی سێ گۆشەیی نووسراوەتەوە. پەراوێزی زۆری لەسەرە، هەر پەراوێزە هێمای تایبەت بە خۆی هەیە. ناونیشانەکان بە مەرەکەبی سوور نووسراونەتەوە. لە دوای بسم‌الله، بەم دەقە دەست پێدەکات: «الحمد لله الذي دل على وجوب وجوده إستحالة الدور، وإمتناع تأثير اللاحق في مؤثره السابق...». «.. والمترادف عكسه، وهو لفظ متعدد لمعنى واحد جزئيا كعمر وأبي حفص، أو كليا كليث وأسد». پاشان وتەی ڕوونووسکەر دێ لە تەواوبوونی ڕوونووسەکەی.

(ج) ڕەوانبێژی:
ناوی نامیلکە: رسالة في الإستعارات.
ناوی دانەر: نەزانراوە.
مێژووی دانان: ١٢٥٥ک.
مێژووی ڕوونووسکردن: ١٢٩٤ک.
پێوانەی پەڕە: ٢١،٥×١٦،٥سم.
ڕەنگی پەڕە: سپی.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
جۆری خەت: نەسخ.
ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ٢١.

نامیلکەیەکی تەواو و بێکەموکوورییە. پەڕەکانی ساغ و بێخەوشن، بە خەتێکی جوان نووسراوەتەوە. پەراوێز و ڕوونکردنەوەی زۆری لەسەرن. دیزاینی پەراوێزەکان سەرنجڕاکێشن، هەندێکیان لە شێوەی فنجان و هەندێکی‌تریشیان لە شێوەی پەرداخ و شێوەی حەرفی Y ی ئینگلیزی یا گوڵدان یا گومەزی مزگەوت یا منارە یا میحراب یا دەفر یان بە شێوەی‌تر دانراون، کە جێی سەرسوڕمانن. ڕوونووسکەر هێڵی سووری هێناوە بەسەر دەستەواژەکانی مەتنەکەدا و هێمای ڕەنگی سووری بۆ پەراوێزەکان داناوە و هێمای تایبەت بۆ مەرجەعی ناوەکان بەکارهێنراوە، تا خوێنەر بە ئاسانی بیانخوێنێتەوە و بەهەڵە تێی‌نەگا. لاپەڕەکان ژمارەیان لەسەرنییە.

نامیلکەکە دوای (بسم الله) بەم دەقە دەستپێدەکا: «اللهم يسر لنا مانريد من نظم هذا الشرح في سلك الاختتام وأنعم علينا بنعمة التوفيق على الإتمام. الحمد لله الذي رشح كلامه بروائع الطاف البيان، ووشحه ببدائع دقائق المعان..». کۆتاییيەکەشی بەم دەقە دێت: «.. والمعنى المعروض به المقصود من اللفظ سياقا، فهو نفي الاسلام عن المؤذي المعين. وهذا آخر ما يسره الله تعالى لنا بمنه ولطفه من كشف لنا ذخيرة في يوم الدين». دواتر وتەی ڕوونووسکەر دێ لە کۆتاییی نووسینەوەی نامیلکەکەدا.

(د) وەضع:
ناوی نامیلکە: شرح رسالة الوضع.
ناوی دانەر: نەزانراوە.
مێژووی دانان: ١٢٥٤ک.
مێژووی ڕوونووسکردن: ١٢٩٤ک.
ژمارەی پەڕە: ١٤.
پێوانەی پەڕە: ٢١،٥×١٦،٥سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
جۆری خەت: نەسخ.
ژ. دێڕی هەر لاپەڕەیەک: ٢١ جگە لە لاپەڕەی کۆتایی.

ئەم نامیلکەیە ڕاڤەی نامیلکەی (الوضع)ی دانراوی مەلا ئەبوبەکری میر ڕۆستەمی‌یە, خەتەکەی زۆر جوانە. پەراوێز و ڕوونکردنەوەی بەسوودی لەسەرن. بەداخەوە ناوی دانەری ڕاڤەکە ونە. ڕاڤەکە سوودبەخش و زانستییە و ڕوونکردنەوەی تەواو لەسەر مەتنەکەی مەلا ئەبوبەکری میرڕۆستەمی هەیە. ڕوونووسکەر هێمای پەراوێز و ڕوونکردنەوەکان و مەرجەعی ڕاناوەکان پێکەوەگرێدانی دەستەواژەکانی داناوە لەگەڵ ناونیشانی سەرباسەکاندا بە مەرەکەبی سوور.

پەڕەکان ساغن و کەموکووڕیی کوژاندنەوە و ئاسەواری شێ و تەڕیی پێوە دیارنین. خوێندنەوەی دەق و پەراوێزەکان ڕوون و ئاسانە. ئەم نامیلکەیە بەم دەقە دەستپێ‌دەکا: «الحمدلله الذي تنزه ذاته وصفاته عن أن يتطرق اليهما الفناء، ونطق بوجوب وجوده كل شيء من الأشياء واقر بألوهيته نفوس جميع العباد. وألهمنا وضع الكلمات، نتوصل به الى تدبير المعاش والمعاد...». کۆتایی نامیلکەکە بەمە دێ: «..لأن الأول اسم للإمام الفاروق (رض) والثاني لقب له، أو كليا كليث واسد، فان كلا منهما موضوع واحد كلي هو الحيوان المفترس، الحمد لله على الاتمام في سنة الف ومائتين وخمسين وأربع من هجرة النبي صلى الله عليه وسلم وعلى آله وصحبه أجمعين». پاشان وتەی ڕوونووسکەر دێ بە نزا و ستایشی خوای پەروەردگار و سەڵاوات بۆ پێغەمبەر و هاوەڵانی.

(ه) زانستی نەحو:
ناوی کتێب: بێ‌ناونیشان.
ناوی دانەر: مەحموودی کوڕی ئیبراهیم.
مێژووی دانان: نەزانراوە.
مێژووی ڕوونووسکردن: نەزانراوە.
ژمارەی پەڕە: ٢.
پێوانەی پەڕە: ٢١,٥×١٦,٥سم.
ڕەنگی پەڕە: سپی.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
جۆری خەت: نەسخ.
ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: لاپەڕەی یەکەم ٢١ دێڕ و دووەمیش (١٧) دێڕ.

نامیلکەیەکی زۆر کورتە لە زانستی نەحودا. باس لە جیاوازیی نێوان (اسم فاعل) و (فعل) دەکا. لاپەڕەی یەکەم هەندێک پەراوێزی لەسەرە. لاپەڕەکان ساغ و بێ‌خەوشن. سەرەتاکەی دوای (بسم الله) بەمە دەستپێ‌دەکا: «الحمد لله رب العالمين، والصلوة والسلام على سيد الأولیين والآخرين، وعلى آله وأصحابه المتأدبين بآدابه. أما بعد فأقول: اعلم أن الفرق بين اسم الفاعل والفعل...». وە کۆتاییەکەشی بەم دەقە هاتووە: «... وسبب عدم مشابهة الفعل بالمفرد المذكور، صار الفعل مع ما هو مغاير له جملة لا مفردا. هذا ماقاله فكري القائل بعون الملك القادر محمود بن إبراهيم رحمه الله عليه وعلى جميع المسلمين. آمين يا رب العالمين ويا أرحم الراحمين».

بەرگێک سێ کتێب لەخۆ دەگرێت کە ئەمانەن:
(ئـ) ناوی کتێب: كشف الغوامض لقطر العارض (نووسخەیەکی‌ترە).
ناوی دانەر: شێخ مەعرووفی نۆدێیی.
مێژووی دانان: نەزانراوە.
مێژووی ڕوونووسکردن: ١٣٢٨ک.
ژمارەی پەڕە: ٥٩.
پێوانەی پەڕە: ٢١,٥×١٥,٥سم.
ڕەنگی پەڕە: سپی.
ڕەنگی خەت: ڕەش.
جۆری خەت: نەسخ.
ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا: ١٥.

شێخ مارفی نۆدێیی، گەورە زانای کورد بووە لە ڕۆژگاری خۆیدا، زانستێک نییە لە زانستە ئیسلامییەکان ئەو زاتە بۆ ئاسان لەبەرکردن و تێگەیشتن، نەیکردبێ بە شێعر.

ئەم کتێبە (مەتن) و (ڕاڤە)یە. هەردووکیان دانراوی شێخ مارفی نۆدێیین. مەتنەکە بریتییە لە (٣٩٦) دێڕە شیعر بە ناوی (قطر العارض)ەوە، هۆنینەوەی بابەتی (فرائض)ە، واتە دابەشکردنی میراتە لە نێوان میراتبەراندا بە پێڕەویی شەریعەتی ئیسلام و بە دیاریکراوی ڕێبازی ئیمامی شافیعی. دواتر هەر خۆی هاتووە شەرحی هەموو مەتنەکەی بە هۆنراوە کردووە و ناوی ناوە: (كشف الغوامض في شرح قطر العارض).

لیستی ئەو دەستنووسانەی مەلا مارفی سیرەیی کە ناوی بنووسەکانی دیارنییە

(١) بابەت: تەفسیری قورئان:

ناوی کتێب: تفسیر انوار التنزیل و أسرار التأویل (بەرگی یەکەم، تا کۆتایی سورەتی کەهف).

ناوی دانەر: ناصرەدین ئەلبەیضاوی.

ناوی ڕوونووسکەر: نییە.

مێژووی ڕوونووسکردن: نییە.

ژمارەی پەڕە: ٢٨٢.

پێوانەی پەڕە: ٣٠,٥×٢٠سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ: نێوان (٢٢-٢٧) بە جیاوازیی لاپەڕە.

(٢) بابەت: زانستی فەرموودەکانی پێغەمبە.ر

ناوی کتێب: التیسیر بشرح الجامع الصغیر من حدیث البشیر القدیر (ناتەواوە).

ناوی دانەر: زەینەدین محەمەد ناسراو بە عەبدولڕەئووف کوڕی تاجولعارفین کوڕی عەلی کوڕی زەینەدین ئەلحەددای ئەلمناوی ئەلقاهیری (ساڵی ١٠٣١ک کۆچی‌دواییی کردووە).

مێژووی دانان و نووسینەوەی: نەزانراوە.

ژمارەی پەڕە: ٦٧٤.

پێوانەی پەڕە: ٢٠,٥×٣٠سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ

ژمارەی دێڕ: ٢٧ لەهەر لاپەڕەیەکدا.

(٣) کتێبێکی (١٨) لاپەڕەیی بە پێوانەی ٢١,٥×١٥سم. سەبارەت بە (عەقیدەی ئیسلامی)، بە زمانی کوردی و بە مەرەکەبی ڕەش نووسراوەتەوە، ژمارەی دێڕەکانی لە نێوان (١٢-١٦) دێڕدایە بەپێی جیاوازیی پەڕەکان.

(٤) بابەت: فیقهی ئیسلامی:

ناوی کتێب: تحفة المحتاج لشرح المنهاج، بەرگی یەکەم، ناتەواوە.

ناوی دانەر: ئیبن‌حەجەر کوڕی محەمەد ئەلهیتەمی ئەلمەککی (ساڵی ٩٧٤ک مردووە).

مێژووی نووسینەوەی: نەزانراوە.

ژمارەی پەڕە: ٢٣٩.

پێوانەی پەڕە: ٣١×٢٠سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

ژمارەی دێڕ: ٢٥ لە هەر لاپەڕەیەکدا.

(٥) بابەت: زانستی فیقهـ

ناوی کتێب: شرح الروض، بەرگی دووەم.

ناوی دانەر: ئەبویەحیا قازی زەکریای ئەنصاری.

مێژووی دانان: دیارنییە.

ژمارەی پەڕە: ٢٦٣.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ: ٣٣ لە هەر لاپەڕەیەکدا.

(٦) بابەت: أصول الفقه:

ناوی کتێب: شرح جمع الجوامع (ناتەواوە).

ناوی دانەر: جەلالەدین ئەلمەحلی.

مێژووی دانانی: دیارنییە.

ژمارەی پەڕە: ٣١ پەڕەی ماوە.

پێوانەی پەڕە: ٢١,٥×١٦سم.

ڕەنگی پەڕە: سپی.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەی دێڕ: ١٥ لە هەر لاپەڕەیەکدا.

(٧) بابەت: فیقهی ئیسلامی:

ناوی کتێب: بێ‌ناونیشان (سەرەتا و کۆتایی دیارنییە).

ناوی دانەر: نەزانراوە.

مێژووی دانانی: دیارنییە.

ژمارەی پەڕە: ١٦٦.

پێوانەی پەڕە: ٣١×٢٠سم.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

ژمارەی دێڕ: ١٩ لە هەر لاپەڕەیەکدا.

(٨) بابەت: فیقهی ئیسلامی

ناوی کتێب: منهاج الطالبین (بەشی دووەم، ناتەواوە).

ناوی دانەر: ئەبوزەکەریا یەحیا کوڕی شەرەف ئەلنەوەوی.

مێژووی دانان: دیارنییە.

ژمارەی پەڕە: ١٢٦.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
ژمارەی دێڕ: ٩ لە هەر لاپەڕەیەکدا.
(٩) بابەت: فیقهی ئیسلامی
ناوی کتێب: بێناونیشان.
ناوی دانەر: نەزانراوە.
مێژووی دانان: نەزانراوە.
پێوانی پەڕە: ٢١×٣٠سم.
ژمارەی دێڕ: ٩ لە هەر لاپەرەیەکدا.
ئەم کتێبە فیقهیە باسی موعامەلات، نیکاح تا صەدەقاتە و پەراوێزی لەسەرە.
(١٠) بابەت: فیقهی ئیسلامی
ناوی کتێب: بێناونیشان.
ناوی دانەر: نەزانراوە.
مێژووی نووسینەوەی: نەزانراوە.
ژمارەی پەڕە: ٦٥.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
ژمارەی دێڕ: ١٠ لە هەر لاپەڕەیەکدا، بێجگە لە لاپەرەی یەکەم و کۆتایی.
کتێبەکە لە بابەتی (فرائض)دایە بە شەرح و مەتن. شەرحی فەرائضی کتێبی مەنهەجی دانراوی قازی زەکریا ئەنصاریيە. پەراوێزی زۆری لەسەرە و زۆربەی پەراوێزەکان هیی مەلا عەبدوڵڵای حەیدەریيە.
(١١) ناوی بابەت: فیقهی ئیسلامی
ناوی کتێب: عجالة المحتاج الى توجيه المنهاج (بەرگی دووەم، ناتەواوە).
ناوی دانەر: سیراجەدین کوڕی ئەلمولەقین.
مێژووی دانان: نەزانراوە.
ژمارەی پەڕە: ١٥٠.
پێوانەی پەڕە: ٢٧×١٨سم.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش و سوور.
ژمارەی دێڕ: جیاوازە لە نێوان (٢٥-٢٩)دایە.
لە کتێبی "الوصايا"وە تا ناوەڕاستی "كتاب الجراح"ی تێدایە.
(١٢) بابەت: نەحو
ناوی کتێب: شرح اظهار الاسرار.
ناوی دانەر: شێخ مصطەفا کوڕی حەمزە.
مێژووی دانان: نەزانراوە.
پێوانەی پەڕە: ١٥،٥×١٥،٥سم.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
ژمارەی دێڕ: ٢١ لە هەر لاپەڕەیەکدا، جگە لە (٧) لاپەڕەی کۆتایی کە (١٤-١٥) دێڕی تێدایە.
(١٣) بابەت: نەحو
ناوی کتێب: نظم عوامل الجرجاني (ناتەواوە).
ناوی دانەر: شێخ مەعرووف محەمەد کوڕی مصطەفا نۆدێیی.
مێژووی دانان: نەزانراوە.
ژمارەی پەڕە: ٨.
پێوانەی پەڕە: ٢١×١٧سم.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
ژمارەی دێڕ: ١١ لە هەر لاپەڕەیەکدا.
(١٤) بابەت: نەحو
ناوی نامیلکە: بێناونیشان (ناتەواوە).
ناوی دانەر: نەزانراوە.
مێژووی دانان: دیارنییە.
ژمارەی پەڕە: ٢١،٥×١٧سم.
ژمارەی دێڕ: ٩ لە هەر لاپەڕەیەکدا.
ئەم نامیلکەیە تەنها باسی (الظرف) دەکا لە نەحودا.
(١٥) بابەت: نەحو
ناوی کتێب: حدائق الدقائق (ناتەواوە).
ناوی دانەر: سەعدەدین سەعدوڵڵا ئەلبەردەعی.
مێژووی دانان: نەزانراوە.
ژمارەی پەڕە: ١٥×٢١سم.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
ژمارەی دێڕ: (١١-١٢) بەپێی جیاوازیی پەڕەکان.
(١٦) بابەت: ڕەوانبێژی (البلاغة)
ناوی کتێب: مختصر المعاني.
ناوی دانەر: سەعدەدین مەسعوود کوڕی عومەر ئەلتەفتازانی.
مێژووی دانان: دیارنییە.
ژمارەی پەڕە: ٢١٦.
پێوانەی پەڕە: ٢٠،٥×١٤،٥سم.
ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.
ژمارەی دێڕ: ١٣ لە هەر پەڕەیەکدا.
(١٧) بابەت: مەنتیق
ناوی کتێب: شرح الشمسية.
ناوی دانەر: سەید شەریف عەلی کوڕی محەمەد ئەلجورجانی.

ناوی ڕوونووسکەر: نییە.

ژمارەی پەڕە: ١٣٩.

پێوانەی پەڕە: ٢١,٥×١٦,٥سم.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەشز

ژمارەی دێڕ: ١٣ لە هەر لاپەڕەیەکدا.

(١٨) بابەت: شیعر و ئەدەب

ناوی کتێب: تخميسات الشيخ معروف النودهي (پێنجخشتەکییەکانی شێخ مارفی نۆدێیی و هەندێ شیعریتر).

ناوی دانەر: شێخ مارفی نۆدێیی.

ژمارەی پەڕە: ٢٣ بۆ بردة المديح، ٥ بۆ القصيدة المضرية، زیاد لە چەند لاپەڕەیەک لە سەرەتاوە هەندێک شیعری فارسی و چەند دێڕێکی موفتی زەهاویی تێدایە.

پێوانەی پەڕە: ٢٩,٥×١٧,٥سم.

جۆری مەرەکەب: ڕەش.

ژمارەی دێڕ: ١١ لە هەر لاپەرەیەکدا.

(١٩) ئەدەب

ناوی کتێب: ئەسکەندەرنامە بە زمانی تورکیی عوسمانی.

ناوی دانەر: نەزانراوە.

مێژووی دانان و نووسینەوەی: نەزانراوە.

ژمارەی پەڕە: ٦٧.

پێوانەی پەڕە: ١٧×٢١سم.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

ژمارەی دێڕ: نێوان (١٠-٢٠) بەپێی جیاوازیی لاپەڕەکان.

(٢٠) بابەت: ئەدەب و شیعر

ناوی کتێب: كليات جناب مولوى.

ناوی دانەر: مەلا عەبدولڕەحیم مەولەویی تاوەگۆزی (مەعدوومی).

مێژووی دانان و ڕوونووسکردنی: نەزانراوە.

ژمارەی پەڕە: ١٦.

پێوانەی پەڕە: ٢١×١٣سم.

جۆری مەرەکەب: ڕەش.

(٢١) شیعر

ناوی کتێب: بێناونیشان (شیعری طالب ئاملی "بیدل" بە زمانی فارسی).

ناوی شاعیر: محەمەد طالب ئاملی (٩٤٤-١٠٣٦ک).

مێژووی دانان و ڕوونووسکردن: دیارنییە.

ژمارەی پەڕە: ١٥.

پێوانە: ٢١,٥×١٣,٥سم.

جۆری مەرەکەب: ڕەش.

ژمارەی دێڕ: نێوان (١١-١٤) بەپێی جیاوازیی لاپەڕەکان.

(٢٢) شیعر

ناوی کتێب: مەولوودنامە.

ناوی دانەر: نەزانراوە.

مێژووی دانان و ڕوونووسکردنی: نەزانراوە.

پێوانەی پەڕە: ٢٢,٥×١٦سم.

ژمارەی دێڕ: نێوان (٩-١٠) دێڕە بەپێی جیاوازیی لاپەڕەکان.

(٢٣) شیعر

ناوی کتێب: مەولوودنامە (دانەیەکی ناتەواوە).

ناوی دانەر: نەزانراوە.

مێژووی دانان و ڕوونووسکردنی: نەزانراوە.

ژمارەی پەڕە: ٨.

پێوانەی پەڕە: ٢٢,٥×١٦سم.

ڕەنگی مەرەکەب: ڕەش.

ژمارەی دێڕ: ١٥ لە هەر لاپەڕەیەکدا.

(٢٤) شیعر

ناوی کتێب: مەولوودنامە(دانەیەکی تر).

ناوی دانەر: نەزانراوە.

مێژووی دانان و ڕوونووسکردنی: نەزانراوە.

ژمارەی پەڕە: ٢٢.

پێوانەی پەڕە: ٢٠×١٣,٥سم..

جۆری مەرەکەب: ڕەش.

ژمارەی دێڕ: ١١ لە هەر لاپەڕەیەکدا.

ناوی ئەو دەستنووسانەی کە لە کتێبخانەی مەلا مەعرووفی سیرەیی‌دان،
بێ ئەوەی دانراو یا نووسینەوەی خۆی بن، بەڵکوو کڕدراوی خۆینی یا پێی‌بەخشراون

(١) علم الكلام: شرح المواقف،٣٣٤ پەڕە. دانراوی سەید شەریف عەلی بن محەمەد ئەلجورجانی، عەبدولقادر بن محەمەد بن عەبدوڵڵا بن ئەحمەد. ساڵی ١٣٣٣ک، بە پێوانەی ٣٢×٢٢,٥سم، بە مەرەکەبی ڕەش

نووسیویەتەوە، جگە لە لاپەڕەی یەکەم کە ١٢ دێڕە، هەموو لاپەڕەکان هەر یەکەی ٢٦ دێڕە.

(٢) زانسی فیقه: تحفة المحتاج لشرح المنهاج، بەرگی یەکەم و دووەم. ئەم کتێبە دانراوی شێخ ئیبنحەجەری هەیتەمیی‌یە، ساڵی ٩٥٨ک دایناوە. یاسین بن عەبدولقادر بن مەحموود بن ئەحمەد بن حسێن بن عەلی، ساڵی ١١٣٨ک مانگی موحەڕەم نووسیویەتەوە.

(٣) زانستی فیقه: شرح فرائض المحرر، دانراوی محەمەد ئەلعومەری ئەلمورشید، ١٠٨ پەڕە، یەعقووب بن محەمەد بە پێوانەی ٢١×١٥سم و مەرەکەبی ڕەش، نووسیویەتەوە. هەر پەڕەی نێوان ١٤-١٥ دێڕە.

(٤) زانستی فیقه: شرح الروض، بەرگی سێیەم، دانراوی ئەبویەحیا قازی زەکریا ئەلئەنصاری، ٢٦٥ پەڕە، محێدین کوڕی ئەلموعەمەر عەبدولمەلیک ئەلنوعمانی ئەلشافیعی، ڕۆژی هەینیی ٢٦ی ڕەجەبی ساڵی ٩٧٦ک لە نووسینەوەی بووەتەوە. پێوانەی هەر لاپەڕەیەک ٢٧×١٨سم، لە هەر لاپەڕەیەکدا ٣١ دێڕ نووسراوە.

(٥) زانسی فیقه : بێناونیشان، (١٨٧) پەڕە. پەراوێزێکە بەسەر کتێبی (تحفه المحتاج)ی ئیبنحەجەر ئەلهەیتەمی، دانراوی محەمەد کوردی‌یە. عەبدولقادری کوڕی مەلا محەمەد بە مەرەکەبی ڕەش، بە پێوانەی ٢٧,٥×١٥سم، ڕۆژی شەممەی مانگی ذیلقەعدەی ساڵی ١٢٣٦ک لە نووسینەوەی بووەتەوە. ژمارەی دێڕەکانی هەر لاپەڕەیەک جیاوازە، نێوان (١٨-٢٦) دێڕە.

(٦) زانسی فیقه: کتێبی (الفرائض)، ٢٨ پەڕە. هەڵهێنجراوی کتێبێکی فیقهییە. دانەری نەزانراوە. مەلا عەبدولڕەحیمی مەریوانی بە مەرەکەبی ڕەش ١٧ی شوباتی ١٩٣٦، بە پێوانەی ٢١,٥×١٧سم، لە نووسینەوە و ڕوونووسکردنی بووەتەوە. ٨ دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا نووسراوە.

(٧) زانستی فیقه: غنیة المتملي في شرح منیة المصلي، دانراوی ئیبراهیم بن محەمەد بن ئیبراهیم ئەلحەلەبی، ٤٧ پەڕە. مەلا عەلی کوڕی ئەصلانی بەغدادی، ١٥ی مانگی ذیلقەعدەی ساڵی ١١٦٩ک لە ڕوونووسکردن و نووسینەوەی بە پێوانەی ٣١×٢٠سم بووەتەوە. هەر پەڕەی ٢١ دێڕە.

(٨) زانستی فیقه: شرح وقایة الروایة من مسائل الهدایة، ١٦٧پەڕە. دانراوی: عوبەیدوڵلا کوڕی مەسعوود کوڕی تاجولشەریعە. خەلیلی کوڕی مصطەفا کوڕی عوثمان ئەلهرمەکلی بە پێوانەی ٣٣×٢١,٥سم و بە مەرەکەبی ڕەش نووسیویەتەوە. لە هەر لاپەڕەیەکدا ٢٥ دێڕ هەیە.

(٩) زانستی صەرف: کتاب الامثلة، ٧ پەڕە. سەیید حەسەن قازانقایە ١٢٨٨ک بە پێوانەی ٢٠,٥×١٣,٥سم و بە مەرەکەبی ڕەش نووسیویەتەوە. جگە لە دوا لاپەڕە، هەموو لاپەڕەکانی بە ١٥ دێڕ نووسراونەتەوە.

(١٠) زانستی نەحو: إظهار الأسرار، دانراوی: محەمەد ئەلبورکەوییە. محەمەد چنگیانی بە پێوانەی ١٥×١٠,٥سم، بە مەرەکەبی ڕەش نووسیویەتەوە. ١٠ دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدایە. ئەم کتێبە شەوی هەینی لە مزگەوتی باشچاوەشی شاری سلێمانی نووسراوەتەوە، کاتێک ڕوونووسکەر، واتە نووسەرەوەکەی قوتابی بووە لای مامۆستا مەلا ڕەسووڵی دیلێژە. بەداخەوە مێژووی ڕوونووسکردنەوەی لەسەرنییە.

(١١) زانستی مەنطیق: پەراوێزێک بەسەر کتێبی (تهذیب المنطق)ی تەفتازانی. ٤٧ پەڕە. دانراوی ئیبنقاسم محەمەد سەعید ئەلحوسێن ئەلطەباطەبائی. محەمەد ئەلحوسێنی ئەلبەرزنجی ساڵی ١٣٩٨ک بە پێوانەی ٢٢×١٦سم و بە مەرەکەبی سپی نووسریویەتەوە، دێڕی لاپەڕەکان لە نێوان ١٧-١٩یە.

(١٢) ئەدەب: مقامات الحریري، دانراوی ئەبومحەمەد ئەلقاسم کوڕی عەلی کوڕی محەمەد کوڕی عوثمان ئەلحەریری ئەلبەصریی‌یە (٤٤٦-٥١٦ک)، ١٢٠ پەڕە. ١١٨٩ک بە مەرەکەبی ڕەش، عومەری کوڕی عوثمان کوڕی یووسف کوڕی موراد کوردی بە مەرەکەبی ڕەش، بە پێوانەی ٢١×١٥سم نووسیویەتەوە. ژمارەی دێڕی هەر لاپەڕەیەک ١٢یە، جگە لە لاپەڕەی یەکەم و کۆتایی.

(١٣) ئەدەب: پێنجخشتەکی لەسەر قەصیدەی (مضریة)ی بوصەیری، (٨) پەڕە. دانراوی شێخ مارفی نۆدێیی، مصطەفا کوڕی ئەحمەد بەرزنجی لە ڕۆژی سێ‌شەممەی ڕێکەوتی ١٧ی شەعبانی ساڵی ١٢٩٧ک بە خەتی ثولث و بە مەرەکەبی ڕەش نووسراوەتەوە. ژمارەی دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا ١٥یە.

(١٤) بەرگێک کۆمەڵی نامیلکە و کتێبی لەخۆگرتووە، کە ئەمانەن:

(ئ) زانستی پێوانە: رسالة في علم الحساب، ٤١ پەڕە. دانراوی بەهائەدین محەمەد کوڕی حسێن عاملی. حسێن کوڕی مەحموود کوڕی حسێن بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢١,٥×١٦سم نووسیویەتەوە (بێ دیاریکردنی مێژووی نووسینەوە). ژمارەی دێڕەکانی هەر لاپەڕەیەک لە نێوان (٨-١١)دایە.

(ب) زانستی عەرووز: مختصر في علم العروض، دانراوی ئەبوعەبدوڵڵا محەمەد کوڕی ئیبراهیم (ئەبوئەلجیش) ئەلئەنصاری ئەلئەندەلووسی. حسێن کوڕی محەمەد کوڕی حسێن بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢١,٥×١٦سم، نووسیویەتەوە، بێ دیاریکردنی مێژووی نووسینەوە. ١٥ دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا هەیە.

(ج) سەرگوزشتەی بلۆقیا، دانیشتنێک لە چیرۆکی بلۆقیادا، ناوی دانەر دیارنییە. حسێن کوڕی مەحموود کوڕی حسێن بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢١,٥×١٦سم، (بێ دیاریکردنی مێژووی نووسینەوە)، نووسیویەتەوە. (١٠-١٥) دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا هەیە.

(١٥) بەرگێک چەند کتێبێکی تێدایە:

(ئ) زانستی کەلام (بنەماکانی ئایین): شرح العقائد العضدية، دانەر: جەلالەدین محەمەد کوڕی ئەسعەد ئەلدەووانی. محەمەد ڕەفیع کوڕی ئایدین لە نەوەکانی شێخ عەبدولکەریمی شێروانی، بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢٠×١٥سم نووسیویەتەوە. ژمارەی دێڕەکانی هەر لاپەڕەیەک لە نێوان ١١-١٤)دایە.

(ب) زانستی کەلام: حاشية الخيالي على شرح العقائد النسفية، ٦٥ پەڕە. دانراوی ئەحمەد کوڕی مووسا ئەلخەیالی. محەمەد ڕەفیع کوڕی ئایدین لە نەوەکانی شێخ عەبدولکەریمی شێروانی، دانیشتووی گوندی لەکرکیتەی سەر بە ویلایەتی قوببە، بە مەرەکەبی ڕەش و پێوانەی ٢٠×١٥سم نووسیویەتەوە. ١٤ دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا هەیە، جگە لە لاپەڕەی یەکەم کە ٩ دێڕ و دە لاپەڕەی کۆتاییش کە هەندێکی ١٧ و هەندێکیتری ١٨ دێڕە.

(١٦) بەرگێک چەند کتێبێکی زانستی مەنطق دەگرێتەخۆی، کە ئەمانەن:

(ئ) شرح الفناري على الرسالة الأثيرية، ٢٧ پەڕە. دانراوی شەمسەدین محەمەد کوڕی حەمزە ئەلفەناریە. حسێن کوڕی مەحموود کوڕی حسێن کوڕی ئیبراهیم لە نەوەکانی پیرخدری شاهۆ، بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢١,٥×١٥,٥سم نووسیویەتەوە (مێژووی نووسینەوەی دیارنییە). ١١ دێڕ لە هەر لاپەڕەیەکدا هەیە.

(ب) کتێبی قول احمد، ٣٢ پەڕە. دانراوی ئەحمەد. حسێن کوڕی مەحموود کوڕی حسێن کوڕی ئیبراهیم ناسراو بە باسنی لە نەوەکانی پیرخدری شاهۆ، بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢١,٥×١٥,٥سم نووسیویەتەوە. ساڵەکەی دیارینەکراوە، لە کۆتاییەکەیدا دەڵێ: تەواوبوو کاتی چێشتەنگاو لە شارۆچکەی قەلاچوالان، لە قوتابخانەی مامۆستام مەولانا محەمەد -خوا عافوویبکا- لەژێر دەسەڵاتی حکوومەتی خالیدپاشادا. ١١ دێڕە لە حەوت لاپەڕەی یەکەمدا و دوایی دەبێتە نێوان (١٧-١٨) دێڕ.

(١٦) بەرگێک چەند کتێبێکی لەخۆگرتووە:

(ئ) أطباق الذهب، ٦٢ پەڕە. دانراوی ئەسفەهانی. حەسەن کوڕی حسێن کوڕی حەسەن کوڕی مەحموود کوڕی حەسەن بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ١٩×١٤,٥سم، ساڵی ١٢٠٩ک نووسیویەتەوە. ژمارەی دێڕەکان لە نێوان (٩-١٠)دایە.

(ب) نامیلکەیەک سەبارەت بە عەقیدەی ئیسلامی بە ناوی "شرح العقيدة"وە، ٧ پەڕە. دانراوی شێخ عەلوان. کەسێکی نەزانراو کە ناوی کوژێندراوەتەوە، بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢٠×١٥سم نووسیویەتەوە. دێڕەکانی لە نێوان ١٧-١٩دایە.

(ج) نامیلکەیەکیتر لەسەر عەقیدەی ئیسلامی، بێناونیشان، ٣ لاپەڕە. ناوی دانەر و ڕوونووسکەر نەزانراوە. پێوانەی پەڕە ٢٠×١٥سم، بە مەرەکەبی ڕەش نووسراوەتەوە. هەموو نووسینەکە ٣٤ دێڕە.

(د) قەصیدەیەک بە ناوی (الاضواء البرجة في ابراز دقائق المنفرجة)وە، ١٥ پەڕە. دانراوی ئەبویەحیا زەینەدین زەکەریا کوڕی محەمەد کوڕی ئەحمەد ئەلئەنصاری ئەلشافیعی. مێژووی دانانی ساڵی ٨٨١ک. کەسێکی نەزانراو بە پێوانەی ٢٠×١٥سم و بە مەرەکەبی ڕەش نووسیویەتەوە. ١٩ دێڕە لە هەر

لاپەڕەیەکدا. قەصیدەی المنفرجة هیی ئەبولفەضڵ یووسف کوڕی محەمەد کوڕی یووسف ئەلتوزەرییە. کە بە ئیبنئەلنەحوی ناسراوە. ئەم قەصیدەیە پێشتر چەند کەسێک ڕاڤەیانکردووە، وەک ئەبولعەباس ئەحمەد کوڕی ئەبیزەید ئەلبوخاری و ئەبوعەبدوڵڵا محەمەد کوڕی ئەحمەد کوڕی ئیبراهیم ئەندەلوسی. ئەم قازی زەکەریایە سێیەم ڕاڤەیە. خەتەکەی جوان نییە و هەڵەی ڕێزمانیی تێدایە.

(ه) ئوصووڵی فیقھ: شرح رسالة الورقات لامام الحرمين الجويني، ١٥ لاپەڕە. دانراوی جەلالەدین ئەلمەحلی. حەسەن کوڕی حسێن کوڕی حەسەن کوڕی مەحموود کوڕی حەسەن بە مەرەکەبی ڕەش و پێوانەی ٢٠×١٥سم، مانگی شەشەلانی ١١٠٤ک نووسیویەتەوە. ١٧ دێڕە لە هەر لاپەڕەیەکدا، جگە لە کۆتایی.

(د) تەجوید، نامیلکەیەک بە ناوی "الحواشي المفهمة في شرح المقدمة"وە (ناتەواوە)، ١٤پەڕە. دانراوی ئیبنشەمسەدین کوڕی ئەلجەزەری. کەسێکی نەزانراو بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢٠×١٥سم نووسیویەتەوە. نێوان (١٧-١٩) دێڕە لە هەر لاپەڕەیەکدا [ئەم نامیلکەیە پەراوێزێکە بەسەر کتێبی شیعری "المقدمە"ی ئیبنئەلجەزەرییەوە. کوڕەکەی کە ناوی نەهاتووە، پەراوێزەکەی نووسیوە].

(ز) زانستی حەدیث: الاحاديث الاربعين للنووي (٦٧٦ک ردووە). ٧ پەڕە. دانراوی: محێدین ئەبوزەکەریا یەحیا کوڕی شەرەف ئەلنەوەوی. حەسەن کوڕی حسێن کوڕی حەسەن کوڕی مەحموود کوڕی حەسەن بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢٠×١٥سم، مانگی شەعبانی ١١١٠ک نووسیویەتەوە. نێوان (١٧-١٩) دێڕە لە هەر لاپەڕەیەکدا.

(ح) زانستی حەدیث (فەرمووده): منتخب كتاب الاربعين، ١٣ پەڕە. دانەر و ڕوونووسکەر نەناسراون. بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢٠×١٥سم نووسراوەتەوە. نێوان (١٧-١٩) دێڕە لە هەر لاپەڕەیەکدا.

(ط) تەصەوف: نامیلکەیەکی بێناونیشان، دانەر و ڕوونووسکەری نەناسراون. بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢٠×١٥سم نووسراوەتەوە. لە نێوان (١٧-٢٠) دێڕدایە.

(ی) نامیلکەیەکی (٣) لاپەڕەییی ناتەواو سەبارەت بە کەراماتی وەلی و جیاوازیی نێوان کەرامات و ئیستیدراج. خەتەکەی زۆر ناشیرین و ناخۆشە.

(١٧) بەرگێک چەند کتێبێکی تێدایە:

(ئ) زانستی ڕەوانبێژی (البلاغة): المصباح سەبارەت بە خواستن (الاستعارة)، ٢٥پەڕە. دانراوی عصامەدین ئیبراهیم کوڕی محەمەد کوڕی عەرەبشاهـ ئەلئیسفەراینی. ئەحمەد کوڕی عەبدولکەریم ئەلدەشتی ئەلجوانڕۆیی بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢١×١٥سم ساڵی ١٢٢٣ک نووسیوەتەوە. ١١ دێڕە لە هەر لاپەڕەیەکدا. ئەم کتێبە لە بیارە نووسراوەتەوە، کاتێک ڕوونووسکەر قوتابی بووە لە خزمەتی مامۆستا مەلا ئیبراهیمدا.

(ب) زانستی وضع: شرح الرسالة العضدية المشهورة بعصام الدين الأيجي أو شرح عصام الدين، ٣٣ پەڕە. دانراوی عیصامەدین ئیبراهیم کوڕی محەمەد ئەلئیسفەراینی. ئەحمەد کوڕی عەبدولکەریم ئەلدەشتی ئەلجوانڕۆیی بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢١×١٥سم نووسیویەتەوە. لە نێوان ٢٢-١٤ دێڕدایە لە هەر لاپەڕەیەکدا.

(د) آداب البحث: الرسالة الحنفية، ناوی دانەر نەزانراوە. ئەحمەد کوڕی عەبدولکەریم ئەلدەشتی ساڵی ١٢٢٣ک بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢٠×١٥سم نووسیویەتەوە. ١٢ دێڕە لە هەر لاپەڕەیەکدا، جگە لە پەڕەی کۆتایی. لە بیارە نووسراوەتەوە، کاتێک لە خزمەتی مامۆستا مەلا ئیبراهیمدا بووە.

(ه) آداب البحث: نامیلکەیەکی بێناونیشان. ٢ پەڕە. دانراوی ئەحمەد کوڕی ڕەمەزان کوڕی حەسەن ئەنویردی. ئەحمەد کوڕی عەبدولکەریم ئەلدەشتی ئەلجوانڕۆیی بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢١×١٥سم ساڵی ١٢٢٣ک نووسیویەتەوە. ١٩ دێڕە لە هەر لاپەڕەیەکدا، جگە لە لاپەڕەی کۆتایی کە (٥) دێڕە.

(و) آداب البحث: الحاشية على الرسالة العضدية في آداب البحث والمناظرة، ١٥ لاپەڕە. دانراوی ئیبراهیم کوڕی عەرەبشاهـ ئەلئیسفەراینی. ئەحمەد کوڕی عەبدولکەریم ئەلدەشتی ئەلجوانرۆیی بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢١×١٥سم ساڵی ١٢٢٣ک نووسیویەتەوە. ١٩ دێڕە لە هەر لاپەڕەیەکدا، جگە لە لاپەڕەی یەکەم کە ٨ دێڕە.

(ز) آداب البحث والمناظرة: نامیلکەیەکی بێناونیشانە، بریتییە لە پەراوێزێکی مەلا محەمەد حسێن ماوەرانی بەسەر پەراوێزێکی میر ئەبیلفەتح بەسەر شەرحی نامیلکەی "عضدالدین"ەوە. ئەحمەد کوڕی عەبدولکەریم ئەلدەشتی ئەلجوانرۆیی بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢١×١٥سم ساڵی ١٢٢٣ک نووسیویەتەوە. ٣١ دێڕە، جگە لە دوا لاپەڕە کە ٣ دێڕە.

(ح) آداب البحث: حاشية الامير أبي الفتح على الرسالة العضدية في الآداب. ٣٥ لاپەڕە. دانراوی ئەلئەمیر ئەبولفەتح. ئەحمەد کوڕی عەبدولکەریم ئەلدەشتی ئەلجوانرۆیی بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢١×١٥سم ساڵی١٢٢٤ک نووسیویەتەوە. ١٥ دێرە لە هەر لاپەڕەیەکدا.

(ط) زانستی مەنطیق: تحقيقات في جهة الوحدة. ١٠ پەرە. دانراوی محەمەدئەمین. ئەحمەد کوڕی عەبدولکەریم ئەلدەشتی ئەلجوانرۆیی بە مەرەکەبی ڕەش و بە پێوانەی ٢١×١٥سم ساڵی ١٢٢٤ک نووسیویەتەوە. ٢٤ دێرە لە هەر لاپەڕەیەکدا، جگە لە دوا لاپەرە.

ڕوونووسکەر دەڵێ: ئەم نامیلکەیەی ڕۆژگاری حکومەتی عەبدولڕەحمانپاشا لە شارۆچکەی مەرگە، کە ساڵی ١٢٢٤ک قوتابی بووە لای مامۆستا مەولانا محەمەد کوڕی مولانا ئەبوبەکری بێتووشی.

سەرنج:

بەڵگەنامەکانی کە لەم بابەتەدا دانراون، لە کۆکراوەی بنەماڵەی خودابەخشیو ڕەمزیی مەلا مارف دەرهێنراون، کە لە "بنکەی ژین" پارێزراوە.

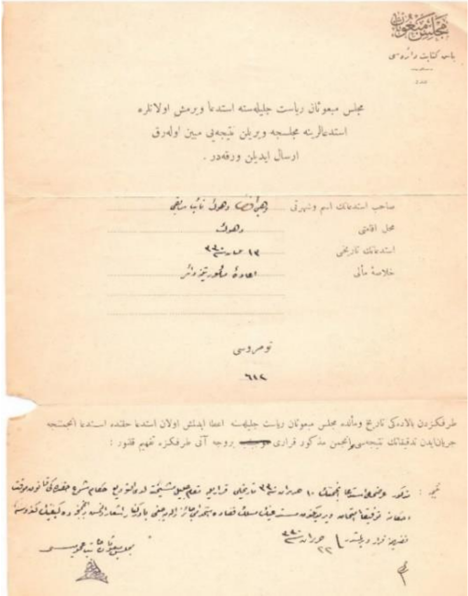

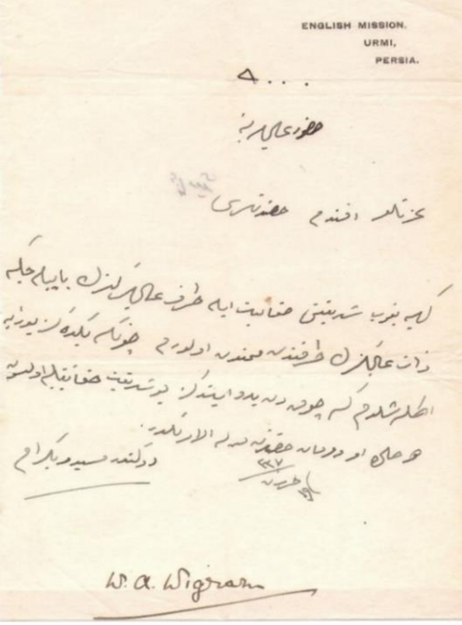
ENGLISH MISSION.
URMI,
PERSIA.

W. A. Wigram

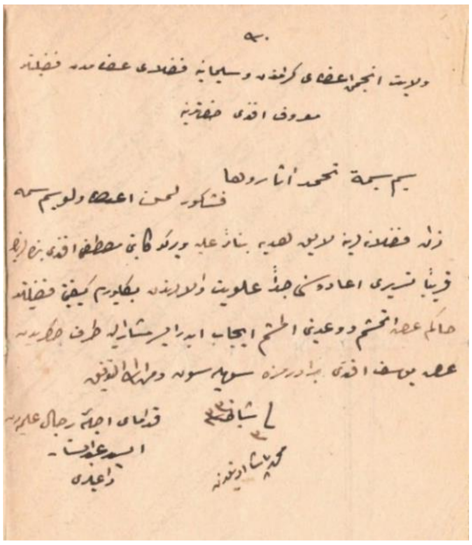

جمعية
عيد المولد النبوي الانور
تأسست في بيروت
١٣٢٨

الحمد لله وحده

جناب الاستاذ مفتي مدينة عمادية حفظه الله لخدمة شعائر الدين

لايخفى على فضيلتكم ان جمعيتنا جمعية (عيد المولد النبوي الانور) قد سعت في العام الماضي سعياً حثيثاً لجعل يوم المولد النبوي الشريف (عيداً رسمياً) تقفل به الدوائر الرسمية والمخازن والدكاكين والحوانيت ويحتفل به احتفالاً تظهر به شعائر ذلك اليوم المبارك على العالم اجمع واذ كنتم ممن يساعدون على اقامة الاحتفالات في مثل هذا اليوم السعيد فقد كتبنا لحضرتكم قبل حلول المدة لتتذرعوا بالوسائل اللازمة لتلك الاحتفالات في هذا العام وعليه مرسلين لجنابكم صحبة البوسته منشورنا العام لنشره بين المسلمين نسأل الله سبحانه وتعالى ان يديمكم الى كل عام والسلام عليكم ورحمة الله

بيروت محرم الحرام سنة ١٣٢٩

جمعية
عيد المولد النبوي الانور

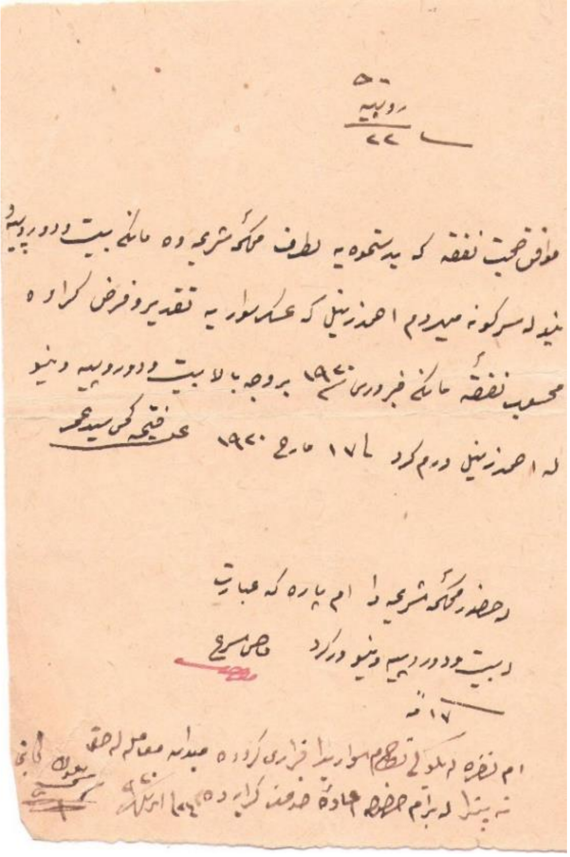

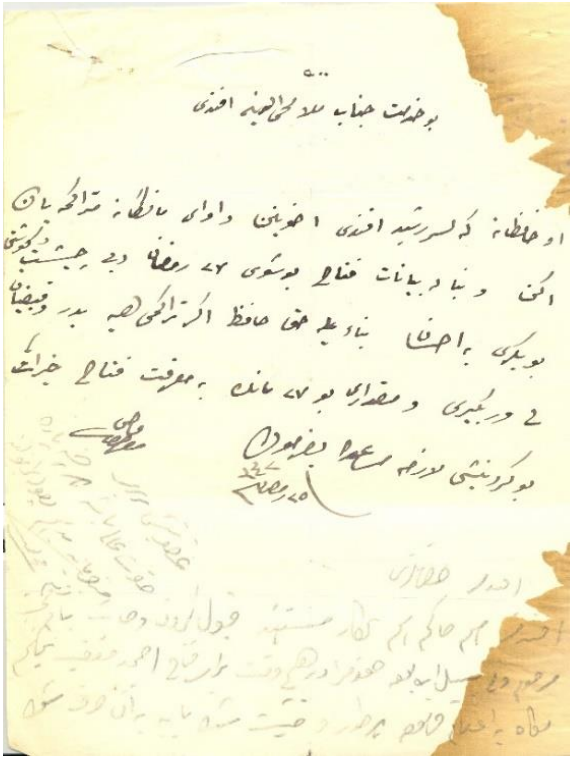

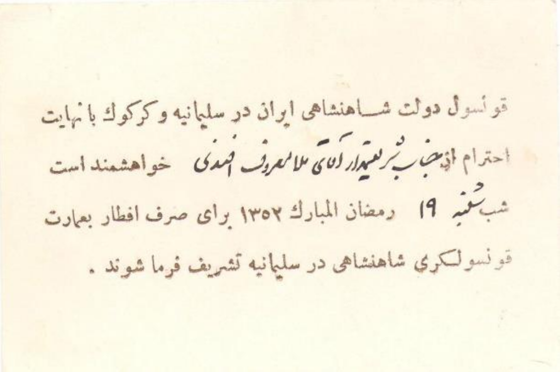

قونسول دولت شاهنشاهی ایران در سلیمانیه و کرکوک با نهایت
احترام از جناب شریعتمدار آقای ملا معروف افندی خواهشمند است
شب شنبه ۱۹ رمضان المبارک ۱۳۵۲ برای صرف افطار بعمارت
قونسولگری شاهنشاهی در سلیمانیه تشریف فرما شوند .

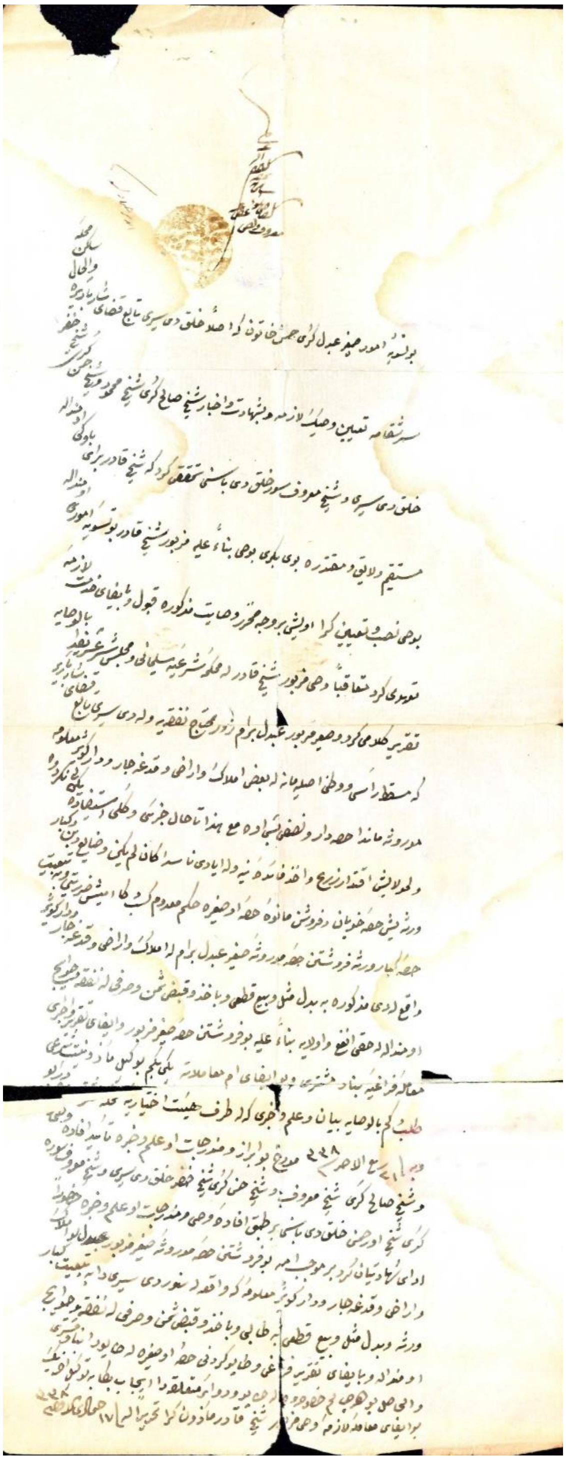

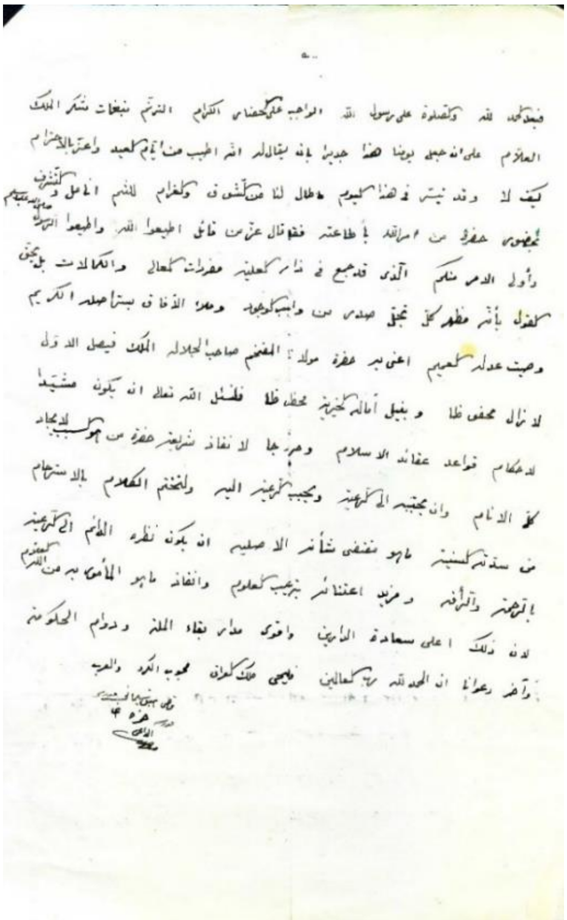

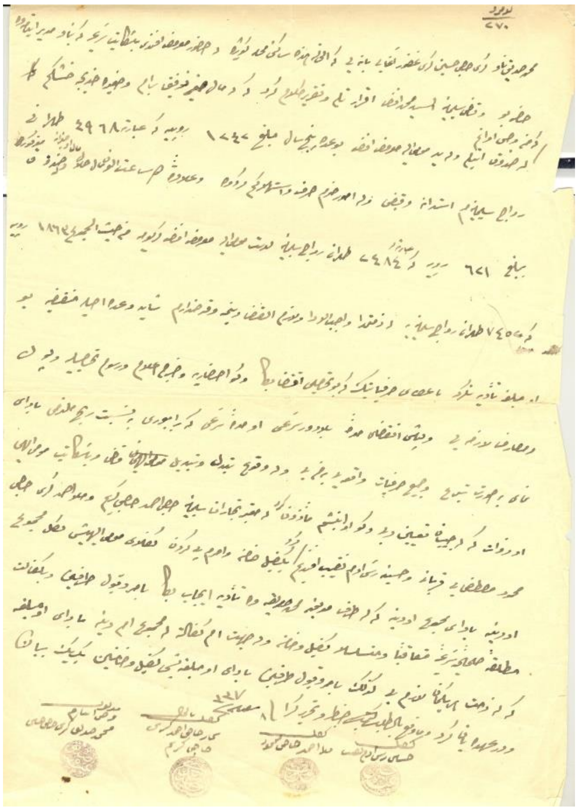

ئیجازەنامەی مەلا مەعرووف وەهبییە کە ساڵی ١٣٠٣ک (١٨٨٥-١٨٨٦ز) لە مەلا محەمەدئەمین موفتیی وەرگرتووە، پێشەکییەکەی دیارنییە.

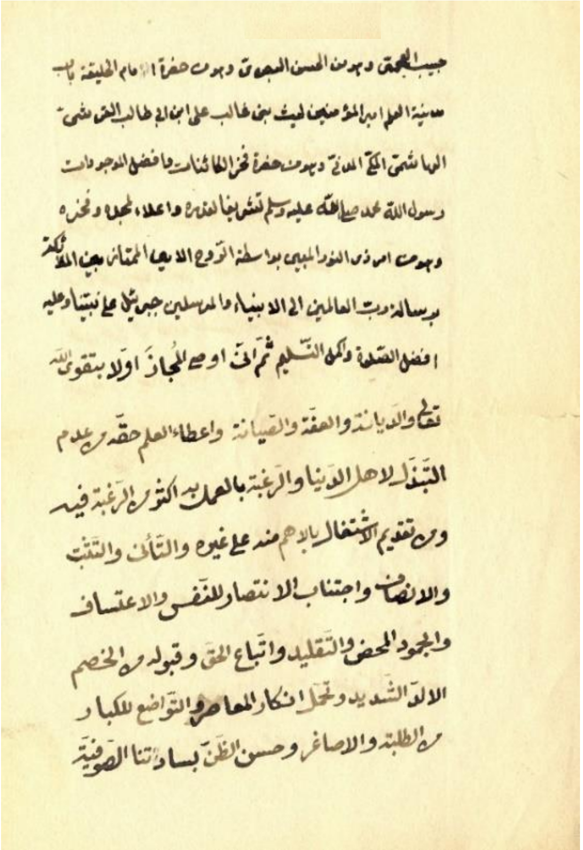

جيب المحقق وهو من الحسن البصري وهو من حضرة الامام الخليفة باب
مدينة العلم امير المؤمنين ليث بني غالب علي ابن ابي طالب الحق مني
الهاشمي المكي المدني وهو من حضرة فخر الكائنات وافضل الموجودات
رسول الله محمد صلى الله عليه وسلم تسليما كثيرا اعلاء للحق وفخره
وهو من امين ذي القوة المتين بواسطة الروح الامين الممتاز من الملائكة
برسالة رب العالمين الى الانبياء والمرسلين جبرئيل على نبينا وعليه
افضل الصلوة واكمل التسليم ثم اني اوصي المجاز اولا بتقوى الله
تعالى والديانة والعفة والصيانة واعطاء العلم حقه من عدم
التبذل لاهل الدنيا والرغبة بالعمل به الكثير الرغبة فيه
ومن تقديم الاشتغال بالاهم منه على غيره والتأني والتثبت
والانصاف واجتناب الانتصار للنفس والاعتساف
والجمود المحض والتقليد واتباع الحق وقبوله من الخصم
الالد الشديد وتحمل انكار المعاصر والتواضع للكبار
من الطلبة والاصاغر وحسن الظن بسادتنا الصوفية

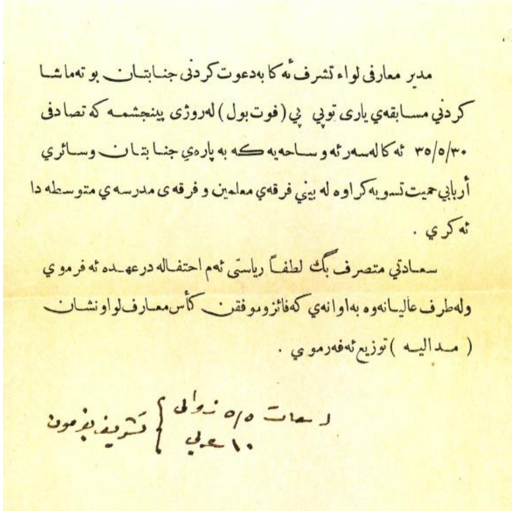

مدير معارف لواء تشرف ئەكا بدعوت كردني جنابتان بو تەماشا
كردني مسابقەي ياري توپي پي (فوت بول) لەروژي پينجشمه كه تصادف
٣٠/٥/٣٥ ئەكا لەسەرئەو ساحەيەكە بە پارەي جنابتان وسائري
أربابي حميت تسويە كراوە لە بيني فرقەي معلمين و فرقەي مدرسەي متوسطه دا
ئەكري .
سعادتي متصرف بگ لطفاً رياستي ئەم احتفالە درعهدە ئەفرموي
ولەطرف عاليانەوە باوانەي كەفائز وموفقن كأس معارف لوا ونشان
(مداليە) توزيع ئەفەرموي .

ساعات ٥/٥ زوالي
١٠ عربي } تشريف بفرمون

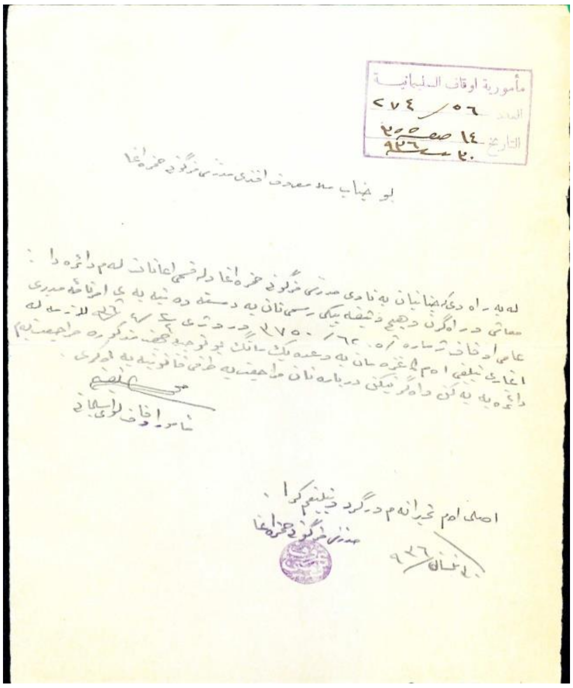

سليماني
٩٢٤/١٢/١٨

متصرف لوا احمد توفيق مشرف ئەبي بە دعوت كردن
جناب ملا معروف افندي بو صبحينى ايسواري كە
پنجشمه و مصادف ١٩ كانون بو تناول افطار لە مال خوياندا اينر
احترام .

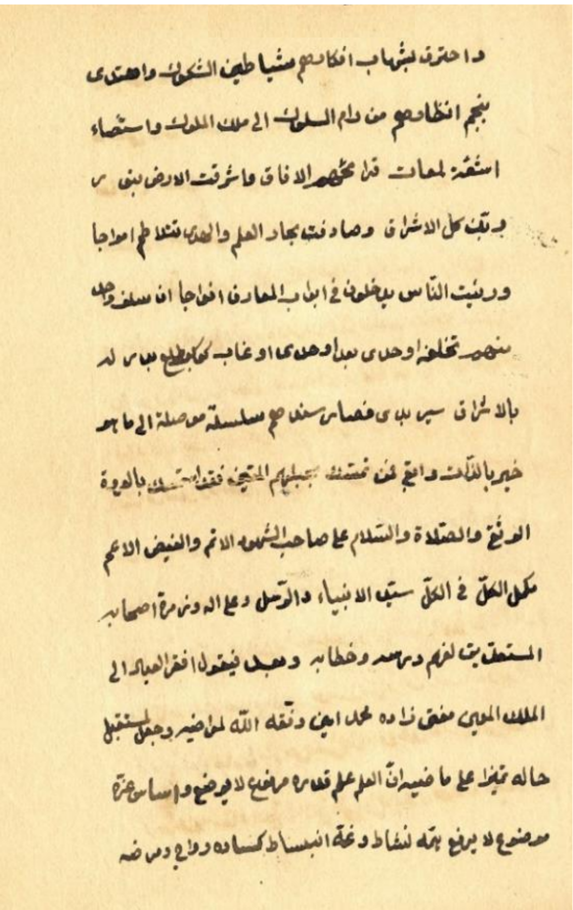

واحترق بشهاب افكارهم شياطين الشكوك واهتدى
بنجم انظارهم من رام السلوك الى ملك الملوك واستضاء
اشعة لمعات فلما ظهر الافاق واشرقت الارض بنور
ربه كل الاشراق وصادفته بحار العلم والهدى تتلاطم امواجا
ورأيت الناس يدخلون في ابواب المعارف افواجا ان سلف وخلف
منهم تخلفوا وجدوا بعد وجدوا وغاب كما طلع بدر له
بالاشراق سيد ابدى فصار سندهم سلسلة موصلة الى ما هو
خير بالالفات واتم لمن تمسك بحبلهم المتين فقد استمسك بالعروة
الوثقى والصلاة والسلام على صاحب الشرع الاتم والفيض الاعم
مكمل الكل في الكل سيد الانبياء والرسل وعلى اله وذرية اصحابه
المستحقين لتعظيمهم وخطابه وبعد فيقول افقر العباد الى
الملك المولى مفتي زاده محمد امين وفقه الله لما ضيه وجعل مستقبل
حاله خيرا على ما ضيه ان العلم علم قدره مرتفع لا يوضع واساس عزه
موضوع لا يرفع به نشاط وعلة انبساط كساده ورواج ورضه

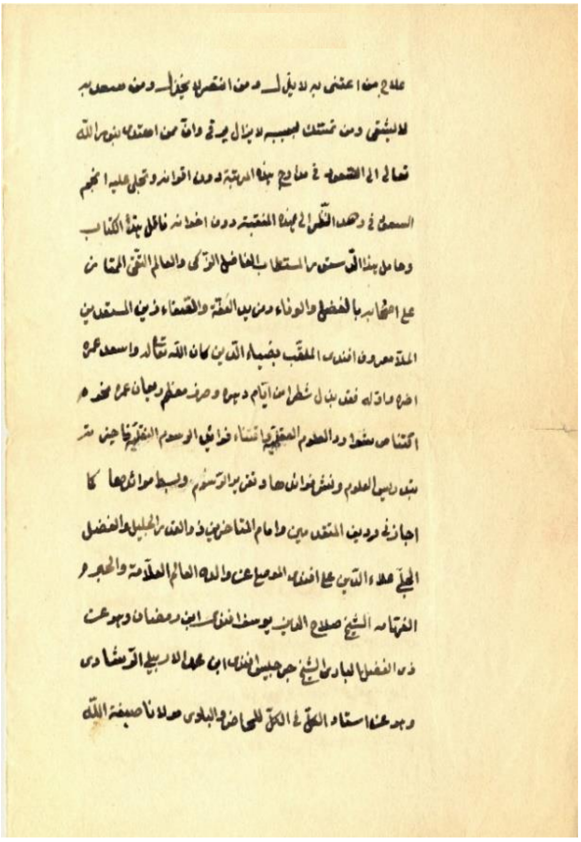

علاج من اعتنى به لا يذل ومن انتصر له لا يخذل ومن سعد به
لا يشقى ومن تمسك بحبله لا يزال يرقى وان من اعتنى بشرع الله
تعالى الى الشهرة في مدارج هذه الرتبة دون اقرانه وتجلى عليه انجم
السعد في وجه التلقي لهذه المنقبة دون اخدانه فاقل هذا الكتاب
وحامل هذا الخطاب المستطاب الفاضل الزكي والعالم التقي المتأ من
عن اصحابه بالفضل والوفاء ومن بين الثقة والفقهاء ذي المستعدين
الملا معروف افندي الملقب بضياء الدين كان الله تعالى واسعد عمره
اضى ماله فقد بذل شطرا من ايام دهره وصرف معظم زمانه عمره
اكتساب علوم الدين العقلية اقتناء فرائد الرسوم النقلية حين
بلغ رتبة العلوم ونقش فوائدها وفاز بدرر رسومها وضبط مواقعها كما
اجازني وربيب المتقدمين وامام المتأخرين والدي الجليل والفضل
الجلي علاء الدين علي افندي الموصلي عن والده العالم العلامة والحبر
الفهامة الشيخ صلاح الدين يوسف افندي ابن رمضان وهو عن
ذي الفضل الباهر الشيخ جرجيس افندي ابن محمد الاربلي الرشادي
وهو عن استاذ الكل في الكل الحاضر البادي مولانا صبغة الله

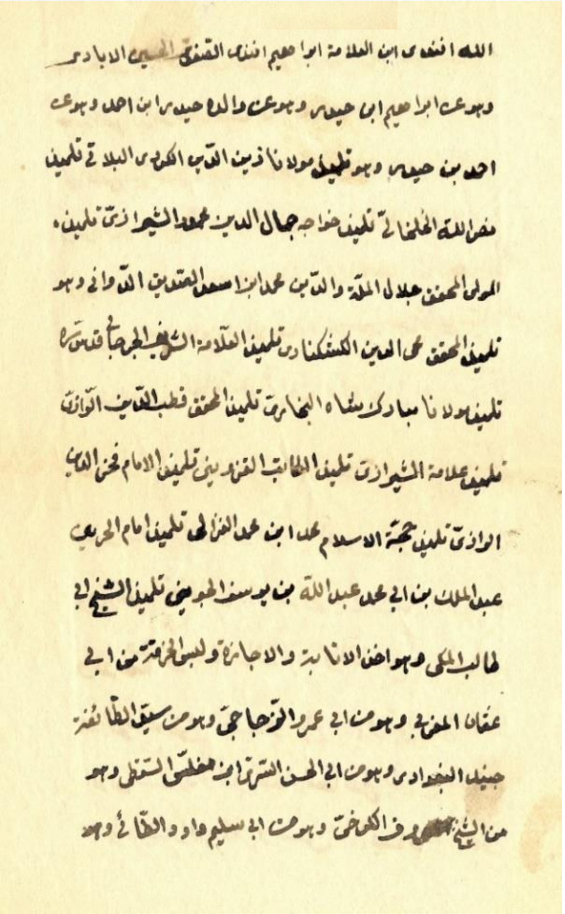

الله افندي ابن العلامة ابراهيم افندي الصفتي الحيدري الابادي
وهو عن ابراهيم ابن حيدر وهو عن والده حيدر ابن احمد وهو عن
احمد بن حيدر وهو تلميذ مولانا زين الدين الكردي البلاتي تلميذ
فضل الله الخلخالي تلميذ خواجه جمال الدين محمود الشيرازي تلميذ
المولى المحقق جلال الملة والدين محمد بن اسعد الصديقي الدواني وهو
تلميذ المحقق محي الدين الكشكناري تلميذ العلامة الشريف الجرجاني قدس سره
تلميذ مولانا مبارك شاه البخاري تلميذ المحقق قطب الدين الرازي
تلميذ علامة الشيرازي تلميذ الكاتب القزويني تلميذ الامام فخر الدين
الرازي تلميذ حجة الاسلام محمد ابن محمد الغزالي تلميذ امام الحرمين
عبد الملك بن ابي محمد عبد الله بن يوسف الجويني تلميذ الشيخ ابي
طالب المكي وهو اخذ الانابة والاجازة ولبس الخرقة من ابي
عثمان المغربي وهو من ابي عمرو الزجاجي وهو من سيد الطائفة
جنيد البغدادي وهو من ابي الحسن السري ابن مغلس السقطي وهو
من الشيخ معروف الكرخي وهو من ابي سليم داود الطائي وهو

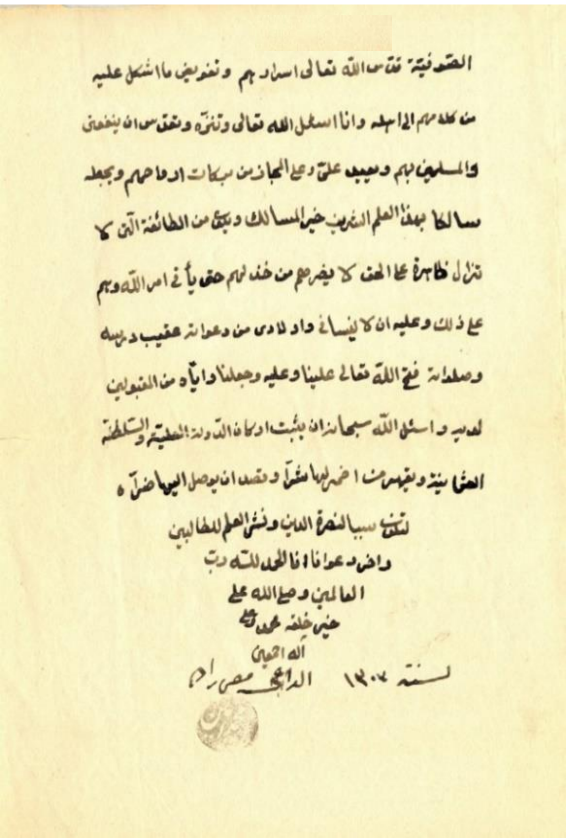

الصوفية قدس الله تعالى اسرارهم وتفويض ما اشكل عليه
من كلامهم الى اهله وانا اسأل الله تعالى وتنزه وتقدس ان ينفعني
والمسلمين بهم ويفيض علي وعلى المجاز من بركات ارواحهم ويجعله
سالكا بهذا العلم الشريف خير المسالك ويكون من الطائفة التي لا
تزال ظاهرة على الحق لا يضرهم من خذلهم حتى يأتي امر الله وهم
على ذلك وعليه ان لا ينساني واولادي من دعواته عقيب دروسه
وصلواته فتح الله تعالى علينا وعليه وجعلنا واياه من المقبولين
لديه واسأل الله سبحانه ان يثبت اركان الدولة العلية والسلطنة
العثمانية ويقهر من اضمر لها مكرا وقصد ان يوصل اليها ضررا
لكونها سببا لنصرة الدين ونشر العلم للطالبين
واخر دعوانا ان الحمد لله رب
العالمين وصلى الله على
خير خلقه محمد وآله
الى الحق
سنة ١٣٠٤ الداعي مصطفى

التعبئة الحضرية في كردستان العراق
أثناء الإنتداب البريطاني: السليمانية ١٩١٨-١٩٣٠

جوردي تيجيل جورجس
ترجمه عن الانجليزية: **د. شمال الحويزي**

ان قرار بريطانيا العظمى في شباط عام ١٩٢٩ بالتخلي عن إنتدابها على العراق وفسح المجال للبلاد بنيل إستقلاله من خلال التفاوض لعقد معاهدة جديدة، لم يتضمن اية اشارة بصدد الحكم الذاتي الكردي، وأثار أكبر تعبئة مدنية في كردستان العراق أثناء الإنتداب وحيث بلغ الهيجان السياسي في السليمانية ذروته، وأدى الى اندلاع أعمال شغب في ٦ أيلول ١٩٣٠، عندما اطلق الجيش العراقي النار على حشد جماهيري في ظروف غامضة تسبب بوفاة ١٤ شخصا.

وتعد هذه الإضطرابات صفحة مهمة من تأريخ العراق المحلي والوطني في مرحلة الإنتداب. من هذه الجوانب: أولا، يحتل إطلاق النار مكانة مركزية في الذاكرة الجماعية لسكان السليمانية. ثانيا، أخذت الاضطرابات اخذت طابعا حضريا جعلها إستثناء لسياق التعبئة الكردية التي كانت ريفية أساسا في أثناء الإنتداب. وأخيرا، كانت النتيجة الرئيسة للمذبحة عودة الشيخ محمود بقوة، عده البريطانيون في عام ١٩١٨ اكثر شخصية كردية مؤثرة في جنوب كردستان في أثناء الحرب العالمية الاولى وبعدها، بسبب موقعه كزعيم للطريقة القادرية الصوفية (الفرع البرزنجي) وكذلك بحكم منزلته وثروته كأرستوقراطي[١]- في المشهد السياسي الكردي في ١٩٣٠.

من السمات الثلاث المذكورة أعلاه: ذاكرة جماعية، التجذر (الراديكالية) والإنتفاضة تحت قيادة الشيخ محمود، ستركز هذه المقالة على راديكالية الجهات الفاعلة السياسية والاجتماعية المختلفة في السليمانية. وبادئ ذي بدء، سوف نبحث في السياق التأريخي لتكوين النخب المحلية في هذه البلدة الكردية، وأسباب ظهور الكتل السياسية المتنافسة في ١٩٢٤. ثم نحلل ديناميكا الراديكالية السياسية في السليمانية ولاسيما إضطرابات ٦ أيلول ١٩٣٠. وأخيرا، ستوضح هذه المقالة، لماذا أصبحت المناطق الريفية مركز التعبئة الكردية، على الرغم من راديكالية المشهد السياسي الحضري الكردي في العشرينات، وبعد ١٩٣٠ وحتى اندلاع الحرب العالمية الثانية؟

إن مكانة السليمانية الإستثنائي في السياسة الكردية في أثناء الإنتداب، قد وضحت بتطوره المعين بعد إنهيار السلطة العثمانية في المنطقة. في تشرين الثاني سنة ١٩١٨، أرسل الرائد إدوارد نويل المسؤول السياسي البريطاني (صاحب بعض التجربة في الشرق الأوسط)، في مهمة إلى السليمانية لإعادة النظام مع الرؤساء المحليين في المناطق التي هي خارج الحدود القضائية للسلطات العسكرية البريطانية. وتم تعيين الشيخ محمود (١٨٨٢-١٩٥٦) حاكما على جنوب كردستان، مصطلح يطلق على المنطقة الواقعة بين الزاب الكبير ونهر ديالى. وتم تعيين مسؤولين كرد لكل القصبات الصغيرة للعمل تحت اشراف المسؤولين السياسيين البريطانيين.

كان جنوب كردستان آنذاك كيانا تم إنشاؤه وحدده البريطانيون السليمانية وعاصمة له، وبذلك أصبحت "مختبرا" هندسيا للسياسة والاجتماع في أيدي مدراء المستعمرات.[٢] على أية حال، كانت هناك عوامل آخرى عززت هذه الخصوصية. وهي أن بلدة السليمانية بخلاف المراكز الحضرية الأخرى في شمال العراق كانت تتميز بتجانس عرقي وديني. وكان جميع سكان المنطقة تقريبا من الكرد السنة، بخلاف أربيل

---

[١] لمعرفة دور الشيوخ القادريين في كردستان العراق، انظر:
M. van Bruinessen, Mullas, Sufis and Heretics: The Role of Religion in Kurdish Society (Istanbul: The Isis Press, 2000), pp.213–29.

[٢] لتحليل هيكل الانتداب في العراق، ينظر:
P. Sluglett, 'The Mandates: Some Reflections on the Nature of the British Presence in Iraq (1914–32) and the French Presence in Syria (1918–46)', in P. Sluglett and N. Me´ouchy (eds.), The British and French Mandates in Comparative Perspectives (Leiden and Boston: Brill, 2003), pp.103–27 and 361–84; P. Sluglett, Britain in Iraq. Contriving King and Country (London: I.B. Tauris, 2007).

وكركوك، حيث يوجد تركمان، والعرب والكرد الذي لم يشكل وحده اغلبية واضحة.[٣]

والخصوصية الرئيسة الأخرى للسليمانية هي "تراثها التاريخي" وتداخل جنوب كردستان جزئيا مع إمارة بابان القديمة التي تأسست في منتصف القرن السابع عشر من قبل سليمان بابان (١٦٦٣-١٦٧٥). وتم بناء السليمانية من قبل إبراهيم باشا (١٧٨٣-١٨٠٣) في نهاية القرن الثامن عشر كعاصمة جديدة للإمارة. في أقصى حد، شملت إمارة بابان كوي سنجاق وبانة في الشمال وكفري وقره تبة في الجنوب، وكانت محصورة بين التنافس التركي الفارسي، وحاول أمراء بابان الكرد الحفاظ على وضع مستقل. ولكن في عام ١٨٤٧، هزم أحمد باشا، آخر حكام بابان على يد نجيب باشا، الحاكم العثماني لبغداد، وبذلك انتهى الحكم الذاتي لامارة بابان. وكان تدمير الإمارة الكردية الأخيرة جزءا من عملية بدأت لبسط المركزية الإدارية من قبل السلطات العثمانية في عام ١٨٣٩ تحت مسمى تنظيمات (إعادة التنظيم) وكان هدفها تحديث هياكل الإمبراطورية.

وعلى الرغم من فقدان الحكم الذاتي، بلغت السليمانية كعاصمة إقليمية عثمانية مستوى مهما من التطور. وقبل الحرب العالمية الأولى، كان عدد سكان المدينة أكثر من ١٠٠٠٠ شخص، ولديهم مكاتب تسجيل الأراضي والمدارس الابتدائية والثانوية، وأكثر من ٣٠ مسجدا وحمامات تركية وبنك زراعي وبيوت فاخرة والعديد من التجار الأغنياء.[٤] وليس من المستغرب أنه عندما وصل البريطانيون الى السليمانية في عام ١٩١٨، كان العديد من أحفاد حكام بابان السابقين لا يزالون يعيشون في المدينة، عولى وجه الخصوص جمال بك،[٥] وعزمي بك وفائق بك، وجميعهم انخرطوا فيما بعد في الحزب القومي الكردي. وأستقر أفراد آخرون من العائلة[٦] في بغداد، مثل (حمدي بيك) واسطنبول مثل (حسين شكري، مصطفى ذهني باشا).[٧]

وفي مطلع القرن العشرين، كان التجار ووجهاء السليمانية خاضعين لسلطة الشيخ سعيد والد الشيخ محمود أولا ومن ثم للشيخ محمود نفسه، كلاهما كانا يتمتعان بدعم السلطان العثماني.[٨] وعندما وصل نويل إلى السليمانية، اعتمد على "القادة الطبيعيين" أو المحليين الوسطاء، ومعظمهم من الشيوخ والأغاوات لأجل انشاء ادارة محلية. وفقا للتعليمات التي قدمها العقيد أرنولد ويلسون، ممثل مفوض بلاد ما بين النهرين للرائد نويل: "ويجب شرح ذلك لزعماء القبائل الذين تتواصل معهم بان لا توجد نية لفرض إدارة أجنبية على عاداتهم ورغباتهم. وسيتم تشجيع قادة العشائر على تشكيل اتحاد كونفدرالي لتمشية شؤونهم العامة تحت اشراف المسؤولين السياسيين البريطانيين."[٩]

وهذه السياسة المحلية "الأصلية" التي تم ترحيلها الى السنوات اللاحقة، كانت بمثابة إعادة القبلية للمجتمع الكردي والمجتمع العراقي بشكل عام.[١٠] وكان العديد من المسؤولين البريطانيين يرون أن زعيم القبيلة هو الشخص الذي يمكنه ان يخدم بفعالية كحلقة وصل بين الدولة

[٣] في عام ١٩٢٥ كان عدد سكان السليمانية حوالي ١٠٠٠٠ شخص، منهم ٩٠٠٠ من الكرد المسلمين و ٧٥٠ يهوديا و ١٢٩ آشوريا، انظر: C.J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs (London: Oxford University Press,1957), p.80.

[٤] كان التبغ، الذي يزرع في منطقة رواندوز، أكبر صادرات السليمانية، وكانت المدينة أيضا مركز توزيع الواردات الآتية من أوروبا إلى باقي المناطق الكردية عبر بغداد والموصل، ومكانا لتجميع صادرات المطاط والصوف والصوف و المنتوجات الآخرى للبلد.

E.B. Soane, Report on the Sulaimaniya District of Kurdistan, Edmonds Papers, Box 6/1, p.97.

[٥] على الرغم من انخراط جمال بيك في الحركة القومية، شغل منصب وزير العدل العراقي في اعوام ١٩٣٠-١٩٣٢ و١٩٣٣-١٩٣٤.

[٦] ولعب أحفاد بعض العائلات المرتبطة بأمراء بابان دورا محليا مهما خلال الانتداب البريطاني: السيدة عادلة من حلبجة (زعيمة عشيرة الجاف) ومحمد صالح بك نائب السليمانية في مجلس النواب العراقي.

[٧] سكرتير أول سابق في المفوضية العليا التركية بالقاهرة والمحافظ العام الأسبق للحجاز على التوالي.

[٨] اقامت عائلة البرزنجي والسلطان عبد الحميد (١٨٧٦-١٩٠٩) علاقات وثيقة منذ أواخر القرن التاسع عشر. كاك أحمد الشيخ، الجد الأكبر للشيخ محمود، قد اكتسب سمعة بأنه صانع معجزات وحاز على محاباة (استحسان) عبدالحميد. في بداية القرن العشرين، تعززت هذه الروابط بعد أن أبرم السلطان والشيخ سعيد نوعا من التحالف حيث التزم الأخير بالدفاع عن مصالح السلطان في المنطقة مقابل الأرض و بعض حرية العمل. وبسبب خشية المسؤولين العثمانيين وحتى الضباط العسكريين، تمكن الشيخ سعيد والشيخ محمود من بسط نفوذهما على السليمانية ومحيطها.

[9] A.T. Wilson, Loyalties. Mesopotamia, 1917–20 (London: Oxford University Press, 1936), p.128.

[10] H. Batatu, The Old Social Classes and Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and its Communists, Ba'thists and Free Officers (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978), pp.94–6.

وأوسع سكان الريف.[11] وتم اختيار الشيخ محمود ومساعديه كـ"قادة طبيعيين" لكردستان العراق، باتباع النموذج الاستعماري المطبق في الهند.[12] كان أيضا بسبب ضغوط اللحظة. في الواقع، بين عامي ١٩١٩ و ١٩٢٠، خطط البريطانيون للاعتماد على الوجهاء الحضريين البارزين، ولاسيما الطبقة الأرستقراطية البابانية القديمة مثل حمدي بك بابان[13] ومع ذلك، فإن الضغط العسكري التركي والنفوذ المتزايد بين القبائل الكردية في شمال العراق أدى إلى اعتماد البريطانيين على الشيخ محمود الذي كان يعد الشخص الوحيد القادر على حشد فرقة كبيرة من الرجال المسلحين بين القبائل من أجل مقاومة زحف الجيش التركي في محافظة الموصل.

منذ عام ١٩١٨ اندلعت تمردات مناهضة لبريطانيا في المناطق الجبلية في رواندوز وعقرة وبارزان بين القبائل المحلية التي تتوق الحصول على الاستقلال. علاوة على ذلك، وعلى الرغم من هدنة تشرين الثاني ١٩١٨ التي أجازت نهاية الحرب في الشرق الأوسط، حشد قادة "الحرب من أجل الاستقلال" التركية، بزعامة مصطفى كمال، عددا كبيرا من زعماء الكرد للمعركة ضد "الكفار" الإنجليز باستخدام الدعاية الإسلامية المكثفة. وكان الهدف من هذه الدعاية هو إبقاء مصادر التمرد حية على أمل استعادة ولاية الموصل العثمانية القديمة. معتبرا إياها مقاطعة (اقليم) تابعا الى الاناضول تأريخيا.[14] وفي نهاية عام ١٩١٨، كانت السليمانية في وضع يختلف بشكل كبير إياها العظمة السابقة حينما كانت العاصمة القديمة لإمارة بابان. حسب تقارير بريطانية مختلفة، تركت القوات العثمانية السليمانية في حالة خراب، وغادر ٨٠ في المائة من السكان المدينة في أثناء الحرب.[15] في مثل هذا السياق، يبدو الأمر صعبا بتخيل وجود طبقة كبيرة من الأعيان يمكن الاعتماد عليهم في تنصيب إدارة مدنية قوية.

وكان إنشاء الحكم الذاتي "الحكومة الكردية" في إطار السليمانية عام ١٩١٨، في انتظار قرار عصبة الأمم بشأن الأصول المستقبلية لكردستان، وكان ينظر إليه من قبل السلطات البريطانية كإجراء يتجه نحو تطلعات سكانها. من المفارقة، وعلى الرغم من سياسة اعادة القبلية البريطانية لكردستان، فان الدور السياسي الجديد الذي اكتسبه الشيخ محمود بين عامي ١٩١٨ و ١٩١٩ حيث فضل "الوكيل الكردي" تشكيل النخبة الحضرية الجديدة التي سعت تدريجيا إلى تأكيد سلطتها المحلية، وأخيرا لتحرير نفسها من نفوذ الشيوخ والآغاوات. في الواقع، ومنذ عام ١٩١٨ أصبحت القومية الكردية المصدر الجديد لشرعية الشيخ محمود، الذي أحاط نفسه *بالأفندية* المحلية.[16] وشملت العشيرة موظفي الخدمة المدنية، المعلمين والصحفيين والضباط السابقين في الجيش العثماني.[17] تسلحت اول حكومة للشيخ محمود بعلم كردي "وطني".[18] وعلى الرغم من أن التقارير البريطانية تصر على أهمية العناصر القبلية، فان ممثلي هذه العشيرة لعبوا دورا لاشك فيه في انشاء الإدارة الكردية المستقلة.[19]

---

[11] T. Dodge, Inventing Iraq: The Failure of Nation Building and a History Denied (New York: Columbia University Press, 2003).

[12] S. Freitag, Religious Rites and Riots: From Community Identity to Communalism in North India, 1870– 1940 (Berkeley: University of California, 1980), pp.42–50.

[13] Major E.B. Soane, Political Office (Sulaimaniya), to N.B. Fuller, the Acting Civil Commissioner (Baghdad), 1 Jan. 1920, FO 371/5068/E3297.

[14] نصت معاهدة سيفر (١٠ آب ١٩٢٠)، المبرمة بين حكومة اسطنبول والحلفاء، صراحة على إنشاء كردستان المستقلة. لكن انتصار مصطفى كمال عام ١٩٢٢ شكك في المعاهدة. ألغت معاهدة لوزان (٢٤ تموز ١٩٢٣) ضمنا معاهدة سيفربتكريس تقسيم المناطق الكردية العثمانية القديمة بين تركيا والعراق. ترك مصير ولاية الموصل القديمة معلقا حتى قرار عصبة الأمم في كانون الأول (١٩٢٥) لصالح دمج هذه المنطقة مع العراق.

[15] Political Sulaimaniya to Political Baghdad, 16 Nov. 1918, AIR 20/512.

[16] مصطلح أفندي (جمعه: أفندية) استخدم في البداية من قبل سكان مصر والهلال الخصيب لوصف الأشخاص الذين تلقوا تعليما غربيا حديثا على أي مستوى. تم تبني هذا المصطلح من قبل المسؤولين البريطانيين. وشملت فئة طلاب الثانوية والجامعات والمدرسين والمحامين والصحفيين وغيرهم من المهنيين والموظفين ذوي الياقات البيضاء والمسؤولين الحكوميين.
M. Eppel, 'The Elite, the Effendiyya, and the Growth of Nationalism and Pan-Arabism in Hashemite Iraq, 1921–58', International Journal of Middle East Studies, Vol.30, No.2 (1998), pp.227–50.

[17] مكتب الخدمات الخاصة (SSO)، (السليمانية) لمخابرات الأركان الجوية (بغداد)، ٣٠ حزيران ١٩٢٧، AIR 23/324.

[18] كان العلم المصمم عام ١٩١٩ أخضر اللون مع دائرة حمراء وهلال أبيض داخل الدائرة.

[19] مقابلة مع فريدون رفيق حلمي، نجل رفيق حلمي (١٨٩٨–١٩٦٠)، مدير مدرسة ومتعاون ومقرب من الشيخ محمود، لندن، تشرين الثاني ٢٠٠٦.

وقرر القائم بأعمال المفوض المدني في عام ١٩١٩ الانتهاء من الحكومة الاولى للشيخ محمود، لأن الزعيم الكردي كان يحاول بسط سيطرته على كركوك وكفري، وهذا ما هدد بانهيار ميزان القوى في شمال العراق وشجع القادة الأكراد الآخرين على التمرد الواسع النطاق ضد بريطانيا. وتم استبدال نويل كمسؤول سياسي من قبل ئي بى سون، "الواقعي الساخر و الناقد الشائن للشيخ.[٢٠] واصبحت العلاقات بين الرجلين صعبة وانفجرت الأزمة في أيار ١٩١٩ عندما استدعى الشيخ محمود فجأة مجموعة من المؤيدين له عبر الحدود الفارسية وقاموا باعتقال الضباط البريطانيين، وأعلنوا استقلال كردستان. وبحلول شهر حزيران ١٩١٩ وبدون أي مساعدة كبيرة من القبائل الكردية، تم القبض على الشيخ محمود واقتيد إلى بغداد.

لكن السليمانية لم تشهد الاستقرارو فقادة الجيش البريطاني كانوا يتابعون الوضع خشية زحف المتمردين من القبائل الكردية والأتراك "غير النظاميين" نحو البلدة، وقام البريطانيون بإخلاء البلدة على عجل في ١ ايلول ١٩٢٢. أعاد المفوض السامي الشيخ محمود و عينه حاكما لكردستان في ١٠ تشرين الاول عام ١٩٢٢. بعد أيام قليلة من عودته شكل الشيخ محمود بمرسوم حكومة من ثمانية "وزراء" من الطبقة الأرستقراطية القبلية *والأفندية*. وأصبح الشيخ محمود وزيرا للدفاع وعين شقيقه الشيخ قادر رئيسا لمجلس الوزراء وصهره الشيخ محمد غريب وزيرا للداخلية وتولى التاجر المسيحي كريم علكة حقيبة المالية، وانيطت الأشغال العامة للتاجر الثري حمة آغا عبد الرحمن آغا ومالك الأرض في السليمانية؛ والعدل للشيخ علي قلاداري؛ وعين سيد احمد البرزنجي، وهو مالك للأرض، رئيسا للشرطة، والجنرال السابق في الجيش العثماني مصطفى باشا عين مسئولا عن التعليم.

وبعد شهر، نصب الشيخ محمود نفسه "ملك كردستان" وبادر بنشر صحيفة ڕۆژی كوردستان (شمس كردستان) وبتعاون كبار مفكري وشعراء السليمانية.[٢١] شجع على الرموز القومية، مثل : إعادة العلم الكردي، وطباعة الطوابع البريدية "الكردية"، وتنظيم استعراض عسكري وساهم في نشر القومية *كلغة* مشتركة لسكان السليمانية. وفي تموز ١٩٢٢ قامت مجموعة من مثقفي ووجهاء السليمانية بقيادة مصطفى باشا (١٨٦٦-١٩٣٦) بتأسس جمعيتي كردستان (جمعية كردستان) التي تشبه اللجان الثقافية التي أنشأها المفكرون والقوميون الكرد في اسطنبول خلال الحكم العثماني.[٢٢] وفي آب ١٩٢٢، نشر مصطفى باشا العدد الأول من بانگی کردستان (نداء كردستان) المجلة الرسمية للجمعية.

وفي عام ١٩٢٣، قررت السلطات البريطانية إنهاء طموحات الشيخ محمود مرة أخرى. كان يشتبه في أنه يحتفظ باتصالات مع الزعماء الشيعة في النجف وكربلاء والكماليين الذين مازالوا يطالبون بولاية الموصل. وهكذا أعيد احتلال السليمانية في آيار ١٩٢٣. وعلاوة على ذلك، سعى المسؤولون البريطانيون منذ عام ١٩٢١ إلى تنفيذ انتقال تدريجي للسلطة الإدارية والسياسية الى الحكومة العراقية.

وتركت نهاية "مملكة الشيخ محمود" الباب مفتوحا أمام تشكيل تدريجي للكتل السياسية المتنافسة. وأنشأ الكابتن سي جي ادمودنز ادارة محلية جديدة بمساعدة هؤلاء الأعيان المستعدين للتعاون مع السلطات الإلزامية. وكان الشيخ قادر شقيق الشيخ محمود مؤيدا دائما للاتفاق مع البريطانيين، وقد تولى مسؤولية الأمن العام، في حين تولى أحمد توفيق بک، أحد الوجهاء المحليين، مسؤولية الشؤون الادارة المدنية.

وكانت الإدارة الجديدة مدعومة من قبل التجار الذين عوقبوا بشدة في أعوام ١٩١٨- ١٩١٩ و ١٩٢٢-١٩٢٣ من خلال نظام تحصيل الضرائب العقابي الذي أنشأه الشيخ محمود لتمويل "زبائن" القبائل. وفي نظر التجار، مثلت الإدارة البريطانية مرحلة راحة مالية وإمكانية لتأكيد نفوذهم في الشؤون المحلية اخيرا، مستمدة القوة من قوتهم الاقتصادية وشبكاتهم التجارية مع المناطق الريفية والمدن الأخرى في

---

[٢٠] S. H. Longrigg, Iraq, 1900 to 1950. A Political, Social and Economic History (Oxford: Oxford University Press, 1953), p.104.

[٢١] وهم محمد نوري (محرر ڕۆژی كردستان وابن تاجر تبغ)، عارف صائب (سكرتير ثان في الديوان الملكي)، رفيق حلمي (مدير مدرسة)، علي كمال (موظف سابق في بلدية السليمانية)، والشيخ نوري بابا علي. انظر:
C.J. Edmonds, ‘A Kurdish Newspaper: Rozh-i-Kurdistan’, Journal of the Central Asian Society, Vol.12, No.1 (1925), pp.83–90.

[22] See H. O¨ zoglu, Kurdish Notables and the Ottoman State. Evolving Identities, Competing Loyalties and Shifting Boundaries (Albany, NY: SUNY, 2004).

المنطقة.[٢٣] وقد تحدى أنصار الشيخ محمود هذه الكتلة بقيادة السيد أحمد البرزنجي، رئيس الشرطة السابق في عهد "مملكة" الشيخ محمود. وتم تحديد هذه المجموعة أحيانا في التقارير البريطانية على أنها كتلة "مؤيدة لمحمود"، وفي أحيان أخرى على أنها "مؤيدة لتركيا"، حيث كان من المرجح أن تكون معارضتهم للانتداب البريطاني بمثابة تحالف استراتيجي مع حكومة أنقرة.

وتمكن الشيخ محمود من العودة إلى المدينة في تموز ١٩٢٣ بعد انسحاب القوات البريطانية نتيجة الضغوط العسكرية والمالية التي واجهها الانتداب. وكان هروب نحو ٢٠٠٠ لاجئ، معظمهم من الوجهاء والتجار، الذين تعرضوا للخطر لكونهم ساوموا بشكل أو بآخر البريطانيين، علامة على صعود الكتلة "المؤيدة لمحمود" إلى السلطة .ومع ذلك، لم يعد الوضع السياسي الى سلبق عهده .لقد دفنت بالتأكيد تجربة "كردستان الجنوبية" المتمتعة بالحكم الذاتي. وانفصلت مقاطعتا رانية وقلعة دزة في الشمال وجمجمال في الغرب وقره داغ وحلبجة في الجنوب عن قضاء السليمانية، حتى إنه عندما دخل الشيخ محمود السليمانية في تموز ١٩٢٣، تقلصت سلطته إلى حد كبير. واصبحت محصورة بين الحدود الفارسية (الايرانية) والمناطق الكردية الخاضعة حديثا لسلطة الحكومة العراقية.

وقعت السليمانية مرة أخرى تحت السيطرة البريطانية المباشرة في آيار ١٩٢٤.[٢٤] وفي غضون سنوات قليلة، استعادت السليمانية مظهر مدينة مزدهرة. ارتفع فيها عدد السكان الذين انخفض عددهم إلى ٧٠٠ في عام ١٩٢٤ إلى ١٢٠٠٠ في غضون عامين، وإلى ٢٠٠٠٠ بحلول عام ١٩٢٨.[٢٥] ومع حلول عام ١٩٢٨. تم دمج السليمانية في المخطط العراقي في الغالب من خلال مهارات الضباط السياسيين البريطانيين، الذين استغلوا زعماء القبائل والأعيان ضد منافسيهم، مثل بابكر آغا ضد عباس محمود آغا، قائدي عشيرة بشدر. والشيخ قادر ضد الشيخ محمود. ومنح الضباط البريطانيون مناصب رسمية لحلفائهم المحليين، ويتضح ذلك من تعيين أحمد توفيق بك كمتصرف. ومع ذلك، أدى ضم بعض "العملاء" إلى النظام البريطاني الجديد إلى زيادة المنافسة بين النخب. بمجرد توحيد *باكس بريطانيكا* (Pax Britannica)، وتجمع معسكر القوميين الأكراد، الذين كانوا مسؤولين عن أعمال الشغب في ٦ ايلول ١٩٣٠، حول جمعية *زانستى كردستان* (جمعية التعليم فى كردستان)، الذي تأسس في ربيع عام ١٩٢٦ بهدف "تحسين تعليم الجماهير الكردية[26] و بسرعة كبيرة اراد بعض أعضاء الجمعية ومن ضمنهم نائب الرئيس جمال بك بابان أن يمنحوها توجها سياسيا أكثر، يضع *الأفندية* الكردية في قلب النقاشات الآنية مثل الاستقلال الإداري والتنمية الاقتصادية وتوسيع نطاق التعليم على حساب زعماء القبائل.[٢٧]

وعلى حد تعبير ديفيد ماكدويل، أصبحت جمعية زانستي كردستان "قمرة قيادة للتنافس السياسي المحلي حيث تم استغلال أوراق اعتماد القومية الكردية".[٢٨] وهكذا استغل مصطفى باشا، "وزير" التربية والتعليم السابق في حكومة الشيخ محمود، الجمعية لضمان ترشيحه لمنصب نائب عن السليمانية في مجلس النواب العراقي. وقد ندد بهذه الخطوة متصرف السليمانية أحمد توفيق بك، الذي كان أيضا رئيسا للجمعية، بتحريض من الضباط

---

[٢٣] مقابلة مع دلير برزنجي حفيد الشيخ محمد غريب (وزير الداخلية في ١٩٢٢) .Lo¨ rrach , تشرين الاول ٢٠٠٦.

[٢٤] على الرغم من انسحابه من الحدود العراقية – الفارسية، لم يقطع الشيخ محمود صلاته بالمدينة، ويرجع ذلك أساسا إلى وجود شبكة من شيوخ العشائر والتجار وأتباعه. سمحت له هذه الشبكة بمتابعة تطور الأحداث ونشر دعايته في السليمانية معا، غالبا على شكل شائعات. لتحليل تأثير زعماء العشائر على ظهور الاحتجاج السياسي في العراق، انظر:
A. Vinogradov, 'The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics', International Journal of Middle East Studies, Vol.3, No.2 (1972), pp.123–39.

[25] High Commissioner (Baghdad) to the Secretary of State for the Colonies (London), 13 March 1931, FO 371/15311/E125.

[26] في عام ١٩٢٦، كان أعضاء الجمعية هم: رفيق حلمي (مدير مدرسة)، رمزي أفندي (تاجر)، فائق بك بابان (ملاك أراضي)، جمال بك بابان (قاضي)، أحمد توفيق بك (متصرف السليمانية)، الشيخ مصطفى القرداغي (قاضي في السليمانية)، أحمد بك وعزت بك (أبناء السيدة عادلة من عشيرة الجاف؛ الأول كان محاميا في حلبجة، في حين كان الأخير عمدة (حاكم) السليمانية السابق في عام ١٩١٩)، طاهر أمين أفندي (السكرتير السابق للشيخ محمود)، الحاجي فرج (تاجر)، عبد الرحمن آغا (مدير منطقة تانجرو سابقا)، الحاج إبراهيم آغا (تاجر)، مصطفى باشا (وزير التربية والتعليم سابقا)، توفيق قزاز (تاجر). من ضابط الخدمة الخاصة (السليمانية) إلى المخابرات الجوية (بغداد)، ٢٠ تموز ١٩٢٦..AIR 23/323

[27] T.C.R Higgins (Air Headquarters, Baghdad) to The Secretary, Air Ministry (London), 30 March 1927, FO 371/12255/E 1945.

[28] D. McDowall, A Modern History of the Kurds (London: I.B. Tauris, 1996), p.175.

البريطانيين. وتزامنت استقالة مصطفى باشا عام ١٩٢٧ مع حملة ضد أحمد توفيق بك لتنصيب جمال بك بابان متصرفا في مكانه. واعتقد البريطانيون أن جمال بيك بابان سيستخدم الروابط العائلية لملء المناصب الإدارية المتبقية.[٢٩] ومع ان الحشد الحضري في كردستان العراق أفشل هذه المؤامرة، فمن الواضح أن الطموحات الفردية و"الأسرية" لبعض الوجهاء الكرد، مثل بابان، كانت متداخلة بشكل وثيق مع التطلعات القومية.

ومنذ عام ١٩٢٩، دخلت الكتل السياسية التي نشأت حول زانستي كوردستان في صراع مفتوح بسبب ثلاثة عوامل: بنود المعاهدة الأنجلو- العراقية، والسياسة الانتخابية، واختلال ميزان القوى بين أعيان السليمانية بعد الإطاحة بالمتصرف الجديد للسليمانية، توفيق وهبي (١٨٩١-١٩٨٤)،[٣٠] عام ١٩٣٠. وأثار الغياب التام لكل إشارة إلى الحكم الذاتي الكردي في مسودة المعاهدة الأنجلو- العراقية المقدمة في عام ١٩٢٩ ردود افعال قوية في الأوساط القومية الكردية. بين عامي ١٩٢٩ و ١٩٣٠ وتم تقديم العديد من المذكرات والالتماسات من قبل شخصيات ولجان كردية مختلفة إلى السلطات البريطانية وعصبة الأمم. ونتيجة لهذه النشاطات، وعدت الحكومة بسياسة تتمحور حول قانون اللغة المحلية في بداية نيسان ١٩٣٠. ومع ذلك، فعلى الرغم من الضغط المستمر من قبل المستشارين البريطانيين على مجلس الوزراء العراقي، لم تتم صياغة هذا القانون حتى آيار عام ١٩٣١، " وعندما ظهر في النهاية كان ضعيفا لدرجة أنه لا يمكن التعرف عليه تقريبا".[٣١] وادى عدم استجابة الحكومة العراقية لمطالب الدوائر الكردية الى حدوث تحالف بين القطاعات المعتدلة، ممثلة بالشيخ قادر والمتعاونين مع المسؤولين البريطانيين، و'الراديكاليين 'وعلى رأسهم ممثلو الأفنديين ومنهم التجار .وضباط الجيش العراقي. وعلاوة على ذلك، فوفقا للتقارير البريطانية، كان القوميون الأفنديون أكثر نفوذا من الشيخ قادر، الذي لم يكن يتمتع بنفس الآهلية (القابلية) مثل شقيقه الشيخ محمود.[٣٢]

وبصرف النظر عن الكتلة الموالية للكرد، كانت هناك كتلة منافسة "موالية لبغداد"، وقد أصبحت مهمة منذ أن فقدت الكتلة "الموالية لتركيا" قدرتها بعد قرار عصبة الأمم بضم ولاية الموصل السابقة إلى العراق عام ١٩٢٥. فضلت الكتلة "الموالية لبغداد" اندماج السليمانية مع الدولة العراقية، على امل الاستفادة منه، ولاسيما فيما يتعلق ببناء الطرق بهدف دعم التجارة مع الموصل وبغداد.[٣٣] ولم يلتزم أعضاء الحزب "الموالي لبغداد" بالقومية العربية ولكونهم تجمعا غير متجانس إلى حد ما. وأن بعض قادتها، منهم مصطفى باشا، كانوا من القوميين ألكرد وقد خاب أملهم من مغامرات الشيخ محمود واستعدوا لفتح آفاق جديدة للتأثير الشخصي. كان من بين الأعضاء الآخرين أنصار سابقون منهم من الكتلة "المؤيدة لتركيا" أو الكتلة "المؤيدة للشيخ محمود" التي كانت مدفوعة، قبل كل شيء، بمشاعر معادية لبريطانيا.

لقد تعمقت الفجوة بين مؤيدي الحكم الذاتي الكردي وأولئك الذين فضلوا الاتحاد مع بغداد خلال المرحلة الأولى من الانتخابات المقبلة. بعد نشر البنود الرئيسية لمعاهدة الأنجلو العراقية في ١ تموز ١٩٣٠، وشكلت مجموعة من ١١ وجيها أنفسها في لجنة من القادة لتوجيه التحريض السياسي في السليمانية ونجحت في مقاطعة انتخاب لجنة لتفتيش الدائرة المسؤولة للتحضير للانتخابات التشريعية الجديدة.[٣٤] وفي الوقت نفسه، وجهت شخصيات محلية بارزة عددا معينا من الالتماسات إلى جنيف في

---

[29] T.C.R Higgins (Air Headquarters, Baghdad) to The Secretary, Air Ministry (London), 30 March 1927, FO 371/12255/E 1945.

[٣٠] تدرب توفيق وهبي في اسطنبول وأصبح نقيبا في الجيش العثماني. بعد الحرب العالمية الأولى، وخدم كمساعد للشيخ محمود.و بعد هزيمة الشيخ محمود عام ١٩١٩، التحق بالجيش العراقي. في عام ١٩٣٠، وتم تعيينه متصرفا للسليمانية بسبب صداقته مع الرائد سي. جي. إدموندز، وهو مسؤول سياسي سابق في السليمانية وخبير في الشؤون الكردية.

[31] P. Sluglett, Britain in Iraq, p.129.

[32] SSO (Sulaimaniya) to Air Staff Intelligence (Baghdad), 18 Aug. 1930, AIR 23/417.

[٣٣] كان أعضاء هذه الكتلة يتألف من مصطفى باشا، حجي ملا محي الدين، الشيخ محمد غريب، السيد نوري النقيب، السيد عبد الله، الشيخ جلال، سيد إبراهيم، عبد الله آغا، ماجد رسول بيك، السيد محمد المفتي والشيخ قادر المفتي. ويمكن للمرء أن يرى أن القطاعات التقليدية (الشيوخ والأغا)، على خلاف الحزب القومي الكردي، هيمنت على الكتلة "الموالية لبغداد".
SSO (Sulaimaniya) to Air Staff Intelligence (Baghdad), 16 Feb. 1931, AIR 23/233.

[٣٤] كانت الخطوة الأولى في إجراءات الانتخابات هي لقاء عدد من الوجهاء (في السليمانية عادة نحو ٣٠)، يمثلون الأحياء المعنية. واجتمع هؤلاء برئاسة رئيس البلدية وانتخبوا لجنة تفتيش أشرفت على الانتخابات وكانت الخطوة التالية هي تجميع قوائم الناخبين الأساسيين في كل حي تحت إشراف هذه اللجنة. وتم تجميع قائمة الناخبين الثانويين. وأخيرا، يمكن إجراء الانتخابات.

صيف عام ١٩٣٠، وطالبت بتشكيل حكومة كردية تحت إشراف عصبة الأمم. ورافقت إرسال الالتماسات منذ ذلك الحين "ذخيرة جديدة من الأعمال الجماعية"،[٣٥] وبذلك تم تحضير ممر "للتحريض الوطني" بقيادة مجموعة صغيرة من المثقفين المتحدين حول جمعيتي كردستان، ثم زانستي كوردستان، من اجل ترسيخ "السياسة الجماهيرية" القومية.

وجرت أول مظاهرة حاشدة في السليمانية في ١٦ تموز ١٩٣٠ بمناسبة زيارة الأمير غازي للمدينة. وعبر المتظاهرون عن احتجاجهم على المعاهدة الجديدة على أساس أنها لا تحتوي على بنود خاصة بالكرد. والقي خطابان بحضورالاميرغازي من قبل رمزي فتاح أفندي وتوفيق قزاز، من قادة حزب الشيخ قادر.[٣٦] وتزايدت الحماسة والمشاعر المعادية للعرب بسرعة بسبب زيارة المفوض السامي ورئيس الوزراء العراقي إلى السليمانية، وفي ١٠ آب ١٩٣٠ في اليوم السابق وصل احمد فائق بك قادما من كركوك وكان يعمل في مكتب السجل العقاري المحلي وعضو سابق في محكمة السليمانية، تحدث لصالح الحكومة العربية، معلنا أنه سيصبح متصرفا بدلا من توفيق وهبي. بعد ذلك، تعرض لهجوم من قبل طلاب المدارس الحكومية واضطر إلى اللجوء إلى مركز الشرطة، ومن هناك وضع في سيارة وإعيد إلى كركوك مع التحذير بعدم العودة في اليوم التالي.

وفي اليوم التالي نصبت الخيام والملاجئ في المطار حيث تجمع حشد كبير للترحيب بالسلطات. والمثير للدهشة أن فائق بيك كان من بين الحاضرين الذين وصلوا مع المفوض السامي ورئيس الوزراء. وقد هاجمه قسم من الحشد ورموه بالحجارة وأدى ذلك إلى إصابته. ولم يكن المفوض السامي على علم بالحادث واستمر الاستقبال العام. بعد الاستذان البريطاني، ودعا المنظمون طالبا لإلقاء خطاب موجه الى المفوض السامي، متجاهلين رئيس الوزراء العراقي جعفر باشا. واستهل الخطاب على النحو الآتي:

يفتخر الطلبة الكرد، بكل سرور وشجاعة، بالترحيب بسعادتكم وبزيارتكم لكردستان.... نحن ندرك تماما أن العديد من المجتمعات الأخرى قد تم تدريبها وتعليمها بواسطتكم. نحن نؤكد لسعادتكم بأننا سنفيدكم بعض الشيء.... المواطن الكردي يأمل في الازدهار تحت حماية الحكومة البريطانية. تعيش الحكومة البريطانية. تحيا سعادتكم الداعم للكرد.[٣٧]

وفي اليوم التالي خرجت مظاهرات في شوارع السليمانية. كانت نواة المتظاهرين عبارة عن٥٠ طالبا شجعهم وقادهم اثنان من المدرسين، هما محمد صالح قفتان ورفيق حلمي، وأعضاء من المدرسة الليلية في كردستان. إضافة إلى ذلك، على حد تعبير مسؤول بريطاني، كان هناك "مثيرو الشغب من أتباع الشيخ قادر وأصدقائه".[٣٨] تم عقد لقاء في السراي، المبنى الإداري الرئيسي للبلدة، بين السلطات وزعماء الكتلتين (النقابيين والحكم الذاتي) على الرغم من غياب زعماء الحزب "الموالي لبغداد" باستثناء الحاج ملا محي الدين احد اغنى التجار في السليمانية ورجل ذو مكانة محلية. قدم الحزب الموالي للكرد طلبا لتشكيل حكومة مستقلة برئاسة البريطانيين أو شكل من أشكال الانتداب من قبل عصبة الأمم. واستقبل حشد ضخم من الجماهيرالحاشدة رمزي فتاح أفندي الناطق باسم الكتلة القومية، بعد مغادرته الاجتماع وحملوه على أكتافهم وطافوا به المدينة".[٣٩] وبتشجيع من هذا الجو البهيج، قام الحزب على الفور باعداد عريضة لكي تقدم إلى عصبة الأمم. وتقرر أنه في حالة عدم إحراز تقدم

---

[٣٥] يعرف تشارلز تيلي ذخيرة الإجراءات على أنها نموذج تتشابك فيه الخبرة المتراكمة للممثلين مع استراتيجيات السلطة، ويجعل إحدى وسائل العمل المحدود أكثر عملية وجاذبية وتكرارا من العديد من الوسائل الأخرى التي يمكن أن تخدم إهتمامات الشيء نفسه.

C. Tilly, ‘Les origines du re´pertoire de l’action collective contemporaine en France et en Grande-Bretagne’, Vingtie`me Sie`cle, No.4 (1984), pp.89–108.

بعد أن تخلى تيلي عن الطابع الاستراتيجي لذخيرة العمل بعد سنوات قليلة، يرى تيلي أن كل روتين داخل الذخيرة الراسخة يتكون في الواقع من تفاعل بين طرفين أو أكثر. وينتمي المرجع إلى تشكيلات الأطراف في النزاع، وليس إلى جهات فاعلة منعزلة.

C. Tilly, ‘Contentious Repertoires in Great Britain, 1758–1934’, in M. Traugott (ed.), Repertoire and Cycles of Collective Action (Durham, NC and London: Duke University Press, 1995), p.30. 36. Police Abstract of Intelligence, No.29, 19 July 1930, AIR 23/417.

[36] Police Abstract of Intelligence, No.29, 19 July 1930, AIR 23/417.

[37] SSO (Sulaimaniya), 12 Aug. 1930, CO 730/157/5.

[38] Office of the Administrative Inspector (Sulaimaniya) to K. Cornwallis, the Adviser, Ministry of Interior (Baghdad), 11 Sept. 1930, CO 730/157/6.

[39] SSO (Sulaimaniya), 12 Aug. 1930, CO 730/157/5.

مغاير للوضع الحالي، ينبغي تنظيم حركة مستوحاة من التكتيكات الهندية المتمثلة في عدم دفع الضرائب.[٤٠]

في هذا الصدد، من المثير للاهتمام أن نلاحظ أن البريطانيين قد حثوا سكان السليمانية قسرا على متابعة التطورات في الهند منذ عام ١٩٢٠ من خلال أسرى الحرب الكرد الذين عادوا إلى المدينة من سومار بور وبيلاري وناوغونغ. على حد تعبير الضباط البريطانيين، ويبدو أن جميع السكان "قد غرست فيهم عقائد الهنديين الساخطين المحترفين. وقام السجناء الذين أعيدوا إلى أوطانهم ببث أول دعاية مناهضة لبريطانيا، داعين إلى وضع حد لعملية "تهنيد كردستان" *(هنديان بوناوا)*، وهذا يعني حسب مصطلحاتهم تدهور(انحطاط) الزعماء وإفقار الفلاحين.[٤١] واحد الأدلة على المزيد من الاهتمام بالحركة المناهضة لبريطانيا في الهند هو أن توفيق قزاز، أحد أبرز قادة الحزب القومي في السليمانية، كان معروفا باسم غاندي بين أصدقائه.[٤٢]

وحث ك. كورنواليس، مستشار وزارة الداخلية العراقية، ادراكا منه لهذه التطورات، المفتش الإداري في السليمانية على إقناع قادة السليمانية بضرورة الانتظار بهدوء قرار عصبة الامم فيما يتعلق بالحكم الذاتي الكردي.[٤٣] لكن محاولات تهدئة الوضع في السليمانية باءت بالفشل لأن تدخل الفاعل الثالث، الحكومة العراقية، في تصعيد التوتر بين الكتلتين، كان حاسما في هذا الصدد. في نهاية آب ١٩٣٠، وأقالت بغداد توفيق وهبي واتهمته بتشجيع المشاعر الانفصالية بين سكان السليمانية. بعد هذا القرار، نظم الحزب القومي الكردي مظاهرات احتجاج على إقالة وهبي. وكان لانتشار الشائعات بشأن احتمال تعيين أحمد توفيق بك ليحل محله تأثير مقلق على الوضع العام. واعد التعيين محاولة لخلق انشقاق داخل الحزب القومي. وكان أحمد توفيق بيك سابقا متصرفا للسليمانية ودخل في صراع مع بعض القادة المحليين داخل نادي *زانستى كوردستان*، والأهم من ذلك أنه كان صهر بابكر آغا، رئيس "الموالين لبغداد" من كونفدرالية بشدر العشائرية، وكانت قبيلته من أقوى القبائل الكردية التي كانت على خلاف مع الشيخ محمود وشقيقه الشيخ قادر.

وكانت النتيجة ازدياد نشاط حزب قادر، الذي – بصرف النظر عن الأهداف القومية- كان يواجه خسارة صديق شخصي هو توفيق وهبي، وتعيين متصرف جديد، بغض النظر عن سياسته، كان يتمتع بموقف غير ودي تجاههم. وعلى الرغم من الخلافات السابقة بين الشيخ قادر والشيخ محمود، فقد سعى الأول الآن إلى دعم الأخير، ورتب الشقيقان مصالحة، جعلت الغالبية العظمى من بشدر إلى جانبهم.

وكان هناك عدد من الوجهاء البارزين الذين أيدوا إجراء الانتخابات، منهم الحاج ملا محيي الدين ومصطفى باشا. لقد وقعوا ضحايا لعدة أعمال عدائية. وهكذا قررت كتلة الشيخ قادر خلال اجتماع رسمي مقاطعة الانتخابات المقبلة في ١٦ تموز ١٩٣٠، وبدأ مصطفى باشا في إلقاء خطاب مؤيد للعرب ومعاد لبريطانيا، لكن لم يسمح له بالانتهاء. حيث تم إبعاده بعنف عن الاجتماع واقتيد إلى المنزل تحت حماية الشرطة، حيث ظل مختبئا لبضعة أيام. وعلاوة على ذلك، تم توزيع إخطارات تهديد مزينة بخنجر كردي ملطخ بالدم ومسدس على جميع الأشخاص المشتبه بتعاطفهم مع الحكومة.[٤٤]

وأبلغ النقيب ألبان في اوائل ايلول قادة السليمانية الذين أعربوا في السابق عن عدم رغبتهم في المشاركة في الانتخابات، بعزمه على استئناف الإجراءات الانتخابية وحذرهم من مسؤولياتهم كحراس للأمن العام. منذ تلك اللحظة، تختلف الروايات المتعلقة بالأحداث. وماتزال التقارير البريطانية تشكل أهم المصادر المكتوبة حول أعمال الشغب التي أعقبت يوم ٦ سبتمبر ١٩٣٠. ومن الواضح أن قادة الحزب القومي والمشاركين لم يطلقوا على الحدث "شغبا" ولا يعرفون أنفسهم بأنهم "مثيرو الشغب". وعلى خلاف ذلك، تتحدث القصائد التي كتبها

[٤٠] المرجع نفسه.

[41] Major E.B. Soane, Political Office (Sulaimaniya), to N.B. Fuller, the Acting Civil Commissioner (Baghdad), 1 Jan. 1920, FO 371/5068/E3297.

[42] SSO (Sulaimaniya), 12 Aug. 1930, CO 730/157/5.

أكد سربست قزاز، نجل توفيق، هذا وأكد أن والده قرأ عن استراتيجيات غاندي السياسية للحصول على الاستقلال الهندي. اضافة إلى ذلك، نشرت صحيفة جيان المحلية أنباء عن الأحداث السياسية الهندية في منطقة السليمانية .مقابلة الكاتبة، تشرين الأول ٢٠٠٧.

[43] Ministry of the Interior (Baghdad) to the Administrative Inspector (Sulaimaniya), 19 Aug. 1930, CO 730/157/5.

[44] SSO (Sulaimaniya), 20 July 1930, AIR 23/417.

شهود عيان[٤٥] والتأريخ المحلي[٤٦] عن انتفاضة شعبية ومجزرة ارتكبها الجيش العراقي. ويقترح تشارلز تيلي، أن مصطلح "الشغب" يجسد حكما سياسيا وليس تمييزا تحليليا. وبهذا المعنى، تصف السلطات والمراقبون التجمعات المدمرة التي لا يوافقون عليها بأنها "أعمال شغب"، لكنهم يستخدمون مصطلحات مثل المظاهرات أو الاحتجاج أو المقاومة أو الانتقام لأحداث مشابهة بشكل أساسي، عندما يوافقون عليها".[٤٧]

وادعى القادة الوطنيون براءتهم وألقوا باللوم على الحكومة العراقية في هذه الحوادث، ولم يشارك الضباط البريطانيون في سرد رواية موحدة. وغني عن القول إن الإدارة البريطانية لم تكن متجانسة في مواقفها السياسية: فأولويات المفوض السامي كانت تتعارض مع أولويات سلطات المقاطعات، ولم يكن الضباط المحليون دائما يفسرون السياسة الوطنية أو الإقليمية بشكل موحد أو يتفقون معها. تعد الروايات الآتية عن أعمال الشغب مثالا جيدا على كيفية اختلاف تصور المسؤولين البريطانيين لدورهم في العراق ومكانة الكرد في الدولة العراقية. في حين وصف التقرير الأول، الذي كتبه المفتش الإداري، "أعمال الشغب" بأنها نتاج "تلاعب النخبة" بالسياسة البريطانية، أما الثاني، فقد قام بكتابته ضابط الخدمة الخاصة، "عيون وآذان" جهاز المخابرات في السليمانية، حيث شدد فيه على "استفزاز" السلطات لسكان السليمانية الذين تظاهروا "بشكل عفوي" للتعبير عن غضبهم. في حين يشير الأول إلى وجود إرادة عامة للسكان الكرد للاندماج في الدولة العراقية، فإن الأخير، خلاف ذلك، أكد على العداء الشعبي تجاه الحكومة العربية.

وكتب المفتش الإداري الكابتن ألبان التقرير الأكثر شمولا عن الأحداث. وفقا لهذا التقرير، في صباح يوم ٦ ايلول، تم إرسال الدعوات إلى نحو ٣٠ وجيها من وجهاء يمثلون مختلف أحياء البلدة للتوجه إلى السراي للتصويت. وبعد ذلك بقليل، أفيد أن نحو ٥٠ شخصا من الطلاب و *السرسرية* (المشاغبون) كانوا يتجولون في البازار لكي يحملوا أصحاب المتاجر على غلق متاجرهم والانضمام للحشد المجتمع بالقرب من السراي. ازدادت الغوغاء بسبب عدد كبير من "المشاغبين والاشرار" وأصبحت تدريجيا أكثر صخبا. وفجأة، بدأ قسم من الحشد في استخدام الكراسي الموجودة في مقهى كأسلحة ضد الشرطة، وأصيب بعضهم. واستهدفت الحجارة السراي والشرطة، فيما زاد عدد المساحي (Slings) والهراوات والقضبان وسط الحشد.

وصلت سرية من المشاة وأوقف المتظاهرون رشق الحجارة. وقامت القوات بتثبيت الحراب لتعزيز فرق القتال. ثم لوحظ هجوم من قبل مثيري الشغب المسلحين بالهراوات على الجنود، في حين كانوا يرشقون بالحجارة والكراسي عليهم أثناء تقدمهم بثبات.[٤٨] ثم سمع صوت اطلاق عيار ناري وسقط جندي عراقي قتيلا. وأطلقت بعض الأعيرة النارية من مسدس و مسدس، فأدى إلى إصابة جنديين بجروح. ففتحت القوات النار على الفور، وسرعان ما اختفى الحشد مخلفا بعض القتلى والجرحى في الشوارع. وطبقا للكابتن ألبان، فإن الخسائر في صفوف مثيري الشغب كانت ١٣ قتيلا و٢٣ جريحا، "جميعهم من أفراد الطبقات الدنيا".[٤٩]

وحسب استنتاج المؤلف أن الشغب نجم عن تصميم القادة على تدمير الانتخابات بـ"الأساليب الإرهابية"، وقد وجدوا أن أسلحتهم الدعائية والإقناعية الأخرى "غير كافية لكسب كل الأعيان والمواطنين الى معسكرهم، ومن ثم إيقاف الانتخابات بالمقاطعة العامة".[٥٠] وأخيرا، فإن "الشغب"، وفقا لهذه الرواية للأحداث، لم تكن عفوية، بل كان منظما وموجها. مستوحى من الخطاب الإمبريالي عن الانتخابات كمنارة للحضارة، وذهب المفتش الإداري الى القول: أن الخسائر التي حدثت في الأرواح مع كونها أمرا مؤسفا، فان إطلاق النار على عدد قليل من "المشاغبين والمشاكسين" كان أمرا لابد منه، بدلا من "أن يتعرض المواطنون المحترمون الذين يحترمون القانون ويشاركون في الانتخابات البرلمانية لغضب وترهيب لا

[٤٥] من بين الشعراء الذين استلهموا من هذه الأحداث، يمكننا تسمية بيرميرد (١٨٦٣-١٩٥٠)، فائق بيكەس (١٩٠٥-١٩٤٨) والشيخ سلام عازباني (١٨٩٢-١٩٥٩).

[46] M.R. Hawar, Sheikh Mahmud the Hero and the State of Southern Kurdistan (in Kurdish), Vol. II (London: Jaf Press, 1991).

[47] C. Tilly, The Politics of Collective Violence (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), p.18.

[48] E.C.H. Alban, Administrative Inspector (Sulaimaniya) to K. Cornwallis, Adviser, Ministry of Interior (Baghdad), 11 Sept. 1930, CO 730/157/6.

[٤٩] كانت الخسائر المادية كسر١٥٣ نافذة من السراي و تحطيم ١٧ مصباح الشوارع. المرجع نفسه.

[٥٠] المرجع نفسه.

يطاق". لأن الخطر لم يكن يهدد الأمن في السليمانية فحسب, بل كان يهدد هيبة بريطانيا كذلك.[٥١]

تم سرد نسخة مختلفة من الحدث من قبل ضابط الخدمة الخاصة في السليمانية، بي. اس. مومفورد .وذهب الى أن السبب المباشر لأحداث الشغب في السليمانية هو محاولة قسم من الحكومة العراقية التراجع عن قرار مقاطعة الانتخابات الصادر في ١٦ تموز.[٥٢] إن الحكومة فهمت المخاطر التي تخوضها. وكان ذلك واضحا من حقيقة أن الشرطة قد تم تحذيرها في الليلة السابقة للحدث، وأنه تم إرسال قوات حماية من الشرطة لمرافقة المندوبين إلى الاجتماع قبل ظهور أي بوادر للاضطراب. وتم نشر رجال شرطة إضافيين في البازار والسراي مع أوامر لمنع إغلاق المتاجر ومنع الناس من التجمع بالقرب من السراي.

وفقا ل بى. اس. مومفورد، عندما انتشرت الشائعات حول القرار الذي اتخذه ألبان في أنحاء السليمانية، تجمع الحشد ببطء، وهم يهتفون بأنهم لا يريدون إجراء الانتخابات. ثم تسببت محاولة اعتقال شاب صاخب في قلب مزاج الناس وهاجموا الشرطة بالعصي والحجارة. وبعد نصف ساعة، وصلت سرية من قوات الجيش العراقي وفتحت النار، على الرغم من أنه، وفقا لمصادر مومفورد، لا يبدو أن الحشد قد استخدم أية أسلحة نارية. وقتل من جراء ذلك ١٦ متظاهرا، بينهم ١٠ صبيان، ونحو ٥٠ جريحا، في حين أصيب أربعة من الجنود بجروح طفيفة، وقتل واحد بالخطأ على يد جندي آخر. وبعد ظهر ذلك اليوم، تم القاء القبض على قادة الحزب القومي، وكذلك الأشخاص المتورطين بشكل مباشر في أعمال الشغب.[٥٣] وتم اعتقال مئات الأشخاص خلال شهر أيلول. وخلال الأيام التالية، بعد أن تلقى مومفورد العديد من الشكاوى من سكان البلدة، قرر إجراء المزيد من التحقيق في أحداث ٦ ايلول. وأوضح التحقيق أنه، بخلاف تقرير ألبان، كان معظم المندوبين (أصحاب المتاجر الصغيرة) قد اجبروا على حضور الاجتماع الانتخابي في ذلك اليوم "بالقوة وأنهم لم يرغبوا في المشاركة".[٥٤]

إلى جانب التطور الجلي لإطلاق النار، يبدو واضحا حسب تقريرين بريطانيين أن المشاركين في التظاهرات ضالعون في تصعيد العنف باستخدام كل الوسائل المتاحة لهم لوقف الانتخابات المتنازع عليها. وبهذا المعنى، فإن العنف الذي اندلع في ٦ ايلول كان نتيجة لاستراتيجية عقلانية للتعبئة السياسية. وشجع نجاح التظاهرات وترهيب المعارضين السياسيين خلال صيف عام ١٩٣٠ كتلة الحكم الذاتي على المضي في هذا الطريق. كما فهم الكابتن ألبان جيدا، فإن المنظمين والمشاركين قد "عرفوا قوة الغوغاء والشغب".[٥٥] في حين أنه من المحتمل أن المشاركين والمنظمين في تلك المظاهرة الجماهيرية أخطأوا في تقدير النتائج الدقيقة لأفعالهم وأن فيها عنصر من العفوية، ان الحوادث السابقة والإجراءات الجماعية، وكذلك استخدام "الأسلحة" والهراوات والعصي والحجارة، تخبرنا أن "متخصصين في العنف" أو "متخصصين في الغوغاء" قد ظهروا في السليمانية. ولكن لماذا اكتسب العنف مكانة بارزة باعتبارها "الذخيرة الرئيسية للعمل الجماعي" -على حد تعبير تشارلز تيلي- داخل الحزب القومي؟

منذ تموز ١٩٣٠، لجأ حزب الشيخ قادر إلى العنف لتحقيق هدفين متكاملين. فمن ناحية، كان يهدف إلى تشويه سمعة الموقف "التوافقي" للخصم: المشاركة في الانتخابات وقبول الحزب "الموالي لبغداد" بالمعاهدة البريطانية العراقية لعام ١٩٣٠. ومن ناحية أخرى، لعبت الدولة دورا حاسما في الانحياز إلى الكتلة "الموالية لبغداد" المنخرطة في المنافسة السياسية المحلية. وبذلك، أوجدت فرصا وأسبابا لكتلة الشيخ قادر لاستخدام العنف لإعادة التفاوض على موقفها. وأدى تدخل الدولة إلى تعميق "الحدود العرقية"[٥٦] بين الكرد، ممثلين في حزب الشيخ قادر، والعرب، ممثلين في الجنود العراقيين الذين قمعوا المشاغبين. واستخدم الحزب القومي الكردي قوة الغوغاء والعنف كأداة فعالة

[٥١] المرجع نفسه.

[52] SSO (Sulaimaniya), 7 Sept. 1930, AIR 23/229.

[٥٣] الشيخ قادر، توفيق قزاز، رمزي فتاح أفندي، عزمي وفائق بك بابان، علي عرفان، حمه عبدالرحمن آغا، عزت بك، محمد صالح بك، الشيخ محمد غولاني، ماجد أفندي كاني إسكان. فى ١٦ تشرين الثاني ١٩٣٠ تقرر الإفراج عن غالبية أعيان السليمانية، باستثناء الشيخ قادر الذي وضع تحت الإقامة الجبرية في مدينة الناصرية، في حين حوكم رمزي فتاح أفندي وتوفيق قزاز.

[54] SSO (Sulaimaniya) to Air Staff Intelligence (Baghdad), 14 Sept. 1930, AIR 23/418.

[55] E.C.H. Alban, Administrative Inspector (Sulaimaniya) to K. Cornwallis, Adviser, Ministry of Interior (Baghdad), 11 Sept. 1930, CO 730/157/6.

[56] F. Barth (ed.), Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Differences (Oslo: University of Forlaget, 1969).

للتعبئة السياسية من أجل بناء ملامح مجتمع سياسي جديد. من خلال العنف والاحتيال، كان حزب الشيخ قادر يهدف إلى بناء مجموعة " نحن"، الكردية، مقابل "هم"، العربية، "العدو" الذي لا يمكن حل النزاعات معه.[57] وفي النهاية، ضمن سياق الصراع بين الكرد والعرب، فإن الكتلة "المعتدلة"[58] من قادة السليمانية إما ستنضم إلى "الراديكاليين"[59] أو تدعمهم ببساطة.

ومن المفارقات أن الفائز المباشر في التعبئة الحضرية بين عامي ١٩٢٩ و ١٩٣٠ لم يكن الشيخ قادر وأتباعه, بل الشيخ محمود. وقد منح الاعتقال الفوري للشيخ قادر بعد أعمال الشغب الشيخ محمود فرصة للعودة إلى الساحة السياسة الكردية وتقديم نفسه على أنه نصير حقوق الكرد في العراق. وكان الكرد، بحسب الشيخ محمود، "ضحية" للقمع، ولذلك كان من المستحيل عليهم العيش مع العرب . على حد قوله: بسبب الحادث الذي لم يكن للعرب فيه الحق في استخدام البنادق الرشاشة ضد مواطني السليمانية، فالكرد جميعا كانوا مثارين. لذلك من المستحيل تماما أن يكون الفصيلان على علاقة ودية فيما بينهم والكرد من زاخو إلى ما بعد خانقين معا، طالبوا بلغة واحدة وبقلب واحد، تشكيل حكومة كردية تحت الانتداب البريطاني.[60]

وقام الشيخ محمود بمحاولات أخرى لكسب تأييد سكان السليمانية لقضيته من خلال الاستفادة من "شهداء أيلول الأسود". وأرسل بين تشرين الأول ١٩٣٠ وآذار ١٩٣١، عدة بلاغات إلى "أهالي السليمانية بقلوب مشتعلة" لإبقاء ذكرى تلك الأحداث حية ولحث الناس على عدم الثقة بالحكومة وخاصة الملك فيصل 'القاتل الحقيقي لشهدائنا". ومغتصب الحقوق الكردية".[61] ليس من المستغرب أن يستخدم الشيخ محمود، بصفته زعيما للطريقة الصوفية، الرموز والخطاب الديني لإضفاء الشرعية على نضاله من أجل "الحقوق الكردية" ودعوة "سكان مدينة السليمانية" لاتباعه: "ساكني الجبال لهم الحق... للقول إنهم الأشخاص الذين يمكنهم الحصول على حقوق سكان المدن وجميع الحشد الحضري وجميع الكرد.... ويجب على سكان المدينة أن يحذوا حذو إخوانهم في الجبال، وأن يتعهدوا باتباعهم حتى الموت."[62] وكان الشيخ محمود ينوي أيضا إقناع الآشوريين، لا سيما المجندين في الليفيز[63] والشرطة، بالتخلي عن واجباتهم والانضمام إليه[64]. ولكن، كان نجاحه في هذا الصدد محدودا. وبحلول كانون الثاني١٩٣١، انضم إلى جانبه سبعة جنود أكراد فقط من الجيش العراقي وتسعة رجال شرطة (ستة أكراد وثلاثة آشوريين) وأربعة طلاب.[65] وفشل الشيخ محمود في تنظيم ثورة جماهيرية واضطر إلى الاستسلام للبريطانيين في ربيع عام ١٩٣١، وعلى الرغم من أن غالبية الحضر والقبائل في منطقة السليمانية لم ينضموا إلى حركته،[66] باستثناء أتباعه الأكثر ولاء بين زعماء القبائل والديانات (بشدر وشيلانه وغوارة وهماوند). فان الشيخ محمود نجح في أن يصبح بطلا شعبيا في السليمانية بين الأفنديين القوميين والطبقات الشعبية بشكل عام.[67] وأهملت الذاكرة الجماعية في السليمانية وكردستان العراق بشكل سريع صلاته الغامضة مع النظام الكمالي، والبريطانيين وزعماء الشيعة منذ عام ١٩١٨، علما وان الشيخ محمود ليس " بقاطع طريق"،[68] كما كان يشار إليه غالبا من قبل الحكومة العراقية والمسؤولين البريطانيين، لكنه بطل

---

57 C. Schmitt, La Notion du politique. The´orie du partisan (Paris: Calmann-Le´vy, 1972), p.67.

٥٨ عزمي وفائق بك بابان، عزت عثمان باشا، محمد صالح بك، ماجد مصطفى أفندي كاني آسكان والشيخ محمد الگولاني.

٥٩ الشيخ قادر، حمه أغا عبدالرحمن آغا، توفيق قزاز ورمزي فتاح أفندي.

60 SSO (Sulaimaniya) to Air Staff Intelligence (Hinaidi), 14 Oct. 1930, AIR 23/230.

61 Sulaimaniya Report, 20 Oct. 1930, AIR 23/418.

62 SSO (Sulaimaniya), 1 March 1931, AIR 23/ 233.

٦٣ هذه القوة غير النظامية كان قوامها نحو ٢٠٠٠ آشوري كانت موالية للقائد البريطاني وليست للحكومة العراقية. لعب ليفيز(Levies) دورا مهما خلال الحملات البريطانية ضد الثورات الكردية.

64 E.C.H. Alban, Administrative Inspector (Sulaimaniya) to K. Cornwallis, Adviser, Ministry of Interior (Baghdad), 6 Nov. 1930, AIR 23/231.

65 E.C.H. Alban, Administrative Inspector (Sulaimaniya) to K. Cornwallis, Adviser, Ministry of Interior (Baghdad), 3 Jan. 1931, AIR 23/232.

٦٦ انتقد الشيخ محمود الدور السلبي للناس في السليمانية نفسها في صحيفته دهنگى شاخ (صوت الجبل)، حيث أشار إلى أن سكان مدينة السليمانية جميعهم كانوا "مؤيدين للعرب " ولم يهتموا بأهل الجبال: Sheikh Mahmud and his followers. SSO (Sulaimaniya), 15 May 1931, AIR 23/234.

67 SSO (Sulaimaniya), 9 Feb. 1931, AIR 23/233.

٦٨ للحصول على نهج انتقادي حول صناعة فئة "قطاع الطرق" من قبل الوكالات الحكومية وعلماء الاجتماع والذاكرة الشعبية، انظر: K. Barkey, Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization (Ithaca, NY and London: Cornell University Press, 1994), pp.179–88.

قومي.[٦٩] أخيرا، نجح الشيخ محمود أيضا في تحويل أحداث شغب ٦ ايلول إلى رمز للمقاومة الوطنية (ضد) العرب حتى الأربعينيات.[٧٠] يبقى السؤال لماذا، ومع وجود بعض العمليات الراديكالية في الساحة السياسية في السليمانية، لم تكن هناك "روتينية"[٧١] لأعمال الشغب في المدينة. يمكن للمرء أن يطرح فرضيتين متكاملتين. فمن ناحية، أدت عودة الشيخ محمود إلى المشهد السياسي إلى تحول في مركز ثقل الأنشطة الكردية من المدينة إلى الريف حتى أيار ١٩٣٠. ومن ناحية أخرى، أظهر فشل حركة الشيخ محمود عام ١٩٣١ أن الثورات المتفرقة ضد الحكومة العراقية دون دعم بريطانيا العظمى ليس لها مستقبل سياسي. وأدركت النخب القومية في السليمانية أخيرا أن القوى المنتدبة، ومن بينها الضباط البريطانيون المؤيدون للكرد مثل سي جيه إدموندز، تريد دمج كردستان في الدولة العراقية. وهكذا، بحلول عام ١٩٣١، كان هناك ميل من جانب القادة السياسيين المحليين إلى انتظار قرار عصبة الأمم فيما يتعلق بإنهاء الانتداب.[٧٢]

وسمح إنشاء "كردستان الجنوبية" من قبل بريطانيا العظمى في عام ١٩١٨ بإعادة تشكيل الوجود الحضري للسليمانية والتوسع التدريجي للخطاب القومي بين سكانها بعد الاضطراب (الاخلال) الواسع الذي سببته الحرب وانهيار الإمبراطورية العثمانية.[٧٣] وشارك الضباط السياسيون البريطانيون في عملية بناء الهويات المحلية من خلال تحديد الساحة التي دخلت اليها الفصائل السياسية المختلفة (المؤيدة للحكم الذاتي/ المؤيدة لبغداد) للمنافسة، والفئات التي تم ترتيب المجموعات فيها (كردية/ عربية)، وبواسطة تحديد القادة المعترف بهم بين سكان السليمانية. ولد تدخل المسؤولين البريطانيين والدولة العراقية صراعا بين كتلتين من القيادات، الاحزاب الموالية للكرد والأحزاب الموالية للعرب، كانتا تتقاتلان على موارد سياسية رمزية على المستويين المحلي والإقليمي. بهذا المعنى، يجب فهم راديكالية التعبئة السياسية التي أدت إلى أعمال الشغب في ٦ ايلول ١٩٣٠ على أنها رد فعل الحزب القومي الكردي على عدم الاعتراف بالحقوق الكردية في المعاهدة الأنجلو- عراقية لعام ١٩٣٠، وكذلك على التحدي الذي تم وضعه من قبل أنصار الحكومة العراقية في السليمانية.

وادى الدور المركزي الذي اضطلع به الشيخ محمود في مرحلة التحريض في المناطق الريفية في كردستان بعد أعمال الشغب، وخاصة بين عامي ١٩٣٠ و ١٩٣١، إلى تهميش العناصرالقومية الحضرية الناشطة في مجال النضال السياسي، وهذا ما يشير إلى تراجع التعبئة الحضرية في السليمانية حتى الحرب العالمية الثانية.

ملاحظات

يعرب جوردي تيجيل جورجس عن امتنانه للمنحة التي قدمتها المؤسسة السويسرية الوطنية للعلوم لدعم أبحاثه في مكتب السجل العام وفي كلية الدراسات الشرقية والأفريقية (لندن). والشكر خاص للدكتورة نليدا فوكارو من SOAS على إشرافها، وللدكتور كامران أحمد منتك من جامعة صلاح الدين - أربيل لتزويده بمجموعة مختارة من القصائد الكردية فيما يتعلق بأحداث ٦ ايلول ١٩٣٠.*

---

[٦٩] جعل الشيخ محمود قائدا وطنيا خالصا ليس استراتيجية جديدة للأحزاب السياسية الحديثة في كردستان العراق. بعد ثورة ١٤ يوليو ١٩٥٨، أي بعد عامين من وفاته، حملت الحشود المتظاهرة المؤيدة للجمهورية، في شوارع السليمانية صورا للشيخ الخالد والزعماء الكرد المشهورين مثل مصطفى البارزاني، رئيس الحزب الديمقراطي الكردستاني. أوراق إدموندز، صندوق ١/٢٨.

[٧٠] المفتش الاداري (كركوك) لسعادة السفير البريطاني (بغداد)، ٢٤ تموز ١٩٤١، FO 624/63.

[٧١] تعبير مستعار من:
P.A. Gossman, Riots and the Construction of Communal Identity Among Bengali Muslims, 1905–47 (Boulder, CO: Westview Press, 1999), p.165.

[٧٢] تم التعبير عن هذا الموقف، على سبيل المثال، من قبل توفيق وهبي الذي ذكر، في محادثة مع سي. جي. ادموندز، أن فكرة الحكم الذاتي كانت بالفعل في كل ألاذهان في السليمانية و" إذا كان الناس هادئين الآن، فذلك يعود الى شعورهم ببساطة أنه لا توجد فرصة لتحقيقه". Edmonds Diary, para.602, 21 Nov. 1931. Edmonds Papers, Box 27/1–3

[٧٣] في الواقع، كما أفاد النقيب ألبان، فإن جميع ضحايا أعمال الشغب في ٦ سبتمبر ١٩٣٠ كانوا من الطبقات الدنيا. مع ذلك، في غياب الأدلة، من الصعب التأكيد على أن "الضابط" كان يشترك في فكرة العضوية المشتركة نفسها فيما يخص "المجتمع المتخيل" مثل النخبة القومية. يجب أن يجرى المزيد من البحث حول ماذا كان بالضبط "جدول أعمال" الضابط في السليمانية في ذلك الوقت.

* نشرت هذه المقالة في مجلة Middle Eastern Studies, Vol.44, No.4, 537 – 553 July 2008 "دراسات شرق أوسطية" باللغة الانجليزية.

شەبەک و کاکەیی:
بزاوتی ئەتنیکی لە کوردستانی عیراق

میشیل لیزینبێرگ
فاکەڵتی فەلسەفە/ زانکۆی ئەمستردام
و. ڕەوەند سەباح

شەبەک و کاکەیی دوو پێکهاتەی جیای کوردستانی عیراقن. دەشێ وەک دوو کۆمەڵەی ئەتنیکیی جیاواز دەوروبەری سەدەی شازدە بەرانبەر بە بەربەرەکانیی عوسمانییەکان و سەفەوییەکان لە ناوچەکەدا دەرکەوتبن. لەم دواییەدا، پێگەیەکی ناڕوونیان لەنێو هەمەجۆریی ئەتنیکیی ناوچەکەدا هەبووە. لەم توێژینەوەیەدا، گرنگییەکی تایبەت بە بەجێهێنانی سیاسەتی تێکدەرانە و سڕینەوە و تواندنەوەی سالانی ١٩٧٠ و ١٩٨٠ی حکوومەتی عیراقی دراوە. توێژینەوەکە، لە ڕێگەی کۆکردنەوەی چەند نموونەیەکەوە لە دیالێکتەکان، دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە شێوەزارەکانیان شێوەیەکن لە شێوە ئاخاوتنەکانی دیالێکتی هەورامی و گۆرانی.

پێشەکی

ئەو زانیارییانەی کە تا ئێستا لەبارەی ئەو کەمینانەوە بە درێژیی ناوچە سنوورییەکانی تەلەعفەر و مووسڵ و کەرکووک و خانەقینی کوردستانی عیراق لەبەردەستن، زۆر کەمن. پێکهاتەکانی شەبەک و باجەلان و سارلی و کاکەیی و ئەهلی حەق و یەزیدی، خاوەن پسپۆڕی و پلە و پایەی جۆراوجۆری ئایینیی تایبەت بە خۆیانن. ئەو موریدانەی کە تێکەڵ بەو پسپۆڕە ئایینییانە بوون، ڕۆڵێکی گرنگیان لە پاراستنی یەکگرتوویی کۆمەڵەکەدا هەیە. لێرەدا، ئەو کۆمەڵانە زۆر لە تەریقەتە سۆفیگەرییە ئۆرتۆدۆکسەکان دەچن، بەڵام باوەڕ و مومارەسەی ئایینیان تێکەڵەیەک لە ڕەگەزەکانی پێش ئیسلام و گومڕا و بێدینەکان پێکدەهێنێ. جگە لە یەزیدییەکان، کە بە کوردیی کرمانجی و بادینی قسەدەکەن، هەموویان بە دیالێکتەکانیان لە یەکتر جیادەکرێنەوە. بێگومان زۆربەی ئەندامانی کۆمەڵەکەیان بە شێوەزاری گۆرانی، هەورامی یان ماچۆ دەدوێن، وەک ئەوەی خەڵکی ناوچەکە پێیدەڵێن. ئەگەرچی شێوەزارەکانی باوەڕی ئایینیی ناوچەکە و دیالێکتەکان و پەیوەندیی نێوان ئەو گرووپ و پێکهاتانە، بەپێی پێویست ئاوڕیان لێنەدراوەتەوە. ئەم لێکۆڵینەوەیە تیشک دەخاتە سەر تایبەتمەندیی دوو لەم جۆرە پێکهاتانە، ئەوانیش شەبەک و کاکەیین. تاقمی سێیەمی پێکهاتەکان، سارلییەکان، ناوچەیەکی گرنگ لە پەیوەندیی نێوان دوو کۆمەڵەکەی‌تری پێشوودا پێکدەهێنن. ئەم توێژینەوەیە، لە ڕووی ڕەچەڵەکناسییەوە، زانیارییەکی کەم دەخاتەڕوو. لەبریی ئەمە، لێرەدا زیاتر بایەخدەدرێ بە دوایین پەرەسە (تطور)کانی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و (بەتایبەتی کاریگەرییە چاوەڕواننەکراوەکانی سیاسەتی نوێی حکوومەتی عیراقی) ئەو دیالێکتانەی وا قسەیان پێدەکەن. ئەو داتا و زانیارییانەی کە بۆ ئەم مەبەستە کۆکراونەتەوە، سەرەتایی و سنووردارن، بەڵام پێموایە – هەرچۆنێک بێ– لە دۆخی ئێستادا سوودبەخشن. وێڕای ئەوە، بەو هیوایەین ئەو تێبینییانە تەواوکەری بابەتەکە بن، ئەگەر لە داهاتوودا بەهۆی توێژینەوەیەکی فراوانترەوە بە بێکەڵک سەیرنەکرێن.

١. پێشینەی مێژوویی

زۆربەی زۆری مێژووی ئەو کۆمەڵە و تاقمانەی کە لێرەدا سەرنجیان دەخەینە سەر، بە لێڵی و ناڕوونی ماوەتەوە، چونکە ئەوانە لە دەرەوەی ناوەندە سەرەکییەکانی جیهانی ئیسلامی گەشە و نەشونمایان کردووە. بەردەوام هەوڵدراوە ڕەچەڵەکی ئەو کەمینە و پێکهاتانەی ڕۆژهەڵاتی تورکیا و باکووری عیراق و ڕۆژاوای ئێران بۆ سەردەمەکانی پێش ئایینی ئیسلامی بگەڕێننەوە، ئەگەرچی دەبێ دەرکەوتنیان وەک پێکهاتەیەکی نەژادیی جیاواز لە بنەڕەتدا بگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئاڵۆزی نێوان داگیرکارییەکانی مەغۆل و بەهێزبوون و گەورەبوونی ئیمپڕاتۆرییەتی عوسمانی و

سەفەوی لە سەدەی ١٣-١٧دا. ئەم سەردەمە بە پشێویی سیاسی و سەرهەڵدانی خێرای یەک لەدوای یەکی چەندین میرنشین و دەسەڵاتی خۆجێیی و هەبوونی بۆشاییی هێز لە ناوچەکەدا ناسرابوو. لەسەر ئاستی ناوخۆ، بەرکەوتنی چڕی گەلانی خاوەن نەژاد و ئەتنیکی هەمەجۆر و پێشینەی زمانەوانی و ئایینی و مەزهەبیی جیاواز لەئارادابوون. ئەو بارودۆخانە دەرفەتێکی گونجاوبوون بۆ پەیدابوونی پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی نوێ و خۆجێیی و ئاوێتەی فیکری و مەزهەبی و ئایینیی جیاواز و لادەر لە ناوچەکە. تورکمانەکان، کە سەدەی دەهەم لە ناوچەکە دەرکەوتن، بە ڕواڵەت لەسەر مەزهەبی سوننەی سۆفیی کۆنەپارێز و نەریتخواز بوون، ڕۆحییەتی بەهێزی غازی (جەنگاوەری ئایینی)یەکان کاری تێکردبوون. بەڵام -لە ڕاستیدا- لە ڕووی بیروباوەڕی ئایینییەوە گومڕابوون، ئاینەکەیان لە ڕەگەزەکانی مەزهەبی شیعە و مەسیحێتی و شامانێتیی* ئاسیای ناوەڕاست پێکهاتبوو. وادیارە بە سەربەستی تێکەڵ بە گوندنشینەکانی ئەنادۆڵ بوون، کە لەوانەیە سەرەتا زۆربەیان لەسەر ڕێبازی ئایینی مەسیحی بووبن، دواتر ئایینی خۆیان بەخێرایی بۆ تیرە و مەزهەبە هەمەجۆرەکانی ئیسلام گۆڕیبێ. هەندێک نووسەر ئاماژە بەوە دەکەن کە چەندین تیرەی مەسیحی کەوتبوونە مومارەسەی ئایینی خۆیان لەنێو ئەو کۆمەڵانەدا کە تازە سەریانهەڵدابوو. بۆیە لەوانەیە ئەو پێکهاتانە لە ڕێگەی تیرە مەسیحییە گومڕاکانی وەک بەڵکانییەکانی ناوچە شاخاوییەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵەوە دروستبووبن، نەک کڵێسەی بێزەنتییە نەریتخوازەکان، کە تا ئەو کاتەیش دەوڵەتێکی ئایینیی لە ناوچەکەدا هەبوو (بارنس ١٩٩٢: ٣٥). تا بە ئەمڕۆ دەگا، دەکرێ بەشێکی زۆری ئەو مومارەسە ئایینییە باوەی نێو عەلەوی و شەبەک و کاکەییەکان،[1] لە بنەڕەتدا هیی مەسیحییەکان بووبێ. چەند شارەزایەکیتری وەک ڕۆکس (١٩٦٩) جەخت لە پێکچوونی ئایینیی ئەهلی حەق و عەلەوییەکانی تورکیا لە لایەک و بیروباوەڕ و مومارەسەی دینیی پێش ئیسلامبوونی تورکانی ئاسیای ناوەڕاست لە لایەکیترەوە، دەکاتەوە.

لە ناوچە دوورەدەستەکاندا، سۆفییە گەڕۆکەکانی وەک (قەلەندەر و باباکان) پەنایانبردووەتە بەر ئەو جووتیارانەی کە باوەڕیان بە هەزارساڵە هەبووە و بەڵێنی کۆتاییهێنان بە نادادی و سەرهەڵدانی سەردەمی باوەڕ و وەفادارییان پێداون. ئەو سەرکردانە خاوەنی هەیبەت و توانایەکی زۆر بوون، گردبوونەوەکانیان هەمیشە هاوشێوەی تەریقەتی سۆفییەکان بەرفراوان بووە، مەرامیان وابووە لە بەهای جیاوازیی نێوان ئیسلامی سۆفیگەری و باوەڕ و مەزهەبی ئایینەکانیتر کەمبکەنەوە. لە بەر ڕووناکیی بزووتنەوەی سۆفییە نەریتخوازەکاندا، ڕێباز و باوەڕی خۆیان بە شێوەیەک بڵاودەکردەوە، کە زۆر بەکەمی وەک ئیسلام ناودەبران، لە وانە بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕیان سەبارەت بە زیندووبونەوەی مرۆڤ. ئەگەرچی بنچینەی باوەڕ و بیر و بۆچوونی سۆفیگەری لە سەدەی نۆهەمی زایینیدا دروستبوو، بەڵام سۆفی و تەریقەتەکانی سۆفیگەری وەک شێوەیەکی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی لە سەدەی دوازدەهەم بەدواوە بڵاوبوونەوە. ئەوەش دوای ئەو پشێوی و ئاڵۆزییە کۆمەڵایەتییەی کە بەهۆی سەلجوقییەکان و بەتایبەتی هێرشی مەغۆلەکانەوە زیاتر پەرەیسەند (لاپیدوس ١٩٩٢: ٢٦؛ تریمینگام ١٩٧١: بەشی دووەم). لەوانەیە سەرهەڵدانی تەریقەتەکانی ناوچەکە لەم سەردەمەدا، بەراوردبکرێ بە خێراییی بڵاوبوونەوەی تەریقەتەکانی وەک نەقشبەندی، کە لەبەر یا هەبوونی بۆشاییی هێزی ناوچەکە، یان ڕووخانی میرنشینەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە سەدەی نۆزدەهەمدا، دروستبوون (ڤان برونیسین ١٩٨٩: بەشی چوارەم). هەمزەیی لە (١٩٩٠: بەشی هەشتەم)دا بەوردی باسی ئەوە دەکا کە ئەهلی حەق وەک جووڵانەوەیەکی کۆمەڵایەتی دەرکەوت، بانگەشەیدەکرد بۆ باوەڕهێنان بە هەزارساڵەیی و یەکسانی و داشکاندنی بەرژەوەندی خەڵکی ڕەسەن بەسەر هیی کۆچبەراندا و هەروەها دوولایەنیی ئایینزا لە سەدەکانی پازدەهەم و شازدەهەمدا.

---

* شامانێتی: دینێکی سەرەتاییی باکووری ئاسیایە، باوەڕی بە هەبوونی جیهانێکی شاراوەی خواوەندان و شەیتانەکان و گیانی پێشینانە و ئەم جیهانە هەر وەڵامی شامان دەداتەوە، کە جادوو بەکاردێنێ بۆ چارەسەری نەخۆش و دۆزینەوەی شاردراوەکان و کۆنترۆڵی ڕووداوەکان. (گۆڤاری ژین)

[1] ئیڤانئۆ (١٩٥٣) لە ئەگەری کاریگەریی تیرەی مەسیحیی پۆڵسی لە سرووتەکانی کاکەییدا دوواوە. بێرج (١٩٣٧: ٢١٥ و ئەوەبەدوا) بەکورتی باسی مەسەلەی کارتێکردنی مەسیحێتیی لە هۆزە تورکمانەکان کردووە، کە گەشەیکردووە بەرەو بەکتاشی. (صراف، ١٩٥٤:٤٧؛ فینۆگرادۆف ١٩٧٤:٢١٤) باسی مەیخواردنەوەی کاتی سرووتەکان، ددانnان بە پاپادا و پەرستنی سێینەی پیرۆز (کە بریتییە لە خودا و محەمەد و عەلی، کە بەئەسڵ مەسیحییە) دەکەن.

لەم ڕووەوە، هاوشێوەی مەزدەکییەکان[2] و جووڵانەوە کۆمەڵایەتییەکانی پێشووی ئێران لەقەڵەمیان‌داون.

یەکێک لەو تەریقەتانە، شێخ سەفیەدین ئەردەبیلی ڕێبەریی‌دەکردن، پاشان لە سەدەی پازدەهەمدا جووڵانەوەکەی بوو بە بزاوتێکی چەکداری بە ناوی جووڵانەوەی غازییەکانەوە (Ghazis). نەوە و وەچەکانی سەفیەدین، کە دامەزرێنەری ئیمپراتۆرییەتی سەفەوی بوون لە وڵاتی فارس، دەستیان‌کرد بە بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلامیی گومڕا و خۆیان وەک شوێنکەوتەی ئیمامی عەلی ناساند، تا سۆز و مەیلی هەرەمەی عەلەوییەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ بۆ خۆیان ڕابکێشن (Mazzaoui 1972). زۆربەی جەنگاوەری ئەو خێڵە تورکمانانەی کە لەتەک ئەوان شەڕیان‌دەکرد، بە مەندیل و سەروپێچی سوور جیادەکرانەوە، هەر بۆیە دواتر بە قزڵباشەکان، واتا (مەندیل‌سوورەکان) ناوبانگیان دەرکرد.

بەم شێوەیە بە تێپەڕبوونی چەندین سەدە، ئایینی باوی ئیسلامی لەگەڵ سۆفیگەری لەسەر حیسابی سوننەی نەریتخواز و شیعەی موسوڵمان گەشەی‌کرد. تەنیا لە سەدەی شازدەهەمدا دەسەڵاتی عوسمانی و سەفەوی دەستیان‌کرد بە سەپاندنی دەوڵەتێکی ئایینی بەسەر خەڵکی ناوچەکەدا. دوای شەڕی چاڵدێران (١٥١٤)، سوڵتان سەلیم هەزاران عەلەویی بەکۆمەڵ کوشت. بۆیە ئەو قزڵباشانەی کە لەژێر دەسەڵاتی عوسمانی‌دا مابوونەوە، ئەگەر بیانویستایە لەو کوشتارگەیە[3] دەربازببن، دەبوو لە ڕێگەی پەیوەندیکردن بە تەریقەتی بەکتاشیی سوننییەوە، باوەڕی دینیی خۆیان بشارنەوە، ئەگەرچی تەریقەتەکانی سۆفی هەڵنەوەشانەوە. هۆی ئەمەش ڕوون و ئاشکرایە، چونکە ئەوانە بەردەوام لە لایەن حکومەتەکانی ناوەندەوە وەک تاقمێکی شەڕکەر بەکاردەهێنران. بەمجۆرە، تەریقەتی بەکتاشی بەردەوام تا سەدەی نۆزدەهەم ڕۆڵێکی گرنگی

لە سەرکردایەتیی یەنیچەرییەکان و سەربازگەلی کارامەی سوپای عوسمانی‌دا گێڕا. کۆمەڵە و تاقمەکانی‌تریش، کە گومان‌دەکرا ئۆرتۆدۆکس بن، بە هەمان شێوە پێگەی خۆیان بە قایمی هێشتەوە: باجەلانەکان لە سەدەی هەژدەهەمدا هاتنە مووسڵ، دەستیان‌کرد بە کۆکردنەوەی باج. پێ‌دەچێ کاکەییەکانیش پەیوەندییەکی باشیان لەگەڵ والیی عوسمانییەکان بەستبێ، هەتا هەندێک جار پاڵپشتیی دەمڕاست و کەسە ناسراوەکانی ناوچەکەشیان دەکرد (Edmonds:1957) ئەمە تا ڕادەیەک ئەو ڕاستییە دەردەخا کە تاقمە گومڕاکانی وەک شەبەک، دەیانتوانی بەبێ کێشە لە دەشتەکانی نزیکی مووسڵ بژین، هەروەهایش کاکەییەکان لە دەوروبەری کەرکووک نیشتەجێ بوون، نەوەک لەو ناوچانە کە لە جیهان و ناوچە دوورەدەستەکانی دەسەڵاتی ناوەندی دووربوون.

بارودۆخی ئەو گرووپ و تاقمانە وەک پێکهاتەیەکی جیاوازی نەژادی، بوارێک بۆ گفتوگۆ و گەنگەشەی بابەتەکە دەخاتەڕوو. لەبەرئەوەی بیروباوەڕی پێش ئیسلام و نائیسلامی تا ڕادەیەکی بەرچاو لە باوەڕیان‌دا بەدی‌دەکرێ، زۆر بەئاسانی دەتوانین بە (غوللات: توندڕەوی مەزهەبی)ی شیعە ناویان‌بنێین، وەک ئەوەی (Mussa 1988) دەڵێ، ئێستا هەندێکیان بیروباوەڕ و عەقیدەیان هێندە گومڕاییان پێوەدیارە، دراوسێ و دەوروبەر هەرگیز بە موسوڵمان دایاننانێن. ئەگەرچی چەندین ئاماژە لەبەردەستدان، کە هەندێک لەو کۆمەڵانەی وەک کاکەیی و یەزیدی سەرەتا بە تەریقەتی سۆفیی نەریتخواز و ئۆرتۆدۆکس سەیردەکرا، بە واتایەکی‌تر، گومڕایی ئەو پێکهاتانە بە تێپەڕبوونی کات زیادبووە، یاخۆ فشاری زیاتریان خراوەتە سەر، تا خۆیان بە نەژادێکی[4] جیاواز دەربخەن. لەگەڵ ئەوەش‌دا، هەموو ئەندامانی ئەو کۆمەڵانەی وا من قسەم لەگەڵ کردوون، لە ڕووی نەژادییەوە بێ‌دوودڵی خۆیان بە کورد دادەنێن، تا ئەو ڕادەیەی هەندێکیان ڕۆڵێکی چالاکیان لە بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کوردی‌دا هەبووە. ئاشکرایە خۆیان لە ڕووی

[2] کرینبرۆک (BSOAS ١٩٩١) لە پێداچوونەوەی ئەم کتێبەدا دەڵێ: هەمزەیی لە جەختکردنەوەی توخمەکانی هەزارەیی و هاوسانی‌دا پێی لێ‌هەڵبڕیوە و بە هەمان شێوە ڕەنگە توخمە دوانەییەکان لەو دەمەدا ڕوون‌نەبووبن (بڕوانە: ڤان برونیسن).

[3] تریمینگهام (١٩٧٠:٨٢-٣)، فینۆگرادۆف (١٩٧٤: ٢١٠) دەڵێن شەبەک، باجەلان و سارلی خۆپارێزی (التقیة) (شاردنەوەی ژیانی ڕاستەقینەی تاکەکەس)یان کردووە لەژێر بەرگی خۆپارێزیی بەکتاشی‌دا. بەڵام من هیچ بەڵگەییێکیم چنگ‌نەکەوت بیسەلمێنێ هیچ پێوەندییەکی ڕەسمییان بە مەسەلەکەوە هەبێ.

[4] ڤان برونیسن (n.d.) (بێ ساڵ) سەرنجی‌داوە کە دوایین پەرەسەی لاهووتی دووانەی نێوان یادگاری و خامۆشیی ئەهلی هەق لە ناوچەی گۆرانی ئێران، وەک دەردەکەوێ، بە پێچەوانەی تیرەی لاوەکیی ئیبراهیمییەوەیە. هەروەها دەڵێ: ئەم داهێنانەی باوەڕ پشت بە نەریتی کۆنتری دوانەیی دەبەستێ کە دەماودەم پارێزراوە، یا ڕەنگە لەو ئێزدییانە خواسترابێ کە وێ‌دەچێ هەندێ سەیدی یادگاری لە سەدەی نۆزدەهەمدا پێوەندییەکی توندوتۆڵیان لەگەڵیان هەبووبێ.

ئایینی و زمانەوانییەوە جودانەکردووەتەوە، زیاتر هەستی کوردانەیان بەسەردا زاڵبووە. بێگومان هیچ بەریەککەوتنێک لەگەڵ هیچ نەتەوەیەکیتر لەئارادانەبووە، تا خۆیان لە ئاستێکی جیادا ببینن. بۆ نموونە، دەکرێ مرۆڤ لە گوندێک و لە پێوشوێن (سیاق)ی جیاوازدا خۆی بە شەبەک، کورد، یا هاووڵاتییەکی عیراقی دابنێ. شەبەک و کاکەیی وەک هەر گرووپێکی گومڕا، پێگەیەکی لێڵ و ئاڵۆزیان لە نەژادی ناوچەکەدا هەیە. هەرچەندە ساڵانی ١٩٨٠ دانیشتوانی باکووری عیراق زۆریان لێکرا، تا یەک نەژاد و ئەتنیک بۆ خۆیان هەڵبژێرن، دەبینین چۆن دواتر ئەو هەڵبژاردنە گۆڕانی بەرچاو و خێرا بەدوای خۆیدا دەهێنێ.

دەستنیشانکردن و دیاریکردنی ناوێکی گشتی و هاوبەش بۆ ئەو کۆمەڵانە، پێویستی بە سەرنجی زیاتر هەیە. ئەلشوانی (١٩٨٩) گومان دەخاتە سەر لەقەڵەمدانی کاکەییەکان بە نەژادێکی عەرەبی، گومانەکانی بە هەمان شێوە بە گرووپ و تاقمەکانیتریشەوە پەیوەستن. کاکەیی و گرووپەکانیتر، پێناچێ بیر لەوە بکەنەوە خۆیان بە نەتەوەیەکی جودادابنێن، وەک ئەوەی کورد و عەرەب خۆیان جوداکردووەتەوە. لەبەرئەوەی پێکهاتەیەکی ناخێڵەکییان هەیە، ناوهێنان و ڕێکخستنیان لە شێوەی خێڵ و تیرەدا نەگونجاوە. بە هەمان شێوە، ناوهێنانی تەریقەت وەک ئەوەی بۆ سۆفییەکان بەکاردێ، ئەگەر بۆ ئەو کۆمەڵانەیش بەکاربێ، ئەو گرووپانە زیاتر بە کۆمەڵەیەکی ئۆرتۆدۆکس و نەریتخواز دەژمێرێ، وەڵ لەوەی لە ڕاستیدا وابن (چەمکی ڕێگای بەرەو خودا، واتە هەر تاکێک دەتوانێ ئەو ئەزموونە ئاسمانییە تاقیبکاتەوە، لە کاتێکدا لێرە مەبەستی لە چەند کەسێکە لێیتێدەگەن، ئەوانیش چەند پلەیەکی جیاوازیان هەیە، وەک پیر و باباکان کە دەگەنە مەعریفەیەکی تەواو، بە حەق و ڕاستی دادەنرێن). لە تایبەتمەندیشیان کەمدەکاتەوە، کە ناکرێ بە داب و عورفی ئیسلامی دابنرێ. هەروەها ئەم چەمکە زیاتر جەخت لە باوەڕ و مەزهەب دەکاتەوە، نەوەک لایەنی ڕێکخستن. ئەلشوانی دەگاتە ئەو ئەرەنجامەی کە باشترە کاکەییەکان بە کۆمەڵەی ئایینی نیهلا (Nihla) بانگبکرێن، ئەگەرچی ئەم چەمکەش زیاد لە پێوست گرنگی بە لایەنی ئایینی دەدا. لە ڕاستیدا، شیاوترین و گونجاوترین زاراوە و چەمک، تا بۆ ئەو کۆمەڵە جیاوازانە بەکاربێ، چەمکی تیرە (تایەفە)یە. ئەمە دەربڕینێکی گشتییە، بۆ هەموو تیرە ئایینی و چین و تیرەکانی وەک یەزیدی و کاکەیی و مەسیحی و تەنانەت خێڵ و تەریقەتی دەروێشەکانیش،[5] بەکاردێ. ئێستا گرنگترین خاڵ پێویستە لەبارەی ئەو پێکهاتانەوە بیزانین، ئەوەیە کە ئەو کۆمەڵانە لەسەر بنەمای خێڵەکی و هۆزایەتی و خزمایەتی دانەمەزراون، هەرچەندە هەندێک لە ئەندامانی ئەو گرووپانە پەیوەندیی خێڵەکییان هەیە و بە کۆمەڵە و تیرەی نەژادی جیاواز دادەنرێن، ئەوەش بەگوێرەی پێکهاتەی ئایینیان، نەوەک زمانەوانییان.

٢. شەبەک

لە کۆنەوە، زۆربەی زۆری تیرەی شەبەک لە گوندی بچووکبچووکی ڕۆژهەڵاتی مووسڵ تا ئاسکی کەڵەک لەسەر زێی گەورە ژیاون (بڕوانە: نەخشەکە). پێکهاتەی مەسیحی و باجەڵان و (هەندێک جار لە گوندەکانیش پێکەوە ژیاون) تورکمان و عەرەب، هەروەها هێندێک سەرووتر لە باکووری ڕۆژاوا، یەزیدییەکان دراوسێی نزیکیانن. لەنێو دراوسێکاندا، خەبەردەرێکی شەبەک باسی ئەو کاکەییانە دەکا، بەتایبەتی ئەوانەی کە لە نزیکی زێی گەورە دەژین، لەوانەیە مەبەستی لەو کۆمەڵە (سارلی)یانە بێ کە ژیان لە دەوروبەری ئاسکی کەلەک بەسەردەبەن. ئێستا خەمڵاندنی ژمارەی شەبەک کارێکی قورسە. هەواڵنێرەکەم ئەوەی پێگوتم سەرجەمی دانیشتووانی ئەو ٦٠ شەست گوندە و تەواوی ئەو چەند هەزارەی کە لە شاری مووسڵ دەژین، ١٠٠،٠٠٠ سەدهەزار کەس دەبێ. لە سەرژمێریی ساڵی ١٩٦٠دا، دانیشوتوانی ٣٥ سیوپێنج گوند بە ١٥،٠٠٠ پازدە هەزار کەس خەملێندراوە؛ پێشتر دەسەڵاتی ئینگلیز ساڵی ١٩٢٥ دانیشتووانی ناوچەکەی بە ١٠،٠٠٠ دە هەزار کەس خەمڵاندبوو (Vinogradov 208:1974).

ڕاپۆرتە سەرەتاییەکانی ئیتنۆلۆجی، زانیاریی کرچوکاڵ و ناڕوونیان بڵاودەکردەوە: ڕیچ (١٨٣٦: ٨٣، ٨٤، ١٠٥) لە سەردانەکەیدا باسیکردووە بەنێو هەندێک گونددا تێپەڕیوە، دانیشتووانەکەیان کوردی باجەڵان و ڕۆژبەیانی بوون (ئەو گرووپانەی کە لە شەبەکەوە نزیکن)، بەڵام هیچ زانیارییەکی لەبارەی دیالێکت و هەڵسوکەوتی ئایینییانەوە نەخستووەتە ڕوو. ئۆستن هێنری لایارد (١٨٦٧: ٢١٦- Austin

[5] لەم خاڵەدا قەرزارباری ڤان برونیسنم (پێوەندییەکی شەخسی).

Henry Layard (١٨٦٧: ٢١٦) ماوەیەکی زۆر لە ناوچەکانی شەبەک ماوەتەوە بۆ کنە و پشکنینی شوێنەواری، ئەوانی بە نەوە و وەچەی کوردان داناوە و بنوبنەچەی لە ڕووی ڕەسەنایەتییەوە گەڕاندوونەوە بۆ فارسەکان. هەروەها لەو باوەڕەدایە ئەوان پەیوەندیی خزمایەتییان لەگەڵ عەلییولاهییەکان (Ali Ilahis) یا ئەهلی هەق هەبووە (مینۆرسکی ١٩٢٠: ٨٤- Minorsky ١٩٢٠: ٨٤). سایکس (١٩٠٨: ٤٥٥-٦ Sykes)، ٥٠٠ پێنجسەد خێزانی ناکۆچەری شەبەکی دیاریکردووە، هەندێکیان پێیانوابووە لەسەر مەزهەبی شیعەن، هەندێکیتر جەختیانکردووەتەوە کە ئایینێکی شاراوەیان هەیە، کەسانێکیتر لایان وابووە باباین و هەندێکیتریش ددانیان بەوەداناوە کە پێغەمبەرێکی بابا ناو هەبووە. ئەوەی ڕاستیبێ، بابا بەرزترین ناسناوی ئایینییە پیاوە ئایینییە پلەباڵاکانیان بەدەستی دێنن، نەوەک ئەوەی کەسێکی دیاریکراو ئەو ناو و ناسناوەی هەڵگرتبێ. لەم ڕووەوە، هەموو ئەو نووسەرانە شەبەک و دراوسێ نزیکەکانیان، باجەلانەکان، بە کورد حیسابدەکەن.

هەروەها هەندێک سەرچاوەیتری عەرەبیی وەک ئەلکەرمەلی ساڵی ١٩٠٢ و ئەلغولامی ساڵی ١٩٥٠ و سەڕاف ساڵی ١٩٥٤، جەخت لە تایبەتمەندیی تورکمانیی شەبەکەکان دەکەنەوە.[6] سەڕاف (١٩٥٤: ٤٧، ٨٩) بەرانبەر بە پێشینەی بەکتاشی و قزڵباشی، باسی شەبەکەکانی کردووە. چەند تیۆرییەکی لەبارەی ڕەسەنایەتیانەوە خستووەتە بەرچاو، ئەو بۆچوونەی لاپەسەندە کە ئەوان و سەفەوییەکان پێکەوە کۆچیان کردووە بۆ باکووری عیراق. هەروەها پێکهاتەی شەبەکی بە کورد دانەناوە، چونکە بە زمانێکی جیاواز قسەدەکەن (لەو باوەڕەدایە زمانەکەیان لە چەند زمانێک پێکهاتووە، هەرچەندە زمانی تورکمانی بەسەریاندا زاڵە). مووسا (١٩٨٨: بەشی یەکەم) زیاتر بە پشتبەستن بەو سەرچاوانە، لە ئەگەری تورکمانبوونی پێکهاتەی شەبەک دوواوە، نەک ئەوەی لە بنەڕەتدا لە ئەنادۆڵەوە هاتبن و پاشکۆ و شوێنکەوتەی شائیسماعیل بووبن، دواتر پاش شکستی شائیسماعیل لە شەڕی چاڵدێران (١٥١٤)ی بەرانبەر بە ئیمپڕاتۆریی عوسمانیدا، ناچار لە ناوچەی مووسڵ نیشتەجێبووبن. بۆ یەکلاکردنەوەی ئەو تیۆرییە، بە هەمان شێوەی سەڕاف پشتی بە بەڵگەی زمانەوانی بەستووە، کە زمانی پێکهاتەی شەبەک لە بنەڕەتدا زمانی تورکییە و تێکەڵ بە زمانی فارسی و کوردی و عەرەبی بووە، چونکە کتێبی پیرۆزیان، کیتابی مەناقیب (Buyruk or Kitab al-manaqib) (کتێبی نموونەییی یاساکان)، بە زمانی تورکمانی نووسراوە، وێڕای ئەوە، باسی خزمایەتی و پەیوەندیی بە بەکتاشی و عەلەوییەکانی تورکیاوە کردووە. بێگومان ئەم بۆچوونە زیاد لە پێویست زیادەڕەوییی تێدا کراوە. لە ڕاستیدا زمانی میلیی شەبەک، جۆرێکە لە شێوەزاری گۆرانی و هەورامی (بڕوانە خوارەوە)، هیچ بەڵگەیەکیش لەگۆڕێدانییە کە پێشتر شەبەکەکان، لە سەرەتاکانی سەدەی ١٦ شازدەهەمدا، پەیوەندییان لەگەڵ بەکتاشەکاندا هەبووبێ.

بە وردی دیارنییە کەی پێکهاتەی شەبەک وەک نەژادێکی جیاواز دەرکەوتووە، یا پێشینەی ئەتنیکییان چییە. بە هەمان شێوە، پەیوەندیی نێوان شەبەک و باجەلان (هەروەها پێیاندەگوترێ باجوان-Bajwan) کە لە دۆڵی خۆساری باکووری مووسڵ دەژین، بە ناڕوونی ماوەتەوە. سایکس (١٩٠٨: ٤٥٦) بەگشتی دوو کۆمەڵەی لە یەکتر جوداکردووەتەوە: لە لایەکەوە، باسی ئەو ٨٠٠ خێزانە (باجوان)ەی کردووە، کە بە زمانێکی تێکەڵی عەرەبی و کوردی دەدوێن، ئەوانە ئەو کۆمەڵانەن کە دراوسێکانیان بە ڕەچەڵەکی تورک و شوێنکەوتەی حاجی بەکتاشیان دادەنێن؛ لە لایەکیترەوە، مەکەنزی ساڵی ١٩٥٦ وتوویە ناوی ئەو دوو پێکهاتەیە هاوواتایە. لەوانەیە شەبەک ئەو ناوە بێ کە ئەوان خۆیان بەکاریدێنن، باجەلانیش ئەو ناوە بێ کە عەرەبەکانی ناوچەکە پێیاندەڵێن. گومان لەوەدانییە کە ئەو دوو کۆمەڵە تا ڕادەیەکی باش پەیوەندییان بەیەکەوە هەیە، سەرەڕای ئەوە، هۆ هەیە لەیەکتریان جودابکەینەوە، چونکە ڕاستە زمانی میلیی باجەلانی لە ڕووی زمانەوانییەوە تا ڕادەیەک لە دیالێکتی باجەلانییەوە[7] نزیکە، بەڵام هەمان کات هاوشێوەی دیالێکتەکەیان نییە.

[6] بەداخەوە نەمتوانی دەستم بەم لێکۆڵینەوانە ڕابگا، فیلیپ کرینبرۆک، خۆشبەختانە چەند وێنەیەکی ئەو برگە پەیوەندیدارانەی کتێبی صەڕافی بۆ دابینکردم. مووسا (١٩٨٨: بەندی ١) بەهانە سەرەکییەکانی ئەو دانەرانەی پوختەکردووەتەوە.

[7] وەک هەوالدەرە خۆجێییەکانی ڕۆژبەیانی پۆلێنیاندەکرد کە شێوەزاری گۆرانییە، ئەمە وای لێدەکا نزیکی شەبەکی و باجەلانی بێ. بەڵام نەمتوانی هیچ نموونەیێک کۆبکەمەوە، تا ئەم ئیدیعایە ساغبکەمەوە.

پێکهاتەی باجەڵانی، پێچەوانەی شەبەک، لە ڕووی خێڵەکییەوە ڕێکخراون و وەک دیارە- لە سەر مەزهەبی سوننەی نەریتخوازن، نەوەک مەزهەبی شیعە. سەرچاوەیەکی شەبەک لە سێ جۆر تیرەی شەبەک دوواوە، ئەوانیش: شەبەکی ڕەسەن، باجەڵان و زەنگەنەن و هەر هەموویان بە دیالێکتی گۆرانی دەئاخێون، هەرچەندە زیاتر لەسەر ئەم دابەشکردنە نارِوا. هەروەها بەگوێرەی هەمان سەرچاوە، هەندێک جار ناوی شەبەک بۆ خێڵ یا دەڤەر و ناوچە دەگەڕێتەوە. لەم ڕووەوە، باسی سێ جۆرە خێڵی کردووە، ئەوانیش: حەریری و گەرگەری و مەوسڵین. بە هەمان شێوە، زانیارییەکان لە سفێیە (Sfeye)دا، باجەڵانیان بە خێڵێکی پێکهاتەی شەبەک داناوە. ئەگەرچی بەگشتی هەرگیز پێکهاتەی شەبەک بە خێڵ هەژمارنەکراوە، کەواتە ئەو سەرنجانە لەوانەیە بارودۆخی پێکهاتەی باجەڵان وەک گرووپێکی جیاوازی خێڵەکی لەنێو کۆمەڵگای شەبەکدا دیاریبکەن. بەگوێرەی قسە و باسی خەڵکی ناوچەکە، ناوی شەبەک (Shabak) خۆی لە زمانی عەرەبیدا لە وشەی (Shabaka) وەرگیراوە، کە واتای لەیەکئاڵاندن، یان تێکەڵاوبوون دەگەیەنێ، ئەمەش وەک ئاماژەیەک کە شەبەک لە کۆمەڵێک خێڵی جیاواز پێکهاتووە (ڤینۆگرادۆڤ ١٩٧٤: ٢١٠). بە لای نەتەوەپەرستانەوە، زۆراد لە پێویست سەرنج خراوەتە سەر یەکێک لە تایبەتەندییەکانی پێکهاتەکان، تا شەبەک بە لای کورد یا عەرەب یا تورکماندا ڕابکێشن.

ئەگەرچی دەشێ بیروباوەڕی ئایینی شەبەک لەگەڵ هی ئەو تاقم و کۆمەڵانەی پێشینەی قیزڵباشییان هەیە، بەراوردبکرێ، بەڵام زانیارییەکان کەمن و جێی متمانە نین، منیش خۆم لە باسێکی تێروتەسەلی لەم جۆرە بەدووردەگرم. ئەو خەڵکە شەبەکەی من قسەم لەگەڵ دەکردن، حەزیاننەدەکرد لەبارەی ئایینەکەیانەوە قسەبکەن و دەیانوت ئێمە تەنیا موسوڵمانین. پێدەچێ پێکهاتەی کۆمەڵایەتییان زۆر هاوشێوەی تەریقەتی سۆفیگەری بێ: موریدەکان پابەند و پەیوەستن بە پیر و مورشیدەکانەوە کە لە باوەڕ و ڕێوڕەسمی ئایینیدا پرزانیاری و شارەزان. لێرەدا پیرەکان چەند پایەیێکیان هەیە، لە سەرووی هەموویانەوە بابا، یا سەرکردەی باڵا هەیە. لە ڕووی تیۆرییەوە، تاک دەتوانێ پیرەکان هەڵبژێرێ، کەچی لە ڕووی کردەییەوە، بە تێپەڕبوونی چەند نەوەیەک، خێزانی پیرەکان زۆرجار تێکەڵی خێزانی موریدەکان دەبن. بەم شێوەیە، ئەمە یارمەتیی یەکگرتوویی کۆمەڵایەتی دەدا، ئەگەرنا کۆمەڵگاکە لەبەریەک هەڵدەوەشێتەوە (ڤینۆگرادۆڤ ١٩٧٤: ٢١٤). پێکهاتەی شەبەک پەیوەندییەکی چاکی لەگەڵ یەزیدییەکان هەیە، هەروەها حەجدەکەن بۆ مەزاری یەزیدییەکان. ئەمە پێچەوانەی بۆچوونی ئەو شارەزایانەیە کە پێیانوایە یەزیدییەکان تەنیا پەرگری سوننەن، بەم جۆرە بێ، بە پشتاوپشت نەیاری شیعەن.[8] هەروەها پێشینەی قزڵباشی پێکهاتەی شەبەک، ئەو ڕاستییە دەردەخا کە ئەوان پێیانوایە شیعری شائیسماعیلی سەفەوی ئیلهامی خوداییە و لە کوڕ و کۆبوونەوەکانیشدا دەیانچڕی (ڤینۆگرادۆڤ ١٩٧٤: ٢١٧). داود چەلەبی دەڵێ: بەگوێرەی ئەلعەزاوی (١٩٤٩: ٩٨) بێ، کۆمەڵەی شەبەک بۆ زیارەت و حەج سەردانی شارە پیرۆزەکانی نەجەف و کەربەلا دەکەن، نەک مەککە.

جگە لەو سەرکردە ئایینیانە، هەروەها شەبەک بۆ کاروباری دونیایی دوو جۆر پیری سایەداریان هەبوو. لە عیراقی پێش هەڵگیرسانی شۆڕشدا، پێکهاتەی شەبەک لە بارودۆخێکی زۆر خراپدا بوون، زۆربەیان بە کرێ لە کێڵگەی تایبەتی خاوەنموڵکانی تایبەتی خێزانی ساداتە ئۆرتۆدۆکسەکانی شاری مووسڵ کاریاندەکرد. بنەماڵەی ساداتەکان، لە بنەڕەتدا دەسەڵاتی عوسمانی لە شاری کووفە و حیجازەوە هێناونی بۆ شاری مووسڵ، ئەرز و خاکیشیان بەرانبەر بە خزمەتەکانیان پێداون و لە بارودۆخی ناکۆکی و ململانێدا لەگەڵ عەشیرەتە دراوسێکان، ڕۆڵی نێوەندگیرییان لە نێوان شەبەک و حکوومەتدا گێڕاوە. ئەوانیش یارمەتیی شەبەکیان داوە تا بێنە شارەکە و بەروبوومەکانیان بفرۆشن. جگە لەو خاوەنزەوییە شارییانە، هەندێک پیری سایەداری گوندی ئەهلی شەبەکیش هەبوون، توانیاین زەوییەکانی خۆیان بکڕن. جێگەی سەرنجە، کە پێکهاتەی شەبەک زۆر بەخێرایی پێگەی کۆمەڵایەتییان گۆڕیوە و بەرەو شار ڕۆیشتوون و تەعریبکراون، پاشان مەزهەبیان گۆڕیوە بە شیعەی دوازدە ئیمام؛ تەنانەت هەندێکیان بانگەشەی

---

[8] هەرچەندە پیریکی ئێزدیی خەڵکی شێخان، ڕەتیکردەوە شەبەک لە پەرستگای ئێزدییان نوێژیانکردبێ و وتیشی: هەردوو کۆمەڵەکە پێوەندیی پتەویان هەیە (بەوپێیە هۆزی مامۆسی کەسانی ئێزدی و شەبەکی تێدان)، بەڵام ڕێی ژنوژنخوازییان پێنادرێ.

پێگەی ساداتیان بۆ خۆیان کردووە. ئەو ساداتە گوندییانەش دەیانتوانی سوڵحی خێڵەکی بکەن. شتێکی ڕوونە کە ئەو سەرپەرشتییەی ئەوان، لە هیی ساداتە شارییەکان کەمتر جێگیر و ڕێکخراو بوو (ڤینۆگرادۆڤ ١٩٧٤: ٢١٠-٢١٣).

پاش پرۆسەی چاکسازیی کشتوکاڵیی ساڵی ١٩٥٨ و ١٩٦٣، زۆرێک لەو جووتیارە شەبەکانەی وا بێ زەوی و خاک بوون، توانییان زەوی و ئەرز بۆ خۆیان بکڕن. ئەوانیتریش کۆچیانکرد بەرەو شار، بۆ ئەوەی لە کارگەکان کاربکەن. لەبەرئەوەی بوون بە خاوەن ئابووریی سەربەخۆی خۆیان، ئەو پەیوەندییە لەمێژینەیەی کە لە نێوان سادات و کرێگرتەکاندا هەبوو، لەبارچوو. پەیوەندییەکان لەگەڵ ساداتی شاری، وەک خۆیان مانەوە. ئەوانەی پێشووتر خاوەنی زەوی و موڵک بوون، خۆراک و شوێنی حەوانەوەیان بۆ ئەو شەبەکە گوندییانەی کە سەریان لە شاری مووسڵ دەدا، دابیندەکرد و یارمەتییان دەدان تا بەروبوومەکانیان لە بازاڕەکان ساغبکەنەوە (ڕەسام ١٩٧٧). بەگشتی، پێدەچێ شەبەک وەک گرووپێکی کۆمەڵایەتی، لە سەردەمی کۆماریدا، لێکترازابێ. زۆر لەو شەبەکانەی کە بۆ دۆزینەوەی کار ڕوویان لە شاری مووسڵ کردبوو، بەخێرایی بەهۆی باڵادەستیی خەڵکی عەرەبی دەوروبەریانەوە، لە نێویاندا توانەوە. وەک دەڵێن، بەگوێرەی ڤینۆگرادۆڤ بێ، زۆربەیان باوەڕیان گۆڕی بە ئیمامی دوازدەی شیعە. یەکێکیتر لە هۆیەکانی گۆڕانی پلەوپایەی کۆمەڵایەتییان، ئەوەبوو کە ئەوان تێکەڵی دامودەزگای دەوڵەت بوون، بەشێکی زۆری خەڵکی شەبەک پەیوەندییان بە هێزە چەکدارەکانەوە کرد. ئەم گۆڕانکارییە تا ڕادەیێک لەگەڵ ئەو شانوشکۆی کۆنی شەبەکدا نەدەگونجا، چونکە ئەوان هەر لە کۆنەوە بە چاوێکی نزم سەیردەکران و لای دراوسێکانیشیان بە جەنگاوەر تەماشانەدەکران (ڤینۆگرادۆڤ ١٩٧٤: ٢١٦).

لە ئەنجامی گۆڕانکاریی هەلومەرجی کۆمەڵایەتی و ئابووریی سەردەمی کۆماریدا، نیزامی کۆنی ڕەعییەت لاواز بوو و گۆڕانی بەسەرداهات: پێکهاتەی شەبەک پەیتا پەیتا ڕاستەوخۆ تێکەڵ بە دەوڵەت دەبوو، ئەو پێگەیەی کە وەک کۆمەڵ و پێکهاتەیەکی جودا هەیانبوو، لەدەستیاندەچوو. شەبەک، لە ساڵانی حەفتا بەدواوە، بەرەبەرە کەوتنە نێو گێژاوی ململانێی حکوومەتی حیزبی بەعس و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد بە سەرکردایەتیی بارزانی. هەرچەندە من هیچ زانیارییەکم لە بەردەستدانییە، کە ئاخۆ پێوەندییان بە کام لایەنەوە کردووە. حکوومەت هەوڵیدەدا، کار لەسەر ئەوە بکا کە ئەوان لە ڕووی ئایینییەوە جیاواز و لە نەتەوەی عەرەبن، نەوەک کورد، ئەگەرچی ئاشکرایە کە حکوومەت لەو جۆرە سیاسەتەی تواندنەوە و تەعریبکردنەدا، هێندە سەرکەوتوونەبوو. کۆتاییی هاوینی ساڵی ١٩٨٨، بەشێکی زۆر لەو گوندانەی وا شەبەکیان لێ دەژیان، چۆڵ و خاپوور کران، دانیشتووانەکانیشیان ڕاگوێزران. بە گوتەی چەند سەرچاوەیەک، هۆی ڕاگواستنی خەڵکی شەبەک دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕاستییەی کە ئەوان خۆیان بە کورد ناساندووە، نەک عەرەب.

لایەنی کەم بیستودوو گوندی شەبەک خاپوورکران، چەند ناوێکی جۆراوجۆر لێرەولەوێ لە سەرچاوەکاندا دەبینرێن و لێرە لە نێو دووکەوانەدا خراونەتەڕوو، لەوانە گوندی بادێرنە (Baderna)، باژاربۆ (Bajarbo)، بەرزیکتە (Barzikta)، باسخرە (Baskhra)، بازویە (Bazwiya)، گۆگجەری، گۆگجەلی، گۆگچەک (Gogceri, Gogjali, Gökçek)، کانی کاروان (Kani Kerwan)، کارکاشان (Karkashan)، کەبەرلین (Keberlin)، منارە (Minara)، موفتییە (Muftiye)، قەهراوە (Qahrawa)، شێخ ئەمیر (Shaikh Emir)، شێخ شەلەی (Shaikh Sheley)، شەوکولی (Shawkuli)، تەرجیلە (Tercileh)، تەیراوە (Teyrawa)، تۆبە زیارەت = تۆپراک زیارەت (Toba Ziyaret= Toprak Ziyaret)، تۆبزاوە (Tobzawa)، گەزنە (Xezne)، خراوە (Xrawa=Orta Xarab)، هەروەها زارا خاتون Zara Khatun.[٩] نزیکەی ٣٠٠٠ سێهەزار خێزانی شەبەک لەو گوندانە ڕاگواستران بۆ ئۆردووگا زۆرەملێکانی دەشتی هەریر و باسرمە (لە باکووری شاری شەقڵاوەی پارێزگای هەولێر) و بازیان و تەکیە لە چەمچەماڵی نزیک بە کەرکووک. هیچ سەرچاوەیەکی داهاتیان لەو جۆرە ئۆردووگا و کۆمەڵگانەدا نەبوو بۆ

[٩] نەمتوانیوە شوێنی ئەو هەموو دێیانە دیاریبکەم، بەڵام زۆربەیان نزیکی ڕێگەی خێرای مووسڵ – هەولێرن، واتە ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵاتی مووسڵ. قسەکەرێک بە ناوی حیزبی نیشتمانیی تورکمانیی عیراقییەوە، جەختی لەسەر وێرانکردنی هەندێ لەم دێیانە کردەوە (بە تورکمانیی دانان). جێی سەرسووڕمان ئەوەیە کە هیچ یەکێکیان لە کتێبی ڕەسووڵ (١٩٩٠)دا ئاماژەی پێنەدراوە، کە دەڵێ: ١٩ گوندی کەمێک بەرەوژوورتری ناوچەی شێخان لە هەمان ماوەدا وێرانکرا.

بژێوی ژیانیان، دەبووایە بەتەواوی پشت بە حکوومەت ببەستن. هەروەها بە هیچ جۆرێک قەرەبووی ئەو زیانە نەکرانەوە کە بەهۆی خاپووربوونی گوندەکانیان، یا دەستبەسەرداگرتنی مولک و ماڵیانەوە، لێیانکەوتبوو، تەنانەت نەیاندەهێشت بگەڕێنەوە بۆ گوندەکانیان، یا ئۆتومبێل بکڕن. ئەگەرچی، پایزی ساڵی ١٩٩٠ زۆربەیان ڕێگەیان پێدرا بگەڕێنەوە بۆ گوندەکان، ئەوەش -وەک دەڵێن- دوای ئەوەی یەکێک لە سەرکردەکانیان خەڵکی شەبەکی بە عەرەب ناساند، نەک کورد. لەوانەیە هۆیەکیتر پەیوەندیی بەو ئابڵووقە ئابوورییەوە هەبووبێ کە عیراق دوای داگیرکردنی دەوڵەتی کوەیت لە ئابی ساڵی ١٩٩٠دا بەسەریدا سەپێندرابوو، لەبەر ئەم هۆکارە عیراق پێویستی بەوەبوو کەرتی کشتوکاڵی لە ناوچەکە ببووژێنێتەوە، بەتایبەت دوای ئەوەی لەم ساڵانەی دواییدا ئەم کەرتە لە باکوور بەتەواوی پەکیکەوتبوو.

هۆی ڕاگواستنی شەبەک، دوای ئەوەی خۆیان بە کورد ناساند، دەگەڕێتەوە بۆ پلانی کارگێڕی و کۆچی زۆرەملێ، پاش ئەو سەرژمێرییەی حکوومەتی عیراق کە لە تشرینی یەکەمی ١٩٨٧دا دەستی پێکرد. لەم سەرژمێرییەدا، دانیشتووانی عیراق دەیانتوانی خۆیان بە نەژادی کورد یا عەرەب تۆماربکەن؛ هەڵبژاردەیتریش بۆ خۆتۆمارکردن بە نەژادێکی جیاواز لەسەر بنەمای زمان یا ئایین لەبەردەستدابوو، وەک تورکمان و ئاسووری، بەڵام ئەوان بە نەژاد و نەتەوەی جیاواز لە سەرژمێرییەکەدا نەنووسرابوون. بەم شێوەیە، سەرژمێرییەکە زۆری لە دانیشتووانی باکوور کرد تا لەو ئامارە نیشتیمانییەدا خۆیان بە عەرەب ناونووسبکەن، ئەگینا وەک بارودۆخی کوردانی ناوچەی قەدەغە و ژێر دەسەڵاتی پێشمەرگە، گوندەکانیان چۆڵدەکردن و بەرەو ئۆردووگا زۆرەملێکان کۆچیان پێدەکردن. زۆر لەوانەی حکوومەت بە چاوی نەتەوەی عەرەب تێیدەڕوانین، بەڵام خۆیان بە کورد دادەنا، دەبووایە گوندەکانیان چۆڵبکەن. ئەوانەی لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی پێشمەرگەدا دەژیان، نەیاندەتوانی لە سەرژمێرییەکەدا بەشداربن؛ بەم جۆرە ناسنامەی عیراقیبوونیان پێنەدەدرا. لێرە بەدواوە حکوومەت بە هەڵاتوو لەقەڵەمیدەدان، لە شاڵاوە بەدناوەکانی ئەنفالدا بوون بە ئامانجی سەرەکیی حکوومەت (میدڵ ئیست ووچ ١٩٩٣: ٨٤-٩٠- Middle 1993 East Watch; 84-90).

٣١ی ئابی ١٩٨٨، بەڵگەکانی پەیوەست بە شەبەک تا ڕادەیەکی زۆر لە فەرمانگەی ئەمنی هەولێر بە نهێنی بۆ بەشەکانی ئەمنی ناوچەکە جەختکراونەتەوە. ئەو بەڵگەنامەیە لە ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١دا دەستیان بەسەردا گیرا. ناوەڕۆکی بەڵگەنامەکە کە ژمارەی (5.Sh.S//13069//)ی لەسەرە، لێینووسراوە:

پێیانڕاگەیاندووین کە:

١. کەسانێک لە ئەهلی شەبەکی دانیشتووی پارێزگای مووسڵ کە پەیوەندییان بە هێزی بەرگریی نیشتمانییەوە کردبوو، ناسنامەی نەتەوەییی خۆیان لە عەرەبەوە گۆڕیوە بۆ کورد.

٢. فەریق ڕوکن عەلی حەسەن مەجید، بەرپرسی بەعس لە ناوچەی باکوور، فەرمانی دەرکرد بە خاپوورکردنی خانووەکانیان و دەربەدەرکردنیان بۆ ئۆردووگا زۆرەملێکان لە پارێزگاکەمان. بێگومان قەرەبووناکرێنەوە.

بۆ زانیاریتان. ڕێکاری پێویست بگرنەبەر، لە پێشهاتەکان ئاگادارمانبکەنەوە.

(ئیمزا) عەقیدی ئاسایش/ بەڕێوەبەری ئەمنی پارێزگای هەولێر

Middle East Watch 1994: 29-30, NEW Ref.) (45/5-B

بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامەیە بێ، گومان لەوەدا نییە کە سەرژمێریی ساڵی ١٩٨٧ی دانیشتووان و ناساندنی پێکهاتەی شەبەک بە کورد، هۆکاری ئەو چارەنووسە بوو کە دانیشتووانی گوندەکانی شەبەک ڕووبەڕووی بووبوونەوە. لەبەرئەوەی ئەوسا عیراق لە شەڕێکی قورسدا بوو لەگەڵ وڵاتی ئێران، خەڵکەکە ڕاستەوخۆ دوای سەرژمێرییەکە بە زۆرەملێ کۆچیان پێنەکرا. دوای ئەوەی ئابی ساڵی ١٩٨٨، شەڕی عیراق و ئێران وەستا، فەیلەقی پێنج بەرەو مووسڵ جووڵەی پێکرا، تا شاڵاوی ئەنفال لە ناوچەی بادینان بەجێبهێنێ. هەروەها هەمان ئەو سوپایە بەرپرسیارە لە دەربەدەرکردنی خەڵکی شەبەکی پارێزگای مووسڵ بۆ باشوور، بۆ ئەو ناوچانەی کە قەدەغە نین. هیچ کوشتار و ڕەشبگیرییەک لەو هەڵمەتانەدا تۆمارنەکراون. ئەگەرچی بەپێی ئەو چاوپێکەوتنەی کە ساڵی ١٩٩٢ لەگەڵ خەڵکی شەبەک کراوە، تا ئەو کاتەیش فەیلەقی پێنج لە ناوچەکە جێگیربوو و بەردەوام ئەو خەڵکانەی کە دەگەڕانەوە بۆ گوندەکان، دەیتۆقاندن.

هەڵمەتی ڕاگواستنی ئەوکات، پەیوەندیی بە شاڵاوەکانی ئەنفالکردنەوە نەبوو، کەچی بەشێک بوو لە دواهەمین قۆناغەکانی تەعریبکردنی تەواوی باکووری عیراق، کە حکوومەتی عیراق ساڵی ١٩٧٥ دەستی پێکرد؛ ئەگەرچی -هەرچۆنێک بێ- پرۆسەی تەعریب لەسەر هەمان ئەو بنەمایە جێبەجێکرا، تا خزمەت بە شاڵاوی بەدناوی ئەنفال بکا. نامەکەی ئەمنی هەولێر ئەوە جەختدەکاتەوە کە بەرپرسیی کۆتایی دەکەوێتە ئەستۆی هەمان ئەو کەسەی کە نەخشەی شاڵاوەکانی ئەنفالی دارشتووە: ئەوسا عەلی حەسەن مەجیدی ئامۆزای سەددام، بەرپرسی ناوچەی باکووری حیزبی بەعس بوو.

پێدەچێ باڵادەستبوونی سیاسەتی زۆرینە، کارێکی زۆری کردبێتە سەر شەبەک، بێبەشبوون لە مافی خۆناساندن وەک پێکهاتەیەکی جیاواز، وای لێکردبن هیچ هەڵبژاردەیەکیتریان لەبەردەستدا نەبێ، ئەوەنەبێ کە خۆیان بە نەتەوەی عەرەب ناونووسبکەن، دەنا ئەگەر خۆیان بە کورد دانابایە، تووشی هەمان توندوتیژی و تۆڵەسەندنەوە دەبوون. مەحاڵە بزانرێ کاریگەریی کۆچی زۆرەملێ و لێسەندنەوەی مافی نەژادیی خۆیان، تا چ ئەندازەیەک بوون. کۆمەڵەی شەبەک لە ناوچە ئازاکراوەکان بە ئاشکرا خۆیان بە کورد دەناسێنن، کەمتر وەک پێکهاتەیەکی نیمچە جیاواز لەوەی کە پێشتر بانگەشەیان بۆ دەکرد. وەک ئەوەی یەکێکیان پرسیی: "ئەگەر ئێمە عەرەب بین، بۆچی وەک کورد دەربەدەریانکردین؟!" دیارە پەیوەندیی ئایینییان، بەشێکی بەهۆی جیابوونەوەیانەوە لەیەکتر، لەبەریەکهەڵوەشاوە. زۆربەیان لە مووسڵ و دەوروبەری نیشتەجێن، بەردەوام دەبنە ئامانجی هەڵمەتەکانی پاکتاوی نەژادی. بەڵام چونکە ئەو ناوچەیە تا ئێستاش لەژێر دەسەڵاتی حکوومەتە، دەستکەوتنی زانیاری لەبارەی نەهامەتی و تەنگوچەڵەمەکانیانەوە، کارێکی قورسە.

٣. کاکەیی و ئەهلی حەق

کۆمەڵەی ئەهلی حەق لە کوردستانی عیراق بە پەرشوبڵاوی و لە وڵاتی ئێرانیش لە زۆر ناوچە و هەرێمی جیاوازی بەتایبەتی وەک ناوچەی گۆران و ئازەربایجان دەژین. ژمارەیان بە دەیان هەزار کەس تا زیاد لە دوو ملیۆن کەس مەزندەدەکرێ، زۆربەیان لە ئێران ژیان بەسەردەبەن. لە عیراق ئاسایی (کاکی)یان پێدەگوترێ، کەچی لە ئێران زیاتر بە یارسان ناسراون.

زۆربەی باسەکان تیشک دەخەنە سەر ئەهلی حەقی سنووری وڵاتی ئێران: ئەمە سەبارەت بە هەم سەرچاوە کۆنەکانی وەک ڕاولینسۆن ١٩٣٩ (Rawlinson ١٨٣٩) و وتارە بەناوبانگەکەی ساڵی ١٩٢٠-١٩٢١ی مینۆرسکی (Minorsky ١٩٢٠-١٩٢١) ڕاستە و هەم کارە تازەکانی ڤان برونیسین (Van Bruinessen n.d.) و حەمزەهی ١٩٩٠ (Hamzeh'ee ١٩٩٠) دروستە. تاقمەکانی عیراقی، لای ئەلعەزاوی ١٩٤٩ (al-Azzawi-١٩٤٩)، ئێدمۆندز (١٩٥٧- ١٨٢-٢٠١) (Edmonds ١٩٥٧: ١٨٢-٢٠١)، هەورامانی (١٩٨٤) (Hawramani ١٩٨٤) و مووسا (١٩٨٨-١٤-٢١) (Moosa ١٩٨٨: ١٤-٢١) ئاوڕی لێدراوەتەوە.

ئاشکرایە تەریقەتی کاکەیی لە هەورامان لەسەر دەستی سەید ئیسحاق (Ishaq) (دواتریش بە سوڵتان سەهاک Sohak ناسرا) دامەزراوە، کە بە ئەسڵ سەرەتاکانی سەدەی چواردەهەمی زایینی[10] لە ناوچەی بەرزنجەوە هاتووە. گومان لە کەسێتیی مێژوویی سوڵتان سەهاک یا سوڵتان ئیسحاقدا هەبوو، بەڵام سەبارەت بە جێگرەوەکەی بابەیادگار سەرچاوەیەک لە سەدەی حەڤدەهەمدا ناویی هێناوە (موکری Mokri-١٩٧٠ ١٩٧٠). جێی سەرنجە، ئەم سەرچاوەیەش باسی ئەوە دەکا کە ئەوسا کاکەییەکان لەسەر ڕێبازی تەریقەتی سۆفی بوون، نەبەستراوبوونەوە بە تاقمێکی گومڕا (ڤان بروینسین ١٩٩١: ٦٨- Van Bruinessen ١٩٩١: ٦٨). لەگەڵ ناوی سوڵتان سوهاک، ناوی حەوت بنەماڵە یا خانەدان دێتن، پێیاندەگوترێ حەفتان، بەناوبانگترینیان (دوودە)یە، سەرپەرشتیی ئەو حەوت خەلیفەیە دەکا کە سوڵتان سوهاک دەستنیشانیکردوون تا ببن بە ڕێنیشاندەری تەواوی کۆمەڵگای ئەهلی حەق. هەر حەوت کوڕەکەی سوڵتان سوهاک، کە بە حەفتەوانە ناسرابوون، بە کوڵەکەی هەر پێنج بنەماڵەی دامەزرێنەری سەیدەکان دادەنرێن؛ بنەماڵەی ئیبراهیمی بڵاوترین بنەماڵەیە لە کوردستانی عیراق. دواتر پێنج بنەماڵەیتریش لە سەیدەکان دامەزران. هەردوو بنەماڵەی یادگاری و ئاتەشبەگی، لە ئێران بڵاون؛ لەو دوو

[10] بەپێی ئەلشوانی (١٩٨٩)، مەسعوودیی مێژوونووسی عەرەب (م:٣٤٦ک) نووسیویە: کاکەیی هۆزێکی جیاوازە، نەک کۆمەڵێکی دینیی جیاواز. بەڵام گومان ئەوەیە ئاخۆ مەبەستی هەمان کۆمەڵی ئێستەی کاکەییەکانە، کە مێژووەکەیان لە سەدەی چواردەهەم کۆنتر نییە.

بنەماڵەیە، بەتایبەتی بنەماڵەی ئاتەشبەگی چەند داهێنان و گۆڕانێکیان لە باوەڕدا کردووە. لەبەر جیاوازیی باوەڕ و مومارەسەی ئایینی، زەحمەتە بتوانین باسی تاکە ڕێبازێکی ئەهلی حەق بکەین (V. Bruinessen n.d.).

کاکەیی و شەبەک لە چەندین ئەرک و شێوەدا لەیەکدەچن، پسپۆڕانی ئایینی هەردوو لا هەمان تاقمی پشتاوپشتیان هەیە، پلەبەندیی کۆمەڵایەتییان لە چوار ئاست پێکدێ، ئەوانیش (سەیدە)کان (Sayyids) و (بابا)کان (Persian Baba) و (مام)ەکان (Mams) و (مورید)ەکانن. شارەزاییی باوەڕ لە کەلامخوانیدا، لەوانەیە لە یەکێک لەو چینانەوە سەرچاوەی گرتبێ. موریدەکانی کاکەیی، دەبێ تێکەڵی سەیدی یەکێک لەو دە بنەماڵەیە ببن کە وەک پیر و ڕێبەری ڕۆحی کاردەکا، هەروەهایش بنەماڵەی خەلیفە کە وەک نوێنەری ڕێنیشاندەر کاردەکا. لە ڕووی تیۆرییەوە، موریدەکان لە دەستنیشانکردنی ڕێنیشاندەری خۆیاندا ئازادن، ئەگەرچی بە کردار نەریت وایە ئەو پەیوەندییانە لە نێوان نەوەکاندا بگوازرێنەوە؛ لە کاتێکدا ئەو کەسانەی کە دەگەڕێنەوە بۆ سەید، بە بەشێکی بنەماڵەکەی دادەنرێن. موریدەکان ناتوانن ژنهێنان و شووکردنیان لەگەڵ پیر و ڕێبەرەکانیان هەبێ. بەم شێوەیە، جۆرێ لە پەیوەندیی ڕەمزیی خزمایەتی لە نێوان شوێنکەوتووانیدا دروستدەبێ، ئەگینا بە زنجیرەی خزمایەتی بەیەکەوە نەبەستراونەتەوە. بە قسەی هەندێک کەلامخوان بێ، پیر لای موریدەکان وەک خودا وایە. جارێکیان یەکێکیان گێڕایەوە؛ هەندێک لە موریدەکان بە کوڕی شائیبراهیم بانگی ئیبراهیمی سەیدیان کردبوو، وشەی شا بە واتای بەرجەستەبوونی خوایەتییە، ئەویش بۆی ڕاستکردبوونەوە کە ئەوان خۆیان کوڕی ئیبراهیم بوون، چونکە سەید خۆی بەرجەستەی ئیبراهیمە.[11] کەواتە لە ڕووی ڕێکخستنەوە، کاکەییەکان لە بنەڕەتدا ڕێکخراوێکی دەروێشی یا تەریقەتن (ئێدمۆندز ١٩٥٧: ١٩٠). بەڵام وەک شەبەک زیاتر بیروباوەڕێکی شاراوە و نهێنییان هەیە، جەخت لەسەر واقیعێکی خواوەندانە (ئیلاهی) (هەق) دەکاتەوە، تەنیا ئاشکراکراوە بۆ چەند ئەندامێکی کەمی نێو کۆمەڵگا. بەگوێرەی ئەو زانیارییانەی سەرەوە بێ کە باسکران، زاراوەی تایەفە بۆ ئەمجۆرە ڕێکخستنە گونجاوترینە، ئەگەرچی هەندێک جار کاکەییەکان لای بیانی و دەرەکییەکان وەک عەشیرەتێکی کوردیش ناویان هاتووە.

بەناوبانگترین ناوچەی کاکەییەکانی عیراق، کۆمەڵە گوندێکی دەوروبەری قەزای داقووقی باشووری ڕۆژهەڵاتی کەرکوکە. جێی سەرنجە، ئەو شوێنانەی وا ئێستا لێینیشتەجێن، زۆر کۆننین، ئەو ئەرزانە سەدەی نۆزدەهەم لە ڕێگەی چەند سەیدێکی ئیبراهیمییەوە کڕدراون، پاشان موریدەکانی کاکەیی هاتوون لە گردۆڵکەکانی ئەو نزیکانە نیشتەجێبوون. جگە لەمانە، ناوچەکانی دەوروبەری خانەقین و قەسری شیرین[12] ئەو شوێنانەن، کە گوندەکانی کاکەییی لێن، بە هەمان شێوە زۆربەیان ئیبراهیمین. تەنیا مەزاری پیرۆزی هاوار، لە ناوچە ڕەسەنەکانی کۆمەڵگای کاکەییی سەر سنووری ئێران لە نزیکی هەڵەبجە، وەک خۆی ماوەتەوە. چەندین کەس لە هەڵگرانی بیروباوەڕی ئیبراهیمی لە تەلەعفەر دەژین، ئەوانە لەوانەیە زۆربەیان تورکمان بن. ئێدمۆندز (١٩٥٧: ١٩٥) باسی حەوت گوندی کاکەیی دەکا لەسەر کەناری ڕووباری زێی گەورە نزیک بە ئاسکی کەلەک، دانیشتووانەکانیان لای دراوسێکانیان[13] بە سارلی ناسراون.

سەردەمی عوسمانییەکان، چەند قائیمقامێکی شاری تەلەعفەر لە بنەماڵەی ئیبراهیمیی تایەفەی وەهابئاغای ناوچەکە هەڵبژێردراون (ئێدمۆندز ١٩٥٧: ١٩١). ئێدمۆندز باسی بنەماڵەی ئاتەشبەگیی کاکەییەکانی شارۆچکەکەشی کردووە. دیارە لەم سەردەمە و سەردەمی پاشایەتیی عیراقیشدا، سەرکردە و گەورەکانی کاکەیی، ئەگەرچی سەربەخۆیی و سەروەریی خۆیان پاراستبوو، پەیوەندییەکی باشیان لەگەڵ دەسەڵاتەکانی ناوەندیدا هەبووە. هێزیان تەنیا لەوەدا نەبوو کە پابەندبوون بە ئایینەکەیانەوە، بەڵکوو بەهۆی سەروەت و سامانەکەشیانەوە بوو: ساڵی ١٩٥٨ سەیدە کاکەییەکانی پارێزگای کەرکووک لەنێو بەناوبانگترین خاوەنمولکەکانی عیراقدا بوون، خاوەنی نزیکەی

[11] ئەم بۆچوونە ناکۆکە لەگەڵ بۆچوونی جێگەی باوەڕی هەندێک کە کاکەیی -بە مانای وردی وشەکە- بەگشتی کۆمەڵ ناگرێتەوە، بەڵکوو تەنیا بۆ سەیدەکان بەکاردێ (ئێدمۆندز ١٩٥٧: ١٨٨).

[12] بۆ بیرهێنانەوە، وا بڵاوە کە هەندێ کۆمەڵی باجەڵانی لە دەوری ئەو شوێنانە هەبووبێ.

[13] هەواڵدەرانی سفێیە، هەشت دێی کاکەییان لەسەر ڕۆخی زێ دەستنیشانکردووە: سفێیە، مەترات، توولەبەن (تەل لیبان)، گێزەکان، قولەبۆڵ، وەردە، زەنگەرت، کەبەڕۆ. تەنیا چوار گوندی یەکەم هەمان ئەوانەن کە ئێدمۆندز ناوی هێناون.

دووسەد هەزار دۆنم زەوی بوون (بەتاتو ١٩٧٨: ٥٨-Batuta ١٩٧٨: ٥٨). دیارنییە چاکسازییە کشتوکاڵییەکانی کۆماری عیراق تا چەند کاری کردووەتە سەر ئەم دۆخە. هەرچەندە لەوانەیە کاکەییەکان بەهۆی گۆڕانی سیاسی و ئابوورییەوە لێکترازابن، بەڵام پێدەچێ مومارەسەی ئایینی و ئینتیمای سیاسییان بۆ سەیدەکان بێدەستکاری وەک خۆی مابێتەوە. بۆ نموونە، ئیبراهیمییەکانی شاری هەولێر تا ئێستاش ڕێوڕەسمی ئایینی مانگانەیان دوور لە چاوی بیانییەکان دەگێڕن؛ لەو ڕێوڕەسمەدا خواردن وەک شتێکی ڕەمزی بە یەکسانی دابەش دەکرێ، وەک ئەوەی سەیدەکەیان دەڵێ "هەمووان یەکساندەبن." هەتا ئەم دواییانە چەندین گفتوگۆ و وتوویژ لەبارەی بیروباوەڕی کاکەییەکانەوە هەبوون. دیارە کاکەییەکانیش تێکەڵییەکی وا زەق و بەرچاویان لەگەڵ دراوسێ موسوڵمانەکانیان نەبووە. بەگشتی بە تاقم و کۆمەڵێکی کورد دانراون، پێناچێ باوەڕ و مومارەسەی ئایینییان وەک گرووپێکی گومڕا و لادەر حیسابی بۆ کرابێ، بەراورد بەو یەزیدییانەی کە تەنانەت زۆرجار لای کوردانی سەر مەزهەبی سوننەیش بە نەژادی کورد لەقەڵەمنەدراون. کاکەییەکان، ئاسایی سەبارەت بە بیر و باوەڕی ئایینییان، بەتەواوی نهێنیپارێزن، کاتێک پرسیاریان لەوبارەیەوە لێدەکرێ، زۆرجار وەک سوننەی نەریتخواز، یا هەندێک جار بە شیعەی دوازدە ئیمام خۆیان دەنوێنن. دەگوترێ سەیدێکی کەرکووکی ساڵی ١٩٤٩ تەنانەت هەموو کۆپییەکانی کتێبی عەزاویی کڕیوە و دواتر لەناویبردوون، گوایە کتێبەکە ناپاکیی لە نهێنیی پاراستنی ئایینەکەی کردووە و کاکەییەکانی بە موسوڵمان دانەناوە. ئێستا کاکەییەکانی کەرکووک خۆیان زۆر بە نزیک دەزانن لە ئیمام جەعفەری دوازدە ئیمامی شیعەی ناوچەکانی دەوروبەری شاری دوزخورماتوو و داقووق.[14]

کاکەییەکان، لە ڕووی زمانەوانییەوە، تا بڵێی کۆمەڵگایەکی ناچوونیەک و ناهاوچەشنن؛ ئەو زمانەی قسەی پێدەکەن، پێیدەگوترێ ماچۆ، کە بە شێوەزارێکی دیالێکتی گۆرانی دادەنرێ. بەگوێرەی هەندێک سەرچاوە، کاکەییەکان لە نێو خۆیاندا بەزۆری بەم دیالێکتە دەدوێن، جا گرنگ نییە ئەو زمانەی بەرانبەریان کە قسەی پێدەکرێ، هەر زمانێکیتر بێ. هەندێکیتریش دەڵێن، لە ڕێوڕەسمە ئایینییەکاندا بە زمانی تایبەتی و نهێنیی خۆیان، ماچۆ، قسەدەکەن. وێڕای ئەوە، ماچۆ زمانی دایکی هەموو کاکەییەکان نییە؛ هەندێکیان بە تەنیا وەک زمانی دووەم قسەی پێدەکەن، یاخۆ هەرگیز قسەی پێناکەن. هەروەها زۆربەی کاکەییەکان بە دیالێکتی سۆرانی، تورکمانی یا عەرەبی[15] دەدوێن. بەپێی سەرچاوەیەکی کاکەیی، هەموو کاکەییەکانی دەوروبەری داقووق بە باشی بە زمانی ماچۆ و لەگەڵ کوردەکانیتریش بە سۆرانی قسەدەکەن، لە کاتێکدا هەندێکیان دەتوانن بە تورکمانی و عەرەبیش قسەبکەن. بەگوێرەی سەرچاوەیەکیتر، زۆرێک لە کاکەییەکانی کەرکووک، ئەگەر زۆرینەشیان نەبێ، زۆر ئاسانتر دەتوانن بە تورکمانی وەک لەوەی بە کوردی قسەبکەن، ئەگەرچی خۆشیان بە کورد دەزانن. زۆرینەی سارلییەکان یا بڵێین کاکەییەکانی ئاسکی کەلەک، بە ماچۆ و شەبەک و سۆرانی و تا ڕادەیێکیش عەرەبی قسەدەکەن، بەڵام هیچیان ناتوانن بە تورکمانی قسەبکەن. لە ڕووی کردارییەوە، هەموو کاکەییەکان لایەنی کەم کەمێک عەرەبی وەک زمانی دووەم دەزانن، تەنانەت هەندێک کاکەیی لە خانەقین و مەندەلی هەن ئاخێوەری عەرەبن، -گوایە- ئەوانە خەڵکی عەوامن و لە سەیدەکان نین، تازە هاتوونەتە نێو دینەکە.

هەروەها سەیدەکان تا ئەم دواییەش، لەگەڵ هەر گۆڕانێکدا، پێگە و سەروەریی خۆیان پاراستبوو. بۆ نموونە، فەتاحئاغای یەکێک لە بەهێزترین سەرکردەی کاکەییەکان، تا مردنیشی، ساڵانی ١٩٥٠ بە یەکێک لە نیشتمانپەروەرە کوردەکان دادەنرا. فەتاحئاغا ڕەتی کردەوە دژی شێخ مەحموود بەرزنجیی سەرکردەی شۆڕشگێڕ و یاخیی کورد، چووبێتەپاڵ عەشیرەتەکانی تاڵەبانی و داودە و حکوومەت. دواتر یەکێک لە کوڕەکانی بە ناوی عەدنانئاغاوە، بوو بە سەرکردەیەکی چالاکی کاکەییەکان. بەشێک لە کاکەییەکانی کەرکووک لە کۆنەوە پێیان باشتربووە بە تورکمانی قسەبکەن، نەک کوردی؛ تەنیا

[14] زۆربەی زۆری ئەو گرووپە شیعانە تورکمانن، پێشتر قزڵباش بوون، ئەم سەدەیەیش باوەڕی خۆیان گۆڕیوە بۆ شیعەی دوازدە ئیمامی (ئێدمۆندز ١٩٥٧: ٢٦٩).

[15] زانیارییەکانی لای من سەبارەت بە دابەشبوونی زمان لەنێو کاکەییەکاندا، ئەوپەڕی دیاریکراون و هەمیشە ڕێکوپێک نین. بەشێکی پشبەستووە بە سەرنجی خۆم و بەشیکیتریشی بەو زانیارییانە کە دانیشتووانی ناوچەکە پێیانداوم (هەندێکیان کاکەیین).

سەرەتاکانی ساڵانی حەفتا توانییان بە کوردییەکی ڕەوان بدوێن. پاشان ئەو سەرکردانە پەیوەندییان بە هێزی بەرگریی نیشتمانی (هێزی نانیزامیی کوردی)یەوە کرد و خۆیان بە عەرەب ناساند. حکوومەت پەرۆشی بە عەرەب لەقەڵەمدانی کاکەییەکان بوو، بەو پێیە کە سەیدەکانیان نەوە و وەچەی ئیمام عەلی و پێغەمبەرن. هەروەها بەگوێرەی ناونیشانەکەیان بێ، ئاشکرایە کە ئەوان عەرەبن. شارەزایانی ئایینی کاکەیی دژی ئەم وێناکردنە بوون، بە حوکمی ئەوەی سەرکردە و سەیدەکانیان لەبەر بەرجەستەبوونەوە خۆیان بە نەوەی ئیمام عەلی دادەنێن، نەوەک ئەوەی لە ڕووی نەژادییەوە ڕاستەوخۆ پەیوەندییان بەوانەوە هەبێ.

کاکەییەکان ساڵانی حەفتا بە ئاشکرا لایەنگرییان لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد نەدەکرد؛ هەندێک لە سەیدەکان بە بێلایەنی مانەوە، هەندێکیتریان بێپەردە پشتی حکومەتی بەعسیان گرت. ئەوسا ناوچەکانی بە نەوت دەوڵەمەندی کەرکووک و دەوروبەری ئامانجی سەرەکیی حکوومەتی بەعس بوون، بۆ بەجێهێنانی سیاسەتی تەعریبکردن. چەندین گوندی کاکەیی لە دەوروبەری داقوق چۆڵکرا، دانیشتووانەکانیان ڕاگوێزران بۆ سلێمانی و کەرکووک. بۆ نموونە، چەند سەیدێکیان خاکەکەیان بە عەرەبان فرۆشت، خاکی ئەو سەیدانەی کە پەیوەندییان بە بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کوردەوە کردبوو، دەستی بەسەردا گیرا و عەرەبی لێنیشتەجێکرا. سەیدەکان کە کوڕێکیان پەیوەندیی بە هێزی بەرگریی نیشتیمانییەوە بکردبا، دەیانتوانی خاکەکانیان بگەڕێننەوە. کاکەییەکانی خانەقین و قەسری شیرین بە هەمان شێوە ڕووبەڕووی پرۆسەی تەعریبکردن بوونەوە،[16] دانیشتووانیان ڕاگوێزران بۆ کەلار و ناوچەکانیتری باشووری کوردستان. حکوومەتی عیراق چەندین گوندی ناوجەرگەی کاکەییەکانیشی خاپوورکرد، ئەو خاپوورکردنە مەزاری هاواریشی گرتەوە، بۆ دروستکردنی ناوچەیەکی بێ شەڕ و ئاشتی بە درێژیی سنووری وڵاتی ئێران.

هەرچەندە حکوومەتی عیراق و نەتەوەپەرستە کوردەکان تەنیا لایەن نەبوون کە دەیانویست کاکەییەکان بە لای خۆیاندا ڕابکێشن، ساڵانی حەفتا نەتەوەپەستە تورکمانەکانیش ویستیان وەک تاقمێکی تورکمانی بیانناسێنن. بەم شێوەیە، هیجری دەدەی شاعیر، کە بە زمانەکانی فارسی و کوردی و گۆرانی (جگە لە زمانی تورکی) نووسینی هەبوو، کرا بە ئەندامی یەکێتیی نووسەرانی تورکمانی لە بەغدا؛ گوایە نەوەکانی هیجری، کە ساڵانی هەشتا بووبوونە بەکرێگیراو و جاشی حکوومەت، خۆیان بە تورکمان داناوە. پارتی نەتەوەییی تورکمانیی عیراقی، کە ساڵی ١٩٨٨ دامەزرا، بەردەوام جەختی لە تورکمانبوونی کاکەییەکان کردووەتەوە؛ تەنانەت شەبەک و کۆمەڵەی غوللاتی ناوچەکەیشی بە تورکمان زانیوە. بەگوێرەی سەرچاوەیەکی تورکمان (کە خۆی نەیاری شۆڤێنیزمی تورکمانی بوو)، زۆرێک لە کاکەییەکانی کەرکووک و تەنانەت ئەوانەی تەلەعفەریش، ئێستا خۆیان بە تورکمان دەناسێنن. پێدەچێ جەختکردنەوەی تورکمانبوونی خۆیان، بۆ پاراستنی پێگەی بێلایەنیی خۆیان لە نێوان حکوومەتی عیراق و بزووتنەوەی کوردیدا بووبێ. ئەگەرچی ئەنجامەکانی سەرژمێریی دانیشتووان لە ساڵانی ١٩٧٧ و ١٩٨٧دا هەرگیز ئاشکرانەکران، گوایە هەندێک لە ئیبراهیمی و سەیدەکان خۆیان بە تورکمان تۆمارکردووە. وەک دەگوترێ، لە سەرژمێریی ساڵی ١٩٨٧دا تەنیا دەیانتوانی خۆیان بە کورد یا عەرەب تۆماربکەن؛ لایەنی کەم هەندێک لە سەیدەکان و شوێنکەوتەکانیان خۆیان بە عەرەب نووسی.[17]

سێیەم شاڵاوی ئەنفال لە ناوچەی گەرمیان ساڵی ١٩٨٨ جێبەجێکرا، گوندەکانی داوەدەی ڕۆژهەڵاتی ڕێگای کەرکووک - بەغدا و عەشیرەتی تاڵەبانیی گرتەوە (میدڵ ئیست وۆچ ١٩٩٣: ١٢٩-٦٦). دیارە هەرچەندە ناوچە نزیکەکانی کاکەیی لە دەوربەری داقووق نەکەوتنە بەر ئەو شاڵاوانە، لەوانەیە هۆی سەرەکی ئەوەبێ کە ناحیەی داقوق نزیکی دەوروبەری شاری کەرکووکی ستراتیژی و دەوڵەمەند بە نەوتە، کە هەمیشە لەژێر دەسەڵات و

[16] ڕەسووڵ (١٩٩٠: ١٣-٢٢) دەڵێ: گەلێک لەم گوندانەی کاکەییەکان لەم ناوچەیەدا کە ئێدمۆندز (١٩٥٧: ١٩٥ن) باسیکردوون، ساڵی ١٩٧٥ چۆڵکراون. توانیم بریکە و دارەخورما و مێخاس بناسمەوە، بەڵام ڕەنگە ئەوانیتریش چۆڵکرابن.

[17] بەرپرسیکی گەورەی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، ئیدیعایکرد کە لە ڕاپەڕینەکەدا نوسخەیەک لە ئەنجامی سەرژمێریی ساڵی ١٩٧٧ بەدەستهێنراوە، دەریخستووە کە دانیشتووانی پارێزگای کەرکووک ٣٨٪ی کورد، ١٥٪ی تورکمان و ئەوانیتریش عەرەبن.

چەپۆکی حکوومەتی ناوەندیدا بووە. لەبەر ئەو هۆیە بەشێک نەبووە لە ناوچەی قەدەغە و شالاوەکانی ئەنفال؛ یاخۆ لە سەرژمێریی ساڵی ١٩٨٧دا دانیشتووانی یا بە کورد یان عەرەب تۆمارکرابوون، مەترسیی لەدەستدانی ناسنامەی عیراقییان لێنەدەکرا. هەندێک لە سەیدەکانی کاکەیی، بێپەردە پشتگیریی حکوومەتیان کردبوو، لە کاتێکدا هەتا ئەوانەی بە ئاشکرا پەیوەندییان بە هێزی بەرگریی نیشتیمانیشەوە نەکردبوو، خۆیان لەپاڵ دەسەڵاتداراندا دەپاراست بۆ ڕزگارکردنی کۆمەڵگاکەیان. لە کۆتاییدا، خۆناساندنی کاکەییەکان بە تورکمان نەوەک بە کورد، لەوانەیە ڕۆڵی هەبووبێ. دوای ئەوە، شالاوەکانی ئەنفال -بەگشتی- گوندییە کوردییەکانی لەبەر پاڵپشتیی بزووتنەوەی کوردی کردە ئامانج، کەمتر کەوتە وێزەی مەسیحییەکانی ناوچەی بادینان. تورکمان و عەرەبەکان، یا ئەوانەی کە لە سەرژمێرییەکاندا خۆیان بەو نەتەوانە تۆمارکردبوو، زۆر بە دەگمەن یا هەرگیز ڕووبەڕووی ئەو مەرگەساتە نەدەبوونەوە. ژمارەیەک لە بنەماڵەی کاکەییەکان دەربەدەرکران، چونکە حکوومەتی عیراق زانیی کەسوکاریان پەیوەندیی بە یاخییانی کوردەوە کردبوو. بەگوێرەی سەرچاوە و زانیارییەکانی ناوچەکە بێ، ئەو کاکەییانەی کەرکووک ڕەوانەی ئۆردووگای داقووق کران و پاشان لەگەڵ ژمارەیەک خەڵکی جافی ناوچەی هاوار، لە هەڵەبجەی تازەی چەند میلێکی ڕۆژاوای هەڵەبجە نیشتەجێکرانەوە. دیارە هەندێکیشیان لە نزیکی چەمچەماڵ جێگیرکران. ژمارەیەکی بەرچاو لە هەورامیی سوننە و کاکەییەکانی گوندەکانی سنووری ئێران لە هەڵەبجەی تازە و کۆمەڵگاکانی دەوروبەری، بەوانەی ناوچەی هاواریشەوە، نیشتەجێکرابوون. دوای ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٩١، هەندێک لە کاکەییەکان گەڕانەوە بۆ ناوچەی هاوار، ئەگەرچی لە سەردەمی شەڕی ناوخۆی کوردەکاندا ساڵی ١٩٩٤ دووبارە شوێنەکەیان چۆڵکردەوە.

وا دیارە کاکەییەکانی ئاسکی کەڵەک، هاوشێوەی شەبەک، بەتەواوی نەکەوتنە بەر شالاوی ئەنفال، گوایە گوندەکانی سارڵی لە هاوینی ساڵی ١٩٨٨دا چۆڵکرابوون. ئەمە تا ڕادەیەک نزیکە لەو کاتە کە هەمان شت بەسەر شەبەکدا هاتووە. لەوانەیە ئەوانیش لە سەرژمێریی ساڵی ١٩٨٧دا خۆیان بە نەژادی کوردی تۆمارکردبێ. هەرچەندە دانیشتووانی سفێیە ڕەوانەی هەڵەبجەی تازە کران، بەڵام پاش ئەوەی عەدنان ئاغای سەیدیان لەگەڵ حکوومەتی عیراق ڕێککەوت، توانییان بگەڕێنەوە.

٤. پەیوەندیی نێوان کاکەیی و شەبەک: سارڵییەکان

سارڵییەکان شایانی سەرنجی زیاترن. کاکەییەکان بەگشتی لە ڕووی زمانەوانی و ئایینییەوە، لە شەبەکەوە نزیکن؛ لە ڕووی جوگرافیاشەوە، دراوسێی نزیکی ئاسکی کەڵەکن، لە ڕاستیدا، پەیوەندییەکی نەژادی لە نێوانیاندا هەیە. گوایە کاکەییەکانی ئەم ناوچەیە، لای دراوسێ سوننەکانیان بە سارڵی ناسراون، کەچی ئێدمۆندز (١٩٥٧: ١٩٥) گومان دەکا کە ئەوان ئەو ناولێنانە قبووڵبکەن. سەیدەکەیان، کە لە هەولێر دادەنیشێ، ئەوەی ڕەتکردووەتەوە. بۆم دەرکەوت، ئەو خەڵکەی کە لەوێ دەژیان، بە کاکەییی ئیبراهیمی ناسراون و خۆشیان دەدان بەوەدادەنێن، کەچی زاراوەی سارڵی یا سارڵوو تەنیا لای بیانی و دەرەکییەکان، بەتایبەتی دراوسێ عەرەب و کوردەکان، بەکاردێنن. بە پێچەوانەوە، شەبەک بە کاکەیی بانگیان دەکەن، نەوەک بە سارڵی. هەروەها ئەوەیان پێگوتم، شەبەک پێچەوانەی یەزیدییەکان پەیوەندییەکی چاکیان لەگەڵ کاکەییەکان هەیە، سەرباری ئەوەی هەندێک جیاوازیی ئایینیشیان لە نێواندا هەیە. دەڵێن؛ گوندەکانی سارڵی لە پرۆسەی تەعریبکردندا چاککرانەوە و ڕزگاریانبوو، بەڵام دوای ئازادکردنی بەشێکی هەرێمی کوردی، ئەوان ڕێک کەوتنە هێڵی پێشەوەی سەر زێی گەورە، نێوان حکوومەتی عیراق و کوردەکان. زۆربەی زۆری دانیشتووانەکەیان، بۆ دۆزینەوەی پەناگەیەکی ئارام، لە کۆمەڵگای تۆپزاوەی نزیکی ڕێگای هەولێر نیشتەجێبوون. جارجارە گوندەکانی نزیکی ڕووبار لە لایەن تۆپخانەکانی حکوومەتی عیراقەوە تۆپباراندەکران، کەچی -لە هەمان کاتدا- ئەو گوندانە بووبوونە مۆڵگەیەک بۆ کاری قاچاخچێتی، بەزۆری لە ڕێگای دروستکردنی کەڵەکەوە لەسەر زێ، بەتایبەتی لەبەر قاچاخچێتی بەروبوومەکانی نەوت.

ئێدمۆندز (١٩٥٧: ١٩٥) دەڵێ: کۆمەڵەی سارڵی لە تاقم و گرووپە کوردییە تازەکانی لیوای مووسڵ جیاوازن، ئەوانە بە شەبەک ناسراون و کوردی قزڵباشین. بەڵام ئێستا ئەو جیاکردنەوەیە قورسە. زۆربەی ئەو گوندانەی کە من سەرم لێداون و دانیشتووانەکانیان سارڵین، هەموو دانیشتووانیان و هەتا گەنجەکانیشیان بە هەردوو زمانی کاکەیی و شەبەک قسەیان دەکرد. کاتێ پرسیارم لە دایکێک

کرد، کە بە کاکەیی بە منیان ناساندبوو، تا چەند گوندی شەبەک لەو ناوە هەن، بە سەرسوورمانەوە گوتی: ئێمە خۆمان شەبەکین. لە ئەنجامی پرسوڕای زیاتردا، بۆم دەرکەوت زۆربەی بنەماڵە سارلییەکان لە بنەڕەتدا ئاوێتە و تێکەڵەی کاکەیی و شەبەکن. بەم دواییانە، زۆریان بووبوونە کاکەیی. ئاشکرایە هاوسەرگیری و ژنوژنخوازیی نێوان شەبەک و کاکەییەکان هەبووە. هەنووکە دانیشتووانی ئەو گوندانە لە ڕێوڕەسمی ئایینی کاکەییەکاندا بەشداردەبن و دیاریی لە جۆری نەوت و بەنزین بۆ سەیدەکەیان دەهێنن.

ئەو گۆڕانە لە پەیڕەو یا تێکەڵبوونی نەژادیی نێوان کاکەیی و شەبەکدا، لە سەردەمی سەیدێکی ئیبراهیمیی فەتاحئاغا ناودا ڕوویداوە. فەتاح کەسێکی چاوکراوە بوو، ئەگەرچی نەخوێندەوار بوو، ساڵی ١٩٣٨، قوتابخانەیێک و نەخۆشخانەیێک و مزگەوتێکی لە گوندی توپزاوەی نزیکی تاوق (Tauq) کردەوە. دیارە ئەوسا پێگەی خۆی لە حکوومەتی ناوەندیدا هەبووە. پێیانڕاگەیاندم، ئەو کات ژمارەیەک بنەماڵەی کورد و عەرەب، بەتایبەتی لە عەشیرەتی بەرزنجی و جاف و هەمەوەند، پەیڕەوی ژیانیان گۆڕیبوو بۆ کاکەیی. پاش مردنی فەتاح لە کۆتاییەکانی ساڵانی پەنجادا، ژمارەی ئەو کەسانەی کە پەیڕەوی ژیانیان گۆڕی، بە شێوەیەکی بەرچاو ڕووی لە کەمی کرد. گۆڕینی پەیڕەوی ژیانی شەبەک هەر –هیچ نەبێ– لەوانەیە بەشێکی پەیوەندیی بە کەسێتیی بەهێزی فەتاحئاغاوە هەبووبێ، یا بەهۆی پێگەی –لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە– بەرزی کاکەییەکانەوە بێ. هەروەها بەم دواییانە ساڵی ١٩٨٦، شەبەک و گەرگەری لە مووسڵ بوون بە کاکەیی. ئاشکرایە ئەو گۆڕانە بە سۆنگەی ئەو دەرفەتە گەورانەوە کە لە پایەیێکی بەرزی کۆمەڵایەتیدا هەن، هاتووەتەدی هۆیەکیتریش –دیارە– بیر و باوەڕی کاکەییەکانیان بە باوەڕێکی تایبەت بە ئایینی کورد داناوە، ویستوویانە بکرێنە کورد نەک عەرەب، چونکە تێپەڕبوون بە سنووری نێوان هەندێک کۆمەڵەی نەژاددا تا ڕادەیێک ئاسانترە، تاکەکان دەتوانن بە ئاسانی یەکجاری نەبووەتە هۆی ڕەشبوونەوە و نەمانی جیاوازیی ئەو دوو کۆمەڵەیە. پەیوەندیی نێوان ئەو دوو کۆمەڵە هەروا بە بابەتێکی گرنگی توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی زیاتر دەمێنێتەوە.

٥. تێبینیی دیالێکتەکان

چەند سەرنجێک لەسەر شێوازی قسەکردنی شەبەک و کاکەیی، ئەو تێبینییانە کۆدەکاتەوە. بە دڵنیاییەوە، زانیارییەکی ئەوتۆ لەسەر شێوازی ئاخاوتنی ئەو کۆمەڵانە لە کوردستانی عیراق لەبەردەستدانییە. مینۆرسکی (١٩٢٠–١٩٢١) زیاتر کاری لەسەر زمانە تورکی و یارسانەکانی ناوچەی گەیلان و ئازەربایجانی ئێران کردووە (بۆ بینینی هەندێک شیعر و کەلامی ئایینی ئەهلی حەق بە دیالێکتی گۆرانی، بڕوانە: مینۆرسکی ١٩٤٣). موکری بە شێوەیەکی سەرەکی لە زمانی نووسراوی ئەدەبی ئەهلی حەق دەکۆڵێتەوە، کە بەشێکی بە زمانی فارسی و بەشێکیتریشی بە گۆرانیی کۆن نووسراوە و لەگەڵ هیچ شێوەزارێک یەکناگرێتەوە. زانیارییەکی زۆر سەبارەت بەو دیالێکتانە کە ئاخاوتنیان پێدەکرێ، لەبەردەستدانییە. وەک دیارە، تەنانەت ناکۆکی لەبارەی ڕەچەڵەکیشیانەوە هەبوو؛ لە ئەدەبدا، هەندێک جار وەک یا شێوەزارێکی تورکمانی، یا ئەو دیالێکتانەی کە پەیوەندییان بە زمانی بەلووجییەوە هەیە، تەماشادەکرێن، یان بە تێکەڵەیەک لە زمانی تورکی و فارسی و عەرەبی دادەنرێن. ئەو لافوگەزافانە، لە باری نموونەی دیالێکت و شرۆڤەوە زۆر بەکەمی پشتیان پێدەبەسترێ، عادەتەن بەڵگە نووسراوەکان بە ڕێنیشاندەر بەکاردەهێنرێن.

دیارە بەگوێرەی نموونەکۆکراوەکانی خۆم، ئەو دیالێکتانەی کە شەبەک و هەندێک لە کاکەییەکانی نزیکی تاوق (Tauq) و سارڵی قسەیان پێدەکەن، هەموویان سەر بە لقەکانی گۆرانی یا هەورامیی زمانی هیندۆ–ئێرانییەکانن.[18] هەرچەندە لەوانەیە لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی چڕوپڕتر، لقوپۆپ و ئاڵۆزیی زیاتری لێبکەوێتەوە، بۆ نموونە، پێدەچێ شەبەک لە ڕووی زمانەوانییەوە تا ڕادەیێک لە کاکەیی نزیکتربێ، ئەگەرچی ڕەنگە تورکمانی بە

[18] بلاو (١٩٨٩) شەقڵە ڕێزمانییە سەرەکییەکانی شێوەزاری گۆرانی پوختەکردووەتەوە. مان/ هادانک (١٩٣٠) چەندین نموونەی لە شێوەزارە جیاجیاکانی گۆرانی تێدایە، کە لە ئێران بەکاردێن. بەڵام کەرەستەی باجەڵانیی ناوچەی بیشکانی نزیکی زەهاو و قەسری شیرین و خورسابادی باکووری مووسڵیش دەگرێتەوە. مەکەنزی (١٩٥٦) کەرەستەی باجەڵانی ناوچەی ئارپەچیی نزیکی مووسڵی هێناوەتەوە. مەکەنزی (١٩٦٦) وەسفێکی هەرە وردی شێوەزاری تاقانەی گۆرانیی ناوچەی نەوسوودی هەورامانی وڵاتی فارسی کردووە. کوردیبوونی گۆرانی هێشتا جێی ناکۆکییە (بڕوانە: لیزینبێرگ (١٩٩٣).

زمانی دایک یا -لایەنی کەم- بە زمانی دووەمی شەبەک دەربکەوێ. نابێ ئەوەش لەبیربکرێ، کە هەموو ئەو کەسانەی وا وەک سەرچاوە بەکارمهێناون، دەیانتوانی بە چەندین زمان بدوێن. کەی و لە چ شوێنێ، جگە لە زمانێکیتر، بە زمانی گۆرانی قسەدەکەن، بە نادیاری ماوەتەوە.

سنووری توێژینەوە و نایەکسانی لە جۆری زانیارییەکان (زۆربەی زانیارییەکان لە گەرمەی شادی و خۆشیی هەڵبژاردنە هەرێمایەتییەکانی ساڵی ١٩٩٢دا کۆکراونەتەوە)، ڕێگرن لەبەردەم شرۆڤەیەکی تێروتەسەلی ڕێزمانی، ئەگەرچی هەندێک تایبەتمەندیی جیاوازیان شایانی ئاماژەپێکردنە.

بەگوێرەی سەرچاوەکان بێ، لە سفێیە زمانی شەبەک و ماچۆ لە یەکتر جیادەکرانەوە. مەبەست لە ماچۆ زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانەی کاکەییەکانە (سەرچاوەکانی تۆپزاوە جەختیان لەسەر هەمان شت دەکردەوە). ئێدمۆندز (١٩٥٧: ١٠) دەڵێ زاراوەی ماچۆ خەڵکی ناوچەکە وەک وشەیەکی گشتی بۆ هەموو ئەو دیالێکتانە کە لە ئەدەبدا بە گۆرانی ناسراون، بەکاریدەهێنن. ئەگەرچی زۆربەی ئەوسەرچاوانەی وا من پشتم پێدەبەستن، هەورامییان وەک وشەیەکی گشتگیر بۆ هەموو دیالێکتەکان بەکاردەهێنا، تەنیا ئەوانەی کە شارەزاییان لە ئەدەبی ڕۆژاوادا هەبوو، زاراوەی گۆرانیان لەسەر ئەو بابەتە بەکاردەهێنا. لێرەدا من وشەی ماچۆ بێجیاوازی بۆ دیالێکتەکانی کاکەیی لە سفێیە و تۆپزاوە بەکاردەهێنم. لەبەرئەوەی زانیارییەکان سنووردار و کەم بوون، نەمتوانی بە شێوەیەکی سیستەمدار بەراوردیانبکەم، بەڵام -بەگوێرەی سەرچاوە پشتپێبەستراوەکانم- لە هەردوو لایەنەوە جەخت لەوە دەکەنەوە کە هەردووکیان لە ڕووی کردارییەوە هاوشێوەن.

کورتکراوەکان: مەبەست لە پیتی (M) ماچۆیی تۆپزاوەیە؛ Sh شەبەکی قەهراوەیە؛ Sf

شێوەزاری سفێیەی ماچۆ و شەبەکە؛ B باجەڵانی ئاپەچی (سەرچاوە: مەکێنزی ١٩٥٦)؛ H هەورامیی بیارەیە.

ژمارەکان:

1. M. ekWê، Sh. Îkyê (cf. B. ikkê، H. yue)
2. M. dua، Sh. dû (cf. B. dûwe، H. duÎ)
3. M. sa، Sh. se (cf. B. se، H. yerÎ)
4. M.، Sh. çwar (cf. B.، H. çwar)
5. M. penc، Sh. pen (cf. B.، H. penc)
6. M. shish، Sh. ses (cf. B.، H. shish)
6. M. heft، Sh. haft (cf. B. hâft، H. hewt)
7. M.، Sh. hesht (cf. B.، H. hesht)
8. M.، Sh. no (cf. B. nû، H. no)
9. M.، Sh. de (cf. B.، H. de)
10.M.، Sh. yazde (cf. B. yazde، H. yanzeh)
20. M.، Sh. wîst (cf. B. bîst، H. wîs)
100. M. sad، Sh. sayd (cf. B. say، H. sal?)

....

Sh. çerme،white: M.سپی

سەوز green: M. sawz، Sh. saûs (cf. B.، H. sawz)

زەرد yellow: M.، Sh. zerd (cf. H. zart)

سوور red: M. sùr، Sh. qermez (cf. B.qirmiz، H. sûr)

شین blue: M. mawî، kew (Sf.)، Sh. ko (cf. B. kô)

چاو eye: M. çem، Sh. çaw (cf. B. çam)

خوێن blood: Sh. xîm، cf. H. winî

....

Personal pronouns: جێناوە کەسییەکان

Sg. 1. M. min، emin، Sh. emin
2. M. tu، etî (Sf.) Sh. tu/etû (Sf.) (cf. B. etû)
3. M. ew، Sh. ew/îne (Sf.) (cf. B. ew)
4. Pl. 1. M. ême، Sh. ême/homan (Sf.) (cf. B. hême)
5. M. shima، Sh. shime (cf. B. êshma)
6. M. ewshan، Sh. ewshan (Sf.)/ôshan (cf. B. êshan)

....

Reflexive pronoun :جێناوی خۆیی

M. yo- with suffixed personal pronoun: ême yoma mewînin، 'We see ourselves' Sh. hê- with suffixed personal pronoun: emin hêm met، 'I see myself' (cf. B. hê-; H. wê-، as in min wêm wînu، 'I see myself')

....

Demonstrative جێناوی نیشانە pronouns/adjectives:

M. îne، 'this'، ane 'that': îne/ane çeshin? 'what is this/that?' م. ئینە، "ئەم"، ئانە، "ئەو"، ئینە/ئانە چەشن؟، "ئەمە/ئەوە چییە؟"

Sh. î، 'this'، û، 'that' (Sf.): î/û zilam kên? 'who is this/that man?' ش. ئی، "ئەم"، ئوو، "ئەو"، ئی/ئوو زلام کێن؟، "ئەم/ئەو پیاوە کێیە؟

....

مۆرفۆلۆژیی فیعل: Verbal morphology

ڕانەبردووی سادە: present tense

M. emin piyawê mewînu، Sh. emin zilamê metî، 'I see a man' م. ئەمن پیاوێ مەوینوو، ش. ئەمن زلامێ تەتی، "من پیاوێکم دی"

M. tu piyawê mewînû، Sh. etû zilamê metî 'You (sg.) see a man' م. توو پیاوێ مەوینوو، ش. ئەتوو زلامێ مەتی، "تۆ پیاوێکت دی"

M. ew piyawê mewîno، Sh. ew zilamê metô. 'He/she sees a man' م. ئەو پیاوێ مەوینوو، ش. ئەو زلامێ مەتۆ، "ئەو پیاوێکی دی"

M. ême piyawê mewînim، Sh. ême zilamê metimî، 'We see a man' م. ئێمە پیاوێ مەوینۆ، ش. ئەو زلامێ مەتۆ، "ئەو پیاوێکی دی"

M. shima piyawê mewînde، Sh. shime zilamê metê، 'You (pl.) see a man' م. ئەوشان پیاوێ مەویندە، ش. شمە زلامێ مەتێ، "تۆ پیاوێکت دی"

M. ewshan piyawê mewîna، Sh. oshan zilamê meto، م. ئەوشان پیاوێ مەوینە، ش. ئۆشان زلامێ مەتۆ، "پیاوێکیان دی"

....

لە دەمی ڕابردووی فیعلی تێپەڕدا، پاشگری فیعل وەک کلیتیک دەخرێتە سەر بەرکاری ڕاستەوخۆی هەردوو دیالێک:

M. min piyawyêm (Sf. piyayêm) dî، Sh. emin zilamem tît (Sf. dît)،

م من پیاویم دی، ش. ئەمن زلامەم تیت، "پیاوەکەم دی"

M. tu piyawyêt dî، Sh. etû zilamete tît،

م. توو پیاوێت دی، ش. ئەتوو زلامەتە تیت، "تۆ پیاوەکەت دی"

M. (ew) piyawyêsh dî، Sh. ew zilamesh tît،

م (ئەو) پیاوێش دی، ش. ئەو زلامەش تیت، "ئەو پیاوەکەی دی"

M. ême piyawyêman dî، Sh. ême zilamema tît،

م ئێمە پیاوێمەن دی، ش ئێمە زلامەما تیت، "پیاوەکەمان دی"

، Sh. shime zilamete tît.M. shima piyawyêtan dî

م شما پیاوێتان دی، ش شمە زلامەتە تیت، "تۆ پیاوەکەت دی"

M. ewshan piyawyêshan dî، Sh. oshan zilamesha tît، م ئەوشان پیاوییشان دی، "ش ئۆشان زلامەشا تیت، "پیاوەکەیان دی"

Copula:

M. min pîrana، "من پیرەنە، "من پیرم

tu pîranî، "توو پیرەنی، "تۆ پیری

ew pîrin "ئەو پیرن، "ئەو پیرە

ême pîrenme "ئیمە پیرەنە، "ئێمە پیرین

shima pîrende، "شمە پیرەندە، "تۆ پیری

ewshan pîrane "ئەوشان پیرەنە، "ئەوان پیرن

Sh. emin nisaghana، "ئەمن نساغنە، "من ناساغم

tu nisaghana، "توو نساغنە، "تۆ ناساغی

ew/îne nisagha "ئەو/ئینە نساغە، "ئەو ناساغە

gishtman nisagha، گشتمان نساغنە، "هەموومان ناساغین"

shime [gisht] nisaghane، شمە [گشت] نساغنە، "هەمووتان ناساغن"

....

ئاوەڵناوی پلەی بەراورد: Positive/comparative

M. min ،çeto dirêshterena، 'I am taller than you' "من چەتۆ درێشتەرنە، |من لە تۆ درێژترم

Sh. î zilam diraze، "ئی زەلام درێژە، "ئەم پیاوە درێژە/بەتەمەنە"

tu ،çemin dirasterenî-ê، چەمن دراشتەرنی-ێ، "تۆ لە من درێژتری"

پێشگری مە (me-) لە دەمی ڕانەبوردووی زمانی کاکەییدا، لەپێش ڕەگی فیعلی (W-) بۆ یەک برگە بچووکدەبێتەوە: وشەی مەوینوو (Mewînü) بە مۆینوو (Möynü) دەخوێندرێتەوە، هەروەها وشەی مەواری (Mewarî) وەک مۆری (môrî) دەخوێندرێتەوە. هەروەها دەنگێکی هاوشێوەی وو /ü/ی کاکەیی لە دیالێکتی گۆرانیی زەنگەنەی دەوروبەری ئاوەسپیی نزیکی تاوق (Taûq) بەدیدەکرێ. بۆ نموونە، لە زەنگەنە ئا پیاو مەوینوو، من ماعاچوو (a piyaw mewînü ;min ma'açü) بەکاردێ، بەڵام لە هیچ شێوەزارێکیتری گۆرانیدا دەرناکەوێ.

لە ئێرانیی کۆندا، پیتە سەرەتاییەکانی هو (hw-) لە هەموو دیالێکتەکانی گۆرانیدا گۆڕدراوە بۆ و (w-)، هەروەها لە سۆرانی و کرمانجیدا بۆ خۆ/خوو (kho-/khw-). بۆ نموونە، وشەی (خواردن) لە شەبەک و

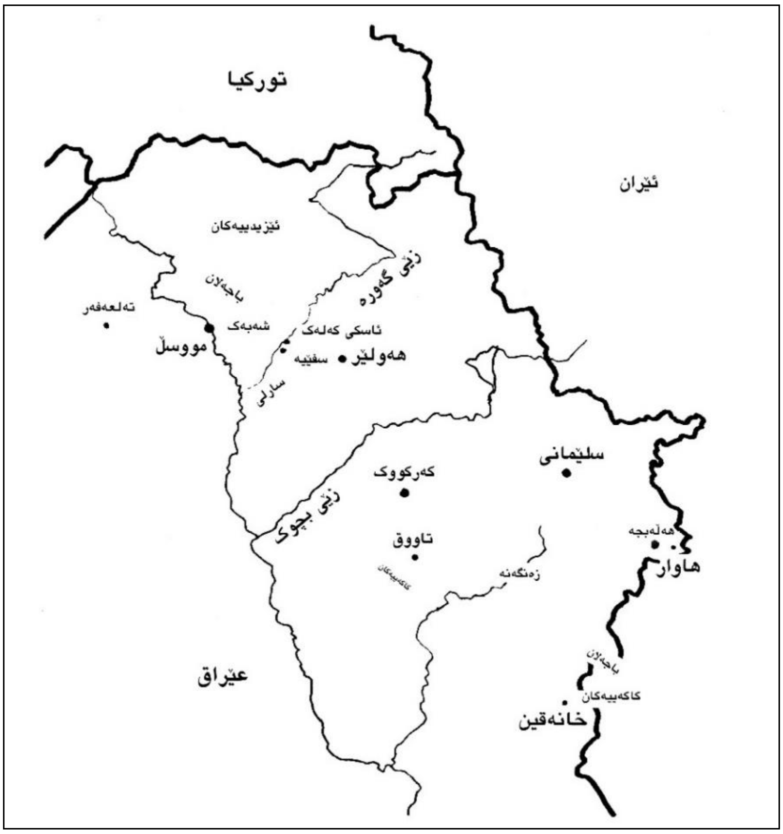

کاکەیی‌دا بووە بە وارد (ward)، کەچی لە سۆرانی و کرمانجی‌دا بووە بە خوار (-khwar). هەرچەندە، جێناوە خۆییەکان، کە لە ئێرانیی کۆن‌دا بە هەمان پیتە سەرەتاییەکانی (-hw) دەستپێ‌دەکەن، بە هەمان گۆڕانکاری‌دا تێ‌نەپەڕیون. لێرەدا دیالێکتەکانی گۆرانی، بەراورد بە وشەی خوە (xwe) لە کرمانجی (بەبێ پاشگری ناوی)، هەروەها پێشگری خۆ (-xo) لە سۆرانی‌دا زۆر بە فراوانی لقوپەلیان هاویشتووە: (-B. hê-، sh. Hê-،M. yo ، H. wê-،.cf.)

ئەو سارلیانەی کە چاوم پێیان‌کەوت، هەموویان لە شێوەزاری کوردیی هەولێری‌دا زمانێکی پاراویان هەبوو؛ هەروەها هەندێک لەو تایبەتمەندییە دەنگییانەی ئەو دیالێکتە (مەکەنزی ١٩٦١: ٢٧-٢٩)، لە کاتی ئاخاوتنی ئەوان‌دا بە ماچۆ و شەبەک، دەبیسترا. بۆ نموونە: وشەی چاو (چەم çem) بە تسەم /tsem/ دەخوێندرایەوە، وشەی سپی (چەرمە çerme) وەک تسەرمە /tserme/ گۆدەکرێ. ئەگەرنا لەو نموونانەدا کە لە داقووق و قەهراوە وەرگیراون، شێوەی ئاخاوتنیان بە هەردوو دیالێکت کەمێک لێکجیاوازبوو، زۆر بەزەحمەت لە یەکیان جوادەکردنەوە و بەردەوامیش لەگەڵ یەکتر تێکەڵیان‌دەکردن.

لە کۆتایی‌دا، پێ‌دەچێ جیاوازیی نێوان ئەو شێوەزارانەی دیالێکتی گۆرانی بەزۆری لە ئاستی فۆنەتیکی و دەنگی بێ، جیاوازییەکان لە ڕووی مۆفۆلۆژییەوە کەمتر بەدی‌دەکرێن، جگە لە جێناوی خۆیی و پاشگرەکانی جێناوی کەسی. کەچی لەوانەیە جیاوازییەکانی ئاستی لێکسیکی زیاتر بەهۆی وەرگرتنەوە بێ لە سەرچاوە و دیالێکتە جۆراوجۆرەکانی کوردی و فارسی و تورکمانییەوە. خۆشبەختانە، ئەگەر داتا و زانیاریی زیاتر کۆبکرێتەوە، لە داهاتوودا لێکۆڵینەوەی ڕێکتر و گشتگیرتر لەسەر دیالێکتەکان دەکرێ.

بیبلیۆگرافیا:

١. العزاوي، عباس، *الكاكائية في التأريخ*، بغداد، ١٩٤٩.

2. J.R. Barnes 1992 The Dervish Orders in the Ottoman Empire. In lifechez (ed.), 33-48.

3. H. Batatu, 1978, *The Old social Classes and the Revolutioary Movements of Iraq*. Princeton, NJ: Princetpn University Press.

4. J. Blau 1989 Gurani et Zaza. In R. Schmitt (ed.) 1989 *Comendium linguarum Iranicarum*. Wesbaden: L. Reichert Verlag.

5. M. V. Bruinessen 1989 *Agha, Shaikh und Staat: Politik und Gesellschaft kurdistans*, new ed. Berlin: Express Editions (New English edition, abbreviated: London, Zed Press, 1992.

6. M. V. Bruinessen, 1991, Haji Bektash, sultan Sohak, Shah Mina Sahib and various avatars of a running wall. Turcica XXI-XXIII: 55-69.

7. M.V. Bruinessen n.d. *Satan`s Psalmaists: Some heterodox beliefs and practices among the Ahl-e Haqq of the Guran distict*. Ms.

8. C.J. Edmonds 1957 *Kurds, Turks, and Arabs*, London: Oxford University Press.

9. C.J. Edmonds 1969 The Beliefs and Practices of the Ahl-I Haqq of Iraq. *Iran* 7: 89-101.

10. J.A. comte de Gobineau 1859 *Trois ans en Asie (1855-1858)*. Paris: Hachette.

11. M.R. Hamzeh`ee 1990 *The Yarsan: A Sociological, Historical and Religio-Historical Study of a Kurdish community*. Berlin: Klaus Schwartz Verlag.

١٢. هەورامانی، محەمەدئەمین، *کاکەیی*، بەغدا، ١٩٨٤.

13. W. Ivanow 1953 *The Truth-Worshippers of Kurdistan*. Lieden: Brill.

14. I.M. Lapidus 1992 Sufism and Ottoman Islamic Society. In Lifechez (ed.). pp. 15-32.

15. H. Layard 1867 *Nineveh and Babylon*. London: John Murray.

16. M.M. Leezenberg 1993 gorani Ibflunce on Central Kurdish: Substratum or Prestige Borrowing? *ILLC Prepublication Series*, X-93-03.

17. R. Lifechez (ed.) 1992 *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman turkey*. Berkeley: University of California Press.

18. D.N. Mackenzie 1959 *Bajalani. BSOAs* 18: 418-35.

19. D.N. Macanzie 1961 *Kurdish Dialect Studies I*. London: Oxford University Press.

20. D.N. Mackanzie 1966 *The Dialect of Awroman (Hawraman-I Luhon)*. Copenhagen.

21. O. Mann/K. Hadank 1930 *Kurdisch- Persische Forschungen III, 2: Mundarten der Guran*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

22. M. Mazzaoui 1972 *The Origins of the Safavids: Shi`ism, Sufism, and the Ghulat*. Freiburger Islamstudien Band III. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

23. Middle East Watch 1993 Genocide in Iraq: *The Anfal Campaign Against the Kurds*. New York: human Rights Watch.

24. Middle East Watch 1994 *Bureaucracy of Repression: The Iraqi government in its Own Words*. New York: Human Rights Watch.

25. V. minorsky 1920 Notes sur les Ahl-e Haqq I. *Revue du Monde Musulman* 40-41: 19-97.

26. V. Minorsky 1921 Notes sur les Ahl-e Haqq II. *Revue du Monde Musulman* 44-45: 205-302.

27. V. Minorsky 1943 The guran. *BSOAS* XI/1: 75-103.

28. M. Mokri 1970 Etude d`un titre de propriete… In Contribution scientifique aux etudes iraniennes. *Recherches de Kurdologie. Paris: Klincksieck*, pp. 303-330.

29. M. Moosa 1988 *Extremist Shi`ites: The Ghulat Sects*. Ithaca: Cornell University Press.

30. A. Rassam 1977 Al-Taba`iyya: Pwer, patronage and marginal groups in northern Iarq. In: Gellner, E. & Waterbury, J. (eds), *Patrons and Clients in Mediterranean Society*. London: Duckworth, pp. 157-166.

31. Sh. M. Rasool 1990 *Forever Kurdish: Statistics of Atrocities in Iraqi Kurdistan*.

32. H.C. Rawlinson 1839 Notes on a March from Zohab… to Kirmanshah, in the year 1836. *Journal of the Royal Geographical Society* 9: 26-116.

33. J.P. Roux 1969 Les Fideles de Verite et les croyances religieuses des Turcs. *Revue de I1histoire de la Religion* 175: 61-95.

٣٤. الصراف، أحمد حامد، الشبک، بغداد، ١٩٥٤.

٣٥. ک. م. خ. الشواني، *الكاكائية: الاساسات والعقيدة*، بغداد، ١٩٨٩ (نامەی ماجستێرە، پێشکەشی زانکۆی بەغدا کراوە).

36. Sykes, M. 1908 The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire. *Journal of the Anthropological Institute* 38: 451-486.

37. J.S. Trimingham 1971 *The Sufi Orders in Islam*. London: Oxford university Press.

38. A. Vinogradov [=A. Rassam] 1974 Ethnicity, Cultural Discontinuity and Power Brokers in northern Iraq: The Case of the Shabak. *American Ethnologist* 1: 207-218.

* ئەم بابەتە لەم سەرچاوەیە وەرگیراوە و وەرگێردراوە:

Illc Research Report and Technical Notes Series: Michiel leezenberg, The Shabak and the Kakais: Dynamics of Ethnicity in Iraqi Kurdistan.

سێ شوێنەواری ڕۆژهەڵاتی کوردستان

وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە: **چیا سدیق**

پێداچوونەوە: **د. کۆزاد محەمەد ئەحمەد**

(١)

دەڵما تەپە

Delmā Tepe

نووسین: **ڕۆبەرت هـ . دایسۆن**

.Robert H. Dyson, Jr

شوێنێکی شوێنەوارییە لە ئازەربایجانی خۆرئاوا. گردێکی بچووکە دەکەوێتە نزیکەی (٥کم)ی باشووری خۆرئاوای گردی حەسەنلوو، ڕێک لە باکووری گوندی دەڵمای ئێستا لە دۆڵی سۆلدووزی باشووری خۆرئاوای کەناری دەریاچەی ورمێ. بەرزیی گردەکە لە ئاستی زەوییە تەختەکەی دەوروپشتیەوە، نزیکەی ٤م و نزیکەی ٥٠م تیرەی بنکەکەیەتی. چارلس بورنی سالانی ١٩٥٨ و ١٩٥٩ و تیکویلەر یۆنگ ١٩٦١ کنەوپشکنینیان تێدا کردووە، ئەمەش وەکو بەشێک لە پرۆژەی حەسەنلووی مۆزەی دێرینەناسی/ مرۆڤناسیی زانکۆی پەنسلڤانیا و دامەزراوە هاوکارەکان (Hamlin).

لە کنەوپشکنینەکاندا بڕێکی زۆر گڵێنەی بەدەست دروستکراوی تێکەڵ بە کا و وردەزیخ کە کاتی سورکردنەوە بوونەتە پرتەقاڵی یا پەمەیی، زۆرجاریش ناواخنەکەیان کەوەیی دەرکەوتوون (بڕوانە ceramics IV). چەند پارچەیەکی بچووکی گڵێنەش هەن، ڕوو سافکراو بێنەخشن و بە (دەفری دەشتی دەڵما) ناسراون. جۆرێکیتر، دەفری لەسەر ڕوو نەخشکراون، بە چاپکردن لەسەر ڕووی قوڕە تەڕەکە بە سەرە پەنجە، ڕیس، قامیش و ئامرازیتر نەخشێندراون. دەفری بە سوور تەڕاودراوی دەڵما، بە توێژێکی یەکڕەنگ بە ڕەنگی سووری تێر ڕووپۆشکراون؛ شێوەی جۆراوجۆریان هەیە، لە نێویاندا دەفری تێکردن و کیتەڵەی شاخدار کە تایبەتن بەوێ. دەفری ڕەنگکراوی دەڵما لە گۆزەڵەی شێوە گۆی قووڵ پێکهاتووە، لێوارەکانی وەک نوقورچی لێگیرابێ، وەها دروستکراوە. نەخشەکانی بریتین لە سێگۆشەی تێری کشاو بە سێبەری ئەرخەوانی، مارۆنی یا بۆر لەسەر سوور ڕەنگکراون (شێوەی ٣٦: هەروەها بڕوانە EIr V, p. 279 fig. 20). پارچە بچووکەکانی لە شوێنەوارەکەدا دۆزراونەتەوە، بە شێوەیەکی سەرەکی سەرەتەشیی قوڕینی قووچەکیی بنکچاڵن. گڵێنەی دەڵما لە شوێنەواریتری دۆڵی سۆلدووز و بە درێژیی لای خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ دۆزراوەتەوە. گڵێنەی هاوچەرخ و زۆر هاوشێوەی ئەمە لە تەپە سیاڤان (Sīāvān)ی دۆڵی مەرگەوەڕی خۆرئاوای ورمێ دۆزراوەتەوە (Solecki and Solecki, figs. 1-6). گڵێنەی دەڵما، گڵێنەی جیاکەرەوەی سەردەمی Xیە لە زنجیرەی سەرەکیی تەپەی حەسەنلوو و دەتوانرێ مێژووەکەی لە ڕێی ڕادیۆکاربۆن و بەراوردکارییەوە لەگەڵ شوێنەواریتر بۆ دەوروبەری ٥٠٠٠–٤٥٠٠ پ. ز بگەڕێنرێتەوە (Voigt and Dyson, I, pp. 174, 175; II, p. 137 table 2). گڵێنەی هاوردە لە دەڵما تەپە دەیبەستێتەوە بەوانەی چینی XVIوە لە تەپە گەورە (=عوبەیدی ٣) لە عیراقی باکوور. گڵێنەی هاوشێوەی دەفری دەڵما لە سێ گابی و گودین تەپە (گۆودین تەپە) (سەردەمی X)ی دۆڵی کەنگاوەر لە باشوور دۆزراوەتەوە (Young and Levine, p. 11). گڵێنەی جۆری دەڵما لە ڕووماڵی

ناوچەکـــانی نێـــوان ســـۆڵدووز و کەنگـــاوەریش دۆزراوەتەوە (Swiny, pp. 79-81; Young).

وێـــنەی ٣٦/ دەفـــری لەســـــەر ڕوو نەخشـــکراو، بە ســــوور تەڕاودراو و کێشـــراو لە دەڵمـــا تەپە. وێـنەی فۆتـۆی پـڕۆژەی حەســـەنلوو، مـۆزەی زانکـۆی دێرینەناسی/ مرۆڤناسی.

سەرچاوەکان:

C. Hamlin, “Dala Tepe,” Iran 13, 1975, pp. 111-28.

R. W. Solecki and R. S. Solecki, “Tepe Seavan. A Dalma Period Site in the Margavar Valley, Azerbaijan,” Bulletin of the Asia Institute 3, 1973, pp. 98-117.

S. Swiny, “Survey in North-West Iran, 1971,” East and West 25, 1975, pp. 77-98.

M. M. Voigt and R. H. Dyson, Jr., “The Chronology of Iran, ca. 8000-2000 B.C.,” in R. W. Ehrich, ed., Chronologies in Old World Archaeology, 3rd ed., I, Chicago, 1992, pp. 122-78.

T. C. Young, Jr., “Sur-vey in Western Iran, 1961,” JNES 25, 1966, pp. 228--39.

Idem and L. D. Levine, Excavations of the Godin Project. Second Progress Report, Royal Ontario Museum Occasional Papers 26, Toronto, 1974.

وەرگیراوە لە:

https://iranicaonline.org/articles/dalma-tepe-an-archeological-site-in-western-azerbaijan

(**٢**)

ئیدا

Ida

نووسین: **ئینئا مەدڤەدسکایا**

Inna N. Medvedskaya

ولاتێک و شارێکیشە، بەشێکی ناوەکیی ولاتی زاموا Zamua بووە، کەوتبووە باشووری ڕۆژئاوای کەناری دەریاچەی ورمێ. ئیدا و فەرمانڕەواکەی کە ناوی نیکدێرا Nikdêra بووە، لە سەرچاوەکانی سەردەمی ئاشووریی نوێدا کە دەگەڕێنەوە بۆ سەردەمی فەرمانڕەوای شەلمانصەری سێیەم Shalmaneser III، لە میانەی هەڵمەتەکەیدا بۆ ناوچەی ناوەکیی زاموا/ مازاموا Zamua/ Mazamua لە چوارەمین ساڵی فەرمانڕەواییەکەیدا (٨٥٥ پ. ز.) ناویان هاتووە. سەرەتا ناوی هەموو ئەم شوێنانە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەم پاشایەدا هاتووە، ئەوە دەگەیەنێ کە زاموا Zamua لە لایەن ئاشوور ناسیرپاڵی دووەمەوە Ashurnasirpal II داگیرکراوە، بەڵام ناوەکیی زاموا/ مازاموا Zamua/ Mazamuaی نەگرتبووەوە.

ساڵنامەکانی شەلمانصەری سێیەم Shalmaneser III، شەش باسی هەڵمەتەکەی ٨٥٥ پ. ز.یان تێدایە: نیکدێرا Nikdêra شەشجار و ئیدا Ida چوارجار ناویان هاتووە. لە چوار باریاندا ڕێگاکە بەرەو ناوەکیی زاموا Zamua لە ڕێگەی چیای کولار Kullarەوە بووە، لە یەک باریشیاندا بەرەو مازاموا Mazamua ئەو ڕێگایە بەکارهاتووە کە بە ولاتی بونایس Bunaisدا تێپەڕیوە (Grayson, 1996, A.O.102.2 ii 75b-78a; A.O.102.6 ii 10-15; A.O.102.10 ii 6b-9a; لەسەر ناسنامەی ئەو ڕێگایانە و جێگەی ناوی شوێنەکان بڕوانە: Medvedskaya, 2000; cf. Levine, 1973). دەریایەک سێ جار ناوی هاتووە، دواجار ئاشوورییەکان Assyrian نیکدێرا Nikdêra و هاوپەیمانەکانیان لە نزیکیەوە بەزاند، کە هەوڵیان دابوو بە (بەلەمی لە زەل دروستکراو) هەڵبێن. لە کۆتاییدا دەستنیشانکردنی شوێنی ئیدا Ida پشت بە دیاریکردنی شوێنی ئەم دەریایە دەبەستێ. بۆچوونێک هەیە کە ئەم دەریایە ورمێ بێ، یەکێکیتر زرێباری لا پەسەندترە (Levine, 1973, pp. 20-22)، کە ڕووبەرێکی بچووکی ئاوە و کەمێک لە باشووری دەریاچەی ورمێیە. مشتومڕێکی گەرم هەیە بە قازانجی ئەوەی ورمێ بێ، لەپێش هەموو شیانەوە ناونیشانەکانی شەلمانصەری سێیەم Shalmaneser III. شێوەی گشتی لە ناونیشانە جیاوازەکانیدا ئەمە بووە: "بەزێنەر لە هەردوو دەریای سەروو و خوارووەوە تا ولاتی نایری Nairi و دەریای مەزنەکەی ڕۆژئاوا." هەروەها جۆرێکیتریش هەبووە "بەزێنەر لە دەریای ولاتی نایری Nairiیەوە تا دەریای ڕۆژئاوا (یا تا دەریای کاڵدی Chaldea)." هەرچۆنێک بێ، هەندێک جار یەکێک لە دەریاکانی نایری Nairi ناوی "دەریای ناوەکیی زاموا Zamua"ی لەجیاتی دانراوە. بە باوەڕی توێژەرەوەکان، ئەم ناونیشانانە ناوی دەریا و دەریاچەی گرنگ لەخۆدەگرن: دەریای کاڵدیان، کەنداوی فارسی بێ، دەریا مەزنەکەی ڕۆژئاواش دەریای ناوەڕاست بێ. ئەگەر یەکێک لە دەریاکانی نایری Nairi دەریاچەی وان بێ، ئەوا سەختە قبووڵیبکەین ئەویتریان ورمێ نەبێ و زرێبار بێ، وەک ئەوەی لە لایەن لیڤاین Levineەوە وا دانرابوو. سەرەڕای ئەمە، لە حەسەنلووی ناوچەی ورمێ، پارچە لەگەنێکی نووسراو بە خەتی مێخی دۆزراوەتەوە، ناوی ئیدا Idaای تێدا هاتووە: "کۆشک (ی) باوری Bauri، ولاتی ئیدی Idi، شەمەش ئوشیشی" šamaš-ušiši [?....].

ئاڕ. دایسۆن R. Dayson، ئاماژە بە وتەیەکی زارەکیی ئەی. گۆتزە A. Goetze دەکا، مێژووی نووسینەکە ناگاتە ٨٠٠ پ. ز. (Dyson, 1965, p. 202, fig. 8). بە بۆچوونی ئای. ئێم. دیاکۆنۆڤ I. M. Diakonoff (personal communication to the author; Iran 26, 1988, p. 12, n. 3)، شێوەی

تایبەتمەندییەکانی خەتە مێخییەکە (کە نووسینێکی نافەرمییە) ڕێدەدا مێژووەکەی ببەسترێتەوە بە سەردەمی ئاشووریی ناوەڕاست (پێش ١٠٠٠پ. ز.)، کە زۆر پێدەچێ دیاریکردنەکە لە سەدەی نۆیەم بەدەریبکا. ئی. ئەی. گرانتۆڤسکی E. A. Grantovskiĭ (1998, pp. 56 f.)، ئەویش مێژووی نووسینەکە بۆ کۆتاییی هەزارەی دووەمی پ. ز. دەگەڕێنێتەوە، پێشنیازیکردووە کە ئیدا Ida ناوی کۆنی حەسەنلوو بووە. ڕوداوەکانی دواتریش وەک بەڵگەیەکی ناڕاستەوخۆی سەربار لەبەرچاوبگیرێ، بە قازانجی دیاریکردنی شوێنی ئیدا Ida لە ناوچەی ورمێ: شەلمانصەری سێیەم Shalmaneser III لە لکاندنی ناوەکیی زاموا Zamua و وڵاتی ئیدا Idaدا بە ئیمپراتۆریتیی ئاشوورەوە شکستیهێنا. جێگرەوەکەی، واتە شەمشی-ئەدەدی پێنجەم Shamshi-Adad V، جارێکیتریش خەڵکی ئەم ناوچانەی بەزاندوون. هەرچەندە ئەمەی دواییان لە دەقەکانیدا باسی وڵاتی ئیدا Idaی نەکردووە، ئەمەش بەتەواوی دەشێ شارصینا Šarṣina کوڕی میقدیارا Meqdiara بێ، کە دووجار لە ساڵنامەکەدا ناوی هاتووە و دەبێ لە ڕاستیدا کوڕی نیکدێرا Nikdêra بووبێ (Grayson, 1996, p. 184). بە کۆتاییهاتنی سەدەی نۆیەمی پ. ز.، کەنارەکانی ڕۆژئاوا و باشووری ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ لە لایەن ئورارتییەکانەوە دەستیان بەسەردا گیراوە و ماوەی سەد ساڵی داهاتوو لەژێر ڕکێفیاندا ماوەتەوە. ٧١٤ پ. ز. ئەو بەشانەی ورمێ کە لەژێر ڕکێفی ئورارتییەکاندا بوون، لە لایەن سارگۆنی دووەم Sargon IIەوە داگیرکران. بەڵام نە ناوی ئیدا Ida لە نێو ئەو وڵاتانەدا کە داگیریکردوون و لە ساڵنامەکەیدا ژماردونی، هاتووە و نە وڵاتی گیلزان Gilzanیش کە دەکەوێتە سەر کەناری ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ و ناوی لە سەرچاوە ئاشوورییەکانی بەقەدەر سەردەمی فەرمانڕەوای تیگلات پیلەسەری سێیەم Tiglathpileser III (٧٤٥-٧٤٨ پ. ز.)دا هاتووە. ئەم باسنەکردنە، دەکرێ واتای ئەوەبێ کە ئورارتییەکان ئەم ناوچانەیان ناونابێتەوە. ئەگەر ئیدا Ida کەوتبوایە ناوچەی زرێبار، ئەوا ناوەکەی هەروا دەمایەوە. دواتر مانناییەکان چوونە ئەم ناوچانەوە و پاش ٦١٦پ. ز. بوون بە بەشێک لە شانشینی میدی.

سەرچاوەکان:

R. Dyson, “Problems of Protohistoric Iran as Seen from Hasanlu,” JNES 24/3, 1965, pp. 193-217.

E. A. Grantovskiĭ, Iran i irantsy do Akhemenidov (Iran and the Iranians before the Achaemenids), Moscow, 1998.

K. A. Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C., Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 3, Toronto, Buffalo, and London, 1996.

L. D. Levine, “Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros,” Iran 9, 1973, pp. 16-22.

I. Medvedskaya, “Zamua, Inner Zamua and Mazamua,” in Iran und der Westen. Gedenkschrift für Peter Calmeyer, Altes Orient und Altes Testament 272, Münster, 2000, pp. 426-43.

وەرگیراوە لە:

http://www.iranicaonline.org/articles/ida

(٣)

گیۆی تەپە
Geoy Tepe

نووسین: **عیزەت ئو. نیگەهبان**
Ezat O. Negahban

شوێنێکی شوێنەواریی دەوڵەمەندە، کەوتووەتە ئازەربایجانی خۆرئاوا، نزیکەی ٧کم لە باشووری شارۆچکەکەی دەشتی ورمێ (ڕەزائیە)یە. لە ڕێی ڕووماڵی هەوای شوێنەوارە کۆنەکانەوە لە ئێران کە ئێریک ئێف. شمیت Erich F. Schmidt لە ساڵانی سیدا ئەنجامیداوە، ناسراوە. بە بڵاوکردنەوەی کارە پێشەنگەکەی شمیت، ئەوە ڕوونبووەوە کە لێکۆڵینەوەی وردی یەکێک لەم گردانەی دەشتی ورمێ لەبەردلان نییە بۆ بەدەستهێنانی کرۆنۆلۆجییەکی چینە شوێنەوارییەکانی ئەم بەشەی جیهانی کۆن، کە پێشتر کنەوپشکنینی زانستیی کەمی تێدا کرابوو. ساڵی ١٩٤٨ دەسەڵاتدارانی ئێران مۆڵەتیان بە تی. بورتۆن براون T. Burton Brownی بەریتانیای مەزن دا بۆ کنەوپشکنین لە گیۆی تەپە و کارکردن ئابی ئەو ساڵە دەستی پێکرد. لە باکوورەوە بۆ باشوور نزیکەی ٥٠٠ یاردە، ٦٠٠ یارد لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوا و ٨٠ پێ لە ئاستی کانییە سروشتیەکەیەوە، کەوتووەتە گۆشەی باشووری ڕۆژئاوای گردەکە بەرزەکە. لەبەرئەوەی مەودایەکی زۆری سەر ڕووی شوێنەوارەکە بە بینای نیشتەجێبوون و گۆڕ داپۆشرابوو، شوێنە هەڵکۆڵدراوەکانی سەر گردەکە بەیەک نەدەگەیشتنەوە، بەڵکوو لە ٨ چاڵی لەیەکدابڕاو پێکهاتبوو.

پاش شیکارییەکی بەراوردکارییانەی ماددە دۆزراوەکانی چینە جۆراوجۆرەکانی ئەم هەشت چاڵە کە گڵێنە، ئامرازی بەردین و کەلوپەلی برۆنز و ئاسن دەگرێتەوە، کنەکەر پێشنیازیکرد بەپێی ئەلفوبێی سەردەمانی خۆی پۆلێنبکرێ؛ لە کۆنترینەوە کە سەردەمی Nە، تا نوێترینیان کە سەردمی Aیە. چاڵی I، چاڵی سەرەکییە، دەکەوێتە گۆشەی باکووری ڕۆژئاوای گردەکە، بە قووڵی ٥٥٠ گرێ لە لوتکەی گردەکەوە هەڵکەندرا. بەجێماوی سەردەمی N هەرە کۆنترین سەردەمە لە گردەکەدا، لە خوارەوەی چاڵی I دۆزراوەتەوە، دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی هەزارەی چوارەمی پ. ز. لە سەرەوەی ئەمە ماددەی سەر بە سەردەمی M هەبووە، کە دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی دووەمی هەزارەی چوارەمی پ. ز. لە سەرەوەی سەردەمی M، ماددەی سەر بەسەردەمی K هەبووە، کە وادیارە دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی ٣٠٠٠ پ. ز. یا سەرەتای چاخی برۆنز. لە سەرەوەی پاشماوەکانی K، ماددەی سەر بە سەردەمی G هەبوو، کە پاشماوەکانی لە بنەوەی چاڵەکانی III و IV دۆزرابوونەوە. ڕەنگە ئەم پاشماوانەی سەردەمی G بۆ بەشی دواییی هەزارەی سێیەمی پ. ز. بگەڕێنەوە. پاشماوەکانی سەردەمی D لە چاڵەکانی III و IVیش دۆزرانەوە. پاشماوەکانی لەگەڵ سووسەی II و چینی چوارەمی چینی IV تەپە گیان هاوشێوەن، مێژوویان بۆ بەشی هەرە دواییی هەزارەی سێیەمی پ. ز دەگەڕێتەوە. لە سەرەوەی پاشماوەکانی سەردەمی D لە چاڵەکانی III و IVدا، پاشماوەکانی سەردەمی C هەن، کە مێژوویان بۆ دوادوای هەزارەی سێیەم و سەرەتای هەزارەی دووەمی پ. ز دەگەڕێنەوە. پاشماوەکانی سەردەمی B لە چاڵەکانی I, II و IVدا دۆزراونەتەوە، دەکرێ مێژووەکەیان بۆ نزیکەی ناوەڕاستی هەزارەی دووەمی پ. ز. بگەڕێتەوە. پاشماوەکانی سەردەمی A بەزۆری پارچەی بچووکی گڵێنە بوون، لە هەموو ئەو چاڵانەی وا کنەوپشکنینیان تێدا کرابوو، دۆزراوەتەوە. ڕوونە کە چینێکی سەردەمی A هەموو گردەکەی داپۆشیوە. ئەم گڵێنەیەی سەردەمی A، دەکرێ مێژووەکەی بۆ دوادوای چاخی برۆنز و سەرەتای چاخی ئاسن بگەڕێتەوە. کە وابوو، گردەکە ئاوەدانییەکی بەردەوام بووە تا سەردەمی A (نزیکەی ١٢٠٠ پ. ز).

سەرچاوەکان:

T. Burton Brown, Excavations in Azarbaijan, 1948, London, 1951.

R. H. Crawford, “Geoy Tepe 1903: Material in the Collection of the Fitswilliam Museum, Cambridge,” Iranica Antiqua 11, 1975, pp. 1-28.

R. H. Dyson, Jr., “Problems in the Relative Chronology of Iran, 6000-2000 B.C.,” in R. W. Ehrich, ed., Relative Chronology in Old World Archaeology, Chicago, 1965, pp. 215–56.

D. E. McCown, The Comparative Stratigraphy of Early Iran, Chicago, 1942.

Idem, “The Material Culture of Early Iran,” JNES 1/4, 1942, pp. 424-49.

Idem, “The Relative Stratigraphy and Chronology of Iran,” in R. W. Ehrich, ed., Relative Chronology in Old World Archaeology, Chicago, 1954, pp. 56–68. A.

G. Sagona, “Geoy Tepe,” in The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Oxford, 1984, pp. 60-61.

وەرگیراوە لە:

https://www.iranicaonline.org/articles/geoy-t

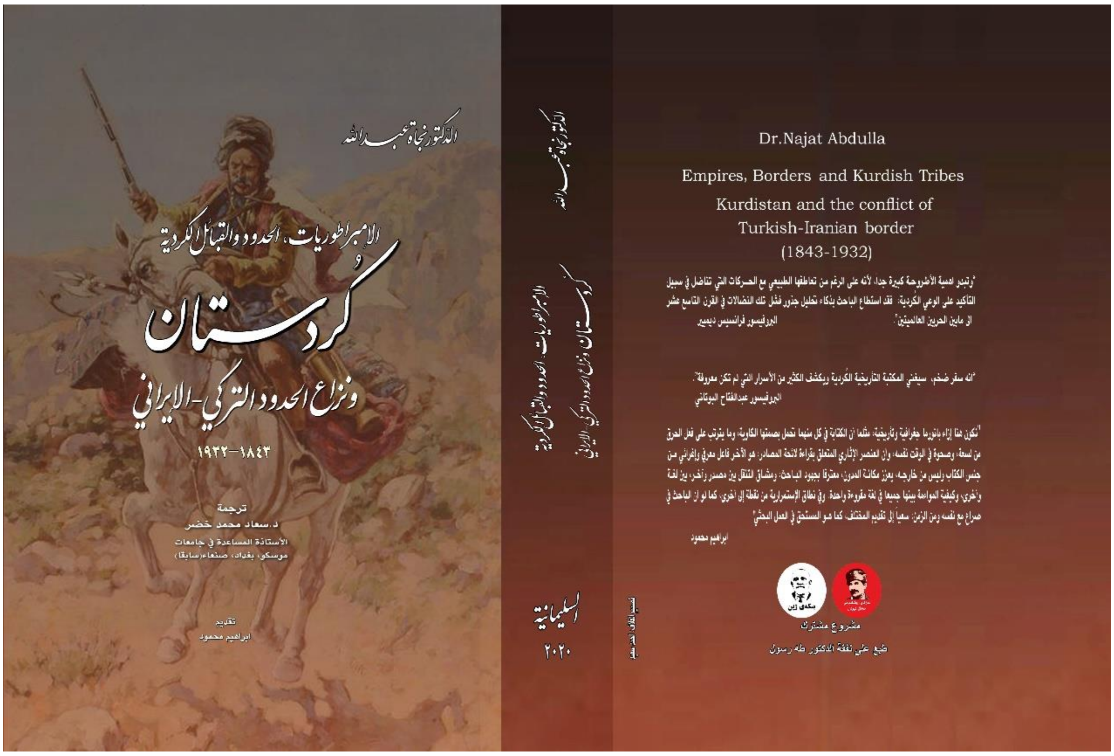

سەفەرنامەی جۆن مەکدۆناڵد کنییەر بۆ کوردستان ساڵی ١٨١٤

(بەشی پێنجەم و کۆتایی)

لە فەرەنسییەوە وەرگێڕان: **د. نەجاتی عەبدوڵڵا**

پێشەکیی وەرگێڕ:

سێر جۆن ماکدۆناڵد کنییەر (کارندەن، ١٧٨٢/٢/٣-تەبریز ١٨٣٠/٦/١١)، لیۆتینان-کۆلۆنێل، گەڕۆگ، جوگرافیناس و دیپلۆمات، کوڕی جۆن ماکدۆناڵدی چاودێری گوومرگ و خاتوو سیسیلیا ماریا کنییەر بوو. ساڵی ١٨٠٢ کاندید بووە بۆ قوتابخانەی سەربازیی ئەفسەرایەتی لەلایەن سێر ولیام بێنزلی و تا مردنی هەر بە ناوی ماکدۆناڵد لە ڕیزەکانی سوپای هیندیدا ماوەتەوە. ١٨٠٤/٩/٢١ بوو بە ئاڵاهەڵگر لە سوپای پیادەی مەدرەس*. ساڵی ١٨٠٧ بوو بە لیۆتینان (مولازیم) و ١٨١٨ بوو بە کۆلۆنێل و وەزیری سەرکردە لە مالابار و کانارا. ١٨٠٨-١٨٠٩ لەگەڵ مسیۆنی مالکۆم چووە بۆ ئێران و دوایی بۆ ماوەیەک لە (بووشەهر) کاری کردووە و چەندین سەفەری بەناو ئێراندا کردووە. ١٨١٠ لە ڕێی بەغداوە چووەتە مووسڵ و دیاربەکر و ئەستەنبوڵ و لە ڕێی ئەسپانیا و پورتوگالیشەوە چووەتەوە ئینگلستان. دواتر بە ئەرکێکی سەربازیی ڕەوانەی باکووری ئەورووپا کراوە. بەڵام دوایی جارێکی دیکە چووەتەوە بۆ ئەستەنبووڵ و سەری لە ئاسیای بچووک، قوبرس داوە و گەڕاوەتەوە بۆ ئەستەنبووڵ، لەوێشەوە ساڵانی ١٨١٣-١٨١٤ سەری لە کوردستان و بەغدا و بۆمبای داوە. کنییەر لەم سەفەرەیدا، کە ئێمە ئێستا کردوومانە بە کوردی، مەبەستی بووە بەشوێنپێی کاروانی سووپا (*دە هەزار کەسەکە*)ی سەرکردەی یۆنانی ئیگزینۆفۆن بکەوێ و شوێنپێ و جوگرافیای کاروانەکە دیاری بکا. ئەم سەفەرە کە ساڵی ١٨١٤ بۆ کوردستان کراوە، ساڵی ١٨١٨ لە لەندەن بە بەرگێک بە ناوی (*سەفەر بەناو ئاسیای بچووک، ئەرمەنستان و کوردستان لە ساڵانی ١٨١٣-١٨١٤دا*)[1] چاپکراوە. هەر هەمان ساڵ سەفەرنامەکە کراوە بە فەرەنسی و بە دوو بەرگ لە پاریس بڵاوکراوەتەوە[2]. کنییەر، ساڵی ١٨٢٤ پۆستێکی بەرزی لە کۆمپانیای ڕۆژهەڵاتیی هیند وەرگرتووە و لە تاران نیشتەجێبووە. ڕۆژی ١٨٣٠/٦/١١ لە تەبریز کۆچی-دوایی کردووە. دواجار دەمەوێ ئەوە بڵێم، ئەم وەرگێڕانەی ئێمە لە ڕووی چاپە فەرەنسییەکەوە کراوە بە کوردی، بەڵام لەگەڵ چاپە ئینگلیزییەکەش بەراوردکراوە و لە زۆر شوێنیشدا هەر لە ڕووی چاپە ئینگلیزییەکەوە داڕێژراوەتەوە. بۆیە ئەگەر جیاوازییەک لە نێوان دەقە فەرەنسی و کوردییەکەدا هەبێ، هیی ئەوەیە دەقە کوردییەکە بەگوێرەی چاپە ئینگلیزییەکە ڕاستکراوەتەوە. ئێستا کە وەرگێڕانی ئەم کتێبە بە کوردی بۆ یەکەمین جار لەسەر لاپەڕەکانی گۆڤاری خۆشەویستی "ژین" بڵاودەبێتەوە، زۆر خۆشحاڵم، کە دوای زیاتر لە حەوت ساڵ لە وەرگێڕانی ئەم کتێبە بۆ زمانی کوردی، وا ئێستە ئەڵقەی پێنجەم و کۆتاییی سەفەرنامەکە ڕووناکیی

---

* Madres infantry

[1] John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the years 1813 and 1814 ; with remarks on the marches of Alexander and retreat of the Ten Thousand*. London : John Murray, 1818, 1 vol. (XII-603 p.)

[2] Voyage dans l'Inde britannique : contenant l'état actuel de cette contrée, l'histoire de la guerre des Anglais contre Holkar et Scindiah, l'histoire de Shah-Aulum, Empereur du Mogol, et la description des mœurs et usages de ce pays... (Paris : Gide fils, 1818), also by William Thorn (page images at HathiTrust).

چاپ دەبینێ و بەهیوام زۆر نەبا لە دەرفەتێکی زۆر نزیکدا هەر هەموو بەشەکان لە کتێبێکی سەربەخۆدا پێشکەش بە کتێبخانەی کوردی بکەین.

ڕێگەی بەغدا بۆ بەسرە و تێبینی سەبارەت بە دارخورما و ئەسپی عەرەبی[٣]

وەک چۆن لە یادداشتەکانمدا لەبارەی ئێرانەوە وەسپێکی بەغدام[٤] کردبوو، تەنیا ئەوەم بۆ ماوەتەوە لێرە چەند سەرنجێکی سەربار کە لەم وڵاتە زۆر سەرنجڕاکێشە بۆم دروستبووە، بگوازمەوە. لە ماوەی سێ ساڵدا، ئەوەتی لە بەغدا دەرچووم، دوو پادشا کۆچیدواییان کردووە و دەسەڵاتی حوکمڕانیی ئێستە لەودیو شووراکانی شار زیاتر برناکا. خواروی کوردستان ملکەچی سەرۆکەکانی خۆیەتی و هەموو وڵات کە لە بەغداوە تا ئاوڕێژگەی فورات درێژدەبێتەوە، لەژێر دەسەڵاتی سەرۆکە عەرەبەکانی مەنتەفیکە، کە لە سووقی شیووخ (سوق الشیوخ) Shoogooshugی نزیکی قوڕنە جێگیرن. جێنشینی ئێران کە سەرداری کرماشانە، بەشداریی خۆی لە زۆر ناوچەی سنوور دەسەپێنێ و بەردەوام هەڕەشە لە شارەکە دەکا.

لە یادداشتەکانمدا لەبارەی ئێرانەوە، دەرفەتی ئەوەم بۆ هەڵکەوت بڕێک تێبینی سەبارەت بە کەلاوەکانی قەسری شیرین بنووسم، کە پێم وابوو کۆشکی یەزدەگەرد Kilae Yezdejerd بووە، هیراکل دوای جەنگی نەینەوا وێرانیکردووە. هاوڕێی دڵسۆزم میستەر هاین Mr. Hine، نیشتەجێی ئینگلیز لە بەغدا بە وەکالەت، خۆشحاڵیکردم کە بڕێک تێبینیی پێدام، دەرفەتی هەبووە لە چەند گەشتێکدا کۆیانبکاتەوە. ناوچەیەک هەیە لە سێ فەرسەخی ڕۆژهەڵاتی شاری زەهاو، شوێنی حەلوانی کۆنی گرتووتەوە، وەک دەڵێن شوێنی مانەوەی دڵخوازی خەسرەو پەروێز[٥] بووە و کەوتووەتە شوێنێکی زۆر قایمی سەر لووتکەی چیاکان و کەلاوەیەکی گەورەی لێیە، ئەشەکەوتەکانی زۆر بەرفراوان و دەوراندەورەکەی دوو یا سێ فەرسەخ (٣ یا ٢,٥ فەرسەخ) دەبێ. چوون بەرەو ئەوێ هێندە سەختە، نوایەکی ئارامی بۆ پادشاکانی زەهاو دابینکردووە، لە کاتێکدا ئەگەر بەرەوڕووی هەر هەڕەشەیەک یا پەلاماردانێک ببنەوە. لەبن لاپاڵی قەڵاکەی پێدەشتەکە، کۆمەڵێک خشتی پەرشوبڵاو لێرەولەوێ لەسەر زەوییەکە کەوتوون، بیرۆکەی ئەوە دەدا کە کەلاوەکانی شارێکی گەورەبن، خەڵکی وڵاتەکە زۆردا Zordaی پێدەڵێن. هاوڕێکەم وای بۆ دەچێ ئەم کۆشکە ئەوە شارەیە کە نووسەرە بێزەنتینییەکان پێیدەڵێن دەستگەرد Dastagherd، ناوی شێواوی یەزدەگەردە Yezdejerd. بەڵام من پێم وانییە ئەم بیروڕایە ڕاست بێ، چونکە یەزدەگەرد ناوێکی ناسراوە لای یۆنانییەکان و لەناو زۆر گێڕانەوەی مێژووی وڵاتەکەیاندا هەیە. من زیاتر بەلای ئەوەدا دەچم کە گۆکردنی بێزەنتینی ڕاست و دروست بێ و ئەم باڵەخانە نایابە بەتاڵان بردن و تێکدانی لە لایەن ڕۆمانەکانەوە، هەرگیز پێیناوترێ یەزدەگەرد Yezdejerd، بەڵکوو پێیدەوترێ دەستگەرد Dastagherd و وشەکە بە واتەی شار دێ، شوێنی حەوانەوەی پێدەشت، ناونانێک کە بە چاکی بەسەر حاڵەتی قەسری شیریندا جێبەجێدەبێ. کۆشکەکانی دەستگەرد -دەڵێن- کەوتبوونە سەر کەناراوەکانی ڕووباری سیلا Silla یا دیالە Diala و بەدڵنیاییەوە هەرگیز سوپای هیراکلوس بە ڕۆژهەڵاتی ئەم ڕووبارەدا نەپەڕیوەتەوە، بەڵکو بەرەو باکوور ڕۆیشتووە، لە ڕێگەی ڕاڕەوی دەربەندەوە Derbend چووەتە ناو ئێران. کەلاوەکانی قەسری شیرین Kisr Shirin کەوتوونەتە لێوارەکانی لقێکی ڕووباری دیالە، لە کاتێکدا ئەوەی یەزدەگەرد زیاتر بەرەو ڕۆژهەڵاتی ئەم ڕووبارە بووە. مێژوونووس و گێڕانەوەکانی ئێران دەڵێن: خەسرەو پەروێز حەوت کۆشک یا تەلار (قەسر)ی لەسەر شەرەفی شیرین دروستکردووە و لە هەمووان بەناوبانگتر هالولا Hallowlaیە لە نێوان حەلوان و کۆناک، لە شەش یا حەوت فەرسەخی شاری کوناکی وڵاتەکەیان (٩ یا ١٠ فەرسەخ). ئەم شوێنە بەتەواوی هاوجووتە لەگەڵ شوێنی کەلاوەکانی قەسری شیرین و پێم وایە هالولا Hallowla و دەستگەرد

---

[٣] لە وەرگێڕانە فەرەنسییەکەدا ئەم بەشە دوای بەشی (یادداشت لەبارەی هێرشی سەر هیندستانەوە) چاپکرابوو، بەڵام ئێمە وەک چاپە ئینگلیزییەکە ئەم بەشەمان هێنایەوە شوێنی خۆی. (وەرگێڕ)

[4] Geographical Memoir of the Persian Empire. London, 1 813, in-4°.
یەک بەرگ، لەگەڵ نەخشەیەک بەجیا (تێبینیی وەرگێڕی فەرەنسی).

[٥] ئەوە هەر هەمان ئەو ناوەیە کە یۆنانییەکان ناویان ناوە Cosroës.

Dastagherd هەردووکیان یەک شوێنن و ناوەکە بە تێپەڕینی کات گۆڕدراوە و ئەمەیش بە شێوەیەکی باو لەم بەشەی جیهان ڕوودەدا.

بەلەمێکم بەکرێ گرت و ١٥ی ئاب، بە بەلەم چوومە ناو دیجلە و نیوەڕۆ ئاوی ڕووبارەکە زۆر کەمبووبووەوە، بەڵام هێشتا تا ڕادەیەک تیژڕۆ بوو بۆ ئەوەی بە حەوت ڕۆژ بمگەیەنێتە بەسرە. لەگەڵ (با)ی هەڵکردوو لە باکوور-ڕۆژئاوا دەرچووین و پێنجی ئێوارە کەلاوەکانی تەیسەفوونمان لە لایەک و ئەوەی سلووقیمان لە لایەکی دیکە بەجێهێشت. لێرەوە تا کوت، ئاواییەکی عەرەبیی بچووک هەیە، دەکەوێتە سەر ڕێگەی بەغدا - بەسرە. وڵاتەکە لەسەر هەردوو کەناری ڕووبارەکە تەنیا بیابانێکی چۆڵوهۆڵە، ئەوپەڕی کەنارەکە تا دووریی بیست یا سی یاردە، بە بێشەڵانێکی ئەستوور داپۆشراوە، بۆ کشانەوەی ئاژەڵە دڕندەکان بەکەڵک دێ. کاتی شۆڕبوونەوەمان بەم ڕووبارەدا، ژمارەیەک شێرمان بینی، لە بەر خۆرەتاو پاڵکەوتبوون، شەو گوێمان لە نەڕەی ترسناکیان دەبوو.

حەوت میل لە سەرووی کووت Koute، بەلەمەکە چەند سەعاتێک لەسەر یەکێک لە کەڵەپردە کۆنەکانی پردێکی دارین وەستا، تاقە پردی سەر دیجلەیە -پێم وابێ- مووسڵ دەبڕێ و چەند سەدە دەبێ دروستکراوە و کەسیش نازانێ کێ دروستیکردووە و ناوی چی بووە، ناوی سەردەمی درووستکردنیشی نازانن. یەکسەر بەرانبەر بە کووت، کەناڵێکی گەورە هەیە پێیدەڵێن های، ڕووباری دیجلە و ڕووباری فورات بەیەکدەگەیەنێ و ئەو ئاوە تا ئەو شوێنە دەپارێزێ کە تێیدا دەبێتە دوو لق و پێیدەڵێن (ئامۆ) و (ئەخیر جەهیرەت) Aher Jehirat. یەکەمیان بۆ کەشتییەوانی دەشێ، کاتێک دیجلە بە تەواوی ڕووبارەکە ئاوی پێدا دەڕوا، بەڵام کاتێک ئاوەکەی نزمدەبێتەوە، دەتوانی تەنیا بە لقی دووەم بپەڕیتەوە. ماوەی زستانان و پاییزان، هەردوو لقەکە بەکەڵکی پەڕینەوە نایێن. هەردوو لقەکە لە ناوچەی غەڕاف Ghorof یەکدەگرنەوە و پێیدەڵێن سەبیل Sebbil، بەڵام پێش گەیشتنی بە ناو فورات، کەناڵەکە جارێکی دیکە دابەشدەبێ بۆ ژمارەیەکی زۆر کەناڵی بچووک، هەر یەکەیان ناوی جیاوازی خۆی هەیە. بەڕێز دکتۆر کۆلکهۆن Dr. Colquhoun زیاتر لە جارێک بەم کەناڵانەدا ڕەتبووە، پێی وتم کەنارەکانی بە بێشەڵانێک داپۆشراوە، پڕیە لە شێر. لەسەر لقی ئامۆ، سەری لە کەلاوەکانی شارێکی گەورە داوە، کە گومان دەکرێ ئەوەی واسیت بێ، شوێنێکی دەوڵەمەند و پڕبووە لە دانیشتووان لە دەورانی خەلیفەکان. باشووری کوت، بەشێکی گەورەی بیابانی هەردوو کەنارەکە کاتی هەڵستانی ئاوی ڕووبارەکە دەکەونە ژێر ئاو، بەوپێیەی وڵاتەکە لە بڕێک شوێندا لەژێر ئاستی دیجلەوەیە. نیوەی ڕێگەی نێوان کووت و قورنە، بە ئاوڕێژگەی ڕووبارێکدا تێپەڕبووین، عەرەبەکان پێیدەڵێن ئەلحەد Al-Had و بارستەکەی گەورەیە وەک بارستی ڕووباری دیجلە، پانییەکەی سێسەد یاردە دەبێ. چەند جار لەسەر بنچینەی ئەم ڕووبارە سەرسامبووم، بەڵام نەمتوانی زانیاریی مایەی ڕەزامەندی وەگیربخەم. بەڕای من، وای دادەنێم ئەوە ڕووباری مەندەلیسوو Mandali-Souبێ، یان ئەوەی لای کۆنەکان پێیدەڵێن (کیندس) Qyndes و سیروس Cyrus ئاماژەی پێکردووە. بەگوێرەی عەرەبەکان، لەگەڵ ڕووباری کەرخ یا حەوێزە یەکدەگرێتەوە و دەیشڵێن: مرۆ دەتوانێ لە ڕێگەی ئەو کەناڵەوە کە لە ئەلحەدەوە ڕادەکێشرێ و تا کەلاوەکانی شووش Sus و شاری حەوێزە بە بەلەم بڕوا. هاوڕێکەم بەڕێز کۆلکهۆن، زۆر دوورتر لەم ڕووبارە ڕۆیشتووە و بەگوێرەی ئەو بەدواداچوونانەی کە ئەو لەسەر شوێنەکان کردوونی، باوەڕی وایە لە لایەکەوە دەگاتەوە بە کەرخ و لە لایەکی دیکەوە بە هۆڕەکان و ئەو گۆلە زەریاییانەی کە لە لافاوەکانی دیجلە دروستدەبن و لە ئەلحەد بەتاڵدەبنەوە. سەرچاوەکەی، هەموو شتێک بۆ ئەوەی دەبا کە بڕوابکا ڕووبارەکەی لەناو چیاکانی لوڕستانەوە هەڵدەقوڵێ، بەڵام کاتی ڕۆیشتنی بەناو وڵاتێکی ڕاستەڕاستدا بەبن لاپاڵی چیاکان، تا دیجلە درێژدەبێتەوە، لەوانەیە لە ڕێگەی کەناڵەکانی کەرخەوە[6] درێژببێتەوە و ئاوی هۆڕەکانی تێدەڕژێ.

[6] من زۆر ئەو ڕایە دووپاتدەکەمەوە: ئەو ئاوە لە کەرخەوە بۆ حەوێزە دەڕوا و ئەو ئاوە دەڕژێتە ناو شەتی عەرەب، چونکە لە هیچ یەکێک لەم ناوچانە بارستێکی ئاویی وەها گەورە نییە، تەنیا لە شووش (سووس) نەبێ.

هۆزی گەورەی بەنی‌لام ڕانەکانیان بەدرێژیی کەنارەکانی ئەلحەد دەلەوەڕێنن. ئێمە ڕۆژی ١٩ی مانگ کاتی خۆرئاوابوون پێیدا پەڕینەوە و سبەینێی ٢١ی مانگ، لەگەڵ تاوهەڵاتن گەیاندینیە بەسرە. نێوان کووت و قورنە زیاد لە چەند جارێک عەرەبەکان پەلاماریان‌داین، بەڵام چەند گوللەیەک کە تاقمێکی بچووکی سەربازانی سیپۆی هیندی تەقاندیان، بەس بوو بۆ ئەوەی وایان لیٚبکا ڕابکەن. هەموو بەشەکانی بیابانەکە لە دەوروبەری بەسرە نوقمی ناو ئاوی فورات بووبوون، کە بەربەستەکانی سەر قورنەی شکاندبوو. ئەم ڕووداوە چەند جار لە ماوەی چەند ساڵێکدا دووبارە و چەندبارە بووەتەوە، لە ئەنجامی کەمتەرخەمی عەرەبەکانەوە کە سەددەکە چاکناکەنەوە و پێشتریش هەر وایان کردووە. ئەگەر بەردەوام‌بن و هیچ چاککردنەوەیەک نەکەن، ئەوا بەسرە بەم زووانە نوقمی ناو ئاوی زەریا دەبیٚ، یا لە ڕێگەی شەتی عەرەبەوە نوقم‌دەبیٚ. ئەم ڕووداوانە نەهامەتیی زۆر لەدوای خۆیان بەجیٚ‌دەهێڵن، چونکە لەبریی ئەوەی پەیینی زەوەییەکان بکەن، وەک هەندێک کەس خەیاڵ‌دەکەن، ئەوان تەنیا کار بۆ بیٚ پیت و فەڕکردنی دەکەن و بەشەکانی شۆڕەکاتەکە بەزۆری لە گەلیٚ بەشی بیابان هەن و لەگەڵ ئەو خاکەی تێکەڵ‌دەکەن. کاتێک بە شێوەیەکی کەمیش بیٚ ئاودەدریٚ، ئاسایی بەرهەم‌هێنانی زیاتردەبیٚ. کێڵگە گەورەکانی دارخورما کە وای لە بەسرە کردووە هێندە بەناوبانگ بیٚ، زۆر گیرۆدەی لافاوەکانە و چەندانێکی لیٚ لەناوبردوون. دکتۆر کۆلکوهۆن چەند ساڵ لە عەرەبستان ماوەتەوە و زانیاریی کۆکردووەتەوە، ویستی بڕێک لە خەسڵەتە سەیرەکانی ئەم درەختەم پیٚبدا، کە لە چل‌وچوار جۆری هەمەچەشنە کەمتری نییە و هەمووشیان بە زمانی عەرەبی ناوێکی تایبەتی خۆی هەیە.

بەشێکی زۆری دارخورما تا تەمەنی شێست یا سەد ساڵی دەژین و خورما دەگرن، لە کاتێکدا هی دیکە هەیە لە تەمەنی بیست یا سی ساڵی‌دا دەمرن یا لە بەرهەمهێنان دەکەون. لەگەڵ ئەوەش‌دا، ئەوانەی دوایی ڕاستە زۆر زووتر لەوانی دیکە دەگەنە تەمەنی بەرهەمهێنان، زۆر بەدەگمەن پێش نۆ یا دە ساڵی بەردەگرن. بەداخەوە تووشی جۆرە کرمێک دەبن (پێی دەڵێن لێدنا ledna)، درەختەکە دەسمیٚ و دایدەڕزێنیٚ، دەچێتە ناو ڕەگی لقەکانی سەرەوە و کرۆکەکەی دەخوا. دەتوانن بە گیراوەیەک لە خوێی ئاسایی بیکەنە ناو زارکەکە و چارەسەری‌بکەن. لە بەسرە ئەم ئاژەڵە پەلاماری درەختەکە دەدا، بەڵام لە یەمەن و زۆر بەتایبەتیش لە دەوروبەری مەککە و مەدینە، بەشێکی زۆری بەرهەمەکە تێک‌دەدا و لە ڕێگەی کارێکی ناوازە و ئەوپەڕی داهێنەرانەوە ڕاویان‌دەنێن، کاتێک خاوەنەکە هەست‌دەکا درەختەکە تووش بووە، شانەیەکی میرۆڵەی ڕەشی گەورە دەهێنیٚ، کە ئاژەڵەکان هەرگیز لە دەستی ڕزگارنابن و کرمەکان دەماشنەوە. جا ئەگەر خاوەنەکە لە باخەکەیان نەیانبوو، لای یەکێک لەوانە دەیکڕیٚ کە بە ئامانجی بازرگانی هێشتوویانەتەوە.

بەرهەمی خورما لە سەفەر Siffiri یا دوادوای مانگی ئاب دەستپیٚ‌دەکا یا سەرەتای سێپتامبەر. عەرەبەکان لەم کاتەدا چەند جۆرێکی خورما دەخۆن، پێی‌دەڵێن خەتەل Khatal سەرەتا نەرم و ڕەقە و کاتێک خورماکە نیوە پیٚ‌دەگا [7]، زیاتر خواستی لەسەرە و پێی‌دەڵێن ڕوتەب Rutub. دوای پێگەیشتنی، تەواو بڕێکیان هەر لەسەر درەختەکە خۆی دەمێننەوە و لە ڕەوشێکی تازەدا وەک خواردنێکی بەلەزەت تەماشادەکریٚ، بەڵام ئەوەیان یا بۆ خواردنی ڕۆژانەی ماڵ بەکاردەهێنریٚ یا بۆ بازرگانی کە دەم‌ودەست لیٚ‌دەکرێتەوە و بە چەندین شێوە هەڵدەگیریٚ. بڕێکی لەبەر خۆرەتاو وشک‌دەکەنەوە و پاشان دەیخەنە ناو کیسەی بچکۆلە بە شیلەکەیەوە. بەڵام باوترینیان ئەوەیە کە لەناو ئەستێرکێکی گەورە دادەنریٚ و بە شونام [8] chunam یا بە دار

[7] لە دەوروبەری مەککە و لەوانەشە بە هەموو درێژیی زەریای سوور، دانیشتووان دەستووری کارێکیان هەیە بۆ هەڵگرتنی ڕوتەب بۆ هەموو ساڵەکە، لاسکی دارخورماکان لەسەر شێوەی قووچەک کۆدەکەنەوە و بەرەکە لە ناوەڕاستی دەمێنێتەوە.

[8] چێنام tchénâm، کە بە شێوەیەکی نادروست (سەنا tchéna)یشی پیٚ‌دەڵێن، شێواوی وشەی سانکریستیی tchhounaیە، بریتییە لە قسڵ یا چیمەنتۆ بە توێژاڵی کلسین دروست‌دەکریٚ. هەموو تەختەکانی هیندستان بە شونام دادەپۆشریٚ و وەک ڕووپۆشێکی زۆر فێنک سەیردەکریٚ. شونام زۆر لە بونیاتنان‌دا بەکاردەهێنریٚ، کاتێک دەیانەوەی ئەستووریی باڵەخانەیەک لە شونام بگرن. شلەیە و ڕێی تیٚ‌دەچیٚ لەکاتی بەکارهێنانی‌دا بکشیٚ و بڕێکی زۆری لە بینادا بەکاربهێنریٚ و بریسکەدانەوەیەکی وەک مەرمەڕی هەیە. شونامی

دادەپۆشرێ، لەگەڵ کونێکی ڕووت لە بنەکەیدا شیلەی خورماکەی لێ دێتەخوارەوە. ئەو ماددە شەکرەمەنییە یا دۆشاوە، بە ناوی دۆشاو یا (دبس) دەفرۆشرێ و بەرەکە و ناوکەکەی دەردەهێنرێ و دەکرێتە ناو کیسە.

بەڵام بەری ئەم درەختە بەسوودە تاقە بەش نییە کە خەڵک بەکاریدەهێنن. ئەوان گوڵاویکی یەکجار خۆش لە دەمە پانەکەیشی دەدڵۆپێنن و عەرەبەکان[٩] لایان وایە حەزی خواردن دەکاتەوە. ئەوان پیفۆکی گوڵە مێیینەکان بە کاڵی و بە سوورکراوەیی دەخۆن[١٠] و درەختی مێیینە لای ئەوان ڕێزێکی زۆری هەیە و ئەم بەشەی کۆتایی درەختەکە بە کاڵی دەخورێ یا دەیکەنە ناو سرکە. بە سروشتی خۆی، تامەکەی لە ناوکی گوێز دەچێ و ناوی جەممارە djammar. هێشتا ئەویش نێرەکەی دەخورێ، بەڵام برێ کجار تاڵە و کەمتر خواستی لەسەرە، لە چڵە دارخورما بچووکەکان باوەشێن یا مێشەفرفرێ دروستدەکەن. پاشان قەدەکەی دەبڕن بۆ کاریتە و تەختەداری بینا و سووتەمەنییەکی نایابە. بیروڕای باو ئەوەیە کە عەرەبەکان لە ڕێگەی بەرداشەوە ڕۆن لێ دەردەهێنن. هەڵەکە وادیارە سەرچاوەکەی لە پراکتیکی ئەم خواردنەوە پەیدابووە کە ئێستە باسیدەکەین. ڕۆن گوشین لەم وڵاتە تا ئەوپەڕی ناشیرنە و بە هەڵە نەبێ، ئامانجەکانی خۆی ناپێکێ، چونکە زەیتوون وادەبێ لەژێر بەردە داتاشراوەکە (بەرداشەکە) دەردەچێ. جا بۆ ڕێگری لەم جاڕسکارییە، بە ناشیرینی ناوکی خورماکە دەشکێنن و لەگەڵ تووی ڕۆنیی وەک دەنکی کەتان و بەنگی ڕووەکی گوش chenevis تێکەڵیدەکەن، بەوپێیە کە ماددەیەکی پێوەنووسە و خەسڵەتی ئەوەیە بە بەردەکەوە دەنووسێ، ئەمەش بۆ ڕوودانی ئەو کاریگەرییەی کە پێشبینییدەکەن. لەگەڵ ئەوەشدا، خورما خواردنێکی زۆر خۆراک پێدەرە بۆ چارەوێ، کاتێک لێدەگەڕێن ماوەی چوار یا پێنج ڕۆژ لەناو ئاودا بخووسێ. کاتی گەڕان بەدوای مێژووی خورمادا، دەتوانین وێنەیەکی کۆنی میوانداریی عەرەب بکێشین، هەتا ئێستاش گەڕۆکەکان دەتوانن برسێتییان بە بەروبوومی خورمای سەر ڕێگەیان نەهێڵن، چونکە هەرگیز وەک دز دوایاننەکەون، تەنیا ئەگەر بچێتە سەر درەختەکە یا بەرەکەی هێندە ببا، کە لە پێویستیی ئاسایی خۆی زیاتربێ.

چەند ساڵێکە بەسرە بووەتە ناوەندێکی بازرگانیی ئەسپ لە ئاستێکی زۆر بەرفراواندا و لە ناوچە دوورەدەستەکانی نیمچە دوورگەی عەرەبییەوە ئەسپی بۆ دەهێنن. بەگوێرەی ئەو زانیاریانەی کە هاوڕێی نزیکم بەڕێز کۆلکهۆن پێشکەشیکردم، چەندین جار دەرفەتی هەبووە لەوبارەیەوە لەگەڵ دانیشتووان و شارەزایانی گەورەی ئەم ژانرە قسەبکا، وەچەی هەچەشنەی ئەسپەیلی عەرەبی بە شێوەیەکی پەرجووئاسا زۆردەبن، بە مشوورخواردنی عەرەبەکان بۆ پارێزگاریی، ژینۆلۆژی (وەچەناسی)ی جوانترین ئەسپ و باشترین جوانوویان گەڕاندووەتەوە سەر باوانیان. ئەم ژمارە زۆرەی جۆرەکانی ئەسپ پێنج وەچەی هەمەچەشنەی هەیە، کە هەرەیەکەیان ناوەکەی بەسەر ڕەگەزێکدا براوە و هەموو ئەم وەچانەش دەگەڕێنەوە بۆ نیمچە دوورگەی عەرەب. ئەم پێنج وەچەیە بریتین لە: كحيلة العجوز Kuheiiut el ajvez، شويمة الصباح Showeiman el subah، اوزتنی ئەلخورسة Uzithin el Khursa، صقلاوية بن غدران Suglavie ben gedran، دهمة النمر Dehma el naamir. ئەوە لەم یا لەو پێنج وەچەیە، کە بەناوبانگترین ئەسپەیلی عەرەبی دەنێنەوە، ئەوەی زۆر جێگەی سەرنجدانە ئەوە ئەسپ نییە هێڵی ژینۆلۆژیی بێ، بەڵکوو ئەوە مایینە کە خوێنی ڕەسەنی ئەم ئاژەڵانەی تێدایە، بەناوبانگترین وەچە یا خێزانەکان بریتین لە: كحيلة السمنة Kuheillu el Sameneh، المنجية Ul Munigieh، ئەبويل ئەلنجديه Aboyel el nejedis، یا ئەبەوین خندش – Aboyan Kineideish، ئەبەوین ئەلشراق Aboyen el Shirack، ترفيع Tereiieh، موتابع Mutabuh، هەدبە Hedeba، غەرادە Gerade، زەبی Zubie، ئەلجلفيە – Julfa، بەریسا Bereisa، ریشا Risha، جوحيرە Jouheira، ئەلنمح el Naumeh، کورووش Curoosh،

مەدراس هۆی هەموو ئەو جوانییەیە کە لە هەموو پاشماوەکانی هیندستاندا هەیە.

[٩] عەرەبەکان پێیدەڵێن (ئاوی لیجە=ماء لیجە) *mahé legah*.

[١٠] هەروەها ئاوی گوڵ لە گوڵی نێریش دروستدەکەن، پێیدەڵێن "ماء الفحل"، کە بەهێزترە، بەڵام بۆنەکەی وەک ئەوەیتر ناسک نییە.

ئەلخوری el Kurry یا ئەلخیری el Kerry، سەدە - Saadeh، ئەلغەرە Ghureh، غەرە Ghureh، عوزالە - Ghuzaleh، حەمدانیە Humdanie، ئیجتمعیة - Igithemie، پێویستە تێبینیبکرێ کە ئەم ناوانە بنچینەی هەمەچەشنەیان هەیە، برێکیان لە لقی بنچینەیی وەرگیراون و برێکیشیان لەو شوێنەی کە لێیەوە هاتوون و هی دیکە لە خەسڵەتی ئاژەڵەکە خۆی وەرگیراوە، کە دەبێتە ناوی خانەوادەیی بۆی.

مونتەفیکەکان باشترین وەچەی ئەسپن، هۆزێکی گەورەی عەرەب کە هەمان ناوی هەیە و لەسەر رووباری فورات و نێوانی قورنە و سامەڕا دەژین، پەروەردەکراون. ئەسپی شوب Chob بە بەهێزییان جیادەکرێتەوە، بەڵام خوێنیان وەک خوێنی ڕەگەزەیلی بیابان پاک نییە. ئەوانەی شوستەر Shustar بەرز و بەهێزن و شێوەیان بەشێوەیەکی جوان هەڵکەوتووە بۆ پێشبرکێ، بەڵام ناتوانن لەسەر چیمەن بڕۆن. لە ئەرمینیا و لە کوردستان دەتوانرێ ئەسپ لە بازاڕی زۆر گەورەی ئەسپان بۆ دووبارە بەرزبوونەوەی هێزی ئەسپسواری بکڕدرێ. ئەوانەی بەغدا گەورەن و برێکیان خوێنیان پاکژە، بەڵام جوانترین ئەسپی هەموو نیمچە دوورگەی عەرەب -بەڕای من- ئەو ئەسپانەیە کە لە بیابانەکانی نزیک دیمەشق پەروەردەکراون. گوێم لە عەرەبێکی هەژار بوو لە ئەنتاکیای سووریە، کە سیوشەش پیاستەر (٣٦٠٠٠ فرەنک)ی ڕەتکردبووەوە بۆ جوانوویەکی لەم ڕەگەزە. تاقە ئەسپەیلی ڕەسەن کە من بینیم لە ئاسیای بچووک لە دەوروبەری یۆزگات پەروەردەکرابوو، لە پێدەشتی کاپپادۆکیا. ئەوانە بێگومان لەو ئەسپانەن کە ڕۆمانەکان پێیان سەرسامبوون. باشترین ئەسپەکانی لای عەرەب، دەبێ بەرزییەکەی چواردە دەست hands بێ، لە کاتێکدا ئەوان زیاتر دەڕواننە ڕەگەز نەک بەرزی و زۆر بە دەگمەن ئەو ئاژەڵانەی کە بەناوبانگترین ڕەسەن وەردەگرن، ئەو بەرزییەیان دەبێ. چەند ساڵ ئەزموون قەناعەتی پێهێنام، کە ئەسپسواری خۆجێی هیندیی ئێمە لەسەر ئەسپی لەم جۆرە زۆر باشتردەبێ لەوەی کە ئێمە ئێستە بۆیان دابیندەکەین. بەڵگەهێنانەوەی (ئارگیۆمێنت) بەهانەهێنراوە بە قازانجی ئەسپی بەرزی ئاوایییەکان بۆ ئەو وڵاتەی کە ئێستە ئێمە هەڵمانبژاردووە بۆ دووبارە پێکهێنانەوەی سوپای مەدراس، ئەوەیە کە پێویستە هێزی بارهەڵگر گونجاوبێ لەگەڵ بەرزیی ئاژەڵەکە. بەڵام ئەم بیانووە -بە ڕای من- تەنیا وەهمییە، چونکە خێرایی ئەسپی عەرەبی هاوسەنگی ئەو مەودایە دەبێ کە ئەسپی بەرز دەیبەخشێ بەوانی دیکە. سەرباری ئەوە، ئەسپی عەرەبی ماندوویینەناسە و هێشتا دەتوانرێ باری لێبنرێ و دوای بڕینی مەسافەیەکی درێژ کە دەشێ ئەوەی هیندستان داهێزراوبکا. من لێرە ئەوە وەبیردەهێنمەوە کە نادرشا یەکەمینایەتیی دابووە ئەسپی عەرەبی بەسەر هەموو ئەوانی دیکە. بە گۆڕینی ئەسپی هەوسار گەورە بە هەوساری بەن،[11] کە لە ئێران بەکاردەهێنرێ، دەتوانرێ ڕێگە لەو ترسە بگیرێ، کە دەشێ بەهۆی خێرایییەوە بارەکەی ئەسپسوار سەغڵەتبکا. من قەناعەتم وایە ئەسپەیلی عەرەبی تێچووی کەمترە بۆ کۆمپانیا وەک لە ئەسپەیلی کوتشی یا کوتوار، کە باشتر بەرگەی ماندوویی دەگرێ و دەگاتە تەمەنێکی زۆر هەڵشکاوتر [12] و تێچووی ئازووقەی ساڵانەی لە ئەنجامدا کەمترە. ئەسپسواری ئێمە لە مەدراس بریتییە لە حەوتهەزار و پێنجسەد و چلوشەش ئەسپ و بۆ پارێزگاری لەو ژمارەیە، بەتەواوی پێویستە هەموو ساڵێک نۆسەد ئەسپیان نوێبکرێنەوە، کە دەکاتە دوازە لە سەد. بەوپێیەی کە ڤیستالەکانی Vestale کەشتیی گەشتی زەریایی بۆ کۆمپانیای هۆنۆرابل، کە من شوێنێکم حیجزکرد بۆ چوونە بۆمبای، زۆر بچووک بوو تا شوێنێکی تەواوت پێببەخشێ، بۆیە بە هاوبەشی لەگەڵ بەڕێز کۆلکهۆن و کاپیتان سواتسۆن و من، کەشتیەکمان بەکرێگرت بۆ گواستنەوەی ئەسپ و خزمەتگوزار و جانتاکانمان بۆ هیندستان. هەموومان پێکەوە لە کۆتاییی سێیتەمبەردا سواری کەشتی بووین، پێکەوە تا دوورگەی کشمیش ڕۆیشتین. بەڵام بەداخەوە بەهۆی باوبۆرانەوە لە کەشتییەکە کە بەکرێمان گرتبوو، جیابووینەوە. دوو ڕۆژ دواتر ئەو کەشتییە، کە هەرچەندە ئاڵای ئینگلیزیی بەسەرەوە بووە، بەڵام ڕاما بەن جابا Rama Ben Jaba، یەکێک لە چەتەکانی جواسمی Djoasmi دەستی بەسەردا گرت، سێ بەشی تاقمی ناو کەشتییەکەی قەتڵوعامکرد، بەشێکی ئەسپەکانیشی کوشت و هەموو جانتاکانی منیش

[11] جۆرێکە لە هەوسار (تێبینیی وەرگێڕی فەرەنسی).

[12] ئەسپی عەرەبیی ڕەسەن تا تەمەنی بیست ساڵی دەژی و تا ئێستەش گەلێکی بەناوبانگی هەیە لە بەسرە لە سەروو چل ساڵییەوەیە.

که نرخەکەی نزیکەی هەزار و پێنجسەد جونەیهی ئیستەرلینی دەبوو (سیوشەش هەزار فرەنک) و کتێبەکانم، ئامێرەکانم، ڕۆژنامەکانی ڕێگەم، نەخشە و کۆلیکسیۆنێکی نایابی مەدالیا و شتی دیکە کە من لە گەشتەکانمدا بە زەحمەت و تێچووی زۆر کۆمکردبوونەوە، زەوتیکردن. بەردەوامبووین گەشتەکەمان تەواوکرد، بەبێ ئەوەی لەبیرمان بێ چی ڕوویداوە و کاتێک پێمان نایە ناو مەسقەت، ١٣ی ئۆکتۆبەر گەیشتینە بەندەری بۆمبای. مەسقەت پایتەختی شازادەی عوممانە (کە پێیدەوترێ ئیمام یا سوڵتانی مەسقەت)، کەوتووەتە ناو بەندەرێکی قووڵ، لە سێ لاوە بە گاشەبەردی قاقڕی دوورگەی جەزیرەی عەرەبی دەورەدراوە. ئاووهەوای هەموو وەرزەکانی ساڵی، ئەوەندە پیسوپۆخڵ و هێندە سووتێنەرە، ئێرانییەکان پێیدەڵێن جەهەنەم یا دۆزەخ. ئیمامی مەسقەت هاوپەیمانی ئینگلیزە، زیاد لە چەند جارێک لەدژی وەهابییەکان پارێزراوە. لەسەر حیسابی بازرگانیی ئێمە، ژمارەیەکی زۆر کەشتیی لە بەندەرەکەی کۆکردووەتەوە، باشترین کەشتیی چارۆکەداری هەیە، لە زەریاکانی هیندستان کەشتییەوانی دەکەن و لە هەموو شوێنێک دەبینرێن؛ لە بینگال، لە چین، لە دوورگەکانی زەریای ڕۆژهەڵاتی و کەنارەکانی ئەفریقیا بازرگانیدەکات. وەختێک مۆریتیوس Mauritius پێش داگیرکرانی دوورگەکانی لەلایەن ئینگلتەراوە، لەژێر دەستی فەرەنسییەکاندا بوو، ئیمامی مسەقەت ئازووقەی بۆ ئەم کۆڵۆنییە دابیندەکرد و هەموو ئەو کەشتییانەی کڕی کە لە چەتەی هاوپەیمانی لەدەست کەشتیگەلی ئینگلیز دەربازبووبوون. نامەوێ ئەوە بسەلمێنم کە تا چ ڕادەیەک سیاسییە، ڕێگە بە هێزێکی زەریایی هەڵکشاوی وەک ئەم میرە بدرێ. ئەوە پرسیارێکە بۆ بڕیاردان نایکەم، بەڵام پێم وایە ئەوە ئەرکی منە ئاماژەی بۆ بکەم کە جگە لەو زیانەی کە بە بازرگانیی ئێمەی دەگەیەنێ، ئاکامەکەشی زۆر ترسناک دەبێ، لە حاڵێکدا هەر دەوڵەتێکی ئەورووپایی هێرش بکاتە سەر هیندستان، ئەگەر ئەو کەشتییانە بەو ڕێژەیەی ئێستە کەڵەکەبێن.

یادداشت
لەبارەی هێرشی سەر هیندستانەوە

ئەگەری هەوڵدانی هێرشێک بۆ سەر هیندوستان لە ڕێگەی وشکانییەوە،[١٣] چەند ساڵێکە زۆر بە گەرمی سەرنجی ڕای گشتیی بۆ لای خۆی ڕاکێشاوە. بەڕێکەوت ئەرکەکانی کارەکەم منی بردە چەندین وڵات، کە دەکرێ ئەو وڵاتانە ببنە ڕێڕەوێک بۆ تێپەڕبوونی ئەو هێزانەی وا ئەم لەشکرکێشییەیان پێدەسپێردرێ. ئەو هەلومەرجەی کە منی تێدام، خستمیە سەر کەڵکەڵەی کۆکردنەوەی زانیاری سەبارە بەو وڵاتانەی کە خۆم سەرم لێداون، بیرکردنەوەکانم بە شێوەیەکی ئاسایی ئاڕاستەی ئەو ئامانجە کرابوون و چەندین سەعاتی کاتی بەتاڵیی خۆمم تەرخانکرد بۆ پابەندبوون بە ئەنجامەکانی تێڕامانەکانم.

زۆر پلان هەیە دەوترێ پێشنیازکراون بۆ سەرکەوتنی ئەو پرۆژە بوێرانەیە، بەڵام -لەگەڵ ئەوەشدا- ئەوا تەنیا دووان لەوانە برێک سەرکەوتنی دووری تێدا شکدەبرێ (ئەوەش هێشتا لە ئاسۆیەکی زۆر دوورەوە): یەکەمیان لەم پلانەدا بریتییە لە گرتنەبەری ئەو ڕێگەیەی کە ئەسکەندەر و نادرشا (تەهماسپ قولیخان) پێوایان و ئەوەی دیکەش پێشڕەوییە لە ڕێگەی ڕووسیا و بوخاراوە.

بیرۆکەی پەلاماردانی هیندوستان لە ڕێگەی زەریای سوور یا کەنداوی فارسییەوە، تەنیا دەبێ وەک بیرۆکەیەکی خەیاڵیی حیسابی بۆ بکرێ لە لایەن هەموو ئەوانەوە کە -بە هەر جۆرێک بێ- ناشارەزان لە سروشتی ئەم زەریایانە و ناوچەکانی هاوسێیان. پێش ئەوەی کردەوەیەکی لەم جۆرە بە تێرامان بکرێ، ئەوا پێویستە دوژمن سەرداری بێ ئەملاوئەولا و دەستڕۆیشتووی نەک هەر تەنیا میسر و سووریە، بەڵکوو -جگە لەوە- عیراقی عەرەبی و هەرێمە باشوورییەکانی وڵاتی ئێرانیش بێ. نە سنووری کەناراوەکانی زەریای سوور و نە ئەوەی کەنداوی فارسی، تەختەدار و کۆگەی پێویستی زەریاییان نییە بۆ دروستکردنی پارچەی

[١٣] لەوانەیە پێویست بەوە نەکا ئاماژە بکرێ بۆ ئەوە کە ئەم یادداشتنامەی ئێرە پێش کەوتنی بۆناپارت و ئەو ڕووداوانە نووسراوە، کەوا ئەم دواییە لە ئەورووپا ڕوویان دا و بوون بە هۆی پێدانی درێژبوونەوەیەکی نوێ بۆ خاکی ڕووسیا و بوون بە هەڕەشەی سەر خاوەنایەتیی زەویوزارەکانی ژێر دەسەڵاتی ئێمە لە ڕۆژهەڵات.

کەشتی. بۆیە ئەستەمە ئەم کەرەسانە لە ڕێگەیەکی دوورەوە لە زەریاوە بهێندرێن، یەک کەشتی ناتوانێ بەبێ ڕێگەپێدانی ئێمە کۆببێتەوە. بەدڵنیاییەوە زارکی ئەم دوو کەنداوە ئەوەندە بەرتەسکە، هەر یەک کەشتیی جەنگیی ئاسایی بەسە بۆ پەرپەچدانەوەیان بەتوندی لە هەموو وەرزێکی ساڵدا. ئەوە ڕاستە کە چیاکانی فارس Fars دارستانی داربەڕووی زۆری لێیە، بەڵام ئەم درەختانە هێندە بچووکن تا ئەو ڕادەیەی کە ناتوانرێ بەکاربهێندرێن بۆ دروستکردنی حەوزی کەشتی. ئەو درەختانەش کە لە دوورابییەکی دووری ئەو ناوە دەڕوێن، دەبێ بە تێچوویەکی زۆر بەسەر گاشەبەردی زل و لێژاییی ترسناکدا بگوازرێنەوە. کەناری حەبەشە côte d'Abyssinie یش تەختەداری بچووک بەرهەمدەهێنێ، بەڵام چۆنایەتییەکەی لەوەی کە لە چیاکانی فارس Fars بەرهەمدەهێنرێ، لەخوارترە، لە ئەنجامدا دەبینین هەموو کەشتییە گەورە فارسی و عەرەبییەکان یا لە هیندوستان دروستکراون، یان بە کەرەستەگەلێک دروستکراون، کە لە مالابارەوە Malabar هێنراون: لەپاڵ ئەمەدا، ئایا دەشێ دوژمن بتوانێ کەشتیگەلێک بە کەرەستەی هاوردە دروستبکا، لەسەر حیسابی کێشەی گەورەی ناو سووریە، یا سەر کەناراوەکانی زەریای سپیی ناوەڕاست یان لە ڕێگەی بەردەستخستنیانەوە لە یەکێک لە بازرگانەکانی مەسقەت Muscat (ئەوانەی کە ئێستە لەسەر حیسابی بازرگانی لەگەڵ ئینگلیز ژمارەیەکی زۆر و نایابتری کەشتییان هەیە، کەشییەوانیی لە زەریاکانی هیندیدا دەکەن). هیچ بەندەرێک نییە کەشتیگەلێکی ئاوها لە هێرشی کەشتییە جەنگییە خێراکانی croiseurs ئێمە بپارێزێ، یا ئەگەر هەشبێ، پێویستە لە ساتەوەختی گەیشتنیە ناو زەریادا چاوەڕێی تێکشانێکی دیاریکراو بکا. بەوپێیەی کە ئێمە ئەمەمان لەپێشە، بەڵام شتێکی ئاوا زۆرمان نییە لەم ڕووەوە لێی بترسین. با ئێستە بێینە سەر چاوگێڕانێک بەو بەربەستانەدا کە بەرەوڕووی سوپایەک دەبنەوە دەیەوێ لە ڕێگەی ئاسیای بچووک و وڵاتی ئێران یا ڕووسیا و بوخاراوە بگاتە هیندستان.

پێش ئەوەی جەنەڕاڵێکی ئەورووپایی شوێنپێی داگیرکاریی مەقدۆنی یا نادرشا هەڵگرێ، پێویستدەکا یا هەردوو ئیمپراتۆریای فارسی و تورکی بڕووخێنێ، یا حوکوومەتانی ئەو دوو وڵاتە بەتەواوی بە قازانجی خۆی بێنێتە ناوەوە. یەکەمجار ئەوە ئەرکێکە کاتێکی زۆری پێویستە بۆ ئەنجامدان، باری حوکوومەتە بەدبەختەکان و جەنگی بێپسانەوەی نێوان تورکان و فارسەکانیش وادەکەن ئەم کارەی دوایی بە هەمان ڕادە قورس بێ، بە مەرجێک ئێمە بەخێرایی و دەستوبرد بجووڵێینەوە. بەڵام با وای دابنێین ئەوان لەمبارەیەوە سەرکەوتووبوون بۆ ئەوەی سەرکردەکانی ئەم وڵاتانە ڕازیبن بە پلانە چاوتێبڕاوەکانی ناپلیۆن، ئەوسا دەبێ سوپا بە سێ ڕێگەی جیاواز لە ئەورووپاوە بگوازرێتەوە بۆ وڵاتی ئێران: یەکەمیان دابەزین لەسەر کەناری سووریە یا کیلیکا Cilicie، دووەم لە ڕێگەی دەربەندی بۆسفۆر یا دەردەنیلەوە و بەرەوپێشەوەچوون بە ئەنادۆڵ و ئەرمینیا و دوایینیشیان بە زەریادا بە کەشتییەوانی لە زەریای ڕەشەوە لە کۆنستانتینۆپل یا نیمچە دوورگەی قرم یا دەروازەکانی ڕووباری دانووب بۆ تەرابزۆن یا بەندەرێکی دیکەی سەر کەناری مینگریلیا Mingrelie.

ئەگەر ئەو کەشتیگەلەی کە سوپا دەگوازێتەوە بە زەریای سپیی ناوەڕاستدا بڕوا بۆ سووریە یا کیلیکا، بەختەوەردەبێ بەوەندەی دەستبەرداربێ تا بتوانێ لەدەست وریایی ئەدمیراڵەکانی ئێمە ڕابکا و سوپا بە دڵنیایی و سەلامەتی لە ئەسکەندەرییە Scanderoun یا لازقییە Latekièh دادەبەزێ و سێ بژاردەی لەبەردەستدا دەبێ بۆ ئەوەی کاروانەکەی بەردەوامبێ. یەکەم بژاردە ئەوەیە کە ئیمپراتۆر جۆلیان گرتیەبەر. پەڕینەوە بە فوراتدا لە بیر Byr یا مێمبگیز Membghiz و گرتنەبەری ڕێڕەوی ئەم ڕووبارە بۆ نزیکی بەغدا. لە لازقییەوە بۆ حەڵەب چل سەعاتە یا نزیکی سەدوچل میلە، لە حەڵەبەوە بۆ بیر سەد و چلوشەش میلە، بەگوێرەی خەملاندنەکانی کۆلۆنێل سکۆت Scottی هاوڕێم. پێدەشتێکی وشک و قاتوقڕ پێنجسەد میل لە بیرەوە بۆ بەغدا درێژدەبێتەوە، بەدەر لە ژمارەیەک ئاوایی پەرپووت و چەند کونجێکی چێندراو لەسەر کەنارەکانی ڕووباری فورات، کە تەواو بەدەرە لە گەنمەشامی و مەڕومالاَت و هەموو جۆرە ئازووقەیەک. ئەگەر پەلپ لەوە دەگرن کە ڕۆمانەکان بە زیاتر لە دوو ساڵ لە ئەنتاکییەوە بۆ تەیفیسۆن بەم ڕێگەیەدا ڕۆیشتوون، ئەوا دەبێ ئەوەشمان لەبیربێ کە ئەوان کەشتیگەلی زۆریان لەگەڵ بووە و لە هەموو پێویستییەک لە هەرێمی ڕووها (ئەدیسە Edesse) و پێدەشتە بەپیت و فەڕەکانی سووریە، کە ئێستە لەژێر

دەستی ئاسنینی تورکاندایە و نەک هەر دوورە لەوەی بتوانێ خۆراک بۆ ژمارەیەکی زۆری سوپا، بەڵکە زۆر بەدەگمەنیش دەتوانێ پارووی ژیانی تەواو بۆ دانیشتووانە چەوساوە و کەمبووەکانی خۆیشی دابینبکا. کەنارەکانی ڕووباری فورات ئەو سەردەمە لە ڕەوشی کشتوکاڵدا زۆر لەوەی ئێستە هەیە، باشتر بووە و پاشماوەی کەلاوەکانی عیراقی عەرەبی کە ئێستە کەلاوەن، ئەو کاتە پڕبووە لە شار و دێهات و دانیشتووان. لە کاتی گەیشتن بە بەغدا، دەشێ بڕێکی زۆر ئازووقە لە ڕێگەی ڕووباری دیجلەوە لە کوردستانی خواروو دابینبکرێ، بەڵام ئالیک لە هەموو ئەو ناوچەیەدا زۆر دەگمەنە و کەمیی ئەو ماددە زۆرتر گرینگە تا ڕادەیەکی زۆر گەورە پێشڕەویی سوپا دوادەخا. لە بەغداوە ڕێگە کراوەیە بۆ هەمەدان بە دەربەندی کرندا، من هیچ شتێکیتر نابینم پێشڕەویی سوپا بۆ وڵاتی ئێران ڕابگرێ، بە مەرجێک تورک و کورد و فارسەکان بە هەموو هێزێکیانەوە کۆمەگیبکەن: بەبێ یارمەتیی ئەوان و کۆمەگی یەکگرتووانەیان، دەبێ چاوەڕێی هەموو مەترسییەکی برسێتی بن.

ڕێگەی دووەم لە کیلیکیاوە بۆ وڵاتی ئێران، بریتییە لە ڕێگەی ئورفە، ڕەهای کۆن، ماردین، مووسڵ و تێپەڕبوون بە دەربەندی ناو کوردستاندا. ڕێگەی ڕاستەوخۆ لە ئەسکەندەروونەوە بۆ ئورفە، درێژیی نزیکەی سەدوچل میل دەبێ. ڕێگەیەکە لەڕادەبەدەر خراپە، بەڵام دەکرێ خۆی لێ وەدووربگیرێ بە سوورانەوە بەدەوری پێدەشتەکەدا. بە گەیشتنە ئورفە ناتوانرێ پێداویستییەکانی سوپایەک کەمبکرێتەوە، بەهۆی میرنشینی ئوشرۆشین Ochrohèneوە، کە پێشتر میرنشینێکی بەختیار و گەشەسەندوو بووە و چارەنووسی وەک هەموو ئەو هەرێمانە بووە کە بۆ نەگبەتی کەوتنە بندەستی بابیعالی. لە ئورفەوە بۆ مێردین نەوەد و لە مێردینەوە بۆ مووسڵ سەدوپەنجا میل و بە دەرهاوێشتنی گەرەکە بچووکەکانی نوسێبین و چیای تۆر Mont-Thor، [١٤] وڵاتەکە تێکەڵەیێکە لە بیابان و خاکی بەیار. دەبێ پێشوەچوونی سوپا لە مووسڵ بۆ بەغدا پشت بە کورد و فارسەکان بەستێ، دیسان هەمان چارەنووس و هەمان ئاستەنگ دێنە پێشەوە، ئەگەر ئەم گەلانە مەیلی ئەوەیان ببێ دوژمنایەتییان بکەن.

دوایینی ئەم ڕێگەوبانانە، بە کەپپادۆکیا Cappadocia و دیاربەکر و ئەرمینیادا ڕەتدەبێ. لە ئەسکەندەروونەوە تا دیاربەکر بە ڕێگەی سامۆسات Samosat و مەڵاتیەدا، یا ڕاستتر ڕێڕەوی پیادەڕۆی هاوشانی لێژاییەکانی چیای سەختی تۆرۆس، گەیشتن پێی دژوارە و لە هەموو ساتەکاندا ئەستەمە تۆپخانە یا هەر گالیسکەیەکی تایەداری پێدا بڕوا. وەرزی زستان، بەفر بەتەواوی ڕێگەکە دادەخا و دایدەپۆشێ. ئازووقەپێدان، بە گرتنەبەری ئەم ڕێگەیە لە هەموو ڕێگەکانی پێشوو باشترە. لە مەڵاتییە و دیاربەکر کۆگای گەورە دەکرێ بە کۆمەگی پاشاواتەکان دروست بکرێ. بەڵام لەشکرکێشییەکە پێویستە لە پاییزدا دەست پێ بکات، کاتێک گەنم تەواو پێدەگا، چونکە کۆگای بەردەست بەشێوەیەکی گشتی بچووکە و هەروەها ڕێوبانەکان هەروەک پێشتر تێبینیمان کرد بوو، بەڕاستی لە زستاندا ناکرێ بگیرێنەبەر، لە بەهاریشدا هێشتا بەهۆی ئەو سێڵاوەی کە بەهۆی توانەوەی بەفرەوە دروست دەبێ، خراپترە. نێوانی دیاربەکر و عەربگیر سەدوبیست میلە و لە عەرەبگیرەوە بۆ ئەرزەڕۆم سەد میل و وڵاتەکە زیاتر چیاییە و ڕێوبانەکان بە هەمان شێوەی وەک پێشوو و بەتایبەتیش لە نێوان دیاربەکر و عەرەبگیردا خراپن.

لەڕێگەی ڕاستەوخۆوە بەناو ئاسیای بچووکدا، سیوشەش میل لە کۆنستانتینۆپلەوە بۆ نیکۆمیدیا Nicomediaدوورە و لە نیکۆمیدیاوەشەوە بۆ بۆلی دووسەد و نۆزدە میل دەبێ، لە بۆلییەوە بۆ ئەماسییە سیسەد و حەفتاویەک میل، لە ئەماسیەشەوە بۆ تۆکات حەفتا میل دەکا؛ کۆی هەمووی دەکاتە حەوتسەد و بیستوسێ میل لە پایتەختی تورکیاوە بۆ تۆکات Tocât، یەکێک لە گەورەترین شارەکانی ئەنادۆڵ. لەوانەیە ئاسیای بچووک یەکێک لە نایابترین وڵاتەیلی جیهان بێ، کەشوهەوایەکی تەندروست و خۆش، خاکەکەی پڕ بەرهەم و هەمیشە بە گژوگیا سەوزە؛ لەگەڵ ئەوەشدا، لە هەرەسهێنانی ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمانییەوە، لە پاشەکشەدایە. بەمجۆرە لە کاتی ئێستەدا ژمارەی دانیشتووانی زۆر نییە و کشتوکاڵی خراپە، ڕووبەرێکی بەرفراوان لە خاکەکەی یا بە خۆڵوخاشاک داپۆشراوە یان

[١٤] کوینت-کورس Quinte-Curce بەڕوونی ئەوە بەدیار دەخات کە ئەسکەندەر لەنێوان جەزیرە و مووسڵ لە دیجلە پەڕیوەتەوە، کە لەم شوێنەدا لەماوەی هاوین و پاییز دەکرێ لێی بپەڕینەوە.

بە زۆنگاو و دارستانی بێسەروبەر، بەڵام -وێڕای ئەوە- بە چاوپۆشین لەم ڕەوشە، بەرهەمی زۆرە و پاشاکان pashas کۆیدەکەنەوە و ئازووقەی تەواو بۆ پێویستییەکانی سوپایەکی گەورە دابیندەکەن، بەتایبەتی هەموو هۆیەک هەیە مەزەندەیبکەین کە دوژمن خۆی بە شیاوتر دەبینێتەوە بە دابەشبوونی بچووک بجوولێ وەک ئەوەی یەک هێزی گەورە بێ، بە شێوەیەک کە ڕاییکردنی ئەم کاروانە لە وەرزی هاویندا نەبێ، بە سەلامەتی ناکرێ. کات لەو وەرزەدا بەدرەنگدەکەوێ پێش ئەوەی سوپا لە کۆنستانتنیۆپلەوە بگاتە تۆکات، لەسەریەتی بەدرێژیی وەرزی زستان لەوێ یا لە ئەماسییە بمێنێتەوە و بەشێکی گەورەی وەرزی بەهاریش لەوناوەبێ. دەشێ وەستان بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ ببێتە هۆی شەکەتکردنی ناوچە هاوسێکان، بۆ ئەو مەڕومالاتە زۆرەی کە دەبێ ئامادەبکرێن و کاروانی سوپا بەناو ولاتێکدا بڕوا هەموو شتێکی دەبێ بەسەر پشتی ئەسپ و وشتر و ئێستر و.. هتد. بگوزارێتەوە و بڕێکی لەڕادەبەدەری جۆ و پووش و پەڵاش .. هتد بەکاربهێنرێ، بەتایبەت لەو وەرزەدا کە بەفر زەوی دادەپۆشێ. لە تۆکاتەوە بۆ ئەرزەڕۆم دووراییەکەی نزیکەی سەد میلە؛ تەواو هاوشێوەی ئەوەیە کە دەکەوێتە نێوان دیاربەکر و ئەرزەڕۆم و ئەمە واتە ناوچەیەکی چیاییە و ئەستەمە ژمارەیەکی لەژمارەنەهاتووی خەڵکی پێدا بڕوا، بەتایبەت ئەگەر کاتێک کاروانەکە باری لەگەڵدا بێ. ڕاستە دەتوانین هەموو جۆرە خواردەمەنییەک لە هەموو جۆرەکان لەناو دانیشتووانە دەوڵەمەندەکانی شیوی ئەرزەڕۆم دەستبخەین. پاشان لێرەوە بۆ یەریڤان دوازدە ڕۆژ کاروانەڕێیە و سروشتی ولاتەکە و ڕەوشی ڕێگەوبانەکان هەروەک خۆیانن، لە یەریڤانەوە بۆ تورۆس پەنجاوسێ فەرسەخە (سەد و هەشتاوپێنج میل و نیو). لە تورۆس ئازووقە زۆرە و بەردەستە، ئێستە ئازەربایجان باشترین ناوچەی چێنراوە و باشترین هەرێمی پڕ بەرهەمە لە ئیمپراتۆریای ئێران.

خێراترین ڕێگە و گونجاوترین و کەمخەرجیترینیان بۆ گواستنەوەی سوپا لە ئەورووپاوە بۆ ولاتی ئێران، بریتییە لە بارکردن لە کۆنستانتیۆپل و دابەزین لە تەرابزۆن. لەم ڕێگەیەوە، دەڵێن ئیمپراتۆری یۆنانی، هێرقەل لە لەشکرکێشیی دووەمیدا بۆ سەر خوسرەو پەروێز[15] Khosrou-Parviz، سوپاکەی لە ماوەی حەوت هەفتەدا لە کۆنستانتینۆپلەوە گواستۆتەوە بۆ تورۆس. زەریای ڕەش لە ساڵدا تەنیا شەش مانگ بۆ کەشتیسواری بەکەڵکە و ماوەی پێنج یا شەش ڕۆژ بەسە بۆ کەشتییەک بە (با)یەکی گونجاو لە ڕێژگەی بۆسفۆرەوە بگاتە کەناراوەکانی مینگریلیا Mingrelie، لەوێشەوە بە کاروانی هەشت[16] بۆ دە ڕۆژە تا ئەرزەڕۆم: ماوەی نێوان ئەوەی دوایی و تورۆس لەپێشدا باسکراوە.

جا با وای دابنێین نیازی دوژمنە ئەورووپاییەکانمان بەڕاستی کۆشش بێ بۆ داگیرکردنی هیندوستان بە هەر یەکێک لەو ڕێگایانەی سەرەوە، ئەوا بیر بۆ تۆپخانە و ئازووقە و کۆگەی دیکەی جەنگیی ئێرانییەکان دەچێ کە دەیانخەنە بەردەستیان، چونکە گواستنەوەی ئەم کەرەستانە بەسەر پێدەشتەکانی نیمچە دوورگەی عەرەبیی سووتاو و دارستان و زۆنگاوەکانی ئاسیای بچووک و لێژاییی زۆر سەخت و هەڵەتی چیاکانی تورۆس، چیاکانی قەوقاز یا چیای زاگرۆسدا، کارێکی کردەنی نییە، بەزوویی دەبێتە پرۆژەیەکی ئەوتۆ کە تەنانەت داگیرکەرانی مارێنگۆش Marengo[17] بتۆقێنێ. ئەو دارشتە کارخانەسازییەی وا لە ئەسفەهان بۆ جەنەڕاڵ گاردان General Gardanne دامەزراوە، دەتوانێ بەئاسانی کەرەستە و پارچەی پێویست دابینبکا. دارستانەکانی گێلان بەزۆری درەختگەلێکی زۆر بەنرخ بەرهەمدەهێنن بۆ دروستکردنی گالیسکە، بەڵام ئامادەسازییەکی وەها پێویستی بە ماوەیێکی زۆر هەیە و بەدڵنیاییشەوە ئێمە هەر وا دەستەوەستان ناوەستین تا گێژاوەکە دەگاتە سەرمان. بەڵام با وای دابنێین سەرباری ئەوەی کە ڕقی دوژمنەکانمان، پیلانەکانیان و کۆششەکانیان، هەموو کۆسپێکیان تێپەڕاند و سوپایەکی

---

[15] خوسرەو پەروێز: بیست و سێیەمین زنجیرەی شاکانی ساسانی بووە (وەرگێڕ).

[16] من لە ماوەی حەوت ڕۆژدا ئەم شوێنەم تەیکرد، بەڵام ناکرێ مرۆ پێی وابێ سوپایەک بتوانێ وەک تاقە کەسێک بجوولێتەوە. ڕێگەکە هەروەها ترسناکە و بەناو چیای بەرز و زۆر لێژەواردا دەڕوا و بەفر تا کۆتاییی حوزەیران دایدەپۆشێ.

[17] تێپەڕبوون بە چیاکانی ئالپ Alpesدا لە لایەن بۆناپارتەوە، پێش جەنگی مارینگۆ Marengo، یەکێک لەو کردەوە هەرە جەسوورانەیە کە لە تۆمارەکانی سەربازیدا نووسراوە، بەڵام -وێڕای ئەوە- سوپای فەڕەنسی لەگەڵ دەستەکەیدا تەنیا ژمارەکی زۆر کەم پارچەتۆپیان پێبوو و هەموو ئەو تۆپخانەیەیش کە لە جەنگەکەدا بەکاریانهێنا، لە نەمساییەکانیان گرتبوو، دوای ئەوەی فەڕەنسییەکان لە پیێمۆنت Piémont دابەزین.

سی تا چل هەزار جەنگاوەر (چونکە سەختە باوەڕبکرێ، کە ژمارەیەکی کەمتر لەوە بتوانێ هیچ وێنایەکی جیددی لە ناوچە ڕۆژهەڵاتییەکان بەجێبهێڵێ) پێکەوە سازۆئامادەن هێرش ببەنە سەر سنوورە ڕۆژهەلاتییەکانی ئێران، واتە سەر مەشهەد، تورشیش Turshish یا یەزد. چۆن دەتوانرێ خواردنی پێویست بۆ ئەو هێزە ئاوا گەورە بێئەژمارە و داروەدەستەکانی دابینبکرێ، کە لە باشترین مەزەندەکردن‌دا ژمارەکانیان ئەوەندەی یەکەم دەبێ، ئەگەر زیاتریش نەبێ. دەبێ بۆ ئەم ژمارە بێحیسابە لە ئەسپ، قاتر و وشتر و حەیوان‌گەلی دیکەی باری قورس هەڵگرتوو، کە تەواو پێویستن بۆ گواستنەوەی تۆپخانە و ئازووقە و هەتا بۆ کۆمەگی ئاویش. ئازووقە و ئالیکی پێویست بۆ ژمارەیەکی گەورە، (دووپاتی‌دەکەمەوە) لە تارانەوە بۆ تەرشیش یا مەشهەد یا یەزد، ئامادەبکرێ، کە ڕێی تێدەچێ ببێتە هۆی پەرێشان و داماو کردنی پتری ناوچە پەرپووت و وێرانەکانی وڵاتی فارس، ئەوە ئەگەر هەر بەتەواوی لەناویان‌نەبا. چی لە سەفەرێکی یازدە بۆ دوازدە سەدهەزار میل چاوەڕوان‌دەکرێ، پێش ئەوەی بگاتە کەناراوەکانی ڕووباری هیندۆس، بەناو بیابانێکی فراوانی بێ هیچ دانیشتووانێک‌دا، لە هەرێمگەلێکی تەواو بێئاودا، بەبێ گەنم و لەوەڕگە و ئالیک. سەفەرەکانی کاپیتان گرانت، کریست و پۆلتینگەر بە شێوەیەکی تەواو ئەوە دەسەلمێنن کە مەحاڵە هەتا گالیسکەی بچووکیش بچێتە ناو هیندوستان، لە ڕێگەی مەکران یا بەشە جنووبییەکانی کرماوە، بۆیە کاروانی سوپایەک پێویستە بەناو خوراسان یا سیستان‌دا بڕوا.

لە خوراسانەوە دوو ڕێگە هەیە: یەکەمیان و لە هەموویان ڕاستەوخۆتر، ڕێگەی تورشیش و هیراتە بۆ قەندەهار و ئەوی دیکەش، ڕێگەی مەشهەد و مۆرۆ-شاهـ-جیهانە Mouro-Châh-Djihân بۆ بەلخ. ئەو ڕێگەیەی کە لە هێراتەوە دەردەچێ، فۆستەر گرتوویەتە بەر و نەخشەڕێگەی سەفەرکردنەکەی بەدەستەوەداوە و ئەوەی پەیوەندیدارە بەو ناکۆکییە ناوخۆییانە کە لەناو ئەفغانەکان تەشەنەیان‌سەندووە، ڕەوشگەلێک کە ئەم ناوچانەی ئەمڕۆ تێدایە، لەوانەیە لە دەورانی پێشتر کارەساتبارتربێ. لە تورشیش Turshishەوە بۆ هێرات، حەفتا فەرسەخ [18] یان دووسەد و چلوپێنج میل دەبێ، بە حیسابی ئەوەی هەر فەرسەخێک سێ میل و نیوە بۆ هەر یەکێکیان لە کەمترین خەمڵاندن‌دا کە بشێ بیکەین. ماوەی سێوپێنج فەرسەخی یەکەم، وڵاتەکە بووەتە هاوسێیی ئاواییگەلێک کە خاکەکەی زۆرباش چێندراوە، بەڵام ئەوەی دیکە لە ڕێگەکە کە ماوەتەوە تەنیا بیابانێکی بەرفراوانە. هیرات پایتەختی خوراسان، شارێکی گەورەیە و پڕ لە دانیشتووانە و لەناو پێدەشتێکی جوان هەڵکەوتووە، میوە و گەنمی زۆر بەرهەمدەهێنێ. لە هیراتەوە بۆ قەندەهار، سەدوپێنج فەرسەخ یا سێ‌سەد و حەفتا میل دەبێ. ئەو وڵاتەی کە ئێمە پێیدا تێپەڕبووین، پێدەشتێکی گەورە و قاقڕە، بەبێ درەخت، بەبێ لەوەڕگە، نە گەنم و نە دانیشتووان، هەتا لە بڕێک ناوچەدا ئاوی سازگاریشی لێ‌نییە. قەندەهار شارێکی دەوڵەمەند و گەشەسەندووە و میوە و ئازووقەی تێدا زۆرن و بازاڕێکی گەورەی هەیە.[19] لەم شوێنەوە بۆ کابوول سەد و حەفتاوشەش میلە، هەرێمەکە لە چەند بەشێکی‌دا زۆر باش داچێندراوە و بەپیتوفەڕە. کابول، پایتەختی ئیمپراتۆریای ئەفغان، لە قەندەهار گەورەترە و ئازووقەی تێدا زۆرە و سوپایەک دەتوانێ لەوێ بەردەستی‌بخا. لە کابولەوە بۆ پیشاوەر، سەدوهەشتا میلە و لە پیشاوەر بۆ ئاتتۆک Attock پەنجا میلە. ئەم شارەی دوایی تاقە شوێنە کە دەتوانرێ بە شێوەیەکی باش لە ڕووباری هیندۆسەوە بپەڕینەوە.[20] ڕووباری

---

[18] بە شێوەیەکی ئاسایی من فەرسهخ بە سێ میل و سێ چارەگە میل (یەک فەرسەخ و نیو) دادەنێم، بەڵام بۆ دیاریکردنی دوورییەک لەسەر کەمترین پێ، کە بشێ حیساببکرێ بۆ فەرسەخ تەنیا سێ میل و نیو دادەنێم.

[19] واتە بۆ دانیشتووان، بۆ خەڵک.

[20] ڕووباری هیندووس یا (سیند) L'Indus، کە دوورتر بەناو پێدەشتێک‌دا درێژدەبێتەوە و لای ئاتتووک Àttok تەسک‌دەبێتەوە، پانییەکەی لە سێ‌سەد هەنگاو زیاترنییە و کە دەگاتە ناو چیاکان تەسکتردەبێتەوە. لە نیلاب Nilâb شارێک کە پازدە میل لە خوارووی ئاتووکەوەیە، پانییەکەی -وەک دەڵێن- بارتەقای هەڵدانی بەردێک زیاترنابێ، بەڵام تا ئەوپەڕی قووڵ و تیژڕۆیە؛ لە نیلابەوە بە ناوەڕاستی کۆمەڵەچیاییێکی ڕووتەن‌دا دەڕوا تا قەرەباغ و لەوێوەوە بەناو کەندولەندێکی بەرچاودا دەڕوا و ئیتر ئاوەکەی قووڵ و ڕوون و سازگارە. لێرەوە بەبێ ئاستەنگ بەرەو زەریا دەچێ. پاشان بەرەو باشوور هەڵدەقوڵێ و لە پێدەشتەکە دابەش‌دەبێ بە چەند کەناڵێک و بەیەک‌دەگەن و

هیندۆس لێرە فراوانە و ئاوەکەی ڕەش و تیژڕۆیە. بنکی ڕووبارەکە چەند دوورگەیەک دەیبڕێ، هەموویان دەتوانن بەئاسانی بەرگرییان لێبکرێ.[٢١]

لە مەشهەد بۆ مۆرۆ-شاهـ-جیهان، شێست فەرسەخ یا نزیکەی دووسەد و دە میل دەبێ، بەشێکی درێژی ڕێگەکە بەناو چۆڵاییەکی قاقڕ و تاردا دەڕوا، نە خواردن و نە سووتەمەنی هەیە و لە زۆر شوێنیشدا بێئاوە، بەڵام -لەگەڵ ئەوەشدا- چەند ناوچەیەک هەیە دەوڵەمەند و بە پیت و فەڕە، دەکرێ لەوێ بە کۆمەگی خەڵکی ڕەسەنی شوێنەکە ئالیک و ئازووقە بەردەستبخرێ. مۆرۆ-شاهـ-جیهان پێشتر یەکێک لە شارە هەرە گەورە و نایابەکانی ڕۆژهەڵات بووە، ئێستە بووەتە وێرانە. لێرە چەند ئاستەنگێک دێنە پێش بۆ بەردەستخستنی ئازووقە. لێرەوە بۆ بەلخ زیاتر لە دووسەد میلە و وڵاتەکە زۆر لەو هەرێمە دەچێ کە دەکەوێتە نێوان مەشهەد و مۆرۆ و هۆزەکانی تارتاری لێیە و لەیەک کاتدا دوژمنی ڕووسەکان و ئێرانییەکانن. دووری لە بەلخەوە بۆ پێشاوەر، پێنجسەد میلە بەناو چیاکانی بامیاندا. ئەو ناوچەیەی کە کەوتووەتە نێوان ئەم دوو شارە، بەشێکی هیی ئۆزبەکەکانە و بەشێکیشی هیی ئەفغانەکان، کە ئەوانیش ڕقیان لە فارسەکانە.

بەڵام -سەرەڕای ئەوە- دوورنییە هێزەکان لەبریتی ئەوەی بەرەو بەڵخ بچنە پێش، لە مۆرۆ-شاهـ-جیهان بچنە سەر کابول. یەکەم بەشی ئەم ڕێگەیە بەناو بیابانێکدا دەڕوا و باقیی ڕێگەکە زەویوزارێکی بە پیت و فەڕە و هەرچەندە ناوچەیەکی چیاییە و هۆزی کێوی و بەهێزی ئەیماکەکان[٢٢] و هەزارهاکانی[٢٣] تێدا دەژین، کە ژمارەیەک شار و ئاواییان هەیە، بەڵام خەڵکەکە لە شوێنی نیشتەجێی کاتیدا دەژین. گەنمچاندن زۆر کەمە، شیر و گۆشت بریتین لە خواردنی سەرەکییان. لەم ڕێگەیەوە تا مۆرۆ ئەلڕوود Muro al Rood سەد میل، لەوێوە تا کابول چوارسەد و چل میل دەبێ.

ڕێگەی سیستان Seistan لە یەزدەوە دەچێتە دیزوک Dizuc، بە بۆست Bost تا قەندەهاردا بەدرێژیی کەناراوەکانی ڕووباری هیلموند Hilmundدا دەڕوا. لە یەزدەوە بۆ دیزوک سێسەد و شەست میلە، کە ناوچەکە چەندین سەدە دەبێ هیچ ئەورووپاییەک سەری لێنەداوە. جا ئەگەر متمانە بە گێڕانەوەی دانیشتووان بکەین، کە بەو دواییە چوونەتە ئەم شوێنە، ئەوا وڵاتەکە تەنیا چۆڵەوانییەکی بەرفراوانە و بەس. دیزوک کە من پێم وایە هەر زارانگ Zarangی کۆن بێ، ساڵی ١٨١٠ هاوڕێم کاپیتان کریست Captain Christie سەری لێداوە. ئەم ئەفسەرە وەک شارێکی پڕ لە خەڵک وێنایکردووە، لە ئاواییە هاوسێکانی گەنمەشامیی پێویست بەرهەمدەهێنن، هەتا دەتوانن بیشینێرن بۆ هیرات. لە دیزوکەوە بۆ بۆست بەرەو بەرزایی و ڕوو بە هیلملاند، دووسەد میلی سەر کەناراوەکانی ئەم ڕووبارە، کە برێک پاتانەی Pattans کۆچەر یا شوانکارەی بلووچی تێدا دەژین، ژمارەیەکی کەمی لەوەڕگە و داروردەختی لێیە، بەڵام ئازووقە بەئەستەم بەشدەکا و لەوێ دەگمەنە. بۆست، کە جاران شارێکی بەرفراوان و پڕ لە دانیشتووان بووە، ئێستە تەنیا شوێنێکی پەرپووتە و بەس. لێرەوە تا

جیادەبنەوە، بەبێ ئەوەی بەدەگمەن لەناو یەک ڕەوتدا یەکبگرنەوە. (*Elphinitone's Cabul*)

[٢١] ڕووباری هیندووس -پێم وایە- لە چەند شوێنێکی نێوان ئاتتووک و حەیدەرئابادەوە دەتوانرێ لێی بپەڕینەوە و لەم شوێنەش مەحموودی غەزنی پەڕییەوە.

[٢٢] ئەو وڵاتەی کە ئیماکەکانی تێدا دەژین، کەمتر چیاییە وەک لەوەی هەزارەکان، بەڵام بەرزاییەکانی لای هێرات بەرزن و قەدپاڵەکانی زۆر ڕژدن. ڕێگەکان بەناو پێدەشت و سەرچیاکاندا پێچدەکەنەوە و هێندە سەختن هەموو کەس ناتوانێ بەسەریانبکەوێ، تەنیا ئەوانە نەبێ کە حەزدەکەن سەری لێبدەن، ئەوانیش ناچارن بە گوریسێک لە لایەن ئۆردووەکانەوە خۆیان ببەستنەوە. دۆڵەکان بە شێوەیەکی باش داچێنداون و گەنم و جۆ و هەرزن و بادەم و هەنار و زریسک، کە بە خۆرسک تێیدا سەوزدەبن، بەرهەمدەهێنن. بەشی ناوچەی باکوور-ڕۆژئاوای وڵات جەمشیدەکانی تێدا دەژین و زۆر تەختترە و بە پیت و فەڕترە، لێژیی بەرزاییەکانی نەرمە و بێشەڵانێکی چاکە. شێوەکە دەوڵەمەندە و ڕووباری مارگوس یا مەرگوب ئاویدەدا. لە باشووری خاکەیلی تیمونی -هەروەها- پێدەشتێکی بەرفراوان هەیە و بە گژوگیای چڕ داپۆشراوە. هەموو ئەو چیایانە سەرچاوە و کانیاویان زۆرە (*Elphinitone's Cabul*).

[٢٣] وڵاتی هەزارەکان (هەزارها) زیاتر لەوەی وڵاتی ئیماکەکان دابەشکراوە، بێبەرهەمیی خاک و سەختیی زستانی تێدا دژایەتیی کشتوکاڵ دەکا لەوێ: دەنکە گەنمێکی چکۆلە کە دەچێندرێ، لە دۆڵێکی تەسک شیندەبێ و پێش کۆتاییهاتنی وەرزی هاوینێکی زۆر کورت دەپسێ و پارێزگاری لە مانەوەی دانیشتووانێکی لاواز دەکا. گۆشتی مەڕ، مانگا و ئەسپ و پەنیر و حەیوانی دیکە، خواردنی سەرەکییانە (*Elphinitone's Cabul*).

قەندەهار سەدوچل میلە و وڵاتەکە لەو ماوەیەدا تاڕادەیەک ئارام و باش داچێندراوە.

هیچ ئەستەم نییە سوپا بگاتە ئەم شوێنە، لەجیاتیی ئەوەی بەرەو ئاتتوک بچێتە پێش و لە ڕێگەی پەنجابەوە[24] هەوڵبدا بە سەرووی مۆڵتان Moultanدا لە ڕووباری هیندووس بپەڕێتەوە و بەم جۆرە بەشەکانی باکووری گوزیراتە Guzerat داگیربکا. ئەوە لێرەوەیە کە لەوانەیە بەشی هەرە بێهێزی سنوورەکانمان بێ و بەتایبەت لە ڕووباری هیندووس پەڕینەوە، سروشتی وڵاتەکە پانییە و ئازووقەی زۆری تێدایە و هیچ بەربەستێک نییە بتوانێ ڕێگە لە هێرشی لەشکرێکی گەورە بگرێ. لە قەندەهارەوە بۆ میرپوور Meerpoor کە لە نزیکیەوە شوێنێک هەیە دەبێ وای بۆ بچین کە سوپا لێیەوە لە ڕووبارەکە دەپەڕێتەوە، ئێمە ئەم ڕێگەیەمان بە سێسەد و پەنجا میل ژماردووە، کە کاروانەکان بە شێوەیەکی ئاسایی دەیگرنەبەر، بەناو وڵاتێکدا دەپەڕنەوە کە گردۆڵکەی نزم و دارستانی دووروودرێژ دەیبڕێ. ئەم ڕووبەرە شوێنی نیشتەجێی هۆزگەلی هەمەچەشنەی ئەفغان و بلووچە.[25] لێرە بەروبوومی گەنم و جۆ بە هیچ شێوەیەک زۆر بەردەست نییە و بەتەواوی پشت بە بارانی وەرزی دەبەستێ. فەیلەقی سوپایەک بەزۆری ئەم ڕێگەیە دەگرنەبەر بۆ گەیشتن بە ڕووباری سیند (هیندووس) و هەر بە بەلەمی سەوڵدار (بایەوان) و کەڵەک نەبێ، ناتوانین لە ڕووباری هیندووس بپەڕینەوە. خۆ ئەگەر کێشە و شەڕیش لەسەر ئەو ڕاڕەوە دروستببێ، ئەوا مرۆڤ بە زەحمەتییەکی یەکجار زۆر دەیگاتێ.

ساڵی ١٧٩١ کاتێک ئەگەری ئەوە هەبوو دابڕانێک لە نێوان ئەنگلستان و ڕووسیادا ڕووبدا، پلانێک لە لایەن شازادەی ناسووەوە Prince de Nassau پێشکەش بە ئیمپراتۆر کاترینی دووەم Catherine II کرا بۆ هێرشبردنە سەر هیندوستان. پێم وابێ ئەم پرۆژەیە لە کاری پزیشکی ناودار سانت ژینێ St. Genie بوو. وەک بۆی دەچم (چونکە من خۆم هەرگیز پلانەکەم نەبینیوە) پێشنیازیکردبوو -وەک دەڵێن- هێزەیلی تایبەت بەناو پێدەشتی ڤۆلگادا بۆ ئەم لەشکرکێشییە داببەزن و لە ڕووباری خەزەر (قەزوین) بپەڕنەوە، یا لە ڕێگەی بەلخ و بوخاراوە بەرەو ڕووباری هیندووس بڕۆن. هەرچی سەبارەت بە پلانە هەمەچەشنەکانی دیکە بوو، کە دانرابوون بۆ داگیرکردنی هیندوستان، ئەوەی پەڕینەوە بوو (لە زەریای خەزەر - قەزوین)، تێپەڕبوون لە ئۆکسوس، پێم وایە لە ڕووی جێبەجێکردنەوە ئاسانترە. بەڵام -لەگەڵ ئەوەشدا- چەندین ئاستەنگ لە سەرڕێگە هەن، بەجۆرێک کە پێش هەوڵدان پێوستی بە ئامادەکارییەکی دووروودرێژ هەیە.

پێدەشتی ڤۆلگا هەواکەی تا ئەوپەڕی ناتەندروستە و گەنمی پێویست بەرهەمناهێنێ بۆ بەکاربردنی دانیشتووان و تاعوون (ڕەشاو) بڕێکجار وێرانیکردووە. پەڕینەوە بە زەریای خەزەر (قەزوین)دا، لە هەر وەرزێکدا بێ، یەکجار ترسناکە. ڕەوشی خراپی بەندەرەکانی، گژوگیای زۆروزەبەند کە بەر بە کەشتیرانی دەگرن لە هەر شوێنێکی ئەم زەریا پڕ لە گێژاوەدا، ڕێگە لەوە دەبڕن کەشتیگەلی بارست گەورە بەکاربهێنرێ. حاڵی حازر هەموو کەشتیگەلی ڕووسیایی سەرلەبەر لە چواردە یا پازدە کەشتیی سلووپی (چارۆکەدار sloops) بە بیست تفەنگەوە تێپەڕناکات؛ کە -من گومانی زۆرم هەیە- هەموو کەشتییەکانیش بەسەریەکەوە لە هەموو بەندەرە هەمەچەشنەکانی کۆببنەوە، بەشی هەڵگرتنی سوپایەکی دەهەزار پیاوی بکا. ئەوە ڕاستە کە دەتوانرێ بەندەر بە ئاسانی بۆ ئەم مەبەستە دروستبکرێ، بەڵام کاتێک سوپا دەگاتە کەناری ئەوبەر، ئاستەنگە سەرەکییەکان بەدیاردەکەون. بە شێوەیەکی ئاسایی، من ئەوە لەم وڵاتانە کە ئەم دواییە سەرم لەو ناوچانە داوە، زانیم ڕووسەکان کەلوپەلەکانیان بۆ بەندەرێکی تەنگیز ناوی سەر کەناری ڕۆژهەڵاتی زەریای قەزوین دەنێرن و لەوێوە لە ڕووباری ئاراڵ دەپەڕنەوە. لەوێ ڕێگەکە هەشت ڕۆژەڕێیە (بە مەزەندەی ڕۆژێک بە سیوشەش میل) تا خیرە Khira. لەگەڵ ئەوەشدا نەمتوانی زانیاریی سەبارەت بە سەرچاوەکانی دەوڵەت لە نێوان تەنگیز و ئاراڵدا بەدەستبهێنم، بەڵام ئەوە کە دانیشتووانەکەی تەنیا بریتین لە هۆزەیلی کۆچەریی تورکمان و

---

[24] پەنجاب یا پێنج ڕووبار. ئەم ناوە بە وڵاتی سیخەکان دەبردرێ، چونکە ڕووباری هیندووس لەم ناوچەیە دەبێتە پێنج لقی سەرەکی و هەموو ناوچەکە ئاودەدا، پێش ئەوەی لەناو زەریا ونببێ. (تێبینیی وەرگێڕی فەرەنسی)

[25] بڕوانە باشترین وەسپی ئەفغانستان لە لایەن بەڕێز ئێلفنستۆن Elphinstoneەوە.

ئۆزبەک، دەکرێ بیرمان بۆ ئەوە بچێ کە ناوچەکە دەوڵەمەند نییە بە گەنمەشامی و سروشتییە کە تەنیا بە چاوی ئێرەیی سەیری دەستدرێژیی بێگانەکان بکەن و هیچ کۆمەگێکی هێزەکانی بەرپرسیاری لەشکرکێشییەکە نەکەن. بە کەشتی، لە ئۆکوسەوە بۆ بەلخ تا سێ یا چوار ڕۆژەڕێ دەبێ، بەڵام پێش دەستپێکردنی سوپایەک، پێویستە کەڵەک دروستبکەن و کۆگای ئازووقە دابنێن. سەرباری ئەوە، پێویستە ئەو هۆزانەی کە لە کەناراوەکانی ئۆکسۆن دەژین و هاوسێکانی گۆلی ئاراڵیش بۆ سەرکەوتنی پرۆژەکە ملکەچبکرێن، یا دنەبدرێن لەگەڵ بیروڕای دوژمنەکانیان هەڵبکەن.

ئەم هۆزانە بە شانازییەوە پەیوەستن بە شێوازی ژیانی خۆیان و داوێنگیری ئازادیی خۆیان دەبن و هیچ شوێنێکی جێنشینییان نییە و هیچ مەیلێکیشیان نییە بۆ ئەم یا ئەو شوێن و زۆر ڕێی تێدەچێ کاتێک ببینن ناتوانن بەری ئەم هێزە فرەژمارە ترسناکە بگرن، ئاواییەکانیان بەجێبهێڵن. جا ئەگەر ئاواییان هەبێ، لەگەڵ مێگەل و شتومەکەکانیان دەکشێنەوە بۆ دوور لە ڕێگەی دوژمنانیان. زەوی چاندن لە دەوروبەری ئۆکسۆس (وەک لە وەسپی خوراسان‌دا وتم) تەنیا سنووردارە بە هاوسێی ڕووبار و لەو دیوەوە بیابان و چۆڵەوانییە. دەشێ ئازووقە لەم ناوچانە پەیدابکرێ، بەوپێیەی کە بەکارهێنانی بەشی دانیشتووانەکەی دەکات، بەڵام ئەمە بە داوای هێزێکی ئەورووپایی نابێ. هۆزە گەورەکان کە جاران لە پێدەشتەکانی تارتار دەردەچوون بۆ داگیرکردنی مەمالیکەکانی جنووبی، کە بە شێوەیەکی گشتی زیاتر شارستانی بوون، بژێوی خۆیان لەو مێگەلەی وا دوایان‌دەکەوتن، دەستدەکەوت. هەر کەسێکیش بەگوێرەی خۆی بەشداریی‌دەکرد لە دابیکردنی بژێوییان‌دا. ئەوان ئەو ئامێرە کەتانەیان دوای خۆیان ڕانەدەکێشا، ئامرازگەلی چەکی مۆدێرن و دەچوونە ناوەڕاستی بیابان و هەروەهایش ناوچەیلی داچێندراو، ڕۆیشتنێک کە بۆ سەربازانی ئەورووپایی ئەستەم بوو. لە توورمووز Toormooz، ئەو شوێنەی کە گەشتیارەکان بە شێوەیەکی ئاسایی لە ڕووباری ئۆکسوس دەپەڕنەوە و بە پێنج ڕۆژ دەگەنە بەلخ. کووندووز Koondooz لە دوو ڕۆژەڕێی ڕووبارەکەیە. یەکەم شار لەسەر ڕێگەکە، پایتەختی هەرێمێکی ڕەعیەتگەلی هۆزێکی کیستتگار ناوە. لە کووندووزەوە بۆ بەلخ، بەشی زۆری ڕێگەکە بەناو ناوچەیەکی بیابانی‌دا دەڕوا.

وێستگەی پاسەوانیی پێشەوەی ئۆرێنبورغ Orenburgh ساڵی ١٧٤٠ بەهێزکرا و ئۆردوویەکی بەهێزی دەرباری ڕووسیا، لەوساوە هەمیشە ئەرکی پاراستنی ئەم بەشەی سنووری پێ‌سپێردراوە. لەم شارەوە بۆ بوخارا –وەک دەڵێن– چل ڕۆژە (هەر ڕۆژێک بەو دوورییە دەپیورێ، کە وشتر لە هەتاوکەوتنەوە تا سەعات دووی پاش‌نیوەڕۆ دەیبڕێ. لەوێوە بیست ڕۆژ ناو خاکێکی داچێندراو دەبڕی تا کەناری ڕووباری جاکسارات و ئەوەی دەشمینێتەوە تا بوخارا، بەناو هەرێمێکی وێرانە و دانەچێندراودا دەڕوا.[٢٦] ئەم ڕووبەرە هۆزی تارتارەکانی نیگوس و تاجیکی لێ‌دەژین، کە ڕقیان لە ڕووسیایە و ڕێبازیان لە پەلاماری جەنگدا کە باشتر بۆیان دەگونجێ، بەرگرییە لە خاکەکەیان. سەرەڕای ئەوە، پێش ئەوەی ڕووسەکان خاکەکانی ئێمە لەو لایەنەوە داگیربکەن، پێویستە دەسەڵاتی هۆزەکانی تارتار تێکبشکێنن و بە بەرەوپێشوەچوونی شێنەیی و ڕێکخستنی بەرەبەرەی داگیرکارییەکانیان نەبێ، ناتوانن ئەم ئامانجەیان وەدی‌بهێنن. لەگەڵ ئەوەش‌دا ئەوە –بە ڕای من– تاقە ڕێگەیە کە ڕێی تێ‌بچێ داگیرکردنی هیندوستان سەرکەوتنی بەنسیب‌بێ. بەڵام –وێڕای ئەوە– من پێم وایە ڕووسەکان نایانەوێ ئیمپراتۆریاکەیان لەم بەشە ئاساییە فراوانتربکەن.[٢٧] ئەمە بەڕاستی تا ئەوپەڕی کردەنی نییە و لەوانەیە دوای ماوەیەکی درێژ ئیمپراتۆرە کەڵەکەبووەکە هەرەس‌بهێنێ و سەرەوژێری بکاتەوە و ببێتە چەند بەشێک. پێویستە شاحەیدەری بوخارا وەک یەکێک لە بەهێزترین مەلیکەکانی ڕۆژهەڵات لەقەڵەم‌بدرێ. دەڵێن دەتوانێ سوپایەک کۆبکاتەوە بۆ مەیدانی جەنگ، خاوەنی سەدهەزار ئەسپ بێ. لە ئەنجامدا ئەمە ئەوە دەچەسپێنێ کە بە هەمان ئاست بۆ ڕووسەکان بەسوودبێ، چ وەک دوژمن یا وەک هاوپەیمانیان

[٢٦] بە شێوەیەکی ئاسایی بازرگانانی بوخارا کە هاتوچۆ بەناو ڕووسیادا دەکەن، زستانان ناو بیابان دەبڕن، بۆ ئەوەی ئاوی بەفراویان دەستبکەوێ.

[٢٧] پێم وایە چاوی کابینەی سانت پیتەرسبورگ زیاتر بەلای ئاسیای بچووک و گرێکەوەیە، وەک لەوەی لەسەر هیندوستان بێ.

بەهێزبێ. خواست و پەرۆشی بۆ تاڵانی، ڕەنگە وای لێبکا ئارەزووی هەبێ پێوەندی بە سوپای داگیرکەرەوە بکا. بەڵام هێشتاش قەناعەتم وایە کە ئێرەییبردن و ترسی میرانی دەوروبەر لەهەمبەر دەستدرێژییەکانی ڕووسیادا، بەس بن بۆ زاڵبوون بەسەر چاوچنۆکی و خواستی ئەو میرانەدا. بوخارا شارێکە دوو ڕۆژەڕێ لە ئۆکوسەوە دووره و -وەک دەڵێن- ژمارەی دانیشتووانی هەشتا هەزار کەسە.

بێگومان پێویستە ئەوە بخەینە بەرچاوی خوێنەر کە سازوتەیارکردنی سوپایەکی ژمارە زۆر، بە ئازووقە و جلوبەرگ و پێداویستی دیکەوە، تەنانەت لە وڵاتە هەرە ڕۆشنبیرەکانی ئەورووپاش، کە ئەم بەشە گرنگ و بایەخدارەی زانستی جەنگیان تێدا گەیشتووەتە ئاستێکی بەرزی کەماڵ و بێخەوشی، ئاستەنگێکی زۆری لە بەردەمدایە. دواجار با بیربکەینەوە لە هەموو ئەو ڕووداوانەی کە بەرووبەڕووی سوپایەک دەبنەوە، تەنانەت لەسەر خاکی خۆی و هەتا لەناو کەشوهەوای نیشتمانەکەی خۆشیدا، کە نەخۆشخانەکانی تێدا چاک ڕاگیراون و فریای نەخۆشە بریندارەکان دەکەون. جا ئەگەر ژمارەی ئەو جارانە لەبەرچاوبگرین کە ئۆپێراسیۆنە هەرە کارامە گشتییەکان بەهۆی لەدەستدانی دەرفەت و چەند پلانێکی تۆکمەی داڕێژراوەوە دوادەکەون، لەبەر نەبوونی ئەم شتانە بێسوود ماونەتەوە، لە کاتێکدا سوپایەک بەبێ ئەوانە ناتوانێ لەشکرکێشی بەڕێوەببا. ئایا مەحاڵە پێشبینیی چارەنووسی ئەو هێزە نەکرێ کە لە کۆنستانتینۆپلەوە دەردەچێ بۆ دەلهی، لە ماوەیەکی سێ هەزار میلی سەفەردا بەناو ناوچەیەکی کەمدانیشتووانی خراپ داچێندراوی دەرەوەی هەموو شتێک کە ئەورووپاییەک پێی ڕاهاتووە، بە هەمان شێوە جیاواز لە کەشوهەوا و زمان و ئەخلاقی دانیشتووانە کێوییەکانی سەر زۆنگاو و زەلکاوێک کە بەردەوام هاڵاوی ئافاتی لێهەڵدەستێ، بە ڕێگەی ناو چیادا کە ڕۆیشتنی تێدا ئەستەمە و هەمیشە بەفر دایپۆشیوە، بەناو بیابانی وشکوبرینگ و قاقڕی بێ ئاوی پاکی خواردنەوە و بەرەوڕوو لەگەڵ هەموو گەرمایەکی تیشکی سووتێنەری خۆرەتاوی ئاسیایی![۲۸]

ڕای گشتیی هەموو ئەوانەی وا شارەزای سروشتی ئەم وڵاتانەن، ئەوەیە کە سوپایەک ٥٠.٠٠٠ پیاو بێ، کە بۆ ئەم لەشکرکێشییە ئامادەکرابێ، بە ئاستەم دەهەزار سەربازی دەگاتە سەر کەناراوەکانی هیندووس، هەتا ئەگەر بیرمان بۆ ئەوە دەچێ کە هەموو کۆمەکێکیان لە لایەن فارس و تورکەوە بۆ دەکرێ. کاتێک سوپای فەڕەنسا لە میسر دابەزی، ژمارەی چل هەزار پیاو بوو: دوو ساڵ بە زەحمەت تێپەڕیبوو، وێڕای خواردەمەنیی زۆر و شوێنی گونجاو، جگە لە لەشکرکێشیی سووریە و سەرووی میسر، هەرچەندە شەکەتییەکەش بە ڕادەیەکی ڕێژەیی سووک بوو، کەچی لە شازدە هەزار سەرباز زیاتر نەگەڕانەوە بۆ فەڕەنسا و پێویستە گەورەترین زیان بگێڕینەوە بۆ ئەم دوو لەشکرکێشییە کورتە. ئەگەر ئاستەنگەکان و مەترسییەکان گەورەن، وەک ئەوەی من ویستوومە لە حاڵەتی کۆمەگی فارس و تورکەکاندا بۆ هێزەکە دیارییانبکەم، کەوایە لە حاڵەتی کۆمەگدا چ دەبێ ئەگەر هەڵسوکەوتی ئەم گەلانە دوژمنکارانە بێ؟ بەڵام هەموو شتێک بۆ ئەوەمان دەبا باوەڕبکەین تەنیا دوژمنکاری لەناویاندا ببینین. بەشی زۆرترینی ئاسیای بچووک و ئەرمینیا گوێڕایەڵی چەند پاشای بەهێزن، تەنیا بە ڕووکەش سەر بە بابیعالین، چەندین جار وابووە بڕیارەکان بە بێزاری و چاوێکی سووکەوە وەربگرن. لەمەدا لە سەرۆکانی فارس دەچن کە بەرژوەندی جیاوازیان هەیە و بەغیلن و یەکیان دوژمنی ئەوی دیکەیانە، نابینین بەشێوەیەکی کۆمەڵی ڕەفتاربکەن، تەنیا ئەو کاتە نەبێ کە پەیوەندیی بە جەنگی دژ بە کافرانەوە هەبێ، ڕێی تێبچێ پێی دەوڵەمەندببن. کەوایە ئایا گونجاوە هەر هێزێکی مەسیحی تەنیا لە ڕێگەی فیت و دەهۆی فریودانی ئەم پیاوانەوە، کە -بە دەگمەن نەبێ- گوێنادەن بە ترسی خۆیان و ناکۆکییە تایبەتەکانیان و ڕقی گشتییان دەرهەق بە ئەورووپاییەکان بۆ شەکەتکردنی دەوڵەتەکانیان لەبیردەبەنەوە، خۆیان هەژاربکەن لەپێناوی گەیشتن بە پرسێکی هاوبەشدا لەگەڵ نەتەوەیەک، کە دۆگمەکانیان فێریاندەکا ڕقیان لێیبێتەوە و ئەزموونیان لە ترسی ناو پرۆژەیەک کە ئەگەر سەرکەوتنی بەدەستهێنا، لەوانەیە بەکۆیلەکردنیان کۆتایی پێبێنێ؟

[۲۸] لە چاپە فەڕەنسییەکەدا نووسرابوو "گەرمای سووتێنەری خۆرەتاوی عەرەبی"، بەڵام لە چاپە ئینگلیزییەکەدا بەوشێوەیە نووسراوە، کە ئێمە لەڕووی چاپە ئینگلیزییەکە ڕاستمانکردووەتەوە. (وەرگێڕ)

من لەگەڵ ئەو ڕایەدام کە دەڵێ: دەشێ هێز و پێداگریی سیاسیمان لە ئێستە بەدواوە ئامرازی بۆ کاریگەرییەکی دیاریکراو بۆ سەر ئیمپراتۆریای فارسی بێ، لە حاڵێکدا ئەگەر دەرکەوت دەرباری تاران ئامادەیە بداتەپاڵ دوژمنەکانمان، بۆ ئێمە ئاسان‌دەبێ لەناو ئەم ئیمپراتۆریایەدا دنەی پشێویی ناو گەلێک بکەین، تا وای لێبکەین نەتوانێ کۆمەگییەکی بەهێزیان پێبگا. لە لایەکی‌ترەوە، دوژمنایەتیی ئەفغان و فارسەکان و بایەخدانیان بە ئاسایش و سەربەخۆیی خۆیان، ڕێوشوێنێک دەگرنەبەر کە ڕێگە لەوە بگرن کە هێزی بێگانە بچێتە ناو خاکەکەیان. لە ئاتتووک پانیی ڕووباری هیندووس دووسەد و شەست هەنگاوە: خێراییەکەی هێندە تیژڕۆیە، بە بەلەم و کەلەک نەبێ ناتوانین لێی بپەڕینەوە و هەموو کەسێکی بەئەزموون لە هونەری جەنگدا، بەو ئەنجامە دەگا کە زیانێکی بێ‌ئەژمار بەرەورووی سوپایەک دەبێتەوە بیەوێ بەرانبەر بە دوژمنێکی کارامە و ئازا بچێتەپێشێ. لە ئاتتووکەوە بۆ دیلهی پێنج‌سەد و حەفتا میلە: لەم پانتاییە دوورییەدا چوار ڕووبار هەیە، بەقەد قووڵییان تیژڕۆن[٢٩] و بێ‌گومان ئێمەش لە لای خۆمانەوە، هیچ شتێک پشتگوێ ناخەین بۆ وەستاندنی پێشڕەویی دوژمن.

ئەوانەی پێیان وایە بۆناپارت کاتێک پرۆژەیەکی ئاوهای داناوە، بانگەشەدەکەن ئەگەر لە کاتێکدا ئەسکەندەر و تەیمووری لەنگ و مەحموود و نادرشا یەک بەدوای یەک توانیبێتیان هیندوستان داگیربکەن، ئەوا ئەوانە هیچ هۆیەک نادۆزنەوە دژی سەرکەوتنی ئەوەی فەرەنسییەکان یا ئیمپراتۆریای ڕووس بێ. بەڵام لە کلاوڕۆژنەی لێکۆڵینەوەیەکی سەرتاسەرییەوە بۆ مێژووی جەنگەکانی ڕۆم دژ بە فارس و مێژووی جەنگەکانی ڕووس، هەر لە هێرشی یەکەمی بوترۆسی گەورەوە تا ئەمڕۆ، دەتوانین حوکمێکی زۆر ڕاستتر لەبارەی ئەم مەسەلەیەوە بدەین. ئەو سیستەمەی کە ڕۆمانەکان بەردەوام بەجێیان‌دەهێنا، لەوانەیە زۆر باشتر بە قازانجی بەرفراوانکردنی داگیرکارییەکانیان و هەروەک بەرگرییەکانیشیان بووبێ. ئەوان هەر وڵاتێکیان داگیربکردایە، کۆڵۆنییەکیان لە سەربازانی خۆیان لێدادەنا. ئەوانە بە شێوەیەکی هەستپێنەکراو ئەخلاق (ئاکار) و داب‌ونەریتی داگیرکەرانیان لەگەڵ دانیشتووانی ناوچەکە جێ‌بەجێ‌دەکرد و تێکەڵدەبوون و دەبوونە هاوپەیمان. بەم شێوەیە بڵاوکردنەوەی شکۆی ناوی ڕۆمانی، لە سنوورێکی بەرفراواندا، دەبووە جێگەی بایەخیان. وێڕای ئەم خاسیەتانە و هاوڕێیەتی و هەبوونی سنووری هاوسێ، کە هێزە ڕاسپێردراوەکان بۆ داگیرکردنی خاکی دوژمن دەیانتوانی بە ئاسانی دەستیان لێیەوە بە ئازووقە و سەربازگیریی پێویست ڕابگا، بەڵام ئێمە وای دەبینین -لەگەڵ ئەوەشدا- ڕۆمانەکان هەرگیز نەیانتوانی کارێکی درێژخایەن بکەنە سەر ئیمپراتۆریی فارس. سوپاکانی ئەنتوان و ژولیان لە هێرشێکی سەختدا بوون بۆ سەر سوپای ئەرتابان و ساپوور Sapor، ڕێک وەک ئەوەی فەرەنسی یا ڕووسەکان بۆ سەر فارسەکانی ئەمڕۆ. بەرژەوەندیان لەوەدا بوو خۆیان لە جەنگ بەدووربگرن، کاتێک بەرەوڕووی دوژمنانیان دەبوونەوە، برسێتی و شەکەتی هەمیشە و هەمیشەش هەر کۆسپی کۆنترۆڵنەکراون بۆ زاڵبوون بەسەریاندا.[٣٠] ڕووسەکان لە ماوەی جەنگێکدا کە نزیکەی یەکسەدە درێژەی کیشا، نەیانتوانی سنووریان تا کەنارەکانی ئاراکس (ئاراس) فراوانبکەن. جا ئەگەر ئەم سیستەمە بەرگرییە بەشوێن سەرکەوتنی ئاوا گەورەدا چووبێ دژ بە جەنەراڵە زۆرتر کارامەکانی ڕۆمان و ڕووس لە مەودایەکی ئاوا کەمی سنوورەکانیاندا، ئایا ناتوانن لە دووریی هەزاران هەزار میل لە نیشتمانی خۆیانەوە، بەر لە پێشڕەویی فەرەنسییەکان بگرن؟

ئەو سەردەمە کە ئەسکەندەری مەکدۆنی وڵاتەکەی داگیردەکرد، فارسەکان نەژادێکی سووک و چرووک و لاواز بوون، بەپێچەوانەی پێشینە سەربازییەکانی پارسەکان یا مەملەکەتدارانی ئێستەی مەملەکەتی ئێران، کە بێ‌گومان گەلێکی ئازا و جەنگاوەرن. سوپاکەی داریووش تەنیا ئاپۆرایەکی بێ‌سەروبەر و بێ‌دیسپلین بوو، هێشتا یۆنانییەکان دەرنەکەوتبوون کە یەکسەر ڕایانکرد و هەر بە شکستی سوپا، دانیشتووانی هەرێمەکان نیریان لە ملیان داماڵی. دوای هەموو شتێک،

---

[٢٩] بەردەبازی سوتتیتلجە Suttetlje لە بەردەبازی هەر ڕووبارێکی دیکەی پەنجاب سەختترە.

[٣٠] ئەم سیستەمە بەرگرییە، بێ‌گومان باشترین بوو و لەگەڵ ڕەوشی ئیمپراتۆریای فارسی دەگونجا. فەیلەقی پیادەڕۆی گەورە و دیسپلین‌خراپ، دوور لە پشتگیریی هێزی وڵات، دەشێ بەتوندی هاریکاربێ تا وایان لێبکا سەربەخۆیی خۆیان لەدەست‌بدەن. بەڵگەی ڕوون لەسەر ئەمە، لە مێژووی جەنگی دوایی مارتا و شکستی بەلخ و چالووس‌دا دەبینین.

ئەسکەندەر هیندوستانی داگیرنەکرد، کەنارەکانی ڕووباری هیفازیز Hyphasis سنووری پێشڕوویی بوو. داگیرکاریی لەشکرکێشییەکە نزیکەی ساڵێکی خایاند و ئاستەنگەیلی زۆری لە مل پێکەچکردنی پارس و هیندییەکاندا بینی و داگیرکاریی زۆر لەوە زیاتری لەسەر کەوت، وەک لە هەموو جەنگەکانی بەرانبەر بە داریووشدا کردی. سوپای یۆنان بە هیچ شێوەیەک سەرقاڵی ڕاکێشانی تۆپخانەی قورس نەبوو، سوپا زۆر لە سوپا مودێرنەکان زیاتر بەئاسانی دەسووڕایەوە. بەڵام پێویستە ئێمە ئەوە لەبەرچاوبگرین کە ئەو ناوچانەی وا لە سەردەمی ئەسکەندەر، تەیموورییەکانەوە و هەتا سەردەمی درەنگی نادرشاش، دەوڵەمەند و پڕدانیشتووان و گەشەسەندوو بوون، وەک ئەمڕۆ چۆڵەوانێکی بەرین و خاشاک نەبوون. لەو هەرێمانەی لەشکرکێشییەکانی تەیمووری لەنگ و نادرشا کە وەبیریان‌بێنینەوە (ئێمە ناتوانین جگە لە پشێوی، هیچ ناوێکیتر لە لەشکرکێشییەکانیان بنێین، چونکە نە ئەمان و نە ئەویتر لە باکووری دەروازەکانی دیلهی تێپەڕنەبوون)، نابێ لەبیری‌بکەین کە ئەو سەربازانەی وا لە ڕۆژهەڵات لەدایکبووبوون، لەگەڵ کەش‌وهەواکەی سازابوون و لێ‌ڕاهاتبوون لە دەرەوە بخەون. ڕۆیشتنیان هیچ جێگەی بەراورد نابێ لەگەڵ ئەوەی کە سوپایەکی ئەورووپایی بیکا. زۆر کەم تووشی ئۆپۆزسیۆن دەبوونەوە یا هەر هیچ، توانیویانە بەبێ ئەوەی نیگەران‌بن، ئیندووس و کەنارەکانی پەنجاب ببڕن و -هەرچۆنێک بێ- هەموو هێزەکانیان لە سوارەی سووک پێکهاتبوو، تەیموور دە مانگی پێویست‌بوو تا لە دیلهیەییەوە بگاتە سەمەرقەند و نادر هێشتا زۆرتر، چونکە دەبوو بە ئەسفەهان‌دا بڕوا.

بەڕاستی تاقە ڕێگەیەک هەیە، دەشێ نفووزیکی بەهێز بە ڕووسەکان ببەخشێ لە شانشینیی ئێران، ئەگەر هەر بەتەواویش نەیخاتە بن‌دەستی خۆی. دەمەوێ باسی گفتوگۆ ناوخۆییەکان بکەم (ئەگەر بە ئەزموون و ڕێ‌تێ‌چوون حوکم‌بدەین)، کە دەبێ لەگەڵ مەرگی پاشانشینیی[31] ئێستە بێتە ئاراوە.

بە پشتگیریی یەکێک لە داواکارە نەیارەکانی عەرش و لێوەشاوەییی زۆر و دیسپلینی لەشکرەیلی ڕووسی دەتوانن، لە ساتەوەختێکی پشێویی لەوشێوەیەدا، تاجی عەرش بخەنە سەر یەکێک لە لایەنگرەکانیان. بەڵام ئەمە هێشتا کۆششی زۆر و ساڵانێکی پێویستن (تەنانەت ئەگەر ئێمە هیچ ڕێ‌وشوێنێکی خۆپارێزیش نەگرینەبەر)، پێش ئەوەی وڵاتەکە بە شێوەیەکی باش ڕێکبخرێتەوە، بەر لەوەی ئاشتی باڵ بەسەر ئەوێ‌دا بکێشێ، بۆ ئەوەی ئیمپراتۆری ڕووسیا لە ڕەوشێک‌دا بێ دەست بە پڕۆژەیەکی ترسناکی وەک پڕۆژەی داگیرکردنی هیندوستان بکا. هەڵبەت ئێمە ناتوانین ڕەتی‌بکەینەوە باوەڕبکەین کە ئێرانییەکان بە پەرۆشەوە بەرەو پێشنیازێکی لەم شێوەیە دەچن، تینووبوون بۆ تاڵانی، نموونەی نادر دەچێتە پاڵ ئەو بیرۆکەیەی کە سەبارەت بە دەوڵەمەندی و لاوازیی سەرزەمینەکانی ئێمە لە ڕۆژهەڵات هەیانە، بەیەکەوە هانیان‌دەدا پەیمان‌بدەن. بۆیە لەم لایەنەوە زۆرمان هەیە لێی بترسین: بە ڕای من، ئەوە لە بەرژەوەندی ئێمەدایە، کە ئەوەندەی لەتوانامان‌دا هەیە، نەهێڵین تاکتیکی سەربازیی ئەورووپایی بخزێتە ناو ئەم ئیمپراتۆرییە. سوپایەکی ئێرانی، دیسپلینکراو و ڕاهێنراو لە لایەن ئەفسەرانی ئەورووپاییەوە، دەشێ ئەوە بۆ ئێمە دوژمنی هەرە دڕندە بێ، چونکە دەبێ ئێمە لە سپێدەشتەکانی هیندوستان بەرەوڕوویان‌ببینەوە و وێڕای ئەوەی کە دەشێ دەست‌بەسەرداگرتنی ئەو وڵاتە (هیندستان) تەنیا بەرژەوەندییەکی تەواو خاکییانەی بێ بۆ هێزێکی گەورە، کە پێوەندی و گەیاندنی زەریاییی نەبێ، لەوانەیە ئامانجی ڕووسیا بێ‌بەریکردنمان بێ لەوەی کە پێی وایە هیندوستان یەکێکە لە سەرچاوە سەرەکییەکانی هێزی ئێمە.

**

[31] لەنێوان چل لە کوڕانی پادشادا، یەکێکیان نەبوو چاوی لە عەرش بێ و نزیکەی نیوەیان حاکم بوون لە شارەکان یا ئاواییەکان. سیستەمێک کە بە ڕووکەش ئاسایشی باوک زیاد دەکا، تەنیا دواڕۆژێکی ترسناک و خوێناوی بۆ ڕەعیەتەکانی دەستبەردەکا، بەو شێوەیە کە هەر یەکە لەو شازادانە دەست‌بەچەکەوە هۆی خۆی دەبێ بۆ پشتگیریی بانگەشەبۆکەرانی خۆی و وەک چۆن جێگەی گومان نییە ئەوەی کە دەچێتە سەر تەخت، لەپێناوی سەلامەتیی خۆی‌دا قوربانی بە سی‌ونۆ برای خۆی بدا. ئەگەر ئەمە خواست نەبێ، زۆر کەس لەوانە ناچاردەبێ شوێنی براکانی خۆی بگرێتەوە.

پاشکۆ

ڕێگەکان

ڕێگەی ماردین بۆ ئیستەنبووڵ بە سیواس و تۆقات لە لایەن نووسەر لە زستانی ساڵی ١٨١٠

دیاربەکر Diarbekr، سەعات هەژدە. شاری کۆنە ئامەدە، ژمارەی دانیشتووانی ئەم شارە نزیکەی سی‌هەزار کەسە و کەوتووەتە سەر لقێکی دیجلە، لە لایەن پادشایەکی سێ تەوغەوە* حوکمدەکرێ، کە دەسەڵاتی ئەمڕۆ لە شوورای شارەکە زیاتر تێپەڕناکا، گەرچی سنووری جوگرافیایی پاشالیکەکە زۆر بەرفراوانە. ئەو ناوچەیەی کە کەوتووەتە نێوان ئەم شارە و مێردین، لەبن دەستی زۆرێک لە سەرۆکە کوردەکانە، ئەوە وای کردووە سەفەرکردن تێیدا ترسناک بێ.

ئەرغەنە Arguna، سەعات دوازدە. شارێکە کەوتووەتە دەروازی چیای تۆرۆس، لە ڕێگەی دیمەنەکەیەوە زۆر لە شاری مێرسین دەچێ. لە دیاربەکرەوە بۆ ئەم شوێنە وڵاتێکی بەردینە و کوردانی ئامۆرگەی تێدا دەژین.

مادنMaden، سەعات چوار. شارێکی گەشەسەندووە لە چیای تۆرۆس، بە کانی مس بەناوبانگە. خارپووت Karpout، سەعات چواردە. شارپۆتی کۆن، شارێکە کەوتووەتە شیوی سۆفین، سەر بە پاشای مادنە یا موفەتیشی جێنشینی کانەکان لە گێبێن-مادەن Gebbyn-Maaden نیشتەجێیە، کانەکانی زیو لەسەر ڕووباری فوراتن.

تێز ئۆغلوو Teiz-Oghlou، سەعات دە. شارێکی بچووکە، لەوێ لە فورات دەپەڕینەوە. دانیشتووانەکەی کوردن و خاوەن خەسڵەتێکی دڕندانە و ملکەچ نین و سەربەخۆن. مەڵاتیە Malatie، سەعات هەشت. کۆنە مەڵاتیە، بۆ ماوەیەک پایتەختی ئەرمینیای بچووک بووە، بەڵام ئێستە بووەتە کەلاوە، کەوتووەتە ناو پێدەشتێکی جوانی نێوان فورات و مێلاز Mêlas و بەناوبانگە بەو جەنگەی کە لە نێوان جوستیان و خوسرەو نەوشیرواندا ساڵی ٥٢٧ ڕووی دا.

حەسەن-سەدریک Hassan-Sedrik. سەعات شەش. گوندێکی پەڕپووتە لە دەروازەی چیاکانی ئاغا، خەڵکێکی تێدا دەژی، خەسڵەتیان زۆر بەدناوە و نە موسوڵمانن و نە مەسیحی. ئێمە لێرە لە ڕووباری میلاز لە چوار یا پێنج میلی مەڵاتیە پەڕینەوە.

حەسەن چەلەبی Hassan-Tcheleby، سەعات دوازدە. گوندێکە لەوەی پێشوو دەچێ، لەناو چیاکان. دوورغیل-تاش Dorguil - Tach، سەعات دوازدە. گوندێکی پەڕپووتە و ڕێگەکە بەفر بوو تا ئەژنۆ و لەوەتی لە ئەرغەنەوە دەرچووین، سەرماکە زۆر سارد بووە.

سیواس Sivas، سەعات نۆ. ئەم شارە جاران پێیان‌وتووە سابیرا[٣٢] Çabia و ناوەکەی لە سێباست لەسەر شەرەفی ئۆگست وەرگرتووە. ئەم شارە بەناوبانگە بەو سەرکەوتنەی کە لەو دەوروبەرە لۆکیلووس بەسەر میتراندا سەرکەوت و ئەو گەمارۆ سەختەی کە دژی ڕۆمانەکان وەستایەوە. شارەکە دەکەوێتە بەشی باکووری پێدەشتێک، بە ئاوی ڕووباری قیزل-ئیمەق[٣٣] ئاودەدرێ، شارێکی پیس‌وپۆخلە و خراپ

---

* À trois queues

[32]*Ad ipsum autem montis Paryadris latus Cabira sita sunt, ab ista versus meridiem stadiis circiter centum et quinquaginta distantia. In Cabiris regia Mithridatit fait eitracta, et mola aquaria, et vivaria, et in vicinia venatiooeS) ac metalla. Ibi etiam locul qui nomen Novusj edita et praerupta petra minus quiun ducentis stadiis a Cabins: habet in vertice fontem qui multum aquae sursum ejicit; in radice luvium, et convallem profundam; altitude colli ejus peta immensa est; itaque expugnari nequit: mirabiliter muris dncta est, nisi qaà eos Romani dejecemnt: quicquid in orbetn circa petram ean jceet, id silvosum omae, tnonosum, et aqua expers est: ut intra centum et vigjnti stadia nan liceat castm ponere. Ibi Mitbidates predosissima quaeque babebat deposita, quae nunc in Capitolio jacent, a Pompeio dedicata. Hanc ergo regionem omnem possidet Pythodoris, contiguam barbaricae quam obtinuit, et Zelitin prseterea, ac Magnopolitidem. Cum autem Cabira Pompeius in urbis formam adomasset, ac Diopolim notninasset: addidit ipsa open aliquid, et Augastam nunoo avit, aaque boo regies ttitac. Habet etiam templuc Mensk, qaod Fhari acis dicitur: nempe pagum oppido simiiem Ameriam,quae multos continet hierodulos, etque agrum sacrum, cujus fructus pontifex percipit. Usque adeo autem id fanum reges sunt venerati,iit jusjurandum, quod regiua dicitur, pronunciarent, regis fortunam et mensem Pharnacii,* –Strabo, vol II. page 804.

[٣٣] قزل ئیرمەق Kizil Irmak (بە تورکی واتە ڕووباری سوور و لە یۆنانی کۆن بە ڕووباری هالیز Halys ناسراوە)، لە ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵەوە هەڵدەقوولێ و دەرژێتە ناو زەریای سوور و درێژییەکەی ١١٥٠ کیلۆمەترە و درێژترین ڕووبارە لە

دروستکراوە. سەعاتێکی گشتی دەبینرێ (کە ئەوە پەرچوویەکە لەو ناوچەیەی جیهان)، بارەگای پادشایە، دانیشتووانەکەی ڕەقوتەقن و بەڕەوشت نین، مالاّت بەخێودەکەن. قەلاّکە وێرانەیە و نزیکی شارەکە دێری بەناوبانگی ئەرمەنەکانی لێیە.

تۆقات Tocât، سەعات شەش. ناوچەیەکی چیایی داپۆشراوە بە سنۆبەر و بەی. ئەم شارە شاری کۆنی بێرسیایە، کەوتووەتە ناو دۆلێکی جوان، ڕووباری جیزیل-ئیرمەق Djisil - Ermak، ئیرسی Iris کۆن لە ناوەڕاستەکەی هەلّدەقوولێ. گەورەترین شار و گەورەترین شاری بازرگانیی ئاسیای بچووکە، وەک دەلّێن دانیشتووانەکەی شەست هەزار کەسن، تاپۆی شازادەی بنەمالّەی عوسمانییەکانە و لە لایەن سەرۆکێکی جەنگاوەرەوە بەڕێوەدەبردرێ.

تورجال Turcal، سەعات هەشت. کۆنە سیباستۆپۆل Sébastopolis، شارێکە کەوتووەتە نزیکی گاشەبەردێکی زل و زەلام، بە قەلاّیەکی قایم و مکوم دەورەدراوە.

ئەماسییە Amasie، سەعات دە. ولاّتێکی چیایی و درەختدارە، ولاّتی سترابۆن و یەکێک لە شارە سەرەکییەکانی پۆنتە، دەکەوێتە سەر هەردوو کەناری ڕووباری ئیریز Iris (کە ئاوەکەی بەهۆی چەرخەیلی گەورە بەرزدەکاتەوە) و لەناو شیوێکی تەسکی نێوان چیایەلی بەرز و بەردین، کە قەلاّیەکی کۆن لەسەر یەکێکیان هەیە. ئەم گاشەبەردە بە پەیکەری نائاسایی بەناوبانگن، کە گومانی ئەوە دەکرێ ئەوانە گلکۆی دوو پادشای پۆنت بن. ئەم شارە کەوتووەتە شوێنێکی دلگیر. دانیشتووانەکەی -وەک دەلّێن- دەگاتە سیوپێنج هەزار کەس. ئەویش تاپۆی سولّتانەیەکە کە لە لایەن سەرۆکێکی جەنگاوەرەوە حوکمڕانی دەکرێ. بڕێکی گەورەی ئاوریشمی نایاب لە دەوروبەری شارەکە لە دەوروبەری شارەکە بەرهەمدێنن.

مارساوان Marsawân، سەعات نۆ. فاسەمۆنی کۆن، شاری پۆنت بووە. ئەمڕۆ هێشتا شارێکە بە پێدەشتێکی چێندراو دەورەدراوە. گوندێکی دەوروبەری بەناوی حاجی-کودژین لێیە، کانێکی هەیە، کەمێک زیوی لێ بەرهەمدەهێنرێ.

ئۆسمانجیل Osmandjyk، سەعات چواردە. ناوچەیەکی بەردین، دلگیر و پڕە لە دارودرەخت. ڕێگەکەی بەناو چەندین لێژایی و ناو دۆلێکی دلگیردا دەڕوا. وای دادەنێین ئۆسمانجیل شاری پیمۆلی کۆن بێ، شارێک کە کەوتووەتە کەناری قیزل-ئیرمەقەوە، لەگەلّ قەلاّیەکی کۆنی سەر گاشەبەردێکی گۆشەگیر و لەسەر ڕووبارەکە پردیکی جوان هەیە، بایەزید دروستیکردووە.

حاجی-هەمگا Hadjy-Hemgâ، سەعات نۆ لەم ماوەیەدا بەناو ڕێگەیەکی خۆتێهەلّقورتێنانەی بەرانبەری چیایەکی بەردیندا ڕەتدەبین، سەدری ئەعزەمی کۆچکردوو کردوویەتیەوە. حاجی-هەمگا، جاران پێیانوتووە ئاندراپا و شارێکی بچووکە، قەلاّیەکی چوارگۆشە یا پالانکە (palanka) خێوەتی سەربازیی عوسمانیی لەسەر سنوور) بەسەر چیای هالیزەوە لێیە. تۆسیا Tos.ia، سەعات نۆ. کۆنە داسیا Dacia، شارێکە کەوتووەتە شیوێک، بڕێکی زۆر برنج بەرهەمدەهێنێ، خەلّکەی وای لێهاتووە دەولّەمەند بوون و هەموویان لە کشتوکالّدا کاردەکەن.

جۆدی-حیسارCodj-Hissar، سەعات هەشت. ئاواییەکی بچووکە. کارادژودران Kardjourân، سەعات هەشت. شارێکی بچووکە لەناو ولاّتێکی کراوەدا کە بڕێکی زۆر گەنم و جۆ بەرهەمدەهێنێ. حەماملی Hamamly، سەعات سێزدە. شارێکی کەلاوەیە لەسەر کەناری پارستینۆس Parthenius. بەناو شیوێکی بەردینی قەدپالّەکانی ئۆلمپیدا ڕەتبووم. گەرەدە Geredeh، سەعات دە. شارێکە خانووەکانی لە دار دروستکراون. بۆلی Boly، سەعات سێزدە. کۆنە هادرینۆپۆل، شارێکە پێشتر وەسپیمکردووە. سەعاتێکی گشتی وەک ئەوەی سیواسی لێیە. دوستیس Dustche، سەعات یازدە. ناو داراستانێکی بەرفراوان. کۆمەلّێک خان و کێلّگەی چێندراون. هەندیجیک Hendick، سەعات دوازدە، شارێکە لەناو دارستان. دانیشتووانەکەی بەتەواوی سەربەخۆن و هیچ گوێڕایەلّی بابیعالی نین. سوبنجە Subaudjah، سەعات دوازدە، شارێکی بچووکە لەناو دارستان و سەر کەنارەکانی گۆلێکی قەشەنگ. لەنێوان هەندێک سەبانجەدا بەسەر پردێکی دارینڕدا تێپەڕبووین، کە زۆربەی جار ئاوی

تورکیا، کەشتیرانی تێدا ناکرێ بەلاّم سەرچاوەیەکی گرینگی وزەی هیدرۆ ئێلکترۆنییە. (وەرگێر)

بەرزبووە و تەکانی ڕەوتی ئاوەکە هەڵیدەگرن. ڕێگەی سەبانجی Sabandjy بۆ ئیستەنبووڵ Constantinople لەپێشدا وەسپکراوە.

دوای ئەوەی چەند ڕۆژێک لە ئیستەنبووڵ ماینەوە، بەناو ئاسیای بچووکدا چوومە سەردانی شارەکانی ماگنیزی Magnesie و پیرگام Pergame و سمێرنا Smyrne، هتد. بەڵام ئەم شارانە چەندین جار وەسپیانکراوە، بە جۆرێک پێویستناکا جارێکی دیکە قسەیان لەسەر بکەینەوە.

لیستی ئەو گەشتانەی کە جۆن مەکدۆناڵد کینێر بەناو وڵاتی ئێران و ئاسیای بچووکدا کردوونی

١. لە بووشەهر بۆ تەبرێز و ئاراس لەڕێگەی ئەسفەهانەوە.

٢. لە ئاراس بۆ مەراغە.

٣. لە مەراغە بۆ سنە.

٤. سنە بۆ هەمەدان، کرماشان و بەغدا.

٥. بووشەهر بۆ ئەندیان، دوراک (وڵاتی شۆب).

٦. دۆرک بۆ بەسرە.

٧. بەسرە لەڕێگەی سامیۆڤات، بەناو فورات، مەشهەد، عەلی کونە، حیللە بۆ بەغدا،

٨. بەغدا، شۆڕبوونەوە بەناو دیجلە بۆ بەسرە.

٩. بەسەر ڕووباری کاروونda، بۆ شوستەر و لە شووستەرەوە بۆ دیزفووڵ.

١٠. شووستەر، لە ڕامەرەز، بیبەهان و کولاهـ سفید، بۆ شیراز.

١١. شیراز، لە ڕێگەی ئیمامزادە، بۆ ئیسفەهان.

١٢. بەغدا بۆ عانە بە فورات.

١٣. بەغدا، لە ڕێگەی مووسڵ، دیاربەکر، ئەماسییە بۆ کۆنستانتینۆبڵ.

١٤. ئیستەنبووڵ لەڕێگەی ماگنیزیا بۆ سمێرنا، لە سمێرناوە بە ساپان و پورتوگال بۆ ئینگلستان.

١٥. ئینگلستان لەڕێگەی سویدەوە، بۆ پۆڵۆنیا، ئەڵمانیا و هەنگاریا بۆ کۆنستانتینۆبڵ.

١٦. ئیستەنبووڵ، لە ڕێگەی ئەسکی شەهر، ئەنگۆرە، قەیسەرییە، تۆرۆس و ئەنتاکیاوە بۆ لازقییە.

١٧. لازقیە بەناو قوبرس، کرامان، ئیکۆنیوم، ئیکۆنیوم قەرە حەسیر و بوورسادا بۆ کۆنستانتینۆبڵ.

١٨. ئیستەنبووڵ لە ڕێگەی نیکۆمیدیا، تریپۆلی، بۆلی، کۆنستانتینۆپڵ، سامسوون، تەرابزۆن، ئەزەڕۆم، بتلیس و سێرت بۆ مووسڵ.

١٩. مووسڵ بەناو دیجلەدا بۆ بەغدا و لە – بەغداوە بۆ بەسرە–لە بەسرەوە بۆ بۆمبای.

"زبدة التواریخ"
تألیف ملا محمد شریف قاضی

ویرایش و پژوهش: عبدالحمید حسینی (سەپان)

این کتاب که موسوم به "زبدة التواریخ [سنندجی]" و از مؤلفات ملا محمد شریف قاضی است؛ خود دربارەی سبب تألیف آن می‌نویسد:

"چنین گوید، اضعف عباد الله المحتاج الی اللطف ملک اللطیف إبن ملا مصطفی شیخ الإسلام محمد شریف القاضی باردلان صانها الله عن الحدثان، که در بهارعالم جوانی و اواسط ایام زندگانی، که خوبترین زمان و اوقات و خوشترین اوان و ساعات حیات است؛ خاطر فاطر و ضمیر کسیر به مطالعەی کتب تواریخ، که سبب وقوف است بر اوضاع اهل عالم و موجب اطلاع بر کیفیت امم، مایل و مشعوف بود. گاهی که عوایق کلیه و شواغل جزئیه، که هر یک از ابنای زمان را فراخور مرتبەایست، می‌دید، روی نمود؛ نظر بر صفحات حالات سلف و روایات خلف گماشتی؛ و دل از تن رمیده و برآن الفت و استیناس به حصول پیوستی و در بعضی اوقات شمەای از نوادر حکایات در مجمع افاضل بروجهی القا کردی، که مستحسن طبع اصحاب آداب آمدی و به شرف ارتضا مقرون گشتی. و در خلال این احوال کرة بعد أخری جمعی از [ظ. که] متحلی به زیور فضلا[ی] فضیلت و حلیەی وفا بودند، التماس می‌نمودند، که درین باب کتابی مشتمل بر فواید و عاری از زواید، محتوی معظمات وقایع رسل و انبیاء و مجاری امور ملوک و خلفا، منطوی بر حالات صنادید أنام و بسط واقعات اکابر ایام ساخته و پرداخته[شود]. این حقیر بی بضاعت به مقام اعتذار و إبا برمی‌آمد، در حیز تعویق می‌افتاد. تا اینکه تکرار التماس اخوان ملتمسین مقروع سمع سامعه افروز مولی المعظم و امیر الاعظم حصین الرأی و التدبیر، متین الفکر و التقریر، والی عالی همت، ناصب رایات معدلت، ملاذ کارگاه آفرینش، مردم دیدەی اهل بینش، الموفق بتوفیق الملک العلام، المدبر لأواء الانام، المیسر لتعسر ما غضیته الأیام، القامع لأساس البدع و الإعتساف، القابع بنیان الظلم و الخلاف، نظام الدولة و الدین، زبدة دودمان امیر علم الدین، المتوثق بعنایت الملک المنان، خسرو خان والی والاشأن اردلان، ادام الله ایام دولته الی مدید الزمان، چون این داعی در مجلس بهشت آیین او حاضر و در زمرەی ندما محسوب و از جملەی مقربان منسوب می‌شد؛ فرمودند: "خاطر چنان می‌خواهد، که کتابی مشتمل بر سیرت حضرت رسالت پناهی و تاریخ ملوک و سلاطین سلف به زبان فارسی، خالی از تکلف عبارت و به ترتیب مجموعەای منتخب [و] مختصر پرداخت؛ که مبنی باشد بر اخبار واقعات و صادرات افعال اعیان و اشراف، در قید ضبط و تحریر درآری، که عموم خلایق از آن بهرەمند و محظوظ گردند. این حقیر هرچند قلت بضاعت و عدم استطاعت خود را در مجلس متعدده به عرض می‌رسانید و بنا بر قضیەی 'من صنف فقد استهدف' إستعفا می‌نمود، قبول نمی‌فرمودند و در تأکید آن می‌افزودند. تا به حدی انجامید؛ بغیر از امتثال چارەای نیافت. با وجود آنکه آن قبلەی اخیار و ابرار در فن تاریخ و سیر ارباب ملوک و استحضار احوال آثار أمم سالفه از مؤرخان زمان سابق و لاحق گوی سبقت ربوده، و در میزان خرد راجح و فایق آمده، به استماع وقایع و قضایای گذشته چنان مایل و راغب بود، که عقول و اوهام در آن حیران و متعجب [بود]. امتثالا لأمر آن عالی همت و آن خسرو دوران، قدم جرأت و جسارت پیش گذاشت، متکفل ترتیب این مجموعه شد. داعی آنچه یافت به واسطەی دعاگویی و اخلاص در زیی آن یگانەی زمان و مصاحبت آن خسرو دوران یافته، لفاظەی سخن اوست. هرچه می‌گویم؛ زباغ چیده بود، آنچه باغبان دارد. مجموعه را به 'زبدة التواریخ' اسم گذاشت و آن مشتمل بر مقدمه و چند فصول و خاتمه[بوده]، و منه المستعان و علیه التکلان. (نقل از نسخەی دانشگاه کمبریج، صفحات ٣ تا ٦، که تاریخ استنساخ آن به ١٢٧٥هـ ق/١٩٥٩م. برمی‌گردد).

سوای این متن که متأسفانه چند صفحه از اوایل آن افتاده و با عبارت: "... حضرت آن را در بند کرد و به نزد صاحبش رفت" شروع شده و با عبارت: "از دارالخلافه‌ی طهران حرکت و منزل به منزل در تاریخ ۱۱ی صفر سنه‌ی ۱۲۲۸ وارد سنندج گشت، والله اعلم" پایان می‌پذیرد؛ نسخه‌ی دیگری از آن در دست است، که به نسخه‌ی دانشگاه کمبریج مشهور است. این نسخه‌ی اخیر که ظاهرا از روی نسخه‌ی اصلی در سال ۱۲۷۵هـ‍ق به فرمان شاهزاده بهاءالدوله و به خط ملا محمد مهدی آقا بابا شهمیزادی کتابت شده، با این نسخه‌ی مورد نظر، که مختوم به تاریخ ۱۲۲۸ می‌باشد؛ تفاوتهای فاحشی دارد و گمان می‌رود، ناسخ به‌عمد مطالبی را حذف کرده، یا تغییر داده باشد. برای مثال فصل یازدهم آن که مربوط به فرمانروائی خوانین و والیهای اردلان است، در نسخه‌ی مختوم به ۱۲۲۸ با این عبارات آغاز می‌شود:

"فصل چهلم در ذکر نسب اکراد و نسب ولاة و حکام اردلان و ایام سلطنت و حکومت ایشان در اردلان

اصل اکراد و بعضی از مؤرخان و ناقلان آنها را از نسل چند نفر آدمان می‌شناسند، که در عصر ضحاک سبب به سفاکی او در جبال و اکناف و شعب و کوه، خودشان را مختفی و متواری و پنهان کرده بودند. یکی ازوها موسوم به 'کرد' بود؛ زآن سبب اکراد را از نسب او محسوب می‌کنند و ازو به چهار طایفه موسوم و منقسم می‌گردند؛ اول مردم ببه، که مشهور به کرماج می‌باشند؛ دوم ایل کلهر، سوم طایفه‌ی لر، چهارم ایل و طایفه‌ی گوران. و از عموم اکراد ایل اردلان، که از نسل بابا اردلان می‌باشند؛ بالنسبه‌ی سائر طوایف، ملوک و سلاطین و اشخاص معتبر و صاحب داعیه و بزرگ منش بوده‌اند. در ایران و مملکت روم والی و بیگلربیگی بوده‌اند و هستند. به تداول ایام به محال پلنگان آمده‌اند. مدتی در میان طایفه‌ی گوران نشسته‌اند. و از طرف امیر تیمور گورکان شهرزور را به بابا اردلان تفویض[شده]، چند وقتی حکومت درین ولایت و شهرزور کرده تا اینکه فوت شد. کلوک نام پسرش نیز، چون پدرش حکومت این سامان و شهرزور را استقلالا نمود، تا وفات کرد. بعد ازو بدین تفصیل اولاد و احفاد و نبیره‌ی بابا اردلان حکومت شهرزور و توابع و کردستان را نموده‌اند".

در نسخه‌ی کمبریج برخی از عبارات حذف و برخی برآن افزوده شده است:

"فصل یازدهم در بیان نسب اکراد و نسب ولات و امراء اردلان

اصل اکراد بعضی از مورخان و ناقلان روایت کرده‌اند، که آنها از نسل چند نفر آدمان می‌باشند، که در عصر ضحاک، به سبب سفاکی او در جبال و اکناف، خود را مختفی و متواری کرده بودند. یکی ازوها موسوم به کرد بود؛ اکراد را از نسب او می‌دانند و نسل کرد در خراسان و آذربایجان و مملکت روم و اکثر ممالک متوطن و فرقه فرقه می‌باشند".

لازم به یادآوری است، هم بهاءالدوله‌ی شاهزاده‌ی قاجاری که خواستار نسخه‌ای از این کتاب بوده، هم ناسخ آن ملا محمد مهدی شهمیزادی شیعه مذهب بوده‌اند، ناسخ در کتابت آن صداقت نداشته و بنا بر اعتقادات مذهب شیعه، متن اصلی را در بیشتر موارد تغییر داده، برای مثال فصل پنجم کتاب را با این عبارت:" بعد از دفن که امر خلافت را ابوبکر زندیق قصب [غصب] کرد"، به پایان می‌برد؛ که این بر خلاف عقیده‌ی مذهبی مؤلف می‌باشد، که بر مذهب تسنن بوده است. اما از آنجائیکه، ناسخ نادان بوده، از نظر علمی نیز چندان بصارت و بهره‌ای نداشته است، در همه‌ی موارد قادر به تغییر مطالب نشده؛ چنانکه در صفحه‌ی ۲۷ می‌نویسد: " آن حضرت... بر منبر رفت و خطبه و نصیحت نمود و در اثناء آن فرمود: که خداوند عالمیان مخیر گردانید بنده را میان دنیا و میان آنچه نزد او بود، از ثواب و نعیم لقایش، شق اخیر را اختیار کردم. ابوبکر صدیق رضی‌الله عنه بگریست..." یا آنکه در صفحه‌ی ۱۰۷ آورده: ... در مسند امام احمد در حدیث شریف مرویست، حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرمود: اللهم علم معاوية الكتاب والحساب وقه العذاب، در روز فتح مکه مسلمان شد و در سال شصت هجری فوت گردید (این در حالیست که در جای دیگر معاویه را لعن و نفرین می‌کند. یا اینکه در صفحه‌ی ۱۰ که احتمالا مؤلف به عنوان تمسخر می‌نویسد: "زعم قایل این است، که ظهور مهدی در هزار و دویست هجری می‌شد و حال تحریر یکهزار و دویست و پانزده است، اثری از ظهور صاحب الزمان علیه السلام نیست"؛ ناسخ متوجه نشده و آن را به همان نحو آورده است.

این نسخه از 'زبدة التواریخ سنندجی'، با "بسم الله الرحمن الرحیم حمد و سپاس بر خدای را احرا و سزاست"، شروع شده، فصل یازدهم آن که مربوط به تاریخ اردلان می‌باشد، با عبارات "در شهر رجب سنه‌ی ۱۲۱٤ هزار و دویست و چهارده به مقر حکومت وارد گردید و الیوم لله الحمد یکسال و نیم است به مقر حکومت ارثی مستقر و در سنه‌ی ۱۲۱٥ هزار و دویست و پانزده حسن علی خان در طهران از محبس گریخته، رو به سمت شهرزور فرار نمود و ابراهیم پاشا ببه از عالم..." پایان می‌یابد.

در پایان خاتمه و فصل دوازدهم کتاب می‌نویسد: "... و داعی نیز برای اصلاح البین مردم اردلان در دارالسلطنه‌ی طهران بودم؛ بعد از شرفیابی [به] حضور باهرالنور پادشاه و مستفیض شدن به نوازشات شاهی و ترقیم رقم امر قضا و مخلع به خلاع فاخره، رخصت انصراف در خدمت با رفعت والی، به ولایت اعاده، در ورود به سنندج مشمول انعامات و اشفاقات گشته؛ اراده‌ی تصمیم یافت که تاریخ را از پادشاهان صفویه تا عصر و ایام سلطنت و پادشاهی فتحعلی شاه قاجار ادام الله ایام سلطنته الی مدید الزمان تصنیف نماید. استعانه به الطاف رب الارباب کرده، تاریخ را بدین نحو که به نظر ارباب می‌رسد، تصنیف و ترقیم نمود. و بعد از اتمام، آن را تحفه‌ی مجلس و محفل بندگان ثریا مکان والی والاشأن کرد، شعر:

گر فیض قبول یابد، اینش
بهتر ز هزار آفرینش

ناسخ نیز در باره‌ی کتابت آن نوشته:

تمت بالخیر والظفر بحرمت محمد سید البشر، بحسب الفرمایش سرکار عظمت مدار، نواب اشرف ارفع والاتبار شاهزاده‌ی کامکار بهاءالدولة العلیة العالیة ادام الله اقباله و اجلاله علی ید اقل الخلیفته بل لاشیئ في الحقیقة؛ این مرحمت پناه ملا مهدی آقا بابا شهمیزادی في یوم الاحد سبع و عشرون شهر رمضان المبارک في خمس و سبعون و مأتان بعد الالف من الهجرة، سنه ۱۲۷٥.

این نسخه که به نسخه‌ی دانشگاه کمبریج از آن یاد می‌شود، از نظر انشائی عبارات آن دارای نارسائی و اغلاط ادبی است، به دلیل عدم صداقت ناسخ در بازنویسی متن اصلی و دستکاری آن چندان مورد اعتماد نیست و فاقد تتمه‌ی 'مستوره‌ی اردلانی' و چند صفحه‌ای از 'خاتمه' بوده، که با عبارت "غرض از تحریر و تسطیر و ترقیم این مجموعه" آغاز می‌شود. معلوم نیست به چه عنوان متن اصلی را که دربرگیرنده‌ی مقدمه، چهل فصل و خاتمه بوده است ، به دوازده فصل تقلیل داده و در مجموع بیش از یک سوم کتاب را حذف و تغییر داده است. فصل یازدهم آن که مربوط به تاریخ ولایت اردلان و والیان آن ولایت می‌باشد؛ در سال ۱۳۷۹ به کوشش محمد رئوف توکلی همراه با مقدمه و حواشی در تهران چاپ شده، در ۱۳۸۷ برای بار دوم چاپ و انتشار یافته است.

لکن مؤلف خود بدین نحو از مقدمه، چهل فصل و خاتمه مورد نظر یاد می‌کند، که با این عبارات آغاز میشوند:

مقدمه: اتفاق کرده‌اند اهل اسلام، بلکه اهل ملل و ادیان... ص٦

فصل اول: در بیان طبقات ملوک گذشته، طبقه‌ی اول پیشدادیان... ص۱۲

فصل دوم: کیانیان، اول آنها کیقباد و او موصوف ... ص١٦

فصل سوم: اشکانیان، اول آنها اشک بن اشکانیان دوازده سال حکومت کرد... ص۱۸

فصل چهارم: ساسانیان مشهور به اکاسره و عدد اوها سی(۳۰) نفر بود... ص۲۰

فصل پنجم: در ذکر حضرت محمد رسول الله صلی الله علیه وسلم... ص٢٤

فصل ششم: در بیان معجزات جناب حضرت رسول الله... ص٤٤

فصل هفتم در بیان فضایل حضرت رسول صلی الله علیه و آله وسلم، بدان وفقنی الله و ایاک... ص٦۹

(توضیح اینکه، به دلیل افتادگی صفحات اولیه‌ی نسخه‌ی مورد بحث ما، این هفت فصل را از نسخه‌ی کمبریج نقل کردیم، حال آنکه در نسخه مورد اعتماد ما، یعنی نسخه‌ی "مرکز اسناد و پژوهش ژین"، بخشی از فصل هفتم، که حاکی از معجزات پیغمبر می‌باشد و از معجزه‌ی پنجم را بدین شرح در برمی‌گیرد: معجزه‌ی پنجم: آنکه عبدالله ابن عباس رضی‌الله عنه روایت می‌کند، که اعرابی بود، صیاد روزی سوسماری را صید کرده بود، به خانه‌ی خویش می‌برد، تا او را بکشد و بریان کند؛ در اثناء گذرش به جمعی افتاد، صیاد پرسید: این چه گروهی‌اند، که اجتماع نموده‌اند؟ گفتند: محمدابن عبدالله است، که دعوی نبوت می‌کند و اصحاب و تابعین اویند

...) بیانگر این واقعیت است، که ناسخ نسخه‌ی کمبریج این فصول را دستکاری کرده است.

فصل هشتم: در ذکر بعضی از فضیلت رسول صلی‌الله علّیه وسلم، بدان وفقنی الله و ایاک که خداوند تعالی نفوس بشریه را مختلف آفریده... ص١٤

فصل نهم: در ذکر اخلاق رسول‌الله صلی الله علیه وسلم، اخلاق و شیم رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم بسیارند ... ص٢١

فصل دهم: در ذکر مأکل و مشرب و ملبس و مزاح رسول الله صلی‌الله و علیه وسلم آن حضرت حلوا را دوست می‌داشت و اکثر اوقات ... ص٢٣

فصل یازدهم: در ذکر شمایل رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم آن سرور وضیئ یعنی خوش رو و روشن سیما بود ... ص٢٥

فصل دوازدهم: در ذکر غزوات و سرایای رسول، عدد غزوات رسول صلی‌الله علیه وسلم به بیست و هفت غزا می‌رسد ... ص٢٥

فصل سیزدهم در ذکر زوجات رسول صلی‌الله علیه وسلم مرویست که حضرت ... ص٤١

فصل چهاردهم: در ذکر اولاد آن سرور، بدان وفقنی الله و ایاک ص٥٣

فصل پانزدهم: در ذکر فوت و دفن رسول و اجماع صحابه بر خلافت ابوبکر صدیق بعد از رحلت رسول صلی‌الله علیه وسلم ... ص٥٤

فصل شازدهم: در ذکر خلافت عمر رضی‌الله عنه، بعدازین ابوبکر صدیق وفات کرد به وصیت و عهدنامه و بیعت اصحاب ... ص٧٤

فصل هفدهم: خلافت عثمان رضی‌الله عنه و فتوحات او، در وقتی که عمر رضی‌الله عنه به ضرب ابولؤلؤ شهید گردید ... ص٨٢

فصل هژدهم: خلافت امام حسن بعد از فوت علی کرم الله وجهه سبط رسول الله صلی‌الله علیه وسلم و ریحانته امام حسن رضی‌الله عنه ... ص١٠٥

فصل نوزدهم: در ذکر امام حسین و باقی ائمه‌ی معصومین، حسین ابن علی رضی الله عنهما به حرف اهل کوفه برای اخذ بیعت ... ص١٠٨

فصل بیستم: در ذکر بنی أمیه، اول آنها معاویة ابن ابی سفیان ... ص١٠٩

فصل بیست و یکم: در ذکر ملوک بنی عباسیه، اول ایشان ابوالعباس عبدالله بن محمد ابن علی ابن عبدالله ابن العباس صفاح مدت حکومت... ص١١١

فصل بیست و دوم: صفاریون: اول آنها یعقوب بن لیث بر مملکت خراسان و فارس و عراق مستولی شد.... ص١١٣

فصل بیست و سیوم: در ذکر ملوک آل سامان: اول آنها امیر اسماعیل ملقب به امیر ماضی، گویند وقتی در هرات بود ... ص١١٣

فصل بیست و چهارم: ملوک غزنویان، اول آنها ناصرالدین سبکتگین امیری بود صاحب عدل و رشد و رأفت ... ص١٤

فصل بیست و پنجم: ملوک دیالمه، مشهورون به آل بویه، منسوبون الی بهرام الگور اول آنها عمادالدوله بعد از ... ص١١٦

فصل بیست و ششم: ملوک اسماعیلیه، المنسوبون الی جعفر صادق اغلب بلاد مغرب و مصر را مسلط شدند ... ص١١٩

فصل بیست و هفتم: ملوک اسماعیلیه، مشهور به ملاحده، اول آنها حسن صباح بود ... ص ١٢١

فصل بیست و هشتم: ملوک سلاجقه، اول آنها طغرل بیگ اکثر مردم با او متفق شده، جنگ با سلطان مسعود و ملکشاه کرد ... ص١٢٢

فصل بیست و نهم: ملوک خوارزمیین: اول آنها قطب الدین ملقب به خوارزمشاه سی سال حکومت کرد ... ص١٢٥

فصل سیم: ملوک قراختایان [قرختائیان]: که مملکت کرمان و سمرقند را مسلط گردیدند، اول آنها رکن الدین ملقب به‌خواجه حق موعد ... ص١٢٦

فصل سی و یکم: ملوک آل مظفر، که مملکت یزد و شیراز را متصرف شدند، اول آنها امیر محمد المبارز در خدمت بهادرخان بود ... ص١٢٦

فصل سی و دوم: ملوک اتابکیون: که مملکت مصر و شام را متصرف شدند، اول آنها عمادالدین زنگی در موصل بود ... ص١٢٧

فصل سی و سوم: ملوک غوریون: اول آنها علاءالدوله بن حسن جهانسوز، بهرام شاه با او جنگ کرد، غالب آمد و شکست به قشون او ... ص١٢٩

فصل سی و چهارم: ملوک نیمروز، اولهم طاهر بن محمد، در وقتی که حکومت از غزنوبین منتقل به سلاجقه و از اوها به سلطان سنجر ... ص۱۳۰

فصل سی و پنجم: ملوک کرت، اول آنها ملک رکن الدین به سبب شجاعت و سخاوت و همت و خوش سلوکی اهل غور همگی مطیع و ... ص۱۳۲

فصل سی و ششم: ملوک اتراک، که از نسل یافث بن نوح علی نبینا و علیه السلام بوده‌اند، اول آنها چندین طایفه می‌باشند، اول آنها ... ص۱۳٤

فصل سی و هفتم: ملوک مغول، اول آنها مغول خان امیری بود در تنظیم ملک خود می‌کوشید و به نوازشات و انعامات وافر مردم را ... ص۱۳۵

فصل سی و هشتم: ملوک اتراک و مغول که در ایران حکومت کرده‌اند: اول آنها هلاکو خان در اول حکومتش از طرف مشرق عنان ... ص۱٤۳

فصل سی و نهم: در ذکر سلاطین آل عثمان و پادشاهان صفویه و غزوات و متوفیات: چون مؤرخین سلف تاریخ ذکر سلاطین و خوانین ... ص۱۵۰

فصل چهلم: در ذکر نسب اکراد و نسب ولاة و حکام اردلان و ایام سلطنت و حکومت ایشان؛ اصل اکراد بعضی از مؤرخان و ناقلان ... ص۲۵٤

خاتمة: غرض از تحریر و تسطیر و ترقیم این مجموعه آنست، که در عهد شباب و جوانی و ایام ... و استطاعت و کامرانی بعد از ... ص۳٦۹

در اینجا مؤلف ضمن اینکه به مطالعات خود در باب تاریخ می‌پردازد، همان مطالبی را یادآور می‌شود، که به نقل از نسخه‌ی کمبریج آورده‌ایم.

در فاصله‌ی پایانی فصل چهلم (ص۳٦۵) و آغاز خاتمه (ص۳۷۹)، تتمه‌ای به قلم تاریخنگار و شاعر نامی کرد، بانو ماه شرف خانم، مشهور به 'مستوره‌ی اردلانی' به منظور گزارش و تکمیل فرمانروائی امان الله خان والی، خسرو خان ناکام و مجملی از احوال رضاقلی خان والی، به خط نستعلیق و زیبا و به سبک حاشیه نویسی ریزتر از متن کتاب، نوشته شده، که با عبارت "هو الله تعالی، من حقیره‌ی فقیره‌ی مستوره آغاز و با خوانین و عمال و اعزه و اعیان کردستان عموما و پردگی تتق جاه و جلال أعنی شاهزاده‌ی بیهمال روانه‌ی عتبه بوسی" پایان می‌یابد.

متنی که در اینجا مورد بررسی و مطالعه قرارگرفته (نسخه‌ی مرکز ژین)، به احتمال قریب به یقین مسوده‌ی نسخه‌ی اصلی و به خط خود مؤلف می‌باشد. زیرا سوای آنکه در برخی از موارد قلم خوردگی دارد، چنین می‌نماید، بهنگام بازنگری متوجه از قلم افتادن بعضی از عبارات یا واژگان شده، آن واژه‌ها را در بالا یا زیر همان سطر با قلمی ریزتر در میان واژگان گنجانیده، به متن افزوده است. از این مهمتر اینکه با همان خط و همان انشاء ملاحظاتی را که داشته، به منظور ایضاح و تأکید بر مطالب متن در حاشیه آورده است، که بعضا حاوی نکات تاریخی مهمی می‌باشند. ملاشریف قاضی به سبک و سیاق منشیان و ادیبان دوره‌ی قاجاریه، که به دوران بازگشت ادبی از آن یاد می‌شود، تاریخ خود را نوشته‌است. در ستایش و تمجید شاهان قاجاری و فرامانروایان وقت تمجید و تحسین را به حد مبالغه و اغراق رسانیده، آنان را با الفاظی چون: "و صاحب اختیار ایران در آن اوان، بندگان سلیمان شأن سکندر نشان دارا دربان گیتی ستان صاحبقران بهین نتیجه‌ی دودمان ایل جلیل الشأن قاجار، آقا محمد خان لازال اعلام شوکته و سلطنته فی‌الایران بود، بندگان سلیمان شأن دارا دربان گیتی ستان صاحبقران، پادشاه عالم پناه انجم سپاه، پادشاه جم جاه عالم پناه، موکب ظفر کوکب بندگان اعلیحضرت ظل‌اللهی، حضور باهرالنور اعلیحضرت ظل‌اللهی. شهزاده‌ی والاتبار عظیم الوقار، شهزاده‌ی والاتبار عظیم الوقار کثیرالاقتدار. با قشون و سپاه که مستلزم رکاب نصرت انتساب بودند، به فر و تمکین فریدونی و شوکت سنجری و هیبت و سطوت چنگیزی و عزم و حزم تیموری از فارس نهضت کرده، به صوب طهران عطف عنان معطوف فرمود. در غره‌ی صفر المظفر ۱۲۱۹ با شوکت سنجری و ازدحام و کثرت چنگیزی و فر و شکوه تیموری و سطوت و هیبت اسکندری در دارالسلطنه‌ی طهران نهضت فرموده. این خبر وحشت اثر سامعه افروز بندگان سکندر شأن و سلیمان شأن گیتی ستان المؤید عندالله الملک المنان سلطان فتحعلیشاه ادام الله ایام سلطنه و شوکته الی مدید الزمان. در وقتیکه موکب ظفرقرین پادشاه جم جاه انجم سپاه عالم پناه از کنار گرگان حرکت کرد ..." یاد می‌کند.

دیگر از ویژگیهای این سبک آنکه، غالبا اسم فاعل را به معنی اسم تفعیل یا مصدر به‌کار برده‌اند: جرائم

ایشان را به ذیل عفو پوشیده و نوازش سلطانی کافل احوال اوها شده... عبدالرحمن پاشا معین و ممدد اوها نمی‌شود. از امان‌الله خان مخوف و هراس داشته. والی مدتی مستلزم رکاب اعلیحضرت ظل‌اللهی بود.

در به کار بردن حرف عطف 'و' برای پیوند دادن جملات و عبارات بیش از حد لازم استفاده شده؛ آوردن کلمات مترادف و هم معنی نیز یکی دیگر از ویژگیهای این سبک می‌باشد: با پنج شش نفر از معرکه فرار و راه ادبار در پیش گرفت و هرچه اسباب و اثقال و دواب و اموال و اجناس داشتند همگی را بجا گذاشته، نصیب سپاه خسرو خان گردید. و قلعه‌ی شیراز را از سر نو بنا کرده، قلعه‌ای متین و حصن حصین و رصین در آنجا ساخته و خندق و بارو و حصار و بروج او همگی از قلاع و شور قدیمی محکمتر.

از آنجائیکه مؤلف کرد زبان بوده، در خیلی از موارد، حرف اضافه‌ی'در' را به جای 'از'، از را به جای در یا 'به' را به جای 'در' به کار برده است: ... هیبت اسکندر در [از] دارالسلطنه‌ی طهران نهضت فرموده. به [در] مقر حکومت استقرار یافت. در اواسط شهر جمادی الأول سنه‌ی ۱۲۲۳ به بلده‌ی سنندج وارد [گشته] و به مقر حکومت مستقل گردید. در غره‌ی شهر جمادی‌الثانی سنه‌ی ۱۲۲٤ با آئین و طمطراق هرچه تمامتر وارد بلده‌ی سنندج [شد] و به مقر حکومت استقرار یافت. چونکه در زبان کردی حرف اضافه‌ی 'له' به معنی هر سه حرف اضافه‌ی فارسی میآید. دیگر اینکه در غالب موارد 'اوها' به جای ضمیر سوم شخص جمع 'ایشان' به‌کار برده است، گاه واژه‌ی 'نناس' کردی را که مترادف و همریشه با واژه‌ی 'نشناس' فارسی است، آورده، یا به جای 'از نو' از عبارت کردی 'از سر نو' اسفتاده کرده است. در بیشتر موارد ' مستلزم' را به معنی 'ملتزم' به کار برده‌اند: و لطفعلی خان را 'مستلزم' رکاب نصرت انتساب فرموده. لطفعلی خان مدتی بود، مستلزم رکاب نصرت انتساب بود. نیز اینکه برخی از عبارات را متوجه می‌شویم، که در نثر دوره‌ی قاجار مشار و مشار الیه به عکس کاربرد امروزی به‌کار آمدند: 'درین عرض مدت' به معنی 'در عرض این مدت'؛ 'جنگ میدان را یارا نداشتند' یارایی جنگ میدانی را نداشتند. از جمع بستن دوباره‌ی واژگان عربی نیز إبای نداشته‌اند: 'از ولایت مالیات و سایر تکالیفات را گرفته'، که تکالیف خود جمع تکلیف است.

ظاهرا به غیر از این نسخه‌ی مورد بحث، نسخه‌ی دیگری از آن در دست می‌باشد، که با عنوان "کردهای اردلان، اثر محمد شریف اردلان به انضمام تتمه[ی] ماه شرف کردستانی(مستوره اردلان) با مقدمه، تصحیح و تحشیه‌ی سیامند خلیلی" توسط انتشارات کردستان در سنندج، در سال ۱۳۹۳ چاپ و انتشار یافته است.

آقای خلیلی در مقدمه‌ای که بر این کتاب نوشته، ضمن معرفی اصل نسخه‌ی خطی‌ای که در اختیار داشته، یادآور می‌شود: "بر روی نسخه 'ماه شعبان ۱۲۷۳ هـ ق/۱۲۳۵ هـ ش.' نوشته شده است... خط آن نستعلیق و ساده، نسخه شامل ٦٢ برگ و ۱۵ سطر کامل.... و به عبارت مشهور با 'بای' بسم‌الله شروع و با 'یای' عتبه بوسی خاتمه می یابد.... همچنین باید اشاره نمود کتاب 'زبدة التواریخ' که در اختیار مستوره بود، در کل عین نسخه‌ی اصلی نیست و در برخی از موارد با متن اختلافاتی دارد، ولی شیوه‌ی نگارش آن شبیه به 'زبدةالتواریخ' است ... در سالهای آغازین حکومت فتحعلیشاه قاجار، در سال ۱۲۱٤ هـ ق/۱۱۷۸ هـ ش. محمد شریف قاضی اردلان به درخواست خسرو خان اردلان "زبدة التواریخ" را که کتابی در تاریخ عمومی بود در دوازده فصل به نگارش درآورد که تنها فصل یازدهم آن به تاریخ اردلانها می پردازد". (ص١٤ و ١٥) مقدمه. این عبارت اخیر ' تنها فصل یازدهم آن به تاریخ اردلانها می‌پردازد' بایستی برگرفته از نسخه‌ی کمبریج یا چاپ همان نسخه که توسط آقای محمد رئوف توکلی به چاپ رسیده است، باشد. زیرا که در نسخه‌ی مورد نظر ما که ظاهرا با نسخه‌ی مورد استفاده‌ی آقای خلیلی همخوانی دارد، سر فصل آن در صفحه‌ی ۲٥٤ چنین آمده:

"فصل چهلم در ذکر نسب اکراد و نسب ولاة و حکام اردلان و ایام سلطنت و حکومت ایشان در اردلان"

در نسخه‌ی کمبریج نیز چنین آمده است:

"فصل یازدهم در بیان نسب اکراد و نسب ولات و امراء اردلان"

جالب توجه است، همه‌ی مؤلفین و نویسندگان اسلامی کتاب را با 'بسم‌الله' آغاز می‌کنند و هیچیک از آنها در میانه‌ی فصول کتاب لزومی به تکرار بسم‌الله

نمی‌بینند، آنگونه که آقای خلیلی چه در صفحات سکان شده و چ در متن تصحیح شده، آورده است.

گذشته از این برای اثبات اختلافات نسخه‌ی اصلی 'زبدة التواریخ' و نسخه‌ای که در اختیار 'مستوره' بوده، هیچ نمونه‌ای را به دست نمی‌دهد، از همین مقدمه و صفحات سکان کرده‌ای را که به ضمیمه آورده است، پیدا است، که صداقت و دقت چندانی در رابطه با گزارش از نسخه‌ی اصلی و تتمه‌ای که 'مستوره' برآن نوشته، نداشته، کمترین آگاهی نسبت به تاریخ اردلان و دوره‌ی قاجار و فرمانروائی 'خسرو خان اردلان' و پسر بزرگش 'امان‌الله خان' والی نیز ندارد.

بایسته است، در نظر داشته باشیم، که حکومت اردلان در سال ۱۱۷۰ هـ‌ق. برای بار اول از جانب کریم خان زند به خسروخان تفویض شده، وی تا روی کار آمدن آقا محمد خان قاجار چندین بار عزل و نصب شده است. مؤلف در باره‌ی رفتن خسروخان به تهران و مریض شدن و فوت وی گزارش می‌کند: "آقا محمد خان قاجار دو سه دفعه امر به احضار خسرو خان نمود، به عذر خود را خلاص می‌کرد. تا اینکه لطفعلی خان ولد سبحانوردی خان را [تنخواه] خود روانه، موعد دو سه سال در رکاب شاهی بود. شاه جمجاه قسم نامه را مهر کرده فرستاد؛ که ترا کور نمی‌کنم و نمی‌کشم، و عزل نمی‌کنم و بهانه جوئی با تو نخواهم کرد و میرزا احمد وزیر را طلبیده بود، در رکاب شاه در طهران بود، او نیز عریضه‌ای نوشته بود، که در کمال خاطر جمعی بدین ولا آمده، و از آن وقت تا حال تحریر که یازده سال است، میرزا احمد در بلده‌ی طهران مقیم است و خسرو خان را بهانه‌ای نمانده بود. تدارک سفر را دیده، خان احمد خان پسرش را نائب خود قرار داده، در ولایت باشد و خودش در شهر شعبان سنه‌ی ۱۲۰٤ از سنندج حرکت[کرده] و به طهران رفت. در دو فرسخی شهر طهران اکثر اشخاص معروف به استقبال او آمده، در کمال اعزاز وارد طهران شد. پادشاه عالمپناه خسرو خان را به حضور طلبیده و او را در مجلس بهشت آئین نشانده، توقیر و احترام او را ملحوظ[داشته] و هر روز او را به خلوت خاص احضار[کرده] و مشمول نوازشات بوده، تا اینکه به قدرت الله مریض می‌شود. به آزار لثیرغس و دو سه نوع دیگر به آزار صعب مبتلا [گشته] و بندگان اعلیحضرت ظل‌اللهی طبیبان حذاقت پیشه ... معالجات و مداوای او می‌کردند، علاج پذیر نمی‌شد، بلکه مزید بر علت می‌بود.... و مرحوم جنت مکان در اوئل سنه‌ی ۱۲۰۸ هجری در بلده‌ی طهران به رحمت ایزدی پیوسته، نعش او را به بلده‌ی سنندج آورده، و از آنجا به عتبات عالیات روانه و در آنجا مدفون است، غفرالله له آمین. لطفعلی خان و حسنعلی خان پسرش چند سالی حکومت اردلان را داشته‌اند؛ آنگاه در سال ۱۲۱٤ حکومت اردلان از جانب فتحعلیشاه قاجار به امان‌الله خان پسر بزرگ خسرو خان تفویض شده است. محمد شریف قاضی آنگونه که خود در 'خاتمه'ی کتاب اشاره می‌کند، پس از آنکه از جانب فتحعلیشاه قاجار به امر قضا [قاضی‌القضات] اردلان منصوب می‌شود؛ به اتمام 'زبدة التواریخ' پرداخته، که وقایع مربوط به تاریخ اردلان و ایران را تا سال ۱۲۲۸ در بر می‌گیرد.

لازم به یاد آوری است، در نسخه‌ی مورد نظر ما که تا پایان صفحه‌ی ۳٦٤ را در برمی‌گیرد و با عبارت: "شهزاده‌ی والاتبار چگونگی را به عاکفان سده‌ی سنیه خاقانی عرض" پایان می‌یابد، بدون تردید به خط خود ملا محمد شریف نوشته شده است و صفحه‌ی ۳٦٥ آن که با عبارت: "مقرون به انجاح و مقرر فرموده" شروع و به عبارات: "از دارالخلافه‌ی طهران حرکت و منزل به منزل در تاریخ ۱۱ صفر سنه‌ی ۱۲۲۸ وارد سنندج گشت والله اعلم". پایان می‌یابد، این بخش، بایستی به خط 'مستوره' یعنی همان خطی باشد، که 'تتمه' را با آن نوشته‌اند. آوردن عبارت 'والله اعلم' از ویژگیهای کتابت 'مستوره' است، که در 'تاریخ اردلان' بارها این نوع عبارات را به‌کار برده است. قاضی محمد شریف در هیچ جای از 'زبدة التواریخ' خود این نوع از عبارات را به کار نبرده است.

گفتنی است، درآمدی که مستوره بر تتمه‌ی این کتاب نوشته‌اند، با درآمدی که بر 'تاریخ اردلان' نوشته‌اند؛ اندک تفاوتی دارد و این بیانگر این می‌باشد، که مستوره این تتمه را مقدم بر 'تاریخ اردلان' خود نوشته‌اند. در 'تاریخ اردلان' می‌خوانیم:

من حقیره‌ی فقیره‌ی مستوره، که زاده‌ی آزاده‌ی مغفور ابوالحسن و نواده‌ی نیکو نهاده‌ی مبرور محمد آقای کردستانی طاب‌الله ثراهما هستم ... در حجر تربیت پدر "که رحمت بر آن تربت پاک باد" قرار گرفته... قره‌ی باصره‌ی بذل و از برکت اختر اوج معرفت و نیر گردون عقل که میل طبیعی و شوق حقیقی .... کمینه که کمترین

نخلی از گلشن این روضه‌ی ارم بنیان و نسلا بعد نسل نهال سایه پرور این دودمانم و اکنون قامت استعداد را به زیور انتساب چند، با آن سلسله‌ی علیه پیراسته و بر و دوش افتخار به زینت پیوستگی با آن دوده‌ی ستوده پیراسته‌ام، با طبعی وقاد و ذهنی نقاد .... که برخی از عبارات حشو در متن مورد نظرما دیده نمی‌شود.

در رابطه با نحوه تصحیح و تحشیه‌ی آقای خلیلی، بر این بخش از 'زبدةالتواریخ' گفتنی است، ضمن نگاه کوتاهی که به این کتاب داشتم، متوجه شدم، که در بیشتر موارد در بازخوانی متن و معنی واژگان دقت کافی نداشته، که در اینجا به چند نمونه‌ای اشاره می‌شود:

ص۳۰ ... بعد از رسیدن اردوی کیوان بخاک افشار ... متن: ص۲٦۱... بعد از رسیدن اردوی کیوان شکوه به خاک افشار..

... امثال تو هیچ نحوی بدین فیض عظمی مستفیض نشده... متن: امثال تو هیچ فردی بدین فیض عظمی مستفیض نشده ...

ص۹۷ ... در مریوان متوقف رقبه بعد از تلاقی فریقین... متن ص۳۱۷: ... در مریوان متوقف رفته، بعد از تلاقی فریقین...

ص۱۲۰ ... طوق عبودیت را بر قبه خود کرده و کمر خدمتگذاری دیوانرا بسته... متن ص۳۳۸: ....طوق عبودیت را برقبه [به رقبه‌ی] خود کرده و کمر خدمتگذاری دیوان را بسته...

ص۱۱۹ ... از سنندج حرکت و بهمراهی دلیران هنر برتن بکرمانشاهان رسیده،... متن ص۳۳۷: از سنندج حرکت [کرده] و به همراهی دلیران هزبرتن hozabr tan به کرماشاهان رسیده....

ص۱۲۲... سلیم بک [سلیم بیگ] با دوهزار سوارها تدارک ... متن ص۳٤۰: ... سلیم بیگ با دوهزار سواره تدارک ...

... معلوم گردیده که عبدالرحمن پاشا معین و ممد اوها [ایشان] نمیشود ... متن: ۳٤۰... معلوم گردیده، که عبدالرحمن پاشا معین و ممدد اوها نمی‌شود.... ۱۱۹... طوق بندگی و خدمتگذاری بر قبه عبودیت و جانفشانی کرده... متن: طوق عبودیت و خدمتگذاری به رقبه‌ی ...

ص۱۲٦... سایر تکالیف را کرفته .... متن ص۳٤٤: سایر تکالیفات را گرفته...

ص۱۲۷ ... همکی موکب همایون در تسخیر ملک خراسان بدارالسلطنه طهران مراجعت فرمودند.

متن ص۳٤٤: همین[که] از تسخیر ملک خراسان به دارالسلطنه‌ی طهران مراجعت فرمودند؛ ....

ص۱۲۹ ... فتنه انگیزان بتوهمات و خیالات فاسده و تشکیلات کاسده ... ص۱۳۰ باز بحرف [حرف] و توهمات و خیالات و تشکلیلات فاسده... متن ص۳٤٦: ... فتنه انگیزان به توهمات و خیالات فاسده و تشکیکات کاسده ... باز به حرف توهمات و خیالات و تشکیکات فاسده ..

ص۱۳۵... مخلع بخلعت سراپا که عبارت از یکثوب کاتبی کلابتون منقول، زین طلا [طلای] اعلی و چپ و راست طلای اعلی، استر سمور بسیار ممتاز اعلی و قبای مخمل زری کلدار تمام اعلی و شال کشمیری، ..... متن ص ۳۵۲: .... مخلع به خلعت سراپا، که عبارت از یک ثوب کاتبی گلابتون با دله‌ی مفتول زمین[زمینه] طلای اعلی و چپ و راست طلای اعلی، آستر سمور بسیار ممتاز اعلی و قبای مخمل زری گلدار تمام اعلی و شال گوشپیچ کشمیری ...

ص۱۳۸... در فرستادن شهزادهٔ عظیم الوقار با عسکر مامور [مأموره] بسمت کرمان‌شهان در خبر تعویق افتد. در رسیدن ببغداد اشتمالا لأمر [لأمره] شاه جمجاه عالم پناه... متن ص۳۵٤: در فرستادن شهزاده‌ی عظیم الوقار با عسکر مأموره به سمت کرماشاهان در حیز تعویق افتد؛ در رسیدن به بغداد امتثالا لأمر شاه جمجاه عالم پناه ...

... که نائرهٔ قهر پادشاهی در این امر منطفی [منتفی] شود.

با توجه به واژه‌ی 'نائره' که به معنی آتش برافروخته است، منطفی به معنی خاموش کردن درست است، نه 'منتفی' به معنی از میان رفته، حذف شده یا دورانداخته! ناگفته نماند، در خیلی از موارد، معنی نادرستی را برای واژه‌های متن ذکر کرده‌است.

ص۱٤۰-۱٤۱ ... بعد از تلاقی فریقین و ستیز و آویز جانبین و کشش و کوشش ابطال فئتین و امد و شد قاصد تیر و تفنگ و حرب و سنان و آلات حرب.... متن ص۳۵۷: ... بعد از تلاقی فریقین و ستیز و آویز جانبین و کشش و کوشش ابطال فئتین و آمد و شد قاصد تیر و تفنگ و ضرب سنان و آلات حرب....

ص۱٤٥ ... امان الله والی در پنجروز از آمدن ... متن ص٣٦٢: امان‌الله خان والی درین چند روز از آمدن ...

ص١٤٦... و مریوان را مختیم [مختم] خیام نصرت فرجام نمود... متن ص٣٦٢: و مریوان را مخیم خیام نصرت فرجام نموده...

ص١٤٧ ... بعزم دفع عبدالرحمن پاشا آمده و او هم با قشون وافر... متن ص٣٦٤: ... به عزم دفع عبدالرحمن پاشا آمده، عبدالرحمن پاشا هم با قشون وافر...

ص١٤٩ ... که میل طبیعی و مشوق حقیقی در تربیت اولاد و تقویت اکباد داشت ... متن ص٣٦٥: ... که میل طبیعی و شوق حقیقی در تربیت اولاد و تقویت اکباد داشت...

ص١٤٩.... مجمل مفصل اینکه بعد از فراغ از امور وکالت... متن ص٣٦٥: مجمل مفصل اینکه مرحوم امان‌الله خان بعد از فراغ از امور وکالت ...

ص١٥٤... محمد اقا را در ایزاء [ایذاء] این خدمت نمایان... متن ص٣٦٧:... محمد آقا در ازاء این خدمت نمایان..

افزون برین به هیچ یک از حواشی این کتاب که به خط و انشاء مؤلف می‌باشند، کمترین توجه و اشاره‌ای نکرده‌اند.

**

سخنی کوتاه راجع به ملا محمد شریف قاضی مؤلف 'زبدة التواریخ'

بدون تردید جناب ملا محمد شریف قاضی یکی از علمای برجسته و فضلای نامدار و دانشمند عصر خود بوده، در نظر شاهان و فرمانروایان وقت مرتبه و عزت خاصی داشته، گاه برای حل و فصل مشاکل فیمابین ایران و عثمانی یا میان والیان اردلان و شاهان وقت به خاطر شأن علمی و شخصیت اجتماعیش او را وسیط قرار داده، مورد توجه و احترام بوده است. از درآمدی که بر خاتمه‌ی 'زبدةالتواریخ' نوشته، پیداست، که عالمی جلیل القدر و متبحر در علوم زمان خود اعم از قرآن و فلسفه و کلام، تفسیر و شریعت، احادیث (روایت و درایت) و علم‌النفس و بلاغه و بیان وعلم تاریخ بوده، برای اثبات آگاهی خود بر این علوم و بویژه مطالعات تاریخی خود به آثار اسطوره‌های این علوم مانند امام یافعی محدث و تاریخ آل ایوب وکتاب خمیس و هفت جلد کتاب روضة‌الصفا، کتاب شیخ جمال‌الدین محدث، کتاب حافظ ابرو، کتاب تاریخ طبری، کتاب وصاف و کتاب تاریخ سلاطین آل عثمان تصنیف ملا ادریس بطلیسی و کتاب گزیده و کتاب حبیب السیر، کتاب مروج الذهب و کتاب معارج اللنبوة و کتاب نفائس الفنون، کتاب دره و کتاب سنگلاخ نادری و کتاب تاریخ الاکراد (ظ. منظورش شرفنامه‌ی بدلیسی است) و... متوغل و مشغول به نحوی تا بلدیت کاملی را در باره‌ی این علوم و به ویژه در علم تاریخ به‌همرساند.

در باره‌ی شرح حال ایشان آقای محمد رئوف توکلی به نقل از 'تاریخ مردوخ' تألیف آیت الله شیخ محمد مردوخ کردستانی، و آقای سیامند خلیلی به نقل از 'تاریخ مشاهیر کرد' تألیف بابا مردوخ روحانی در مقدمه‌ای که بر چاپ این بخش از 'زبدةالتواریخ' نوشته‌اند، به اختصار از زندگی ملا محمد شریف سخن گفته، در رابطه با تاریخ ولادت آن بزرگوار این قطعه شعر را از خواجه صادق اردلانی که می‌گوید:

سپاس و ثنا لایق خالقی است
که بر بندگان هست دایم لطیف
ز بحر کرم مصطفی را بداد
دری همچون روح مجسم نظیف
محمد شریفش از آن نام شد
که اشرف بود، بر وضیع و شریف
بگفتا به تاریخ او هاتفی
(شد از جنس آدم، محمد شریف)

به عنوان شاهد آورده‌اند، که بر این اساس بایستی در ١١٥٢هـ ق برابر با ١١١٨ هـ ش متولد شده باشد. اما با توجه به اشاراتی که ملا محمد شریف در 'زبدةالتواریخ' در مورد خودش دارد، این تاریخ دور از حقیقت و راستی است. در صفحه‌ی ٢٤٢ متنی که در اختیار ما بوده، البته منهای آن چند صفحه‌ای که از آن افتاده است؛ ضمن اشاره به گردهمائی ده‌هاهزار نفری دشت مغان در ١١٤٨، در رابطه با سفر نادرشاه به بغداد در ١١٥٦ و نوشتن وثیقه‌ای به فرمان وی برای حل اختلافات شیعه و سنی و عادی کردن مناسبات ایران و عثمانی می‌نویسد: "... لهذا علمای فریقین در آن درگاه عرش اشتباه مجتمع گشته، بعد از مقاوله که شرب عذب ملت محمدیه را از لای شکوک و شبهات تصفیه دادند؛ وثیقه‌ای مشعر بر کیفیت ماجرا به مسوده‌ی راقم حروف مرقوم و به مهر همگی

افاضل و حضار مختوم گشته، نقلی از آن در خزانه‌ی مقدسه‌ی عزوبه ضبط و به هر بلد از بلدان ممالک محروسه، سوادی از آن انفاد یافت؛ و شرح وثیقه‌ی مزبور اینست، که چون بعد از بعثت حضرت خاتم‌النبین صلی‌الله علیه وسلم هر یک از صحابه‌ی راشدین در ترویج دین مبین بذل نفوس و اموال[کرده‌اند] اشاعه‌ی مساعی مشکوره و مجاهدات مبروره کرده، پیرایه پوش تشریف نزول آیه‌ی وافی هدایه‌ی والسابقون الأولون من المهاجرین والأنصار گردیدند و بعد از رحلت جناب سید الأبرار بنای خلافت به اجماع صحابه‌ی کبار که اهل حل و عقد کار امت بودند؛ به خلیفه‌ی اول ثاني اثنین إذ هما في الغار صدر نشین خلافت احمد مختار ابوبکر الصدیق و بعد از او به نص و نصب اصحاب به فاروق اعظم مزین المنبر والمحراب عمر ابن الخطاب و بعده به شوری به جناب ذوالنورین عثمان بن عفان و بعد از او به اسدالله الغالب علی ابن ابیطالب رضی‌الله عنهم قرار یافت. و هر یک از خلفای اربعه در مدت خلافت خود، ناهج منهاج التیام و ایلاف و معرا از شوائب خلاف بوده، رسم مصادقت را ملحوظ و حوزه‌ی ملت محمدیه را از تطرق شرک و کین مصون و محفوظ داشته‌اند. و بعد از انقضای آن مدت که حکومت به بنی امیه و بنی عباس انتقال یافته، ایشان نیز به همین ملت و عقیده باقی[بوده] و به خلافت خلفاء اربعه قائل بوده‌اند، تا اینکه در سال نهصد و شش هجری که شاه اسماعیل صفوی خروج و بر معارج سلطنت عروج کرد؛ به تعلیم علماء آذربایجان و گیلان و اردبیل رواج مذهب شیعه را داده و بعلاوه‌ی آن سب و رفض را شایع، و در مساجد از اینگونه اقوال و اعلان و انواع فصائح و فضائح کردند. و بعد از شیوع اینمعنی اهل سنت و جماعت نیز از آغاز معادات و ترک مصافات کرده، قتل و نهب و اسیر این فرقه را مباح دانستند؛ به حدی که اسرای امت خیر البشر در فرنگ و باقی ولایات عرضه‌ی بیع و شری گشتند. و این حادثه تا ایام خاقان شهید شاه سلطان حسین متدوال و معمول[بود]، تا اینکه رفته رفته ترکمانیه‌ی دشت قپچاق و بعد از آن افاغنه‌ی قندهار و همچنین رومیه و روسیه از اطراف رخنه در بنیان ممالک ایران و اساس سلطنت را ویران کرده، قلع و استیصال ایرانیان را برخود لازم دانستند. چون مشیت مالک الملک لمیزلی به امری تعلق گیرد، اسباب آن را از پرده‌ی کمون به ساحت شهود و روز می‌آید. لهذا به نحوی که در آغاز تفصیل شد، حضرت نادری از مطلع ابیورد آغاز طلوع و بنیاد سطوع کرده، ظلمتزدای ساحت ایران گشته، و مملکتی را که به اقتضای انقلاب دهر به تصرف غیر درآمده بود؛ به زور بازوی تأیید الهی و قوت سرپنجه‌ی اقبال ظل‌اللهی انتزاع و کسر بنیان شوکت ارباب عناد و نزاع نمودند؛ تا اینکه در سال هزار و صد چهل و هشت هجری در شورای کبرای صحرای مغان، که وضیع و شریف ایران را احضار[کرده بود] به نحوی که سابقا تحریر یافته، دست بردامن ابرام و الحاح زدند؛ استدعای قبول امر پادشاهی را از نواب همایون ما کردند. در جواب اوها گفتیم: در صورتی این مسئول تلقی به قبول خواهد شد، که آثار مبتدعه را که خلاف مذهب سلف است تارک[باشند] و بر منهج خلفای راشدین سالک شوند. ایشان نیز از راه حقانیت این وثیقه را نوشته، به خزانه‌ی عامره‌ی سپرده، حضرت نادری ایلچی روانه‌ی دربار عثمانی کرده؛ از پادشاه والا جاه روم طالب پنج مطلب شده:

اول اهل ایران چون از عقائد سالفه نکول (حاشا کردن) و مذهب جعفری را قبول، قضات و علماء و افندیان گرام اذعان کرده، آن را خامس مذهب شمارند.

دوم آنکه چون در کعبه‌ی معظمه ارکان اربعه‌ی مسجدالحرام به ائمه‌ی مذاهب اربعه تعلق دارد، این مذهب در رکن شافعی بوده؛ بعد ازیشان با امام علیحده خود به آئین جعفری نماز گذارند.

سیوم آنکه هر ساله از طرف ایران امیر حاجی تعیین شود، که به طریق امیر حاج مصر و شام در کمال اعزاز و احترام حجاج ایران را به کعبه‌ی مقصود رسانیده، در دولت عثمانیه امیر حاج ایران تالی میر حاج مصر و شام باشد.

چهارم آنکه اسرای دو مملکت نزد هرکس بوده باشد، مطلق العنان و آزاد بوده، بیع و شری بر ایشان روا نباشد.

پنجم آنکه وکیلی از دولتین در پایتخت یکدگر بوده، امر مملکتین را بروفق مصلحت فیصل می‌داده باشند. به مضمون إنما المؤمنون إخوة رسم الفت و برادری فیمابین اهالی روم و ایران مسلوک باشد.

چون در عرض هفت هشت سال این مقدمات به آمد و شد سفراء صورت انجام نیافت؛ درین سال خجسته که

تنگوز ئیل سنه‌ی ۱۱۵٦ است، موکب همایون به عزم اینکه در خـاک روم بـاآب [بـاب] گفتگـوی سـاخت؛ از هـوای نفسانیت آتش فتنه را منطفی گردانند، حرکت و از تمامی ممالک ایران و بلخ و بخارا شیوخ اسلام و قضات گرام و علماء اعلام را برای مذاکره و مقاوله‌ی این امور به موکب منصور احضار [کرد]. درین وقت که در نجف اشرف به عتـبه بوسـی روضـه‌ی علـیه‌ی عـزوبه فـایز و مشـرف گردیدند؛ جمعی از علماء نجف اشرف و کربلای معلی و حله و محـال و توابع بغداد را در حوزه‌ی گفتگو حاضـر ساخته، مجددا امر همایون امر نفاذ پیوست، که چون در مذهب اسلام هیچگونه قصوری واقع نیست الا فسادی که از بدو صـفویه در میـان امت نبـویه شـیوع یـافته و عقاید علمای اسلام بدین نهج است؛ عقیده‌ی اسـلامیه‌ی داعیـان دوام دولت قاهره‌ی نادریه علماء ممالک ایران، اینکه بعد از رحلت حضـرت سیدالمرسلین خلافت به اجمـاع امـت بـر خلیفه‌ی اول ابوبکر الصدیق وبعد ازو به نـص آن جنـاب و اتفاق بر فاروق اعظم عمر بن الخطاب و بعده به شوری و اتفاق بـر ذوالنورین عثمـان بـن عفان و بعده به علی ابـن ابیطالـب رضـی‌الله عـنهم قـرار گـرفته و ربـط مواصـلت فیمابین اوهـا بـوده، بـا یکدگر موافقت بی‌شـائبه‌ی مغایرت مسلوک می‌داشته‌اند؛ به نحوی که بعد از فوت خلیفه‌ی اول و ثانی از جناب مرتضـوی مسئول حـال ایشـان کردند، آن حضرت فرمودند: "امامان قاسطان عادلان کانا علی الحق". و خلیفه‌ی اول نیز در شأن خلیفه‌ی رابع فرموده است: "لست بخیرکم و علی فیکم" و خلیفه‌ی ثانی نیز در حق آن جناب فرمـوده: "لـولا علـی لهلـک عمـر". نظـائر ایـن که به کمـال رضـامندی ایشـان از یکدگر دلالـت دارد، عقاید اسـلامیه‌ی داعیـان اینسـت، که خلفـای راشـدین را به ترتیـب مـذکور، خلفای علی‌الحق سیدالمرسلین می‌دانیم و از سب و رفض تبرا تبرا می‌جوئیم؛ به نحوی که جناب قدوة العلماء الأعلام شیخ الإسلام و افندیان عظام دولت عثمانیه تصدیق مذهب جعفـری را کرده‌انـد. مقلـد طـریقه‌ی آن حضـرت و بـرین عقیده که مرقوم کرده‌ایم، راسخ می‌باشیم. و هرگاه خلاف ایـن عقیـده از مـا به ظهـور رسـد، از دیـن بیگـانه و مـورد غضب خدای یگانه و موجب سخط پادشاه زمانه باشیم ....

ملا محمد شریف قاضی که خود کاتب و نویسنده این وثـیقه‌ی تـاریخی بـوده، بایسـتی در ۱۱٤۸ لقـب شـیخ الإسلامی داشته بوده باشد، تـا در نظر نـادر شـاه به این درجه از اعزاز و احترام برسـد، که وی را به تنظیم چنین وثـیقه‌ای مـأمور کـرده اسـت. چنـین شخصـیتی چگـونه می‌توانـد در ۱۱۵۲ متولـد شـده باشـد؟ در ضـمن جـای پرسش است، برای تثبیت تاریخ تولدش شعر گفته‌اند، لکن در مـورد فـوتش و تـاریخ وفـاتش در حـالیکه به عنـوان 'قاضی‌القضـات اردلان) شخصـیت والا و نـاموری بـوده است، هیچیک از معاصرینش اعم از مستوره‌ی اردلانی، علی اکبر وقایع نگار یا میرزا عبدالله رونق مؤلف 'تذکره‌ی حدیقه‌ی امان‌اللهی' که مقیم سنندج بوده‌اند و قاضی نیز در سنندج فوت کرده‌است، کمترین اشـاره‌ای به روز، مـاه یـا سال وفات وی نمی‌کنند!! و این بسیار سؤال برانگیز است!

آیـت اللـه شـیخ محـمد مـردوخ کردسـتانی، در 'تـاریخ مردوخ' در باره‌ی دودمان ملا محمد شریف قاضی یادآور می‌شود، که وی از خانواده‌ی موالی کردستان و فرزند ملا مصطفی شیخ الإسلام، فرزند ملا عبدالکریم قاضی، فرزند ملا مصطفی قاضی، فرزند ملایعقوب، فرزند ملا عبدالطیف قاضـی از سلسـله‌ی مـوالی اردلان می‌باشد. مـلا مصـطفی پدر ملا محمد شریف در سـال ۱۱٦۰ هــ ق به لقب شیخ الإسـلامی نایل شـده؛ مـلا هـادی بـزرگ در تـاریخ شـیخ الإسلامی او گفته است:

گشت چون شرع شریف از مصطفی
بازوی بطلان شد از حلمش ضعیف
دل رحیم و دور مهدی شد به عدل
کرد بـار ظلـم از مـردم خـفیـف
زیـن منـاسبتر چه افتد در جـهان
قاضی و تاریخ او (شـرع شـریف)

عبارت 'شرع شریف' به حساب ابجد عدد ۱۱۵۰را به دسـت می‌دهـد، مگـر اینکه 'کسـره‌ی شـرع شـریف را به صورت 'ی' بنویسیم، تـا عدد ۱۱٦۰ به دست آید. افزون بـر ایـن می‌نویسـد پـس از سـه سـال قضـاوت و شـیخ الإسـلامی در سـال ۱۱٦۳ هــق شـهید شـده اسـت (تـاریخ مردوخ، ج. دوم، صفحات ۲٦-۲۷).

مـلا محمـد شـریف در 'زبـدةالتواریخ' خـود ضـمن اشـاره به وقـایع سـال ۱۱٦۳ در بـاره‌ی مـلا مصـطفای شیخ الإسلام می‌نویسد:

"چاره را درین دیدند، که عجزه و مساکین[ی که] در ولایت مانده‌اند؛ قطب العـارفین شیخ محمد وسیم آنها را کوچانیده، به اورامان همراه خود برده، در آنجـا متحصـن شوند و ملا مصطفی شیخ الاسلام بـا نجفعلی بیگ به‌نزد کریم خان رفته، در هرجـا به او برسند، اسـتدعا بکنند، که

ولایت اردلان پامال مردم ببه و روم شده، هرچه کوچانیده‌اند، برده‌اند و هرچه به‌کار اوها نیامده تاخت کرده؛ کسی نیست یکروز سیورسات لشکر او را بدهد. تصدیع می‌کشد و بنای خویشی و وصلت با او گذاشته، نجفقلی‌بیگ وکیل باشد. ملا مصطفی شیخ الاسلام است؛ خواهرش را در عقد کریم خان آرد. بعد از چند وقتی که مصالحه و مواصله شد، کریم‌خان نیز دخترش و یا خواهرش را به حسنعلی خان بدهد. این مشورت کردند. مردم کوچیدند، با شیخ وسیم به اورامان رفتند و حسنعلی خان هم توقف کرد؛ تا جواب کریم خان برسد و خانه و کوچ خود را پیش از خود به قراتوره فرستاد. و ملا مصطفی با نجفقلی بیگ هم به نزد کریم خان رفتند. و درین اثنا خبر رسید، که سلیمان پاشای ببه رو از شکست برتافته، درین چند روز در محل پلنگان در موضع سنگلاخ خود را با اتباع متواری نموده، خبر آمدن کریم خان برای کشیدن انتقام به سنندج می‌شنیده‌اند. صلاح خود را در آن دانسته، که پیش کریم خان زند برود؛ به رفاقت او هرجا او برود، این‌هم با او باشد. از پلنگان حرکت[کرده] سیصد نفری از مردم ببه در نزد او مانده، همراه او بوده، به آب گاورود می‌رسد؛ در آنجا در کنار آب با ملا مصطفی و نجفعلی‌بیگ ملاقات حاصل[شده] به اتفاق همدیگر می‌روند. در دربند بیلاور به اردوی کریم خان ملحق می‌شوند. سلیمان پاشا را با آغایان ببه به‌حضور طلبیده، کمال محبت و مهربانی نموده؛ ملا مصطفی و نجفعلی بیگ را نیز می‌طلبد. مراسله‌ی حسنعلی خان را بدو رسانیده و سفارش او را ابلاغ [نمودند]. کریم خان در جواب می‌گوید: خویشی ما با او قدیم شده، سبحانوردی خان رتبه‌ی خالوی ما است، من بعد ضرور به وصلت نیست، و اینکه گفته ولایت من خراب شده، سکنه ندارد، در باب سیورسات و ذخیره تصدیع می‌کشیم، آن‌هم سهل است. غرض من اینست، بیایم ولایت خالوزاده‌ی خود را ببینم.

این خبر را برای حسنعلی خان به سنندج آوردند، که کریم خان جواب نوشتجات را چنین گفت و اینکه فردا به سنندج می‌رسد. بلا تأمل فی‌الفور سوار شده، رو به قراتوره فرار [کرد] و کریم خان فردای همان روز به طمطراق و طنطنه و آئین هرچه تمامتر با سپاه سنگین که داشت، وارد سنندج گردید. قتل و نهب و غارت و تاخت بقیه‌ی عجزه و مساکین و یهودی و ارامنه که نتوانستند فرار بکنند، کرده و سلیمان پاشای ببه را با اتباعش به مسجد جامع و مدرسه نزول کرده و باقی مساجد را نیز دواب قشونی و جای نزول لشکر کرده و خانه و کوچ سبحانوردی خان و خویشان او که به سبب بی‌الاغی و عدم استطاعه به‌جا مانده بودند، هرچه داشتند آن را از اوها به زجر گرفتند و خسروخان نیز به‌جامانده، به امید اینکه، بلکه ولایت را بدو بسپارد. او را برای دلالت تفرقه ولایت به اورامان فرستاد. دیگر به نزد او نیامد و آدم نیز برای استمالت حسنعلی خان به قراتوره روانه نمود. از او خاطر جمع نشده، آدم مرسوله‌ی او را مجاب[کرده] بعد از آن شیخعلی خان را با دسته‌ی قشون برسر قلعه‌ی قراتوره فرستاد؛ بلکه حسنعلی خان را دستگیر بکند.

به‌سبب اینکه عبدالله سلطان براز قلعه‌ی رصین ساخته و ذخیره‌ی دو سه ماهه در آن جمع کرده و سه توپ جلو در آنجا بود و حسنعلی خان نیز با سیصد نفر از معارف و غیر معارف با خود برده، در آن قلعه متحصن شد. دو سه روز دسته‌ی زندیه‌ی مأموره در حوالی قلعه‌ی مزبور های های کردند، ظفر نبردند؛ بی‌نیل مقصود به نزد کریم خان به سنندج عودت نمودند. و دسته‌ی قشون برای خانواری که با شیخ وسیم به کوههای اورامان رفتند، مأمور[کرده] اوها هم ظفر نبردند؛ پس‌آمدند. موعد دوازده روز در سنندج مکث[کرده] بعد از آن اکثر عمارات اعزه و اعیان و مساجد و مدارس، که در سنندج بودند، با سائر بیوتات رعایا سوزانیده، از سندج حرکت و رو به گروس عنان عزیمت را معطوف[نمود]. در رسیدن به گروس محمد امین خان حاکم آنجا را چوبکاری کرده و اموال او را آنچه داشت ضبط و نهب[کرد] و غارت قریه‌ی بیجار را نیز نموده و قتل و اسیر ایشان را کرده و دختر محمد امین خان را برای خودش کشید و برد و ملا مصطفی و نجفعلی بیگ را در بیجار مرخص نمود، به ولایت آمدند؛

در اینجا هیچ اشاره‌ای به شهادت ملامصطفی و اینکه وی پدر ملا محمد شریف بوده باشد، نمی‌شود.

در مورد ملا عبدالکریم قاضی که ظاهرا بایستی جد ملا محمد شریف بوده باشد، باز در 'زبدةالتواریخ' می‌خوانیم:

"...در سنندج کاروانسرای بنا کند و تولیت آن را به ملا عبدالکریم قاضی مفوض نمایند. حسب الامر شاه سلطان حسین، محمد خان گرجی کاروانسرای در جنب بازار سنندج مشتمل بر شصت و شش باب حجره‌ی تحتانی و فوقانی در زمین ملکیت ملا عبدالکریم بنا کرد.

بعد از اتمام، به مناسبت ملکیت جای کاروانسرا و حاکمیت شرع انور و معروفیت، تولیه‌ی آن را حسب الرقم شاه، به ملا عبدالکریم مفوض، بدین قرار شرف صدور می‌یابد، که ملا عبدالکریم قاضی و متولی مداخل دوساله و اجرت کاروانسرا را گرفته، عشر آن را تنخواه حق التولیه خود متصرف [شده] و باقی را بعد از اخراج مصارف تعمیر لازمی او، به عتبات عالیات اعم از نجف اشرف و کربلای معلا و کاظمین برساند".

"از طرف سلطان روم چاپاران بادپیما و تاتاران پیک رفتار رسیدند، که مأذون هستید، در تسخیر ملک عجم هرچه بتوانید، به تصرف آرید. بعد از استیذان در سنه‌ی ١١٣٦ خانه محمد پاشای ببه به ولایت اردلان و احمد پاشا به کرماشاهان و سائر پاشایان به همدان و بروجرد و دینور و سنقر و نهاوند و گروس و خمسه آمدند؛ آن سامان را با توابع متصرف شدند و در آخر این سال پاشایان عثمانیه قلعه‌ی همدان را محاصره[نموده]، در اندک زمانی قلعه را فتح و اهل همدان را اسیر و مقتول و اموال اوها [را] تاراج کردند. و خونریزی بسیار در همدان و دهات توابع نمودند. و ملا عبدالکریم قاضی و مفتی، نهصد نفر از اسرای همدان [را] چه به قیمت چه به سماجت از دست تظلم رومیان استخلاص و پس‌گرفته، به صاحبان آنها رد و تسلیم کرد. و بعد از فتح همدان خانه پاشا و احمد پاشا، ملا عبدالکریم را برای اظهار تسخیر این سرحدات و بنای مسجد جامعه و مدرسه و علوفه و مواجب ششماهه‌ی طوایف لوندات و ینکیچری و سپاهیه و اهل قشله و بنای خانقاه و تکیه‌ی درویشان و صوفیان و مناره برای مؤذنان و بنای مساجد و مدارس در شهر و توابع و دهات و سلاطین نشینان و محلات یوزباشیان و ضابطان ملک اردلان به نزاد سلطان احمد به اسلامبول به رسالت و تبلیغ این مطالب ارسال نمودند. ملا عبدالکریم با تدارک و تهیه‌ی معقول و سی نفر سوار عازم اسلامبول [شد]. و بدانجا رسیده، او را به حضور سلطان روم احضار[کرده]، مراسلات و عرایض را رسانیده، و مطالعات و مستدعیات را عرض نموده، مشمول نوازشات سلطانی گردید. چند وقتی او را در اسلامبول نگاهداشته، در نهایت إعزاز و إکرام بوده؛ در وقت مرخصی جمیع مستدعیات را قبول و مقرون به انجاح دانسته، دو دست خلعت فاخره که کرک سمور و قاقم و لباس مخصوص نفیسه بود؛ به ملا عبدالکریم شفقت[کرده] با یکهزار عدد اشرفی دو بتی du boty و سی دست رخت سراپا خلعت آدمان او شده و فرامین قاضیگری و مفتی و متولی موقوفات از رباط و غیره و تجدید فرمان سلطان مراد را نموده، از قرار روزی سیصد آغچه علاوه‌ی مواجب و سیورغال داشته، به ملا عبدالکریم عنایت فرموده، و یکهزار تومان نقد برای مصارف بنای مسجد جامعه و مدرسه و مناره در سنندج مرحمت کرده، مبلغ هزار کیسه که سی هزار تومان باشد، برای علوفه‌ی ششماهه‌ی طوایف لوندات و ینکیچری و سپاهیه و اهل قشله، که صره‌ی امین سلطان احمد آمده، آورده. در سنه‌ی ١١٣٨ به سنندج معاودت و مراجعت نمود....".

اما هیچ اشاره‌ای به خویشاوندی و اینکه نوه‌ی او بوده است، نمی‌کند. ملا محمد شریف بیش از هشتاد سال خود شاهد عینی جریانات تاریخی و کشمکشهای ایران و عثمانی، والیان اردلان و امیران بابان و مشاکل اجتماعی بوده، چندین بار با عبارت نظیر:

"... و راقم حروف حسب الأمر خسرو خان در نزد عجزه و مساکین که مانده بود، در سنندج توقف [کرده] و به قدر مقدور پرستاری اوها نموده..."، .... و راقم حروف به حرف حسنعلی خان به مریوان به نزد سلیم بیگ برای استهمال رفته..."

به خدمات اجتماعی و پایه‌ی علمی خود اشاره می‌کند؛ بایستی مورد اعتماد دربار قاجار و والیان اردلان نیز بوده باشد، تا چنین مسئولیتی را به عهده‌ی وی بگذارند. گمان می‌رود که ملا محمد شریف قاضی در صفر ١٢٢٨ هـ ق. به هنگام نوشتن آخرین صفحات 'زبدة التواریخ' فوت کرده باشد! لازم به تذکر است، که در بازنویسی و تصحیح این کتاب کوشش شده، ضمن بازنویسی آن به املای جدید فارسی شیوه‌ی نگارش مؤلف نیز حفظ شده باشد. اگر برای تکمیل عبارت یا جمله‌ای، واژه‌ای اضافه شده باشد، آن را در داخل دو قلاب [ ] قرارداده، آن واژه یا عباراتی که خوانده نشده‌اند با چند نقطه... مشخص شده؛ از حذف حروف زایده‌ی 'اضافه یا 'و' عطف' و همچنین تغییر دادن 'طهران' به 'تهران' یا طهماسب به تهماسب نیز خودداری کرده‌ایم.

نکته‌ی دیگری که لازم به توضیح می‌باشد، در رابطه با صحت و سقم سالهائیکه در این متن گزارش شده‌اند،

به دلیل اینکه مؤلف خود در اغلب موارد شاهد حال بوده، نیز از دیگر مورخین بعد از خود آشناتر و نزدیکتر به اوضاع بوده است، در این مورد لزومی برای مراجعه به نوشته‌های مستوره‌ی اردلانی، علی اکبر وقایع نگار، فخر الکتاب میرزا شکرالله سنندجی یا تاریخ مردوخ نبود.

**

به منظور آشنائی با گستره‌ی جغرافیائی ولایت اردلان که مرکز آن شهر سنندج، یا به گفته‌ی مورخان ایرانی 'سینه' بوده، که در دوره‌های تاریخی ایران از زمان صفویه تا پایان عصر قاجاریه بخش بزرگی از 'عراق عجم' و بخشی از 'عراق عرب' را شامل می‌شده است؛ در آن دوران بخشهایی از اراک و همدان و زرین کمر (گروس) را نیز در بر می‌گرفته است. این ولایت متشکل ازهفده بلوک به این شرح بوده است:*

۱. اسفندآباد :

در طرف شرقی شهر سنندج واقع شده، که مرکز آن 'قصلان' بوده، تا پایان دوره‌ی قاجاریه از جانب والیان و فرمانروایان اردلان برای آنجا حاکمی تعیین و منصوب می‌شده است. در زمان امان الله خان والی در آنجا قلعه و عمارت و حمام و باغات بنا شده است. این بلوک دارای چهارده دهکده با جمعیتی بالغ بر چهارده هزار نفر می‌باشد، یکی از پرجمعیتترین بلوکهای ولایت اردلان محسوب می‌شود. در قدیم ساکنین آن 'گوران' و گورانی زبان بوده‌اند؛ چنانکه اهالی قلعه، که از روستاهای بزرگ و مشهور آنجا است، پیرو عقیده‌ی عبدالملکی هستند، هنوز هم لهجه‌ی قدیمی خود را که به لهجه‌ی 'اورامی' بسیار نزدیک است، حفظ کرده‌اند و بدان تکلم می‌کنند. بعدها در نتیجه‌ی اختلاط با کردهائی که از جانب غرب کردستان به این بلوک آمده و رحل اقامت افکنده‌اند، لهجه‌ی آنها به صورت لهجه‌ی مخصوص کرمانجی درآمده است. در برخی از روستاهای شمالشرقی اسفند آباد، به علت همجواری با همدان و 'مهران' زبان ترکی

* به منظور آشنائی بر حوزه‌ی جغرافیائی ولایت اردلان در تقسیمات کشوری ایران از عهد صفویه تا پایان دوره‌ی قاجار، در اینجا به گستره‌ی جغرافیائی آن ولایت برحسب داده‌هائی که در 'حدیقه‌ی ناصریه در جغرافیا و تاریخ کردستان' تألیف علی اکبر وقایع نگار آمده است، به اختصار اشاره می‌شود، برای اطلاع بیشتر در این مورد، به همان کتاب با مقدمه و تصحیح و تحشیه‌ی محمد رئوف توکلی، چاپ اول ١٣٦٤، چاپخانه‌ی ارژنگ تهران، ص٤٣-٧٨ مراجعه شود.

در آن نفوذ و رسوخ یافته و در گفتار واژه‌های ترکی را نیز به کار می‌برند. اهالی این منطقه شیعه مذهب هستند و مالیات دیوانی آن هفت هزار و یکصد و دو تومان و چهار هزار و چهارصد دینار است.

۲. امیرآباد، پلنگان، بیلاور:

به علت همجواری این سه محل را به یک بلوک شمرده‌اند، دارای سی و پنج روستا و جمعیتی در حدود چهارهزارو پانصد نفر دارد. پلنگان در زمان 'هلو خان اردلان' مرکز فرمانروائی بوده، که در زمان پسرش خان احمد خان مرکز حکومتی از آنجا به سنندج انتقال داده شده و قلعه‌ی پلنگان را نیز ویران کرده‌اند. بیلاور همجوار با کرمانشاهان است.

۳. اورامان تخت:

این بلوک به فاصله‌ی پانزده فرسنگ در جانب جنوب غربی شهر سنندج واقع شده، از طرف مغرب با منطقه‌ی شهرزور، از جانب شمال شرقی با سنندج و از جنوب با اورامان لهون همسایه است. منطقه‌ای است کوهستانی و صعب العبور، این بلوک شامل سی و سه دهکده بوده و محصولاتش انار، انجیر، مازوج، گندم، جو و سایر حبوبات می‌باشد .

٤. اورامان لهون:

به فاصله‌ی هفده فرسنگ در شمالغربی سنندج واقع شده، 'نوسود' مرکز فرمانروائی این بلوک بوده، که شامل بیست و دو دهکده است. منطقه‌ای است جنگلی و کوهستانی، محصولاتش انار و انجیر می‌باشد، که بخش بزرگی از آن به خارج از منطقه صادر می‌شود.

در مجموع اورامان یکی از زیباترین و پرجمعیتترین مناطق کردستان می‌باشد، که به چندین ناحیه تقسیم شده، هر ناحیه‌ای سلطانی به نام 'سان' داشته، که به صورت موروثی به زمامداری آنجا رسیده‌اند. برخی از 'سانها'ی اورامان نظیر 'امیر چیا شا' (به معنی شاه کوهستان) به دانشپروری و قدرت اشتهار داشته‌اند.

۵. بانه:

در فاصله‌ی بیست و چهار فرسخی غرب سنندج واقع شده، حاکمان یا فرمانروایان بانه را 'سلطان' می‌خوانند. این بلوک شامل دویست روستا است و قصبه‌ی بانه مرکز این بلوک بوده، که از مغرب به ولایت مکریان، از مشرق به مریوان، از جنوب به سرحدات عثمانی(اقلیم کردستان در عراق) و از شمال

به سقز محدود می‌باشد. محصولات این بلوک بیشتر ثمرات درختان جنگلی و باغات میوه بوده، به کشت گندم و جو و سایر حبوبات کمتر توجه می‌شود.

٦. تیله‌کوه:

این بلوک در فاصله‌ی هیجده فرسخی شمالغربی شهر سنندج واقع شده، شامل بیست و چهار روستا بوده، که تماما از آب چشمه استفاده می‌کنند و باغات بسیار و محصولات صیفی و شتوی دارد.

٧. جوانرود:

در شانزده فرسخی جنوب شهر سنندج واقع شده، قصبه‌ی جوانرود که موسوم به قلعه می‌باشد در وسط این بلوک قرار گرفته، وسعت جغرافیائی بلوک جوانرود از هر طرف شش فرسخ بوده، سکنه‌اش نزدیک به ده هزار نفر می‌باشد. قلعه‌ی جوانرود، در سال ١٢٢٤هـ در دوران فرامانراوئی امان‌الله خان بزرگ به گونه‌ی بسیار مستحکمی بنا شده، که از سطح آبادی بیست ذرع ارتفاع دارد. مردمان این بلوک همگی شافعی مذهب و پیرو طریقت نقشبندی هستند. 'دارالأمان' یکی از مساجد قدیمی این قصبه بوده، که دارای مدرسه و مدرسان وارسته و عالم و فاضل می‌باشد. پاوه یکی از روستاهای مشهور این ناحیه است، دارای پنج مسجد بوده، که قدیمیترین آنها مسجد 'عبدالله ابن عمران' [ظ. عبدالله بن عمر درست است] می‌باشد. سکنه‌ی پاوه نزدیک به صد خانوار بوده؛ محصول عمده‌ی این بلوک صیفی و شتوی است: گندم، جو، ذرت، نخود، عدس، خربزه و هندوانه، توتون، انار و آلوچه‌ی پاوه مشهور است. گزانگبین، عسل، سقز و کتیرا نیز به عمل می‌آورند، که به خارج از منطقه صادر می‌شود.

٨. حسن آباد:

حسن آباد روستائیست، که در فاصله‌ی یک فرسخی جنوب شهر سنندج واقع شده، در زمان هلو خان قلعه‌ی آن تعمیر شده و مرکز فرمانروائی ولایت اردلان را به آنجا تغییر داده، سالیان درازی به عنوان مرکز ولایت اردلان در کشمکشهای داخلی و جنگ با عثمانی قلعه‌ی حسن آباد محل دفاع و محاربه‌ی جانبین بوده، تا اینکه در زمان شاه صفی، که سلیمان خان به فرمانروائی ولایت اردلان منصوب می‌شود، با بنیاد نهادن شهر سنندج مرکزیت ولایت اردلان از حسن آباد به سنندج منتقل می‌شود. بلوک حسن آباد حدودا هفت فرسنگ طول دارد و دو رودخانه‌ی بزرگ در آن جریان دارد، که یکی رودخانه‌ی شهر بوده، دیگری رودخانه‌ی 'گاوه رود' است. جمعیت این بلوک نزدیک به پنجهزار و پانصد نفر بوده، شامل سی و دو روستا می‌باشد، که در این میان روستاهای 'سمران' و 'پیرمقداد' به علت داشتن مسجد و مدرسه از دیگر روستاها مشهورتراند. مردمان این بلوک شافعی مذهب هستند و در طریقت پیرو طریقت نقشبندی می‌باشند. اهالی این بلوک غالبا فقیر و اهل طاعت و عبادت هستند.

٩. حسین آباد:

این بلوک در شمال شهر سنندج واقع شده، چهار روستا را شامل می‌باشد. جمعیتی نزدیک به پنجهزار نفر دارد، از نظر اداری و حکومتی جزو بلوک 'قراتوره، سارال و هوباتو' محسوب می‌شود. در جنوب شهر سنندج به فاصله‌ی چهارده فرسنگ دو دهکده‌ی معتبر به نامهای 'روانسر' و 'شاه‌آباد' وجود دارد، هریک از این دو دهکده دارای پانزده قشلاق آبادان هستند و سرچشمه‌ی رود 'قراسوی کرمانشاهان' در میان همین روستای روانسر است. محصولات آن صفحات گندم، شلتوک، جو، نخود و عدس است. باغات انگور و سردرختی بسیار دارد، نفوس این دو دهکده با توابع در حدود پنجهزار نفر می‌باشد.

١٠. خور خورده:

این بلوک در هجده فرسنگی شمالغربی شهر سنندج واقع شده، مشتمل بر پنجاه دهکده است. جمعیتی نزدیک به هشت هزار نفر دارد، فرامانروایانش ملقب به 'سلطان' بوده‌اند. رودخانه‌ی بزرگ 'خورخوره' که به شمال جریان دارد، در همین بلوک جاری است. محصولات آن گندم، جو، ارزن، پنبه، انگور و توتون است.

١١. ژاوه‌رود:

این بلوک به فاصله‌ی چهار فرسنگ در جنوب شهر سنندج واقع شده، مشتمل بر پنجاه و هست روستا بوده، مردمانش فقیر و مظلوم و اهل عبادت و طاعت می‌باشند. تمامی روستاها مسجد دارند، که چندین مسجد آن به نام عبدالله عمر یا مسجد عبدالله عمران می‌باشد. این بلوک باغات زیادی دارد، سوای درختان جنگلی، درختان مثمر از قبیل گردو، زردآلو، سیب و به در باغات آن یافت می‌شود و به قدر کفایت اهالی گندم و جو و سایر حبوبات در آنجا به عمل می‌آید.

۱۲. سقز:

این بلوک در فاصله‌ی بیست و چهار فرسنگی شمالغری سنندج واقع شده، شامل یک قصبه و سیصد و شصت روستا بوده، رودخانه‌ی بزرگی در بیست قدمی قصبه به نام 'جغاتو' رو به شمال جریان دارد. قصبه‌ی سقز دارای هزار دویست خانوار جمعیت بوده و سه حمام دارد. مردمان این بلوک نسبت به سایر بلوکهای ولایت اردلان باتربیتتر و مدنیت آنها بیشتر است.

جمعیت این بلوک در سال ۱۲۹٦ بالغ بر سی و چهار هزار و بیست و چهار نفر بوده است. مردمانش اهل تسنن و شافعی مذهب بوده، در طریقت پیرو طریقت نقشبندی می‌باشند. محصلات این بلوک گندم، جو، نخود، عدس، ذرت، ارزن، پنبه، هندوانه، خربزه و توتون است. توتون زیادی در این بلوک به عمل می‌آید، که به تهران و آذربایجان فرستاده می‌شود.

۱۳. کرفتو:

این بلوک در فاصله‌ی هیجده فرسنگی شمال سنندج واقع شده، شامل پانزده روستا بوده، جمعیتش در حدود یکهزار و ششصد نفر می‌باشد. محصولاتش تنها گندم و جو است. در این بلوک قلعه‌ی تاریخی‌ای وجود دارد، که از عجائب روزگار می‌باشد. بانی آن ناشناخته است و در واقع به شکل شهرکی بنا شده، گویا مرحوم رضاقلی خان والی اردلان با جمعیت و اسباب و آدوقه‌ی زیادی داخل این قلعه شده، دو روز راه پیموده و به انتهای آن نرسیده است.

۱٤. کلات ارزان:

کلات ارزان یکی از بلوکهای ولایت اردلان می‌باشد، که در فاصله یک فرسنگی شهر سنندج قرار گرفته، شصت و چهار روستا را شامل می‌شود. مرکز حکمروائی ندارد، مباشر یا حاکم آن در بین دهات گردش می‌کند. همه‌ی روستاهای این بلوک مسجد دارند. در یکی از روستاهای آن به نام 'نگل'(به کسر نون و کاف فارسی) مسجد قدیمی به نام عبدالله عمر یا عبدالله عمران می‌باشد، که در آن قرآنی به خط کوفی نگهداری می‌شود. این قرآن نظیر قرآنهای مسجد 'ایا صوفیه'ی استامبول می‌باشد، که گویا یکی از آنها به خط حضرت علی ابن ابیطالب علیه‌السلام و دیگری به خط عثمان بن عفان رضی‌الله عنه نوشته شده‌اند.

۱۵. کره‌وز:

کره‌وز (به ضم کاف و فتح رای مهمله) بلوکی است، که در فاصله‌ی ده فرسنگی غرب سنندج واقع شده، ساکنان آن از طائفه‌ی 'کوماسی' هستند. این بلوک شامل بیست روستا بوده، جمعیتی نزدیک به دوهزار و پانصد نفر دارد. این بلوک محصولات چندانی ندارد؛ گندم، جود و ذرت به قدر کفایت ساکنان به عمل می‌آید. درختان جنگلی مانند بلوط و بن و زبان گنجشک دارد.

۱٦. لیلاخ:

این بلوک در فاصله‌ی یک فرسنگی شرق شهر سنندج به درازای هشت فرسنگ قرار گرفته، مشتمل بر هشتاد روستا می‌باشد. حاکم آنجا را 'سلطان' خوانند، مرکز ثابتی برای فرمانروائی ندارد، 'سلطان' در میان روستاها گردش می‌کند. منطقه‌ایست کوهستانی و سردسیر، به جز گندم، جو، نخود و عدس محصولات دیگری ندارد؛ جمعیت آن در حدود دوازده‌هزار نفر می‌باشد.

۱۷. هوباتو، سارال و قراتوره:

این بلوک در شمال شهر سنندج به فاصله‌ی ده تا دوازده فرسنگی قرارگرفته، مشتمل بر هشتاد روستا بوده، موطن طایفه‌ی 'مندمی' و 'گلباغی' می‌باشد. سرچشمه‌ی رودخانه‌ی 'قزل اوزن' کوهستانهای این بلوک بوده، چشمه‌سارهای فراوانی در این بلوک وجود دارد، که به هزارچشمه معروف است. جمعیت این بلوک دوازده‌هزار نفر می‌باشد.

**

واژه‌نامه

آغچه: آقچه: زر یا سیم مسکوک، واحد پول عثمانی.

إبـا : إبـاء: سرباززدن از... سرپیچیدن از ...، نافرمانی، تکبر، نخوت، سرکشی.

إبرام: استوارکردن، محکم کردن، به ستوه آوردن، ملول کردن.

أثاث: رخت خانه، متاع، کالا.

اثقال: ج، ثقل، بارهای گران، اسباب، امتعه.

أثنا ،إثناء: ج ثنی، میانه‌ها، درمیان، در این هنگام.

اجامر: جمعی بی‌مفرد، به معنی گروه غوغا طلب، اوباش، مردم ولگرد.

اجمال: ج. جمل، شترهای یک یا دوکوهانه.

اجمال: ج جمیل، زیبایان، نیکورویان (کنایه از دختران و زنان زیبا روی).

احشام: ج. حشم، خدمتکاران، نوکران.

احشام: گوسفندان، حیوانات علفخوار.

احمال: ج. حمل، بارهای درخت، بارهای شکم.

اخراجات یومیه: وجه معاش، وجه گذران، خرجی، هزینه، مصارف و مخارج روزانه.

ادبار: پشت کردن، پشت دادن، منهزم شدن و گریختن در جنگ.

أرسی (orosy): پنجره‌ی مشبک به شیشه‌های رنگی، نوعی از درهای قدیمی، که دارای چهارچوب بوده، در داخل آن حرکت می‌کرد، با پایین و بالا بردن باز و بسته می‌شد.

استرداد: باز ستاندن، پس گرفتن.

استصواب: صواب جستن، صواب دیدن، حق. جستن، راست داشتن، درست انگاشتن.

استغاثه: فریادرس خواستن، دادخواهی کردن، کمک طلبیدن.

استمالت: کسی را با سخن خوش به سوی خود خواندن، دلجوئی کردن، دلنوائی کردن، نوازش.

استمزاج: از چگونگی مزاج کسی آگاهی به دست آوردن، به کنایه روحیه‌ی کسی را سنجیدن.

استمهال: مهلت خواستن، زمان خواستن.

استیصال: از ریشه کندن، از بیخ برآوردن، درماندگی، ناچاری.

استیمان: زینهار خواستن، زنهار خواستن، پناه بردن به.

استیناس: آرام گرفتن، آرام یافتن، خوگرفتن، الفت گرفتن.

اشتعال: برافروختن، زبانه کشیدن (آتش).

اضطراب: پریشان شدن، لرزیدن، پریشانی، سراسیمگی.

اضطرار: بیچاره شدن، درماندگی.

اطفاء: خاموش کردن، فرونشاندن آتش یا چراغ.

أعادی جج. أعداء، دشمنان.

إعانت: کمک کردن، یاری دادن، کمک.

إعتذار: پوزش خواستن، شکایت کردن، پوزش.

إعتساف: ستم کردن، بیداد کردن، بیراهه رفتن، از راه راست منحرف شدن.

أعدا: ج. عدو: دشمنان.

افاضل: ج. افضل، دانشمندان، برتران.

اکباد: ج. کبد: جگرها.

اکناف: ج. کنف: گوشه و کنارها، کرانه‌ها.

إلحاح: سخت ایستادن، پافشاری کردن در باره‌ی امری.

ألفت: خوگرشدن. مأنوس شدن، خو گرفتن.

إمتثال: فرمانبرداری، فرمان بردن.

إمداد: یاری کردن، یاری دادن، یاری، کمک، کمک رسانی.

أناث: ج. أنثی، زنان، مادگان.

إنفاد: نابود کردن، از بین بردن، روانه کردن، فرستادن.

أنام: آفریدگان، مخلوق، خلق.

إنقیاد: رام شدن، مطیع شدن، وابسته بودن، فرمانبرداری، اطاعت.

إهتزاز: شاد شدن، شادمان گردیدن، جنبیدن، تکان خوردن، شادی، شادمانی.

اهل ذمه: اهل کتاب، پیروان آیین یهودی، مسیحی یا زردشتی.

إیاب: آمدن، بازآمدن، إیاب و ذهاب: آمد و شد، رفت و آمد.

ایذاء: آزردن، آزار دادن، اذیت کردن.

باهر: روشن، درخشان، آشکار، هویدا.

براز: واژه‌ی کردی است به معنی گراز، نام یکی از ایلات و طوایف کرد است، که در برخی از روستاهای بلوک اسفندآباد و ایلاق مانند هواجو رحل اقامت افکنده و استقرار گرفته‌اند. در زمان نادر شاه افشار، عبدالله براز فرمانروای آن طایفه بود.

برایا: ج. بری، آفریدگان، مخلوقات، به کنایه مردم بی گناه و بی تاوان.

بردع: شهری بود، در قدیم مرکز آن اران بود. اکنون در آذربایجان واقع شده و خراب گشته.

بسالت: دلیری، دلاوری، شجاعت.

بغی: ستم کردن، تجاوز کردن، از حد درگذشتن، نافرمانی، سرکشی، گمراهی.

بقاع: ج. بقعه، خانه‌ها، سراها.

بقیةالسیف: آن عده از سپاهیان که در جنگ جان به در برده‌اند، سپاهیانی که در جنگ کشته نشده‌اند،

پس ماندهٔ سپاه.

بیضا: سفید، روشن.

بیگلربیگی: فرماندار شهر، امیر یا بزرگ شهر.

پادو: دنباله رو، کسی که در مشاغل مختلف پی فرمانهای متعدد می‌رود.

پلاس: پشمینهٔ ستبر که درویشان پوشند، قطعه‌ای از پارچه و کهنه، نوعی جامهٔ کم بها.

تاخت: نوعی از رفتن اسب، که از چهار نعل کندتر است، دو، دویدن بر سر کسی به قصد جنگیدن و غارت کردن وی.

تحریر: نوشتن، پیراستن متن از حشو و زواید.

تحصین: استوار کردن، محکم کردن.

تذکار: به یاد آوردن، یادآوری کردن.

تذییل: دامن فروهشتن، مطلبی را در پایین صفحهٔ کتاب نوشتن، پاورقی، حاشیه.

ترجمان کردن: جریمه کردن، سرکیسه کردن، سزادادن به نقد.

تساهل: آسان گرفتن، به نرمی رفتار کردن، سهل انگاری.

تصدیع: درد سردادن، درد سرآوردن، مزاحمت.

تعاقب: دنبال کردن، از پی رفتن.

تعب: رنجه شدن، مانده گشتن، سختی، رنج، خستگی.

تعویق: بازداشتن، عقب انداختن، سست کاری.

تقبیل: بوسه زدن، بوسیدن، بوسه‌دادن.

تقریر: روشن ساختن، قراردادن، شرح دادن، بیان کردن.

تکاهل: سست شدن، پیر شدن، پیری.

تنخواه: سرمایه، پول نقد و مال دولت، مال و متاع.

تمشیت: روان کردن، به راه انداختن، سروسامان دادن، راهی کردن، گذرانیدن، به جا آوردن.

تمهید: گسترانیدن، هموارکردن، آماده کردن، زمینه سازی، مقدمه چینی.

توحید خانه: در عهد صوفیه پناهگاهی بوده، برای تبرا جستن از گناه و تقبل فرمانبرداری، مردمی که خود را بی پشت و پناه حس می‌کردند، برای فرار از دست ستمگران قدرتمند، برای اثبات وفاداری خود به شاه، به آنجا پناه می‌بردند.

توغل: فروروفتن در امری، تعمق کردن، تبحر پیداکردن.

توقیر: بزرگ داشتن، تعظیم کردن، بزرگداشت.

ثمین: گرانبها، قیمتی.

ثوب: جامه، لباس، پوشش.

جبال: ج. جبل، کوهها.

جزایر: نوعی اسلحه بوده، در زمان قاجاریان و عثمانیها.

جلادت: جلد بودن، چابک بودن، نیرومند بودن، شجاعت، پهلوانی.

جنون: دیوانگی.

چاپار: پیک، قاصد، نامه‌بر.

چاشت: یک حصه از چهار حصهٔ روز، غذائی که به هنگام چاشت خورند، شاه روزی دوازده خوانچه حاضری چاشته و شب دوازده قاب طعام و سایر مصارف برای سلیمان خان مقرر نموده...

حجر: کنار، دامن، پناه، کنف، آغوش.

حصن: دژ، قلعه، پناگاه، جای محکم و بلند.

حلیله: زن شرعی مرد، همسر، زوجه.

خاسر: زیانکار، زیان رسیده، خسران دیده.

خایب: نا امید، بی‌بهره، نومید.

خبط: بیراهه رفتن، سهو کردن، شوریدگی، پریشانی، آشفتگی.

خبط دماغ: پریشانی تفکر، صدمهٔ روحی.

حیز: جای، مکان، محل، کرانهٔ هر چیزی.

خلف: جانشین، بازمانده، فرزند شایسته، بدل، عوض.

خوف: ترسیدن، بیمناک گشتن، ترس، بیم.

داسنی: بخشی از پیروان آیین یزیدی، که در نواحی موصل، سنجار و رواندز در کردستان عراق زندگی می‌کنند.

داعیه: انگیزه، خواست، اراده.

دبدبه: بزرگی، عظمت، شأن و شکوه.

دست به پی نبرد: کاری به پی و اساس نداشت، زیانی به پایه و اساس نرسانید.

دواب: ج. دابه، چهارپایان، حیوانات بارکش.

دولتیار: بختیار، سعاتمند، توانگر، به کنایه کسی که از جانب دولت به کاری مأمور شده باشد.

دهور: ج. دهر، روزگاران، روزها، عهدها، دورانها.

ذمه: کفالت، ضمانت.

ذهاب: رفتن، شدن، گشتن؛ ذهاب و إیاب: رفت و آمد.

ذی‌شوکت: صاحب جاه و جلال، خداوند فر و

شکوه، دارای عظمت و اقتدار.
راجح: غالب آمده، چربیده، افزون.
راغب: مایل، خواهان.
راقم: رقم زن، نویسنده، بافنده‌ی جامه.
ربقه: حلقه، رشته، بند گردن، بند فرمانبردار.
رسد: حصه، سهم، سهمی که به موجب عقد مزارعه به یکی از طرفین رسد؛ ملبوس و مأکول روز به روز رسد پانصد نفر بلکه زیادتر قرار داده، به سرکار احمد خان می‌رسانیدند.
رسید: حصه، بخش، قسمت، نوشته‌ای که پس از دریافت پول یا چیزی مبنی برگرفتن آن به دهنده دهند.
رصانت: استحکام، استوار گردیدن، محکمی، استواری.
رصین: محکم پابرجا، استوار، جزیل.
رعایا: ج. رعیت؛ عامه‌ی مردم، کشاورزانی که برای مالک زراعت کنند، مردم فرمانردار بی بضاعت، اتباع پادشاه.
رعب: ترس، واهمه، فزع کشیدن، خوف.
زواید: ج. زایده، چیزهای اضافی.
زی: سوی، طرف، جانب، پیش، خدمت، پر از روغن گاو جامی بزرگ ** فرستاد زی فیلسوف سترگ (فردوسی).
ساطع: تابان، درخشان، درخشنده، آشکار، هویدا، افراشته، افراخته، بلند.
سالوسی: تملق، چاپلوسی، چرب زبانی، فریب، تزویر.
سامعه افروز: گوشنواز، به گوش رسیدن خبر.
سده: آنچه برآن نشینند، مانند منبر، تخت پادشاهی، پیشگاه، رواق خانه.
سریر: تخت پادشاهی، اورنگ، تخت، مسند.
سطوع: ج. سطع، بامها، بالای هرچیز که هموار باشد.
سعایت: سخن چینی، تهمت زدن، بدگویی، در اینجا به معنی کوشش به کار رفته: به سعایت و إعانت سلیمان. پاشا به امر حکومت در سنه‌ی ۱۱۶۰ به سنندج آمد.
سلخ: پوست کندن، پوست باز کردن، روزی که در شبانگاه آن هلال دیده شود، روز آخر هر ماه قمری.
سلف: گذشته، کسی که در پیش می‌زیسته است.
سمر: افسانه.
سنیه: مؤنث سنی، رفیع، بلند، عالی رتبه، بلند مرتبه.
سور: جشن مهمانی، عروسی، ختنه سوران.
سور: اسب و استر که خط سیاهی از کاکل تا دمش کشیده باشند، که برای سواری چندان مرغوب نیستند.
سیرت: طریقه، روش، خو، عادت، تربیت.
سیورغال: زمینی که پادشاه جهت معیش به ارباب استحقاق بخشد، تیول، عواید زمین که به جای حقوق یا مستمری به اشخاص بخشند.
شتم: دشنام دادن، ناسزاگفتن.
شداد: بسیار تند، بسیار محکم، بسیار سخت: به ایمان غلاظ شداد سوگند یاد می‌کرد؛ غلاظ شداد: سخت و درشت.
شرزمه: مؤلف در اینجا واژه‌ی 'شر' را که یک. واژه‌ی کردی است و به معنی جنگ می‌باشد، به کار برده، ذمه: کفالت، ضمانت، در مجموع یعنی کفالت کنندگان و ضمانت کنندگان جنگ، به کنایه می‌تواند دلاوران و از جان گذشتگان در جنگ را معنی دهد.
شعیب: دره‌ی کوچک و تنگ.
شنیع: زشت، ناپسند.
شواغل: ج. شاغله، قیود و علایق مادی، در اینجا به معنی شغل به کار رفته، ج. شغل: می‌شود اشغال.
صره: همیان درهم و مانند آن، کیسه‌ی زر و سیم، صره امین: خزانه‌ای شاه، خزانه‌ی سلطان که محل اطمنان و حفاظت است.
صعوه: هر پرنده‌ی کوچک و خواننده به اندازه‌ی یک گنجشک را گویند، گنجشک.
صنادید: ج. صندید، مرد بزرگ و مهتر، سرور، دلاور، سرمای شدید.
ضمیر: باطن، آنچه در خاطر بگذرد، اندیشه، وجدان، سرپنهان، راز.
ضیاء: روشنایی، نور.
طالب: جوینده، خواهان.
طغرا: خطی که به شکل کمان باشد، خطی که بر صدر فرمانها بالای "بسم‌االله" می‌نوشتند به شکل قوس شامل نام و القاب سلطان وقت، فرمان، منشور.
طنطنه: به آواز آوردن طشت و جز آن، آوازه، کر و فر، شوکت و جای.
طوق: توغ: علم، درفش، رایت؛ سه طوق(توغ) برای وی فرستاد، تیمور پاشا شد.
طوق: گردن بند.
ظلام: تاریک شدن شب، تاریکی، تاریکی اول شب.

عـامره: آبـاد، معمـور، خـزانه‌ی عـامره: خـزانه‌ی دولت، خزانه‌ی معمور شاهی.

عتـاب: خشـم گـرفتن، ملامـت کـردن، قهـر، غضـب، سرزنش، نازکردن.

عسرت: تنگی، سختی، دشواری، تهی دستی.

علـم: پـرچم، درفـش، نشـان؛ و ایـن علـم ادبـار برافراشته شد.

عمله: ج. عامل، کارگزاران، کارکنان.

عوایق: ج. عایقه، عوارض، موانع، بدبختیها.

غدر: ستم، خیانت، بی وفایی، مکر، حیله، جامه‌ی رزم، سلاح جنگ.

غراء: سفید و روشـن، درخشـان، عبارت فصیح و استوار و منسجم.

غـرض: آرزومنـدی، نشـانه‌ی تیـر، آمـاج، مقصـود، مـراد، قصـد شخصـی به زیـان دیگـری، کینـه‌ورزی باکسی، مقصودی که توأم با کینه و دشمنی باشد.

غره: سپیدی پیشانی اسب، پیشانی، ماه نو، هـلال، شریف قوم، مهتر، اول هرچیز، شب اول و سه شب اول هر ماه قمری را گویند، مقابل سلخ.

غلاظ: ج. غلیظ، سخت و محکم، استوار، به ایمـان غلاظ قسم یاد کرد.

غنم: گوسفند، گله‌ی گوسفند.

غوررسی: به عمق امری رسیدن، به تدقیق رسیدن کاری را، تفتیش کنه و حقیقت مطلبی.

فـاطر: آفریننـده، خـاطر فـاطر: اندیشـه‌ای که نیکـو باشد، مشکل گشا باشد.

فرج: گشایش در کار، رفع هم و غم.

فرح: شاد شدن، شادی، شادمانی.

فواید: ج. فایده، سودها، بهره‌ها.

قاپوچی: حاجب، دربان، پرده‌دار.

قتال: کشتن، جنگیدن، کارزار.

قتیل: کشته، مقتول.

قراول: دیده‌بانی که در برج و باروی اطراف شـهر و جاده‌ها به مراقبت پردازد، نگهبان، پاسبان، مستحفظ.

قره‌ی باصره: بینایی چشم، روشنائی چشم.

قشله: پادگان، معسکر.

قلـع: کنـدن، از جـا کنـدن و برچیـدن، از ریشـه درآوردن، محو، نابودی.

قـوال: بسـیار گـوی، زبـان آور، سـرود گـوی، غزلخوان، آوازه خوان.

قورچی: کسی که در زرادخانه کار کند، اسلحه‌ساز.

قـورچی باشـی: رئـیس اسـلحه‌خانه، داروغه‌ی جبه‌خانه، امیرالأمراء.

قوشـخانه: محلـی که در آن قوشـهای شـکاری را نگهداری می‌کنند.

کاسد: ناروا، نارایج و بی رونق.

کاسده: مؤنث کاسد، ناروا، بی رونق.

کافل: پذیرنده‌ی تعهد و تیمار کسی، ضامن، کفیل.

کرک: پشم نرمی که از بن موی بز روید، آن را با شانه برآورند و ریسند و شال و امثال آن بافند و از آن نمد و کلاه و کپنک و غیره مالند؛ موهـای نـازک پرندگان، پشم یا پر بسیار نرم.

کر و فر: حمله و گریز در جنگ، کر: حمله بـردن به دشمن، فر: گریختن.

کسیر: شکسته، ضمیر کسیر: دل شکسته.

کوکبه: ستاره‌ی بزرگ، گروه مردم، همراهـان شـاه و امیر، حشمت، جاه و جلال.

کهیا: فرمانده‌ی نظامی، فرمانده‌ی سـاخلو، پادگـان، فرماندار نظامی شهر.

گاوماهی: اشاره است به عقیده‌ی قدما و پیشنیان که زمین بر شاخ گاو و دم ماهی تکان می‌خورد، زلزله برپا می‌شـود. روی زمـین آفتـاب زده، خشـک شـده و زیـر آن گل نمدار تا گاوماهی تر بود.

گـاوهوله: گـاوی که بـرای خـرمن کـوبی پـرورش داده باشند، گاو پر زور.

لامع: درخشنده، تابنده، تابان.

لوا: پرچم، درفش، رایت، بیرق، اختر، لـوای نفاق و شقاق را برافراشته.

لوث: آلوده‌کردن، آلودگی، پلیدی.

لهب: شعله‌ی آتش، زبانه‌ی آتش.

لیت و لعل: ایدومی است در زبـان عربـی، لیت: ای کاش، لعل: شاید.

مأمول: آرزو شده، آرزو، آرمان.

مبـالات: اندیشـیدن، فکرکـردن، اهتمـام کـردن، تـوجه داشتن.

مبغـوض: به معنـی 'مبغض' آورده، دشـمن داشـته، به دشمنی گرفته، مورد خصومت قرار گرفته.

متأذی: اذیت یابنده، اذیت شده، آزارچشیده.
متحلی: آراسته شونده، زیور گیرنده، آراسته.
متخلف: خلاف کار، خلاف کننده.
متروکات: ج. متروکه، اموال بازمانده از کسی.
متشکی: شکایت کننده، گله کننده، گله‌مند.
متکفل: عهده‌دار، متعهد، ضامن، آنکه مخارج. معیشتی کسی را به عهده دارد.
متمشی: راه رونده، راه یابنده، به کنایه، برآمدن کاری از دست؛ بلکه کاری از او متمشی شود.
متمکن: جای گیر، جای گزین، دارای مکنت و مال، توانا، قادر.
متنبه: بیدار شونده، هوشیار، آگاه.
متواری: پنهان شونده، دربه در، آواره، سرگردان.
متوهم: گمان برنده، خیال کننده.
متهورانه: بی باکانه، گستاخانه.
محبوس: زندانی، حبس شده.
مختفی: پنهان شونده، پنهان.
مدید: کشیده شده، طولانی، دراز.
مرصع: آنچه که در آن جواهر نشانده باشند، گوهرنشان، به زیور آراسته.
مرور: گذشتن، رفتن، مطالعه‌ی سریع کتاب
مسارعت: شتاب کردن، تند رفتن، پیشی گرفتن، شتاب، تعجیل، سبقت؛ به مسارعت: شتابان
مستأصل: بیخ برکنده، ریش کنده، بی نوا، بی چیز، تهی دست، بدبخت، پریشانحال، مجبور
مشیت: خواست، اراده، اراده‌ی خدای تعالی
مصحوب: هم صحبت گردیده، همراه گردیده، یار، رفیق، همراه
مضرب: کوبیدنگاه، جایی که در آن خیمه برپا کنند، مضرب خیام کرد: محل برافراشتن خیمه‌ها کرد
مطرود: رانده شده، دور کرده
معارک: ج. معرکه، میدانهای جنگ، رزمگاهها
مغاک: جای فرورفته و گود، گودال، گودال عمیق.
مقتول: کشته شده، کشته.
مقربان: ج. مقرب، نزدیک شدگان.
مقروع: کوفته شده، کوفته، مهتر قوم، شتر گزیده.
مقید: بند شده، دارای پابند، علاقه‌مند، در بند.
مکحول: سرمه کشیده، به کنایه کور کرده،
مکلل: اکلیل نهاده، تاج بر سر گذاشته، زیورداده.

ملاذ: پناه گاه، جای پناه، قلعه، دژ.
منزجر: سرباز زننده، نفرت کننده، متنفر.
من حیث لایحتسب: ایدیوم عربی است: از جائی که گمان نشود.
منطوی: نوردیده، پیچیده شده، حاوی، مشتمل.
منکر: ناشناخته، زشت، ناپسند، زخم منکر: زخم ناشناخته و ناپسند.
منهوبه: نهب شده، غارت شده، چپاول شده.
مهام: ج. مهم، کارهای سخت، امور عظیم و دشوار.
مهموم: گرفته، غمگین، غمزده.
نائره: آتش، شعله‌ی آتش، به کنایه: کینه، دشمنی.
ناصیه: موی پیشانی، پیشانی، چهره، روی.
ندما: ج. ندیم، همنشینان، شخص بزرگ، همدم، هم صحبت.
نسج عنکبوت: تار عنکبوت، نسج: بافتن، بافت
نفیر: فریاد، آواز بلند، در مخالفت با والی گویا نفیر عامی زده بودند.
نقاد: آنکه خوب و بد را از یکدیگر تمییز دهد، آنکه درهم و دینار سره را از ناسره جداکند.
نقاره‌خانه: محلی واقع در بلندی که از آن هر صبح قبل از طلوع آفتاب و هر شب بعد از غروب خورشید دهل و کوس و کرنا و نقاره نوازند، نقاره: نوعی طبل کوچک دو تایی.
نقاضت: گفتن سخنی که با گفتار پیشین مخالف باشد، خلاف گویی.
نهب: به قهر و غلبه گرفتن، غنیمت گرفتن، غارت کردن،
واقف: آگاه، داننده، باخبر، کارآزموده.
ورطه: زمین پست، هلاکت، چاه، مهلکه.
وقاد: تیز خاطر، روشن ضمیر.
وندات: اشاره به طوایف و ایلات استان کرمانشاهان است، که پسوند 'وند' را به دنبال نام خود دارند، مانند: جلیلوند، هموند، کاکاوند...
هائله: ترساننده.
یساولان: ج. یساول، چوبداری را گویند، که برای نظم صفوف و طرد و منع بیگانه در دربار دولت باشد، حاشیه نشیئان و ملازمام و نوکرها.
این واژه نامه بر پایه‌ی ' فرهنگ فارسی معین' تألیف استاد محمد معین، تهران، امیرکبیر، چاپ ششم تنظیم شده است.

ت حضرت آنرا در بند کرد و بر دکان صاحبش رفت درخواست کرد که این آهو را آزاد کن آن مرد آهو را

به الف بوده سر داد و آزاد نمود آهو میدوید و میگفت اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمدا رسول

الله معجزه پنجم آنکه عبد الله ابن عباس رضی الله عنه روایت میکند که اعرابی بود صیاد

روزی سوسماری را صید کرده بود بخانه خویش میبرد تا او را بکشد و بریان کند درین اثنا گذرش

بجمعی افتاد صیاد پرسید این چه گروهی اند که اجتماع نموده اند گفتند محمد ابن عبد الله است که دعوی

نبوت میکند و اصحاب و تابعان او نیز گرد وی جمع شده اند صیاد بمیان آنها رفت

گفت یا محمد صلی الله علیه وسلم بلات و عزی سوگند ایمان بتو نمی آورم تا این سوسمار ایمان

بتو نیارد و سوسمار را در برابر روی آنحضرت انداخت سوسمار راه گریختن گرفت حضرت

فرمود ایها الضب اقبل سوسمار بازگشت فرمود ای ضب سوسمار بزبان فصیح بزبان

عرب چنانکه حاضران شنیدند گفت لبیک و سعدیک فرمود که را میپرستی گفت آنخدای

که در آسمانست یعنی عرش در بهشت رحمت او و در دوزخ است عذاب و عقاب

حضرت فرمود من کیستم سوسمار بزبان فصیح گفت تو رسول پروردگاری و خاتم پیغمبر

هر که تصدیق رسالت ترا بکند فلاح و رستگاری او است صیاد چون این کلمات را از

زبان سوسمار شنید گفت اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمدا رسول الله

معجزه ششم آنکه عقیل بن ابی طالب رضی الله عنه روایت کند که در سفری همراه پیغمبر

M. Mok

فصل چهارم در ذکر نسب اکراد و نسب ولاة و حکام اردلان و ذکر ایام ایالت و حکومت ایشان از روی اختصار

اصل اکراد بعضی از مورخان و ناقلان آنها را از نسل چند نفر آدمیان میدانند که در عصر ضحاک از سیف بلای او در جبال
و اکناف و شعب و کوه خودشان را مختفی و متواری و پنهان کرده بودند یکی از آنها موسوم بکرد بوده و از آن نسب اکراد را نسب
او محسوب میکنند و از روی بچهار طایفه موسوم و منقسم گردیدند اول مردم بهه که مشهور بکرمانج میباشند دوم ایل کلهر سیوم
طایفه لر چهارم ایل و طایفه گوران و لفظ عموم اکراد و ایل اردلان که از نسل بابا اردلان میدانند بالنسبه بسایر
طوایف اکراد سلاطین و اشخاص معتبر و صاحب داعیه و بزرگ منش بوده در ولایات و ممالک ربع
و تکلیف بوده اند و گشته بتداول ایام بحال بلکان آمده اند تا که در میان طایفه گوران نشسته اند
و از طرف چنگیزخان شهرزور را به بابا اردلان تفویض چند وقتی حکومت در این ولایت شهرزور کرده تا
اینکه فوت شد کلول نام پسرش نیز چون پدرش حکومت انجا مان و شهرزور را استقلالا نمود تا وفات کرد بعد از
پسر تفصیل اولاد و احفاد و نبیرهٔ بابا اردلان حکومت شهرزور و توابع و کردستان را نموده اند
خضر ولد کلول الیاس ولد خضر و خضر ولد الیاس و حسن ولد خضر و بهلول ولد حسن و منذر ولد بهلول
و مامون ولد منذر بهلول ایالت و حکومت بمامون بیگ منتقل و بدین جهت طایفه اردلان بماموی شهرزور
که از نسل مامون بیگ میدانند مدتی استقلالا در شهرزور و توابع و کردستان را تصرف نمود تا فوت
گردید از مامون بیگ سه نفر پسر متخلف هر یکی بیگه سرخاب بیگ و ... ولایت متصرفه خود را
در بین پسرانش بدینگونه تقسیم و توزیع نمود در حیات خودش ناحیه ظلم و تغضود و شمیران و هوار

M. Mokri

پرورده خسروی نامور را ارکان سلطنت شهزاده والاتبار در اوایل شهر شوال المکرم ۱۲۲۷ سنه مسطوره آینده کرنشات حضرت و در جهان

[illegible] مرحمت نمود که هر ساله نظر با شفاقات و تلطفات پادشاهی نسبت به اولیا با سید دلدی داخل خلد مکان صدر قائم مقام دولت از سنندج برای عتبه بوسی

عازم و در تاریخ اوایل شهر ذیقعده الحرام ۱۲۲۷ سنه هجری با محمد وردی زرنگار [illegible] علماء نهضت و کوچ بر کوچ وارد طهران در ساعت اولی بنظر فیض منظر

مشمول [illegible] التفات و مرحمت اعلیحضرت ظل اللهی گشته بعد از شرفیابی حضور با هر [illegible] هر روز با انواع اشفاقات و مراحم بیکران پادشاهی مستفیض

[illegible] کرامت خاص سلطان [illegible] اظهار رافت و شفقت شاهی زبان گهربار نسبت بوالی فرموده [illegible] پنجاه [illegible] توقف دو ماه فرمود و قرب

خاقانی در اعلی مدارج بوده [illegible] خلعت فاخره بسیار بها با [illegible] اسب مخصوص اصطبل شاهی با زین طلا برای حرمت

[illegible] ده دست خلعت [illegible] شاهزادگان اعظم و بیست دست خلعت برای معارف علماء عنایت فرموده باید مقاصد و اعزاز و احترام تمام

[illegible] عظمت [illegible] رخصت انصراف حاصل از دار الخلافه طهران حرکت و منزل بمنزل در تاریخ ۱۱ صفر ۱۲۲۸ سنه وارد سنندج [illegible] و الله اعلم

هو الله تعالی

حقیر فقیره مستوره که زاده آزاده مغفور ابو الحسن بیک و نواده نیکو نهاده مرحوم محمد آقا است بر دانشوران سخنور و فاضلان هنرگستر عرض میدارم اینکه

از فیض ایزد متعال و مرحمت داور بیهمال از بطن مادر در حجر تربیت پدر قرار گرفته و از یمن آن غره ناصیه فضل و فقره باصره [illegible] که بسبب طبیعی و شوق حقیقی

در تربیت اولاد و تقویت اکباد داشت دیدم بجانب آشنائی و چشم بنابه روشنائی یافت گاهی بسبب طبیعی در رغبت فطری بمطالعه کتاب بسیار شدید

[illegible] بعد از مطالعه و پس از مکاتبه دیدم و خواهم

تا در زیر بردار متقدمین و دفاتر متأخرین عبور و مرور افتاد تاریخی از اکراد و تصدیقی از این بلاد بنظر آید [illegible] باقی مانده بطبع نهاده

که شرحی از کیفیت احوال و حال ولادت این ولایت بتحریر و تقریر در آورده بودند اگرچه بتفصیل گفته ولی دری ناسفته بود مجملی از آن

[illegible] و تکمیل تصدیر را برخود لازم دیده بتحریر این سطر پرداختم و تقاضای احوال مرحوم امان الله خان [illegible] فردوس آشیان را با اوضاع خسروخان

مرحوم امان الله خان

از احوال رجال و سلطان والی والاشان را بیان ساختم محمد [illegible] که بعد از فراغ [illegible] سه چهار سالی در عهد امن و امان خسروه

۲۶۵

٣٧٦

خان رو بغالب آید و آزاد خان متقاعد شد و کمر اطاعت د

قبول و بعد از این در صفحهٔ عراق ذی‌شوکتی نماند کریم خان با هم

شد مردم عراق کسی را کمان نمیبردند بدو گرویده و سپاه و قشون

وقت مرحوم محمد حسن خان قاجار در حدود استراباد و مازندران

از اهل سپاه عراق و بعضی از خوانین افغان و اوزبک و مردم

کاب بوسی میکردند و اکثر سپاهیان افشاریه در موکب آن مرحوم

وم اهل ایران با وجود بودن کریم خان در عرصه مطیع و منقاد محمد

وکت و فرمانفرمای به اعتبار مراتب و پادشاهی سلسلهٔ علیهٔ عالیه

ور سیده بود چند روزی بچندین اشخاص آن بار یکپا کرد امور کارخانهٔ

الهی منوط و مربوط به اوقات میشد و هنوز مهر رخشان در ملک بختیاری آن سلسلهٔ جلیله تابان

نگشته و نیر درخشان طالع آن زبدهٔ پادشاهان در مطلع السعدین صاحب اختیاری لامع

و ساطع نشده بود کریم خان زند از راه خودنشناسی و مغروری بدولت و سپاه مموه در صورت حرّنی

و دنائت نفس و قابلیت زمانه محمد حسن خان را به امثال و اقران حساب میکرد و در نبودن او میکوشید

و برای خودنمای اندیشه چون شب پره و پروانه در عراق جلوه گر و جولان ده بود گرد سپاه محمد حسن خان میگشت

تا با او کاوش و پرخاش نماید اتفاقاً بقشون محمد حسن خان برخورد بعد از ملاقاتهٔ فریقین چون کوکب اعدا

٣٧٧

۳۷۶

خان برو غالب آید و آزاد خان متقاعد شد و کمر اطاعت د

قبول و بعد از این در صفحهٔ عراق ذی شوکتی نماند کریم خان با سم

شد مردم عراق کسی را گمان نمیبردند بدو گردیدند و سپاه و قشون

وقت مرحوم محمد حسن خان قاجار در حدود استراباد و مازندران

اهل سپاه عراق و بعضی از خوانین افغان و اوزبک و مردم

کاب بوسی میکردند و اکثر سپاهیان افشاریه در موکب آن مرحوم

وم اهل ایران با وجود بودن کریم خان در عرصه مطیع و منقاد محمد

وکت و فرمانفرمای به اعتبار مراتب و پادشاهی سلسلهٔ علیهٔ عالیه

وزر سیده بود چند روزی بچندین اشخاص جز آن بازیچه کرد امور کار خانهٔ

الهی منوط و مربوط به اوقات میشد و هنوز مهر رخشان در ملک بختیاری آن سلسلهٔ جلیله تابان

نگشته و نیر درخشان طالع آن زبدهٔ پادشاهان در مطلع السعدین صاحب اختیاری لامع

و ساطع نشده بود کریم خان زند از راه خود نشناسی و مغروری بدولت و سپاه مغرور در صورت جوانی

و دنائت نفس و قابلیت زمانه محمد حسن خان را به امثال و اقران حساب میکرد و در نبودن او میکوشید

و رای خودنمای اندیشه چون شب پره و پروانه در عراق جلوه گر و جولان ده بود گرد سپاه محمد حسن خان میگشت

تا با او کاوش و پرخاش نماید اتفاقاً بقشون محمد حسن خان برخورد بعد از ملاقات فریقین چون کوکب اعدا

۳۷۷

اصل اکراد و بعضی از مؤرخان و ناقلان آنها را از نسل چند نفر آدمان می‌شناسند، که در عصر ضحاک سبب به سفاکی او در جبال و اکناف و شعیب و کوه خودشان را مختفی و متواری و پنهان کرده بودند. یکی ازوها موسوم به 'کرد' بود؛ زآن سبب اکراد را از نسب او محسوب می‌کنند و ازو به چهار طایفه موسوم و منقسم می‌کردند. اول مردم ببه، که مشهور به کرماج می‌باشند؛ دوم ایل کلهر، سوم طایفه‌ی لر، چهارم ایل و طایفه‌ی گوران. و از عموم اکراد ایل اردلان، که از نسل بابا اردلان می‌باشند؛ بالنسبه‌ی سائر طوایف، ملوک و سلاطین و اشخاص معتبر و صاحب داعیه و بزرگ منش بوده‌اند. در ایران و مملکت روم والی و بگلربیگی بوده‌اند و هستند. به تداول ایام به محال پلنگان آمده‌اند. مدتی در میان طایفه‌ی گوران نشسته‌اند. و از طرف امیر تیمور گورکان شهرزور را به بابا اردلان تفویض[نموده]، چند وقتی حکومت درین ولایت و شهرزور کرده تا اینکه فوت شد. کلوک نام پسرش نیز، چون پدرش حکومت این سامان و شهرزور را استقلالا نمود، تا وفات کرد. بعد ازو بدین تفصیل اولاد و احفاد و نبیره‌ی بابا اردلان حکومت شهرزور و توابع و کردستان را نموده‌اند.

خضر ولد کلوک، الیاس ولد خضر و خضر ولد الیاس و حسن ولد خضر و بهلول ولد حسن و منذر ولد بهلول و مأمون ولد بهلول و ایالت و حکومت[را] به مأمون بیگ منتقل[کرده] و بدین جهت طایفه‌ی اردلان به ماموی مشهورند، که از نسل مأمون بیگ می‌باشند. مدتی استقلالا در شهرزور[حکومت کرده] و توابع و کردستان را تصرف نمود تا فوت گردید. از مأمون بیگ سه نفر پسر متخلف بیگه بیگ و سرخاب بیگ و محمد بیگ [به‌جامانده، که] ولایت متصرفه‌ی خود را در بین پسرانش بدین نحو تقسیم و توزیع نمود: در حیات خودش ناحیه‌ی ظلم و نفسود و شمیران و هاوار و دوذان و گلعنبر را به بیگه بیگ و طرف نوی و مریوان و تنوره و کلو و کلاس و اورامان[را] به سرخاب بیگ و محال سروچک و قراطاق و آلان و شهرزور را به محمد بیگ داد. و بیگه بیگ بعد از فوت پدرش چهل و دوسال در محلات متصرفه‌ی پدری حکومت بالاستقلال کرد. و بعد از فوت او مأمون بیگ پسرش نیز به حسب قابلیت و استعداد خود ولایت متصرفه‌ی بیگه بیگ پدرش را متصرف شده، تا اینکه سلطان سلیم پادشاه روم، سلطانعلی بیگ را با قشون به عزم تسخیر و انتزاع، شهرزور را از ید تصرف مأمون بیگ روانه [نمود]. مأمون بیگ این خبر را شنیده، تدارک خود را دیده و به جلادت تمام به نزد سلطان روم رفته، سرخاب بیگ عمویش ولایت مأمون بیگ برادرزاده‌اش را ضمیمه‌ی رسید ولایت خود کرد. اظهار اطاعت و انقیاد را به درگاه شاه طهماسب اول که پادشاه ایران بود، کرد. مأمون بیگ برادرزاده‌اش، که به نزد سلطان سلیم پادشاه روم رسید، بی‌تقصری خود را بدو عرض و اظهار اطاعت و انقیاد خود را نسبت به او نمود. سلطان واقف حال او شد، گفت: من ترا مرخص نمی‌کنم، که به کردستان و شهرزور بروی. او را خلعت فاخره کرده و حله من توابع بغداد را به طریق سیورغال به مأمون بیگ داد و او را مرخص کرده و محال سروچک را نیز به اسمعیل بیگ دادند و مدتی مدید مأمون بیگ و اسمعیل بیگ پسرش سیورغال پادشاهی را بی تصدیع و تعب متصرف بودند و خود را منسوب با آل عثمان می‌دانستند. و سرخاب بیگ هم در شهرزور و اردلان رسید [حصه‌ی] مأمون بیگ و محمد بیگ و خود را حکومت می‌کرد. خدمتگزار پادشاه ایران بود، تعیش می‌کرد؛ تا اینکه در سنه‌ی نهصد و پنجاه سال هجری القاص میرزا برادر شاه طهماسب اول گریخت و به نزد سلطان روم رفت. بعد از رسیدن او به درگاه سلطانی، دو سه دفعه عسکر سنگین به القاص میرزا به عزم تسخیر ملک ایران داده، آمد کاری پیش نبرده، بی نیل [به] مقصود عودت می‌نمود. بعد از اینکه یأس کلی برای القاص میرزا در طرف پادشاه روم حاصل بود، از آنجا حرکت و به نزد سرخاب بیگ آمد؛ او را شفیع خود در نزد شاه طهماسب برادرش ساخت.

سرخاب بیگ نیز عریضه‌ای به خدمت شاه طهماسب نوشت؛ گزارش القاص میرزا [را] به نحوی که گذشته بود، تفصیلا عرض و استدعای عفو او را کرد. شاه نیز حسب الاستدعای سرخاب بیگ از جرائم القاص میرزا گذشت و به دستور پیش حکومت شیروان را بدو شفقت فرمود. القاص میرزا نیز در شیروان حاکم بود و شاه

طهماسب، به سبب اینکه کار القاص میرزا را باعث شد، از سرخاب بیگ راضی و اظهار شفقت و نوازش به او می‌نمود. چند وقتی که گذشت؛ شاه طهماسب شاه نعمت الله قهستانی را با بعضی از امراء و امناء خود به نزد القاض میرزا به شیروان فرستاده، که او را اطمنان داده، به حضور شاه ببرند. اشخاص مرسوله نیز در رسیدن به نزد او سعی بلیغ نمودند و القاض میرزا رضامند به همراهی اوها به خدمت شاه طهماسب برادرش آمد. در رسیدن شاه امر مقرر فرمود، القاض میرزا را مقید و محبوس نموده و به چند نفر سپرده، او را به قلعه‌ی قهقهه روانه، که در آنجا محبوس باشد. بعد از یکسال شاه امر نمود، که القاص میرزا را از سر دیوار قلعه‌ی مزبور به پائین انداخته، فوت گردید. و شاه طماسب در مقابل این خدمت نمایان، مقرر و امر کرده بود، که هر ساله مبلغ یکهزار تومان از خزانه‌ی عامره به وجه انعام مستمری برای سرخاب بیگ می‌آوردند. مدتی بدین انعام مستفیض می‌شد و به خدمتگزاری شاه طهماسب مشغول بود. مخالفت و خیانت نسبت به پادشاه از او صادر نشد و سرخاب بیگ شصت و هفت سال بالاستقلال والانفراد حکومت شهرزور و اردلان را کرد. بعد از فوت سرخاب بیگ یازده نفر پسر او در صفحه‌ی روزگار بودند، بدین تفصیل: حسن بیگ، اسکندر بیگ، سلطانعلی بیگ، یعقوب بیگ، بهرام بیگ، ذولفقار بیگ، اسلمش بیگ، شهسوار بیگ، صاروبیگ، قاسم بیگ، بساط بیگ و محمد بیگ. بعد از فوت پدرش مأمون بیگ و سرخاب بیگ هم در حیات بود، سروچک و قراطاق و شهرزور و آلان را متصرف بود. سرخاب بیگ به زور خودش محمد بیگ را اخراج و ولایتش را از دست او گرفت. و محمد بیگ نیز به شکوه به درگاه سلطان سلیمان پادشاه روم رفت. سلطان روم، رستم پاشای وزیر اعظم و عثمان پاشای میر میران بغداد و محمد پاشا را با عسکر جرار برای انتقام محمد بیگ و انتزاع ولایت از دست سرخاب بیگ مأمور و تعیین کرده، سەرعسکرها برسر قلعه‌ی ظلم آمده، آن را دو سال تمام محاصره کرده و در ایام محاصره محمد بیگ به ضرب گلوله‌ی تفنگ مقتول شد. در این اثنا، که این خبر به شاه طهماسب رسید، قشون تدارک دیده، به امداد سرخاب بیگ فرستاد. عثمان پاشا ترک محاصره را کرده، به شهرزور رفت، در آنجا فوت گردید. و مردم محصورین درین بین فراغتی دیده، قلعه‌ی ظلم را خالی[کرده] تا [اینکه] در سنه‌ی ۹۶۹ محمد پاشا، که یکی از پاشایان مأمورین سلطان روم بود، درین وقت فرصت یافته، به میان قلعه‌ی ظلم با قشون تابع خود رفت، قلعه‌ی مزبور را تسخیر و به تصرف خود درآورد. همینکه، قلعه‌ی ظلم به تصرف سرعسکر روم [در] آمد، سایر قلاع و بقاع دیگر که در شهرزور و توابع او بود، به تصرف عسکر روم [در]آمدند. از آن تاریخ الی الآن ملک شهرزور داخل خاک و قلمرو روم شد و به تصرف آل عثمان رفت. و سلطانعلی ولد سرخاب بیگ بعد از فوت پدرش، سه سال در اردلان حکومت کرد، فوت گردید. ازو دو پسر ماند: تیمورخان و هلوخان. و بساط بیگ بعد از فوت سلطانعلی بیگ برادرش، چند وقتی حاکم اردلان شد و در آن وقت هرج و مرج رو[ی] داد.

[تیمورخان اردلان]

تیمور خان [که] پسر سلطانعلی بود، دست تطاول به ولایت اردلان دراز [کرد]، تاخت و غارت و نهب و تاراج [را آغاز] کرده، هردم طرفی را نهب می‌نمود، خودنمائی و شجاعت اظهار می‌کرد؛ شاید ولایت را از دست بساط سلطان انتزاع نماید. تا بساط سلطان در حیات بود، اردلان را به تصرف تیمورخان نداد. بعد از فوتش تیمورخان حاکم اردلان شد و در سنه‌ی ۹۸۸ مطیع سلطان مراد پادشاه روم گردید. و او نیز در مقابل اطاعتش، سلطان روم سالیانه مبلغ صدهزار آغچه، که مال متوجهی شهرزور در دیوان آل عثمان بود، به تیمورخان به وجه انعام می‌داد. و [او] ولایت متصرفه‌ی خود را در بین اولادش، بدین نحو تقسیم کرد، که سنندج و محل حسن آباد و قزلجه و توابع آن را به سلطانعلی بیگ پسر بزرگش داد؛ و قراطاق را به بوداق بیگ پسر کوچکش داد و مریوان را به مراد بیگ پسر دیگرش [داد] و شهربازار را به میرعلم‌الدین پسر کوچکترش تفویض نمود. و محال سنقر و دینور را به زور خود ضمیمه‌ی ولایت خود کرده، چونکه از طرف سلطان روم [به] میر میران ملقب بود، سه طوق را برای او فرستادند، تیمور پاشا شد. به مرور دهور داعیه پیدا کرده، اطاعت به پادشاه ایران و سلطان روم نمی‌کرد و ولایت آنها را دست انداز و غارت می‌نمود. استقلالا حکومت اردلان با توابع و شهرزور با توابع را می‌کرد و تاخت و تاراج اطراف و جوانب ولایت خود را می‌نمود؛ تا

اینکه تاخت ولایت عمر بیگ کلهر را کرد. عمر بیگ نیز طلب اعانت از شاهوردی خان لر نمود؛ او نیز تدارک قشون را دیده، به معاونت عمربیگ کلهر آمد. دوباره تیمورخان تاراج بسیار از عمربیگ گرفته، شاهوردی خان با قشونی که همراه آورده[بود]، در کمینگاه بوده؛ تیمورخان با سپاهش که مال زیادی از ایل عمر بیگ نهب کرده بودند، مشغول آن می‌شوند. قشون شاهوردی خان و عمر بیگ در کمینگاه بیرون آمده، می‌خواسته که تاراج[را] از دست تیمورخان و اتباعش استرداد نمایند؛ به جنگ می‌انجامد. مجادله‌ی عظیم الشان در بین ایشان واقع [گشته]، شکست به قشون تیمورخان راه یافته، لشکر کلهر و لر غالب آمده و تیمور خان در آن جنگ دستگیر شده، به نزد شاهوردی خان آوردند، مدتی او را نگاه‌داشته، بعد از آن او را مرخص نموده، به ولایت خود آمد. و اکثر مردم معروف و معقول اردلان درین معرکه مقتول و عمر بیگ نیز به مال منهوبه‌ی خود رسید؛ مظفر و منصور به میان ایل خودش عودت کرد. و چند وقتی برین مقدمه گذشت، باز هوس تاخت ولایت زرین کمر، که به گروس مشهور است، به سر تیمورخان افتاد. و دولتیار سلطان سیاه منصور، که به امر پادشا حاکم گروس بود، کمک طلبیده، از جانب شاه بعضی قشون ابواب جمع او شد. بعد از رسیدن لشکر امدادی و تدارک طایفه و ایل خود، سپاه معقول آراسته به عزم جنگ، تیمورخان پیش آمده؛ تیمورخان که به مردانگی و شجاعت و سپاه خود مغرور بود، به مقابله آمده و دولتیار سلطان سیاه منصور نیز با جمعیت و قشون زیاد به میدان تیمورخان اردلان آمد و مجادله و جنگ عظیم در بین اوها واقع [شد]، بعد از کشش و کوشش جانبین دولتیار سلطان سیاه منصور غالب [گشته] و شکست فاحش به سپاه اردلان رسید، و تیمور خان والی اردلان در آن معرکه مقتول گردید.

[هلوخان اردلان]

بعد از قتل و فوت تیمورخان، هلو خان برادرش حاکم گردید، که به رشادت و شجاعت و سخاوت و استعداد و آراستگی از تیمور خان زیادتر بود. در اصل خود را منسوب به سلطان مراد روم می‌کرد و اظهار خدمتگذاری هم به پادشاه ایران می‌نمود. دو سه سال بدین نحو حکومت اردلان را کرد، تا اینکه استعداد و تدارک و مکنت و شوکت به‌همرسانید. خودسر و استقلالا اردلان را متصرف [گشته] پیشکش برای کسی نمی‌فرستاد و باج و خراج به پادشاه ایران و سلطان روم نمی‌داد. و همین در زیاد کردن ولایت و شوکت و سپاه بود. قلعه‌ی ظلم و قلعه‌ی پلنگان [را]، که پایتخت گور[ا]نان بود، با قلعه‌ی حسن آباد ضمیمه‌ی ولایت خود کرد. مدتی مدید خودسر حکومت کرد و در عهد خود در چندین جا، مساجد بنا [نهاد] و شعار اسلام را زیاد[کرده] و ولایتش امن و امان و رعیت مرفه‌الحال، روزگار را به سر می‌بردند. سلطان روم و پادشاه ایران با او نوازشات می‌کردند و هلوخان هیچکدام را مطیع و منقاد نبود، و اطراف و جوانب خود را نهب و دست اندازی می‌نمود. و شاه عباس از کردار و رفتار و سلوک هلو خان عاجز شده، چندین دفعه به مقام بازخواست او برآمده، اعتنای و گوش به او نکرده، باد غرور به دماغش متصاعد [شده] خوف از سلطان و پادشاه نداشت.

شاه عباس برای دفع هلوخان با لشکر انبوه و سپاه کوه شکوه از اصفهان حرکت [کرده] و به همدان رسید. کوچ بر کوچ به قریه‌ی میهم اسفندآباد نزول اجلال فرمود. شاه عباس به عزم مشورت بر سر تپه‌ای رفته، امنای دولت را چند نفر بدانجا می‌طلبد. آلی‌بالی زنگنه جد شیخعلی‌خان مشهور، که جلودار شاه محسوب و محرمیت داشت و از جمله‌ی مقربان عمله بود؛ در نظر مبارک ایستاده، قدیمی آن درگاه آسمان جاه بود. شاه عباس با امنای دولت مشورت گرفتن هلوخان و خراب کردن قلعه‌ی حسن آباد و ولایت اردلان را می‌فرمود؛ در پیشگاه پادشاهی هرکس هرچه را صواب و صلاح می‌داند، عرض می‌نمایند. آلی‌بالی به سبب قدیمیگری و سابقه‌ی خدمت، گستاخی نموده، پا پیش می‌گذارد و عرض می‌کند: که قربان سم ستور مبارکت شوم، که هلوخان و ولایت اردلان چه قابلیت دارد، که پادشاه عظیم الشأن چون قبله‌ی عالم با این سپاه سنگین، که از تعداد مور و ملخ افزونتر است، از اصفهان حرکت و برای تنبیه و دفع هلوخان اینقدر راه بیاید؟! ما همسایه‌ایم، بلدیت داریم، در جا و مکان و متانت قلعه‌ای که درو نشسته داریم، اگر محاصره را فرمودید؛ زود به دست نیامد و به آسانی مسخر نشد و خدای ناخواسته درین بین چشم زخمی برای سپاه رو[ی] داد و سلطان روم این حرکت ناملایم را بشنود؛ خیلی حرفها را به دل راه می‌دهد، صاحب

اختیارند! شاه عباس این حرف را می‌شنود، تأملی کرده، رو به امناء و رجال دولت می‌کند: که آلی بالی سخن عاقلانه‌ای عرض کرد. رجال و امناء دولت تصدیق کردند. شاه همان ساعت فسخ اراده‌ی گرفتن هلوخان و تخریب کردن ولایت متعلقه به او نموده، مصمم رفتن و تسخیر مملکت آذربایجان را پیشنهاد خاطر انور کرده، فردای همان روز اردوی همایون از میهم اسفندآباد حرکت و عنان عزیمت را از راه صفاخانه‌ی افشار به صوب ایروان معطوف و به سبب عرض مناسب، که به طبع مبارک خوش آمد، منصب وزیر اعظمی را به آلی‌بالی زنگه مفوض [کرد].

شاه عباس بعد از رسیدن اردوی کیوان شکوه به خاک افشار، خان احمد خان، ولد هلوخان را که مدتی بود، مستلزم رکاب شاهی و در آستانه‌ی علیه جان فشانی نموده، به حضور طلبید. بعد از اینکه، به نظر اشرف مشرف و منظور نظر عاطفت اثر گردید و خلوت خاص بود؛ به لفظ درربار فرمودند: "که بندگان* همایون ما چندین سال است ترا مشمول نوازشات کرده و یکی از پرده‌نشینان سرادق حرمسرای پادشاهی [را] به تو شفقت [کرده]، امثال تو هیچ فردی بدین فیض عظمی مستفیض نشده، تا حال در حجر تربیت شفقت شاهی پرورش یافته و اردوی همایون از اصفهان نهضت برای دفع و گرفتاری هلوی پدرت و ویران کردن قلعه و ولایت او بود. بدینجا که رسیدیم، او را قابل تنبیه و بازخواست ندانستیم. عفو جرائم او را در مقابل خدمت و جانسپاری تو فرمودیم؛ حال باید به قلعه‌ی حسن‌آباد رفته، هلوی پدرت را به اصفهان روانه کنی و خودت در جای او نائب باشی، تا هرچه خودم مقرر کنم".

خان احمد خان حسب الفرموده، از آنجا حرکت و به اندک زمانی خود را به اردلان رسانید. شب غفلة به پشت دروازه‌ی قلعه رفته، قاپوچی دروازه را واکرده، خان احمد خان به خانه رفته و هلوخان پدرش را با خبر کرده و فرمان قضا جریان شاه عباس را بدو نموده، به اندک زمانی تدارک هلوخان پدرش را دیده، او را به اصفهان روانه و خودش استقلالا برمقرحکومت پدری نشست. و هلوخان به اصفهان رسیده، شاه عباس امر کرده، در اصفهان یکدست عمارت معقول بزرگانه برای او خالی و مفروش نموده و اخراجات یومیه‌ی ملوکانه زیاده از فراخور او، برای هلوخان و عمله‌اش قرار می‌دهند، و نوازشات در باره‌ی او مبذول[داشته]، در نظر شاه دائم واقف حضور می‌باشد. و هر روز مشمول انعامات و اشفاقات پادشا[ها]نه می‌گردد؛ و اعزاز و احترام و توقیر و اکرام او را منظور نظر شاهی بود و روزگار را به خوشی در اصفهان می‌گذرانید، تا فوت شد.

[خان احمدخان][1]

خان احمدخان در سنه‌ی ۱۰۲۵ به امر حکومت و ایالت اردلان از طرف شاه عباس سرافراز [گشته]، بعد از استقرار و استقلال به مقر حکومت پدری، چون هلوخان پدرش شروع به دست انداز[ی] و نهب و غارت ولایت روم و اطراف و جوانب نموده، از آن جمله طایفه‌ی بلباس، که هرگز باج به کسی نداده و نمی‌دهند؛ مطیع هیچ صاحب کاری نبوده‌اند، چندین دفعه خان احمد خان تاخت بلباس را کرده و معارف اوها را به قتل رسانیده؛ آخرالامر طایفه‌ی بلباس مطیع و منقاد او شدند؛ از اوامر و نواهی خان احمد خان بیرون نبودند و به سعایت درویش محمد پاشا و بکر صوباشی، بغداد به تصرف شاه عباس رسید. خان احمدخان ولایت به‌ه و

* در حالیکه مورخین ایرانی و از جمله اسکندر بیگ ترکمان که منشی شاه عباس صفوی بوده، اشاره‌ای به این مطلب ندارند، که شاه عباس خواهری به نام زرین کلاه داشته؛ تاریخ نگاران اردلان از جمله نویسندگان 'تحفه‌ی ناصریه ص.۱۳۰' و ' حدیقه‌ی ناصری ص ۱۰۷' برای نشان دادن عظمت و شکوه خان احمد خان و توجه شاه عباس به دلاوری و بزرگی وی، عنوان می‌کنند، که شاه عباس 'زرین کلاه' خواهر خود را به عقد خان احمد خان درآورده است. مستوره این داستان را با آب و تاب بیشتری بیان داشته و می‌نویسد: "بعد از مدتی که جوهر ذاتی و استعداد و آراستگی خان احمد خان بر شاه عباس معلوم آمد؛ بر رتبه‌ی او افزوده و درخشان گوهر درج شاهی و فروازان اختر برج سلطنت پناهی أعنی همشیره‌ی مکرمه‌ی خود را که موسوم به 'زرین کلاه' بود، به او عنایت فروده، به شرف مصاهرت شاهی سرافراز آمد". مستوره، ماه شرف خانم، تاریخ اردلان، ص. ۳۰-۳۱، به اهتمام ناصر آزاد پور، سنندج دوم ژانویه‌ی ۱۹۴٦، سنندج، چاپخانه‌ی بهرامی. (سه‌پان)

[1] خان اکراد یعنی خان احمد سال 'بخت' (۱۰۰۲) آمد از عدم بیرون. سال 'کج بخت' (۱۰۲۵) یافت حکم جلوس در 'غلط' (۱۰۳۹) گشت ابله و مجنون. باز صحت بیافت اندر 'غم' (۱۰۴۰) یافت حکمی از پیشتر افزون. سال 'غمها' (۱۰٤٦) هزیمتش دادند رفت بیرون از این زمانه‌ی دون.

سوران و آکو و عمادیه و موصل را حسب الفرمان شاه عباس تصرف می‌کرد و برای شهرت، امر کرد، که 'گاوهوله' از موصل آورده، در قریه‌ی حسن‌آباد غله به او کوبیده، تا حال تحریر از یکصد و پنجاه سال متجاوز است، همان شهرت باقیست و طایفه‌ی داسنی را نیز تاخت نمود. رشادت و شجاعت و مردانگی او درین سرحدات به جلوه‌ی ظهور رسید. سرخاب بیگ پسرش که از یکی [از] حجله نشینان سرادق حرمسرای شاهی به خان احمد شفقت شده، متولد شده بود، و به کمال رشد رسیده و قابلیت او مقروع و سامعه افروز شاه بوده، یکروزی از روی شفقت امر به احضار سرخاب بیگ فرموده، فیض یاب حضور باهر النور شاهی و منظور نظر عاطفت اثر پادشاهی شد. شاه صفی اظهار شفقت و اشفاق و لطف و اعطاف و نوازشات پادشاهی نسبت به سرخاب بیگ ولد خان احمد خان کرده و او هم در کمال ادب جواب شاه را به شکر گذاری و تحیات عرض می‌کند. شاهوردی خان لر، که سابقا مرقوم گردید، که کمک و امداد عمر بیگ کلهر را کرد و به جنگ تیمورخان عموی خان احمد خان آمدند، همان عداوت در دلش باقی بود. در پیشگاه شاهی ایستاده و این دم را فرصت و مجال گفتگو دانسته، عرض می‌کند: که این پسر احمد خان علاوه‌ی نجابتش و قرابتش به آستانه‌ی علیه، در نفس الامر جبلی ذاتش خیلی قابلیت و استعداد در ناصیه‌اش پیداست و پشت و قوت و ایل و طایفه‌ی عظیم هم دارد. شاه صفی از گفتگوی شاهوردی خان لر متوهم گردیده، همین حرف را در خاطرش ذخیره، خیالهای دور را کرده؛ بعد از قلیل مده سرخاب بیگ ولد خان احمدخان را در اصفهان کور و از بینایی عاری کرد.

این خبر هائله به خان احمد خان رسید. اینقدر جزع و فزع و خیالات فاسد برو مستولی شدند، دیوانه[گشته] و عقل او زائل گردید. جنون او یکسال طول کشید. بعد از یکسال افاقه‌ای برای او حاصل و به حال طبیعی عودت نمود؛ رو از اطاعت شاه صفی برتافته، اظهار انقیاد را به سلطان روم کرد. شروع به نهب و غارت ولایت سرحدات نموده، همدان و گروس و سنقر را با اردلان و شهرزور در تصرف داشت. خودسری و خودنمایی در این سرحدات بسیار کرده، رعایا و برایا و اهل ولایت عجز و شکوه‌ی خود را چندین بار به بارگاه پادشاه ایران عرض و به لیت و لعل آنها را استمالت می‌داد. تا اینکه بی اعتنایی و بی‌باکی خان احمدخان به حد کمال رسید و به هیچوجه منزجر و متنبه نمی‌بود. طغیان او به پایان آمد. شاه صفی زال خان و سیاوش خان را با قشون بسیار برای تنبیه و دفع شر خان احمد خان درین سرحدات مأمور و تعیین کرده. خان احمد خان که این خبر را می‌شنود، برای امداد و اعانت به دولت عثمانیه عرض می‌کند. از جانب سلطان روم نیز منوچهر پاشا را با عسکری زیاد مأمور و راهی کرده، به امداد خان احمد خان آمد. کوچ بر کوچ تلاقی فریقین در کنار دریاچه‌ی مریوان شد. بعد از اینکه تلاقی فریقین واقع گردید، در بین اوها مجادله‌ی عظیم اتفاق افتاد. بعد از کشش و کوشش بسیار اولا سپاه قزلباش شکست یافت؛ مردم رومی پیش راه را گرفته، که غرق آب شوند. زال خان که سرکرده اصل بود، به قشون و ابواب جمیع خود گفت: که درین جنگ، که واقع شده رو به فراریم، نجاتی نداریم. یکطرف شمشیر و یکطرف آب دریا، راه فرار را نداریم، که بیرون رویم و ازین ورطه نجات یابیم، پس مناسب و صلاح کار ما چنین است: متهورانه شمشیر بکشیم و خود را به قلب لشکر اعدا بزنیم، بلکه فرجی و فرحی در آن برای ما رو دهد! دلاوران ایران همگی متفق اللفظ گردیده، پای جلادت و جرأت پیش گذاشته، جنگ مردانه کرده و ایستادگی در میدان رزم نموده، شکست به سپاه روم داده، قشون قزلباش غالب آمده، فتحی معقول برای لشکر شاه رو[ی] داد. خان احمد خان با معدودی از مردم اردلان، از معرکه روبرتافته، راه فرار پیش گرفته، به موصل رفت و درهمان سال در موصل فوت کرد.

[سلیمان خان پسر امیر علم الدین]

و امیر علم الدین ولد میر سلطانعلی، ولد تیمورخان، در ایام خان احمد خان مدتی خدمت به صاحبکاران روم کرد، فایده‌ای ندیده و سلیمان خان پسرش در خدمت خان احمد خان به خدمتگذاری مشغول بود. چون آثار شجاعت و رشد در ناصیه‌اش پیدا بود، خان احمد خان هرگز ازو راضی نبود و او را در هیچ باب ملاحظه نمی‌کرد و خدمت او در نظرش جلوه نمی‌کرد؛ بلکه در خیالش چنین خطور می‌کرد، که او را طرد نماید. سلیمان خان ازین سلوک و رفتار خوف و رعب حاصل [کرده]، چاره‌ی خود را در گریز دانسته؛ شب گریخت و به دربار شاه صفی در اصفهان رفت. در رسیدنش بر

آستانه‌ی علیه و به نظر فیض منظر شاهی مستفیض گردید. شاه او را آفرین و تحسین می‌کند. تا در خدمتش بود، مردانگیها و خودنمایی کرده، مشمول نوازشات و مستحسن طبع والا شده. در رسیدن خبر خان احمد خان، که به جنگ آمد و عسکر روم را با سرعسکر برداشته، آمده جدال و شکست یافته، به موصل فرار کرده، به قلیل فاصله در همان سال در موصل فوت گردیده. سلیمان خان که مستلزم رکاب همایون بود، به والی اردلان [منصوب]شد؛ او را مخلع به خلعت فاخره به اردلان روانه نمود. و سبب اینکه در نظر انور منظور و ملحوظ بود، که در جنگ ایروان مستلزم رکاب و خدمتش در نظر شاه پیدا و جلوه‌گر بود، که سلیمان خان تنها اسب دوانیده تا به دروازه‌ی قلعه‌ی ایروان رسید. چند نفر از مردم مخصوص را کشته و زخم زده، در وقت مرخصی شاه صفی او را نوازش کرده و به آئین و طمطراق هرچه تمامتر او را به ولایت اردلان فرستاد. و سلیمان خان بعد از استقلال و استقرار در امر حکومت اردلان، قلعه‌ی حسن‌آباد را که مقر حکومت آباء و اجدادش بود، خراب و ویران [کرده]، سکنه‌ی آنجا را کوچانیده، آمده در سنندج بنای آبادی و عمارات و مساجد و بازار گذاشته. به سبب اینکه سلطان مراد پادشاه روم قلعه‌ی بغداد را محاصره نموده، به قلیل مده او را فتح[کرده] و خسروپاشا را با لشکر تعیین کرد، که شهرزور و شهربازار و قراطاق و قزلجه و سروچک و غیره را به تصرف سلطان روم [در]آورد، از آن روز محلات مزبوره از تصرف والی اردلان بیرون رفته، حکام ببه متصرف می‌شوند و خدمت به وزیر بغداد می‌کنند؛ و خسرو پاشا در مریوان با لشکر قزلباش جنگ نمود، مظفر شد. و سلیمان خان نیز دست تطاول از نهب ولایت آل عثمان کوتاه [کرده] و اکتفا به حکومت اردلان و توابع آن، که سقز و بانه و مریوان و اورامان و جوانرود [بود،] نمود. و موعد بیست و دوسال در اردلان حکومت کرد و به سبب بعضی شجاعت و رشادت [که] از سلیمان خان به ظهور می‌رسید؛ شاه عباس ثانی ازو متشکی و اورا به حضور خود، به اصفهان طلبید؛ او را نگاه داشت. شاه روزی دوازده خوانچه حاضری چاشته و شب دوازده قاب طعام و سائر مصارف برای سلیمان خان مقرر نموده و یکدست عمارت معقول فراخور حال او و عمله‌اش بدو شفقت [کرد].

[کلبعلی خان]

ایالت اردلان را در سنه‌ی ۱۰۶۸ هجری شاه عباس ثانی به کلبعلی خان مفوض و مرجوع [داشت]. به معرفت مرید ویس سلطان کلهر ناظر سلیمان خان پدرش بعد از استقرار و استقلال کلبعلی خان به مقر حکومت پدری، مریوان را به خسرو خان و سقز را به سهراب سلطان پسران خود و اورامان و بانه [را] به حاکمزاده‌های خودشان واگذاشت نمود و حکومت جوانرود و ایل جاف را به صفی خان سلطان گوران داد و پلنگان را به مرید ویس سلطان کلهر، [که] ناظر سلیمان خان پدرش بود، داد. و محمد سلطان گلباغی و سائر امراء و اعیان و سلاطین سرحدات همگی متفق اللفظ شدند، که به دل و جان به صواب دید ریشسفیدان و أمراء و فرموده‌ی کلبعلی خان والی، خدمات دیوانی و امور ولایت را به راه ببرند. بدین روش از سخن حسابی یکدیگر بیرون نروند، مطیع و منقاد اوامر و نواهی والی باشند؛ خودسری و سرکشی در ولایت با کلبعلی خان والی نکنند. واقعی چنین شرط کرده بودند، به عمل آوردند و کلبعلی خان استقلالا بیست و دو سال حکومت اردلان را نمود، فوت گردید. و در سنه‌ی ۱۰۸۵هجری شاه سلیمان ایالت و حکومت اردلان را برای کسی مقرر نفرموده، خان احمدخان ثانی پسر کلبعلی خان، خودسر موعد یکسال و نیم حکومت کرد.

[خسروخان]

خسروخان که مردی با روش بود و در مریوان حاکم بود، به شاه سلیمان عرض نمود، که کلبعلی خان بیگلربیگی فوت شده، اموال بسیار از نقد و جنس به جا گذاشته، خان احمدخان پسرش همه را به مردم بخشیده و باخته، تدارک معقولی از سپاه و خودسری دیده، یکسال متجاوز است، بدین روش ولایت اردلان را متصرف [شده] خدمت به دیوان اعلی نمی‌کند. واجب بود، مراتب را به خاکپای شاهی عرض شود. در رسیدن چاپار و عریضه به اصفهان و چگونگی را شاه مستحضر گردید. در ساعت اول خلعت و رقم ایالت و حکومت اردلان را برای خسروخان روانه، خبر مسرت اثر به خسروخان رسید. صبح از مریوان سوار شده، در وقت عصر به سنندج آمد به مقر حکومت، استقرار و استقلال یافت. بعد ازین[که] امور

مملکت خود را فیصل داد؛ آنچه اموالی که خان احمد به مردم کردستان داده بود، پس گرفته، دیناری را به احدی نگذاشت. او نیز باد غرور به دماغش متصاعد گردید، بنای بدسلوکی و کجرفتاری و بهانه‌جوئی و ناحسابی به مردم گذاشت، به نحوی که امراء و اهل ویلایت به عجز آمده، خلق هراس و خوف از کردار خسروخان برداشته، مخوف ازو به جان و مال بودند. آخرالأمر بعضی از اهل ولایت شکوه‌ی ظلم او را به اصفهان به بارگاه شاه سلیمان برده، در رسیدن، شاه اوها را به حضور می‌طلبد، دلالت ایشان را داده، فرمان قضا، جریان به خسروخان نوشت:

که مردم بدسلوکی و ظلم کردن شما را به آستانه‌ی علیه آورده، آنها را دلالت کرده، به ولایت روانه، بعد ازین به فرمان قضا جریان و به امر پادشاهی باید تغییر سلوک را با رعایا و برایا و سکنه‌ی آن سامان به وجه احسن داده، نحوی با مردم رفتار نمایند، که دعاگویی برای ذات اقدس حاصل گردد، حسن اخلاق پیش آورده، تمامی آن ولا[یت] از تو راضی شوند، نوعی بدسلوکی با اوها ننمایند، که دوباره شکوه‌ی ایشان بدین درگاه عالم‌پناه رسد، که موجب بازخواست شاهی شوید و قورچی همراه شکوه‌چیها نموده، به ولایت فرستاد. همینکه قورچی را مرخص و عریضه‌ی عجز و ابراءالذمه به درگاه شاهی روانه کرد؛ از پیش بیشتر و بدتر شروع به ترجمان و قتل و ضرب و شتم و ستم و ظلم به مردم نموده، آتش ظلم اشتعال کرد، که مردم اردلان را سوزانیده، به جان امان آمده، عجز مردم به حد کمال رسید. دوباره چاره‌ی خود را در شکوه یافته، اکثر مردمان معقول به اصفهان به شکوه رفتند. شاه سلیمان واقف می‌شود، که اهالی اردلان از عجزه و مساکین به شکوه‌ی خسروخان آمده‌اند. رقم نوشته و قورچی تعیین کرده، در اندک زمانی به سنندج رسیده، در ساعت اول خسروخان را حرکت بادپیمای را از ذهاب و ایاب کرده، در اندک زمانی او را به اصفهان رساند. قورچی مزبور به سنندج وارد، فی‌الفور خسروخان را به اتفاق خودش برداشته، در قلیل مدت به اصفهان رسانیده؛ بعد از شرفیابی [به] حضور باهر النور، شاه بازخواست وقوع این امر را به او می‌کند. خسروخان در برابر، عجز و لابه و ابراء الذمه بسیار می‌کند، او را مرخص از حضور می‌کند، که فردا شما را با اوها مواجه می‌کنم، احقاق خواهیم کرد. شکوه‌چیها چنین خیال کردند، که مگر رأی شاه درین امر تغییر یافته، ما را به خسروخان می‌سپارد. اضطرارا و اضطرابا خودشان را به توحید خانه و قوشخانه و طویله‌ی شاهی انداخته، دربست پناه می‌گیرند. چون رویه‌ی پادشانه [ظ. پادشاهان] صفویه چنین بوده، که هرکس تقصیری نمایان می‌کرد، نسبت به پادشاه، به توحیدخانه‌ی شاهی می‌رفت. از جرایم و ناخدمتی و خیانت او می‌گذشتند و او را بیرون آورده، بی‌عتاب و بازخواست مرخص می‌شد.

خسروخان ازین کار اطلاع یافته، چند نفر آدمان را از عمله‌ی خود فرستاده، شکوه‌چیها را از توحیدخانه و قوشخانه و طویله‌ی پادشاهی بیرون می‌آورند. خلیفه‌ی توحیدخانه و عمله‌ی طویله و قوشچی‌باشی مانع می‌شوند. چونکه اماکن مزبوره به بست مشهور بود. قانون و رویه نبود، که کسی پناه آورده، عنفا او را از آنجا [بیرون] بکشند، ببرند. با آدمان مرسوله‌ی خسروخان جنگ کرده، طرفین سرودست شکسته و تاج و طومار خلیفه به هم خورده و قوشهای شاهی را به پرواز داده و اسپان مخصوصی افسار بریده، هنگامه‌ای برپا شد، که عموم مردم به تماشای این امر شنیع آمده، کار به جایی رسید، مراتب را به شاه سلیمان رسانیدند. شاه امر به احضار طرفین فرمود. خلیفه با صوفیها و قوشچیها با میرشکار و امیر آخور با عمله‌ی اصطبل بر سر راه شاه، که به شکار می‌رفت، با شکوه‌چیهای اردلان رفتند. شاه سلیمان که این مردم سرودست شکسته را ملاحظه فرمود و شکوه‌ی اوها [را] گوش نمود، همان ساعت امر شاهی به قتل خسروخان می‌شود. خسروخان را به میدان شاه آورده، کشتندش، بی آنکه او را به حضور بیاورند. خسروخان سه سال حکومت اردلان را نمود.

[تیمورخان آجرلو]

بعد از فوت خسروخان، رأی شاه برسر این آمد و قرار گرفت، که تیمورخان آجرلو را به ضابط اردلان قرار داد و به سنندج آمد. چهار پنج سال والی و بیگلربیگی در اردلان نبود. همین تیمورخان آجرلو به ضابطی متوجه می‌شد، تا در سنه‌ی ۱۰۹۹ هجری خان احمد خان پسر کلبعلی خان از جانب شاه سلیمان والی و بیگلربیگی اردلان گردید و تیمورخان ضابط را به حضور طلبید.

[خان احمد خان ثانی؛ محمد خان ولد خسروخان؛ سلیمان ببه؛ عباسقلی خان قاجار]:

خان احمد خان در یکهزار و یکصد هجری[به حکومت رسید]. حاکم[ی] شکار دوست و دائم در تعیش و تلذذ و تفنن و تنپروری و [به] سواری و نخچیر مشغول بود. گویند سیصد نفر قوشچی از معارف و اعزه‌ی اردلان با او به شکار می‌رفتند و خسرو بیگ، پدر درویش بیگ میرشکار بود و آغایان اردلان[را] اکثر به قوشچی قرار داده بود. اوقات خود را صرف شکار و نخچیر و سواری و گلکاری می‌نمود. بدین نحو پنج سال حکومت اردلان را کرد، تا اینکه شاه سلطان حسین در سنه‌ی ۱۱۰۵ جلوس نمود و محمد خان ولد خسروخان[را]، که در رکاب حاضر بود؛ حاکم اردلان نمود. و ایالت و حکومت را بدو مفوض[داشت]. او نیز موعد شش سال حکومت کرد. در اوخر حکومتش سلیمان بیگ ببه از پادشاه روم و عجم یاغی گردید. دست انداز ولایت و اطراف و جوانب خود می‌کرد؛ نهب و غارت آنها را می‌نمود.

چندین دفعه مراتب او را به سلطان روم و شاه سلطان حسین اظهار[داشته] مباشران اکید و محصلان و یساولان شدید از طرف وزیر بغداد و پادشاه ایران، برای منع او ازین کردار و رفتار می‌آمدند، منع پذیر نمی‌شد و مفید نیفتاد و طغیان زیادتر می‌کرد. [کار] به جایی رسید شکوه‌چی ستم و ظلم به اصفهان به نزد شاه رفتند و اظهار تظلم او کردند. شاه سلطان حسین این حالت را مشاهده نمود، به سرکردگان امر کرد، که از شما کدام متصدی این امر می‌شوید، که قشون ببرید در دفع شر سلیمان ببه بکوشید؟ عباسقلی خان قاجار مشهور به زیاد اوغلی طالب و راغب می‌شود. شاه تاج و طومار و خلعت بدو داده، هفتادهزار نفر سواره ابوابجمع او نموده و از سوارهای رکابی نیز معدودی همراه او کرده، تدارک معقولی برای او دیده، عباسقلی خان صاحب نقاره و طمطراق و آئین و سپاه شد؛ از اصفهان حرکت و به اندک زمانی به همدان رسید. این خبر به سلیمان بیگ رسید. طغیان او زیادتر گردید، به نحوی که دسته‌ای از قشون تعیین و تمرخان بیگ ولد سهراب سلطان، ولد سلیمان خان که حاکم سقز بود، مقتول نمودند. و ابراهیم بیگ من طایفه‌ی میر اسکندری ماموی، که حاکم مریوان بود، او را نیز به قتل رسانیدند و به سائر جاها هم دست اندازی می‌کرد. عباسقلی خان به حوالی سنندج رسیده، هفتصد سواری که ابوابجمع او شده بود، که از محمد خان بیگلربیگی بگیرد، به محصلی یساول شاهی سوارها را تدارک[دیده]، با سرکرده‌ی معقولی آورده، به قشون عباسقلی خان ملحق و به اندک زمانی لشکر قزلباش به مریوان رسید و سلیمان بیگ با سواره و تفنگچی و جمعیتی که تدارک دیده بود، حرکت، و به مقابله و مقاتله آمده؛ تلاقی فریقین در هشتم محرم الحرام سنه‌ی ۱۱۱۰ در مریوان واقع گردید. روز نهم جدال و جنگ شد. آن روز تا شام نائره‌ی قتال در اشتعال [بود و] هیچکدام فتح نکردند. هرکس شب به بنه‌ی خود عودت کرده، فردا که دهم بود و روز قتل و قتال بود، باز دلاوران طرفین به جنگ آمدند و سلیمان بیگ آن روز پیاده شده، هر دو سپاه رستمانه جنگ کردند و دلاوران قزلباش و ابطال روم تا وقت ظهر به ضرب سیف و سنان به هم می‌آویزند. آخرالامر نسیم فتح به طرف قشون قزلباش وزید، سلیمان بیگ شکست فاحش خورد و سپاه ایرانیان غالب آمدند. ناقلان اخبار که در آن معرکه حاضر بودند، نقل می‌کردند، که جنگ مزبور نمونه‌ای بود، از روز رستاخیز و سه چهار هزار نفر از طرفین دستگیر و دو سه هزار نفر از جانبین طعمه‌ی شمشیر گردید و در این اثنا حسن پاشای وزیر بغداد نیز برای اصلاح همین امر با قشون سنگین به کرکوک رسید. سلیمان بیگ که شرمسار آل عثمان بود و کاری پیش نبرد؛ چاره‌ی خود را در آن دید، با معدودی از آغایان ببه رو به اسلامبول فرار [کند] و از جمله‌ی اخلاق حمیده‌ی مردم کردستان آنکه، قاسم سلطان اورامی به عباسقلی خان زیاد اوغلی عرض می‌کند، که مردم اردلان درین جنگ به سبب موافقت مذهب جنگ خوب نکردند، در کنار ایستاده بودند. او نیز تعصبا از مردم اردلان کله مناری ساخته و شکوه‌ی اوها را به شاه سلطان حسین عرض [کرده]، شاه از این حرکت بیدماغ شده، رقم عزل عباسقلی خان را از سرداری روانه و حسین خان لر را به جای او منصوب و سپاه و قشون و سرداری را بدو مفوض فرمود. و چون قشون را اختیار کرده بود، در تسخیر آن سمتها و با توقف در محل جنگ، حسین خان سرکرده، از جای معرکه قشون را حرکت داده، تا آلاوی و پشدر، که محل سکنای طایفه‌ی بلباس بود، رفته، تاخت کنان تا آکو قندیل دوانیده، چند وقتی در آنجا توقف و از آنجا به دربار شاهی مظفر و منصور مراجعت کرد. در این

اثناء جهانگیر سلطان ولد کلبعلی خان با بعضی از امراء اردلان شیطنت کرده، بعضی حرفهای فتنه‌انگیز خیانت آمیز در بارهٔ محمد خان به عرض شاه رسانیده، او را از ایالت اردلان عزل نمود[۲].

[محمد خان گرجی؛ حسنعلی خان ولد مؤمن خان اعتماد الدولة؛ حسینعلی خان برادر حسنعلی خان]:

و در سنه‌ی ۱۱۱۳هجری شاه سلطان حسین حکومت اردلان را به محمد خان گرجی داد. معهذا مردم مفتن ولایتی و امنای دولت شاهی و متعصبان مذهب در خلوت به شاه غرض خود را عرض نمودند، که اردلان [در] خاک ایران و سرحد روم واقع است. آثار خیر و موقوفات در آن نیست و به سبب قرب جوار، روم سرحد را از پاشایان ببه و غیره دریغ نمی‌کنند. هرگاه اوها دست اندازی به ولایت اردلان نمایند، کمتر مانع می‌شوند. رقم از مصدر جاه و جلال شرف صدور می‌یابد، ....[ظ. که محمد خان گرجی] در سنندج کاروانسرای بنا کند و تولیت آن را به ملاعبدالکریم قاضی مفوض نمایند. حسب الامر شاه سلطان حسین، محمد خان گرجی کاروانسرای در جنب بازار سنندج مشتمل بر شصت و شش باب حجره‌ی تحتانی و فوقانی در زمین ملکیت ملا عبدالکریم بنا کرد.بعد از اتمام، به مناسبت ملکیت جای کاروانسرا و حاکمیت شرع انور و معروفیت، تولیه‌ی آن را حسب الرقم شاه، به ملا عبدالکریم مفوض، بدین قرار شرف صدور می‌یابد، که ملا عبدالکریم قاضی و متولی مداخل دوساله و اجرت کاروانسرا را گرفته، عشر آن را تنخواه حق التولیه خود متصرف [شده] و باقی را بعد از اخراج مصارف تعمیر لازمی او، به عتبات عالیات اعم از نجف اشرف و کربلای معلا و کاظمین برساند. و محمد خان گرجی سه سال حکومت اردلان را نمود و از طرف شاه سلطان حسین او را معزول و حکومت اردلان را به حسنعلی خان ولد مؤمن خان اعتماد الدوله مفوض [شد]. او نیز تعصب دینی بسیار داشت؛ اظهار نمود و چون اردلان ولایت سرحد و قرب جوار ولایت مخالف بود، هر روز به سبب تعصب، هنگامه آراسته می‌شد و عجزه و مساکین اردلان خیلی [به] تنگ آمده بودند و یارای شکوه هم نداشتند. با او به هر نحو[ی که] بود، دو سال و کسری روزگار را به سربردند، تا فوت شد. از جانب شاه سلطان حسین، حسینعلی خان برادرش بیگربیگی اردلان گردید. او نیز چون برادرش بنای بدسلوکی با مردم اردلان گذاشت و هر ماهی از طرف شاه رقمی صادر می‌شد، که با مردم کردستان، که سرحد است، رعیت پروری و خوش سلوکیی بکن؛ مفید نیفتاد، بلکه در بدی با مردم می‌افزود. او نیز دو سال حکومت کرد. درین عرض مدت، موعد یازده سال حاکم بیگانه در اردلان حکومت نمود.

[عباسقلی خان ولد محمد خان]

عباسقلی خان ولد محمد خان مدتی مدید خدمت به شاه سلطان حسین می‌کرد. هر خدمتی بدو رجوع می‌شد، در انجام آن جان فشانی و سربازی می‌کرد؛ از آن جمله، در حینی که مریدویس افغان در قندهار و پسر عبدالله خان در هرات طغیان کردند، شاه سلطان حسین عباسقلی خان را با سپهسالار و قشون مأمور [و] روانه[کرد تا] ولایتها را از معاندین پس گرفته. در آن سفر عباسقلی خان مردانگی و شجاعت نمایان کرده، قندهار و هرات را از دست مریدویس افغان انتزاع و به تصرف شاه سلطان حسین [در]آوردند و سپهسالار مردانگی و خدمت گذاری و شجاعت و جانسپاری او را در خدمت شاه عرض [داشته]، در مقابل در سنه‌ی ۱۱۲۲ ایالت اردلان را به عباسقلی خان ولد محمد خان مفوض [داشت]. بعد از استقرار و استقلال به مقر حکومت در اردلان[آمده]، مدت شش هفت سال حکومت نمود. به سبب سلوک خوب او ولایت تمام معمور و آباد [شده] و مردم چون [در] رفاه بودند، متمول شدند و حال و اوضاع بسیار برای

---

[۲] من کلام شیخ احمد طاب ثراه:
بیا بنگر تو وضع این جهان را چه پیش آمد، زمین را و زمان را چه طاعون در هزار و صد درآمد که خلق از صد هزار افزون سرآمد
وقوع زلزله سال صد و هفت به سال ده سلیمان بیگ بیرون رفت
که از شاه عجم هفتاد هزارش سوار و لشکر آمد، در دیارش
سرش عباس خان بد خان گنجه که دوست و دشمن از وی بود رنجه
اگرچه او منار کله‌ها ساخت ولی با او سلیمان نردها باخت
پس از ایشان حسین خان لر آمد تبیعش سی هزار لر خر آمد
اگرچه جمع گشتند جمله یکجا ولی زیشان سلیمان بود برجا
چو اسمعیل پاشا آمد از روم بشد حال وی از رومیه مشئوم
به سال سیزده خان قزلباش نحوستهای مخفی کرد او فاش
نحوستها ز کس نبود، که از ماست از آن گفتند: که از ماست، آنچه بر ماست
چنان کز سابقین آمد روایت موافق با حدیث و نیز آیت
چنین کان مولوی در مثنوی گفت ز اسرار کهن در نوی سفت
از مکافات عمل غافل مشو گندم از گندم بروید، جو ز جو
دم شمشیر و سر ضربت و نصف سر کرد گشت تاریخ شکستی که سلیمان ببه خورد (۱۱۱۰هـق. به حساب ابجد).

مردم حاصل [گشته] نوکر و رعیت روزگار را به خوبی و خوشی به سر می‌بردند. درین اثنا از طرف شاه سلطان حسین امر می‌شود، که سه چهارهزار نفر سواره از اعزه و اعیان ولایت [را] همراه خود برداشته، به طهران رفته، در آنجا به تمشیت خدمت مرجوعه قیام نماید.حسب الفرمان عباسقلی خان چهار هزار نفر سواره تدارک دیده، به طهران رفت. موعد پنج شش ماه اتفاق افتاد؛ در آنجا توقف نمود. و چون ملا عبدالکریم در نزد اعتمادالدوله شاه خیلی آبرو داشته و احترام و اعزاز او [را] منظور می‌داشت و در نزد شاه سعی بلیغ کرده، که عباسقلی خان حاکم شد؛ در مقابل آن عباسقلی خان علاوه‌ی قاضیگری، تویل متعدده و چند خانوار از اهل ذمه و مسلمان به معافی بدو داده و مرجعیت تمام داشت. کار مردم را می‌دید و رتبه‌ی معلمی و استادی پیش او بیشتر داشته بود. درین سفر، که با مردم به طهران مأمور شد، عباسقلی خان ملا عبدالکریم را به اتفاق خود به سفر نبرد و او را نائب حکومت خود کرده، در ولایت به‌جا گذاشت. و از مکارم اخلاق مردم کردستان آنکه، هرگاه با حاکم به سفر بشوند و پنج شش ماهی طول سفر اوها بشود، در بین خود بنای شرارت و افساد می‌گذارند، تا از آن استخلاص یابند.

معارف ولایت که همراه عباسقلی خان به سفر طهران رفته بودند، عباس بیگ و محمد باقر بیگ ریش سفید جماعت براز بودند و درویش بیگ بزرگ طایفه‌ی ابراهیم بیگی ماموی بود و سهراب بیگ و همت بیگ ولد علیرضا بیگ ریش سفید جماعت گلباغی بودند. این اشخاص که مرقوم شدند، هر یک بهانه جویی کرده، بعضی به مرخصی و بعضی بی‌مرخصی همگی به ولایت مراجعت کردند. عباسقلی خان با چند نفر از عمله‌ی خود از غیر معروف در طهران مانده. عباسقلی خان عریضه‌ای به شاه سلطان حسین نوشته، بدین مضمون، که علیقلی سلطان در ولایت مانده ادعای حکومت را دارد. چند دفعه کاغذ نوشته و آدم فرستاده، اعزه و اعیان که در نزد من در طهران بودند، به تحریک و اغواء او، قشون من از هم پاشیده، به ولایت عودت نموده‌اند. معدودی از عمله پیش من مانده‌اند، استدعا آنکه رقمی صادر شود، آنانی که به ولایت مراجعت کرده‌اند، گرفته، به طهران آورده، به دست من بسپارند. این عرض باعث ترقی رتبه‌ی علیقلی سلطان شد.

[علیقلی سلطان؛ عباسقلی خان]:

شاه در جواب عریضه می‌فرماید: معلوم است، که عباسقلی خان بدسلوکی با مردم اردلان کرده، مواجب و سیورسات آنها را تمام نداده، عاجز شده‌اند؛ لاعلاجا به ولایت گریخته‌اند، تقصیری ندارند؛ [تا] اوها را مؤاخذه و بازخواست نمایم. رأی مبارک به سر این آمد، که عباسقلی را معزول و ایالت اردلان را به علیقلی خان ولد جهانگیر سلطان ولد کلبعلی خان مفوض [دارد] و علیقلی خان در نهایت افلاس و پریشانی احوال در قریه‌ی شخله من محل خورخوره من توابع اردلان روزگار را به سر می‌برد. من حیث لایحتسب رقم و خلعت برای او برده، با نیل به مقصود بر سر ولایت آمده، در سنه‌ی ۱۱۲۹ علیقلی خان در اردلان استقلال و استقرار یافت و در سال دوم حکومتش بلیه‌ی طاعون لأنزل علینا به اردلان واقع [شد]؛ هشتاد هزار نفر متجاوز بدان بلیه فوت شدند. و علیقلی‌خان حاکمی رشید و صاحب سخا و به شمشیر و شجاعت شهرت داشت و در آن وقت مردم لرستان یاغی شده، شاه سلطان حسین، علیقلی خان را با قشون اردلان برای رفع لرها تعیین و مأمور کرده. علیقلی خان نیز با قشون ولایتی به لرستان رفته، آن ولایت را تسخیر و به تصرف شاه [در]آورده، رؤسا و اعیان اوها [را] همراه خود کرده، به قزوین که تشریف شاه در آنجا بود، آورد. درویش بیگ و حسن بیگ ماموی با اکثر معارف به هم اتفاق نموده، از علیقلی خان یاغی شدند. او هم استعداد چندان نداشت در ولایت توقف نماید و قوت مقاوت دشمنی ایشان [را] هم نداشت؛ لاعلاج به پلنگان رفت و امداد از خانه پاشای ببه، که در شهرزور بود، طلبید. او نیز رستم بیگ جاف را با قشون به امداد علیقلی خان فرستاد. به توسط جمعی [از] مصلحین صلاحیت کیش به مقابله و مقاتله نرسیده، صلح در بین علیقلی خان و درویش بیگ و حسن بیگ به وقوع پیوست؛ نهایت چونکه علیقلی خان متعصب بود و سخنهای شرآمیز و فساد انگیز به مردم می‌گفت و بدسلوک و بدکردار بود و پا از گلیم خود زیادتر می‌کشید، رعایا و نوکر و اعزه و اعیان و عموم مردم اردلان از افعالش متأذی بودند. بعضی از رعایا و ریشسفید و معارف به شکوه‌ی او به درگاه شاه سلطان حسین رفتند و سوء سلوک او را با عموم مردم عرض کردند. شاه بعد از غوررسی علیقلی خان را از حکومت معزول و ایالت اردلان را به عباسقلی خان مفوض[کرد] و در سنه‌ی ۱۱۳۲ به مقر حکومت مستقل و مستقر گردید. موعد سه سال

عباسقلی خان حکومت اردلان را نمود. و در سنه‌ی ۱۱۴۰ هجری شاه محمود و شاه اشرف افغان بی استعدادی و کم سپاهی شاه سلطان حسین را ملاحظه نمودند. برای تسخیر عراق و کشتن شاه سلطان حسین با جمعیت تمام آمدند، اصفهان را تسخیر و غارت و تاراج کردند؛ شاه سلطان حسین را نیز به قتل رسانیدند. این خبر به دولت عثمانیه رسید. وزراء و پاشایان سرحدات مراتب را به سلطان روم عرض نمودند، که افغان با لشکر جرار به اصفهان آمدند؛ خراسان و فارس و عراق را تسخیر و شاه سلطان حسین را نیز به قتل رسانیدند. به شمشیر ستم و ظلم ملک پادشاهان صفویه را تصرف [کرده‌اند]. این سرحدات که قرب جوار را دارند، خالی از حکام می‌باشند. هرگاه إذن باشد، آن ولایت بی‌صاحب را ضمیمه‌ی ملک روم نمائیم. از طرف سلطان روم چاپاران بادپیما و تاتاران پیک رفتار رسیدند، که مأذون هستید، در تسخیر ملک عجم هرچه بتوانید، به تصرف آرید. بعد از استیذان در سنه‌ی ۱۱۳۶ خانه محمد پاشای ببه به ولایت اردلان و احمد پاشا به کرماشاهان و سائر پاشایان به همدان و بروجرد و دینور و سنقر و نهاوند و گروس و خمسه آمدند؛ آن سامان را با توابع متصرف شدند و در آخر این سال پاشایان عثمانیه قلعه‌ی همدان را محاصره، در اندک زمانی قلعه را فتح و اهل همدان را اسیر و مقتول و اموال اوها [را] تاراج کردند. و خونریزی بسیار در همدان و دهات توابع نمودند. و ملا عبدالکریم قاضی و مفتی، نهصد نفر از اسرای همدان [را] چه به قیمت چه به سماجت از دست تظلم رومیان استخلاص و پس‌گرفته، به صاحبان آنها رد و تسلیم کرد. و بعد از فتح همدان خانه پاشا و احمد پاشا ملا عبدالکریم را برای اظهار تسخیر این سرحدات و بنای مسجد جامعه و مدرسه و علوفه و مواجب ششماهه‌ی طوایف لوندات و ینکیچری و سپاهیه و اهل قشله و بنای خانقاه و تکیه درویشان و صوفیان و مناره‌ای برای مؤذنان و بنای مساجد و مدارس در شهر و توابع و دهات و سلاطین نشینان و محلات یوزباشیان و ضابطان ملک اردلان به نزد سلطان احمد به اسلامبول به رسالت و تبلیغ این مطالب ارسال نمودند.

ملا عبدالکریم با تدارک و تهیه‌ی معقول و سی نفر سوار عازم اسلامبول [شد] و بدانجا رسیده، او را به حضور سلطان روم احضار [کرده] مراسلات و عرایض را رسانیده و مطالب و مستدعیات را عرض نموده، مشمول نوازشات سلطانی گردید. چند وقتی او را در اسلامبول نگاهداشته، در نهایت اعزاز و اکرام بوده، در وقت مرخصی جمیع مستدعیات را قبول و مقرون به انجاح دانسته، دو دست خلعت فاخره، که [از] کرک سمور و قاقم و لباس مخصوصی نفیسه بود، به ملاعبدالکریم شفقت [کرده] با یکهزار اشرفی دو بتی و سی دست رخت سراپا خلعت آدمان او شده و فرامین قاضیگری و مفتی و متولی موقوفات از رباط و غیره و تجدید فرمان سلطان مراد را نموده، از قرار روزی سیصد آغچه، علاوه‌ی مواجب و سیورغال داشته، به ملاعبدالکریم عنایت فرموده و یکهزار تومان نقد برای مصارف بنای مسجد جامعه و مدرسه و مناره در سنندج مرحمت کرده و مبلغ هزار کیسه که سی هزار تومان باشد، برای علوفه‌ی ششماهه‌ی لوندات و ینکیچری و سپاهیه و اهل قشله، که صره امین سلطان احمد آمده، آورده، در سنه‌ی ۱۱۳۸ به سنندج معاودت و مراجعت نمود. وجه علوفه را صره امین تسلیم احمد پاشا کرده، به عسکر داده و خانه پاشا نیز یکهزار تومان مرسوله را بلکه مضاعف آن به مصارف و خرج مسجد جامعه و مدرسه و مناره، که حال التحریر در سنندج باقیست، نمود. بعد از چند وقتی که چهل سال از بنای مزبور گذشته، طرف قبله‌ی مسجد جامع خراب [شده] سبحانوردی خان والی اردلان او را تعمیر کرد و ایوانی که ساخته بودند، او نیز ویران شد. خسروخان والی اردلان ایوان آن را از نو ساخت و درین اواخر یکطرف گنبد در طرف مشرق رو به خرابی نموده بود، لطفعلی خان ولد سبحانوردی خان والی آن را تعمیر کرد. و یکطرف گنبد غربی مسجد نیز خراب [گشته، که] حسنعلی‌خان ولد لطفعلی خان او را تعمیر [کرد]. و هفت سال تمام وزراء و پاشایان روم در اردلان و کرماشاهان و بروجرد و گراز و فراهان و همدان و قلمرو علیشکر و ولایت خمسه و گروس و ساین قلعه‌ی افشار حکومت و فرمانفرمایی کردند. و دروقتی که محمود و اشرف افغان به اصفهان آمدند، شاه طهماسب ولد شاه سلطان حسین به طرف آذربایجان برای اعانه و امداد رفت؛ کسی کمک نکرده، تا اینکه افغان کار اصفهان و شاه سلطان حسین را ساختند و رفتند. شاه طهماسب خود را به ایرانیان نمود، مردم عراق و فارس بدو گرویدند، سپاهی معقول برای او جمع شد. و چونکه مردم ایران معتقد و اخلاصمند سلسله‌ی جلیله‌ی صفویه بودند، قشون عراق و فارس بر سر او

جمعیت کرده بودند. در تبریز شاه طهماسب که جلوس نمود و افغان و اوزبیک و مردم بدو جمع شدند؛ این خبر و شهرت به خراسان رسید. نادر شاه که در اصل نادر قلی اسم داشت، پسر پوستیندوز[ی] بود و دسته‌ی معقول هم داشت و آوازه‌ی سلطنت شاه طهماسب شنید. از خراسان برخاسته، به خدمت شاه مشرف گردید. چون نادر قلی شخصی شجیع و رشید و صاحب جرأت و نشانه‌ی دولت و سلطنت و پادشاهی در ناصیه‌ی او ظاهر بود و در عهد شاه چندین دفعه شجاعت و مردانگی در حروب و معارک نمود، آخرالأمر نادر قلی مسمی به طهماسبقلی شد و اسم سپه‌سالاری نیز بدو شفقت گردید و در قلیل مدت اکثر ولایت را تسخیر و [به] تصرف شاه [در] آورد. همین استقلالی و شوکتی برای شاه طهماسب روداد، پیشنهاد خاطر نمود، که پاشایان روم اکثر عراق را تصرف کرده‌اند، او را از دست تصرف ایشان انتزاع و استرداد نمایند. [با] لشکر عظیم و تدارک و استعداد و شوکت هرچه تمامتر طهماسبقلی خان از اصفهان نهضت [کرده] و وزراء و پاشایان روم عسکر و سپاه خود را تدارک دیده به همدان آمده. احمد پاشای وزیر بغداد در آنجا توقف [کرده]، چونکه شاه طماسب، طهماسب قلی سپه سالار را با قشون برای دفع قشون روم مأمور کرده[بود]، مشورت نمودند، که خانه پاشای به‌ه، که حاکم اردلان بود و تیمور پاشاهی ملی [moli] با سی چهل هزار نفر به مقابله‌ی او رفته، مجادله با طهماسب قلی و قشون و ابوابجمعی او نمایند. و طهماسب قلی خان هم با سی هزار نفر سواره‌ی قوچان[ی] کارآمد، زبده‌ی منتخب قشون شاه طهماسب وارد محال ملایر شد. دو سه روز طرفین تدارک و تهیه‌ی اسباب جدال نمودند. تلاقی آن دو سپاه سنگین در دمسق من اعمال ملایر واقع [شد]. بعد از کشش و کوشش طرفین و ستیز و آویز جانبین و اشتعال نائره‌ی قتال، از هر دو طرف ابطال روم و دلاوران عجم از صبح تا شام به سیف و سنان به یکدگر می‌زدند. نزدیک به غروب آفتاب نسیم فتح به سپاه طهماسبقلی خان وزید؛ عسکر روم شکست فاحش یافته، اکثر از معارف اردلان چون ملاعبدالکریم و خسرویبگ منشی راه عدم را پیش گرفتند. و چون دو سه روز پیش از جنگ قشون طهماسبقلی خان زمین حوالی میدان رزم را از راه حیله آب گذاشته[بودند]، روی آن زمین آفتاب زده، خشک شده و زیر آن گل نمدار تا گاوماهی تر بود. اکثر سپاه رومی در آن زمین، اسب اوها تا رکاب فرورفته و از عقب شمشیر قزلباش دستگیر و نزدیک به ده هزار نفر ازوها مقتول شد. و اسباب و احمال و اجمال و اثقال از رومیها مانده، نصیب قشون طهماسبقلی خان گردید و تعاقب عسکر روم را تا خاک اردلان کردند. احمد پاشا وزیر بغداد با سایر پاشایان روم در همدان بودند؛ همان شب فرار [کرده] وقت صبح به سنندج رسیده، تاب [مقاومت] نیاورده، موعد یکشبانه روز بقیة السیف عسکر رومی به شهرزور رسید. و طهماسبقلی خان با سپاه سنگین، که از چهل هزار نفر متجاوز بود، با طمطراق و آئین هرچه تمامتر در سنه‌ی ۱۱۴۲ وارد سنندج گردید و بدین فتح نمایان، خاک ایران از لوث عسکر رومیه پاک شد، نادم و خاسر و خاسب به ولایت مراجعت کردند.

[سبحانوردی خان]

و محمد قلی ولد درویش بیگ در میان عسکر رومی بود، در میدان جنگ او را نیز دستگیر کرده، پیش طهماسب قلی خان سپهسالار آوردند، ازو پرسید: کسی از خانزاده‌های اردلان قابلیت دارد حکومت را بدو بدهیم؟ عرض کرد: سبحانوردی، پاشای هست، تا حال خدمت به پاشایان روم کرده، حاضر است، صاحب اختیارند. گذارش سبحانوردی خان به نحوی بوده، در ایام رومیها در سر املاکات اسفند آباد بود. ملاعبدالکریم واسطه‌گری نزد احمد پاشای وزیر بغداد نموده، خمسه و گروس و اسفند آباد را به حکومت به سبحانوردی خان داده و او را ملقب به پاشای دو طوق کردند. سبحانوردی خان را به حضور طهماسب قلی خان احضار[کرده]، سبحانوردی خان را به والی اردلان قرار داد و محمد بیگ را منصب وکالت، که ارث او بود، داد. اردوی طهماسب قلی خان سپهسالار چند روزی در سنندج توقف [کرده] و پنجهزار تومان نعل بها با پیشکش معقول به سپهسالار دادند. از آنجا حرکت کرده، رو به آذربایجان عنان عزیمت را معطوف، و طهماسب قلی خان به آذربایجان به عزم تسخیر با سپاه سنگینی که داشت، رسید. سرعسکر با لشکر رومی آنجا بود، او را به محض رسیدن، بیرون نمود؛ و تا به خاک روم دوانید. و از آذربایجان رو به ترکستان نهضت [کرده] وزراء سرحد روم باز طمعشان به حرکت آمده، فرصت دانسته، بر ولایت سرحد ایران مستولی[شده]، از آنجمله خالد پاشا برادر خانه پاشا به سنندج آمد و سبحانوردی خان [را] که حاکم بود، از ولایتش اخراج کردند. ولایت را متصرف شدند و سبحان

وردی با ایل اردلان در سنه‌ی ۱۱٤٤ به طهران رفت و خانه و کوچ نیز همراه برده بودند و موعد ششماه در طهران توقف [کرد]. همین[که] کوکبه‌ی طهماسب قلی خان از طرف خراسان به عراق نمایان گردید؛ سبحانوردی خان با ایل اردلان از طهران مراجعت به اردلان نمود. و شاه طهماسب با طهماسب قلی خان سپهسالار به همدان آمدند. حاجی مصطفی بیگ اشترانی و نظربیگ را تعیین نمودند، که سبحانوردی خان را به همدان ببرند. در رسیدن اوها به سنندج، سبحانوردی خان عریضه به شاه نوشت: که ولایت سرحدات و به تازگی خالد پاشا ازینجا بیرون رفته و مردم به و رومی، که قرب جوار دارند، با ما عداوت دارند. ایل اردلان درین چند وقت از طهران عودت کرده‌اند و تفرقه‌ی او از دست خالد پاشا فرار کرده، هنوز به ولایت مراجعت نکرده‌اند. هرگاه به خاکپای مبارک آیم، بعضی عجزه و مساکین [که] مانده‌اند، متفرق می‌شوند؛ بعد از آن نمی‌توانم، از خاک روم اوها را پس‌بیاورم. و عریضه را به معتمد خود سپرده، به نزد شاه فرستاد. شاه سبحانوردی خان را مرخص [کرده] و استدعا و عذر او را قبول فرمود و در جواب عریضه‌ی او رقم صادر گردید، که ترا معزول نمی‌کنیم، اگر حکومت را به احمد بیگ پسرش بدهیم، کم سن و کم تجربه است؛ و این امر از مصطفی خان ولد عباسقلی خان نیز برنمی‌آید و حاکم پلنگان را هم بدان ولایت نمی‌فرستیم، مردم تفرقه می‌شوند، بلکه یاغی هم بشوند. بدین نحو دلالت نامه‌ای برای سبحانوردی خان روانه کرد. و سبحانوردی خان موعد چهار سال حکومت کرد.

[مصطفی خان]

جمعی از مردم اردلان به شکوه‌ی او رفته و مبلغی از نقد و جنس تعهد کرده بودند، که به دیوان برسانند. شاه به طمع افتاد شکوه‌ی مردم را غوررسی فرمود، سبحانوردی خان را معزول و مصطفی خان ولد عباسقلی خان را، که حاکم سیاه کوه بود، به بیگلربیگی اردلان [منصوب] کرد، در سنه‌ی ۱۱٤٦. نظرعلی بیگ را که یکی از مقربان شاهی بود، به وکیل قرار داد؛ با مصطفی خان وارد سنندج گردیدند. چهل روز از حکومت او گذشت، محمود سارای درجزینی به عزم تاخت [به] سنندج آمده، مصطفی خان بیگلربیگی شهر را به اعیان[سپرد]. حالی محمود سارای با سیصد نفر پالان سوار، بعضی فقیر و بیچاره و یهودی [که] در سنندج مانده [بودند] آنها را تاخت و تاراج و اسیر و قتل نمود. از هیبت و سطوت شاهی خوف داشت؛ یکروز در سنندج توقف [کرده] بعد از آن غانما به شهرزور اعاده و مراجعت کرد و طهماسبقلی خان دو ماه در همدان توقف [کرده]، تدارک قشون را دیده. طهماسبقلی خان از همدان با قشوون حرکت [کرده] به دو منزل به کرماشاهان رفته و از آنجا ایلغار به ولایت روم کرده، فولاد پاشا و ممش پاشا [که] در سراب سیروان سنگر کرده بودند، از آمدن قشوون عجم خبردار شدند، فرار نمودند. و توپال عثمان در کرکوک بود، طهماسبقلی خان بر سر سنگر او رفت، چند روزی خود را در سنگر نگاه داشته، چون ذخیره نداشتند، شب سنگر را خالی کرده، رو به بغداد فرار نمود. و طماسبقلی خان او را تعاقب کرده، در آغچه سرای به توپال عثمان رسید؛ بعضی قشون او را دستگیر و بعضی را مقتول[ساخته]، از آنجا برگشت؛ عنان عزیمت را به صوب آذربایجان معطوف [داشت]. تیمور پاشا با عسکر رومی در آنجا بود. در 'دشت تال' لطفعلی خان خویش خود را با بیست هزار قشون برای تسخیر آذربایجان و بیرون کردن تیمور پاشا مأمور و تعیین [کرد] و خودش عطف عنان را به صوب بغداد نمود. طهماسبقلی خان دوباره قلعه‌ی بغداد را محاصره کرد. چونکه در حوالی قلعه از خوف قشون ذخیره را نگذاشته بودند، سیورسات لشکر، کمی می‌کرد. سبحانوردی خان و حاجی سیف الدین خان را با هزار نفر سواره تعیین نمود، که آمده در شهرزور و کرکوک گندم و جو را جمع آوری و به حمل الاغ کرده، روز به روز برای سیورسات قشون به اردوی کیوان شکوه روانه نمایند. متقارن این احوال خبر رسید، که محمد خان بلوچ در شیراز یاغی شده و مردم آن سمتها را به خود متفق و گروانیده، ادعای خودسری را دارد. امنای دولت و بزرگان و سرکردگان و امراء رکابی، مصلحت چنین کردند، سپهسالار درین دم کار محاصره را با احمد پاشا روبه‌راه کرده، برای دفع محمد خان به ایران مراجعت[نماید]. طهماسبقلی خان مصلحت اوها را پسندیده، قبول با احمد پاشای وزیر بغداد مصالحه کرد. به آئین و طمطراق هرچه تمامتر و توپخانه و زنبورکخانه از بغداد حرکت[کرده] و برای دفع شر محمد خان بلوچ به عراق آمد و مصطفی خان را از حکومت معزول [نمود] و از شنیدن اینکه محمود سارای به سنندج آمده، او گریخته، اگرچه آزار دارد؛

صاحب فراش بود، به امر او از جانش عاری کردند و حکومت اردلان را به سبحانوردی در سنه‌ی ۱۱٤٦ مفوض نمود.

[سبحانوردی خان (بار دوم)]

و درین اوقات حاجی سیف الدین خان را با باباخان چپشلو و قشون بر سر ایل بختیاری که یاغی شده بودند، مأمور[کرد]. در رسیدن اینها، اوها به کوه بختیاری فرار [کرده] و در آن شعبها خودشان را متواری [ساخته]، پانصد خانواری از آنها را کوچانیده، به خراسان فرستادند. و ولایت اردلان و سائر جاها به سبب ظلم و ستم دیوانی رو به خرابی آورده، سبحانوردی خان متوجهی ولایت را سوای مواجب خود و عمال به هفت هزار تومان در دیوان شاهی مقطع [مقطوع] نمود. مردم ایران به سبب تحمیل و حوالجات در تعب و مشقت بودند. شش سال تمام مردم کردستان روزگار را به رفاه می‌گذرانیدند؛ نهایت احمد خان و اللهوردی بیگ و حسن بیگ میر اسکندری با پانصد نفر سواره در رکاب شاه به هندوستان رفته بودند، در سنه‌ی ۱۱۵۲ از سفر مراجعت نمودند. احمد خان را به نیابت روانه و سبحانوردی خان را به حضور طلبیده، احمد خان با شریف خان و جمعی از ممیزان که برای ممیزی اردلان مأمور شده بودند، وارد سنندج گردیدند. چون خانه و کوچ سبحانوردی خان در اصفهان بود، ابتدای برج قوس به اصفهان رسید. تا نوروز توقف کرد. بعد از نوروز از اصفهان حرکت [کرده] عازم درگاه نادری شد. در اشرف مازندران به اردوی نادری رسید و در وقتی که، موکب نادری از سفر ترکستان عودت نمود، از صد هزار زیادتر افغان و اوزبیک در رکاب داشت و علاوه‌ی آن هر روز از اطراف و جوانب قشون به اردو ملحق می‌شدند. شوکت نادری به اعلی درجه‌ی کمال رسید. سبحانوردی خان برابر شاه رفته بود، خیلی نوازشات و اشفاقات با او کرده، می‌فرماید: سبحان وردی خان بعد ازین تو و سیف الدین خان و محمد حسین خان رکن الدوله باشید. در کشیکخانه دایم حاضر باشید، مشاوره و محاوره [در] امور دولت به‌هم بکنید. آنچه صلاح بدانید، سه روز یکدفعه صلاح دولت را عرض نمائید. ایشان هر سه نفر به صوابدید یکدیگر به خدمت مرجوعه معمول می‌داشتند، تا اینکه شوکت نادری در طهران و قزوین نزول اجلال فرمود. احمد خان که در سنندج نائب بود، ضابطه و شرارت او از بیگربیگی زیادتر بود و مردم اردلان از رفتار و سلوک او مخوف و عاجز بودند. و احمد خان خیال کرده بود، که موکب شاهی نزدیک شده و سبحانوردی خان در رکاب، حال رکن الدوله است، احتمال دارد، واسطه‌ای پیداکرده، حکومت اردلان را برای خود پس‌بگیرد. حکم به مردم سنندج کرده، عنفا ابواب دروغ سبحانوردی خان و اتباعش نوشته، با اعیان و ریشسفیدان و پیشکش معقول تدارک دیده، به هیئت اجتماعی با وزیر و مستوفی و لشکرنویس و اهل دفتر، به اردوی معلی که در زنجان و سلطانیه نزول اجلال داشت، رفتند. بعد از ورود به اردوی کیوان شکوه پیشکش را گذرانیده و شاه نوازش با احمد خان و اهالی اردلان فرمود. فردای آن روز صورت ابواب سبحانوردی خان را به نظر شاه رسانیدند. چونکه شاه جانب رعایت سبحانوردی خان را ملحوظ و نظر شفقت با او داشت، ابواب را قبول نکرد و دست به پی نبرد و احمد خان نیز دانست، که حرف او را در ماده‌ی سبحانوردی خان پدرش قبول نمی‌کنند؛ درین باب مدعیگری و اصرار ننمود. بعد از چند وقتی احمد خان از شاه مرخص شده و با اهالی که همراه او رفته بودند، به سنندج مراجعت [کرد] و شاه بعد از مرخصی احمد خان، سبحانوردی خان را با عاشورا خان و قشون و ابواب جمعی، برای دفع طایفه‌ی بلباس مأمور نمود. حسب الأمر شاه، سبحانوردی خان و عاشورا خان با جمعیت تمام، بر سر بلباس رفتند. چند وقتی اوها را به محاصره انداخته و بعضی از آنها را تاخت و تاراج و اسیر کردند. آخرالأمر بدان راضی گردیدند، که سواره و پیشکش به نادر شاه بدهند. و در وقتی که شاه در سلطانیه بود، احمد خان را مرخص نمود، فرمودند: که به ولایت می‌روی بیست هزار خروار غله سیورسات می‌خواهم، در سر راه من جمع کنی، در سر راه قشون من حاضر باشد. احمد خان به ولایت آمده، ده‌هزار خروار سیورسات در کرند و هارون آباد جمع نمود. شاه تسخیر داغستان را پیشنهاد خاطر کرده، رو به داغستان نهضت [کرده] و سبحانوردی خان هم در رکاب بود. و نادر شاه تمامی قشون مملکت را طلبیده، احمد خان که در سنندج نایب بود، او را با قشون رکابی طلبیدند. او نیز با سواره‌ی مأموره به اردو رسید. همین که سواره را سان دادند، سبحانوردی خان را مرخص و حکومت اردلان را در سنه‌ی ۱۱۵۵ بدو مفوض [داشت] و احمد خان را با خود برد. و نادر شاه سه چهار هزار افغان و اوزبیگ ابواب جمعی سبحانوردی خان کرده، که سردار باشد، در

اردلان بنشیند. احمد خان در رکاب نادر شاه به داغستان رفت و سبحانوردی خان با قشون [و] ابواب جمعی به اردلان آمد. و چون ممیز پیش ازین با محمد قلی بیگ وکیل به سنندج آمدند، ولایت را ممیزان جمعی بسیاری به اردلان بسته بودند. بعد از سه چهار ماه صورت ممیزی را محمد قلی بیگ با ممیزان در داغستان به نظر نادر شاه رسانیدند، خیلی خوب جلوه کرد. محمد قلی بیگ را به وکیل مالیات نمود. سبحانوردی خان را معزول و به حضور طلبید. و چون احمد خان در رکاب شاهی در داغستان چندین دفعه خدمات نمایان در نظر شاه کرده بود، احمد خان را در سنه‌ی ۱۱۵٦ بیگلربیگی اردلان نمود.

[احمد خان]

با وجود اینکه ولایت اردلان در آن وقت به جهت تحمیل و تکالیف از عالم خرواری و سیورسات و سواره‌ی دیوانی و مالیات رو به خرابی آورده[بود]، گندم در سنندج یک من تبریزی به چهار عباسی رسید. مردم بدان سبب به شهرزور و ذهاب رسیدند و زمستان آن سال بسیار سخت و شدید[بود] به نحوی که اکثر حیوانات ضایع و تلف گردیدند. نادر شاه کار طرف داغستان را چه به صلح و چه به جنگ دید؛ احمد خان را مرخص و روانه ولایت نمود، که آمده تدارک سیورسات و قشون نماید و موکب نادری به تبریز رسید. احمد خان چونکه در سفر داغستان در میان مردم به شجاعت و مردانگی مشهور شده بود، از آن جمله فتح قلعه‌ی آی بیگی، که نادر شاه دسته‌ی معقولی برای فتح آن تعیین نمود، دو سال سعی بلیغ نمودند، فتح نشد. احمد خان با دسته‌ی اردلانی برسر آن رفت، قلعه‌ی مزبور را در اندک زمانی مفتوح و قلاع و بقاع چون دوازق دره و جاهای صعب و سنگلاخ در آن سمت بودند، در فتح و تسخیر آنها در نظر نادر شاه نهایت مردانگی و شجاعت و کاربینی به عمل آورد و مردم اردلان در آن سفر صعب، تعبها و خسرانها دیده، از حال و اوضاع تمام به در رفته و قحط کذا، علاوه بود. روزگار ایشان، بدیشان بد می‌گذشت. اکثر اهالی فرار و جلای وطن اختیار[کرده]، به سمت شهرزور و ذهاب و ولایت قلمرو گروس رفتند. احمد خان چون حال ولایت را چنین دید و سیورسات و سواره‌ی رکابی نیز نتوانست، تدارک نماید. و هرچه سعی بلیغ کرد، که شاید امور و فرمایشات دیوانی سرانجام شود، نشد. و از بازخواست نادر شاه مخوف [بود] چاره‌ی خود را در فرار دید. شب برخاسته با پانصد نفری از عمله و اتباع خود و اشخاص اردلان به ولایت روم فرار کرد. کوچ بر کوچ تا به اسلامبول رسید. او را در کمال اعزاز و اکرام به حضور قیصر روم احضار[کرده]، سلطان محمود در آن وقت پادشاه روم بود، چونکه نجابت و بزرگی و و شجاعت احمد خان معلوم آل عثمان بود و منتظر و راغب بودند، که کسی از طرف ایران به دست ایشان بیفتد، آلت کار و روکش سرداران قشون نادر شاه نمایند. احمد خان که بدان ولا رسید، با او کمال استمالت و دلداری و نوازش کردند و عزت و احترام او را فوق الغایه نمودند. سلطان محمود فرمودند: خان حضرتلری خوش آمدی و محظوظ شدیم از آمدنت و راه غلط نکرده‌اید. پیش از این هم آباء و اجداد شما و سلسله‌ی اردلان، هرگاه از پادشاه ایران نسبت به خود بیعزتی دیده باشند، بدین آستانه‌ی علیه آمده‌اند، سرانجام کار اوها شده، در اندک زمانی با نیل مقصود و غایت مأمول به سر ولایت برده‌اند، مسقل شده، به حول و قوه‌ی الهی ما سرعسکر با قشون و سپاه زیاد مأمور و تعیین [کرده] همراه تو به ایران بیاید، ولایت را برای شما استرداد بکند.

بعد از گفتگو و نوازشات بسیار احمد خان از مجلس سلطان برخاسته، یک ثوب کرک سمور اعلی و وزیرانه بر سر دوش او انداخته، بیرون آمده، یک رأس اسب عربی نژاد بسیار خوب با رخت وزیرانه از طلا پیش او کشیده، در کمال احترام و اکرام به خانه و عمارتی مخصوصی که برای او و اتباعش تدارک دیده بودند، آمد. و تعینات و اخراجات و مصارف از ملبوس و مأکول روز به روز و ماه به ماه، رسد پانصد نفر بلکه زیادتر قرار داده و به سرکار احمد خان می‌رسانیدند. بعد از چند وقتی، سرعسکر با قشون زیاد برای امداد احمد خان مأمور از راه ارضاللروم [ارزنةالروم] به قارص، به جنگ نادرشاه آمدند. از استماع این خبر، نادرشاه نیز با لشکری جرار به مجادله‌ی او آمده، چه به محاصره و چه به جنگ میدان، مدتی با ایشان مقابله و مقاتله واقع گردید. سرعسکر و احمد خان ظفر به نادرشاه نبرده، مغلوب به درگاه سلطان روم مراجعت و عودت نمودند. و دو دفعه‌ی دیگر از راه بغداد و موصل لشکر جرار با سرعسکر به امداد احمدخان مأمور و تعیین[کرده]، به مقام جدال با نادرشاه می‌آمدند، اقبال نادری مانع کار

پیشروی سرعسکر روم و احمد خان می‌بود. بعد ازین دو سه دفعه احمد خان آمد و ظفریاب نشد. سلطان محمود بنای مصالحه با نادرشاه گذاشت. مصلحة احمدخان را از اسلامبول با اتباع حرکت داده به ادرنه، که چندین منزل آن طرف اسلامبول واقع [شده] نزدیک به ملک فرنگ است، روانه نمودند. در آنجا بعد از قلیل مده‌ای فوت شد. بعد از فوتش، آنچه متروکات داشته بود، به سرکار سلطان محمود برده، ضبط و تنخواه او را از قرار طغرا حواله به احمد پاشای وزیر بغداد کرده، که به وارث احمد خان برسانند و سبحانوردی خان همین[که] خبر فوت احمدخان و حواله‌ی تنخواه متروکات او[را] به بغداد شنید؛ ملا عبدالرحیم را روانه‌ی بغداد نمود. احمد پاشا تنخواه ترکه را از قرار فرمان سلطانی مع شیئی زاید در بغداد به ملا عبدالرحیم تسلیم[نمود] و آورده در سنندج به سرکار سبحانوردی خان رسانید. و آنچه نوکر [و] عمله و ملازم و اتباع همراه احمد خان به روم رفته بودند، به ولایت مراجعت و عودت کردند. و بعد از فرار احمد خان به روم باز نادرشاه ایالت و حکومت اردلان را به سبحانوردی خان مفوض[داشت]. در اردو بود؛ به ولایت به مقر حکومت آمد.

[سبحانوردی بار سوم]

مردم به سبب آشفتگی [و] فرار احمد خان، به اطراف و جوانب از خوف نادر شاه فراری شده بودند. سبحانوردی خان آنها را به دلالت به ولایت پس‌آورد و برای وجه ممیزی اردلان که زیاد کرده بودند؛ به درگاه نادری عرض کردند، و موکب همایون در آن وقت در موصل بود. سبحانوردی خان را برای تحقیق امر ممیزی و مداخل به حضور طلبیده؛ همینکه به اردوی کیوان شکوه رسید، از وجه ممیزی چیزی کم کرده، از راه کرماشاهان، نادر شاه به همدان آمد؛ چونکه از تاب گرما و سطوت و شمشیر رومیها، که لشکر نادری را پراکنده کرده[بود] تاب نیاورده، قسم شکستی برای او روی داد؛ شب فرار[کرده] به قریه‌ی بهروز آمده و از آنجا بلا تأمل بی‌تابانه خود را به کرماشاهان انداخته، از آنجا نیز به سرعت به همدان [رفته] و اکثر سپاه نادری متفرق شده[بودند]. بعد از ده روز به تفرقه و پراکنده، به موکب نادری در همدان ملحق[گشتند]. چهل روز در همدان مکث کرده، قشون را از اطرف و ولایت نزدیک به حضور طلبیده، از آنجمله قشون اردلان را طلبیده، که به همدان بروند. قشون رکابی را در سنندج تدارک دیده، به سرکردگی حسنعلی سلطان، ولد عباسقلی خان و محمد سلطان روانه‌ی اردوی همایون [کرده، که] در همدان متوقف بود؛ بدو ملحق [شده] و ملک حسین بیگ کلانتر مبلغ خطیر باقی سیورسات و صادر ابواب جمع او شده، که به سرکار شاهی برساند؛ از عهده برنیامده، فرار[کرده] و از سنندج به بردع رفته؛ ابواب سبحانوردی خان و عمله او را کرده، صورت ابواب را به نظر نادر شاه رسانیده، بیدماغ شده، سبحانوردی خان را در بردع عزل و محبوس نموده و مال او را ضبط [کرد] و حکومت اردلان را در سنه‌ی ۱۱۵۸ به حاجی مولی وردی خان قاجار [در] قزوین تفویض نمود. او نیز پنج شش ماه کمتر حکومت کرد، خانه‌ی سبحانوردی خان را به گرو به قزوین برده، دانست که حاجی مولی‌ویردی خان مردم بدو نمی‌گروند و بلدیت در سررشته‌ی حکومت آنجا را ندارد و امور دیوانی معطل[شده]، ازو این امر بر نمی‌آید، او را معزول و حکومت اردلان را به سبحانوردی خان شفقت [کرده]، او را مرخص [نمود]. و به ولایت آمد، سه چهار ماه حکومت کرد. سلیم پاشای ببه، که چند وقتی بود، مستلزم(ظ. ملتزم) رکابی شاهی بود و از مقربان محسوب می‌شد؛ در نزد نادر شاه واسطه شده، استدعای حکومت او را برای حسنعلی خان ولد عباسقلی خان نمود.

[حسنعلی خان (ولد عباس قلی خان)]

در سنه‌ی ۱۱۵۸ به بیگلربیگی اردلان [منصوب] گردید. محمد قلی بیگ وکیل را به طهران طلبید. عبدالله سلطان براز و علی خان بیلاقی و چند نفر دیگر از معارف مدعی محمد قلی بیگ شده، ابواب او را کرده، صورت ابواب او را به نظر نادر شاه رسانیده، از محمد بیگ بازخواست عظیم کرد، که چندین سال است، مالیات را به تمامی به سرکار همایون نمی‌رسانی. محصل اکید تعیین کرده، یک الف که، پنجهزار تومان باشد، از محمد قلی بیگ به وجه ترجمان بگیرند. و او را به ولایت آوردند، چوبکاری و زجر بسیار کرده و اموال و املاک او را فروخته، یکهزار تومان به وصول رسید و او را نیز کور کردند.

[سبحانوردی بار چهارم]

در سنه‌ی ۱۱۵۹خانه‌ی سبحانوردی در قزوین بود، مرخص نموده و سبحانوردی خان را بیگلربیگی اردلان کرد؛ و حسنعلی خان را از حکومت عزل [نمود] و برای بقیه‌ی پنجهزار تومان ترجمان محمد قلی بیگ، اشترانی و مرتضی قلیخان زنگنه و قاسم خان و سرحد بیگ افشار

[را] تعیین [نمود]. هرچند زجر و بازخواست کردند، مفید نیفتاد. نادر شاه امر به احضار محصلان محمدقلی بیگ کرده، از هول جان دست از اولاد و ولایت شسته، به روم فرار کردند. این خبر به نادر شاه رسید؛ چهارهزار[۳] سوار افغان مأمور و فرستاده، به اتفاق سبحانوردی خان مالیات و بقیه‌ی ابواب و صادر و خرواری تدارک دیده، به سرکار برسانند. سکنه و اهالی سنندج و توابع، این خبر را که سبحانوردی خان با چهارهزار سوار برای مؤاخذه‌ی باقیات، اینست می‌رسد، شنیدند؛ به اطراف و جوانب متفرق و گریزان[شدند] و چند نفر از اعیان و مردمان بیچاره در سنندج مانده، دست از جان شسته، در فکر فرار بودند. و در سنه‌ی ۱۱۶۰ خبر قتل نادر شاه رسید. جان از خوف از تن در رفته، از رسیدن این خبر به قالب آمده، طمع به زندگانی خود نمودند. علیقلی خان، که قاتل نادر شاه بود، ادعای پادشاهی کرده، جلوس در سنه‌ی ۱۱۶۰ نمود؛ علی شاه شد. و خزینه و دفینه و جواهر نادر شاه، که در ایام اقتدار و شوکت و سلطنتش در ایران و هند تحصیل کرده بود، با خزانه‌ی پادشاهان صفویه، علی شاه تمامی را در اندک زمانی به عساکر و قشون و مردم داد. نادر شاه، شش سال طهماسبقلی خان سپه سالار بود و دوازده سال نادر شاه، پادشاه ایران بود. در مغان در سال ۱۱۴۸ هجری جلوس کرد. تاریخ جلوسش 'الخیر فیما وقع' [بود، که] مردم به سبب ظلم و ستم و سفاکی او تاریخ را منعکس شهرت دادند، که 'لا خیر فیما وقع' گفته‌اند: بریدند شاهان ز شاهی طمع به تاریخ الخیر فیما وقع و میرزا

[۳] و فتحعلی خان ملک الشعرا، که حال حاکم کاشان است، بدین نحو تاریخ فوت خاقان شهید و جلوس شاه انجم سپاه عالم پناه، لازال اعلام شوکته و سلطنته الی مدید الزمان گفته :ز تخت آقا محمد خان شد و بنشست باباخان، سنه‌ی ۱۲۱۲. ظاهرا مربوط به قتل آقا محمدخان قاجار و بر تخت نشستن فتحعلیشاه است؛ هیچ ربطی به مسئله‌ی قتل نادر شاه و قضایای بعد آن ندارد. چند روزی او هم خودنمائی کرد، بقیه[ای که] از خزینه‌ی نادری مانده بود؛ او نیز در یکسال به سخای مفرط و غلط بخشی به مصرف رسانید. وقوع اختلاف در بین اهالی اردلان و اتفاق جعفر سلطان و محمد علی سلطان بانه با جمعی و آمدن به سنندج و رفتن همگی، بعد از رفتن سبحانوردی خان به اردوی کیوان شکوه ابراهیم شاه، در همدان به اردو رسیده و امتداد دعوی اهالی اردلان با سبحانوردی خان از همدان الی رسیدن اردوی معلی به تبریز و آمدن حسنعلی خان به سنندج و بعد از قلیل مده‌ای، طلبیدن او را به درگاه معلی و بازآمدن سبحانوردی خان به امر حکومت در سنه‌ی ۱۱۶۱ و توقف نمودن در سنندج قلیل مده[بود].

محمد علی فردوسی نادری، تاریخ فوت نادر شاه و جلوس علیشاه را بدین نحو گفته: که چون نادر از کشور پادشاهی برون رفت، سلطانعلی شاه آمد.(۱) و علیشاه بعد از نادر شاه، ده ماه فرمانراوئی کرد. ابراهیم شاه او را حبس و کور نمود و در سنه‌ی ۱۱۶۱ او نیز جلوس کرد.

[حسنعلی خان بار دوم]

و در سنه‌ی ۱۱۶۲ ابراهیم شاه، حسنعلی خان را به حکومت اردلان سرافراز و قریب دو سال حکومت کرد. چونکه در ایام اقتدارش نادرشاه و علی شاه و ابراهیم شاه هر سه درمیان کار بیرون رفتند؛ قشون پادشاهی پراکنده و متفرق گردید. نزدیک به ده هزار نفر از افغان و اوزبیگ و فیروزکوه[ی] و کلیائی و چرداولی و سائر وندات بر سر او جمع شده، باعث شوکت و اقتدار او گردید؛ داعیه‌ی بزرگی و خودسری در سرداشت و در عراق چون خودی در استعداد نمی‌دید و درین اثنا مهرعلی خان ولاشجردی، که قرب جوار به طایفه‌ی زندیه، که در پریه‌ی کمازان بودند، داشت. و اوها همیشه [سعی] در تخریب قلمرو و تاراج و دست انداز ولایت متعلقه به مهرعلی خان می‌کردند و می‌کوشیدند و تاب مقاومت زندیه را نداشت، اوقات را بر او تلخ نموده بودند و دائما در ایذای او می‌کوشیدند و ذی شوکتی در عراق نبود، که شکوه‌ی تظلم پیش او ببرد، دادرسی گمان نکرد، که فریاد خود را سوی او ببرد، به فریاد او برسد و غوررسی به حال او بکند. چاره‌ی خود را در آن دید، که به طلب اعانت و استمداد به نزد حسنعلی خان به سنندج آمد. و حالت عجز خود را بدو اظهار و خواهش کمک ازو نمود؛ که همراه او رفته، شر زندیه را از ولایت او دور نماید. حسنعلی خان نیز چونکه در بازوی خود، استعداد گمان می‌برد، تدارک سپاه و قشون خود را دیده، به آئین و طمطراق هرچه تمامتر با قشون و استعداد زیاد از سنندج حرکت [کرده] و کوچ بر کوچ به قلمرو رسیده؛ بزرگان زندیه چون کریم خان و شیخعلی خان و اسکندر خان و غیره همگی جمع بودند و لشکری زیاد از اقوام و بیگانه و مردم ایالات بر اوها جمع[گشته] به سپاه و شجاعت و شمشیر خود مغرور بودند؛ منتظر جنگ و جدال و آمده در مقابله‌ی حسنعلی خان و اتباعش و مهر علی خان ایستاده. تلاقی فریقین در سنه‌ی ۱۱۶۲ در ملایر واقع[شد]. بعد از کشس و کوشش جانبین، ابطال زندیه، آنچه زور در بازو داشتند، در آن معرکه به کار بردند،

کاری از پیش نبردند. دلاوران اردلان حمله‌ی مردانه بر اوها برده و زورآوران افغان و اوزبیگ دست به شمشیر به میدان شجعان زندیه رفته؛ چون آتش خس را بسوزاند، خاشاکوار زندیه را از میدان برداشته، شکست فاحش بدو داده، طایفه‌ی زندیه مغلوب و حسنعلی خان و مهرعلی خان غالب و مظفر و منصور شدند. آنچه ازیشان از معارف در میدان [جنگ] دستگیر شدند، مقتول گردیدند و اکثر سپاه زندیه در معرکه‌ی کاروزار طعمه‌ی شمشیر گردیدند. معدودی از خویش و اقوام با کریم خان و شیخعلی خان و برادرانش جان را [به سلامت] بیرون بردند. خلاصه حسنعلی خان در آن رزم، انتقام مهرعلی خان را صد چندان از طایفه‌ی زندیه کشید و او را در ولایت خودش استقلالی تمام داد. مظفر و منصور به سنندج مراجعت و عودت نمود. هنوز دلاوران اردلان و رزمجویان افغان و اوزبیگ آسایش گزین حضر نبودند؛ امامقلی خان زنگنه، حاکم کرماشاهان بنای نزاع و عداوت گذاشته، و دست انداز و ستم شریکی در بیلاور می‌کرد. حسنعلی خان دو دفعه در عالم یگانگی مراتب بدسلوکی و کجرفتاری گماشتگان او نسبت به بیلاور اظهار اعتنایی نکرده، در امور همسایگی او زیاده‌سری روز به روز در تزاید بود و امامقلی خان برای اظهار جلادت خود، به دربند آمده، مزروعات بیلاور را پایمال و لگدکوب سپاه خود کرده، اینقدر در حال خود مغرور بود، در پیش خود همسری را گمان نمی‌کرد. حسنعلی خان دانست، که به دوستی و آمد و شد مصلحان کار امامقلی خان اصلاح پذیر نمی‌شود؛ قشون خود را سان دیده، از سنندج با سپاه سنگین و رنگین و تدارک و استعداد بسیار حرکت و به سه منزل به مقابله‌ی امامقلی خان رسید. تلاقی فریقین در دربند بیلاور واقع [شد]، به اندک زمانی چون سیلاب، خاشاک را ببرد و چون باد خس را از میان بردارد، قشون حسنعلی خان، سپاه زنگنه [را] از میدان برداشتند. شکست فاحش به سپاه امامقلی خان زنگنه راه یافت، مغلوب شدند، و حسنعلی خان غالب آمد.

اکثر معارف زنگنه در میدان رزم قتیل و دستگیر گردیدند و آنچه اجمال و احمال و اثقال و اثاث زنگنه بود؛ نصیب دلاوران اردلان و صف شکنان افغان و اوزبیگ شد. امامقلی که در دربند اظهار جلادت و خودنمایی می‌کرد، با معدودی خفیة فرار کرد؛ کس او را ندید و حسنعلی خان مظفر و منصور غانما به سنندج مراجعت کرد. این دو فتح نمایان در عرض دو ماه برای حسنعلی خان رو[ی]داد؛ موجب ازدیاد شوکت و اقتدار او گردید. در عراق مثل خودی گمان نمی‌کرد. تا اواخر این سال سلیمان پاشای ببه و سلیم پاشای بنی عم [او]، خود بنای عداوت و نزاع برسرحکومت شهرزور و توابع گذاشته، از طرف وزیر بغداد حکومت ببه به سلیم پاشا داده و سلیمان پاشا با پسر و بگزاده‌های ببه و ششصد نفر سواره برای اعانت و امداد به نزد حسنعلی خان به سنندج آمده و چند وقتی متوقف بود. سلیم پاشا یکی از معارف ببه را به نزد حسنعلی خان فرستاده، اظهار این معنی را کرده، که ما با سلیمان پاشا خویش و همیشه برسرحکومت به هم نزاع و مناقشه و دعوی داریم و شما نیز همسایه‌ی ما هستید؛ باید به مقام کمک و اعانت [برادر] ما برنیایی؛ اگر ممکن شود، در اصلاح ما کوشی!

آدم سلیم پاشا، که به نزد حسنعلی خان رسید و مکاتب را رسانید و سفارش سلیم پاشا را تبلیغ نمود، حسنعلی خان چونکه سپاه و استعداد از خود زیاده داشت، از سلیمان پاشا نگذشته و جواب سلیم پاشا را مغرورانه نوشت، که امداد و اعانت سلیمان پاشا را خواهم کرد. آدم مزبور، به نزد سلیم پاشا عودت نمود؛ او نیز مراتب را به وزیر بغداد عرض [کرد]. آدم او به نزد وزیر بغداد رسید. وزیر بغداد، یکی از آغایان رومی[را] به نزد حسنعلی خان فرستاد؛ چگونگی مراتب دعوی سلیم پاشا با سلیمان پاشا را اعلام، و اظهار نمود، که ما سلیم پاشا را حاکم ولایت ببه کرده‌ایم، سلیمان مطرود ماست، بدان طرف به نزد شما آمده، امداد و اعانت از شما می‌طلبد، به جنگ سلیم پاشا می‌آید. این نحو حرکت از شما به ظهور رسد، خلاف طریقه‌ی همسایگی و آداب دانیست و موجب فتنه‌انگیزی است. لهذا به شما اظهار شد، که کمک سلیمان پاشا را مکنید و او را در نزد خود اخراج و طرد نمائید و اگر رویه‌ی دوستی را ملحوظ ندارید؛ این است، کهیا را با لوندات برای امداد سلیم پاشا تعیین می‌کنم. شما هم سلیمان پاشا را به دعوی آرید. هرچه خواهی دید، می‌بینید. آدم وزیر بغداد به نزد حسنعلی خان آمد. گذارش را تبلیغ و مکتوب وزیر را نمود. چونکه در علم ازلی گذشته بود، که کار حسنعلی خان بدان نحو انجامد. جواب وزیر را نوشته، که سلیمان پاشا را کمک کرده‌ایم و خواهیم کرد. هرچه شدنیست، بشود!

آدم وزیر عودت به بغداد نمود و شرح حال را تقریر و تبلیغ کرد. وزیر نیز آدم و مباشران اکید را تعیین نمود، که عثمان پاشای کوی سنجاق و قوچ پاشای حاکم حریر با قشون و جمعیت خودشان، با تدارک معقول از سواره و تفنگچی رفته به قلعه چولان، به قشون سلیم پاشا ملحق[گشته] کمک او باشند. و کیها با لوندات نیز تدارک خود دیده، به امداد سلیم پاشا بروند. در اندک زمانی عسکر مأموره، که از بیست هزار سواره و تفنگچی متجاوز بودند، به قلعه چولان به امداد سلیم پاشا رفتند و رسیدند. و حسنعلی خان نیز این خبر را شنید؛ محمدامین خان گروس را با جمعیت و قشون به امداد خود طلبید، حاضر شد و قشون خود را از مردم اردلان و افغان و اوزبیگ و فیروزکوهی و چرداولی و کلیائی و وندات تدارک دیده، ده هزار متجاوز می‌شد و چهار هزار تفنگچی نیز تدارک مستعد جنگ بود. سلیم پاشا برای تکمیل حجت، فرهاد خان پسر خود را برای سرانجام همین امر به نزد حسنعلی خان فرستاد. او نیز به سنندج رسید، گفتگو را کرده، آنچه را سلیم پاشا سفارش کرده بود، از راه صلاح همگی را تبلیغ [کرد]؛ حسنعلی خان نیز درین باب مشورت به امراء و اعیان کرده، ابراهیم بیگ وکیل و عبدالله سلطان براز دامادش، که نائب بود، هریک طرفی را گرفته؛ ملا مصطفی و ابراهیم بیگ چنین صلاح دانستند، که حسنعلی خان کمک و اعانت سلیمان پاشا را ننماید، هرکدام از ایشان حاکم ببه باشد، رویه‌ی همسایگی را با او ملحوظ [دارد] اگر دوستی می‌کند؛ اینهم با او محبت و الفت نماید و اگر دشمنی می‌کند، این هم عداوت او را قبول نکند. رجوعی به کار سلیمان پاشا و سلیم پاشا نداشته، بنی عم هستند، هر نحو رفتار می‌کنند، خود دانند و ولایت ببه از [آن] بغداد است، حکومت آن را به هر کدام از این دو نفر می‌دهد، خود داند، ما را به این لشکر کشی چه کار؟! و ملا حسین و عبدالله سلطان به خلاف اوها مشورت می‌کنند و به حسنعلی خان می‌گویند، که امیری چون سلیمان پاشا دو ماه است التجا به در خانه‌ی تو آورده، ولله الحمد حال در عراق کسی شوکت و سپاه ترا ندارد. صلاح این است، همراه سلیمان پاشا برویم و جنگ با سلیم پاشا و پاشایان کوی و حریر و کهیای وزیر بغداد بکنیم. سلیم پاشا را از ولایت بیرون بکنیم؛ سلیمان پاشا را نصب بکنیم؛ باز به ولایت خود مراجعت نمائیم. و خسرو سلطان ولد احمد خان و جعفر سلطان و سائر اعیان، تصدیق حرف ملا مصطفی و ابراهیم بیگ کردند، که صلاح در رفتن و جنگ کردن نیست. حسنعلی خان چونکه سپاه و استعداد زیاد به خود گمان برد؛ و فتح زندیه و زنگنه را در عرض سه ماه نمود، مغروری تمام در کاخ دماغ او پیدا[شده] او فرهاد خان پسر سلیم پاشا را مجاب [کرده] و متعهد امداد سلیمان پاشا گردید. فرهاد خان به قلعه چولان به نزد سلیم پاشا و پاشایان عودت کرد. در ساعت اول سلیم پاشا با پاشایان تدارک سپاه و قشون خود را دیده، کوچ به کوچ به مریوان آمد. و حسنعلی خان نیز با قشون خود و محمد امین خان گروسی از سنندج حرکت [کرده] منزل به منزل به مقابله‌ی سلیم پاشا رسید. باز در آنجا کهیا با پاشایان طالب و راغب صلح طرفین گردیدند، مفید نیفتاد. حسنعلی خان همین خواهش مجادله را داشت، تا تلاقی فریقین واقع شد.

بعد از کشش و کوشش طرفین و ستیز و آویز سواران جانبین، از طلوع آفتاب تا ظهر قاصد تیر و تفنگ در بین جاری و ضرب سیف و سنان در میان اوها کارگر بود. نسیم فتح به جانب عسکر سلیم پاشا و پادشایان وزید؛ حسنعلی خان شکست یافت. وسلیم پاشا و پاشایان و کهیا و قشون ببه غالب و فتح نمودند. و سلیمان پاشا در معرکه با معدودی بیرون آمده. فرار نمود و جعفر سلطان و چند نفر از مردم اردلان در جنگ به قتل رسیدند و بعضی هم دستگیر شدند و حسنعلی خان نیز با امراء و اعیان در شهر رمضان المبارک سنه‌ی ۱۱۶۳ از جنگ مغلوب به سنندج مراجعت و عودت نمود. و سلیم پاشا و عثمان پاشا و قوچ پاشا و کهیا حسنعلی خان را تعاقب [تعقیب] کرده، تا به سنندج آمدند. حسنعلی خان در سنندج توقف نکرد، به طرف ییلاق گریخت و پاشایان آمده، در کمیز توقف [کرده] و خانه‌ی حسنعلی خان و اتباعش را تاخت کردند. و چند خانوار متمول و صاحب اوضاع از مسلمان و اهل ذمه [را] کوچانیده، به ولایت شهرزور و کوی و سایر جاها فرستادند و بعضی مردمان صاحب مال و حال چون ملا حسین [را] ترجمان کردند. و هرجا مال از نقد و جنس گمان کردند؛ از رعیت و نوکر به هتک و سبکی گرفتند و مهمانداری و شلتاق و بهانه جوئی به مردم می‌کردند و موعد سیزده روز در سنندج بدان سپاه و ازدحام بودند. آتش ظلم به انواع در آن چند روز مشتعل بود. دانستند، که مال مردم همه را باخته‌اند؛ و پاشایان منصورا و مظفرا و غانما از سنندج حرکت

[نموده] به ولایت خویش مراجعت و عودت کردند. و حسنعلی خان، [که] در ییلاق خود[را] پنهان کرده بود؛ به سنندج عودت کرد و با مهرعلی سلطان و خسرو بیگ و یوسف بیگ و نجفعلی بیگ مشورت می‌کردند، که ولایت تاخت شده و مردم متفرقه را[چگونه] دلالت کنیم؛ بلکه آبادی به ولایت بیفتد. و ابراهیم بیگ با پاشایان به سنندج آمد. اوها که رفتند؛ او نیز به محال روانسر و الک و دهات متصرفه خود رفت. و در قریه‌ی الک بنای قلعه‌ای گذاشته، دیواری برای تحصن کشید و محال پلنگان و بیلاور را نیز به تصرف خود [در] آورد. و هرکس اوضاع و حالی داشت، پناه به نزد او برده، در آنجا مأمن بود، آرام می‌گرفتند و طایفه‌ی زنگنه و زندیه، که از حسنعلی خان شکست یافتند، منتظر فرصت بودند؛ این خبر را شنیدند، کریم خان و شیخعلی خان زند با برادران و اقوام و خویش و اتباع خود تدارک قشون کرده و مردم ایالت سمت بروجرد و لرستان و وندات طرف کرماشاهان سواره و پیاده و چوب به‌دست و تفنگچی همگی را جمع‌آوری[کرده] از بیست هزار نفر متجاوز قشون برسر کریمخان زند جمعیت کرده و از طایفه‌ی زنگنه هرچه ممکن شد، سواره و پیاده به سپاه کریم خان ملحق شدند. به صواب دید ابراهیم بیگ برای انتقام حرکت[کرده] و این خبر به حسنعلی‌خان رسید. به بیگزاده‌ها و اعیان و امراء مصلحت و مشورت کرد. چاره را درین دیدند، که عجزه و مساکین[ی که] در ولایت مانده‌اند؛ قطب العارفین شیخ محمد وسیم آنها را کوچانیده، به اورامان همراه خود برده، در آنجا متحصن شوند و ملا مصطفی شیخ الاسلام با نجفعلی‌یگ به‌نزد کریمخان رفته، در هرجا به او برسند، استدعا بکنند، که ولایت اردلان پامال مردم ببه و روم شده، هرچه کوچانیده‌اند، برده‌اند و هرچه به‌کار اوها نیامده تاخت کرده؛ کسی نیست یکروز سیورسات لشکر او را بدهد. تصدیع می‌کشد و بنای خویشی و وصلت با او گذاشته، نجفقلی‌بیگ وکیل باشد. ملا مصطفی شیخ الاسلام است؛ خواهرش را در عقد کریمخان آرد. بعد از چند وقتی که مصالحه و مواصله شد، کریمخان نیز دخترش و یا خواهرش را به حسنعلی‌خان بدهد. این مشورت کردند. مردم کوچیدند، با شیخ وسیم به اورامان رفتند و حسنعلی‌خان هم توقف کرد؛ تا جواب کریم خان برسد و خانه و کوچ خود را پیش از خود به قراتوره فرستاد. و ملا مصطفی با نجفقلی بیگ هم به نزد کریم خان رفتند. و درین اثنا خبر رسید، که سلیمان پاشای ببه رو از شکست برتافته، درین چند روز در محل پلنگان در موضع سنگلاخ خود را با اتباع متواری نموده، خبر آمدن کریم خان برای کشیدن انتقام به سنندج می‌شنیده‌اند. صلاح خود را در آن دانسته، که پیش کریم خان زند برود؛ به رفاقت او هرجا او برود، این‌هم با او باشد. از پلنگان حرکت[کرده] سیصد نفری از مردم ببه در نزد او مانده، همراه او بوده، به آب گاورود می‌رسد؛ در آنجا در کنار آب با ملا مصطفی و نجفعلی‌بیگ ملاقات حاصل[شده] به اتفاق همدیگر می‌روند. در دربند بیلاور به اردوی کریم خان ملحق می‌شوند. سلیمان پاشا را با آغایان ببه به‌حضور طلبیده، کمال محبت و مهربانی نموده؛ ملا مصطفی و نجفعلی بیگ را نیز می‌طلبد. مراسله‌ی حسنعلی خان را بدو رسانیده و سفارش او را ابلاغ [نمودند]. کریم خان در جواب می‌گوید: خویشی ما با او قدیم شده، سبحانوردی خان رتبه‌ی خالوی ما است، من بعد ضرور به وصلت نیست، و اینکه گفته ولایت من خراب شده، سکنه ندارد، در باب سیورسات و ذخیره تصدیع می‌کشیم، آن‌هم سهل است. غرض من اینست، بیایم ولایت خالوزاده‌ی خود را ببینم.

این خبر را برای حسنعلی خان به سنندج آوردند، که کریم خان جواب نوشتجات را چنین گفت و اینکه فردا به سنندج می‌رسد. بلا تأمل فی‌الفور سوار شده، رو به قراتوره فرار[کرد] و کریم خان فردای همان روز به طمطراق و طنطنه و آئین هرچه تمامتر با سپاه سنگین که داشت، وارد سنندج گردید. قتل و نهب و غارت و تاخت بقیه‌ی عجزه و مساکین و یهودی و ارامنه که نتوانستند فرار بکنند، کرده و سلیمان پاشای ببه را با اتباعش به مسجد جامع و مدرسه نزول کرده و باقی مساجد را نیز دواب قشونی و جای نزول لشکر کرده و خانه و کوچ سبحانوردی خان و خویشان او که به سبب بی‌الاغی و عدم استطاعه به‌جا مانده بودند، هرچه داشتند آن را از اوها به زجر گرفتند و خسروخان نیز به‌جامانده، به امید اینکه، بلکه ولایت را بدو بسپارد. او را برای دلالت تفرقه ولایت به اورامان فرستاد. دیگر به نزد او نیامد و آدم نیز برای استمالت حسنعلی خان به قراتوره روانه نمود. از او خاطر جمع نشده، آدم مرسوله‌ی او را مجاب[کرده] بعد از آن شیخعلی خان

را با دسته‌ی قشون برسر قلعه‌ی قراتوره فرستاد؛ بلکه حسنعلی خان را دستگیر بکند.

به سبب اینکه عبدالله سلطان براز قلعه‌ی رصین ساخته و ذخیره‌ی دو سه ماهه در آن جمع کرده و سه توپ جلو در آنجا بود و حسنعلی خان نیز با سیصد نفر از معارف و غیر معارف با خود برده، در آن قلعه متحصن شد. دو سه روز دسته‌ی زندیه‌ی مأموره در حوالی قلعه‌ی مزبور های های کردند، ظفر نبردند؛ بی‌نیل مقصود به نزد کریم خان به سنندج عودت نمودند. و دسته‌ی قشون برای خانواری که با شیخ وسیم به کوههای اورامان رفتند، مأمور[کرده] اوها هم ظفر نبردند؛ پس‌آمدند. موعد دوازده روز در سنندج مکث[کرده] بعد از آن اکثر عمارات اعزه و اعیان و مساجد و مدارس، که در سنندج بودند، با سائر بیوتات رعایا سوزانیده، از سندج حرکت و رو به گروس عنان عزیمت را معطوف[نمود]. در رسیدن به گروس محمد امین خان حاکم آنجا را چوبکاری کرده و اموال او را آنچه داشت ضبط و نهب[کرد] و غارت قریه‌ی بیجار را نیز نموده و قتل و اسیر ایشان را کرده و دختر محمد امین خان را برای خودش کشید و برد و ملا مصطفی و نجفعلی‌بیگ را در بیجار مرخص نمود، به ولایت آمدند؛ و محمدامین خان و سلیمان پاشا را با خود برد. و حسنعلی خان بعداز رفتن کریم خان به طرف عراق، با عبدالله سلطان از قلعه‌ی قراتوره بیرون آمده، به‌سنندج آمدند. و چون ولایت مزبور بالمره خرابه و سکنه‌ی او به‌سبب آمدن کریم خان تفرقه و پراکنده‌ی ولایتها شده، هنوز جمع نشده و امیدهم نداشتند، که آباد گردد. و آزاد خان افغان در طرف تبریز جمعیت داشت و سلیم پاشا هم با هزار نفر[که] از ببه داشت از حکومت ولایت خود عزل شده بود؛ به نزد آزاد خان آمده بود. و کریم خان دور افتاده، از اطراف و جوانب مردم به نزد آزاد خان می‌رفتند. حسنعلی خان با عبدالله سلطان و بقیه‌ی اعزه و اعیان که مانده بودند؛ برای استمداد و اعانت به نزد آزاد خان که در سمت افشار بود، رفته. و تلاحق او به معسکر آزاد خان که در حوالی سائن قلعه‌ی افشار بود، با وجود سابقه‌ی محبت و نیکی و چشمداشت و توقع اعانت دیدن، اقسام اهانت و خواری و قید و حبس حسنعلی خان به دست آزاد خان و فرستادن او به قلعه‌چولان به‌نزد سلیم پاشا برای کشیدن انتقام از او، و بودن معظم الیه در نزد سلیم پاشا موعد هفت ماه در کمال اعزاز و احترام و بعد از آن قید و حبس حسنعلی خان و نهب و غارت‌کردن حال و مالی که‌داشت و مقتول کردن او را در سنه‌ی ١١٦٤ در قریه‌ی الک من توابع قلعه‌چولان و بعد از چند وقتی که سلیم پاشا از حکومت ولایت ببه عزل گردید؛ سلیمان پاشا باز حاکم آنجا گردید. از راه اینکه حسنعلی خان کمک او را نمود و با سلیم پاشا و پاشایان و کهیا و عسکر ببه و روم جنگ[نموده] و دولتش را در راه او باخت و سلیم پاشا نیز از آن راه حسنعلی خان را به‌قتل رسانید.

[کریم خان برادر حسنعلی خان؛ خسرو خان ولد احمد خان، ولد سبحانوردی خان]

در مقابل و ازاء آن مقوی کار کریم خان برادر حسنعلی خان شد، در نزد داشتمرخان اوزبیک که در مریوان قشون و استعدادی داشت و در آنوقت از جانب آزاد خان، سبحانوردی خان حاکم اردلان بود؛ او را عزل و در سنه‌ی ١١٦٤ ایالت و حکومت اردلان را به کریم خان دادند. قریب یکسال به‌حرف داشتمرخان و سلیمان پاشا حکومت کرد. ابراهیم بیگ وکیل، بعد از شکست حسنعلی‌خان در مریوان به قلعه الک رفته، محلات پلنگان و بیلاور و روانسر را متصرف شده بود و جمعیت هم داشت. مطیع کسی نبود و با زندیه ربط دوستی داشت. برای اختلال [در]کار کریم خان حاکم سنندج و اخراج او از ولایت، ازطرف کریم خان زند یارویس خان با سیصد نفر سواره آمده، ابراهیم بیگ نیز دویست نفر سواره[داشت]، مجموع پانصد سواره تدارک دیده؛ به‌مرافقت یارویس خان شب به قریه‌ی دوشان در اول چله‌ی زمستان رسیدند. کریم خان باخبر گردید، چونکه تدارک و استعداد نداشت؛ تاب مقاومت اوها را در بازوی خود نیافت. در آن شدت سرما و کثرت برف، کریم خان مردم را کوچانیده، با مهرعلی سلطان و خسروبیگ و نجفعلی‌بیگ و یوسف بیگ با سائر اعیان به طرف شامیان اورامان رفتند و ابراهیم بیگ و یارویس خان زند چیزی در بساط ندیدند؛ عودت نمودند و به‌جاهای خودشان برگشتند. و کریم خان با اهالی اردلان سه ماهه‌ی زمستان [را] در میان برف و باران و سرمای شامیان به سربردند. در فصل بهار مردم متفرق شدند؛ آنچه اعزه و اعیان بودند، به شهرزور به نزد سلیمان پاشا رفتند. چند نفر فقیر و فقرا و عجزه مانده بودند، رو به‌سنندج خرابه آمدند. و خسروخان ولد احمد خان ولد سبحانوردی خان به رشادت خود و به سعایت و اعانت سلیمان پاشا به‌امر حکومت در سنه‌ی ١١٦٥

به‌سنندج آمد. کسی از رعایا اوضاع و مالی داشته و یا از اعیان و معارف اسم و رسمی داشته باشد، در سنندج باقی نمانده[بود]، موعد یکسال خودسر حکومت کرد.

[سلیم پاشای ببه]

آزادخان افغان به سبب اینکه در ایران کسی از صاحب اختیاران صفویه و افشاریه نمانده بود و سلیم پاشای ببه هم از طرف آل‌عثمان عزل و مطرود و مبغوض ابدی شده[بود] باخانه و کوچ و با پانصد نفر از مردم ببه همراه او آمده به نزد آزادخان، که او نیز خود را به‌صاحب اختیار عراق و آذربایجان می‌دانست، آمد. و کمر به‌اطاعت او بست. و خسروخان به حرف او حاکم نشده بود؛ والحال در حضورش نبود. به‌جهات چند آزاد خان افغان، خسرو خان را عزل و حکومت اردلان را به سلیم پاشای ببه در سنه‌ی ۱۱۶۶ داد. اکثر اعزه و اعیان اردلان در آنوقت در شهرزور نزد سلیمان پاشا با خانه و کوچ و اتباع بودند و هریکی را به فراخور حال خود، دهات و محل داده بود؛ سلوک و رفتار خوب با اوها می‌کرد، یاد وطن نمی‌کردند. و معدودی از معارف و اعیان[که] در این صدمات کوچ نکرده، در سنندج مانده بودند، به سلیم پاشا مطیع و گرویدند؛ و [وی] بنای سلوک و رفتار خوب و کم طمعی را با مردم گذاشت. رعایا هرجا تفرقه شده بودند، اکثر اوها به ولایت مراجعت و عودت نمودند. بنای زراعتکاری و تعمیر ملک و آبادی گذاشته، اردلان رو به آبادی شد. و اکثر خرابه[ها] در عهد سلیم پاشا آباد و مزروع شدند و به‌قناعت و کم طمعی و رعیت پروری به‌راه می‌رفت. سلیم پاشا موعد چهار سال و کسری حکومت اردلان و ساوجبلاغ* را کرد.

تذییل؛ بعد از نوردیدن بساط نادری در ایران معدودی از شاهزاده‌های منسوب به صفویه سه چهار سال در صفحه‌ی ایران اظهار حیاتی کردند. شاهرخ جلوس او در سنه‌ی ۱۱۶۱ یکسال اسم او صاحب اختیار بود. بعد از یکسال سلیمان میرزای منسوب به صفویه او را محبوس و بعد از چند روزی او را مکحول[کرد] و در کوری در سنه‌ی ۱۱۶۲ جمعی با او گرویدند؛ دفعه‌ی دیگر جلوس نمود، کاری از پیش نبرد. شاه سلیمان تسلط او در ملک خراسان چهل روز بود. شاهرخ او را محبوس و بعد از چند روزی او را کور کرد. سام شاه، وقتی که نادر شاه بود، او در طرف خراسان بود و بعد از او پنج شش‌ماه در آذربایجان اختیاری داشت، فوت گردید. او را حبس و کور نمود. شاه اسماعیل جلوس او در اصفهان بود؛ یکسال تمام نشد، او را کشتند و سام شاه بعد از او فوت گردید. و به تاریخ اوائل شهر ربیع المولود سنه‌ی ۱۱۶۲ جمعی از سپاه ابراهیم شاه، که در حدود استرآباد بوده، غدری کرده، از مقدمةالجیش شاهرخ میرزا شکست یافته، به سمنان به‌معسکر ابراهیم شاهی معاودت[نمودند] و در آنجا دربین طوائف عسکریه اختلافی واقع شده، خود به خود آن سپاه سنگین، که از هشتادهزار سوار متجاوز بود، متفرق[گشته] و جماعت افغان و اوزبیک، ابراهیم شاه را برداشته، تا دارالمؤمنین قم آورده. در آنجا جماعت افغان و اوزبیک هم مختلف شده، اللهیارخان با عطاءالله خان اوزبیک با جمعی کثیر رو به اصفهان و شیراز رفته و خوانین هوتکی افغان و خوانین کابلی افغان با خوانین اوزبیک تاخت‌کنان الی خاک اردلان آمده، به آزادخان افغان که زودتر آمده بود، در خاک مریوان ملحق گردیدند. مجادله‌ی امیر اصلان خان با ابراهیم شاه در محال لیلان و انهزام امیر اصلان بدون جنگ و جدال در سنه‌ی ۱۱۶۱[اتفاق افتاد]. چون مملکت ایران بعد از انقراض دولت پادشاهان صفویه و افشاریه رو به خرابی کرد، مردم عراق و آذربایجان و اردلان و زنگنه از رعایا و اهل صناعت و امراء و اعزه و اعیان و معارف و ایلات و احشام و وندات همگی به شهرزور رفته، در آنجا ساکن[شدند]. مدت چهار پنج سال ایران خالی از ذی شوکت بود. کریم خان زند و آزاد خان افغان اظهار حیاتی می‌کردند، استیلاء تمام نداشتند و در فکر این بودند؛ سیورساتی به‌دست قشون بیفتد، ما را خود به راه ببریم، کافیست، بقیه‌ای اگر باقی بود [ظ. ما خود را به‌راه ببریم، کافیست اگر بقیه‌ای از سیورسات باقی بود، به‌دست قشون بیفتد]. در عصر اوها راه گریز پیش‌می‌گرفتند؛ مال که نمانده بود، آبرو و سیرت را بیرون می‌بردند. تا در این اواخر کریم خان، آزاد خان را از پا انداخت و به نوکر خودش کرد؛ بنای رعیت‌پروری و عدالت‌گستری با مردم گذاشت و قشون را چون افشاریه دایم نمی‌گردانید. امنیت و آرامی برای اهل عراق و آذربایجان و فارس روداد. ایران رو به آبادی آورد. و کریم خان یکی از خوانین قدیمی خود[را] نزد سلیمان پاشای حاکم ببه فرستاد و تفرقه‌ی ایران را از او طلبید[ظ. برگشت مردم متفرقه‌ی ایران را از

---

* احتمالا منظور از 'ساوجبلاغ' همان ساوجبلاغ مکری است، که پیشتر خوانین اردلان قصد تصرف و فرمانروائی بر آنجا را داشتند؛ مهاباد فعلی. (سید عبدالحمید)

او طلبید]. او نیز خوف از سطوت کریم خانی داشت؛ مردم معارف و نامدار را مرخص و روانه‌ی مسکن خودشان نمود. و رعایا و مردم غیر معروف چون بوی آرام[ی] و عدالت شنیدند؛ اکثر کوچیده به مواطن و مساکن اصلی خود مراجعت و عودت نمودند. لکن بعضی از آنها حال در ملک روم نزدیک به شصت سال است، توطن اختیار کرده‌اند و مواصلت با اهل روم نموده، توالد و تناسل از ایشان شده و تغییر مذهب را داده‌اند، از ایرانیت بیرون رفته‌اند و در آن ولایت باقی مانده‌اند و هستند تا روز قیامت. پیش از این[که] استعدادی داشته باشد و هنوز آزادخان متقاعد نشده بود، چندین دفعه با آزاد خان بدین تفصیل مجادله نمودند. همین کریم خان غالب می‌آمد، مجادله‌ی او با آزاد خان در قریه‌ی قربه‌ی اسفندآباد هشتم شهر رمضان المبارک سنه‌ی ١١٦٦ و شکست و انهزام کریم خان در آن معرکه و رفتن آزاد خان برسر قلعه‌ی پریه و حبس و قید برادران او و اقوام او و نهب اموال او و اتباعش و فرار کریم خان؛ مجادله‌ی دوم آزادخان با کریم خان در قمشه و مجادله‌ی سیوم اوها در سربند سیلاخور حوالی لرستان در سنه‌ی ١١٦٧، مجادله‌ی چهارم آنها در چهارمحال و مجادله‌ی پنجم اوها و شبیخون بردن کریم خان برسر فتحعلی خان افشار در آخر این‌سال و مجادله‌ی ششم آنها در حوالی شیراز در سنه‌ی ١١٦٧ [اتفاق افتاد] و [در] مجادله‌ی هفتم اوها، آزادخان کریم خان را به‌محاصره انداخت. بعد از چند روز کریم خان از قلعه بیرون آمده، دست به شمشیر کرده، با برادران و اقوام خویش و دسته‌ی قشون خودش متهورانه به میان اردوی آزاد خان به‌هیئت اجتماعی آمده، اکثر مردم را قتل و جرح نموده. یکروز بعد از عید اضحی سنه‌ی ١١٦٧ و در این اوقات فتحعلی خان باد غرور به‌کاخ دماغش متصاعد گردیده، از کریم خان زند یاغی شده و در قلعه‌ی اورمی متحصن [شده] و کریم خان زند او را محاصره کرده، ششماه طول محاصره شد. به‌سبب کثرت ذخیره و عدم استطاعه‌ی یورش و [اینکه] کریم خان در دور آن بروج ساخت، توپچیان بهرام صولت و زنبورکچیان رستم شوکت را امر نمود، که چند روزی قلعه را آتشباران کردند. به‌ضرب توپ و خمپاره لهب شراره دیوار قلعه را نسج عنکبوت کردند و اکثر روز دلاوران زندیه مبارز می‌طلبیدند و مردم قلعه بیرون می‌آمدند؛ جنگ میدان واقع می‌شد. بعضی از آنها قتیل و دستگیر[شده، بقیه] مغلوب به قلعه مراجعت و عودت می‌کردند، تا اینکه روزی قلعچیان به‌عزم جنگ میدان تمامی بیرون آمدند. خسرو خان والی اردلان، که در نزد کریم خان بود، و صف‌شکنان زندیه در میدان رزم عرصه را گرم کردند و فتحعلی خان خودش هم در آن معرکه بود، شکست به سپاه کریم خان واقع[گشته] اکثر قشون او، راه فرار پیش‌گرفته، پیش دو اوها به‌همدان رسیده بود. خسرو خان که در نزدیک کریم خان بوده و از برادران و اقوام خود و رزمجویان زندیه شرذمه‌ی قلیل در نزد او می‌مانده، کریم خان به خسرو خان می‌گوید: امروز باید آبروی ما را بازآری و از این سرافکندگی که روی داده، ما را سربلند کنی! خسرو خان نیز با دلاوران اردلان پای جلادت پیش‌نهاده، حمله‌ی مردانه به سپاه فتحعلی خان افشار برده، بعون الله شکست بدوها داده، به‌نحوی که مضطربانه رو به قلعه فرار[کرده] و امر به‌توپچیان و زنبورکچیان شد: قلعه را آتشباران کردند، به نحوی که به عجز آمدند، الأمان الأمان گویان دروازه‌ی قلعه را مفتوح[کرده]، اولا اهل عمامه از سادات و مشایخ و ملایان کلام مجید را شفیع کرده، به‌خدمت کریم خان آمدند. او نیز اهل قلعه را امان داده، قلم عفو به‌جرائم فتحعلی خان کشید و آنچه توقع داشت، از قلعچیان گرفت. قلعه را خراب کرد و فتحعلی خان را همراه آورده، به‌عراق آمد. و مجادله‌ی کریم خان با شهزاده و مصطفی خان و سائر خوانین در محل جوانرود یوم یکشنبه ۱۵ شهر شعبان سنه‌ی ١١٦٦[اتفاق افتاد] و شبیخون آوردن محمد خان زند بر سر سلیم پاشا در بیلاور [بود] و بعضی از مردم اردلان و ببه در آن معرکه به قتل رسیدند؛ چون نظر علی سلطان اورامی؛ و مجروح شدن اکثری از طرفین و مجروح بودن بینی سلیم پاشا و شکست دادن سلیم پاشا؛ فردای همانروز محمد خان را و فرار نمودن محمد خان زند شب جمعه ۱۳ شهر صفر سنه‌ی ١١٦٨ و مقتول شدن محمد علی سلطان بانه و سبحانوردی بیگ پسرش و صالح خان مریوان به دست سلیم پاشا و شیربیگ برادرش در همین تاریخ [بود] و سبحانوردی خان بعد از این[که] نه دفعه حکومت اردلان را کرد، به‌همدان رفت و در آنجا در سنه‌ی ١١٦٧ فوت و دفن شد. و بعد از ششماه نعش او را نقل و از همدان آورده، در پهلوی دو نفر شهیدان که در سر کوه، که نزدیک به چیغلو[بود] و آن قریه حال به شیدا مشهور است، دفن کردند. از گوشت و پوست او هیچ ضایع نشده

بود، در عرض ششماه الا یک ناخن پایش. و کریم خان ولد عباسقلی خان، که یکسال حکومت اردلان را کرد، در ملک فارس، در سنه‌ی ۱۱۶۸ فوت گردید. و بعد از اینکه نادر شاه و برادرش و اقوامش موعد بیست سال پادشاهی و سلطنت در ایران کردند و دررفتند؛ آزاد خان افغان و کریم خان زند چند وقتی در عراق کاوش می‌کردند. چند روزی این غالب می‌شد و چند روزی آن. هرکدام غالب می‌بودند، حکم و فرمان می‌نوشتند؛ تا اینکه در سنه‌ی ۱۱۶۹ بندگان نیشان قاآن نشان محمد حسن خان قاجار ولد مرحوم فتحعلی خان که ابا عن جد سلسله‌ی جلیله‌ی ایشان صاحب اختیار و به شوکت سلطنت و دولت و مکنت موصوف بودند، بخصوص محمد حسن خان در بسالت و سپاهداری و نصفت و ملک‌گیری گوی سبقت را از همگنان ربوده بود، کوکب دولتش طالع گردید.

[خسرو خان]

عموم اهل عراق و آذربایجان و استرآباد و مازندران بر او جمع[شدند] و حکومت اردلان را در سنه‌ی ۱۱۷۰ به خسروخان مفوض نمود و به ولایت آمد. چونکه سلیم پاشای ببه چند وقتی در اردلان حکومت کرده بود، فی‌الجمله آبادی در سنندج و حوالی آن حاصل شده بود، نهایت اکثر اعزه و اعیان اردلان در شهرزور در نزد سلیمان پاشا بودند؛ به‌محض اینکه شنیدند، که حکومت اردلان را به‌خسروخان دادند، هوس آمدن به ولایت را کردند. سلیمان پاشا معارف را مانع [شده] و غیر معارف به‌ولایت عودت کردند. و از معارف و اعیان نجفقلی بیگ و مهرعلی سلطان و یوسف بیگ و خسرو بیگ در ایالت سلیم پاشا در ولایت مانده، حرکت نکرده بودند. و در ایام حکومت سلیم پاشا ابراهیم بیگ به دست مردم ببه به مصرف رسیده بود. محمد رشید بیگ بعد از فوت پدرش با اقوام و اتباع خود در الک بود و روانسر و شادی‌آباد و پلنگان را متصرف[شده] و محکوم خسروخان نبود و سلیم پاشا در ایالت خود قلعه‌ی حسن‌آباد و دیوار قلعه را تعمیر نموده و سکنه‌ی سنندج [را]در آنجا اسکان[داده] و در آنجا بیوتات و بازار و مسجد احداث [کرده]، شهر سنندج را خراب و ویران و خالی از سکنه نموده؛ و نجفعلی بیگ و مهرعلی سلطان و یوسف بیگ و خسرو بیگ و غیره مردم معارف هم عمارت در قلعه‌ی مزبور بنا کرده بودند. خسروخان که به امر حکومت به ولایت آمد، در سنندج خراب شده نزول[یافته] و به‌مقر حکومتش

قرارداد و مردم ولایتی، که به‌سبب صدمات متفرق و به اطراف و جوانب رفته بودند، به قصبه‌ی سنندج آمدند؛ بنای آبادی و زراعتکاری و تعمیر املاک و بیوتات گذاشته و حضرات اعیان و متمولین و معارف در قلعه‌ی حسن‌آباد متوقف[بوده] دورادور اظهار خدمتگذاری و اطاعت و انقیاد خسروخان را می‌کردند. و خسروخان عباس خان شاهسیوان را با دویست نفر سواره، او و جمعیت خودش نیز به‌دویست نفری می‌رسید، در نزد خود نگاهداشته، به‌جهت بی‌سیورساتی و مصارف، عسرت می‌کشیدند. از سنندج بیرون آمده، در حوالی قلعه‌ی مزبور در صحرا خیمه زده و هر روز در شطی و مکانی اتباع و عمله‌ی خود و مردم شاهسیوان را اسکان[داده]، اختیاری کامل در ولایت نداشت و حضرات اعزه و اعیان، که در قلعه بودند، اعتنای چندانی به خسروخان نمی‌نمودند. و مهرعلی سلطان، که شاخص اوها بود، هر روز از قلعه سوار می‌شد، به‌نزد خسرو خان می‌آمد، اظهار انقیاد را می‌نمود. و در بین اعیان قلعه و خسروخان تنفری و نقاضتی به‌حصول پیوست. خسروخان چاره را در این یافت، که با عباس خان تمهید و مشورت کرد، که شاخص و صاحب اتباع اینها دو نفرند؛ مهرعلی سلطان و خسرو بیگ، اوها را باید تلف کرد، تا اختیاری کامل به‌همرسانیم. مهرعلی سلطان که از قرار هر روز به نزد خسرو خان می‌آمد، آنروز نیز آمد، او را محبوس نمودند. و فرستادند خسرو بیگ که در قلعه متوقف بود، او را به عدم روانه و مهرعلی سلطان را نیز معدوم کردند و آنچه اموال و اوضاع داشتند، همگی را ضبط[نمودند] و استقلال تامی برای خسروخان رو نمود و قلعه‌ی حسن‌آباد را از سکنه خالی[کرده] آنها را کوچانیده، به‌سنندج آوردند. مردم بنای عمارت و بیوتات گذاشتند و بنای زراعتکاری و تعمیر باغات و بساتین گذاستند. و مردمی که به اطراف متفرق شده بودند، عودت به ولایت کردند و خسرو خان نیز به‌رعیت‌پروری و حسن سلوک مشغول شد. و چون احشام شهرزور به ولایت می‌آمدند، به قانون قدیم خسرو خان مطالبه‌ی علفخواری از اوها می‌نمود و ایشان تعلل در دادن می‌کردند، و به عنفا از اوها چیزی می‌گرفتند. سلیمان پاشا، که در کمال شوکت در شهرزور حاکم[بود] و در نهایت مغروری حکومت می‌نمود؛ از این حرکات که خسرو خان با احشام او می‌کرد، بیدماغی حاصل[کرده] و

در فکر انتقام و اختلال بود. و آزاد خان افغان با جمعیتی معقول در شهرزور نزول[کرده] و محکوم سلیمان پاشا بود. او را ترغیب کرده، که به‌سنندج برود و مردم ولایتی از قبیل محمد رشید بیگ و دیگر معارف و غیر معارف اردلان [را] که به دویست نفر سواره می‌رسیدند؛ تمامی را ابواب جمع آزاد خان نموده و از مردم بیگانه که در شهرزور متوطن بودند، او ها را هم به قشون ایشان ملحق[کرده] دو هزار نفر سواره تدارک دیده، به عزم اخراج خسرو خان از قلعه‌ی حسن‌آباد و سنندج و تصرف کردن ولایت اردلان روانه نمود. و به آزاد خان و رشید بیگ گفت: این امر که فیصل شد، گویم [که] انتقام مهر علی سلطان و خسرو بیگ را از او گرفته‌اید. و در صورتیکه قلعه و سنندج را تصرف کنید؛ خانه و کوچ و اتباع را در آنجا بگذارید، خودتان به پیش بروید، ولایت عراق را متصرف کرده‌اید. آزاد خان حرف سلیمان پاشا را گوش کرده، تدارک قشون خود را دیده و سلیمان پاشا نیز محمد رشید بیگ را با مردم اردلان همراه او کرده، سان لشکر را دیده، با دو هزار نفر جمعیت حرکت نمود. و این خبر به خسرو خان رسید، کوچیده با مردم به قلعه‌ی حسن‌آباد رفته، تدارک ذخیره را کرده، در او متحصن[شد]. و آزاد خان کوچ بر کوچ به‌حوالی قلعه‌ی حسن‌آباد آمده، آن را به محاصره انداخته و خسرو خان نیز با عباس خان شاهسیوان قلعه‌داری چنانکه شاید و باید کردند. چندین دفعه جنگ میدان شد، اگرچه شجعان افغانه دستبردی می‌کردند، نهایت دلاوران اردلان از قلعه بیرون می‌آمدند، به سنگر خودشان پس می‌بردند و از مکارم اخلاق مردم اردلان آنکه، در تحت تسلط افغان بودند؛ افغان جنگ میدان کرده، مغلوب می‌شدند؛ اردلانی پادو افغانها بودند، سنگرها در حوالی قلعه ساخته بودند، اندک اندک سنگرها را نزدیک به دروازه آوردند. بخصوص عمله‌ی محمد رشید بیگ اخص محمد صالح بیگ کمره‌ای، که اعمی است. خسرو خان بعد از خلاصی از محاصره، او را از آن سبب از بینائی عاری ساخت.

قتل این خسته به‌شمشیر تو تقدیر نبود

ورنه هیچ از دل بیرحم تو تقصیر نبود

اردلانیهای تابع آزاد خان و افغانها هرچند تیر در ترکش داشتند، انداختند؛ یکی از آنها به احدی برنخورد. زنها برای آوردن آب به چشمه‌ی شیرخاتون می‌رفتند؛ اردلانی گلوله برای اوها می‌انداختند. خلاصه موعد چهل و پنج روز دو هزار سواره و پیاده‌ی افغان و اردلانی شب و روز سعی می‌کردند؛ به اقسام محاربه ظفر نمی‌یافتند و دو توپ لاهوری بزرگ بال یمزی در دروازه‌ی قلعه بودند. توپچی روزی چندین دفعه کمان بازی می‌کردند. چندین نفر از افغان کشته شدند و خسرو خان دانست، که ایام محاصره امتداد می‌یابد؛ آدم برای استمداد به نزد شیخعلی خان زند که در همدان بود[فرستاد]. روانه او نیز از همدان با قشون خود حرکت[کرد]. همین[که] خبر آمدن او رسید، آزاد خان مردم افغان و اردلانی را با خود برداشته، فرار نمودند. و شیخعلی خان در عقب اوها می‌رفت. اوها را دوانید و خود به مراغه رفت و از آن طرفها احشام سلیمان پاشا را بعضی تاخت نمود و باز به عراق معاودت کرد. و شیخعلی خان نیز بناداشت، که دهات همدان و ملایر و چهار راه و آن طرفها[را]، که از سکنه خالی بودند، آباد و بنای زراعتکاری را برای اوها گذارد. بدان سبب چندین خروار غله و چندین جفت عوامل و چند خانوار حواله‌ی خسرو خان کرده، و ولایت او خراب و خالی از سکنه بود و خسرو خان نیز در اردو بود، حاضر نبود. یوسف بیگ و میرزا عبدالله که در قلعه محافظ بودند و چندین نفر محصل بر سر آنها بود، به‌عجز آمدند. شب دروازه را واکرده، یوسف بیگ و میرزاعبدالله خانه‌ی خودشان و خانه و کوچ مردم را کوچانیده، رو به‌شهرزور رفتند. و خانه و کوچ خسرو خان و رضاقلی‌خان برادرش در قلعه مانده بود. از شنیدن این خبر به‌تعدی به قلعه‌ی حسن‌آباد برسر خانه و کوچ خود و عمله و اتباع و کسانی، که کوچ نکرده بودند، آمدند. آنچه مانده بودند، باخانه و کوچ خود از قلعه کوچانیده، به‌سنندج آوردند. بنای آبادی در شهر گذاشتند و قلعه‌ی حسن‌آباد را خراب کردند و تا حال قلعه‌ی مزبور ویران و اثری از دیوار قلعه نیز نمانده. و دو سه توپ لاهوری بال یمزی بسیار ممتاز در قلعه بودند؛ کریم خان زند فرستاد، آنها را آوردند و بنای عمارت و بیوتات و تعمیر باغات در سنندج گذاشته و خسرو خان موعد هفت سال حکومت اردلان را نمود. و دولت زندیه روز به روز در ترقی بود. و محمد حسن خان در حدود استرآباد و مازندران سپاه سنگین و قشون بدو جمع[گشته] و کریم خان زند دعوی خودسری می‌کرد و در عراق خودنمائی داشت. و چونکه وقت سلطنت و شوکت و فرمانفرمائی این جلیل الشأن قاجار به‌مضمون الأمور مرهونة بأوقاتها در علم و قدرت ازلی گذشته بود،

که وعده‌ی سلطنت چند سال تعویق بیفتد؛ بعد از آن کوکب اقبال و بختیاری ایشان نیز درخشان ساطع و لامع شود، کسانی چون انجم در صفحه‌ی ایران خود نمائی می‌کردند؛ اختر دولتشان افول و غروب ابدی نمایند، در بین کریم خان و محمد حسن خان قاجار مجادله‌ی عظیم واقع[شده] بعد از کشش و کوشش بسیار به‌حکم ازلی کریم خان در آن معرکه غالب[گشت] و سپاه محمد حسن خان مغلوب[شده] و خودش نیز راه عدم پیش‌گرفت. و این فتح باعث ترقی و دولت زندیه شد و کریم خان در سنه‌ی ۱۱۷۰ از عراق حرکت کرده، رو به‌ولایت فارس عنان عزیمت را معطوف [داشته]، رفته در بلده‌ی شیراز متمکن و او را جای سلطنت و پایتخت قرار داد. از هر ولایتی و از هر طائفه‌ای یکنفر یا دونفر معروف و بزرگ و شاخص ولایت و طائفه و ایل بود، همگی را طلبیده و به‌گرو در شیراز نگاهداشته؛ چون آقا محمد و آزاد خان ورفیع خان قاجار و شهباز خان دنبلی و پناه خان جوانشیری و رئیس احمد شاه دشتستانی و اسمعیل خان قشقائی و خانه و کوچ و اولاد ایشان را گروگرفته و قلعه‌ی شیراز را ازسر نو بنا کرده؛ قلعه‌ی متین و حصن حصین رصین در آنجا ساخته و خندق و بارو و حصار و بروج او از همگی قلاع و شور قدیمه محکمتر و توپهای بزرگ متعدده و خمپاره و زنبورک و صف شکن و بادلیج و جباخانه و آلات و تدارک قلعه فوق الغایه در آن قلعه جمع کرد و قشون تمامی ایران بدو جمع[شد]. زیاده از صدهزار نفر سواره در دفتر لشکر نویسان اسم به‌اسم داشت و اکثر خانه و کوچ آنها در شیراز ساکن و کریم خان خودش کمتر سفر می‌کرد. هرگاه سرکشی، در ولایتی سرکشی می‌کرد، یکی از برادران خود را سرکرده قرار می‌داد و فوجی از قشون همراه او روانه و ابواب جمع او می‌شد، می‌رفتند؛ دشمن را مغلوب می‌کردند، باز مراجعت می‌نمود. و در عهد خودش ملک آذربایجان و فارس و عراق و اکثر خراسان را به‌وکالت متصرف شد و عربستان و خوزستان را نیز تسخیر کرد. و محمد صادق خان برادرش را با لشکر جرار مأمور و تعیین کرد. بصره که یکی از بلاد عظیمه‌ی روم است، تسخیر نمود و دو سه سال حاکم او در بصره بود[ظ. او دو سه سال در بصره حاکم بود] و سلیمان پاشای ببه، که در قلعه چولان و شهرزور حاکم بود؛ احمد پاشا و محمود پاشای برادرانش با او به مقام دعوی حکومت ببه برآمده، او را معزول می‌کردند و او به ولایت ایران پناه می‌آورد. محمد پاشای خانه پاشا از جانب وزیر حاکم ببه شد. سلیمان پاشا را معزول [نمود]. او نیز با کوچ و اتباعش به‌طرف سقز رفته و از آنجا به کرماشاهان آمد. محمد پاشا موعد یکسال حکومت کرد. از جانب سلیمان پاشای وزیر باز خلعت برای سلیمان پاشا آوردند، او را حاکم کردند. محمد پاشا ولد خانه پاشا معزول[شد]؛ او هم رفته با عبدالله پاشا حاکم ذهاب و احمد پاشای برادر سلیمان پاشا متفق[گشته] از برای انتقام به جنگ سلیمان پاشای حاکم ببه آمدند. بعد از تلاقی فریقین در کنار آب سیروان، محمد پاشا ولد خانه‌پاشا و بکر بیگ برادر سلیمان پاشا در میدان رزم مقتول[شدند] و شکست فاحش به عبدالله پاشا و احمد پاشا راه یافته و سلیمان پاشا غالب آمده و از جانب کریم خان، خسرو خان از حکومت عزل[شده] و حکومت را به سلیمان پاشای ببه داده.

[سلیمان پاشای ببه]

احمد پاشا حاکم شهرزور بود. او را نیز وزیر بغداد معزول[نموده] و سلیمان پاشای ببه خودسر ولایت ببه را متصرف بود. و احمد پاشا در بغداد نزد علی پاشای وزیر بود؛ خبر این را شنید، که سلیمان پاشا خدمت کریم خان را می‌کند و اعتنائی به وزیر نمی‌کند. علی پاشای وزیر بغداد همت کرده، متهورانه از شهر بغداد حرکت[نموده] و قشون لوندات و ینکیچری و سپاهی و اهل قشله و عمله و آغاوات را تدراک [دیده] و امین پاشا حاکم موصل و عبدالله پاشا حاکم ذهاب و اعراب و عشایر و احمد پاشای ببه[را]، که طالب حکومت ببه بود، نیز همراه آورده، با بیست هزار سواره و پیاده و تدارک با توپخانه و زنبورک خانه وارد منزل کفری[شده] و سلیمان پاشا تدارک قشون خود کرد؛ ده دوازده سوار و پیاده‌ی ببه و اردلانی و غیره بودند؛ به مقابله و مقاتله‌ی علی پاشای وزیر رفته؛ بعد از تلاقی فریقین و کشش و کوشش جانبین، سپاه رومی غالب آمد و شکست فاحش به سلیمان پاشا دادند؛ خودش با معدودی راه فرار را پیش گرفته، رو به اردلان آمد و اسباب و اثاث قشون آنچه بود، تمامی به‌جا گذاشته. از خیمه و دواب و شمشیر و تفنگ و آلات حرب به دست رومیان افتاد و اکثر مردم ببه و اردلانی در میدان جنگ دستگیر و

بعضی هم مقتول شدند. و علی پاشای وزیر بعد از فتح، احمد پاشا را به حاکم ببه کرده و سلیمان پاشا که در خاک ایران چند وقتی، که یکسال باشد نشست.استعداد تمام داشت؛ قشون خود را تدارک دیده، به قلعه چولان رفت. احمد پاشا را بیرون کرد و خودسر بی إذن وزیر ولایت ببه را مستولی شد. مردم سنندج و توابع که مدتی بود، در شهرزور بودند، آنها را با خانه و کوچ مردم ببه، همگی را کوچانیده، به سنندج فرستاده و حسن بیگ پسرش را نائب خود کرده، در سنندج قرار داده و ولایت ببه را داشت و ولایت اردلان هم، حکومت هر دو ملک می‌کرد و علی خان پسرش با خانه و بنه در نزد کریم خان زند بود. و چون اجلش رسیده بود، مفسدی فقیه ابراهیم نام، شب آمده خنجر به سلیمان پاشا زده، چون زخم منکر بود، بعد از نه(۹) روز فوت شد. و بعد از او در سنه‌ی ۱۱۷۸ از جانب وزیر بغداد محمد پاشا برادر سلیمان پاشا حاکم ببه گردید. و بعد از فوت سلیمان پاشا چونکه علی خان پسرش در شیراز در نزد کریم خان بود؛ حکومت اردلان را به علی خان داد و او نیز یک سال و نیم حکومت کرد. چونکه شایسته‌ی حکومت نبود و امر حکومت را نتوانست به راه ببرد، محمد رشید بیگ وکیل و میرزا عبدالله وزیر و میرزا صادق مستوفی برخاسته و فرار نمودند؛ و به شیراز به نزد کریم خان به شکوه رفتند. و خسرو خان نیز در نزد کریم خان مدتی بود به خدمتگذاری مشغول بود.

[خسرو خان بار دوم]

ایالت و حکومت اردلان را در سنه‌ی ۱۱۸۰ به تصدیق عمال[ی] که به شکوه رفته [بودند] به خسرو خان مفوض [داشته] و به مرافقت محمد رشید بیگ و میرزا عبدالله و میرزا صادق و سائر اعزه به آئین و طمطراق و طنطنه‌ی هرچه تمامتر وارد سنندج شدند و تا موعد یازده‌سال بالاستقلال و عیش و خوشی بسر برد، و عمارات عالیه و حمام متعدده و باغات و بساتین و مساجد در سنندج بنا شدند. و خسرو خان عمارت اجدادی که به دارالاماره محسوب است، خراب کرده و از سر نو عمارت عالی مصور و منقش بنا [کرده] و ارسی متعدده‌ی شیشه‌بند در عمارت مزبور به‌کار برده؛ حال در نهایت پاکیزگی باقیست. و مسجد در عمارت نیز و پل قشلاق که چندین سال بود، خراب شده بود؛ او را نیز از نو ساخت و حال هم در کمال رصانت باقی است، و باغ میدان که پیشتر از ولاة اردلان بود، ویران و زمین شده بود، از سر نو غرس به مو و اشجار [کرده] و حال به چهارباغ مشهور است و باقی. و دولت و سعادت و مکنت و شوکت چنان به خسرو خان و ولایت روداد، که در قرون ماضیه کسی ندیده بود. نه سفر بود و نه لشکرکشی بود. تمامی ایران بخصوص مردم اردلان روزگار را خوب به سرمی‌بردند؛ تا اینکه وزرا و پاشایان و حکامان سرحد ملک روم به عاکفان سده‌ی سنیه‌ی عثمانیه اختلال سرحد و چگونگی فتح و تصرف بصره را عرض کرده بودند. از مصدر جاه و جلال امر و مقرر شده بود، که حسن پاشا وزیر و والی موصل و کرکوک از سمت قلعه چولان و عبدالله پاشای وزیر و محافظ بغداد از جانب ذهاب برای استخلاص بصره و یا برای انتقام رو به ممالک محروسه‌ی ایران عزیمت و نهضت نموده، شاید به این تقرب بصره را از ید تصرف کریم خان فرمانفرمای ایران انتزاع و استرداد و یا انتقامی کشیده باشند. و محمد پاشای حاکم الکای ببه به نزد حسن پاشا رفته، تعهدات زیادی کرده، که هرگاه با قشون و استعدادی زیاد او را از سمت مریوان مأمور نمایند، بلکه کاری از او متمشی شود. حسن پاشا نیز مبلغی نقد از وجه[ی] که از دولت عثمانیه برای سرانجام این مهام آورده بودند؛ به محمد پاشا داده و او را چرخچی نموده و آنچه از قشون رومی که در نزد او فراهم آمده بود، همراه او کرده، تا به الکای مریوان آمده و به الکای بانه نیز مستولی شده، شروع به‌خود نمائی کرده. و این معنی بر طبع خسرو خان والی اردلان ناملایم و مراتب را به کریم خان وکیل که در شیراز بود، اظهار [داشت]. هنوز جواب او نیامده، خسرو خان با جمعیتی که خود داشت و قشون مراغه و گروس که به امداد او آمده بود، قریب به چهار پنج هزارنفر سواره و تفنگچی متهورانه برای دفع محمد پاشا از سنندج حرکت [کرده] و منزل به منزل به مقابله‌ی محمد پاشا که ده دوازده هزار نفر سواره‌ی ببه و رومی داشت و در مریوان متوقف [بود] رفته. بعد از تلاقی فریقین و کشش و کوشش جانبین، چون قشون روم مضاعف لشکر خسرو خان [بود] و الحق در میدان جدال ایستادگی زیادی هم کرده بودند؛ بعد از طول و

امتداد زمان جدال این دو سپاه سنگین، جمعی کثیر از طرفین به زخم شمشیر و سنان و تفنگ راه عدم پیش گرفته و از مردم اردلان میرزا علی و میرزا مهدی ولدان میرزا عبدالله وزیر و نصرالله بیگ ولد یوسف بیگ و عبدالله بیگ منشی و چند نفر دیگر از معارف در آن معرکه مقتول و میرزا احمد ولد میرزا عبدالله با چند نفر از اعزه دستگیر[شده] و از طرف محمد پاشا نیز چند نفر قتیل و دستگیر[شدند]. آخرالامر شکست به سپاه خسرو خان راه یافته، جماعت رومی و ببه غالب و خسرو خان در میدان بیرون آمده، به سنندج مراجعت و عودت نمود و متوقف[شد]. و در محافظت قلعه و رعایا اهتمام نموده. این معنی سامعه افروز کریم خان گردیده، فی‌الفور برای این حرکت ناملایم رومی از قشون رکابی و ولایتی جمعی کثیر از عساکر منصوره به سرکردگی کلبعلی خان ولد شیخعلی خان و علیمردان خان زند تعیین[کرد]. و در قلیل مدت ساحت اردلان را مضرب خیام نصرت فرجام نموده، یوما فیوما فوج فوج از قشون بدوها ملحق [گشته] و در اوائل شهر رجب سنه‌ی ۱۱۹۱ رو به محمد پاشا که در جای معرکه و قتال توقف[داشت]، نه یارای پیش آمدن [داشت] و روی پس رفتن را[نیز] نداشت، مکث کرده بود؛ بلا تأمل حرکت [کرد]. و خسرو خان مقدمه‌ی جیوش بحر خروش گشته، به آئین و استعداد قشون خود به گردنه‌ی کاران رسید. محمد پاشا و رومیی که همراه داشت، رو به قلعه‌چولان فرار و خود به خود سپاه رومی متفرق [گشته] و عساکر ایران وارد قزلجه که پنج فرسخی قلعه‌چولان است، گردید. لطفعلی خان ولد سبحانوردی خان را با فوجی از قشون برای تعاقب ایشان مأمور و تا به شهرزور و قره‌داغ رسید، تاخت و تاراج آن دیار را کرده.

درین اثناء کرک‌علی بیگ جلودار از طرف کریم خان وارد و به سرداران مأموره و خسرو خان نوشته، که ایلچی از طرف ما به شرف سلطان روم رسید؛ به مقام اعتذار آمده، بنای مصالحه دارد. باید ایشان از خاک شهرزور حرکت [کرده] و به مقام اصلی خود عودت نمایند. امتثالا لأمره علیمردان خان به سمت کرماشاهان و کلبعلی خان و خسرو خان به زاغه من اعمال اردلان آمدند و موعد دو ماه در آنجا متوقف[بودند]. باز چاپار از طرف کریم خان رسید. امر کرده بود، چون قلع ماده‌ی فساد عسکر رومی و محمد پاشا بالکلیه نشده، باز حرکت کرده، دوباره به شهرزور رفته آن ولایت [و] آن سامان را لگدکوب قشون کرده، خراب و مستأصل نمایند. در ساعت اول کلبعلی خان و خسرو خان با قشون زیاد از زاغه حرکت [کردند] و خسرو خان باز مقدمة الجیش شده، سردار و ذوالفقار خان در عقب روانه[شده] باسپاهی سنگین ذوالفقار خان خمسه و سائر خوانین از راه دگر به شهرزور وارد[شدند]. محمد پاشا در قلعه‌چولان بود، فرار نمود. حسن پاشا، کهیا را به امداد محمد پاشا با قشون روانه[کرد]. و احمد پاشا به نزد کلبعلی خان سردار و خسرو خان آمد، در عقب قشون کهیا و محمد پاشا رفتند. کهیا و محمد پاشا سنگر محکم ساخته بودند، در آنجا چند روزی متحصن بودند. همینکه کلبعلی خان و خسرو خان و احمد پاشا به نزدیک سنگر او رسیدند، تاب مقاومت را نداشته، شب شد؛ محمد پاشا و کهیا و عسکر روم فرار [کرده] و سنگر را خالی نمودند. لشکر ایران آن ولایت را بالمره خراب و بیوتات و زراعت اوها را حرق و سکنه‌ی آنجا را تاخت و بعضی مردم که اوضاع داشتند کوچانیده و نسوان آنها را اسیر کرده، خلاصه انتقام خسرو خان که در مریوان واقع شد، صد برابر کشیده شد از رومی و محمد پاشا. و خسرو خان نظر به مروت جبلی که داشت، اسراء [را] که مردم قشون به اسیر آورده بودند، همگی را از دست ایشان گرفت و به صاحبانشان ردکرد و به ولایت مألوفه خود عودت نمودند. و رضا قلی خان را در نزد احمد پاشا با فوجی از قشون بجا گذاشتند. و کلبعلی خان و خسرو خان و سائر خوانین با قشون ابواب جمعی از شهرزور حرکت و به سنندج مراجعت[کردند]. و کلبعلی خان با قشون به شیراز رفت و خسرو خان در ولایت اردلان متمکن و مستقل گردید. و رضا قلی خان بعد از استیصال عدو و استقلال احمد پاشا به ولایت عودت نمود. و محمد پاشا بعد ازین خود را منسوب به کریم خان می‌دانست و بر وزیر بغداد نیز معلوم بود. بعضی اوقات احمد پاشای برادرش را روکش او می‌کردند. چونکه محمد پاشا امداد کریم خان را داشت، غالب می‌شد. و گذارش او بدین نحو است، که آمدن علی مردان خان از جانب کریم خان با قشون و ابواب جمعی از قلمرو گروس به امداد محمد پاشا و رسیدن او به سنندج [در] شهر رمضان المبارک سنه‌ی ۱۱۸۶ [بود] و ملاقات او به محمد پاشا در سقز

سلخ شهر مزبور [بود] و رفتن محمد پاشا با علی مردان خان به قلعه چولان و فرار احمد پاشا که از طرف وزیر حاکم ببه بود و استقلال محمد پاشا بر سر حکومت و مراجعت علی مردان خان رو به شیرازو آمدن علی مردان خان به امداد محمد پاشا با قشون ابواب جمعی دفعه‌ی دوم از جانب کریم خان در شهر شعبان سنه‌ی ۱۱۸۷ [بود] و به اتفاق محمد پاشا جنگ کردن او با احمد پاشا و عبدالله پاشا و باش آغای لوندات در قرب قصبه‌ی قلعه چولان و شکست یافتن علی مردان خان و دستگیر شدن او در میدان و حبس او به دست محمد پاشا و قشون روم موعد دو ماه و فرستادن علی مردان خان را به محبوسی به بغداد نزد وزیر بغداد و و نگاه داشتن او در بغداد دوازده روز [بوده] و مرخصی و روانه کردن او را از راه لرستان فیلی به شیراز و آمدن محمد شفیع خان زند با قشون ابواب جمعی به امداد محمد پاشا از جانب کریم خان و ورود به سنندج با دوازده هزار نفر سواره در وسط رمضان سنه‌ی ۱۱۸۸ [بود]. و توقف محمد شفیع خان با قشون در سنندج موعد دو ماه و حرکت کردن او با خسرو خان به صوب شهرزور و ملحق شدن به محمد پاشا در مریوان و رفتن همگی به مرافقت او به شیراز و فرار احمد پاشا و استقلال محمد پاشا و توقف محمد شفیع خان و خسرو خان با سپاه خودشان در شهرزور موعد هفت ماه و مراجعت محمد شفیع خان و خسرو خان به ولایت اردلان در سنه‌ی ۱۱۸۹ [بود] و آمدن محمد علی بیگ، خویش نظرعلی خان زند با قشون و ابواب جمعی و رفتن با محمد پاشا به قلعه چولان و کوچ کردن احمد پاشا و عبدالله پاشا و باز سازش نمودن با محمد پاشا و مراجعت کردن محمد علی بیگ به نزد نظر علی خان و آمدن او به سنندج و مقتول شدن خالد پاشا ولد سلیمان پاشا در مندعلی با چند نفر از اتباع او در سنه‌ی ۱۱۹۰ [بود] و رفتن محمد پاشا به کرکوک و رفتن احمد پاشا به عقب او و اعاده نمودن آنها از کرکوک سلخ شهر صفر سنه‌ی ۱۱۹۱ [بود] و معزول شدن عمر پاشا از وزارت بغداد شهر محرم الحرام سنه‌ی ۱۱۹۰ و آمدن الحاج حافظ مصطفی پاشا به وزارت بغداد و گرفتن و مقتول نمودن عمر پاشا [اتفاق افتاد] و بعد از سه‌ماه معزول شدن مصطفی پاشا و آمدن عبدی پاشا به بغداد و غدر نمودن و بیرون رفتن عبدالله کهیا از بغداد با معدودی از اهالی بغداد و اعراب و توقف اوها در یک فرسخی خارج بغداد موعد یک ماه، و تفویض شدن وزارت بغداد به عبدالله پاشا و کرکوک به حسن پاشا در همان تاریخ[بود] و کریم خان زند بعد از این به اسم وکالت بیست ودوسال بلکه متجاوز، مملکت فارس و عراق و آذربایجان را متصرف شد. بساط عدالت را به نحوی گسترانید، که عباداللـه در عهد او در مهد امان آسایش گزین[بوده] و مردم به هر اطراف و جوانب که خواهش رفتن می‌کردند، بیخوف و نقصان با نیل مقصود و مدعا به مقصد می‌رسیدند؛ و رعایا و برایا همگی در خواب راحت غنوده تا اینکه در شهر صفر ۱۱۹۳ فوت گردید[4] و بعد از چند روزی از فوت او اختلاف عظیم در بین برادرانش و اقوام و طائفه‌ی زندیه واقع[شد].

نزاع و نفاق اوها به نحوی شدت گرفت، که نظرعلی خان و پسرانش و طائفه‌ی شیخعلی خان از صغیر و کبیر در آن معرکه‌ی نفاق مقتول[گشته] زکی خان هم فرمانفرمای و صاحب اختیاری را بر سر ابوالفتح خان انداخته و خود را به جزو او می‌دانست. بعد از دو ماه او را محبوس و با خود برداشته رو به اصفهان آمدند. نمک پدرش او را گرفتار[کرد]، ایلات همگی متفق اللفظ شدند شب در یزدی خاص او را مقتول و ابوالفتح خان نیز به شیراز عودت نمود. غرض اینکه، بعد از فوت کریم خان هر روز در ممالک امری رو[ی] می‌داد؛ دیده‌ی مردم خواب راحت را به خواب می‌دید و از شاخسار اقبال کسی جز غنچه‌ی تنگلی نمی‌چید. صغیر و کبیر از گلزار مقصود به جای گل، دست حسرت به سر می‌زد و برنا و پیر از خوان تمنا به جای نواله، خون جگر می‌خور[د]ند. از آن جمله ذولفقار خان افشار که این اختلال را مشاهده نمود، بخار غرور به دماغش متصاعد گردید، لوای مخالفت را برافراشته، دعوی خودسری را می‌کرد. علیمردان خان زند در اصفهان بود، خبر مخالفت ذوالفقار خان را شنید؛ فرمایش و مواجب به قشون خود داده و خان احمد خان که موعد چهارده سال بود، گرو خسرو خان پدرش بود، او را نیز همراه خود آورد. همین دو منزل از اصفهان به این طرف آمد؛ خوانین و سرکرده و سلطان سردسته‌ی عراق و محمد خان فیلی و احمد آغای باش آغا با لوندات که از بغداد مطرود شده بودند، همگی

[4] رقم کرد آذر کز ایوان شاهی بیرون رفت، کاوس و کیخسرو آمد، کریم رفت و ابوالفتح خان درون آمد ۱۱۹۳.

به نزد علیمردان خان آمدند، سپاه سنگینی بر او جمع شدند. و ذوالفقار خان که بعضی اراذل و اوباش بر او جمع آوری شده بود؛ به مقام بغی و طغیان برآمده بود؛ کوچ به کوچ نزدیک قشون علیمردان خان آمد، به مقابله و مقاتله‌ی یکدیگر در خاک قلمرو اتفاق افتاد. بعد از تلاقی فریقین، از طلوع صبح تا شام و از بام تا هنگام ظلام میانه‌ی قشون خون‌آشام محاربه و مقاتله واقع [بود]. ذوالفقار خان مقهور و مغلوب و شکست یافت و علیمردان خان منصور و مظفر و غالب شد. بعضی از لشکر او(ذوالفقار خان) در جنگ مقتول و اکثر او دستگیر و احمال و اسباب و اثقال[ی که] همراه آورده بود، نصیب قشون علیمردان خان شد. و ذوالفقار خان با پنج شش نفر سواره در آن جنگ نجات یافته، اسب اجل او را برداشته، به طارم رسانیده، حاکم بلده‌ی طارم ذوالفقار خان را محبوس و به نزد علیمردان خان فرستاد، امر به قتل او کرد. و بعد از فتح، خواهش ملاقات خسرو خان را کرد. شخصی از خوانین به نزد او روانه [نمود] او را احضار کرده بود. خسرو خان در اواسط شهر رمضان المبارک سنه‌ی ۱۱۹۴ از سنندج حرکت[کرده] و به آئین و طمطراق هرچه تمامتر با یک هزار و پانصد نفر از اعزه و اعیان و خوانین و سلاطین اردلان در خاک قلمرو به اردوی علیمردان خان ملحق [شد]. و در یک فرسخی اردو علیمردان خان، خسرو خان را استقبال کرده و بعد از ورود الله قلی خان حاکم کرماشاهان را که محبوس بود، التماس او را کرده، فی‌الفور برای رضاجوی او، الله قلی خان را از محبس بیرون آورده، او را مخلع و حکومت کرماشاهان را باز به او تفویض[کرد].

اردو در ابهر بود، در رسیدن خسرو خان از آنجا حرکت و به قزوین رفت. مدتی در آنجا توقف نموده و هر روز تکلفات و هدایا از چیزهای نفیسه برای خسرو خان می‌فرستاد، و خوانین و سلاطین و اعزه و اعیان خسرو خان را سیورسات و مواجب و فرمایشات زیاد از تمنا می‌داد و نوازشات و اشفاقات بسیار به خسرو خان و قشون او می‌نمود. و از قزوین حرکت کرده، رو به اصفهان رفت. و جعفر خان ولد صادق خان با فوجی عظیم در اصفهان متوقف بود، به محض رسیدن خبر آمدن علیمردان خان، جعفر خان فرار [نموده] و جمعیتی زیادی که داشت، از او برگشته، به معسکر علیمردان خان ملحق[شده]، جعفرخان با معدودی به شیراز رفت و علیمردان خان با سپاه سنگین وارد اصفهان گردید. خسرو خان را عمارت معقول و قشون او را نیز در جاهای خوب جاداده و بزرگان و معارف اردلان را از راه محبت و لطف همیشه کشیک مخصوص خود کرده، خسرو خان و دسته‌ی او را در نهایت اعزاز و احترام ملحوظ می‌داشت و از مکارم اخلاق قدیم مردم اردلان آنکه، هرگاه اتفاق افتد با حاکم ولایت به جایی روند و سفر اوها طولی به‌هم‌رساند، عاجز می‌شوند و بنای مخالفت را می‌گذارند و بهانه جویی می‌کنند. مردم اردلان این عزت و حرمت را دیدند و با خسرو خان هر روز دعوی می‌کردند: هر شب ما را به کشیک می‌برند و ما را با ظاهر خان و صیدی مراد خان به قراولی می‌فرستند، از این نحو حرفهای غرض آمیز به میان آوردند و در جزو، عداوت خودشان را نسبت به خسرو خان، به علیمردان خان اظهار نمودند. و علیمردان خان نیز شوکت و اقتدار و استعداد را می‌دید، از او زیادتر است، راضی بدین امر بود، که اینها با خسرو خان مخالفت ورزند، از او جدا بشوند؛ خسرو خان از شوکت بیفتد؛ در این کار ترغیب می‌داد نه منع؛ و رأس رئیس مردم اردلان در آن وقت، محمد رشید بیگ وکیل بود، که عموم اهالی اردلان از سلاطین چون صالح سلطان حاکم بانه و درویش سلطان حاکم جاف و جوانرود و رضا سلطان حاکم اورامان بود و زمان سلطان برادر صالح سلطان بانه، و از اعزه و اعیان عباسقلی بیگ ولد یوسف بیگ و میرزا احمد وزیر پسران میرزا عبدالله، و نظرعلی بیگ ولد حسنعلی بیگ و سه چهار نفر برادرزاده‌های او بودند، و طایفه‌ی سقزی از معروف و غیر معروف و صغیر و کبیر و عمله و اتباع همگی عداوت را آشکار کرده، تبرا و تحاشا [نموده] شکوه را پیش علیمردان خان برده و از خسرو خان جمهورا جدا شدند. دو سه نفر از معارف و ده دوازده نفر از غیر معارف پیش خسرو خان باقی [ماندند]، حتی فراش و یساول و جارچی و باشماخچی زیر علم محمد رشید بیگ رفتند و محمد رشید بیگ با اهالی اردلان علم مخالفت[با] خسرو خان را برافراشته، طول نفاق اوها به یک ماه رسید. علیمردان خان دانست، که کار اهالی و محمد رشید بیگ با خسرو خان اصلاح پذیر نمی‌شود،

خسرو خان را از حکومت چند روزی منع[کرد] (تا پریشان نشود، کار به سامان نرسد)، و به تصدیق محمد رشید بیگ و اهالی اردلان، سبحانویردی خان را حاکم نمود و رقم و خلعت نا امیدی برای کهزاد خان به سنندج آوردند. فورا خبر رسید، که پسران صادق خان زند برای دعوی با علیمردان خان از شیراز با جمعیت تمام آمده‌اند. علیمردان خان محمد ظاهر خان و صیدی مراد خان را با فوجی لشکر از آن جمله محمد رشید بیگ بود، با سیصد نفر سواره‌ی اردلان که با او موافقت کرده بودند و با خسرو خان مخالفت کرده بودند، تعیین و مأمور نمود؛ چون دفعه‌ی پیش آمدند. سرکردگان علیمردان خان اوها را دوانیده، این دفعه بدان هیئت به مقابله و مقاتله‌ی اوها رفتند. بعد از تلاقی فریقین [که] در دمنی dumni واقع [شد]، به محض رسیدن به هم، پسران صادق خان مردانه حمله آورده، محمد ظاهر خان و صیدی مراد خان تاب مقاومت آنها [را] نیاورده، مغلوبا شکست یافتند و پسران صادق خان غالب آمدند و در رسیدن خبر شکست محمد ظاهر خان و صیدی مراد خان به اصفهان، قشون علیمردان خان از هم پاشیده، متفرق [شدند]. خسرو خان و رضاقلی خان که در اصفهان در نزد علیمردان خان بودند، با دسته‌ی اردلانی که مانده بودند، از اصفهان حرکت [کرده] کوچ به کوچ به چپقلوی اسفند آباد آمد و محمد رشید بیگ با مردم اردلان که از سیصد نفر متجاوز بودند و در دمنی dumni با محمد ظاهر خان و صیدی مراد خان شکست خوردند، به اصفهان پیش علیمردان خان نرفتند. خط مستقیم به همان جمعیت به تعدی پیش از آمدن خسرو خان، به سنندج رسیدند. چنین می‌دانستند، [که] خسرو خان از اصفهان نمی‌تواند به ولایت بیاید؛ چنین که[ظ. چونکه] کهزاد خان را حاکم کرده‌اند، کار اوها رنگ گرفته و می‌گیرد، با کهزاد خان ولایت را تصرف می‌کنند. دو روز فاصله خبر رسید، که خسرو خان و رضاقلی خان و لطفعلی خان اینک رسیدند. کهزاد خان و محمد رشید بیگ و میرزا یوسف و میرزا احمد وزیر و عموم اهالی و تابعین اوها خانه و کوچ را مضطربانه کوچانیده، به طرف پایگلان فرار[کردند]. خسرو خان و رضاقلی خان و لطفعلی خان با دسته‌ی خودشان به سنندج وارد[شدند]. بعد از آسایش گرفتن از تعب راه، قشون را تدارک دیده، شب شبیخون بر سر ایل و جمعیت[ی] که در پایگلان توقف کرده بودند، زده؛ آنچه اموال و حال از محمد رشید بیگ و کهزاد خان و میرزا احمد و میرزا یوسف و عباسقلی بیگ و آنانیکه به اتفاق خروج کرده بودند، مجتمع الاجزا تاخت و تاراج [کردند]. بعد از تاخت از آنجا دست اهل و عیال را گرفته، به شهرزور فرار کردند. و خسرو خان و رضاقلی خان [بعد] از چپاو به سنندج عودت نمودند. مردم غیر معروف که در این صدمه متفرق شده [بودند] به نزد او آمدند و محمد پاشای کور و عمر پاشای برادرش به نزد خسرو خان آمدند. محمود پاشای برادرشان حاکم ببه بود؛ طالب فرستادن آنها شد. خسرو خان نیز آدم به نزد محمود پاشا روانه کرد، که شما کهزاد خان را که نگاهداشته‌اید، برای ما روانه کنید، ما نیز محمد پاشا را بدان ولا[یت] می‌فرستیم. او نیز بابکر آغا را برای همین مطلب فرستاد. خسرو خان محمد پاشا و عمر پاشا را بدو سپرد و آنها را روانه‌ی قلعه چولان کرد و آقا محمد را برای آوردن کهزاد خان فرستاد. در رسیدن آنها ماه مبارک رمضان بود، محمود پاشا، محمد پاشا و عمر پاشای برادرانش را فورا به قتل رسانید و کهزاد خان را با آقا محمد برای خسرو خان روانه[نمود]. در رسیدن کهزاد خان، خسرو خان نوازشات بسیار با او نمود و او نیز کماکان کمر خدمتگذاری خسرو خان بست. و محمد رشید بیگ با اعزه و اعیانی که رفیق او بودند، در شهرزور کوچیده، رو به بغداد رفتند. خانه و کوچ و خودهاشان در ذهاب توقف نمودند. خسرو خان تدارک قشون را دیده، برای آوردن آنها به دشت 'ور Wur' رفت. میرزا یوسف و میرزا احمد وزیر و عباسقلی بیگ و سائر اعزه و اردلان که در نزد وکیل بودند، به نزد خسرو خان عودت کردند. محمد رشید بیگ با برادر و خویش و اقوام و اتباع در ذهاب ماندند. خانه و کوچ را در ذهاب سکنا [داد]. محمد رشید بیگ با چند نفر از اقوام به بغداد رفته، سلیمان پاشای وزیر نهایت لطف و شفقت با او کرده، آنها را خلعت نموده و سه چهار دهکده‌ی بزرگ از سمت ذهاب و آنجاها به او داده و از نقد و جنس هرچه لازم و فراخور حال آنها بود، بدوها

شفقت نمود. و محمد رشید بیگ با اقوام و اتباعش در آن وقت با احشام و منسوبات هزار خانوار می‌بودند، از بغداد مرخص شده، آمده در دهات[ی] که بدوشان داده بودند، سکنا [گزید]. و هر ساله که احشام خسرو خان به گرمسیر می‌رفتند، بر سر اوها حکومت می‌کردند و بعضی از ایشان هم در نزد اوها می‌ماندند. خلاصه سه چهار سال محمد رشید بیگ در خاک روم خوش می‌گذرانید، تا اینکه علیمردان خان او را به حضور خود طلبیده؛ تدارک خود و اقوامش را دیده با دسته‌ی معقول به اصفهان به نزد علیمردان خان رفت. کمال شفقت و نوازش با او مبذول [داشتند]. و خسرو خان با عموهایش در اصفهان بودند. در کمال عزت و آبرو علیمردان خان، محمد رشید بیگ را ملحوظ [داشته] هرچند سعی کرد، که با خسرو خان سازش نماید، نشد و محل جوانرود و پلنگان را از ولایت سوی و جدا کرده، به محمد رشید بیگ و اقوام و اتباعش داد. نهایت نظرعلی بیگ و پسران محمد رشید بیگ در ذهاب برسر خانه و کوچ متوقف [شدند].

کهزاد خان و لطفعلی خان موافقت و مرافقت با محمد رشید بیگ کردند، فائده‌ای برای اوها نبخشید؛ لا علاجا با خسرو خان سازش کردند؛ کمر اطاعت او را بستند، به اتفاق یکدیگر به علیمردان خان گفتند: محمد رشید بیگ که در اینجا مشمول نوازشات شما شده، دعوی همسری و همچشمی با ما دارد؛ پسرانش و نظرعلی بیگ و اقوام و اتباعش در خاک روم می‌باشند؛ فی‌الحقیقه خودش هم نوکر وزیر بغداد است و این است نوشته‌ی اوها در این چند روزه رسیده، که وزیر ترا می‌طلبد، و نوشته‌ی جعلی بدین مضمون درست کردند و به نظر علیمردان خان رسانیدند. علیمردان خان، محمد رشید بیگ را به حضور طلبیده و در مواجهه‌ی اوها گزارش را از او مؤاخذه و بازخواست کرد. هرچند این ابراء الذمه‌ی خود را کرد مفید نیفتاد. علیمردان خان امر به حبس او نمود و آنچه در اصفهان مال و اوضاع داشت، از او گرفتند. و خسرو خان متعهد شده بود، که از اقوام و عمله و اتباعش پنجهزار تومان بگیرد و به سرکار علیمردان خان برساند. حسین خان غلام، محصل مبلغ مزبور بود. به سنندج به نزد خان احمد خان آمد و هرچه موجود شد، از خانه و کوچ از اتباع و عمله‌ی محمد رشید بیگ گرفتند و به سرکار علیمردان خان رسانیدند. و محمد رشید بیگ از حبس مرخص[شده]، و باز مراعات او را ملحوظ[داشته] مشمول نوازشات شد. و بعد از چند وقتی علیمردان خان خواست خسرو خان را در کمال اعزاز و احترام مرخص [کرده] و به ولایت مراجعت و عودت نماید. بسیار طول نکشید، علیمردان خان بازگشت از حرف خود شد و او را نگاه داشت. و پیش از این تحریر گردید، که علیمردان خان به همدان آمد و پسر صادق خان اصفهان را قلیل مده [در دست] داشت. در همدان برای علیمردان خان تدارک توقف [دیدند] بعد ازین معلوم گردید، که استعداد و قشون زیادی ندارد. علیمردان خان با جمعیت معقول متهورانه از همدان حرکت[کرده] و در عرض راه به مقدمةالجیش پسر صادق خان رسید. شکست اوها داده، در اندک زمانی وارد شهر اصفهان گردید، پسر صادق خان شب با دسته‌ی خود فرار[کرده] و به سمت شیراز روانه[شد]. و صادق خان از تاب علیمردان خان، در قلعه‌ی شیراز متحصن[گشته] و ذخیره و توپخانه تدارک دیده، و به متانت قلعه امیدوار[بود]. علیمردان خان با سپاه خود از اصفهان حرکت[کرد] و برای مفتوح کردن شیراز و گرفتن صادق خان رو به شیراز روانه[شد]. منزل به منزل وارد بلده‌ی شیراز[گشته] و به محاصره پرداخت. لشکریان قلعه را چون حلقه‌ی انگشتر به میان گرفتند و موعد نه ماه مده‌ی محاصره گردید. و اکثر روزها جنگ میدان می‌شد. سپاه علیمردان خان غالب[نگشت]، تا اینکه ذخیره‌ی ایشان تمام [شد]؛ قحط عظیم بر قلعه‌چیان رو[ی]داد و مردم قلعه عاجز شدند. غدری در بین ایلات رو[ی]داد و در آن وقت قشون علیمردان خان یورش برده، به آسانی قلعه مفتوح گردید. صادق خان با پسرانش دستگیر شده، اوها را به قتل رسانید و آنچه خزینه و دفینه و اموال داشت، نصیب سپاه علیمردان خان شد. و بعد از این فتح نمایان، به خیالش رسید، که اردلان را خراب و خسرو خان و رضاقلی خان را نیز[اسیر] کرده، به اصفهان ببرند. جعفر خان را با پنجهزار نفر سواره‌ی رکابی تعیین و مأمور کرده؛ در رسیدن ..ت اثر، خسرو خان بلا تأمل در شهر شوال سنه‌ی ۱۱۹۶ با معدودی از عمله و غلامان خود از سنندج حرکت [کرده]، راه را کج کرده، از راه خوانسار منزل به منزل به اصفهان رفت و خان احمد خان پسرش نیز [با] خانه و کوچ خود و اعزه و اعیان و عمله و اتباع و

اهـالی سـنندج کـوچ کـرده رو به اورامـان فـرار کردنـد. و رضـاقلی خـان که در اسـفندآباد بـود، او نیـز کوچیده، بـا اتباع خود رفته، در اورامان به خان احمد خان ملحق[شد]. و جعفـر خـان [بـا] دو سـه روز فاصلـه، بـا پنجهـزار نفـر از قشـون ابـواب جمعـی وارد سـنندج شـد و راقـم حـروف حسب الأمر خسرو خـان در نـزد عجزه و مسـاکین[ی] که مانـده بـود، در سـنندج توقـف [کـرده] و به قـدر مقـدور پرسـتاری اوهـارا نمـوده. و توقـف خـان احمـد خـان و رضـاقلی خـان بـا کـوچ و اتبـاع در اورامـان چهـل روز [بـوده] و از بـیم جعفـر خـان در اورامـان کوچیـده، به شهرزور رفتند و رضاقلی خان نیز از آنجا حرکت [کرده] و به نـزد امـامقلی خـان اورمـی که رو به عـراق میآمـد و دعـوی خودسـری را میکرد، رفت. و به مرافقت او تـا به خاک اردلان آمدند، و امامقلی پنج شش هزار نفر سـواره داشـت، جعفرخـان را، که در سـنندج خـراب شـده، نشسـته بود؛ رو به اصفهان دوانید. و عجزه و مسـاکین سـنندج را از ستم و ظلم او رهانید. و امـامقلی به سـبب سـرما از راه خمسـه به تبریـز رفـت. و رضـاقلی خـان چنـد روزی در سـنندج توقـف داشـت، آزاردار بـود. از سـنندج به سـبب آمـدن کهـزاد خـان و لطفعلـی خـان بـا قشـون امـدادی کرماشاهان برسر او حرکت و رو به ولایت گروس فرار و در خـاک گروس وفـات نمـود. خسـرو خـان دریـن عـرض مدت در اصفهان متوقف، قسم حبس داشت. و آخرالأمر علیمردان خان برسر شـفقت آمد، نـوازش بـا خسـرو خـان نمود و خلعت برای خان احمد خـان به شـهرزور فرسـتاد. و خان احمد خـان مخلـع بـا اعزه و اعیان و خـانه و کـوچ و اتباع از شـهرزور حرکـت کـرده و در اوایل [نیسـان] وارد سـنندج گردیـد و نیابـت پـدرش را میکـرد. و بعـد از چنـد وقتی علیمردان خان از سر لطف و شفقت خسـرو خـان را خلعت کرده، از اصـفهان مـرخص شـده، در سـنهی ۱۱۹۸ وارد سـنندج گردیـد. و اللهقلی خـان در کرماشـاهان حـاکم بـود. در ازاء اینکه خسـرو خـان او را از حـبس علیمـردان خان خلاص کرد و از سر نو، او را باعث شد، حکومت کرماشـاهان را بـرای او گرفت؛ خسـرو خـان که به ولایـت رسـید، اللـهقلی خـان بنـای بدسـلوکی گذاشـته و ولایـت همسـایه را دخـل و دسـتانداز[ی] نمـوده. دو سـه دفعـه خسرو خان آدم به نزد او روانه[نمود] که تـرک بـدرفتاری کـرده، پـا از گلـیم خـود درازننمایـد، شـرط همسـایگی را ملحوظ[دارد]. و دریـن أثنـا خبـر رسـید، که علیمـردان خـان فوت نمود(۱).° اللهقلی خـان زیادتر مغـرور شـد و داعیهی همسـری و خودسـری را پیـدا کـرده، اثـاث صـاحب اختیاری را از عالم توپ و زنبورک و خیمه و علـم و سراپرده و طبل و کرنا و قشـون و اسباب تدارک[دیده] و بـا دوازدههـزار نفـر سـواران جنگـی همـراه خـود آورده، از کرماشـاهان بـا آئـین و طمطـراق و طنطنـه و طبـل و علـم حرکـت کـرده، به عظـم تسـخیر عـراق وارد سـنقر گردیـد و نظرعلـی خـان و فتحعلـی خـان بـرادرش و اللهـویردی پسـرش و پسـران محمـد رشـید بیـگ به نـزد اللهقلـی خـان رفتـه، به مرافقت اوهـا بـرای جنـگ خسـرو خـان مسـتعد و آماده شده؛ خسرو خان نیز بلاتأمل بـا معدودی از سپاه که به هـــزار نفـــر نمیرســـیدند، متهـــورانه از ســـنندج حرکـــت[کرده] و به قـــریهی امیرآبـــاد، که محـــل نـــزول اللهویردی خان و قراولان اللهقلی خان بود؛ رسـید. اوهـا را شکسـت داده، شـب به سـپاه اللهقلـی خـان ملحق[گشـته] باعـث رعـب قشـون اعـداء شـد. فـردا که آفتـاب طلـوع کـرد، تلاقی طرفین در قرب سنقر واقع[شد].

بعـد از کشـش و کوشـش جـانبین، اللهقلـی خـان در میدان مقتول و شکست فاحش به سپاه او رسید. اکثـر از سـپاه او قتیـل، و اغلـب از اعـزه و اعیـان اوهـا دستگیر[گشـته] و اسـباب و زنبورکخانـه و توپخـانه و اثـاث و دواب و احمـال و اجمـال و اثقـال و نقـود و اجنـاس[ی که] از اوهـا مانـده بـود، نصـیب سـپاه خسـرو خـان شـد و سـر اللهقلـی خـان را بـا نگـین دولـتش که مهـر ثبتی او بود با سر صالح خان افشار به حضـور خسـروی آوردند. و بقیةالسیف آنها و نظرعلی خان و غیره جـان را در میدان به در برده، فـرار نمودنـد. و خسـرو خـان بعـد از قتـل اللهقلـی خـان و شکسـت او، به اسـدآباد آمده، در آن وقت علیمردان خان فوت[نموده] و سـپاه او از ونـدات و ایـلات متفرق[گشـته] اکثـر آنهـا پـیش خسرو خان، و خوانین و سلاطین عراق تمامی به نـزد خسرو خان آمده. و صاحب اختیار ایران در آن اوان، بندگان سلیمان شـأن سـکندر نشـان دارا دربـان گیتـی سـتان صـاحبقران بهـین نتیجهی دودمـان ایـل جلیـل الشـأن قاجـار، آقـا محمـد خـان لازال اعـلام شـوکته و سـلطنته فیالایران بـود، و در حـدود اسـترآباد متوجـه سپاهداری و جمع آوری قشون ممالک بـود و خسـرو

° قیل فی فوته: نوشت کلک صباحی قصر سلطانی علیمردان برون شد، نشست جعفر خان (۱۱۹۹)

خان ده پازده هزار سوار داشت، مطیع و منقاد کس نبود؛ خودسر سپاه را در قلمرو می‌گردانید و خود نمایی می‌نمود. و جعفر خان زند نیز در عراق اظهار حیاتی می‌کرد و محمد رشید بیگ و اقوام او و دسته‌اش در نزد جعفر خان بودند. به سعایت او جعفر خان بیست هزار سواره و تفنگچی فارس و عراق برای دفع و حرب خسرو خان حرکت[داده] منزل به منزل به خاک قلمرو آمده؛ اسماعیل خان زند در همدان تاب مقاومت نداشته فرار [کرده] و جعفر خان با قشون سنگینی که همراه داشت، در وسط زمستان با توپخانه و زنبورک و اسباب سنگین وارد همدان گردید. آدم برای اطاعت و انقیاد به نزد خسرو خان به سنندج روانه[کرد]، اعتنائی بدو نکرد و وعده‌ی جنگ را بدو سفارش نمود و استمداد از علی خان حاکم خمسه و محمدحسین خان گروس نمود. اوها با قشون خودشان آمده، به مرافقت یکدیگر از سنندج حرکت[کردند]. و کوچ بر کوچ اردوی خسرو خان به صالح‌آباد رسید. صیدی مراد و محمد رشید بیگ به قراولی در آنجا بودند؛ به محض [رسیدن] قشون خسرو خان، از صالح‌آباد فرار[کرده] و به‌نزد جعفرخان رفتند. از شنیدن این خبر رعب و خوف برقشون جعفر خان مستولی[شده] و جعفر خان در کنار بلده‌ی همدان توپخانه و زنبورک و تفنگچیها[ی] فارسی را سنگر کرده، خود با سپاهش در پشت آن متحصن[شد]. و سپاه خسرو خان در مقابل آن حصار آهنین نزول کردند؛ و قشون جعفر خان در آنجا متواری و متحصن[شده] بیرون نمی‌آمدند، جنگ میدان را یارا نداشتند کرد. و دلاوران اردلان سمندروار هر روز به سواره و پیاده به پشت توپخانه می‌رفتند و مبارز را می‌طلبیدند و آنها را ترغیب به جنگ میدان[می‌کردند] فائده‌ای نمی‌بخشید؛ همین به آتش توپ و تفنگ جواب لشکریها را می‌دادند و آتشباران می‌کردند. دو سه روز بدین نحو گذشت، تا اینکه یکروز قشون خسرو خان مصمم شدند، که رفته خود را به آتش توپ و تفنگ زده، تا وقت شام معرکه‌آرای رزم باشند. وقت طلوع آفتاب سپاه خسرو خان، که از شش هزار نفر متجاوز بودند، سوار شده؛ خسرو خان و علی خان خمسه و محمدحسین خان گروس پیش سپاه خود افتاده، متهورانه برسر حصار آهنینی که جعفر خان برای تحصن خود ساخته[بود] رفته، هرچند رزمجویان و صفشکنان اردلان هنگامه آرای حرب شدند و طالب جنگ میدان می‌شدند، به غیر از گلوله‌ی توپ و خمپاره و زنبورک و تفنگ جواب نمی‌شنیدند. دلاوران اردلان ایستادگی کردند؛ تا دو ساعت به غروب مانده.

جعفر خان غیرتش به حرکت آمده، سپاه خود را صف آرایی کرده، به عزم جنگ از پشت توپخانه بیرون آمده، به میدان کارزار آمدند. بعد از تلاقی فریقین و کشش و کوشش جانبین و ستیز و آویز این دو سپاه سنگین، نسیم فتح به سپاه خسرو خان وزید، دلاوران اردلان حمله‌ی مردانه‌ای برده، شکست فاحش به قشون جعفر خان رو داده، اکثر خوانین دسته‌ی او دستگیر[شده] و اغلب معارف و اعزه‌ی او در میدان رزم قتیل گردید و آنچه احمال و اثقال و اجمال و آلات ولایت و جزائر و توپخانه و زنبورک و توپخانه بود، به تصرف خسرو خان و سپاهش [در]آمد. بقیةالسیف اوها با جعفر خان رو به اصفهان فرار [کرده] و خسرو خان چند روزی در همدان توقف [داشته] و از آنجا حرکت[کرده] و به طرف بروجرد و نهاوند رفت. و از آن حوالی و اطراف پیشکش برای او آورده، مطیع او شدند. و محمد رشید بیگ با اقوامش و عمله و دسته‌اش، که هفت سال بود از سنندج با خانه و کوچ به در رفته و با جعفر خان در همدان بود؛ بعد از شکست[جعفر خان]، محمد رشید بیگ به نزد خسرو خان آمد و او از گذشته‌ی او گذشت[کرده] و مشمول نوازشات خسروی شد و در آن اوقات که خسرو خان در همدان و خاک قلمرو بود، مساوی سه‌هزار تومان نقد و جنس به محمد رشید بیگ رسانید. و آنچه محل و دهات و عمله و اتباع و خانوار معارف در ولایت داشت، همگی را به تصرف او داد و آبرو و حرمت و عزت او را در حد کمال می‌گرفت. و خسرو خان بعد از انتظام مهام آن سمتها کوچ بر کوچ به سنندج عودت نمود و موعد یکسال عمارت سوزانیده‌ی محمد رشید بیگ را ازسر نو برای او ساخت. و سابقا تحریر شد، که اسماعیل خان زند از تاب جعفر خان فرار[کرده] و با خسرو خان به جنگ جعفر خان رفته [بود] بعد از فتح، خود و برادران و اقوامش در لباس سالوسی در بیجار گروس روزگار را به سر می‌بردند؛ چون گرگی در لباس میش مکر و تزویر و حیله‌ورزی می‌کردند. خسرو خان

فرستاد، اسماعیل خان را با برادران از بیجار به سنندج احضار[کرد]. بعد از آمدن اوها به نزد خسرو خان تغییر لباس درویشی او[را]داده، مخلع نموده به لباس ملوکانه و تدارک معقول از قبیل خیمه و خرگاه و اسلحه و دواب و اثاث به او داده و جمعی کثیر نیز از قشون ابواب جمع او نموده و او را مطلق العنان نمود، که هرجا خواهش دارد، برود. و از سنندج، اسماعیل خان با جمعیت معقول و تدارک ملوکانه حرکت[نموده] رو به کرماشاهان رفته. مردم آنجا پیش او نیامدند، اوها را به محاصره انداخته؛ قلعه‌چیان به طلب امداد [پیش خسرو خان] آمده، خسرو خان نیز با سپاه مستعد خود، شهر رمضآن سنه‌ی ۱۲۰۱ از سنندج حرکت[کرده] و برای [گرفتن] قلعه‌ی کرماشاهان روانه[شد]. اسماعیل خان خبر آمدن خسرو خان را شنید، فی‌الفور از آنجا کوچیده، به طرف نهاوند دوید و حاجی علی خان با پیشکش معقولی و اعزه و اعیان به نزد خسرو خان آمدند. و جمیع وندات و ایلات سمت لرستان و بختیاری و اکثر طوایف برسر اسمعیل خان جمع آوری کرده، دوازده‌هزار سواره و پیاده قشون داشت. و خسرو خان برای دفع شر او و از عباد الله، از کرماشاهان حرکت[کرده] و متعاقب او می‌رفت، تا به‌حوالی سربند رسید. در آن نزدیکی اسماعیل خان توقف نمود. و خسرو خان با سپاه خود در قریه‌ی ایمانلو نزول کرد. تلاقی فریقین در آنجا واقع[شد]. بعد از کشش و کوشش طرفین و اشتعال نائره‌ی جدال در جانبین، از آفتاب زده تا عصر در بین فریقین قاصد تیر و تفنگ آمد و شد می‌کرد و به‌ضرب سیف و سنان یکدگر را می‌زدند. آخرالأمر قشون اسماعیل خان شکست فاحش یافت و منهزم شدند و سپاه خسرو خان غالب و مظفر و منصور گردید. و اکثر خوانین و سلاطین[که در] دسته‌ی اسماعیل خان بودند، در میدان کارزار دستگیر و اکثر ایشان مقتول شدند. و اسماعیل خان با پنج شش نفر از معرکه فرار و راه ادبار را پیش گرفته، رفت. و هرچه اسباب و اثقال و دواب و اموال و اجناس داشتند، همگی را بجا گذاشته، نصیب سپاه خسرو خان گردید. و خسرو خان بعد از چند روزی که آن سمت را انتظام داد، با جمعیت خود سالما و غانما کوچ به کوچ وارد سنندج شد و کمر به‌خدمتگذاری اعلی حضرت ظل‌اللهی بست و هر ساله پیشکش معقول به‌درگاه عالم پناه روانه[داشته] و سواره‌ی رکابی ولایت را می‌داد و پادشاه جمجاه محل

تووسرکان و اسدآباد و سنقر را به خسرو خان مفوض نمود. و دو سه دفعه امر به احضار خسرو خان نمود. به عذر خود را خلاص می‌کرد. تا اینکه لطفعلی خان ولد سبحانویردی خان را ... خود روانه[داشت]، موعد دو سه سال در رکاب شاهی بود. شاه جمجاه رقم قسم نامه را مهر کرده فرستاد، که ترا کور نمی‌کنم و نمی‌کشم و عزل نمی‌کنم و بهانه‌جوئی با تو نخواهم کرد. و میرزا احمد وزیر را نیز طلبیده بود، در رکاب شاه در طهران بود. او نیز عریضه‌ای نوشته بود، که در کمال خاطر جمعی بدین ولا آمده و از آن وقت تا حال تحریر، که پازده سال است، احمد میرزا در بلده‌ی طهران مقیم است. و خسرو خان را بهانه‌ای نمانده بود، تدارک سفر را دیده، خان احمد خان پسرش را نایب خود قرار داد، در ولایت باشد و خودش در شهر شعبان سنه‌ی ۱۲۰٤ از سنندج حرکت[کرده] و به طهران رفت. در دو فرسخی شهر طهران اکثر اشخاص معروف به استقبال او آمده، در کمال اعزاز وارد طهران شد. پادشاه عالم پناه خسرو خان را به حضور طلبیده و او را در مجلس بهشت آئین نشانده، توقیر و احترام او را ملحوظ[داشته] و هرروز او را به خلوت خاص احضار و مشمول نوازشات بوده، تا اینکه به قدرت الله خسرو خان مریض می‌شود، به آزار لثیرغس و دو سه نوع دیگر به آزار صعب مبتلا [گشته] و بندگان حضرت ظل اللهی طبیبان حذاقت پیشه چون میرزا مسیح که مسیحای عهد خود بود در علم طب، تعیین می‌فرماید، که به مداوای او کوشند. ایشان شش دانگ طبابت خود را صرف معالجات و مداوای او می‌کردند، علاج پذیرنمی‌شد، بلکه مزید برعلت می‌بود. شب و روز سعی می‌کردند ومتوجه می‌شدند، مداوامی‌نمودند، مفید نمی‌افتاد[٦] خان احمد خان نیز چند روزی بعد از روانه شدن خسرو خان در سنندج متوجه انتظام مهام ولایت بود، خبر رسید، که طایفه‌ی بلباس جمع آوری کرده‌اند و

[٦] و مرحوم جنت مکان خسرو خان به‌همان امراض در اوائل سنه‌ی ۱۲۰۸ هجری در بلدهء طهران به رحمت ایزدی پیوست. نعش او را به بلده‌ی سنندج آورده و از آنجا به عتبات عالیات روانه و در آنجا مدفون گردید. غفرالله له آمین. آیت الله شیخ محمد مردوخ کردستانی، در رابطه با مبتلا شدن خسرو خان به این امراض در ص. ۳۷۱ 'تاریخ مردوخ' می‌نویسد: در یک مجلس باده پیمائی ملوکانه، ساقی بزم دوا در پیمانه‌ی خسرو خان ریخته، مستی او مبدل به جنون می‌شود. نمی‌دانم چه اندر باده کردند به یک پیمانه‌اش دیوانه کردند.

به‌سر ولایت می‌آیند، تاخت و تاراج می‌کنند. خان احمد خان فورا تدارک قشون خود را دیده، متهورانه با امیر اصلان خان و محمد رشید بیگ از سنندج حرکت[کرد]، با وجود اینکه قشون ولایت به تمامی جمیع نشده و اکثر مردم ولایت خبردار نگردیده بودند؛ بلا تأمل برای دفع شر بلباس حق نناس (حق نشناس)منزل به منزل وارد باشماق تیلکو گردیده و بلباس در آن حوالی خود را پنهان و متواری کرده [بودند. همین[که] اعلام نصرت فرجام، خان احمد خان بر اوها نمایان شد، آن بیعاقبتان پیش آمده، تلاقی فریقین واقع[گشته]، در اول کار که دلاوران اردلان حمله بر آن طایفه‌ی خذلان نشان آورده، تاب سطوت و مردانگی اوها [را] نیاورده، صف شکسته، پس رفتند. خان احمد خان که در بصالت و شجاعت طاق و در مردانگی و رزم‌آرایی یگانه‌ی آفاق بود، پیش رفته، مبارزان میدان حرب را در هم شکسته، ناگاه گلوله بر او خورده، چون به مقتل او رسیده بود، به فاصله‌ی دو سه ساعت به رحمت ایزدی پیوسسته. طایفه‌ی نکبت قرین این خبر را داشته، حمله بر سپاه خان احمد خان آورده، نکسی بر اوها داده؛ "جنگ از لشکر نیاید چون سپهسالار نیست". امیر اصلان خان و محمد رشید بیگ که در میدان رزم ایستادگی کرده و حرکت نکرده بودند، حمله‌ی مردانه بر آن طایفه‌ی منافقین آورده، شکست فاحش به بلباس داده، اکثر اوها در آن معرکه مقتول گردید و بعضی از آنها دستگیر و سپاه اردلان غالب[شده] و تعاقب آن طایفه را تا حوالی سقز نموده، مجروحین آن بیعاقبتان در عرض راه تلف شدند. و امیر اصلان و محمد رشید بیگ با مردم ولایت، به سنندج مراجعت و عودت نمودند و خبر قتل خان احمد خان به طهران رسیده، پادشاه عالم پناه چونکه دانست، آزار خسرو خان علاج پذیر نیست و پسرش نیز مقتول[شده]، ولایت را کسی نیست که پرستاری نماید و مالیات و خدمات دیوانی را به تقدیم رساند؛ و لطفعلی خان مدتی بود مستلزم رکاب نصرت انتساب بود و وعده‌ی حکومت را، در صورتیکه، که خسرو خان به حضور نرود، بدو داده بودند و این مقدمه هم رو داد، او را پیش از این، از رکاب برای روانه کردن خسرو خان مرخص و به ولایت آمده بود؛ حسب الرقم، لطفعلی خان را نائب قرار داده و مردم را نیز خاطر جمعی و اطمنان حاصل [شده]؛ دو سه ماه بدین نحو به نیابت پرستاری ولایت می‌کرد.

[لطفعلی خان]

و پادشاه انجم سپاه دید، که آزار خسرو خان روز به روز در شدت و تزاید است، علاج پذیر نخواهد شد؛ لطفعلی خان را در سنه‌ی ۱۲۰۵ والی اردلان نمود. و به سبب حسن سلوک و لطف و شفقت خود را از مردم دریغ نمی‌کرد. تمامی خانزاده‌ها و بیگزاده‌ها و سلاطین و اعزه و اعیان مطیع و منقاد [گشته] و از امر و نهی او بیرون نمی‌رفتند. عموم مردم از او راضی[بوده] و کمر به خدمتگذاری او بسته، و چون دو سه سال در رکاب شاهی بود، سابقه‌ی خدمتی رسانیده و به‌کار بینی و بسالت و رشادت جلوه کرده. و مملکت کوهگیلویه و شوشتر و دزفول سر از اطاعت پادشاهی کشیده و محمد رشید بیگ وکیل و میرزا احمد وزیر که در رکاب بودند، اوها را خلعت داده، مرخص کرده، حسب الرقم مطاع لطفعلی خان را مأمور به سفر شوشتر و دزپل (Dizpol) فرمود، که آن سامان و آن طرف را از سرکشی تنبیه و اوها را به تسخیر پادشاهی آورد. در ورود اوها به سنندج و برقم قضا شیم شرفیابی حاصل کرد، مشغول تدارک و ذخیره و اسباب و قشون و سپاه بوده. در اندک زمانی سه‌هزار نفر سواران جنگی صفشکن اردلان [را] حاضر کرده، از سنندج حرکت [کرده] و به همراهی دلیران هزبرتن به کرماشاهان رسیده، قشون ابواب جمعی کرماشاهان را با سرکرده‌ی اوها برداشته، به جایی در لرستان نزول[کرد]. لشکر ابواب جمعی لرستان فیلی را سان داده، همراه کرده، به همگی ابواب جمعی که داشت، از ده‌هزار نفر متجاوز بود، به شوشتر و دزپل (-Dizpol) رسید، و خوانین و سلاطین و محمد رشید بیگ وکیل و میرزا احمد وزیر و عموم اعزه و اعیان اورامان در موکب او بودند. ملک شوشتر و دزپل را به تسخیر پادشاهی [در]آورده، و سر از اطاعت کشیده بودند. لطفعلی خان بعد از تصرف و تسخیر، مال دیوان پادشاهی از اوها گرفته و سواران رکابی اوها را نیز سان داده، منتظر [اراده‌ی امر] پادشاهی باشند؛ سر از اطاعت و انقیاد نکشیده، همگی سکنه‌ی شوشتر و دزپل و آن سمتها طوق [عبوودیت] و خدمتگذاری به رقبه‌ی عبودیت و جانفشانی کرده، اول چله‌ی زمستان تا نوروز فیروز با قشون و ابواب جمعی در شوشتر متوقف[شد]. بعد از انتظام مهام آن سامان و نصب والی و حاکم آنجا، مظفر و منصور سالما و غانما از شوشتر

حرکت[کرده] و به ولایت مراجعت و عودت نمود. از این خدمت نمایان، موجب ارتقای مدارج لطفعلی خان در نظر پادشاهی و موجب افتخار و اعتبار گردید. و در سال مستقبل، باز از طرف حویزه خبر سرکشی اوها سامعه افروز پادشاهی شد. بندگان اعلیحضرت ظل اللهی حسب الفرمان قضا جریان، حسنعلی خان ولد لطفعلی خان مأمور به سفر حویزه شد، که رفته قشون ابواب جمعی آن سمتها را نیز ابوابجمیع، از قرار رقم مطاع، او گردیده بودند. تنبیه سرکشان که سراز اطاعت پادشاهی کشیده[بودند]، نموده؛ به تسخیر و تصرف شاهی بیاورند. حسنعلی خان نیز این خدمت را به فخر و شرف خود دانسته، تدارک قشون و اسباب خود را دیده، از سنندج حرکت[کرد] و یساولان مأمورین به کرماشاهان و لرستان و آن سامان رفته، لشکر و ابواب جمیع را تمامی سان دیده، در خاک لرستان به حسنعلی خان ابوابجمیع و ملحق گشتند. به همراهی نصرت و ظفر و قشون او که از دوازده‌هزار نفر متجاوز بود، منزل به منزل به شوشتر و دزپل و از آنجا به حویزه رفته، سرکشان را تنبیه[کرده] و آن مملکت [را] به اطاعت پادشاه گیتی ستان [در]آورده، مال دیوان را بالمضاعف از اوها گرفته، و تعهد تقدیم مرجوعات پادشاهی شده، طوق عبودیت را به رقبه‌ی خود کرده، و کمر خدمتگذاری دیوان را بسته، و حسنعلی خان و اتباعش زیاده از حوصله‌ی خود منتفع گردیده. بعد از انتظام مهام از حویزه حرکت[کرده] و کوچ بر کوچ عازم ولایت گردیده، به سنندج وارد شدند. و از این فتح نمایان که لطفعلی خان و حسنعلی خان پسرش کردند، هردو منظور نظر پادشاهی شده و حسنعلی خان را بعد از عودت از حویزه، به رکاب نصرت انتساب طلبیده، در رسیدن به حضور باهرالنور شاهی مشمول نوازشات شده؛ و در آن وقت سفر کرمان و قلع نائره‌ی پسر جعفر خان نیز اتفاق افتاد. خدمت و جانفشانی خود را در پیشگاه شاه عالم‌پناه جلوه داده، مستحسن طبع گشته و لطفعلی خان در ولایت حکومت می‌کرد و به تاریخ شهر ربیع‌الثانی سنه‌ی ۱۲۰۹ به آزار طبیعی فوت [کرد].

[حسنعلی خان]

خبر فوتش به سمع مبارک بندگان ظل‌اللهی رسیده، نظر به سابقه و خدمت لطفعلی خان، حسنعلی خان که در رکاب همایون سربازی می‌کرد، به ولایت و حکومت اردلان سرافراز و او را مخلع نموده، از موکب نصرت قرین رخصت انصراف حاصل و از کرمان کوچ کرده؛ منزل به منزل به سنندج وارد [شده] و محمد رشید بیگ وکیل که به کعبه‌ی معظمه رفته بود، در آن دم او نیز به ولایت وارد[گشته] و مردم ولایت از خوانین و سلاطین و اعزه و اعیان و جمهور به استقبال او رفته، به آئین ملوکانه به سنندج وارد و همگی مطیع و منقاد او شده، کمر به اطاعت او بسته، و به صواب دید و مصلحت محمد رشید بیگ امر حکومت را به راه می‌برد. و خدمات و تکالیف دیوانی را به تقدیم می‌رسانید؛ و در موکب همایون با سواره‌ی رکابی به سفر شوشی نجفقلی خان برادرش را فرستاد. و در سفر دوم شوشی که خاقان شهید جنت مکان به رحمت ایزدی پیوست، زخم آورده، پای او مجروح [شد و] با علیقلی خان برادر شاه تا به خاک گروس آمده و از آنجا به سنندج اعاده[شد] و سبحانویردی خان ولد مؤمن خان نبیره‌ی جد بزرگوار سبحانویردی خان با امان الله خان و برادرانش و سائر خانزاده‌ها و بیگزاده‌ها و بعضی از معارف فرصت یافته، به سنندج آمدند؛ که بلکه اسم و رسم خسروی مجدد شود. محمد رشید بیگ که در ولایت به امر نیابت مانده بود و آزاردار هم بود؛ مانع استقلال و استقرار اوها گردید. بهانه‌جویی به آمدن سردار و حسنعلی خان کرد. سبحانویردی خان و امان‌الله خان از سنندج حرکت کرده و رو به مریوان عطف عنان کردند؛ و از آنجا به سقز نهضت نموده، آدم به جهت استمداد به نزد عبدالرحمن پاشا فرستادند؛ او نیز متعهد اعانت گردید. سلیم بیگ با دوهزار نفر سواره تدارک[دیده] به امداد امان‌الله خان و سبحانویردی خان و حضرات خانزاده‌ها روانه[نمود] و به محض رسیدن اوها به مریوان حسنعلی خان و محمد رشید بیگ مردم را کوچانیده، به بیلاور فرار نموده، و راقم حروف، به حرف حسنعلی خان به مریوان به نزد سلیم بیگ برای استهمال رفته، چونکه عبدالرحمن پاشا ارتکاب این امر و اعانت و امداد حضرات را بی اذن و استصواب وزیر بغداد کرده و حسنعلی خان و محمد رشید بیگ، آدم برای استغاثه به نزد وزیر فرستاده و تعهدات خدمات مالی و بدنی را کرده و وعده‌ی تجدید اسم و رسم خسروی قدری مانده بود؛ وزیر بغداد عبدالرحمن پاشا را از ارتکاب این امر و امداد و اعانت حضرات را منع [کرده] و صلاح وقت

ندانسته و عبدالرحمن پاشا حسب الأمر سلیمان پاشای وزیر، سلیم بیگ را از مریوان احضار نموده و امان‌الله خان به سلیمانیه برای تمشیت کار خودشان به نزد عبدالرحمن پاشا رفته، بعد از سعی بدو معلوم گردیده، که عبدالرحمن پاشا معین و ممدد اوها نمی‌شود. از آنجا مرخص و اذن طلبیده و به سقزبه نزد رفقا آمده، گذارش عبدالرحمن پاشا و عدم قدرتش در امداد و اعانت ابلاغ[کرد]. و با عمله‌ی خودش به دربار پادشاه عالمپناه روی نیاز آورده؛ و در رسیدن او به طهران و شرفیابی به حضور ساطع النور سلطانی مشمول نوازشات شاه انجم‌سپاه بوده، بعد از آن روز به روز عزت و آبروی امان الله خان در نظر پادشاه در ترقی و تزاید بوده، در جریان این مقدمات محمد رشید بیگ بعد از سفر مکه‌ی معظمه مریض شده و اطبای حذاقت پیشه در مداوای او کوشیده، آزار او رو به بهبودی نکرده، در تزاید بود. و عریضه به دربارشاهی نوشته، که...طبیب قابل نباشد، معالجه نمی‌شود و اطبای پادشاهی در طهران هستند، هرگاه از روی ترحم مرخص بفرمایند، این پیره غلام به دارالشفاء طهران مشرف و به عتبه‌بوسی درگاه عالمپناه، که قبله‌ی عالم و عالمیان است شرفیاب گردد؛ بلکه باعث شفا گردد و اطبای پادشاهی واسطه و وسیله‌ی علاج پذیری شوند. در جواب عریضه‌ی او رقم قضا جریان به سرافرازی او صادر گردید، که مرخص باشید؛ اولادت در ولایت امور دیوانی را به تقدیم رسانند و خودت به طهران آمده، طبیبان پادشاهی متوجه مداوای تو باشند. بعد از سرافرازی به رقم مطاع تدارک خود را دیده، کالبدش را به طهران رسانید. پیشکش او را گذرانیده و خودش را نیز به نظر و برابر شاه رسانیده، او را به اطبای سرکار سپرده، مشغول مداوای او شدند. چونکه آزار او صعب و مزمن هم شده بود، آزار مزبور شدت یافته، اجل رسیده بود در بلده‌ی طهران فوت[کرد] و نعش او را آورده، در گنبدی که حال هست، مدفون[است](۱).[۷] و چونکه محمد رشید بیگ آیت ملک حسنعلی خان بود، بعد از فوت او، مردم ولایت از او نارضا[شده] و او هم با اهل ولایت بنای بدسلوکی گذاشته، منصب وکالت را بی إذن أمنای دولت پادشاهی به محمدزمان بیگ پسر کوچک محمد رشید بیگ داد. و عموم متعلقان و اقوام به فتحعلی بیگ پسر بزرگتر او رضامندتر بودند. بدان سبب سه نفر [از] پسران محمد رشید بیگ از سنندج حرکت[کرده] به شکوه به دربار معدلت مدار پادشاهی رفتند. و از عقب اوها عموم اعزه و اعیان ولایت به مددکاری اوها و شکوه‌ی حسنعلی خان به طهران رفتند. در درگاه شاه عالمپناه شکوه کرده و سوء سلوک او را عرض [کرده] و به سعایت میرزا احمد وزیر اردلان و مستوفی دیوان اعلی، کار شکوه‌چیان بالاگرفته، کمک اوها را در نظر[شاهی] جلوه داده، امر به احضار حسنعلی خان شد. رقم [صادر] و چاپار تعیین [و] روانه‌کرده. حسنعلی خان نیز تدارک قشون را دیده و محمدزمان بیگ را همراه کرده، منزل به منزل از سنندج حرکت[کرده] به طهران رسیده، اعزه و اعیان که پیش ازین به شکوه رفته بودند، منتظر رفتن حسنعلی خان بودند. و در رسیدن او و بنای دعوی و نزاع گذاشته، در برابر و نظر پادشاه با حسنعلی خان معارضه کرده، شاه فرمودند، که وقت سفر است، همگی به سفر آمده.

پس از آن که موکب همایون عودت نمود، متوجه امور ایشان خواهیم شد. چند وقتی در طهران متوقف[بودند]. بعد از آن موکب همایون با توپخانه و جزائر و زنبورک و اسباب و کوکبه و قشون بیشمار از دارالسلطنه‌ی طهران نهضت و به عزم تسخیر ولایت خراسان روانه[شد] و عموم مردم اردلان با حسنعلی خان در رکاب ظفر انتساب بودند. و چند وقتی اردوی کیوان شکوه در آن سامان بود. اهالی آنجا سیورسات و پیشکش و خدمات دیوانی را به تقدیم می‌رسانیدند؛ مطیع و منقاد امر و نهی پادشاهی بودند. خراسان را تسخیر و بعد از انتظام مهام آن ولا موکب همایون از آنجا حرکت[کرده] و منزل به منزل با طنطنه و دبدبه‌ی شاهی به دارالسلطنه‌ی طهران مراجعت[نمود]. بعد از چند روزی شاه عالمپناه اعزه و اعیان شکوه‌چیان و غیر اهالی اردلان، که در رکاب نصرت انتساب بودند؛ همگی را در

---

[۷] و درین اوقات شخصی از معارف متمول ملک هند ارداه‌ی خیرات حسان کرده و کم آبی نجف اشرف ندیده، شنیده، مبالغ خطیر که از صدهزار تومان متجاوز بود...به‌دست امین متدین سپرده، آورده صرف اجرا و ترتیب و حفر نهری عظیم کرده، که عرض آن ده زرع و طولش ده فرسخ متجاوزتر و عمق او از سه زرع زیادتر است، احداث[کرده] موعد دو سه سال کار در حفر آن شده، تا اینکه نهر آب را به پشت قلعه‌ی نجف رسانیده و اعراب و سکنه‌ی آن حوالی از آن نهر منتفع[گشته]، محصول ربیعی و خریفی در زیر آن نهر بستان کاشته و می‌کارند. سالیانه مساوی صدهزار قروش رومی محصول از آن رفع و مستفیض می‌شوند و به نهر هندیه شهرت دارد.

مواجهه‌ی حسنعلی خان به حضور ساطع‌النور طلبیده، احضار نمودند. پادشاه جمجاه از روی مرحمت و رعیت پروری در اصلاح اوها کوشید. فرمودند: حسنعلی خان را قدغن می‌کنیم، که بعد از این از سخن حسابی شماها بگذرد و [باید] به حسن سلوک با شما رفتار کند. به استصواب یکدگر بلا مناقشه و نزاع امورات دیوانی[را] سرانجام و فیصل دهید. [مفید] نیفتاد. آخرالأمر شاه انجم سپاه بازخواست و مؤاخذه از حسنعلی خان فرمود، که این دو سال [می‌باشد]خوانین و اعزه و اعیان و اهالی اردلان به دربار معدلت مدار به شکوه می‌آیند، سوء سلوک و رفتار و [بی‌خدمتی دیوان] اعلی را عرض می‌کنند. نظر به شفقتی [که] به تو داشتیم، اوها را به ولایت به نزد تو اعاده می‌فرمودیم. امسال که خوانین و اعزه و اعیان به خاکپای مبارک آمده‌اند؛ از رفتار و سلوکت عاجز مانده‌اند، خدمت دیوانی را [به گردن نمی‌گیرند] و والی بودن ترا قبول ندارد[ندارند]. امان‌الله خان پسر خسرو خان که وارث حکومت[بوده] و مدتیست که در رکاب نصرت انتساب می‌باشد و دو سه دفعه خدمت بدو رجوع شده، به خوبی و مردانگی به انجام رسانیده، اعزه و اعیان و مردم اردلان به حسن سلوک او رضا[داده] و خدمتگذاری او را به جان منت می‌دانند و متکفل تقدیم خدمات دیوانی می‌شوند؛ استدعا کرده‌اند، که امان‌الله خان را والی کنم و او را والی می‌کنم.

[امان‌الله خان]

حسنعلی خان هرچند معذرت آورد، پادشاه جمجاه عذر او را قبول نفرموده؛ دوباره حسنعلی خان عرض کرد، که به غیر از این اشخاص ، که با غلام در نفاق و شقاق می‌باشند، در ولایت رؤسا و کدخدایان و اعزه و اعیان و اشخاص معارف هستند، مرخص می‌فرمایند، می‌فرستم در عرض بیست روز اوها را به حضور می‌آورند. بعد از آن غور[ر]سی بفرمایند. شاه عالمپناه فرمودند، مهلت باشد، بفرست بیارند. حسنعلی خان نیز به تعدی آدم فرستاده، در ولایت به مرافقت نظرعلی خان با برادرانش و سبحانویردی خان و نظرعلی بیگ و محمدرحیم بیگ و بعضی از مشایخ و سادات و کدخدایان به طهران طلبیده، نهایت نظرعلی بیگ و محمدرحیم بیگ با سبحانویردی خان حسب الرقم اخبار، احضار شده بودند و باقی اشخاص به احضار حسنعلی خان، که هنوز به صراحت از طرف شاه عالمپناه عزل نشده بودند. همگی ایشان از سنندج حرکت[کرده] و کوچ به کوچ وارد دارالسلطنه‌ی طهران گردیده. اوها که رسیدند، عروسی مبارکه در دست بود، که اسباب و مهم سور و عیش شاهی به انجام رسید؛ شکوه‌چیان عرض کردند، که چهار سال و کسری است، حسنعلی خان [والی] و حاکم بالاستقلال اردلان بوده، مالیات دیوانی را به اضعاف مضاعف از ولایت گرفته و به غیر حساب مردم و رعایا و برایا را ترجمان کرده و گرفته و به خلاف حساب، ظلم و ستم به اهالی ولایت کرده، سی هزار تومان ابواب [الجمع] گرفته، به نظر فیض منظر اعلیحضرت ظل‌اللهی رسانیده؛ محصل تعیین[کرده] که طرفین را به حضور اهالی شرع ببرد، موافق قانون[شریعت] غرا فیصل گردد. بعد از مراجعه‌ی ایشان به دارالشرع اطهر و استماع گفتگوی ایشان، حسنعلی خان چهارده‌هزار تومان را قبول کرده که از ولایت، مالیات و سایر تکالیفات را گرفته و باقی را منکر بوده؛ به استحلاف مدعیان چندین دفعه او را مشرف به کلام‌الله مجید و قسم داده بودند.[8]

حسنعلی خان به تذکار حلف از دست اوها خلاص[یافته] و بعد از طی این دعوی[مراتب را] به پادشاه انجم‌سپاه عرض[کرده] به احضار شکوه‌چیان و

[8] بسمه تعالی، از تفضل خالق لم‌یزل که چراغ دودمان خسروی، که یعنی صاحب جود و کرم امان‌الله خان والی روشن و آشکار نمود. بانی و باعث این امر ولدان مرحوم محمدرشید بیگ وکیل و میرزا احمد وزیر بودند. و از قدمتهای خود والی والاشان نیز چندین نفر سالهای سال بود، [که] روزگار را به تلخی و پریشانی می‌گذرانیدند. من جمله حسنعلی خان خلف مرحوم حسنعلی خان بزرگ ولد عباسقلی خان و سبحانویردی سلطان بانه و طائفه‌ی خاص ولی‌مراد و ... از مردمان گلباغی و محمود سلطان ایلاق و غیره لوند، تا در سنه‌ی هزار و دویست و چهارده بر مسند والیگری مستقر، چون قاعده و قانونی و جنیه‌ی والی والاشان بزرگی بود، در تلافی زحمات آقایان کردستان وکالت به فتحعلّی بیگ و سقز ... به حسنعلی سلطان و بانه به سبحانویردی سلطان، و یوزباشگری ایلاق به محمود سلطان هریکی را خلاصه به مقصد خود رسانیده و رعیت و .... خوش احوال بود. والی والاشان به رعیت‌پروری و زراعتکاری و سپاهداری [شا؟] عمل و دنیا را به خوشی می‌گذرانید. اما چون شیوه و قاعده و قانون حکم کردستان و کردستانی بلند و فاتحی و بدکرداری است؛ هرسالی فتنه و فساد برپامی‌کردند، به دربار شوکت‌مدار شاهی به شکوه می‌رفتند و سرکار والی محقق حالات به دربار عرض می‌نمود و آقایان کردستان هردفعه به نوعی در خدمت شاهی ... او را و هرکدام به طوری... خود می‌رسیدند...

حسنعلی خان امر فرمود. ایشان را من حیث‌المجموع به پیشگاه شاه انجم‌سپاه عالم‌پناه آوردند. دوباره بازخواست و مؤاخذه به حسنعلی خان فرموده، بعد از امتداد دعوی اوها و طول اختلاف ایشان مشافهة حسنعلی خان را از حکومت و ایالت عزل و حکومت و والیگری اردلان را به امان‌الله خان مفوض و سرفراز[داشته]. و امر فرمود، حسنعلی را به خانه‌ی بیگلربیگی دارالسلطنه‌ی طهران برده، در آنجا حبس کرده. و امان‌الله خان را با چندین نفر از خوانین و سلاطین و امراء و اعزه و اعیان و سادات و مشایخ خلعت و انعام شفقت فرموده، بعد از رخصت انصراف از طهران حرکت و میرزا احمد مستوفی دیوان اعلی [به] همراه بود. منزل به منزل در غره‌ی رجب المرجب سنه‌ی ۱۲۱٤ به آئین و طمطراق هرچه تمامتر وارد سنندج [شده] و عموم [مردم] اردلان چه آنانی [که] همراه بودند و چه آنانی [که] در ولایت بودند، همگی راضی و شاکر و مطیع و منقاد امان‌الله خان شدند. و حسنعلی خان چند وقتی در محبس طهران بود. او را محبوسا به سمنان فرستادند. همین[که] موکب همایون از تسخیر ملک خراسان به دارسلطنه‌ی [طهران مراجعت] فرمودند.

حسنعلی خان را باز به محبس بیگلربیگی آوردند و چند وقتی از آن گذشته، شب از حبس بیرون آمده، [همراه] با چند نفر از اقوام به صوب شهرزور گریخته، و از آنجا به میان طایفه‌ی بلباس رفته، یک دو دوفعه با معدودی از [آن طایفه به خاک اردلان] آمده، بلکه دست‌اندازی بکند؛ و یا کسی از مردم ولایت بگریزد، به نزد او رفته، معین او با شند. سطوت [پادشاهی مانع] شده به نادم برگشته، به میان آنان رفته، تا اینکه بعضی از ارازل که ادبار دامنگیر اوها شده بود،[به‌نزد او رفته، فریب او]را داده و طائفه‌ی بلباس نیز متحمل او نبودند.و هرروزاو را مجاب و تنفر از او می‌کردند و راضی به آن که از میان [اوها به در] رود؛ از هیبت و سطوت پادشاهی خوف و هراس برداشته، او را تحریک به حرکت کرده، و اجل نیز نزدیک [شده بود] میان طائفه‌ی بلباس به جا گذاشته، با معدودی که از صد نفر کمتر بودند؛ به مریوان آمد. اظهار خودنمایی کرده، امان‌الله خان والی از خوف بازخواست شاهی و از غیرت اینکه با بعضی از ارازل و جهال آمده، های و هوی مذبوحانه‌ای به آن سرحد انداخته بودند؛ از برای دستگیرکردن او و فتنه را خوابانیدن از سنندج حرکت و به دو منزل با آن قشوون زیاد و مستعد به مریوان رسیده. و حسنعلی خان اجل نگذاشت، ازین ورطه نجات یابد، راه فرار را پیشگیرد، در جای خود متوقف[شد] و فردای همان روز با آن ارازل و اوباش شیاطین الانسان که به هفتاد نفر نمی‌رسیدند، سوار[گشته] و به عزم جدال و مقابله و مقاتله آمده. و تابعین او عنان گیری او را کرده، به کنار مغاک ادبار آورده، تا اینکه تلاقی با او واقع [شد]. اسب اجل او را به زمین زده و مجروح به جرح اهل قشون و سپاه گردید. او را دستگیر کرده، به نزد والی آوردند، امر کرد او را سوار کردند و در کمال عزت او را به راه انداخته، با خود به سنندج مراجعت نمودند و در عمارت او را جا داده و جراح را با چند نفر از معتمدان خود برای معالجه کردن زخمهای او تعیین[کرد] به اندک مدت جروح او التیام پذیر و خودش هم به حال آمد. آزار سر و بدن او بالکلیه رفع گردید و درین اوقات موکب ظفر کوکب در سمت خراسان نزول اجلال داشت. چاپاران [والی] عریضه‌ی گذارش را برده بودند. رقم قضا شیم اصدار شده بود، که حسنعلی خان را به دارالسلطنه‌ی طهران [آورده، در] محبس بیگلربیگی محبوس باشد، تا اینکه موکب همایون مراجعت نماید. حسب‌الفرمان، حسنعلی خان را از سنندج [حرکت داده] و او را روانه‌ی دارالسلطنه‌ی طهران نمود. در آنجا باز او را به محبس برده، محبوس بود، تا اینکه موکب ظفرقرین از [خراسان] به مقر سلطنت عودت کرد و قبل از مقدمه‌ی آمدن و دستگیرشدن حسنعلی خان، فتحعلی بیگ وکیل ولد محمدرشید بیگ با برادرانش به حرف ارباب غرض و به نمامی نمامان و مفتنی فتنه‌انگیزان به توهمات و خیالات فاسده و به تشکیکات کاسده، از امان‌الله خان مخوف و هراس داشته، با اقوام و اتباع خود بنای مخالفت[گذاشته] و سر از اطاعت او کشیده، کناره‌گیری در ولایت نمودند و والی از این توهمات اوها مطلقا خبر نداشته، به ایمان غلاظ قسم یادکرد، که هرگز به خاطرم خطور نکرده، که نسبت به اولاد محمد رشید بیگ و اقوامشان و اتباعشان بدی بکنم و یا اوها را از رتبه بیندازم و یا نقصان بدنی و مالی اوها را در دل داشته باشم، نبوده. و سادات و مشایخ و علماء در بین مصلح شدند و قسمنامه‌ای نوشتند. باز با والی سازش کردند، که اوها به اخلاص خدمتگذاری والی را بکنند و حرف ارباب غرض را

نشنوند و والی نیز از پیش بیشتر اوها را معزز و مکرم بدارد؛ خاطر ایشان را ملاحظه[کرده] و از سخن حسابی اوها بیرون نرود، به طریق آغا و نوکری باهم رفتار نمایند. بدین نحو اصلاحی و التیام دربین جاری گردید. به فاصله‌ی سه چهار ماهی باز نمامان کار پیش‌آوردند و مفتنان آتش فتنه را از سر نو مشتعل نمودند و ارباب غرض نیز از سر نو بازار غرض را چیدند و گسترانیدند. و آثار بیدولتی و بی اقبالی در ناصیه‌ی اوها ظاهر و هویدا گشته. باز به حرف و توهمات و خیالات و تشکیکات فاسده به خاطر فاترشان راه[یافته و بنای] مخالفت [با] والی را گذاشته، و لوای نفاق و شقاق را برافراشته، از اول بار بدتر[بی‌اعتنائی و سرکشی] و بدرفتاری را شعار خود ساختند. اقوام و اتباع و جمعیت خودشان را برسر خود جمع[کرده، اهل ولایت را از] سادات و مشایخ و فضلاء و اعزه و اعیان و خوانین و سلطان و مردم رعایا و برایا[شان]را دلالت[کرده] و برسر حرف خودشان آورده، تمامی در مخالفت با والی و موافقت با اوها [متفق القول و عمل شدند]. چون قریب به هفتاد سال بود ابا عن جد ید تغلب برسر مردم و اهالی اردلان داشتند. مردم[نمی‌توانستند با اوها مخالفت] ورزند. به قوت استعداد و اسباب و سپاه و احشام و اتباع و عمله و حال و مال [و اولاد و اقوام و رتبه و] احترام و منصب در نزد ولات و حکام ولایت داشتند. ید تغلب و تحمیل و تصرف برسر عموم مردم ولایت اردلان داشتند. مغروری ایشان در هر باب به حد افراط رسیده، در مخالفت [با] والی گویا نفیر عامی زده‌بودند. و دریــن اثنا نیز میرزا احمد مستوفی دیوان اعلی از سفر کعبه‌ی معظمه مراجعت[کرده] و در ولایت حضور داشت. این هنگامه در میان ولدان محمد رشید بیگ و مردم ولایتی احداث و این علم ادبار [بر]افراشته شد. هرچند امان‌الله خان والی برای انطفای [إطفاء] نائره‌ی این فتنه‌ی عظیمه و برای امنیت و آرام[شدن] ولایت به ایمان غلاظ شداد سوگند یاد می‌کرد، که خیال فاسد نقصان بدنی و مالی و آبروی و عزت اولاد محمد رشید بیگ را در دل نداشته‌ام و اختیار ولایت را به اوها واگذاشته، به صلاح و صوابدید ایشان من حکومت کرده‌ام؛ به جمیع الجهات ابراء الذمه‌ی خود را می‌کرد؛ چون بی‌دولتی و بی اقبالی دامانگیر اوها شده بود، نائره‌ی فتنه و فساد اوها و مردم اردلان دم به دم زیادتر مشتعل می‌شد. و والی اقسام تدبیرها کرد، بلکه انجام کار، بدینجا نرسد، مفید نمی‌افتاد و به جائی نمی‌رسید. غیر از مخالفت و میرزا احمد نیز در اول اشتعال این آتش فتنه برای مصلحت مملکت سعی بلیغ با اوها و منع [ازین حرکات] کرد، فائده‌ای نکرد و به حرف او نیز متقاعد نشدند. و [کار را] به‌جایی رسانیدند، که ما خود این والی را عزل می‌کنیم [آدم می‌فرستیم] شاه عالم‌پناه انجم‌سپاه خلعت و رقم برای هرکسی [که] ما تصدیق بکنیم، بفرستد. به مضمون [این مثل] إذا جاء القضاء والقدر ذهب اللب و عمی البصر، نصائح و منع، تغییر حال ایشان را نداد و چونکه آخر اقبال و اول ادبار اوها بود؛ چشم و دهن و گوش ایشان بسته شد. از این حرکت ناملایم نادم و پشیمان نگردیدند[مجله‌ی] پا به مهر عموم مردم اردلان و عریضه‌ی ایشان به مصحوب نصرالله بیگ و رضاقلی بیگ روانه‌ی دربار معدلت مدار حضرت ظل‌اللهی نموده. در رسیدن فرستادگان و خواندن مجله و عریضه‌ی مردم شکوه‌چی، به طبع غیور پادشاهی[ناملایم] آمده و منافی رضای خود دید. در اول توبیخ فرستادگان و مرتکبین این امر را فرمود. بعد از آن موافق رویه‌ی دادرسی و معدلت‌گستری امر به احضار امان‌لله خان و ولدان محمدرشید بیگ و سائر اعزه و اعیان [و] تابعین اوها فرمودند.

امان‌الله خان به توکل الطاف الهی و امید به شفقت ظل‌اللهی بلا تأمل و تکاسل و تکاهل به زودی پیش از اوها، با معدودی از عمله‌ی خود به مسارعت روانه‌ی دربار ایران مدار گیتی آثار گردید. در رسیدن والی به دارالسلطنه‌ی طهران و شرفیابی بزم حضور معدلت دستور، مشمول نوازشات سلطانی گشته و سلیمان خان برادرش، که پیشتر برای تمشیت این امر شنیع به آستانه‌ی شاهی رفته بود؛ به نزد والی آمد. و گزارش لطف و شفقت شاهی و أمنای دولت قاهره را نسبت به والی و خودشان تبلیغ [نمود]، موجب امیدواری تام و تمام والی گردید. و به فاصله‌ی چند روز اهالی شکوه‌چی به عتبه‌بوسی پادشاه جمجاه مشرف گردیدند. و اوها را دو سه نفر به نظر فیض منظر شاهی آوردند. آنچه [که] ایشان [تمهید] کرده بودند و به خاطر گذارنیده[بودند]، ندیدند. بلکه به خلافش مشاهده کردند. پادشاه جمجاه شکوه‌چیهارا توبیخ [و راه صلاح] را بدوشان نشان می‌داد. هرچند حاشا و ابا کردند و بدسلوکی والی را نسبت به ولایت و اهالی ولایت عرض آستان عتبه‌ی علیه و سده‌ی سنیه کردند؛ به خلاف مدعا

جواب می‌شنیدند. آخرالامر عجز ولابه در نظر پادشاهی نمودند، [گوش به حرف] اوها نمی‌فرمود. فرمایش آخرش این بود، که بروید خدمت به والی بکنید. او هم مراعات شما را بکند. از شفقت و [مرحمت] شاهی مأیوس شدند. به نزد أمنای دولت خاقانی إستغاثه بردند و متعهد و متکفل خدمت مالی و [بدنی] شدند؛ مفید نمی‌افتاد و تیر مدعای اوها به سنگ جواب تلخ برخورد. أعزه و اعیان شکوه‌چی به دستبوس والی [مشرف] و به تقبیل عتبه‌ی خدمت گذاری او سرافراز[گشته]، تن را به اطاعت و انقیاد والی داده. سرانجام این امر شنیع که [مرتکبین] ارتکاب نموده، بر پیشگاه پادشاه انجم‌سپاه و أمنای دولت خاقانی معلوم گردید. و این امر ناملایم، که اتفاق افتاد؛ ذخیره و مخمر خاطر والی گردید؛ که انتقام این کار و این خیانت ناهنجار[را] باید از ایشان کشید. و استمزاج طبع غیور پادشاه عالمپناه را کرده، و در جواب این را شنیده: این امر شنیع منافی رضای شاهی، از اوها اتفاق افتاده، باید به جزا و تنبیه این سرکشی از طرف ذی شرف پادشاهی برسند. و والی نیز هروقت مرخص به تنبیه و تأدیب و کشیدن انتقام شد، مختار است. گزارش بدین نحو جریان یافت؛ نظر به صلاح‌اندیشی والی در حینی [که] مخلع به خلعت شفقت گردید و از دربار معدلت مدار رخصت انصراف حاصل شد. استدعای شکوه‌چیها در نظر شاهی کرده، اوها را نیز خلعت دادند. و برای صلاح کار و وقت ایشان را مرخص و در خدمت والی به ولایت مراجعت کردند.

طرفین از یکدیگر راضی نبودند و سطوت پادشاهی چند وقتی اصلاح ذات‌البین شد، موافقت با هم داشتند؛ تا اینکه بنای عروسی مبارکه‌ی شاهی [شد و حکام و عمال] ممالک محروسه را به عروسی و عیش طلبیده. امان‌الله خان را با عمال [نیز با عمال و ولدان محمد] رشید بیگ هرچهار نفر و سایر اعزه در خدمت والی به عروسی به دارالسلطنه‌ی [طهران رفته] از سرنو نوازشات و تلطفات شاهی شامل حال والی بوده، مشمول عواطف [شاهانه گشته و] وقتی مرخصی از دربار معدلت مدار، والی استدعای مرخصی نظرعلی بیگ و محمد رحیم بیگ که چهار سال بود] در دارالسلطنه‌ی طهران نگاهداشته، مرخص نمی‌بودند. پادشاه عالمپناه استدعای [والی را پذیرفته] اوها را خلعت داده؛ به والی سپرده، که به خدمتگذاری او قیام [کرده] و در اطاعت و انقیاد والی باشند. و [در وقت مرخصی] والی را تنها به خلوت خاص خود طلبیده، بعد از عرض مستدعیات و مطالب و مقرون به الحاح شدید کیفیت و گذارش نااهلی و مغروری و سرکشی و تمام اختیاری اوها در ولایت و تغلبشان بر ولایت و خیانت کردن با او و انتقام کشیدن و بی اختیاری خودش در ولایت؛ همگی در نظر پادشاه جمجاه عرض[کرده] شاه نیز فرمود: والی مرخص و مأذون باش، ولدان محمد رشید بیگ را محبوس کن و آنچه مال از نقد و جنس دارند، از اوها بگیر و اتباع و عمله‌ای که دارند، اوها را هم ترجمان کرده، مبالغی خطیرمی‌شود، گرفته به‌سرکار پادشاهی روانه[کن]. والی بعد از این نوازشات و اشفاقات مرخص شده و متعهد شده، که هرچه از اوها و اتباعشان موجود شود، از نقد و جنس به خزانه‌ی عامره ارسال نماید. والی را با ولدان محمد رشید بیگ و سائر اعزه و اعیان و نظرعلی بیگ و محمد رحیم بیگ مخلع به خلاع فاخره کرده، از دارالسلطنه‌ی طهران حرکت و کوچ به کوچ با نیل به مقصود وارد سنندج شدند. به فاصله‌ی چند روزی خبر رسید، که حسنعلی خان در محبس دارالسلطنه‌ی طهران فوت گردید. و بعد از گذشتن [چند وقتی] ولدان محمد رشید بیگ در سر همان حال بودند. و والی در کشیدن انتقام یک روز پیش از رمضان سنه‌ی ۱۲۱۷ اوها را محبوس و اجل رسیده بود. به فاصله‌ی دو سه روز ایشان را مقتول[کرد]. بعد از آن، آنچه از مالک[مایملک] از نقد [و جنس] داشتند، ضبط[کرده] و گماشتگان را بر سر عمله و اتباع و احشام و قشلاقی و نوکران و متعلقان اوها [گماشته و] ترجمان کردند. و هرچه به عمل آمد، به خزانه‌ی عامره فرستادند. و والی برای وکالت محمد رحیم بیگ به عاکفان بارگاه [سده‌ی سنیه] امر به احضار او گردید. محمد رحیم بیگ حسب الأمر به دارالسلطنه‌ی طهران روانه[شد]. در رسیدن [او به طهران] امر وکالت اردلان را بدو تفویض و مخلع شده، او را مرخص[نموده] و وارد سنندج گردید.

چون تلطفات و اشفاقات گوناگون اعلیحضرت ظل‌اللهی نسبت به امان‌الله خان والی به حد کمال رسیده و همیشه از راه بنده‌نوازی اظهار شفقت و تعریفات و توصیفات او می‌فرمودند؛ والی نیز از راه اخلاصمندی و نظر به شوق عتبه‌بوسی بی فرمان احضار هرساله یکدفعه و یا دودفعه برای جبهه‌سای آستانه‌ی علیه به حضور ساطع‌النور مشرف می‌شد. در این سال نیز به عزم تقبیل آستانه‌ی

علیه از سنندج با معدودی از معارف و عمله حرکت[کرده] و عازم درگاه عالمپناه گردید. و منزل به منزل وارد دارالسلطنه‌ی طهران شد. و پیشکش شایان معقول از استر و شتر و اسلحه و ساعات متعدده و اشیای نفیسه مساوی یکهزار تومان، بلکه متجاوز در نظر شاهی گذرانید. مستحسن طبع پادشاهی گردیده، فورا والی را به حضور باهرالنور طلبیده و در دیوان عام پادشاه عالمپناه انجم‌سپاه اظهار اشفاقات و تلطفات نسبت به امان‌الله خان فرمودند. به لفظ گهربار چند دفعه فرمودند: "والی خوش آمدی، من ترا از جمله‌ی أمراء عظام [محسوب] و از قدیمیها و اخلاصمندان این دودمان علیه هستید" و والی را در دولتخانه‌ی آصفجاهی میرزا[شفیع وزیر اعظم] مهمان کردند و هرروز به حضور ساطع‌النور معدلت دستور پادشاهی به خلوت خاص و دیوان [عام می‌رفت]. مشمول نوازشات اعلیحضرت ظل‌اللهی میشد. و موعد پازده روز والی در دارالسلطنه[ی طهران توقف] داشت. به انواع انعامات و نوازشات و تلطفات پادشاهانه مستفیض می‌گردید و عرض[استدعا و] مطالبات در نظر شاهنشاه عالمپناه می‌نمود. جمیع مستدعیات و مطالب والی [مقرون به إنجاح شده و] و به نحوی به نوازشات و انعامات و اشفاقات پادشاهانه شد، که محسود جمیع امراء و [سرهنگان ایران] گردید[9] و تا حال هیچیک از سلاطین صفویه و پادشاهان سلف با ولاة و أمراء عظام ایران [این] چنین [اظهار] نوازشات و اشفاقات نکرده[بودند]. و بعد از اتمام پازده روز توقف، پادشاه جمجاه انجم‌سپاه امان‌الله خان والی [را] مخلع به خلعت سراپا، که عبارت[باشد] از یک ثوب کاتبی گلابتون با دله‌ی مفتول زمین طلا اعلی و چپ و راست طلای اعلی، آستر[پوست] سمور بسیار ممتاز اعلی و قبای مخمل زری گلدار تمام اعلی و شال گوشپیچ کشمیری و شال شمله‌ی خیلی ممتاز، که همگی خلعت مخصوص، که از جمله‌ی لباس پادشاهی بودند، زینت بردوش فرموده، با یک رأس اسب که مخصوص سواری پادشاه بود؛ با رخت و زین و یراق طلای میناکار بسیار قیمتی اعلی به والی شفقت فرمودند. و چند دست خلعت دیگر برای معارف عمله‌ی والی عنایت و مرحمت فرمودند و موافق مستدعیات والی فرامین مطاع شرف اصدار یافته و مشمول نوازشات شاهانه گردیده. از دربار معدلت مدار رخصت انصراف یافته، در کمال اعزاز و احترام از دارالسلطنه‌ی طهران حرکت[کرده]؛ به طمطراق و آئین هرچه تمامتر [با نیل به مقصود] در شهر رمضان المبارک ۱۲۱۸ وارد سنندج[شده] و به مقر حکومت استقرار و استقلال یافت، [و چون] اشفاقات و تلطفات پادشاهی نسبت به والی زیاده از حد مشاهده[بود]. از آن جهت والی برخود مصمم نموده، که هر ساله[در موسم] فصل پائیز به عتبه بوسی شهنشاهی به دارالسلطنه‌ی طهران برود. در این سال نیز در اواخر شهر شعبان المعظم ۱۲۱۹ [والی با] معدودی از معارف عمله‌ی خود، از سنندج حرکت[کرده] و روانه[شد]. در اوائل شهر رمضان المبارک به تقبیل آستان[بوسی] پادشاهی مشرف[شد]. پادشاه جمجاه عالمپناه نهایت شفقت و مرحمت در باره‌ی والی مبذول[داشته]، چنان مشمول [مرحمت] شهنشاهی گردید، که محسود امراء عظام گردید. توقف او در دارالسلطنه‌ی طهران قریب به دو ماه بود. هر روز [به نحوی] به نوازشات و تلطفات شاهانه مستفیض می‌شد. و پادشاه جمجاه والی را از دربار معدلت مدار مرخص و مخلع به خلعت فاخره فرموده؛ و یک رأس اسب مخصوصی با زین و یراق طلای میناکار بدو شفقت [کرده] و ده دوازده دسته خلعت برای عمله که همراه او بودند، عنایت[فرمود]. منزل به منزل وارد سنندج[شده] و

---

[9] و در سنه‌ی۱۲۱۷ سلیمان پاشای والی و محافظ بغداد به آزار طبیعی فوت [کرد] و علی کهیا [از جانب] دولت عثمانی به وزیر بغداد [منصوب]شد. و در این سال طائفه‌ی اعراب وهابی جمعیت کرده، به کربلای معلی آمده، اهل آنجا را اکثر قتل و اموال اوها را غارت نموده، و مال نقود که در گنبد سید الشهداء بود، آن را ضبط و به تاراج بردند. و در وقت صبح آمده، در حوالی عصر بیرون رفتند. و بعد از آن جمعیتی و سپاه سنگین ترتیب داده، از راه بری به مکه‌ی معظمه رسیدند. و نهایت بی اعتنائی به عمل آوردند. و علی پاشای وزیر بغداد به سبب سوء خلق با مردم و بدسلوکی با عموم اهل بغداد و ولایت متعلقه‌اش تمامی مخوف و هراس داشته، در صدد دفع او شده، به سعایت بعضی از رجال دولت چند نفر از عمله‌ی او .. قتلش گشته، در شهر جمادی‌الثانی سنه‌ی ۱۲۲۲ وقت نماز او را مقتول و سلیمان کهیا را در مریوان دستگیر و به طهران به حضور باهرالنور حضرت ظل‌اللهی بردند. و به مراحم بیکران او را عفو.. روانه فرمود.در وقوع این قضیه .....نمکپروری و ادای حقوق خادم به مخدومی، قاتلان علی پاشا را مقتول و اهل بغداد نیز او را قایم مقام وزارت نموده و عریضه‌ی استدعای وزارتش را به دولت علیه‌ی عثمانیه روانه[کردند]. بعد از چند وقتی از طرف سلطان روم خبر رسید، که مرقوم وزارتنامه‌ی بغداد را به انضمام قلیج و خفتان برای سلیمان کهیای آوردند و اهالی بغداد همگی مطیع و منقاد او گشته، استقلال تام در بغداد یافت.

به مقر حکومت استقرار[یافت]. امسال به سبب اینکه عبدالرحمن پاشای حاکم ببه از اطاعت وزیر بغداد روبرتافته [و] کمر به چاکری و خدمتگذاری و جانفشانی پادشاه عالم‌پناه بسته، و باکوچ و اتباع به اردلان آمده و از طرف وزیر هم، سلیمان بیگ فخریزاده با پیشکش و عریضه‌ی عبودیت به دربار ایران مدار خاقانی مشرف گردیده بود؛ برای تمشیت کار عبدالرحمن پاشا از مصدر جاه و جلال فرمان قضا، جریان به احضار والی صادر[شد]. بعد از شرفیابی و سرافرازی به زیارت فرمان مطاع لازم الإتباع، با معدودی از معارف عمله احرام طوف کعبه‌ی آمانی و آمال اعلیحضرت سلطانی بسته، عازم دارالسلطنه‌ی طهران گشته. بعد از جبهه‌سای آستانه‌ی علیه و مشرف شدنش به حضور باهرالنور [سنیه‌ی خاقانی مشمول] نوازشات و اشفاقات فوق الغایت پادشاهی شده. و سلیم بیگ برادر عبدالرحمن پاشا چند وقتی بود [ملتزم رکاب نصرت] انتساب قاآنی به اشفاقات بیکران سلطانی مستفیض[گشته]؛ فرمان قضا جریان به احضار عبدالرحمن پاشا [به درگاه عالم‌پناه اصدار یافته] او نیز با چند نفر از مردم ببه به امیدواری تمام، به دربار معدلت مدار رفته. بعد از عتبه‌بوسی آستانه‌ی علیه‌ی [حضرت ظل‌اللهی] شفقت و مرحمت شاهی را در باره‌ی او مبذول[داشته] و در باب تمشیت امر او از راه شفقت و مشورت و مصلحت [والی با] معظم الیه نیز با امنای دولت ابد مدت سلطانی چنین صلاح دانستند، که پادشاه جمجاه گیتی‌ستان [رأی مبارکش] برسر استقلال عبدالرحمن پاشا در ولایت ببه قرار گیرد. والی مراتب را به بندگان شهنشاه [عالم‌پناه عرض، پسند طبع] مشکل پسند گردیده، فرمودند: "باید که شهزاده‌ی کامکار والاتبار عظیم‌الوقار با لشکر جراربرای استقرار و استقلال عبدالرحمن پاشا تعیین، و رفته در حوالی کرماشاهان نزول اجلال[نموده، با] فوجی از قشون، ابواب‌جمعی او را همراه عبدالرحمن پاشا کرده، برده او را در ولایت مستقل نموده. هرگاه وزیر بغداد نیز در استقلال او کوشید و مطیع امر پادشاهی شد فبها، و الا تنبیه و تأدیب وزیر از سرکشی امر مطاع لازم الإتباع، منظور نظر اعلیحضرت ظل‌اللهی خواهد شد". و سلیمان بیگ آدم وزیر بغداد که مسلتزم رکاب نصرت انتساب سلطانی بود؛ در این باب به امنای دولت ابد مدت عجز و لابه‌ی بسیار کرده، مهلت طلبیده و مستدعی شده، که نائره‌ی قهر پادشاهی در این امر منطفی شود. و او را از دربار عظمت

مدار مرخص و موعد یکماه و نیم امر مقرره در فرستادن شهزاده‌ی عظیم‌الوقار با عسکر مأموره به سمت کرماشاهان در حیز تعویق افتد. در رسیدن به بغداد، امتثالا لأمر شاه جمجاه عالمپناه، کرک خلعتی حکومت ولایت ببه برای عبدالرحمن پاشا [روانه نماید. أمنای] دولت علیه مراتب عجز و استدعای مهلت طلبیدن سلیمان بیگ، فرستاده‌ی وزیر را به پادشاه انجم‌سپاه [عالم‌پناه عرض، به جهت] رحم و مروت، مهلت او را قبول و به خلعت و انعام شاهی سرافراز[گشته] و رخصت انصراف فایض و بعد از راهی [شدن سلیمان بیگ] چونکه تأخیری در حرکت شاهزاده و روانه‌کردن عبدالرحمن پاشا به صوب مقصد واقع [شد]؛ و والی مدتی مستلزم [رکاب اعلی] حضرت ظل‌اللهی بود و هر روز مشمول عواطف و اشفاقات پادشاهی می‌شد؛ از آن جمله انگشتری مخصوصی که[از انگشت مبارک] خلع و به زینت انگشت والی فرمود، با بند شمشیر مرصع مکلل به جواهر ثمین، که بهای هر دو به سه‌هزار تومان می‌رسید؛[به والی شفقت فرموند] و در وقت مرخصی یکدست خلعت فاخره به انضمام یک رأس اسب مخصوصی اصطبل شاهی با زین [و یراق و طلای] میناکار اعلی به والی مرحمت و عنایت[فرموده] با ده دوازده دست خلعت برای معارف عمله که همراه والی بودند،[شفقت و زینت]بر دوش گردید و از دربار عظمت مدار سلطانی به مرافقت عبدالرحمن پاشا کوچ و حرکت [کرده] و منزل به منزل در ماه صفر سنه‌ی ۱۲۲۱ عازم ولایت گردیده و به مقر حکومت استقرار[یافت]. و سلیمان بیگ فرستاده‌ی وزیر بعد از اینکه از دربار عظمت مدار مرخص و راهی شد و استعجالا طی منازل را نموده، وارد بغداد گردیده و فرمان قضا جریان اعلیحضرت ظل‌اللهی را به وزیر رسانیده. چون باد غرور به دماغش متصاعد شده بود و بایست این وهن عظیم را قشون او مشاهده نماید و کهیا دستگیر گردد؛ امر و فرموده‌ی پادشاهی را به دفع‌الوقت گذرانیده، از صلاح خود منحرف[گشته] با جمعیت بغداد و موصل و کرکوک و اعراب و قبایل و عشایر آن سمت با توپخانه و تدارک جدال از بغداد به عزم مخالفت حرکت[کرده] و کوچ برکوچ وارد قصر که سرحد ذهاب است، گردیده. آنجا را منزل توقف کرده و موکب ظفر کوکب بندگان اعلیحضرت ظل‌اللهی در چمن سلطانیه نزول اجلال داشت.

این خبر به مسامع علیه‌ی واقفان حضور باهرالنور شاهی رسیده؛ این حرکت نا موافق وزیر به طبع [غیور پادشاهی] آمده، آتش قهر سلطانی مشتعل شده، فی‌الفور قره‌ی باصره‌ی شهریاری شهزاده‌ی والاتبار محمد علی میرزا را [تدارک] دیده، با قشون رکابی و ابوابجمعی بیست هزار نفر سواره‌ی جنگجوی خصم‌افکن، برای دفع وزیر[بغداد و استقرار]عبدالرحمن پاشا در ملک ببه مأمور و تعیین[کرد]. شهزاده‌ی عظیم‌الوقار به آئین و طمطراق هرچه تمامتر با توپخانه و زنبورک و جزائر و آلات حرب، از اردوی کیوان شکوه حرکت[کرده] و منزل به منزل [وارد] کرماشاهان [شده] و از این طرف نیز حسب‌الأمر پادشاهی و صدور فرمان قدر شیم امان‌الله خان [والی] اردلان را به سردار تعیین و فرج‌الله خان نسقچی‌باشی را با سه‌هزار نفر سواره ابوابجمعی او [فرمود] که در تحت حکم والی بوده، عبدالرحمن پاشا را در ولایت ببه مستقل نمایند. و هرگاه وزیر بغداد خود و یا قشون او به مقام ممانعت برآیند، مأذون باشند، با او جدال نموده، در استقلال عبدالرحمن پاشا کوشیده، عسکر رومی را دفع بکنند. در اواخر شهر جمادی‌الآخر سنه‌ی ۱۲۲۱ پنج شش‌هزار نفر سواره‌ی کارآمد از قشون ولایتی و ابوابجمع فراهم آمده، به عزم دفع عسکر رومی و استقلال عبدالرحمن پاشا، به استعداد و تدارک و آئین هرچه تمامتر از سنندج حرکت[کرده] و کوچ بر کوچ وارد منزل شیخ عطار گردیده. و وزیر بغداد که در سرحد متوقف بود، تدبیر به خاطرش رسیده بود؛ که حال عبدالرحمن پاشا با کوچ و اتباع در مریوان می‌باشد، امدادی ندارد و هنوز والی با قشون به او نرسیده. کهیا را با زبده‌ی عسکر رومی و خالد پاشا و سلیمان پاشا را با قشون ببه و اعراب [که قریب به ده] هزار سواره‌ی آماده‌ی جنگجو بوده، تعیین به ایلغار کرده، به عزم نهب و تاخت اتباع عبدالرحمن پاشا و دستگیرکردن [خودش این] این خبر به عبدالرحمن پاشا رسیده، اضطراب و اضطرار تمام بدو راه یافته، ابراهیم بیگ را برای اعانت و امداد [به نزد والی سردار] که در منزل شیخ عطار بود، روانه [کرد]. والی نیز در همان ساعت قشوون[را] سان دیده، در کمال استعجال [به محل جدال] رسیده، عبدالرحمن پاشا هم روی التجا را به معسکر والی آورده، بدو ملحق[شده]. و کهیا و خالد پاشا حاکم ببه و سلیمان پاشا [حاکم کوی] با قشون زبده‌ی رومی و اعراب و ببه و کوی به مقاتله آمده. والی قشون را تیپ تیپ کرده، صفوف [دلیران] اردلان را آراسته، با جلادت و شجاعت تمام متوکل به إعانت ملک علام بوده، متهورانه به مقابل [عسکر رومی رفته]، بعد از تلاقی فریقین و ستیز و آویز جانبین و کشش و کوشش ابطال فئتین و آمد و شد قاصد، تیر[وتفنگ] و ضرب سنان و آلات حرب و جنگ و حمله‌بردن شجعان عرب و عجم و دلاوران اردلان و روم و ببه، نسیم فتح و نصرت به جانب ایرانیان وزید. قشون رومی و اعراب و خالد پاشا و سلیمان پاشا شکست فاحش یافته، دلیران اردلان و قشون عجم غالب آمده. اگرچه سلیم بیگ در آن معرکه مجروح و بعد از دو سه روز فوت گردید؛ نهایت عبدالرحمن پاشا بر خالد پاشا و سلیمان پاشا مظفر و منصور شد. اوها را تعاقب نموده، دوانیده و از ولایت ببه اخراج[کرد]. و کهیای بغداد[را] که سرکرده‌ی قشون رومی و اعراب و ببه بود، در میدان جدال دستگیر[کرده] و او را به نزد والی سردار، که سردار عسکر ایرانیان بود، آورده؛ او را با دویست سیصد نفر از معارف قشون رومی و اعراب که در معرکه‌ی حرب زنده دستگیر شده بودند؛ روانه‌ی حضور باهرالنور اعلیحضرت ظل‌اللهی گردانید. و عبدالرحمن پاشا حسب‌المرام با نیل به مقصود روانه‌ی بلده‌ی سلیمانیه گردید؛ استقلال تام تمام در ملک ببه به‌همرسانید. و والی بعد از تمشیت امور و فتح نمایان، که مدتی است چنین فتحی برای ولات و حکام اردلان رو نداده[بود]، از خاک شهرزور منصورا [و مظفرا] و غانما حرکت[نموده] و منزل به منزل وارد سنندج گردید. و شهزاده‌ی والاتبار عظیم‌الوقار که در کرماشاهان[نزول] اجلال داشت، قشون تعیین نموده؛ ملک ذهاب و آن حوالی را تاخت و تاراج کرده و وزیر بعد از[اینکه] قشون او شکست یافت و کهیا دستگیر شد؛ با سیصد نفر دیگر رومی و اعراب در نهایت ذلت [به دربار]عظمت‌مدار روانه گردیدند. کرک خلعت حکومت ببه را برای عبدالرحمن پاشا روانه نمود و خود[خسرانا] به بغداد مراجعت کرد.

چونکه مرحمت و عنایت و شفقت اعلیحضرت ظل‌اللهی نسبت به والی [در حد کمال] مشاهده می‌گردد، هر ساله برخود لازم نموده، که به عتبه بوسی شاهی مشرف می‌گردد. در این وقت، در اواسط شهرالله الحرام ذولقعدة الحرام سنه‌ی ۱۲۲۱ والی با معدودی از سنندج حرکت[کرده] و به عزم تقبیل آستان معدلت نشان پادشاهی عازم دارالسلطنه‌ی طهران گردید. و کیها که با

دویست نفر رومی و اعراب در دارالسلطنه‌ی طهران اسیر بودند؛ از روی عاطفت و مرحمت گستری جرائم ایشان را به ذیل عفو پوشیده و نوازش سلطانی کافل احوال اوها شده، دو ماه پیش از این، دویست نفر را مرخص و مطلق‌العنان شده، همگی به وطن مألوف رفته و رسیده. و در این تاریخ نیز کهیا از دربار معدلت مدار خاقانی رخصت انصراف حاصل[کرده] و مشمول نوازشات و اشفاقت پادشاهی گردیده؛ به اعطای خلعت فاخره و خنجر مرصع و اسبهای متعدد با زین طلای میناکار ورخت مرصع و زین [و رخت] با سائر تدارکات از دارالسلطنه‌ی طهران حرکت[کرده] و از راه کرماشاهان عازم دارالسلام [گردید] و والی در اوئل شهرالله الحرام ذوالحجةالحرام به دارالسلطنه‌ی طهران وارد[شد]. بعد از آسایش از تعب راه به حضور ساطع‌النور [شرفیاب شده و] به انواع اشفاقات و تلطفات سلطانی مستفیض [گشته] و قریب پنجاه روز در آنجا توقف داشته، و هر روز [به تقبیل عتبه‌ی] خاقانی شرفیاب شده، مورد اقسام عنایات و مراحم بیکران شاهنشاهی که ولات و حکامان سابق[ولایت] ندیده بودند، گردیده. و بندگان اعلیحضرت ظل‌اللهی از وفور شفقت و لطف و بنده‌پروری و برای ارتقای مراتب والی، محمد حسن خان ولد ارشدش را به منصب جلیل‌القدر نیابت اردلان سرافراز[کرده] و یکدست [خلعت سراپا گران] بهای ممتاز با یک رأس اسب مخصوصی اصطبل پادشاهی با زین و رخت طلا روانه، زینت بر و دوش او گردیده، و والی نیز در کمال اعزاز و احترام مرخص و به اعطای یکدست خلعت فاخره، با یک رأس اسب مخصوصی طویله‌ی سلطانی با زین و رخت و طلای میناکار اعلی به انضمام چهارده دست خلعت برای معارف عمله سرافراز و ممتاز فرموده، رخصت انصراف یافته، در سلخ شهر محرم‌الحرام مفتتح سنه‌ی ۱۲۲۲ والی با آئین و طمطراق هرچه تمامتر وارد ولایت[شده] و به مقر حکومت قرار و استقرار یافت. و در این تاریخ، هنگامه آرایان عرصه‌ی فتنه و فساد شیطان صورتان و سیرتان معرکه‌ی بغی و عناد خیال فاسد و تمنای کاسده کرده، تدبیر و مشورت نموده، همدستان شده، که به اتفاق همدگر نقصان بدنی به امان‌الله خان والی برسانند. اختلال عظیم به ولایت اردلان رو بدهد، طوایف الملوک بشود؛ بالمرة ولایت پامال حوادث گردد. چونکه خیال فاسد نسبت به ولی نعمت خود منافی رضای ربانی بود، به إخبار مخبرین این خیال فاسد از پرده‌ی خفا،

به عرصه‌ی ظهور آمده، گوشزد والی گشته، مرتکبین را محبوس و خبر این امر شنیع [منتشر]، به تواتر مقروع سمع واقفان حضور باهرالنور شاهی گردیده و والی نیز مراتب را به پیشگاه [خاقانی] عرض[کرد]. به سبب اینکه وقوع این امورات فاسده و خیالات کاسده نسبت به والی مخالف طبع [و رضای] سلطانی بوده، از مصدر جاه و جلال امر و مقرر شده بود، که تنبیه و تأدیب و بازخواست [مکافات این] کار شنیع از مرتکبین محول به اختیار والی باشد. والی نیز به مفاد "ولا یحیق المکر السیئ إلا بأهله" را منظور نظر کرده؛ محمد رحیم بیگ و نظرعلی بیگ و امام ویردی بیگ[را]، که مادةالفساد و باعث اشتعال نائره‌ی این [فتنه و فساد] بودند، مقتول و آنچه از نقد و جنس اوها و متعلقان ایشان به عمل آمد، به خزانه‌ی عامره‌ی اعلیحضرت ظل‌اللهی روانه و واصل گردید. و چون امان‌الله خان نظر بدینکه شفقت پادشاهی را نسبت به خود در حد کمال دانسته، بر ذمت عبودیت خود لازم گردانیده، که هر ساله به عزم تقبیل آستانه‌ی علیه به حضور باهرالنور مشرف گردد. در اواخر شهر ربیع‌الثانی سنه‌ی ۱۲۲۳ با یکصد نفر از معارف عمله‌ی سنندج حرکت[کرده] کوچ بر کوچ در شهر جمادی‌الاول موکب ظفر کوکب اعلیحضرت سلطانی در چمن سلطانیه بود؛ به اردوی کیوان شکوه ملحق[شده] و به حضور باهرالنور پادشاهی مشرف و مشمول نوازشات و اشفاقات خاقانی گردید. و موعد ده روز در اردوی معنی بوده و هر روز در خلوت و یا ملأ دیوانی به نظر فیض منظر شاهی رسیده؛ به مراحم و عواطف سلطانی مستفیض و در وقت مرخصی یکدست خلعت فاخره به انضمام بند خنجر مروارید و یک رأس اسب مخصوصی اصطبل پادشاهی با زین و یراق طلا به والی شفقت فرموده، در کمال اعزاز و احترام از دربار عظمت مدار قاآنی [رخصت] انصراف حاصل [کرده] منزل به منزل در اواسط شهر جمادی‌الأول سنه‌ی ۱۲۲۳ به بلده‌ی سنندج وارد[شده و به مقر حکومت] مستقل گردید. و چون امان‌الله خان والی نظر به اظهار اخلاص و تجدید عبودیت در بارگاه سلطانی هر [ساله موکب] ظفر کوکب شاهنشاهی به چمن سلطانیه نزول اجلال می‌فرمایند؛ او نیز سر قدم ساخته، به خاکپای خاقانی[مشرف می‌شد و] در این اوان فرخنده نشان خبر رسید، که به دستور سنوات قبل موکب همایون پادشاهی [از دارالسلطنه‌ی] طهران حرکت و در کمال شوکت و

اجلال حرکت[نموده]، عازم چمن سلطانیه گردید. والی نیز در ۲۱ی شهر [ربیع الثانی] سنه‌ی ۱۲۲٤ با معدودی از عمله، از بلده‌ی سنندج حرکت[کرده] کوچ بر کوچ در چمن سلطانیه به اردوی[معلی ملحق] و به نظر فیض منظر سلطانی مشرف و به تقبیل عتبه‌بوسی سرافراز و به نوازشات و اشفاقات سلطانی مستفیض[و موعد] ده دوازده روز در اردوی کیوان شکوه توقف[نموده] و هر روز به تلطفات و انعامات شاهی فیض‌یاب[شده]، در نهایت اعزاز و امیدواری از درگاه عرش اشتباه رخصت انصراف حاصل [کرده] و خلعت فاخره با اسب مخصوصی اصطبل مکمل به زین مطلا و هژده [هیجده] دسته‌ی دیگر خلعت برای عمله شفقت فرموده، از رکاب نصرت انتساب راهی[شده] منزل به منزل در غره‌ی شهر جمادالثانی سنه‌ی ۱۲۲٤ با آئین و طمطراق هرچه تمامتر وارد بلده‌ی سنندج [گشته] و به مقر حکومت استقرار یافت و چون هرساله امان‌الله خان به دستور سنوات قبل در وقتیکه موکب ظفر کوکب سلطانی در چمن سلطانیه نزول اجلال فرموده، برای تجدید امر عبودیت و اظهار اخلاص از ولایت خود سر قدم ساخته، روانه‌ی دربار عظمت مدار شده؛ امسال نیز در اوائل شهر جمادی‌الاول سنه‌ی ۱۲۲۵ با معدودی از معارف عمله به امیدواری الطاف الهی و به عزم عتبه‌بوسی شاهی از سنندج حرکت [کرده] و در عرض سه چهار روز در چمن سلطانیه به اردوی کیوان شکوه خاقانی ملحق [شده] و به حضور فایض‌النور ظل‌اللهی مستفیض و مشمول نوازشات و مراحم بیکران پادشاهی گشته. و از طرف پادشاه انگلیس ایلچی معروف با تدارک بسیار و عمله و تبعه‌ی زیاد با پیشکش [معقول] وارد اردوی معلی در این تاریخ گردید. و به اعزاز تمام به نظر فیض منظر رسیده، و اشفاقات [زیاد از جانب] شاه عالمپناه نسبت به خود دیده، و امان‌الله خان والی در این چند روز از آمدن ایلچی و[گذرانیدن] پیشکش متوقف [گشته] و هر روز چه در مجلس عام و چه در خلوت به الطاف و مراحم و عواطف [ونوازشات] پادشاهی سرافراز شده. [به] نحوی منظور و مشمول سلطانی بوده، که محسود جمیع مقربان خاقانی بود [موعد بیست] یوم در اردوی معنی مکث[کرده] پادشاه انجم‌سپاه امان‌الله خان والی را مخلع به خلعت فاخر[نموده] یک اسب مخصوصی اصطبل شاهی با زین طلا و بیست دست خلعت لایق برای معارف عمله‌ی والی از دربار سلطانی مرحمت و شفقت شده و از دربار معدلت مدار رخصت انصراف یافته، با نیل به مقصود در پنجم شهر جمادی‌الثانی سنه‌ی ۱۲۲۵ وارد بلده‌ی سنندج [شده] و به مقر حکومت استقرار یافت. و در اواخر شهر شعبان‌المعظم سنه‌ی ۱۲۲۵ از جانب خیریتی جوانب پادشاه کشورستان و شهزاده‌ی سکندرشأن امر و مقرر شده بود، که امان‌الله خان والی با قشون و جمعیت خود به شهرزور رفته، و از جانب وزیر بغداد نیز کهیا و سلیمان پاشای ببه با عسکر رومی مأمور گردیده، به معاونت یکدگر به دفع رئیس افندی و عبدالرحمن پاشای ببه، که با جمعیت خودشان در قره‌تپه به عزم جدال نشسته‌اند، کوشند.

حسب‌الأمر، والی با قشون خود از سنندج حرکت[کرد] و مریوان را مخیم خیام نصرت فرجام نموده و از استماع این خبرسلیمان پاشای وزیر نیز با عسکر رومی از بغداد برای دفع اوها بیرون [آمده]، چند روزی عسکرین در مقابل [همدیگر] توقف[کرده]، در اواسط شهر رمضان‌المبارک سنه‌ی ۱۲۲٦ تلاقی فریقین در خارج حصار بغداد واقع[گشته] و رئیس افندی و عبدالرحمن پاشا غالب[شدند] و لشکر وزیر شکست یافته و در آن معرکه سلیمان پاشای وزیر مقتول[شد]. و خبر این واقعه سامعه‌افروز اعلیحضرت [ظل‌اللهی] شده؛ والی را رخصت انصراف فرموده، و والی از مریوان حرکت[کرده] و منزل به منزل در اواخر شهر رمضان‌المبارک سنه‌ی ۱۲۲۵ [به] سنندج آمده، به مقر حکومت استقرار یافت. و عبدالرحمن پاشا بعد از اینکه از بغداد به سلیمانیه عودت نمود، به سبب کثرت [مال] و استعداد روی از اطاعت پادشاه جمجاه برتافته و با وزیر بغداد نیز مخالفت ورزیده؛ چند وقتی عریضه و پیشکش، او به دربار سلطانی نفرستاد. از این معنی قهر و غضب پادشاهی مشتعل[گشته]، بندگان شهزاده‌ی [والاتبار] عظیم‌الشأن محمد علی میرزا[را] که در کرماشاهان بود؛ با چهل هزار قشون زبده برای دفع عبدالرحمن پاشا مأمور[نمود] و والی را نیز برای تمشیت همین امر تعیین[کرده] که در موکب شهزاده با قشون و جمعیت خود رفته، در دفع عبدالرحمن پاشا کوشند. و والی حسب‌الأمر در اواخر شهر رجب‌المرجب سنه‌ی ۱۲۲٦ با قشون خود از سنندج حرکت[کرده] و در کرماشاهان به عسکر شاهزاده ملحق[شده] و در موکب او رفته، عبدالرحمن پاشا را از سلیمانیه گریزانیده، با اتباع خود به کوی(کویسنجق) پناه

برده؛ در قلعه‌ی آنجا متحصن[شد]. موکب شاهزاده‌ی والا تبار از ذهاب حرکت[نموده] و قلعه‌ی کوی (کویسنجق) را محاصره فرمود. دو سه روز به آتش توپ و تفنگ اهل قلعه را به عجز آورده، عبدالرحمن پاشا به امان و اطاعت آمده، متقبل دادن پنجاه هزار تومان و پیشکش مخصوص گردید. و دونفرپسر خود را با کوچ به سبیل رهن روانه‌ی کرماشاهان کرد و وجه مزبور را با پیشکش شایان به سرکار پادشاه و شهزاده‌ی عظیم‌الوقار رسانید. و موکب شاهزاده از شهرزور نهضت[کرده] در اوخر شهر شوال‌المکرم سنه‌ی ۱۲۲٦ به کرماشاهان مراجعت فرمود. در همان تاریخ والی منصورا به سنندج عودت فرمود.

عبدالرحمن پاشا بعد از این به امر سلطانی در ملک ببه استقلالی به‌همرسانید. بنای مخالفت و بی اعتنائی [با] وزیر بغداد گذاشته؛ باد غرور به کاخ دماغش متصاعد گشته؛ وزیر نیز خودسر[ی او را قبول نکرده]، تدارک معقول از توپخانه و آلات حرب و جمعیت عسکر از اعراب و عشایر و اهل [بغداد فراهم آورده، از بغداد] حرکت [کرده] به عزم دفع عبدالرحمن پاشا آمده. عبدالرحمن پاشا هم با قشون وافر به مقاتله [آمده، بعد از تلاقی] عبدالرحمن پاشا شکست یافته، از معرکه فرار کرده، به بلده‌ی کرماشاهان به دربار شهزاده‌ی [والاتبار] عظیم‌الوقار آمده، مراتب را به پادشاه جم‌جاه که در چمن سلطانیه نزول اجلال داشت عرض [نموده]. چند نفر از خوانین قاجاریه با دو فوج عظیم مأمور فرموده، که به مرافقت والی در رکاب شهزاده [والاتبار] رفته، در دفع عبدالله پاشای وزیر بغداد کوشیده. بعد از این[که] قشون مأموره با خوانین سرکرده و والی با جمعیت خود به معسکر شهزاده ملحق شدند؛ از بلده‌ی کرماشاهان نهضت و عطف عنان به صوب بغداد معطوف[داشته] فوجی را مأمور به چپاو[ل] تعیین[نموده]، رفته دهات توابع و خیمه‌نشینان از اعراب نهب و غارت کرده، غنایم بسیار به اردوی شهزاده‌ی والاتبار آورده؛ الجاء عبدالله پاشای وزیر، قطب العارفین شیخ جعفر و سائر مشایخ[را] که معتکفان عتبات عالیات‌اند، به خدمت با رفعت شهزاده‌ی عظیم‌الوقار فرستاده، به مقام اعتذار آمده، آنها را شفیع نموده و کرک خلعت ملک ببه را برای عبدالرحمن پاشا فرستاده؛ و پیشکش معقول نیز برای شهزاده ایصال و متعهد خدمات اعلیحضرت ظل‌اللهی گشته. شهزاده‌ی والاتبار چگونگی را به عاکفان سده‌ی سنیه‌ی خاقانی عرض [کرده] مقرون[به انجاح] مقرر فرموده، قشون مأموره را به رکاب طلبیده و شهزاده‌ی والاتبار در اوایل شهر شوال‌المکرم سنه‌ی ۱۲۲۷ منصورا به بلده‌ی کرماشاهان عودت [فرموده] و در همان تاریخ والی نیز به سنندج مراجعت نمود. چونکه هر ساله نظر به اشفاقات و تلطفات پادشاهی نسبت به والی، به امیدواری و اخلاص و صداقت تمام والی در سنندج برای عتبه‌بوسی [به دارالسلطنه‌ی طهران] عازم[گشته] در تاریخ اوایل شهر ذوالقعدةالحرام سنه‌ی ۱۲۲۷ هجری با معدودی از معارف عمله نهضت[کرده] و کوچ بر کوچ وارد طهران[شده]. در ساعت اول به نظر فیض منظر [شاهنشاهی رسیده] مشمول عواطفات و مرحمت اعلیحضرت ظل‌اللهی گشته. بعد از شرفیابی حضور باهرالنور، هر روز به انواع اشفاقات و مراحم بیکران پادشاهی مستفیض[شده]، به خلوت خاص سلطانی طلبیده، اظهار رأفت و شفقت شاهی به زبان گهربار نسبت به والی فرموده، موعد پنجاه یوم توقف داشته یوما فیوما قرب [و منزلت والی در] نظر خاقانی در اعلی مدارج بوده و در وقت مرخصی یکدست خلعت فاخره‌ی بسیار [گران] بها با یک رأس اسب مخصوصی اصطبل شاهی با زین طلا به والی مرحمت [زینت بر و دوش و دو] دست نیز خلعت امیرزادگان اعظم و بیست دست خلعت برای عمله عنایت فرموده؛ با نیل [به] مقاصد و اعزاز و احترام تمام از دربار عظمت مدار رخصت انصراف حاصل[کرده] از دارالخلافه‌ی طهران حرکت[نموده] و منزل به منزل در تاریخ صفر سنه‌ی ۱۲۲۸ وارد سنندج گشت. والله أعلم.[۱۰]

---

[۱۰] بعد از دو سال به عاکفان سده‌ی سنیه‌ی عثمانی عرض شد؛ سلیمان پاشای بغداد شایسته‌ی امر وزارت نیست و مطیع پادشاه جم‌جاه عالم‌پناه ملک ایران است؟. رئیس افندی را برای عزل و طرد او تعیین[نموده]، به کرکوک رسید. عبدالرحمن پاشای ببه را نیز معین و متحد خود کرد و عسکر وافر از عشایر و قبایل فراهم آورده، برای دفع سلیمان پاشا به حوالی بغداد رفته، سلیمان پاشا نیز با جمعیت خود از بغداد حرکت کرده، به‌جنگ اوها آمده. مقاتله در بین ایشان واقع شد. شکست عظیم یافته، رئیس افندی غالب و در ین معرکه سلیمان پاشای وزیر مقتول شد. رئیس افندی عبدالرحمن پاشا را با خود به بغداد برده، و عبدالله بیگ سابق، خود را به وزیر قرار داده، مراتب را به دولت عثمانی عرض[داشته]، استدعای وزارت را برای او نموده و تا تاران [طهران؟] به دولت رفته، عریضه‌ای جهت بندگی و استدعای رئیس افندی را قبول [کرده]، عبدالله بیگ را وزیر نموده. چند وقتی رئیس افندی و عبدالرحمن پاشا جهت استقلال عبدالله بیگ در بغداد توقف کردند. بعد از آن رئیس افندی به دولت عثمانی رفته، در اواخر ماه صفر سنه‌ی ۱۲۲٦ هجری عبدالرحمن پاشا نیز به سلیمانیه مراجعت

مفتتح سنه‌ی ۱۲۲۰ عبدالرحمن پاشای حاکم ببه در نزد علی پاشای وزیر بغداد، که در حوالی حله مشغول حرب و دفع اعراب [بود به حالت] طبیعی فوت[کرد]. عبدالرحمن پاشا ولد محمود پاشا او نیز در رکاب وزیر حاضر بود. حکومت ولایت ببه را بدو تفویض[کرده] و حکومت ولایت کوی و حریر را به محمد پاشا ولد محمود پاشا مفوض[داشت]. علی پاشا ایشان را مرخص نموده؛ که هر دو به ولایت متعلقه‌ی به خود آمده، تدارک قشون را دیده، به مرافقت یکدگر به رکاب وزیر مراجعت نمایند؛ مشغول خدمات و مرجوعات شوند. حسب‌الأمر وزیر عبدالرحمن پاشا و محمد پاشا از اردوی وزیر حرکت[کرده] و عازم ولایت شده؛ در عرض راه عبدالرحمن پاشا غفلة محمد پاشا را مقتول و اتباع او را نهب و تاراج کرده، با جمعیت خود به بلده‌ی سلیمانیه مراجعت[کرد] و رو از اطاعت وزیر برتافته. از استماع این خبر وزیر فورا حکومت ببه را به خالد پاشا برادر ابراهیم پاشا و حکومت حریر را به سلیمان پاشا ولد ابراهیم پاشا که در رکاب حاضر بودند، تفویض نمود. و قشون باجلان و آن سمتها را ابوابجمع ایشان کرده، آمده عبدالرحمن پاشا را از ولایت ببه و کوی اخراج و طرد نموده، ولایت متعلقه را متصرف شوند. و عبدالرحمن پاشا از این غدری که کرده، لوای مخالفت را برافراشته، ادعای خودسری را نموده. جمعیتی زیاده از سواره و تفنگچی تدارک دیده، در دربندبازیان سنگری در نهایت متانت کرده، در آنجا متحصن [شد]. عریضه‌ای مشتمل بر گذارش هم به آورده [فرستاده] داده، و بدان جهت رو از اطاعت علی پاشای وزیر بغداد برتافته، و کمر به چاکری و جانفشانی اعلیحضرت ظل‌اللهی بسته، بعد از کرم الهی روی امیدواری به آستانه‌ی عالم‌پناه شاهنشاهی آورده، نوشته و به یکی از معتمدان خود داده، روانه دارالسلطنه‌ی طهران کرده و مراتب را نیز به امان‌الله خان والی والاشأن اردلان اظهار[داشته] معاش و مددکاری از نواب معظم‌الیه خواسته، که گذارش را به دربار عظمت‌مدار عرض[کند] و به سعی و اهتمام مفخم‌الیه کار او رونق پذیر گردد. نواب والی حسب الإلتماس و از راه و روش بزرگی کافل‌الحال او گشته. آدم خود را با عریضه‌ای، که‌خواهشمند شده بود، به آستانه‌ی علیه‌ی عالم‌پناه ارسال[کرد]. و با نیل به مقصود آ..هان والی و عبدالرحمن پاشا از دربار معدلت‌مدار رخصت انصراف[خواسته]، مژده‌ی اشفاقات و نوازشات شاهی نسبت ... عبدالرحمن پاشا، سلیم بیگ برادرش را تدارک دیده، جمعیت فراوان از سواره و تفنگچی برای [مقاتله با] خالد پاشا روانه[کرده] و در حوالی پل سرخ پیرامون ... شده، در بین ایشان مجادله واقع[شده] .. در آن واقعه غالب [آمده] و عسکر خالد پاشا شکست[یافته].. و به فرار نموده؛ اکثر اوها در آب غرق [گشته] جمعی از ایشان مقتول و مجروح [شده]، و سلیم بیگ در آن حوالی تا ذهاب و غیره تاخت و تاراج[کرده، خبر] مغلوب شدن خالد پاشا به وزیر رسید. ... این امر را در آن دیده، جمعیت بغداد را ..... و قبایل و عشایر... به نزد خود احضار[کرده] و با عسکر... حرب و آئین و طمطراق هرچه تماتر برای [حرب] از بغداد حرکت [نموده] و کوچ بر کوچ به مقابله‌ی دربند، که جای تحصن عبدالرحمن پاشا بود، رسیده. قریب یکماه طرفین در آن مکان توقف[نموده] عسکر رومی زیاده از آن عار ...خود گوارا و تحمل ننموده، حمله‌ی مردانه‌ای برده، قشون عبدالرحمن پاشا تاب مقاومت اوها نداشته، راه فرار را پیش گرفته؛ احمال و اثقال و دواب و اموال ایشان در سنگر بود، نصیب عسکر رومی گردید. عبدالرحمن پاشا مضطربانه فرار نموده، کوچ و اتباعش در سلیمانیه بود، تمامی با ... ملک را به‌جا گذاشته؛ جان را به در برده، فرار [کرده]، در مریوان به عبدالرحمن پاشا ملحق[شدند]. و خالد پاشا با باش‌آقا و لوندات به بلده‌ی سلیمانیه رسیده. و سلیمان پاشا نیز با اتباعش به کوی رفته. و علی پاشای وزیر بعد از دوانیدن و طرد عبدالرحمن پاشا چند روزی

کرده؛ دو سه ماه در ملک ببه استقلال یافت. به سبب کثرت مال و استقلال روی از اطاعت پادشاه ایران برتافته و با وزیر بغداد نیز مخالفت ورزیده. چند وقتی عریضه و پیشکش به دربار اعلیحضرت ظل‌اللهی ننوشته و نفرستاده؛ تا اینکه قهر و غضب خاقانی مشتعل گردید؛ بندگان شهزاده‌ی والاتبار عظیم الوقار محمد علی میرزا را با لشکر جرار برای دفع عبدالرحمن پاشا مأمور[کرد]. با سپاه زیاده از چهل هزار نفر از کرمانشاه نهضت کوچ بر کوچ[حرکت کرده]، به ذهاب و مقصد قشون ببه بود، رسیده. سپاه خالد پاشا برادر ابوالقاسم پاشا با جمعیت و دسته‌ی خود از ذهاب گریخته به معسکر شهزاده ملحق[شد]. عبدالرحمن پاشا از سلیمانیه فرار[نموده] به بلده‌ی کوی(کویسنجق) با کوچ و اتباع رفته و در آنجا متحصن [شد]، تا اینکه شهزاده‌ی والاتبار به کوی رفته و او را محاصره کرد. هر روز توپخانه را امر به تخریب حصار کوی فرموده؛ اهل قلعه به عجز و لابه به امان اطاعت آمدند. عبدالرحمن پاشا نیز دو نفر از پسران خود را گروگان و رهین کرده، و پیشکش و مبلغ پنجاه هزار [تومان] هم به سرکار پادشاهی ارسال[داشت]. بعد از انتظام آن سامان قشون خویش [را] مرخص[کرده] و شهزاده‌ی عظیم‌الوقار نیز از کوی به بلده‌ی کرماشاهان مراجعت فرمود و در آنجا نزول اجلال فرمود.

در دربند مزبور توقف[کرد]. بعد از آن قشون اطراف و قبایل و اعراب که در رکاب او بود؛ با عمله و اتباع و قشون بغداد از آنجا مظفرا حرکت[کرده] و کوچ به کوچ [به] بغداد مراجعت کرد و سلیمان بیگ فخریزاده را با پیشکش و عریضه‌ی انقیاد و امیدواری روانه‌ی دربار عظمت مدار اعلیحضرت ظل‌اللهی کرده.

بعد از عتبه بوسی و گذرانیدن پیشکش و عریضه، مشمول نوازشات شاهی گشته و عبدالرحمن پاشا که دوباره به دربار معدلت مدار رفته. عبدالرحمن پاشا [ضمن بیان] اطاعت و انقیاد [خود] و امیدواری به اشفاقات و نوازشات سلطانی و والی عریضه‌ی استدعای تفقدات قاآنی نسبت به عبدالرحمن پاشا و محل سکونت و اشفاقات عرض کرده. حسب‌الاستدعا رقم قضاشیم از مصدر جاه و جلال سلطانی به سرافرازی والی و عبدالرحمن پاشا صادر[شده] که محال سنقر جای سکونت عبدالرحمن پاشا و اتباعش مقرر است، با یک هزار خروار غله. تا اینکه سلیمان بیگ آدم وزیر آمده، از دربار عظمت مدار مرخص می‌شود. قشون ابوابجمع عبدالرحمن پاشا تعیین، که به شهرزور و سلیمانیه برد[ظ. برود] و مستقل شود. عبدالرحمن پاشا بعد از سرافرازی و شرفیابی رقم قضا توأم، سلیم بیگ برادرش را با پیشکش معقول روانه‌ی دارالسلطنه‌ی طهران نموده. بعد از عتبه بوسی آستانه‌ی علیه و فایض شدن [به]حضور باهرالنور سلطانی، مشمول اشفاقات و نوازشات سلطانی گردید. و توقف او چند وقتی در آنجا بوده و از مصدر جاه و جلال برای تمشیت امر عبدالرحمن پاشا و سائر مواد[ظ. موارد] رقم قضا شیم به احضار والی به حضور فایض‌النور شرف نفاذ یافته. بعد از شرفیابی و سرافرازی به زیارت رقم قضا توأم، تدارک دیده، روانه‌ی دارالسلطنه‌ی طهران گشته. بعد از عتبه‌بوسی مشمول نوازشات و... شده. در رسیدن والی به حضور باهرالنور قاآنی، حسب‌الأمر شاهی با امناء دولت مشورت گردید و مصلحت .... ظل‌اللهی به احضار عبدالرحمن پاشا گردید. بعد از سرافرازی و شرفیابی به زیارت رقم قضا، تدارک خود دید، بلا تأمل و... به امیدواری تمام حرکت[کرده] روانه‌ی دربار عظمت مدار شد. عبدالرحمن بعد از سرافرازی و و شرفیابی به زیارت رقم قضا تدارک خود دیده، بلاتأمل و ... به امیدواری تمام حرکت[و] روانه‌ی دربار عظمت مدار شد. بعد از عتبه‌بوسی آستانه‌ی علیه مشمول عواطف سلطانی و اشفاقات و نوازشات قاآنی گردید. گفتگوی تمشیت [امر] عبدالرحمن پاشا به امنای دولت ابد مدت، رای پاشاهی چنین قرار گرفت [که] قره‌ی باصره‌ی شهریاری شهزاده‌ی والاتبار با قشون جرار برای استقلال عبدالرحمن پاشا ..... حکومت ولایت ببه ... فرستاد و در استقلال او کوشید. فبها و [الا] شهزاده‌ی عظیم‌الوقار فوجی از قشون تعیین[نموده] که عبدالرحمن پاشا را در ملک ببه نصب [کرده] و استقلال و استقرار تام برای او حاصل گردد. سلیمان بیگ فرستاده‌ی وزیر از این امر مضطرب شده، عجز و لابه‌ی بسیار در نزد امنای دولت علیه نموده و مهلت طلبیده، که از رکاب رخصت انصراف حاصل گردد. موعد یک ماه و نیم امر پادشاهی در فرستادن شهزاده به سمت کرماشاهان تأخیری بشود. وزیر کرک خلعت حکومت را امتثالا لأمر پادشاه جمجاه به جهت عبدالرحمن پاشا روانه نماید. امنای دولت دوران عدت مراتب را [به]عرض [رسانیده]، از راه ترحم قبول پادشاه شده و سلیمان بیگ [را] خلعت و انعام شفقت[بخشیده] و او را رخصت اعاده فرموده، روانه‌ی مقصد شد. عبدالرحمن پاشا را خلعت و اسب و یراق و زین طلا داده، مرخص فرموده و او را نیز رخصت انصراف داده، بر سر همان قرارداد امیدوار کرده، به سنقر اعاده [نمود] و محمود بیگ پسرش را تدارک دیده، روانه‌ی دارالسلطنه‌ی طهران کرده، که به خدمتگذاری و جانسپاری مشغول گردد. و سلیمان بیگ در کمال استعجال عازم بغداد گردید. در رسیدن او به نزد وزیر مراتب و گذارش متمهده را ابلاغ [نمود]. چونکه در مشیت ازلی گذشته بود، که این وهن عظیم به کهیا و سپاه .. برسد؛ باد غرور به دماغش متصاعد [می‌شود]، تدارک توپخانه و آلات حرب دیده، و قشون بغداد و حوالی او [را] از اعراب و عشایر و قبائل جمع‌آوری کرده، قریب به بیست هزار سواره و پیاده فراهم آورده، در کمال استعداد از بغداد به عزم دفع فتنه‌ی عبدالرحمن پاشا حرکت[کرده] و کوچ بر کوچ وارد ذهاب و آن سرحدات شده. و این خبر[و] حرکت ناملایم به سمع واقفان سده‌ی سنیه‌ی اعلیحضرت ظل‌اللهی رسیده. في‌الفور شهزاده‌ی والاتبار را با قشون وافر مأمور[نمود]؛ با آئین و طمطراق هرچه تمامتر با سی‌هزار نفر سواره‌ی خونخوار عازم دفع شر وزیر و کرماشاهان را [ظ. در کرماشاهان]، نزول اجلال فرمود. و از اینطرف نیز امان‌الله خان والی را به سردار کرده و فرج‌الله خان نسقچی باشی را با سه‌هزار نفر سواره ابواب جمع او کرده، آمده و عبدالرحمن پاشا را

همراه خود برد[تا] در ملک ببه مستقل و متمکن نمایند. والی نیز با قشون اردلان و عسکر ابواب جمع فرج‌الله خان که [از] شش هزار سواره و پیاده متجاوز بود، حرکت[کرده] و در مریوان به عبدالرحمن پاشا ملحق[شد]. و به نحوی که در متن مرقوم شده، کهیا با پاشایان ببه و عسکر بغداد و موصل و اعراب به عزم ایلغار بر سر عبدالرحمن پاشا آمده؛ پیرامون قشون والی و فرج‌الله خان که ابواب جمع او بود، شده. محاربه و جدال در بین عسکرین [درگرفت] قشون رومی شکست[فاحش خورده]. اعلیحضرت ظل‌اللهی از راه مرحمت ... مرخص[کرده] کهیا را خلعت کرده، با اسپ و زین .. طلا، و تدارک رخصت انصراف[دیده] دویست نفر دیگر [را] از راه شفقت [خلعت] داده، و ایشان را عفو کرده، با کهیا به بغداد روانه[داشت]. عبدالرحمن پاشا نیز بعد از فتح به سلیمانیه رفته، استقرار تمام در ملک ببه یافته. و وزیر [بعد از] مشاهده‌ی این وهنها، کرک [خلعت] را برای عبدالرحمن پاشا روانه نمود. .. در ولایت ببه حکومت معقول ... در بهار موکب ظفرکوکب ... کشورستان سلطانی به چمن سلطانیه... آنجا را ... روانه... نصرت فرجام نموده....... چمن سلطانیه که محل نزول اجلال ... بعد از شرفیابی، به تقبیل آستانه‌ی علیه، به نظر فیض منظر پادشاهی مشرف[شده و] مورد اشفاقات و تلطفات سلطانی گردیده. هژده روز در اردوی کیوان شکوه توقف[کرده] اکثر اوقات مستفیض به عنایت شاهی [گشته] و در کمال اعزاز و احترام رخصت انصراف یافته، او را مخلع به خلعت فاخره [نموده] با چند نفر از آقایان ببه و به اعطای اسب و زین طلا سرافراز [گشته] و چونکه معلوم واقفان سریر خلافت مسیر و امنای دولت دوران مدت شده بود؛ عبدالرحمن پاشا را با والی مخالفتی متصور[شده] و الفتی با هم ندارند، برای ارتقای مراتب والی و رضاجوئی او، از مصدر جاه و جلال مقرر شده بود، که عبدالرحمن پاشا به بلده‌ی سنندج برود و ملاقات او با والی واقع بشود؛ در بین اوها تجدید ائتلاف و اخوت و دوستی گردد. و یکی از آغایان معتبر و معتمد قاجار برای تمشیت همین اوامر همراه عبدالرحمن پاشا آمده، وارد سنندج [شده] و در عمارت والی مهمان گردیده. والی نهایت محبت با او نموده. عهده و مشتاق اخوت و اتحاد در بین ایشان جاری[گشته]، اگر مخالفتی و جدائی در بین والی و پاشا متصور می‌شد، به موافقت و اتحاد مبدل گردید. دو سه روز در سنندج توقف نمود. رسم ایلاف را به عمل آورده، حرکت کرده، عازم بلده‌ی سلیمانیه شد و در ملک ببه استقلال و استقرار تمام یافت. موعد یکسال حکومت خودسر[کرده]، به طریقی که هرگز چنان منتفع نشده بود. در ملک ببه... نمود.

در اواخر شهر جمادی‌الآخر سنه، خبر رسید، که علی پاشا وزیر بغداد مقتول گردیده. فرصت و مجال خود را دانسته، جمعیت نموده، عسکر زیاد از سواره و پیاده فراهم آورده، از بلده‌ی سلیمانیه حرکت نموده، به عزم تصغیر و تصرف ملک کویسنجق رفته، سلیمان پاشا ولد ابراهیم پاشا که از جانب علی پاشا چند وقتی بود، حاکم آنجا است؛ راه به عسکر پاشا نداده، با مردم کوی تحصن اختیار کرده و عبدالرحمن پاشا با سپاه خود در حوالی قلعه‌ی کوی نزول[کرده] راه تردد را بدوها بسته و ایشان را به محاصره انداخته. چند وقتی در حوالی قصبه‌ی کوی بگشت.. . کیان نبرده، علاوه‌ی آن خبر محاصره سمع افروز پادشاه جمجاه عالم‌پناه نمی‌شد؛ چونکه منافی طبع سلطانی بود. رقم او بر صدر جاه و جلال صادر و علیرضا را تعیین[کرده] که رفته عبدالرحمن پاشا را از حوالی کوی کوچانیده.... به سلیمان پاشای نیز نمی‌کرد. وزیر [بغداد] بی‌اعتنائی عبدالرحمن پاشا را بر خود عار دانسته، با جمعیت خود و اعراب و قشون عشایر و قبائل و موصل و کرکوک و توپخانه و تدارک معقول برای دفع عبدالرحمن پاشا از بغداد حرکت[کرده] و کوچ بر کوچ وارد بلده‌ی کرکوک گردید. و عبدالرحمن پاشا هم تدارک قشون خود دیده، با توپخانه و اسباب به دربند بازیان رفته‌بود. دربند که ممر قشون بود، آنها را بر سنگر معقول مسدود کرده و موعد یکماه بلکه متجاوز، به مقابله‌ی یکدگر نشسته؛ آخرالأمر قشون وزیر و خالد پاشا و سلیمان پاشای ببه یورش برسنگر آورده؛ عبدالرحمن پاشا تاب مقاومت نیاورده، به مقاتله‌ی وزیر نپرداخته. فرار نموده، و خانه و کوچ خود و اتباعش را پیشتر به مریوان و جاهای دیگر روانه کرده بود. خودش نیز به عقب کوچ دوانیده. خالد پاشا و قشون ببه و لوندات و اعراب عبدالرحمن پاشا را تعاقب نموده؛ بلده‌ی سلیمانیه و اکثر ولایت ببه را تاخت و اسیر حرق بیغایت را کرده. و وزیر اراده داشت به بغداد مراجعت[نماید]. و مندلیجین و جستان را به خالد پاشای برادر ابراهیم پاشا داده. و عبدالرحمن پاشا با کوچ و اتباع و احشام به هوباتوی اردلان آمده ... پیشکش معقول به دربار عظمت مدار خاقانی روانه[داشت] و اظهار التجا و

انقیاد را به عاکفان سده‌ی سنیه‌ی سلطانی کرده و عثمان بیگ پسرش را با ابراهیم بیگ ولد ... و اعیان ببه روانه دربار معدلت مدار خاقانی کرده، و متقبل و متعهد [به] دادن مبلغ بیست هزار تومان جهت پیشکش[کردن] گردیده، و بندگان حضرت ظل‌اللهی نیز فرج‌الله خان نسقچی باشی را به [همراه؟] هشت هزار نفر ... اوها تعیین و مأمور[کرده که] عبدالرحمن پاشا را برده، در ملک ببه مستقل نماید. فرج‌الله خان با قشون ابوابجمعی آمده، در ملک اردلان توقف [و مدت] دو ماه متجاوز مکث نموده، تا اینکه عبدالرحمن پاشا مبلغ بیست هزار تومان معهوده را نقد و جنس به سرکار سلطانی انفاذ[دارد]. و احمد چلبی یکی از اعیان بغداد بود، از طرف وزیر به دربار عظمت مدار خاقانی آمده، دوازده هزار اشرفی به رسم پیشکش به خزناه‌ی عامره آورده، ملتمس شده، که عبدالرحمن پاشا را به عنفا به حکومت ببه مأور نفرمایند. فرج‌الله خان به جای دیگر مأمور گردد. وزیر بغداد کرک خلعتی حکومت را برای عبدالرحمن پاشا روانه نماید. خاقان عالم‌پناه التماس وزیر را إصغا و .... رفتن به خدمت شهزاده عباس میرزا که در تبریز نزول اجلال داشت. و خالد پاشا برادر ابراهیم پاشا ... بود، با هفتصد نفر سواره‌ی ببه کوچیده [به] عبدالرحمن پاشا ملحق [و] موجب تقویت [او شد]. عبدالرحمن پاشا در اواخر شهر شعبان المعظم با استعداد تمام به ملک ببه وارد[گشته] و از جانب وزیر بغداد کرک حکومت ببه برای [او ارسال شد]..... به او می‌کند. به امر سلطان روم و صوابدید یوسف پاشا، وزیر اعظم فرمان عزل و طرد سلیمان پاشا[را] اصدار؛ رئیس افندی آورده و به به حدود موصل رسیده. سلیمان پاشا با خبر شده، دروازه‌ی بغداد [را] به روی خود بسته؛ کهیا با قشون [و] ابوابجمعی و سلیمان پاشای ببه تعیین نموده، به خارج بغداد روانه[کرده] که آمده مانع رسیدن رئیس افندی به بغداد گردد. عبدالرحمن پاشای ببه به حرف یوسف پاشا و با خود سر[ی] تدارک قشون دیده، با جمعیت فراوان به رئیس افندی ملحق [شده] و به مرافقت او به قره‌تپه رسیده. چند وقتی توقف کرده، تا اینکه سلیمان پاشای وزیر نیز با عسکر وافر از بغداد حرکت[کرده] و به عسکر کهیا و سلیمان پاشای ببه ملحق[شد]. در اواسط شهر رمضان المبارک تلاقی فریقین واقع گشته. بعد از کشش و کوشش طرفین و ستیز و آویز جانبین، شکست فاحش به سپاه روم راه یافته، قشون رئیس افندی و عبدالرحمن [پاشا] غالب[آمده]. سلیمان پاشای وزیر در آن معرکه مقتول[گشته] و سلیمان پاشای ببه نیز دستگیر گردید. بعد از فتح، رئیس افندی و عبدالرحمن پاشا در کنار حصار بغداد متوقف [شدند]. مراتب فتح و قتل وزیر را به سلطان روم عرض[کردند]. حسب‌الأمر ایشان عبدالله بیگ را به وزیر بغداد [تعیین] و عبدالرحمن پاشا دو سه ماه در بغداد توقف[کرد]. عبدالله پاشا استقلال [عبدالرحمن پاشا را] در اواخر رمضان سنه‌ی ۱۲۲٦ [پذیرفته و وی] از بغداد حرکت کرده، و اموال بسیار [به غنیمت گرفته]. و در سنه‌ی ۱۲۲۷ به سبب ... بی‌نظامی و بی‌ضبطی سلطان سلیم در امور سلطنت هرروز امری حادث [می‌شد] و طائفه‌ی کفره‌ی فرنگ در عصر او به ولایت اسلام دست‌درازی می‌کردند و در عهد او دیده‌ی مردم خواب راحتی در خواب نمی‌دید. و از شاخسار اقبالشان کسی جز غمگینی و تنگدلی نمی‌چید. و صغیر و کبیر از گلزار شوکتشان به جای گل دست حسرت به سر می‌زدند، و برنا و پیر از خوان احسانشان ... نواله‌ی خون جگر می‌خوردند. لهذا به مفاد تلک الأیام ... بین الناس، به مصلحت عظمای روم و رؤسای آل عثمان و فرقه‌ی کارگذاران اهل اسلام خلع خلعت عظمت و فرمانفرمائی و شوکت و سلطنت را از قامت اقبال سلطان سلیم گشته، امر سلطنت و پادشاهی و شغل فرماندهی مملکت روم را به دستوری به نواب سابق‌الذکر بوده، به عالیحضرت سکندر بخت، آسمان تخت، دارا درایت، فریدون شوکت، مریخ صولت، بهرام رفعت سلطان البرین و خاقان البحرین و خادم الحرمین الشریفین، سلطان مصطفی [چهارم]* برهانم و خلعت یافت رؤس ... دنانیر ... به نام نامی او ... که سال سلطنت ملک روم بود.... محرر در سنه‌ی ۱۲۲٤ استقلال...

تتمه‌ای که ماه شرف خانم، نامی و نامور به 'مستوره‌ی کردستانی'، بر این بخش از 'زبدةالتواریخ ' ملا شریف قاضی نوشته است:

هو الله تعالی

من حقیره‌ی فقیره‌ی مستوره، که زاده‌ی آزاده‌ی مغفور ابوالحسن بیگ و نواده‌ی نیکو نهاده‌ی مرحوم

---

* سلطان مصطفی چهارم، معاصر فتحعلیشاه قاجار بود. در ۲۹ی مایسی ۱۸۰۷ بر تخت سلطنت جلوس کرد، به دنبال شورشی که در ۱۸۰۸ بر علیه وی انجام گرفت، از سلطنت برکنار شد و در ۱۷ی نوامبری ۱۸۰۸ به فرمان سلطان محمود دوم در استامبول به دار آویخته شد. (سه‌پان)

محمد آقا هستم؛ بر دانشوران سخنور و فاضلان هنرگستر عرضه می‌دارم: بعد از اینکه از فیض ایزد متعال و مرحمت دادور بیهمال از بطن مادر در حجر تربیت پدر قرار گرفته و از یمن آن غره‌ی ناصیه‌ی فضل و قره‌ی باصره‌ی بذل، که میل طبیعی و شوق حقیقی در تربیت اولاد و تقویت اکباد داشت؛ دستم به خامه آشنایی و چشمم به نامه روشنائی یافت. گاهی میل طبیعی و رغبت فطری به مطالعه‌ی کتاب می‌کشید. تا روزی به دواوین متقدمین و دفاتر متأخرینم عبور و مرور افتاد؛ تاریخی از اکراد و تصدیقی از این بلادم به نظر آمد. بعد از مطالعه و پس از مکاتبه دیدم و خواندم، که شرحی از کیفیت احوال و حال ولات این ولایت به تحریر و تقریر درآورده بودند. اگرچه مفصلی گفته، ولی دری ناسفته بود. مجملی از آن باقی مانده؛ طبع نقاد و ذهن وقاد، تکمیل تفصیل را بر خود لازم دیده، به تحریر این چند سطر پرداختم. و بقایای مرحوم امان‌الله خان اسکنه‌الله في فرادیس‌الجنان را با اوضاع خسرو خان و مجملی از احوال رضاقلی خان والی والاشأن بیان ساختم.

مجمل مفصل اینکه مرحوم امان‌الله خان، بعد از فراغ از امور سریر وکالت سه چهار سالی در مهد امن و امان غنوده، و ابواب شفقت بر روی اهالی ولایت علی قدر قدرهم گشوده، هرکسی را به فراخور رتبه‌ی خود به منصب و جاه نمایان، سرافراز و هر فردی از افراد در ظل عاطفش به طریق شیر از هرآرزو و تمنا بی نیاز، چنانکه گرگ با غنم همبستر و صعوه با شاهین همخواب و همخور آمدند. تا در سنه‌ی ۱۲۳۰ باز به هوای شرارت نفس سرکش، محمد زمان بیگ ولد یوسف بیگ با منسوب[ین] و متعلقین خود و سید محمود، که آن اوقاتها به منصب شیخ الاسلامی سرافراز بود، و سید زکی ولد ارشدش بنای فتنه و فساد در ولایت گذاشته، جمعی را با خود متفق[ساخته] و روی فرار به دربار شهریار گیتی مدار نهاده، شاید خللی در ارکان دولت علیه ایالت به همرسانند. در صباح آن شب، این خبر مسموع سرکار عالی شده؛ ساعت اول محمد آقای ناظر را که جد امجد مؤلفه است، سوار و با عریضه‌های معذرت آمیز روانه‌ی دربار پادشاه جم وقار نموده. موکب شهریاری آن اوقات در فیروزکوه و آن صفحه‌ی دلگشا را مخیم جلال [و] سپاه دریا شکوه فرموده؛ از احسن اتفاق رسیدن ایشان به دربار کیوان مدار همان و وارد شدن فرستاده‌ی والی همان. بلا تأمل طرفین به مجلس صدر اعظم شرفیاب [شدند]، آنچه بایست بگویند، گفته، و آنچه شاید از ایشان شنیده شود، شنفته. در همان مجلس اول به دلایل و براهین چند، ایشان را مجاب[نموده] و به جرم خود مقر آمده، در نظر جناب صدارت مآب مورد عتاب و خطاب آمدند. فردای آن روز طرفین به حضور باهرالنور پادشاهی رسیده، عرض مدعا را به طریق ناسزا معروض خاکپای شهریاری داشته. از آنجا که مرحمت خدیو زمین و شفقت شهریار جمنگین همه‌جا شامل حال و کافل احوال والی ستوده خصال بوده، گوش به اغوای مفسدین نفرموده و حکم به اصلاح جانبین کردند. گماشتگان با خلاع فاخره از دربار جهان مدار شهریاری رخصت مراجعت یافته، و تار و پود مصالحت را با مخالطین دولت به هم بافته، رو به ولایت آمدند. از آنجا که سطوت فخرالولاتی ممانعت از جرأت و جسارت مجرمین می‌کرد؛ محمد زمان بیگ با سادات رو به‌ولایت آمده. ولدان محمد زمان بیگ، رضاقلی بیگ و یوسف بیگ و دو نفر بنی اعمام ایشان منکر آمدن شده، به دارالدوله‌ی کرماشاهان، خدمت شاهزاده‌ی والاتبار محمدعلی میرزا رفته، ششماهی در آنجا [به] سربردند. بالأخره چون حرکت ایشان مخالف رأی بیضای ضیای ولی نعمی بود؛ به إشاره و إیمای سرکار والی، شاهزاده‌ی آزاده چهار نفری را که در دیارش به فلاکت روزی به شب می‌آوردند، از حلیه‌ی بصر عاری و به جهت آن میر سریر نامداری روانه فرمودند. از آنجا هم نواب ایالت، سایرین را گرفته، به پاداش عمل خود گرفتار آمدند. بعد از فراغ از مهم آنها سالی چند باز متکی و ساده استراحت بوده، به فراغت، امر حکمرانی را می‌گذرانند. تا در سنه‌ی ۱۲۳٤ محمد حسن خان نائب الإیاله و ولد ارشدش به إغوای مفسدین خیانت پیشه و با فساد مجرمین جنایت اندیشه فسانه‌های خام و ترانه‌های بی‌سرانجام پیشنهاد نهاد خصومت بنیاد کرده، با جمعی از اجامر و اوباش ولایت در شب تار، فرار و پناه به شاهزاده‌ی کامکار محمد علی میرزا، که مملکت او در قرب و جوار ولایت است، برده. نواب شاهزاده بنا به رعایت جانب والی چندان مبالاتی بدو نکرده؛ از آنجا روی‌گردان و در کوه و بیابان عربستان و لرستان بنای خود سری گذاشته؛ دست تطاول به ایل و عشایر اعراب و طوایف آن سرحد و سامان دراز کرده، نهب و غارت می‌کردند. و با یکی از مشایخ عرب طرح مجادله انداخته،

بر او غالب آمده، میر عرب مقتول و اکثر از معارف آنها گرفتار و مغلول آمدند. مدتی را بدین و تیره روزگار گذرانیده، عاقبت رو به ولایت پدری نهاده، بنای دست درازی گذاشته، و همت بر قلع و قمع عشایر کردستان و بلوکات سرحد گماشتند. این معنی بر رأی جهان آرای والی شاق آمده، تأدیب سرکشان را در ضمیر منیر گذرانیدند؛ قلیلی از سواره و سرباز را جمع و به جهت اصلاح طرفین رو به سرحد نهادند. چون سابقا فتحعلی سلطان بانه جمعی فراهم آورده[بود] در نیمه شبی به ولایت تاخته و تیغ بیدریغ بر سکنه‌ی آنجا آخته، احمد سلطان بانه را که یکی از هواخواهان دولت علیه بود، به قتل آورده؛ خودسر در امر حکمرانی سرمی‌برد. سرکار والی، خان احمد خان داماد و بنی عم خود را، که خلف رضا قلی خان بود، با میرزا عبدالله وزیر ولد مرحوم حاجی میرزا احمد[را] به سرداری جهت دفع شر فتحعلی سلطان مزبور، مأمور[کرد]. بعد از رسیدن ایشان به مقصد سلطان غیور در قلعه حصاری شده، مأمورین مدتی در دور قلعه نشسته کاری از پیش نبردند. این اوقات که سرکار والی تشریف فرمای سرحد بودند، سردارین مأمور را به حضور باهرالنور طلبیده. محمد آقای جد امجد حقیره را به سرداری با جمعی از معارف ولایت روانه بلوک بانه فرموده[بود]، خود نیز رو به مقصد شتافت. همینکه این خبر وحشت اثر گوشزد محمد حسن خان و کسان او می‌شود؛ چاره‌ی کار را در آن دیده، که از بیراهه متوجه دارالایاله شده؛ آنچه از بازماندگان سپاه نصرت‌پناه در ولایت باشد، به قتل آورده و ولایت را چاپیده، راه گریز پیش‌گیرند. بعد از مصلحتهای چند، صلاح درین فقره ندیده، رأی همگی بر این قرار گرفت، که یکباره دست از جان شسته، چاره‌ی کار [را] حواله به جدال و دم تیغ آبدار نمایند. به همین عزم به مقابله به درآمده؛ در محل روانسر در موضع موسوم به کوم اشتر تلاقی فریقین دست داده، طرفین امر رزم را مستعد و آماده گشتند. نواب والی بنا به میل پدر و فرزندی، که مبادا وهنی منافی رأی او باشد، رو دهد؛ هنگام مقابله چند مرتبه جناب قطب‌الأقطاب ملاعباس شیخ‌الإسلام را با کلام ملک علام به شفیع او فرستاده، راه صدق و صواب را بدو نمودند. چون به مفاد آیه‌ی کریمه‌ی: "إذا جاء أجلهم فلا يستأخرون ساعة ولا يستقدمون وبه مصداق حدیث إذا جاء القضا عمی البصر کوکب عمر و اقبال او را هنگام زوال رسیده بود. شفاعت کلام مجید و نصیحت شیخ‌الإسلامی؛ با اینکه حقوق استادی نیز برگردن او داشتند، مفید نیامده، کار به جدال و قتال انجامید و دو ساعت به گرمی در بین پدر و فرزند نائره‌ی جنگ بالا بوده؛ رشته‌ی حیات اکثر از اعزه و اعیان کردستان به مقراض اجل گسیخته و شیرازه‌ی کار مخالفین به کلی از هم ریخته.

جمعی از جوانان نامی مانند میرزا عبدالله وزیر و آقا حسین داروغه و غیرهم به زخم گلوله و ناوک جانستان دلیران مقتول و اکثر از مقتولین مجروح و درخاک افتادند. در عین کر و فر نواب خانی، که نوباوه‌ی باغ نوجوانی بود، به زخم گلوله از پا درآمده، به خاک ندامت فتادند. و اکثر سپاه او مقتول و اسیر و دستگیر شده، سایر به کوه و بیابانها گریختند. بقیةالسیف جیش او را نواب والی به جرم این خیانت نمایان به ضرب شمشیر جانستان جلادان بهرام صولت از پا درانداخته، رود خون نمونه‌ی موج جیحون آمد. مقارن این فتح عظیم اگرچه بر ضمیر منیر والی به علت مجروحی امیرزاده‌های اعظم محمد حسن خان و محمد صادق خان خوش نمی‌آمد؛ خبر فتح بانه وشکست و فرار فتحعلی سلطان و غارت مخالفین آن سرحد و سامان بر پیشگاه عالی معروض آمده، محمد آقا را در ازاء این خدمت نمایان به عطای یک ثوب جبه‌ی ملبوس مخصوص و یک قبضه شمشیر بین الاقران سرافراز و ممتاز فرمودند؛ و او را مدتی مأمور به انتظام آن سرحد نمودند. بعد با مجروحین روانه‌ی ولایت[شده] و حکما و جراح را به مداوا و معالجه‌ی امیرزاده طلبیده. از آنجا که اجل موعود رسیده بود، معالجه پذیر نیامده، بعد از بیست و دو روز در سن بیست و دو سالگی نزع روحش به سوی قصر جنان بال فشان آمده، بعد از یک هفته نعش او را با تختروان و همراهی جمعی از اعاظم کردستان به نجف اشرف علیه التحیة روان ساختند. نواب عالی به سبب این وهن عظیم خبطی در دماغ به همرسیده؛ تا هنگام رحلت در دنیا به همان ناخوشی دچار بودند. چون این خبر به سمع مبارک شهریاری رسیده، از آنجا که مرحوم محمد حسن خان به انواع قابلیت و استعداد آراسته و به اقسام مردی و مردانگی پیراسته بودند؛ مایه‌ی تأسف و تألم شهریاری آمده، زیاده از شمار بر فوت او مهموم آمدند. و با محمد آقای جد حقیره، که بعد از دو سه ماه به سفارت دارالخلافه مأمور بود؛ نسبت به حرکت ناملایم والی خیلی از در عتاب درآمده، بر جوانی

آن سرو جویبار کامرانی افسوس خوردند. بعد از مرخصی جد مزبور، از آنجا که جمیع والیزادگان عظام و اهالی ولایت از خاص و عام در این واقعه سیاهپوش[بوده] و پلاس ماتم به دوش داشتند؛ سرکار شهریاری مصحوب مشارالیه از جباخانه‌ی مخصوص، والی و والیزاده‌ها را از ذکور و أناث، و اهالی کردستان را از اعزه و اعیان و عمله و غیره به مراحم خلعتهای خدیوانه سرافراز فرموده، نواب عالی را زیاده از حد مشمول عواطف شاهانه فرموده، به انواع مرحمتهای خسروانه مفتخر و امیدوار داشتند. بعد از ایامی چند فتحعلی سلطان مزبور، که سابقا گذارش فرار او را ایمائی رفت، به حدود آذربایجان رفته. از آنجا که حسب‌الأمر خدیو کامکار نایب السلطنه عباس میرزا به سلسله‌ی عمل خود پا بست آمده، به مصحوب گماشتگان مریخ صولت روانه‌ی کردستان شد. بعد از دو سه ماهی که در خانه‌ی اسمعیل آقای صندوقدار عم والد حقیر محبوس بوده، به قاعده‌ی 'السن بالسن والجروح قصاص' او را به یکی از اولاد ذکور احمد سلطان مغفور سپرده، در میدان دم دارالایاله به جزای خون پدر به ضرب خنجر سینه و حنجره‌اش را از هم درید. در سال آینده‌ی این واقعات نوابعالی به طریق سنوات سابق به عزم عتبه‌بوسی آستانه‌ی علیه عازم دارالخلافه [شد]. بعد از مرحمتهای فراوان و اشفاقات نمایان، یکی از اختر برج کامکاری و گوهر درج شهریاری را که الحق در شیوه‌ی حسن و صفا و جوانی فرید آفاق و در رسوم عموم کمالات انسانی از همگنان طاق است، به امیر زاده‌ی کامکار نامدار خسرو خان، که ولیعهد پدر و او را گرامیتر از جان در بر بود، عنایت فرموده، او را به مهریت شهریاری مفتخر فرمودند. و حسینقلی خان والیزاده را، که به حسب مادر عمه‌زاده‌ی کمینه است، که در رکاب مستطاب بود، یکدست خلعت فاخر و انضمام کمر خنجر مرصع سربلند فرموده، رخصت مرخصی یافتند. نواب ایالت، مده‌ی یکسال مشغول تدارک امر خیر بوده، بعد از فیصل[دادن] مهمات، با اشراف ولایت و جمعی از خواتین حرم و خالو سبحان خانم همشیره‌ی سرکار والده‌ی میرزا عبدالکریم معتمد و حلیله‌ی میرزا فرج‌الله مستوفی، عازم دربار شهریاری شده، مدت یکماه به امر عروسی مشغول[بوده] و قوانین و آداب خدیوانه در نظر أمنای دولت مقبول[افتاد]. مبلغ سی‌هزار تومان صرف اسباب و آلات امر خیر شد؛ علاوه‌ی شیرینی و مصارف دیگر، چون والد حقیره در آنجا حاضر و ناظر بود؛ خود فرد شیرینی و مصارف کارخانه را دیده. ده خروار نبات سفید و نقل علاوه‌ی قند و سایر تنقلات صرف شده بود. باقی را بدین قیاس باید گرفت. توصیفات آن عیش الی حال تحریر، که زیاده از بیست و هفت سال می‌شود؛ در جمیع ایران باقی، بلی داستانی است که در سر هر بازاری هست. در آنجا با نیل به مرام وارد قصر شده، چند شب و روز را با تعیش و عشرت گذرانیده، که در آن بزم خاص زهره قوال بود و مه رقاص. اکنون از آن شاهزاده‌ی زهرا خصلت سه نفر اولاد ذکور که رضاقلی خان والی والاشأن کردستان و غلام شاه خان، که موسوم به نامی نامی و اسم سامی مرحوم امان‌الله خان است و خان احمد خان به همرسیده. و اولاد أناث نیز سه نفرند: خانم خانمها به همخوابگی اردشیر میرزای برادر شاه جمجاه محمد شاه سربلند و دیگری اوسط است و مسماة به عادله سلطان حلیله‌ی حسین خان والی شیراز است؛ خدا طول بقایشان دهد. بعد از دو سال نواب عالی به قانون مستمری در چمن سلطانیه، ملتزم رکاب نصرت انتساب شهریاری شده؛ چون اکراد سلیمانیه و طائفه‌ی جاف در سرحد ولایت علفخواری می‌کرده و پا از گلیم خود زیاده کشیده بودند؛ این معنی منافی طبع با وقار والی والاتبار آمده، به عزم تنبیه طائفه‌ی اشرار از شهریار جم وقار رخصت گرفته و شاهزاده‌ی نامدار عبدالله میرزای صاحب اختیار خمسه را با ذوالفقار خان قاجار حسب الأمر شاهنشاهی مدد آورده، غروب آفتاب در چمن سلطانیه سوار [شده] و فردای آن روز طرف چاشت مقدمةالجیش سپاه برسر اشرار ریخته، از اینطرف هم امیرزاده‌ی اعظم خسرو خان با جمعیت کردستان حسب‌الإشاره در همان ساعت ملتزم رکاب شده، ایل و عشایر جاف را به کلی چاپیده و اکثر مجرمین ایشان طعمه‌ی شمشیر آبدار گردیده. زیاده از چهل پنجاه هزار تومان غنیمت [عاید] سپاه نصرت پناه شده، روانه‌ی ولایت ساختند. و خود با طنطنه و دبدبه‌ی نامداری کوچ بر کوچ از محل مریوان و شهرزور گذشته، وارد شهر سلیمانیه، که پایتخت پاشایان بابان است، شده. محمود پاشای حاکم آن دیار چند روز پیش از ورود والی با عمله و اتباع خود کوچیده، شهر را خالی کرده، آنچه بقایای غنائم ایشان بود، نصیب سپاه ظفرقرین شده. بعد از دو روز به علت حرارت هوا و ناگواری آب ناخوشی وبا در لشکر قزلباش و کردستان افتاده، زیاده از دو سه هزار نفر بدان مرض

درگذشتند. از اشراف سپاه قزلباش مطلب خان برادر ذوالفقار خان سردار نیز شربت ناگوار مرگ چشیده و از اعاظم کردستان میرزا لطف‌الله آماج سهم قضا گردیده، مرحوم ابوالحسن بیگ والد حقیره نیز نیمجانی به هزار جان کندن دربردند. به همین سبب دست تطاول و نهب و تاراج ولایت بابان کوتاه [کرده] و به مقر حکمرانی مراجعت فرمودند. ولد بیگ جاف که یکی از اعاظم اکراد بود و در آن سفر تنبیه او منظور نظر آمده، بعد از تاخت و تاراج حسب الأمر ولی نعمی او را به شهر آورده، رستم بیگ و حبیب بیگ ارشدش را در قلعه‌ی قصلان محبوس فرموده، خود او را در شهر توقف دادند. بعد از مده‌ی یکسال مشمول عنایت خسروانه و منظور نظر خدیوانه آمده، یکی از بنات او را [که] در آسمان عفاف ماهی است تابان، به همسری میرزازاده‌ی کامکار حسینقلی خان سربلند و خود را با نیل [به] مرام روانه به میان ایل و طائفه فرمودند. بعد از این روز به روز مرض او در تزاید بوده، تا پس از سه چهار سال در اول چله‌ی زمستان در سنه‌ی ۱۲۴۱ به ناخوشی کبد در گذشت. چون هنگام زمستان بود، نعش او را در طالار خلوت گذاشته، موسم زمستان تا قلیلی از بهار گذشته در آنجا ماند. بعد از نوروز سلطانی به آئین و تجملی که خسروان را زیبد، جسدش را برداشته، به مرافقت چند نفر از خوانین و اعیان کردستان به نجف اشرف علیه آلاف الثناء والتحف نقل[کرده]، در عهد دولت خود حکومت جوانرود و ایل جاف را به محمد صادق خان و فرمانروائی اسفندآباد و چهاردولی را به حسینقلی خان تفویض فرموده، عباسقلی خان را سرتیپ و محمد خان را سرهنگ فوج دریا موج نظام مقرر فرموده بودند. و از جمله‌ی بناهای او در سرحد و ولایت عمارات اندرونی، که یکی از آنها موسوم به گلستان است و خلوت بیرونی که مشتمل است بر انواع طالار و بیوتات و کلاه فرنگی و قصور رفیعه و طالار دلگشا ست، که در جمیع ایران به خوبی سمر آمده، و عمارت خسرویه و مسجد دارالإحسان است، که با مسجد اقصی دم از همسری و با بیت‌المعمور لاف از برابری می‌زند؛ و عمارت جنب مسجد و عمارت سرهنگ خانی و میدان دم دروازه‌ی دارالإیاله و بازاری است که در بیرون قلعه‌ی شهر واقع است. و باغ و عمارت خسرو آباد است، که سلسبیل حلاوت از جوی آبش وام کرده، گویا بهشتی است، در زمین واقع، که بانی خسروآبادش نام کرده. و کانی شفا و باغ و قصر حسن‌آباد، که در تپه واقع است، و قلعه و عمارت قصلان نیز از بناهای او می‌باشند. این صحیفه گنجایش تحریر و بیان بناهای دلگشای آن خدیو بیهمال را ندارد، به همین چند فقره اکتفا رفت اللهم إغفر له.

ایالت خسرو خان بعد از فوت والی جنت آشیان مرحوم امان‌الله خان در اوایل تابستان که موکب شهریاری به عادت معهود نزول اجلال در چمن سلطانیه فرمود؛ خسرو خان نیز با خوانین و عمال و اعزه و اعیان کردستان عموما و پردگی تتق جاه و جلال اعنی شاهزاده‌ی بیهمال روانه عتبه‌بوسی....

خاتمة*

غرض از تحریر و تسطیر و ترقیم این مجموعه آنست که در عهد شباب و جوانی و ایام ... و استطاعت و کامرانی، بعد از تحصیل و تکمیل و إتمام علوم رسمی متداوله و تدریس ... و استفاده‌ی علوم تفسیر و شریعت و احادیث و اهتمام در استکمال نفس متوجه مطالعه‌ی کتب .... امام یافعی محدث و تاریخ آل‌یعقوب و هفت جلد کتاب روضة‌الصفاء ... شیخ جمال‌الدین محدث و کتاب حافظ ابرو و کتاب تاریخ طبری و کتاب وصاف .. تاریخ سلاطین آل عثمان تصنیف ملا ادریس بطلیسی و کتاب گزیده و کتاب حبیب السیر و... به زبان ترکی و کتاب مروج‌الذهب و کتاب معارج‌النبوة و کتاب نفائس الفنون في عرائس العیون و کتاب دره و کتاب سنگلاخ نادری و کتاب تاریخ‌الاکراد و کتاب ... مضمون آنها متوغل و مشغول به نحوی که بلدیت کامل در تاریخ به‌همرسانید و اکثر اوقات در مجالس و محافل ... حضور داشت. هرکس تحقیق بحث از تواریخ می‌نمود و این حقیر بی‌بضاعت به تفصیل مضمون مبحث مستفسره را تقریر و مفهوم أحبا می‌کرد و مستحسن طبع اهل مجلس و حاضرین می‌شد؛ و ملتمس تدوین و تصنیف و ترتیب این مجموعه می‌بودند. معهذا

* متأسفانه این بخش از کتاب آسیب زیادی دیده، نسخه‌ی دیگری هم برای تکمیل موارد آسیب دیده در دست نبود. در این مورد از نسخه‌ی کمبریج نیز نمی‌شد استفاده کرد، زیرا که به دلیل دستکاری ناسخ و کاتب آن چندان مورد اعتماد نبود. روی این اصل موارد آسیب دیده را با چند .....مشخص کرده، در مجموع این بخش از کتاب که مربوط به سرآغاز روی کارد آمدن ایل قاجار و سلطنت فتحعلیشاه قاجار می‌باشد، حاوی مطالب مفیدی برای بررسی این بخش از تاریخ ایران و نحوه‌ی اداره‌ی ولایت اردلان در زمان امان‌الله خان والی است. (سه‌پان)

شب و روز علی‌الدوام در خدمت و مصاحبت مرحوم خسرو خان بودم، از جمله‌ی ندماء محسوب می‌شدم و مستغرق انعامات و تلطف و نوازش و اشفاقات خسروی می‌گردید[م] و در مجلس بهشت آئین در هر علوم مباحثه و مکالمه و محاوره علی‌الخصوص در علم تاریخ استفسار و استخبار و استعلام می‌فرمودند؛ حقیر چنان به معرض عرض می‌رسانید، که به حسن قبول می‌رسید و اغلب اوقات از راه بنده‌نوازی احسنت احسنت می‌فرمود. چون آن مرحوم حاکم و حکیم و عالم و عادل و عاقل[بود] و تلذذ ارباب دانش و اهل عرفان و بینش و در هر علوم بلدیت داشت؛ بخصوص در علم تاریخ گوی سبقت در میدان مورخین ربوده ... مرآت صفا شد، که حقیر در علم تاریخ از همگنان عالمتر و بلدیت کامل دارد. امر و مقرر... مجموعه‌ی مختصر [و] مفید در تاریخ تصنیف و ترتیب بکند، که همیشه برای استحضار مطالعه شود و به کار آنانی ...ملاحظه‌ی کتب تواریخ باشند، آید. لاجرم امتثالا لأمر خسروی و التماس احباب شروع به ترتیب این مجموعه .... در حین گزارش بعثت رسل و کیفیت سلطنت و حکومت سلاطین سلف را به اعتبار طبقات و طوائف ... پادشاهان صفویه به حیز تدوین و ترتیب و تحریر درآورد و آن را به نظر آن مرحوم آورد، به چشم لطف و شفقت ... حسن طبع مشکل پسند گردید. داعی را صله‌ی زیاده از حوصله و توقع و تمنای خود شفقت و انعام ... قبول رسید. و متمم این مجموعه در حیز تعویق افتاد، تا اینکه آن مرحوم به جنت خرامید. حقیر به سبب .... تذکار و انقلاب و شورش و برهمزدگی ایام مخبط الدماغ فرصت و مجال ترتیب آن [را] نداشت و اولاد آن مرحوم نیز به سبب صغر سن و عدم مساعدت روزگار در ولایت ارث پدری حکومت و اختیاری نداشتند. به مصداق ألأمور مرهونة بأوقاتها، در علم و قدرت ازلی گذشته بود، که موعد حکومت اوها چند وقتی به تعویق بیفتد. بعد از آن[که] کوکب اقبال و بختیاری اوها چون نیر درخشان ساطع و لامع گردد و اختر دولت دیگران افول و غروب نماید؛ تا اینکه پادشاه عالم پناه و جم جاه انجم سپاه از روی شفقت و مرحمت ایالت و حکومت اردلان را به امان‌الله خان تفویض و عنایت فرمود؛ و داعی نیز برای اصلاح ذات‌البین مردم ولایت و تجدید فرمان و رقم امر قضا و مواجب و مستمری به طهران رفته. بعد از شرفیابی حضور باهرالنور پادشاه ایران و مستفیض بودن به نوازشات و ترقیم رقم امر قضا و مخلع به خلعت شاهی .... والی به ولایت عودت و در ورود به سنندج مشمول انعامات گردید و فرحی به خاطر.... تاریخ را از پادشاهان صفویه تا عصر و ایام سلطنت فتحعلیشاه ادام‌الله ... الزمان ترتیب و تصنیف نماید.

بعد از استعانه به الطاف رب الأرباب، تاریخ را به نحوی ... ترقیم نمود و قدم جرأت را باز پیش گذاشت و به ذکر شمه‌ای از گزارش سلطنت و ... جلیل‌القدر و الشأن قاجار اقدام و خاتمه‌ی کتاب را به توصیف و ذکر جمیل ایشان ... هزار چون این حقیر مداح و وصاف باشند و هزار کتاب چون این کتاب .... توصیف و تمدیح آن سلسله‌ی علیه‌ی عالیه مذکور نخواهد شد. نهایت گفته‌اند '... هو المسک ما کررته یتوضع' این حقیر داعی چون دعاگوی پادشاه جم جاه .... تحریر و ترقیم می‌نماید. معهذا تاریخ گزارش شوکت و سلطنت آن سلسله‌ی جلیله تا حال کمتر تدوین و ترتیب مؤرخان و منشیان شده، اگرچه کلام این داعی وصاف و مداح و مؤرخ در عرصه‌ی کلام صاحب کلامان گنجد، لکن گفته‌اند:

مغز بی استخوان ندیده کسی
انگبینی کجاست بی‌مگسی
پوست بیمغز خورده‌ایم چو آب
پوست بیمغز داده‌ایم جواب
پیش شه در چه قدر شمار آید
شبه هم گاه گاه، کار آید

و لکل جدید لذة گویا گردیده، کز نشاء للجدیدة لذة، دم دم رسدش مزید عزه، به امید آن، مسئول چنان است، که ناظران بلاغت دثار به نظر اصلاح عیب آن را پوشند و به قلم لطف در تصحیح آن کوشند و منه المستعان و علیه التکلان.

ذکر شمه‌ای از گزارش سلطنت اعاظم ایل جلیل القدر و الشأن قاجار و ذکر

سلطنت خاقان جنت مکان و سلطنت سلطان فتحعلی شاه ادام الله ایام سلطنته

[ایل جلیل] القدر و الشأن قاجار در اصل در ملک شام مسکن داشته، در عصر پادشاهان صفویه از شام [به ولایت] آذربایجان آمده و در آنجا چند وقتی توقف کرده‌اند. بعد از آن به سبب اینکه صاحب داعیه ... بوده‌اند، در یکجا دولت و مکنت و شوکت ایشان به راه نرفته، متفرق شده‌اند. اکثر اوها ... رفته، بخصوص به

ملک مرو و بعضی در ملک عراق توطن اختیار کرده‌اند و چند خانواری از ایشان .... حرکت نکرده، در آنجا رحلت اقامت را انداخته‌اند. ملوک و سلاطین ایشان در ولایت خراسان ....داشته‌اند و فرمانروائی در آنجا کرده‌اند و خود را منسوب به پادشاهان صفویه دانسته‌اند. .... بزرگان و صنادید ایل جلیل الشأن را توقیر و احترام و عزت اوها را گرفته، مشمول نوازشات ... ملک خراسان را به بزرگان اوها تفویض و واگذاشت نموده‌اند. سران و سرکرده‌های ایشان را هریک در سمتی صاحب اختیار کرده‌اند. و هرجا قلاع حصینه و حصار و بقاع رصینه بوده‌اند، پادشاهان صفویه عظماء قاجار را مأمور به تسخیر و تصرف آنها کرده؛ در اندک وقتی رفته آنها را مفتوح و مسخر [نموده] و به حیطه‌ی تصرف شاهی [در]آورده و هرکس از أعادی سر از گریبان مخالفت بیرون آورده، سرکرده‌های ایشان را پادشاهان صفویه برای دفع فساد اعدا تعیین و مأمور می‌نمودند؛ با جمعیت و دسته‌ی خودشان برسر اعادی می‌رفتند، اوها را دفع و رفع می‌نمودند و افاغنه و اوزبکیه که قرب جوار با ایل جلیل القدر و الشأن قاجار داشته‌اند، در حکم اعاظم و افاخم اوها بوده‌اند و در اکثر بلاد ایران توطن اختیار کرده‌اند، تا اینکه محمود و اشرف افغان برسر اصفهان و شاه سلطان حسین آمدند و کار اوها را ساختند و تاخت .... و شاه سلطان حسین را نیز از میان برداشتند. و بعد از چند وقتی نوبت سلطنت به شاه .... مرحوم جنت آرامگاه، فتحعلی خان قاجار که در مشهد صاحب اختیار بود و .... به خواهش و احضار به نزد شاه طهماسب با جمعیت و دسته‌ی خود آمدند. مدتی اختیار تام تمام .... پادشاهی حسب الأمر شاه طهماسب داشته و کمر اطاعت و انقیاد او را بسته .... و اقدام می‌نمود. تمامی سرکردگان و رؤسا و خوانین و سردسته‌ی قشون شاه طهماسب .... مواجب و سیورسات و انعام شاهی در کف قدرت و اختیار فتحعلی خان بود. مرحوم... سپه‌سالاری را بدو تفویض فرموده، در نظر و برابر شاهی عزل و نصب حکام و... دسته و جمعیت زیاد داشت. روز به روز مردم بدو گرویده، در امر و نهی فتحعلی خان ... شاهی اختیاری کامل داشت.

مردم در دل با او بغض داشتند و حسد می‌بردند. نادرقلی خان که در ابیورد خراسان با جمعیت و دسته‌ی معقولی داشت و کمر اطاعت و خدمتگذاری و جانفشانی شاه طهماسب بسته[بود] به نزد او آمد و [به] عتبه بوسی مشرف شد و مردانگی و شجاعت [او] در نظر پادشاهی جلوه‌گر بوده، ملقب به طهماسبقلی خان گردید. بعد از مدتی ملاحظه نمود، که فتحعلی خان قاجار استعداد و اختیار دارد و امورات دیوان پادشاهی بدو محول است؛ مرجعیت تمام دارد و خوانین و سلاطین همگی در کف قدرت و کفایت او هستند. در دل خود خیال کرد، که اگر من فتحعلی خان را از پیش نبرم، او مرا درین زودی به مصرف می‌رساند؛ علاج واقعه را قبل از وقوع باید کرده، و خوانین و سردسته‌ها را همگی دید و بدوها گفت که با من همدستان شوید، در امر فتحعلی خان. ... طهماسپقلی خان متفق اللفظ شدند و مصمم گردیدند، که مراتب را در خلوت عرض شاه نمایند و ... که هرگاه شاه فتحعلی خان را بی اختیار نکند، می‌گریزیم و به خراسان می‌رویم؛ طهماسپقلی خان را .... خود می‌گیریم و به بزرگ خود قرار می‌دهیم. و طهماسبقلی خان بعد ازین تمهید مقدمات قدم ... پیش گذاشت و بادی اظهار این مطلب شد. روزی فرصت یافت و مجال گفتگو را دید؛ در خلوت ... عرض نمود، که فتحعلی خان قاجار صاحب ایل عظیم و تمامی خراسان را نیز در تصرف دارد و درین... و استعداد و سپاه و دسته‌ی زیادی به‌همرسانیده، محکوم و مطیع امر شاهی نیست؛ شخصی داعیه‌دار .... سلطنت را از ید تصرف شما انتزاع [می‌نماید] و ایران را صاحب می‌شود. حال که به رکاب آمده ... و اکثر اعاظم سپاه با او همداستان و متفق‌القول شده، خیانت و سرکشی نسبت به پادشاه [را] در نظر دارند. و این غلام بعضی از رفقای او را دلالت [کرده] و از رفیقی او نادم گردانیده. دفع و رفع او از لوازماتست. واجب بود این مراتب را عرض کنم؛ رأی مبارک به هرچه قرارگیرد، مطاع است. شاه طهماسپ گفتگوی طهماسپقلی را به غرض دانست، جواب عرض او را به دفع‌الوقت گذرانید. طهماسپقلی خان از راه شیطنت و حرامزادگی سرکردها را فریب داده، رفته در خلوت تصدیق حرف او را کرده و مراتب را نیز مجددا عرض کردند. و خود هم [به] کرات و مرات این مراتب را در خلوت و خفیه عرض‌کرد. و نوعی کرد، که در نظر شاه به حد تواتر رسانید و در آخرالأمر طهماسپقلی خان عرض کرد؛ که اگر این عرض را از سرکردگان و غلامان چون ماها قبول نفرمای، هرآئینه غدر می‌کنند و ازهم می‌پاشند و تفرقه می‌شوند. شاه طهماسپ آخر جواب .... و

چون در اول سلطنت تا آخر پادشاهی، که بدان روز بد نشست، شاه طهماسپ .... از عزل و نصب و کشتن و خلعت و انعام دادن و نوازش و رد و بدل.... و جهال، که آغاز و انجام کار را از هم جدا نمی‌کردند، مصلحت دیده و .... و فرمود طهماسپقلی و بعضی از سرکردها عرض این مراتب را کرده‌اند. اراذل و ... که عرض حسابی نموده‌اند و صلاح در نبودن فتحعلی خان هست، اجل رسید... کردند، چندان نشد، طهماسپقلی خان، شاه طهماسپ را از پادشاهی .... و او را در نهایت سبکی و هتک و فلاکت و رذالت و اهانت... آستانه‌ی مقدسه مجاور گردید. و طهماسپقلی خان به نادرشاه شد..... ملک ایران گردید. نادرشاه دوازده سال سپه‌سالار بود و شش سال پادشاه سفاک و ... سال ششم پادشاهیش مقتول گردید. و علی شاه و ابراهیم شاه و بعضی از منسوبان ایشان دو سه سال بعد از نادرشاه اظهار حیات نمودند. خزانه‌ی نادری را لایشعر و به غلط بخشی به‌هم پاشیدند؛ خودهاشان نیز به زودی طی گردیدند.

بعد از آن پای طوائف الملوکی به میان آمد. آزاد خان افغان عرصه را خالی دیده، به عراق آمده، جمعی از افغان و اوزبیگ و مردم لجاره‌ی عراق برسر او جمع [گشته] چند وقتی خود نمایی کرده، عراق و بعضی از بلاد آذربایجان و فارس را متصرف [شد] و با کریم خان زند همیشه.... کریم خان بر او غالب آمد و آزاد خان متقاعد شد و کمر به اطاعت و ... قبول و بعد ازین در صفحه‌ی عراق ذی شوکتی نماند. کریم خان به اسم .... شد. مردم عراق کسی را گمان نمی‌بردند، بدو گرویدند و سپاه و قشون .... آن وقت محمد حسن خان قاجار در حدود استرآباد و مازندران ..... اهل و سپاه عراق و بعضی از خوانین افغان و اوزبیگ و مردم ..... رکاب بوسی می‌کردند و اکثر سپاهیان افشاریه در موکب آن مرحوم .... اهل ایران با وجود کریم خان در عرصه مطیع و منقاد محمد حسن خان .... شوکت و فرمانفرمایی به اعتبار مراتب پادشاهی سلسله‌ی علیه‌ی .... هنوز نرسیده بود؛ چند روزی به چندین اشخاص دون بازیچه‌ها کرد. امور کارخانه‌ی الهی منوط و مربوط به اوقات می‌باشد و هنوز مهر رخشان در ملک بختیاری آن سلسله‌ی جلیله تابان و ساطع نشده بود. کریم خان از راه خود نناسی و مغروری به دولت و سپاه مموه، در صورت دونی و دنائت نفس و قابلیت زمانی، محمد حسن خان را به امثال و اقران حساب می‌کرد و در نبودن او می‌کوشید و برای خودنمایی همیشه چون شبپره و پروانه در عراق جلوه‌گر و جولان ده بود، گرد سپاه محمد حسن خان می‌گشت؛ تا با او کاوش و پرخاش نماید. اتفاقا به قشون محمد حسن خان برخورد. بعد از تلاقی فریقین چون کوکب اعدا طالع و در اوج بود، بعد از کشش و کوشش جانبین و ستیز و آویز طرفین و اشتعال نائره قتال و... دو سپاه سنگین و آمد و شد قاصد تیر و تفنگ در بین و ضرب سنان و سیف در بین... سپاه زندیه مغلوب [شد]. بعد از آن به نحوی که سابقا مرقوم گردید، اقبال و سلطنت و پادشاهی ایل جلیل القدر والشأن قاجار به وعده است و هنوز وعده‌ی پادشاهی نرسیده بود. به قدرت الله محمد حسن خان قاجار به ضرب گلوله مجروح و به سرایت آن به جنت خرامید و شربت شهادت را چشید. کریم خان زند [غالب] آمد و همان غالبی را داشت، تا فوت کرد. و خاقان شهید بعد از شهادت .... و اقوام و ایل و جمعیت در حدود استرآباد بودند؛ کریم خان زند استیلا و تغلب .... و شیراز را محل توقف و دارالعلم لقب داشت، شیراز دارالسلطنه شد. بعد از .... به مقر وکالت و شوکت و سلطنت، اعاظم و بزرگان و ملوک ایران ... و از آنها گرو گرفته و اغلب کوچ خود را به شیراز نزد خود برده و اعاظم آنها مصاحب و مجلس نشین بودند. چون آزاد خان افغان و رفیع خان قاجار و پناه خان جوانشیری و کاظم خان قره‌داغلی و شهباز خان دنبلی و رئیس احمد شاه دشستانی و اسماعیل خان قشقایی و چون خاقان شهید در رتبه به مراتب شتی{ظ. شستی] از خوانین مزبوره برتر بود، یکی از اقوام خود را به رسالت به خدمت خاقان جنت مکان فرستاد و مراسله‌ای بدین مضمون بدو نوشته، که چون از تأییدات سبحانی روز به روز ابواب شوکت و جلالت بر چهره‌ی هواخواهان این دولت ابد مدت مفتوح و گشاده[شده] به خصوص انضباط مبانی سلطنت و جهانداری و استحکام قواعد... نظر حقیقت گستر آن است، که آن دولتخواه به حضور آمده، که به رأی متین و فکر دوربین شما ... منظم ساخته، ایشان را در زمره‌ی ندمای خاص و امراء بزم محفل گردون اساس ..... نمائیم.

بعد از استحضار و استظهار بر مراسله احضار شوق شرف اندوزی انجمن حضور .... تدارک خود را دیده، با عمله و اتباع خاص خود روانه‌ی شیراز گشته، در رسیدن

به انـواع گونـاگون ... نوازشـات از حـد افـزون سـربلند و محسـود اماثل و اقـران گرديـد، در كمـال اعـزاز و احتـرام چنـدين ... را گذرانيـد؛ از جملـه‌ى نـدما و امنـاى دولـت و مصـاحب بـود، تـا در سـنه‌ى ١١٩٣ كـريم خـان به آزار .... مـدت وكالـت و فرمانفرمـايى كـريم خـان در اكثـر ايـران بيست و سه سال بود. و خاقان [جنت مكان بعد از فوت] كريم خان از شيراز بـا دسـته و عمله و اتباع خـود بيرون آمده، به طرف اسـترآباد .... ايل و جمعيت قاجاريه بـوده، رفته. در رسـيدن عـرايض اكثـر اهل ايران به دربـار گيتـى مدار رسيد و از جميع اطراف و جوانب مـردم سـپاهى و قشـون ركابى برسـر او جمع[شـده] سـپاه سـنگين تـدارك ديده، عموم مردم ايران با او گرويده، مطيع و منقاد خاقـان شهيد گشتند. و چون بعد از فوت كريم خان برادر و اقوام او برسر خزانه و حكومت نفاق و نـزاع به‌همرسـانيده و به دست خودشان يكديگر را كور و قتل كردند، آتش طغيـان اوهـا در فـارس و عـراق مشـتعل بـود؛ تـا اينـكه بـالكليه مستأصل و منقطع و منقرض النسل شـدند. نواب خاقـان شـهيد دريـن عـرض مـدت در جمـع‌آورى سـپاه و تـدارك مى‌كوشـيد و در فكـر زيـادى قشـون و اسـباب و اثـاث سـلطنت و شـوكت بـود؛ امـر پادشـاهى و سـلطنت ايـران را بـر ذمـت همـت خـود گـرفته، بـا عـزم تيمـورى و شـوكت سنجرى و سطوت چنگيزى با سپاه و لشكرسنگين، عنـان عزيمـت ... آن سـامان معطـوف [داشـت]. پسـر جعفرخـان يـك دو سـال بـا بعضـى اراذل در گوشـه كنارهـا و در سنگلاخها.... در بعضـى جاهـا خـود را بـا معدودى جهال نمايان مى‌كرد؛ هـاى هـاى دزدانه مى‌نمود و خاقـان جنـت مكان .... نمى‌بود و از جمله‌ى اشخاص نمى‌شمرد، تـا اينكه شبى بـا دسته‌اى كه بـر او جمع شـده بودند، شـبيخون ... خاقان شهيد آورد. اين حركات به گوش مـردم ذوى عقول خـوش نمى‌آمـد و محملهـا قـرار مى‌دادنـد .... به خـود مشتبه‌گرديده، طبلى جاهلانه مى‌زد. خاقـان شـهيد همـت بـر دفـع شـر و فسـاد او بسـته او را .... به حضـور بـاهرالنور شـاهى آوردنـد؛ فرمـود او را به جـزاى خـودش به اشـد عذاب رسـانيدند و.... و رذالت و كله بـادى رسـيد و عبـرة لأولى‌الابصـار گرديد. و در آن وقت اهـل... پـاى خودشـان كشـيده بودنـد. خاقـان شـهيد بـا سـپاه جـرار به صـوب خراسـان .... همـين[كه] موكب ظفر كوكب همـايون بـدانجا رسـيد، و ولات و بزرگـان آن ديـار تمـامى روى شرمسارى را به دربار معدلت مدار آورده و جبين نيـاز و خضع الرقابى به عتبه‌بوسى ماليده و به حيطه‌ى تسـخير و تصرف درآورد، مظفر و منصور مراجعت كرد. و ابراهيم خليـل ولـد پنـاه خـان جوانشـيرى، او نيـز در آنـدم به حصـانت قلعه و رصـانت حصـار مغـرور، بخـار غـرور به دمـاغش متصاعد[گشـته] سـر از اطاعـت و خدمتگـذارى و انقيـاد امـر پادشـاهى برتـافته، بنـاى مخالفـت و خودسـرى گذاشـته، محصـلان حـواله‌ى ديـوانى را جـواب گفـته، ذخيـره‌ى زيـادى تـدارك [ديـده] و جمـع‌آورى در قلـعه‌ى خود كرده. اين خبر سامعه افروز خاقان جنت مكان شده، بـا لشكر جرار كه از شمار مـور و ملـخ افزون بـود.... و توپخـانه و جزائـر و زنبوركخـانه و تـدارك و اسـباب پادشـاهانه .... جهـانگيرى و كشورسـتانى و برگيتـى حكمرانى به طرف شوش معطوف .... نزول اجلال فرمود و قلعه‌ى مزبوره را به محاصره انداخته و غازيـان .... گرفته، محصولات حوالى قلعه را از زراعت و باغات و عقارات..... دهـات حـوالى و حواشـى قلـعه را خـراب و ويـران كـرده و ايـل و احشـام آنجـا .... سـمت و آن ولايـت و آن سـامان لگدكوب سـم سـتور غازيـان .... توابع قلـعه بـود، همگـى را آتش زده و سـردارها را بـا لشكر بسـيار فرسـتاده، بلـدان .... سركشى كرده، تسخير نموده، سواره‌ى ركـابى اوهـا و مـال ديوان ايشـان .... روانه و طـوق عبوديت و اطاعت به رقـبه‌ى انقيـاد كـرده و كمـر خدمتگـذارى و سـربازى و جانفشانى پادشاه انجم سپاه بسته و در مملكت لگزيه و وان و ارضنةالروم پيشكش معقول به دربـار معدلت مـدار خاقـانى مى‌آوردنـد. و اكثـر وزراء و حكـام روم كه قـرب جـوار به خـاك آذربايجـان داشـتند، از سـطوت و هيبـت خاقـان شـهيد در قلعه را بسـته، خـود را از خـوف و رعـب حصـارى و محاصـره[كرده] و قلـعه‌دارى و محافظـت ولايـت خـود مى‌نمودنـد. و ابـراهيم خليـل خـان نيـز شـب خواب نداشـت و روز آرام نمى‌كرد و قلعه‌چيان ازو بدتر، از جـان و مـال خـود امـين نبودنـد؛ در فكـر گـريز بودنـد و ابراهيم خليل خان هرچه فقير و فقراء و عجزه و مسـاكين بودنـد، اوهـا را از قلـعه بيـرون كـرده، خودشـان را سبكبار[نموده] فرار مى‌كردند. نهايت چـون خاقـان شـهيد در فصل پـائيز بـراى دفـع خليـل خـان قشـون و سـپاه به آذربايجان كشيد و قرب يكماه در كنار آب توقف و اجلال نـزول كـرد.... به آب زده‌بودنـد، راه عبـور لشـكر را بريـده، مسدود نموده. خاقان شهيد امر و مقرر كرد تـا جسـرها را .... نمودند و اردوى همـايون حركت كرده، چند روزى بـر

جسر گذشته، از آب عبور کردند و دو ماه متجاوز ... مکث[کرده] طریق فتح قلعه را می‌ساختند.

چون پای قلعه‌ی مزبوره سنگلاخ و رهگذر او صعب[بود] راه یورش .... و غازیان نصرت قرین مشغول تدبیر جستن راه گرفتن قلعه بودند و چندین دفعه مردم اهل قلعه ... جنگ میدان واقع[شد]، غازیان شیرشکار و دلیران کارزار حمله‌ی مردانه برده، اکثر آنها .... و بقیه‌ی اوها راه فرار را به صوب قلعه می‌جستند. سرما شدت کرد و برف و باران آمد، کار غازیان .... و راه آمدن سیورسات و ذخیره از اماکن بعیده به اردوی کیوان شکوه ... در راه تردد مردم اطرافی به اردوی معلی نبود. أمنای دولت به خاقان .... روز دیگر موکب همایون درینجا توقف کند، لامحالة قلعه مفتوح می‌شود؛ نهایت این مکان کوهستان و سرما شدت کرده، صلاح آن است، که موکب ظفر کوکب چند وقتی از اینجا کوچ و به طهران عودت [نماید]. بعد از دو ماه دیگر نوروز سلطانی است، باز بر سر قلعه فوجی از قشون مأمور [کرده] و می‌آیند؛ در اندک زمانی مفتوح خواهد شد. خاقان جنت مکان عرض اوها را قبول[نموده] و موکب همایون از شوشی حرکت[کرده] و عطف عنان به جانب دارالسلطنه‌ی طهران معطوف [داشته] و سپاه و قشون رکابی را مرخص[نموده] و به خانهای خودشان عودت و مراجعت[کردند]. خاقان شهید نیز به مقر سلطنت و شوکت نزول اجلال فرمودند. همین[که] سرمای زمستان گذشت، کوس سلطانی ..... ابراهیم خلیل خان را پیشنهاد خاطر دریا مقاطر گردانیده، یاساچیان را ... قشون رکابی فرمودند. در اندک زمانی لشکر و سپاه از حد افزون به دربار معدلت مدار... توپخانه و جزائر و زنبورکخانه و اسباب و اثاث پادشاهی را دیده. خاقان شهید با آئین و..... عنان را معطوف[داشته]، ابراهیم خلیل خان به محض شنیدن آمدن موکب همایون تاب ..... قلعه را به جا گذاشته، با کوچ و اتباع خود به سمت لگزیه فرار نمود و خاقان شهید ..... نزول اجلال فرمود و به حیطه‌ی تصرف و تسخیر آورد. چند روزی در آن مکان توقف ..... قتل و اسیر ساخت و تاراج نمودند. به تقدیر ازلی اجل رسیده بود؛ شب ..... بر سر خاقان رفته، او را شربت شهادت چشانیدند. بعد از وقوع این قضیه‌ی هائله آن سپاه سنگین از هم پاشیده، متفرق شدند. خوانین قاجاریه و سرکردها و بزرگان سردسته مانده بودند؛ بقیه‌ی سپاه را برداشته، به صوب طهران مراجعت[کرده] این خبر وحشت اثر، سامعه‌افروز بندگان سکندرشأن سلیمان شأن گیتی‌ستان المؤید من عندالله الملک المنان سلطان فتحعلیشاه ادام الله ایام سلطنه و شوکته الی مدید الزمان، که در آن وقت در سمت فارس سپه‌سالار بود، رسیده؛ با قشون و سپاه که مستلزم رکاب نصرت انتساب بودند؛ به فر و تمکین فریدونی و شوکت سنجری و سطوت و هیبت چنگیزی و عزم و حزم تیموری از فارس نهضت[کرده] و به صوب طهران عطف عنان معطوف فرمود. و منزل به منزل وارد طهران گردید. و در موکب ظفر کوکب آن جمشید وقار، هاتفان غیبت به صدارت ....می‌خواندند. نوبت به من افتاد، بگوئید که دوران.. آرایش از نو بکند. مسند جم را در طهران ....تخت پادشاهی شد.[11] از ساکنان عرصه‌ی افلاک و متوطنان بسیط غبراء و خاک .... بعد از استقلال و استقرار برتخت شاهی؛ در ساعت اول به مأمورین امر و مقرر کرد.... شهید را در قلعه‌ی شوشی نقل و در کمال اعزاز و احترام و در نهایت توقیر و اکرام او را .... نفر سواره و یکی از خوانین معتمد قاجار همراه کرده، در تخت روان به اماکن متبرکه‌ی شریفه روانه‌ی عتبات عالیات؛ علی ساکنها الف تحیات، جسد عزیزش را مدفون کردند. و درین وقت ..... به سبب شقاوت ذات و بیصدقی بدین دولت خداداد سر ... مغروری و مدهوشی از موکب همایون کناره گیری کرده، زیر علم زرین..... شاهی و قهر و غضب پادشاهی و طبع غیور ظل‌اللهی از این حرکت ناملایم آن بی وجود حرارت اندوز شده، تنبیه او را از لوازم شمرده. غازیان ظفرنشان هنوز زین را از پشت ستوران نگرفته بودند، آماده و مستعد رزمجوئی و خصم افکنی بودند. آن طعمه‌ی جیفه‌ی لذت را از دور دیدند؛ شاهینوار طالب ربودن او گشتند. هنوز به مقابله‌ی یکدیگر نرسیده بودند، لجاره و اراذل و بیکاره آدمانی که به گرد

---

[11] فنعم ما قال فتحعلی خان ملک الشعرا: چو کسری را ز شوشی منکسر شد شیشه‌ی هستی سلیمانی ز ملک فارس آمد، فارس میدانز تخت آقا محمد خان شد بنشست بابا خان (۱۱۱۱) دلیلش شد خلیل آوردش از اصطخر سوی ری.

فنعم ما قال: بدانسان کز یمن بهرام را نعمان بن منذر منظور از فتحعلی خان ملک‌الشعرا، ملک الشعرای دربار فتحعلی شاه قاجار است، که تخلص شعری وی 'صبا' بود؛ مثنوی های مشهوری مانند شهنشاه نامه در باره‌ی محامد فتحعلیشاه و خداوندنامه در باره‌ی پیامبر اسلام و علی ابن ابیطالب، عبرت نامه و گلش صبا به تقلید از 'بوستان شیخ سعدی' دارد. وی در سال ۱۱۳۸ هـق. برابر با ۱۸۲۲ میلادت وفات کرد.

صادق خان جمع شده بودند و او را کشان کشان به لب مغاک بی بن و پی آوردند؛ او را به چاه انداختند، شکست فاحش دیده، منهزم و راه فرار را پیش گرفته جستند و سلک جمعیتشان از هم گسیخته، متفرق و پراکنده شدند. و صادق خان خودش با معدودی .... احشام در حوالی قلعه‌ی گنجه بودند. قریب به دو سه‌هزار خانوار آنها را ....اسکان[داده] و بعد از انتظام مهام آن سامان، نواب ..... مظفرا به صوب دارالسلطنه‌ی تبریز معطوف فرمود؛ قشون را ..... نزول اجلال زمستان را در آنجا به قشلاقمشی به سر برده....در بیت الشرف جمیل نزول کرد. شهزاده‌ی عظیم الوقار .... سان دیده، با طنطنه و دبدبه و آئین و طمطراق هرچه تمامتر.... پرچم شقه‌گشا به عزم خصم افکنی و دفع اعداء ...ایروان و شوشی معطوف فرموده و ایچ پختر که سرکرده‌ی .... جولان می‌داد و اظهار حیاتی می‌کرد. به شوشی به نزد ..... کرده، از آنجا برگشته به قلعه‌ی باد کوبه آمده، حسینقلی خان حاکم آنجا به اعوان و اتباع خود مشورت نموده، در هلاک او کوشید. همین[که] از قلعه بیرون می‌روند، آدمان حسینقلی خان دست غیرت را از آستین شجاعت بیرون آورده، به تیغ اسلام ایچ پختر را هلاک و او را به دارالبوار روانه و سرنجش را با خاج و شمشیر و اسلحه‌اش به دربار عظمت مدار خاقانی ارسال[کردند]. و بعد از اسقاط ایچ پختر قشون روسیه متفرق[شده] فوجی از آنها زنده دستگیر[گشته] و بعضی از ایشان قتیل و قلیلی از اوها به ولایت خود فرار [کردند]. و چونکه منظور نظر حضرت ظل‌اللهی این بود، که بالکلیه قلع ماده‌ی فساد روسیه در ملک آذربایجان بشود و بقیه‌ی اوها در قلعه‌ی گنجه و تفلیس مانده، آنها را بدوانند، آن سامان را نیز از لوث اختیار روسیه پاک کند. با طنطنه‌ی کوس سلطنت و جهانگشائی موکب ظفر کوکب از دارالسلطنه‌ی طهران حرکت[کرده] با سپاه سنگین... سلطانیه گردیده، آنجا را جای نزول اجلال فرموده، شهزاده‌ی والاتبار عظیم الوقار کثیرالإقتدار .... در حوالی قلعه‌ی ایروان و شوشی بود؛ حسب‌الأمر شاهی به خصم افکنی مأمور شده، غازیان شیر .... روسیه می‌شدند؛ آنها را معدوم و یا راه فرار را بدیشان نشان می‌دادند. تا اینکه خسرو ستارگان .... و هوا رو به سرما کرد و از طرف قرین‌الشرف شهزاده‌ی کامکار عریضه رسید، که از روسیه‌ی آذربایجان بغیر از ... آن خبر فتح عسکر رومی و ببه و اعراب در کنار دریاچه‌ی مریوان.. وداد سامعه افروز واقفان سده‌ی سنیه‌ی .... کیوان شکوه از چمن سلطانیه نهضت[کرده] و کوچ بر کوچ در اوائل شهرالسنه اقاصم رجب المرجب سنه‌ی ۱۲۲۳ .... فرمودند و از جانب والی اردلان کهیای بغداد با دویست نفر دیگر از رومی و... فتح به نظر فیض منظر پادشاهی رسید و شهزاده‌ی عظیم الوقار نیز مهام سمت آن سامان را .... به دارالسلطنه‌ی تبریز عودت فرمود. چون هرساله به جهت تفرج هوا و رعب افکندن به دل اعدا موکب ظفر کوکب اعلیحضرت سلطانی چمن سلطانیه را مضرب خیام نصرت فرجام فرموده؛ درینسال فرخنده فال نیز در اواخر شهر ربیع‌المولود سنه‌ی ۱۲۲٤ علم زرین مشقت گشا با طنطنه‌ی پادشاهی و دبدبه‌ی شهنشاهی با سپاه ایران که از مور و ملخ افزونتر[بود] با آئین و طمطراق فریدونی از دارالسلطنه‌ی طهران نهضت[نموده] و چمن سلطانیه را محل نزول اجلال فرموده و شهزاده‌ی والاتبار عظیم الوقار عباس میرزا که در تبریز قشلاقمشی کرده، بعد از نوروز سلطانی با سپاه جرار به عزم دفع اعدا به صوب آذربایجان عطف عنان فرمود.... آراسته و به زیور فهم و کمال، درک و کیاست پیراسته، در مراسم قابلیت و استعداد از .... مراتب شجاعت و رشادت یگانه‌ی آفاق او را با تدارک شایان و پیشکش و هدایای بی.... عالم پناه ساخته.

بعد از شرفیابی بزم حضور بهشت آئین شاهی مشمول عواطف شاهنشاهی .... خطیر شاهنشاهی گردید. در سال بعد که رأی جهان آرای خدیو زمین و زمان و خسرو گیتی ستان.... خان قرار گرفت، رقم قضا شیم والا عز اصدار پذیرفت، که چون از تأییدات جناب ایزد سبحانی ... لالت و حکمرانی بر چهره‌ی هواخواهان این دولت جاوید مبانی مفتوح و گشاده و اسباب سلطنت ... و شهریاری منظور نظر حقیقت گستر آن است، که آن دولتخواه شرفیابی حضور .... دوربین ایشان متمم امور ممالک محروسه را منظم ساخته؛ آن دولتخواه را در زمره‌ی ندمای خاص و امرای بزم محفل گردون اساس، قرین امتیاز و اختصاص فرمائیم. بعد از استحضار و استظهار بر رقم احضار شوق شرف اندوزی انجمن حضور شاهی و تقبیل عتبه‌ی عالیه‌ی شاهنشاهی گریبانگیر او گشته، به امیدواری و استظهار بی شمار روانه‌ی دربار کیوان اقتدار گشته، به انواع تلطفات گوناگون و اقسام نوازشات از حد و حصر افزون سربلند و محسود اماثل و اقران گردید و در رکاب ظفر انتساب

خاقان کشورستان روانه‌ی چمن کندمان گردید؛ و در آن اوان به عرض عاکفان سده‌ی جاه و جلال رسانید، که بنده‌زاده‌ی امان‌الله خان مدتیست، که در دربار گیتی مدار سلطانی به مراسم چاکری و جانفشانی اشتغال دارد. درین اوان که نواب مالک‌الرقاب جهانبانی مأمور به جانب کوران دشت می‌باشند؛ استدعا و امیدواری.... فدوی و غلامان صمیمی شاهزاده‌ی عالم و عالمیان برقرار فرمود.... جانسپار آن غره‌ی ناصیه‌ی شهریاری و قره‌ی باصره‌ی جهان... استدعای او را به عز قبول و شرف اصغا مقرون ... شان نواب مالک رقاب جهانبانی سپرده، که به مراسم .... و فرمانرداری آن مهر سپهر خلافت و شهریاری .... مؤید به تأییدات سبحانی و نظر کرده‌ی مالک رقاب .... سعادت و نیک اختری از ناصیه‌ی احوال او ظاهر و هویدا... عارج معارج اوج عزت و اعتبار و کمال ارادت و اخلاص .... نظر مرحمت اثر شاهزاده‌ی نامدار جلوه‌گر گشته، به شفقتهای بیکران و مرحمتهای بی پایان محسود همگنان گردیده، ربط قدیمیگری و خدمت در آن سرکار شوکت مدار به‌همرسانید. و در سال بعد نیز که خاقان کشورستان از دارالسلطنه‌ی طهران به عزم تسخیر آذربایجان مشقت گشای رایات عز و شأن گشته، نواب جهانبانی را مأمور به چمن کندمان فرمودند؛ در این سفر نیز در رکاب آن حضرت خدمتگذار و فرمانبردار و از خلاصه‌ی فدویان قدیمی و عمده‌ی چاکران صمیمی آن شهریار جم اقتدار بود. به علت خدمات متعدده لایقه و کمال سابقه و لاحقه‌ی والسابقون السابقون أولئک المقربون .... و پیشنهاد ضمیر منیر مرحمت نمون آن بود، که در هنگام تسلط .... بر مسند والای سلطنت و اقتدار امان‌الله خان را به ولایت، ولایت .... والامثال قرین امتیاز فرمایند. و چون معظم‌الیه حقوق عبودیت .... رسانیده بود، بارها با لفظ دررربار نوید حکومت اردلان را و به تفویض ... به سبب زیبندگی و رشادت و مراتب شایستگی و شجاعت او در نظر فیض .... مبانی جلوه‌ی تمام داشت؛ دوباره مأمور به خدمت ضبط مالیات سمت .... در این سفر نیز خدمات شایان و عبودیت نمایان بر پیشگاه خاطر .... رسانیده، باعث ظهور قابلیت و استعداد و مزید مراتب اعتقاد ...

بعد از مراجعت از این سفر و آسایش از تعب راه، باز در رکاب ظفر انتساب ... کامیاب مالک رقاب ظفر مآب گردون قباب شاهزاده‌ی کامکار عباس میرزا مأمور به سفر آذربایجان[شده] و درین سفر مصدر خدمات لایقه نمایان گشته، مورد تحسینات گوناگون[قرارگرفته] و به نحوی که سابقا مرقوم گردید، مشمول تلطفات از حد افزون خاطر خطیر والا گردید. درین سال همایون فال که موکب جهانگشای پادشاهی به جانب مملکت خراسان نهضت[داشته] و آن سرزمین را مضرب خیام نصرت فرجام و مکان سرادقات جاه و جلال و عز و شأن نمود؛ جمعی از اعزه و اعیان و اهالی اردلان به ملاحظه‌ی حقوق چندین ساله‌ی مرحوم خسرو خان و هواخواهی ولی نعمتزاده‌ی خود و اظهار بدسلوکی و تظلم حسنعلی خان به اردوی کیوان شکوه سلطان صاحبقران شتافته، درین سواد ... مالاکلام نمودند. رأی عالم آرای سلطانی و امنای دولت قاآنی برآن قرار گرفت، که در هنگام ... از سفر خیرالأثر خراسان غورسی به حال ایشان می‌شود؛ احقاق حق خواهد شد. و درین .... پادشاه ارس(روسیه) ایلچی را با پیشکش شایان و هدایای معقول و نمایان به دربار ایران ... عریضه‌ی او را با پیشکش به نظر مبارک خوانده و گذرانیده و ایلچی را به حضور باهرالنور ش ... نوازشات سلطانی گردیده. چند وقتی در دارالسطنه‌ی طهران توقف [کرده] بعد از آن مستدعیات ... صلاح اصغاء و قبول فرموده؛ فرمان قضا جریان در جواب صادر [گشته] یکی از مقربان را مصحوب ایلچی ... شدند و عرایض حکام و ولات مملکت خراسان رسید، که هرساله موکب ... نهضت و غلال [ظ. غلات] و زراعات و باغات و بساتین رعایا ... و ابنیه و بیوتات ایشان خراب و ویران[کرده] و این ملک لگدکوب سم ستور غازیان نصرت نشان می‌شوند؛ عبادالله آسایشی نمی‌بینند و مردم اهالی و سکنه‌ی خراسان مطیع و منقاد و از خدمات و مالیات و تحمیلات شاهی سرپیچی نکرده‌اند. استدعا آنکه، سفر و نهضت خاقانی را بدین سمت موقوف و هرچه مقرر می‌فرمایند، خدمت مالی و بدنی می‌کنیم. پادشاه عالم پناه آنسال سفر خراسان را موقوف نمود و شاهزاده‌ی والاتبار با قشون ابوابجمعی بدان سمتها سفر نمود و پیشکش معقول برای اوها آوردند. بعد از انتظام مهام آن سمت، از آنجا حرکت[کرده] و عنان عزیمت را به صوب دارالسلطنه‌ی طهران معطوف[داشت]. و در سال بعد پادشاه انجم سپاه به طرف خراسان نهضت .... آن مرز و بوم را مضرب خیام نصرت فرجام گردانید. سرکشان که از

اطاعت سرکشیده [بودند، با پیشکش] معقول هم آورد لشکر منصور گردیدند و کمر به اطاعت و انقیاد شاهی بسته و هرجا قلاعی ... و رصیص بود، به دست غازیان نصرت نشان مفتوح[گشته] و خراسان را تسخیر و به تصرف آورده. .... و بدارالسلطنه‌ی طهران به مقر سلطنت وارد[شد]. و امسال که سنه‌ی ۱۲۱۸ هجری است، باز شهزاده‌ی والاتبار ... به سمت خراسان[حرکت کرده] و موکب ظفر کوکب اعلیحضرت ظل‌اللهی به صوب مازندران و ... نهضت فرمودند و اردوی کیوان شکوه تا به دشت قپچاق و آن سمتها رسیده... نزول اجلال، مدتی در آنجا مکث[کرده] و از هزار خانوار زیادتر خانه و کوچ ترکمانیه.... شاهنشاهی می‌کردند، کوچانیده به بلده‌ی بسطام آورده، در آنجا اسکان و توطن داده... از اعاظم و معارف ترکمانیه را کوچانیده، در حوالی دارالسلطنه‌ی طهران و قزوین جا داده، اسکان شدند. و رؤسای اوها با پیشکش و صد عجز و نیاز به دربار معدلت مدار آمده، به عتبه بوسی پادشاه انجم سپاه مشرف گردیدند و متعهد و متکفل دادن مالیات و سرانجام تحمیلات و تکلیفات دیوانی شدند و پادشاه عالم پناه بزرگان اوها را مخلع به خلاع فاخره فرموده و ایشان را رخصت داده؛ هرکس به مواطن و مساکن خود رفتند. بعد از انتظام مهام آن سمت موکب ظفر کوکب از کنار گرگان حرکت کرده و به همراهی نصرت و ظفر منزل به منزل وارد دارالسلطنه‌ی طهران گردید. و قشوون ممالک محروسه که در رکاب بودند، تمامی را مرخص فرمود. و در وقتیکه موکب ظفر قرین پادشاه جم جاه انجم سپاه عالم پناه از ... مازندران و حدود استرآباد مشقت گشای شوکت و اجلال گردید، قرة .... با خوانین قاجاریه و سپاه سنگین مأمور به تسخیر و فتح قلعه‌ی مشهد مقدس ... فرمودند و سپاه منصوره قلعه‌ی مزبوره را چون انگشتری به میان... قلعه‌ی مزبوره در ازمنه‌ی سالفه چندین صاحب شوکتان با سپاه .... نگرفته، خاسرا بی نیل به مقصود برگشتند. نواب کامیاب سپهر ...غازیان منصوره محاصره فرموده؛ چون همواره تیغ هلال آسای ...ماه نو دارد، به سعی و اهتمام سپاه منصور در غره‌ی رمضان المبارک.... جان را بیرون برده، راه فرار و ادبار را پیش گرفته از قلعه .... نادرشاه، که در قلعه در نزد نادر میرزا بودند، ایشان را همگی به زنده دستگیر و قره‌ی باصره‌ی شهریاری نیز به مرحمت و عنایت جبلی ذات مقدس خود، سکنه‌ی مشهد مقدس را از قتل و اسیر و تاراج عفو فرموده، اوها را امان داده، که در جاه و مکان خود به خاطر جمعی به شغل کاسبی و رعیتی مشغول و دعاگویی و شکرگذاری برای ذات اقدس قبله‌ی عالم و عالمیان را رطب اللسان خود نموده، مطیع و منقاد اوامر و نواهی دیوان اعلی باشند و تکالیف و تحمیلات دیوانی و خدمات مرجوعه‌ی شاهنشاهی را به گردن خود گرفتند. و نادر میرزا که فرار کرده بود و به طرف قلعه‌ی چناران رفته، در عرض راه او را با اتباع دستگیر و به نزد شاهزاده‌ی والا تبار محمد ولی میرزا که در مشهد مقدس نزول اجلال داشت، بردند. و موکب .... در ارض اقدس متوقف[شد]. نادر میرزا را با برادران و اقوام روانه‌ی دارالسلطنه‌ی طهران نمود. و موکب.... بود. نادر میرزا را با اقوام به نزد شاهزاده‌ی والاتبار عظیم الوقار عباس میرزا، که ولیعهد و نائب ... السلطنه‌ی طهران به فرمانفرمائی و حکمروائی مشغول بود؛ روانه [کرده] اوها را محبوس[نمود] تا اینکه موکب شاهی مراجعت ... نشست. بعد از فراغت و آسایش از تصدیعات سفر، امر به احضار نادر میرزا فرمودند. او را ... پادشاه عالم پناه آوردند؛ امر به قتل نادر میرزا فرمودند. او را به سیاست رسانیدند و اقوامش را به امر... بعد از چند وقتی عریضه‌ی حکامان آذربایجان رسید؛ مشعر بر اینکه طائفه‌ی روسیه جمعیت کرده‌اند... آمده‌اند؛ بعد از چند روزی داخل قلعه شده و جواد خان حاکم آنجارا مقتول و ... سکنه‌ی آنجا را نموده، در گنجه متوقف[شده‌اند]. عزم کرده‌اند، که دست تصرف به مملکت آذربایجان دراز... که سامع افروز پادشاه جم جاه انجم سپاه گردید، فی‌الفور پیرقلی خان قاجار را با فوجی جرار برای جنگ آن کفره‌ی فجره مأمور[نمود]. بعد از راهی شدن او، شهزاده‌ی عظیم الوقار کامکار والاتبار عباس میرزای ولیعهد، از دارالسلطنه‌ی طهران با سپاه سنگین که از چهل هزار نفر سوار متجاوز بود، با طمطراق و آئین هرچه تمامتر برای دفع روسیه حرکت [کرده] و کوچ بر کوچ به دارالسلطنه‌ی تبریز نزول اجلال فرموده و موکب ظفر کوکب شهنشاه عالم پناه جم جاه انجم سپاه با طنطنه‌ی پادشاهی و دبدبه‌ی شهنشاهی با سپاه ایران، که از مور و ملخ افزونتر، که از صدهزار نفر سواره زیادتر بود؛ برای قلع قاصره‌ی روسیه‌ی کفره کوس غریو کوفته، در غره‌ی صفرالمظفر سنه‌ی ۱۲۱۹ با شوکت سنجری و

ازدحـام و کثـرت چنگیـزی و فـر و شـکوه تیمـوری و سطوت و هیبت اسکندری در دارالسلطنه‌ی طهران نهضت فرموده، با آن سپاه سنگین که از مور و ملخ افزونتر بود، به چمـن سـلطانیه ... فرمـوده و در ولایـات محروسـه فـوج فوج قشون ممالک ایران .... شده بودند. از راه خـام طمعی جمعیت خـود را حرکـت داده ... در سـعی ایـن بودنـد، که بلکه قلعه‌ی ایروان را چون قلعه‌ی گنجه به تصرف خود آورنـد .... و سـپاه زیـاده از شـمار به طمطـراق و آئـین هـرچه تمـامتر حـوالی قلـعه ... در بـین عسـکرین نمانـد؛ به نحـوی که مجـال جدال و جنگ بـا هـم داشـتند .... به مقام طلبیدن مبارز و جنگجوی بر سر سپاه روسیه می‌رفتند .... همین در میان سنگر به آتش افشانی خود را مصـون و متحصـن بودنـد، اگـر... می‌کردنـد. و چـونکه توقـف آن طایفه‌ی خذلان نشـان در آن سـامان .... قلع مـاده‌ی فسـاد روسیه از چمن سلطانیه نهضت فرموده، منزل به منزل با کـوکبه و طنطـنه‌ی شـاهانه مسـافت را طـی و به سـپاه شهزاده در حوالی قلعه‌ی ایروان ملحق [شد].

آن دو سپاه سنگین که از مور و ملخ بیشتر بودند؛ آن سرزمین را مضرب خیام نصرت قرین ساخته، چند وقتی بـا روسـیه به ضـرب تـوپ و خمپـاره و زنبـورک و تفنگ محاربه و جدال واقع[گشته] به حدی آن طـایفه‌ی مخذولیه منکوب و مخذول آلات حرب گشته، تزلزل عظیم به حـال اوها راه یافته، به عجز تمام گرفتار و از جان خـود بیزار گردیدند؛ نه یارای پیش آمدن و نه توقف و مکث در جـای خـود داشـتند. اکثـر آن سـپاه خـذلان آئین به تیـغ بیدریغ غازیـان شـیلک(ظ. شـلیک) تـوپ و خمپـاره و زنبـورک و تفنـگ و آلات حـرب مقتـول و بعضـی از ایشـان به زنـده دستگیر و اسیر شدند. بقیةالسیف اوها چاره‌ی خـود را در فرار یافته، تاب مقاومت سپاه پادشـاه جـم جـاه نداشـته، در آن مکان که بودند، کوچیده، راه فرار را به سمت تفلیس ... خیمه و تدارک که داشتند، همگی را بجا گذاشـته، تمـامی به تصرف غازیان جلادت نشان ..... در حـوالی ایـروان راحـت گزین[شـدند]. چـونکه آخـر فصـل خـزان بـود، سـرما شـدت کرده ... منصـورا به دارالسـلطنه‌ی طهران، که مقـر سـلطنت اسـت آمـده، سـریر پادشـاهی را تـزیین .... را در تفلـیس و گنجه به سربرده، همینکه خسرو ستارگان سپاه خود را از .... سلطنت ساخته؛ باز طایفه‌ی روسیه خیالات فاسده را به خـاطر راه داده.... در تفلـیس حرکـت[کرده] و به عـزم تسخیر و تصرف نمودن قلعه‌ی ایروان آمده. این خبر ....

امر به جمع‌آوری قشـون منصـوره فرمـوده، در قلیل مـدت سپاه ایرانیان، که از .... در شهر صفر المظفر سنه‌ی ۱۲۲۰ شـهزاده‌ی عظـیم الوقـار والاتبـار کامکـار عبـاس میـرزای ولیعهـد ... دارالسـلطنه‌ی طهـران بـرای دفـع اشـرار روسـیه حرکت[کرده] و در اواخـر شـهر مزبـور ... عـالم پنـاه بـا فـر فریـدونی و عظمـت و حشـمت تیمـوری و سـپاه و نصـرت چنگیـزی و عـزم و جـزم اسـکندری و سـطوت و شـوکت سـنجری بـا سـپاه ایـران، که از صـدهزار سـوار متجـاوز بودند؛ با توپخانه و خمپاره و زنبورک و بیسـت هـزار نفـر تفنگچـی و جزائـر و آلات حـرب و طنطـنه و طمطـراق پادشــاهی و دبــدبه و آئــین زیــاده از حــد شهنشــاهی اعلیحضـرت ظـل‌اللهی به عـزم تنبیه و تعزیـز روسـیه از دارالسلطنه‌ی طهران نهضت فرمـوده، به آئین و تدارک و اسباب هرچه تمامتر منزل به منزل آمده، در چمن سلطانیه نــزول اجــلال و رایــات نصــرت آیــات جهــانگیری و کشورستانی را در آن سـامان افراشـته و قـره‌ی باصـره‌ی جهانداری و غـره‌ی ناصـیه‌ی شـهریاری ولیعهد شهنشـاه گیتی‌سـتان شـهزاده‌ی والا تبـار عبـاس میـرزا، که پـیش از موکب والا حرکت[نموده] و در چمـن سـلطانیه بـدان سـپاه سنگین توقف داشـت، از آنجـا کـوچ و عنـان عزیمـت را به صوب خصم‌افکنی معطوف [داشته] و به همعنـانی تأییدات ... آذربایجان نهضت از آب ارس گذشته، در حـوالی قلـعه‌ی شوشی نزول اجلال فرموده.... غازیان نصرت قرین شدند. مغلوب و مقهور و منکوب گردیده، بعضـی از آنها نصـیب تیغ ... و اکثر آنها دسـتگیر و زنده اسـیر [گشته] و موکب ظفر کوکب پادشاه جم جاه گیتی سـتان عـالم پنـاه ... و بـا توپخـانه و خمپـاره و زنبـورک و تـدارک اسـباب تمـام، بـا سپاه[ی که] از مور و ملخ افزونتر ... خـذلان آئین و اعداء دین، کوس غریو کوفته، منزل به منزل به تخت طـاووس رسید ... نصرت فرجام ساخته. درین اوقات عریضـه‌ای از جانب خیریت .. مالک .... شـهزاده‌ی والاتبـار عبـاس میـرزا رسید؛ مشعر بر اینکه بعون و هدایت ... جمشید وقار، سلک جمعیت روسیه نکبت قرین و از هم گسسته شد. اکثر اوهـا .... نیـز زنـده اسـیر و دسـتگیر [نمـوده]، قلیلـی از آن طـایفه کفره باقی مانده، راه ادبار را پیش گرفته، در کوهها و جای صعب خود را پنهان و متواری ساخته و یوزباشی آنها بـا چند نفر تفنگچی و جوانان جنگجو به امان آمده، به حضـور باهرالنور مشرف گردید. لله الحمد درین مـرز و بـوم اثـری از کفـر نمانـده، ضـرور به نهضـت موکـب ظفـر کوکـب

شهنشاهی نیست؛ بدین سامان و عرایض حکام آذربایجان رسید، همگی طوق عبودیت و انقیاد به رقبه‌ی ربقه کرده، منتظر فرمایشات ظل‌اللهی می‌باشند. بعد از انتظام مهام آن سامان موکب ظفر قرین پادشاهی در شهر جمیدی الثانی سنه‌ی ۱۲۲۰ در اهتزاز و حرکت آمده، با طمطراق و آئین هرچه تمامتر از این طرف آب ارس نهضت فرموده، کوچ بر کوچ به دارالسلطنه‌ی طهران مراجعت فرموده و نواب مالک رقاب ولیعهد پادشاه گیتی ستان شهزاده‌ی والاتبار عباس میرزا نیز منصورا از حوالی قلعه‌ی شوشی حرکت و منزل ... پایان و کرگاوپوشان در گوشه‌ای متواری[گشته] بعد از استیمان، خود را به اصطبل شاهی .... شاهی سرافراز و در سلک غلامان و چاکران منسلک [شده]. و پادشاه عالم پناه چنان .... بساط معدلت را گسترانید، که عموم اهل ایران در مهد امان [و] آسایش گزین شدند و هر ... تجار توانا و ناتوان قیمت صدهزار تومان جواهر داشت، از اقصی بلاد هند به قسطنطنیه می‌برد... آن نبود، که مزاحم او گردد و چنان هیبت و سطوت و ضابطه نمود، که گرگ با میش .. دوست و رفیق بودند و رعایا و برایا در خواب راحت غنوده. در عهد او نام کسری در ... در همت و سخاوت دیوان محو شده، مردم خراسان که سر از اطاعت ... تمام عطف عنان را از دارالسلطنه‌ی طهران به صوب مشهد مقدس معطوف ... و جزائر و زنبورک خانه و طنطنه و کوس به مشهد مقدس نزول اجلال فرموده.

قلاع حصین و بقاع رصین و اماکن صعب و متین[که] در آن سمتها بوده، مفتوح و به تسخیر تصرف شاهی آمدند؛ همگی با پیشکش معقول به عتبه بوسی مشرف و تمامی ملک خراسان متعهد [به] دادن مالیات دیوانی شده و سواره‌ی رکابی و سائر تکلیفات و تحمیلات پادشاهی [را] به گردن گرفتند و طوق اطاعت و انقیاد به رقبه‌ی عبودیت و جانفشانی کرده، کمر به بندگی و خدمتگذاری بسته. بعد ازین سپاه نصرت قرین زراعت و باغات و عقارات و بساتین و علفزارهای اوها را چرانیده و سوخته و دهات و احشام و توابع و مساکن و مواطن آنها را خراب و ویران نموده و تمامی به امان آمده. بعد از انتظام مهام آن سمت و آن سامان از حوالی مشهد مقدس که نزول ... عزیمت را به صوب دارالسلطنه‌ی طهران معطوف [داشته] کوچ بر کوچ به مقر پادشاهی و سلطنت ... نواب مالک رقاب جهانبانی قره‌ی باصره‌ی شهریاری شهزاده‌ی والاتبار با سپاه .... گیری به طرف آذربایجان روانه و کوچ به کوچ به آنجا رسیده، مدتی در آن ولایت توقف ... منقاد ساخته و کمر به خدمتگذاری و تعهدات و مالیات دیوانی بسته... آورده مظفر و منصور به طهران مراجعت نمود. قذبیل در اوانی که کوکبه‌ی رایات ... از تأییدات بالغه‌ی سرمدی با مهر درخشان دم از همسری و ... طنطنه‌ی کوس سلطنت و جهیانگشایی و دبدبه‌ی غریو شوکت ... گشته، تمامی سرهنگان و گردنکشان طوق اطاعت و فرمانبرداری ... به عبودیت و جانسپاری ساخته، سر بر خط فرمانش نهادند؛ از مصدر عز و شأن فرمان قضا جریان به مرحوم خسروخان شرف نفاذ یافت، که چون آن دولتخواه از معظم ولات ایران و مدتهاست از هواداران این خاندان جلیل الشأن و قدیمی این دودمان قویم الأرکان می‌باشند؛ باید یکی از اولاد خود را روانه‌ی دربار شاهی نماید، که از زمره‌ی مقربان بزم ارم نظم خاقانی و تربیت یافتگان انجمن حضور سلطانی منتظم گشته، به خدمت دیوانی و لوازم جانفشانی ... این معنی را مرحوم خسرو خان فوز عظیم شمرده، فرزند ارجمند امان‌الله خان را که به کمالات صوری ...

پێڕستی گۆڤاری ژین

ژماره ١-١٢، (٢٠٠٩-٢٠٢١)

ئامادەکردن: ڕەفیق ساڵح

ناونیشان:
- گۆڤاری "بنکەی ژین بۆ بووژاندنەوەی کەلەپووری بەڵگەنامەیی و ڕۆژنامەوانیی کوردی" (ژماره ١-٩)؛ گۆڤاری "بنکەی بەڵگاندن و لێکۆڵینەوەی ژین" (ژماره ١٠-١٢)
- مجلة "مركز ژين لاحياء التراث الوثائقي والصحفي الكردي" (العدد ١-٩)؛ مجلة "مركز ژين للتوثيق والدراسات" (العدد ١٠-١١)
- مجله "مركز احياى ميراث اسناد و روزنامەنگارى كردى ژين" (شماره ١-٩)، مجله "مركز اسناد و پژوهش ژين" (شماره ١٠-١١)

خاوەنی ئیمتیاز: بنکەی بەڵگاندن و لێکۆڵینەوەی ژین
سەرۆکی نووسین: سدیق ساڵح
سکرتێری نووسین: حسێن حەسەن کەریم (لە ژمارە ٥ەوە)
چۆنایەتیی دەرچوون: ساڵانە.
پێوانە: ٢٩,٧×٢١سم.
زمان: کوردی، عەرەبی، فارسی.
شێوەی نووسین: عەرەبی، لاتینی
چاپخانە: شڤان (ژمارە ١-٩) ، ژین (ژمارە ١٠-١١)، سەنتەری بەرزی (ژمارە ١٢)
ساڵی دەرچوون: ٢٠٠٩، تا ئێستە بەردەوامە.

یەکەم: پێڕست بەپێی نووسەر

(ئـ)

ئەی. جەی. ئاڕ
- دوو بەڵگەنامەی مێژوویی ئەرشیفی بریتانیا، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: محەمەد مەسعوود محەمەد، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٩٥-٣٣٠.

ئا. د. پاپازیان
- "تاریخ دنابلە"، سەرچاوەیەکی نوێی مێژووی گەلی کورد، لە فەرەنسییەوە وەرگێڕانی: دکتۆر عەبدوڵڵا مەردۆخ، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٢٠٥-٢٢٠.

أ. أ. بیکۆف
- عملات الامير ديسم بن ابراهيم الكردي، ترجمه من الروسية الدكتور مصلح البوتاني، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص١١٥-١٢٦.

أ. و. بابیدونو ستسیفا
- الكرد في الدوريات الروسية في القرن التاسع عشر، (ترجمه من الروسية: الدكتور عبدي حاجي، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص١١٥-١٢٦.

ئەحمەد محەمەد قندۆلی
- وەفاتنامەی مەلا بیلالی هێرۆیی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٣١-٦٠.

ئەستێرە مورتەزایی
- ڕاپۆرتی کارگێڕیی ساڵی ١٩١٩ی دەڤەری ڕەواندز، (وەرگێڕان)، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٦٣-٢٧٤.

ئەمین موتابچی (دکتۆر)
- سالم و کاریگەریی شاعیرانی فارس (حافیزی شیرازی، سەعدی، جامی)، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٥-١٤.

ئەفراسیاو هەورامی (دکتۆر)
- نامەیەکی مێژوویی مۆڵەتۆڤ (وەرگێڕان و هەڵسەنگاندن)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل١٧٩-١٨٦.

ئەنوەر سوڵتانی
- کێشەی کورد، گۆرد ڕۆللیس درایڤەر، (وەرگێڕان)، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل١٨-٣٠.
- کەشکۆڵی حاجی میرزا مەحەمەدی سەقەتی (کوڕی حاجی سمایلی خاریجەی مەهابادی)، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٢١٣- ٢٢٦.

ئۆسکار مان Oskar Mann

- کورتەی ڕێزمانی زاراوەی موکری، وەرگێڕانی لە ئاڵمانییەوە: جەعفەری حوسێنپوور (هێدی)، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١٢٥-١٤٨.

- نامەکانی ئۆسکار مان، وەرگێڕانی جەعفەری حوسێنپوور (هێدی)، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٥٧-١٦٥.

ئیسماعیل سەلیمی و ئەوانیتر

- چۆنیەتیی دروستبوون و گەشەکردنی شاری بۆکان، پشتبەستوو بە سەرچاوە مێژوویی و بەڵگە شوێنەوارییەکان، بڕیار ئەکبەر و جەمیلە صوڵحجوو (هاوبەشان)، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٥-٣٠.

اسماعیل شمس (دکتۆر)

- نصرالدوله بن مروان (حک٤٠١-٤٥٣ق) و شیوهٔ تعامل او با کردان، اعراب و ترکان، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل١٧٧-١٨٦.

ئینا مەدڤەدسکایا

- سێ شوێنەواری ڕۆژهەڵاتی کوردستان، ڕۆبرت هـ دایسۆن، عیززەت ئۆ. نیگەهبان (هاوبەش)، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: چیا سدیق، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢٣٦-٢٤٠.

ئێرینا پۆپۆڤا

- ناسەربەخۆیی سیاسیی نەتەوە و ڕۆڵی وەک هۆکارێکی بابەتیانە لە نەخشەدانانی ژیانی لاوانی کورددا، ناتالیا ئیسایێڤا، د. پێشەوا خالید (هاوبەشان)، ژمارە١٢، ٢٠٢١، ل١٦٧-١٧٨.

(ب)

بازیل نیکیتین

- هۆنراوەی لیریکیی کوردی، وەرگێڕ: دکتۆر نەجاتی عەبدوڵلا، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٣٣-٢٤٤.

(پ)

د. پێشەوا خالید

- ناسەربەخۆیی سیاسیی نەتەوە و ڕۆڵی وەک هۆکارێکی بابەتیانە لە نەخشەدانانی ژیانی لاوانی کورددا، ئێرینا پۆپۆڤا، ناتالیا ئیسایێڤا (هاوبەشان)، ژمارە١٢، ٢٠٢١، ل١٦٧-١٧٨.

پۆڵ وایت

- جیاوازیی نەژادی لە نێوان کورداندا: کرمانجی، قزڵباش و زازا، وەرگێڕانی عەبدولکەریم عوزێری، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل١٣٧-١٦٠.

(ت)

توفيق وهبي بيك

- كتابات غير منشورة للعلامة توفيق وهبي بك: أصل اسم خورمال، الباطنية في كوردستان، القراقويونلية والقرابرانلية، الملك الشاب كما عرفته، عذاب الشعب الكردي وحيرته، كلمة توفيق وهبي في حفلة تأبين الملكة عالية، كلمة توفيق وهبي بک في تأبين اللواء الركن غازي الداغستاني، صفحات من ذكريات في يوم تأسيس الجيش العراقي الباسل، إعداد: رفيق صالح، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص٥-٢٤.

(ج)

جان لویس باکێ گرامۆن (جان لويس باكي غرامون)

- هەندێ سەرنج سەبارەت بە زاراوەی دەرەبەگایەتی و باسی چەند ڕاستییەکی جیهانی عوسمانی، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: لاس (وەرگێڕانی بۆ عەرەبی: دکتۆر سوعاد محەمەد خدر)، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل٩٧-١٠٦.

- ملاحظات ووثائق حول حصار "وان" المتكرر في القرن السادس عشر (دراسات تركية – صفوية في القرن التاسع عشر)، ترجمة: الدكتورة سعاد محمد خضر، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٢٣٥-٢٦٦.

- بعض الملاحظات حول مفردة الاقطاع مع ذكر بعض حقائق العالم العثماني، ترجمة: الدكتورة سعاد محمد خضر، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٣٧-٤٤.

جەعفەر حوسێنپوور (هێدی)

- چواردە بەڵگەنامەی حکوومەتی میللیی کوردستان لە مەهاباد، (بە هاوبەشی لەگەڵ حەسەن قازی)، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١٠٣-١١٦.

- کورتەی ڕێزمانی زاراوەی موکری، ئۆسکار مان، (وەرگێڕان)، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١٢٥-١٤٨.

- دەنگەکان لە ڕابردووەوە: دیتنەوەی موزیکی کوردی دە کەلەپووری ئۆسکار ماندا، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٧٥-٢٧٨.

- نامەکانی ئۆسکار مان، (وەرگێڕان)، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٥٧-١٦٥.

جەمیل ڕۆژبەیانی (مەلا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی)

- ادب کردی گورانی، شمارە ٣، ٢٠١١، ص٣٧٣-٣٧٦.

جۆردی تیجیل جۆرجیس

- التعبئة الحضرية في كردستان العراق أثناء الإنتداب البريطاني: السليمانية (١٩١٨-١٩٣٠)، ترجمة: د. شمال

الحويزي، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص٢٠٧-٢١٨.

(چ)

چيا سديق

- ئیمپراتۆرێتیی میتانی و پرسی کرۆنۆلۆجییه پوختەکەی: چەند تاوتوێکردنێکی کۆنەناسییانە، (وەرگێڕان)، پێداچوونەوە: دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل١٦١-١٧٦.

- سێ شوێنەواری ڕۆژهەڵاتی کوردستان، ڕۆبرت هـ دایسۆن، ئیننا مەدڤەدسکایا، عیززەت ئۆ. نیگەهبان (هاوبەشان)، (وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢٣٦-٢٤٠.

(ح)

حەسەن قازی

- چواردە بەڵگەنامەی حکوومەتی میللی کوردستان لە مەهاباد، (بە هاوبەشی لەگەڵ جەعفەر حوسێنپوور (هێدی)، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١٠٣-١١٦.

حەسەن عەبدولکەریم

- نامیلکەی دەستنیشانکردنی خێڵاتی دانیشتووی دەورووبەری سابڵاغی موکری، محەمەد جەوادی قازی، وەرگێڕان لە فارسییەوە: حەسەن عەبدولکەریم، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٦١-٨٢.

- ژیانێکی پڕ لە کوێرەوەری، (بیرەوەری)، ژمارە ٩، ل٢٣٩-٢٤٤.

حسێن حەسەن کەریم

- وصية مولانا خالد النقشبندي، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٣٤١-٣٧٨.

- رسالة العلم للعلامة ملا محمد الختي (الخطي)، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٣٠٣-٣٤٥.

- رسالة "ختم الوصايا"، للشيخ محمد وسيم المردوخي المعروف بعلامة قلاچولان، (دراسة وتحقيق)، العدد ٣، ٢٠١١، ص٢٠١-٢٤١.

- شرح مقدمة "نالي" لرسالة مناظر الانشاء، العدد ٤، ص٢٧٣-٣٠٤.

- رسالة في الاعراب المحلي، تأليف: سيد علي الباني البرزنجي، العدد ٥، ٢-١٣، ص١٠٩-١٣٨.

- زبدة المبدأ والمعاد: رسالة في علم الكلام لشيخ عبدالقادر المهاجر المردوخي السنندجي (دراسة وتحقيق)، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٢٥-٢٤٤.

- خطاب لملا عبدالله الجلي، (دراسة وتحقيق)، العدد ٧، ٢٠١٥، ص١٠٧-١٢٩.

- رسالة في علم المنطق، للحاج يوسف محمد شريف، (دراسة وتحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٨، ٢٠١٦، ص٦٣-١٠٢.

- رسالة "مشارة في الداسنية"، للملا عبدالرحمن الجلي ابن ملا عبدالله المعروف بـ(كاكي جلي)، (دراسة وتحقيق)، العدد٩، ٢٠١٧، ص٢٩-٥٨.

- کاریگەریی زانایانی جەلیزادە لە گەشەپێدانی شارستانێتیی کۆیەدا، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٥٥-٨٦.

- ژیانی کەسی و زانستیی مەلا مارفی قازی، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل١٨٧-٢٠٦.

حسين قاسم العزيز (الدكتور)

- نقد وبيان لجوانب من سيرة ابن خلكان، الدكتور حسين قاسم العزيز، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٢١٥-٢٣٤.

- مصادر تأريخ العرب والاسلام لمؤرخي العرب والمسلمين في القرون (٢-٩هـ/٨-١٥م) المطبوعة حتى عام ١٩٧٠، العدد ٥، ٢٠١٣، ص١٨٥-٢٠٨.

- أثر النقد في التطور العلمي: ملاحظات تطبيقية في مؤلفات تأريخية، العدد ٧، ٢٠١٥، ص١٧١-٢٣٦.

حیسامەدین نەقشبەندی (دکتۆر)

- چەند سەرنجێکی ڕەخنەگرانەی مێژوویی سەبارەت بە نووسینەکانی محەمەدئەمین زەکیبەگ لەبارەی مێژووی کورد و کوردستانەوە لە سەردەمی ئیسلامیدا، (فایلێکی تایبەت بە ئەمین زەکیبەگ)، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٢٩٥-٣٢٢.

- أصل تسمية شهرزور ومعناها، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٤٣٥-٤٤١.

- شوێنەوارەکەی دەربەندی بازیان، بەپێی بەڵگەنامەی عوسمانی، پاشماوەی قەڵا کۆنە، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١٥-٢٠.

- المئذنة المظفرية في أربيل، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٢٦٩-٢٧٢.

- عشيرة هموند ونفي قسم منها إلى بلاد الاناضول وليبيا في أواخر الثمانينات من القرن التاسع عشر (دراسة وثائقية)، العدد ٣، ٢٠١١، ص٢٣١-٣٧٨.

- الاتابكيات في بلاد الكرد وتأثيراتها على سكانها من الكرد، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٥٧-٨٠.

- ڕۆژی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ی سلێمانی بەپێی بەڵگەنامەگەلی نهێنی بریتانیا و بەڵگەنامەی دیکە، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٧-٢٦.
- عبدالرزاق بدرخان ومحاكمته في طرابلس الغرب وفق وثيقة عثمانية، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٤٥-٢٥٨.
- احتفالات المولد النبوي الشريف في أربيل في عهد مظفرالدين گوكبري، العدد ٧، ٢٠١٥، ص٢٣٧-٢٤٠.
- شوێنی شاری کۆنی شارەزوور (نیم ئەز ڕای)، پاشماوەی (خورماڵ)ی ئێستایە، نەک (بێستانسوور)، دکتۆر حیسامەدین نەقشبەندی، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٣٣١-٣٤٧.

(خ)

خالید تەوەکولی (دکتۆر)

- مۆدێلی ناسیۆنالیستیی محەمەدئەمین زەکیبەگ و پرۆژەی کۆمەڵایەتی لە کوردستان، (فایلێکی تایبەت بە ئەمین زەکیبەگ)، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٣٢٣-٣٣٦.

خەلیل عەلی موراد (دکتۆر)

- صفحات من دفتر ذكريات العلامة محمدامين زكي بگ، الترجمة من التركية العثمانية، (ملف خاص بـ"امين زكي بگ")، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٢٣٧-٢٧٢.
- بغداد قبيل الحرب العالمية الاولى من خلال كتاب: (بغداد وصوك حادثه ضياعى) لمحمدامين زكي بك (١٨٨٠-١٩٤٨)، العدد ٣، ٢٠١١، ص٢١٥-٢٢٩.
- المفهوم الاداري والجغرافي لمصطلح (كردستان) في مصادر العهد العثماني، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٥-٢٢.

(د)

دارا عەتار

- سلێمانی قیبلەگاهی تۆفیق وەهبی بوو، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل٢٤٥-٢٤٨.

دەبلیو. جی. ئەلفینستۆن

- کێشەی کورد، لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕانی: دکتۆر یاسین سەردەشتی، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١٨٥-١٩٧.

(ڕ)

ڕەحمەتوڵڵا موعتەمەدزادە "مەعتەمەدی"

- ئاژاوەی سمکۆ (نیسانی ١٩٢١ تا کانوونی دووەمی ١٩٢٢)، وەرگێڕان: محەمەدی حەمەباقی، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢١٣-٢٦٦.

ڕەفیق ساڵح

- پێڕست (ئیندێکس)ی خولی یەکەمی گۆڤاری "دەنگی گێتیی تازە" (١٩٤٣-١٩٤٥)، (ئامادەکردن)، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٤٤٣-٤٧٩.
- پێڕستی "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد" "کۆڕی زانیاری عێراق- دەستەی کورد"، (ئامادەکردن)، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٣٤٩-٣٨٢.
- پێڕستی سەرجەمی ژمارەکانی گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات، (ئامادەکردن)، ژمارە٣، ٢٠١١، ل٣٧٧-٣٨٠.
- پێڕستی گۆڤاری "بەیان - شەفەق"، (ئامادەکردن)، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل٣٧١-٣٧٧.
- كتابات غير منشورة للعلامة توفيق وهبي بک، إعداد: رفيق صالح: (١) أصل اسم خورمال، (٢) الباطنية في كوردستان، (٣) القراقويونلية والقرابرانلية، (٤) الملک الشاب كما عرفته، (٥) عذاب الشعب الكردي وحيرته، (٦) كلمة توفيق وهبي في حفلة تأبين الملكة عالية، (٧) كلمة توفيق وهبي بک في تأبين الواء الركن غازي الداغستاني، (٨) صفحات من ذكريات في يوم تأسيس الجيش العراقي الباسل، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص٥-٢٤.
- پێڕستی گۆڤاری ژین (ژمارە ١-١٢)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٣٦١-٣٩٠.

ڕەزا ئازەری شەهرڕەزایی

- ڕاسپێردراوی ئێمە لە مووسڵ (ساڵی ١٣٣٧ک/١٩١٩ز)، وەرگێڕانی: دکتۆر کارزان محەمەد، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٣٤٨-٣٥٣.

ڕەوەند سەباح

- لەناوچوونی مێرنشینە کوردییەکان: کاریگەریی چاکسازییەکانی عوسمانی و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان لەسەر کوردستان لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، مایکڵ ئیپیڵ، (لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕان)، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١٢٧-١٥٢.
- شەبەک و کاکەیی: بزاوتی ئەتنیکی لە کوردستانی عێراق، مێشێل لیزینبێرگ، (وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە) ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢١٩-٢٣٥.

ڕۆبرت هـ دایسۆن

- سێ شوێنەواری ڕۆژهەڵاتی کوردستان، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: چیا سدیق، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢٣٦-٢٤٠.

(ز)

زرار سدیق توفیق (دکتۆر)
- دەرمانسازیی کوردستان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل٥-٩.
- كردستانية كركوك وأطرافها خلال العصور الوسطى، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٢٦٧-٢٧١.
- زانیاریی نوێ لەبارەی هەندێک شوێنی مێژوویی کوردستانەوە، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٤٥-٥٦.
- شاری سلێمانی: خوێندنەوەیەکی دی بۆ مێژووی بنیاتنانی، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٢٧-١٣٣.
- کوردانی شەبەک - شەنبەک لەنێوان ڕاستییە مێژووییەکان و شێواندنی نەیاراندا، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٩-٥٧.
- ناسینەوەی چوار کەسێتی: پیرمەنصوور، سەیید صادق، ئیبراهیم سەمین، پیریادی، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٣-٣٢.
- کوردە ڕەسووڵییەکان، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١٣-١٦.
- الموسيقي مظفر بن الحسين بن المظفر الحصكفي (القرن ٩هـ/١٥م) ورسالته في علم الموسيقى، (تقديم ومراجعة) يوسف بالوكن، العدد ١٠، ٢٠١٩، ص١٢١-١٣٨.
- عملات الامير ديسم بن ابراهيم الكردي، أ. أ. بيكوف، ترجمه من الروسية الدكتور مصلح البوتاني، (تقديم ومراجعة)، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص١١٥-١٢٦.
- کتێبی "بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە"، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل١٤٧-١٦٢.

زۆراب ئەڵویان
- کورد لە هەنگاریای عوسمانی، لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕان: عەبدولکەریم عوزێری، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١٤٩-١٦٤.

(ژ)

ژان لوویی بەکێ گرامۆن
- چوار نامەی شەرەفبەگی بەدلیسی (١٥١٦-١٥٢٠ز)، (لێکۆڵینەوەکانی تورک و سەفەوی)، وەرگێڕ: دکتۆر عەبدوڵڵا مەردۆخ، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٨١-١٠٢.

(س)

سەعید ڤەرۆژ
- سێ برا و سێ سورگونێن پەیمانا لۆزانێ: عەلی علمی، زەینەلعابدین و مەسعوود فانیزادە، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١-٢٩. (بە پیتی لاتینی).
- لەشکرەک دیرۆکزان، شاعیر و فەلسەفەڤان: محەمەدئەمین فەیزی (١٨٦٢-١٩٢٩)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل١٩-٥٤.

سەیید سەباح حسەینی
- شاری خامۆش: گۆڕستانی شێخ محەممەدباقری سنە، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل١٣٩-١٧٦.

سەپان (عەبدولحەمید حوسێنی)
- بەرهەمێکی بڵاونەکراوەی مەحویی شاعیر: نامیلکەی (بەرگی سەبز)، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣١٦-٣٣٠.
- پێنج بەڵگەنامەی مێژوویی سەبارەت بە ڕۆژگاری جەنگی چاڵدێران، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٣١-٣٥٠.
- خانەوادۀ شێخ عثمان سراجالدین، دکتر محەمەد موکری، (ئامادەکردن)، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل١١٧-١٣٨.
- سفرنامۀ حج، (تهیەکنندە)، شمارە ١٠، ١٩١٩، ص١٧٧-٢٢٤.
- زبدة التواريخ، تألیف ملا محمد شريف قاضي، (ویرایش و پژوهش)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢٦٣-٣٥٨.

سەربەست کەرکووکی
- شەهبال "رسالۀ مصورە"، هەندێ بابەتی پێوەندیدار بە کورد، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل٣٧-٥٢.

سدیق ساڵح، لاس
- وتەی ژمارە، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٣-٤.
- "کۆمەڵی سەربەخۆیی کوردستان" لە چەند بەڵگەنامەیەکدا، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل١٤٣-١٧٤.
- كلمة العدد، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٣٣٧-٣٤٠.
- لە بەڵگەنامەکانی جووڵانەوەی شێخ مەحموودی حەفید، (ساغکردنەوە)، (**بەشی یەکەم**)، ژمارە ٢، ٢٠١٠؛ ل١٥٥-٢١٢. (**بەشی دووەم**)، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل٦٧-١٢٣؛ (**بەشی سێیەم**)، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل١٠٧-١٣٦؛ (**بەشی چوارەم**)، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٠٩-٢٣٢؛ (**بەشی پێنجەم**)، بەڵگەنامەی دیکە سەبارەت بە جووڵانەوەی شێخ مەحموودی حەفید، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٩٣-١٢٦؛ (**بەشی شەشەم**)، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٢٥٤-٢٨٣؛ (**بەشی حەوتەم**)، ژمارە٨، ٢٠١٦، ل١٨٧-٢١٢.
- هەندێ سەرنج سەبارەت بە زاراوەی دەرەبەگایەتی و باسی چەند ڕاستییەکی جیهانی عوسمانی، جان لویس باکێ گرامۆن، (وەرگێران)، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل٩٧-١٠٦.

- کورد و کوردستان لە گۆڤاری "**لغة العرب**"دا: (وەرگێران)، (**بەشی یەکەم**) شوکری فەزڵی، حاڵوباری ئێزدییەکان، دوو ئینگلیزی دیلی لای شێخ مەحموودی کورد، قەزای ڕانیە، کۆچەرانی ئاسووری لە عیراق، زیانی کوللە، لە موتەسەریفییەتی مووسڵ، ئاخوڕە تازەکانی سوارەی کەرکووک تەواوکران، لیوای سلێمانی، کۆتاییی حوزەیران، تورک سەرانی کورد و مەزنە شۆڕشگێڕان لەناودەبەن، دەستکێشانەوەی وەزارەتی سەعدوونی و پێکهێنانی وەزارەتی عەسکەری، سمکۆی کورد و هەڵاتنی، ناحیەی بازیان، بۆ لەناوبردنی کوللە، کارەکانی کۆمپانیای نەوتی تورکی، کۆچیدواییی سلێمان نەزیف بەگ، سالارودەولە و سمکۆ، تەلەفۆن لە شارەکانی عیراق، پڕۆژەی ئاودێری، ژیاننامەی بێتووشی، گەلەگورگێک چوار ڕێبوار لەناودەبەن، کڕینەوەی گەرای کوللە، بینای تازە لە هەولێر، چەند قەڵاییێک لە قەرەداغ، گەیشتنی لیژنەی سنوورکێشان، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٢٢٧-٢٣٦؛ (**بەشی دووەم**): لەنێوان دوو خێڵی کورددا، الحقوق، مەبعووسانی عیراق، پشێوی لە ئێران، دەستگیرۆیلی جەنگ لە صەلاحییەی سەر بە مووسڵ، بازرگانیی ئەمساڵ لەنێوان وڵاتی ئێمە و وڵاتی دراوسێیانی ئێرانیماندا، چەند بەسەرهاتێک لە هەواڵی کوردستان، چەتە لە قورفە و ئەبیغرێب، هەنگبڕین یا هەنگوین کۆکردنەوە لە کوردەواریدا، دەردەمەڕ، گرانیی تووتن، کۆمەکی مەندەلی (بەندەنیجین)، هاتنی حاکمی لوڕستان، ڕێگرەکانی ئێران، فتوای زانایانی عیراق لە جەنگی بەڵقاندا و تۆقینی مەسیحییەکان لە بەغدا، بارانێکی بەتاو لە بەدرە، کۆمەکی حاکمی لوڕستان، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل٢٠٥-٢١٢؛ (**بەشی سێیەم**)، کوللە لە دەوروبەری نسێبین، لیوای سلێمانی، کوردانی ئێستا، قوتابخانەی ئەعدادیی شەوانە لە دیاربەکر، ئەنجومەنی گشتی لە بەغدا و ئەندامەکانی، وشەی کوردی لە عەرەبیی مووسڵیدا، ڕێی خانەقین، کوڕی شێخی بەرزان لە ئاکرێ-عەقر، کانگاکانی نەوتی سروشتی لە عیراق، کانگاکانی قیر، بنەماڵەی حەیدەری، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل١٦١-١٨٣؛ (**بەشی چوارەم**)، دوو دیلە بریتانییەکە، نەوت لە کەرکووک، بیباد، کاکەیی، هەواڵەکانمان، سەرما و بەفر، کارەساتێک لە ناوچەی بەدرە، نەخۆشیی مەڕ لە شەنگار، کردنەوە و چاککردنەوەی ڕێگەوبان لە لیوای مووسڵ، زمانی کوردی، شۆڕش لە ئێران، مەخموور نەک گوێر، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٨٧-٢٩٧؛ (**بەشی پێنجەم**)، لیوای مووسڵ، یەزیدێتی، سەبارەت بە حوکمدارانی کلس (یا کلز)، شەرەفودین محەمەد لە بەڵگەنامەیەکی کۆندا، مەقامی شێخ عادی (دێری یۆحەنای یەشووعی سیرانە)، یەزیدێتی، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٦٦-١٩١؛ (**بەشی شەشەم**)، قەڵەمحاجی، لیوای دیالە، صەبیح نەشئەت بەگ، بەیاننامەی نوێنەری هەرەباڵای دەوڵەتی ئیمپراتۆری ئێران، وەزارەتی سەعدوونی، دەستووری زمانی کوردی (تۆفیق وەهبی بەگ)، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٧١-٣٨٦؛ (**بەشی حەوتەم**)، تەواوکردنی باسی مەندەلی، لیوای کووت، گۆڕی پێغەمبەر دانیال، کەڕەنێل لۆرەنس لە کوردستان و سووریا و ڕۆژهەڵاتی ئوردن، جەعفەرپاشا عەسکەری، بغداد و صوک حادثە ضیاعی، قەواڵە یەزیدییەکان، لیوای کەرکووک، جەزیرەی ئیبنعومەر، ئەحمەدپاشا تەیموور، هەزار سەربازی تورک، لیوای ئەربل، نسێبین یا نزیب، ئەتڵەسی عیراق، کەرکووکی تازە، ناکۆکی لەسەر سنووری عیراق، شۆڕشی کورد لە تورکیا، شۆڕشی کورد لەنێوان تورکیا و ئێران، ئاڵتوون کۆپری لە مێژوودا، لیوای سلێمانی، سەرنجدانێکی مەقامەکانی عیراقی، گۆرانیی هاوچەرخی عیراقی، نزیب و نسیبین، بەیاننامەیەکی ڕەسمی ڕووداوەکەی سلێمانی لە ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠دا، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٣٥٥-٣٨٨؛ (**بەشی هەشتەم**)، پشێوی لە کوردستان، نێردراوەکانی شوێنەواری کۆن لە عیراق، نەفتخانە، کۆچیدواییی ڕێزدار ئیبراهیم حەیدەری، خۆرپەرستان لە مێژوودا، دەقە ئایینییەکانی یەزیدی، کۆچی خێڵی میران بۆ سووریا، پێڕاگەیاندنێکی ڕەسمی سەبارەت بە ڕووداوەکانی سلێمانی، بەیات، سەرکوتکردنی جموجووڵەکانی شێخ مەحموودی کورد، وشەی کوردیی بە ئەسڵ فارسی، خۆڕادەستکردنەوەی شێخ مەحموود بە حکوومەت، دەستنیشانکردنی ناوچەکانی دادگا گەورەکانی عیراق، هەڵوەشاندنەوەی هێندێ قەزا، وشکەکەڵەک لە باکووری عیراق، خۆبەدەستدانەوەی شێخ مەحموودی دزلی و

بەندکردنی لە بەغدا، گاڵەکردن بە سوڵتانێکی دیکەی سوڵتانەکانی هەورامان، قایمقامی قەزای سنجار، سەرکەوتنی سوپای عیراق، بەدرە و جەسسان یا بادریا و باکسایا، پانکە، نەخشەی باکووری عیراق، لەنێوان ئێران و عیراقدا، کفرزی، شەڕی سەربازانی تورک دەکا، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل٢٤٩-٢٧١؛ **(بەشی نۆیەم)** بەنبۆنەی بڵاوبوونەوەی دەقە دینییەکانی یەزیدییەوە کە لە "لغە العرب"دا ئاماژەی پێدراوە: کورد، کورد و یەزیدێتی، وردکردنەوەی قسەکانی سەبارەت بە یەزیدێتی، بنچینەی یەزیدێتی لە مێژوودا (١)، بنچینە و مێژووی یەزیدییەکان (٢)، باوەڕی یەزیدێتی، پێهەڵبڕین لە مەسەلەی یەزیددا، باوەڕی ئیبنتەیمییە سەبارەت بە یەزید، باوەڕی ئەهلی سوننەت لەبارەیەوە، یەزید و کەرامییە، تەختی یەزید، بنچینە و مێژووی یەزیدییەکان (٣): گێڕانەوەی جیاجیا لەبارەی دینی یەزیدییەوە، ژیاننامەی شێخ عەدی، وەسفی، ڕووداوی دووگیانیی دایکی بەو و دوورکەوتنەوەی، چۆن تێدەکۆشا، سەردەمێک کە ئەوی تێدا پەیدابوو، باوەڕی، ئادابی ڕەفتاری، ڕێبازی سۆفییانەی: نەفرەتنەکردن، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١٥٣-١٧٠.

- دوو دۆزینەوەی گرنگ: شیعرێکی بڵاونەکراوەی گۆران، ژمارەیەکی ڕۆژنامەی "السلیمانیة"، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١٩٨-٢٠٤.

- کەشکۆڵێکی دەستنووسی نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل٧٩-٩٠.

- سێیەم ئەلفوبێی کوردی: هەوڵەکەی مستەفا پاشا یامولکی، سدیق ساڵح، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٨٧-١٢٠.

- گەنجینەی بەڵگەنامە، (ئامادەکردن): **(بەشی یەکەم)** لە بابەتەکانی بڵاوکراوەی هیوا، نامەی عەلی کەمالبەگ، یەکەم ژمارەی بانگی حەق، نامەی ساڵح زەکی صاحێبقران، بەیاننامەی ئەربیللی هاشم ناهید، شیعرێکی بڵاونەکراوەی هێمن، مەقبووضی ئیعانەی میللەت، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٢٤١-٣٠٨؛ **(بەشی دووەم)** نەخشەی کوردستان ١٩٤٧، کێشەی کورد (سێ بیرخەرەوە)، سی. جی. ئەدموندز، کاریگەریی بڵاوبوونەوەی مێژووەکەی محەمەدئەمین زەکیبەگ، نامە بۆ ماجید مستەفا، نووسینێکی بڵاونەکراوەی مەلا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی، دیارییەکانی عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری، ڕاپۆرت سەبارەت بە خوێندن لە قوتابخانەی کوردیدا (ڕەفیق حلمی)، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١٨٥-٢٦٠.

سعد بشیر أسکندر (دکتۆر)

- الجماعة الكردية في بغداد بين تحديات الواقع ومتطلبات البناء والتحول (١٩٩١-٢٠٠٦)، العدد ٢، ٢٠١٠، ص ٢٧٣-٣٠٢.

- وضع الكتاب في العراق: بين إرث ثقيل وتحديات الإرتقاء، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٨١-٩٦.

- حروب وانتفاضات وغزوات وإرهاب (نهب الممتلكات الثقافية العراقية ومحاولات استردادها)، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٥٩-٢٦٥.

سەعدی عوسمان هەرووتی (دکتۆر)

- ظهور الامارة البابانية (دراسة تحليلية حول تأسيس الإمارة البابانية وأصل البابانيين، العدد ٣، ٢٠١١، ص٢٧٩-٣٠٠.

- پێوەندییەکانی عیراق وکورد و سۆڤیەت لە یادداشتێکی ساڵی ١٩٧١ی بریتانیادا، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٤٥-٢٥٥.

- ڕێبازی نووسینەوەی مێژوو لە هەرێمی کوردستاندا (خوێندنەوەیەک بۆ نامە زانکۆییەکانی دوای ڕاپەڕین)، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٣٤-١٤٠.

ستيفاني ك. وتشارك

- تعامل جديد مع الكرد: السياسة البريطانية تجاه الكرد في العراق ١٩٤١-١٩٤٥، ترجمة: الدكتور شمال الحويزي، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٦٦-٢٨١.

ستيفان وينتر

- اكراد سورية في مرآة مصادر الأرشيف العثماني خلال القرن الثامن عشر الميلادي، ترجمة: نضال محمود حاج درويش، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٨٢-٢٩٨.

سوداد رسول

- ئەبوبەکر ئەفەندی، زانای کورد لە ئەفەریقای باشوور، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل٢٥-٦٠.

- زمانی کوردی لە باشووری قەفقاز (١٩٢١-١٩٩١)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٥٥-١٠٦.

سوعاد محەمەد خدر (دکتۆر)

- هەندێ سەرنج سەبارەت بە زاراوەی دەرەبەگایەتی و باسی چەند ڕاستییەکی جیهانی عوسمانی، جان لویس باکێ گرامۆن، (وەرگێڕان)، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل٩٧-١٠٦.

- ملاحظات ووثائق حول حصار "وان" المتكرر في القرن السادس عشر (دراسات تركية - صفوية في القرن التاسع عشر)، (ترجمة)، جان لويس باكي گرامون، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٢٣٥-٢٦٦.
- بعض الملاحظات حول مفردة الاقطاع مع ذكر بعض حقائق العالم العثماني، (ترجمة)، جان لويس باكيه گرامون، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٣٧-٤٤.

(ش)

شەهریار عەدل
- چوارنامەی شەرەفبەگی بەدلیسی (١٥١٦-١٥٢٠ز)، (لێکۆڵینەوەکانی تورک و سەفەوی)، وەرگێڕ: دکتۆر عەبدوڵڵا مەردۆخ، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٨١-١٠٢.

شمال الحويزي (الدكتور)
- تعامل جديد مع الكرد: السياسة البريطانية تجاه الكرد في العراق ١٩٤١-١٩٤٥، (ترجمة)، ستيفاني ك. وتشارک، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٦٦-٢٨١.
- التعبئة الحضرية في كردستان العراق أثناء الإنتداب البريطاني: السليمانية (١٩١٨-١٩٣٠)، جۆردی تيجيل جۆرجيس، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص٢٠٧-٢١٨.

(ع)

عەبدورەقیب یووسف
- دۆزینەوەی شوێنی شاری شارەزوور (نیم ئەز راهـ) لە بێستانسوور، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٥-٣٨.

عبدالفتاح علي بوتاني (الدكتۆر)
- محمدامين زكي خلال كتابه "خلاصة تأريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التأريخية حتى الآن"، (ملف خاص بـ"امين زكي بگ")، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٢٧٣-٢٩٤.

عەبدولعەزیز یامولکی
- لە کوشتاری ئەرمەنەکان‌دا کێ تاوانبارە؟، وەرگێڕانی لە تورکییەوە: لاوک (دکتور موکەڕەم تاڵەبانی)، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٨٣-٢٩٤.

عەبدولکەریم عوزێری
- بەشداریی ئیتاڵی لە کوردناسی‌دا (سەدەی سیازدەم و سەدەی بیستەم)، مێریلا گالێتی، (وەرگێڕان)، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١٣٧-١٥٤.
- کورد لە هەنگاریای عوسمانی. زۆراب ئەلۆیان، (وەرگێڕان) ، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١٤٩-١٦٤.
- جیاوازیی نەژادی لەنێوان کورداندا: کرمانجی، قزڵباش و زازا، پۆڵ وایت، (وەرگێڕان)، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل١٣٧-١٦٠.

عەبدوڵلا مەردۆخ (دکتۆر)
- "تاریخ دنابلە"، سەرچاوەیەکی نوێی مێژووی گەلی کورد، ئا. د. پاپازیان، وەرگێڕان لە فەرەنسییەوە، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٢٠٥-٢٢٠.
- چوارنامەی شەرەفبەگی بەدلیسی (١٥١٦-١٥٢٠ز)، (لێکۆڵینەوەکانی تورک و سەفەوی)، ژان لوویی بەکێ گرامون و شەهریار عەدل، (وەرگێڕان)، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٨١-١٠٢.

عدنان عبدالقادر كامل هوراماني (دکتۆر)
- فهرس مخطوطات مكتبة العالم الرباني الملا عبدلله الچروستاني، العدد ٩، ٢٠١٧، ص٩١-١١٠.

عبدي حاجي (الدكتور)
- عشيرة الشكاك الكردية والنداء القتالي للشكاك الثائرين (عشرينات القرن الماضي)، ي. ي. ڤاسيليڤا، (ترجمة) العدد ٥، ٢٠١٣، ص٢٥٦-٢٦٢.
- الكرد في الدوريات الروسية في القرن التاسع عشر، أ. و. بابيدونوستسيفا، (ترجمة) العدد ١١، ٢٠٢٠، ص١١٥-١٢٦.

عوسمان دەشتی (دکتۆر)
- لە دەستنووسەکانی دیوانی وەفایی: دەستنووسی میرزا عیسای گەورک، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٤٧-٦٠.

عومەر عەبدولعەزیز (دکتۆر)
- پوختەیەکی ژیاننامەی محەمەد میهریی دشەیی، ناسراو بە (برهان الاسلام)، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٢٤١-٢٥٣.

عماد عبدالسلام رؤوف (دکتۆر)
- نصوص جديدة في التأريخ الكردي في القرن الثامن عشر لمؤلف غير معروف، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٢٣٩-٢٥٠.
- قضية أراضي حمدي بگ بابان سنة ١٩٢١، العدد ٤، ٢٠١٢، ص١٩٥-٢١٤.

عیرفان پارسا
- دەستنووسەکانی مەلا سەعیدی سەردەری، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٥١-٣٦٠.

عیززەت ئۆ. نیگەهبان
- سێ شوێنەواری ڕۆژهەڵاتی کوردستان، ڕۆبرت هـ دایسۆن، ئینا مەدڤەدسکایا (هاوبەش)، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: چیا سدیق، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢٣٦-٢٤٠.

(غ)

غانم محمد الحفو (الدكتور)

- الرؤية البريطانية للعراق وعلاقته بالقضايا الاقليمية والدولية عشية وغداة إنتهاء الحرب العالمية الثانية، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٣٠٥-٣٢٠.

(ف)

فاروق رەسووڵ یەحیا

- سەعیدی نوورسی "کوردی"، چەردەیەک لە خزمەتی زانستی و رۆشنبیریی، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٦٣-٨٠.

- عەبدولرەحمان ناجم، ئەدەبیات، وەرگێڕان و ئامادەکردن: بە هاوبەشی لەگەڵ ئەحمەد فارووق رەسووڵ، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ص١٣٩-١٦٠.

فەریدوون نووری (دکتۆر)

- جایگاه خاندان اردلان در مناسبات خارجی دول صفویه و عثمانی (٩٠٧-١١٣٥هـ ق)، شماره ٤، ٢٠١٢، ص٣٤١-٣٥٤.

فوئاد حەمەخورشید (دکتۆر)

- التقسيم الكولونيالي لكوردستان، الدكتورة ماريا ت. اوشيا، (ترجمة)، العدد ٧، ٢٠١٥، ص٢٨٤-٣٠٣.

- الشعب الگوتي، ترجمة: العدد ٩، ٢٠١٧، ص١٥٣-١٥٨.

(ک)

کارزان محەمەد (دکتۆر)

- راسپێردراوی ئێمە لە مووسڵ (ساڵی ١٣٣٧ک/١٩١٩ز)، رەزا ئازەری شەهررەزایی، (وەرگێران)، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٣٤٨-٣٥٣.

کەمال عەبدوڵلاهی

- تێکۆشەرێک لە ئەردەڵانەوە: سەربوردەی ژیانی ساڵح ئۆقلیدۆس، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٧٩-٢٨٦.

- ژیان و بەسەرهاتی سەدیق حەیدەری، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل١٠٣-١١٦.

کۆزاد محەمەد ئەحمەد (دکتۆر)

- بایەخی خانەقین و گەرمیان لەبەر رۆشناییی سەرچاوە کۆنەکاندا، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٧-١٧.

- زمانی کوردی ئەودیو قۆناغی هیندۆ- ئەورووپی (کورتەیەک لەسەر پێشینە زمانەوانییەکان و کاریگەرییان)، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٢١-٣٢.

- شوێنەوارێکی گرنگ.. دەقێکی لەبیرکراو، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١١-٣٦.

- شانشینی تورککو لە سەردەمی "زازییا"دا (ئەزموونی دامەزران و پەلهاوێشتنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ لە مێژووی دێرینی کوردستاندا)، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل٥-٢٦.

- بۆ یەکەم جار لە کوردستاندا بوو: دەستبژاردەیەکی داهێنانەکانی کوردستانی کۆن لە سەردەمانی پێش مێژوودا، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٩٧-١٠٨.

- بیناسازیی نوزی و گرنگییەکەی لە مێژووی بیناسازیی مێسۆپۆتامیادا، (وەرگێڕان)، میرکۆ نوڤاک، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٤١-١٥٦.

- کۆنفیدراسۆنی میدی، (وەرگێڕان)، هیلاری گۆپینک، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١١١-١٣٢.

- ئیمپراتۆریەتی میتانی و پرسی کرۆنۆلۆجییە پوختەکەی: چەند تاوتوێکردنێکی کۆنەناسییانە، وەرگێڕانی: چیا سدیق، (پێداچوونەوە)، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل١٦١-١٧٦.

(گ)

گۆرد رۆللیس درایڤەر

- کێشەی کورد، وەرگێڕ: ئەنوەری سوڵتانی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل١٨-٣٠.

گۆڤاری ژین

- دەستنووسە کوردییەکانی "بنکەی ژین"، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٦١-٣٧٠.

- کۆستێکی گران، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٥-٦.

- فاجعة كبيرة، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص٧-٨.

(ل)

لاوک (دکتۆر موکەرەم تاڵەبانی)

- لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا کێ تاوانبارە؟، عەبدولعەزیز یامولکی، (لە تورکییەوە وەرگێڕانی بۆ عەرەبی)، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٨٣-٢٩٤.

(م)

ماریا ت. اوشیا (دکتۆر)

- التقسيم الكولونيالي لكوردستان، ترجمة: فوئاد حەمەخورشید، العدد ٧، ٢٠١٥، ص٢٨٤-٣٠٣.

مایکڵ ئیپیل

- لەناوچوونی مێرنشینە کوردییەکان: کاریگەریی چاکسازییەکانی عوسمانی و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان لەسەر کوردستان لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، لە ئینگلیزییەوە وەرگێران: رەوەند سەباح، ژمارە ١١،

۲۰۲۰، ل۱۲۷-۱۵۲.

مەجید ساڵح

- هەندێ لاپەڕەی شاراوەی جەمعییەتی کوردستان لە زمانی بەڵگەنامەکانیەوە، ژمارە ۹، ۲۰۱۷، ل۵۹-۷۸.

- قوتابخانەی سلێمانیی ناسیۆنالیزمی کوردی، ژمارە ۱۰، ۲۰۱۹، ل۳۱-٥٤.

مامۆستا جەعفەر (فازڵ کەریم)

- مەحوی: کێشەی نێوان هەڵوێست و ناسنامە، ژمارە ٤، ۲۰۱۲، ل۲۷-٤٦.

- خانای قوبادی، لەنێوان پەیامی سیاسی و پەیامی کولتووریدا، ژمارە ٥، ۲۰۱۳، ل۱۳۹-۱٦٤.

- مەلای جزیری و کێشەی تێگەیشتنی کوردۆسێنتریک، ژمارە ٦، ۲۰۱٤، ل۲۷-٤٦.

- باباتاهیری هەمەدانی.. سەرەداوەکانی ئەفسانە و ڕاستی، ژمارە ۷، ۲۰۱٥، ل۱۳۱-۱٥۳.

مەلا مەحموودی بایەزیدی

- گەوەرێ و گۆرانییەکانی: هەڵبژاردەیەک لە مێژووی نوێی کوردستان، وەرگێڕ: دکتۆر نەجاتی عەبدوڵلا، ژمارە ٤، ۲۰۱۲، ل٤۷-٥٦.

مەهاباد ساڵح

- پوختەی کاروباری کاتی جەنگی جیهانی لە کوردستانی جنووبی (**بەشی یەکەم**)، (وەرگێڕان)، ژمارە ۱، ۲۰۰۹، ل۹۷-۱٤۲؛ (**بەشی دووەم**)، ژمارە ۲، ۲۰۱۰، ل۱۱۷-۱۳٥؛ (**بەشی سێیەم**)، ژمارە ۳، ۲۰۱۱، ل۱٦٥-۱۸٤.

مولانا خالد النقشبندي

- وصية مولانا خالد النقشبندي، دراسة وتحقيق: حسين حسەن كريم، العدد ۱، ۲۰۰۹، ص۳٤۱-۳۷۸.

محەمەد جەوادی قازی

- نامیلکەی دەستنیشانکردنی خێڵاتی دانیشتووی دەورووبەری سابڵاغی موکری، لە فارسییەوە وەرگێڕان: حەسەن عەبدولکەریم، ژمارە ۱، ۲۰۰۹، ل٦۱-۸۲.

محەمەد حەمەباقی

- ئایینی ئێزدی، ژمارە ۲، ۲۰۱۰، ل۳۲- ٦۲.

- بیرەوەری سەبارەت بە سمکۆ، محەمەدصادق میرزا موعیززودەولە، (وەرگێڕان)، ژمارە ۷، ۲۰۱٥، ل۳۰٤-۳۱٥.

- ئاژاوەی سمکۆ (نیسانی ۱۹۲۱ تا کانوونی دووەمی ۱۹۲۲)، ڕەحمەتوڵلا موعتەمەدزادە "موعتەمەدی"، (وەرگێڕان)، ژمارە ۸، ۲۰۱٦، ل۲۱۳-۲٦٦.

- بیرەوەریی حەسەنخان مەلیکزادە، (وەرگێڕان لە فارسییەوە)، ژمارە ۹، ۲۰۱۷، ل۱٥۹-۲۳۷.

محمد فاروق شريفپور (دكتر)

- فرازهايى از زندگانى و تفكرات استاد علامه ملا عبدالله احمديان، شماره ۱۱، ۲۰۲۰، ص۹۱-۱۰۳.

محەمەدصادق میرزا موعیزودەولە

- بیرەوەری سەبارەت بە سمکۆ، لە فارسییەوە وەرگێڕان: محەمەد حەمەباقی، ژمارە ۷، ۲۰۱٥، ل۳۰٤-۳۱٥.

محەمەد عەبدوولی

- وصيتنامەى اخلاقى – تاريخى حاج ملا احمد نودشى، شماره ٤، ۲۰۱۲، ص۳٥٥-۳۷۰.

- فهرست توصيفي آثار خطى مولوى كرد در كتابخانەهاى ايران، شماره ٦، ۲۰۰٦، ص۳۱۹-۳٤٤.

محەمەد عەلی قەرەداغی

- مذكرات محمود السنوي، العدد ۱، ۲۰۰۹، ص۳۷۹-٤۳٤.

محەمەد مەسعوود محەمەد

- دوو بەڵگەنامەی مێژوویی ئەرشیفی بریتانیا، ئی. جەی. ئاڕ.، (وەرگێڕان)، ژمارە ۸، ۲۰۱٦، ل۲۹٥-۳۳۰.

محەمەد موکری (دکتۆر)

- خانەوادۀ شێخ عثمان سراجالدین، ئامادەکردنی: سەپان (عەبدولحەمید حوسینی)، ژمارە ۸، ۲۰۱٦، ل۱۱۷-۱۳۸.

مەحموود ڕەزا

- لە لاپەڕە گەشەکانی مێژووی میرانی بابان، ژمارە ٥، ۲۰۱۳، ل۱٦٥-۱۸٤.

مەسعوود محەمەد

- نامە بۆ شوکور مستەفا، ژمارە ۸، ۲۰۱٦، ل٥-۲۲.

محسن محمد حسين (الدكتور)

- ثمن السكوت، العدد ۹، ۲۰۱۷، ص٥-۱۱.

مصلح البوتاني (الدكتور)

- عملات الامير ديسم بن ابراهيم الكردي، أ. أ. بيكوف، الترجمة من الروسية، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ۱۱، ۲۰۲۰، ص۱۱٥-۱۲٦.

مودەرریس سەعیدی

- ئاوڕدانەوەیەکی مێژوویی لە کۆڕەوی ۱۹۹۱، ژمارە ٦، ۲۰۱٤، ل۷۹-۹۲.

میرکۆ نوڤاک

- بیناسازیی نوزی و گرنگییەکەی لە مێژووی بیناسازیی مێسۆپۆتامیادا، وەرگێڕانی دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٤١-١٥٦.

- ئیمپرتوریەتی میتانی و پرسی کرۆنۆلۆجییە پوختەکەی: چەند تاوتوێکردنێکی کۆنەناسییانە، وەرگێڕانی: چیا سدیق، (پێداچوونەوە) ، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل١٦١-١٧٦.

مێریلا گالێتی

- بەشداری ئیتاڵی لە کوردناسیدا (سەدەی سیازدەم و سەدەی بیستەم)، لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕان: عەبدولکەریم عوزێری، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١٣٧-١٥٤.

مێشێل لیزینبێرگ

- شەبەک و کاکەیی: بزاوتی ئەتنیکی لە کوردستانی عێراق، وەرگێرانی لە ئینگلیزییەوە: ڕەوەند سەباح، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢١٩-٢٣٥.

مێشێل فێبێر

- گەشتەکەی میشێل فێبێر بۆ کوردستان لە ساڵانی (١٦٦٣-١٦٧٤ز)، دکتۆر هەڵکەوت حەکیم لە فەڕەنسییەوە کردوویە بە کوردی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٨٣-٩٦.

(ن)

ناتالیا ئیسایێڤا

- ناسەربەخۆیی سیاسیی نەتەوە و ڕۆڵی وەک هۆکارێکی بابەتیانە لە نەخشەدانانی ژیانی لاوانی کورددا، ئێرینا پۆپۆڤا، د. پێشەوا خالید (هاوبەشان)، ژمارە١٢، ٢٠٢١، ل١٦٧-١٧٨.

نادر کریمیان سردشتی (دکتور)

- تاریخ مدارس جدید (دوره قاجاریه) در کردستان، (پژوهش و نیگارش) شماره ٣، ٢٠١١، ص٣٦١-٣٧٢.

- تأثیر صدیق انجیري آذر مهابادی بر پدر شعر نو فارسی نیما یوشیج، شماره ٤، ٢٠١٢، ص٣٢٣-٣٤٠.

- نسب‌شناسی و شناختنامه حضرت سلطان عبیدالله مشهور به "کوسه هجیج"، (مدفون در هجیج هورامان)، شماره ٥، ٢٠١٣، ص٢٣-٣٦.

- شرح مثنوي ملا حامد بیساراني، شماره ٦، ٢٠١٤، ص٣٠١-٣١٨.

- آثار ملا حامد بیسارانی در حوزه ادبیات عرفانی، دکتر نادری کریمیان سردشتی، شماره ٧، ٢٠١٥، ص٨٩-١٠٦.

نەجاتی عەبدوڵڵا (دکتۆر)

- بیبلۆگرافیای کوردناسی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل١٩١-٢٠٤.

- گەوەڕێ و گۆرانییەکانی: هەڵبژاردەیەک لە مێژووی نوێی کوردستان، مەلا مەحموودی بایەزیدی، (وەرگێڕان)، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل٤٧-٥٦.

- هۆنراوەی لیریکیی کوردی، بازیل نیکیتین، (وەرگێڕان)، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٣٣-٢٤٤.

- کۆمەڵەی یەکبوون و ئازادی (کۆمەڵەی کوردی) لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسەدا، (بەشی یەکەم)، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٦١-٧٨؛ ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٦١-٧٨؛ (بەشی دووەم)، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل١٥٥-١٧٠.

- سەفەرنامەی جۆن ماکدۆناڵد کنییەر بۆ کوردستان ساڵی ١٨١٤، (**بەشی یەکەم**)، لە فەرەنسییەوە وەرگێڕان: دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٦٧-٢٨٢؛ (**بەشی دووەم**)، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١٢٩-١٤٨؛ (**بەشی سێیەم**)، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٢٢٥-٢٤٠)؛ (**بەشی چوارەم**)، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١٧١-١٨٣؛ (**بەشی چوارەم**)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢٤١-٢٦٢.

نصیر الکعبي (الدکتور)

- أخبار الدولة الساسانية في تأريخ أربيل السرياني (دراسة مقارنة بالمتون الپهلوية)، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٢٥١-٢٦٨.

- فهرس توصيفي للآثار المخطوطة للدكتور حسين قاسم العزيز المحفوظة في خزانة مؤسسة ژين لإحياء التراث الوثائقي والصحفي الكردي في السليمانية، العدد ٣، ٢٠١١، ص٣٤٣-٣٥٧.

- إتجاهات الكتابة العربية في دراسة تأريخ الدولة الساسانية، العدد ٨، ٢٠١٦، ص٣٣-٦٢.

نەوشیروان مستەفا ئەمین

- کورد لە "معجم البلدان"ی "یاقووتی حەمەوی"دا، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل٥٣-٦٦.

نەوزاد عەلی ئەحمەد

- نامە لە ئیبراهیم ئەحمەدەوە بۆ هۆمەر شێخ مووس، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل١٧٥-١٩٠.

نضال مەحموود حاج دەرویش (دکتۆر)

- من واشوکاني إلى رأس العين (لمحة تأريخية عن موقع تل فخيرية وأهم مكتشافاته الأثرية)، العدد ٦،

٢٠١٤، ص١٩٥-٢٢٤.
- اكراد سورية في مرآة مصادر الأرشيف العثماني خلال القرن الثامن عشر الميلادي، ستيفان وينتر، (ترجمة)، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٨٢-٢٩٨.
- تماثيل والواح العصر الحجري الحديث ماقبل الفخار في بلاد مابين النهرين العليا (١٠٢٠٠-٦٨٠٠ ق.م)، العدد ٧، ٢٠١٥، ص٥٩-٨٧.
- الميديون وامتداد امبراطوريتهم، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص٨-٢٢.

(هـ)

هەڵكەوت حەكيم (دكتۆر)
- گەشتەكەی میشێل فیبێر بۆ كوردستان لە ساڵانی (١٦٦٣-١٦٧٤ز)، میشێل فیبێر (وەرگێڕان لە فەڕەنسییەوە) ، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل ٨٣-٩٦.

هیوا حەمید شەریف (دكتۆر)
- خوێندنەوەیەكی بابەتیانەی كتێبی: گوتوبێژێكی دەگمەنی "تۆفیق وەهبی" (خوێندنەوەییەكی ڕەخنەگرانە)، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل٥٧-٩٦.

هیلاری گۆپنیك
- كۆنفیدراسۆنی میدی، وەرگێڕان: دكتۆر كۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١١١-١٣٢.

هێمن عومەر خۆشناو
- "در المجالس"ی مەلا مووسایی هەكاری (دەق و لێكۆڵینەوە)، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١٧-٢٧.

- ڕەسووڵ مەستی (١٨٢٣-١٩٠٨ز)، ژیان و بەرهەمی لە ئەرشیفی عوسمانیدا، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل٦١-٩٠.
- ڕێبەری دۆسیەی كارگێڕیی زانا و ناودارانی كوردستان لە كتێبخانەی مەشیخەتی توركیا، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل١٠٧-١٤٦.

(ی)

ي. ي. ڤاسیلیڤا
- عشيرة الشكاك الكردية والنداء القتالي للشكاك الثائرين (عشرينات القرن الماضي)، ترجمة: الدكتور عبدي حاجي، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٢٥٦-٢٦٢.

یاسین سەردەشتی (دكتۆر)
- كێشەی كورد، دەبلیو. جی. ئەلفینستۆن، (لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕان)، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ١٨٥-١٩٧.

يوسف بالوكن
- الموسيقي مظفر بن الحسين بن المظفر الحصكفي (القرن ٩هـ/١٥م) ورسالته في علم الموسيقى، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ١٠، ٢٠١٩، ص١٢١-١٣٨.
- انساب الأكراد: وثيقة مهمة من القرن السادس عشرعن عشائرالأكراد وأنسابهم، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص١٦٣-١٦٦.

دووەم: **پێڕست بەپێی ناونیشان**

(ئـ)

- **أصل تسمية شهرزور ومعناها، الدكتور حسام‌الدين النقشبندي**، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٤٣٥-٤٤١.
- **ئایینی ئێزدی**، محەمەد حەمەباقی، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٣٢- ٦٢.
- **أخبار الدولة الساسانية في تأريخ أربيل السرياني (دراسة مقارنة بالمتون البهلوية)**، الدكتور نصير الكعبي، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٢٥١-٢٦٨.
- **المئذنة المظفرية في أربيل**، الدكتور حسام‌الدين النقشبندي، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٢٦٩-٢٧٢.
- **الجماعة الكردية في بغداد بين تحديات الواقع ومتطلبات البناء والتحول (١٩٩١-٢٠٠٦)**، الدكتور سعد بشير اسكندر، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٢٧٣-٣٠٢.
- **ادب كردى گورانى**، جەمیل ڕۆژبەیانی، شمارە ٣، ٢٠١١، ص٣٧٣-٣٧٦.
- **الرؤية البريطانية للعراق وعلاقته بالقضايا الاقليمية والدولية عشية وغداة إنتهاء الحرب العالمية الثانية**، الدكتور غانم محمد الحفو، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٣٠٥-٣٢٠.
- **المفهوم الاداري والجغرافي لمصطلح (كردستان) في مصادر العهد العثماني**، الدكتور خليل علي مراد، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٥-٢٢.
- **الاتابكيات في بلاد الكرد وتأثيراتها على سكانها من الكرد**، الدكتور حسام‌الدين النقشبندي، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٥٧-٨٠.
- **ئاوڕدانەوەیەكی مێژوویی لە كۆڕەوی ١٩٩١**، مودەڕریس سەعیدی، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٧٩-٩٢.

- **اكراد سورية في مرآة مصادر الأرشيف العثماني خلال القرن الثامن عشر الميلادي**، ستيفان وينتر، ترجمة: نضال محمود حاج درويش، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٨٢-٢٩٨.

- **آثار ملا حامد بيسارانى در حوزه ادبيات عرفانى**، دكتر نادر كريميان سردشتى، شماره ٧، ٢٠١٥، ص٨٩-١٠٦.

- **أثر النقد في التطور العلمي: ملاحظات تطبيقية في مؤلفات تأريخية**، العدد ٧، ٢٠١٥، ص١٧١-٢٣٦.

- **احتفالات المولد النبوي الشريف في أربيل في عهد مظفرالدين گوكبري**، الدكتور حسام‌الدين النقشبندي، العدد ٧، ٢٠١٥، ص٢٣٧-٢٤٠.

- **التقسيم الكولونيالي لكوردستان**، الدكتورة ماريا ت. اوشيا، ترجمة: الدكتور فؤاد حمه‌خورشيد، العدد ٧، ٢٠١٥، ص٢٨٤-٣٠٣.

- **إتجاهات الكتابة العربية في دراسة تأريخ الدولة الساسانية**، الدكتور نصير الكعبي، العدد ٨، ٢٠١٦، ص٣٣-٦٢.

- **الشعب الگوتي**، ترجمة: الدكتور فؤاد حمه‌خورشيد، العدد ٩، ٢٠١٧، ص١٥٣-١٥٨.

- **ئاژاوەی سمکۆ (نیسانی ١٩٢١ تا کانوونی دووەمی ١٩٢٢)**، ڕەحمەتوڵلا موعتەمەدزادە "موعتەمەدی"، وەرگێڕان: محەمەد حەمەباقی، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢١٣-٢٦٦.

- **الموسيقي مظفر بن الحسين بن المظفر الحصكفي (القرن ٩هـ/١٥م) ورسالته في علم الموسيقى**، يوسف بالوكن، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ١٠، ٢٠١٩، ص١٢١-١٣٨.

- **ئیمپراتۆریەتی میتانی و پرسی کرۆنۆلۆجییە پوختەکەی: چەند تاوتوێکردنێکی کۆنەناسییانە**، وەرگێڕانی: چیا سدیق، پێداچوونەوەی: دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل١٦١-١٧٦.

- **ئەبوبەکر ئەفەندی زانای کورد لە ئەفەریقای باشوور**، سوداد ڕەسووڵ، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل٢٥-٦٠.

- **الكرد في الدوريات الروسية في القرن التاسع عشر**، أ. و. بابيدونوستسيفا، ترجمه من الروسية: الدكتور عبدي حاجي، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص١١٥-١٢٦.

- **اصل و نژاد و زبان اكراد**، توفيق وهبي، ترجمه: ؟، شماره ١٢، ٢٠٢١، ل٩-١٨.

- **انساب الأكراد: وثيقة مهمة من القرن السادس عشرعن عشائر الأكراد وأنسابهم**، يوسف بالوكن، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص١٦٣-١٦٦.

(ب)

- **بایەخی خانەقین و گەرمیان لەبەر ڕۆشنایی سەرچاوە کۆنەکاندا**، **کۆزاد محەمەد ئەحمەد** (دکتۆر)، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل ٧-١٧.

- **بیبلۆگرافیای کوردناسی**، دکتۆر نەجاتی عەبدوڵلا، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل١٩١-٢٠٤.

- **بەشداریی ئیتاڵی لە کوردناسیدا (سەدەی سیازدەم و سەدەی بیستەم)**، مێریلا گالیتی، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە: عەبدولکەریم عوزێری، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١٣٧-١٥٤.

- **بغداد قبيل الحرب العالمية الاولى من خلال كتاب: (بغداد وصوک حادثه ضياعى) لمحمدامين زكي بک (١٨٨٠-١٩٤٨)، (دراسة وثائقية)**، الاستاذ الدكتور خليل علي مراد العدد ٣، ٢٠١١، ص٢١٥-٢٢٩.

- **بعض الملاحظات حول مفردة الاقطاع مع ذكر بعض حقائق العالم العثماني**، جان لويس بالكيه گرامون، ترجمة الدكتورة سعاد محمد خضر، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٣٧-٤٤.

- **بۆ یەکەم جار لە کوردستاندا بوو: دەستبژاردەیەکی داهێنانەکانی کوردستانی کۆن لە سەردەمانی پێش مێژوودا**، دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٩٧-١٠٨.

- **بەڵگەنامەی دیکە سەبارەت بە جووڵانەوەی شێخ مەحموودی حەفید**، سدیق ساڵح، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٩٣-١٢٦.

- **بیناسازیی نوزی و گرنگییەکەی لە مێژووی بیناسازیی مێسۆپۆتامیادا**، **میرکۆ نوڤاک**، وەرگێڕانی: دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٤١-١٥٦.

- **باباتاهیری هەمەدانی... سەرەداوەکانی ئەفسانە و ڕاستی**، مامۆستا جەعفەر (فازڵ کەریم)، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل ١٣١-١٥٣.

- **بیرەوەری سەبارەت بە سمکۆ**، محەمەدصادق میرزا موعیززودەولە، لە فارسییەوە وەرگێڕانی: محەمەد حەمەباقی، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٠٤-٣١٥.

- **بەرهەمێکی بڵاونەکراوەی مەحویی شاعیر: نامیلکەی (بەرگی سەبز)**، سەپان (عەبدولحەمید حوسێنی)، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣١٦-٣٣٠.

- **بیرەوەریی حەسەنخان مەلیکزادە**، وەرگێڕان لە فارسییەوە: محەمەد حەمەباقی، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١٥٩-٢٣٧.

(پ)

- **پوختەی کاروباری کاتی جەنگی جیهانی لە کوردستانی جنووبی (بەشی یەکەم)**، مەهاباد ساڵح لە ئینگلیزییەوە کردوویە بە کوردی: ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٩٧-١٤٢؛ **(بەشی دووەم)**، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١١٧-١٣٥؛ **(بەشی سێیەم)**، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ١٦٥-١٨٤.

- **پێڕستی خولی یەکەمی گۆڤاری "دەنگی گێتیی تازە" (١٩٤٣-١٩٤٥)**، ئامادەکردن: ڕەفیق ساڵح، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٤٤٣-٤٧٩.

- **پێڕستی "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد" "کۆڕی زانیاری عێراق- دەستەی کورد"**، ئامادەکردن: ڕەفیق ساڵح، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٣٤٩-٣٨٢.

- **پێڕست (ئیندێکس)ی سەرجەمی ژمارەکانی گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات**، ئامادەکردن: ڕەفیق ساڵح، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل٣٧٧-٣٨٠.

- **پێڕستی گۆڤاری "بەیان - شەفەق"**، ئامادەکردن: ڕەفیق ساڵح، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل٣٧١-٣٧٧.

- **پێوەندییەکانی عیراق و کورد و سۆڤیەت لە یادداشتێکی ساڵی ١٩٧١ی بریتانیادا**، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل ٢٤٥-٢٥٥.

- **پوختەیەکی ژیاننامەی محەمەد میهریی دشەیی، ناسراو بە (برهان الاسلام)**، دکتۆر عومەر عەبدولعەزیز، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٢٤١-٢٥٣.

- **پێنج بەڵگەنامەی مێژوویی سەبارەت بە ڕۆژگاری جەنگی چاڵدێران**، عەبدولحەمید حوسێنی، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٣١-٣٥٠.

(ت)

- **"تاریخ دنابلە"، سەرچاوەیەکی نوێی مێژووی گەلی کورد**، ئا. د. پاپازیان، لە فەرەنسییەوە وەرگێڕانی: دکتۆر عەبدوڵڵا مەردۆخ، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٢٠٥-٢٢٠.

- **تاریخ مدارس جدید (دوره قاجاریه) در کردستان**، پژوهش و نگارش: دکتر نادر کریمیان سردشتی، شماره ٣، ٢٠١١، ص٣٦١-٣٧٢.

- **تأثیر صدیق انجيري آذر مهابادی بر پدر شعر نو فارسی نیما یوشیج**، پژوهش و نیگارش: دکتر نادر کریمیان سردشتی، شماره ٤، ٢٠١٢، ص٣٢٣-٣٤٠.

- **تێکۆشەرێک لە ئەردەڵانەوە: سەربوردەی ژیانی ساڵح ئۆقلیدۆس**، کەمالی عەبدوڵڵاهی، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٧٩-٢٨٦.

- **تعامل جديد مع الكرد: السياسة البريطانية تجاه الكرد في العراق ١٩٤١-١٩٤٥**، ستيفاني ك. وتشارك، ترجمة: الدكتور شمال الحويزي، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٦٦-٢٨١.

- **تماثيل والواح العصر الحجري الحديث ماقبل الفخار في بلاد مابين النهرين العليا (١٠٢٠٠-٦٨٠٠ ق.م)**، الدكتور نضال محمود درويش، العدد ٧، ٢٠١٥، ص٥٩-٨٧.

- **التعبئة الحضرية في كردستان العراق أثناء الإنتداب البريطاني: السليمانية (١٩١٨-١٩٣٠)**، جۆردی تیجيل جۆرجيس، **ترجمة: د. شمال الحويزي، العدد** ١٢، ٢٠٢١، ص٢٠٧-٢١٨.

(ث)

- **ثمن السكوت**، الدكتور محسين محمەد حسين، العدد ٩، ٢٠١٧، ص٥-١١.

(ج)

- **جیاوازیی نەژادی لەنێوان کورداندا: کرمانجی، قزڵباش و زازا، پۆڵ وایت**، وەرگێڕانی عەبدولکەریم عوزێری، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل ١٣٧-١٦٠.

- **جایگاه خاندان اردلان در مناسبات خارجی دول صفویه و عثمانی (٩٠٧-١١٣٥هـ ق)**، دکتر فریدون نوری، شماره ٤، ٢٠١٢، ص٣٤١-٣٥٤.

(چ)

- **چەند سەرنجێکی ڕەخنەگرانەی مێژوویی سەبارەت بە نووسینەکانی محەمەدئەمین زەکیبەگ لەبارەی مێژووی کورد و کوردستانەوە لە سەردەمی ئیسلامیدا**، (فایلێکی تایبەت بە ئەمین زەکیبەگ)، دکتۆر حیسامەدین نەقشبەندی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٢٩٥-٣٢٢.

- **چوار نامەی شەرەفبەگی بەدلیسی (١٥١٦-١٥٢٠ز)**، (لێکۆڵینەوەکانی تورک و سەفەوی)، ژان لوویی بەکێ گرامون و شەهریار عەدل، وەرگێڕ: دکتۆر عەبدوڵڵا مەردۆخ، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل ٨١-١٠٢.

- **چوارده بەڵگەنامەی حکوومەتی میللیی کوردستان لە مەهاباد،** جەعفەر حوسێنپوور (هێدی) و حەسەن قازی، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١٠٣-١١٦.

- **چۆنیەتیی دروستبوون و گەشەکردنی شاری بۆکان، پشتبەستوو بە سەرچاوە مێژوویی و بەڵگە شوێنەوارییەکان،** ئیسماعیل سەلیمی، بڕیار ئەکبەر، جەمیلە صوڵحجوو، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٥-٣٠.

(ح)

- **حروب وانتفاضات وغزوات وإرهاب (نهب الممتلكات الثقافية العراقية ومحاولات استردادها)،** الدكتور سعد بشير اسكندر، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٥٩-٢٦٥.

(خ)

- **خوێندنەوەیەکی بابەتیانەی کتێبی: گوتوبێژێکی دەگمەنی تۆفیق وەهبی (خوێندنەوەیێکی ڕەخنەگرانە)،** دکتۆر هیوا حەمید شەریف، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل٥٧-٩٦.

- **خانای قوبادی، لەنێوان پەیامی سیاسی و پەیامی کولتووری‌دا،** مامۆستا جەعفەر (فازل کەریم)، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل ١٣٩-١٦٤.

- **خطاب لملا عبدالله الجلي،** (دراسة وتحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٧، ٢٠١٥، ص١٠٧-١٢٩.

- **خانەوادەٴ شێخ عثمان سراجالدین،** دکتر محەمەد موکری، ئامادەکردنی: سەپان (عەبدولحەمید حوسینی)، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل١١٧-١٣٨.

(د)

- **دەرمانسازیی کوردستان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا،** دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ٥-٩.

- **دوو دۆزینەوەی گرنگ: شیعرێکی بڵاونەکراوەی گۆران، ژمارەیەکی ڕۆژنامەی "السليمانية"،** ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١٩٨-٢٠٤.

- **دەنگەکان لە ڕابردووەوە: دیتنەوەی مووزیکی کوردی دە کەلەپووری ئۆسکار ماندا،** جەعفەری حوسێنپوور (هێدی)، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٧٥-٢٧٨.

- **دۆزینەوەی شوێنی شاری شارەزوور (نیم ئەز ڕاهـ) لە بێستانسوور،** عەبدولڕەقیب یووسف، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٥-٣٨.

- **دەستنووسەکانی مەلا سەعیدی سەردەری،** عیرفان پارسا، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٥١-٣٦٠.

- **دەستنووسە کوردییەکانی "بنکەی ژین"،** ئامادەکردن: گۆڤاری ژین، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٦١-٣٧٠.

- **دوو بەڵگەنامەی مێژوویی ئەرشیفی بریتانیا،** ئی. جەی. ئاڕ. وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە محەمەد مەسعوود محەمەد، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٩٥-٣٣٠.

- **"در المجالس"ی مەلا مووسایێ هەکاری (دەق و لێکۆڵینەوە)،** دکتۆر هێمن عومەر خۆشناو، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١٧-٢٧.

(ر)

- **رسالة العلم للعلامة ملا محمد الختي (الخطي)،** (تحقيق ودراسة)، حسين حسن كريم، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٣٠٣-٣٤٥.

- **رسالة "ختم الوصايا"، لشيخ محمد وسيم المردوخي المعروف بعلامة قلاچولان،** (دراسة وتحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٣، ٢٠١١، ص٣٠١-٣٤١.

- **رسالة في الاعراب المحلي، تأليف: سيد علي الباني البرزنجي،** (دراسة وتحقيق) حسين حسن كريم، العدد ٥، ٢٠١٣، ص١٠٩-١٣٨.

- **ڕاپۆرتی کارگێڕیی ساڵی ١٩١٩ی دەڤەری ڕەواندز،** لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕانی: ئەستێرە مورتەزایی، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٦٣-٢٧٤.

- **ڕۆژی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ی سلێمانی بەپێی بەڵگەنامەگەلی نهێنی بریتانیا و بەڵگەنامەی دیکە،** دکتۆر حیسامەدین نەقشبەندی، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٧-٢٦.

- **ڕێبازی نووسینەوەی مێژوو لە هەرێمی کوردستاندا** (خوێندنەوەیەک بۆ نامە زانکۆییەکانی دوای ڕاپەڕین)، دکتۆر سەعدی عوسمانی هەڕووتی، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٣٤-١٤٠.

- **رسالة في علم المنطق،** للحاج يوسف محمد شريف، (دراسة وتحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٨، ٢٠١٦، ص٦٣-١٠٢.

- **ڕاسپێردراوی ئێمە لە مووسڵ (ساڵی ١٣٣٧ک/١٩١٩ز)،** ڕەزا ئازەری شەهررەزایی، وەرگێڕانی: دکتۆر کارزان محەمەد، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٣٤٨-٣٥٣.

- **رسالة "مشارة في الداسنية"،** لملا عبدالرحمن الجلي ابن ملا عبدالله المعروف بـ(كاكي جلي)، (دراسة وتحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٩، ٢٠١٧، ص٢٩-٥٨.

- **ڕەسووڵ مەستی (١٨٢٣-١٩٠٨ز)، ژیان و بەرهەمی لە ئەرشیفی عوسمانیدا**، دکتۆر هێمن عومەر خۆشناو، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل٦١-٩٠.

- **ڕێبەری دۆسیەی کارگێڕی زانا و ناودارانی کوردستان لە کتێبخانەی مەشیخەتی تورکیا**، دکتۆر هێمن عومەر خۆشناو، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل١٠٧-١٤٦.

(ز)

- **زمانی کوردیی ئەودیو قۆناغی هیندۆ- ئەورووپی (کورتەیەک لەسەر پێشینە زمانەوانییەکان و کاریگەرییان)**، دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٢١-٣٢.

- **زانیاریی نوێ لەبارەی هەندێک شوێنی مێژوویی کوردستانەوە**، دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل ٤٥-٥٦.

- **زبدة المبدأ والمعاد: رسالة في علم الكلام للشيخ عبدالقادر المهاجر المردوخي السنندجي (دراسة وتحقيق)**، حسين حسن كريم، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٢٥-٢٤٤.

- **زمانی کوردی لە باشووری قەفقاز (١٩٢١-١٩٩١)**، سوداد ڕەسووڵ، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٥٥-١٠٦.

- **زبدة التواريخ: تأليف ملا محمد شريف قاضي**، ویرایش و پژوهش: سید عبدالحمید حسینی (سەپان)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢٦٣-٣٥٨.

(ژ)

- **ژیانێکی پڕ لە کوێرەوەری، (بیرەوەری)**، حەسەن عەبدولکەریم، ژمارە ٩، ل ٢٣٩-٢٤٤.

- **ژیان و بەسەرهاتی سەدیق حەیدەری**، کەمال عەبدوڵلاهی، **ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل١٠٣-١١٦.**

- **ژیانی کەسی و زانستیی مەلا مارفی قازی**، حسێن حەسەن کەریم، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل١٨٧-٢٠٦.

(س)

- **سالم و کاریگەریی شاعیرانی فارس (حافیزی شیرازی، سەعدی، جامی)**، دکتۆر ئەمین موتابچی، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل ٥-١٤.

- **سەعیدی نوورسی "کوردی"، چەردەیەک لە خزمەتی زانستی و ڕۆشنبیریی**، فارووق ڕەسووڵ یەحیا، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٦٣-٨٠.

- **سەفەرنامەی جۆن ماکدۆناڵد کنییەر بۆ کوردستان ساڵی ١٨١٤، (بەشی یەکەم)**، لە فەرەنسییەوە وەرگێڕانی: دکتۆر نەجاتی عەبدوڵلا، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٦٧-٢٨٢؛ **(بەشی دووەم)**، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١٢٩-١٤٨؛ **(بەشی سێیەم)**، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٢٢٥-٢٤٠)؛ (بەشی چوارەم)، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١٧١-١٨٣.

- **سلێمانی قیبلەگای تۆفیق وەهبی بوو**، دارا عەتار، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل٢٤٥-٢٤٨.

- **سێیەم ئەلفوبێی کوردی: هەوڵەکەی مستەفاپاشا یامولکی**، سدیق ساڵح، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٨٧-١٢٠.

- **سفرنامهٔ حج**، تهیەکننده، سپان (عەبدولحەمید حوسینی)، شمارە ١٠، ١٩١٩، ص١٧٧-٢٢٤.

- **سێ برا و سێ سرگونێن پەیمانا لۆزانێ: عەلی عیلمی، زەینەلعابدین و مەسعوود فانیزادە**، سەعید ڤەڕۆژ، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١-٢٩. (بە پیتی لاتینی)

(ش)

- **شوێنەوارەکەی دەربەندی بازیان، بەپێی بەڵگەنامەی عوسمانی، پاشماوەی قەڵا کۆنە**، دکتۆر حیسامەدین نەقشبەندی، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١٥-٢٠.

- **شوێنەوارێکی گرنگ.. دەقێکی لەبیرکراو**، دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١١-٣٦.

- **شەهبال "رسالهٔ مصوره"، هەندێ بابەتی پێوەندیدار بە کورد**، سەربەست کەرکووکی، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل٣٧-٥٢.

- **شانشینی توررککو لە سەردەمی "زازییا"دا (ئەزموونی دامەزران و پەلهاوێشتنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ لە مێژووی دێرینی کوردستاندا**، دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل٥-٢٦.

- **شرح مقدمة "نالي" لرسالة مناظر الانشاء**، حسين حسن كريم، العدد ٤، ص٢٧٣-٣٠٤.

- **شاری سلێمانی: خوێندنەوەیەکی دی بۆ مێژووی بنیاتنانی**، دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٢٧-١٣٣.

- **شرح مثنوي ملا حامد بيساراني**، دکتر نادر کریمیان سردشتی، شمارە ٦، ٢٠١٤، ص٣٠١-٣١٨.

- **شاری خامۆش: گۆڕستانی شێخ محەممەدباقری سنە**، سەیید سەباح حسەینی، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل١٣٩-١٧٦.

- **شوێنی شاری کۆنی شارەزوور (نیم ئەز ڕای)، پاشماوەی (خورماڵ)ی ئێستایە، نەک (بێستانسوور)**، دکتۆر حیسامەدین نەقشبەندی، ژمارە ٨،٢٠١٦،

ل٣٣١-٣٤٧.

- **شەبەک و کاکەیی: بزاوتی ئەتنیکی لە کوردستانی عیراق،** مێشێل لیزینبێرگ، وەرگێرانی لە ئینگلیزییەوە: ڕەوەند سەباح، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢١٩-٢٣٥.

- **سێ شوێنەواری ڕۆژهەڵاتی کوردستان،** ڕۆبرت هـ دایسۆن، ئینا مەدڤەدسکایا ، عیززەت ئۆ. نیگەهبان (هاوبەشان)، وەرگێرانی لە ئینگلیزییەوە: چیا سدیق، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢٣٦-٢٤٠.

(ص)

- **صفحات من دفتر ذكريات العلامة محمدأمين زكي بگ، (ملف خاص بـ"امين زكي بگ)،** الاستاذ الدكتور: خەليل عەلى موراد الترجمة من التركية العثمانية، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٢٣٧-٢٧٢.

(ظ)

- **ظهور الامارة البابانية (دراسة تحليلية حول تأسيس الإمارة البابانية وأصل البابانيين)،** الدكتور سعدي هروتي، العدد ٣، ٢٠١١، ص٢٧٩-٣٠٠.

(ع)

- **عشيرة هموند ونفي قسم منها إلى بلاد الاناضول وليبيا في أواخر الثمانينات من القرن التاسع عشر** (دراسة وثائقية)، الدكتور حسام‌الدين النقشبندي، العدد ٣، ٢٠١١، ص٢٣١١-٣٧٨.

- **عشيرة الشكاك الكردية والنداء القتالي لشكاك الثائرين (عشرينات القرن الماضي)،** ي. ي. ڤاسيليڤا، ترجمة: الدكتور عبدي حاجي، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٢٥٦-٢٦٢.

- **عبدالرزاق بدرخان و محاكمته في طرابلس الغرب وفق وثيقة عثمانية،** الدكتور حسام‌الدين النقشبندي، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٤٥-٢٥٨.

- **عەبدولڕەحمان ناجم،** وەرگێران و ئامادەکردن: فاڕووق ڕەسووڵ یەحیا و ئەحمەد فاڕووق ڕەسووڵ، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ص١٣٩-١٦٠.

- **عملات الامير ديسم بن ابراهيم الكردي،** أ. أ. بيكۆف، ترجمه من الروسية: الدكتور مصلح البوتاني، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص١١٥-١٢٦.

(ف)

- **فهرس توصيفي للآثار المخطوطة للدكتور حسين قاسم العزيز المحفوظة في خزانة مؤسسة ژين لإحياء التراث الوثائقي والصحفي الكردي في السليمانية،** الدكتور نصير الكعبي، العدد ٣، ٢٠١١، ص٣٤٣-٣٥٧.

- **فهرست توصيفي آثار خطى مولوى كرد در كتابخانەهاى ايران،** محمد عبدلى، شماره ٦، ٢٠٠٦، ص٣١٩-٣٤٤.

- **فهرس مخطوطات مكتبة العالم الرباني الملا عبداله الچروستاني،** الدكتور عدنان عبدالقادر كامل الهوراماني، العدد ٩، ٢٠١٧، ص٩١-١١٠.

- **فرازهايي از زندگانى و تفكرات استاد علامه ملا عبدالله احمديان،** دكتر محەمەد فاروق شريف‌پور، شماره ١١، ٢٠٢٠، ص٩١-١٠٣.

- **فاجعة كبيرة،** گۆڤاری ژین، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص٧-٨.

(ق)

- **قضية أراضي حمدي بگ بابان سنة ١٩٢١، الدكتور عماد عبدالسلام،** العدد ٤، ٢٠١٢، ص١٩٥-٢١٤.

- **قوتابخانەی سلێمانیی ناسیۆنالیزمی کوردی،** مەجید ساڵح، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٣١-٥٤.

(ک)

- **کێشەی کورد،** گۆرد ڕۆلیس درایڤەر، وەرگێر: ئەنوەری سوڵتانی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل١٨-٣٠.

- **(کۆمەڵی سەربەخۆیی کوردستان) لە چەند بەڵگەنامەیەکدا،** سدیق ساڵح، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل١٤٣-١٧٤.

- **کەشکۆڵی حاجی میرزا مەحەمەدی سەقەتی** (کوڕی حاجی سمایلی خاریجەی مەهابادی)، ئەنوەری سوڵتانی، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٢١٣- ٢٢٦.

- **کورد و کوردستان لە گۆڤاری "لغة العرب"دا،** وەرگێران لە عەرەبییەوە: لاس (سدیق ساڵح)، **(بەشی یەکەم):** برایانی ئەدەب: شوکری فەزڵی، حاڵوباری ئێزدییەکان، دوو ئینگلیزی دیلی لای شێخ مەحموودی کورد، قەزای ڕانیە، کۆچەرانی ئاسووری لە عیراق، زیانی کولە، لە مووتەسەڕیفییەتی مووسڵ، ئاخوڕە تازەکانی سوارەی کەرکووک تەواو کران، لیوای سلێمانی، کۆتاییی حوزەیران، تورک سەرانی کورد و مەزنە شۆڕشگێڕان لەناودەبەن، دەستکێشانەوەی وەزارەتی سەعدوونی و پێکهێنانی وەزارەتی عەسکەری، سمکۆی کورد و هەڵاتنی، ناحیەی بازیان، بۆ لەناوبردنی کوللە، کارەکانی کۆمپانیای نەوتی تورکی، کۆچیدواییی سلێمان نەزیف بەگ،

سالاروده‌وله و سمکۆ، ته‌له‌فۆن له شاره‌کانی عیراق، پرۆژه‌ی ئاودێری، ژیاننامه‌ی بێتووشی، گه‌له‌گورگێک چوار ڕێبوار له‌ناوده‌به‌ن، کرێنه‌وه‌ی گه‌رای کولله، بینای تازه له هه‌ولێر، چه‌ند قه‌لاییێک له قه‌ره‌داغ، گه‌یشتنی لیژنه‌ی سنوورکێشان، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل۲۲۷-۲۳٦؛ (**به‌شی دووه‌م**): له‌نێوان دوو خێڵی کورددا، الحقوق، مه‌بعووسانی عیراق، پشێوی له ئێران، ده‌ستگیرۆیی جه‌نگ له صه‌لاحییه‌ی سه‌ر به مووسڵ، بازرگانیی ئه‌مساڵ له‌نێوان وڵاتی ئێمه و وڵاتی دراوسێیانی ئێرانیمان‌دا، چه‌ند به‌سه‌رهاتێک له هه‌واڵی کوردستان، چه‌ته له قورفه و ئه‌بی‌غرێب، هه‌نگ‌برین یا هه‌نگوین کۆکردنه‌وه له کورده‌واری‌دا، ده‌رده‌مه‌ڕ، گرانیی تووتن، کۆمه‌کی مه‌نده‌لی (به‌نده‌نیجین)، هاتنی حاکمی لوڕستان، ڕێگره‌کانی ئێران، فتوای زانایانی عیراق له جه‌نگی به‌ڵقان‌دا و تۆقینی مه‌سیحییه‌کان له به‌غدا، بارانێکی به‌تاو له به‌دره، کۆمه‌کی حاکمی لوڕستان، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل۲۰۵-۲۱۲؛ (**به‌شی سێیه‌م**)، کولله له ده‌وروبه‌ری نسێبین، لیوای سلێمانی، کوردانی ئێستا، قوتابخانه‌ی ئه‌عدادیی شه‌وانه له دیاربه‌کر، ئه‌نجومه‌نی گشتی له به‌غدا و ئه‌ندامه‌کانی، وشه‌ی کوردی له عه‌ره‌بیی مووسڵی‌دا، ڕێی خانه‌قین، کوڕی شێخی به‌رزان له ئاکرێ - عه‌قرێ، کانگاکانی نه‌وتی سروشتی له عیراق، کانگاکانی قیر، بنه‌ماڵه‌ی حه‌یده‌ری، ژماره ٤، ۲۰۱۲، ل۱٦۱-۱۸۳؛ (**به‌شی چواره‌م**)، دوو دیله بریتانییه‌که، نه‌وت له که‌رکووک، بیباد، کاکه‌یی، هه‌واڵه‌کانمان، سه‌رما و به‌فر، کاره‌ساتێک له ناوچه‌ی به‌دره، نه‌خۆشیی مه‌ڕ له شه‌نگار، کردنه‌وه و چاککردنه‌وه‌ی ڕێگه‌وبان له لیوای مووسڵ، زمانی کوردی، شۆڕش له ئێران، مه‌خموور نه‌ک گوێر، ژماره ٥، ۲۰۱۳، ل۲۸۷-۲۹۷؛ (**به‌شی پێنجه‌م**)، لیوای مووسڵ، یه‌زیدێتی، سه‌باره‌ت به حوکمدارانی کلس (یا کلز)، شه‌ره‌فه‌دین محه‌مه‌د له به‌ڵگه‌نامه‌یه‌کی کۆن‌دا، مه‌قامی شێخ عادی (دێری یۆحه‌نای یه‌شووعی سیرانه)، یه‌زیدێتی، ژماره ٦، ۲۰۱٤، ل۱٦٦-۱۹۱؛ (**به‌شی شه‌شه‌م**)، قه‌ڵه‌محاجی، لیوای دیاله، صه‌بیح نه‌شئه‌ت به‌گ، به‌یاننامه‌ی نوێنه‌ری هه‌ره‌باڵای ده‌وڵه‌تی ئیمپراتۆریی ئێران، وه‌زاره‌تی سه‌عدوونی، ده‌ستووری زمانی کوردی (تۆفیق وه‌هبی به‌گ)، ژماره ۷، ۲۰۱٥، ل۳۷۱-۳۸٦؛ (**به‌شی حه‌وته‌م**)، ته‌واوکردنی باسی مه‌نده‌لی، لیوا کووت، گۆڕی پێغه‌مبه‌ر دانیال، که‌ره‌نێڵ لۆره‌نس له کوردستان و سووریا و ڕۆژهه‌ڵاتی ئوردن، جه‌عفه‌رپاشا عه‌سکه‌ری، بغداد وصوک حادثه ضیاعی، قه‌واڵه یه‌زیدییه‌کان، لیوای که‌رکووک، جه‌زیره‌ی ئیبن‌عومه‌ر، ئه‌حمه‌دپاشا ته‌یموور، هه‌زار سه‌ربازی تورک، لیوای ئه‌ربل، نسێبین یا نزیب، ئه‌تڵه‌سی عیراق، که‌رکووکی تازه، ناکۆکی له‌سه‌ر سنووری عیراق، شۆڕشی کورد له تورکیا، شۆڕشی کورد له‌نێوان تورکیا و ئێران، ئاڵتوون کۆپری له مێژوودا، لیوانی سلێمانی، سه‌رنجدانێکی مه‌قامه‌کانی عیراقی، گۆرانیی هاوچه‌رخی عیراقی، نزیب و نسیبین، به‌یاننامه‌یه‌کی ڕه‌سمی ڕووداوه‌که‌ی سلێمانی له ٦ی ئه‌یلوولی ۱۹۳۰دا، ژماره ۸، ۲۰۱٦، ل۳٥٥-۳۸۸؛ (**به‌شی هه‌شته‌م**)، په‌شێوی له کوردستان، نێردراوه‌کانی شوێنه‌واری کۆن له عیراق، نه‌فتخانه، کۆچی‌دواییی ڕێزدار ئیبراهیم حه‌یده‌ری، خۆرپه‌رستان له مێژوودا، ده‌قه‌ئاینییه‌کانی یه‌زیدی، کۆچی خێڵی میران بۆ سووریا، پێ‌ڕاگه‌یاندنێکی ڕه‌سمی سه‌باره‌ت به ڕووداوه‌کانی سلێمانی، به‌یات، سه‌رکوتکردنی جموجووڵه‌کانی شێخ مه‌حموودی کورد، وشه‌ی کوردیی به ئه‌سڵ فارسی، خۆڕاده‌ستکردنه‌وه‌ی شێخ مه‌حموود به حکوومه‌ت، ده‌ستنیشانکردنی ناوچه‌کانی دادگا گه‌وره‌کانی عیراق، هه‌ڵوه‌شاندنه‌وه‌ی هێندێ قه‌زا، وشکه‌که‌ڵه‌ک له باکووری عیراق، خۆبه‌ده‌ست‌دانه‌وه‌ی شێخ مه‌حموودی دزڵی و به‌ندکردنی له به‌غدا، گاڵه‌کردن به سوڵتانێکی دیکه‌ی سوڵتانه‌کانی هه‌ورامان، قایمقامی قه‌زای سنجار، سه‌رکه‌وتنی سوپای عیراق، به‌دره و جه‌سسان یا بادریا و باکسایا، پانکه، نه‌خشه‌ی باکووری عیراق، له‌نێوان ئێران و عیراق‌دا، کفرزی، شه‌ڕی سه‌ربازانی تورک ده‌کا، ژماره ۹، ۲۰۱۷، ل۲٤۹-۲۷۱؛ (**به‌شی نۆیه‌م**) به بۆنه‌ی بڵاوبوونه‌وه‌ی ده‌قه دینییه‌کانی یه‌زیدییه‌وه که له "**لغه العرب**"دا ئاماژه‌ی پێ‌دراوه: کورد، کورد و یه‌زیدێتی، وردکردنه‌وه‌ی قسه‌کانی سه‌باره‌ت به یه‌زیدێتی، بنچینه‌ی یه‌زیدێتی له مێژوودا (۱)، بنچینه و مێژووی یه‌زیدییه‌کان (۲)، باوه‌ڕی یه‌زیدێتی، پێ‌هه‌ڵبڕین له مه‌سه‌له‌ی یه‌زیددا، باوه‌ڕی ئیبن‌ته‌یمییه سه‌باره‌ت به یه‌زید، باوه‌ڕی ئه‌هلی سوننه‌ت له‌باره‌یه‌وه، یه‌زید و که‌رامییه، ته‌ختی یه‌زید، بنچینه و مێژووی یه‌زیدییه‌کان

(٣): گێڕانەوەی جیاجیا لەبارەی دینی یەزیدییەوە، ژیاننامەی شێخ عەدی، وەسفی، ڕووداوی دووگیانیی دایکی بەو و دوورکەوتنەوەی، چۆن تێدەکۆشا، سەردەمێک کە ئەوی تێدا پەیدابوو، باوەڕی، ئادابی ڕەفتاری، ڕێبازی سۆفییانەی: نەفرەتنەکردن، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١٥٣-١٧٠؛

- **کورد لە "معجم البلدان"ی "یاقووتی حەمەوی"دا**، نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ٥٣-٦٦.

- **کورتەی ڕێزمانی زاراوەی موکری**، ئۆسکار مان Oskar Mann، وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: جەعفەری حوسێنپوور (هێدی)، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١٢٥-١٤٨.

- **کورد لە هەنگاریای عوسمانی**. زۆراب ئەڵویان، لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕان: عەبدولکەریم عوزێری، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ١٤٩-١٦٤.

- **کێشەی کورد**، دەبلیو. جی. ئەلفینستۆن، لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕان: دکتۆر یاسین سەردەشتی، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ١٨٥-١٩٧.

- **کار و چالاکییەکانی بنکەی ژین لە ئابی ٢٠٠٤ بەدواوە تا کۆتایی ٢٠١١**، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل٣٨١-٣٩٩؛ ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل١٨٤-١٩٢؛

- **كردستانية كركوك وأطرافها خلال العصور الوسطى**، الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٢٦٧-٢٧١.

- **کۆمەڵەی یەکبوون و ئازادی (کۆمەڵەی کوردی) لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسەدا، (بەشی یەکەم)**، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٦١-٧٨. ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٦١-٧٨. **(بەشی دووەم)**، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل١٥٥-١٧٠.

- **کوردانی شەبەک – شەبەنک لە نێوان ڕاستییە مێژووییەکان و شێواندنی نەیاراندا، دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٩-٥٧.**

- **کوردە ڕەسوولییەکان**، دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١٣-١٦.

- **کەشکۆڵێکی دەستنووسی نەوشیروان مستەفا ئەمین**، سدیقساڵح، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل٧٩-٩٠.

- **کۆنفیدراسۆنی میدی**، هیلاری گۆپینک، وەرگێڕان: دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١١١-١٣٢.

- **کاریگەریی زانایانی جەلیزادە لە گەشەپێدانی شارستانێتیی کۆیەدا**، حسێن حەسەن کەریم، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٥٥-٨٦.

- **كتابات غير منشورة للعلامة توفيق وهبي بيك**، إعداد: رفيق صالح: (١) **أصل اسم خورمال**، **(٢) الباطنية في كوردستان**، (٣) **القراقويونلية والقرابرانلية**، (٤) **الملك الشاب كما عرفته**، (٥) **عذاب الشعب الكردي وحيرته**، (٦) كلمة توفيق وهبي في **حفلة تأبين الملكة عالية**، (٧) كلمة توفيق وهبي بک في **تأبين الواء الركن غازي الداغستاني**، (٨) **صفحات من ذكريات في يوم تأسيس الجيش العراقي الباسل**، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص٥-٢٤.

- **کۆستێکی گران**، گۆڤاری ژین، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٥-٦.

-**کتێبی "بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە"**، د. زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل١٤٧-١٦٢.

(گ)

- **گەشتەکەی میشێل فێبێر بۆ کوردستان لە ساڵانی (١٦٦٣-١٦٧٤ز)**، میشێل فێبێر، دکتۆر هەڵکەوت حەکیم لە فەڕەنسییەوە کردوویە بە کوردی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل ٨٣-٩٦.

- **گەوەڕێ و گۆڕانییەکانی: هەڵبژاردەیەک لە مێژووی نوێی کوردستان**، مەلا مەحموودی بایەزیدی، وەرگێڕ: دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل ٤٧-٥٦.

- **گەنجینەی بەڵگەنامە**، (ئامادەکردن): **(بەشی یەکەم)** لە بابەتەکانی بڵاوکراوەی هیوا، نامەی عەلی کەمال بەگ، یەکەم ژمارەی بانگی حەق، نامەی ساڵح زەکی صاحێبقران، بەیاننامەی ئەربیلی هاشم ناهید، شیعرێکی بڵاونەکراوەی هێمن، مەقبووضی ئیعانەی میللەت، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٢٤١-٣٠٨؛ **(بەشی دووەم)** نەخشەی کوردستان ١٩٤٧، کێشەی کورد (سێ بیرخەرەوە)، سی. جەی. ئەدمۆندز، کاریگەریی بڵاوبوونەوەی مێژووەکەی محەمەدئەمین زەکیبەگ، نامە بۆ ماجید مستەفا، نووسینێکی بڵاونەکراوەی مەلا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی، دیارییەکانی عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری، ڕاپۆرت سەبارەت بە خوێندن لە قوتابخانەی کوردیدا (ڕەفیق حلمی)، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١٨٥-٢٦٠.

(ل)

- **له بەڵگەنامەکانی جووڵانەوەی شێخ مەحموودی حەفید**، ساغکردنەوەی: سدیق ساڵح، (**بەشی یەکەم**)، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١٥٥-٢١٢؛ (**بەشی دووەم**)، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ٦٧-١٢٣؛ (**بەشی سێیەم**)، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل١٠٧-١٣٦؛ (**بەشی چوارەم**)، بەڵگەنامەیەکی دیکە سەبارەت بە جووڵانەوەی شێخ مەحموودی حەفید، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٠٩-٢٣٢؛ (**بەشی پێنجەم**)، **بەڵگەنامەی دیکە سەبارەت بە جووڵانەوەی شێخ مەحموودی حەفید**، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٩٣-١٢٦؛ (**بەشی شەشەم**)، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٢٥٤-٢٨٣؛ (**بەشی حەوتەم**)، ژمارە٨، ٢٠١٦، ل١٨٧-٢١٢.
- **له لاپەڕە گەشەکانی مێژووی میرانی بابان**، مەحموود ڕەزا، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل١٦٥-١٨٤.
- **له دەستنووسەکانی دیوانی وەفایی: دەستنووسی میرزا عیسای گەورک**، دکتۆر عوسمان دەشتی، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٤٧-٦٠.
- **له کوشتاری ئەرمەنەکان‌دا کێ تاوانبارە؟**، عەبدولعەزیز یامولکی، وەرگێڕ: لاوک، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٨٣-٢٩٤.
- **لەناوچوونی مێرنشینە کوردییەکان: کاریگەریی چاکسازییەکانی عوسمانی و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان لەسەر کوردستان لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا**، مایکڵ ئیپیل، لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕانی: ڕەوەند سەباح، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١٢٧-١٥٢.
- **لەشکرەک دیرۆکزان، شاعیر و فەلسەفەڤان: محەمەدئەمین فەیزی (١٨٦٢-١٩٢٩)**، سەعید ڤەرۆژ، ژمارە ١٢،٢٠٢١، ل١٩-٥٤.

(م)

- **محمدامين زكي خلال كتابه: خلاصة تأريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التأريخية حتى الآن، (ملف خاص بـ"امين زكي بگ")، الاستاذ الدكتور: عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی**، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٢٧٣-٢٩٤.
- **مۆدێلی ناسیۆنالیستی محەمەدئەمین زەکی بەگ، و پرۆژەی کۆمەڵایەتی لە کوردستان**، (فایلێکی تایبەت بە ئەمین زەکیبەگ)، خالید تەوەکولی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٣٢٣-٣٣٦.
- **مذكرات محمود السنوي**، تحقيق: محمد علي القرەداغي، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٣٧٩-٤٣٤.
- **مەحوی: کێشەی نێوان هەڵوێست و ناسنامە**، مامۆستا جەعفەر (فازڵ کەریم)، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل ٢٧-٤٦.
- **ملاحظات ووثائق حول حصار وان المتكرر في القرن السادس عشر** (دراسات تركية – صفوية في القرن التاسع عشر)، جان لويس باكي گرامون، ترجمة: الدكتورة سعاد محمد خضر، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٢٣٥-٢٦٦.
- **مصادر تأريخ العرب والاسلام لمؤرخي العرب والمسلمين في القرون (٢-٩هـ/٨-١٥م) المطبوعة حتى عام ١٩٧٠**، الدكتور حسين قاسم العزيز، العدد ٥، ٢٠١٣، ص١٨٥-٢٠٨.
- **مەلای جزیری و کێشەی تێگەیشتنی کوردۆسێنتریک**، مامۆستا جەعفەر (فازل کەریم)، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٢٧-٤٦.
- **من واشوكاني إلى رأس العين (لمحة تأريخية عن موقع تل فخيرية وأهم مكتشافاته الأثرية)**، الدكتور نضال محمود حاج درويش، العدد ٦، ٢٠١٤، ص١٩٥-٢٢٤.
- **الميديون وامتداد امبراطوريتهم**، نضال محمود حاج درويش، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص٩-٢٢.

(ن)

- **نامیلکەی دەستنیشانکردنی خێڵاتی دانیشتووی دەوروبەری سابلاغی موکری**، محەمەد جەوادی قازی، لە فارسییەوە وەرگێڕانی، حەسەن عەبدولکەریم، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٦١-٨٢.
- **نامە لە ئیبراهیم ئەحمەدەوە بۆ هۆمەر شێخ مووس**، نەوزاد عەلی ئەحمەد، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل١٧٥-١٩٠.
- **نصوص جديدة في التأريخ الكردي في القرن الثامن عشر لمؤلف غير معروف**، الدكتور عماد عبدالسلام، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٢٣٩-٢٥٠.
- **نقد وبيان لجوانب من سيرة ابن خلكان**، الدكتور حسين قاسم العزيز، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٢١٥ -٢٣٤.
- **نسب‌شناسی و شناختنامه حضرت سلطان عبیداله مشهور به "کوسه هجیج"، (مدفون در هجیج هورامان)**، دکتر نادر کریمیان سردشتی، شماره ٥، ٢٠١٣، ص٢٣-٣٦.
- **نامەکانی ئۆسکار مان**، وەرگێڕانی جەعفەری حوسێن‌پوور (هێدی)، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٥٧-١٦٥.

- **نامە بۆ شوکور مستەفا**، مەسعوود محەمەد، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٥-٢٢.
- **ناسینەوەی چوار کەسێتی: پیرمەنصوور، سەیید صادق، ئیبراهیم سەمین، پیریادی**، دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٣-٣٢.
- **نصرالدوله بن مروان (حک٤٠١-٤٥٣ق) و شیوهء تعامل او با کردان، اعراب و ترکان**، دکتر اسماعیل شمس، شمارە ٨، ٢٠١٦، ل١٧٧-١٨٦.
- **ناسەربەخۆییی سیاسیی نەتەوە و ڕۆڵی وەک هۆکارێکی بابەتیانە لە نەخشەدانانی ژیانی لاوانی کورددا**، ئێرینا پۆپۆڤا، ناتالیا ئیسایێڤا، د. پێشەوا خالید، ژمارە١٢، ٢٠٢١، ل١٦٧-١٧٨.
- **نامەیەکی مێژوویی مۆڵەفۆڤ (وەرگێڕان و هەڵسەنگاندن)**، ئەفراسیاو هەورامی (دکتۆر)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل١٧٩-١٨٦.

(هـ)

- **هەندێ سەرنج سەبارەت بە زاراوەی دەرەبەگایەتی و باسی چەند ڕاستییەکی جیهانی عوسمانی**، جان لویس باکێ گرامۆن، وەرگێڕانی: دکتۆر سوعاد محەمەد خدر، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل ٩٧-١٠٦.
- **هۆنراوەی لیریکیی کوردی**، بازیل نیکیتین، وەرگێڕ: دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٣٣-٢٤٤.
- **هەندێ لاپەڕەی شاراوەی جەمعییەتی کوردستان لە زمانی بەڵگەنامەکانیەوە**، مەجید ساڵح، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل٥٩-٧٨.

(و)

- **وتەی ژمارە**، سدیق ساڵح (سەرنووسەر)، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٣-٤.
- **وەفاتنامەی مەلا بیلالی هێرۆیی**، ئەحمەد محەمەد قەندۆلی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٣١-٦٠.
- **وصیتنامەی اخلاقی – تاریخی حاج ملا احمد نودشی**، گزارش و پژوهش: محمد عبدلی، شمارە ٤، ٢٠١٢، ص٣٥٥-٣٧٠.
- **وضع الكتاب في العراق: بين إرث ثقيل وتحديات الإرتقاء**، الدكتور سعد بشير اسكندر، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٨١-٩٦.

سێیەم: **پێڕست بەپێی بابەت**

مێژووی کۆن

- **بایەخی خانەقین و گەرمیان لەبەر ڕۆشنایی سەرچاوە کۆنەکاندا، دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد**، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل ٧-١٧.
- **ئایینی ئێزدی**، مەحەمەد حەمەباقی، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٣٢- ٦٢.
- **أخبار الدولة الساسانية في تأريخ أربيل السرياني** (دراسة مقارنة بالمتون البهلوية)، الدكتور نصير الكعبي، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٢٥١-٢٦٨.
- **شوێنەوارێکی گرنگ.. دەقێکی لەبیرکراو**، دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١١-٣٦.
- **شانشینی تورککو لە سەردەمی "زازییا"دا (ئەزموونی دامەزران و پەلهاوێشتنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ لە مێژووی دێرینی کوردستاندا)**، دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل٥-٢٦.
- **بۆ یەکەم جار لە کوردستاندا بوو: دەستبژاردەیەکی داهێنانەکانی کوردستانی کۆن لە سەردەمانی پێش مێژوودا**، دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٩٧-١٠٨.
- **بیناسازیی نوزی و گرنگییەکەی لە مێژووی بیناسازیی مێسۆپۆتامیادا، میرکۆ نوڤاک**، وەرگێڕانی: دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٤١-١٥٦.
- **من واشوكاني إلى رأس العين (لمحة تأريخية عن موقع تل فخيرية وأهم مكتشفاته الأثرية)**، الدكتور نضال محمود حاج درويش، العدد ٦، ٢٠١٤، ص١٩٥-٢٢٤.
- **دۆزینەوەی شوێنی شاری شارەزوور (نیم ئەز راهـ) لە بێستانسوور**، عەبدولرەقیب یووسف، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٥-٣٨.
- **تماثيل والواح العصر الحجري الحديث ماقبل الفخار في بلاد مابين النهرين العليا (١٠٢٠٠-٦٨٠٠ ق.م)**، الدكتور نضال محمود درويش، العدد ٧، ٢٠١٥، ص٥٩-٨٧.
- **کۆنفیدراسۆنی میدی**، هیلاری گۆپینک، وەرگێڕان: دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١١١-١٣٢.
- **الشعب الگوتي**، ترجمة: الدكتور فؤاد حمەخورشيد، العدد ٩، ٢٠١٧، ص١٥٣-١٥٨.

- **إتجاهات الكتابة العربية في دراسة تأريخ الدولة الساسانية**، الدكتور نصيرالكعبي، العدد ٨، ٢٠١٦، ص٣٣-٦٢.

- **شوێنی شاری کۆنی شارەزوور (نیم ئەز ڕای)، پاشماوەی (خورماڵ)ی ئێستایە، نەک (بێستان سوور)**، دکتۆر حیسامەدین نەقشبەندی، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٣٣١-٣٤٧.

- **ئیمپراتۆریەتی میتانی و پرسی کرۆنۆلۆجییە پوختەکەی: چەند تاوتوێکردنێکی کۆنەناسییانە**، وەرگێڕانی: چیا سدیق، پێداچوونەوەی: دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل ١٦١-١٧٦.

- **الميديون وامتداد امبراطوريتهم**، نضال محمود حاج درويش، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص٩-٢٢.

- **شەبەک و کاکەیی: بزاوتی ئەتنیکی لە کوردستانی عیراق**، مێشێل لیزینبێرگ، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: ڕەوەند سەباح، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢١٩-٢٣٥.

- **سێ شوێنەواری ڕۆژهەڵاتی کوردستان**، ڕۆبرت هـ دایسۆن، ئینا مەدڤەدسکایا، عیززەت ئۆ. نیگەهبان (هاوبەشان)، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: چیا سدیق، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢٣٦-٢٤٠.

مێژووی ئیسلامی و چەرخەکانی ناوەڕاست

- **أصل تسمية شهرزور ومعناها**، الدكتور حسامالدين النقشبندي، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٤٣٥-٤٤١.

- **شوێنەوارەکەی دەربەندی بازیان، بەپێی بەڵگەنامەی عوسمانی، پاشماوەی قەڵای کۆنە**، دکتۆر حیسامەدین نەقشبەندی، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١٥-٢٠.

- **المئذنة المظفرية في أربيل**، الدكتور حسامالدين النقشبندي، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٢٦٩-٢٧٢.

- **دەرمانسازیی کوردستان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا**، دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ٥-٩.

- **کورد لە "معجم البلدان"ی "یاقووتی حەمەوی"دا**، نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ٥٣-٦٦.

- **نقد وبيان لجوانب من سيرة ابن خلكان، الدكتور حسين قاسم العزيز**، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٢١٥-٢٣٤.

- **كردستانية كركوك وأطرافها خلال العصور الوسطى**، الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٢٦٧-٢٧١.

- **زانیاری نوێ لە بارەی هەندێک شوێنی مێژوویی کوردستانەوە**، دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل ٤٥-٥٦.

- **الاتابكيات في بلاد الكرد وتأثيراتها على سكانها من الكرد**، الدكتور حسامالدين النقشبندي، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٥٧-٨٠.

- **مصادر تأريخ العرب والاسلام لمؤرخي العرب والمسلمين في القرون (٢-٩هـ/٨-١٥م) المطبوعة حتى عام ١٩٧٠**، الدكتور حسين قاسم العزيز، العدد ٥، ٢٠١٣، ص١٨٥-٢٠٨.

- **کوردانی شەبەک – شەبەنک لەنێوان ڕاستییە مێژووییەکان و شێواندنی نەیاراندا**، دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٩-٥٧.

- **احتفالات المولد النبوي الشريف في أربيل في عهد مظفرالدين گوكبري**، الدكتور حسام الدين النقشبندي، العدد ٧، ٢٠١٥، ص٢٣٧-٢٤٠.

- **نصرالدوله بن مروان (حک٤٠١-٤٥٣ق) و شیوهٔ تعامل او با کردان، اعراب و ترکان**، دکتر اسماعیل شمس، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل١٧٧-١٨٦.

- **ثمن السكوت**، الدكتور موحسين محەمەد حسێن، العدد ٩، ٢٠١٧، ص٥-٨.

- **کوردە ڕەسووڵییەکان**، دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١٣-١٦.

- **چۆنیەتیی دروستبوون و گەشەکردنی شاری بۆکان، پشتبەستوو بە سەرچاوە مێژوویی و بەڵگە شوێنەوارییەکان**، ئیسماعیل سەلیمی، بڕیار ئەکبەر، جەمیلە صوڵحجوو، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٥-٣٠.

- **الموسيقي مظفر بن الحسين بن المظفر الحصكفي (القرن ٩هـ/١٥م) ورسالته في علم الموسيقى**، يوسف بالوكن، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ١٠، ٢٠١٩، ص١٢١-١٣٨.

- **عملات الامير ديسم بن ابراهيم الكردي**، أ. أ. بيكۆف، ترجمه من الروسية الدكتور مصلح البوتاني، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص١١٥-١٢٦.

- **انساب الأكراد: وثيقة مهمة من القرن السادس عشرعن عشائر الأكراد وأنسابهم**، يوست بالوكن، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص١٦٣-١٦٦.

مێژووی نوێ و هاوچەرخ

- **کێشەی کورد**، گۆرد ڕۆللیس درایڤەر، وەرگێڕ: ئەنوەری سوڵتانی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل١٨-٣٠.

- **پوختەی کاروباری کاتی جەنگی جیهانی لە کوردستانی جنووبی (بەشی یەکەم)**، مەهاباد ساڵح لە ئینگلیزییەوە کردوویە بە کوردی؛ ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٩٧-١٤٢. **(بەشی دووەم)**، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١١٧-١٣٥؛ **(بەشی سێیەم)**، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ١٦٥-١٨٤.

- **"کۆمەڵی سەربەخۆیی کوردستان" لە چەند بەڵگەنامەیەکدا**، سدیق ساڵح، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل١٤٣-١٧٤.

- **لە بەڵگەنامەکانی جووڵانەوەی شێخ مەحموودی حەفید**، ساغکردنەوەی: سدیق ساڵح، **(بەشی یەکەم)** ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١٥٥-٢١٢؛ **(بەشی دووەم)** ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ٦٧-١٢٣؛ **(بەشی سێیەم)**، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل١٠٧-١٣٦؛ **(بەشی چوارەم)**، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٠٩-٢٣٢؛ **(بەشی پێنجەم)**، بەڵگەنامەیەکی دیکە سەبارەت بە جووڵانەوەی شێخ مەحموودی حەفید، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٢٥٤-٢٨٣؛**(بەشی شەشەم)**، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٢٥٤-٢٨٣؛ **(بەشی حەوتەم)**، ژمارە٨، ٢٠١٦، ل١٨٧-٢١٢.

- **نصوص جديدة في التأريخ الكردي في القرن الثامن عشر لمؤلف غير معروف**، الدكتور عماد عبدالسلام، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٢٣٩-٢٥٠.

- **الجماعة الكردية في بغداد بين تحديات الواقع ومتطلبات البناء والتحول (١٩٩١-٢٠٠٦)**، الدكتور سعد بشير اسكندر، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٢٧٣-٣٠٢.

- **کورد لە هەنگاریای عوسمانی.** زۆراب ئەلۆیان، لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕانی: عەبدولکەریم عوزێری، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ١٤٩-١٦٤.

- **کێشەی کورد**، دەبلیو. جی. ئەلفینستۆن، لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕانی: دکتۆر یاسین سەردەشتی، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ١٨٥-١٩٧.

- **عشيرة هموند ونفي قسم منها إلى بلاد الاناضول وليبيا في أواخر الثمانينات من القرن التاسع عشر (دراسة وثائقية)**، الدكتور حسام‌الدين النقشبندي، العدد ٣، ٢٠١١، ص٢٣١-٣٧٨.

- **ظهور الامارة البابانية (دراسة تحليلية حول تأسيس الإمارة البابانية وأصل البابانيين**، الدكتور سەعدی هروتي، العدد ٣، ٢٠١١، ص٢٧٩-٣٠٠.

- **تاريخ مدارس جديد (دوره قاجاريه) در كردستان**، پژوهش و نيگارش: دكتر نادر كريميان سردشتى، شماره ٣، ٢٠١١، ص٣٦١-٣٧٢.

- **گەوەرێ و گۆرانییەکانی: هەڵبژاردەیەک لە مێژووی نوێی کوردستان**، مەلا مەحموودی بایەزیدی، وەرگێڕ: دکتۆر نەجاتی عەبدوڵلا، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل ٤٧-٥٦.

- **جیاوازیی نەژادی لە نێوان کورداندا: کرمانجی، قزڵباش و زازا**، پۆڵ وایت، وەرگێرانی عەبدولکەریم عوزێری، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل ١٣٧-١٦٠.

- **قضية اراضي حمدي بگ بابان سنة ١٩٢١**، الدكتور عماد عبدالسلام، العدد ٤، ٢٠١٢، ص١٩٥-٢١٤.

- **ملاحظات ووثائق حول حصار وان المتكرر في القرن السادس عشر (دراسات تركية - صفوية في القرن التاسع عشر)**، جان لويس باكي گرامون، ترجمة: الدكتورة سعاد محمد خضر، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٢٣٥-٢٦٦.

- **الرؤية البريطانية للعراق وعلاقته بالقضايا الاقليمية والدولية عشية وغداة إنتهاء الحرب العالمية الثانية**، الدكتور غانم محمد الحفو، العدد ٤، ٢٠١٢، ص٣٠٥--٣٢٠.

- **جايگاه خاندان اردلان در مناسبات خارجى دول صفويه و عثمانى (٩٠٧-١١٣٥هـ ق)**، دكتر فريدون نورى، شماره ٤، ٢٠١٢، ص٣٤١-٣٥٤.

- **المفهوم الاداري والجغرافي لمصطلح (كردستان) في مصادر العهد العثماني**، الدكتور خليل علي مراد، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٥-٢٢.

- **بعض الملاحظات حول مفردة الاقطاع مع ذكر بعض حقائق العالم العثماني**، جان لويس باكي كرامون، ترجمة الدكتورة سعاد محمد خضر، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٣٧-٤٤.

- **لە لاپەڕە گەشەکانی مێژووی میرانی بابان**، مەحموود ڕەزا، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل١٦٥-١٨٤.

- **پێوەندییەکانی عیراق وکورد و سۆڤیەت لە یادداشتێکی ساڵی ١٩٧١ی بریتانیادا**، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٤٥-٢٥٥.

– **عشيرة الشكاك الكردية والنداء القتالي للشكاك الثائرين (عشرينات القرن الماضي)**، ي. ي. ڤاسيليڤا، ترجمة: الدكتور عبدي حاجي، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٢٥٦-٢٦٢.

– **راپۆرتی کارگێڕیی ساڵی ١٩١٩ی دەڤەری ڕەواندز**، لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕانی: ئەستێرە مورتەزایی، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٦٣-٢٧٤.

– **ڕۆژی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ی سلێمانی بەپێی بەڵگەنامەگەلی نهێنیی بریتانیا و بەڵگەنامەی دیکە**، دکتۆر حیسامەدین نەقشبەندی، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٧-٢٦.

– **کۆمەڵەی یەکبوون و ئازادی (کۆمەڵەی کوردی) لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسەدا، (بەشی یەکەم)**، دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٦١-٧٨. **(بەشی دووەم)**، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل١٥٥-١٧٠.

– **ئاوڕدانەوەیەکی مێژوویی لە کۆڕەوی ١٩٩١**، مودەرریس سەعیدی، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٧٩-٩٢.

– **شاری سلێمانی: خوێندنەوەیەکی دی بۆ مێژووی بنیاتنانی**، دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٢٧-١٣٣.

– **عبدالرزاق بدرخان ومحاكمته في طرابلس الغرب وفق وثيقة عثمانية**، الدكتور حسام‌الدين النقشبندي، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٤٥-٢٥٨.

– **تعامل جديد مع الكرد: السياسة البريطانية تجاه الكرد في العراق ١٩٤١-١٩٤٥**، ستيفاني ك. وتشارك، ترجمة: الدكتور شمال الحويزي، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٦٦-٢٨١.

– **اكراد سورية في مرآة مصادر الأرشيف العثماني خلال القرن الثامن عشر الميلادي**، ستيفان وينتر، ترجمة: نضـال محمود حاج درويش، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٨٢-٢٩٨.

– **التقسيم الكولونيالي لكوردستان**، الدكتورة ماريا ت. اوشيا، ترجمة: الدكتور فؤاد حمەخورشيد، العدد ٧، ٢٠١٥، ص٢٨٤-٣٠٣.

– **بیرەوەری سەبارەت بە سمکۆ**، محەمەدصادق میرزا موعیززودەولە، لە فارسییەوە وەرگێڕانی: محەمەد حەمەباقی، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٠٤-٣١٥.

– **پێنج بەڵگەنامەی مێژوویی سەبارەت بە ڕۆژگاری جەنگی چاڵدێران**، عەبدولحەمید حوسێنی، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٣١-٣٥٠.

– **شاری خامۆش: گۆڕستانی شێخ محەممەدباقری سنە**، سەیید سەباح حسەینی، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل١٣٩-١٧٦.

– **ئاژاوەی سمکۆ (نیسانی ١٩٢١ تا کانوونی دووەمی ١٩٢٢)**، ڕەحمەتوڵڵا موعتەمەدزادە "موعتەمەدی"، وەرگێڕان: محەمەدی حەمەباقی، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢١٣-٢٦٦.

– **لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا کێ تاوانبارە؟**، عەبدولعەزیز یامولکی، وەرگێڕ لە تورکییەوە بۆ عەرەبی: لاوک (دکتۆر موکەڕەم تاڵەبانی)، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٨٣-٢٩٤.

– **دوو بەڵگەنامەی مێژوویی ئەرشیفی بریتانیا**، ئی. جەی. ئاڕ، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە محەمەد مەسعوود محەمەد، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٩٥-٣٣٠.

– **هەندێ لاپەڕەی شاراوەی جەمعییەتی کوردستان لە زمانی بەڵگەنامەکانیەوە**، مەجید ساڵح، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل٥٩-٧٨.

– **ڕاسپێردراوی ئێمە لە مووسڵ (ساڵی ١٣٣٧ک/١٩١٩ز)**، ڕەزا ئازەری شەهررەزایی، وەرگێڕانی: دکتۆر کارزان محەمەد، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٣٤٨-٣٥٣.

– **قوتابخانەی سلێمانیی ناسیۆنالیزمی کوردی**، مەجید ساڵح، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٣١-٥٤.

– **لەناوچوونی مێرنشینە کوردییەکان: کاریگەریی چاکسازییەکانی عوسمانی و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان لەسەر کوردستان لەنێوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا**، مایکڵ ئێیپل، لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕانی: ڕەوەند سەباح، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١٢٧-١٥٢.

– **ناسەربەخۆیی سیاسیی نەتەوە و ڕۆڵی وەک هۆکارێکی بابەتیانە لە نەخشەدانانی ژیانی لاوانی کورددا**، ئێرینا پۆپۆڤا، ناتالیا ئیسایێڤا، د. پێشەوا خالید، ژمارە١٢، ٢٠٢١، ل١٦٧-١٧٨.

– **التعبئة الحضرية في كردستان العراق أثناء الإنتداب البريطاني: السليمانية (١٩١٨-١٩٣٠)**، میشیل لیزینبێرگ، ترجمة: ڕەوەند سەباح، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص٢١٩-٢٣٥.

– **التعبئة الحضرية في كردستان العراق أثناء الإنتداب البريطاني: السليمانية (١٩١٨-١٩٣٠)**، جۆردی تیجیل

جۆرجیس، **ترجمة: د. شمال الحويزي**، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص٢٠٧-٢١٨.

ژیاننامە و بیرەوەری

- **وەفاتنامەی مەلا بیلالی هێرۆیی**، ئەحمەد محەمەد قەندۆلی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٣١-٦٠.
- **صفحات من دفتر ذكريات العلامة محمد امين زكي بگ**، الاستاذ الدكتور: خەلیل عەلی موراد (الترجمة من التركية العثمانية)، ملف خاص بـ"امين زكي بگ"، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٢٣٧-٢٧٢.
- **سەعیدی نوورسی "کوردی"، چەردەیەک لە خزمەتی زانستی و ڕۆشنبیریی**، فارووق ڕەسووڵ یەحیا، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٦٣-٨٠.
- **نسبشناسی و شناختنامه حضرت سلطان عبيداله مشهور به "كوسه هجيج"، (مدفون در هجيج هورامان)**، دكتر نادر كريميان سردشتی، شماره ٥، ٢٠١٣، ص٢٣-٣٦.
- **تێکۆشەرێک لە ئەردەڵانەوە: سەربوردەی ژیانی ساڵح ئۆقلیدۆس**، کەمالی عەبدوڵلاهی، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٧٩-٢٨٦.
- **پوختەیەکی ژیاننامەی محەمەد میهریی دشەیی، ناسراو بە (برهان الاسلام)**، دکتۆر عومەر عەبدولعەزیز، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٢٤١-٢٥٣.
- **ناسینەوەی چوار کەسێتی: پیرمەنصوور، سەیید صادق، ئیبراهیم سەمین، پیریادی**، دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٣-٣٢.
- **ژیانێکی پڕ لە کوێرەوەری، (بیرەوەری)**، حەسەن عەبدولکەریم، ژمارە ٩، ل ٢٣٩-٢٤٤.
- **سلیمانی قیبلەگاهی تۆفیق وەهبی بوو**، دارا عەتار، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل٢٤٥-٢٤٨.
- **ژیان و بەسەرهاتی سەدیق حەیدەری**، کەمال عەبدوڵلاهی، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل١٠٣-١١٦.
- **بیرەوەریی حەسەنخان مەلیکزادە**، وەرگێڕان لە فارسییەوە: محەمەد حەمەباقی، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١٥٩-٢٣٧.
- **کاریگەریی زانایانی جەلیزادە لە گەشەپێدانی شارستانێتیی کۆیەدا**، حسێن حەسەن کەریم، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٥٥-٨٦.
- **ئەبوبەکر ئەفەندی زانای کورد لە ئەفریقای باشوور**، سوداد ڕەسووڵ، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل٢٥-٦٠.
- **ڕەسووڵ مەستی (١٨٢٣-١٩٠٨ز)، ژیان و بەرهەمی لە ئەرشیفی عوسمانیدا**، دکتۆر هێمن عومەر خۆشناو، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل٦١-٩٠.
- **فرازهایی از زندگانی و تفکرات استاد علامه ملا عبدالله احمدیان**، دکتر محەمەد فاروق شریفپور، شماره ١١، ٢٠٢٠، ص٩١-١٠٣.
- **سێ برا و سێ سرگونێن پەیمانا لۆزانێ**: عەلی عیلمی، زەینەلعابدین و مەسعوود فانیزادە، سەعید ڤەڕۆژ، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١-٢٩، (بە پیتی لاتینی).
- **لەشکرەک دیرۆکزان، شاعیر و فەلسەفەڤان: محەمەدئەمین فەیزی (١٨٦٢-١٩٢٩)**، سەعید ڤەڕۆژ، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل١٩-٥٤.
- **کۆستێکی گران**، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٥-٦. (بە بۆنەی کۆچیدوایی پرۆفیسۆر دکتۆر عیماد عەبدوسەلام ڕەئووفەوە).
- **فاجعة كبيرة**، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص٧-٨؛ (بمناسبة رحيل الأستاذ الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف).

گەشتنامە

- **گەشتەکەی میشێل فێبێر بۆ کوردستان ساڵانی (١٦٦٣-١٦٧٤ز)**، میشێل فێبێر، دکتۆر هەڵکەوت حەکیم لە فەرەنسییەوە کردوویە بە کوردی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل ٨٣-٩٦.
- **سەفەرنامەی جۆن ماکدۆناڵد کنێیر بۆ کوردستان ساڵی ١٨١٤**، (بەشی یەکەم)، لە فەرەنسییەوە وەرگێڕانی: دکتۆر نەجاتی عەبدوڵلا، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٢٦٧-٢٨٢؛ (**بەشی دووەم**)، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١٢٩-١٤٨؛ (بەشی سێیەم)، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٢٢٥-٢٤٠). (**بەشی چوارەم**)، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١٧١-١٨٣؛ (**بەشی پێنجەم**)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢٤١-٢٦٢.

زمان

- **زمانی کوردی ئەودیو قۆناغی هیندو- ئەورووپی (کورتەیەک لەسەر پێشینە زمانەوانیەکان و کاریگەرییان)**، دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل ٢١-٣٢.

- **کورتەی ڕێزمانی زاراوەی موکری،** ئۆسکار مان Oskar Mann، وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: جەعفەری حوسێن پوور (هێدی)، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١٢٥-١٤٨.

- **هەندێ سەرنج سەبارەت بە زاراوەی دەرەبەگایەتی و باسی چەند ڕاستییەکی جیهانی عوسمانی،** جان لویس باکێ گرامۆن، وەرگێڕانی: دکتۆر سوعاد محەمەد خدر، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل ٩٧-١٠٦.

- **دەنگەکان لە ڕابردووەوە: دیتنەوەی مووزیکی کوردی دە کەلەپووری ئۆسکار ماندا،** جەعفەری حوسێنپوور (هێدی)، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٧٥-٢٧٨.

- **سێیەم ئەلفوبێی کوردی: هەوڵەکەی مستەفاپاشا یامولکی،** سدیق ساڵح، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٨٧-١٢٠.

- **اصل و نژاد و زبان اکراد،** توفیق وهبي، ترجمە: ؟، شمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٩-١٨.

- **زمانی کوردی لە باشووری قەفقاز (١٩٢١-١٩٩١)،** سوداد ڕەسووڵ، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٥٥-١٠٦.

ئەدەب، ڕۆژنامەوانی

- **سالم و کاریگەریی شاعیرانی فارس (حافیزی شیرازی، سەعدی، جامی)،** دکتۆر ئەمین موتابچی، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل ٥-١٤.

- **کورد و کوردستان لە گۆڤاری "لغة العرب"دا:** لاس (سدیق ساڵح)، (وەرگێڕان لە عەرەبییەوە) **(بەشی یەکەم):** برایانی ئەدەب: شوکری فەزلی، حاڵوباری ئێزدییەکان، دوو ئینگلیزی دیلی لای شێخ مەحموودی کورد، قەزای ڕانیە، کۆچەرانی ئاسووری لە عیراق، زیانی کوللە، لە موتەسەڕیفییەتی مووسڵ، ئاخوڕە تازەکانی سوارەی کەرکووک تەواوکران، لیوای سلێمانی، کۆتایی حوزەیران، تورک سەرانی کورد و مەزنە شۆڕشگێڕان لەناودەبەن، دەستکێشانەوەی وەزارەتی سەعدوونی و پێکهێنانی وەزارەتی عەسکەری، سمکۆی کورد و هەڵاتنی، ناحیەی بازیان، بۆ لەناوبردنی کوللە، کارەکانی کۆمپانیای نەوتی تورکی، کۆچیدوایی سلێمان نەزیف بەگ، سالارودەولە و سمکۆ، تەلەفۆن لە شارەکانی عیراق، پرۆژەی ئاودێری، ژیاننامەی بێتووشی، گەلەگورگێک چوار ڕێبوار لەناودەبەن، کرینەوەی گەرای کوللە، بینای تازە لە هەولێر، چەند قەڵاییک لە قەرەداغ، گەیشتنی لیژنەی سنوورکێشان، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٢٢٧-٢٣٦؛ **(بەشی دووەم):** لەنێوان دوو خێڵی کورددا، الحقوق، مەبعووسانی عیراق، پشێوی لە ئێران، دەستگیرۆیی جەنگ لە صەلاحییەی سەر بە مووسڵ، بازرگانیی ئەمساڵ لەنێوان وڵاتی ئێمە و وڵاتی دراوسێیانی ئێرانیماندا، چەند بەسەرهاتێک لە هەواڵی کوردستان، چەتە لە قورفە و ئەبیغرێب، هەنگبڕین یا هەنگوین کۆکردنەوە لە کوردەواریدا، دەردەمەڕ، گرانیی تووتن، کۆمەکی مەندەلی (بەندەنیجین)، هاتنی حاکمی لوڕستان، ڕێگرەکانی ئێران، فتوای زانایانی عێراق لە جەنگی بەڵقاندا و تۆقینی مەسیحییەکان لە بەغدا، بارانێکی بەتاو لە بەدرە، کۆمەکی حاکمی لوڕستان، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل٢٠٥-٢١٢؛ **(بەشی سێیەم)**، کوللە لە دەوروبەری نسێبین، لیوای سلێمانی، کوردانی ئێستا، قوتابخانەی ئەعدادیی شەوانە لە دیاربەکر، ئەنجومەنی گشتی لە بەغدا و ئەندامەکانی، وشەی کوردی لە عەرەبیی مووسڵیدا، ڕێی خانەقین، کوڕی شێخی بەرزان لە ئاکرێ - عەقرێ، کانگاکانی نەوتی سروشتی لە عیراق، کانگاکانی قیر، بنەماڵەی حەیدەری، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل١٦١-١٨٣؛ **(بەشی چوارەم)**، دوو دیلە بریتانییەکە، نەوت لە کەرکووک، بیباد، کاکەیی، هەواڵەکانمان، سەرما و بەفر، کارەساتێک لە ناوچەی بەدرە، نەخۆشیی مەڕ لە شەنگار، کردنەوە و چاککردنەوەی ڕێگەوبان لە لیوای مووسڵ، زمانی کوردی، شۆڕش لە ئێران، مەخموور نەک گوێر، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٨٧-٢٩٧؛ **(بەشی پێنجەم)**، لیوای مووسڵ، یەزیدێتی، سەبارەت بە حوکمدارانی کلس (یا کلز)، شەرەفەدین محەمەد لە بەڵگەنامەیەکی کۆندا، مەقامی شێخ عادی (دێری دۆحەنای یەشووی سیرانە)، یەزیدێتی، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٦٦-١٩١؛ **(بەشی شەشەم)**، قەڵەمحاجی، لیوای دیالە، صەبیح نەشئەت بەگ، بەیاننامەی نوێنەری هەرەباڵای دەوڵەتی ئیمپراتۆریی ئێران، وەزارەتی سەعدوونی، دەستووری زمانی کوردی (تۆفیق وەهبی بەگ)، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٧١-٣٨٦؛ **(بەشی حەوتەم)**، تەواوکردنی باسی مەندەلی، لیوا کووت، گۆڕی پێغەمبەر دانیال، کەرەنێل لۆرەنس لە کوردستان و سووریا و ڕۆژهەڵاتی ئوردن، جەعفەرپاشا

عەسکەری، بغداد وصوک حادثە ضیاعی، قەواڵە یەزیدییەکان، لیوای کەرکووک، جەزیرەی ئیبنعومەر، ئەحمەدپاشا تەیموور، هەزار سەربازی تورک، لیوای ئەربل، نسێبین یا نزیب، ئەتڵەسی عیراق، کەرکووکی تازە، ناکۆکی لەسەر سنووری عیراق، شۆڕشی کورد لە تورکیا، شۆڕشی کورد لەنێوان تورکیا و ئێران، ئاڵتوون کۆپری لە مێژوودا، لیوانی سلێمانی، سەرنجدانێکی مەقامەکانی عیراقی، گۆرانیی هاوچەرخی عێراقی، نزیب و نسیبین، بەیاننامەیەکی ڕەسمی: ڕووداوەکەی سلێمانی لە ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠دا، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٣٥٥-٣٨٨؛ (**بەشی هەشتەم**)، پەشێوی لە کوردستان، نێردراوەکانی شوێنەواری کۆن لە عیراق، نەفتخانە، کۆچیدواییی ڕێزدار ئیبراهیم حەیدەری، خۆرپەرستان لە مێژوودا، دەقە ئایینییەکانی یەزیدی، کۆچی خێڵی میران بۆ سووریا، پێڕاگەیاندنێکی ڕەسمی سەبارەت بە ڕووداوەکانی سلێمانی، بەیات، سەرکوتکردنی جموجووڵەکانی شێخ مەحموودی کورد، وشەی کوردیی بە ئەسڵ فارسی، خۆڕادەستکردنەوەی شێخ مەحموود بە حکوومەت، دەستنیشانکردنی ناوچەکانی دادگا گەورەکانی عیراق، هەڵوەشاندنەوەی هێندێ قەزا، وشکەکەڵەک لە باکووری عیراق، خۆبەدەستدانەوەی شێخ مەحموودی دزڵی و بەندکردنی لە بەغدا، گاڵەکردن بە سوڵتانێکی دیکەی سوڵتانەکانی هەورامان، قایمقامی قەزای سنجار، سەرکەوتنی سوپای عیراق، بەدرە و جەسسان یا بادریا و باکسایا، پانکە، نەخشەی باکووری عیراق، لەنێوان ئێران و عیراقدا، کفرزی، شەڕی سەربازانی تورک دەکا، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل٢٤٩-٢٧١؛ (**بەشی نویەم**) بەبۆنەی بڵاوبوونەوەی دەقە دینییەکانی یەزیدییەوە کە لە "**لغە العرب**"دا ئاماژەی پێدراوە: کورد، کورد و یەزیدێتی، وردکردنەوەی قسەکانی سەبارەت بە یەزیدێتی، بنچینەی یەزیدێتی لە مێژوودا (١)، بنچینە و مێژووی یەزیدییەکان (٢)، باوەڕی یەزیدێتی، پێهەڵبڕین لە مەسەلەی یەزیددا، باوەڕی ئیبنتەیمییە سەبارەت بە یەزید، باوەڕی ئەهلی سوننەت لە بارەیەوە، یەزید و کەرامییە، تەختی یەزید، بنچینە و مێژووی یەزیدییەکان (٣): گێڕانەوەی جیاجیا لەبارەی دینی یەزیدییەوە، ژیاننامەی شێخ عەدی، وەسفی، ڕووداوی دووگیانیی دایکی بەو و دوورکەوتنەوەی، چۆن تێدەکۆشا، سەردەمێک کە ئەوی تێدا پەیدابوو، باوەڕی، ئادابی ڕەفتاری، ڕێبازی سۆفییانەی: نەفرەتنەکردن، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١٥٣-١٧٠.

- **شەهبال "رسالە مصورە"، هەندێ بابەتی پێوەندیدار بە کورد**، سەربەست کەرکووکی، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل٣٧-٥٢.
- **دوو دۆزینەوەی گرنگ: شیعرێکی بڵاونەکراوەی گۆران، ژمارەیەکی ڕۆژنامەی "السليمانية"**، سدیق ساڵح، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل١٩٨-٢٠٤.
- **ادب کردی گورانی**، جەمیل ڕۆژبەیانی، شماره ٣، ٢٠١١، ص٣٧٣-٣٧٦.
- **تأثیر صديق انجيري آذر مهابادی بر پدر شعر نو فارسی نيما يوشيج**، پژوهش و نیگارش: دکتر نادر کریمیان سردشتی، شماره ٤، ٢٠١٢، ص٣٢٣-٣٤٠.
- **مەحوی: کێشەی نێوان هەڵوێست و ناسنامە**، مامۆستا جەعفەر (فازڵ کەریم)، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل ٢٧-٤٦.
- **خانای قوبادی، لەنێوان پەیامی سیاسی و پەیامی کولتووریدا**، مامۆستا جەعفەر (فازڵ کەریم)، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل ١٣٩-١٦٤.
- **هۆنراوەی لیریکیی کوردی**، بازیل نیکیتین، وەرگێڕ: دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل٢٣٣-٢٤٤.
- **مەلای جزیری و کێشەی تێگەیشتنی کوردۆسێنتریک**، مامۆستا جەعفەر (فازل کەریم)، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٢٧-٤٦.
- **شرح مثنوي ملا حامد بيساراني**، دکتر نادری کریمیان سردشتی، شماره ٦، ٢٠١٤، ص٣٠١-٣١٨.
- **آثار ملا حامد بیسارانی در حوزه ادبیات عرفانی**، دکتر نادری کریمیان سردشتی، شماره ٧، ٢٠١٥، ص٨٩-١٠٦.
- **باباتاهیری هەمەدانی... سەرەداوەکانی ئەفسانە و ڕاستی**، مامۆستا جەعفەر (فازڵ کەریم)، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل ١٣١-١٥٣.
- **عەبدولڕەحمان ناجم**، وەرگێڕان و ئامادەکردن: فارووق ڕەسووڵ ئەحیا و ئەحمەد فارووق ڕەسووڵ، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ص١٣٩-١٦٠.

- **الكرد في الدوريات الروسية في القرن التاسع عشر**، أ. و. بابيدونوستسيفا، ترجمه من الروسية: الدكتور عبدي حاجي، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص١١٥-١٢٦.

دەستنووس

- **نامیلکەی دەستنیشانکردنی خێڵاتی دانیشتووی دەورووبەری سابڵاغی موکری**، محەمەد جەوادی قازی، لە فارسییەوە وەرگێرانی، حەسەن عەبدولکەریم، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٦١-٨٢.
- **"تاريخ دنابله"، سەرچاوەیەکی نوێی مێژووی گەلی کورد**، ئا. د. پاپازیان، لە فەرەنسییەوە وەرگێڕانی دکتۆر عەبدوڵڵا مەردۆخ، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٢٠٥-٢٢٠.
- **وصية مولانا خالد النقشبندي**، تحقيق: حسين حسەن كريم، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٣٤١-٣٧٨.
- **کەشکۆڵی حاجی میرزا مەحەمەدی سەقەتی** (کوڕی حاجی سمایلی خاریجەی مەهابادی)، ئەنوەری سوڵتانی، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل٢١٣- ٢٢٦.
- **مذكرات محمود السنوي**، تحقيق: محمد علي القرەداغي، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٣٧٩-٤٣٤.
- **رسالة العلم لعلامة ملا محمد الختي (الخطي)**، (تحقيق ودراسة) حسين حسن كريم، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٣٠٣-٣٤٥.
- **رسالة "ختم الوصايا"، لشيخ محمد وسيم المردوخي المعروف بعلامة قلاچولان**، (دراسة وتحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٣، ٢٠١١، ص٣٠١-٣٤١.
- **شرح مقدمة "نالي" لرسالة مناظر الانشاء**، حسين حسن كريم، العدد ٤، ص٢٧٣-٣٠٤.
- **وصيت‌نامەی اخلاقى - تاریخی حاج ملا احمد نودشی**، گزارش و پژوهش: محمد عبدلی، شماره ٤، ٢٠١٢، ص٣٥٥-٣٧٠.
- **رسالة في الاعراب المحلي، تأليف: سيد علي الباني البرزنجي**، تحقيق: حسين حسن كريم، العدد ٥، ٢٠١٣، ص١٠٩-١٣٨.
- **لە دەستنووسەکانی دیوانی وەفایی: دەستنووسی میرزا عیسای گەورک**، دکتۆر عوسمان دەشتی، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل٤٧-٦٠.
- **زبدة المبدأ والمعاد: رسالة في علم الكلام لشيخ عبدالقادر المهاجر المردوخي السنندجي** (دراسة وتحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٢٥-٢٤٤.
- **فهرست توصيفي آثار خطى مولوى كرد در كتابخانه‌هاى ايران**، محمد عبدلی، شماره ٦، ٢٠٠٦، ص٣١٩-٣٤٤.
- **خطاب لملا عبداله الجلي، حسين حسن كريم**، (دراسة وتحقيق)، العدد ٧، ٢٠١٥، ص١٠٧-١٢٩.
- **بەرهەمێکی بڵاونەکراوەی مەحویی شاعیر: نامیلکەی (بەرگی سەبز)**، سەپان (عەبدولحەمید حوسێنی)، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣١٦-٣٣٠.
- **دەستنووسەکانی مەلا سەعیدی سەردەری**، عیرفان پارسا، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٥١-٣٦٠.
- **دەستنووسە کوردییەکانی بنکەی ژین**، گۆڤاری ژین، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل٣٦١-٣٧٠.
- **رسالة في علم المنطق**، لحاج يوسف محمد شريف، (دراسة وتحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٨، ٢٠١٦، ص٦٣-١٠٢.
- **خانەوادەء شێخ عثمان سراج‌الدين**، دكتر محەمەد موکری، ئادەکردنی: سەپان (عەبدولحەمید حوسینی)، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل١١٧-١٣٨.
- **رسالة "مشارة في الداسنية"**، لملا عبدالرحمن الجلي ابن ملا عبدالله المعروف بـ(كاكي جلي)، (دراسة وتحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٩، ٢٠١٧، ص٢٩-٥٨.
- **"در المجالس"ی مەلا مووسایێ هەکاری (دەق و لێکۆڵینەوە)**، دکتۆر هێمن عومەر خۆشناو، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل١٧-٢٧.
- **کەشکۆڵێکی دەستنووسی نەوشیروان مستەفا ئەمین**، سدیق ساڵح، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل٧٩-٩٠.
- **سفرنامەء حج**، تهیەکننده، سپان (عەبدولحەمید حوسینی)، شمارە ١٠، ١٩١٩، ص١٧٧-٢٢٤.
- **كتابات غير منشورة للعلامة توفيق وهبي بك**، إعداد: رفيق صالح: (١) أصل اسم خورمال، (٢) الباطنية في كوردستان، (٣) القراقويونلية والقرابرانلية، (٤) الملك الشاب كما عرفته، (٥) عذاب الشعب الكردي وحيرته، (٦) كلمة توفيق وهبي في حفلة تأبين الملكة عالية، (٧) كلمة توفيق وهبي بك في تأبين اللواءالركن غازي الداغستاني، (٨) صفحات من ذكريات في يوم تأسيس الجيش العراقي الباسل، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص٥-٢٤.
- **زبدة التواريخ: تأليف ملا محمد شريف قاضي**،

ویرایش و پژوهش: سید عبدالحمید حسینی (سەپان)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل٢٦٣-٣٥٨.

گەنجینەی بەڵگەنامە

– **نامە لە ئیبراهیم ئەحمەدەوە بۆ هۆمەر شێخ مووس**، نەوزاد عەلی ئەحمەد، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل١٧٥-١٩٠.

– **چوار نامەی شەرەفبەگی بەدلیسی (١٥١٦-١٥٢٠ز)**، (لێکۆڵینەوەکانی تورک و سەفەوی)، ژان لوویی بەکی گرامون و شەهریار عەدل، وەرگێڕ: دکتۆر عەبدوڵڵا مەردۆخ، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل ٨١-١٠٢.

– **چواردە بەڵگەنامەی حکوومەتی میللیی کوردستان لە مەهاباد**، جەعفەر حوسێنپوور (هێدی) و حەسەن قازی، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل١٠٣-١١٦.

– **نامەکانی ئۆسکار مان**، وەرگێڕانی جەعفەر حوسێنپوور (هێدی)، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٥٧-١٦٥.

– **نامە بۆ شوکور مستەفا**، مەسعوود محەمەد، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل٥-٢٢.

– **گەنجینەی بەڵگەنامە**، ئامادەکردن: سدیق ساڵح: **(بەشی یەکەم)** لەبابەتەکانی بڵاوکراوەی هیوا، نامەی عەلی کەمال بەگ، یەکەم ژمارەی بانگی حەق، نامەی ساڵح زەکی صاحێبقڕان، بەیاننامەی ئەربیلی هاشم ناهید، شیعرێکی بڵاونەکراوەی هێمن، مەقبووضی ئیعانەی میللەت، ژمارە ١٠، ٢٠١٩، ل٢٤١-٣٠٨؛ **(بەشی دووەم)** نەخشەی کوردستان ١٩٤٧، کێشەی کورد (سێ بیرخەرەوە)، سی. جەی. ئەدمۆندز، کاریگەریی بڵاوبوونەوەی مێژووەکەی محەمەدئەمین زەکی بەگ، نامە بۆ ماجید مستەفا، نووسینێکی بڵاونەکراوەی مەلا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی، دیارییەکانی عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری، ڕاپۆرت سەبارەت بە خوێندن لە قوتابخانەی کوردیدا (ڕەفیق حیلمی)، ژمارە ١١، ٢٠٢٠، ل١٨٥-٢٦٠.

– **نامەیەکی مێژوویی مۆڵەفۆف** (وەرگێڕان و هەڵسەنگاندن)، ئەفراسیاو هەورامی (دکتۆر)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل١٧٩-١٨٦.

ڕانان و هەڵسەنگاندنی
کتێب و تێزی خوێندنی باڵا

– **محمدأمين زكي خلال كتابه: خلاصة تأريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التأريخية حتى الآن**، (ملف خاص بـ"امين زكي بگ")، الاستاذ الدكتور: عبدالفتاح علي البوتاني، العدد ١، ٢٠٠٩، ص٢٧٣-٢٩٤.

– **چەند سەرنجێکی ڕەخنەگرانەی مێژوویی سەبارەت بە نووسینەکانی محەمەدئەمین زەکی بەگ لەبارەی مێژووی کورد و کوردستانەوە لە سەردەمی ئیسلامیدا**، (فایلێکی تایبەت بە ئەمین زەکی بەگ)، دکتۆر حیسامەدین نەقشبەندی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٢٩٥-٣٢٢.

– **مۆدێلی ناسیۆنالیستی محەمەدئەمین زەکی بەگ، و پرۆژەی کۆمەڵایەتی لە کوردستان**، (فایلێکی تایبەت بە ئەمین زەکی بەگ)، خالید تەوەکولی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل٣٢٣-٣٣٦.

– **بغداد قبيل الحرب العالمية الاولى من خلال كتاب: (بغداد وصوك حادثه ضياعى) لمحمد امين زكي بك (١٨٨٠-١٩٤٨)**، (دراسة وثائقية)، الاستاذ الدكتور خليل علي مراد العدد ٣، ٢٠١١، ص٢١٥-٢٢٩.

– **خوێندنەوەیەکی بابەتیانەی کتێبی: گوتوبێژێکی دەگمەنی توفیق وەهبی (خوێندنەوەیێکی ڕەخنەگرانە)**، دکتۆر هیوا حەمید شەریف، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل٥٧-٩٦.

– **وضع الكتاب في العراق: بين إرث ثقيل وتحديات الإرتقاء**، الدكتور سعد بشير اسكندر، العدد ٥، ٢٠١٣، ص٨١-٩٦.

– **ڕێبازی نووسینەوەی مێژوو لە هەرێمی کوردستاندا** (خوێندنەوەیەک بۆ نامە زانکۆییەکانی دوای ڕاپەڕین)، دکتۆر سەعدی عوسمانی هەرووتی، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل١٣٤-١٤٠.

– **حروب وانتفاضات وغزوات وإرهاب (نهب الممتلكات الثقافية العراقية ومحاولات استردادها)**، الدكتور سعد بشير اسكندر، العدد ٦، ٢٠١٤، ص٢٥٩-٢٦٥.

– **أثر النقد في التطور العلمي: ملاحظات تطبيقية في مؤلفات تأريخية**، الدكتور حسين قاسم العزيز، العدد ٧، ٢٠١٥، ص١٧١-٢٣٦.

– **کتێبی "بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە"**، د. زرار سدیق توفیق، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل١٤٧-١٦٢.

بیبلیۆگرافیا

– **بیبلۆگرافیای کوردناسی**، دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا،

ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل۱۹۱-۲۰٤.

- پێرستی خولی یەکەمی گۆڤاری "دەنگی گێتیی تازە" (۱۹٤۳-۱۹٤٥)، ئامادەکردن: ڕەفیق ساڵح، ژمارە ۱، ۲۰۰۹، ل٤٤۳-٤۷۹.

- بەشداری ئیتاڵی لە کوردناسیدا (سەدەی سیازدەم و سەدەی بیستەم)، مێریلا گالیێتی، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: عەبدولکەریم عوزێری، ژمارە ۲، ۲۰۱۰، ل ۱۳۷-۱٥٤.

- پێرستی "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد" "کۆڕی زانیاری عیراق- دەستەی کورد"، ئامادەکردن: ڕەفیق ساڵح، ژمارە ۲، ۲۰۱۰، ل۳٤۹-۳۸۲.

- فهرس توصيفي للآثار المخطوطة لدكتور حسين قاسم العزيز المحفوظة في خزانة مؤسسة ژين لإحياء التراث الوثائقي والصحفي الكردي في السليمانية، الدكتور نصير الكعبي، العدد ۳، ۲۰۱۱، ص۳٤۳-۳٥۷.

- پێرست (ئیندێکس)ی سەرجەمی ژمارەکانی گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات، ڕەفیق ساڵح، ژمارە ۳، ۲۰۱۱، ل۳۷۷-۳۸۰.

- **پێرستی گۆڤاری "بەیان - شەفەق"**، ئامادەکردنی: ڕەفیق ساڵح، ژمارە ٤، ۲۰۱۲، ل۳۷۱-۳۷۷.

- فهرس مخطوطات مكتبة العالم الرباني الملا عبدالله الچروستاني، الدكتور عدنان عبدالقادر كامل الهوراماني، العدد ۹، ۲۰۱۷، ص۹۱-۱۱۰.

- ڕێبەری دۆسیەی کارگێڕی زانا و ناودارانی کوردستان لە کتێبخانەی مەشیخەتی تورکیا، دکتۆر هێمن عومەر خۆشناو، ژمارە ۱۲، ۲۰۲۱، ل۱۰۷-۱٤٦.

- ژیانی کەسی و زانستیی مەلا مارفی قازی، حسێن حەسەن کەریم، ژمارە ۱۲، ۲۰۲۱، ل۱۸۷-۲۰٦.

- پێرستی گۆڤاری ژین (ژمارە ۱-۱۲)، ئامادەکردن: ڕەفیق ساڵح، ژمارە ۱۲، ۲۰۲۱، ل۳٦۱-۳۹۰.

کار و چالاکییەکان

- کار و چالاکییەکانی بنکەی ژین لە ئابی ۲۰۰٤ بەدواوە تا کۆتاییی ۲۰۱۱، ژمارە ۳، ۲۰۱۱، ل۳۸۱-۳۹۹؛ ژمارە ٤، ۲۰۱۲، ل۱۸٤-۱۹۲.

الفهرس

مجلة ژين

فاجعة كبيرة ٥-٨

نضال محمود حاج درويش

الميديون وإمتداد امبراطوريتهم ٩-٢٢

سعيد فروژ

محمدأمين فيضي (١٨٦٢-١٩٢٩): شخصية عسكرية، مؤرخ، شاعر وعالم فلسفي ٢٣-٥٦

سداد رسول

اللغة الكردية في قفقاس (١٩٢١-١٩٩١) ٥٧-١٠٦

د. هيمن عمر أحمد

دليل الأضبارات الادارية لعلماء ومشاهير كردستان في مكتبة المشيخة التركية ١٠٧-١٤٤

د. زرار صديق توفيق

كتاب "إحياء تأريخ علماء الكرد عن طريق مخطوطاتهم"، تقييم نقدي ١٤٥-١٦٠

يوسف بالوكن

أنساب الأكراد – وثيقة مهمة من القرن السادس عشر عن عشائر الأكراد وأنسابهم ١٦١-١٦٤

ايرينا بوبوفا، ناتاليا ايساييفا، د. پيشوا خالد

اللااستقلالية السياسية للأمة ودورها كعامل موضوعي في التخطيط لحياة شباب الكرد ١٦٥-١٧٦

أفراسياو هورامي

رسالة تاريخية لمولوتوف، تقييم ودراسة ١٧٧-١٨٤

حسين حسن كريم

الحياة الشخصية والعلمية للشيخ معروف القاضي ١٨٥-٢٠٦

جوردي تيجيل جورجس (ترجمة د. شمال الحويزي)

التعبئة الحضرية في كردستان العراق أثناء الانتداب البريطاني – السليمانية ١٩١٨-١٩٣٠ ٢٠٧-٢١٨

ميشيل ليزنبرگ (ترجمة روند صباح)

الشبك والكاكائية – حراك العرقية في كردستان العراق ٢١٩-٢٣٦

روبرت هـ دايسون، اننا مدفدسكايا، عزت او. نگهبان (ترجمة چيا صديق)

ثلاثة آثار تاريخية في كردستان ايران ٢٣٧-٢٤٢

كتاب مجلة ژين: ١

جون ماكدونالد كنيير، **رحلة في كردستان قبل مائتي عام: رحلة جون ماكدونالد كنيير في كردستان سنة ١٨١٤** (القسم الخامس والأخير) (ترجمة د. نجاة عبدلله) ٢٤٣-٢٦٢

كتاب مجلة ژين: ٢

"زبدة التواريخ"، تأليف الملا محمد شريف القاضي (إعداد وتحقيق عبدالحميد الحسيني) ٢٦٣-٣٥٤

رفيق صالح

فهرس مجلة ژين، الأعداد ١-١٢ (٢٠٠٩-٢٠٢١) ٣٥٥-٣٨٤

فهرست مندرجات

مجلەی ژین:
ضایعەای دردناک ٥–٨

نضال حاج محمود درویش:
مادها و گسترش امپراتوری مادی ٩–٢٢

سعید فروژ:
محمدامین فیضی (١٨٦٢–١٩٢٩): شخصیتی نظامی، مؤرخ، شاعر و عالم علوم فلسفی ٢٣–٥٦

سداد رسول:
زبان کردی در جنوب قفقاز (١٩٢١ – ١٩٩١) ٥٧–١٠٦

هیمن عمر احمد:
علما و دانشمندان کردستان بر اساس فهرست پروندەی مرجع اداری در کتابخانەی مشایخ ترکیه ١٠٧–١٤٤

زرار صدیق توفیق:
کتاب "احیای تاریخ دانشمندان کرد از طریق دستنوشتەهای آنان"؛ بررسی انتقادی ١٤٥–١٦٠

یوسف بالوکن:
ریشەی نژادی کردها، سندی مهم از قرن شانزدهم دربارەی ایلات و انساب ایلات کرد ١٦١–١٦٤

ایرنا پوپووا، ناتالیا ایسایوا، د. پیشوا خالد:
عدم استقلال سیاسی ملت و نقش آن بەمثابەی یکی از عوامل موضوعی در برنامەریزی زندگی جوانان کرد ١٦٥–١٧٦

افراسیاب هورامی:
یک نامەی تاریخی از مولوتف؛ تحلیل و بررسی ١٧٧–١٨٤

حسین حسن کریم:
زندگی شخصی و علمی ملا معروف قاضی ١٨٥–٢٠٦

جردی تجیل جرجیس، ترجمە از انگلیسی: د. شمال حویزی:
بسیج شهری در کردستان عراق در دوران قیمومیت بریتانیا، سلیمانیه ١٩١٨ – ١٩٣ ٢٠٧–٢١٨

میشل لیزینبرگ، ترجمە از انگلیسی: روند صباح؛
شبک و کاکەای، جنبش قومی در کردستان عراق ٢١٩–٢٣٦

رابرت. هـ دایسون، اننا مادوادسکا، عزت او. نگهبان، ترجمە از انگلیسی: چیا صدیق:
سە اثر تاریخی در شرق کردستان ٢٣٧–٢٤٢

کتاب مجلەی ژین: ١

جان مکدونالد کنیر، ترجمە از فرانسە: د. نجات عبدالله:
سفرنامەی جان مکدونالد کنیر بە کردستان در سال ١٨١٤ (بخش پنجم و پایانی) ٢٤٣–٢٦٢

کتاب مجلەی ژین: ٢

"زبدة التواریخ"، تألیف ملا محمد شریف قاضی (ویرایش و پژوهش عبدالحمید حسینی - سەپان) ٢٦٣–٣٥٤

رفیق صالح:
فهرست مطالب و مندرجات مجلەی ژین، شمارەی ١– ١٢، (٢٠٠٩م– ٢٠٢١م) ٣٥٥–٣٨٤